

20 973

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pāṇini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 1891.—* * * The get-up of the contents display considerable pains-

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well known for his scholarly attainments. He has done the translation of Pāṇini's Grammar in clear English. We can strongly recommend it to those who wish to learn Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th December, 1891.—* * * Students and readers of classic language are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur), February, 1892.—* * * Such a success has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	Rs. 20 0 0
Foreign	£ 2 0 0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	Rs. 3 0 0
Foreign	£ 0 6 0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	Rs. 30 0 0
Foreign	£ 3 0 0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., Indi

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK V.

THE

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH.

The Ramakrishna Mission

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

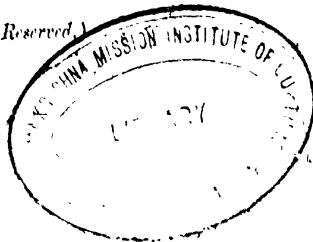
Bencares.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

Munkji-

TO

Hon'ble Sir John Edge, Rt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

"

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

वृत्तिः ॥ तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंज्ञादनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः छप्रत्ययस्तेष्वधि-
गे वेदितव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-kṛitam' V. 1. 7, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sūtras I. 1. to 37. Thus in the Sūtra तस्मैहिते 'suitable for that', V. 1. 5, the word छ must be read to complete the sense. Thus वत्सभ्याहितो = वत्सीयो गोधुक्, करभीय उष्ट्रः, करभीयः, अवत्सीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sūtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the fix. As an affix, छ has no force beyond Sūtra 17, the affix डम् being the ling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च, यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु ।

2. The affix 'yat' comes after a prātipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sūtra V. 1. 37.

The senses of Prāk-kṛitīya affixes are three viz, those taught in sūtras I. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यन् debars छ ॥ Thus शङ्खे हितं = शङ्ख + यत् शङ्खच्य (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्खच्य शङ्ख, 'wood', 'fit for a stake' पिचव्य कार्पासः ॥ o also कमण्डलव्या धूलिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गव्यम् 'suitable for cows', हविष्यम् 'suitable for offering'.

The words समङ्गः meaning 'a kind of leather', and चरुः 'a kind of हविः offering', and सन्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sūtra,

in spite of V. 1. 15 which applies especially to leathers, and V. 1. 4 and its vartika which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sūtra does not debar a prior sūtra (I. 4. 2). Thus सनङ्गु + यत् = सनङ्गुयं चर्म, 'leather fit for making Sanangu', चरु + यत् = चरुया स्तण्डुलाः 'rice fit for making charu', सक्तु + यत् = सक्त्या धानाः 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of गवादि given hereunder, occurs नाभि नभं च, which means that नाभि is replaced by नभ when the affix यत् is added. Thus नाभये हितः = नभः meaning अक्षः 'axis, axle' lit. 'fitted for the *nave* of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or अञ्जनम् the grease. When the word नाभि means 'navel' of a living being, then it will not take this यत्, but it will take the यत् of V. 1. 6. In that case, नभ will not replace नाभि, e. g. नाभि + यत् = नाभ्यम् 'suitable for navel' i. e. oil.

The word इवन् occurs in गवादि class. It takes samprasāraṇa, व being changed to उ, and optionally this उ is lengthened; and the udātta accent falls on the final. As इवन् + यत् = शुन् + यत् = शुन्यम् or शुन् + यत् = शुन्यम् 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the न् of इवन् is not elided before the taddhita affix यत् ॥

The word ऊधस occurs in the गवादि class. Its final is replaced by अनङ्; e. g. ऊधस + यत् = ऊध्र + अन + य = ऊध्र्य कृत् 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 अक्षर, 4 विश्व, 5 बर्हिग, 6 अष्टका, 7 स्वग (स्वय), 8 युग, 9 मथा. 10 वृक्ष (वृक), 11 नाभ नभं च, 12 शुनः संप्रसारणं वा च शीघ्रत्वं तत्त्वानियोगेन चान्तोक्तत्वम्, 13 ऊधसोऽनङ् च, 14 कृ*, 15 खर*, 16 दर (डर), 17 खर, 18 असुर*, 19 अश्वन् (अश्वनः अश्वा) 20 क्षर*, 21 वेद*, 22 बीज*, 23 वीम* (वीस), 24 स्कन्द ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ कम्बलात्पाक्कीर्तयैष्वर्थेषु यत्प्रत्यया भवति, छत्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix यत् comes in the Prāk-kṛitīya senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus कम्बल + यत् = कम्बल्ये 'A kambalya-measure of wool' = 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as कम्बल्यमूर्णा पलशतम् ॥

Why do we say संज्ञायां? Observe कम्बलीया ऊर्णा "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by छ ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपादिभ्यः (यत्)

वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवार्त्तयोऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्कीर्तयैष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्यया भवति ॥

4. The affix यत् comes optionally after the words denoting 'offering,' and after apūpa &c, in the sense of Prak-kṛitīya.

* Thus आनिक्ष्यं दधि, "fit for making आनिक्षा" i. e. curd:—or आनिक्ष्यं with छ ॥ So also पुरोडाश्याः or पुरोडाशीया स्तण्डुलाः, 'suitable for making Puroḍāsa' i. e.

a kind of rice. The word हवि occurs in the गवादि class (V. 1. 2) and it necessarily takes यन्, there being no option. The हवि here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपृपादि, as, अपृप्यम् or अपृपीयं, तण्डुल्यम् or तण्डुलीयं ॥

1 अपृप, 2 तण्डुल, 3 अभृष (अभृष), 4 अभृष, 5 अवृष, 6 अभृष, 7 पृथुक्, 8 ओदन, 9 वृष, 10 वृष, 11 कृष्ण, 12 प्रसीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्णवेष्टक, 16 इगल*, 17 अगल, 18 अन्नविशोभ्य, 19 वृष*, 20 सृणा, 21 वीप (वीप), 22 अभृष, 23 पृष, 24 कट, 25 अयः सृण, .

Vart.—The affix यन् comes optionally after words denoting modifications of food: such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no of option is allowed. See V. 1. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

वृत्तिः । तस्मादिति चतुर्थीसमर्थोऽनित्येनस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus तस्मै हितो गोधृक् = वत्सीयः 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So अवत्सीयः, पटव्यम्, गव्यम्, हविष्यम्, अपृप्यम्, अपृपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषयः । छस्यापवादः ॥

6. The affix यन् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars छ, thus, ईन्यम् 'good for the teeth,' कण्ठ्यम्, आँठ्यम्, नाभ्यम्, नैस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. 1. 213.

खलयवमापतिलवृषप्राहणञ्च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ खल-यव-माप-तिल-वृष, ब्राह्मणः, च, (यत्)

वृत्तिः ॥ खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

7. The affix यन् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' masha,' 'tila,' 'vrisha' and 'brahman.'

This debars छ. Thus खल्यम् "suitable for threshing floor." So also ईन्यम्, नाभ्यम्, तिल्यम्, वृष्यम् and ब्राह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following. वृष्णे हितम्, ब्राह्मणिभ्यो हितम्; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither छ nor यन् though वृष is = वृषन् and ब्राह्मन् is = ब्राह्मण ॥

The word च in the sūtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रथाय हिता = रथा ॥

अजविभ्यां ध्यन् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, ध्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषयं । उस्त्यापवादः ॥

8 The affix ध्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus भजध्या श्रूयः 'the yellow jasmine called yāthi.' भविध्या श्रूयः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विश्वजन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकारखः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषयं । उस्त्यापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ पञ्चजनात्पुसंख्यानम् ॥ वार्तिकम् ॥ सर्वजनाद्दृष्टम् खञ् ॥

वा० ॥ महाजनान्नित्यं दृष्टवन्तव्यः ॥ वा० ॥ राजाचार्याभ्यां नु नित्यम् ॥

वा० ॥ आचार्यादणत्वं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'ātman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sūtra, the न् of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sūtra, that the word भोगोत्तरपद does not apply to the words आत्मन् and विश्वजन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीयम् 'suitable for ones self' the न् of ātman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विश्वजनीयम् 'suitable for all men.' The word विश्वजन must be a karmadhāraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpuruṣa or a Bahuvrihi compound, it will take छ. As, विश्वजनाय हितं = विश्वजनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vārt.—So also after Karmadhāraya Compound पञ्चजन, e. g. पञ्चजनीयम्, otherwise पञ्चजनीयम् ॥

Vārt.—After the Karmadhāraya compound सर्वजन, there are the affixes दृष्टम् and ख, as, सर्वजनीयं, and सार्वजनिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vārt.—The affix दृष्टम् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhāraya or a Tatpuruṣa, but not so when it is a Bahuvrihi Compound. As महाजनाय हितं = महाजनिकं ॥ In a Bahuvrihi it will be महाजनीयः with छ ॥

Compounds having भोग as their final term, also take the affix ख्, as मातृभोगीणः and पितृभोगीणः ॥ The word भोग means 'body.' But मात्रीयः and पित्रीयः with छ, when the word भोग does not follow.

Vårt :—The words राज्ञा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix ख्, as, राजभोगीनः and आचार्यभोगीनः ॥ In the case of आचार्यभोगीनः, the न is not changed into ण (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix ख् when used singly. As, राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्व-पुरुषाभ्याम्, ण-ढञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्यतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सर्वाण्यस्य वा वचनम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमुद्भूतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and ढञ् come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'purusha'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हितं = सर्वम्. So also पौरुषेयम् ॥

Vårt :—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वायम् or सर्वम् ॥

Vårt :—The affix ढञ् comes after पुरुष when the word so formed means : 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पौरुषेयो बधः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man'. e. g. पौरुषेयो ग्रन्थः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव-चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकाब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्यतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'māṇava', and 'charaka'.

This debars छ. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृतेः, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्मकतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product' The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive तस्यै' 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product' The word तदर्थं shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तदर्थ shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हितं also into this sūtra.

Thus अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि = अङ्गारीयाणि काष्ठानि 'wood serviceable for making charcoal;' so also प्राकारीया इष्टकाः 'bricks serviceable for making a wall'. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, 1. Similarly शङ्खुव्यं शरु 'wood serviceable for a spear', पिच्छव्यः कार्पासः 'cotton plant serviceable for cotton'.

Why do we say तदर्थम् 'serviceable thereto'? Observe यवानां धानाः, धानानां सक्तवः ॥ Here there is modification of primitive, but सक्तु is the product also of other things than धानाः such as लाजा &c.

Why do we say विकृते: 'after a product'? Observe उदकार्यः कूपः, there is no affix. For कूपः 'a well' and उदक 'water' do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As 'water' is not the modification or product of 'the well', though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ 'to denote a primitive'. Observe अस्यर्था कोशी 'a sheath serviceable for a sword'. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakṛiti is liable to modification or vikāra.

छदिरुपधिवलेदम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छदिः उपाधि, बलेः दम् ॥

वृत्तिः ॥ छदिरादिभ्यः शङ्खेभ्यो दम् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतान्वित्येतास्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

13. The affix दम् (+—एय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'chhadis', 'upadhi', and 'bali', denoting the product.

This debars छ. Thus छदिव्ययाणि नृणानि, औपधेयं शरु, बालेयास्तण्डुलाः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = रथांगम् 'part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel itself'. The word औपधेय also means the same.

ऋषभोपानहोर्ज्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभ, उपानहोः ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ज्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतान्वित्येतास्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

14. The affix ज्य (+—य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'rishabha' and 'upānah' denoting the products.

Thus आर्षभ्यो वस्त्रः, औपानह्योः मुञ्जः ॥ This 'ñya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'ñya' will come after उपानह् irregularly debarring अञ् of V. I. 15. Thus औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्मणः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

15. The affix अञ् (+/—अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चर्मणः in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वार्द्धं चर्म and वारत्रं चर्म a leather serviceable for making a 'vârdhra' and 'vârata' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य, तद्-अस्मिन्, स्यान् इति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः. अस्थेति प्रत्ययार्थः. स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थत्वञ्चार्थे सप्तम्यर्थे च यथा-वेहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्च न ज्ञवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यान् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यान् = प्राकारीया इष्टकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासादीयं दारु ॥ Similarly प्राकारास्मिन्देशे स्यान् = प्राकारीया देशः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासादीया भूमिः ॥

The word स्यान् being in the Potential Mood (विधि लिङ्) of अस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sûtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it possible to raise a wall, we say प्राकार आसामिष्टकानां स्यान् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it possible to erect a palace therein, we say, प्रासादो स्मिन्देशे स्यान् ॥

In the examples under this sūtra, there is no modification (विकार) of

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sūtra V. 1. 12. The examples under this sūtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sūtra and the previous ones.

The repetition of the word **तद्** twice in this sūtra shows the existence of this Grammatical maxim: **अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं सपर्य विभक्तिः संबन्धनीया** 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: **प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्**? The use of **हति** in the Sūtra would prevent this, the force of **हति** being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ठञ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्त्यादित्येतस्मिन्नर्थे ॥ छस्यापवादः ॥

17. The affix **ठञ् (+—प्य)** comes, after the word 'parikhā' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars **छ**. Thus **परिखेयी भूतिः** 'land sufficient to make a mote thereon'.

Up to this Sūtra was the governing force of the affixes **छ** and **यत्** ॥ Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्राग्वतस्माद्वातिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वादितव्यः ॥

18. Upto Sūtra V. 1. 115 (excluding that) the affix **ठञ् (+—इक or +—क)** bears rule.

The affix **ठञ्** governs all the succeeding sūtras upto **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति** and has the senses given to it in Sūtras V. 1. 37 &c. Strictly speaking the affix **ठञ्** governs only upto V. 1. 110 and not upto 115. Thus in Sūtra 115 the affix **ठञ्** must be read, as **पारायणिक**, **तौरायणिक**, **चान्दायणिक** ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाद्धञ् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हात्-अ-गो-पुच्छ-संख्या-परिमाणात्-ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ तदर्थनीतिं वक्ष्यति । आ एतस्मादर्थसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधायकमाकारः तदार्थयर्थेपि ठञ् भवत्येव ॥

Kārikā

ऊर्ध्वमानं किन्तोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आद्यमानस्तु प्रमाणं स्वात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

19. Upto Sûtra V. 1. 63, inclusive, the affix ठक् (+/-रकं or +/-कं) bears rule, with the exception of the word 'gopuckchha', or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking ठक् governs upto sūtra V. 1. 65. The word आर्हान् is made up of आ + अर्हान्. The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sūtra तर्हति (V. 1. 63) also, the ठक् will be employed. The affix ठक् debars ठञ् ॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between ठक् and ठञ् being in accent only. Thus निष्कया क्रीतं = नैष्किकम्, So also पाणिकम् ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम् = गोपुच्छिकम्, the accent falling on गो; so also with words denoting Numbers and Measures, as षोडशिकम्, द्वास्थिकम्, कौडविकम् ॥

The word परिमाण in this sūtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pāṇini has used this word परिमाण in some sūtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sūtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sūtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मातृ or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as प्रस्थः &c, i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वितस्थ 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पत्र, &c on the other side. In short उन्माण means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyond all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (ठक्)

प्रातिः ॥ आर्हान्दिवेव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हान्दिवेव । ठञोपवाहः ॥

20. The affix ठक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sūtras upto V. 1. 63.

The word आर्हान् is understood in this sūtra also. This ठक् debars ठञ्. Thus नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम् ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe परमनौक्तिकम् त्रमनौक्तिकम् formed by ठञ् (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Vṛiddhi the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the word असमासे in the Sūtra redundant? For by the maxim ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot

possibly be anything but a prātipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself;” the prātipadika निष्क being especially mentioned in the sūtra, the rule will apply to the word निष्क and not to a word ending with निष्क ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sūtra, indicates by implication (jñāpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्तादिभिः I. 1. 72 applies in the previous sūtras, while in the subsequent sūtras it does not. As उगवादिभ्यो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गो &c but to words ending in गो &c. As गन्धम् and सुगन्धम्, अतिगन्धम् ॥ Not only अपृथक् अपृथक् V. 1. 4. but also यवापृथक्, यवापृथक् ॥ Not only दन्त्यम् V. 1. 6. but also राजदन्त्यम् ॥

While in the sūtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyā and that also in Sūtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपारायणिकः and त्रैपारायणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लुक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां कीर्तनं = द्वि शूर्प + ठञ् V. 1. 18 = द्विशूर्पम्, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशूर्पम्, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशूर्पेण कीर्तनं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अञ् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix ठञ् V. 1. 8 and have द्विशूर्पापकम् ॥ Here the affix ठञ् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following *ishiti* भास्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तप्रहणमनुक्ति ॥

The words 1. निष्क, 2. पण, 3. माय, 4. वारहोण and 5. पाण् belong to निष्कादि class.

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यतो, अशते ॥

वृत्तिः ॥ आहोत् इत्येव । शतशब्दान् ठन्यता प्रत्ययो भवतः अशतं प्रमथये । आहोत्येव्येषु । कर्तापवादः ।

21. The affixes ठन् (—इक) and यत् (—य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a ‘hundred’.

The word आहोत् V. 1. 19 is understood here also. These affixes ठन् and यत् debar the affix क्त V. 1. 22. Thus शतन कीर्तनम् = शतयम् or शतनिकम् ‘purchased for a hundred gold coins’.

Why do we say अशते ‘when not meaning merely ‘a hundred’? Observe शतं परिमाणमस्य = शतकं निशानम् ‘a band whose measure is hundred’. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत as a base must always mean ‘a hundred’. The following examples will illustrate the meaning; शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य = शतकः ‘a book con-

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayārtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred: while शत्यं 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतको गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संघः essentially consists of शत and so there is the affix कन् and not ठन् or यन् (V. 1. 58). But not so in the case of शत्यं शाटकशतं, शतिकं शाटकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ।

The word च in the sūtra draws in the word असमासे from the previous sūtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन क्रीतं = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. 1. 22. So विशतकम् ॥ According to the Iṣṭhi given in the last Sūtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अतिशदन्तायाः, कन् ॥
वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । उभोऽपवादः ।

22. The affix kan (— क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शन्, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. 1. 63.

The word आर्हन् is to be read into this sūtra also. The word संख्या is defined in I. 1. 23. This कन् debars ठञ् ॥ Thus पंचभिः क्रीतः = पंचकः, बहुकः, षण्णकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शन्' ? Observe सौमतिकः, सौत्वारिशतकः formed by ठञ् ॥ But why कतिक is formed by कन् and not by ठञ् or ठक्, as the word कति also ends in ति ? The word कति is formed by adding the affix डति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as समतिः, अर्शाति, विशति &c. Here apply the two maxims अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning ;' and निरनुबन्धक ग्रहणे न सातुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean डति ॥

वतोरिद् वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इद्, वा ॥

वृत्तिः ॥ वत्सन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हायेष्वर्थेषु ।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

ing with वत्, takes optionally the augment इद्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in वन् are संख्या; see I. 1. 23 : and would consequently take कन् by V. 1. 22. The present sūtra ordains the optional affixing of इद् to this कन् ॥ Thus तावल्कः or तावत्किः, यावत्किः or यावल्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विंशति-त्रिंशत्भ्याम्-ड्वुन-असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु ।

24. The affix ड्वुन् (— अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Viñśati' and 'triñśat', when it does not denote a Name : the ति and अत् of the base being dropped before this affix.

Thus विंशति + ड्वुन् = विंश + अक (VI. 4. 142) = विंशकः ; त्रिंशत् + ड्वुन् = त्रिंश + अक (VI. 4. 143) = त्रिंशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विंशतिकः, त्रिंशत्कः formed by affix कन् V. 1. 22. Q. Why do you affix कन्, when it is prohibited by the phrase अनिशदन्त्याया ; for विंशति ends in ति and त्रिंशत् ends in शत् ? The affix कन् will be added by dividing the sūtra into two: viz: (1) विंशतित्रिंशद्भ्यां (2) ड्वुनसंज्ञायाम् ; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to viñśati and triñśat ; (2) The affix ḍvun is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाद्विट्ठन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिठन् ॥

वृत्तिः ॥ कंसाद्विट्ठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । उभोपवाद् ।

वार्षिकम् ॥ अर्द्धाद्येति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कार्षापणाद्विट्ठन्वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥

25 The affix टिठन् (— इक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debars डम् ; the anubandha दि of टिठन् shows that the feminine of the word will be formed by डीप् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the न् of टिठन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vārt:—So also it must be stated after the word अर्थः ; c. g. आर्थिकः, आर्थिकी ॥

Vārt:—So also after the word कार्षापण, c. g. कार्षापणिकः fem. कार्षापणिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्षापण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

शूर्पावजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अञ्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हायेवर्थेषु । उच्चापवादः ॥ पञ्चैतापि भवन्ति ।

26. The affix अञ् (\pm —अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śūrpa'.

This debars ढञ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शूर्पिण् or शूर्पिकम् ॥

शतमानाविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हायेवर्थेषु । ढङ्ढञ्कनामपवादः ।

27. The affix अण् (\pm —अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamāna', 'viṁśatika', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars ढञ्, ढक् and कन् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शतमानं so also विंशतिकम् सहस्रम् and वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञा-याम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्हादिष्वेव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुक् भवति, असंज्ञायां विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V. 1. 63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhyardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हान् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकंसम्, द्विकंसम्, अध्यर्द्धशूर्पम्, द्विशूर्पम्, त्रिकंसम्, त्रिशूर्पम् ॥ Here the affixes णिङ् and अञ् are elided.

Though in the words द्विशूर्पम् &c. the affix is elided, it is only so when the fixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in भ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्विशूर्पम् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूर्पेण क्रीतं = द्विशूर्पिकम् ॥ Hence the following rule: द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20. ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलोहितिकम् : पंचलोहितिकम् and पांचकलायिकम् being names of certain measures. The feminine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vārtika भस्याडे तद्धिते iven under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध is a Sankhyā (See I. 1. 23), and a word beginning with ः will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sūtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñāpaka) that

this word is not always a Sankhyā. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वसूच् (V. 4. 17), this word is not a saṅkhyā.

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षापण, सहस्राभ्याम्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वात् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तावुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुभयति ।

वा० ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kârshâpaṇa, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sūtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sūtra. Thus अर्धर्द्धकार्षापणम् or अर्धर्द्धकार्षापणिकम्, द्विकार्षापणम् or द्विकार्षापणिकम्, here the affix टिटम् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षापण (V. 1. 25). अर्धर्द्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अर्धर्द्धसहस्रम् or अर्धर्द्धसाहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसाहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛiddhi of the second stem, are evolved by sūtra VII. 3. 15.

Vārt :—The words सुवर्ण and शतमान should also be enumerated. As, अर्धर्द्धसुवर्णम् or अर्धर्द्धसुवर्णिकम्, द्विसुवर्णम्, द्विसुवर्णिकम्, अर्धर्द्धशतमानम्, अर्धर्द्धशतमानम्, द्विशतमान or द्विशतमानम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वात् द्विगोर्निष्कान्ताशर्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुभयति ।

वा० ॥ बहुपूर्वाद्येति वक्तव्यम् ॥

30. The Ârhiya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगोः 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sūtra. Thus द्विनिष्कम् or द्विनष्कम्, त्रिनिष्कम् or त्रिनष्कम् (VII. 3. 17).

Vārt :—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहूनिष्कम् or बहुनष्कम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

विस्ताच्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ विस्तात्-च (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिपूर्वादिनिष्कारेणानुक्तव्ये द्वित्रिपूर्वादिस्नान्ताद्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषालुभयति ।

31. The ârhiya-affix (V. 1. 37-63) occasioning

Dvigu compound, is optionally elided after the word *bista*, preceded by *dvi* or *tri*.

The word *च* in the *sūtra* draws in the words *द्वित्रिपूर्वान्* ॥ Thus *द्विबिस्तम्* or *द्विबैस्तिकम्*, *त्रिबिस्तम्* or *त्रिबैस्तिकम्*, *बहुबिस्तम्*, *बहुबैस्तिकम्* ॥

The separation of this *sūtra* is for the sake of the subsequent *sūtra*.

विंशतिकार्षः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विंशतिकार्षः ॥

वृत्तिः ॥ *अभ्यर्द्धपूर्वाद्यातिपदिकादिगाश्च विंशतिकार्षान्तराहोयैष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥*

32. The affix *kha* (ईन्) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63) after the word *viṅśatika*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus *अभ्यर्द्धविंशतिकीनम्*, *द्विविंशतिकीनम्* and *त्रिविंशतिकीनम्* ॥ Being especially ordained, this affix *ख* is not elided by V. 1. 28.

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ खार्याः, ईकन् ॥

वृत्तिः ॥ *अभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अभ्यर्द्धपूर्वाद्यातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तराहोयैष्वर्थेषु ईकम् प्रत्ययो भवति ॥*

वार्तिकम् ॥ *केवलाद्येति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याभोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश्च ॥*

33. The affix *ikan* (—ईक) comes in the *Ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the word *khârî*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus *अभ्यर्द्धखारीकम्*, *द्विखारीकम्* ॥

Vârt :—So also after the word *खारी* alone, as *खारीकम्* ॥

Vârt :—So also after the word *काकिणी*, as, *अभ्यर्द्धकाकिणीकम्*; *द्विकाकिणीकम्*, *त्रिकाकिणीकम्* ॥ So also when the word is alone : as, *काकिणीकम्* ॥

पणपादमापशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद-माप-शतात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ *अभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमापशतशब्दान्तराहोयैष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति ।*

34. The affix *yat* (य) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the words *papa*, *pâda*, *mâsha* and *śafa*, when preceded by the word *adhyardha*, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus *अभ्यर्द्धपण्यम्*, *द्विपण्यम्*, *त्रिपण्यम्* so also *अभ्यर्द्धपाद्यम्*, *द्विपाद्यम्*, *त्रिपाद्यम्* ॥ Here *पाद* is not changed into *पद्*, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when *पाद* means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also *अभ्यर्द्धमाप्यम्*, *द्विमाप्यम्*, *त्रिमाप्यम्*, *अभ्यर्द्धल्यम्*, *द्विल्यम्*, *त्रिल्यम्* ॥

शाणाद्धा ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शाणात्-चा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यर्द्धपूर्वाङ्गिगोरित्येव । शाणशब्दादभ्यर्द्धपूर्वाङ्गिगोराहोष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञो-
पवादः । पक्षे सोऽपि भवति ।

वाचिकम् ॥ शताद्येति वक्तव्यम् ॥

35. The affix yat comes optionally after the word śāṇa, in the ârhîya-senses (V. 1. 63), when it is preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

This debars ठञ् which also comes in the alternative, and is then elided by V, 1. 28. Thus अभ्यर्द्धशाण्यम् or अभ्यर्द्धशाणम्, द्विशाय्यम् or द्विशानम्, त्रिशाय्यम् or त्रिशानम् ॥

Vart.—So also optionally after the word शत, as, अभ्यर्द्धशत्यम् or °शतम्, द्विशत्यम् or °शतम्, त्रिशत्यम् or °शतम् ॥

द्वित्रिपूर्वाद्घञ् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रि-पूर्वात्, अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ शाणाद्वत्येव, द्वित्रिपूर्वाङ्गान्तात्वातिपदिकाशोऽप्यर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यश्च वा ।

36. The affix aṇ (+—अ) as well as 'yat' optionally also comes after the word śāṇa, in the ârhîya-senses (V. 1. 37-63), when preceded by the words द्वि and त्रि.

The यत् comes optionally by the last sūtra and is also drawn into this by the word च. Thus we have three forms, द्विशाय्यम्, द्विशानम्, and त्रिशाय्यम्, so also त्रिशाय्यम्, त्रिशानम् and त्रिशानम् ॥

The irregular Vṛiddhi of the second term in cases of compounds of numerals, taught in VII. 3. 15-17, does not however take place in the case of शाण, this word being especially excluded from the operation of those rules, see VII. 3. 17. The Vṛiddhi here is regular as taught by the general rule VII. 2. 117.

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तेन-क्रीतम् ॥

वृत्तिः ॥ द्वादशस्योद्देश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रकृतान् समर्थयितुं प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेन-
ति तृतीयसमर्थान् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथावहितं प्रत्ययो भवति ॥

37. The thirteen affixes taught in V. 1. 18-36, have the sense of “purchased with this price”, and are added to a word in the third case in construction.

The thirteen affixes ठञ्, ठक्, ठन्, यत्, कन्, ड्युन्, टिडन्, अम्, अण्, ख, ईकन्, यन् and अण् have already been taught. Now is taught their sense, and the case in construction of the word to which they should be added. The तेन shows that the word must be in the 3rd case in construction : and क्रीतम् shows that the sense is that of ‘purchased’. The illustrations have already been given in the previous sūtras. Some more may be mentioned here. Thus समत्याक्रीतं = साम्रतिकम्, आशीतिकम्, नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम्, शाल्यम्, शानिकम्, द्विकम्, त्रिकम् &c.

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words **देवदत्तं हितं** or **पाणिना कृतं** ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus **प्रस्थाभ्यां कृतं** or **स्थेः कृतं**, there is no affixing, as it is not the idiom. But **द्वाभ्यां कृतं** = **द्विकम्**, **त्रिकम्**, **चतुष्कम्**, **पञ्चकम्**; **कृतं** = **मौक्तिकम्**, **मार्गिकम्**. Here there is affixing after a dual and plural, for the words **द्वि**, **त्रि** are essentially dual or plural, and in the case of **पञ्च** and **मार्ग**, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of **पञ्च** or **मार्ग** ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥
वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातौ वा ॥

वार्तिकम् ॥ तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः क्षमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ सन्निपाताद्येति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word **तस्य** shows that the word in construction must be in the 6th case, the word **निमित्तं** 'cause or occasion' gives the sense of the affix: **संयोग** means 'a connection, or relation'; **उत्पातः** means 'a portend indicative of good or bad luck.' Thus **क्षतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः** = **क्षत्यः** 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also **क्षतिकः, साहस्रम् ॥** So also **क्षतस्य निमित्त-उत्पातो क्षतिर्गर्भस्पर्शनम्** = **क्षत्यम्, क्षतिकम्, साहस्रम्** "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vart.:—The above affixes come after the words **वात**, **पित्त**, and **श्लेष्म** in the senses of allaying or vitiating. As **वार्तिकम्** 'allaying or vitiating of windy humour.' So also **पित्तिकम्, श्लेष्मिकम् ॥**

Vart.:—Also after the word **सन्निपातः** as, **सन्निपातिकम् ॥**

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्वयचोः, अ-संख्या-परिमाण-अश्वादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दाद् द्वयचश्च प्रातिपादिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिर्विवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्त-योगोत्पातादित्येतस्मिन्नर्थे । उच्चादीनामपवादः ॥

वार्तिकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word **गो** and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

capacity, or aśva &c, the affix yat (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars दम्. As गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा = गैव्यः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, वैन्यम्, ईवर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अद्व &c"? Observe पद्यानां निमित्तं = पंचकम्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रास्थिकम्, खारिकम्, आम्बिकम् formed by V. I. 22, 18, 19.

Vārt.—The word ब्रह्मवर्चस should be enumerated: e. g. ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्यम् "relationship with a teacher in order to acquire Brahmavarchasa."

1 अथ, 2 अम्भम्, 3 गण, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 गङ्गा (अङ्ग मङ्गा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्येतस्मिन्निषये ॥

40. After the word putra, the affix chha (छ) also comes, as well as yat (य) in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word पुत्र being a dissyllabic word would always have taken यम् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पाता वा - पु-त्रायम् or पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्, अण्-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययो भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्येतस्मिन्निषये ॥ इकापवादो ॥

41. The affixes aṇ (+—अ) and añ (+—अ) are respectively added to the words sarvabhūmi and prithivī, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars ङक्. Thus सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः ॥ In सार्वभौमः there is Vṛddhi of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, ईश्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थानां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययो भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्निषये ॥

42. To the same bases sarvabhūmi and prithivī are added the same affixes aṇ and añ respectively, in the sense of "lord thereof".

Thus सर्वभूमेरीश्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sūtra, though its anuvṛtti was running into it from V. 1. 38; in order to show that the senses given in V. 1. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word ईश्वरः would have been an attribute, like the words संयोग and उत्पात, of the word निमित्तः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञौ) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीराज्याभ्यां ययासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ।

43. To the same bases sarvabhūmi and prithivī, being in the 7th case in construction, are added the same affixes aṇ and aṅ respectively, when the sense is that of "known therein".

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः = सार्वभौवः known in the whole world. So also सार्विदः ॥

लोकसर्वलोकाद्ठञ् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

44 The affix ṭhañ (+—इक) comes in the sense of 'known therein', after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोके विदितः = लैकिकः, सार्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛiddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-वापः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे ययाविहितं प्रत्ययो भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. 1. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'sown with so much'.

The word वापः means 'sown therein' i. e. a field. Thus प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं = शास्थिकम् 'sown with a Prastha', द्रोणिकम्, खारीकम् i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Droṇa or a Khāri.

पात्रात्छन् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-छन् ॥

वृत्तिः ॥ पात्रशब्दान् छन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । उभोपवाहः ।

46. The affix śthan (—इक) comes in the sense of 'sown with so much', after the word pātra.

This debars छञ्. The ण् of छन् is for accent (VI. 1. 197), the ष् is for षेष् (IV. 1. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus पात्रस्यवापः = पात्रिकं क्षेत्रम्, fem पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धिः
आय-लाभ-शुल्क-उपदा, दीयते ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थ्यास्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्या
चेत्तदीयते ।

वार्तिकम् ॥ चतुर्थ्यर्थउपसख्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of “an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that”.

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते ‘is given’ in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पंचास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पंचकः ‘that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe’. Similarly सप्तक, शत्यः, शतिकः, सप्तस्रः &c.

Vārt.—So also in the sense of a Dative. As पंचास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पंचको देवदत्तः “Devadatta to whom five per cent is given as Interest &c”. This Vārtika may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence सममन्त्राद्व्यपेक्षितं शानं ॥

पूरणाद्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अद्धात्, टन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः शब्दशब्दशब्दाद्य टन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते इत्येतस्मिन्
प्रथमे । यथायथं टकटिदन्तात्पवातः ।

48. The affix than ($\frac{1}{2}$ — इक) comes in the same sense of “an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein”, after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars टक and टिडन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्ध्यार्द्धास्मिन् दीयते द्वितीयिकः, तृतीयिकः, पंचमिकः, सप्तमिकः, आष्टमिकः ॥ The word अर्द्ध is technically the name of रूपकायं

भागाद्यस्य ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ भागशब्दाद्यन् प्रत्ययो भवति । चक्रागट्ठन् । तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते इत्येतस्मिन् प्रथमे ।

49. The affix yat (य) comes after the word bhāga in the sense of “an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein”.

By the word च in the sūtra ठन् also comes. This debars टञ् ॥ Thus भागो वृद्धादिरस्मिन् णीयते = भाग्यं or भागिकं घनम्; भाग्या or भागिका विशतिः ॥ The word भाग also denotes रूपकार्थं ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारात्, वंशादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of 'who carries away, or conveys or brings that'.

The case in construction here is accusative (तत्). Thus वंशभारं हरति, वहति आवहति वा = वांशभारिकः, कौटजभारिकः, बाल्बजभारिकः ॥

Why do we say "after भार"? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say "preceded by वंश &c". Observe श्रीहभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भाराद् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः. Then the sūtra will mean "the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load". Thus भारभूतान् वंशान् हरति = वांशिकः, कौटजिकः, बाल्बजिकः ॥ Why do we say "when denoting a load भार"? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् वंशान् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, आवहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज, 3 बाल्बज. 4 मृत्, 5 स्थुणा, (स्थुग), 6 अक्ष, 7 अदमन्, 8 अश्व, 9 लक्षण*, 10 उक्षु, 11 खट्वा ॥

घस्तद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वक्ष-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

वृत्तिः ॥ वक्षद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथारादय उक्त कन इत्येतां प्रत्ययौ मयान् ह्यव्यादिष्वर्थेषु ।

51. The affixes than (— इक) and kan (— क) come respectively after the words vasha and dravya. in the second case in construction, in the same sense of 'who carries &c.'

Thus घस्ते हरति वहति वा -- घस्तिकः, द्रव्यकः ॥

सम्भवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थावभक्तितुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थास्तभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राप्यवत्य प्रमाणानतिक्रमः सम्भवः । उपसंहरणमवहार । विद्धेदन् पाकः ।

शार्त्तिकम् ॥ तत्पचतीति शोणनम् ॥

52

The above-mentioned affixes have also the

sense of "what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that."

The word **तृ** is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word **संभव** means the *capacity* to hold the exact quantity; **अवहार** means 'taking away, or containing.' Thus **प्रस्थं संभवति = प्रास्थिकः** 'a vessel capable of holding a Prastha measure.' So **प्रस्थमवहरति or पचति = प्रास्थिकः** 'a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.' Similarly **कौडिकः** and **खारिकः** ॥ The word **संभव** does not govern the word **पचति**, thus **प्रस्थं पचति ब्राह्मणी = प्रास्थिको** 'Brāhmani who cooks a Prastha.'

Vārt:—The affix **अण्** also comes after the word **द्रोण** in the sense of 'who cooks that.' e. g. **द्रोणं पचति ब्राह्मणी = द्रौणी or द्रौणिकी** ॥

आढकाचितपात्रास्तत्रोन्त्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आढक, आचित, पात्रात्, खः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रादेशेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभव्यादिभ्येषु खः प्रत्ययो भवति ।

53. The affix **kha (ईन्)** may optionally be added in the above sense of 'being capable of holding &c,' after the words **âḍhaka, âchita, and pātra**.

This **ख** debars **उन्** which comes in the alternative. Thus **आढकं संभवति, अवहरति, पचति वा = आढकीना or आढकिकी, आचितिना or आचितिकी, पात्रीणा or पात्रिकी** ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, पुन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रादेशेभ्यो आढकाचितपात्राणां द्विगो संभव्यादिभ्येषु पुन् प्रत्ययो भवति, चकाराःखः अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix **shṭhan (— इक्)** as well as the affix **ख (ईन्)** may optionally come, after the same words **âḍhaka, âchita, and pātra**, being final of a Dvigu compound, the sense being that of 'what can hold, &c.'

The **ख** is read into the sūtra by the word **च** of the aphorism. These two affixes **ख** and **पुन्** being especially ordained, are not to be elided by V. 1. 28. But when in the alternative, we add the general affix **उन्**, then it is elided by V. 1. 28. The **न्** of **पुन्** is for accent (VI. 1. 19), and the **क्** for डीप् ॥ Thus we have 3 forms:—**आढकिकी, आढकीना, or आढकी; आचितिकी, आचितिना, आचिता.** In this case of **आचिता** the feminine is not formed by **डीप्** (IV. 1. 21) because of the specific prohibition contained in IV. 1. 22. So also **द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा and द्विपात्री** ॥

कुलिजालुक्खौ च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खौ, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभव्यादिभ्येषु लुक्खौ भवतः । चकाराःखः अन्यतरस्यां बह्वानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते ॥

55. After the word kulija, being the final of a Dvigu, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (इन), in the sense of 'what can hold that &c'

By च the affix छन् is also added. The elision being optional, the affix छन् V. 1. 18 may optionally be elided by V. 1. 28. Thus we get four forms: द्विकुलिजिकी (छन्), द्विकुलिजीना (ख), द्विकुलिजा (छम् लुक्), द्विकुलिजिकी (छम्) ॥ In the last example, there is not vridddhi of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with संज्ञा and शाण of VII. 3. 17.

सोस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वस्त्र, भृतयः ॥

वृत्तिः ॥ 'स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थनं शवस्त्रभृतयश्चेत्ता भवति ॥

56. The affixes taught in V. 1. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word अंश means 'share,' वस्त्र means 'price,' भृति means 'wages.' Thus पंच अंशो वस्त्रो वा भृतिर्वाच्यः = पंचकः 'whose portion, price or pay is five' So सप्रकः, साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, परिमाणम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वति ॥

57. The affixes V. 1. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus तस्यः परिमाणमस्य = प्रास्थिको राशिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, शत्यः, शतिकः, साहस्रः, द्वाणिकः, कौडविकः, वार्षशतिकः, वार्षसहस्रेकः ॥ So also षष्ठिर्जावित परिमाणमस्य = षाड्रिकः, द्विसाप्तिकः ॥

Why the words तदस्य have been repeated in this sūtra, when their anuvṛtiti could have been drawn from the last aphorism, the word सो ऽस्य and तदस्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. 1. 28 does not apply. Thus द्वे षष्ठी जीवित परिमाणमस्य = द्विषाष्टकः, द्विसाप्तिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. 1. 28.

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संज्ञा-संघ-सूत्र-अध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥

वासिकम् ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाध्यायः ॥ वा० ॥ शन्शन्ताडिनिष्ठन्सति ॥

वा० ॥ विंशतयोति वक्तव्यम् ॥

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणं is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पंचकाः = पंचः 'the Five' as पंचकाः शकुनयः, त्रिकाः 'the Three' = शालङ्कायनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पंचकः संघः, अष्टकः ॥ So also when it means a सूत्र 'a Book', as, अष्टावध्यायाः परिमाणस्य सूत्रस्य = अष्टकं पाणिनीयम् 'The Aṣṭaka of Pāṇini viz, a Book comprising Eight Adhyāyas'. So also दशकं वेद्याप्रपरीयम्, त्रिकं काशकृत्स्नम् ॥ Is not a collection of Adhyāyas the same as संघः? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पंचकोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तकोऽधीतः so also अष्टकः or नवकः ॥

Vārt:—The affix इ comes after the words पंचदश &c, when the word means a Stoma. As, पंचदश मन्त्राः परिमाणस्य -- पंचदशः स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicatory इ causes the elision of final (टि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकविंश &c. In the case of पंचदशः the न् is elided by VI. 4. 144.

Vārt:—The affix द्विनि comes in the Chhandas after words ending in शन् and शन्, as, पंचवर्षानन्दमासाः, त्रिंशानो मासाः ॥

Vārt:—So also after the word विंशति, as विंशानोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥
पदानि ॥ पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, पष्टि, सप्तति, अशीति, नवति शतम् ॥

वृत्तः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्याख्यः शब्दो निपात्यन्ते । यद्विंश लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् ।

59. The following words are anomalous : pañkt 'a verse', viṁśati 'twenty', triṁśat 'thirty', chatvāriṁśa 'forty', pañchāśat 'fifty', shashthi 'sixty', saptati 'seventy', aṣṭi 'eighty', navati 'ninty', and śata 'a hundred'.

The words तदस्य परिमाणम् are understood here also : पङ्क्ति is formed by adding ति to पंच, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विंशति is formed by adding शतित् to the word विन् which replaces the two word इय

शतः as द्वा दशतौ परिमाणस्य संघस्य = त्रिंशतिः ॥ So the affix शत् comes after त्रिन् representing चयोदशतः; so for चतुर्णां दशतां we have चत्वारिन् and then add शत्, similarly with पञ्चाशन् ॥ Similarly with the rest.

Note :—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kāśikā-Āra., and hence it is omitted.

The word पंक्ति also means 'a line'. As ब्राह्मणपङ्क्तिः, विपीलिका पंक्तिः ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चत्-दशतौ-वर्गे-वा ॥ •
वृत्तिः ॥ पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधये ।

60. The words pañchat and dasat in combination with varga, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains डण् instead of कृन् V. 1. 22, which also comes in the alternative. As पञ्चद्वर्गः, दशद्वर्गः or पञ्चकोद्वर्गः, दशकोद्वर्गः ॥

सप्तनोऽ छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अञ्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तनश्छन्दसि विषये ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधये ।

61. The affix ण् (+—अ) comes after the word saptan, in the Chhandas, when the meaning is that of a Varga.

As सप्त सामान्यसृजन् ॥ The phrase तदस्य परिमाण is understood here.

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ त्रिंशत्-चत्वारिंशतोः, ब्राह्मणे, संज्ञायाम्, डण् ॥

वृत्तिः ॥ तस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दशब्दां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति, तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणभिधये ॥

62. The affix ण् (+—अ) comes after the words triṅśat and caturvāriṅśat, in the sense of 'this is its measure', when it is the Noun denoting a Brāhmaṇa-book.

The word वर्ग does not govern this sūtra. The indicatory इ causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in ब्राह्मणे is that of अभिधेय and not विषय, i. e. when the word means a Brāhmaṇa itself. Had the force been that of विषय, it would have meant, 'in the Brāhmaṇa literature'. As त्रिंशद्ब्रह्मणोः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां = त्रिंशानि ब्राह्मणानि 'The Brāhmaṇa containing thirty Adhyāyas'. So चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ These being the names of certain Brāhmaṇas.

चतुर्दशतौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थार्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of 'who deserves that',

The case in construction here is accusative. Thus श्वेतच्छत्रमर्हति = श्वेत-च्छत्रिकः "who deserves the White Umbrella". So also बाह्यदुग्धिकः, शत्रुः, शत्रिकः साहसः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमहम् प्रत्ययार्थनिषेधणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद् &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of "who deserves that under all circumstances".

Thus छेद् नित्यमर्हति = छेदिकः, so also भेदिकः ॥

1 छेद्, 2 भेद्, 3 होह, 4 सोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 तीर्थ*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10 प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रभ, 14 विप्रभ*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विराग विरङ्ग च (from विराग is formed विरङ्गिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदाद्वद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितम् ॥

65. The affix yat (य) as well as the above affixes come after the word Śirshachchhedha in the accusative, in the sense of 'who deserves that under all circumstances'.

Thus शिरच्छेदं नित्यमर्हति = शीर्षच्छेद्यः, or शीर्षच्छेदिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यामिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ढकोपवादः ॥

66. After the words daṇḍa &c in the accusative, the affix ya comes in the sense of 'who deserves that'.

The word नित्य does not govern this sūtra. This य debarb ढक् V. 1. 19. Thus दण्डमर्हति = दण्डयः 'deserving to be killed'. मुसलः &c.

1 दण्ड, 2 मुसल, 3 मधुपर्क, 4 कशा, 5 भर्ष, 6 मेष, 7 मेषा, 8 धुवर्ष*, 9 उदक, 10 वध, 11 युग, 12 गुहा, 13 भाग, 14 इभ, 15 भङ्ग*, ॥

Note.—The Sīdhanta-Kaumudī gives the sūtra as दण्डादिभ्यो यत्; another version gives the sūtra as दण्डादिभ्यः only drawing the affix यत् from the last sūtra

छन्दसि ॥ ७ ॥ पदं भि । छन्दसि, च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकानां छन्दसि विषय तदर्थतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ढमादीनामपवादः ।

67. The affix yat (य) comes in the sense of 'deserving that', in the Chhandas, after every prātipadika.

This debars ढम् &c. Thus उदक्या वृत्तयः, ह्येव पलाशः, गैर्यो देशः ॥ See VI. 1. 213.

पात्राद् घञ् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात्, घञ्, च ॥

वृत्तिः । पात्राद्घञ् पञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च, तदर्थतीत्यस्मिन्नर्थे । ढकोपवादः ।

68. The affix ghan ($\underline{\text{ह्य}}$) together with yat (यं) comes in the sense of “deserving that”, after the word pātra.

This debars ढक् and ढम् ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पाम्यः or पान्निभः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कडङ्कुर-दक्षिणात्, छ, च ॥

वृत्तिः । कडङ्कुरदक्षिणाद्घञ्छां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यञ्च तदर्थतीत्यस्मिन्नर्थे । ढकोपवादः ।

69. The affix chha (ह्य) as well as yat (यं) comes in the sense of ‘deserving that’, after the words kaṇḍāṅkura and dakṣiṇā.

This debars ढक् ॥ Thus कडङ्कुरमर्हति = कडङ्कुरीयः or कडङ्कुर्यः ‘one deserving straw’ such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः ‘a Brahmana deserving alms.’

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीबिलात्-(छ-यतो)

वृत्तिः । छयताननुवर्त्तते । स्थालीबिलाद्घञ्छयतो प्रत्ययो भवतः तदर्थतीत्यस्मिन्नर्थे । ढकोपवादः ।

70. The affixes chha (ह्य) and yat (यं) come in the sense of ‘deserving that,’ after the word sthālībīla.

This debars ढक् ॥ Thus स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः or स्थालीबिल्या ‘rice deserving the pot’ i. e. cookable rice.

यज्ञार्त्विग्यां घञ्छञौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-ऋत्विग्भ्याम्-घ-छञौ ॥

वृत्तिः । यज्ञाद्घञ्छञौ घञ्छञौ यथासंख्यं प्रत्ययो भवतः तदर्थतीत्यस्मिन्नर्थे । ढकोपवादः ।

वार्त्तिकम् ॥ यज्ञार्त्विग्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (ह्य) and छञ् ($\underline{\text{ह्य}}$) come respectively after the words yajña and ṛitvija, in the sense of ‘deserving that.’

This debars ढक् ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः ‘a Brāhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.’ भार्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥

Vart :—After the words yajña and ṛitvija, these affixes have also the sense of “deserving the performance thereof”. Thus यज्ञकर्ममर्हति = यज्ञियो देशः ‘a place fit for the performance of sacrifice.’ ऋत्विक् कर्ममर्हति = भार्त्विजीनो ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of ढक् V. 1. 19: hence forward is the government of ढम् V. 1. 18.

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-तुरायण-चान्द्रा-
यणम्, वर्तयति (ठञ्)
वृत्तिः । समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तयतीत्यास्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix *ṭhañ* (+/-—इक V. 1. 18) comes in the sense of 'who performs this', after the words *pârâyaṇa*, *turâ-yaṇa* and *chândrâyaṇa*, being in the 2nd case in construction.

The force of अर्हति ceases. Thus पारायणिकः शिष्यः 'a pupil, who reads; under a teacher': तौरायणिको यजमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥ The word पारायण means a 'teacher' (परस्य करोति) ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपन्न (ठञ्) ॥

वृत्तिः । संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यास्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix *ṭhañ* (+/-—इक) comes after the word *saṁśaya* in the accusative construction, the sense being "fallen into this, or thrown into it".

Thus संशयमापन्नः प्राप्नः = सांशयिकः स्थाणुः "a doubtful pillar", i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यास्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वाचकम् ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततो अभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

74. The affix *ṭhañ* comes in the sense of 'who goes', after the word *yojana* in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति = योजनिकः ॥

Vârt:—So also after the words क्रोशशत and योजनशत. As क्रोशशतिकः योजनशतिकः ॥

Vârt:—The affix after these two words means also "who is worthy to be approached from so far". As क्रोशशताभिगमनमर्हति = क्रोशशतिको भिक्षुः, योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ऋक् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः-ऋक् ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यास्मिन्नर्थे ऋक्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix *shkan* (+/-—क) comes in the same sense of 'who goes there', after the word *patha*, being in the 2nd case in construction.

Of the affix ऋक्, ऋ is for ङीष् (IV. I. 41), and ऋ for accent (VI. I. 197). As पन्थानं गच्छति = पथिकः fem. पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो, ण, नित्यम् ॥

[तिः ॥ नित्यमहं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पन्थ इत्ययमादेशो भवति णञ् प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मि-
न्यये ॥

76. The affix *ṇa* (± अ) comes after the word *antha*, which becomes the substitute of *pathin*, the sense of the affix being “who always goes”.

The word *नित्य* qualifies the sense of the affix. Thus *पन्थानुं नित्यं गच्छ-*
= पान्यः as *पान्यो भिक्षां याचते* ॥ Why *नित्यं* ? See *पथिकः* ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहृतम्-च (ठञ्) ॥

[तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन्निषये ठञ् प्रत्ययो
शति ॥

[तिः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपुर्वपरादुपसंख्यानम् ॥

१० ॥ अत्रपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मधुकर्मरिचयोरण स्थलान् ॥

77. The affix *ठञ्* comes, after the word ‘*uttarapatha*’ in the third case in construction, in the sense of ‘who passes by that way’ and ‘what is conveyed by that way’.

The construction of the *sūtra* shows that the base must be in the 3rd case. The word *च* shows that the word *गच्छति* ‘who passes by that way’ could also be read into the aphorism. Thus *उत्तरपथेनाहृतं = औत्तरपथिकम्* or *उत्तरपथेन गच्छति = औत्तरपथिकः* ॥

Vārt :—So also after the word *पथ* preceded by the words *वारि*, *जङ्गल*, *ल*, *कान्तार* the affix has the sense of ‘conveyed by that way’ or ‘passing by at way’. As *वारिपथेनाहृतः = वारिपथिकम्*, *वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः*, so also *जाङ्गल-पथेनाहृतः = जाङ्गलपथिकम्*, *जाङ्गलपथेन गच्छति = जाङ्गलपथिकः*, *स्थालपथेनाहृतः = स्थालपथिकम्*, *स्थालपथेन गच्छति = स्थालपथिकः*, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vārt :—So also after the words *अजपथ* and *शङ्कुपथ* as, *अजपथेनाहृतं गच्छति = अजपथिकम्*, *शङ्कुपथेनाहृतं गच्छति = शङ्कुपथिकम्* ॥

Vārt :—The affix *अण्* comes after the word *स्थलपथ* when the thing conveyed or brought means ‘honey’ or ‘pepper’. As *स्थालपथं मधुकर्म*, *स्थालपथं मरिचम्* ॥

कालात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्) ॥

[तिः ॥ कालादित्यधिकारः । यस्मिन् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वदित्यम् ॥

78. In the following *sūtras*, the phrase “after a word denoting time”, should be supplied to complete the sense.

The word *कालात्* bears rule in the following aphorisms upto V. 1. 96 inclusive. Thus the next *sūtra* *तेन निर्वृत्तम्* means ‘accomplished by means thereof’. We must read the word *काल* into it. As *मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम्* &c.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादिनिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ङम् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix *than* (± -ङ्क) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of "to be accomplished by that time".

Thus अङ्गा निर्वृत्तं = भाद्रिकम् "to be accomplished in a day" i. e. a certain portion of reading &c, भार्गवासिकम्, सांवत्सरिकम् ॥ ७९ ७३

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्टो, भृतः, भूतः, भावी ॥

वृत्तिः ॥ तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथावक्ति प्रत्ययो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of "solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long".

The word अधीष्टः means "honorary office", therefore 'one solicited to teach, but who accepts no pay' III. 3. 161, भृतः means "engaged on wages", भूतः means 'the time pervaded or occupied by its existence', and भावी the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽध्यापकः, so also मासंभृतः = मासिकः कर्मकरः, मासंभूतः = मासिको व्याधिः, मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्ययण) and hiring (भरण) only take a short time how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्नञौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयसि, यत्-नञौ ॥

वृत्तिः ॥ मासश्चमासाद्वयस्यभिधये यत्नञौ प्रत्ययो भवतः । ङञोऽपवादौ ॥

81. The affixes *yat* (य) and *khañ* (± ङ्) come after the word *māsa*, in denoting 'age'.

This debars ङञ ॥ The word भूतः of the previous sūtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः 'a month old'.

Why do we say when denoting 'age'? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति यद्यस्यभिधये ।

82. The affix *yap* (य) comes after the word *māsa* when forming a Dvigu compound ; and meaning 'age'.

Thus द्वौ मासौ भूतः = द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यच् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, ण्यत्-च ॥

नैः ॥ वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधये ण्यन् प्रत्ययो भवति, यप् च ॥

83. After the word *ṣaṇmāsa*, come the affixes at (+—य्) as well as यप् and ठञ्, in the sense of 'age'.

Thus षण्मास्यः, षण्मास्यः, and षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठन्, च ॥

नैः ॥ षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधये ठन् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix *than* (—इक्) comes also after the word *ṣaṇmāsa*, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix ण्यन् also. Thus षण्मासिकः or षण्मास्यो रोगः 'a case lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

नैः ॥ अभीष्टादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् अभीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपपादः ॥

85. The affix *kha* (ईन्) comes in the fourfold senses solicited, hired, lasted, and will last, after the word *samâ*.

This debars ठञ् ॥ Thus सामार्थीष्टो, भूतो भूता भारी वा = समीनः ॥ Some say, sense of the affix is तेन निर्वृत्तं V. 1. 79, as समया निर्वृत्त = समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-वा (खः) ॥

नैः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *kha* comes optionally in the senses sought in V. 1. 76, 80, after the word *Samâ*, forming a *Dvigu*.

In the alternative ठञ् will also apply. The *Vārtika* taught in V. 1. 20 (पक्षेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं मलुकि) applies here also. Thus द्विमासीनः or द्वेमासिकः, त्रिमासीनः or त्रैमासिकः ॥

रात्रिग्रहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-ग्रहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

नैः ॥ रात्रि ग्रहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन युक्ते पक्षे ठञ् भवति ॥

87. The affix *kha* optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words *rātri*, *ahan*, and *samtsara*, occasioning a *Dvigu*.

In the alternative ठञ् will also come. Thus द्विरात्रीणः, द्विरात्रिकः, द्विपदीनः ॥ 145 or द्विरात्रिकः, द्विसंवत्सरीणः, द्विसंवत्सरिकः. VII. 3. 15.

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात् लुक्, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ढम् । तयोश्च व लुग्भवति ॥

88. The above affixes kha and tha ñ may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix ख as well as ढम् come in the five fold senses V. 1. 79, 80 after the word वर्षा forming a Dvigu; and these two affixes may also be elide optionally. Thus we have three forms; द्विवर्षाणो, द्विवर्षिको or द्विवर्षो व्याधिः, 'disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16; but when the sense is that of भाषी, the form will be द्विवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ चित्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु लुप्प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsory and not optional as in the last. The द्विवर्षो शब्दः 'a boy two years old'. Why do we say चित्तवति "when meaning endowed with reason"? Observe द्विवर्षाणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्टिकाः, षष्टिरात्रेण, पच्यन्ते ।

वृत्तिः ॥ षष्टिकशब्दो निपात्यते. बहुवचनमन्तव्यम् । षष्टिरात्रशब्दाच्चूर्नीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निप पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे. रात्रिशब्दस्य च लोपः ॥

90. The anomalously formed word shashṭikāḥ the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्टिकाः may be said to be formed by adding कन् to षष्टि in the 3rd case in construction, then eliding the word रात्रि, the force of the being 'matured'. Thus षष्टिरात्रेण पच्यन्ते = षष्टिकाः 'a kind of barley'. It is a kind of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात्, छः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वत्सरान्तात्प्रातिपदिकात्रिवृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ढम्प्राप्तः ॥

91. The affix chha (ईय) comes in the Chhand in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars ढम् ॥ Thus इहत्सरीयः, इहावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥

वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वाद् वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निवृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, अकाराच्छ

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the ahandas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संवत्सरीणः and संवत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिजय्य, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(ठञ्) ॥

नन्ते ॥ तेनेति तृतीयासमर्थोक्तालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्य कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् पठ्यो भवति ॥

93. The affix थाñ (±—इक or क) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the use of “to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time”.

Thus मासेन परिजय्यः (शक्यते जेतुं) = मासिको व्याधिः, सांवत्सरिको व्याधिः, मासेन लभ्यः प्रातिपदिकः पठः, मासेन कार्यं = मासिकं चान्द्रायणं, मासेन सुकरो = मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (ठञ्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्यम् ॥

नन्ते ॥ तदिति प्रथमा समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति. यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेदभवति ॥ नि द्वितीयासमर्थोक्तालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते ॥ त्रिकम् । महानाम्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तद्यत्ततीति च ॥

० ॥ अद्यान्तरदीक्षादिभ्यो दिनैर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च दिनैश्च वक्तव्यः ॥

० ॥ चातुर्मास्यानां यत्नेपञ्च ड्वुंश्च दिनैश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण्यो यज्ञे ॥

० ॥ संज्ञायामप्यवक्तव्यः ॥

94. The affix थाñ comes after a word of time in the sense of “an abstinence that lasts so long” or “who practises abstinence so long”.

The word तद् shows that the word must be in the accusative case : तद् shows the force of the affix, ब्रह्मचर्यम् joins both. Thus मासं ब्रह्मचर्यमस्य = मासिको ब्रह्मचारी “who practises abstinence for a month”. So also आर्धमासिकः, वत्सरिकः ॥

Another explanation is, the affix थाñ comes after a word in the first case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for a period. As मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य = मासिकं ब्रह्मचर्यम् “an abstinence lasting for a month”. आर्धमासिकं, सांवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the word itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vart :—So also after the words महानाम्नी &c in the genitive construction. महानामिकम्, गौडानिकम्, आदित्य व्रतिकम् ॥

Vārt :—After those words, the affix means also 'who practises that'.

As महानामीश्वरांत = महानामिकः, आदित्यव्रतिकः, गौर्वानिकः ॥ महानामी + ठञ् = महानामन् + ठञ् (VI. 3. 35 Vārt) = महानामिकः (VI. 4. 144). महानाम्य ऋचः, तन् सहचरिन् व्रतं ॥

Vārt :—The affix डिनि comes after the words अवान्तरदीक्षा &c, in the sense of 'who practises'. As अवान्तरदीक्षांचरति = अयान्तरदीक्षी, तिलव्रातन् ॥

Vārt :—The affixes डबुन् and डिनि come after the word अष्टचत्वारिंशन्, a अष्टचत्वारिंशद्वेषाणि व्रतंचरति = अष्टचत्वारिंशकः or अष्टचत्वारिंशन् ॥

Vārt :—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final ण being elided. As चतुर्मास्यानि चरति = चातुर्मासकः or चातुर्मासिन् ॥

Vārt :—The affix ण्य comes after चतुर्मासि, in the sense of 'produced there'. As चतुर्षु मासेषु भवति = चातुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vārt :—The affix अण comes, when it is a Name, as, चतुर्षु मासेषु भवा = चातुर्मासी पौर्णमासी ॥ So also आराधी, कार्तिकी, काल्पुत्री ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः (ठञ्)

वृत्तिः । तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येनस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix ठाञ्, comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of "the fee thereof".

As अग्निष्टोमस्य दक्षिणा = अग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी, राजसूयिकी ॥

The word आख्या in the sūtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. 1. 78) ; had not been used, the sūtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वावशाहः, which are time-denoting words as well. The Vārtika in V. 1. 20 would apply to द्वावशाहः &c. Some texts do not read च in the sūtra

तत्र च दीयते कार्यं भववन् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तत्र, च, दीयते, कार्यं, भववन् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यालवाचिनः प्रानिपविकादीयते कार्यमित्येनदार्थेभ्यो भववन्प्रत्ययो भवति

96. The affixes having the sense of भव (IV. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense "what is given in that, and what is done in that".

As मासे भवम् = मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे दीयते अ मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृषेण्य (IV. 3. 17), वासिन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन (IV. 3. 16), ह्रस्वम् (IV. 3. 22), हेमन्तिकम् (IV. 3. 16), हेमन्तिकम् (IV. 3. 21), क्षास्वम् (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those seasons. The word वन् in भववन् means that all the rules of वप्त्रभवः (IV. 3. 53) apply here

This sūtra should be divided into two parts, one joining with the previous sūtra, as तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्यः, as अग्निष्टोमिकी भक्तः, राजसूयिकम्, वाजपेयिकम् ॥

So far does the word काल V. I. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो ण् ॥ ९७ ॥ पदादि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो शीयते कार्यमित्येतद्वारणं प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे अग्निपदोद्विभ्य उपसंख्यानम् ।

97. The affix ण् (+—अ) comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of “being given therein or done therein”.

Thus व्युष्टे शीयते कार्यं वा व्युष्टम्, नित्यम् ॥

Vrtt:—So also after the words अग्निपद &c. As, अग्निपदम्, पितृमृतम् ॥ This Vārtika can be dispensed with, as the word अग्निपद &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

1 व्युष्ट, 2 नित्य, 3 निष्क्रमण. 4 प्रवेशन. 5 उपसंक्रमण, 6 तीर्थ, 7 अस्तरण (आस्तरण), 8 सं-
ग्राम, 9 सदान, 10 अग्निपद, 11 पीतुमृत (पातु, मृत), 12 प्रवास, 13 उपवास, 14 संभ्रम, 15 तीर्थ. ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयती ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन, यथा, कथाच, हस्ताभ्याम्,
णयती ॥

वृत्तिः । शीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थ्यां यथाकथाचहस्तद्व्याख्यां यथासंख्यं णयती
प्रत्ययो भवति ।

98. The affix ण (+—अ) and यन् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is “given or is done in this way or with this”.

The words शीयते and कार्यं apply to both; the rule of यथासंख्यः (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच शीयते कार्यं वा = यथाकथाचतुः हस्तेन शीयते कार्यं वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ संपादिनि (उभ्र) ॥

शृतिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थ्यासंपादिभ्योऽभिधेय उभ्र प्रत्ययो भवति ।

99. The affix ण् (+—इक्) comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of “fitted for that”.

The word संपात्तिः means ‘suitable, proper, fit’. The word संपादिन् is formed by adding णिनि to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णविट्काभ्यां संपादि मुखे—कर्णविट्कित् मुखे ‘a face fit for ear-rings’, वाक्पुण्ड्रिकम् शरीरम् i. e. वाक्पुण्ड्रेण विशेषतः शोभते ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म-वेषात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्निषेधे । उज्जोपवाहः ॥

100. The affix yat (य) comes in the sense of “being fitted with that”, after the words karma and veshā, in the third-case in construction.

This debars thañ. कर्मणा संपद्यते = कर्मण्यं शरारम्, वेषेण संपद्यते = वेष्यो नटः । For accent, see VI. 1. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, संतापादिभ्य (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यास्मान्निषेधे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix thañ (± —इक) comes after the word santâpa &c in the dative construction, in the sense of “what is able to effect that”.

The word प्रभवति means ‘able, capable’. The dative here has the force of अलम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = संतापिकः, रात्राहिकः ॥

1 संताप. 2 संताह. 3 संताम. 4 संयोग. 5 संपराय. 6 संवेशन. 7 सवेष. 8 निर्णवेष. 9 सर्ग. 10 निसर्ग. 11 विसर्ग. 12 उपसर्ग. 13 प्रवास. 14 उपवास. 15 संधान. 16 संवेश*. 17 सवास*. 18 समोजन. 19 संकु. 20 मांसोदनादिगृहीतावपि. 21 असर्ग ॥

योगाद्यञ्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्निषेधे ।

102. The affix yat (य) is also added in this sense of ‘able to effect that’, after the word yoga.

Thus योगाच्च प्रभवति = योग्यः or शक्तिः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्मणः, उकञ् ॥

वृत्तिः । कर्मशब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति नञ् प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । उज्जोपवाहः ।

103. The affix ukañ (± उक) comes after the word Karman, in the same sense of ‘able to effect that’.

This debars ठञ्. As कर्मण प्रभवति = कर्मणं धनु ॥ This word कर्मणम् means always a ‘bow’, and is never employed to designate anything else.

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्राप्तम् (ठञ्) ।

वृत्तिः । समयशब्दान् तावति प्रथमासमर्थद् अस्थेति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रपेद भवति ॥

104. The affix thañ (± —इक) comes after the word samaya in the first case in construction, in the sense of “the has arrived for it”.

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तदस्य प्राप्तमित्यनुवृत्तते । ऋतुशब्दश्चास्ति प्रथमा समर्थाद्, अस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ।

वार्तिकम् । तदस्य प्रकरण उपवक्षादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

105. The affix an (±—अ) comes after the word pitu, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्राप्तेऽस्य = आर्त्तवं पुष्पम् (Guṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Art :—So also after the words उपवल्ग्व् &c. As औपवल्ग्वम्, प्राशिषम् ॥

छन्दसि घम् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुशब्दश्चछन्दसि विषये घम् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोपवाहः ।

106. In the Chhandas, the affix ghas (इय) comes after the word ऋतु in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अयंते योनिर्कल्पितः ॥ Here there is no Guṇa by VI. 4. 146, because by sūtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घम् gets the designation of पठ्, hence the guṇa rule which applies to भ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ कालशब्दश्चाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये ।

107. The affix yat (य) comes after the word Kāla, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्ताप, काल्यं क्षीतं ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे ढञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्येव तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण काये विशेष्यते प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रत्ययसमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix thañ (±—इक्) comes after the word Kāla in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टो कालोऽस्य = कालिकृष्णम् "long-standing debt". कालिकृत वैरम् "long-standing enmity".

In this sūtra काल and तदस्य are understood, but not so the word प्राप्तम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम् (ढञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिन् प्रथमासमर्थस्थिते षड्वचर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति. यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति ॥

109. The affix thañ (±—इक्) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य = ऐन्द्रमहिकम्, गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखायादादण्डमन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अयादात्, अण्, मन्य-दण्डयोः ॥

वृत्तिः ॥ विशाखायादादशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे यथासंख्ये मन्यदण्डयो-
भिधेययोः ।

वार्तिकम् । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix an (+—अ) comes in the sense of 'that whose purpose is this', after the words viśâkhâ, and ashâ-dhâ, when the derivative of the first is combined with मन्यं and that of the second with दण्ड ॥

As विशाखो मन्यः, आषाढो दण्डः ॥

Vart:—So also after the words चूडा &c. As चूडा प्रयोजनमस्य = चूडम्, अन्ना प्रयोजनमस्य = अन्नम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रानिपरिकेभ्यश्छ प्रत्ययो भवति तस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । उभोपवाङ् ।
वार्तिकम् ॥ विशाखपूरिपतिरुहप्रकृते त्वात्सपूर्वपशदुःसंख्यानम् ॥ वा० ॥ रार्गादिभ्यो यङ्प्रत्ययः ॥
वा० ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुङ्प्रत्ययः ॥

111. The affix Chha (ईय) comes in the same sense of 'that whose purpose is this', after the words अनुप्रवचन &c.

This debars छः ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य = अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vart:—So also after the derivatives formed by the affix अन (यु) from the radicals विश्, 'to enter', पूर, 'to fill', पत् 'to fall', and रुह 'to mount', when preceded by a word. As गृहप्रवेशनीयम्, प्रपापूरणीयम्, अभ्यप्रपतनीयम्, प्रासादरोहणीयम् ॥

Vart:—The affix यत् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गं प्रयोजनमस्य = स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vart:—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य = पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं, शान्तिवाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेशन, 5 प्रवेशन, 6 अनुप्रवेशन, 7 अनुवासन
8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारोहण, 11 प्रारम्भण, 12 आरम्भण, 13 आरोहण, 14 अनुवेशन
15 अनुवासन, 16 प्ररोहण ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशब्दात्पूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । उभो-
पवाङ् ।

112. The affix Chha comes in the same sense of "that whose purpose is this", after the word samâpana, when it has a word in composition preceding it.

This debars ठञ् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनस्य = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word वत् in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samâpana.

ऐकागारिकद् चौरै ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ऐकागारिकद्, चौरै ॥

वृत्तिः ॥ ऐकागारिकद् इति निपात्यते चौरैर्भिधये ।

113. The word ऐकागारिकद् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in डीप्. Thus एकागारं प्रयोजनस्य = ऐकागारिकः fem. क्री ॥ This word can be regularly formed by ठञ्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनस्य भिक्षाः, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in डीप् ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकद् with the irregular Vriddhi of the first syllable.

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक द्, आद्यन्तवचने ॥

वृत्तिः ॥ आकालिकद् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयो-
द्वेताद्विशेषणम् । इकद् प्रत्ययद्वयं निपात्यते ।

वार्तिकम् । आकालाद् ढञ्च ॥

114. The word âkâlikat is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयितुः a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विद्युत् "a lightening lasting a twink-
le". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vart:—The affixes ठन् and ठञ् also come after आकाल; as आकालिका विद्युत् ॥

So far is the governing power of the affix ठञ् V. I. 18.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थानुल्यामित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्ता भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत् राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेणसह स्मृत्तः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यं पित्रः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र, तस्य, इव (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थान्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of "like what is therein or thereof".

As मथुरायानिव = मथुरावन् 'like that in Mathura', as मथुरावन् सुभे प्राकारः, पादनि-
पुञ्चवन् साकेते परित्याः देवदत्तस्यैव देवदत्तवद् यत्तत्तस्य गावः &c.

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थान्तस्मिन्त्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of "befitting that or suited to that".

As राजानमर्हति = राजवन् पालनम् "the protection as befits a king i.e. as a king should protect". ब्राह्मणवन् क्षत्रियवन् क्षत्रियवन् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्-छन्दसि-धात्वर्थे(वति)
वृत्तिः ॥ उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्त्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

118. In the Chhandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्धतः and निवतः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्धतो विवता यस्मिन् बभूवुः पृथगेव प्रगृध्नीयुः सेना ॥ "When thou O Fire ! goest
burning high (उद्धतः = उद्गतान्) and low (निवतः = निगनान्) trees &c.

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ तस्य-भावः- त्वतलौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे स्वतन्त्रे प्रत्ययो भवति ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of "the nature thereof".

As आश्वस्य भावः = आश्वस्त्वम् or आश्वेता. गोत्वम् or गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आ-च-त्वात् (त्व-तलौ) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यमि । आ एतस्मात्त्वयंसशब्दानाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम. स्तद्व त्वतलौ इ-
त्यथावधिकृता वदितव्या ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. 1. 122, त्व and तल् are read, giving the forms पृथुत्वम् and पृथुता &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. 1. 124. The word च in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes नम् and नम् (VI. 1. 87. Thus
स्त्रियाः भावः = स्त्रीत्वम्, स्त्रीता 'the nature of a female', पुंस्त्वम्, पुंस्ता, पौंस्त्वम् ॥

न नञ्पूर्वोक्तपुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥
नञ्पूर्वात्, तत्पुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवति चतुरादीन्वर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught hereafter, do not come after a Tatpurusha compound formed by the negative particle नञ्, with the exception of the following:—
chatura, saṅgata, lavaṇa, vaṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपति, अपटु and अरमणीय will have two forms only i. e. अपतिस्त्वम् or अपतिता, अपटुस्त्वम् or अपटुता, अरमणीयस्त्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. I. 28, other compounds will have यक् also, as सैनापत्यम् ॥ An exception to this is तत्त्वित्वम् (VII. 2. 25), as used by the author himself. Why do we say नञ् पूर्वात् a Tatpurusha whose first member is नञ्? Observe बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha?' Observe, when the word अपटु is a Bahuvrihi compound meaning नास्य पटवः सन्ति, its derivative will be आपटवम्, so also, आलापयम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नञ्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, मालवण्यम्, आवट्यम्, आबुध्यम्, आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is च instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतास्मिन्नर्थे ॥

122. The affix imanich (इमनिच्) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पृथोर्भावः = प्रथिमन् nom. प्रथिमा (पृथु + इमन् = पृथ् + इमन् VI. 4. 155 = प्रथ् + इमन् VI. 4. 161 = प्रथिमा), or पार्थवम् by V. I. 131. So also मदिमा or मर्दिवम् ॥ The ड of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and र is substituted for क by VI. 4. 161. Of course, the affixes त्व and तल् come here also as, पृथुत्वम्, मृदुत्वम्, पृथुता, मृदुता ॥

1 पृथु, 2 मृदु, 3 महन्, 4 पटु, 5 तनु, 6 लघु, 7 बहु, 8 साधु, 9 आशु (आसु!), 10 ऊरु (ऊरु), 11 गुरु, 12 बहुल, 13 खण्ड, 14 हण्ड, 15 चण्ड, 16 अकिञ्चन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वस्त्र, 21 मन्त्र, 22 स्वादु, 23 ह्रस्व, 24 शीर्ष, 25 प्रिय, 26 वृष, 27 कृन्तु, 28 क्षिप्र, 29 द्रव, 30 अणु*, 31 वेणु (!).

वर्णहटादिभ्यः प्यञ् च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-हटादिभ्यः, प्यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो हटादिभ्यश्च प्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच्, तस्य भाव इत्येतास्मिन्नर्थे ॥

123. The affix *shyañ* (+/-य) also comes, as well as *imanich*, after a word denoting colour, and after the words *drīḍha* &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्लस्य भावः = शौक्यम्, शुक्लिनम्, शुक्लत्व, शुक्लता, काण्ड्यम्, कृष्णिमम्, कृष्णत्वम्, कृष्णता; शार्क्यम्, द्रिडम् (nom. मा), दृढत्वम्, दृढता ॥

The ण् of व्यञ्ज shows that the feminine is formed by डीप् (III. I. 41). As औचित्यः fem. औचिती (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ, 2 वृढ*, 3 परिवृढ, 4 धृष्ट, 5 कृष्ट, 6 वक् (वक्), 7 शुक्*, 8 शुक्*, 9 धा 10 कृष्ट, (आकृष्ट). 11 लवण, 12 ताम्र, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 जड, 16 बधिर; 17 पण्डित 18 मधुर, 19 मूर्ख, 20 मूक. 21 वेद्यातलात्मनिमनःशारशानाम् (शाम is also read The affix *shyañ* is added to compounds ending in *yāta* &c preceded by *vi*, as, विद्यातलम्, विद्यायता, विद्यानिमा, वीद्यात्वं, विलाभत्वं, विलाभता, विलाभिमा, विलाभ्य, विमानत्वं, विमानिता, विमानिमा, वैमल्यं and वैमल्यं (V. 1. 131), विमनस्त्वं, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यं and विशारदत्वं, विशारदता, विशारदिमा, वैशारदम् ॥ 22 समो, मतिम नसोः, (The words *mati* and *manas* preceded by *sam* take *shyañ*, as *संमतित्वं*, *संमतिता*, &c). 23 जवन. 24 अम्ल, 25 बाल, 26 तरुण, 27 मन्द, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 शीघ्र ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि, च (व्यञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ गुणशुक्लवन्तो गुणवचना. गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिचये यम् प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च ।

वार्तिकम् ॥ चातुर्वर्ण्यासीनां स्वार्थउपसंख्यानम् ॥

124. The same affix *shyañ* has after a word expressive of quality, and after *Brāhmaṇa* &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् : also ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् ॥

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is *ākṛitigaṇa* i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vārt :—The affix does not change the sense in चातुर्वर्ण्यं &c, as चत्वारः एव वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् ॥ चातुराश्रम्यम्, धर्मोक्त्यम्, वैश्वर्यम्, वाङ्मयम्, संन्यम्, साम्प्रिभ्यम्, साप्यम्, औपम्यम्, सोख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाडव, 3 माणव, 4 अर्हतो नुम् च, as आर्हन्त्यम् 5 चोर, 6 धूर्त 7 आराधय, 8 विराध 9 अपराधय, 10 उपराधय, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 अक्षेपत 16 संवाचिन्, 17 संवेचिन्, 18 संभाषिन्, 19 बहुभाषिन्, 20 शीर्षयातिन् (शीर्षपातिन्), 21 विद्यातिन् 22 समस्य, 23 विषमस्य, 24 परमस्य, 25 मध्यमस्य, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 अपन, 29 निपुण, 30 पिशुन, 31 कुतूहल*, 32 क्षेपण, 33 निघ्न*, 34 बालिष्ठ, 35 अनस, 36 दुष्पुष्ट

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गदुल, 42 शायार, 43 विशस्ति*, 44 विषम*, 45 विपात*, 36 निपात*, 46 सर्ववैश्वः स्वार्थे, सर्ववैश्वः = सर्ववैश्वः ॥ 48 चतुर्वैश्वः भयपदवृद्धिश्च, as चातुर्वैश्वः 49 शीतार 50 मृक, 51 कापि, 52 विशस्ति, 53 विशाच, 54 विशाल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57 निव 58 निधान 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निघातिन्, 62 राजपुरुष, 63 विशाय 64 विशान, 65 विजात, 66 नयात, 67 सुहित, 68 शीन, 69 विश्वध, 70 उचित, 71 समग्र, 72 शीन, 73 तत्पर, 74 ईश्वर, 75 यथा तथा, 76 पुरस्, 77 पुनः पुनः, 78 अभिक्षण, 79 तरनम, 80 प्रकाम, 81 यथाकाम, 82 निष्कुल, 83 स्वराज, 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सम्राज, 87 अविश्व, 88 अपिशुन, 89 अनुशस, 90 अयथा-तय, 91 अयथापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकुल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 कृत्विज्ञ, 97 उदासीन, 98 ईश्वर, 99 प्रतिभू, 100 साभि(न्), 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 युगपद्, 105 पूर्वाधर, 106 उत्तराधर ॥ आकृतिगण ॥

स्तेनाद्यभ्रलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्तेनशब्दशब्दार्थसमर्थान्नावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवतिः नशाब्दस्य लोपश्च भवति ॥

125. The affix yat (य) comes in the sense of “nature thereof or action thereof”, after the word stena, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ॥ Some divide the sūtra into two स्तेनान् भयम् भवति (2) ततो यत् लोपश्च as स्तेन्यम् and स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दाद् य. प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

वास्तिकम् ॥ वृत्तवर्णिग्यां चेति वक्तव्यम् ॥

126. The affix य comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the word सखि ॥

As सख्यम् ‘friendship’.

Vārt:—So also after the words वृत्त and वर्णिक, as, वृत्त्यम् and वर्णिज्यम् ॥ The word वर्णिज्यम् is formed by V. 1. 124, वर्णिक् belonging to ब्राह्मणादि class.

कपिश्रात्योढक् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि श्रात्योः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कपिश्रातिशब्दशब्दां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

127. The affix dhak (+ — एय) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the words kapi and jñāti.

Thus कपे भावः कर्म वा = कापेयम्, ज्ञातेयम् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply any where under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ पत्यन्तात्पतिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

128. The affix yak (+ — यै) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after a compound ending with pati, and after purohita &c.

Thus सेनापतेर्भावंः कर्म वा = सेनापत्यम्, गार्हपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहित्यम्, राज्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् असे), 3 ग्रामिक (संघामिक), 4 पिण्डिक, 5 सुहित*, 6 बाल, 7 मन्त्र, 8 खण्डिक, 9 हण्डिक, 10 वर्मिक (वर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक*, 13 शिलिक (शीलिक), 14 छूतिक, 15 मूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 अज्जलिक 18 अज्जनिक, (अज्जतिका), 19 ऋषिक, 20 पुत्रिक (पुत्रक), 21 अश्विक*, 22 क्षत्रिक, 23 पर्विक*, 24 पथिक (पथिका), 25 चमिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक*, 29 सूचिक, 30 संरक्ष*, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नास्तिक*, 33 अजानिक, 34 शास्वर (रास्वर), 35 नागर*, 36 चूडिक, 37 एषिक, 38 मिलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 कृषिक, 42 पूतिक, 43 पत्रिक, 44 सलनिक, 45 पक्षिक, 46 जलिक, 47 शर्मिक, 48 तिथिक, 49 प्रचिक, 50 प्रथिक, 51 परिक्षिक, 52 पूजनिक, 53 मूचिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-वयो वचन-उद्गात्रादिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

129. The affix aṅ (\pm —अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after class names of animals, and words expressing age, as well as after udgâtṛi &c.

Thus अश्वस्य भावः कर्म वा = आश्वम्, ओष्ट्रम्, कामारम्, कैशारम्, औहात्रम्, औत्रेवम् ॥

1 उद्गात्र, 2 उत्रेत्, 3 प्रतिहर्तृ, 4 प्रशास्त्र, 5 होत्र, 6 पोत्र, 7 हर्तृ (कर्तृ), 8 रथगणक 9 पत्तिगणक (पक्षिगणक पत्रिगणक), 10 सुधु, ॥ दुधु, 12 अश्वर्यु, 13 वधू, 14 सुभग मन्त्रे ॥ In the Mantra literature subhaga takes अञ्, as महन्ते सैभगाय; sometimes there is no अञ्, as सौभाग्य मस्यै इत्याद्य ॥

हायनान्तयुवादिभ्यो ॥ १३० ॥ हायतान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥
वाचिकम् ॥ श्रोत्रियस्य यज्ञोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix aṅ (\pm —अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after compounds ending in hāyana and after yuvana &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा = द्विहायनम्, त्रिहायनम्; यौवनम्, स्थाविरम् ॥

Vårt:—The y of श्रोत्रिय is elided, as श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा = श्रौत्रम् ॥

1 युवन्, 2 स्थाविर, 3 होत्र, 4 यजमान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 भ्रातृ (भ्रातृ), 7 कृतक (कनक), 8 भ्रमण (भ्रमण), 9 कटुक*, 10 कण्डल, 11 कुक्षी, 12 सुक्षी, 13 दुःक्षी, 14 सुहृद्, 15 दुर्दृश्य, 16 सुहृद्, 17 दुर्दृद्, 18 सुभ्रातृ, 19 दुर्भ्रातृ, 20 वृषल, 21 परिव्राजक, 22 सद्यस्वप्राप्ति, 23 भन्तस, 24 हृदयासे (हृदय असमासे), 25 कुशल, 26 चपल, 27 निपुण, 28 विपुण, 29 कुतूहल, 30 हृत्, 31 श्रोत्रियस्य यज्ञोपश्च, 32 यातृ, 33 कनक, 34 कुचुक, 35 कन्दुक, 36 मिथुन, 37 कुक्षी, 38 हृत्, 39 कितव, 40 पोत ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix an (±—अ) comes in the sense of 'nature or action there of', after a stem ending in इक् (इ, ई, उ, ऊ or ऋ or लृ), when the preceding syllable is prosodially light.

Thus शुचे भावः कर्म वा = शौचम्, मौनम् (शुनि), नागरम् (नगर), हास्तिकम् (हस्तिकी) पादवम् (पद), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् 'the preceding syllable being light'? Observe कण्डूस्वम्, पाण्डुत्वम् ॥ Why काव्यम् from कवि? The word कवि takes व्यम् as belonging to Brāhmaṇādi class V. I. 124.

N. B. The word anta in the Sūtra may will be dispensed with. The aphorism laghu-pārvād ikah will give the same meaning.

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्दुम् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-दुम् ॥

वृत्तिः ॥ विप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्दुम् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥
वार्तिकम् ॥ सहायादिति वक्तव्यम् ॥

132. The affix vuñ (+/_—अक) comes in the sense of 'nature or action there of', after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य्, and whose penultimate syllable is prosodially heavy.

The word उपोत्तमं means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is गुरु 'heavy', is called गुरुपोत्तमम्: the योपधा means 'having penultimate य्'.

Thus रामणीयकम् from रमणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say "the penultimate letter being य्"? Observe विमानत्वं from विमान ॥

Why do say गुरुपोत्तमं "the penultimate syllable being heavy"? Witness भवियत्वम् ॥

Vart.—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम and उपधा should be distinguished: the first means penultimate syllable (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate letter.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः, च (वुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix vuñ comes in the sense of 'nature or action there of', after a dvandva compound and after the words manojña &c.

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा = गोपालपशुपालिका, शैष्योपाध्यायिका, कौस्तुभिका, मानोक्तकम्, कात्यायनकम् ॥

1 मनोक्तः, 2 प्रियरूपः, 3 अभिरूपः, 4 कल्याणः, 5 मेधाविन्, 6 आश्रयः, 7 कुलपुत्रः, 8 ज्ञानवत्, 9 छात्रः, 10 श्रोत्रियः, 11 चरः, 12 धूर्तः, 13 विश्वेश्वर (वैश्वेश्वर), 14 युवन्, 15 कुपुत्रः, 16 ग्रामपुत्रः, 17 ग्रामकुलालः, 18 ग्रामवण्ड (ग्रामखण्ड), 19 ग्रामकुमारः, 20 सुकुमारः, 21 बहून्, 22 अवश्यपुत्र (अवश्यः), 23 अवश्यपुत्रः, 24 अपुत्रकुलः, 25 सारवजः, 26 शतपुत्रः, 27 कुशलः, 28 अहोपुरवः ॥

गोत्रचरणाच्छायात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-
अत्याकार-तद्-अवेतेषु (बुम्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुम् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघा-
विषु विषयभूतेषु ॥

134. The affix *vuñ* comes in the sense of 'nature or action thereof' after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof)

The word श्लाघा means boasting; अत्याकार means 'contempt', तद् भवेत् means तदप्राप्तः 'who has gained that', or तद्भूतः 'who inquires that'. The word तन् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तद्वेतः means "who has obtained that or who has known that".

To take first श्लाघा as गार्गिकया श्लाघते or काठिकया श्लाघते "boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Kaṭha". To take अत्याकारः, as, गार्गिकयात्याकुर्वन्, काठिकयात्यकुर्वन् "he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Kaṭha". To take तद्वेतः as, गार्गिकामवेतः, काठिकामवेतः = प्राप्तः or अवगतवान् ॥

Why do we say "when it means boasting &c" Observe गार्ग्यत्वम्, कठत्वम् ॥ The व of गार्ग्य is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यदछः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्राशब्दः ऋत्विग्विशेषवचनः ऋत्विग्विशेषवार्ताभ्यदछः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix *chha* (ईय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after words expressing Hotra priests.

Thus आच्छात्राशकीयम्, मैत्रावरुणयिष, ब्राह्मणाच्छेसीयम्, आग्नीध्रीयम्, प्रातिप्रत्याग्नीयम्, नेष्ट्रीयम्, पोत्रीयम् ॥ होत्राभ्यः is plural to prevent application of I. 1. 68, therefore the rule does not apply to the word-form 'hotrā' derived from हु + ल्यन् meaning a pītor.

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-त्व ॥

वृत्तिः ॥ होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः; छत्यापवादः ॥

136. The affix tva (त्व) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word Brahman, denoting a kind of Hotrâ priest.

This debars छ. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म वा = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars लृ ॥

When ब्रह्मण् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मता ॥

So much for the province of the affixes नम् and लम् (IV. 1. 87).

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम-भवने-क्षेत्रे-खञ् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति । तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix *khañ* (\pm —*ईन*) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Bohtlingk, the Sūtra should be thus translated, "To a corn-name is added *ईन*, to express the fields in which the corn grows". According to Ballantyne, it is translated "when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix *khañ*".

The word *धान्यानां* 'of grains', shows that the word in construction should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form *धान्य*, but to words which denote various kinds of *dhānya* (I. 1. 63). *भवन* means 'the place where a thing is produced or grows (*भवन्ति जायन्ते*)' ॥

Thus *पुमानां भवनं क्षेत्रं* = *मैत्रीनम्, कौटवीणम्, कौलस्थीनम्* ॥

Why do we say "of grains"? There will be no affixing in a case like this *तृणानां भवनं क्षेत्रं* ॥

Why do we say "when it is a field"? Observe *पुमानां भवनं कुशूलं* 'a gany where kidney-beans grow'.

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ व्रीहि-शाल्योः-दक् ॥

वृत्तिः ॥ व्रीहिशाल्याभ्यां दक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे अभिधेये खमोपवाहः ॥

2. The affix *ḍhak* (\pm —*पर्य*) comes in the above sense of 'a place of growing, when it is a field', after the words *व्रीहि* and *शालि* ॥

Thus व्रीहिनां भवनं क्षेत्रे = व्रहेयम्, शालयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकपट्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-पट्टिकात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ यवादिभ्यः शब्दभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खत्रोपवादः ॥

3. The affix yat (यं or -य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words yava, yavaka, and shashṭika.

This debars खम् ॥ Thus यवानां भवनं क्षेत्रं = वैयम्, यवक्यम्, पट्टिक्यम् ॥ See VI. I. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-भङ्गा-अण्यः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix yat comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words tila, māsa, umā, bhaṅgā and aṇu.

The affix khañ will come in the alternative. Thus तिलं ल्यम् or तिलीनम् 'a field for growing sesamum', माष्यम् or माषीनम् 'a field for growing beans', उम्यम् or उमीनम् 'a field of linseed', भङ्ग्यम् or भाङ्गीनम् 'a field of hemp', अणव्यम् or आणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खखञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वचर्मणश्चास्तीयासमर्थाकृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययो भवतः ॥

5. The affix kha (ईन) and khañ (±—ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word sarva-charman.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मन्. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वचर्मणकृतः = सर्वचर्मणः or सार्वचर्मणः "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-संमुखस्य, दर्शनः, खः ॥

वृत्तिः ॥ यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्पक्षीसमर्थादर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kha (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words yathāmukha, and saumukha being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an Aavyayibhāva compound, the meaning of यथा being that of likeness II. I. 6. Thus यथामुख दर्शनः =

यथामुखीनः 'showing or reflecting the likeness of the face'—a mirror. सर्वस्य मुखस्य दर्शनः = सम्मुखीनः 'showing or reflecting the whole face'—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पठ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्गकर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थ्याभ्यामांतीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pātra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन्) comes in the sense of "who pervades or fills the whole of that".

Thus सर्वपथ व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथः ; सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्त्रीणः पुरुषः, सर्वपत्रीण सारथिः, सर्वपात्रीण आदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्याप्रमुच्यते । आङ्गमर्थादायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थ्याभ्यामांतीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन्) comes after the word āpra pada, in the sense of "reaching thereto".

The word प्रपद means the 'top of the foot'. आ means "upto". आप्रपद an Avyayibhāva compound meaning 'to the top of the foot'. Thus आप्रपदे प्राप्नोति = आप्रपदीनः पटः 'cloth reaching to the end of the feet', i. e. showing the width of the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वाङ्गायाननयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वाङ्ग-अयनयं, बद्धा-भक्षयति-नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupad sarvâṅga, and ayânaya, being in the second case in construction, in the senses of 'so bound', 'eating that', and 'to eat thereto' respectively.

Thus अनुपदे बद्धा = अनुपदीना 'a kind of shoe'; this word is always feminine. The force of अनु here is that of 'length' or 'likeness'. That is 'a shoe of the measure of a foot'. So सर्वाङ्गानि भक्षयति = सर्वाङ्गानामभिभुः 'a mendicant who eats the whole food'. So also अयानयनीनः शारः 'a chessman or piece that is taken to its position on the chess called ayânaya'. The word अयानय is compounded of two words अय, meaning 'going from right to left', and अनय 'from left to right'.

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अयानयान is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अय or अनय, but not both. Kaiyyāṭa : यस्तु शार एक पार्श्व एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्श्वान् पार्श्वान्तरमा-नीयते, स एव अयानयं नीयते. अन्यास्तु अयमेव नीयते, अनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of “who witnesses or experiences that”, after the words parovara, parampara and putrapautra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in वे being irregular, the compounding being caused by the affix. परांश्चावरांश्च अनुभवति = परोवरीणः who lives to see high and low”. The word परम्पर is compounded of पर and परतर, he compounding being caused by the affix. As, परांश्च परतरांश्चानुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly पुत्रपौत्राणि ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting his affix. As मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति ॥

आवारपारात्यन्तानुकाशं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकाशं, गामी (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाश इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥ वाचिकम् ॥ विपरीताच्च ॥

11. The affix kha comes in the sense of “who purposes to go”, after the words avârapâra, atyanta, and anukâma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means ‘गमिष्यति’, see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70: the word गामी governing the accusative. Thus अवारपारं गामी = अवारपारीणः ॥

Vârt:—So also when the words are reversed. As पारवारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारीणः and पारीणः ॥

So also अत्यन्तं गामी = अत्यन्तीनः = भृशं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥

वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधा-र सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगं द्वितीया ॥

वृत्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अनुस्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥

12. The affix kha comes after the word samâmsa-
mâm in the sense of 'who beats in the womb'.

The word विजायते means गर्भे धारयति 'who bears in the womb'. The verb governs the accusative of time समांसमां by II. 1. 29. Thus समांसमां विजायते = समांसमीना गौः, समांसमीना वडवा ॥

Vart:—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young', i. e. विजायते = गर्भमोचने ॥ According to them, the verb governs the locative: समायां समायां विजायते = समांसमीना, the first समायां being elided, the rest of the vibhakti (आच्) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vart:—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the *य* only of both members is to be elided and a sentence formed. As समां समां विजायते or समयां समयां विजायते ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यश्वीन-अवष्टब्धे ॥

वृत्तिः ॥ विजायत इति वर्त्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसन्ने प्रसवे । आविर्भूये । मूर्धन्यो विधीयते, अद्याद्यालम्बनाविदूर्योरिति ॥

13. The word adyaśvīnâ is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word विजायते is understood here. The word अवष्टब्ध means 'imminent, near'. It is formed by अव + स्तम्भ + क्, the *स* being changed to *व* by VIII. 3. 68. Thus अद्य वा श्वो वा विजायते = अद्यश्वीना गौः "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also अद्यश्वीना वडवा ॥

Some do not read विजायते into the sūtra, which then means "The word adyaśvīnâ is irregularly formed meaning imminent". As अद्यश्वीने मरणं 'imminent death'. अद्यश्वीनो विद्योगः 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ आगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपात्यते । आहूतपूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्यये पात्यते ॥

14. The word āgavīna is irregularly formed.

This word is formed by adding ख to the word गो preceded by preposition आ, as आगो + ख = आगवीनः ॥ The force of the affix is that of 'servant'. A person who is engaged in business till the return of the owner, i. e. a day-labourer.

अनुखलंगामी ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गो. पश्चाद् अनुगु । अनुगुताभ्यामलंगामीत्यात्मन्प्रत्यये खः प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix kha comes after the word अनुगु in the sense of 'who is fit to follow'.

Thus the word अनुगु means गोः पश्चाद् ॥ Thus अनुगु पश्याति गच्छति = अनुगवीनः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तादाति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यतस्मिन्नर्थे यत्खौप्रत्ययो भवतः ॥

16. The affixes yat (य) and kha (ईन्) come after the word adhvan, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अध्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत् खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च ।

17. The affix Chha (ईय) also as well as yat and kha, comes after the word abhyamitra, in the sense of 'who is able to go'.

The च् draws in यत् and ख. Thus अभ्यमित्रं अलंगामा = अभ्यमित्रवीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रवीणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छति ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोतसूत्रे देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्येव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वापार्थकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix khañ (+ — ईन्) comes after the word goshṭha in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठा भूतपूर्वः = गोष्ठीनां देशः 'a place which was formerly a Goshṭha'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्वेशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्पृष्ठीसमर्थैकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix khañ comes after the word aśva, in the genitive case in construction, the sense being 'what has travelled over or traversed in one day'.

The word अश्वस्य being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The एकाहगमः means एकाहं गम्यते i. e. what is or can be gone over in one day. Thus अश्वस्यैकाहगमोऽश्वा = आश्वानः, as आश्वानान् शतं पतित्वा = यावन्ति योजनान्येकाहनाश्वेन गम्यते तावतां शतं गत्वा ॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनशब्दो निपात्यते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये अधृष्टो ऽप्रगल्भः । अकार्यमक-
रणार्हं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यो ॥

20. The word śālīna and kaupīna are anomalous, when meaning 'modest' and 'a shameful action' respectively

The word अधृष्ट means 'not proud', अकार्यम् means 'unfit to be done' i. e. an infamous act. The words come from शाला "a hall" and कूप 'a well'. It is not easy to trace any connection between 'modesty' and 'a hall', or between 'shameful' and 'a well'. However some say शालाप्रवेशनमर्हति 'who deserves to enter a hall', = शालीनः, कृपावनारमर्हति 'who deserves to be thrown into a well' = कौपीनः, hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As शालीनो जडः, कौपीनं पापं ॥

व्रतने जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रतने, जीवति (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशाच्च तृतीया सनर्थविभक्तिः । व्रतशब्दतृतीयासमर्थाज्जीवनीत्यास्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजानीया अनियतवृत्तय उल्लेखज्जीविनः संथा व्रानाः ॥

21. The affix khañ comes after the word vrāta in the third case in construction, the sense being " who leads this life, or who lives by this ".

The word व्रान् means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor व्रतने जीवति - व्रानीनः 'a person who lives by the labour of his body, not of his brain.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ सामपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये ॥

22. The word sāptapadīna is anomalous, when meaning 'friendship'.

The word सामपदीन comes from सप्तपद् but the connection of senses is not very clear. It is said सप्तभिः पदैरवाच्यते = सामपदीनम् "formed by walking together seven steps or by talking together seven words". The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the marriage

age irrevocable. सामपशीनं seems to have some connection with that. The word सामपशनः or 'न' means 'a friend' also; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गवीनम्, संज्ञायाम् (खञ्) ॥
वृत्तिः ॥ हैयङ्गवीनं निपात्यन्तं संज्ञायां विषये । ह्योगोऽहस्य हैयङ्गवादेशः, तस्य विकार खञ् प्रत्ययो भव-
ति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavīna is anomalous, when it is a Name.

The word हैयङ्गवीनम् means 'fresh butter'. The word comes from ह्यः 'yesterday' and गो 'cow'. ह्यो गोऽहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i. e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकार in general. There is no affixing in ह्यो गोऽहस्य विकार when it means उदधिन् or 'whey'.

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाक-
मूले, पील्वादि, कर्णादिभ्यः, कुणञ्-जाहचौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्योत षष्ठीसमर्थेय पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण्) and jāhach (जाह्) come after the words pilu &c and karna &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणञ् comes after पील्वादि words, signifying 'ripening', and the affix जाहञ् comes after कर्णादि words signifying the 'root'.

Thus पीलुनां पाकः = पीलुकुणः, कर्कन्तुकुणः, so also कर्णस्य मूल = कर्णजाहम्, अक्षि-
जाहम् ॥

1 कर्ण, 2 अक्षि, 3 नख, 4 मुख, 5 केश, 6 पाद, 7 गुल्फ, 8 भ्रू, 9 शृङ्ग (भ्रूभङ्ग ! भ्रूशङ्ग), 10 दन्त, 11 ओष्ठ, 12 पृष्ठ, 13 मख, 14 अङ्गुष्ठ ॥

1 पीलु, 2 कर्कन्धु (न्धु), 3 शमी, 4 कीर, 5 कुवल, 6 बदर, 7 अश्वत्थ, 8 खदिर, ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । तस्यति षष्ठीसमर्थत्पक्षशब्दान् मूर्त्तिर्भाष्ये तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sūtra is drawn into this aphorism; and not the word पाक as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim सर्वाच-

इकदशोऽप्यनुवर्तते “ Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid”.

Thus पक्षस्य मूल = पक्षाति: i. e. प्रतिपन् 'the root or the first day of a Paksha or a fortnight'.

तेन वित्तश्चुचुप्चणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुचुप्चणपौ ॥
वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थान्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुचुप्चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes chuñchup (चुञ्चु) and chaṇap (चण) come after a word in the third case in construction, in the sense of 'celebrated through this'.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्यया वित्तः = विद्याचुम्बु, विद्याचणः, केशचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (l. 3. 7).

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वि-नञ्भ्याम्, ना-नाञौ, नसह ॥
वृत्तिः ॥ वि नञ् इत्यन्ताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येताौ भवतः । नसर्हति प्रकृतिविशेषणम् । असहायं पृथ-
ग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्थावैर् नानाञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes **ना** and **नाञ्** come respectively after the words **व** and **नञ्**, in the sense of 'not being together'.

Thus वि + ना = विना 'without'; नञ् + नाञ् = नाना 'several'.

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वेः, शालच्, शङ्कटचौ ॥

वृत्तिः ॥ विशब्दाच् शालच् शङ्कुदज् इत्येतां भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययो भवत ॥

28. The affixes śālach (शाल) and śaṅkātach (शङ्कट) come after the preposition वि, without changing the sense.

Thus विगते शृङ्गे = विशालः, विशङ्कते ॥ Thus these words may apply to a cow, as विशालः, विशङ्कतः ॥ According to some these words are adjectives meaning 'great, large' &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम्-प्र-उदः, च, कटच् ॥

वृत्तिः ॥ सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वंश्च ॥

वार्त्तिकम् ॥ कटच्चप्रकरणे ऽलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यां रजस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ गोश्रावयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ संघाते कटच्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विस्तारे पदच्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्वित्ये गौयुगच्च ॥

वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य घटत्वे षड्गवच्य ॥ वा० ॥ विकारं स्नेहं तैलम् ॥

वा० ॥ भवनेक्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनी ॥

29. The affix *kaṭach* (कट) comes after the words *sam*, *pra*, *ud*, (and *vi*).

The **वि** is read into the sūtra by virtue of the word **च** ॥ Thus संकटम्, कटम्, उत्कटम्, विकटम् ॥

Vart:—The affix कटच् comes after अलाबु, तिल, उमा, and भङ्गा in denoting lust thereof. As अलाबुनां रजः = अलाबुकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम् ॥

Vart:—The affix गोष्ठच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गवां स्थानं = गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठं, &c.

Vart:—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अतिकटम् ॥

Vart:—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and अविपटः ॥

Vart:—When a couple is denoted, the affix is गौयुगच्, as, अश्वगौयुगम्, गृगौयुगम् ॥

Vart:—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥

Vart:—The affix तैलच् comes when it means the oil of it. As एरण्डतैलम्, इन्दुतैलम्, तिलतैलम् ॥

Vart:—The affixes शाकट and शाकिन denote 'a field where it grows', after the words इक्षु &c. As इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्, कुटारश्च, च ॥
वृत्तिः ॥ अवशब्दान् कुटारश्च प्रत्ययो भवति । चकारान् कटच् ॥

30. The affix कुटारच् as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुटारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां दीटञ्नाटज् भ्रटचः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, दीटच्-नाटच्-भ्रटचः ॥

वृत्तिः ॥ अवशिष्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये दीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes दीटच्, नाटच् and भ्रटच् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकाया नतम् = अवदीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रटम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवदीटा नासिका, अवदीटः पुरुषः ॥

नैर्विडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, विडच्-बिरीसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये विडच् बिरीस-इत्येतां प्रत्ययौ भवतः ॥

32. The affixes विडच् and बिरीसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

Thus निबिडम् and निबिरीसम् ॥ How do you say निबिडाःकेशाः or निबिडे वस्त्रम् It is by analogy.

इनच् पिटश्चिक चि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाप्रासिकाया नतांभये इनच् पिटच् इत्यसौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संश्रियोमेन च निशब्दस्य यथासंख्य चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः ॥

वार्षिकम् ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ क्लिप्तस्य चित् पिष्टाश्वास्य चाक्षुषी ॥ वा० ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक् and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिक + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vārt.—So also comes क, and चिक् replacing नि, as नि + क = चिक + क = चिकः ॥

Vārt.—The affix न् comes after the word क्लिप्त in the sense of 'its eyes'; and चित् and पित् are substitutes of क्लिप्तः as, क्लिप्त अस्य चाक्षुषी = चित्; पित् 'blear-eyed'

Vārt.—चुल is also the substitute As, चुलः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिल्ले, पिल्ले, चुल्ले "sore-eyes." They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यक्प्राप्तारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-अधिभ्याम्, त्यक्, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थेत्यकन्यत्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (—त्यक्) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively; the words so formed being Names.

Thus उपत्यका—पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain'; अधित्यका = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपतित्यका or अधितित्यका ॥

कर्मणि घटो ऽठञ् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्मणि, घटः, अठञ् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्समर्थीसमर्थार्थं घट इत्यन्तस्मिन्नर्थे ऽठञ् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix aṭhach (अठ) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटते = कर्मठः पुरुषः 'clever, proficient person'.

तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, संज्ञातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थेऽन्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतश्च प्रत्ययो भवति ॥ संजातमङ्गणं प्रकृतिविशेषणम् ।

36. The affix itach (इत्) comes after the words tārakā &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संजाता अस्य नभसः=तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 ऋजीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मञ्ज, 9 निष्क्रमण, 10 पुरीष, 11 उच्चार, 12 प्रचार, 13 विचार, 14 कुङ्कुम, 15 कण्टक, 16 मुसल*, 17 मुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तम्भक, 21 किसलय, 22 पद्म, 23 खण्ड, 24 वेग, 25 निद्रा, 26 मुद्रा, 27 बुध्वा, 28 धनुष्या, 29 पिपासा, 30 श्रद्धा, 31 अभ्र, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 द्रोह, 36 शङ्ख, 37 सुख, 38 दुःख, 39 उत्कण्ठा (उत्कण्ठ), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वर्मन्*, 43 व्रण*, 44 गौरव*, 45 शास्त्र, 46 तरंग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुर, 52 हर्ष, 53 उत्कर्ष, 54 रण*, 55 कुवलय, 56 गर्भ, 57 क्षुध (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 उर्वर, 60 गर*, 61 रोग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कज्जल, 65 तृष*, 66 क्रोरक, 67 कलोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्गार*, 72 अङ्कुर, 73 शैवल, 74 बकुल*, 75 भ्रष्ट*, 76 आराल*, 77 कलङ्क, 78 कर्म, 79 कन्दल, 80 मूर्छा*, 81 अङ्गार, 82 हस्तक (हस्त), 83 प्रतिबिम्ब*, 84 विप्लव (विप्ल, तन्त्र)*, 85 प्रत्यय*, 86 सी-
शा*, 87 गज, 88 गर्भावप्राणनि. (गर्भिताः शालय. but गर्भिणी गौः) 89 तन्त्रा, 90 स्रक्, 91 कर, 92 आन्धोल, 93 गौर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भव-
न्ति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वति ॥

वासिकम् ॥ प्रमाणे तेन वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विगोर्निव्यम् ॥ वा० ॥ उद् स्तोमे वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शनशतोर्द्विनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विशतेर्भानि वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्याया आपि संशये मात्रज्जक्तव्यः ॥

वा० ॥ वत्पन्तास्त्वार्थे द्वयसज्मात्रच्चा बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasach (द्वयसै), daghnach (दघ्नै) and mâtach (मात्र), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरुः प्रमाणमस्य = ऊरुद्वयसम्, ऊरुद्वयस्य ऊरुमात्रम् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रम्, जानुद्वयसम् and जानुदघ्नम् ॥ As ऊरुद्वयसमुदकम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix मात्रच् comes in a general sense also. As प्रस्थमात्रम् 'a cubit long'.

†Art:—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure, Thus शमः प्रमाणमस्य

= शमः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly **सिष्टिः वितस्तिः ॥** The affix *mātra* only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vart:—The elision is invariable after a Dvigu. As **द्वौ शमौ प्रमाणम्** = **द्विशमः द्विवितस्तिः ॥** Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. **द्वे द्विष्टौ स्यातां वा न वा = द्विशिष्टिः ॥**

Vart:—The affix **डट** comes after a word, when it denotes a stoma; as **पंचदशस्तोमः, पंचदशौ रात्रिः ॥** The **द** causes **डीप** (IV. I. 15).

Vart:—The affix **डिन** comes after words ending in **शम्** or **शन्**, as **पंच-दशिनोर्द्धमासाः, त्रिंशदिना मासा ॥**

Vart:—So also after the word **विशति**, as **विंशिनोऽङ्गिरसः ॥**

Vart:—The affix **मात्रच** comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As **शममात्रम्**, = शमः प्रमाणमस्य स्यात् वा. मिष्टमात्रम्. प्रस्थमात्रम्. कुडवमात्रम्. पथमात्रम्. दशमात्रा गावः ॥ An exception to this is contained in the 2nd Vārtika, where *mātra* is elided in Dvigu compounds, owing to the word **नित्य** being used there.

Vart:—The affixes **द्वयच** and **मात्रच** come without changing the sense, diversely after a word ending in **वन्**, as **तावद्वयसम्. तन् परिमाणमस्य धान्यादिस्त्वाव-तावन्मात्रम्. एतावद्वयसम्. एतावन्मात्रम् &c**

पुरुषहस्तिभ्यामणच ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हस्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तदन्त्येव. प्रमाणमिति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थेभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामणच्येति षष्ठ्यर्थे अण् प्रत्यये भवति, चकाराद् द्वयसजात्यश्च ॥

38. The affix **an** (± — अ) also, as well as **dvaya-**sach &c, comes after the words **purusha** and **hasti**, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase **तदस्य प्रमाण** is understood here. By **च** the affixes **द्वयसच** &c are drawn in. Thus **पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्. पुरुषद्वयसम्. पुरुषकृत्तम्. पुरुषमात्रम्. हस्तिद्वयसम्. हस्तिमात्रम्. हस्तिमम् ॥**

Vart:—The affix is always elided after a Dvigu. As **द्विपुरुषपुरुषकृत्तम्, त्रिपुरुषद्विशस्तिः, त्रिमासः, द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा, द्विशस्तिनी त्रिशस्तिनी ॥**

यत्तदनेभ्यः परिमाणे वतुष ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुष ॥

वृत्तिः ॥ तदन्त्येव । यत्तदनेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽन्त्येन षष्ठ्यर्थे वतुष प्रत्यये भवति ॥

Kārikā डायतावर्थदेशोप्यातिर्देशः प्रयुग्यते ।

मात्राद्यप्रतिपाताय भावः सिद्धश्च डायतोः ॥

वार्तिकम् ॥ वतुषकारणे गुप्तरस्मद्भ्यां छन्दसि साहचर्यवपसंख्यामम् ॥

39. The affix vatup (वतु) comes after the words yad, tad, and etad, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase तदस्य is understood here. As यन् परिमाणस्य = यावान्, This form is thus evolved; यन् + वतुप् = यावन् (the ti अन् being replaced by आ by VI. 3. 11) = यावन्न् (the नुम् being added by VII. 1. 70) = यावानन् (the अ being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti वु being elided by VI. 1. 68, and न् being elided by VIII. 2. 23 we get finally यावान्, तावान्, एतावान् ॥ The परिमाण is used in this sūtra, in order to distinguish it from the word प्रमाण used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore यन्, तद् & एतद् take the affixes 'mātra' &c also in the sense of प्रमाण, which would not have been the case, had परिमाण not been used in the sūtra, for then the special affix वतुप् would have debarred matrach &c in the case of यन् &c. The word डावतु in the kārīkā is the name given to this affix वतुप् by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace टि of यन् &c, by आ; thus यन् + डावतु = यावन् ॥

Moreover the affix वतुप् being added in the sense of परिमाण. (capacity) only after यन् &c, it follows that the words so formed, may take the further affix मावच &c in the additional sense of प्रमाण (length; which would not have been the case had the word परिमाण not been used in the sūtra. Thus तन् परिमाणस्य = तावद् as धान्यं राशीकृतं । From this तावान् we have तावान् प्रमाणस्य कुडपादे = ताव-मावम् meaning यावद् राशीकृतस्य धान्यस्य कुर्ये, तादृग् अस्यापि ॥

Vārt:—The affix वतुप् comes in the sense of 'like this', after the words णम् and अणम् in the Chhandas. As त्वावतः पुरुषसो यज्ञ विप्रस्य मावतः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम्-इदंभ्याम्, वः, घः ॥

वृत्तिः ॥ किमिदंभ्यामुनरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ॥

40. After the words kim and idam, घ (इय्) is substituted for the व् of vatup.

Thus किम् + वतुप् = की + वतुप् (VI. 3. 90) = कृ + वतुप् (VI. 4. 148) = क्रियन् nom. क्रियान्. Similarly इयन् nom. इयान् ॥

किम्: संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ किम्: संख्यापरिमाणे, डति, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानान् क्रिमः प्रथमासमर्थादस्तेष्वप्यर्थेडतिः प्रत्ययो भवति । चकारावतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति ॥

41. The affix dati (डति with the elision of इम्) as well as the affix vatup comes after the word किम्, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

The च introduces the affix वतुप् which is changed into वतुप् (इयत्) ॥

The word संख्यापरिमाणे means संख्यायाः परिमाणे i. e. संख्यापरिच्छेदः 'making estimate by numbers'. As का संख्या परिमाणं मेवां ब्राह्मणानां = कति ब्राह्मणाः or कियन् ब्राह्मणाः 'how many Brahmanas in number do you estimate these'. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (sankhyā-parimāṇa) of any thing. But the word sankhyā-parimāṇa may be explained also as a Karmadhāraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean "quantitative number". The sūtra will be rendered thus: "kim takes ḍati, when it means quantitative number". It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimāṇa is redundant in the aphorism. For sometime numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following:—

अत्रतानाममन्त्राणां ज्ञानिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समतानां पारपत्यं न विद्यते ॥ Here the word सहस्रशः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where क्रिय is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as कियंमया संख्या दृष्टानाम् ॥ The word parimāṇa in this sūtra is not used in its technical sense; as in Sūtra 39 ante: for its very repetition here shows that it is used here to denote 'quantity' in general, and not 'capacity', for a number cannot mean 'capacity'.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्थेति पदपर्यं तयप् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix tayap (तयप्) comes after a numeral, in the sense of "that whereof the parts are so many".

The word तदस्य is understood here. Thus पञ्च अवयवा अस्य = पञ्चतयम् 'having five parts'. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also दशतयम्, अतुष्टयम्, अतुष्टया (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15)

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्या ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वोक्तं त्रिविधस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयच्चादिना भवति ॥

43. The affix ayach (अयच्) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वावयवतायस्य = द्वयम् or द्वितयम्, त्रयम् or त्रितयम् 'a couple' 'a triad' (VI. 4. 148).

The word तय is used in the sūtra to indicate the sthānin or thing to be replaced. Had it not been used, the sūtra would have run thus द्वित्रिभ्यामयच् वा "ayach optionally comes after dvi and tri". Here ayach would have been

come a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word **अयम्** or **इयम्** will not form their feminine in **ह्रीप्**; but **अय** being taken as sthānivat to **तय** (I. 1. 56), the affix **ह्रीप्** which by IV. 1. 15, applies to **तय**, applies to **अय** also. Thus we have **अयौ गतिः** ॥ Moreover by I. 1. 33, words ending in **तय** are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of sthānivat ādeśa (I. 1. 56), the words ending in **अय** will also be Pronouns. As **इये** or **इयाः**, **अये** or **अयाः** ॥ The **च्** in **अयच्** is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the sthāni taya.

उभावुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उभात्, उदात्तः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ उभयोरुदात्तस्य तयोर्नित्यमयञ्देशो भवति स चोदात्तः ॥

43. After the word **ubha**, **ayach** is always the substitute for **tayap**, having the acute (**udāṭṭa**) accent on its first syllable.

The affix **अयच्** having indicative **च्** takes the acute accent on the final syllable (VI. 1. 163), i. e. on **य**, the special mention of the **udāṭṭa** in the sūtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. **अ**; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word **udāṭṭa** in the sūtra.

If **उभ** is a Sankhyā word (I. 1. 23) in the secular sense, it would have taken **तयप्**, the present sūtra ordains **अयं** instead as a substitute always. If it is not a Sankhyā, then we should first ordain **तयप्** after it, by the process of splitting the sūtra 42 ante into two, thus **संख्यायाः तयप्**, **अयं च तयप्** and then replace **तयप्** by **अयं** ॥

Thus **उभौ पीतलोहितौ अवयवौ यस्य = उभय ॥ उभेयं देवमनुष्याः ; उभेयोः मणिः ॥**

**तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मिन्-अधिकम्-इति-
शान्तात् ३ ॥**

**वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तास्यातिविकाटुः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थ-
तं चेच्छब्दवति ॥ इतिकरणस्तत्तद्विवक्षा ॥**

Kārikā अधिकं समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तत्राधिक्ये ३ कर्त्तव्या मनो मम ॥

45. The affix **da** (**अ** with the elision of **अन्** of the **से**), comes after a Numeral ending in **daśan**, being in the **st** case in construction, in the sense of "this is surplus it".

Thus **एकादश अधिका अस्मिन् शते = एकादशं शतं** "hundred + eleven". So also **दशं सहस्रं ॥**

Why do we say ending in दशन् ? Observe पञ्चाधिका अस्मिन् शते ॥

Why do we say "ending" ? Observe दशाधिका अस्मिन् शते ॥

Ishti :—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापण शते = एकादश कार्षापणशतं ॥ But not here :—एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते ॥

Ishti :—This applies only after शत and सहस्र, therefore it does not apply here :—एकादशाधिका अस्यां त्रिंशति ॥

The word इति in the sūtra is for clearness. The rule applies to शतसहस्रं also, as एकादश शतसहस्रं which may mean either (1) एकादश शतान्यधिकाऽन्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्राण्यधिकाऽन्यस्मिन् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्त-विंशतेः च (ङः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्नाधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्ताध्यातिपरिवर्त्तादशतेश्च ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नाधिकमित्येतस्मिन्निषेधे ॥

वार्तिकम् ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥

46. The affix *da* comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत् and after विंशति ; with the elision of अत् and अति ॥

The indicatory ङ causes elision of टि portion VI. 4. 142 &c. Thus त्रिंशदधिका अस्मिञ्छते = त्रिंशं शतं. एकत्रिंशं शतं. एकचत्वारिंशं शतं ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते ॥

So also after विंशति ; as विंशं शतं ॥

Vārt—So also after compounds ending in विंशति, as, एकविंशं शतं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विंशतिरधिका अस्मिन् गो शतं ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, गुणस्य, निमाने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते ॥

47. The affix *mayat* (मय with feminine in डीप्) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange ; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयट्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गु means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus दशानां द्वौ भागौ निमाने

मस्योदश्विद्भागस्य = द्विमयपुत्रश्विद्वयवानाम् “two parts of Yava is the price of one part Udasvit”. Similarly त्रिमयम्, चतुर्मयम्, lit. “Udasvit is द्विमय or ‘two-times’ the value of yava”.

The word गुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be $x:1$, but never $x:2$, or $x:3$ &c. Therefore the rule does not apply here, द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागो निमानस्य ॥

The word गुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागौ यवानामथर्द्ध उदश्वितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange. (निमेय) As उदश्विता द्वौ भागौ निमेयस्य यवभागस्य = द्विमयाः, as द्विमया यवा उदश्वितः = “उदश्वितो द्वौ गुणा निमेयौ त्रिमयगुणानां यवानां” “the exchange value of Udasvita is twice as much as that of Yava”. The word निमान means the thing *given* in exchange; and निमेय the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of sale or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say गुणस्य ‘of a portion’? Observe द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने “in denoting the thing given in exchange”? Observe, द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकसैलस्य = द्विगुणं पच्यते तैले क्षीरेण “one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk”. Here the sense is that of ‘cooking’ and not of purchasing.

In short मयद् has the meaning of ‘time or fold’. As द्विमय “two time”, the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेय; e. g. द्विमयपुत्रश्विद्वानां “Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value”; or द्विमया यवा उदश्वितः “two-times Yava are equal to one Udasvit”.

तस्य पूरणे ङट् ॥ ४८ ॥ पदाति ॥ तस्य, पूरणे, ङट् ॥
[तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यास्मिन्नर्थे ङट् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix ङट् (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a numeral in the sixth case in construction, when the sense is making full this number”.

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानां णः = एकादशः the “eleventh” (i. e. the one which, added to ten, completes the even). Similarly त्रयोदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this:—पञ्चानां षुष्टिकानां पूरणो घटः ॥

नान्तादसंख्यादर्मेड् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात् असंख्यादेः मड् ॥
[तिः ॥ उडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति ॥

49. The augment maṭ (म) comes before डद्, in the above sense, after a Numeral which ends in न् when no other Numeral precedes it.

Thus पंचमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe विंशतः पूरणो = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानां पूरणं = एकादशः ॥

थद् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ थद्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तादसंख्योदः परस्य डटच्छन्दसि विषये थडागमो भवति, अकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The थद् is the augment of डद्, in the Chhandas, after a Numeral ending in न् and not preceded by another numeral : as well as the augment मद् ॥

Thus पंचयः, सप्तयः or पंचमः, सप्तमः ॥ As पर्णमयानि पञ्चयानि भवन्ति and पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥ See V. 2. 56.

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ षट्-कति-कतिपय-चतुरागम, थुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर्द्व्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ चतुरच्छयतावाचक्षरलोपश्च ॥

51. When ढाट् follows, थुक् is the augment of the words shaṭ, kati, katipaya and chatur.

The डद् is to be read into this sūtra, and it should be changed into locative, as डडि 'when ढाट् follows'. The word कतिपय is not a Numeral, it takes डद् by force of this sūtra. Thus षण्णां पूरणो = षष्ठः 'sixth'. कतिपयः 'the one in order?' कतिपययः 'the one in order after several', चतुर्युः 'the fourth'.

Vart.—The affixes छ (ईय) and यन् come after चतुर्, and there is elision of the first letter. As तुरीय or तुर्यः ॥

In this and the two following sūtras, the action of the ड् of डद् vanishes when an augment is added.

बहुपूगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूग-गण-संघस्य, तिथुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति ॥

52. When ढाट् follows, तिथुक् is the augment of the words bahu, pûga, gaṇa, and saṅgha.

The word डडि is understood here also. The words पूग and संघ are not Numerals; they take the affix डद् by virtue of this sūtra. Thus पूरणो = बहुतिथः, पूगतिथः, गणतिथः, and संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ वताः, इथुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्येव । वतोरिडि परत इथुगागमो भवति । वाचन्तस्य संख्यात्वात्पृथगेन डडिहितस्तस्मिन्वचनात् विशीयते ॥

53. When *ḍaṭ* follows, *इथक्* is the augment of a stem ending in *vatu*.

The word *इटि* is understood here also. The words ending in *वतु* are numerals (I. 1. 23): and they will take *इद्* by V. 2. 48; the present sūtra declares the augment. Thus *यावतां पूरणो* = *यावतियः*, *तावतियः*, *एतावतियः* ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥

वृत्तिः ॥ विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । डटोपवादः ।

54. The affix *तीय* comes in the sense of 'completer thereof', after the word *dvi*.

This debars *इद्* ॥ Thus *द्वयोः पूरणो* = *द्वितीयः* 'the second'—that which completes the two.

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ त्रेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥

वृत्तिः ॥ विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । डटोपवादः । तत्संश्रियोणेन त्रेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix *tīya* comes in the sense of 'completer thereof', after the word *tri*; and there is *samprasāraṇa* (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is *samprasāraṇa* (I. 1. 5). Thus *त्रि* + *तीय* = *तृ* + *इ* + *तीय* = *तृतीयः* (VI. 1. 108, the *इ* of *त्रि* assumes the form of the prior letter *क्व* which is substituted for *र*). In *तृतीयः* the *क्व* is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the *ण* letters only, this word being read into VI. 4. 2, by *anuvṛitti* from VI. 3. 11. The *pratyāhara* *अण्* is formed by the first *ण्*, and means the letters *अ*, and *उ* ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विंशत्यादिभ्यः, तमद्, अन्यतरस्यां ॥

वृत्तिः ॥ विशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words *viṁśati* &c, *tamaṭ* (तम fem. in *शीप्*) is optionally the augment of *ḍaṭ*.

This rule falling under the jurisdiction of *पूरण*, we must read the word *इ* into this sūtra, as the affix to which the augment *तमद्* is added. Thus *विंशतेः* = *विंशतितमः* or *विंशः* 'twentieth'. *एकविंशतितमः* or *एकविंशः*, *द्विविंशतितमः* or *द्विविंशः*, *त्रिविंशतितमः* or *त्रिविंशः*, *एकत्रिंशतितमः* or *एकत्रिंशः* ॥

There is no *विंशत्यादि* class given in *Gaṇapāṭha*. These are ordinary words like *विंशति*, *त्रिंशत्* &c. The words *विंशति*, *त्रिंशत्* &c of V. 1. 59, should not be taken as the *विंशत्यादि* alluded to by this sūtra. For had it been so, we

could not have formed the words like **एकविंशतितमः** ; because the rule applying to **विंशति** specifically mentioned, will not apply to **विंशति** as the end of a compound. As this maxim declares, **ग्रहणवता प्रतिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति** "that which cannot possibly be anything but a Pratipadika, does, contrary to I. 1. 72; not denote that which ends with it, but it denotes only itself". This being the case, the word **विंशति** &c must be taken in their popular signification, and not as particular prātipadikas ; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of **षट्ति** &c when preceded by another numeral. For the very prohibition **असंख्यार्हे** in that rule, shows, that with the exception of **षट्ति** &c, the present rule applies to other **संख्यार्हि** words, as, **एकविंशति** &c.

Böhtlingk takes **मद्**, **यद्** and **तमद्** as separate affixes and not as augment. He says "The commentators take **तमद्** here and in the following Sūtras as an Augment of **डद** (V. 2. 48), because **विंशति** &c with the affix **तमद्** would yield **विंशतितमै** by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as **विंशतितमै** ॥ According to this interpretation **मद्** V. 2. 49 and **यद्** V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pāṇini by forms **मद्**, **यद्** and **तमद्** so much resembling **डद**, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that **म**, **य** and **तम** should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile **कृ** (i. e. **मुकृ**, **युकृ** and **तमुकृ**), as he does in the case of the augments **युकृ** V. 2. 51, **निथुकृ** V. 2. 52 and **इथुकृ** V. 2. 53. I also think this, that Pāṇini, when he designated this affix **तमद्**, did not think of the accent."

In the case of **मद्** and **यद्** there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus **पंचम् + मद् = पंच् + मद्** (VI. 4. 144) = **पंचम** ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मासार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमद्) ॥

वृत्तिः ॥ शतादयः संख्याशब्दा लौकिका एव सन्ति । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सराशब्देभ्यश्च परस्य डो निवृत्त्यं तमडागमो भवति ॥

57. Always after the words **śata** &c, and after **māsa**, **ardha-māsa**, and **sam-vatsar**; **tamaḍ** is the augment of **ḍaṭ**.

The words **शतादय** are numerals. The words **मास** &c, are not numeral they would not have taken **डद**, but by the implication of this sūtra. The **शतस्य पूरणः** = **शततमः** 'hundredth'; **सहस्रतमः**, **लक्षतमः** ॥ Similarly **मासस्य पूरणः** = **मासद्विषयः** 'the last day of the month'. **अर्द्धमासतमः**, **संवत्सरातमः** ॥

By the next Sūtra V. 2. 58, the words शत &c, would also have taken मद्; but the scope of that sūtra is confined to numerals not preceded by nother numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकशत-मः, द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमद्) ॥
वृत्तिः ॥ षष्ठ्यादेः संख्याशब्दासंख्यादेः परस्य उदा नित्यं तमङागमो भवति ॥

58. After the words shashṭi &c, when no other Numeral precedes them; tamaḥ is always the augment of ṣaṭ.

By sūtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsory. Thus षष्टितमः, सप्ततितमः ॥

Why do we say “when not preceded by a Numeral”? Observe, एकषष्टिः षष्टितमः, एकसप्तमः or एकसप्ततितमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाङ्गोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः सूक्त, साङ्गोः ॥
वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सुक्ते सामनि चाभिधेये ॥

59. When a Sūkta or a Sāman is to be expressed, the affix Chha (ईय) comes after a prātipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means ‘in the sense of मतुप् affix’. The sense of मतुप् is “whose is it or in whom it is”. Thus अच्छावाक् शब्दोऽस्मिन् = अच्छावाकीयम् सूक्तम् ॥ मन्त्रावरुणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्यवामीयं ‘the Sūkta containing the words अस्य वाम’ e. g. Rig Veda Maṇḍala I. sūkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कथापुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥
वृत्तिः ॥ मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

60. When an Adhyāya or an Anuvāka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the same sense of matup.

This sūtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyāya or an Anuvāka. According to tanjali the elision is optional. Thus गर्दभाण्ड शब्दोऽस्मिन्नस्ति = गर्दभाण्डाध्यायः, अनुवाको वा ॥ In the alternative, गर्दभाण्डीयः; so also दीर्घजीवितः or दीर्घजीवतीयः, पलित-भः or पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥

नैः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, प्रायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

61. The affix an (+—अ) comes in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, after the words vimukta &c.

Thus विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = विमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also देवासुरः &c.

1 विमुक्तः, 2 देवासुरः, 3 रक्षोऽसुरः, 4 उपसदः, 5 सुवर्ण (सुवर्ण), 6 परिस्तरक (परिषादकः), 7 सशस्त्रः, 8 वसुः, 9 मरुत् (मरुत्वन्), 10 पत्नीवन्, 11 वसुमन्, 12 महीयन् (महीयन्), 13 सत्त्वन्, 14 बर्हवन्*, 15 दृष्टार्णः, 16 दृष्टाहः, 17 वयस् (दृष्टार्हपयस्), 18 हविर्धानः, 19 पतत्रिन् (पतत्रि), 20 महिषीः, 21 अस्थहन्, 22 सोमापृषन्, 23 इडा, 24 अप्राविष्णु (विष्णू), 25 उर्वशी, 26 वृषहन् (वृषहति), 27 मित्री, 28 सोमः, 29 हेतुः ॥

गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोपदादिभ्यः, वुन् ॥

वृत्तिः ॥ मनावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems goshada &c, there is the affix vun (—अक), in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed.

Thus गोपदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोपदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्यकः, मातरित्यकः & Another reading is गोपद् the final consonant being mute.

1 गोपद् (गोपद), 2 इषेत्वा (त्व), 3 मातरित्यन्, 4 देवस्य त्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णोऽस्या खरेष्ट, 7 देवी (देवी) धिय धिया (धियम्), 8 रक्षोहणः, 9 युञ्जानः, 10 अञ्जनः, 11 प्रभूतः, 12 प्रहृतः, 13 कृशान् (दृशान्), 14 सहस्रदीर्घाः, 15 वानस्य ते, 16 कृशाश्च, 17 स्वाहाप्राणः, 18 प्रसप्त (!) ॥

तत् कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तत्, कुशलः, पथः, (वुन्), ॥

वृत्तिः ॥ वुनित्येव । तत्रेति सप्तमी समर्थोऽपि वुन् शब्दोऽनुवाक इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ॥

63. The affix vun comes, after the word pathin, being in the seventh case in construction, when the sense is “versed therein or skilled therein”.

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + वुन् = पथ + वुन् VI.4.144 = पथ् + अक् VII.1.1)

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्यतस्मिन्नर्थेऽन्यत्ययो भवति ॥

64. The affix kan (—क) comes in the sense of ‘versed therein, skilled therein’, after the nominal stems âkarsha &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, स्तरकः. Another reading has आकष (Bohtlingk)

1 आकर्ष (आकष), 2 स्तरः, 3 पिशाच (पिपासा), 4 विषण्डः, 5 भक्षानि, 6 अदमन्, 7 विषय (विषय), 8 चय, 9 विजय*, 10 जय, 11 आचय, 12 नय, 13 पार (निपार), 14 शीप, 15 द्वार, 16 द्वार, 17 द्वार, 18 गद्गद्, 19 शकुनि, 20 भय ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन्, हिरण्यात्, कामे (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिात् च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थ्यां कामइत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiranya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कादः = धनको देवइत्यस्य, हिरण्यको देवइत्यस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिात् च । स्वाङ्गवाच्यभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तत्र and कन् are understood in this sūtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केशेषु प्रसितः = केशकः i. e. शक्तिश्चनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svānga terms. Thus वृन्ताष्टकः, केशनखकः ॥ See II. 3. 44.

उदरादुठगाद्युने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, ठक् आद्युने ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरादुठगाद्युनेति सप्तमीसमर्थ्यां तत्रेति इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix thak (+—इर्क) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Bohtlingk. According to the Kāsikā, the ānuvṛtti of प्रसित is also read into this sūtra. The meaning then would be "thak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so named means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called ; उदरेऽर्वाजमीषुर्भण्यते ॥ Thus उदरे प्रसितः = औदरिक (i. e. आद्युने).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उर्कः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दाच्चतृतीयासमर्थ्यात्प्रात इत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix kan (—क) comes after the word sya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

The anuvṛtti of कन्, not of ढक्, is to be read here. The word सस्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is सस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिजात) good qualities (सस्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सस्येन परिजातः = सस्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सस्यक साधुः 'a good man, not equalled by any'. सस्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अंशशब्दशत्रिद्वैशादिव द्वितीयासमर्थद्वारादीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṁśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिन् to the root ह, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a दायदः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्त्रात्, अचिर, अपहृते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तन्त्रशब्दशत्रिद्वैशादिव पञ्चमीसमर्थद्वारादचिरापहृतइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्त्र must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sūtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्त्रादचिरापहृतः = तन्त्रकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्त्रकः षट्, तन्त्रकः प्रावारः 'a new mantle' = प्रत्ययः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्णिके, संज्ञायाम् (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतां शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ॥

71. The words Brâhmapaka and ushpika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको र्ज्ञः, उष्णिका यवार्ः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brâhmapas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्णिक means अल्पाग्नाः ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words śīta and uṣṇa, in the sense of 'who goes to work thus'.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति 'who goes to work coldly' i. e. a lazy man = शीत-
कन् = अलसः, जडः. Similarly उष्णकः = शीघ्रकारी, दक्षः 'who goes to work hotly'.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, ('कन्') ॥

वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अभ्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥

73. The word adhika is anomalous.

The word अधिकः meaning 'more', is formed by adding कन् to the word अभ्यारूढः; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको
द्रोणः खार्वाक्य "a Droṇa is superior to Khâri" अधिका खारी द्रोणेन "a Khâri is inferior to Droṇa". The word अभ्यारूढ governs nominative or accusative indifferently.

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कमिता ॥
वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्यतस्मिन्नर्थे ॥

74. The words anuka, abhika and abhika are anomalous, meaning 'being at liberty to do or being fond of'.

Thus अनुकामयते = अनुकः 'desirous, libidinous'. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः 'a lover, voluptuous person'.

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छति, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थान्विच्छतीत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan (—क) comes after the word pārśva, in the third-case in construction, signifying "who strives to gain something by that".

The word पार्श्वम् means 'a fraudulent or crooked expedient'. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः 'a cheat, a juggler, a partisan'. पार्श्व = a rib, a crooked thing; as पार्श्वकः = मायाविन्, कौस्तुभिक, जालिकः &c.

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिना-
याम्, ठक्, ठञौ ॥

वृत्तिः ॥ अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थान्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्र-
त्ययो भवतः ॥

76. The affixes ṭhak (±—इक्) and ṭhañ (±—इक्) come respectively after ayaḥśūla and daṇḍājina, in the same sense of "who strives to gain something by that".

The word अग्निच्छति is understood here also. The word अयःशूलम् means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called आयःशूलिकः = साहसिकः ॥ The word दण्डाजित means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and deceit is called दण्डाजितिकः = शान्भिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व्वा ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतिथम्, ग्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूरणे तावतिथम् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चेतन् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणाप्राधिकास्तथर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् । तावतिथेन गृह्यतीति कन्प्रत्ययः । पूरणप्रत्ययस्य च नियं लुक् ॥

77. The affix kan (कन् — क) is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word तावतिथं (V. 2. 53) stands here as a type of all words ending in affixes denoting पूरण i. e. ordinals. The word ग्रहण means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति = द्विग्रहणम् or द्वितीयकं ग्रहणम् 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e. "successful mastery by the second time". So also त्रिकं or त्रितीयकम्, चतुष्कम् or चतुर्थकम् ॥

Vārt :—When the word, formed by the affix kan, means the person who acquires after so many times then the elision of the पूरण affix is compulsory and not optional. Thus षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति = षडको देवदत्तः 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly पंचकः, चतुष्कः ॥ The word ग्रहण here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थविधायिनि षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति. यत्तत्प्रथमासमर्थे ग्रामणीभेदो भवति ॥

78. The affix kan comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader'.

The word ग्रामणी means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus देवदत्तं ग्रामणीविषां = देवदत्तकाः, यज्ञवल्क्याः ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness देवदत्तं शत्रुं विषां ॥ Here there is no affixing.

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शृङ्खलम्, अस्य, बन्धनम्, करभे ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थान्द्वयेति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति. यत्तत्प्रथमासमर्थे बन्धनं करभेति, यत्तद्व्यतिरिक्तिं करभेभ्यो भवति ॥

79. The affix kan comes after the word śrinkhala a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus शृङ्खलं बन्धनमस्य करमस्य = शृङ्खलकः ॥ The young ones of camel are called करम् ॥ The wooden clogs put on their feet to prevent them from traying are called शृङ्खलम् ॥ Though the ropes &c are also used along with the clog, yet śrinkhala being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चित्स भवति । उद्गतं मनो यस्य स उन्मनाः ।

80. The word utka is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥ The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उक्ता देवदत्तः, उत्कः प्रवासा - उत्पुकः or उत्कर्ण्डितः ॥

कालप्रयोजनाद्गोमे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ कालः, प्रयोजनात्, रोगे, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्गोमेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयेऽद्भिभवः = द्वितीयको उवरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पैर्जनितः = विषपुष्पको उवरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also काशपुष्पकः ॥ So also उष्ण कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतको उवरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीयो दिदसोऽस्य ॥ The word संज्ञा is to be read into this sūtra from the next sūtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names.

तदस्मिन्नक्षं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञायाम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थ्याश्चिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ षट्केभ्य इतिर्वक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

is the principal food on this particular occasion", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूर्णाः प्रायेणान्नमस्या पौर्णमास्यां = गुडापूर्णा पौर्णमासी "The Guḍāpūṇikā —Paurṇmāsi" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलावृषिका, कृशारिका, त्रिपुटिका &c.

Vart:—The affix इति comes after षट्क in the same sense. As षट्किनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्माषात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नञ् प्राये सज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ॥

83. The affix ञ् (—अ) comes after kulmāṣa, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The ञ् of अञ् is for the sake of causing Vpddhi and accent. Thus कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां = कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ श्रोत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ श्रोत्रियमिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyaṇ is irregularly formed meaning 'who has studied the Chhandas'.

The ण् in श्रोत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियो ब्राह्मण "a Brāhmaṇa learned in the Vedas". The word श्रोत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no particular base or affix. (The word छन्दस् is replaced by श्रोत्र, and then is added the affix ण् ॥ But how do you form then छान्दस्, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix ण् b IV. 2. 59? The present sūtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form श्रोत्रियः also. Some say that श्रोत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्दस् applies to a student in general, so one sūtra does not debar the other, as they apply to different objects.

आद्धमनेन भुक्तमिति ठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ आद्धम्, अनेन, भुक्तम्, इति, ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ आद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतविशेषणम् । आद्धशब्दाद्धुक्तापाश्वर्येननेत्यास्मन्नर्थे इति ठनौ प्रत्ययो भवतः ॥

85. The affixes ini (इन्) and than (—इक्) come after the word śrāddha, in the sense of "this is eaten by him"

Thus आद्धं भुक्तमनेन = आद्धी or आद्धिकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Śrāddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of śrāddha. अ

भुक्ते भ्राद्रे श्वः भ्रादृक् इति साभृत् ॥ The word भ्रादृ originally means a certain ceremony, and is derived from the word भ्राद्वा with the affix ण V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते न च क्रियामन्तरण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामभ्याहृत्य त्वयो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इन्) comes after the word pûrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sūtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The भुक्ते does not come to be read into this sūtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्व गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्व भुक्ते, पीते &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्वो d. पूर्वणः pl. In fact पूर्वन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिका-पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pûrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वं कृतम् = पूर्व कृतमनेन 'who formerly made' भुक्तेपूर्वी ओदनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. 1. 4; and then the affix is added. These two sūtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims ग्रहणता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिरस्ति "that which cannot possibly be anything but a Prâtipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशवद्भावोऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhâva does not apply to a prâtipadika". That rule is embodied in the following paribhâshâ—व्यपदेशविधेर्वक्तिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकभ्यो अनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after iṣṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यज्ञे; पूर्त्तीभ्राद्रे &c. "who wished", "who performed a habitable act". The words इष्टिन्, पूर्त्तिन् &c. formed by इन् will govern locative instead of accusative. See vârtika under II. 3. 36.

1 इष्ट, 2 पुनः, 3 उपासादित (उपसादित), 4 निगदित, 5 परिगदित*, 6 परिवदित, 7 निर्कायित, 8 निषादित*, 9 निषडित, 10 संकलित, 11 परिकलित, 12 संरक्षित, 13 परिरक्षित, 14 अक्षित, 15 गणित*, 16 अवकीर्ण, 17 आयुक्त, 18 गृहीत, 19 आघात, 20 श्रुत (आघातश्रुत), 21 अधीत, 22 अवधान (!)*, 23 आसेवित, 24 अवधारित, 25 अवकल्पित, 26 निराकृत, 27 उपकृत, 28 उपाकृत, 29 अनुयुक्त, 30 अनुगणित, 31 अनुपडित, 32 व्याकुलित, 33 परिकथित, 34 संकल्पित, 35 विकल्पित, 36 निषत्तित, 37 पडित, 38 पूजित, 39 परिगणित, 40 उपगणित, 41 परित (!), 42 अपवारित, 43 उपनत, 44 निगृहीत, 45 अपक्षित. ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि, परिपरिणौ, पर्यवस्थातरि ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतां शब्दौ छन्दासि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थान्तापनिपक्षः संपन्नउच्यते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थान्ता means 'an adversary, an antagonist' Thus मा त्वां परिपरिणौ विदुन् मा त्वां परिपरिणौ विदुन् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in secular literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेष्टा ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदीति निपात्यते अन्वेष्टा चेत्त भवति ॥ परस्य पश्चाननुपवम् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपदी गवाम्, अनुपदो उष्ट्राणाम् "going after or searching the cows and camels'.

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संज्ञायाम् (इनि) ॥
वृत्तिः ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संज्ञा ग्रहणमभिधेयानयमर्थम् ॥

91. The affix ini comes after the word sākshāt, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षान् is an Indeclinable. The word संज्ञा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी, d. साक्षिणः, pl. साक्षिण. 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three persons directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संज्ञा, the word साक्षिन् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः ॥

वृत्तिः ॥ क्षेत्रियजिनि निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रैव सप्तमीसमर्थान् चिकित्स्य इत्येतास्मिन्नर्थे च प्रत्ययः परक्षेत्रोपश्च निपात्यते ॥

92. The word kshettriyaḥ (क्षेत्रियं) is anomalous, meaning "curable in another body" i. e. "not curable in this life".

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix घञ् to the word परक्षेत्र, the force of the affix being 'curable therein' and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः 'incurable disease'. क्षेत्रियं कुष्ठम् 'incurable leprosy': i. e.—organic disease. The word परक्षेत्र means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रियं means 'poison' also = यन् परलब्धे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ॥ 'that which is to be removed from another's body where it has entered'. Or क्षेत्रिय means 'rank growth or grass', i. e. यानि सस्यायं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यान् नाशयितव्यानि ॥ "that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another's field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)" Or क्षेत्रिय is an 'adulterer', i. e. परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि॥
इन्द्रियम्, इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रदृष्टम्, इन्द्रसृष्टम्, इन्द्रजुष्टम्, इन्द्रदत्तम्, इति, वा, (घञ्)॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रियमित्यन्तात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्धिरेषा चक्षुर्ग्राहीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तिरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्पट्टीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा सचक्षुर्ग्राहीनां करणनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थोत्पत्त्यर्थः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण छष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पत्तिमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udātta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is "the characteristic from which the existence of Indra is inferred", or 'it is seen by Indra', or 'it is created by Indra', or 'it is wished for by Indra', or 'it is given by Indra'.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix घञ् added after इन्द्र, in the sense of either 'a mark thereof'. As इन्द्रस्य लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (Indriyas) are so called because, Indra is Atma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the 'marks' or signs or linga of Indra : because they being an instrument presuppose an agent, there being no instrument without an agent.

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण दृष्टं = ज्ञातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम पश्यद्विदमदर्शयिमीति "He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed— 'I have seen this'. Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण जुष्टं सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण दत्तं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word वा 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also. As, इन्द्रेण दुर्जयम् = इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति मनुष्य ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणं विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थ्यादस्योक्तं षष्ठ्यर्थे अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मनुष्य प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमास्ति चेत्तद्वति ॥

Kārikā भूमनिन्नाप्रसंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ॥

वार्तिकम् ॥ गुणवर्चनभ्यो मनुषो लुप्तकथ्यः ॥

94. The affix matup (मन्, मन्त् f. इ) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is,' or 'in whom it is'.

Thus गावोऽस्य सन्ति = गोमान् nom. गोमान् 'having cows', as गोमान् देवदत्तः ॥ वृक्षा अस्मिन् सन्ति = वृक्षवान् (व being substituted for म by VIII. 2. 9), as वृक्षवान् पर्वतः ॥ Similarly यवमान्, श्ववान् ॥ The word इति shows that the use of मनुष्य and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यववान् ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमान् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुशवर्त्ती, संखाद्वी. (3) when praise (प्रशंसा) is meant, as रूपवती कन्या. (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (नित्ययोग) as, क्षीरिणी वृक्षः ॥ (5) When excellence (अतिशायन) is meant, as, उत्तरीणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (सप्तमी) is meant, as दण्डी, छत्री ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted a अस्तिमान् ॥

Vart:—The affix मनुप् is elided after words of quality (गुणवचन), as
शुक्लं गुणोऽस्यास्ति = शुक्लः पदः ॥ कृष्णः, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मनुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems *rasa* &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sūtra with regard to रसादि words, when they would have taken मनुप् by the last sūtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मनुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको शरकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sūtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceivable by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको तदः = भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sūtra, and form their derivative in मनुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्ण*, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 शब्द, 7 छेद, 8 भाव*, 9 गुणान् (गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्), 10 एकाच् (स्वन्) ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्थान्, आतः लच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्तालच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥
तत्तिकम् ॥ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

96. The affix lach (लच्) comes optionally, in the sense of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः 'कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe छावान् प्रसीपः 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe हस्तवान्, पादवान् ॥

Vart:—It should be stated that the affix लच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no fixing of लच् here: चिकीर्षाऽस्यास्ति = चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udātta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लच् would have been udātta by III. 1. 3, even without the indicatory च् (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

indicates that this udātta will never be changed into svarita, as other udāttas are by rule VIII. 2. 6, as चूडोर्लोऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्वतरस्यां मत्वर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ पार्त्तिधमन्योर्द्विर्धश्च ॥ वा० ॥ वातदन्तबललाटगलानामुद् च ॥ वा० ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे ।

वार्त्तिकम् ॥ क्षुद्रजन्तूपतापाद्येष्यते ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मः or सिध्मवान्, गडुलः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याम् understood in this sūtra, causes the employment of the affix मतुप् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and टन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मा class which end in अ. But that is not the case.

Vart:—The words पार्त्ति and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्त्तीलः, धमनीलः ॥

Vart:—The words वात, दन्त, बल, लाट and गल take the augment ऊङ् before लच्, as वातूलः, दन्तूलः, बलूलः, लाटूलः, गलूलः ॥

Vart:—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant, as जटालः, घटालः, कटालः and कटालः, but जटावांस्तापसः when no censure is meant.

Vart:—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease : as शृकालः, मक्षिकालः, विषार्थिकालः, विषादिकालः, मूर्च्छालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 मणि, 4 नाभि, 5 बीज (जीव), 6 वीणा*, 7 कृष्ण*, 8 निष्पाव, 9 पांशु, 10 पार्थ, 11 पशू (परशु), 12 हनु, 13 सक्तु, 14 मांस, 15 पार्त्तिधमन्योर्द्विर्धश्च 16 वातदन्तबललाटगलानामुद् च 17 जटाघटाकटाकलाः (कटा) क्षेपे. 18 पर्ण, 19 उदक, 20 प्रज्ञा, 21 सध्कि, (सविध्) 22 कर्ण, 23 खर, 24 शीत, 25 दयाम, 26 पिङ्ग, 27 पित्त, 28 पुष्क (शुष्क), 29 पृथु, 30 धृदु, 31 मञ्जु, 32 मण्ड, 33 पद्म, 34 चटु, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 ग्रन्थि, 38 श्मी*, 39 कुश, 40 धारा*, 41 धर्मन्*, 42 पक्ष्मन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेश*, 45 निष्पाव*, 46 कुण्ड*, 47 क्षुद्रजन्तूपतापाद्योश्च 48 गण्ड, 49 संज्ञा ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सांसाभ्यां लच्यत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥

98. The affix lach comes after the words vatsa and aṁsa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वत्सलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वत्स means 'calf'; in वत्सल there is no trace of its origin, for it applied to father, master &c, as वत्सलः स्वामी, वत्सलः पिता &c. The word अं means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases is not optional, but necessary and debars मतुप् ॥ In other senses, the matup only is added as अंसवनी गौः, अंसवान् दुर्बल ॥

केनादिलक्ष्य ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ केनात्, इलच्, च ॥

वृत्तिः । केनादिलक्ष्य प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मत्वस्युच्चयार्थं सर्वत्रैवा-
वर्त्तते ।

99. The affix *ilach* (इल) as well as *lach*, comes after the word *phena*, in the sense of *matup* : and optionally the affix *matup* also.

The word च् draws in लच् ; and the word अन्यतरस्याम् understood in the *ûtra* adds मत्वप् in the alternative. As केनिलः, केनलः and केनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शानेलचः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पि-
च्छादिभ्यः, शान-इलचः ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेशो यथासंख्यं शान इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
मत्वर्थे मत्वप् च ॥

100. The three affixes *śa* (श), *na* (न), and *इलच्* (इल) come in the sense of *matup*, respectively after the words of these three classes i. e. *lomâdi*, *pâmâdi*, and *pichehhâdi* : and the affix *matup* also comes in the alternative.

The affix श comes after *लोमादि* words as, *लोमशः* or *लोमवान्* 'hairy'. The affix न comes after *पामादि* words, as, *पामनः* or *पामवान्* 'scabby'. The affix लक्ष् comes after *पिच्छादि* words, as, *पिच्छिलः* or *पिच्छिवान्* 'broth'.

Vart:—The affix न comes after the word अङ्ग in the sense of beautiful, as अङ्गना 'the fair one' i. e. a woman.

Vart:—The words शाकी, पलाती and दहू shorten their final vowel before न, as शाकिनम् 'a field', पलानिम्, दहूणिम् ॥

Vart:—The word विष्वक् (विष् + अच्) loses its second member, before न, and the change caused by sandhi (उ in to व्) is undone. Otherwise the form would be विष्णः (वक् being elided), as विष्वज्जितानि सन्ति अस्य = विष्णुम् 'moving variously'.

Vart:—The affix न comes after लक्ष्मी, before which ई is changed to अ, लक्ष्मीरस्यास्ति = लक्ष्मण ॥

Vart:—The affix *ilach* comes after *jaṭā*, *ghaṭā*, and *kalā*, when censure meant, as जाटिलः, घटिलः कलिलः but जटावान् when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बभ्रु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 कर्क*, 7 कपि, 8 घुनि, 9 तरु ॥

1 पामन्, 2 वामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 श्लेष्मन्, 6 कङ्ग (कङ्गु), 7 बाल, 8 सामन्, 9 ऊष्मन्, रुनि*, 11 अङ्गान् कल्याण, 12 शाकीपलातीदहूणां (शाकीपलातीदहूणां), ह्रस्वत्वं च, 13 विष्वगित्यु-
पलोपश्चाकृतसंघेः (विष्णु), 14 लक्ष्म्या अद्य (लक्ष्मणः), 15 श्रेष्ठ, 16 पलल ॥

1 पिच्छा (पिच्छ), 2 उरस, 3 ध्रुवक (ध्रुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटाकलाः (जटाघटा-
वान्), शेषे, 6 वर्ण, 7 उरक, 8 पङ्क, 9 प्रज्ञा ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यां णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञा-श्रद्धा-अर्चाभ्यः, णः ॥

वृत्तिः । प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

101. The affix णा (± अ) comes in the sense of matup after the words prajñâ, śraddhâ and archâ : as well as the affix matup.

As प्राज्ञः or प्रज्ञायान्, श्रद्धः or श्रद्धायान्, आर्चः or अर्चायान् ॥ The Kāśika has introduced the word वृत्ति into the sūtra from the vārtika वृत्तेष्व् ॥

Vārt.—So also after वृत्ति, as वार्त्त or वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥

वृत्तिः । तपःसहस्राभ्याम् विनि इनि इत्येतां प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥

102. The affixes vini (विन्) and ini (इन्) come, with the force of matup, after the words tapas and sahara respectively.

The word तपस ends in अस, and therefore by V. 2. 121, it would have taken विनि; similarly सहस्र ends in श्र, and by V. 2. 115, it would have taken इनि; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present sūtra? To this it is replied, that by the next sūtra, these words take the affix अण् also; so that, had there not been this present sūtra, the अण् would have debarred the application of इनि and विनि of V. 2. 115 and 121. The affix इन् (V. 1. 115) is also debarred after the word सहस्र, though it ends in श्र ॥

Thus तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते → तपस्विन् nom तपस्वी ॥ Similarly सहस्रिन् nom. सहस्री ॥

अण् च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण्य प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ अण्यप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also अण् (± अ) comes after tapas and sahasra.

Thus तपसः, सहस्र ॥ The separation of this sūtra from the last is for two purposes, 1st the anuvṛtti of अण् runs in the subsequent sūtras, which could not have been done had it been included in the last sūtra, 2nd the rule of yathāsaṅkhyā (I. 3. 10) would not have applied in the last sūtra, had अण् been read along with विनि and इनि ॥

Vārt.—The words ज्योत्स्ना &c, are governed by this rule and take अण् ॥ As ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन् पक्षे = ज्योत्स्नः पक्षः ॥ Similarly तामिस्रः (a kind of hell) कालेऽस्मिन् कौतपः, वैसर्पः, and वैपाकिः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शर्कराभ्याम्-च- (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यामण्यप्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

104. The affix *an* comes, in the sense of *matup*, after *sikatâ* and *śarkarâ*.

Thus *सैकरं घटः*, *शार्करं मधु* ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take *इल्* and *लुप्* of the next sūtra.

देशे लुबिलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप्, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः प्रकारादण् च, मनुप् च ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the *lup*-elision of the affixes denoting *matup* (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix *ilach* (इल्), as well as *an* and *matup*, after the words *sikatâ* and *śarkarâ*.

By *च* in the sūtra, *अण्* and *मनुप्* are introduced. The *लुप्* refers to *मनुप्* and every affix in general. Thus *सिकता भस्मिन् विद्यन्ते* = *सिकता देशः* or *सिकतिलः*, *शर्करा* or *सिकतावान्* 'a sandy country'. So also *शर्करा देशः* or *शर्करिलः* or *शार्करं* or *शर्करावान्* 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe *सैकरः* 'a vessel of and', *शार्करं* "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दन्ते उन्नते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उन्नत इति प्रकृति वशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतेऽपार्थिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

106. The affix *urach* (उरच्) comes after *danta*, denoting 'having projecting teeth'.

Thus *दन्ता उन्नता अस्य सन्ति* = *दन्तुर* ॥ The words in the sūtra are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe *दन्तवान्* 'having teeth'.

ऊरसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊर, सुषि, मुष्क, मधोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊर सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्तिकम् ॥ रप्रकरणे खयुलकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगपांसुपाण्डुभ्येति दन्तव्यम् ॥

वा० ॥ कण्ठ्वा इत्यन्त्वं च ॥

107. The affix *r* comes, after the words *ûsha*, *sushi*, *mushka* and *madhu*, with the force of *matup*.

Thus *ऊरं क्षेपम्* 'a barren soil, impregnated with *ûsha* or salt' *सुषिरं काष्ठं* 'a perforated wood i. e. containing *सुषि* or hole'. *मुष्करः पशुः* 'a beast having esticles or *mushka*'. *मधुरो सुहः* 'sweet sugar'. The word *हानि* shows that the words formed with *r* are names of certain things. Therefore it will not apply

here ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say ऊषरो घटः, nor मधुरो घटः for मध्वस्मिन् घटे विद्यते ॥

Vart:—The affix र comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्ठविषं महन् = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुखमस्यास्ति इति सर्वस्मिन् वक्तव्ये = मुखरः 'talkative', कुञ्जावस्य स्तः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्जर is a common name for all elephants.

Vart:—The affix र comes after नग, पांसु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांसुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vart:—So also after कच्छ, the vowel being shortened: as कच्छुरम् ॥

द्युदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ द्यु-दुभ्याम् मः ॥

वृत्तिः । द्युदुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dyu and dru, in the sense of matup.

Thus द्युमः and द्रुमः ॥ These are primitive words, and therefore do not take मत्वप् in the alternative.

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केशशब्दाद् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् ॥ वप्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अर्णसो लोपश्च ॥

वा० ॥ छन्दसीदनिषौ च वक्तव्यौ ॥ वा० ॥ मेधारथाभ्यामिरञ्जिरो वक्तव्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम् was understood here from V. 2. 96 (see sūtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मत्वप् but the affixes इनि and ठन् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms: केशवः, केशी, केशिकः and केशवान् ॥

Vart:—The affix व is seen after other words also. As मणिवः 'a kind of serpent', हिरण्यवः 'a kind of gem', कारावः, कुमारवः, राजीवम्, कुञ्जावः, इष्टकावः ॥

Vart:—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः ॥

Vart:—In the Chhandas, the affixes ई, वनिष्, व and मत्वप् come in the sense of मत्वप् ॥ Thus ईः—रथीरभून् मुद्गलानी गर्वटी (रथीः), सुमङ्गलीरियं वधूः; वनिष्—मयशः ममीमहे; व and मत्वप्, as उद्वा or उद्वती ॥

Vart:—The affixes इरन् and इरच् come respectively after मेधा and ए as, मेधिरः, रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संज्ञायाम् (वः) ॥

वृत्तिः ॥ गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।

110. The affix व comes after gāṇḍī and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

As गाण्डीवं 'the bow Gāṇḍiva of Arjuna' अजगवं 'the bow Ajagava of Siva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sūtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात्, ईरन्-ईरचौ ॥

वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां ययासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययो भवतो भत्वर्थे ।

111. The affixes îran ($\underline{\text{L}}$ ईर) and îrach (ईर) come in the sense of matup, after the words kâṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus कौण्डीरः and अण्डीरः ॥ Another reading has आण्ड and आण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषद्, वलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजःप्रशुतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्तिकम् ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥

112. The affix valach (वलच्) comes, in the sense of matup, after rajas, kṛishi, âsuti, and parishad.

As रजस्वला स्त्री, कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः शौण्डिकः, परिषद्वलो राजा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix वलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् मामे विद्यते, there is no affixing.

Vārt.—The affix valach is seen after other words also. As भ्रातृवलः, पुत्रवलः, पितृवलः, उरसाहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात्, संज्ञायाम् (वलच्) ॥

वृत्तिः ॥ दन्ताशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and śikhâ, when a Name is formed.

Thus दन्तावलः सैन्यः, दन्तावलो राजः, शिखावलं नगरम्, शिखावलो स्थूणा ॥ The final vowel of दन्त is lengthened before वल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विभर्जुस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गिण-उर्जास्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnâ, tamisrâ, śringiṇa, ūrja-svin, ūrjasvala, gomin, malina, and malîmasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष् + न = ज्योत्स्ना 'moon-light' (the इ being elided). तमस् + र = तमिस्रा 'night'. (इ being added): it has other genders as feminine as तमिस्रं नभः 'dark sky'. शृङ्ग + इन्च् = शृङ्गिणः ॥ The augment

असुक् is added to ऊर्ज्, and then the affix विनि and वलच्; as ऊर्ज् + अस् + विन् = ऊर्जस्विन्; ऊर्जस्वलः ॥ गो + विनि = गोविन्; मल + इलच् = मलिनः; मल + ईमसच् = मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताध्यातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and than (—इक्) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus इण्डन्, इण्डकः, छत्रिन् nom. छत्री, छत्रिकः ॥ The word अन्यतरस्याम् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मतुप्, as इण्डवान्, छत्रवान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खट्वावान्. Here there is neither इन् nor ठन् ॥

These two affixes इनि and ठन् do not come after words of one syllable, after words ending in kṛit-affixes, after words denoting genus (jāti), and when the construction is that of locative. As स्व and ख form only स्वावान्, खवान् ॥ Kṛit: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याघ्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as इण्डा अस्यां सन्ति = इण्ड-वती शाला ॥ There are, however, some exceptions to this, as kṛit:—कार्यिन्, कार्यिकः; हार्यिन्, हार्यिकः ॥ Genus (jāti):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ व्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवता मत्वर्थे ॥

116. The affixes ini and than come in the sense of matup, after the words vṛihi &c; as well as the affix matup.

Thus व्रीहिन् (nom. व्रीही), व्रीहिकः, व्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all व्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इकन् after यवखर्दादि sub-division, after the remaining words, both इनि and ठन् (= इकन्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—1 शिखा, 2 मेखला, 3 संज्ञा, 4 बलाका, 5 माला 6 वीणा, 7 वडवा, 8 अटका, 9 पताका, 10 कर्मन्, 11 चर्मन्, 12 हंसा, ॥ The यवखर्द &c. are the following 1 यवखर्द, 2 कुमारी, 3 नैः; they take इकन् only. The rest take both. The word व्रीहि will get these affixes by the next sūtra also, why is it then read in this class? The word व्रीहि in the Tundādi class 2. 117, does not mean the word-form व्रीहि, but words synonym with it. The शालयोऽस्य सन्ति = शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् ॥ The word व्रीहि preceded by the negative particle, takes these affixes, as अव्रीहि and अव्रीहिकः ॥ The remaining words are व्रीहि, माया, शाला, केका, वर्मन्, वृष्टा, संज्ञा ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययौ भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च ।

117. The affix ilach (इलँ) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

The force of च is that इनि, ठन् and मतुप् also come. As तुन्दिकः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान्. Similarly उदरिणः, उदरी, उदरिणः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्नादि words 1 तुन्, 2 उदर, 3 पिचण्ड, 4 पद, 5 थव, 6 त्रीहि, 7 स्वाङ्गाद्विबुद्धं च ॥ That is to say, the affix इलच comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied : as विबुद्धं कर्णो यस्य स = काणलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाद्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, ठञ्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ एकपूर्वाक्षोपूर्वाच्च प्रातिपदिकादित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

118. The affix ṭhañ (\pm —इक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्यास्ति = ऐकशतिकः; गौशतिकः; गौसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकविशतिरस्यास्ति, no affixing. The word एकगविकः is an apparent exception, it being formed by adding ठञ् to the samāsānta word एकगव (V. 4. 92). How do you explain गौशकटिकः formed by ठञ् from गौशकटी? Here शकट is taken for शकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kāśika author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛitti of अतः into this sūtra. According to him गौशकटिक is formed from गौशकटी; and एकविशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kāśika says—अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम्; द्वन्द्वापतापगर्ह्यात् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvṛitti of अतः must surely be read, for the sake of sūtras like V. 2. 128, though in the sūtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvṛitti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sūtra to indicate that मतुप् does not come in the alternative. In all the previous sūtras मतुप् came in the alternative. How do you form एकद्व्यवन् in एकद्व्यवत्वाद्? This is not a correct form; or it may be said to be a compound of एक and द्व्यवत्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥

वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्काल्य भवतः ।

119. The affix ṭhañ comes in the sense of matup, after the words śata and sahasra, when they follow after uṣhka.

Thus निष्कशतमस्यास्ति = नैष्कशतिकः; नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्ण-नैष्कशतं, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थवर्त्तमानाद्वृषशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rūpa, when stamping (coining) of praise is denoted.

Thus आहत रूपमस्य = रूप्यो दीनारः 'a Dināra having stamped on it the form of some king &c'. रूप्यः केशरः, रूप्यं कार्षापणम्. Similarly प्रशस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्यपुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinār &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted?' Observe रूपवान् 'having form'.

Vart:—The affix यप् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वतां गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्त्रजः, विनिः ॥
वृत्तिः ॥ असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्त्र इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after māyā, medhā and straj, comes the affix vini (विन्) in the sense of matup.

Thus पयस्—पयस्विन्, यशस्—यशस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्त्रज्विन् ॥ The word माया being included in त्रीन्नादि class, will take इनि, and ठन् also V. 2. 116 As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विप्रेय बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टोमखलाद्वयोभयस्त्रजाह्वयानां विप्रेभ्यो विनि वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयस्योपसख्यानम् ॥ वा० ॥ शृङ्गवृक्षाभ्यामगक्रवक्तव्यः ॥

वा० ॥ फलवर्हाभ्यामनञ्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयाद्यालुरन्दनस्याम् ॥

वा० ॥ शीतोष्णतुष्येभ्यस्तत्र सहनइत्यालुञ्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ तत्र सहनइति हिनाद्यनुः ॥

वा० ॥ बलाद्यालुञ्च ॥ वा० ॥ वानास्समुहं च ॥ वा० ॥ तन् पूर्वमरुद्ध्वां वक्तव्यः ॥

वा० ॥ अर्थोत्तरनावे इतिवक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने तेजस्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्चस्वान् ॥

Vart:—In the Chhandas, the final अ of हय, उभय and हृदय is lengthened optionally before विनि; and it comes after अप्रा, मेखला and रुजा also.
अप्रावी, मेखलावी, हयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी ॥

Vart:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vart:—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature

Vårt:—The affix आरक् comes after शुक्ल and वृन्; as शुक्लारकः, वृन्दारकः ॥

Vårt:—The affix इनच् comes after फल and बर्ह; as फलिनः and बर्हिणः ॥

Vårt:—So also after हृद्य; the affix चालु comes optionally: as, हृद्यालु; हृद्यी, हृद्यिकः, हृद्यवान् ॥ The च् is इन् by I. 3. 7.

Vårt:—The affix आलुच् comes after शीत, उष्ण, and तृण, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते = शीतालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृणालुः ॥

Vårt:—So also after हिम comes the affix एलु in the above sense: as हिमं न सहते = हिमेलुः ॥

Vårt:—The affix ऊलुच् in the same sense after बल; as बलं न सहते = बलूलुः ॥

Vårt:—So also after वान; as वानानां समूहः, or वानं न सहते = वानूलुः ॥

Vårt:—The affix तन् comes after पर्व and मरुन्. As पर्वतनः and मरुत्त ॥

Vårt:—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा a पर (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to म Bha do not apply; e. g. VI. 1. 148, by which the final इ or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णाद्युः ॥ According to some; ऊर्णासि is to be read in this sūtra. The author of Siddhānta Kaumudī says that this is reasonable; for if yus is added to ūrṇā in secular literature also, then there was no necessity of this sūtra. The word ūrṇā could have been read along with aham and subham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दान् ग्मिन् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (मिन्) comes after the word vâch, in the sense of matup.

Thus वाक्मी. वाग्मिन्, वाग्मिनः. The affix is not मिन्, for had it been so, the form would have been वाक्मिन् by VIII. 4. 45 Vårt.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दाद्यसप्तम्यां आलच् आटच् इत्येते प्रत्ययो भवता मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेयः ॥

वाचिकम् ॥ कुत्सितइति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes âlach (आल) and âtach (आट) come in the sense of matup, after vâch, the word denoting 'a alkative'.

This debars ग्मिन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vārt:—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose. He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐश्वर्ये ॥

वृत्तिः । स्वामित्रिति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमानं । स्वशब्दाद्वैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आदिप्रत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word syāmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति = ऐश्वर्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir'. Observe, स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्शस इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्यया भवति मत्वर्थे ॥

127. The affix ach (अच्) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शासि अस्य विद्यन्ते = अर्शस उरसः &c ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खड्गः पादाम्यास्ति = खड्गः, काण ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस, 2 उरस, 3 तुन्, 4 चतुर, 5 पलित, 6 जटा, 7 घटा, 8 पादा*, 9 अय (अय), 10 कर्म, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाद्वीनान्, 14 वर्णान् आकृतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्हात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्हो विभ्यः, तद्विषयभ्यः शब्देभ्यः प्राणिप्रस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वा० ॥ प्राण्यङ्गात् ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवर्णयनी 'a woman having a bracelet and a zonal', शङ्खनूपगुणी 'a woman having Śankha and nūpur ornaments'. So after diseases:—कुटी 'a leper', कृतासी 'a white leper'. So after names of faults—ककुनावर्णी, काकनायुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe पुष्पकन्दः वृत्तः ॥ The affix, according to a Vārtika, does not come after words denoting members of a living body: as, पाणिवाइवनी ॥ The word अनः V. 2. 113 is understood in this sūtra, so that the affix does not come after words ॥

ending in अ; as विश्वकर्मादिकाऽनी ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इनि by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sūtra shows that Dvandva compounds &c. take only हान, and not इन् &c.

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ वात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥
वृत्तिः ॥ वातातिसाराशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥
वात्तिकम् ॥ पिशाचार्चति वक्तव्यम् ॥

120. The augment kuk (क्) comes before इनि, after the words vāta and atisāra.

The words वात and अतिसार being names of diseases, will take इनि by the fore-going sūtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus वातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अनीसारकी ॥

Vārt.—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्ववर्णः 'the Kubera'.

This is when the words वात and आतिसार denote diseases. Otherwise, वातवती गृहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ इतिरनुवर्त्तते । पूरणव्ययान्तात्प्रातिपदिकार्त्तनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽष्ट्यास्ति मास संवत्सरो वा -पञ्चमिन् 'five months or years old', as मी उष्ट्रः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sūtra is a restrictive rule teaching that it does not come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पञ्चमवान् मरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ सुख इत्यवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other fixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखीः दुःखिन् &c. When censure is implied, then इ comes after माला, to the exclusion of मनुष, as माली ॥

The following is the list of सुखाद् word:—

1 सुख, 2 दुःख, 3 हृत्, 4 कृच्छ्र, 5 आश्र (आश्र), 6 अस्त्र*, 7 अलीक, 8 करुण (करुणा), सोढ, 10 प्रतीप (प्रतीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपि, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणय) 16 इल*, 17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकार्त्तनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, śīla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्म, सोऽस्यास्ति = ब्राह्मणधर्मः ॥ ब्राह्मणशीलिनः, ब्राह्मणवर्णिन् ॥

हस्ताज्जातो ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातो, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नित्यस्येन मत्वर्थे समुदायेन चैव जातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्यास्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुष ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चैव ब्रह्मचारी अभ्यन्ते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachârin.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachâri'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahma-student are so called. When the meaning is not of Brahmachâri we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन च देशोऽभिधीयते ॥

वाचिकम् ॥ इतिप्रकरणे बलाद्वाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वार्थेभ्यो वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ वा० ॥ तदन्ताच्चाति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्कराणां 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vârt:—The affix इन् comes after बल preceded by बाहु or ऊरु, as बहुवलि ऊरुबलिन् ॥

Vârt:—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्ववीजिन्, सर्वकेशी नटः ॥

Vârt:—So also after अर्थ when meaning 'not near'; as अर्थिन् meaning अर्थोऽसन्निहोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise अर्थवान् 'having wealth'.

Vârt:—So also after a compound ending in अर्थ, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 उत्पल, 4 तमाल, 5 कुशुम्भ, 6 नट, 7 कपिल, 8 बिल, 9 शृणाल, 10 कर्क

11 शालुक, 12 विगर्ह, 13 करीय, 14 शिरीष, 15 यवास, 16 प्रवाह (प्रयास), 17 हिरण्य, 18 कैरव, 19 कलोल, 20 तद*, 21 तरंग, 22 पङ्कज*, 23 संग्रज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोरुह*, 27 पुटक, 28 अरविन्द*, 29 अम्भोज*, 30 अञ्ज*, 31 कमल*, 32 पयस*, 33 वयस. ॥

बलादिभ्यां मतुवन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मतुप्, अन्यत-
रस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामिहेतुना प्रकृत इतिः समुद्योयते ।

136. After the nominal-stems *bala* &c, comes the affix *matup* optionally, as well as *ini*.

The affix *इनि* will come in the alternative. Thus *बलवान्* or *बली* (v. *बलिन्*); *उत्साहवान्* or *उत्साही* (v. *उत्साहिन्*, ॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्गास (उद्गाव), 4 उद्गास*, 5 उदास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 वृद्धा*, 9 सुल*, 10 कल*, 11 आयाम, 12 व्यायाम, 13 उपयाम, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणाह, 17 युद्ध, 18 उद्ग्राम, 19 शिखाबल, 20 वृगमूल, 21 दंश. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम् (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ मन्त्रात्प्रातिपदिकान्मन्माभ्यान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत्यज्ञा गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in *मन्* or *म*, comes the affix *ini*, in the sense of *matup*, when the whole word so formed means a name.

Thus *प्रथिमन् + इनि = प्रथिम् + इन्* (VI. 4. 144) = *प्रथिमिन्* fem. *प्रथिमिनी* ॥ So also *हामिनी* ॥ Similarly *होम. होमिनी, सोमिनी* ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, *सोमवान्, होमवान्* ॥

कंशभ्यां वभयुस्ति-तुतयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शभ्याम्, व-भ-युस्-ति-तु-
त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशमिति मकारान्ताबुद्धकमुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां व भ युस् ति तु त यस इत्येते सप्त प्रत्यया भव-
न्त मत्वर्थे ।

138. The seven affixes *ba*, *bha*, *yus*, *ti*, *tu*, *ta* and *yas*, come in the sense of *matup*, after *कम्* 'water and happiness', and *शम्* 'happiness'.

Thus *कम्बः, कम्भः, कयुः, कन्ति, कन्तुः, कन्तः, कंयः, शम्बः, शम्भः, शयुः, शन्ति, शन्तुः, शन्तः, शंयः* ॥

The *स्* in *युस्* and *यस्*, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that *भ* of *कम्* and *शम्* is changed into Anusvāva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the forms will be *कम्बः* and *शम्बः* ॥

तुन्दिबलिबदेभः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-बलि-बदेः, भः ॥
वृत्तिः ॥ तुन्दि बलि बदि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुन्दिभः 'having a protuberent belly'. बलिभः and वाटभः ॥ Another form is बालभः, because बलि is included in the Pāmādi class V. 2. 100. The forms तुन्दिभः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहंमिति शङ्खान्तरमहंकारं वर्त्तते. शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभंयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious'. The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्. Padas; and अ is changed into Anusvāra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-दिशः, विभक्तिः ॥

पुनः ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिक् संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रामि-
मो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule V. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किम् in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, तत यतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to explain the elision of final स् and ष् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix तनीम् V. 3. 18, ष् is not इत्, had it been so, rule I. 1. 47 would have applied: (b) to regulate the accent of इत्, thus इत् + तसिल् = इतः here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes udātta by virtue of its being Vibhakti, otherwise the accent would have been regulated by the indicatory लृ (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of लृदादि, that is, the rules given in the Sūtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus लृदृ + तसिल् = लृतः, the रृ being replaced by लृ by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिकः, the anuvṛitti of समर्थानाम् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word वा of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कुतः or कस्मात्, कुष or कस्मिन् ॥

किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वयादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः, अद्वयादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । किम् सर्वनाम्नो बहुशब्दाश्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।
वार्तिकम् । बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥

2. These Prâgdiśīya affixes come after the word *kim*, and after a stem called *sarvanāma*, and after *bahu* ; but not after *dvi* &c.

The words द्वि &c, though *सर्वनाम* are exempted. Thus कुत्र, कुतः, यत्र, यत्, बहुतः, बहुतः ॥

Why do we say अद्वयादि 'not *dvi* &c'. Observe द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृक्षान्, वृक्षे &c. The word किम् is a सर्वनाम, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vart:—The word बहु here is a Sankhyâ. Therefore, the affix does not apply here, बहो सूत्रान्, बहो सृपे ॥

इदम् इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदम्, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । इदम् इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For *idam*, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśīya affix follows.

The word प्राग्दिशः is understood here also. The श् of इश् is indicator of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम् + इ V. 3. 11, = इह ॥

एतन्तौ रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेकृतकारणं प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम् एतन्तावादेशो भवति । इतोपवादः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of *idam*, when a Prâgdiśīya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debarb इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम् + हित् = एतर्हि (V. 3. 16); इदम् + थप् = इत्थम् (V. 3. 24).

एतदोश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतर्हि when a Prâgdiśīya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अन् and not अश् ॥ Thus एतद् + तसिद् = अतः V. 3. 7; अथ V. 3. 10.

Vart:—This sūtra must be divided into two एतवः, and अश्, the mean

ig being. (1) The substitutes एत् and इत् come in the place of एतद् when affixes beginning with इ and य respectively follow, as एतद् + हिंन् = एतर्हि (V. 3. 21) इद् + ययु = इत्यय ॥ The य must be the य of ययु which comes after idam (V. 3. 24) and the application of this rule (1), and not the य of याल् (V. 3. 23) before which the substitute will be अय् ॥ The word एतद् will take ययु by the implication of this rule. (2) The substitute अय् replaces एतद् before other Pragdiśīya affixes.

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥
वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयि वकारावा प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted optionally for सर्व before a Prāgdiśīya vibhakti beginning with द् ॥

Thus सर्वदा or सदा ॥ When the affix is not Prāgdiśīya, there is no substitution: as, सर्वे ददाति = सर्वदा ब्राह्मणी 'a Brāhmaṇi who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किसर्बनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (— तस्) comes after the word kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम् + तसिल् = कु + तस् (VII. 2. 104) = कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥
वृत्तिः ॥ प्रातियोग पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयस्तेरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किसर्बनामबहुभ्यः परस्य सिङोदेशो भवति ।

8. The affix tasil (— तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanāma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत आगतः ॥ This substitution is for the sake of accent; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिभ्यां, च (तसिल्) ॥
वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all'; and अभि means 'both'. Thus परितः = सर्वतः; 'all round'; अभितः, उभयतः 'on both sides'.

सप्तम्याल्लल् ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, ल्लल् ॥
वृत्तिः ॥ किसर्बनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः ल्लल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (— त्रल्) comes after kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in any places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥
वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्ताल्लः प्रत्ययो भवति । ललोऽपवादः ॥

11. The affix **ह** comes after **इहम्** ending in the locative.

This debars **बल्** ॥ Thus **इह** (V. 3. 3.) 'here'.

किमो ऽत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्तादस्यत्ययो भवति । ब्रह्मोऽपवादः ।

12. The affix **अत्** (अ) comes after **kim** ending in the locative.

This debars **बल्** ॥ Thus **किम् + अत् = कृ + अ** (VII. 2. 105) = **क** as **कु भोक्ष्यते** 'where will you eat'. **कृ** अभ्येष्ट्यसि । According to some **बल्** also comes, as **कुम् ॥** This is done by drawing the word **वा** 'optionally' from the next sūtra. So that this sūtra becomes an optional one.

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषयः । यथाप्राप्ते च ।

13. Optionally the affix **ह** also comes in the Chhandas, after the word **kim** in the locative : as well as the other affixes.

Thus **कुह** (VII. 2. 104), **क, कुम्**. As in **Rig Veda VIII. 62. 4** : **कुहं गच्छ** **कुहं जग्मथुः कुहं इत्यनेन पतथुः ॥** 'Where are ye two? Where are you (or did you) going? Where do you fall like eagles?'.

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, दृश्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यां विभक्तिभ्यस्तसिनादयो दृश्यन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after **kim**, a sarvanama and **bahu**, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes **तस्मिन्, बल्, ह** &c come after **kim** &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as **भवन्** 'Your Honor', **दीर्घायुः** 'long-lived', **आयुष्मान्** 'having long-life', and **देवानां प्रियः** 'the beloved of the Gods'. Thus :

Nom. **तनो भवान्** or **तत्र भवान् = स भवान् ॥**

Acc. **तत्र भवन्तम्** or **तनो भवन्तम् = तं भवन्तम् ॥**

Ins. **तत्र भवता** or **तनो भवता = तेन भवता ॥**

Dat. **तनो भवते** or **तत्र भवते = तस्मै भवते ॥**

Abt. **तनो भवतः** or **तत्र भवतः = तस्माद् भवतः ॥**

Gen. **तनो भवतः** or **तत्र भवतः = तस्य भवतः ॥**

Loc. **तनो भवति** or **तत्र भवति = तस्मिन् भवति ॥**

Similarly with the words *दीर्घायुः*, *आयुष्मान्* and *देवानां प्रियः* ॥

सर्वैकान्यकियरादः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्वे, एक, अन्य, किम्, यत्, तदः, काले, दा ॥
वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रा प्रत्ययो भवति । ब्रलोपवादः ।

15. After sarva 'all', eka 'one', anya 'other', kim 'what', yad 'which', and tad 'that', when time is denoted, comes the affix दा, the words being in the locative case.

The word सप्तम्याः V. 2. 10 is understood here and not the word इतराभ्यां of the last. This debars चल् ॥ Thus सर्वदा or सदा (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', एकदा 'once', अन्यदा 'at another time', कदा (VII. 2. 103) 'when', यदा 'when', तदा 'then'.

Why do we say काले 'when time is denoted'? Observe सर्वत्रदेशे (where although the case is the 7th, the affix is not श, because the sense is) 'in every place' or 'every where'.

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदमः, हिंल् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । इत्यापवादः ।

16. After idam 'this', ending in the locative case, comes the affix rhil (—*हिं*), when time is denoted.

The words सप्तम्या and काले are understood. This rhil debars ha. The ल् of हिंल् is for accent. Thus अस्मिन् काले = एतर्हि (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, इह 'in this place', as इह देशे ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनाति निपात्यते । इदमेव दशभावे धुना च प्रत्ययः ।

17. The word adhunâ is anomalous, having the same sense.

As अस्मिन् काले = अधुना 'at this time', अश् is substituted for इदम् and, धुन affix is added.

दानीं च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दानीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति ।

18. The affix dânim also comes after idam, ending in the locative, and denoting time.

Thus अस्मिन् काले = इदानीम् (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तदः, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् रा प्रत्ययो भवति चकारादानीं च ।

19. After tad, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix दा, and also dânim.

The तानीच् is read into the sūtra by force of the word च् 'also'. Thus तस्मिन् काले = तदा or त्वानीच् 'at that time'. This sūtra, so far as it ordains द्वा after the word तद् is useless, because the word तद् already takes द्वा by V. 3. 15.

तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ पदानि ॥ तयोः, दा, हिलौ, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदम् तद्वच्च यथासंख्ये दार्हिलौ प्रत्ययौ भवतु छन्दसि विषये ।
चकाराद्यध्यापनं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dā and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix द्वा comes after इदम् and हिं after तद् ॥ Thus इदा (V. 3. 3), तर्हि (VII. 2. 102). So also इदानीच् and तदानीच् ॥ As इदा हि वृषपस्तुतिप्रतिश्रुतम् अन्त्ये भक्तये (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनद्यतने, हिल, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः । छन्दसोति न स्मर्यते । सामान्येन विधानम् । किं सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तश्चोऽनद्यतने कालविशेषे
वर्त्तमानेभ्यो हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (— हिल्) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanāma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛtiti of छन्दसि is not read into this sūtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कदा (VII. 2. 103), यर्हि or यदा, तर्हि or तदा ॥

सद्यः परुत्परायं परेद्यव्ययपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युर-
सारेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, परुत्, परारि, पेयम्, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः, अन्येद्युः,
इतरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उभयेद्युः, उत्सारेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्या कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयःशाब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालांशेष्विति
सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ।

वार्त्तिकम् । शुभोभयाद्वक्तव्यः ॥

22. The following words are anomalous: sadyah, parut, parāri, aishamas, paredyavi, adya, pūrvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayeddyus, and uttaredyus.

The words सप्तम्याः and काल are understood here. The base, the substitute, the affix, the particular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यस; in the sense of 'a day'. समानेऽहनि = सद्यः 'the same day'. The पृ and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उन् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वास्मिन् संवत्सरं = परन् 'last year'. पूर्वतरं संवत्सरं = परा 'the year before last'. The इदा replaces इदम्, and affix समस्य is added, in the

sense of 'year'. Thus अस्मिन् सवत्सरे = ऐषमः 'during this year'. To पर is added एकावि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि = परेकावि 'the other day'. The अद्य replaces इदम् and the affix ह्यस is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि = अद्य 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय and उत्तर is added the affix एद्युस्, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वैद्युस् 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि = अन्येद्युस् 'on the following day'. अन्यतरस्मिन्नहनि = अन्यतरेद्युः 'on either of two days' इतरस्मिन्नहनि = इतरेद्युः 'on another day', अपरस्मिन्नहनि = अपरेद्युः 'on the following day', अधरस्मिन्नहनि = अधरेद्युः 'on a previous day'. उभयोरहनाः = उभयेद्युः 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किसर्वनामबहुभ्या ऽहपादिभ्य इति यत्तते । सम्प्रत्याः कालइति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । प्रकारवृत्तिभ्यः किसर्वनामबहुभ्यः स्वार्ये थाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix thāl (—^१था) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sūtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛtiti of सम्प्रत्याः and काले ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण = तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वथा ॥ The affix जानाया् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that jātiyār applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवान्, while thāl denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमथमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, थमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवाहः ।

24. After idam comes the affix thamu (थम्) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debar थाल्; thus: अनेन प्रकारेण = इत्थम् V. 3. 4, 'in this manner. he उ in थमु protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4.)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, थमुः ॥

वृत्तिः । किमश्चान् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण = कथम् 'how?'

था हेतौ चच्छन्दासि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ था, हेतौ, च, छन्दासि ॥

वृत्तिः । किमश्चाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, अकारात्प्रकारवचने । छन्दासि विषये ।

26. The affix **या** comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chhandaś, after the word **kim**.

The word **प्रकार वचने** is read into the sūtra by force of **च ॥** Thus **कथा** wherefore? why? for what reason?, **कथा** 'how'. The former is an example of **हेतु** 'reason or cause', the second of **प्रकार** 'manner'. As in the following sentences : **कथा ग्रामं न पृच्छसि = केन हेतुना ग्रामं न पृच्छसि ॥ कथा देवा आसन् पुराविद् ॥**

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सममीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥
दिक्शब्देभ्यः, सममी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यः, दिक्-देश-कालेषु, अस्तातिः ॥

वृत्तिः । दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः तभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यः सममीपञ्चमी प्रथमान्तेभ्यो ऽस्ताति प्रत्ययो भवति स्वार्थः ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix **astāti** (**अस्ताति**), without change of sense.

The word **दिक् शब्दाः** means 'words denoting directions'. Thus **पुग्स्तान्** has all these three significations in the following sentences, **पुग्स्तादवसति** 'he lives eastward', **पुग्स्ताद्वागतः** 'he came from east' **पुग्स्ताद् रमणीयम्** 'It was delightful previously'. Similarly with **अयस्तान् ॥**

Why do we say 'after words of direction? Observe **ऐन्द्र्यां दिशि वसति ॥** Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe **कूग्रामं गतः ॥** Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'time'? Observe **गुरुं वर्त्तमानं गुरुं वसति** 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a **स्वार्थक** affix, like the affixes taught previously. If words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like **ऐन्द्री** &c. which also denote direction. The rule of **व्ययसह** does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम्, अतसुच् ॥
वृत्तिः ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सममीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थ ऽतसुच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरपवादः ।

28. After **dakṣiṇā** and **uttara**, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix **atasuch** (**अतसुच्**) ॥

This debars **अस्ताति ॥** The word **दक्षिणा** can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus **दक्षिणतो वसति, दक्षिण आगतः, दक्षिणतो रमणीयम् ॥ उत्तरतो वसति, उत्तरम् आगतः, उत्तरतो रमणीयम् ॥** The use of **अतसुच्** is for the sake of differentiating this affix from **तस्** in sūtras like II. 3. 30.

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥
वृत्तिः । परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astâti.

Thus परतः or परस्तान् or अवरस्तान् or अवरतो वसति, आगतः or रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्चः, लुक् ॥

वृत्तिः । अञ्चत्यन्तेभ्य दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-elision of the affix astâti.

Thus प्राक् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्रागमणीयम् ॥
The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्ठात् ॥

वृत्तिः । उपरि उपरिष्ठात् इत्येते शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वत्योपभावः रिप् रिष्टातिलौ च प्रत्ययो निपात्येते ।

31. The word upari and uparishṭât are anomalous in the sense of astâti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रिप् and रिष्टातिल् ॥ Thus ऊर्ध्वायां दिशि वसति = उपरि वसति. So also उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् ॥ उपरिष्ठावसति, उपरिष्ठागतः, उपरिष्टद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्येते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिष प्रत्ययः ।

वार्षिकम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावा वक्तव्यः, आतिष प्रत्ययः ॥

वा० ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paścât is anomalous, in the sense of astâti.

The word is formed by changing अपर into पश्च, and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चावसति. आगत, रमणीयम् &c.

Vart:—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścha and âti is added. As दक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vart:—So also when अर्ध follows such a compound, अपरा is changed into paścha; as, दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

Vart:—Apara is changed into paścha, when followed by ardha, and not preceded by any other word. As, पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः । पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । अकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावा ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥

33. The words paścha and paśchât are anomalous in the Chhandas, having the force of astâti.

By च्, the word पश्चान् is also included. As पुरा व्याघ्रो जायते, पश्च, पश्चा or पश्चान् सिद्धः ॥ As पश्चान् पुरस्तादधरादुर्वक्तान् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चदन्त्यर्धभवत्यञ्जयम् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, अति ॥
वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तान्तरर्थे ।

34. To the words utara, adhara and dakshiṇa is added the affix âti, in the sense of astâti.

Thus उत्तरस्यां दिशि वसति उत्तराह्वसति ; उत्तरागगतः उत्तरागमणीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एतद्व्यत्ययस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ एतप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एतप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तान्तरर्थे । अदूरे पदवधिमात्रवधेर्भवति ।

35. The affix enap (एनप्) comes optionally, (after the words utara, adhara and dakshiṇa, in the sense of astâti) when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix अस्तान्ति and the other affixes taught above come in the force of locative, ablative and nominative. The एतप् comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरान् or उत्तरतो वसति or गमणीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरान्, अधस्ताद् वसति &c, so also दक्षिणेन, दक्षिणान्, दक्षिणतो वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तराह्वसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तरागगतः 'come from the north'.

The word अपञ्चम्याः governs all the succeeding sūtras upto V. 3. 30 exclusive. Some do not read उत्तर &c in this sūtra; according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As एतप् प्रत्ययः अपरेण ग्रामम् (II. 3. 31). The ए in enap is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादात् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच् ॥

वृत्तिः ॥ अदूरेण न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वसति । दक्षिणशब्दादात् प्रत्यये भवति अस्तान्तरर्थे ।

36. The affix âch (आच्) comes after the word dakshiṇa, in the sense of astâti, but not as a substitute of the ablative case-affix.

The word अह्ने of the last sūtra is not read into this : though the word अपञ्चम्याः governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in आच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udātta by the general rule III. 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sūtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणादतिष्ठति प्रत्ययो भवति अस्तात्पर्यं, चकारादच् । दूरे चेद्वर्धमानवर्धभवति ।

37. The affix āhi (आहि) comes after the word dakṣhiṇa, in the sense of astāti, as well as āch, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहि रमणीयम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरे 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also : as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आही) ॥

वृत्तिः । उत्तरशब्दादजाही प्रत्ययो भवति, अस्तात्पर्यं, दूरे चेद्वर्धमानवर्धभवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after uttara in the sense of astāti; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तरा or उत्तराहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north : or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्या governs this also : as उत्तराद्गतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम्-असिः, पुर-अध्-अवः च, एषाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीमानिह मङ्गलम् ॥ पूर्वाधरावराणामसि प्रत्ययो भवति अस्तात्पर्यं । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर अध् अध् इत्येते अदिशा भवन्ति ।

39. After pūrva, adhara and avara comes the affix asi(अस्) in the sense of astāti; and pu, dh, and av are their respective antecedents before this affix.

The word अपञ्चम्याः does not govern this sūtra. Thus पुरो वसति, पुराणः, पुरो रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As आवसति अध्-आगतः, अधोरमणीयम्, अवोदसति, अववागतः and अवोरमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पुरादीनां यथासंख्यं पुरादय अदिशा भवन्ति ।

40. The same substitution takes place when the affix astāti (अस्तात्) follows.

That is *पु* for *पूर्*, *अध्* for *अधर* and *अव्* for *अवर* ॥ This sūtra indicates by implication that the affix *अस्ताति* V. 3. 27 is not debarred by *अस्* after the words. Thus *पुरस्तान्* or *अधस्तान्* or *अवस्तान्* *वसति* or *भागतः* or *रमणीयम्* ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातोऽपरतो विभाषा अव् इत्ययमपेक्षो भवति ॥

41. The substitution of *अव्* for *अवर* is optional when *astāti* follows.

This declares option when by last it was compulsory. As *अवरस्तान्* or *अवस्तान्* *वसति* *भागतः*, or *रमणीयम्* ॥

संख्याया विधायं धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधायं, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधायं वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वायं । विधा प्रकारं सर्वं क्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारं वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix *dhâ* (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word *विधा* and *प्रकार* have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus *एकधा भुङ्क्ते* 'he eats once'. *विशगच्छति* 'he goes twice'. Similarly *विधा*, *चतुर्धा*, *पञ्चधा* ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्येव । अधिकरणे इत्थं । तस्य विचालः संख्यानन्तगापानम् । एकस्यानेकीकरणमनेकं वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्याया स्वायं धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix *dhâ* comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word *संख्यायाः* is understood here. The word *अधिकरण* means 'matter, stuff, substance'. *विचालः* 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus *एकं राशिं पञ्चधा कुरु* 'divide one heap into five'. *अष्टधा कुरु*, *अनेकमेकधा कुरु* ॥

एकाद्धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकात्-धः, ध्यमुञ्-अन्यतरस्याम् ।

वृत्तिः । एकशब्दात्तरस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञ्जविधो भवत्यन्यतरस्याम् ।

44. After the word *eka* the substitute *dhyanuñ* (+ —*ध्यम्*) comes optionally instead of *dhâ*.

Thus *एकधा राशिं कुरु* or *एकधं कुरु*; *एकधा भुङ्क्ते* or *एकधं भुङ्क्ते* ॥ The repetition of *धा* in the sūtra shows that the substitution takes place when the sense is that of *विधा*, as well as when it is that of *अधिकरण विचाल* ॥ Had *धा* not been repeated, the substitution would have come in the sense of *अधिकरण विचाल* only, as immediately preceding this sūtra.

द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्रयोः, च, धमुञ् ॥

वृत्तिः । धा इत्यनुवर्तते । द्वित्रयोः संबन्धिना धाप्रत्ययस्य विधार्थ-अधिकरणविचाले च विहितस्य धमुमादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

वार्तिकम् । धमुमन्तास्त्वार्थे उदघोषनम् ॥

45. The substitute dhamuñ (+—धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधार्थ and अधिकरण विचाल senses. By व, the word 'optionally' is drawn into the sūtra. Thus द्विधा or द्वैधम्, त्रिधा, or त्रिधम् ॥

Vart.—The affix उ (ḍa, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वैध, त्रैध, in यि द्वैधानि संभ्रयन्ते, मति त्रैधानि संभ्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एधात्, च ॥

वृत्तिः । द्वित्रयोः संबन्धिना धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edhâch (एधौ) comes optionally in the place of dhâ, after dvi and tri.

Thus द्वेधा (VI. 4. 148) or द्वैधम् or द्विधा, त्रैधा, त्रैधम् or त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ याप्ये-पाशप् ॥

वृत्तिः । याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्य वर्त्तमानात्प्रातिपदिकास्त्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pāśap (पाश) denotes something as insignificant.

The word याप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus याप्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः 'a very bad Grammarian'. So also याज्ञिकपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

वृत्तिः । पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाङ्गां वर्त्तमानात्त्वार्थे अन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tiya, comes the affix अन् (—अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sūtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 54) has udatta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change of accent. The affix तीब always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीब in words like मुत्ततीब is not significant as it is not an

एकाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥

वृत्तिः ॥ कशब्दादसहाय्येऽपि नः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्तुर्का च । आकिनिच् कनो बालुग्विज्ञायते ।

52. After the word eka, comes also the affix âkinich (आकिन्), (the word retaining its denotation), when the sense is 'without a companion'.

By the word च, the affix कन् and the elision लु also take effect: the elision being of कन् or आकिनिच् ॥ Thus एकाकिन् (nom. एकाकी), एककः or एकः ॥ By using असहाय, it is indicated that the word एक here is not a numeral meaning 'one', but a noun meaning 'alone'. एकोऽन्यार्थे प्रधाने च, प्रथमे, केवले तथा ॥ साधारणे, समाने ऽप्ये, सख्यायां च प्रयुज्यते ॥ So that this word will have dual एकाकिनौ, and the plural एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरद् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वे, चरद् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं भूत इति विग्रह्य सुप्पुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोक्तिकान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतन् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्ध्वं वर्त्तमानात्प्रातिपदिकास्त्वार्थे चरद् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix चर (with the feminine in डीप्) comes, after a nominal stem, the word retaining its denotation, when the meaning is 'this had been before'.

The word भूतपूर्व is a compound of पूर्वं and भूत the compounding being by सुप्सुपा, and denotes something done in a past time. Thus आन्यो भूतपूर्वः = आन्यः 'once opulent'. मुकुमारचर ॥ The द indicates that the feminine will be in डीप्, as, आन्यचरी ॥ The च् is not इन् in चरद् though required by I. 3. 7. This proves that चुटु rule is anitya. The sūtra V. 2. 18 might have been read after this, with the saving of the word भूतपूर्वः, but then खञ् would have debarred चरद् which is, however, not interdicted.

पष्ठचारूप्य च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ पष्ठचाः, रूप्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ पष्ठपन्तात्प्रातिपदिकादृष्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरद् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-case, comes the affix रूप्य, and also चरद्, in the sense of 'having belonged formerly to somebody'.

The word भूतपूर्व here qualifies the sense of the affix, and not the sense of the base, as it was in the last sūtra. Thus देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः = देवदत्तरूप्यः 'the cow that formerly belonged to Devadatta'. Similarly देवदत्तचर ॥

अतिशायने तमषिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप्, इष्ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अतिशायनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनार्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतन् । अतिशायनं विशिष्टेर्ध्वं निपातनात्प्रातिपदिकास्त्वार्थे तमषिष्ठनौ प्रत्ययो भवति ॥

55. When the sense is that of surpassing, there come the affixes तमप् (तम्) and इष्ठन् (—इष्ठ), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयनं, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्थिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आव्यन्तः = सर्व इमे आख्या, अयमेवामतिशयेनाख्यः 'the richest' i. e. 'these are all rich, but he surpasses them all in riches'. Similarly वसनीयतमः 'most handsome'. सुकुमारतमः &c. Similarly पटु—पटिष्ठः, गुरु—गरिष्ठः, लघु—लघिष्ठः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes: as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As देवो वा सविता प्रार्षयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिङः, च ॥
वृत्तिः ॥ तिङन्ताच्चातिशायने शोच्ये तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when 'surpassing' is meant.

By ड्याप्प्रातिपदिकान् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sūtra. Thus पचतितमाम्, (the आम् is added by V. 4. 11) = सर्व इमे पचन्तीति, अयमेवामतिशयेन पचन्ति, 'he cooks surprisingly'. जल्पतितमाम् &c. The affix इष्ठन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ द्वयोरर्थयोवचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्यन् । द्वये विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकान्तिङन्ताच्चातिशायने तरवीयसुनौ प्रत्ययो भवतः । तमविष्ठनोरपवादो ॥

57. The affixes tarap (तर) and iyasun (—ईयस्) come in the sense of 'surpassing', after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparison between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word द्विवचन does not mean 'dual', but means an expression for two. विभज्य is irregularly formed by यन्, and means 'that which is to be distinguished or differentiated'. This debars तमप् and इष्ठन् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of द्विवचन or when comparison is between two things: thus: द्वाविनाशाब्धौ, अयमनयोरातिशयेन = आख्यतरः 'both are rich, but he is richer amongst the two'. Similarly सुकुमारतरः, पचतिताम

जल्पिततराः (V. 4. 11): or with ईयसुन्: as, द्वाविमौ पट्ट, अयमनयोरतिशयेन पट्टः = पटीयान् 'more skillful of the two', लघीयान् ॥ Secondly to take an example of विभक्त्ये चोप-
पदं i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus माथुराः पाटलिपुत्र-
केश्य आन्यतराः 'The men of Mathurā are richer than those of Pāṭaliputra'. Here there are more than two things, but as the words are expressed in the sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly दर्शनीय-
तराः, पटीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer to more than two persons.

अजादौ गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादौ, गुणवचनात्, एव, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टनीयसुनावजादौ सामान्येन विहितौ तयोरथे विषयनियमः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ ना-
व्यस्मादिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ट) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्टन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sūtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयान्, लघपट्टः, पटीयान्, पटिष्टः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतम ॥ The word एव 'only' restricts the scope of the *affixes*, and not of the *primitives*. Thus पटुतरः, पटुतमः are also valid forms.

तुदछन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दस्मि, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति तुन्तुच्चाः सामान्येन ग्रहणम् । चन्ताच्छन्दसि विषये अजादौ प्रत्ययो भवतः ॥

59. These affixes ishtān and iyasun come in the Uhandas after a nominal stem ending in तु ॥

The तुः is ablative of तृ which includes both तृन् and तृच् ॥ This extends the application of these affixes to words other than attributes. Thus अतिशयेन कर्ता = कार्कटः (कर्तृ + इष्टन् = कर् + इष्ट by VI. 4. 154. तृ is elided). As आसुति करिष्टः, रोहीयसी धेनुः ॥ By Vārtika under VI. 3. 35, रोहित्री is changed into masculine रोहितृ and then ईयस् is added, when तृ is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, श्रः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादिशो भवति अजाद्याः प्रत्यययोः परत ॥

60. For प्रशस्य is substituted श्र, when these affixes ishtān and iyasun follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the application of this rule. The anuvṛtti of अजादी runs here, but the word must be changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read thus प्रशस्यस्य श्रंऽजाद्याः ॥ Thus सर्व इमे प्रशस्या अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठः, उभावामौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठान् ॥ Rule VI. 4. 103 prevents the elision of the

अ of अ, which otherwise would have been elided by VI. 4. 148 and 155). These words are equal to प्राशस्यन्तः and प्राशस्यन्तम् ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्राशस्यशङ्कस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

61. For प्राशस्या, ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्यप्र, ज्यायान् (जा is substituted for the ई of ईयस् by VI. 4. 160).

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धशङ्कस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजायोः प्रत्यययोः परतः ।

62. ज्य is also substituted for वृद्ध, when ishtan and iyas follow.

Thus ज्येष्ठः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्धि is also substituted for वृद्ध; and we have वर्धयिष्ठः and वर्धयिष्ठान् also. The word वृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sūtra.

अन्तिकवाढयानेदसाधौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, वाढयो, नेद, साधौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकवाढयोर्यथासक्यं नेद साध इत्येतावादेशो भवतां अजायोः परतः ॥

63. For आन्तिक is substituted नेद, and for वाढ is साध, when these affixes follow.

Thus नेदिष्ठम्, नेदीयः, साधिष्ठः and साधयान् ॥ सर्वांगीमान्यन्तिकानि इत्येवंपातिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इत्यनयोः पातिशयेन नेदीयः । इत्यममार्त्रेदीयः । सर्वे इमे वाढमधीयते । अयमममार्ताधीयोधीने ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अल्पयोः, कन्, अन्यतरस्याम्

वृत्तिः ॥ युवाल्पशङ्कयोः कनन्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजायोः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अल्प ॥

Thus कनिष्ठः, कनीयान् or यविष्ठः, यवीयान्; similarly अल्पिष्ठः, अल्पीयान्, or कनिष्ठः, कनीयान् ॥ सर्वे इमे युवान्, अयमपामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविर्मा युवान्, अयमनयोः पातिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वे इमे अल्पाः । अयमपामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविर्मा वल्पावयमनयोः पातिशयेन कनीयान् । अयमममार्त्तनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानि वा ॥

विन्मतेर्लुक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतेः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विना मनुष्यं लुगं भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मन् are luk-elided, when ishtan and iyasun follow.

Thus शर्विन्—शर्विष्ठः, शर्वीयान्; स्वर्वन्—स्वर्विष्ठः, स्वर्वीयान् ॥ सर्वे इमे शर्विणः अपामतिशयेन, शर्विष्ठः । उभाविर्मा शर्विणो, अयमनयोः पातिशयेन, शर्वीयान् । अयमममार्त्तशर्वीयान् । सर्वे स्वर्वन्तः अयमपामतिशयेन, स्वर्विष्ठः । उभाविर्मा स्वर्वन्तो, अयमनयोः पातिशयेन, स्वर्वीयान् । अयमममार्त्तशर्वीयान् ॥ This sūtra is a jñāpaka or indicator that words ending in विन् and मन् or वन् form their comparative and superlative degrees by adding ईयन् and स्व ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ प्रशंसायाम्, रूपम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चेतन् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix **प्रशं** (**रूप**) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word **प्रशंसा** means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then **रूपम्** is added. As a general rule the **स्वार्थिक** affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus **प्रशस्तो वैयाकरणः** = **वैयाकरणरूपः** 'a celebrated Grammarian'. So also **याज्ञिकरूपः** ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus **चोररूपः** 'a celebrated thief', **वस्तुरूपः** 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these words being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in **निङ**, for the word **निङश्च** V. 3. 56 is understood here also. Thus **पचनिरूपम्**, **पचनोरूपम्** or **पचान्नरूपम्** 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words **पचनिरूपम्** &c cannot take dual or plural, because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमाप्तौ कल्पव्येदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमाप्तौ, कल्पम्, देश्य, देशीयरः ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता. ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् कल्पव्येदेश्य देशीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes **कल्पम्** (**कल्प**), **देश्य**, and **देशीयर** (**देशीय**) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word **समाप्ति** means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called **ईषदसमाप्तिः** ॥ Thus **पटुकल्पः**, **पटुदेश्यः** or **पटुदेशीयः** 'clever but slightly incomplete' i. e. 'tolerably clever'. **पटुकल्पः**, **पटुदेश्यः**, **पटुदेशीयः** ॥ So also after verbs, as **पचनिकल्पम्**, **जल्पनिकल्पम्** ॥ &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुप्, बहुच्, पुरस्तात्, तु ॥

वृत्तिः ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानान् सुबन्ताविभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति. स च पुरस्तादेव भवति, न परतः ॥

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added *after* a word. The affix बहुच however is added *before* the word. The च् of बहुच indicates that the udatta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपटुः 'a tolerably skillful person'. बहुपटुः बहुगुडो वाक्ताः ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुप् 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिङन्त) ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जातीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचनं प्रकृत्यर्थविशेषणं येतन् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् स्वायं जातीयर् प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix जातीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जातीयर् and the affix धात्व् V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जातीयर् denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमात्र i. e. merely प्रकार ॥

Thus पटुज्जातीय 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मुदुज्जातीय, दर्शनायज्जातीयः ॥

The above Sûtra may, therefore, be translated in these words also, 'the affix जातीय has the sense of "belonging to the class of", "being of the nature of".'

प्राग्वान्तकः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवान्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इव प्रतिकृतावर्तनं वक्ष्यति । प्रागन्तस्मादिवसद्वयनाद्यानिन ऊर्ध्वमनुक्रमिव्यामः क्रमप्रत्ययान्तवर्धि कृतो वर्तितव्यः ॥

70. The affix ka (क) governs all the sûttras, as far as ive pratikritau (V. 3. 96).

Properly speaking क extends only upto V. 3. 86. Thus in the sûtra अज्ञाने V. 3. 73, the word क must be supplied to complete the sense. As अथक् नदनकः ॥ This affix क does not come after finite verbs (तिङन्त), but the affix अकच् (V. 3. 71) comes after such verbs. In other words, the phrase तिङश्च V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sûtra, and not with this.

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्तेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अव्यय, सर्वनाम्नाम, अकच् प्राक्, तेः ॥

वृत्तिः ॥ तिङ्भेदेन । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्वीयेत्यर्थे अकच्प्रत्ययो भवति, सच प्राक् ते, न तान् कस्यापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ अकच्यकरणे तुष्णीम्ः काय प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥

71. The affix *akach* (अक) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of *Prâgiviya* affixes.

The *च* shows that the acute accent falls on the final (VI. 1. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase *निडश्च* V. 3. 56 is understood here also. This *अकच* debars *क* ॥ Thus *इक्षेः* + *अक्* = *इक्षेच्* + *अक्* + *ऐः* = *इक्ष्येकैः*; similarly *नीच्येकैः*, *शनैकैः* from *नीचैः* and *शनैः* ॥ So also after Pronominals, as *सर्वेकैः*, *विद्वेकैः*, and *उभयेकैः* from *सर्वैः*, *विश्वैः* and *उभये* ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to *सुबन्त* words i. e. to declined nouns, and not to *प्रातिपदिक* or crude-noun; as was required by IV. 1. 1. Sometimes, however, the affix is added after a *Prâtipadika* also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (*Prâtipadika*) and when to a Subanta word. Thus in *युष्मकाभिः*, *अस्मकाभिः*, *युष्मकासु*, *अस्मकासु*, *युवकयोः*, *आयकयोः*, the affix is added to *prâtipadika* viz to *युष्मद्*, *अस्मद्*, giving *युष्मकद्*, *अस्मकद्* which are then declined as Pronominals. But in the examples *त्वयका*, *मयका* *त्वयकिः*, *मयकिः*, the affix *अक* is added to the *त्वया*, *मया* (the Instrumental case of *युष्मद्* and *अस्मद्*), and *त्वयि* and *मयि* the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix *अक* is added to the *Prâtipadika*, when case-affixes beginning with *ओ*, *स* or *भ* follows; and the affix is added to the *declined* pronoun, in the remaining cases.

Vart:—The affix *काम्* is added to the Indeclinable *तुष्णीम्* ॥ The *म्* is indicatory, therefore, *का* comes before the final vowel (I. 1. 47). As *तुष्णीम्* + *का* = *तुष्णीकाम्*, as *तुष्णीकामन्त*, *तुष्णीकां निवृत्तं* 'he remained silent'. When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix *क* is added, and the *म्* of *तुष्णीम्* is elided. As *तुष्णकि* 'a taciturn'.

The phrase *निडश्च* (V. 3. 56) being understood here, the affix *अक्* comes after finite verbs also. As *पचनि* - *पचार्त्तकं* *जल्पति* - *जल्पत्तकं* ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्) ॥

वृत्ति ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्यत्रियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सत्रियोगार्थः ॥

72. The letter *द* is the substitute of the final *क्* of an Indeclinable, when the affix *akach* is added.

The word *अव्यय* is to be read into this *sûtra* and not *सर्वनाम*, because no Pronominal ends in *क्* ॥ Thus *धाकन्*, *हिक्कु* and *पृथक्न्* from *धिक*, *हिरुक्* and *पृथक्* ॥ Thus *हिरुक्* + *अक्* = *हिर* + *अक्* + *उक्* = *हिरकुक्*, now comes the present rule and the final *क्* is changed into *द*, as *हिरकुद्* or *न्* ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

वृत्ति ॥ अज्ञानविशेषोऽज्ञातः । अज्ञातत्वाभावेऽपि पदानात्प्रातिपदिकान्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix क (V. 3. 70) and भक् (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This भक्त or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अभक्: 'whose horse?' गर्वभक्: 'the ass' (of whom is this)? उट्टक: &c. Similarly in उच्चक: 'high' (is it so?) नीचक: 'Is it low?' सर्वक: 'was this agreed to by all?' So also विश्वक: ॥ Similarly पचतकि "He cooks, is it?" जल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । कुत्सितत्वापधिकं ऽर्थे वर्त्तमानास्यानिपदि-
काल्पार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अभक्: 'a sorry horse'. उट्टकः, गर्वभक्: उच्चकः, नीचकः सर्वकः, विश्वकः ॥ पचतकि 'he cooks contemptibly', जल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संज्ञायाम् कन् ॥ ७५ ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सित इत्येव । कुत्सितत्वापधिकं ऽर्थं यत्तेनानान् प्रातिपदिकान् कन् प्रत्ययो भवति । कस्याप्यस्य

75. The affix कान् (—क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last sūtra is understood here also. This क् debars क ॥ शुद्रकः, धारकः, चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पायाम् ॥

वृत्तिः । कारुण्येनाप्युपपात्तः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तादिदन्ताच्च यथावति प्रत्ययो भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus पुत्रक 'the little child', 'poor child'. दम्भकः, दुर्बलकः, दुर्भुक्षकः, विश्वसितक 'he trusts'. स्वपितकि 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतो च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतो, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामानादभ्यासो नीतिः । नीतो च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, **हन्त ते धानकाः** 'alas! here are barley for you'. **हन्त ते तिलकाः** 'alas! here are sesamun for you'. **एहकि, अहकि** 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Lyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sûtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sôtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word **एहकि** is from **एहि** the Imperative second person Singular of **इ** 'to go' with the upasarga **आ** ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ट्वा ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बह्वचः, मनुष्यनाम्नः, ठच्, घा ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीती च तदनुकम्पायि वृत्तं । बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीता च ।

78. The affix **thach** (**इक्**) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have **कन्** also. As **अनुकम्पितो देवदत्तः = देविकः** (**देवदत्त + इक् = देव + इक्** V. 3. 83). When **कन्** is added there is no shortening of the base, as **देवदत्तक** ॥ Similarly **याज्ञिकः** or **यज्ञदत्तकः** ॥

Why do we say **बह्वचः** 'after a polysyllable?' Observe **उत्तकः, शुभकः** ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe **मद्रबाहुकः, भद्रबाहुकः** which are epithets and not Proper Nouns (**मद्रो बाहु यस्य**); or these are names of quadrupeds.

घनिलचो च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घनू, इलचो, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायानित्यादि सर्वमनुवृत्तं । पूर्वैर्ण टचि विकल्पेन प्राप्ति वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घनू इलच् इत्येता प्रत्ययो भवतः ।

79. Also the affixes **ghan** (**—इय**) and **ilach** (**इल**) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of **च** is that the other affix **कन्** also comes, as well as **ठच्** ॥ Thus from **देवदत्त** we have: **देविय, देवकः, देविक, देवदत्तक** ॥ So from **यज्ञदत्तः** — **यज्ञिय, यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः** ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरडङ्युचो च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, उपादेः, अडच्, युचो च ॥

वृत्तिः । पूर्ववत् सर्वमनुवृत्तं । उपशब्द आदिभ्यस्तस्मादुपादेः प्रातिपदिकान् बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडच् बुच् प्रत्ययो भवतः । चकाराद् घनिलचो प्रत्ययो भवतः । उभ्य वा ।

80. According to the opinion of Eastern Grammarians, the affixes *añach* (अङ्) and *vuch* (अक्) also come after a human-name beginning with the word उप ॥

The च shows that the former affixes also come. The sense of the affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the word उपेन्द्रत्त, we have, 1. उपेन्द्रत्तकः (kan), 2. उपिकः (thach), 3. उपिलः (ilach), 4. उपिघ्नः (ghan), 5. उपकः (vuch), 6. उपङ् (añach). The shortened forms are by V. 3. 83. In diminutives, the forms are generally shortened. The word प्राचा is used as a sign of respect (pujārtha), for the word वा was understood in the aphorism by anuvṛitti from V. 3. 78.

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनाम्नः, कन् ।

वृत्तिः । बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधाने, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयी व्याघ्र सिंह इत्येवमादि, तस्मादनुकम्पायां नाना च कर्मण्ययो भवति ।

81. The affix *kan* (—क) is added to a Name of a human being, which expresses a special idea : when compassion or courtesy is meant.

The जातिनाम्नः are words like व्याघ्र &c which are well-known names of particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by way of metaphor. The anuvṛitti of बह्वच. does not extend to it. This is a general rule. Thus व्याघ्रकः, सिंहकः, शरभकः ॥ The word वा being understood in the sūtra, the previous affixes also come, as व्याघ्रिलः, सिंहिलः ॥ The word नामन् is used along with जाति, to prevent the affix being added to the word-form जाति (I. 1. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः, च ।

वृत्तिः । कानित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दगन्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कर्मण्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix *kan* (—क) comes in the sense of compassion, after a man-name ending in अजिन, and this second member is elided before the affix.

The words कन् and मनुष्यनाम्नः are understood in this sūtra. Thus व्याघ्रकः from व्याघ्राजिनः, and सिंहकः from सिंहाजिनः ॥ Vyāghrājina and Sīnhājina are names of men.

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ठ, अजादौ, ऊर्ध्वम्, द्वितीयात्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्मकारणे यदा अजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्मरतः प्रकृतद्वितीयादच ऊर्ध्वं यत्कृत्वरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वमणं सर्वलोपार्थम् ॥

प्रातिपदम् ॥ चतुर्थारण्य ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥

वा० । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजाश्वन जादौ च वक्तव्यः ॥

वा० । विना अपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । उदर्णोक्त इत्यस्य च ॥

Kārikā चतुर्थादनञो च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्ययं तथैव उवर्णाह इत्यस्य च ॥

वार्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥

83. When *tha* (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sūtra. The word ऊर्ध्वस्य indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. 1 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इकः; here all the letters after the *भ* of देव should be elided: as देविकः, so also देवियः, देविलः ॥

The affix ढ is replaced by इक् or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sūtra. For had it not been used, the sūtra would have run thus. 'When an affix beginning with a vowel follows &c'. This rule would have applied to इक् substitute of ढ, but not to क substitute of ढ which comes after words ending in उ, क्, त्, इस् and उस् ॥ But it is intended that क (and not इक्) substitute of ढ should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or क्) vowels. If it be said that इक् substitute of ढ would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक्, which we can do by the rule of sthanivat; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक् in the following: मयित् + ठक् (VI. 4. 51) = मयित् + ठक् (VI. 4. 148), because, after elision, मयित् ends with त् ॥ But we know that क is not added but इक्, and we have मयितिकः ॥ Hence the employment of ढ in the sūtra is proper as वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vart.—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

Vart.—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यज्ञदत्तकः or यज्ञकः ॥

Vart.—There is elision of the first term, when these affixes ढक् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus सत्तिकः, सत्तिलः, सत्तियः, दत्तकः from देवदत्त or यज्ञदत्त or वायुदत्त &c.

Vart.—The diminutive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus दत्तः or देव from देवदत्तः, सत्यभाषा—भाषा or सत्या ॥

Vārt:—The affix इल is replaced by ल after a word ending in इ as, भातुलः from भातुइत्तः, वसुलः—वसुइत्तः ॥ So also after a word ending in ऋ as सावतुलः ॥

Vārt:—When the second vowel is ओ, औ, ए or ऐ, then this is also elided. As लहिकः from लहोइः, कहिकः from कहोइः ॥

Vārt:—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member: as वाचिकः from वागीक्षाः (the ए changed back to च because the stem is now म and not प, and rule VIII. 2. 39 does not apply.) So also, वृषिकः, स्वचिकः ॥ The form पाडक (and not पापकः from पाप्) is an exception. It is diminutive of पाडङ्गुलिइत्तः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्तिः ॥ शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां आजाय प्रत्यये परतः तृतीयादय ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पुरुषस्यायमपवादः । वाचिकम् । शेवलादीनां तृतीयादयो लोपः स चाकृतसंज्ञीनामिति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śeṣala, Supari, Viśāla, Varuṇa, and Aryaman, when the above affixes that or those having initial vowel follow.

This debars the previous sūtra. Thus अनुकाम्पितः शेवलइत्तः—शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिनः; सुपरियः, सुपरिलः from सुपरिइत्तः; so also विशालिकः, विशालियः, विशालिनः; वरुणिकः, वरुणियः, वरुणिनः; अर्यामिकः, अर्यामियः, and अर्यामिनः ॥

Vārt:—The third vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रइत्तः and सुपर्याशीइत्तः; though the apparent third vowels are ए and आ, but they being the result of compounding between शेवले + इन्द्र and सुपरि + आशीस; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रइत्तः; and सुपरिकः from सुपर्याशीइत्तः; and not शेवलेयिकः and सुपरियिकः ॥

अलोपे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अलोपे ॥

वृत्तिः । परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविरुद्धं चेतद् । अल्पत्वादिशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्मातिपरिकायधाराविरहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं नेत्रं = नेत्रकं 'a little oil'. सर्वकम्, घृतकम्, विश्वकम्, उद्यकः, नीचकः 'a somewhat high, a somewhat low &c'. पचनकि 'he cooks a little'. जल्पतकि 'he speaks somewhat'.

हृस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ हृस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वत्वादिशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानान् प्रातिपदिकाद् यथाविरहितं प्रत्ययो भवति ।

86. The above mentoned-affixes (V.3.70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The इस्व here is opposed to दीर्घ or 'long'. Thus इस्वोवृक्षः = वृक्षकः 'a small tree'. वृक्षकः, स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । इस्वत्वंहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ॥

87. The affix kan (कन्) comes when the short thing is a Name.

Thus वंशकः, वेणुकः, ण्डकः ॥ This debars क ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । संज्ञामहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो इस्वार्थं षोडशे रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

88. The affix र comes after the words kuṭī, śamī, and śuṇḍā, when shortness of length is meant.

The word इस्व is understood here, but not संज्ञा ॥ This debars क V. 3. 70. Thus इस्वा कुटी = कुटीरः, शमीर and शुण्डारः ॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुत्वाः, डुपच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ कुत्वाः, डुपच् ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । कुत्वाःशब्दस्त्वत्वे षोडशे डुपचप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

89. The affix ḍupach (डुपच्) comes, in expressing diminution, after the word kutû 'a jar'.

This debars क ॥ Thus कुतुपः, from कुन् the long ऊ being elided owing to ड ॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुतुपम् ॥

कासूगोणीभ्यां एरच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ कासू, गोणीभ्याम्, एरच् ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां इस्वत्वे षोडशे एरचप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

90. The affix śṭarach (एरच् with feminine ई IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words kâsû and goṇī.

Thus इस्वा कासूः = कासूतरी 'a small lance'; गोणीतरी 'a small sack'.

वत्सोक्षाद्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्स, उक्ष, अश्व, ऋषभेभ्यः, च, तनुत्वे, (एरच्) ॥

वृत्तिः । इस्वइति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् भयश्च ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे षोडशे एरचप्रत्ययो भवति ।

91. The affix śṭarach expresses slenderness, after the words vatsa, ukshan, aśva, and ṛishava.

The anuvṛtti of ह्रस्व ceases. Thus वृक्षतरः 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. उक्षतरः 'a slender bull'; being the third age of a वृक्ष ॥ अश्वतरः 'a mule' (तस्य सतुल्यमन्यपितृकता); वृषभतरः 'a slender bull or that cannot draw the load'.

कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तद्,
निर्धारणे, द्वयोः, एकस्य, उत्तरच् ॥

वृत्तिः । किं बन्तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे उत्तरच् प्रत्ययो भवति । निर्धारमाणश-
विभ्यः स्वार्थे प्रत्येयः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determin-
ing of the one out of two, comes the affix ḍatarach (अतरच् with
the elision of the final इम् and अद्)

This affix comes in the svārtha sense. The differentiation of a portion
from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is
called निर्धारण or specification. Thus कतरां भवतां कठः 'amongst you two, who is
Kāṭha'. कतरां भवतां कारकः 'amongst you two, who is the agent'. कतरां भवतां
पटुः 'amongst you two, who is clever'. कतरां भवतां देवदत्तः 'which of the two
amongst you is Devadatta'. Similarly यतर 'of the two the one who', नतरः
'of the two—that one'. as यतरां भवतां देवदत्तः, ततर आगच्छतु 'of the two, let that
one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. I.
82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतां देवदत्तः, स
आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वा, बहूनाम्, जातिपरिप्रश्ने, उत्तमम्
वृत्तिः । कियत्तद् इति वृत्तं निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामीति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य
निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नाविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा उत्तमम् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix ḍatamach (अतमच् with the elision of
the last syllable) comes after kim, yat and tat, optionally,
when the object is the determining of the one out of many,
the question being that of caste.

The words कियत्तद् and निर्धारणे एकस्य are to be read into the sūtra. Thus
कतयो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kāṭha Brāhmaṇa?' यतसो भवतां कठः, तस्य
आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kāṭha, let him come'. The word वा
'optionally' indicates that the affix अकच (V. 3. 71) also comes, as यको भवतां कठः,
सकः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the
महाविभाषा (IV. I. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste? Observe, को भवतां कठः
इति. Here the question is about a Name: and not jāti. The word परिप्रश्ने applies
to किम् only, the pronouns यद् and तद् not being interrogative pronouns. But the
word जाति applies to all these three pronouns.

According to some, the affix उत्तर has also this force, after the word किञ्च, as, कतरो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kāṭha Brāhmāṇa?' कतरो भवतां कलापः. As may be inferred from the sūtra कतरकतमौ जातिपरिग्रहे (II. 1. 63)

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (उतरच्, उतमच्) ॥

वृत्तिः । एकशब्दाद्याचामाचार्याणां मतेन उतरच् उतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो उतरचो ऽनुकर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes *ḍatarach* and *ḍatamach* in the above senses.

The च draws in उतरच् ॥ That is उतरच् comes when one out of two is to be specified; and उतमच् when one out of many is to be specified. The word जातिपरिग्रहे does not govern this sūtra: it being a general rule. Thus एकतरो भवतां द्वेवृत्तः, एकतमो भवतां देववृत्तः ॥

The word प्राचाम् is for *pujārtha*; the word वा being already understood in the sūtra.

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥

वृत्तिः ॥ अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानान्जातिपरिवृत्तान्प्रत्ययो भवति ।

95. The affix *kan* (कन्) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वित 'thou art proud, because thou hast read *grammar* only'. वाञ्छिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and वाञ्छिक्यक are used in a mocking sense. When, however, the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14: as देववृत्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कानित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this'; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायमश्व प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्वभकः ॥ Why do we say 'imitation?' Observe गौरिव गवयः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix *kan* comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

This applies when imitation is not meant. Thus **अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वक** 'a thing reminding a horse'. उट्टकः, गर्हभकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ लुप्, मनुष्ये ॥

वृत्तिः । संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये अभिधेये लुब् भवति ।

98. . When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by *lup*; the word retaining its number and gender.

Thus **चञ्चा** (**चञ्चैवमनुष्यः**) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also **वासी, खरकुटी ॥** For accent see VI. I. 204.

Why do we say 'a man'? Observe **अश्वकः, उट्टकः &c.** This sūtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्थे, च, अपण्ये (लुप्) ॥

वृत्तिः । जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति ।

99. A similar elision of the affix **कश्** takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called **पण्य**, that which is not so dealt with is **अपण्य ॥** The rule applies to the *images* of gods which are made means of subsistence by a low order of Brāhmanas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus **वासुदेवः** 'the idol of Vāsudeva'; **शिव** 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः &c.

Why do we say **अपण्य**? Observe, **हास्तकान् विक्रीणीते** 'he sells the images of elephant'. **अश्वकान्, रथकान् ॥**

This rule is also an amplification of V. 3. 100.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥

वृत्तिः । इव प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति ।

अर्थासु पृञ्जनार्थसु पितृकर्मभजेषु च ।

इव प्रकृतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

100. After the words **devapatha &c.** there is similar elision of the affix **kan**, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The **देशपथ** class is **भाकृतिगण**. ॥ Thus **देवपथः, हंसपथः ॥**

1 **देवपथ**, 2 **हंसपथ**, 3 **वारिपथ**, 4 **रथपथ**, 5 **स्थलपथ***, 6 **करिपथ***, 7 **अजपथ***, 8 **राजपथ**, 9 **शतपथ**, 10 **शङ्खपथ**, 11 **सिन्धुपथ (सिंहपथ)**, 12 **सिद्धगति (सिंहगति)**, 13 **उट्टपीथ उट्ट-पीथा**, 14 **वायरञ्जु (वामरञ्जु)**, 15 **हस्त**, 16 **हन्त्र**, 17 **हण्ड**, 18 **पुष्प**, 19 **मत्स्य**, 20 **जन्मपथ**, 21 **रञ्जु**, It is **भाकृतिगण ॥**

Karika :—The affix कन् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः 'the picture of Arjuna', दुर्योधनः 'the picture of Duryodhana'. कपिः 'the flag having the figure of monkey', गरुडः 'the eagle-flag'.

वस्तेदञ् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्तेः, दञ् ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययो सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्ति शब्दादिवार्ये षोडशे दञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ḍhañ (\pm -एय) comes after vasti, in the sense of 'like this'.

The word इव is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिव = वास्तेवः 6-m. वास्तेयी 'like the abdomen'.

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, ढः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाशब्दादिवार्ये ढ प्रत्ययो भवति ।

102. The affix ḍha (एय) comes after śilâ, in the sense of 'like this'.

Thus शिलेव = शिलेयं दधिः 'curd, hard as stone'. According to some, the affix also comes after शिला, as शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शाखादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रार्तिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्ये ।

103. The affix यत् comes, in the sense of 'like this', after śâkhâ &c.

Thus शाखेव = शाख्यः, मुख्यः (VI. I. 213), जघन्यः &c.

1 शाखा, 2 मुख्य, 3 जघन, 4 शृङ्ग, 5 मेघ, 6 अन्न*, 7 चरण, 8 स्कन्ध, 9 स्कन्ध*, 10 वरस्, 11 शिरस्, 12 अय, 13 शरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्ये यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning 'beautiful'.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means 'nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites'. As द्रव्योऽयं राजपुत्रः 'how nice is this Prince'. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाग्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशाग्राशब्दादिवार्ये छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'like this', after the word kuśâgra.

Thus कुशापीया (कुशापमिव सुक्ष्मत्वात्) बुद्धि "Intellect sharp as the point of the kuśa grass". कुशापीयं वक्ष्यम ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्विषयात्, (छः) ॥

वृत्तिः । तादृशत्वेन प्रकृते इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासात्परस्मिन्नित्यर्थे एव छः प्रत्ययो भवति ।

106. The affix *chha* (इय) comes, also only in the sense of 'like this', after a compound noun which contains in itself the force of 'like this'.

The word तद् refers to इव, and तद्विषय means इवार्थविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samāsa is taught with the force of इव; this sūtra, therefore, indicates by implication that such a samāsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samāsa will come under the head of सुप् सुपा समासः (II. 1. 4).

Thus काकतानीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्यकवर्त्तकीयम् ॥

The word काकतानीय means 'like the crow and the palm-fruit': 'the unexpected and sudden fall of a palm-fruit upon the head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree; and is used to denote a very unexpected and accidental occurrence'. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robber and Devadatta is called काकतानीयसमागम, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the palm fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतानीयो वधस्तस्य वधः (the compound काकतान meaning काकतानसमागमसदृशश्च समागम) and the derivative word काकतानीय meaning काकमरणसदृशः):

Similarly अजाकृपाणीय means "like the death of a goat (ajā) by the accidental falling of a sword (kṛipāṇa) as the goat was passing". Similarly अन्यकवर्त्तकीय means "like the accidental falling of a vulture (vartikā) in to the hands of a blind person who thus captures it". All these are unintentional (atarkita and curious (chitrikarana) coincidences. In short, these words mean 'accidentally', 'unexpectedly'.

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शर्करादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रान्तपदिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

107. The affix *aṇ* (+ अ) comes in the sense of 'like this', after the words *śarkarā* &c.

Thus शर्करेव = शर्करम्, कपालिकम् ॥

1 शर्करा, 2 कपालिका, 3 कपाटिका*, 4 कनिष्ठिका (कपिष्ठिका: पिष्ठिका, कनिष्ठिक¹), पुण्डरीक, 6 घनपत्र, 7 गोलेमन्, 8 लोमन्, 9 गोपुच्छ, 10 नराणी (नरानि), 11 नकुन् (नकुन्²) 12 सिक्ता ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, ष्टक् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्य इकार्ये ष्टक् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix *ṭhak* (\pm — ईक् or क्) comes in the sense of 'like this', after the words *aṅgulī* &c.

Thus आङ्गुलिकः (= अङ्गुलीव), भारुजिकः ॥

1 अङ्गुलि (अङ्गुली), 2 भरुज, 3 बभ्रु, 4 वल्यु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शकुली (शकुल), 8 हरि*, 9 कपि, 10 पुनः*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उदध्वत्, 14 गोपी, 15 उरस्, 16 कुलिश, 17 शिखा ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, ष्टक्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालायाष्टादिविशेषे अन्यतरस्यां ष्टक् प्रत्ययो भवति ।

109. The affix *ṭhaeh* (ईक्) also comes optionally after the word *ekaśālā* : with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or ऐकशालिकः by ष्टक् ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्ये ईकक प्रत्ययो भवति ।

110. The affix \pm — ईक comes in the sense of 'like this', after *karka* and *lohita*.

Thus कार्ककः 'like कर्क or white horse'. लोहताकः स्फटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ प्रत्न, पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्ये थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।

111. In the *Chhandas*, the affix *ṭhāl* (\pm — था) comes in the sense of 'like this', after *pratna*, *pūrva*, *viśva*, and *ima* (*idam*).

Thus :—

सं प्रत्नयो पूर्वयो विश्वेमेमथो ज्येष्ठतानि बर्हिर्वरं स्वविरम् ॥

(Rig Veda V. 44. 1). 'Him Indra', as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगाञ् ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ज्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इवार्ये इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संपाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिककारग्रामणीपूर्वास्त्वार्ये ज्यः प्रत्ययो भवति ।

112. The affix *ṇya* (\pm — य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The *anuvṛtti* of इव ceases. The word *पूग* means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

of acquiring wealth &c. Thus लोहशङ्खः 'the trident bannered horde', *du.* लोहशङ्ख्योः *pl.* लोहशङ्खाः ॥ Similarly, शैब्यः, शैब्योः, शैब्यः, चातक्यः, चातक्योः, चातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अग्रामणीपूर्वात्? Observe देवउत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sūtra, commence the तद्वाज् affixes &c. the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix श्य, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

व्रातचक्रोरोस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ व्रात, च्, फञोः, अस्त्रियाम्, (ऽयः) ।

वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्संघजीविनः सथा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः चक्रमन्तोभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्तार्थेऽयः प्रत्ययो भवत्यास्त्रियाम् ॥

113. The affix *nyā* comes after the name of a wild band, and after a word ending in *chpāñ* (\pm - आयनं IV. 1. 98), without change of sense; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined livelihood, and living by violence are called *व्रात* or 'wild band'. Thus *कापोतपाक्ष्यः* 'a wild band living on pigeons', *कापोतपाक्ष्यो* and *कपोतपाक्ष्यः*, *ब्रह्मिन्यः*, *ब्रह्मिन्यो* *pl.* *ब्रह्मिण्यः* ॥ So with words ending in *चपञ*, as *कौञ्जायन्यः*, *कौञ्जायन्यो*, *pl.* *कौञ्जायन्यः*, *ब्राधायन्यः*, *ब्राधायन्यो* *pl.* *ब्राधायन्यः* ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe *कपोतपाक्षी*, *ब्रह्मिणी*, *कौञ्जायनी*, *ब्राधायनी* ॥

आयुधजीविमंश्राञ्च अयद्वाहीकंश्चब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुधजीविमंश्रात्, अयद् वाहीकंश्च, ब्राह्मण-राजन्यात् ॥

वृत्तिः ॥ आयुधजीविमंश्रां यत्र आयुधजीविमंश्रः । यद्वाहीकंश्च यत्र आयुधजीविमंश्रः । प्रातिपदिकद्वाब्राह्मणराजन्यराज्यराज्येभ्यश्च अयद् प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix *nyāṭ* (\pm - य with the fem. in ई), when it is the name among the *Vāhika*, but not when it is the name of a *Brāhmana*, nor when the word is *Rājanyā*.

The authority of *अस्त्रियाम्* does not govern this sūtra. Thus *कौण्डीन्म्यः*, *कौण्डीन्म्यो* *pl.* *कौण्डीन्म्याः*, fem. *कौण्डीन्मी*, *भाद्रक्यः*, *भाद्रकी*, *pl.* *भुद्रकाः*, fem. *भाद्रकी*, *माल्यः*, *मालर्या* *pl.* *मालराः*, fem. *मालरी* ॥

Why do we say 'not for the profession of arms'? Observe *सहस्रशय्याः* ॥ Why do we say 'amongst the Vāhika'? Observe *सहस्राः* ॥ Why do we say 'not a Brāhmana or the word Rājanyā'? Observe *माल्यः*, *प्रायश्चित्तः* ॥ Why do we say 'not a Brāhmana or the word Rājanyā'? Observe *माल्यः*, *प्रायश्चित्तः* ॥

वृकादृष्यण ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृकात्, दृष्यण ॥

वृत्तिः । आयुधजीविमंश्रां यत्र वृकादृष्यणः । वृकादृष्यणः प्रायश्चित्तः ।

115. The affix *tenyan* (±—एण्य with the fem. in ई) comes after the word *Vpika*, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्यः वार्केण्यो, pl. वृका, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when वृक means 'a wolf'. As कामक्रोधो मनुष्याणां ख्यातितरो वृकाविव ॥

दामन्यादित्रिगुत्तपष्टाच्छः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगुत्त, पष्टात्, छः ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंपादितं वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगुत्तपष्टात्तथायुधजीविसंपादितेभ्यः कार्ये छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संपादां षडन्तवर्गान्तश्च त्रिगुत्तः षष्ठ ॥

आहुस्त्रिगुत्तपष्टास्तु कौण्डोपरथशण्डकी ।

कौण्डकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोश्च जानाकः ॥

116. The affix *chha* (ईय) comes without changing the sense, after *dāmini* &c, and after the six warrior-stocks called *Triguta* shashṭha.

The following are the six warrior races of *Triguta* :—कौण्डोपरथ, शण्डकी, कौण्डिक, जालमानि, ब्रह्मगुप्त and जानाकः ॥

Thus दामनीयः दामनीया, pl. दामनयः औलपीय औलपीया, pl. उलपय, कौण्डोपरीय, pl. कौण्डोपरथा, शण्डकीय, pl. शण्डकय, कौण्डकीय, pl. कौण्डकय जालमानीयः pl. जालमानयः, ब्रह्मगुप्तीयः pl. ब्रह्मगुप्ताः, जानाकीयः pl. जानकय ॥

1 शर्मान, 2 औलपि, 3 बज्रवापि*, 4 औडकी (औनाकि औनाकि), 5 औडकि*, 6 अच्युतन्ति (अच्युतन्ति), 7 आच्युतर्न्ति* (अच्युतर्न्ति), 8 शाकुन्तिक*, 9 आकिर्न्ति, 10 औडवि*, 11 काकन्ताकि (काकर्न्ति), 12 शाकुन्ति, 13 सार्वर्न्ति, 14 विन्दुः, 15 बर्न्ति*, 16 तुलभ, 17 मारुजायन्, 18 ताकन्ति, 19 सार्वत्रीपुत्र, 20 काकान्त, 21 देववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्की, 24 विण्ड ॥

पश्वादिथौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ पश्वादि, थौधेयादिभ्याम् अण, अञौ ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंपादित्येव । पश्वादिभ्यो थौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंपादित्येभ्यः कार्येणमो प्रत्ययो भवति ।

117. The affix *an* (±—अ) comes after *parśu* &c, and the affix *añ* (±—अ) comes after *yaudheya* &c, without changing the sense : when these words denote warrior classes.

Thus पार्शव, pl. पार्शवः आसुरः pl. असुराः, थौधेयः pl. थौधेयाः ॥

1 पर्शु, 2 असुर, 3 रश्म, 4 बालीक (बालीक), 5 ययस, 6 वसु, 7 मरुन्, 8 सखन्, 9 शाह, 10 पशाश्च, 11 अशान्, 12 कार्षापण ॥

1 थौधेय, 2 कौशेय, 3 कौशेय, 4 थौधेय, 5 धानेय*, 6 धानेय, 7 ज्यावाण्य (ज्यावाण्य), 8 विगन्, 9 भरन्, 10 उशीन्, 11 कौशेय, 12 धानेय । See IV. 1. 178

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदुर्णाविमदणा यञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, भ्रुमत्, अणः, यञ् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति निवृत्ताम् । अभिजित्वादिभ्यो ऽण्कृतौभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्य भवति ।

118. The affix *yañ* (+'-अ) comes without changing the sense, after the words *abhijit*, *bidabhr̥it*, *śālāvat śikhāvat*, *śamīvat*, *ūrṇāvat*, and *śrumat*, when those word end in the Patronymic affix अण् ॥

The anuvṛtiti of आयुधजीविसंघान् ceases. Thus अभिजितोऽपत्यम् = अभिजि add यञ् to this, अभिजित्य ; pl. अभिजिताः, वेदभृत्यः pl. वेदभृताः, शालावत्यः pl. शालावताः शीखावत्यः pl. शीखावताः, शमीवत्यः pl. शमीवताः, ऊर्णावत्यः और्णावता, औमत्यः and औमताः. The अण् here is Patronymic. Otherwise अभिजितो युहूर्तः and अभिजितः स्थानीयाक the affix here is अण् of नक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्यदेवता IV. 2. 24 respectively.

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ज्यादयः, तद्राजाः ॥

वृत्तिः । पृगाज्या ग्रामणपूर्वावित्यतः प्रधात्ते ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes *ñya* &c, (V. 3. 112 &c) are called *tadrāja*.

The illustrations of *Tadrāja* affixes have been given above. The word *तद्राज* occurs in Sūtra II. 4. 62.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH,

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, सं-
ख्यादेः, वीप्सायाम् वुन्लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां वीप्सायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्निधौ लोपः भवति ॥

1. The affix *vun* (वुन् — अक्) comes after the words *pāda* and *śata* when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation ; and the final of the stem is elided.

Prātipadikas preceded by a numeral and ending in the words *पाद* or *शत* take the affix *वुन्* when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed : and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final *अ* of *pāda* and *śata* would have been elided before the *taddhita* affix *vun* ; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word *लोप* in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here is not one *caused* by the affix. For if the elision had been *caused* by the affix, then by I. 1. 57, such *लोपादेश* or “substitute” would be equivalent to the principal (*sthānivat*); and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which *पाद* *pād* (and *not* *pāda*) is changed into *पद्* ॥ In other words, the *lopa* taught by *यस्येति च* is *परनिमित्तक* or caused by some thing which is subsequent, namely by a *taddhita* affix or by *इ* or *ई* affix ; therefore, this *lopa* would be *sthāni-vat* for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, *pād* becomes *sthāni-vat* to *pāda*. Therefore, the *anga* or *base* ending with ‘*pāda*’ will be called *अ*, and not the *base* ending with ‘*pād*’, and therefore VI. 4. 130 which applies to *अ* bases will not apply, and there will be no substitution of *पद्* for

पाद्, as there is not in the form पाशय. But we want such substitution and hence the employment of words "the final of the stem is elided".

Thus द्वा द्वा पाशे दद्याति "he gives two quarters to each" = द्विपदिकां दद्याति (द्विपाद् + बुन् = द्विपाद् + बुन् = द्विपन् + बुन् VI. 4. 130 = द्विपदिका VII. 3. 44 by which अ ० अक् is changed into इ). Similarly द्वा द्वा शते दद्याति = द्विशतिकां दद्याति ॥

The compounds above formed are taddhitārtha Tatpurusha compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1. 51. After the compound is formed, then the affix बुन् is added. Thus first we have द्विपाद् and द्विशत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद् and शत when not so compounded, take बुन् affix only in the feminine.

Why do we say "of the words पाद् and शत"? Observe द्वा द्वा मासौ दद्याति no affixing. Why do we say "preceded by a numeral"? Observe पाद् पाद् दद्याति ॥ Why do we say "in a distributive sense"? Observe द्वापाशे दद्याति "He gives two quarters:" द्वा शते दद्याति ॥

The enumeration of पाद् and शत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमासंशकौ दद्याति "he gives two cakes to each". त्रिमासंशकौ दद्याति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्डः, व्यवसर्गयोः, च. (बुन्) ॥

वृत्तिः ॥ उभे दण्डः । तानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्म्यमानयोः पादशतान्तस्य पातिपदिकस्य संख्या हेतुर्न प्रत्ययो भवति अन्तलोपश्च ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word दण्ड means "punishment", and व्यवसर्ग means "gift or donation". The prātipadikas पाद् and शत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix बुन्, and the final अ is elided. This sūtra is begun to show that the "distributive sense" does not apply here. Thus द्वा पाशे दण्डितः = द्विपाशकान् दण्डितः "punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)". द्वा पाशे व्यवसृजान् = द्विपाशकान् व्यवसृजान् "he makes a gift of two Padas". Similarly द्विशतिकां दण्डितः "punished with a fine of two hundreds". द्विशतिकां व्यवसृजान् &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकाशचने कन् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः, प्रकाशचने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकाशचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । ज्ञातायसोपाहारः ॥

वाचकः ॥ कम्पकरणे अथ दृष्टान्तोक्तपदसंख्यानम् ॥

3. The affix कन् (— क) comes in the sense of "like that or specialty", after the words sthūla &c.

This debars the affix ज्ञाताय (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः "like". So also अणुकः, मापकः ॥

Vart:—The words चंचन् and वृहन् should be included in the list of sthulādi words. As, चंचत्कः, वृहत्कः ॥ According to one version the words are वंचा and वृहा and not चंचन् and वृहन्. So the derivatives will be वृहकः and चचकः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, सुरा + कन् = सुरकः “snake-like”. The word कृष्ण takes क्त्वं when tila is meant; as कृष्णप्रकारास्तिला = कृष्णकाः ॥ यव takes क्त्वं when meaning व्रीहि, as यवकाः ॥ इक्षु, तिल, पाय, काल, and अवज्ञत take this affix when wine is meant, a पार्थिका, कालिका, अवज्ञानिका “a kind of wine”. गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः ‘a covering of the colour of cow’s wine, or go-mūtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black”. सुरा takes कन् meaning a snake, as सुरकः (VII. 4. 13) “a kind of snake of the color of wine”. जीर्ण takes it when meaning śāli grain, as जीर्णकाः = जीर्ण-त्वा शाल्यः ॥ The following is a list of Sthulādi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इषु, 5 कृष्ण तिलेषु, 6 यव व्रीहिषु, 7 इक्षुतिलपायकालावज्ञाताः सुरायाम्, 8 गोमूत्र आच्छादनं, 9 सुरा अह्ने, 10 जीर्ण शालिषु, 11 पत्रमूले समस्तव्यस्ते, 12 कुमारीपुत्र, 13 कुमारीश्वशुर (कुमार. श्वशुर), 14 मर्ण ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, क्तात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अत्यन्तगतिरशेषेण संव्रण्यः । तदभावे अनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तात्का-
न्यत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अनत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः “not yet wholly divided” So also छिन्नकः &c.

Why do we say “something not wholly completed”? Observe भिन्नम् “totally divided”, छिन्नम् ‘totally cut’.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न. सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपदे क्तात्कान्यत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of “half”, precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in क्त, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिभुक्तम् &c. II. 1. 27. The word वचन shows that the synonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्धकृतम्, नेमकृतम् &c.

Objection :—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by ‘half’, because the word “half” itself shows that the action has not been completed.

Answer :—The prohibition contained in this sūtra does not refer the क् of the last sūtra, where it has the sense of “incompleteness”. It refers to that क् which comes after a word, without changing the sense of the word (स्वाय क्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नत also take the affix क् without change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमकः and बहुतरक &c as used by Patanjali himself in the following sentences :—ए हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति, एतेहि बहुतरकं व्याप्यते ॥ This क् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sūtra teaches by implication (Jñāpaka) that क् comes also in the sense of svārtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (क्) ॥

वृत्तिः ॥ कत्रनुवर्चते. न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दाच्छादने वर्त्तमानास्वार्थे कम्पत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word bṛihati when it means “an article of dress”.

The word क् is to be read into this sūtra and not its prohibition. The force of this क् is *nil*, or it is an example of स्वार्थे क् ॥ Thus बृहती + क् = बृहतीका प्रावारः (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) “an upper garment or mantle”.

Why do we say “when it means dress”? Observe बृहती छन्दः “the metre called Bṛihati”.

अषडक्षशितङ्मूलकर्मालं पुरुषान्युत्तरपदान्त्वः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषडक्ष, अ-
शितङ्गु. अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अयुत्तरपदान्त्वः ॥

वृत्तिः ॥ अषडक्ष आशितङ्गु अलङ्कर्म अलंपुरुष इत्येतभ्यो अयुत्तरपदान्त्व स्वार्थे त्वः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन) comes after the words ashadāksha, āśitaṅgu, alaṅkarma, alampurusha, and after a stem ending with adhi.

The force of ख is स्वार्थे i. e. it does not change the sense of the word. The word अषडक्ष means “that which has not six eyes”. षडक्ष is compounded from षट् + अक्षिण by adding षच् (V. 4. 113), “having six eyes”. The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषड-
क्षीर्णं मन्त्रः “a secret not having six eyes”, i. e. “a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third”. Similarly आशितङ्गुवीनं
अरण्यम् = आशितङ्गु गावोऽस्मिन्नरण्ये = गधूनयवरा “a forest where formerly cattle had gra-
zed”. The augment वृष् is added to आशितङ्गु by nipāta, or irregularly. So अल-
ङ्कर्मणीयः = अलङ्कर्मण्यः कर्मणे पर्याप्तः = competent to do any act, clever. So अलङ्क-
र्णीयः = अलङ्कर्मण्यः पुरुषाय = प्रतिमन्त्रादि = fit for a man.

A word ending with **अधि**, will be a Tatpurusha compound, by II. 1. 40, as the word **अधि** belongs to *Saundādi* class. As **राजाधीनः** ॥

The affix *kha* in the case of these words is invariable (*nitya*), because the word **विभाषा** occurs in the next *sūtra*; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is *nitya*. The above words always occur with this affix and never without it. while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are *svārthika* and *nitya*. Such as **तमस्** &c up to the affix **कन्** (V. 3. 55 to 95). **ज्य** &c upto **बुन्**, (V. 3. 112 to V. 4. 1) **आम्** &c upto **मयट्**, (V. 4. 11 to 21) and affixes taught from V. 4. 6 i. e. **कन्** to V. 4. 9. (ख.) ending in **जाति** and all *Samāsānta* affixes.

विभाषाञ्छेरदिकृस्त्रियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अञ्छेः, अदिकृ, स्त्रियाम्, (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकारदिकृस्त्रियां वर्त्तमानास्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix *kha* (**ईन**) may optionally be added without change of sense to a stem ending in *anch* (**अञ्च्**), when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus **प्राक्** or **प्राचीनम्** "old", **अत्राक्** or **अर्वाचीनम्** "new".

Why do we say "when not denoting a direction in the feminine?" Observe **प्राची दिक्** "eastern region", **पश्ची दिक्** "western region." Why do we say "a point of the compass"? Other words in the feminine will take this affix. As **प्राचीना ब्राह्मणी, अर्वाचीना शिल्पा ॥** Why do we say "in the feminine"? A direction or *दिक्* used in any other gender will take this affix. As **प्राचीन विप्रमणीयम्, पश्चीन विप्रमणीयम् ॥**

जात्यन्ताच्छ वन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, वन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ जात्यन्तात्प्रातिपदिकार्वन्धुनि वर्त्तमानास्वार्थे छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix *chha* (**ईय**) is added without change of sense, to a stem ending in the word **जाति**, when it means appropriateness.

The word **वन्धु** means the substance or substratum in which *jāti* or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (**वन्धते नियम्यते स्वतन्त्री क्रियते**). Thus **वन्धु** means that substance by which the genus *Brāhmaṇa*, *Kshatriya* &c is distinguished. Thus **ब्राह्मणजातीयः** "appropriate to a *Brāhmaṇa*". **क्षत्रियजातीयः, वैश्यजातीयः &c.**

Why do we say "when meaning appropriateness". Observe **ब्राह्मण-जातिः शोभना** "the *Brāhmaṇa* caste is beautiful".

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा, सस्थानेन, इति, चेत् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थेवङ्गवति ॥

10. The affix *chha* (ईय) is optionally added to a stem ending in *स्थान*, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word *सस्थान* means *समानं स्थानमस्य* 'whose place is the same' or *तुल्य* or equal. Thus *पित्रा तुल्यः* = *पितृस्थानीय* or *पितृस्थानः* (*पितुरिव स्थानमस्य* whose place is that of a father). Similarly *मातृस्थानीयः* or *मातृस्थानः*; *राजस्थानीय* or *राजस्थानः* ॥

Why do we say "when it means equal to". Observe *संस्थानम्* "cowshed" *अश्वस्थानम्* "stable". The word *इति* in *सस्थानेनेति* is for the sake of distinctness. The word *सस्थान* as a Bahuvrīhi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpuruṣa compound like *समानं च तन् स्थानं च* ॥ The word *चेत्* "when", is a conjunction : and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nigra* rule, as explained above *द्वयोर्विभाषयोरिति विधयः* ॥

किमेत्तिङव्ययघ्रादास्वद्रव्यप्रकर्षे ॥११॥ पदानि ॥ किम्, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आमु, अद्रव्यप्रकर्षे ॥

वृत्तिः ॥ किम् एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विवर्तितो घः स किमेत्तिङव्ययः तदन्तान्तातिपाशकः द्रव्यप्रकर्षे आम्र प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix *तर* and *तम* (च I. 1. 22) ordained to come after the word *किम्* (V. 3. 55) or after a word ending in *ए* (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix *âm* (आम्र), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The *घ* or *तय* and *तम* affixes are employed for comparison ('excess') of adjectives and adverbs. This rule applies to adverbs and not to adjectives : i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The *द्रव्य* denoting word by itself has no 'excess' &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in *अद्रव्यप्रकर्षे* therefore really relates to the *quality* of a substance, i. e. to adjectives. *द्रव्यस्याध्ययनेभ्यस्य न विना भवे हेतुना । प्रकर्षोविद्यते नापि शब्दमर्थोपनि वाच्यताम् ॥*

Thus *कितगाम* or *किन्तगाम* "how excessively", *पूर्वाह्नेतराम* or *पूर्वाह्नेतमाम*, *पचनितगाम* or *पचनितमाम* "he cooks surprisingly", *उद्येस्तगाम*, *उद्येस्तमाम* "more or most loftily or loudly".

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the *amu* *आम्र* is not added. As *उद्येस्तमः तरः* "a most lofty tree".

अमु, चञ्छन्द्मि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अमु, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमेत्तिङव्यययाङ्प्रत्ययप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चकारावापु च ॥

12. In the Chbandas, the affix *anu* (अम्) also is added after the above, under similar conditions.

To the word *किम्*, words ending in *ए*, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes *तर* and *तम्* is added the affix *अम्* in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word *च* 'also' in the sūtra, the affix *आपु* is also included. Thus *प्रतरम् नयामः ॥* or *प्रतराम् वस्यः । प्रतर* means *प्रकृष्टतर* ॥

The words ending in *आम्* and *अम्* are indeclinables as they are included in the class of Svarādi (I. 1. 37).

अनुगादिनष्टृक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अनुगर्तव्यनुगादी । अनुगादिनश्चात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix *thak* (±—इक्) comes after the word *anugādin*, without changing its sense.

Thus *आनुगादिकः* "repeater or who echoes back".

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णचः, स्त्रियाम्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिशारे णच् स्त्रियामिति णाञ्चर्वाहनः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

14. The affix *añ* (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix *ṇach* (±—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix *णच* is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix *अञ्* comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus *व्यावक्रोशी*, *व्यावहासी* वर्त्तन्ते ॥

Q.—Why the word *स्त्री* "feminine" is repeated in this sūtra, when we already know from III. 3. 43 that *णच* comes only after feminine words; and a svārthika affix like *अञ्* coming after a feminine word will keep the word feminine?

Ans.—The repetition of the word *स्त्री* in this sūtra, teaches by implication (jñāpaka) the following "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि" :— "Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes that do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus *गुडकल्पा* *द्राक्षा*, *तेलकल्पा* *प्रसन्ना* (*सुरा विशेषः*) formed by adding the svārthika affix *कल्प्* (V. 3. 67) to *गुड* and *तेल*, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from *देव*—*देवता* is derived without change of meaning, but change of gender.

अणिनुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इनुणः ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधौ भावइनुण विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix *an* (+—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix *inuṇ* (इनुण).

By III. 3. 44, the affix इनुण् is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by इनुण् is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix अण् to make it a complete word. In fact, all *svārtha* affixes generally complete the not fully developed word. Thus सांगविणम् वर्तते. सांकुदिनम् ॥.

विसारिणोमन्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिणः, मन्स्ये, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मन्स्ये ऽभिधेयः ॥

16. The affix *an* (+—अ) is added to the word विसारिन् when a word expressing “fish” is to be made.

Thus विसारिणः “a fish”. Why do we say “when it means a fish”? Observe विसारी देवदत्तः “Devadatta who is gliding out”.

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रियाभ्यावृत्तिगणने, कृत्वमुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्याशब्दभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वमुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix *kṛtvasuch* (कृत्वस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a *svārtha* affix. The word अभ्यावृत्तिः means “again and again or repetition”. The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् ॥ Thus पंचवारान् भुङ्क्ते = पंचकृत्वोभुङ्क्ते “he eats five times”. So also सप्तकृत्वः &c.

Why do we say “after a Numeral”? Observe भूमीन् वारान् भुङ्क्ते “he eats many times”.

Objection. —Why do we say “action” when we know that an ‘action’ alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply*: The word क्रिया is employed in this sūtra for the sake of the next sūtras, into which its anuvṛitti flows. Thus in sūtra 19, एकस्य सकृद्वच् when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition; but merely to count the “action” only.

Why do we use the word “repetition”? The affix will not apply when merely “actions” are counted. Thus पंचपाकाः “five cookings”, दद्यापाकाः &c

Why do we use the word “counting”, when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sūtra been merely संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति कृत्व-

सुच, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (सङ्ख्येय), but the numerals above those denote both the counting (सङ्ख्यान) and the thing counted (सङ्ख्येय) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyāna. Thus it will apply to शतवारान् भुङ्क्ते = शतकृत्व, but not here शतं वाराणां भुङ्क्ते: because here the word शत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच् ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः सङ्ख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ।

18. The affix “such” (स) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच् ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रिस्, चतुर्—चतुर् in द्विर्भुङ्क्ते, त्रिर्भुङ्क्ते, चतुर्भुङ्क्ते ॥ The स in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर् meaning “four”, and चतुर् meaning “four-times”, are differently accented: the च् of सुच् indicating that the accent udātta falls on the last syllable. Thus चतुर् (चतुरन् Un V. 58, being formed with the affix ‘uran’ added to चत्), and चतुर् (with सुच्).

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच प्रत्यय क्रियागणने कृत्वसुचोऽपवादः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच् ॥ The ‘repetition’ being impossible, the action alone is counted: so the anuvṛitti of क्रिया only runs into this sūtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृदभुङ्क्ते “he eats once” सकृदधीते ॥ The स of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाकः as being against usage.

विभाषा बहोर्द्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, अविप्रकृष्टकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दान् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानान् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ॥

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच् which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट “not remote”, qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्व दिवसस्य भुङ्क्ते “he eats many times a day”. But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ‘he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c.’

तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयद् ॥

वृत्तिः ॥ तद्विनि प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थान् प्रकृतापाधिकर्थे वचनं नात्त्वार्थे मयद् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix mayat (मय with the feminine in gray ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is "made thereof", or "subsisting therein".

The translation of the sūtra given above is according to the rendering of Prof. Böhtlingk. According to Kāśikā:—तत् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case (IV. 1. 82) the word प्रकृतम् means "happening to be in abundance". So the according to this interpretation the sūtra should be translated, as done by D. Ballantyne, "The affix mayat may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant". Thus अन्नं प्रकृतम् = अन्नमयम् "abundance of food", अपूपमयम् "abundance of cake". According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयद् is added, is denoted by the whole word. Thus अन्नं प्रकृतमस्मिन् = अन्नमयो यज्ञः "a feast in which there is abundance of food", अपूपमये पर्व. वर कमयोयात्रा ॥ Both senses are possible, as the sūtra is constructed.

"The word वचन in the sūtra has two senses. It being made by the affix ल्युट् conveys the force both of the *nature* III. 3. 114 and the *sūtra*. In the former case, taking, तत् प्रकृतवचन to mean "the mention of that as abundant", we have अन्नमयम् "abundance of grain". But in the second case, taking it to mean "that in which something is spoken of as abundant" we have अन्नमये यज्ञः "a sacrifice at which food is abundant". Dr. Ballantyne's Laghukaumuda

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवत्, च, बहुषु, (मयद्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतपुच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयद् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote "made thereof, subsisting therein".

The च shows that मयद् also comes in the same sense. Thus मोक्षकाः प्रकृता प्राचुर्येण प्रस्तुता = मोक्षकम् (IV. 2. 47) or मोक्षकमयम्, so also शास्त्राधिकम् or शास्त्रनीमयम् ॥ In the second sense we have, मोक्षकाः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे मोक्षकाः or मोक्षमयो यज्ञः शास्त्राधिकः or शास्त्रनीमयः ॥

अनन्तावस्मर्थेतिहभेषजाञ्च इयः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह भेषजाञ्च, इयः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तादिभ्यः स्वार्थे इयः प्रत्ययो भवति ॥

23. The affix ñya (±'—य) comes, without changing the sense, after the words ananta, âvasatha, itiha and bhesaja.

Thus आनन्त्यम् = अनन्तः, आवसथ्यम् = आवसथः 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. ऐतिह्यम् = इति ह 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a prâtipadika. The word इति ह means tradition, as इति ह स्तोपाध्यायाः कथयन्ति ॥ भेषज्यम् = भेषजम् ॥

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all taddhita affixes. See IV. 1. 82.

देवतान्तात्तार्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देयतान्तात्, तादर्थ्ये, यत् ॥
वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाद्यनुर्थीसमर्थान्तादर्थ्ये यन् प्रत्ययो भवति ।

24. After a stem ending in the word देवता being in the fourth case in construction comes the affix यत्, in the sense of "appointed for it".

The word तादर्थ्यम् has the same meaning as तर्क्य "for the sake of that" (II. 1. 37). Thus अग्निदेवतायै इदम् = अग्निदेवत्यम् "offering &c, sacred to Agni". So also पितृदेवत्यम्, वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्थाभ्याम्, च, (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थार्थां तादर्थ्येभिर्भये यत्प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ आपुण्यायणापुव्यपुत्तिकृत्युपसख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दावावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥

वा० ॥ नवम्य नृ आदेशस्त्रपतनपर्याश्र प्रत्यया ॥ वा० ॥ न श्र पुगणे प्रात् ॥

वा० ॥ भाग रूपनामभ्यां भेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छुद्धसि ॥ वा० ॥ आग्नीध्रसाधारणादश् ॥

वा० ॥ अयवसमरुद्धार्थां छन्दस्यञ्चुक्तव्यः ॥

25. The affix यत् comes after the words पाद and अर्थ, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus पादार्थपुच्छं = पायम् "water, meant for washing the feet". So also अर्थ्यम् ॥ The accent of these words is governed by VI. 1. 213, the udâtta being on the first syllable.

The च in the sūtra implies the inclusion of words other than पाद and अर्थ, not mentioned here. The affix यन् applies to other words also, as एष वै समशान्तर इच्छन्त्यः प्रजापतिः । So also वसु, अयस्, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वर्चस्, निष्क्रेवल, उक्त्य, जन, पूर्व, नव, मूर, मर्त, याविष्ठ ॥ These words take यन् in the Vedas. Thus सस्यः, अयस्यः, ओक्त्यः, कत्यः, क्षेम्यः, उदक्यः, वर्चस्यः, निष्क्रेवत्यम्, उक्त्यः, जय, पृथ्यः, नव्य, सूर्यः, त्यः and याविष्ठः in अग्निरीशेवस्यस्य । अयस्यो वसानाः (द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः) नओक्त्ये । कव्योसि । क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः ॥ निष्क्रेवत्यं शंसति । उक्त्यं शंसति । जन्यताभिः । त्र्यां विश । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । याविष्ठ ॥ So also the words आपुण्यायम् and आपुव्यपुत्तिका ॥

Vart:—The affix आवतु comes after the word सम; as समावन् वसति, समा गृह्णाति ॥

Vart:—नू is the substitute of नव, and the affixes त्वप्, तनप् and ख् added to it; as, नूतनम्, नूतनम्, नवीनम् ॥

Vart:—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well the affixes त्व, तन and ख् e. g. प्रणम्, and प्रत्नम्, प्रतनम् and प्रीणम् ॥

Vart:—The affix धेय is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भा धेयम्, रूपधेयम्, नामधेयम् ॥ This affix comes after मित्र in the Vedas, as, मित्रधेयं यत्स्व ॥

Vart:—The affix अम् comes after आग्नीध्रा and साधारण, as, आग्नीध्रा साधारणम् ॥ The feminine is formed by डीप् as आग्नीध्रा, साधारणी ॥ All these are illustrations of the option allowed by IV. 1. §2, so that sometimes these affixes do not apply, as अग्नीध्रा शाला, साधारणा भूः ॥

Vart:—In the Chhandas, अम् comes after अयवस and मरुन्, आयवसं and मारुतं in आयवसे रमन्ते, मारुतं शर्द्धः ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्य इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थान्तादर्थ्ये ऽभिधेये ज्यः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ण्य (ण — य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus अतिथये इदम् = भातिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दान् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तादर्थ्य does not apply here and ceases. Thus देवता = देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svārthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशब्दान् स्वार्थे क प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus अविकः = अवि ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कन् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः = याव, मज्जक = मज्जिः ॥

1 याव. 2 मणि. 3 अस्थि, 4 तालु*, 5 जानु*, 6 लान्* 7 पीत, 8 स्तम्ब (पीतस्तम्बपोत, स्तम्ब)
 कृतावुष्णशीत, 10 पशो लुनाविपात (वियात), 11 अणु निपुण. 12 पुत्र कृत्रिम, 13 ज्ञान वेदसामो, 14
 शून्य रिक्त. 15 शान कुत्सित, 16, तनु सूत्र, 17 ईयसश्च (श्रेयस्क) 18 ज्ञान, 19 अज्ञान, 20 कुमारीकी-
 डनकानि च 21 चण्ड,

N. B. The affix कन् is added to उष्ण and शीत when denoting a season: as, उष्णक ऋतु, शीतक ऋतु ॥ Otherwise उष्णाग्निः, शीतमुदकं ॥ लुन and वियात take कन् when denoting an animal, as लुनक or वियातकः पशु, otherwise लुनादर्भा, वियाता नीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मदृक् otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रको लोहादिनिर्मित ॥ स्नान takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नानक ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उदकादिना रिक्तोऽयः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i. e. बाह्यार्थ रहितः ॥ शान takes कन् when contempt is meant, as कुत्सितमनः = शानकम् ॥ तनु takes कन् when meaning thread, as तनुक मुद्रां सूक्ष्मतन्तु, otherwise तनु शरीरम् ॥ The word ending in ईयमुन् takes कन्, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डुकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहितशब्दमणौ वर्त्तमानास्त्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन् comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितक = लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णं चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशब्दस्त्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ लोहिताक्षिप्रबाधनं वा वक्तव्यम् ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितक कोपेन 'red with anger.' लोहितकः पीडनेन ॥

Why do we say "not permanent." Observe लोहिना गो "a red cow". लोहितं रुधिरम् "the red blood".

Note:—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित meaning a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पटः ॥ Similarly लोहितिका or लोहितिका शायी ॥

कालाश्च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चानित्ये रक्तादि इयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दाश्चानित्ये वर्त्तमानारक्ते च कन् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix कन् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णेच अनित्ये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं कृ वैलक्ष्येण "the face black with shame or confusion". कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शायी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (\pm —क or \pm —इक) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus विनयिकः = विनयः, सामयिक ॥ The आ of उपाय is shortened, as, औपयिकः. The word अकस्मान् should be read as अकस्माद् in order to apply इक and not क. अ बाकस्मिकः ॥ The टि is elided, because it is an Ayaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो, (उपायात्) ह्रस्वश्च (औपयिक), 4 संप्रति*, 5 मर्यादा, 6 कथं चिन्, 7 अकस्मात्, 8 सामाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रदान, 13 समुत्कर्ष, 14 समूह, 15 विशेष, 16 अयय, 17 आस्थ, 18 कण्डु

वाच्यो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाच्यः, व्याहृतार्थायाम्, (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाच्यं उक्तमानाद्वाक्यशब्दार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच्य when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'tidings' or 'news', is called व्याहृतार्थम् ॥ Thus वाचिकं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं श्रवणे ॥ Some say it applies to *verbal* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मधुग वाक् देवदत्तस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थया वाच्या यत्कर्म युक्तं तर्जमध्यायनः कर्मशब्दशब्दार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे कृत्यादवर्तनित्यवर्तमानं चण्डालमित्रादिभ्यश्चण्डालस्युपसख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मन् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कर्मणः कर्म 'an occupation of a commission agent ?' i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Vart. The words कृत्यात्, वन्द्य निपात, कर्मणः, चण्डाल, मित्र and आमित्र take the affix अण् in the Vedas. A कृत्यात्, कृत्यात्, so also वाक्यः, निपातः, कर्मणः, चण्डालः, मित्र, आमित्र ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur

the Vedic and the secular literature:--सान्नाय्यः, आनुजावर, (अनुजादवर), आनुष्टकः (अनु-
गता सुरेतम्) आनुष्टुभः, चानुष्माभ्यः, (चतुर्भिः प्रादये = ब्रह्मादये) राक्षोघ्नाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वैयान,
वैकृतः, वारिवस्कृतः, (वारिवः परिचर्या तन् करोति) आप्रायणः, आप्राहायणः, सान्नायनः ॥

ओषधेरजातो ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, अजातो, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दराजातो वर्त्तमानास्त्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus ओषधे पिबति "he drinks medicine". ओषधे द्याति "he gives medicines". Why do we say "when not meaning a जाति or species". Observe, ओषधश्च क्षेत्र रुद्धा भवन्ति "the herbs are growing in the field."

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रज्ञानातीति प्रज्ञ । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रानिपठिकभ्यः स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रज्ञ &c. (the words retaining their sense).

Thus प्रज्ञः = प्रज्ञः "a wise person", feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः "a man possessed of wisdom" with feminine प्राज्ञा comes from प्रज्ञा "wisdom" by the affix ण having the sense of मनुष्य "being possessed of", taught in V. 2. 101. The प्रज्ञ of this sūtra comes from the root प्रज्ञानानि - प्रज्ञ "he who knows fully".

The word विदन् occurs in the list of प्रज्ञादि words. It is formed by the addition of the affix शन् III. 2. 124 to the root, as, विद् शन् - विदन् nom. s. विदन् ॥ The very fact that we have such a form विदन् shows that the substitution of वमु for शन् after the word विद् taught in VII. 1. 36 by which we get विद्वान् is an optional substitution, the word "optionally" being drawn in from Sūtra VII. 1. 35. The word श्रोत्र takes अण् when meaning 'body', as श्रोत्रम्; otherwise श्रोत्रम् 'the sense of hearing'. जुदन् takes अण् when meaning 'a black antelope', as जाद्वन ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning 'a black antelope', as, कार्णः ॥

1 प्रज्ञ. 2 वणिज्, 3 उणिज्, 4 उणिज् (उणिज्क. उणिज्क ५, ५ प्रत्यय. 6 विद्वन् 7 विद्वन्. 8 षोडश, 9 विद्या, 10 मनस. 11 श्रोत्र शरीर. 12 जुदन्. 13 कृष्ण मृग. 14 त्रिकोपिन्. 15 चोर. 16 शत्रु (शक). 17 शोध. 18 लघुग (वक्षज्). 19 वगु (वल). 20 एतस (एत). 21 मरुत्. 22 मृद्व् (मृ-
द्व) 23 सत्वन्तु (सत्वन्. सत्वन्त), 24 दशार्ध. 25 वयस 26 व्याकृत. 27 अमृत् (आतुर). 28 रक्षत्. 29 पिशाच. 30 अशानि. 31 कर्षापण (का !). 32 देवता 33 बन्धु. 34 षोडश 35 धूर्त 36 राजा ॥

मृदस्तिक्न् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिक्न् ॥

वृत्तिः ॥ मृच्छशब्दस्त्वार्थे तिक्न् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिक्न् comes after मृद (the word retaining its sense).

Thus वृत्तिका -- मृद 'mud'. Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svārthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सञ्ज्ञौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, स्त्रौ, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेयं वर्त्तमानान् वृच्छकृत्स्नं छ इत्येतां प्रत्ययो भवत । रूपपोषवाङ् ॥

40. 'The affix स and छ come after मृद् when it means 'excellence'.

This debars the affix रूप V. 3. 66. Thus प्रशस्ता वृद् → वृत्त्या or वृत्त्या ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42. so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक, ज्येष्ठाभ्याम्, तिल्, ता-
तिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसार्थमित्थेव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेयं वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल्लतिलौ प्रत्ययो भवतच्छन्दसि विषये । रूपपोषवाङ् ॥

41. In the C'hhandas, the affix तिल(—ति)and ततिल come after वृक and ज्येष्ठ, when excellence is denoted.

The word प्रशसायाम् is to be read into this sūtra. This also debars रूप V. 3. 66. Thus वृकानि or वृकतानि, as, यानां मरुता वृकतानिमर्त्य (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्ठतानि ॥

बहुलपार्थिवच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ बहु, अल्पार्थात्, शम्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुलपार्थिवार्थाच्च कर्त्तव्यार्थाच्च शम्पत्य लभ्य प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शम् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kāraka).

No especial कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus बहूनि ददति, बहुशो ददति, बहूनिर्ददति, बहुशो ददति ॥ So also बहुभ्य आगच्छति or बहुश आगच्छति &c. Similarly अल्पशो ददति, अल्प or अल्पेन &c

Why do we say "signifying much or little"? Observe शां ददति, अभ्य ददति ॥

Why do we say "when it is a kāraka"? Observe बहूनां स्वामी 'lord of many'. Here the words are in genitive case and a genitive or 6th case is not a कारक or a case dependent or related to a verb, and so the affix is not applied here.

By the word 'signifying', the synonyms of बहु and अल्प are all included. Thus भूगोशो ददति, स्लोकशो ददति ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus बहुशो ददति = अभ्युदयकेषुकर्मणु, अल्पशो ददति = अनिष्टेषु कर्मणु ॥ Thus बहुशो वेदि "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c". अल्पशो वेदि "Give a little on unauspicious occasions as funeral feasts &c".

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संख्या, एकवचनात्, च, वी-
प्सायाम्, (शम्) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां घोल्यायां शम् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

43. The affix शम् comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a kâraka).

Thus द्वा द्वौ मोदको ददाति = द्विशो मोदको ददाति "He gives two sweet-meats to each". So also त्रिशः ॥ Similarly after words in the singular number as, कार्षापणशो ददाति "he gives a Karshâpana coin to each". So also माषशः, पादशः ॥ That by which the sense of unit is expressed is called eka-vachana. The words kârshâpana &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why do we say "after Numerals and units of coin"? Observe घटं घटं ददाति "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe द्वा ददाति "He gives two". कार्षापणम् ददाति "he gives a kârshâpana".

This rule of course applies when the word is in relation with a verb i. e. when it is a kâraka, and not when it is in the genitive case governing another noun. As द्वयोर्द्वयोः स्वामी "Lord of two each". कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी "Possessor of a karshapanas each". In fact the work "kârakât" of the last sūtra is understood here also. This sūtra is exception to VIII. 1. 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे वा पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसि प्रत्ययो भवति ।

तार्त्तिकम् ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix तसि comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the Karma-pravahaniya word प्रति ॥

This Ablative case is ordained by Sūtra II. 3. 11. Thus प्रदुम्रं वासुदेवनः प्रति, भिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥ The anuvṛtṭi of वा "optionally" runs here also—thus it is an optional rule; we have the regular forms वासुदेवान् &c, also.

Vārt :—The affix तसि comes after the words आदि &c—as, आदितः, मथनः, धनः, वृषतः, &c. This is an âkṣiptigaṇa, no complete list being given.

अपादाने, चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादाने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादाने वा पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसि प्रत्ययो भवति । तद्येऽपादाने हीयरुहो संबन्धि भवति ।

45. The affix तसि comes after that Ablative case which has the force of an Apâdâna Kâraka, except when this

apādāna relation arises owing to the union with the verbs ह्यि (passive of हृ) and रुह ॥

Thus प्राप्त आगच्छति or भ्रामात्, so also चोरान् or चोरतो विभेति, अध्ययनतः or अध्ययनात् पराजयते ॥ See Sūtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verb ह्यि and रुह govern the ablative: as, सार्थान् ह्यियते, पर्वताद् अवरोहति ॥ The form ह्यि is given in the sūtra to indicate that the verb ह्यि whose present tense is जहति is to be taken, and not जिहीति ॥ Thus we have भूमित्जिहीते or भूमिजिहीते ॥ How do you explain the use of "tasi" in the following well-known verse: "मन्त्रे हीनः स्वरतो वर्णतो वा"? The words here are not in the ablative, but in the Instrumental case i. e. स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेप्यकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रह, अव्यथन, क्षेपेप्यु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसि) ॥

वृत्ति । अतिक्रम्य ग्रहो र्तिग्रहः । अव्यथनमव्यथनम् । क्षेपो निष्ठा । अतिग्रहादतिविषय यो तृतीया तदन्ताद्वा तसि प्रत्ययो भवति सा च कर्त्तरि न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of "to excel", "not to give way", and "to blame",

Thus वृत्तनातिगृह्यते or वृत्तनातिगृह्यते चारित्र्येण or चारित्र्यतोऽतिगृह्यते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said "to have excelled through his conduct and character". So also वृत्तेन or वृत्तना न व्यथते; similarly चरित्रेण or चरित्रतो &c, the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly वृत्तेन or वृत्तनाः क्षिप्तः, चारित्र्येण or चारित्र्यतोः क्षिप्तः "blamed owing to his bad conduct".

Why do we say "when not denoting an agent"? Observe देवदत्तेन क्षिप्तः "blamed by Devadatta".

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमान, पाप, योगात्, च, (तसि) ॥

वृत्ति ॥ अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्व्याचनः शङ्कात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसि प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb "hiya", or the noun "pāpa"; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus वृत्तेन हीयते or वृत्तना हीयते ॥ चारित्र्येण हीयते or चारित्र्यतो हीयते ॥ So also in construction with the word पाप as वृत्तेन पाप or वृत्तना पापः ॥ चारित्र्येण पाप or चारित्र्यतो पापः ॥

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix *tasi* would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word अकर्तरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवदत्तेन हीयते ॥

पठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पठ्याः, व्याश्रये, (तस्मिन्) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमानं पठ्यन्ताद् वा तस्मिन् प्रत्ययो भवति ।

48. The affix *tasi* comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा अर्जुनस्य पक्षेऽभवन् = देवा अर्जुनतोऽभवन् ॥ 'The Devas became Arjunites'. So also आदिष्याः कर्णतोऽभवन् "The Adityas became Karnates".

Why do we say "when it denotes a Party-name?" Observe, वृक्षस्य शाखा "the branch of the tree".

रोगाद्यापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तस्मिन्) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाच्येनः शाब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः, तद्वत्ताद्वा तस्मिन् प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix *tasi* comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means 'disease', and अपनयन means 'healing', 'curing'. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु = प्रवाहिकान् कुरु; so also छिदकात् कुरु ॥

Why do we say 'when healing is meant?' Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृञ्चस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्भावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, च्वि ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तद्भावेना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानान्पातिपदिकारभूत तद्भावं गम्यमानं कृञ्चास्ति निर्धानुनिर्योगं च्विः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix *chvi* comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs *kri* 'to make', *bhū* 'to be', and *asm* 'to be' are conjoined with it.

The words अभूततद्भावे are not words of Pāṇini, but of the Vārtika-Kāra, and read into the sūtra by the author of Kāśikā. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix *chvi*

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhūtataadbhāva—'the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartā. Thus अशुक्लः शुक्लं सम्पद्यते, त कर्ता शुक्लं करोति "he whitens"—when some one who is not white becomes white; i. e. some one makes him so, then we say शुक्लं करोति ॥ So also शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् मलिनं शुक्ली भवति ॥ The word शुक्ल is thus formed:—शुक्ल + च्वि = शुक्ल + ई + the अ of śukla is changed into ई by VII. 4. 32 and the whole affix is elided by VI. 1. 67) शुक्ली ॥ Similarly घटी करोति घटम् 'he makes a jar of the clay': घटी भवति, घटी स्यात् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुक्लं करोति 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, भू and अस?" Observe अशुक्लं शुक्लं जायते. The verb here is जन 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without their use, the words abhūta tadbhāva 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kāraka, as, अनेवगृहे वृक्षो भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple', such as a tree &c. Here the kāraka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अरुमनश्चक्षुश्चेतोरहो रजसां लोपश्च ॥११॥ पदानि ॥ अरुम्, मनस्, चक्षुस्, चेतस् रहस्, रजसाम् लोपः, च ॥
वृत्तिः ॥ अरु प्रभुर्नामन्मस्य लोपो भवति चक्षुश्च प्रत्ययः ॥

51. The affix च्वि comes after the words aras, manas, chakshus, chetas, rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix च्वि would have come after these words by force of the last sūtra which is of universal application. The present sūtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अरुमनः सम्पद्यते, त कर्ता अरुं करोति, अरु भवति, अरु स्यात् ॥ So also उन्मदी करोति, भवति or स्यात्, सोमो उषश्च विशेषी, विशेषी, and विश्वी करोति or भवति or स्यात् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4. 29, and the अ of the other words is changed into ई by VII. 4. 32.

विभाषा साति कान्क्ष्ये ॥१२॥ पदानि ॥ विभाषा, साति कान्क्ष्ये ॥
वृत्तिः ॥ अशुभनन्दादि कृष्णस्तिशोणं सारथकसंशोनि सारथननुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा साति प्रत्यये भवति कान्क्ष्ये गम्यमानं ।

52. The affix *sâti* may be employed optionally in the sense of *chvi*, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs *kṛi*, *bhû* and *asti* are in conjunction", is understood here. The affix *साति* is employed when the original is changed in its totality (कृत्स्न). Thus *अग्निसाद् भवति शस्त्रम्* "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say *अग्नी भवति शस्त्रम्* ॥ So also *उदकसाद् भवति लवणम्* or *उदकी भवति लवणम्* "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe *एकं रेशेन पटः शुद्धी भवति* "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix *chvi* also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations *chvi*, *sâti* & *c* is governed by the *Mahâ-vibhâshâ* of *sûtra* IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिविधौ संपदा च ॥१३॥ पदानि ॥ अभिविधौ, सम्पदा, च, (साति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधिरभिध्याति । अभिविधौ गम्यमानं त्विविषये साति प्रत्यये भवति संपदा योगे, चकारात्कृत्वास्तमिध ।

53. The affix *sâti* comes after a word in the sense of *chvi*, when it is in construction with the verb *sam-pad*, and the meaning is that all things of a kind are changed into some thing else, though partially.

The word *अभिविधि* means 'pervasion'. The force of the word *च* in the *sûtra* is that the same sense is expressed when the verbs *कृ*, *भू* and *अस* are in construction as well. By drawing the *anuvṛitti* of the word *vibhâshâ* into this *sûtra*, we may, in the alternative, employ the affix *चि* in the same sense of *abhiividhi*; but then it must be followed by the verbs *कृ*, *भू* and *अस* only and not by the verb *संपद* ॥

Thus *अग्निसाद् संपद्यते* or *अग्निसाद् भवति*; *उदकसाद् संपद्यते* or *भवति* &c. Or *उदकी भवति* or *अग्नी भवति* ॥

What is the difference between the words *abhiividhi* and *kârtsnya* of these two *sûtras*? Where *all* things of similar origin get changed, though it be partially only, it is called *abhiividhi* *vikâra*. As, *अस्त्रां सेनायाम् उन्पातेन सर्वम् शस्त्रम् अग्निसाद् संपद्यते*; or *वर्षासु सर्वम् लवणम् उदकसाद् संपद्यते* ॥ Here *सर्व* has the force of *प्रकार काल्प्य*, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as swords, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word *kârtsnya* means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

it is kārtsnya change, when *many* objects are changed in *some* of their parts, it is abhividhi change.

तदधीनवचने ॥ पदानि ॥ ५४ ॥ तदधीनवचने, (साति) ॥

वृत्तिः । अभूततत्त्वावद्वति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् कृष्णस्तियोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्त्वानिर्वाक्यार्थः । स्वामिसामान्यमीक्षितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्विध्यते । स्वामिनिर्वाक्यार्थः प्रातिपदिकविहितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृष्णस्तितिः संपदा च योगे ।

54. The affix *sāti* comes after a word expressing 'a master or lord', in the sense of 'dependent upon this', when it is in conjunction with the above verbs *kṛi*, *bhū* *asti*, and *sam-pad*.

The anuvṛtti of अभूततत्त्वावे ceases here, as a different sense altogether is assigned to the affix. The anuvṛtti of the four verbs *Kṛi* &c, however, runs into the sūtra. The word तदधीन means 'under the supremacy or control of that', 'under the proprietorship of that'. Proprietor in general and the object of rulership in general are indicated by the word *tadadhina*. Thus राजाधीनं करोति = राजसात् करोति "he (a king) brings it (a kingdom) under his dominion". Similarly राजसात् स्यात् or भवति or संपद्यते ॥ So also ब्राह्मणसात् भवति, करोति, स्यात् or संपद्यते ॥

देये वा च ॥ ५५ ॥ देये, वा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । सातव्यं देयं, तदधीने देये वा प्रत्ययो भवति चकारसातिश्च कृष्णस्तितिः संपदा च योगे ।

55. The affix *trā* comes in the sense of 'to be given to that', as well as the affix *sāti*, in conjunction with the above verbs *kṛi*, *bhū*, *asti* and *sampad*.

The phrase "dependent upon that" is understood here also. The word देयं qualifies the above phrase. When a thing which is known as a proper gift for the Brahmanas, is put under their control by offering it to them, then the affix *trā* is employed. Thus ब्राह्मणाधीनं देयं करोति = ब्राह्मणवा or ब्राह्मणसात् करोति "He gives it to the Brāhmaṇas, as it is an object which ought to be given to them". ब्राह्मणवा भवति "it becomes given to the Brahmins". So also with वात् and संपद्यते ॥ Why do we say "when the sense is that of to be given"? Observe राजसात् भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्येभ्यः, द्वितीया, सप्तम्योः बहुलम्, वा ॥

वृत्तिः ॥ सातिर्निवृत्तः नामप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः वा प्रत्ययो भवति बहुलम् ।

56. After the words *deva*, *manushya*, *purusha*, *puru* and *martya* ending in the 2nd or 7th case, the affix *trā*

is diversely employed, having the force of the accusative or locative case.

The anuvṛtti of sāti ceases, that of trā continues. The verbs kṛi, bhū and asti also have no scope here. This is a general sūtra. Thus देवाद् गच्छति=देवत्रा गच्छति, देवेषु वसति=देवत्रा वसति ॥ So also मनुष्या, पुरुषा, पुरुषा, and मर्त्यत्रा ॥

By using the word 'diversely' in the aphorism it is intended that the affix comes in this sense after other words also ; as बहुत्रा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद्यजवराद्धादिनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणात्, घच्, अवराद्धात्, अनितौ डाच् ॥

वृत्तिः ॥ यत्र ध्रमावकारादया वर्णा विशेषरूपेण न व्यञ्ज्यन्तं सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । डाच् अवराद्धं यस्य तद् द्यजवराद्धम् । अवराद्धोपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमङ्गे द्यच्क् संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादितिपराङ्डाच्यस्ययो भवति ।

57. The affix dāch comes after the half of a word denoting an imitation of an inarticulate sound, when such half consists of at least two syllables, and when it is not followed by the quotation-mark 'iti'.

The sound in which the letters अ आ &c are not distinctly expressed is called avyakta 'unmanifest' or 'inarticulate'. The imitation of such a sound is called avyaktā-anukaraṇa. That whose half consists of at least two syllables is called dvyajavarārdha, that is a polysyllabic word of four syllables or more when doubled, the smallest number of whose vowels are two, not less, when halved. The phrase "when joined with kṛi, bhū and asti" is understood here. The affix comes after that word which when reduplicated is such that its half (ardha) is at least (avara) of two syllables (dvyach). When the affix डाच् is added there is reduplication of the word. That is first the word is reduplicated and then the affix is added. Thus पटन् is a sound imitation word. By reduplication it becomes पटपटन् (e. g. पटन् + पटन् = पटप् पटन् the final न् of the first word is changed in to the form of the next letter प्, and then for two प one is substituted by VI. 1. 100). Thus पटपटन् करोति = पटपटा करोति "he makes a sound like paṭat paṭat". So also with भवति and स्यात् ॥ So also वमना करोति, भवति or स्यात् ॥ The final अन् of पटपटन् is elided by VI. 4. 143 before the affix डाच् having an indicatory इ, the real affix being आ ॥

Why do we say "when it is name of an imitative sound?" Observe पटन् करोति "it makes or turns to stone". Why do we say "after that half which consists of at least two vowels"? Observe अन् करोति 'he utters the exclamation srat'. Why do we say "at least"? Observe खरखररा करोति where the half consists of more than two syllables and the rule still applies. So

also षपटवपटा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe षदिति करोति (VI. 1. 98). The च् of डाच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, षट्पटो + अस्ति ॥ Here first the ष of अस्ति which was udatta, becomes anudatta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, ओ of टा and अ् of अस्ति coalesce into an udatta ओ, as षट्पटास्ति ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this ओ optionally svarita, the indicatory च् prevents it. Some read द्यजवर्ध्यान्, the य however does not change the sense

कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कृत्रः द्वितीय, शम्ब, बीजात्, कृषौ, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे नान्यत्र ॥

58. The affix dâch comes after the words dvitīya, tritīya, śamba, and bīja when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sūtra indicates that the मृ and अस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षं (= विदेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्बा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before = अनुलोम कृषं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कुरात ॥ So also बाजी करोति = सहबीजनं विदेखनं करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृत्र इत्यनुवर्त्तते. कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्देऽन्तं समीपे यत्र संभवेति सा संख्या गुणान्त्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे ॥

59. The affix dâch comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्विगुणा or त्रिगुणा करोति क्षेत्रम् "he ploughs the field twice or thrice" = द्विगुणं विदेखनं करोति क्षेत्रस्य ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्विगुणां करोति रज्जुम् "he doubles the rope".

समयाश्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृत्र इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तेः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे ॥

60. The affix dâch comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvṛitti of कृष ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालक्षेपं करोति

(अद्य मे पारवश्यं, भवः परभ्यां वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्र, निष्पत्त्रात्, अतिव्यथने ॥
वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे सति ॥

61. The affix *ḍāch* comes after the words *sapatra*, and *nishpatra* followed by the verb *kpi*, when the sense is that of causing intense pain.

The word *कृ* is understood here also. The word *ati-vyathana* means violent pain. Thus सपत्रा करोति घृगं व्याधः = सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्त्रा करोति = शरीराच्च छरमपरपार्श्वे निष्कामयति "he pierces so violently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्रं वृक्षं करोति जलसंचकः, निष्पत्रं वृक्षतले करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ निष्कुलान्, निष्कोषणे, (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृमो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix *ḍāch* comes after the word *nishkula* followed by the verb *कृ*, when the sense is 'to disembowel'.

The verb *कृ* should be read into the sūtra. The word *निष्कोषण* means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुला करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुला करोति राडिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलान् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोम्ये (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृमो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।

63. The affix *ḍāch* comes after the words *sukha* and *priya*, followed by *kpi*, when the meaning is ('to con-
cede' 'gratify') 'to go with the grain'.

The word *आनुलोम्य* means 'agreeability', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, प्रिया कराति स्वामिनम् = स्वाम्याशर्क्षितं मारा धयति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when, while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe: सुखं करोति or प्रियं करोति औषधपानम् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ दुःखात्, प्रातिलोम्ये, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । दुःखशाब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्य गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

64. The affix *ḍāch* comes after the word *duḥkha* followed by *kṛi*, when meaning to do something against the grain or “to contravene”.

The verb *कृ* is understood and *prātilomya* means ‘to oppose’ or “to act against another’s wishes”, “to pain the heart of one’s master &c”. As *दुःखः करोति भृत्यः* “the servant pains the master”.

Why do we say “when meaning to go against the grain”? Observe *दुःखं करोति कवत्रम् ॥*

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । शूलशाब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

65. The affix *ḍāch* comes after the word *śula* followed by *kṛi*, when the sense is that of roasting.

Thus *शूलं पचति = शूला करोति मांसम्* “he roasts the meat on a spit”. Why do we say “when meaning to roast”? Observe *शूलं करोति कवत्रम्* “the bad food causes colic”.

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्यात्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सत्यशाब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

66. The affix *ḍāch* comes after the word *satya*, followed by *kṛi*, when not meaning to swear.

The word *सत्य* means ‘truth’ as opposed to ‘falsehood’. Sometimes it means to swear, as in the sentence “*सत्येन शापयेद् विप्रम्*” ॥ This latter sense is prohibited. Thus *सत्या करोति वनिक् भाण्डम्* “the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares”. Why do we say ‘when not meaning to swear’? Observe *सत्यं करोति ब्राह्मणः* “the Brahmana swears”.

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । मद्राशाब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

67. The affix *ḍāch* comes after the word *madra* followed by *kṛi*, in the sense of ‘to shave’.

The word *परिवापण* means ‘to shave’ ‘to raze’. The word *मद्र* means ‘auspicious’. Thus *मद्रत्वं मुण्डनं करोति = मद्रा करोति ॥*

Vārt :—So also after the word *मद्रा* ; as *मद्रा करोति नापितं कुमारं* “the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion”.

Why do we say when meaning ‘to shave’. Observe *मद्रं* or *मद्रं करोति ॥*

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयमापावपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकरेशा भवन्ति. तद्वद्भ-
जन गृह्यन्तइति वदितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an adhikāra or regulating sūtra: and governs all sūtras upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the Avyayī bhāva, the Dvigu, the Dvandva, the Tatpurusha and the Bahu-vrīhi compounds: in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of Avyayībhāva &c. Thus उप + राजन् = उपराजन्: now before this word can be properly called an Avyayībhāva, we must elide the final भ् by adding the samāsānta affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अम् is added by II. 4. 83 and we have उपराजम्, so also अधिराज ॥ So also द्विपुरी, त्रिपुरी the samāsānta अ being added to पुर by V. 4. 74, then the feminine affix डीप् by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर being called Dvigu. So also, कटकवल्लयिनी and शङ्खनूपुरिणी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, samāsānta word कटकवल्लय &c which gets the name of Dvandva. Similarly विधुरः (दिगतोधुरः), प्रधुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole samāsānta (V. 4. 74) word gets the name of Tatpurusha, and hence the first member retains its accent by VI. 2. 2, namely udātta. (phi IV. 12 and 13) उच्चैधुरः, नीचैधुरः being Bahuvrīhi, the first member retains its accent, namely acute on the final, as उच्चैः, नीचैः have been taught as antodātta in the very list of Svarādi (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the end of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word “anta” in this sūtra? It means that when words like avyayībhāva &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the Dvigu compound of द्वि + धुर = द्विधुर् + अ (V. 4. 74) = द्विधुरः so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of Dvigu compounds ending in अ take ई, it refers to Dvigu compounds which have already taken the samāsānta affix अ, otherwise the rule IV, 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर् ends in र् and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इनि after Dvandva compounds, means that the affix comes after a Dvandva compound that has already taken the samāsānta affix टच् (V. 4. 106), as कौश + निषद् = कौश + निषद् + टच् (V. 4. 106) कौशनिषद्, कौशनिषदिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ यान् शब्दानुपाशय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्वेवमासीन् यदा ते पूजनात् पूजन-
वचनास्यो भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ श० ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

69. The samâsânta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samâsânta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded' by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix टच् when the word राजन् enters a compound, as, महा + राजन् = महा + राजन् + टच् = महाराजः, and not महाराजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुर्गाः, अतिर्गाः (V. 4. 92 prohibited).

Vârt :—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमराज. and परमगवः ॥

Vârt :—This prohibition applies up to sūtra V. 4. 113 exclusive. Thus सुसकृयः, अतिसकृयः, स्वक्षः, अत्यक्षः, here the affix पच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे यः किञ्चिद्वस्तुतः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samâsânta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किराजन् as किराजा यो न रक्षति "He is no-king who does not protect". किस्र्या योऽभिद्रुहति, किर्गार्यो न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. 1. 64). The compounding here takes place by Rule II. 1. 64.

Why do we say 'when meaning reproach'? Observe कस्य राजा = किराज किस्र्यः, किर्गवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ नञः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ परं वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samâsânta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like rājan &c, herein taught, when the negative particle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अर्गाः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say "after a Tatpurusha compound?" The same words preceded by the negative particle will take the samâsânta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अण्चा मानवकः, अधुरं शकटम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्तः) ॥

वृत्तिः ॥ नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते नञः परं य पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति ॥

72. The samâsânta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with नञ् ॥

This declares an option, where under the last sūtra the omission would have been necessary. Thus अवयवम् or अपन्याः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, डच्, अवहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिर्धन्ने तस्माद्बहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति ॥
वासिष्ठाच् ॥ डच् प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्यापसंख्यानं कर्तव्यं निश्चिन्नाद्यर्थम् ॥

73. The affix *ḍach* comes after a Bahuvrīhi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is bahu and gaṇa.

This Bahuvrīhi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपरक्षाः, उपविशाः, आसत्रक्षाः, अत्ररक्षाः, अधिकरक्षाः, द्वित्रा, पंचपा, पंचरक्षाः ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe चित्रगुः, शबलगुः ॥ Why do we say 'not after bahu and gaṇa'? Observe, उपबहवः, उपगणाः ॥ The difference here is in the accent for had डच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vart:—The Tatpuruṣa compounds of numerals like निस्त्रिंश &c, take also the affix डच् ॥ Thus निर्गतानि त्रिंशतः = निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य 'Devadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतत्रिंशतांगुलिन्य = निस्त्रिंशः खड्गः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ऋक्, पूः, अप्, धूर, पथाम्, अ, अनक्षे ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीह्याविति न स्वर्ग्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप् धुर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे न ॥

74. The affix *अ* comes after rik, pur, ap, dhūr and pathin when finals in a compound, but not so when dhūr is in conjunction with aksha.

The anuvritti of the word bahuvrīhi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर, as it cannot qualify the words ऋक् &c.

Thus अन्वृचः बहुचः, अर्द्धर्षः, धूरः as, ललाटपुरम्, नान्दीपुरम् ॥ अप् as, द्वीपम् = (द्विगतां भागो यस्मिन्) = द्वि + अप् = द्वि + ईप् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ धूर, as, राजधुरा, यज्ञधुरा ॥ pathin, as, जलपथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with अक्षः?" Observe, अक्षत्सु धूः = अक्षधूः, दृढधूरक्षः ॥

The words अन्वृचः and बहुचः apply to students of Rik: thus अन्वृचः means "a boy who has not read the Rik". बहुचः. "a Brahmana who has read many

Rig verses". The affix **अच्** is not applied when it refers to the Vedas, as **असाम, बहुक् सूक्तम् ॥**

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमनः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अच् प्रति, अनु, अव, पूर्वा साम, लोमनः ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्तालोमान्ताच्च समासाच्च प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्युतः ।

गोदावद्याश्च नद्याश्च संख्याया उच्येर वदि ॥

75. The affix **अच्** comes after the words **sâma** and **loman**, when **prati**, **anu** and **ava** precede them.

As प्रतिसामच्, अनुसामच्, अवसामच् ॥ प्रतिलोमच्, अनुलोमच्, अवलोमच् ॥

Vart:—The affix **अच्** comes after the word **भूमि** preceded by the words **कृष्ण, उदक्, पाण्डु**, and also after the words **गोदावरी** and **नदी** when preceded by numeral. **As, कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उदग्भूमः ॥ पञ्चनदश्च सप्तगोदावरम् (see II. 1. 20).**

Vart:—The affix **अच्** is added to **भूमि** when preceded by a numeral. **As, द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, द्वाभूमकं सूत्रं ॥** This affix is added to words other than those mentioned above: as **पद्मनाभः, ऊर्जनाभः, समराचः, शीर्षराचः, भराचः ॥** Here the affix **अच्** is added to **नाभि** and **रात्रि ॥** All this can be done by dividing the above **sûtra** into two parts viz. (1) **अच्** (2) **प्रत्यन्व** &c. That is **अच्** comes after all compounds and (2) after **सामच्** and **लोमन्** preceded by **प्रति** &c.

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अक्ष्णः, आदर्शनात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अजित्यनुवर्तते । दर्शनादन्यथ योऽक्षिणश्चस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix **अच्** comes after the word **aksh** when not meaning 'the eye'.

The word **अच्** is understood here. Thus **लवणाक्षच्, पुष्कराक्षच् ॥** These are **Tatpurusha** metaphors formed by **II. 1. 56.**

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe **ब्राह्मणाक्षि ।** How do you explain the forms **कबराक्षः, गवाक्षः**, which apparently contradict this rule, because **कबराक्ष** is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also **गवाक्ष** is a window through which men see? This is no fault. The word **दृष्ट्वन्** in the **sûtra** does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

**अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनदुहर्कसामघाकृमनसाक्षिभुवदारगवोर्वेष्टीवप-
द्वेष्टीवनकंदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्च्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषग्यंजुषजातो
क्षमहोक्षद्व्योक्षोपशुनगोष्ठ्याः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंसौ,
धेन्वनदुह, ऋक्साम, घाकृमनस, अक्षिभुव, दारगव, उर्वेष्टीव, पद्वेष्टीव, नक्तं दिव,
रात्रिन्दिव, अहर्दिव, सरजस, निश्च्रेयस, पुरुषायुष, द्व्यायुष, त्र्यायुष, ऋग्यजुष, जातो-
क्ष, महोक्ष, द्व्योक्ष, उपशुन, गोष्ठ्याः ॥**

दुःखः ॥ अन्धमत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समोस च्चवस्थापि निपातनोद्भवः प्रतिपत्तव्या ।
वार्तिकम् ॥ चतुष्टोऽन्धकरणेऽप्युपाध्यायुपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix *ach* :—*achatura*, *vichatura*, *suchatura*, *stri-puṇsau*, *dhenv-anaḍuhau*, *rik-sāme*, *vân-manase*, *akshibhruvam*, *dâra-gavam*, *ûrvashthîvam*, *padashthîvam*, *naktam-divam*, *râtrim-divam*, *ahar-divam*, *sarajasam*, *niḥ-sreyasam*, *purushâ-yusham*, *dvyâ-yusham*, *tryâ-yusham*, *rig-yajusham*, *jâto-kshaḥ*, *maho-kshaḥ*, *vridhdho-kshaḥ*, *upaśunam*, and *go-shthasvaḥ*.

The first three of these words are Bahuvrihi : *अचतुरः* = *अदृश्यान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य* 'that whose four are absent or non-existent'. *विचतुरः* = *विगतानि चत्वारि यस्य* "whose four are gone". *सुचतुरः* = *शोभनानि चत्वारि यस्य* 'whose four are good'.

The next eleven words are Dvandva compounds. They are clear. Thus *स्त्री च पुमांश्च* = *स्त्रीपुंसौ* 'the man and woman' but not here *स्त्रियाः पुमान्* (*स्त्रियं प्रति पुमान् पूरः*) = *स्त्रीपुमान्* "a brave towards women only". *धेनुश्च अनङ्गांश्च* = *धेनवदुहौ* "cow and bull". *रिक्श्च सामश्च* = *रिक्सामे* "the Rik and the Saman". *वाक्श्च मनश्च* = *वाक्मनसे* "the speech and mind". *अक्षि च भ्रुवौ च* = *अक्षिभ्रुवम्* "the eye the brow". The compound is singular as being parts of members of human body, (II. 4. 2). *हाराश्च गावश्च* = *हारगवम्* "the wives and cows". *रात्रि च दिवा च* = *रात्रिदिवम्* ॥ *ऊरु + अष्टीवन्तौ + अच्* = *ऊर्वष्टीवम्* ॥ Here the final syllable (called *टि*) is elided : so also *पारी + अष्टीवन्तौ* = *पद् + अष्टीव् + अच्* = *पर्वष्टीवम्* ॥ *नक्तं च दिवा च* = *नक्तं दिवं* 'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative, and this compounding is also irregular. The words *अहर्* and *दिवा* both mean 'day': the compound *अहर्दिवम्* is not, however, a superfluous compound of two synonyms. It is used here in a distributive sense = *अहन्यहनि* "day by day". The word *सरजसम्* is an *Avyayibhâva*, meaning 'all', as *सरजसमभ्यवहरति* ॥ The affix does not come when it is a Bahuvrihi : as *सह + रजसा* = *सरजः पङ्कजम्* ॥ The word *निः श्रेयसं* = *निश्चितं श्रेयः* and is a *Tatpurusha* : but not so in *निश्रेयस्कः पुरुषः* ॥ Then is the word *पुरुषायुषम्* a Genitive *Tatpurusha* = *पुरुषस्यायुः* ॥ Not so when it is a Dvandva, as *पुरुषश्च आयुश्च* = *पुरुषायुषी* ॥ The words *ह्यायुषम्* and *त्र्यायुषम्* are *Samâhâra Dvigu* compounds. Therefore not here, *ह्योरायुः* = *ह्यायुः*, *त्र्यायुः* ॥ The word *क्ष्वश्वयुषम्* is a Dvandva. Therefore not here *क्ष्वश्वयुष्योन्मथत्य* = *क्ष्वश्वयुष्युन्मथः* (*क्ष्वश्वोयुष्युषि मन्थते*) ॥ The three words ending in *उक्ष* are *Karmadhâraya*. Not so when these are Bahuvrihi : as *आलोक्षा ब्राह्मणाः* &c. The word *उपशुनम्* is an *Avyayibhâva* = *शुनः समीपम्* ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

the change of व of श्वन् into उ (samprasāraṇa), are irregular. The word गोष्ठः is a Locative Tatpurusha, as गोष्ठेऽश्वाः = गोष्ठ्यश्वाः ॥

Vārt:—The affix अच् comes after चतुर् when preceded by चि and इय, as चिचतुराः, उपचतुरा ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्धसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, हस्तिभ्याम्, वर्धसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परौ यो वर्धः शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पल्लवराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasti.

Thus ब्रह्मवर्धसम्, हस्तिवर्धसम् ॥ Varchas means 'light', 'strength'.

Vārt:—So also when Varchas is preceded by the words pallya and rājan: as, पल्लववर्धसम्, राजवर्धसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम, अन्धेभ्यः, तमसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्मै शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, श्रेयसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ श्वसः परौ यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasiyas and śreyas, when they follow the word śvas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayūravyañsakādi (II. 1. 72) The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः श्रेयसम् ते भूयान् = शोभन् श्रेयस्ते भूयान् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः श्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईवसुन् (V. 3. 57).

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अव, तप्तात्, रहसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनु अव तप् इत्येतेभ्यः परौ यौ रहस्यशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रतेः परौ य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुःशब्दः सप्तमीस्थो भवति ॥

82. The affix *ach* comes after the word *uras* when it follows the word *prati* in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रत्युरसस् = असि वत्तम् ॥ This is an Avyayibhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. 1. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रत्युरः = प्रतिगतसुरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनुगवमित्यच् प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये ॥

83. The word *anugava* is irregularly formed by adding the affix *ach*, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यानं "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. 1. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गवां पश्चाद् = अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥

वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चदभिधेया भवति । अच् प्रत्ययद्विरुपा समासश्च निपात्यते ।

84. The words *dvistâvâ* and *tristâvâ* are irregularly formed meaning a *vedi* or 'altar'.

The affix *अच्* is added and the final syllable *i. e. ण* is elided. Thus द्विस्तावा वेदिः "an altar twice as big as an ordinary one". त्रिस्तावा वेदिः "thrice as big as an altar". The words are compounds of द्विः and त्रिः plus तावन् meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe द्विस्तावती रज्जुः, त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix *ach* comes after the word *adhvan*, preceded by an *upasarga* in a compound.

Thus प्रगतोऽध्वानं = प्राध्वा रथः, प्राध्वम् शकटं, निरध्वम्, प्रत्यध्वम् ॥

Why do we say "when preceded by an Upasarga"? Observe परमाध्वा, वत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेः, संख्या, अव्ययादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *ach* comes after a *Tatpuruṣa* compound ending in the word *anguli*, when a *Numeral* or an *Indeclinable* precedes it.

Thus हे अंशुलो प्रमाणमस्त्व = अंशुलम्, अंशुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Taddhitārtha compound, the taddhita affix माचच् being elided by the Vārtika 'प्रमाणे लो द्विगोर्नस्त्वम्' "there is always the elision of the affix माचच् denoting measure when a Dvigu compound is formed". See V. 2. 37 Vārt.). So also when an Indeclinable precedes it: as निर्गतसंयुलिभ्यो = निर्गुलम्, अत्यंशुलम् ॥ Why do we say when a Tatpuruṣa compound? Observe एषः, ह्यलि, अत्यंशुलिः पुरुषः ॥ The word "Tatpuruṣa" is understood in all the subsequent sūtras up to V. 4. 106.

अहस्त्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व, एकदेश, संख्यात पुण्यात्, च, रात्रेः ॥

वृत्तिः ॥ अहरादिभ्यः परो यो रात्रिश्चाहस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारासंख्यादिप्रत्ययादिभ्यः । अहर्षहणं इत्याद्यम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशः । पूर्वं रात्रिः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापरपठने समासः ॥

87. The affix ach comes after the word rātri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or sankhyāta or punya, when the compound is a Tatpuruṣa, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word rātri.

The anuvritti of संख्याप्ययादिः is drawn in to this sūtra by force of the word च "and" of the sūtra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः "day and night". So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः 'the first part of night': अपररात्रः 'the latter part of night. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यारात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable: as, हे रात्री समाहूते = द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिक्रान्ता रात्रिश्च = अतिरात्रः, नोरात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥८८॥ पदानि ॥ अहः, अहः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहःसखिभ्यजितवश्यति । तस्मिन् परभूते अहमित्यतस्याहन् इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य वत्तस्मात् ।

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix tach to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix टच् follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अहन् is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्यः "these words", is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sūtra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpuruṣa compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus ह्योराहोर्भवः = अहन्, अहन्, अहर्तिक्रान्तः = अत्यहन्, निरहन् ॥ So also सर्वहन्, (VIII. 4. 7), पूर्वाहन्, अपराहन्, संख्याताहन् (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

The ordaining of substitution is redundant according to the Vārtika-kāra. In his opinion, the sūtra अहनः एतेभ्यः alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन when preceded by these words सर्व &c". The adding of अच् would produce the same result : as हि + अहच् + अच् = हि + अहच् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहच् is elided) = अहनः ॥ The only specific result which टच् would have produced was to make the feminine of these words end in long ई (IV. 1. 15), and the elision of the final अच् of अहन (VI. 4. 145). But the compounds of अहच् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine : and as the desired form is अहनः, the sūtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अहन for अहच् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावैस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याह शब्दस्याङ्गादेशो न भवति ॥

89. This substitution of ahna for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samāhāra-Tatpurusha. Thus हे अहनी समाहते = अहः, so also अहः ॥ Here rule V. 4. 91 applies.

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe हबोरहनो-र्भवो = अहनः, अहिनः ॥ This is a Taddhitārtha Dvigu compound formed by II. 1. 51; the affix अच् denoting तच्च अच् (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88: and the final अच् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्वाहन इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्यवचनः पुण्यशब्दमाचरे ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a शेषिच ॥ Thus पुण्यः, एकाः ॥ Some include the penultimate word संख्यात also in the prohibition. According to them संख्याताहः is the proper form and not संख्याताहः ॥

राजाहस्तसखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, सखिभ्यः, टच् ॥

वृत्तिः ॥ राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्वातिपरिकाट् टच् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix तच् is added to the words rājan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpurusha compound.

Thus. महराजः, महराजः, परमाहः, उत्तमाहः (VI. 4. 145) राज्ञः सखा = राजसखः, ॥ अद्विजसखः ॥ Why not so here महराणां राज्ञी = महराज्ञी instead of महराज्ञी ॥ For according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of an affix denoting gender" (प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्); the stem राजन् would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of the sūtra shows that the feminine राज्ञी is not to be taken. Because अहन् being a prosodially lighter word than राजन् ought to have been placed first in the compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with अहन्, i. e. राजा + अहन्; and not राज्ञी + अहन् ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ गोराशान्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुक्प्रत्ययो न भवति ॥

92. The affix तच् comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगवः, उत्तमगवः, पंचगवम्, दशगवम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचनि-गोभिः क्रीतः = पंचगु (Here the affix ढक् V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samāsanta affix दृच् is not added). So also दशगुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a सुप् affix is elided: as राजगवमिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurusha, will not debar the samāsanta affix: as पंचगो गोभ्य आ गतः = पंचंगा + दृच् + रूप्य (the तच् is added by this sūtra, and the taddhita रूप्य to denote तत् आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवरूप्यम्, पंचगवमयम्, दशगवरूप्यम्, दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्राख्यायाम्, उरसः (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ उरः राशान्तात्तत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति स चेदुरःराशो अग्राख्यायां भवति ॥

93. The affix तच् comes after the word uras standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अम means 'the principal': as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonymy it has come to mean 'the principal'. Thus अश्वानां उरः = अश्वोरसम् so also हस्तपुरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवदत्त-स्थोरः = देवदत्तोरः "the breast of Devadatta".

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्, जाति, संज्ञायोः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनस् अश्मन् अयस् सरम् इत्येवमन्तान्तपुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति जाति संज्ञायां च विषये ॥

94. The affix *ṭach* comes after *anas*, *aśman*, *ayas*, and *saras* when at the end of a *Tatpurusha* compound, it denotes a genus or a name.

Thus *उपानसम्*, *अमृताश्मः*, *कालायसम्*, and *मण्डूकसरसम्* are examples of *जाति* words, while *महानसम्*, *पिण्डाश्मः*, *लोहितायसम्*, and *अजसरसम्* are examples of *संज्ञा* ॥

Why do we say "when meaning a *jāti* or a *sañjñā*?" Observe *सरनः*, *सश्मा*, *सस्तरः* ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्षः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तक्षः, (टच्) ॥ वृत्तिः ॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परा यन्तश्चतुर्दश स्वरन्तान्तपुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix *ṭach* comes after *taksha* when preceded by *grām* and *kauṭa*, in a *Tatpurusha* compound.

The *anuvritti* of *jāti* and *sañjñā* does not run into this *sūtra*. Thus *ग्रामस्य तक्षा* = *ग्रामतक्षः*, बहुनां साधारणः 'the public carpenter of all'. *कुट्यां भवः* = *कौटः*; *कौटस्य तक्षा* = *कौटतक्षः* meaning *स्वतन्त्रः कर्मजीवी*, न कस्यचित्प्रातिबद्धः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अतेः, शुनः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अतिशब्दात्परो यः श्वश्चतुर्दश स्वरन्तान्तपुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* preceded by *ati*, in a *Tatpurusha* compound.

Thus *अतिक्रान्त श्वानम्* = *अतिश्वो वराह* "the bear that surpasses the dog" i. e. *श्ववान* "very swift". So *अतिश्वो सेवकः* "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also *अतिश्वी सेवा* "service worse than that of a dog" = *अतिनीचासेवा* ॥

उपमानाद्ग्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अग्राणिषु, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाची यः श्वश्चतुर्दश स्वरन्तान्तपुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* ending in a *Tatpurusha* compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus *आकर्षः श्वेव* = *आकर्षश्च* 'a dog-like bow'. *फलकश्च* "a dog-like blade". This compounding takes place by II. 1. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe *नश्वा* = *नश्वा लोहः* "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of *Kāśikā*: for in the case of *नश्वा* *Tatpurusha* compound

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःश्वालोऽः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः श्वेव = वानरश्वा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकृधः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग, पूर्वात्, च सकृधः (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परं यः सकृथिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तान्तपुरुषादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

98. The affix *ṭach* comes after *sakthi* when preceded by *uttara*, *mṛiga*, and *pūrva* in a *Tatpurusha* compound, as well as when a thing is compared with it.

By the force of the word च in the sūtra, we read in the word उपमानात् also. Thus उत्तरसकृथम्, मृगसकृथम्, पूर्वसकृथम् ॥ So also in फलकमिव सकृथि = फलकसकृथम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ नावोऽन्तान्तद्विगोऽच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

99. The affix *ṭach* comes after the word *nau*, when at the end of a *Dvigu* compound.

Thus द्वे नावौ समाहते = द्विनावम्, so also त्रिनावम् ॥ Thus द्विनावधनम्, पञ्चनावधियः are also formed. So also द्वाभ्यां नौभ्यामागतं = द्विनावरूप्यम्, द्विनावमयम् (IV. 3. 31).

Why do we say "when in a *Dvigu* compound"? Observe राजनौ "the king's ship". The phrase अनादृत्युक्ति "when a *Taddhita* affix is not elided" of sūtra V. 4. 92 applies here also. Therefore टच् does not apply in पञ्चमिनौभिः क्रीतः = पञ्चमौ, दशमौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धान्, च, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परं यो नावशब्दस्तदन्तान्तपुरुषादृच्प्रत्ययो भवति ॥

100. The affix *ṭach* comes after the word *nau*, when preceded by the word *ardha*, in a *Tatpurusha* compound.

Thus अर्द्धं नावः = अर्द्धनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकप्रचरित्वं लिङ्गस्य) ॥

स्वार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ स्वार्याः, प्राचाम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगोरर्द्धाच्च इत्यम्यनुवर्त्तने । स्वार्याशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परं यः स्वार्याशब्दस्तदन्तान्तपुरुषादृच्प्रत्ययो भवति प्राचाश्वार्याणां मतेन ॥

101. To the word *khârî*, at the end of a *Dvigu* compound, and to the same, when preceded by the word *ardha*,

in a Tatpurusha compound, the affix *ṭach* is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words *द्विगोः* and *अर्धान्* are both understood here. Thus *दे खार्यौ समाहते* = *द्विखारम्* or *द्विखारि* ॥ So also *अर्धं खार्या* = *अर्धखारम्* or *अर्धखारी* ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with: as *खार* is synonymous with *खारी*, as *द्विखारं*, *त्रिखार* ॥ And it will be governed by the Vārtika *अन्यभ्यामपि दृश्यते खार शताद्यर्थम्* under V. 1. 57 and 58, in Mahābhāṣya.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ *पदानि* ॥ *द्वि*, *त्रिभ्याम्*, *अञ्जलेः*, (*दृच्*) ॥

वृत्तिः ॥ *द्वित्रिभ्यां परौ यो ऽञ्जलिशब्दस्तन्नात्तत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति* ॥

102. The affix *ṭach* is added to the word *añjali*, when preceded by *dvi* or *tri*, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus *द्वावञ्जली समाहर्ता* = *द्वाञ्जलम्*, so also *त्र्यञ्जलम्* ॥ The word *द्विगोः* is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus *द्वयोरञ्जलिः* = *द्वुञ्जलि* ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix *दृच्* does not apply here: *द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां कीर्त* = *द्वाञ्जलिः* ॥ So also *त्र्यञ्जलिः* (V. 1. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sūtra. Thus in the alternative we have *द्वाञ्जलिप्रियः* ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ *पदानि* ॥ *अनसन्ताव*, *नपुंसकात्*, *छन्दसि*, (*दृच्*) ॥

वृत्तिः ॥ *अनन्तावसन्ताच्च नपुंसकानिज्ञानत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये* ॥

शक्तिकम् ॥ *अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वाच्यम्* ॥

103. In the Chhandas, the affix *ṭach* comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in *अन्* or *अस्* ॥

Thus *हस्ति + चर्मन्* *हस्तिचर्मम्* as in *हास्तचर्मं जुहोति*, so also *क्षत्रभचर्मं अभिदिचति* ॥ So also when a word ends in *अस्* as, *देवच्छन्दसानि* (*देव + छन्दस्* = *देव + छन्दस् + दृच्* = *देवच्छन्दसम्*) so also *मनुष्यच्छन्दसानि* ॥

Why do we say "when ending in *अन्* or *अस्*"? Observe *बन्वदारु जुहोति* ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe *सुवामाणं पृथिवी व्यापनहसम्* ॥

Vārt:—The word *वा* "optionally" should be read into the sūtra. Therefore *दृच्* is optionally added, as *ब्रह्मसाम* or *ब्रह्मसामम्*, *देवच्छन्दः* or *देवच्छन्दसम्* ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ *पदानि* ॥ *ब्रह्मणः*, *जानपदाख्यायाम्*, (*दृच्*) ॥

वृत्तिः ॥ *ब्रह्मणश्छान्तात्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति सनासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदस्यमाख्यायते* ॥

104. The affix *ṭach* comes after the word *brahmana* in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

The word **जानपदः** = **जनपदेषु भवः** 'belonging to a country'. This affix comes after that Tatpurusha the first member of which is a word denoting a country. Thus **सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा** = **सुराष्ट्रब्रह्मा**, and **अवन्तिब्रह्म** : "a Brāhmaṇa of Surashṭra or Avanti". This is an example of Locative Tatpurusha compound.

Why do we say "when referring to the name of a country"? Observe **हेनब्रह्मा नारदः** 'Narada the bard of the gods'.

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कु, महद्भ्याम्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तान्त्युरुषादृच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix **ṭach** comes optionally after the word **brahman** preceded by the words **कु** and **महन्**, in a Tatpurusha compound.

Thus **कुब्रह्म** or **कुब्रह्मा**, **महाब्रह्म** : or **महाब्रह्मा** ॥ The word **ब्रह्मन्** is a synonym of **ब्राह्मण** "a Brāhmaṇa".

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्, चु, द, प, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषाधिकारिणि निवृत्त । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् इकागन्तात् एकागन्तात् इकागन्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति. स चेद् द्वन्द्वः समाहारं दर्शने नंतरन्तर्याणि ॥

106. The affix **ṭach** comes after a Dvandva compound ending in a palatal, or a **दृ** or a **पृ** or a **हृ** when the compound is a Samāhāra Dvandva (collective noun taken as a unity.)

The anuvritti of Tatpurusha which commenced at V. 4. 86, ceases. The rule applies to **समाहारद्वन्द्व** "an aggregate Dvandva" which is always in Neter singular; and not to **इतरतरद्वन्द्व** "or mutual conjunction". Thus **वाक् च त्वक् च** = **वाक्त्वचम्**, so also **सकृच्चर्म**, **धीसज्जम्**, **इदृज्जम्**, **वागूर्ज्जम्**, **समिदृज्जम्**, **संवादिपदम्**, **वादिपदम्**, **छत्रोपासनम्**, **धेनुगोदुहम्** ॥

Why do we say "after a Dvandva"? The affix will not come after a Tatpurusha, as, **पच वाचः समाहृताः** = **पंचवाक्** ॥ Why do we say "when ending in a consonant of च class, or दृ, पृ and हृ"? Observe **वाक्सामिन्** ॥ Why do we say "in a Samāhāra Dvandva"? Observe **प्रावृट्द्वयम्** ॥

अव्ययीभावे शस्त्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शस्त्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ शस्त्रिभ्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥

107. The affix **ṭach** comes after the words **śarat** &c, when forming an Avyayibhāva compound.

Thus **शरद्** = **सर्वापद्** = **उपशरत्पद्**, **पतिशरत्पद्**, **उपविषाद्यम्**, **पतिविषाद्यम्** ॥

Why do we say when forming an Avyayibhāva compound? Observe परमशरन् ॥ Those words of शरशङि class which end in a ह्य consonant add invariably (नित्य) the affix त्च in spite of V. 4. 111. The anuvṛtti of avayayibhāva extends upto V. 4. 113.

1 शरन्, 2 विपाश, 3 मनस्, 4 मनस्, 5 उपानह, 6 मनडुह, 7 विन्, 8 हिमवन्, 9 हिमक*, 10 विद्*, 11 सद्*, 12 विश, 13 दृश, 14 विश, 15 चतुर्, 16 ख्यद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 कियन्*, 20 जराया जरस् च (as उपजस्), 21 प्रतिपरसमनुभ्यो ऽक्षजः (as प्रत्यक्षं, परोक्षः, समक्षम्, and अन्यक्षम्, The second is Tatpursha) 22 पथिन्, 23 सदृश ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्ताद्व्ययीभावाद्व्ययप्रत्ययो भवान् समासान्तः ॥

108. The affix त्च comes after an Avayayibhāva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजम्, अभ्यात्मम्, प्रत्यात्मम् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन इत्येव । नपुंसकप्रहणमुत्तरपरशिवशेषणम् । अन्नन्त यन्नपुंसकं तदन्ताद्व्ययीभावाद्व्ययप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

109. The affix त्च comes optionally after an Avayayibhāva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word अन् is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sūtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मम्, or प्रतिचर्म, उपचर्मम् or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहाणीभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्ताद्व्ययीभावाद्व्ययप्रत्ययो भवति ॥

110. The affix त्च comes optionally after an Avayayibhāva ending in nadi, paurṇamāsi, and āgrahāṇi.

Thus नद्याः समीपम् = उपनदम् or उपनदि. उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमास. उपग्रहायणम् or उपग्रहायणि ॥

सयः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ सयः ॥

वृत्तिः ॥ सय इति प्रत्याहारप्रहणम् । सयन्ताद्व्ययीभावाद्व्ययप्रत्ययो भवति ॥

111. The affix त्च comes optionally after an Avyayibhāva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The सय here means the pratyāhāra सय i. e. all the Mute consonants. Thus उपसैमिषम्, or उपसैमिष्, उपदृषयम्, or उपदृषयन् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाद् षच् प्रत्ययो भवति 'सेनकस्याचार्यस्य' मतेन ॥

112. The affix *ṭach* comes after an *Avyayibhāva* compound ending in 'giri', according to the opinion of the Grammarian Senaka.

Thus अन्तर्गिरि or अन्तर्गिरि. उपगिरि or उपगिरि ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (*pūjārtha*), for the *anuvṛitti* of the word अन्यतरस्याच् "optionally" was understood here already.

बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, सकथ्य, अक्ष्णोः, स्वाङ्गात्, पच् ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गवाची यः सकथिषब्दो ऽभिशाब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहे षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix *shaeh* comes after the words *sakthi* and *akshi*, final in a *Bahuvrīhi* compound and denoting a portion of one's body.

Thus दीर्घं सकथि यस्य -- दीर्घसकथः, so also कल्याणसः, मोहिनासः, विशालासः ॥ The word सकथ्यक्ष्णोः is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say "in a *Bahuvrīhi* compound"? Observe परमसकथिः, परमाक्षिः ॥ Why do we say "after *sakthi* and *akshi*?" Observe दीर्घजानुः, मुवाहुः ॥ Why do we say "when denoting a part of the body?" Observe दीर्घसकथं शकटं, स्थूलाक्षिरिक्षुः ॥

The new affix षच् is employed instead of टच् for the sake of the accent. Thus चक्रसकथी स्त्री, वीर्यसकथी स्त्री ॥ By sūtra IV. 1. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicator ष is formed by डीप् and not डीप् ॥ Had the affix here been टच्, then the feminine would have been formed by डीप् (IV. 1. 15), which is *anudāṭṭa* (III. 1. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term 'saktha' has *optionally* *udāṭṭa* accent, on this final in a *Bahuvrīhi*. When therefore, it is not oxytone, then by adding डीप् the final of दीर्घसकथी would have been *anudāṭṭa*, so that the feminine in one case would be oxytone, in the other not, which would be anomalous. But when डीप् is added, it is *always* *udāṭṭa*, which is desired: and removes the anomaly. The *anuvṛitti* of *Bahuvrīhi* extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेर्दार्ढ्यणि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दार्ढ्यणि, (पच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दार्ढ्या समासायै ॥

114. The affix *shaeh* comes after a *Bahuvrīhi* compound ending in the word *aṅguli*, when the compound means "a piece of wood".

Thus अङ्गुलेर्दार्ढ्य, अङ्गुलेर्दार्ढ्य, so also पञ्चाङ्गुलं ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

Why do we say "in a Bahuvrīhi"? Observe **अंगुलायिः** = हे अंगुली प्रमाण-
मस्या ॥ It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding **अश्च** as
samāsānta affix, the *āṅguli* meaning here *size* and not *figure*. Why do we say
"when meaning a wood"? Observe **पंचांगुलिहस्तः** ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्निः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्ध्निः ॥
वृत्ति ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहि षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix *sha* comes after a Bahuvrīhi com-
pound ending in *mūrdhan*, and preceded by *dvi* and *tri*.

Thus **द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥** The feminine is formed by **इनीष्** and the accent
is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by *dvi* and *tri*?" Observe **उच्चैर्मूर्धा ॥**

अल्परणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अप् पूरणी, प्रमाणयोः ॥
वृत्ति ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतिस्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्ता-
न्प्रमाण्यन्ताश्च बहुव्रीहेरप्यप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥
वार्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ नेतुर्नक्षत्रैरुपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मासाङ्कतिप्रत्ययपूर्वं शब्दोच्चिभिः ॥

116. The affix *ap* comes after a Bahuvrīhi com-
pound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word
pramāṇī.

The word **पूरणी** means words in the feminine gender ending in an or-
dinal affix (V. 2. 48 &c). **प्रमाणा** means 'a witness, a principal'. Thus **कल्याणी**
पंचमी आसां रात्रीणां = **कल्याणीपंचमा रात्रयः** "the nights, the fifth of which is auspici-
ous". **कल्याणीदशमा रात्रयः** ॥ So also **स्त्री प्रमाणी एषां** = **स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः** meaning
मार्गप्रधानाः "having a woman for authority".

Vart:—The affix **अप्** applies when the Ordinal Numeral is the prin-
cipal (*pradhāna*) member in a compound. When the Ordinal enters fully
into another object, and is not merely wrapped up as it were in another ob-
ject in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition
of *puṇvad-bhāva*—the change of feminine into masculine ordained by VI.
3. 24—applies also to the Ordinal when it is *pradhāna*. Therefore, the affix
is not added here. **कल्याणपंचमीकः पक्षः** = **कल्याणी पंचमी अस्मिन् पक्षे ॥**

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** when preceded by a word de-
noting asterism. As **मृगनेत्रा रात्रयः** = **मृगो नेता आसां रात्रीणां** "the night whose
leader is the asterism *mṛiga*" so also **पुष्यनेत्राः ॥** Why do we say "an aste-
rism"? Observe **देवदत्तनेतृकाः ॥**

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** in the *Chhandas*. As, **बृहस्पति**
नेत्रा देवाः, सोमनेत्राः ॥

Vart:—The affix **ह्यप्** comes after the word **मास** when preceded by an
ordinal having an affix denoting wages of service. Thus **पंचको मासोऽस्य** = **पंचक**

नासिकः कर्मकरः so also दशकनासिकः कर्मकरः ॥ Sūtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कच् (V. 1. 22). Therefore दशकनासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमन् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ अन्तर, बहिर् भ्याम्, च लोमन्, (अप्)

वृत्तिः ॥ अन्तर बहिस् इत्येताभ्यां परौ यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरप्यस्यो भवति ॥

117. The affix ap comes after a Bahuvrīhi ending in loman and preceded by antar and bahis.

Thus अन्तर्गतानि लोमान्यस्य - अन्तर्लोमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly बहिर्लोमः पटः ॥

अम्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अच्, नासिकायाः, संज्ञायाम्, नसम्, च, अस्थूलात् ॥

वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहिरप्यस्यो भवति नासिकाशब्दश्च नसमाज्ञायामपद्यते ॥

वार्तिकम् ॥ खुरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥

118. The affix ach is added to the word nāsikā final in a Bahuvrīhi, when it expresses a Name, whereby nas is substituted for nāsikā, but not so when the word sthūla precedes the word nāsikā.

Thus द्रुवि नासिकाऽस्य = द्रुणसः, वादघ्रीणसः ॥ The न is changed to ण by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe तुंगनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूलः"? Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vart.—After the words खुर and खर, for नासिका is substituted नस् but no affix is added: as, खुरणा, खरणाः ॥ In the alternative, the affix अच् is added, as खुरणसः, खरणसः ॥

Ishṭi.—The forms शतिनाः, अर्चनाः and अहिनाः are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परौ यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरप्यस्यो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्तिकम् ॥ वेधो वक्तव्यः ॥

119. The affix ach comes after the word nāsikā final in a Bahuvrīhi, when an upsarga precedes it, and नस् is substituted for नासिका ॥

This rule applies where the word is not a sañjñā, as it was in the last. Thus उन्नता नासिकाऽस्य = उन्नसः, प्रणसः ॥ The न is changed into ण by VIII. 4. 28.

Vart.—The ण is substituted for नासिका when वि precedes it. As, विगतानासिकाऽस्य = विण, so also विषयः in the same sense.

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ पदानि ॥ सुप्रात, सुश्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरश्र, एणीपद, अजपद, प्रोष्ठपदाः ॥

वृत्तिः ॥ सुप्राताइयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यस्य च टिलोपार्धिकं निपातनादेशे तद्वत् ॥

120. The following Bahuvrīhis are irregularly formed by adding ach :—su-prāta, su-śva, su-diva, śārikuksha, chaturaśra, eṇī-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the टि (syllable) is elided. शोभनं पातरस्य = सुप्रातः, शोभनं श्वाऽस्य = सुश्वः, शोभनं दिवाऽस्य = सुदिवः ॥ शारिरिव कुक्षिरस्य = शारिकुक्षः, चतुर्लोकश्रयोऽस्य = चतुरश्रः, एण्या इव पादावस्य = एणीपदः, So अजपदः, मोष्टो गाः, तस्यैव पादावस्य = पाष्ठपादः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नञ्, दुः, सुभ्यः, हलि, सक्थ्योः, अन्यतरस्याम्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvrīhi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्हलः or दुर्हलिः, सुहलः or सुहलिः ॥ So also असक्थः, असक्थिः, दुःसक्थः or दुःसक्थिः, सुसक्थः or सुसक्थिः ॥

Some read the text as हलिसक्थ्यो ॥ According to this reading we have मशक्तिः or अशक्तः दुःशक्तिः or दुःशक्तः विरूपा शक्तिरस्य, सुशक्तिः or सुशक्तः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिच्, प्रजा, मेधयोः ॥ वृत्तिः ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच्यप्रत्ययो भवति समासान्तः ।

122. The affix asieh (अस्) comes invariably after prajā and medhā, final in a Bahuvrīhi, when the above particles नञ्, सु and दुस् precede them.

Thus अविविद्यमाना प्रजाऽस्य = अप्रजस nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा, नैमेधा, सुमेधा ॥ The word “invariably” (नित्य) shows that the anuvṛitti of the word “optionally” of the last sūtra does not run here. The word nitya also indicates that the affix *asch* comes after prajā and medhā even when preceded by other words. As:

श्रीत्रियस्येव ते राजन्मन्त्रकस्याल्पमेधस
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थज्ञासनी ॥

बहुप्रजाइछन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजाः, छन्दसि ॥ वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥

123. The form bahuprajās is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्दलिमाविवेश ॥ In the secular literature, the form is बहु-
प्रजः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच्, केवलात् ॥

वृत्तिः ॥ केवलात् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनिच्यस्यस्यो भवति समासान्तः ॥

124. The affix *anich* (अन्) comes after the word *dharmā*, when it is the last member of a *Bahuvrīhi* compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् nom. sin. कल्याणधर्मा so also वियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् "when it alone is the last member"? Observe परमः स्वो धर्मोऽस्य = परमस्वधर्मः ॥ The word केवलात् according to Kāśikā qualifies the word पूर्वपद understood. That is, the first member must be *one* word though a *compound* word, according to Kaumudī, and it explains such forms as सन्निग्धसाध्यधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा (c. g. अविनाशी वा अरंज्यमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा) ॥ According to Prasādakāra केवलात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदात् ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, तृण, सोमेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासं स्वादिभ्य परं जम्भेति कृतसमासान्तपुत्तरपदं निपात्यते ॥

125. The word *jambhā* stands at the ending of a *Bahuvrīhi*, when preceded by *su*, *harita*, *trīṇa*, and *soma*.

The जम्भन् is a word that has already taken the *samāśānta* affix *an* irregularly, and means 'food' or 'tooth'. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा देवश्चः so also हरितजम्भा, तृणजम्भा (तृणं भक्ष्यं यस्य) सोमजम्भा ॥ When it means 'tooth', the compound should be analysed as, तृणानिव or सोमानिव जम्भोऽस्य ॥ If *su* &c. do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुब्धयोगे ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणमेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासं लुब्धयोगे ॥

126. The form *dakṣhiṇerman* is an irregularly formed *Bahuvrīhi*, when used in conjunction with a hunter.

The word लुब्ध means व्याध or a fowler, a hunter. Thus दक्षिणेर्मास्य = दक्षिणेर्मा मगः 'a stag wounded by the hunter on the right flank'. But in the following verse:—दात्री हिमाद्रजनात्ी गुणानिधिरिगुणानिधिनो दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मन् means 'a wound'. Why do we say 'in reference to a hunter'? Observe दक्षिणेर्मन् शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इच्, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तच्च तेनेदर्मात् सरूपव्यत्ययं बहुव्रीहिरुच्यते ॥

127. The affix *ich* comes after a *Bahuvrīhi* when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशाकेश = केशेषु केशेषु गृहीत्वा इव युद्धं प्रयुज्ते ॥ So also कक्षाकक्षि, पुसलापुसला, कृष्ण-

वृण्ड ॥ The affix इच् forms also avyayibhāva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठद्गु words II. 1. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादयः शास्त्रा इत्यप्ययान्ताः साधवा भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तदर्थे एषा चतुर्थी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidanḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. 1. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यर्थमिष्य प्रत्ययो भवति "the affix इच् comes for the sake of the words dvidanḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidanḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्डि प्रहरति, द्विषुसलि प्रहरति, but not here, द्विदण्डा शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrīhi, yet some of these words are Tatpurusha : as निकुच्य कर्णोधावति = निकुच्यकर्णो धावति ॥ प्रोक्षपाशो हस्तिनं वाहयति = प्रोक्षपादि हस्तिनं वाहयति ॥ The compounding takes place by II. 1. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विषुसलि, 3 उभाञ्जलि, 4 उभयाञ्जलि, 5 उभादन्ति, 6 उभयादन्ति, 7 उभाहस्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्णि, 10 उभयाकर्णि, 11 उभापाणि, 12 उभयापाणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रोक्षपादि, 17 आक्षयपदि, (आक्षयपदि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्णि, 20 सहतपुच्छि, 21 अन्तवाप्ति ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोङ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम्भ्याम्, जानुनोः, ङुः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य नुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jānu for jānu, when forming the Bahuvrīhi compound.

Thus प्रकृष्टे जानुनी अस्य = प्रङ्गु, So also सङ्गुः ॥

ऊर्ध्वाङ्गिभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वात्, विभाषा (ङुः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा नुरित्ययमादेशो भवति ॥

130. The substitution of jānu for jānu is optional, when the word ūrdhva precedes it.

Thus ऊर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानु or ऊर्ध्वहः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊधसः, अनङ् ॥

वृत्तिः ॥ ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहिनङ्ङादेशो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anai is the substitute of the final of ऊधस् in a Bahuvrīhi.

As कुण्डमिव ऊधोऽस्याः = कुण्डोष्ठी, घटोष्ठी ॥ The feminine is formed by adding ङीष् (IV. 1. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोषाः पञ्चन्यः

घटोपा धेनुकम् ॥ ऊधस् + भन् = ऊधन् (VI. 4. 148). ऊधन् + डीप् = ऊधन् + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊध्ना ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, च ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहिरनङादेशो भवति ॥

132. The *anañ* is the substitute of the final of dhanus in a Bahuvrihi.

As शार्ङ्ग धनुस्स्य = शार्ङ्गधन्वन् nom. s. शार्ङ्गधन्वा ॥ So also गाण्डावधन्वा, पुष्पधन्वा अधिष्ठधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (अनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तद्वयव्रीहेनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेषु नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते ॥

133. The substitution of *अनङ्* does not optionally take place when the Bahuvrihi is a Name.

This declares an option, where the last sūtra had made the substitution compulsory. As शानधनुः or शानधन्वा, दृढधनुः or दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति ॥

134. For the final of जाया is substituted निङ् in a Bahuvrihi.

Thus युवतिर्जाया यस्य = युवजातः (जायाः निङ् = जाय + निङ् = जा + ति, the य being elided by VI. 1. 66). So also वृद्धजानिः ॥ There is punvad-bhava also,

गन्धस्तेदुत्पूतिः सुगन्धिः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्स्य, इत्, उत्, पूतिः, सु, सुगन्धिः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुगन्धि इत्येतेभ्य परस्य गन्धशब्दस्य इकागन्धेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

135. For the final of गन्ध is substituted इ when preceded by उत्, पूति, सु and सुगन्धि in a Bahuvrihi.

Thus the अ of गन्ध is replaced by इ, as उदगन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुगन्धिः ॥ Why after the e only? See नीत्रगन्धा वानः ॥

Note :—The word गन्ध is a material noun as गन्धान् पिनाडि, and an adjective as चन्दनगन्धः 'having the scent of sandal'. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः "a shop-keeper having many sweet perfumes for sale".

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पाख्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्यैकागन्धेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

136. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of a Bahuvrihi compound, when गन्ध means 'a little'.

Thus सृषोऽल्पाऽस्मिन् = सृषगन्धि भोजनम् "food with a little broth". So वृत्तगन्धि "food with a little—a mere scent-of ghee". So क्षीरगन्धि ॥ Here गन्ध is a synonym of अल्प ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानात्परां यो गन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrīhi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पद्मस्यैव गन्धाऽस्य = पद्मगन्धिः, उत्पलगन्धिः करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्त्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

138. The final अ of पाद् is elided when it is at the end of a Bahuvrīhi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानात् is understood here. The लोप substitution is a amāśanta affix in a way. Thus व्याघ्रस्यैव पादावस्य = व्याघ्रपात् सिंहपात् ॥ But हस्ति-
पादः, कटोत्पादः ॥

1 हस्तिन्, 2 कुहाल*, 3 अश्व*, 4 कशिक*, 5 कुरुन्, 6 कटोल, 7 कटोलक*, 8 गण्डोल, 9 गण्डोलक, 10 कण्डोल*, 11 कण्डोलक*, 12 अज*, 13 कपोत, 14 जाल*, 15 गण्ड*, 16 महेन्द्रा, महिन्द्रा), 17 शसी, 18 गर्णिका, 19 कुसुम्, ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीषु प्रभृतय कृतपादलोपाः पञ्चान्त सप्तशया एव । तत्रैवसुत्र ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिष्वेव । यथा कुम्भपद्यादिव स्थित्यन्ति ॥

139. The words kumbhapadi &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद् ॥

The forms कुम्भपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद्, and then substituting पद् for पात् before the feminine affix ई by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix डीप्, and nowhere else, as कुम्भपदी, शतपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 140. In their case, this sūtra teaches the invariable affixing of डीप् to such words; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 शूलपदी,* 5 मुनिपदि, 6 गुणपदी,* 7 शतपदी, 8 सूत्रपदी, गोधापदी, 9 कलशपदी, 10 विपरी,* 12 तृणपदी,* 13 द्विपदी, 14 त्रिपदी*, 15 षट्पदी*, 16 शसीपदी, 17 शानिपदी*, 18 विष्णुपदी*, 19 सुपदी, 20 निष्पदी, 21 आर्द्रपदी, 22 कुणिपदी, (कुणपदी), 23 कृष्ण-
पदी, 24 शुचिपदी*, 25 द्रोणपदी, (द्रोणीपदी), 26 ह्रस्वपदी, 27 सूकरपदी, 28 शक्रपदी, 29 अष्टापदी, 30 शृणपदी, (स्थूलपदी), 31 अपदी*, 32 सूत्रीपदी, 33 मालापदी, 34 गोपदी, 35 घृतपदी, 36 सूपपदी, 37 श्वपदी, 38 अर्बपदी, 39 स्तनपदी, 40 कलहसपदी, 41 विषपदी ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति सामासान्तः ॥

140. The final अ of पाद is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrīhi.

Thus द्वा पादावस्य = द्विपात्, त्रिपात्, so also दशमौ पादावस्य = सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वयसि, दन्तस्य, दत् ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्दन्तशब्दान्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो वयसि गम्यमाने ॥

141. For दन्त is substituted दत् in a Bahuvrīhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The क् of दत् is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before त् in declining these words in saṃanamasthāna cases; and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to उगित् apply to these. Thus द्वा दन्तावस्य = द्विदन्त् "a child of the age in which two teeth have appeared". So also त्रिदन्त्, चतुर्दन्त् ॥ दशमनादन्तावस्य समस्ता ज्ञानाः = सुदत् कुमारः "a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully". Why do we say denoting 'age'? Observe द्विदन्तः कुजरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासः ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrīhi.

Thus पञ्चदन्तमालभत, उभयदन्त आलभत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, संज्ञायाम्, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रियामन्यवशार्थं सज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अयोदन्ती, फालदन्ती ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समदन्ती, क्षिप्रदन्ती ॥

विभाषाश्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, श्याव, आरोकाभ्याम् (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ श्याव अंगक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrīhi compound, when it is preceded by the words śyāva and aroka.

Thus श्यावदन्तः or श्यावदन्, अरोकदन्तः or अरोकदन् ॥ अरोक means 'dark' 'non-luminous'. The word संज्ञायाम् of the last sūtra governs this also; so that

when the compound is not a Name, the substitution does not take place; as दयावदन्तः, भरावदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अग्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष, वराहभ्यः, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषित्येव । अग्रान्ताच्छब्दान् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा इत् इत्यमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional in a Bahuvrihi, when it is preceded by a word ending in अग्र or by शुद्ध, शुभ्र, वृष and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुइमलाम्रवन्, or कुइमलाम्रवन्तः, so also शुद्धवन्तः or शुद्धवन्, शुभ्रवन्तः or शुभ्रवन्, वृषवन्तः or वृषवन्, वराहवन्तः or वराहवन् ॥

The च of the sūtra indicates that the substitution optionally takes place in other cases not enumerated: as आहवन्तः or आहवन्, मूषिकवन् or मूषिकवन्तः, गर्भवन्तः or गर्भवन्, शिखरवन्तः or शिखरवन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थायां, लोपः ॥

वृत्तिः । ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहिर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालादिकृता वस्तु-
र्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यन्ते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a Bahuvrihi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse of time, such as age &c. Thus असंज्ञानं ककुदमस्य = असंज्ञानककुद = बालः "the young of an animal". पूर्णककुद = मध्यमवया "middle-aged animal": उन्नतककुद = वृद्धवया "old". स्थूलककुद = बलवान् "strong", यष्टिककुद = नातिस्थूलो नातिकृशः ॥

Why do we say when denoting a condition? Observe श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुत्, पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते अभिधेये ।

147. The Bahuvrihi word Tṛikakud, formed by the elision of the final अ of kakuda, is the name of a mountain.

त्रीणिककुदान्यस्य = त्रिककुत् "a three-peaked hill, the peaks having the shape of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुदः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद्, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ उद् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

148. After *ut* and *vi*, the final of *kâkuda* is elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus उग्रतंकाकुवमस्य = उस्काकुन्, so also विककुन् ॥ The word काकुन् means 'palate'.

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णात्, विभाषा, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकुवमस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

149. After *pîrpa*, the final of *kâkuda* is optionally elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus पूर्णम् काकुवमस्य = पूर्णकाकुन् or पूर्णकाकुः ॥

सुहृदुर्द्वेदी मित्रमित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद, दुर्द्वेदी, मित्र, अमित्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ सुहृन् दुर्द्वेन् इति निपात्यते यथासंख्य मित्रमित्रयोरान्धेययोः । सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृजातो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दु शब्दात्परस्य ।

150. The words *suhrit* and *durhit* are irregularly formed Bahuvrîhi compounds, denoting "a friend" and "a foe" respectively.

The word *सुहृन्* is derived from *सु* + *हृदय*, the *अय* of *हृदय* being elided in the Bahuvrîhi. It means one whose heart is favourably disposed towards another. So also *दुर्द्वेन्* is derived from *दुर्* + *हृदय*, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend and a foe respectively"? Observe *सुहृदयः* कारुणिकः 'the kind-hearted, merciful', *दुर्द्वेदयश्चोरः* "the evil hearted thief".

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कप् ॥

वृत्तिः ॥ उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix *कप्* comes after *uras* &c final in a Bahuvrîhi compound.

Thus व्युद्वारस्कः = व्युद्वुराऽस्य ॥ So also प्रियसिर्षस्कः, भवमुक्तोपानस्कः ॥

The words *पुमान्*, *अनुज्ञान्*, *पयः*, *नौः* and *लक्ष्मीः* are exhibited in the list of *urasâdi* words as nominative singular, and not in their crude-forms as is the case with other words. The reason of this is, that the singular number of these words take the affix *कप्*, and not their dual and plural numbers. With regard to the dual and plural of these, the affix *कप्* is optionally added by force of *sûtra* V. 4. 154. Thus *द्विपुमान्* or *द्विपुस्कः*, *बहुपुमान्* or *बहुपुस्कः* ॥

1 उरस्, 2 सिर्षस्, 3 उपानह, 4 पुमान्, 5 अनुज्ञान्, 6 पयस्, 7 नौः, 8 लक्ष्मीः, 9 वधिः, 10 मधु, 11 शानिः, 12 अर्थान्नमः ॥ (The affix *कप्* is added to *अर्थ* when preceded by the Negative particle *नञ्*, as *अनर्थकः*)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ इग्रन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrihi the last member of which ends in इन्, when a feminine word is denoted.

Thus बहुवो इण्डिनोऽस्यां शालायां = बहुइण्डिका शाला ॥ So also बहुछात्रिका; बहुस्वामिका नगरी; बहुवाग्मिका सभा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe बहुइण्डी राजा or बहुइण्डिक ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally under V. 4. 154.

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदी, ऋतः, च, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्ताद्बहुव्रीहिर्नदीकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrihi the last member of which is a feminine word ending in long ई or ऊ defined as nadi words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको देशः (बहुव्यः कुमर्योऽमन्देशे), बहुव्रद्धावन्धृकः ॥ बहुकर्तृक ॥ The त in ऋन् is for the sake of euphony.

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्माद्बहुव्रीहिः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ॥

154. After all other Bahuvrihi compounds not covered by the foregoing rules, may optionally be added the affix कप् ॥

Thus बहुखकः or बहुखट्वाकः or बहुखट्टः, बहुमानकः or बहुमानाकः or बहुमानः, बहुवीणकः or बहुवीणकः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrihi about which no special rule has been given above. How do you explain the forms अनृकं साम, बह्वृकं सूक्तं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the samasanta affix अ? The affix अ is added to ऋक when the compound has a special meaning such as अनृचः means 'a boy', बह्वृचः 'a charaṇa'.

Why do we say "after the rest"? Observe प्रियपथः, प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहिौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तं प्रतिषिद्धते ॥

155. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेश्वरा अस्य = विश्वेश्वरः, विश्वेश्वराः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयसः, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्तादबहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

156. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus ब्रह्मः श्रेयांताऽस्य = बहुश्रेयात्, here rule V. 4. 154 is debarred. ब्रह्मः श्रेयस्याऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V. 4. 153 is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been shortened, but this is not done by considering it as a masculine "ईयसो बहुव्रीहि उवत्" See Vārtika under I. 2. 48.

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ वन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्दिताये यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तन्नादबहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi ending in the word bhrātri, when it means 'praised'.

The word वन्नितः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोभना भ्राताऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when it means "praised"? Observe मूर्खभ्रातृकः, दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहिश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a Bahuvrihi ending in short ऋ in the Veda.

Thus हता माताऽस्य = हतमाता. हतपिता, हतस्वसा. सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्रयोः, स्वाङ्गे (कप्, न) ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दो तन्नादबहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the words nāḍi, and tantrī final in a Bahuvrihi, when they mean organs of body.

Thus बह्व्यो नाड्योऽस्य = बहुनाडिः कायः बहुतन्त्रीर्मीवा ॥ The word तन्त्री means 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, बहुनाडीकस्तम्भः, बहुतन्त्रीका वाणा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by ङीप् that comes after jāti; तन्त्री is formed by the upādi affix ई (up III. 158). In बहुनाडि the long ई is shortened as being an upasarjana (I. 2. 48); but the ई of तन्त्री is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (कृत् लिख्य प्रतिषेधः. See I. 2. 48 also).

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, च ॥

वृत्तिः ॥ निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते ।

160. The word निष्प्रवाणि is irregularly formed, without adding the affix कप्, though the last word is a Nadî word.

The word प्रवाणा means either प्रीयतेऽस्यां or प्रवयन्ति तथा ॥ Here ल्युट् is added to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. a shuttle'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पटः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशलाकः "a new unbleached cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been extracted, fresh from the loom. The न is changed to ण by VIII. 4. 29.

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Panini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book it is estimated to extend 2000 pages, the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable pains-taking on the part of the translator.

The Arya Pratihna, (Lahore), 2nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patria, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rajwalpindia), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur), February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	Rs. 20 0 0
Foreign	£ 2 0 0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	Rs. 3 0 0
Foreign	£ 0 6 0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	Rs. 30 0 0
Foreign	£ 3 0 0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK VI.

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Benares:

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

TO
Hon'ble Sir John Edge, Bt. Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

आ३म् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER FIRST.

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ पदानि ॥ एक, अचः, द्वे, प्रथमस्य, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारा उच्यते । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च वितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इति उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्सप्रसारणवैभानान् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवन इत्येव तद्वदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्थानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ॥

1. In the room of the first portion, containing a single vowel, there are two.

Upto Sūtra VI. 1. 12 inclusive it is to be understood that for the first syllable two are to be made, i. e. the first syllable is to be reduplicated. This is an adbhikāra sūtra: all the three words viz एकाच, and द्वे and प्रथमस्य are to be read in the subsequent sūtras upto VI. 1. 12, before the rule of Samprasāraṇa begins. Thus Sūtra VI. 1. 8 says "when लिट् follows, of an unreduplicated verbal root". The sense of this sūtra is incomplete, unless we supply the three words of this sūtra, when it will read thus: "when लिट् follows, there are two in the room of the first portion, containing a single vowel of an unreduplicated verbal root". Thus from जागृ — जजागार (जागृ + णल् IV. 3. 82 = जा + जागृ + अ = ज + जागृ + अ VII. 4. 59 = जजागार "he awoke"). So also पपाच्, इयाय, आर from the roots पच्, इ and ऋ ॥ The reduplication takes place through the force of the affix that follows. Thus the affixes of the Perfect Tense (लिट्), the Desiderative (सृज्), the Intensive (यङ्), the ऋलु vikarṇa, the Aorist in चङ्; all cause reduplication.

The word एकाच means that which consists of one vowel (अच्) ॥ When a stem or root consists of more than one vowel (is a dissyllabic or polysyllabic root), then the एकाच प्रथमः will be the *first syllable*: as in जागृ the portion जा is the प्रथम एकाच् 'the first portion consisting of one vowel'. When a root consists of a single vowel, as इ 'to go', then strictly speaking there cannot be any portion which may be called first (प्रथम) or ekāch consisting of a single

vowel). Here, however, will this rule be applied and इ will be reduplicated, according to the maxim "व्यपदेशिवदेकास्मिन्"—"An operation which affects something on account of some special designation which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach". So also in पच् there is no *first* syllable strictly speaking, but still the rule will apply under the above maxim. In making Reduplications the Rule I. 1. 59 should always be borne in mind. Thus पच् + अ (णत् of क्तिद्) = पाच् पाच् + अ = प पाच् + अ (VII. 4. 59 and 60) = पपाच् ॥

The word द्वि in the sūtra indicates that the very word-form is to be doubled or pronounced twice, and not that another word of similar meaning is substituted. In fact this is not a rule ordaining *substitution* of two, in the room of one; but of the *repetition* of the one. Compare VIII. 1. 1.

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥ पदानि ॥ अच्. आदेः, द्वितीयस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमद्विर्वचनपवायेऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाच्चा द्विर्वचनमधिक्रियते । अच्. आदिर्यस्य धातो-
स्त्ववयवस्य द्वितीयस्यैकाच्चा द्वे भवतः ॥

2. Of that whose first syllable begins with a vowel, there are two in the room of the second portion containing a single vowel.

This debar the reduplication of the *first* syllable. In a verbal root beginning with a vowel, and consisting of more than one syllable, the *second* syllable is to be reduplicated, and not the first. Thus the सन्त root अदिच्, (अद् + सन् = अद् + इद् + सन् VII. 2. 35 = अदिच्), reduplicates the second syllable दिच् and the 3rd per. sing is अदि दिवति, the व being elided by VII. 4. 60; and स changed to ष by VIII. 3. 59. So also अर्शाशपति. अर्शिरपति ॥ The last form is thus evolved, ऋ + सन् = ऋ + इद् + सन् (VII. 2. 74 = अर + इ + स VII. 3. 84, and VI. 1. 51). Here now we have to make reduplication, and if I. 1. 59 be applied, then since a vowel-affix इ follows, the reduplication of अर should take place i. e. the ऋ the sthāni should be reduplicated. But we have explained the sūtra द्विर्वचनेऽच् I. 1. 59, by the phrase द्विर्वचननिमित्तेऽच्, i. e. the vowel-affix causing reduplication. Here the vowel-affix इद् does not cause reduplication, but the consonant-affix सन् that does so. Therefore rule I. 1. 59 does not apply, for इद् itself is a कार्य, and the maxim applies कार्यमनुभवन्ति कार्यं निमित्तवशा न्नाधीयते "surely that which undergoes an operation can, so far as it undergoes that operation, not be made the cause of the application of a grammatical rule". Thus from the root वीङ् is formed वयित् ; here the root वी is gunated before the augment इद्. Rule I. 1. 5 declaring the prohibition of gunation with regard to कित् or डित् words does not apply here. For though वीद् has an indicative इ, yet as it undergoes an operation itself, it cannot be the cause of the application of another rule.

Some persons explain the word अजादिः as the Ablative singular (and not Genitive Singular) of अजादिः and they consider the word as a Karmadhāraya compound and not a Bahuvrīhi compound. According to them the word means:—"The syllable *following* the *initial vowel* is reduplicated". (अभासावादिभ्यश्चादिः, अजादिरुत्तरस्यैकाचो ह भवतः) ॥ According to this interpretation, the word द्वितीयस्य is merely explanatory.

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, न्द्राः, संयोगादयः ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयस्येति वर्णते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां नदन्तभावात् प्राप्तं द्विवचनं प्रतिषिध्यते । नकारादकारेणा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते ॥

वार्तिकम् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ वकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः ॥ वा० ॥ यकारपरस्य रेकस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ ईदृशेनैतृतीयं ह भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कङ्गादीनां तृतीयस्यैकाचो ह भवत इति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ नामधातुनां तृतीयस्यैकाचो ह भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ यथेष्टं नामधातुभिर्वा न वक्तव्यम् ॥

3. The letters न्, द् and र् being the first letter of a compound consonant and being part of the second syllable, are not reduplicated.

The word dvitīyasya "of the second syllable", is understood here. This sūtra debarb the doubling of the consonants n, d, and r when forming parts of the second syllable, provided these letters occur in the beginning of a conjunct (sanyoga) letter. Thus the Desiderative root of उद् is उन्विष, formed by adding सन् and इट् ॥ The second syllable here is न्दिप् which is to be reduplicated by the last rule. But in doing so, न् will not be doubled. Thus we get the form उन्विष्यति, so also from अट् and अर्च we have अट्ठिष्यति, and अर्चिष्यति ॥

Why do we say "when न्, द् and र् are the letters"? Observe ईचिष्यते from ईक्ष् in which क् is the initial letter and has been reduplicated in to च् ॥ Why do we say "being the first letter in a conjunct consonant"? Observe प्राणिष्यति from the root अन् 'to breathe', the न् being changed into ण by VIII. 4. 19 and 21. The phrase अजादि of the last sūtra is understood in this sūtra also. Thus वृद्धिर्वासाति ॥ Some explain the word अजादि understood in this sūtra in the same way as in the last, namely as a karmadhāraya compound in the Ablative singular. They do so, in order to explain the form इन्द्रिष्यति, which is thus evolved इन्द्रमिच्छति = इन्द्रः कथञ्च III. 1. 8 - इन्द्रीय ॥ Then इन्द्रीयतुमिच्छति = इन्द्रीय + सन् ॥ Here though the second syllable consists of n, d and r, yet न् alone is rejected in reduplication and not द् and र् also, as द् and र् are not immediately after the initial vowel (अजादिः इ in this case).

Vārt.—This prohibition should be stated with regard to the letter न् also. As उद्—उर्जिष्यति ॥ This prohibition applies when the word is taught primarily as having a penultimate न् ॥ But when it is taught as primarily

having a penultimate **इ**, then the rule does not apply: the **इ** should then be ordained as a substitute of **इ** ॥ See **Udadi** root 20.

Vart:—There is no prohibition of the **इ** when it is followed by **य** ॥ Thus **अभ्यस्ये** ॥ This is the Intensive form of the verb **अभ्य**, and is thus evolved: **अभ्य** (III. 1. 22. **Vart**)=**अभ्**+**य** (VII. 4. 30)=**अभ्ये**, then follows reduplication by the rules of this sūtra. The second syllable **भ्ये** has an initial **इ** which is not however rejected in reduplication.

Vart:—In the case of the verb **ईष्यति** the third should be reduplicated. "Third of what"? Some say the third of the consonants, and according to them the form is **ईष्ययिष्यति** ॥ Some say the third syllable, therefore of the root **ईष्य** (**ईष्य**+**इद्**+**सन्**), the third syllable **ष** is reduplicated: Thus **ईष्यिष्य**, **ईष्यिष्य** (VII. 4. 79) the **अ** of **ष** is changed into short **इ** by VII. 4. 79=**ईष्यिष्यति** ॥

Vart:—The third syllable of the verbs **काड्य** &c. is to be reduplicated. Thus **काड्य**+**इद्**+**सन्**=**काड्यिष्य**=**काड्यिष्यति**; so also **अस्यिष्यति** &c.

Vart:—The third syllable of verbs derived from nouns is optionally reduplicated. Thus **अश्वीयिष्यति** or **आश्वीयिष्यति** ॥

Vart:—Others say, any syllable of a **नामधातु** (verbs derived from nouns) may be reduplicated. Thus from the noun **पुत्र** is derived the root **पुत्रीय**, the desiderative root of which is **पुत्रीयिष्य**, which requires reduplication. Here any syllable may be reduplicated: as, 1. **पुत्रिपुत्रीयति**, 2. **पुन्रिपुत्रीयति**, 3. **पुत्रिपुन्रिपुत्रीयति**, 4. **पुन्रिपुन्रिपुत्रीयति** ॥ Or there may be double and treble reduplication simultaneously. **पुन्रिपुन्रिपुन्रिपुत्रीयति** ॥

पूर्वोभ्यासः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ पूर्वः, अभ्यासः ॥

वृत्तिः ॥ **इ** इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थान्तरं वक्ष्यन्ते आयेन । तत्र प्रथमात्तेरभ्यस्तकरणं यद् द्विर्विद्वे तयोर्थः पूर्वो द्वयवः सो अभ्याससंज्ञो भवति ॥

4. The first of the two is called the **Abhyāsa** or the **Reduplicate**.

The word **इ** in the nominative case is understood here, but for the purposes of this sūtra it is taken in the Genitive case i.e. **इयोर्यः पुत्रः** "the first of the two" ordained above. The word **Abhyāsa** occurs in sūtras III. 1. 6, VI. 1. 7 &c.

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ उभे, अभ्यस्तम् ॥

वृत्तिः ॥ **इ** इति वचनान् उभयपक्षे सपुत्रायसंज्ञापनपर्ययम् । यद् द्विर्विद्वे ते उभे अपि सपुत्रित् अभ्यस्तं संज्ञं भवतः ॥

5. The both are collectively called **Abhyasta**.

Though the word **इ** was understood in the sūtra, the use of the word **उभे** 'both' indicates that the word **Abhyasta** applies to the two taken together and not to any one of them separately. The word **abhyasta** occurs in sūtras III. 4. 109, VI. 1. 32 &c. This sūtra VI. 1. 189 declares "the first vowel of

an Abhyasta gets the udātta accent". The Abhyasta being the collective name of the both, the accent will fall on the first and not on the second, as in ददति dádati, the accent is on the first अ ॥ So also by VII. 1. 4 अन् takes the place of झ after an Abhyasta, therefore, दद् + झि = दद् + अति = ददति ॥ So also ददन् (VI. 4. 112).

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ जक्ष, इत्यादयः, षट् ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तामिति वर्त्तन्ते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं समा-
नां धातूनामभ्यस्तसंज्ञाविधीयते ॥ जक्षभक्षहसनयोरित्यतः प्रथमं वेवीङ् वेतिना तुल्यइति यावन् ॥

6. So also the six roots beginning with jakshi are called abhyasta.

The word abhyasta is understood here. The verb jakshi and the six verbs that follow it in the Dhātupāṭha, in all seven verbs, get this designation. These are जक्ष, जागृ, दारिद्रा, चक्रास, शास, दीधी, and वेवी ॥ Pāṇini has overlooked वेवी and mentions only the first six. By getting the designation of Abhyasta these verbs get acute accent on the first syllable when followed by a sārva-dhātuka Tense-affix not having the intermediate इद् and beginning with a vowel. Thus जाग्रति jā-grati, जक्षति jākshati, दारिद्रति dāridrati, चक्रासति chākāsati, शासति śāśati, दीध्यते didhyate, and वेव्यते vevyate. The present participle दीध्यन् is irregularly formed by adding the affix शन् (अन्) and when so formed it does not take the augment नुष् by VII. 1. 78.

तुजादीनां दीधी ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तुज, आदीनाम्, दीधीः, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ तुजादीनामितिप्रकारेणादिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजदीधीभ्यासस्य न विहितः । दृश्यते च. ये तथा-
भूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुभवति ॥

7. In the room of a short vowel of the Reduplicate of the roots तुज् &c, a long is substituted.

There is no list of तुजादि verbs given anywhere. The word आदि in तुजादि therefore should be construed as "verbs like tuj". So that wherever we may find a word having a long vowel in the Reduplicate, we should consider it a valid form. Thus तूतुजानः (तुज् + कानच् III. 2. 106 = तूतुजानः Rig. I. 3. 6). मामहान, अनङ्गान् साधार, स्वधां मीमाय. स तूताव ॥ This lengthening only takes place in the Vedas before some special affixes, and not every where or in secular literature. As तूताज शबलान् हरीन् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ पदानि ॥ लिटि, धातोः, अनभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचोः द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥
षात्तिकम् ॥ द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ लिटिद्विवचनं जागतेवेति वक्तव्यम् ॥

8. When the tense-affixes of the Perfect follow, there is reduplication of the root, which is not already reduplicated.

The reduplication is either of the first syllable or of the second syllable according as the root begins with a consonant or a vowel. Thus पश् + णञ् = पपाश् ॥ So also पपाठ, प्रोक्तुनाम् ॥ In the case of ऊर्ण, Rule III. 1. 36 does not apply, so the Perfect of this word is not formed by adding आम् and the auxiliary verbs कृ, भू and असृ; but regularly. In fact ऊर्ण is regarded as if it was नृ ॥ See sūtra III. 1. 36 Vārt. वाच्य ऊर्णोर्णवद् भावो यद् प्रसिद्धिः प्रयोजनं, आमश्च प्रातःप्राथम्ये-काश्च भेदोपपन्नात् ॥

Why do we say when लिट् follows? Observe कर्त्ता, हन्ता ॥ Why do we say "of a Dhātu"? Observe ससृवांसो विशृण्वर. सोममिन्द्रायमुन्विरे ॥ The question arises from the fact that the root (dhātu) always directly precedes the affixes of the Perfect, no vikaraṇa intervenes as in the case of other tenses. So there was no necessity of using the word dhātu in the sūtra. To this it is replied that by III. 4. 117, sometimes लिट् is treated as sāmādhātuka, and then it takes vikaraṇa. As श्रु taking the vikaraṇa डन् becomes शृणु. (III. 1. 74) this whole base is not a dhātu, therefore when the affixes of Perfect are added there is no reduplication, and we have शृण्वर ॥ See III. 4. 117.

Why do we say 'of a non-reduplicate'? Observe कृष्णो नानाव वृषभो यवी-हम् । नोन्नयनेनानाव, i. e. it is the Perfect Tense of the Intensive verb नोन्नय, and is not reduplicated again, यङ् having already caused reduplication. So also समान्या मरुतः सर्गमिश्रः ending in the उस् of the Perfect.

Vārt.—In the Chhandas there is optionally reduplication of the root in the Perfect and other tenses. As आश्रित्यान् याचिषामहे or यियाचिषामहे; देवतासो ज्ञानि प्रियाणो or वज्ञानि प्रियाण ॥ मयवा शतु or वशतु नस्तुतो वीर्यद शतु or वधातु ॥

Vārt.—The root जाग is optionally reduplicated in the Perfect. As, यो जागार (or जजागार) तपृचः कामयन्ते ॥

सन्त्यङोः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ सन् यङोः, ॥

वृत्तिः ॥ धातोरन्ध्यासर्थात् वृत्तने । सन्त्यङोरिति च पठ्यन्तमेतन् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य धान्ध्यासस्य धातोरन्ध्यासस्य प्रथमस्यकाच्चा द्वितीयस्य वा यथायोगेन भवतः ॥

9. Of a non-reduplicate root ending in सन् (Desiderative) or यङ् (Intensive) affixes, there is reduplication.

The word सन् यङोः should be construed as genitive dual and not as Locative dual. In the latter case, the meaning would be "when the affixes सन् and यङ् follow, a non-reduplicate root is reduplicated". The difficulty would be that while the root alone would be reduplicated, the augment इद् would not, as in अदिदिषति, अस्तिस्ति ॥

The phrase धातोरन्ध्यासस्य is understood here also. The reduplication is of the first or second syllable, according as the root has an initial consonant or vowel. Thus पश् + सन् (III. 1. 7) पश, reduplicate विपशति (VII. 4. 79). So पृ

विपतिषति. ऋ—अतिरिषति, उन्त्र-उन्त्रिषति ॥ So also of यङन्तः—as, पापयन्त (VII. 4. 83), अदायन्ते, यायच्यन्ते, अरायन्ते, प्रोण्णानुयन्ते ॥ If a root is already a reduplicated one, there is no reduplication : as जुगुप्सयन्ते, लोलुययन्ते being the Desiderative forms of जुगुप्स (already formed by svārthika सन् III. 1. 5), and of लोलुय (the Intensive form of लु) ॥ See III. 1. 22.

इलौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ इलौ ॥

वृत्तिः ॥ इलौ परतोऽनभ्यासस्य धातोस्त्वयदस्य प्रथमस्यैकाच्चा द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

10. Of a non-reduplicate root there is reduplication when the vikaraṇa ślu (इलु) follows.

The इलु is the characteristic sign of the roots of the third class, and causes the elision of the vikaraṇa हप् ॥ The reduplication is of the first or second syllable, according as the root has an initial consonant or a vowel. Thus जुहोति (from हु), बिभेति, जिह्वेति ॥

चडि ॥ ११ ॥ पदानि ॥ चडि ॥

वृत्तिः ॥ चडि परतोऽनभ्यासस्य धातोस्त्वयदस्य प्रथमस्यैकाच्चा द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

11. Of a non-reduplicate root there is reduplication when the affix चङ् of the Aorist follows.

The reduplication is of the first or second syllable according as the root begins with a consonant or a vowel. Thus अपीपचन्, अपीपउन्. (VII. 4. 93 and 94). So also आदिष्टन्, आदिशन्, आदिईन् ॥ These are aorists of the causative roots पाचि &c.

When the Reduplicated Aorist of the Causative (ण्यन्त) verbs पच् &c is to be formed, as here, we should first elide the causative sign णि, then shorten the penultimate vowel, and then reduplicate. Then by VII. 4. 93 the effect would be like as if सन् had followed, and this would not be prohibited by the short vowel being considered sthānivat. For rule VII. 4. 93 says "Let the effect be as if सन् had followed, on the reduplicate, if followed by a light vowel, of an inflective base to which णि followed by चङ् is affixed; provided there is not the elision of any letter in the pratyāhāra अकृ occasioned by the affixing of णि ॥" One of the conditions for the application of this rule is that the reduplicate must be followed by a *light* vowel. We have said above that the long penultimate is to be shortened before चङ् ॥ Now arises the difficulty. Should this light vowel coming in the room of a heavy vowel be considered like the heavy vowel by the rule of sthānivat ādeśa (I. 1. 56), or not? It should not be considered so, for the reasons given in I. 1. 57. For it was established there that the sthānivadbhāva will arise then only when some operation is to be done to a thing *anterior* to the non-substituted i. e. original vowel. Here no operation is to be applied to something *anterior* to such original (अनर्वाद्य) vowel, but to

a form consisting of such substituted (आदिष्ट) vowel. Therefore, the light vowel is not considered non-existent for the purposes of सन्वङ्गात् ॥ If this order of operation is not followed, there would arise incongruities. The order must be this: 1st the elision of णि (VI. 4. 51) 2nd the shortening of the penultimate (VII. 4. 4) 3rd the reduplication. If the reduplication take place first and the vowel be shortened, then the reduplication having taken place before the substitution of the vowel had taken place, such substitute will now be considered as sthānivad: the *light* vowel being considered as still *heavy*, will prevent the application of सन्वङ्गात् ॥ The difficulty will be in the form of आशीशमन्, where the short is ordained after the णि ॥ If this be the order of operations, there will not be the reduplication of the second syllable दि in the word अदिदन् ? This is, however, done by I. 1. 59. which see.

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्श्च ॥ १२ ॥ पदानि ॥ दाश्वान्, साह्वान्, मीढ्वान्, च ॥
 वृत्ति ॥ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येन दशशब्दस्य भाषायां चारवशेण निपात्यन्ते ॥
 वार्तिकम् ॥ कुमात्रीनां के व भवत इति वक्तव्यम् ॥ दा० ॥ चरिचालिपतिवर्गीनां द्वित्वमच्यकचाभ्यासस्य ॥
 बा० ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ दा० ॥ हन्तेर्धन्व च ॥ बा० ॥ पाठेणित्युक्तं चोक्तं च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥

12. The participles *dāśvân*, *sāhvân* and *mīdhvân* are irregularly formed without reduplication.

The word *दाश्वान्* is from the root दाश् 'to give' with the affix क्कुम् (III. 2. 107), here the reduplication and the augment इद् are prohibited irregularly. As दाश्वानो दाशुषः सुतम् (Rig I. 3. 7). The word *साह्वान्* is derived from the root सह 'to endure', by adding the affix क्कुम् III. 2. 107, the irregularity being in lengthening the penultimate, not allowing the augment इद् and the reduplication. Thus *साह्वान्* बलाहकः ॥ So also *मीढ्वान्* comes from मिह 'to sprinkle' with the affix क्कुम् (III. 2. 107) the irregularity consisting in non-reduplication, non-application of इद्, the lengthening of the penultimate vowel, and the change of ह into व ॥ As मीढ्वस्ताकाय तनयाय घृडय ॥ It is not necessary that these words should be in the singular always, in their plural forms also they do not reduplicate.

Var.—Reduplication takes place when कृम् &c. are followed by the affix क् ॥ Thus क्रियते अनन कृ + क + चकम्, क्रिद + क + चिक्रिम् ॥ The affix क् comes after कृम् and क्रिद with the force of the affix घञ् ॥

Var.—The roots चर, चड, पन्, and वद take reduplication when followed by the affix अच् III. 1. 134 and the reduplicate (abhyāsa) takes the augment आक् ॥ The final consonants of the Abhyāsa ('reduplicate') are not elided in these verbs, in order to give scope to the augment, for if the final consonants be elided by VII. 4. 60, then the addition of the 'augment becomes unnecessary; as there is no difference between the augment and the ādesa (shortening of the vowel) taught in VII. 4. 59. Thus चराचर, चनाचन,

चराचर, चनाचन ॥

Vart:—The above vārtika is optional, so we have the forms चरः पुरुषः, वने रयः, वशे गुरुष्यः &c.

Vart:—The root हृन् is reduplicated before the affix अच्, and the augment आक् comes after the Abhyāsa, and च is the substitute of ह of the Abhyāsa. Thus हृन् + अच् = घृन् + आक् + हृन् + अच् = घनाघनः (The second ह is changed into घ by VII. 3. 55), as in the phrase घनाघनः क्षोभनश्चर्षणीनाम् ॥

Vart:—The causative root पादि is reduplicated before the affix अच्, there is elision of णि (sign of the causative), and उक् is the augment of the Abhyāsa, and it is lengthened. Thus पादि + अच् = पाट्पट ॥

व्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ व्यङ्गः, संप्रसारणम्, पुत्र, पत्न्योः, तत्पुरुषे ॥

वृत्तः ॥ पुत्र पति इत्येतयोस्तत्पुरुषोऽस्तत्पुरुषे समासे व्यङ्गः संप्रसारणं भवति ॥
वाचकम् ॥ व्यङ्गः संप्रसारणं गांकाध्याया पतिवैध ॥

13. There is vocalisation of the semivowel य् of the affix व्यङ्ग (IV. 1. 78) when followed in a Tatpurusha compound, by the words पुत्र and पति ॥

When the words पुत्र and पति are the second members, forming a Tatpurusha compound, there is samprasāraṇa (vocalising the semi-vowels) of the affix व्यङ्ग of the preceding. That is य् is changed into इ ॥ Thus क्रीडय्यन् गन्धा-
ऽय्य = क्रीडगन्धः (a Bahuvrīhi compound taking the samāsanta affix or rather substitute इ by V. 4. 137 क्रीडगन्धस्यय्यम् = क्रीडगन्धि + अण् IV. 1. 92) = कारीडगन्धः ॥ The feminine of this will be formed by adding व्यङ्ग (IV. 1. 78). Thus we have कारीडगन्ध्या (see IV. 1. 78). Now in forming the Tatpurusha compound of this word with पुत्र or पति, the final य् will be changed into इ and we have कारीडगन्धी-
पुत्रः, कारीडगन्धीपतिः ॥ The आ of या becomes merged into इ (VI. 1. 108), and the short इ is lengthened VI. 3. 130. So also कौमुदगन्धीपुत्रः ० कौमुदगन्धीपतिः ॥

Why do we say “of the affix व्यङ्ग”? Observe इभ्यापुत्रः, क्षात्रयापुत्रः ॥

Why do we say “when followed by पुत्र or पति”? Observe काराडगन्ध्या-
कुलम्, कौमुदगन्ध्याकुलम् ॥

Why do we say “when forming a Tatpurusha compound”? Observe कारीडगन्ध्यापतिरस्य घामस्य = कारीडगन्ध्यापतिरस्य घामः ॥ It is a Bahuvrīhi compound.

The affix व्यङ्ग is here the feminine affix य् followed by चाप् (आ) (see IV. 1. 77 and 74).

A general maxim relating to all affixes is “an affix denotes whenever it is employed in Grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added, and ends with the affix itself: प्रत्ययमहो यस्मान् स विहितस्तदोऽस्तदन्तस्य ग्रहणम्” ॥ This maxim, however, does not apply in case of feminine affixes, where we have this rule “a feminine affix denotes whenever

it is employed in a rule, a word-form which ends with that affix, but which need not necessarily begin with that to which the affix has been added, but where the word form is subordinate : **स्त्रीप्रत्ययं चानुपसर्जनं न** ॥ Thus we have **परमकारीषगन्धायः पुत्रः** = **परमकारीषगन्धीपुत्रः** and so also **परमकारीषगन्धीपतिः** ॥ Not so when the word is an upasārjana or subordinate in a compound. As **अनिक्रान्ता कारीषगन्धायाम्** = **अतिकारीषगन्ध्या**, **तस्यपुत्रः** = **अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः**, **अतिकारीषगन्ध्यापतिः** ॥

This vocalisation takes place when **पुत्र** and **पति** alone, not compounded with any other word, stand at the end : not so when a word beginning or ending with these words follows. Thus **कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं**, **कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः** &c.

Though a word ending in **व्यङ्** may have semi-vowels, yet the vocalisation takes place of the affix **य व्यङ्** only, according to the maxim **निर्दिश्यमानस्योद्देशा भवन्ति** "substitutes take the place of that which is actually enunciated".

The word **संप्रसारण** has regulating influence upto VI. 1. 44 inclusive. The rules of vocalisation (change of semi-vowels into vowels) is contained in these sūtras.

Vārt:—Prohibition must be stated when **पति** and **पुत्र** follow the word **गौकाक्ष्य** ॥ As **गौकाक्ष्यापुत्र**, **गौकाक्ष्यापतिः** instead of **गौकाक्षीपुत्रः** &c.

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ पदानि ॥ बन्धुनि, बहुव्रीहौ ॥

वृत्तिः ॥ व्यङ् संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दोत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ः संप्रसारणं भवति ॥
वा० ॥ मातृमातृकमातृपु ॥

14. There is vocalisation of the affix **व्यङ्** when the word **बन्धु** follows in a Bahuvrihi compound.

Thus **कारीषगन्ध्याबन्धुरस्य** = **कारीषगन्धीबन्धुः** ॥ So also **कौषुठगन्धीबन्धुः** ॥

Why do we say "when the compound is a Bahuvrihi"? Observe **कारीषगन्ध्याया बन्धुः** = **कारीषगन्ध्याबन्धुः**, which is a Tatpuruṣa compound. Like the last sūtra, we have here also **परमकारीषगन्धीबन्धुः**, but **अतिकारीषगन्ध्याबन्धुः**, **कारीषगन्ध्याबन्धुधनः**, **कारीषगन्ध्यापरमबन्धुः** ॥

Though the word **बन्धुनि** is exhibited in the sūtra in the neuter gender, it is in fact a masculine word.

Vārt:—There is vocalisation of **व्यङ्** in a Bahuvrihi compound with **मातृ**, **मातृक** and **मातृ** optionally: as **कारीषगन्धीमातृः** or **कारीषगन्ध्यामातृः**, **कारीषगन्धीमातृकः** or **कारीषगन्ध्यामातृकः**, **कारीषगन्धीमाता**, **कारीषगन्ध्यामाता** ॥ The indicatory **च** of **मातृ** makes the word take the udātta on the last syllable (VI. 1. 163), thus debarring the especial accent of the Bahuvrihi (VI. 2. 1). All Bahuvrihi compounds ending in **व्यङ्** take the samāsānta affix **कप्**, so **मातृ** would have become **मातृक** by force of V. 4. 153, so the separate enumeration of **मातृ** and **मातृक** here shows that **कप्** is also optional.

यचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ पदानि ॥ वचि, स्वपि, यजादीनाम्, किति ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणमिति वर्त्तते । व्यङ् इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे । वृद्धो वचिस्विति च । स्वपि ॥ त्रिष्वप् शब्दे । यजादयो, यज देवपूजासंगति करणशनेष्वित्यनःप्रभृति आ गणान्तान् । तेषां वाचस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ॥

15. The semivowels of the roots वच्, स्वप् and यजादि verbs are vocalised when followed by an affix having an indicative क ॥

The anuvritti of व्यङ् does not run into this sūtra. The root वच् includes the वच परिभाषण of the Adādi class (II. 54) and the वच् substitute of वृ (II. 4. 53) स्वप् is the root त्रिष्वप् शब्दे of the Adādi class (II. 59). The यजादि verbs are the last nine roots of the Bhyādi class viz. यज्, वप्, वह्, वस्, वेम्, व्यम्, ह्वम्, वद् and व्धि ॥ The semivowels of these eleven verbs are changed into the corresponding vowel, when an affix having an indicative क is added to them. Thus with the Past Participle affixes क्त and क्तवन्तु we have the following forms:—
1. वच्—उक्तः, उक्तवान्. (VIII. 2. 30). 2 स्वप्—सुप्तः, सुप्तवान् 3 यज्—इष्टः, इष्टवान्. (VIII. 2. 36) 4 वप्—उप्तः, उप्तवान्, 5 वह्—ऊढः, ऊढवान् (VIII. 2. 31, 40, VIII. 3. 13 and VI. 3. 111) 6 वस्—ऊषितः, ऊषितवान्. (VII. 2. 56 VIII. 3. 60) 7 वेम्—उतः, उतवान्. 8 व्यम्—संवीतः, संवीतवान्, 9 ह्वम्—हूतः, हूतवान्, 10 वद्—उदितः, उदितवान्, 11 दुर्भोधि—शूनः, शूनवान् ॥

धानो स्वरूपग्रहणे तन्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते:—When in a Grammatical rule, an operation (dependant on an affix) is taught with regard to a root (dhātu) by mentioning particular verbs (dhātu) specifically, and not by using the word "dhātu", generally, then the operation takes place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots by enunciating the word धातोः ॥ The existence of this maxim is inferred in the formation of the word धौगहव्यम् in VI. 4. 174, which see. Therefore, there is no vocalisation of वच् in the following वाच्यति, वाच्यकः ॥ Here वाच्यति is formed by adding वयच् to वाच् वाच्यमच्छति ॥ वाच् is formed by क्तिप् added to वच्, the vowel being lengthened and samprasāraṇa being expressly prevented by Upādi II. 57. Now, it is a general rule that a root taking the affix क्तिप्, थिद्, or वच् does not lose its character of a dhātu. Therefore वाच् is a root (धातु), and it ought to take vocalisation before the affix वयच् ॥ But वयच् is not enunciated to come after a dhātu, but after a सुवन्त (सुवन्तान् वयच् III. 1. 8) in the rule ordaining its affixing. So also वाच्यकः formed by adding वृक् to वाच् (See Vārt. V. 3. 83).

प्रहिज्यावयिव्यधिवप्रिवचितिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च ॥ १६ ॥ पदानि ॥
प्रहि, ज्या, वयि, व्यधि, वप्रि, विचति, वृश्चति, पृच्छति, भृज्जतीनाम्, डिति, च ॥

वृत्तिः ॥ मह उपशान्ते, उवा वयोहानौ, वेप्रो वयिः, व्यध ताडनं, वश कान्तौ, व्यच व्याजोकरणं, भोत्रदभू-
छेदने, प्रच्छ शीप्सायां, भस्त्र पाकं, इत्येतेषां धातूनां डिति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति ।
परिभाषा ॥ निष्ठादेशः अस्वस्वरप्रत्ययार्थीङ्गिधिषु सिद्धावक्तव्यः ॥

16. There is vocalisation of the semi-vowels of the following verbs, when an affix having an indicatory क् or झ् follows:—ग्रह 'to take', ज्या 'to become old', वेष् 'to weave', व्यध 'to strike', वश 'to shine', व्यच 'to deceive', वश्च 'to cut', प्रच्छ 'to ask', and धस्ज 'to cook, to fry'.

By force of the word 'च' 'and', the anuvritti of किति is read into this sūtra. Thus 1. ग्रह - गृहीत, गृहीतवान् (by क् and क्तवतु), गृह्णानि (I. 2. 4), ज्रीयुष्यते (by यङ् of the Intensive). 2. ज्या - जीनः, जीनवान् (VIII. 2. 44 त changed to न), जिनाति (I. 2. 4), the short इ is lengthened by VI. 4. 2 and is shortened again by VII. 3. 80. जेजीयते (दङ्). 3. वयि—The root वेष् is replaced by वय when लिट् follows (II. 4. 41). This वयि can have no ङिन् affix after it, it takes only लिट् terminations, which as we know are किन् (I. 2. 5). The examples, therefore given will be of किन् affixes only. Thus ऊयतुः, ऊयुः ॥ Now arises this question 'why do you enumerate वयि, for is not वेम् (for which वयि is substituted) already included in यञादि class of verbs given in the last sūtra, and by force of that sūtra, वयि will get samprasāraṇa before किन् affixes', The reply is "वयि is numerated here in order to show that the prohibition of samprasāraṇa with regard to वेम् as taught in VI. 1. 40, does not apply to its substitute वयि in the Perfect Tense". Thus while the Perfect of वेम् is ववो, ववतुः, वयुः, the Perfect of its substitute वयि is ऊवाय, ऊयतुः and ऊयुः ॥ Moreover VI. 1. 38 teaches that the य of वय is not vocalised in लिट् affixes, which therefore implies (jñāpaka) that the other semivowel i.e. व of वय will be vocalised. 4. व्यध - विट्, विटवान्, and with ङिन् affixes विव्यात, विव्याते ॥ 5. वश् - उशित, उशितवान् and with ङिन् affixes उशत, उशति ॥ 6. व्यच - विच्यत, विच्यतवान्, विच्यत विव्यात ॥ By a Vārtika under I. 2. 1, the word व्यच is considered to belong to कृतानि class, and therefore all affixes after it, other than those having an indicatory ण, म् or the affix भस्, are considered as ङिन्, and therefore, there will be samprasāraṇa before these affixes: as, वाक्वाचना उद्वाचतुम्, उद्वाचनयम् ॥ 7. वृश्च - वृक्कण, वृक्कणवान् ॥ How is the final च् of वृश्च changed into क् then by VIII. 2. 36 च ought to have been changed into ष before the यञादि affix क्? To this we reply the affix क् is replaced by न (VII. 2. 42) and as this न is not a यञादि affix, Rule VIII. 2. 36 does not apply. This is done on the following maxim: "The substitute of the Nishṭhā should be considered to be siddha or effective when applying the rules relating to the change of a letter into ष, to accent, to affix, and to the addition of the augment इद". But when च is to be changed into क्, the substitute is considered asiddha (not to have taken place). Thus we have the forms वृक्कणः &c. Before ङिन् affixes we have वृश्चान्, वरीवृश्च्यते ॥ 8. प्रच्छ - पृष्ट (VIII. 2. 36), पृष्टवान्, ङिन्—पृच्छति, परीपृच्छयते ॥ The forms पद्मच्छ and दधच्छ would have been evolved by the simple rules of Reduplication even, without the

application of this rule. But प्रच्छ + नङ् (III. 3. 90) = प्रक्षनः ॥ Here there is no vocalisation, because Pāṇini himself uses the word प्रक्षनः in sūtra III. 2. 117 showing that this is the proper form though irregular. 9. भ्रसज्—भृष्टः (VIII. 2. 36), भृष्टवान्, डिन्—भृञ्जति, दधी भृञ्ज्यते ॥ The स of भ्रसज् is changed first into ङ् by मलं जश क्षसि (VIII. 4. 53), and then ङ् is changed into ज by स्तोः वचुना दचुः (VIII. 4. 40).

लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ लिटि, अभ्यासस्य, उभयेषाम्, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ उभयेषां वाच्यादीनां महादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

17. There takes place vocalisation of the semi-vowel of the reduplicate (abhyâsa) of both vachyâdi (VI. 1. 15) and grahâdi (VI. 1. 16) words, when the affixes of लिट् follow.

Thus वच्—उवाच, उवाचिथ, स्वप्—सुप्वाप, सुप्वापिथ, यज्—इयाज, इयजिथ, दुवप्—उवाप, उवापिथ ॥ As regards महारि verbs; मह—जयाह, जयाहिथ (there is no speciality in case of this verb, as these forms would have been evolved without even this rule). वद्या—जिज्यौ, जिज्येथ, वाय्—उवाय, and उवायिथ; व्यध्—विव्याध, विव्याधिथ, वश—उवासा, उवासाथ, व्यश्—विव्याच, विव्याचिथ, व्रश्च—वत्रश्च and वत्राश्चथ ॥ Some say that with regard to व्रश्च, it is equal whether there existed this present rule or not. For they argue thus, व्रश्च + णल् = व्रज्ञ + व्रश्च + भ = व + व्रश्च + भ ह्यारि शेषः VII. 4. 60) = वत्रश्च ॥ To this we reply, this form would be evolved no doubt had this rule not existed. But when this rule is applied, and you make reduplication without first vocalising the र, then you will have to vocalise व् by force of this rule. Hence the necessity of this rule with regard to व्रश्च also, for having changed र into ऋ, we have वृश्चश्च and then change ऋ into अ by VII. 4. 66. Then this अ substitute becomes sthānivat to ऋ I. 1. 50, and therefore there is no vocalisation of this व्, for rule VI. 1. 37, prevents the vocalisation of a letter standing before one which has already been vocalised. There is no speciality with regards to प्रच्छ and भ्रसज् verbs.

This vocalisation of the reduplicate is taught with regard to those affixes which are not किन् ॥ With regard to किन् affixes, the Rule VI. 1. 15 will apply. And as the rule of vocalisation is subsequent to that of reduplication in order, therefore by the maxim of परस्व I. 4. 2, vocalisation will take place first and then reduplication, according to the maxim पुनः प्रसङ्गं विज्ञानात्सिद्धम् "occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had previously been superseded by a subsequent rule". Thus वच् + भतुः (which is किन् I. 2. 5) = वच् + भतुः = उवच् + उवच् + भतुः = ऊवचतुः, ऊवुः ॥

Though the phrase उभयेषाम् could have been supplied into this sūtra by the context and the governing scope of the preceding sūtras, its express mention in this sūtra is for the sake of indicating, that the rule of vocalisation supersedes even the rule of ह्रस्वादिः शेषः VII. 4. 60, the vocalisation must take place at all events. Thus व्यथ् + णल् = व्य + व्यथ् + अ ॥ Here by VII. 4. 60, the second consonant य of व्य ought to have been elided, and the equation would have stood व् + व्यथ् + अ, and there would have been vocalisation of व् by this rule. But that is not intended; there is vocalisation of य and we have विव्याथ ॥ In fact, the universal maxim of vocalisation is:—"The samprasāraṇa and the operations dependent on it possess greater force than other operations which are simultaneously applicable". सम्प्रसारणे तदश्रयं च कार्यम् बलवत् ॥

स्वापेश्वाङि ॥ १८ ॥ पदानि ॥ स्वापेः, चङि, (सम्प्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ स्वापेति स्वपेर्न्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः सम्प्रसारणं भवति ॥

18. Of the causative verb स्वापि "to cause one to sleep", there is vocalisation of the semivowel, when the affix चङ् of the Reduplicated Aorist follows.

Thus the Aorist of स्वापि is असृपुषन्, असृपुषनाम्, असृपुषन् ॥ The vocalisation takes place before reduplication, then there is guṇa of the penultimate short vowel, then this is again shortened by VII. 4. 1, then there is reduplication, and then lengthening of the vowel of the reduplicate by VII. 4. 94. Thus स्वापि + चङ् = सुपि + चङ् सुप VI. 4. 51, + चङ् (VII. 3. 80) = साप् + चङ् = सुप् + चङ् VII. 4. 1, = सु + सुप् + चङ् VI. 1. 11, = सुपुषन्, VII. 4. 94, which with the augment अ becomes असृपुषन् ॥

Why do we say 'when चङ् follows'? Observe स्वाप्यन्ते, स्वापित ॥ The anuvṛtti of किति has ceased, that of दिति however is here.

स्वपिस्यमिव्येञां याङि ॥ १९ ॥ पदानि ॥ स्वापि, स्यामि, व्येञाम्, याङि, (सम्प्रसारणम्) ॥
वृत्तिः ॥ मिष्वप शये स्यपु स्वन ध्वन शब्दः, व्यञ्ज सवरङ्गः, इत्येतायां भातृनां याङि परतः सम्प्रसारणं भवति ॥

19. There is vocalisation of the semivowel of the verbs स्वप 'to sleep', स्याम् 'to shout', and व्ये 'to cover', when followed by the affix यङ् of the Intensive.

Thus सापुष्यन्ते, सासिम्यन्ते, वेवीयन्ते VII. 4. 25 (the short इ is lengthened). Why do we say 'when यङ् follows'? Observe स्वप्प्रक् formed by नाञिङ् III. 2. 172.

न वशः ॥ २० ॥

वृत्तिः ॥ यङीति वर्णने । वशोर्द्वान्तर्याङि परतः सम्प्रसारणं न भवति ॥

20. There is not vocalisation of the semi-vowel of वश, when the affix यङ् follows.

The word यङ् is understood here. As वावदयन्ते, वावदयन्ते. वावदयन्ते ॥ Why do we say "when यङ् follows"? Observe उडः, उशन्ति ॥ See VI. 1. 16 to which this rule is an exception.

चायः की ॥ २१ ॥ पदानि ॥ चायः, की ॥

वृत्तिः ॥ यङीति वर्त्तते । अथ पृजानिशामनयोर्ल्यन्तस्य धानार्थाङ् परन्तः कीत्ययमादेशो भवति ॥

21. The verb की is substituted for the verb चाय 'to worship, to observe', when the Intensive affix यङ् follows.

The phrase यङ् is understood here. Thus चकीयन्ते, चकीयन्ते, चकीयन्ते ॥ The exhibition of की in the sūtra with a long इ indicates that there is long vowel even in tenses where यङ् is elided, as चकीतः ॥ For if the sūtra had enunciated क्रि with a short इ as the substitute of चाय, the forms चकीयन्ते &c would have been still valid. Thus क्रि + यङ् = क्रि + क्रि + य = च + क्रि + य = च + की + य (VII. 4. 25) causing the lengthening of the short इ. But then the Nishṭhā would have been चकितः which is wrong.

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ स्फायः, स्फी. निष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ स्फायी ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धानार्थानिष्ठायो परन्तः स्फीत्ययमादेशो भवति ॥

22. 'The स्फी is the substitute of स्फाय 'to swell', when the Nishṭhā affixes follow.

Thus स्फीतः, स्फीतवान् ॥ Why do we say "when the Nishṭhā affixes follow"? Observe स्फातः formed by क्तिन् ॥ In the phrase स्फाती भवति, the word स्फाती is the feminine of the word स्फातः formed by क्तिन् ॥ The phrase निष्ठायाम् "when the Nishṭhā follows" governs all the subsequent sūtras up to VI. 1. 29.

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ पदानि ॥ स्त्यः, प्र, पूर्वस्य, (सम्प्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठायाामिति वर्त्तते सम्प्रसारणमिति च । स्फा इत्येतन्न स्वयन्ते । स्त्यं स्त्यं शब्दसंघातयोर्ध्वोरप्येतेन-योर्ध्वोः स्त्या रूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धानार्थानिष्ठायो परन्तः सम्प्रसारण-भवति ॥

23. The verb स्त्या (स्त्ये and स्त्ये) when preceded by प्र changes its semivowel to a vowel, when a Nishṭhā affix follows.

The phrases "when the nishṭhā follows", and "there is vocalisation" are understood here. The anuvṛtti of स्फी does not run here. The roots स्त्ये and स्त्ये both assume the form स्त्या and are included here. Thus प्र + स्त्या + क् = प्र + स्ति + त (VI. 1. 108 = प्रस्तीतः (VI. 4. 2), and प्रस्तीतवान् ॥ The त् of nishṭhā affix would have been changed into न् by VIII. 2. 43 in as much as the root स्त्या has a semivowel and ends in long आ ॥ But by the vocalisation of य्, the condition of यणवन् for the application of VIII. 2. 43, no longer existing, the affix त् is not changed to न् ॥ But त् is optionally changed to म् by VIII. 2. 54 as प्रस्तीमः and प्रस्तीमवान् ॥

Why do we say "when preceded by प्र?" Observe संस्त्यानः (VIII. 2. 43), संस्त्यानवान् ॥ If it was intended that vocalisation should take place when प्र

singly stood before, then the sūtra could well have run thus प्रस्थः ॥ The use of the word पूर्वस्य implies that the rule applies when प्र stands first, though other upasargas may intervene between it and the root. Thus प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान् ॥ The compound प्रपूर्वस्य should be explained as a Bahuvrīhi = प्रः पूर्वं यस्य धातुपसर्गः. सप्तसायस्य स प्रपूर्व (that which consisting of root and upasarga is preceded by प्र is called प्रपूर्व). Therefore the rule is made applicable to प्रसंस्तीतः &c.

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः इयः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ द्रवमूर्त्ति, स्पर्शयोः, इयः ॥

वृत्तिः ॥ द्रवमुक्तौ द्रवकाठिन् स्पृशे वर्तमानस्य स्थेद् गतान्वित्यस्य धातान्निष्ठार्थां परतः सप्रसारणं भवति ॥

24. There is vocalisation of the semivowel of the root इया (इये) 'to go' when the nishṭhā affixes follow, when the sense is "coagulation" or "cold to touch".

The word द्रवमूर्त्ति means hardening of a fluid, by coagulation &c. Thus शीनं घृतं, शीना वसा, शीनं मेघः "a coagulated butter, grease &c.". The न of nishṭhā is changed to त by VIII. 2. 47. But when the sense is that of 'cold', the त is not changed, as शीनं वृत्तेन, शीना वायुः, शीनमुष्कम् ॥ The word शीन is here used both as a noun meaning, 'cold weather &c.', and an adjective denoting 'cold'. There is no vocalisation when the sense is not that of 'coagulation' or 'cold', as सदयानो वृश्चिकः 'the rolled up scorpion'. The short इ is lengthened in शीन &c, by VI. 4. 2.

प्रतेश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, च. (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ इय इति वर्त्तते । प्रतेश्चरस्य इयायनेर्निष्ठार्थां परतः सप्रसारणं भवति ॥

25. There is vocalisation of इया preceded by the upasarga प्रति, when the nishṭhā affixes follow.

Thus प्रतिशीनं प्रतिशीनवान् ॥ This sūtra applies to cases where the words need not have the meaning of "coagulation" or "cold".

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अभि, अव, पूर्वस्य. (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ इय इति वर्त्तते । अभि अव इत्यवपूर्वस्य इयायनेर्निष्ठार्थां विभाषा सप्रसारणं भवति ॥

26. There is optionally the vocalisation of इया followed by the Nishṭhā affixes, when the upasargas अभि and अव precede it.

Thus अभिशीनम् or अभिशयानम् घृतं, अवशीनम् or अवशयानम् वृश्चिकः ॥ This option applies even when the word means "coagulation" and "cold". As अवशीनं or अवशयानं घृतं, मेघः ॥ अवशीनो or अवशयानो वायुः, &c, अवशीन or अवशयानमुष्कं ॥

The पूर्व in this sūtra serves the same purpose as in VI. 1. 23. Thus अभिसंशीनं or अभिसशयानं, अवसंशीनं, अवसशयानं ॥ According to the author of Siddhānta Kaumadhī, the word पूर्व shows that it is a vyavasthita vibhāṣā, hence there is no option allowed when अभि and अव are in the middle, as, समवशयानं, समवशयानं ॥ Here we cannot have the alternative forms समवशीनं &c.

शृतं पाके ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शृतम्, पाके, ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्न्यन्तस्याप्यन्तस्य च पाके ऽभिधेये कप्रत्यये परतः । भाषा निपात्यते विभाषा ॥

27. Optionally शृत is formed in the sense of 'cooked', by the vocalisation of the semivowel of आ before the nishṭhâ affix क ॥

The word विभाषा is understood here. The roots क् 'to cook' of the Bhvâdi class, and आ 'to cook' of the Adâdi class, and आ 'to cook' of the Bhvâdi sub-class Ghatâdi, are meant here. In all these, शृ replaces आ, whether causative or not. Thus शृतं क्षीरं, शृतं हविः ॥ This is a vyavasthita vibhâshâ ; so that आ is invariably changed to शृ when referring to क्षीरं and हविः, but not anywhere else. Thus आप्ता यवागृः, अपिता यवागृः (VII. 3. 36 and VI. 4. 92). This word does not take double causative though the sense may require it. As अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेन "Devadatta through Yajnadatta has caused the milk to be cooked". The आ is intransitive. When the sense is that of Reflexive, or Causative, there the form शृत is to be used. As शृतं क्षीरं स्वयमेव, शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥ पदानि ॥ प्यायः, पी ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति ॥

28. पी is optionally the substitute of the root प्याय् 'to increase' before the Nishṭhâ affixes.

The root ओप्यायी वृद्धौ belongs to Bhvâdi class. The indicator आ shows that the affixes त and तवन् are changed into ष and नवन् (VIII. 2. 45). Thus पीनं मुखम्, पीनौ बाहू, पीनमुखः ॥ The option here is also a regulated option (vyavasthita-vibhâshâ). The substitution takes place *invariably* when the root is without upasarga, and *never* when it is preceded by an upasarga. Thus प्रप्यानः, माप्यानश्चन्द्रमाः ॥ The substitution, however, must take place when the preposition माङ् precedes the root, and the words अशुः and ऊधस् are in composition : as आपीनोन्धुः, आपीनमूधुः ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ लिङ्, यङोः, च, (पी) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रियते । लिङ् यदि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति ॥

29. There is substitution of पी for प्याय् when the affixes of the Perfect (लिङ्) and the Intensive (यङ्) follow.

The anuvritti of the word विभाषा ceases. The phrase प्यायः पी of the last sūtra is drawn into this by force of the word च 'and'; thus आपिप्ये, आपिप्याते, आपिप्यिरे ॥ The substitution of पी a subsequent rule, would have debarred reduplication which precedes it in order. The reduplication, however, takes place after the substitution, by force of the maxim of पुनः प्रसङ्ग &c men-

tioned in VI. I. 17. Thus $\text{पी} + \text{लिट्} = \text{पि} + \text{पी} + \text{त्} = \text{पि} + \text{प्य} + \text{ए}$ (VI. 4. 82 the प्य being substituted) = भापिप्ये with the affix भा . So also in the Intensive, as भापिपीयते , भापिपीयते , भापिपीयन्ते ॥

विभाषा इवेः ॥ ३० ॥ पदानि ॥ विभाषा, श्वेः ॥

वृत्तिः ॥ लिङ्यङोऽसि वृत्ते संप्रसारणमिति च । लिङ् यङि च इव्यन्तर्धानां विभाषा संप्रसारणं भवति ।

30. There is optionally the vocalisation of the semivowel of श्वि before the affixes of the Perfect and the Intensive.

The phrases लिङ् यङोः and संप्रसारणं are to be read into this sūtra. Thus शुशावे or शिश्वाय , शुशुवत् or शिश्वयत् ॥ So also in the Intensive as शीशुयते or शशीयते ॥ The root श्वि would not have taken vocalisation before यङ् by any previous rule, this sūtra teaches optional vocalisation. The root would have taken vocalisation before लिट् , which is a क्रिन् affix, invariably by VI. I. 15, this sūtra modifies that by making the substitution optional. In the alternative, when the root does become vocalised, the reduplicate is also not vocalised in spite of VI. I. 17. This explains the form शिश्वाय , which by VI. I. 17 would have been शुश्वाय ॥ $\text{द्वि} + \text{णल्} = (\text{श उद्} + \text{णल् VI. I. 30}) = \text{शु} + \text{णल् (VI. I. 108)} = \text{शु} + \text{शु} + \text{भ (VI. I. 8)} = \text{शुशाव}$ ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ णौ, च, सन्, चङोः, (संप्रसारणम्,) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषा इवमिति वृत्तेन । सन्तरे चङ् परं च णौ परतः श्रयेन द्वांतां विभाषा संप्रसारणं भवति ॥

31. There is optionally the vocalisation of the semivowel, in the causative of श्वि , when followed by the Desiderative सन् and the Aorist चङ् affix.

The phrase विभाषा श्वेः is understood here. In forming the Desiderative and the Reduplicated Aorist forms of the Causative of श्वि , there is optional vocalisation. Thus शुशार्वायिष्यति or शिश्वार्वायिष्यति ॥ So also in the Reduplicated Aorist चङ् , as अशुशवन् or अशिश्वयन् ॥ By the maxim $\text{संप्रसारणं संप्रसारणाश्रये च वलीया भवति}$ (see sūtra VI. I. 17), the *antaranga* substitution of Vriddhi &c is superseded by the *samprasāraṇa* and the subsidiary operations relating to it here. The *vṛddhi* and the substitution of आव take place *after* the *samprasāraṇa* has taken place. The sūtra VII 4 80 teaching the substitution of ई for the उ of the reduplicate, when सन् follows, shows by implication that the substitution caused by णि is *sthānivat* though it itself does not cause reduplication (I. 1. 59). Thus $\text{श्वि} + \text{णि} = \text{श्वे} + \text{इ} = \text{श्वाय} + \text{इ} = \text{श्वायि}$ ॥ In reduplicating श्वायि we cannot form श्वश्वायि , but must consider the substitute equal to the original इ of श्वि and must reduplicate it. We thus get शिश्वार्वायिष्यति ॥ In the case of vocalisation, the rules of *Vriddhi* &c are postponed. Thus $\text{श्वि} + \text{णि} + \text{सन् (VI. I. 108)} = \text{शु} + \text{णि} + \text{सन्} = \text{शौ} + \text{इ} + \text{सन्} = \text{शाव} + \text{इ} + \text{इद्} + \text{सन्} = \text{शावे} + \text{इद्} + \text{सन्} = \text{शार्वायि} + \text{सन्}$ ॥ Here we require

ire reduplication. Here the substitute आच् in शाच् though not *caused* by सन्, is treated sthānivat under I. 1. 59 to उ, which is carried in reduplication. Similarly the Aorist. श्वि + णि + चङ् = शु + इ + अ = शु + शु + इ + अ = शु + शौ + इ + अ = शु + शाच् + इ + अ = शु + शाच् + इ + अ (VII. 4. 1) = शु + शाच् + इ + अ (VI. 4. 51) = अशुशब्न् (VII. 4. 94)

हः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ हः, संप्रसारणम् ॥
वृत्तिः ॥ णौ च संशङ्कारिणि वचन्ते । सन्परे चङ् परे च णौ परतो ह संप्रसारणं भवति ॥

32. There is the vocalisation of the semivowel of the causative of *hve* (ह्वे) before the Desiderative and the Reduplicated Aorist affixes.

The whole of the last sūtra is to be read into this sūtra. Thus जुहाव-विषति and जुहावविषन्, जुहावविषन्ति; अजुहवन्, अजुहवनाम् and अजुहवन् ॥ The root ह्वा does not take the augment य required by VII. 3. 37 before the affix णि, because the Samprasāraṇa rule is stronger. The repetition of the word संप्रसारण in this sūtra, though its anuvṛitti was present, indicates that the force of the word विभाषा has ceased. Though this and the next sūtra could well have been made one, their separation shows that the samprasāraṇa does not take place when another affix, not causing reduplication, intervenes. As हायकामिच्छति = हायकीयति; the Desiderative of this verb is जिह्वायकीयति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अभ्यस्तस्य, च, (संप्रसारणम्) ॥
वृत्तिः ॥ ह इति वचन्ते । तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्यतेः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं भवति ॥

33. There is vocalisation of the semivowel of ह्वा in the reduplicated form, in both the syllables.

The abhyasta means the reduplicate and the reduplicated, both the syllables. The vocalisation takes place before reduplication. Thus जुहाव, जाहुयेत, and जुह्वति ॥ This and the last sūtra are one, in the original of Pāṇini, they have been divided into two by the authority of a Vārtika.

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (संप्रसारणम्) ॥
वृत्तिः ॥ ह इति वचन्ते । छन्दसि विषये ह्यतेर्द्धातो बहुलं संप्रसारणं भवति ॥

34. In the Chhandas, the semivowel of this root is diversely vocalised.

Thus हुवे or ह्वामि, as इन्द्राग्नी हुवे 'Invoke Indra and Agni'. ईर्वा सरस्वती हुवे ॥ The form हुवे is Atmanepada, Present tense, 1st Pers. sing. the vikarana षप् is elided, then there is vocalisation and substitution of उवङ् ॥ So also ह्वामि मरुतः शिवान्, ह्वामि विद्वान् देवान् ॥ So also ह्वः as भुधीहवम् (Rig I. 2. 1.) 'hear the invocation'.

चायः की ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ चायः, की ॥

वृत्तिः ॥ बहुलं छन्दसीति वृत्तं । चायतेर्द्वातोऽछन्सि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति ॥

35. For चाय् is diversely substituted की in the Chhandas.

Thus विद्युना निचिक्युः, नान्वं चिक्युर्न, निचिक्युरन्यम् ॥ These are forms ending in the affix उत् of the Perfect. Sometimes there is no substitution. As अग्नि-ज्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजभ्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥
पदानि ॥ अपस्पृधेथाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिच्युपे, तित्याज, भ्राताः, श्रितम्, आशीः, आशीर्त्ताः, ॥

वृत्तिः ॥ अपस्पृधेथाम् आनृचुः आनृहुः चिच्युपे तित्याज, भ्राताः, श्रितम्, आशीः, आशीर्त्ताः, एतेनिपायन्ते छन्सि विषये ॥

36. In the Chhandas, the following irregular forms are met with :—अपस्पृधेथाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिच्युपे, तित्याज, भ्राताः, श्रितम्, आशीः and आशीर्त्ताः ॥

The word छन्सि is understood here. From the root स्पृध् 'to challenge', is formed अपस्पृधेथाम् being the Imperfect (नङ्), 2nd Pers. Dual, Atmanepada : there is reduplication of the root, vocalisation of र्, and the elision of अ irregularly. As, इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् ॥ In secular language the form is अपस्पृधेथाम् ॥ Some say, it is derived from स्पृध् with the preposition अप, the vocalisation of र्, the elision of अ, and the non-prefixing of the augment अद् in the Imperfect (VI. 4. 75). The counter-example of this will be अपास्पृधेथाम् ॥ From अर्च and अर्ह 'to respect, to worship', are derived आनृचुः and आनृहुः in the Perfect before the 3rd per. pl. उत्, there being vocalisation of र् and the elision of अ irregularly. Then there is reduplication, then क् changed to अ, then the lengthening of this अ, then the addition of the augment न, as : अर्चं + उत् = अर्च + उत् = अ + अर्च + उत् = अ + अर्च + उत् (VII. 4. 66) = आ + अर्च + उत् (VII. 4. 70) = आ + नृ + अर्च + उत् (VII. 4. 71) = आनृचुः ॥ The irregularity consists in the samprasârṇa with the elision of अ ॥ Thus यवमा अर्कमानृचुः, न वसून्मानृहुः ॥ The secular forms will be आनृचुः, आनृहुः ॥ The form चिच्युपे is the Perfect 2nd per. sing. of the root च्युङ् 'to go' : there is vocalisation of the reduplicate, and the non-addition of the augment इद् before the affix से ॥ This is the irregularity. The regular form is चुच्युविषे ॥ The form तित्याज is the Perfect of त्यज्, the vocalisation of the reduplicate is the irregularity. The regular form is तित्याज ॥ From the root श्रीश् 'to cook', is derived भ्राता before the Nisṭhā affix, श्री changed to भ्रा irregularly. As भ्रातास्त इन्द्रसोमाः ॥ The form श्रितं is also derived from the same root by shortening the vowel with the same affix. As सोमो गौरी अग्निश्रितः, श्रिता नो गृहाः ॥ Some say the भ्रा substitution of श्री takes place when the word refers to सोम, in the plural, and श्रि when it refers to other

han सोम ॥ Sometimes the word आतः is seen in the singular, referring to objects other than सोम । Thus यदि आतो जुहोतन ॥ In fact, the exhibition of the word आतः in the plural in the sūtra is not absolutely necessary. The words आशीर् and आशीर्त्तः are from the same root आ॑, with the prefix आङ् and taking the affixes क्त्विप् and क्त respectively. Before these श्री is replaced by शीर्, and the non-addition of न in the Nishṭhā is irregular. As, तामाशीरा दुहन्ति आशीर्त्त ऊर्जम्, शीर्त्तैर्दध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ न, संप्रसारणे, संप्रसारणम् ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति ।

पार्त्तिकम् ॥ कर्त्तव्यं त्रैरुत्तरपदादिनापञ्चन्दसि ॥ वा० ॥ स्वैर्मनौ बहुलम् ॥

37. When a semivowel has been once vocalised, there is no vocalisation of the other semivowel that may precede it in the same word.

Thus व्यध् has two semi-vowels व् and य्; when य् is once vocalised into इ, the preceding व् will not be vocalised into उ ॥ Thus we have विद्धः ॥ From व्यच्—विचितः, व्येच्—सवीतः ॥ Though the rule of vocalisation does not specify what particular semivowel is to be vocalised, yet according to the maxim that the operation is to be performed on the letter nearest to the operator, the second semivowel in the above cases is vocalised and the first is not, by force of this rule. Had the first semi-vowel been vocalised, then there would be no scope for this sūtra, because then no semi-vowel will be found *preceding* a vocalised letter. This sūtra is a jñapaka that the vocalisation commences with the second of the conjunct semi-vowels.

Though the anuvritti of संप्रसारण was understood here, the repetition of this word shows that the prohibition of double vocalisation in the same word applies even when the semivowels are not contiguous. Thus by VI. 1. 133 there is vocalisation of the word युवन्, the व् being changed to उ, the य् is not changed as यूना ॥ It might be objected that when the उ of यु, and उ the samprasāraṇa of व् coalesce into one by sandhi rules, then there being the substitution of one long ऊ for the two उ's and this is sthānivat to the original, the य् and व् of युवन् should be considered in fact as contiguous and not separated by an intervening letter, and therefore, the explanation given above does not hold good, we reply. The substitution of one long vowel for two vowels, is not considered sthānivat (See I. 1. 58). Even though it be considered as sthānivat, it is still a separating letter.

Vart:—There is vocalisation of the semivowel of च् when followed by कच्, and there is elision of the कच् of कच्, when it refers to Metres. As तिष्ठ कचो यास्मिन्=तृचं सुक्तं ॥ तृचं साम ॥ The word तृच् takes the samāsānta affix अ by V. 4. 74. Why do we say when referring to a metre? Observe तृचं कर्म ॥

Vārt:—In the Chhandas there is diversely vocalisation of the semi-vowel of रंङ्ग followed by the affix मतुप् as रयि + मतु = रङ्ग + मतु = र + ङ्ग + मतु = र + ङ्ग-यत् (VIII. 2. 15) = रंङ्गः as, वा रेवानेतु नो विशा ॥ Sometimes it does not take place, as रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥ The म here is not changed to व as required by VIII. 2. 15.

Vārt:—There is vocalisation of कस्या before मतु when a Name is meant: as कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ This Vārtika is unnecessary. See VIII. 2. 12 where the form कक्षीवत् is given.

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ लिटि, वयः, यः (संप्रसारणम् न) ॥

वृत्तिः ॥ न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति ॥

38. In the substituted root वय (II. 4. 41), the य in the Perfect is not vocalised.

The phrase न संप्रसारणं is understood here. Thus उवाय, ऊयतुः, ऊयुः ॥ The word लिटि is employed in this aphorism for the sake of subsequent sūtras, this one could have done well without it even.

वश्वास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, किति ॥
वृत्तिः ॥ अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

39. Before the tense-affixes of the Perfect that have an indicatory क (I. 2. 5), for the य् of वय् may optionally be substituted a व् ॥

Thus ऊयतुः or ऊवतुः, ऊवु or ऊयु ॥ According to Pātanjali, the phrase वश्वास्य of this sūtra could have been dispensed with; this much would have been enough:—अन्यतरस्याः कान्ते वमः ॥ Thus व + अतुस् = वा + वा + अतुस् = ववतु and ववु (the vocalisation being prohibited). In the alternative:—वा + अतुस् = उ + अतुस् = उ + उवङ् + अतुस् (VI. 1. 77) = ऊवतुः, ऊवुः ॥ Here there is vocalisation. In the case of वय् substitute, the य is never vocalised, so we have ऊयतुः, ऊयु ॥ Thus all the three forms have been evolved without using वश्वास्य ॥

वेअः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ वेअः, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ लिटित्यनुवर्त्तते । वेअ नन्तुसतानङ्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

40. The semivowel of वे 'to weave' is not vocalised in the Perfect.

Thus ववा, ववतुः, ववुः ॥ This root belongs to यजादि class and would have been vocalised before कित् affixes by VI. 1. 15; and before non कित् affixes the Reduplicate syllable of the Perfect would have been vocalised by VI. 1. 17. Both vocalisations are prohibited here.

ल्यपि च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ल्यपि, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ वेअ इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्येअः संप्रसारणं न भवति ॥

41. The semivowel of वे is not vocalised when the Participial affix ल्यप् follows.

Thus प्रवाय, उपवाय ॥ The separation of this sūtra from the last, is for the sake of the subsequent sūtras, into which the anuvritti of ल्यप् only runs.

ज्यश्च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ज्यः, च, (संप्रसारणम् न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

42. The semivowel of ज्या 'to grow old' is not vocalised when the affix ल्यप् follows.

Thus प्रज्याय, उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ व्यः, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीत्येव । व्यञ् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

43. The semivowel of व्या (व्य) 'to cover' is not vocalised when the affix ल्यप् follows.

As प्रव्याय, उपव्याय ॥ The separation of this sūtra from the last, is for the sake of the subsequent sūtra, in which the anuvritti of व्ये runs.

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, परेः, (सम्प्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि च व्यञ्चस्यनुवर्त्तते । परस्मैतस्य व्यञ्चिज्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति ॥

44. The vocalisation may optionally take place when व्ये preceded by परि takes the affix ल्यप् ॥

Thus परिवीय वृषम् or परिव्याय ॥ The augment तुक् presented by VI. 1. 71 is debarred by VI. 4. 2. which causes the lengthening of the vowel: since VI. 4. 2 is subsequent to VI. 1. 71.

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ आत्, एचः, उपदेशे, अशिति ॥

वृत्तिः ॥ धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति शिति तु प्रत्यये न भवति ॥

45. In a root, which in the system of grammatical instruction (i. e. in the Dhātupāṭha), ends with a diphthong (ए, ऐ, ओ and औ), there is the substitution of आ for the diphthong, provided that no affix with an indicatory श् follows it.

The word धातोः is to be read into this sūtra from VI. 1. 8. Thus ग्ले-ग्लता, ग्लतुम्, ग्लतव्यम्, शो—निशाता, निशातुम्, निशातव्यम् ॥ Why do we say ending with an एच् (diphthong)? Observe कर्त्ता from कृ, and हर्त्ता from हृ ॥ Why do we say in upadeśa or Dhātupāṭha? Observe चेता, स्तोता where चे and स्तो are not the forms taught in the first enunciation of the root in the Dhātupāṭha, but are secondary forms. Why do we say, before non शित् affixes? Observe ग्ले-त-ग्लप् + तिप् = ग्लयाति, म्लयाति ॥ Exception is, however, made in the case of the affix एश् of the Perfect: as जग्ले, मग्ले ॥ This is explained by interpreting the word शित् as शिवादि, that is the affixes having an indicatory श् in the beginning: एश् has श् at the end. This is done on the maxim यस्मिन् विधिस्तदाशब्दो महणे "when a term which denotes a letter is exhibited in a rule in the form of the Locative

case, and qualifies some thing else which likewise stands in the Locative case, that which is qualified by it must be regarded as beginning with the letter which is denoted by the term in question and not as ending with it".

The word **अशिति** is an example of **प्रसज्यप्रतिषेधः**, a simple prohibition of a contingent case. Therefore, the substitution of **आ** for **एच्** vowels, is not caused by the affixes that follow, but must take place prior to the occasion for the application of the affixes arises. Thus III. 1. 136 ordains **क्** after roots ending in **आ**; so that **म्ले** and **म्ले** are presupposed to end in **आ** when applying this affix: thus **सुम्लः**, **सुम्ल** ॥ Similarly by III. 3. 128 we apply **उष्** to **म्ले** and **म्ले** by presupposing it as **आन्त** roots: as **सुम्लानः**, **सुम्लानः** ॥

The word **आ** is understood in all the subsequent sūtras upto VI. 1. 57

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ न, व्यः, लिटि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ व्यञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति ॥

46. There is not the substitution of **आ** for the Diphthong of the root **व्ये** when the affixes of the Perfect follow.

Thus **संविष्याय**, **संविष्ययिथ** ॥ The reduplicate of the Perfect is vocalised here by VI. 1. 17. The Vriddhi in **संविष्याय** takes place by VII. 2. 115 before the **णिन्** affix **णत्** ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ स्फुरति, स्फुलत्योः, घञि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ आदेश इति वृत्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्धात्वोर्घञः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति ॥

47. In the roots **स्फुर्** and **स्फुल्** 'to move', there is the substitution of the **आ** for the diphthong when the affix **घञ्** follows.

Thus **विस्फारः** instead of **विस्फोरः**, and **विस्फालः** instead of **विस्फोलः** ॥ By VIII. 3. 76, the **स** is optionally changed to **ष** after **वि**, as **विष्फारः**, and **विष्फालः** ॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ क्री, इङ्, जीनाम्, णौ, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ डुक्रीञ् इत्येवमिदं, इङ् अध्ययने, जि ज्ञेय, इत्येतषां धातूनामेषः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति ॥

48. The substitution of **आ** for the diphthong takes place in the causatives of the roots **क्री** 'to by', **इ** 'to study' and **जि** 'to conquer.'

Thus **क्रापयति**, **अभ्यापयति** and **जापयति** ॥ The augment **प्** is added by VII. 3. 36, since these roots end in long **आ** ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ सिध्यतेः, अपारलौकिके ॥

वृत्तिः ॥ पाठिनिवृत्तते । पिथु ईसासांराद्धां रित्यस्य धातोर्पारलौकिकेयं वर्त्तमानस्यैषः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति ॥

49. The substitution of आ takes place for the diphthong in the causative of सिध्, when it does not refer to the next life.

The word पारलौकिक is derived from परलोक 'the next world' by adding the affix ढञ् with the force of 'for the sake of' (V. 1. 109). The double Vrid-dhi takes place by VII. 3. 20. The sense of the word सिध् must refer to अज्ञान or non-intelligent things for the purposes of this substitution. Thus अन्नं साधयति, धानं साधयति ॥ Why do we say when not referring to the next world? See तपस्तापसं सेधयति, स्वाध्व्यवनं कर्माणि सेधयन्ति ॥ The force of सिध् is here that of knowledge, तापसः सिद्धयति = ज्ञानावशेषमासावयति ॥ The ascetic acquires certain knowledge through austerities, the knowledge so acquired produces its result in the next world (परलोकं) i. e. the next life, therefore, the साधन of the ascetic is for the sake of the next life, and so there is no substitution of आ for ए ॥ Why the substitution does not take place here: अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्योऽन्नस्यामि 'he causes food to be prepared for the purpose of giving to the Brahmanas'. Here though the gift of the food produces effect in the next world, yet as that is the effect of दान and not of the verb सिध्, the substitution does take place. When the verb सिध् *directly* and not through the mediation of another action, produces pāraloukika effect, then the substitution does not take place. The verb सिध् here belongs to the Di-ādi class and not to the Bhvādi, as the form सिध्यति in the sūtra shows it.

मीनातिमिनोतिदीङां व्यपि च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ मीनाति, मिनोति, दीङाम्, व्यपि, च ॥

वृत्ति ॥ आदेश उपदेशानि वर्त्तन्ते । मीम् हिंसायाम्, दुमिञ् प्रक्षेपणे, वीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां व्यपि विषय चकारादेशश्च विषय उपदेशएव प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरलोप्यस्य स्थानं आकारादेशो भवति ॥

50. And there is substitution of आ for the finals of मी 'to hurt', मि 'to scatter', and दी 'to decay' when the affix व्यप् follows, as well as before those affixes which demand this substitution for the diphthong.

By force of the word च 'and' in the sūtra, the substitution takes place of the diphthongs also of these verbs before all affixes other than णञ्, and this substitution takes place, before the occasion for the applying of the affixes arises (उपदेशावस्थायाम् आवृत्तिर्भवति ॥ So that these verbs should be understood as if they were enunciated with an आ, so that all rules of affixes relating to आ will apply to them. Thus प्रमाता, प्रमातव्यम्, प्रमातुम्, प्रमाय, निमाता, निमातुम्, निमातव्यम्, निमाय, उपशता, उपशतव्यम्, उपशतुम्, उपशाय ॥ The substitution of आ being understood to have taken place in the very उपदेश (in the dhātupāṭha) of

these roots, the affixes relating to roots ending in इ or ई do not apply to these at all. Thus उपशयो वर्त्तते. ईषदुपशानं, formed by पष् and युच् by taking दी=रा and adding these affixes (III. 3. 128 and III. 3. 18) and not the affixes अच् (III. 3. 56) and खल् (III. 3. 126).

विभाषा लीयते: ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, लीयते: ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीति वर्त्तते. आदेश उपदेशानि च । लीड् श्लेषणइति दिवादिः ली श्लेषणइति कषादिस्तयोः भयोराप यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतर्द्धातोर्त्याप च एचश्च विषये उपदेशशालान्यस्य स्थाने विभाषा आकारेणा भवति ॥

वाचिकम् ॥ निमीलित्यां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

51. There is optionally the substitution of आ for the final of ली 'to adhere', in the very dhâtupâtha, when the affix ल्यप् follows or such an affix as would demand this substitution of the diphthong.

The final of ली will take guna substitution before शित् affixes, and will become ल, this incipient diphthong ए is changed to आ by this rule. The same is the case with all the roots subsequently taught, thus खिद् will be खेद्, and then ए changed to आ. युर्-गोर् and भो changed to आ &c. Therefore we have employed the anuvritti of एच् 'diphthong' in all sūtras. The words ल्यपि and आदेश उपदेश are understood here. The roots ली belonging to Divādi and Kriyādi are both included here. Thus विलाता, विलातुम्, विलातव्यम्, विलाय, विलेता विलेतुम्, विलेतव्यम् and विलीय ॥

Vat:—The आ substitution does not take place when the affix अच् (III. 3. 56, III. 1. 134) and खल् (III. 3. 126) come after नि, मि, मी and ली: as, ईषन्निमयः, निमयो वर्त्तते । ईषन्प्रमयः, प्रमयो वर्त्तते । ईषद् विलयः, विलयो वर्त्तते ॥

The ली invariably takes आ substitution when the sense is that of 'showing respect', 'deceiving' or 'insulting'. As कस्त्वामुद्धापयते, द्यनो वाचिकामुद्धापयते ॥ The option allowed by this aphorism is a restricted option (vyavasthita-vibhāṣā). The substitution of आ for the final of ई is optional when the sense of the root is not that of 'showing respect', 'subduing' or 'deceiving'. But when it has any one of these three senses, the substitution is compulsory. See I. 1. 70.

खिदेदछन्दसि ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ खिदेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ विभाषा वर्त्तते । खिदेः छन्दसि विषये विभाषा आकार आदेश भवति ॥

52. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the verb खिद् 'to suffer pain', in the Chhandas.

The word विभाषा is understood here. Thus चित्तं चित्ताद् or चित्ते ॥ In secular literature we have चित्तं येदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अप, गुरः, णमुलि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ गुरी उद्यमनइत्यस्य धातोस्त्वपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ।

53. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the root गुर 'to exert' when preceded by the preposition अप and taking the affix णमुल ॥

The affix णमुन forming the Absolutive Participle is added by III. 4. 22, and the word formed by it is repeated. Thus अपगामपगाम् or अपगामपगोम् ॥ So also this affix is added by III. 4. 53: as, अस्यपगारं युध्यन्ते or अस्यपगारं युध्यन्ते 'they are fighting with raised swords'.

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ चि, स्फुरोः, णौ ॥

वृत्तिः ॥ चिच् स्फुर इत्यनयोर्द्धात्वार्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ॥

54. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the roots चि and स्फुर when in the Causative.

Thus चापयति, चाययति (VII. 3. 36 for the addition of ण्) so also स्फोर्यात् or स्फार्यात् ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ प्रजने, वीयतेः ॥

वृत्तिः ॥ णाञिञ् वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्प्रजनखाइनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति ।

55. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the root वी in the causative, when meaning 'to conceive an embryo'.

The root वी Adâdi 39 means 'to go, to conceive, to shine, to eat, and to desire'. The substitution takes place when it means 'to impregnate or conceive'. Thus पुगे वातो गाः प्रवापयति or प्रवाययति = गर्भं प्राययति ॥ The word प्रजन means the receiving of the embryo which in course of time will lead to the birth of a child.

विभेनहेतुभये ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विभेनः, हेतु भये ॥

वृत्तिः ॥ णाञिञ् वर्त्तते विभाषति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यइयप्. स यस्य भयस्य साक्षाद्धेतुः तइयं हेतुभयम्. तत्र वर्त्तमानस्य त्रिषी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति ॥

56. There is optionally the substitution of आ for the diphthong of the root भी 'to fear', in the Causative, when the fear is produced directly through the agent of the causative.

The words णौ and विभाषा are understood here. The word हेतु in the sôtra is the technical हेतु meaning स्वतन्त्रस्य प्रयोजक (I. 4. 54 and 55). When the

Hetu Agent himself is directly the cause of the fear, that fear is called the हेतुभय "the fear caused by the Hetu". Thus मुण्डो भाषयते (VII. 3. 36) or भीषयते (VII. 3. 40). So also जाटलो भाषयते or भीषयते ॥ This root takes the affixes of the Atmanepada, by I. 3. 68, and the augment ष is added by VII. 3. 40, which does not come when there is आ substitution, for the भी in VII. 3. 40 is equal to भी + ई i. e. भी ending in ई, and means भी ending in ई takes the augment ष ॥

Why do we say 'when the agent of the causative is the producer of the fear'? Observe कुञ्चिकर्येन भाषयति देवदत्तः ॥ Here the fear is produced from the कुञ्चिक्रा and not from Devadatta the Agent.

नित्यं रमयतेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यं, रमयतेः ॥

वृत्ति ॥ ग्रावेति वर्त्तते. हेतुभयश्च न च । नित्यमहणाद्धभाषति निवृत्तम् । स्मिद्धः ईषदसनइत्यस्य धानाहेतु-भयर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति ॥

57. There is invariably the substitution of आ for the diphthong of the root स्मि 'to smile' in the Causative, when the astonishment is produced directly through the Agent of the Causative.

The words णौ and हेतुभय are both understood here. The word नित्य shows that the anuvritti of विभाषा ceases. Thus मुण्डो जाटलो वा विस्मापयते ॥ Otherwise we have कुञ्चिकर्येन विस्मापयति ॥ The word भय here is taken to mean रमयति i. e. 'wondering, feeling astonished'. See I. 3. 68 where also this meaning has been extended to भय by its connection with भीष्म together; the proper word ought to have been हेतुभये in connection with स्मि, and हेतुभय in connection with भी ॥

सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ सृजि, दृशोः, ज्ञत्ति, अम्, अकिति ॥

वृत्ति ॥ सृज् विसर्गे, दृशिर प्रसंगे, ज्ञत्येतयोर्द्धात्वाद्भाषति प्रत्यये परतो ऽमागमो भवति ॥

58. The augment अण् (अ) comes after the ऋ of सृज् 'to create', and दृश् 'to see', when an affix beginning with a झल् letter (the Mute and the Sibilant) follows: provided that it has no indicatry क् ॥

Thus सृज् + हृन् = सृ + अ + ज् + हृन् = सृहृन् nom. sing. सृष्टा, so also सृष्टम्, सृष्टव्यम्, दृष्टा, दृष्टुम्, दृष्टव्यम् ॥ This अम् augment prevents the guna substitute ordained by VII. 3. 86. But in ब्रह्मासीन् and अद्रासीन् the Vpidhi takes place in the Aoust, after the augment अम् had taken effect.

Why do we say 'when beginning with a Mute or a Sibilant'? Observe सज्जनम्, वर्शनम् with यु ॥ Why do we say 'not having an indicatory क्'? Observe सृष्टः, दृष्टः before the affix क् ॥ The forms of roots being exhibited in the sūtra, the rule applies when affixes relating to verbs come after these, and not when other affixes relating to noun follow. Thus रज्जुसूदयाम्, देवदृग्भ्याम् ॥ Here the words are used as nouns rather than verbs. For the maxim धातोः स्वरूपमहं ज्ञेयस्यथे कार्ये applies here.

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तस्य, च, ऋत्, उ
पधस्य, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ उपदेश इति वृत्तं, ह्रस्वमकृतितीति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य ह्रस्वादावकृति प्रत्यये
रतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति ॥

59. The augment अम् comes optionally after the
ऋ of those roots which are exhibited in the Dhâtupâṭha as
anudatta, when such roots end in a consonant having a ऋ as
penultimate, and are followed by an affix beginning with a
mute or sibilant and not having an indicatory क् ॥

The word उपदेश is understood here, so also ह्रस्वमकृति ॥ Thus वृत्ता or
वृत्तिः or तर्मा, द्रव्मा, दृषिता or दर्मा ॥ The roots तृष् 'to satisfy', and हृष् 'to be happy
to release', belong to Divâdi class, sub-class Radhâdi, and they take the aug-
ment इद् optionally (VII, 2. 45), so we have the three forms given above : for
these roots are also anudatta in their first enunciation.

Why do we say "which are anudatta in the Upadesâ or the system
of grammatical instruction"? Observe वर्ता, वडुम्, वर्दध्यम्, from वह् उद्यमन् which
is exhibited as उदात्त, and because it has an indicatory ऊ it takes इद् optionally.
Why do we say 'having a penultimate ऋ letter'? Observe भेत्ता, छत्ता ॥ Why
do we say 'before an affix beginning with a mute or a sibilant'? Observe
तर्पणम्, दर्पणम् ॥ Why do we say 'not having an indicatory क्'? Observe तृप्, ह्रप् ॥
Before affixes not beginning with a ह्रस्व consonant this augment will not
be inserted, as तर्पणम्, दर्पणम् ॥

शीर्षेच्छन्दसि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ शीर्षन्, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ शीर्षन्निति शब्दान्तरं शिर शब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपाद्यते ॥

60. The word शीर्षन् is found in the Chhandas.

This word is another form of शिरः and means 'head'. This is not a
substitute of शिर in the Vedas, for both forms are found therein. Thus शीर्ष्णां
हि तव सोमं कीर्तं हरन्ति, यत्ने शीर्ष्णां शैर्भाग्यम् ॥ In the secular literature there is only
one form शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ये, च, तद्धिते ॥
वृत्तिः ॥ शीर्षन्निति वृत्तं । आदेशोयमित्यने स कथं तद्धितज्ञानं हि परं निमित्तमुपादीयते स तद्विरुद्धं
प्रकृति शिरःशब्दमाश्लेषति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नदेशो भवति ॥
शात्तिकम् ॥ वा केशेषु ॥

61. There is the substitution of this stem शीर्षन्
for शिरस् when a Taddhita-affix beginning with य follows.

The word शीर्षन् is understood here. This rule teaches substitution.
The original for which this substitution comes is not given in the sūtra, we
must infer it. The appropriate original is शिरस् ॥ Thus शीर्षण्यो हि मुखो भवति,

शीर्षण्यः स्वरः ॥ The affix **यन्** is here added by IV. 3. 55. The word **शीर्षण** retains its original form before this affix **यन्**, the final **अन्** not being replaced by anything else (VI. 4. 168). Why do we say when 'a Taddhita-affix follows'? Observe **शिर इच्छति** = **शिरस्याति**, here **य** is not a Taddhita affix, and so there is no substitution.

Vārt :—The substitution is optional when meaning 'hair'. As **शीर्ष-**
ण्याः केशाः or **शिरस्याः केशाः** ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ अचि, शीर्षः ॥

वृत्तिः ॥ अजादौ तादृते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति ॥

62. There is the substitution of **शीर्ष** for **शिरस्** when a Taddhita affix beginning with a vowel follows.

Thus **हस्तिशिरसोऽपत्यं** = **हस्तिश्रीर्षिः** formed by adding the Patronymic affix **इप्** (IV. 1. 96). So also **स्थूर्णशिरस इडम्** = **स्थूर्णशीर्षम्** ॥ Had the word been **शीर्षन्** (instead of **शीर्ष** as taught herein) then it would have retained its final **न्** before these affixes and would not have given the proper forms (VI. 4. 168). Again in forming the feminine of **हस्तिशीर्षिः** by adding **व्यङ्** IV. 1. 78, arises this difficulty :—**व्यङ्** (**य** is a Taddhita affix beginning with **य**, when this is applied to **हस्तिशाषः**, we must apply the last rule and change the **शीर्ष** into **शीर्षन्** (for **शीर्षन्** being the substitute of **शिरस** is *prima facie* a substitute of **शाष** also for the purposes of that rule VI. 1. 61). The form which we get will be this, **हस्ति-शीर्षिः** + **व्यङ्** = **हस्तिशीर्षिण्य** + **य** (VI. 1. 61) = **हस्तिशीर्षिण्या** (VI. 4. 168). But this is a wrong form, the desired form is **हस्तिशीर्ष्या** ॥ How do we explain this? Thus **हस्तिशीर्षिः** + **व्यङ्** = **हस्तिशीर्षिः** + **य** (the **इ** is elided by VI. 4. 148 and in the room of **इ** we substitute a *zero* or **शेषादेश** ॥ Now this *ādeśa* becomes *sthānivat* to **इ**, thus the affix **य** not being *directly* applied to **शीर्ष**, because this *zero* intervenes, **शीर्ष** is not replaced by **शीर्षन्** as required by VI. 1. 61, for it is not *followed* by an affix beginning with **य** but by a *zero* *sthānivat* to **इङ्** affix.

This sūtra is not of Pāṇini, but is really a Vārtika raised to the rank of a sūtra by later authors.

पद्मोमास्त्वृत्तिशमन्यूपन्दोपन्यकञ्चकन्नुद्वासञ्छस्पृष्टिषु ॥ ६३ ॥ पदानि ॥
पद्, दत्, नम्, मास्, डत्, निश्, अमत्, यूपन्, दापन्, यकन्, शकन्, उदन्,
आमन्, शम्, प्रभृतिषु ॥

वृत्तिः ॥ पाठे वृत्तं नासिका मास हृत्त्य निशा असृज यूप शेष यकृन् शकृन् उश्च आसन् इत्येतेषां शब्दानां स्थानं शम्पृश्चनप्रत्ययेषु परतः पद् वृत् नस् मास् हृन् निश असन् युपन् दापन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्ये भवन्ति ॥

वा० ॥ पशतिषु मांस्त्वृत्तुनामुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नस् नासिकाया वृत्तसंक्षेपः ॥

वा० ॥ यति वर्जनगराद्येति वक्तव्यम् ॥

63. In the weak cases (beginning with the accusative plural) the following stems are substituted :—**पद्** for **पाद**, **दन्** for **दन्त**, **नस्** for **नासिका**, **मास्** for **मांस**, **हृद्** for **हृदय**, **निश** for **निशा**, **असन्** for **अस्तु**, **यूपन्** for **यूप**, **दोषन्** for **दास**, **यकन्** for **यकृत**, **शकन्** for **शकृत**, **उदन्** for **उदक** and **आसन्** for **आस्य** ॥

The Kāśikā gives **आसन्** as the substitute for **आसन**, the Sīdhānta Kāumudī gives the original as **आस्य** which has been adopted in the above. Some say that these substitutions take place in the Vedic Literature only, others say, they are general. Others read the word 'optionally' into this sūtra from VI. 1. 59 and hold that these substitutes are optional and not compulsory.

Examples :—1. **पद्**—**निपदश्चतुरो जडिः पद्मवर्तय गादुहम् ॥ 2 दन्**—**या रनी भवानि तस्ये** ॥ 3 **नस्**—**सुकरस्त्वयनत्रया ॥ 4 मांस**—**मांसिष्या पदयामि चक्षुषा ॥ 5 हृद्**—**हृदा पुनन मनसा** ॥ 6 **निश**—**अमायान्यायां निशि यजेत ॥ 7 असन्**—**असिक्को स्नादरोहति ॥ 8 यूपन्**—**या** ॥ 9 **दोषन्**—**यत्ते दोषो दोषोऽयम् ॥ 10 यकन्**—**यक्रो वदति ॥ 11 शकन्** ॥ 12 **उदन्**—**उदो दिव्यस्य नाश ते ॥ 13 आसन्**—**आसनि कि लभे मयिनि ।**

Why do we say when the weak terminations **शस्** &c follow? Observe **तस्यै ते प्रतिपीड्यो नासिके ते कृश ॥** As examples of this substitutions in the secular literature also, the following may be given :—

व्यायामक्षुण्ण गात्रस्य पञ्चामुहर्तिनस्य च ।

व्याधयो नापसर्पन्ति वनतयमिवारगाः ॥

These substitutions take place before other affixes also : as, **शाला शेषणी**, **कुहोषणी याचते महादेवः ॥**

Vārt:—The following substitutions also take place : **मांस** for **मांस**, **पून्** or **पतना**, and **स्तु** for **सातु** : as **यन्त्रीक्षणं मांसपचन्याः** for **मांसपचन्याः** (Xaj. XXV. 36), **पृच्छ** **त्यम्** for **पृतनासुमत्यम्**, **न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्तुपु** for **अधिसानुपु ॥**

Vārt:—The **नस्** is substituted for **नासिका** only when the affixes **यन्** and **िस्** and the word **क्षुद्र** follow : as, **नस्यम्**, **नस्तः**, **नस् क्षुद्र ॥** The **यन्** is taught in V. 3. 55 and V. 1. 6 ; **तस्** is taught in V. 4. 45.

Vārt:—The substitution of **नस्** for **नासिका** before the affix **यन्** does not take place when it refers to 'letters', or 'cities' as : **नासिक्यो वर्णः** 'a nasal letter' **सिक्क्यं नगरम् ॥**

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ धात्वादेः, षः, सः ॥

वृत्ति ॥ धातोरपि षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति ॥

षांसिकम् ॥ सुष्मातुषिबुव्वक्षतीनां प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

64. There is the substitution of **स्** in the room of **ष्** being the initial of a verbal root as enunciated in the Dhātupāṭha.

The roots exhibited in the Dhātupāṭha with an initial **ष्**, change it for **स्** ॥ Thus **पह**—**सहते**, **पिह**—**सिचति ॥** Why do we use the word 'root'? Observe

षोडश, षड्विंशः, षण्डः ॥ Why do we say 'initial'? Observe—कर्दनि, कृषति ॥ Why have then roots been exhibited in the Dhātupāṭha with an initial ष, when for all practical purposes this ष is to be replaced by स, would it not have been easier to spell at once these words with a स? This appears cumbersome no doubt, but the spelling of the roots with ष is for the sake of brevity. Certain roots change their स into ष when preceded by certain letters: those roots which thus change their letter स for ष have been at once taught with an initial ष, and thus by VIII. 3. 59 their स is changed to ष ॥ Thus from सिव—instead of ससव we have सषव ॥ Thus root is exhibited in the Dhātupāṭha with a ष, and thus we know that the स must be changed to ष ॥ Otherwise a list of such roots would have to be separately given. One must refer to the Dhātupāṭha for a list of such roots. As a general rule, however, all roots beginning with a स and followed by a vowel or a dental letter have been taught in the Dhātupāṭha as beginning with an initial ष, as well as the following roots स्मि, स्वद, स्विद, स्वज् and स्वय, though followed by म् or न् ॥ The following roots though followed by a vowel or a dental are not taught with an initial ष viz. सृप्, सृज्, स्त, स्वा, सेक, and सु ॥

Vart:—Prohibition must be stated of the roots derived from nouns, and of छिच् and वृष्क् ॥ Thus षोडीयते, षण्डायते are roots derived from nouns, and though these roots begin with ष are not changed: so छिच् छिवाते, वृष्क्—वृष्कते ॥ The word छिच् contains in it two roots छिच् and छिप्, one with ड, another with थ, and thus we have two forms in the reduplication:—तेडीव्यते, टेडीव्यते ॥ The substitution of स for ष takes place in the case of the root that has थ ॥

णो नः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ णः, नः ॥

वृत्ति ॥ धातोरादेशिन्यनुवर्त्तते । धातोरादेशकारस्य नकार आदेशो भवति ॥

65. There is the substitution of न् for the initial ण of the root in the Dhātupāṭha.

The phrase धात्वांशः is understood here. Thus जीञ्—नयति, जम—नयति, जह—नयति ॥ But not अण्—अणति ॥ This does not apply to roots derived from nouns. णकारमिच्छति—णकारीयाते ॥ The roots are exhibited in the Dhātupāṭha with ण for a similar reason as they are exhibited with ष ॥ By VIII. 4. 14 these roots change their न into ण when preceded by certain prepositions. All roots beginning with a ण should be understood to have been so taught, with the exception of the following:—नु, नन्दि नर्दि, नक्क, नादि, नाप् and नाप् ॥

लोपोऽर्थोऽर्थे लि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ लोपः, व्योः, वलि ॥

वृत्ति ॥ धातोर्गणितं प्रकृतं यत् नलोपोऽर्थेति पुनर्द्रातुमहणाद्विदुत्तम् । तेन धातोर्धातोश्च वकार्यकार्योर्बलि परतो लोपो भवति ॥

66. There is lopa-substitution (elision) of the व् and य् when followed by any consonant except य् ॥

The final य or व of any stem, be it a root or not, is elided by an affix &c, beginning with a वल् consonant i. e. any consonant except य ॥ Thus दिव् + वस् (III. 2. 107) = दिव् + दिव् + दस् = दिदिवस् nom. singular दिदिवान्, दिदिवान्सां, दिदिवान्सः ॥ Thus ऊय् + त = ऊतं, 'spun', कृय् + त = कृतं 'made a noise'. So also the affix इक् comes after गोधा in forming patronymic (IV. 1. 129). Of the affix इक्, व is replaced by एय् (VII. 1. 2). Thus गोधा + एय् + र = गोधेरः (the य् of the affix being even elided before र) ॥ So also in पचेरन्, यजेरन् the य् of लिङ् (III. 4. 102) is elided before रन् (III. 4. 105). So also व is elided in the following:—from जीव्—जीवन्तुः (by Upâdi affix जाव् रदानुक्) from सिव्—अश्वमाणम् formed by the Upâdi affix मनिन् with the negative अ ॥ There being diversity in the application of Upâdi affixes (III. 3. 1), there is not ऊद् substitution for व् as required by VI. 4. 19.

Why do we say "before any consonant except य?" Observe ऊययेते, दृश्यन्ते when य् is not elided. Why the word लोप is placed first? The elision of व् and ल् should take place prior to the elision of the aprīkta व् taught in the next sūtra. Thus कण्डूय + क्विप् = कण्डू य (VI. 4. 48) = कण्डू + व् = कण्डू ॥ So लोदूय + क्विप् = लोदुः ॥ Why व् of व्रश्च is not elided before र् which is a वल् consonant? It is not elided, because it is so taught. Had the elision of व् been intended, the root would have been enunciated as रश्च instead of व्रश्च ॥ If you say the व् is taught for the sake of forms like वृश्चति by samprasârana. and वव्रश्च by reduplication, here also the 'lopa' would have applied, as being an Antaranga rule, while samprasârana, and the elision of र् by हर्त्तादिशेषः are Bahiranga.

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वेः, अपृक्तस्य ॥

वृत्ति ॥ लोप इति वृत्तं । वरिति क्विबादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्यसामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति ॥

67. There is elision of the affix वि when reduced to the single letter व् ॥

The affix वि includes क्विप्, क्विन्, क्वि &c. In all these, the real affix is व्, which being an aprīkta (I. 2. 41), is elided. Thus ब्रह्महा, भूगहा (III. 2. 87). Here the affix क्विप् is elided. So also घृतस्पृक्, तैलस्पृक् (III. 2. 58). Here the affix क्विन् is elided. So also अर्थभाक् पादभाक्, तुरीयभाक् (III. 2. 62). Here the affix क्वि is elided.

Why do we say "of an aprīkta—an affix consisting of a single letter"? Observe वृषिः formed by the affix विन् (वि being the real affix); so also जागृविः formed क्विन्, see Upâdi Sūtras IV. 53. 44. No root can become a noun unless some kṛt affix is added to it (see I. 2. 45 and 46); hence the necessity of these imaginary affixes, in order to raise certain roots bodily, without any change, to the rank of nouns—from Dhātu to a Prâtipadika the way lies only through an affix. And though these imaginary affixes are after all totally elided, yet by

I. 1. 62, they leave their characteristic mark behind, namely the derivative word becomes a nominal stem &c. Thus चि्व words are adverbs (Gati) and Indeclinables.

हल्ङ्याश्चो दीर्घात्सुतिस्वपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ हल्, ङ्याप्भ्यः, दीर्घात्, सु, ति, सि, अपृक्तम्, हल् ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यतइति लोपः । हलन्तान् ङ्यन्ताश्चान्ताश्च दीर्घात्सु ति सि इत्यंतपृक्तं हल् लुप्यते ॥

Kārikā :—संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्धयति । राचु तैर्नैव लोपः स्यादलस्तस्माद्विधीयते ॥

68. After a consonant there is the elision of the nominative-affix स् and the tense-affix ति and सि (when reduced to the form of त् and स्) being consonants; and so also after the long vowels ई and आ of the feminine (affix डी and आप्), there is the elision of the nominative affix स् ॥

The sūtra translated literally means :—After a word ending in a consonant, or डी, or आप् when a long vowel, the affixes सु, ति and सि when reduced to a single consonant affix (अपृक्तं हल्) are elided. But ति and सि are elided only after a consonant and hence we have translated it as above. As examples of the elision of सु after a consonant :—राजन् + स् = राजान् (VI. 4. 8) + ० = राजा, तक्षा, उखासन्, पर्णध्वन् ॥ After a डी :—as, कुमारी, गोरी, शार्ङ्गरी ॥ After आप् :—खट्वा, बहुराजा, कारी घगन्त्या ॥ The elision of ति and सि takes place only after consonants :—as, अबिभर्भवान् (भृ + लङ् + तिप् = भ + भृ + लु + त् = भ + भृ + भृ + त् (VI. 1. 10) = भ + भर् + भृ + त् (VII. 4. 66 and I. 1. 51) = भ + भ + भृ + त् (VII. 4. 60) = भ + भ + भृ + त् (VIII. 4. 54) = भ + बि + भृ + त् (VII. 4. 76) = भ + बि + भर् + त् (VII. 3. 84) = अबिभर् + त् = अबिभर् ॥ So also अजागर्भवान् ॥ In both these cases त् of the Imperfect has been elided. The स् is elided in the following :—अभिनोऽञ्, अष्टिनाऽञ् ॥ (भिद् + लङ् + सिप् ॥ The इ is changed into र् by VIII. 2. 75 and स् is elided by this rule).

Why do we say "after a consonant, or a feminine affix ई and आ"? Observe ग्रामणीः, सेनानीः ॥ Why do we say "after a long vowelised feminine affix"? Observe निष्कौशाश्विः, अर्तिखट्वा, where the feminine affixes have been shortened. Why do we say "when followed by सु, ति and सि"? Observe अभिस्तीत् ॥ The सि being read along with ति, does not include सिप्, but refers to सिप् only. Why do we say 'when reduced to a single letter'? Observe भिनत्ति, छिनत्ति ॥ Why do we say 'the consonant is elided'? Observe बिभर्, चिच्छेत् ॥ Here the aprikta affix भ of the Perfect is not elided: though it being the substitute of ति is like ति, and ought to have been elided, had the word हल् not been used in the sūtra.

Why has the elision of सु (सु), र् (र) and स् (सिप्) been ordained after consonants, as they would of themselves have been dropped by VIII. 2. 23, being the finals of a compound consonant? Then the forms राजा, तक्षा could not be evolved. As राजन्+स्=राजान्+स् (VI. 4. 8)=राजान्स् and by 'eliding स्' by Rule VIII. 2. 23, the form would have become राजान्, and the final न् could not have been elided by VIII. 2. 7; for it is a maxim enunciated in the very opening of the Second chapter of the 8th Book, that in the last three chapters of that Book (2nd, 3rd and 4th Books), a subsequent rule is as if it had not taken effect, so far as any preceding rule is concerned; therefore, the rule VIII. 2. 7 ordaining the elision of न्, does not find scope, since VIII. 2. 23 (ordaining elision of स्) is considered as if it had not taken effect. So also in the case of उखासन् and पर्णधन् ॥ उखा+सन्+क्विप् III. 2. 76=उखा+सन् (the nasal being elided by VI. 4. 24); now add सु, we have उखासन्+स्=उखासन्स्; elide the final स् not by this rule, but by VIII. 2. 23, we have उखासन्, here we cannot change the स् into द् by VIII. 2. 72 for स् is not *final* in a *pada*, for Rule VIII. 2. 23 is considered as not to have taken effect. So also in the case of अभिनोऽञ् ॥ The word अभिनः is 2nd. Pers. sing. of the Imperfect of भिद् of Rudhâdi class. Thus भिद्+लङ्+सिप्=अ+भिद्+इनम्+स्=अ+भिनद्+स्=अभिनर्+स् (र् changed to र् by VIII. 2. 75)=अभिनर्स् ॥ If we elide the final स् of the cojunct by VIII. 2. 23, then in अभिनर्+अञ्, the र् would not be changed into उ to form अभिनोऽञ् by VI. 1. 113 since the elision of स् is considered as to have not taken effect when applying this rule. So also in अबिभर् भवान्, by Rule VIII. 2. 24, there would be no lopa even, for संयोगान्तलोप rule is restricted by रात्स्य (VIII. 2. 24), i. e. स् only and no other consonant is elided after र्, therefore there will be no elision of न् in अबिभर्न् by VIII. 2. 23.

एङ्हस्वात्सुबुद्धेः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ एङ्, ह्रस्वात्, सम्बुद्धेः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति न ध्रियते । तथा च पूर्वसुत्रे पुनरपृक्तमहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते स च स्संबुद्धर्भवति ॥

69. The consonant of the nominative-affix (सु and its substitute अम्) is elided in the Vocative singular after a nominal-stem ending in ए or ओ or a short vowel.

The word लोप is understood here also; as well as हल ॥ The word अपृक्त however is not to be read here, as its repetition in VI. 1. 68 (though its anuvritti was there from the preceding sūtra) indicates. The affix of Vocative is the same as that of the nominative. By VII. 3. 108, the short vowel of the stem is replaced by a guṇa vowel when the Vocative Singular affix follows. Thus we have अग्ने and वायो for अग्नि and वायु; and by VII. 3. 107, a short vowel is substituted for the long vowel ई and ऊ of the feminine: as नदि and वधु for नदी and वधू ॥ Now applying the present sūtra, the affix स् is elided after

all the above words. As हे अग्ने !, हे वायो !, हे देवदत्त !, हे नवि !, हे वधु ! The Vocative Singular of कुण्ड a Neuter noun is thus formed. By VII. 1. 24, अम् replaces न् of the nominative, the अ of अम् and the final अ of कुण्ड coalesce into one अ by VI. 1. 107, which becomes कुण्डम् ॥ Here by the rule that 'consonant' only is to be elided, we elide न् only (and not अ which becomes a part of the word by VI. 1. 85, for it is considered both as the final of the word and the initial of the affix). Now न् is not an अपृक्तं हल् for it is part of the affix अम्, and its elision would not have taken place had we read the anuvritti of अपृक्ता into this sūtra. Thus we have हे कुण्ड ! ॥ But in हे कतरन् ! there is not the elision of the न् of the affix अन्, the substitute of सु for the affix there is अद्ङ् (VII. 1. 25). This affix being ङिन् causes the elision of the final अ of कतर (VI. 4. 143), and we have कतर् + अन्, here we have not a prātipadika which ends in a short vowel, but in a consonant, hence न् is not elided. See also VII. 1. 25. The word एङ् is used in the sūtra in order to indicate that the guṇa substitution is stronger than lopa. Therefore in हे अग्नि + सु, the affix is not elided first and then guṇa substituted for इ, but first there is guṇa substitution and then the affix is elided,

शेऽछन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ शेः, छन्दसि, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषयं लोपा भवति ॥

70. In the Chhandas, the elision of the case-ending इ (शि) of the nominative and accusative plural neuter, is optional.

Thus या क्षेत्रा or यानि क्षेत्राणि, या वना or यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वरय, पिति, कृति, तुक् ॥

वृत्तिः ॥ पिति कृति परता ह्रस्वस्य तुगागमा भवति ॥

71. To a root ending in a short vowel is added the augment न् (तुक्) when a Kṛit-affix having an indicatory ए follows.

Thus अग्नि + चि + क्तिप् = अग्निचिन्, so also सोमसुम् ॥ Similarly प्रहृद्य and उपस्तुत्य formed by the affix ल्यप् ॥ Why do we say "ending in a short vowel"? Observe आलूय, ग्रामणीः ॥ Why do we say "having an indicatory ए"? Observe कृतम्, हतम् ॥ Why do we say "a kṛit affix"? Observe पटुतरः, पटुतमः, with the Taddhita-affixes तरप् and तमप् ॥ In the compound ग्रामाणिकुलम्, though the root is made short, yet there is no augment तुक्, in as much as the rule by which the root has been shortened is a Bahiranga rule, and the present rule is an Antaranga one. The maxim is असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ "That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect, or as not existing, when that which is Antaranga is to take effect".

संहितायाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ संहितायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयमनुशासं परमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तर यदुक्त्यामः संहितायामित्येवं
संहितित्यम् ॥

72. In the following sūtras upto VI. 1. 157 inclusive, the words संहितायाम् 'in an unbroken flow of speech', should be supplied.

This is an adhikāra or governing sūtra, exerting its influence upto VI. 1. 158. What ever we shall say in the sūtras preceding that, must be understood to apply to words which are in संहिता, that is, which are pronounced together with an uninterrupted voice. Thus कथ्यन्, मथ्यन् the इ and उ are changed to य and ऋ when the two words are pronounced without any hiatus. Otherwise we shall have कथि अन्, मथि अन् ॥

छे च ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ छे, च ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारं परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति ॥

73. The augment त् is added to a preceding short vowel also when छ follows in an uninterrupted speech.

Thus इच्छति, गच्छति ॥ The त् is changed to च by VIII. 4. 40. The short vowel itself is the आगमी (the thing to which the augment is added), and not the word ending in that short vowel. Therefore in चिच्छित्तुः, चिच्छित्तुः, the augment is not to be considered as part of the Reduplicate चि, but of the short इ only; and therefore it is not elided by ह्रस्वो षोऽप (VII. 4. 60) rule applying to reduplicates. This follows on the maxim नावयवावयवः समुदायावयवो भवति "the part of a part cannot be considered as a part of the whole". Here त् is a part of the abhyāsa syllable चि which is itself a part of the verbal base, therefore त् is not considered as an abhyāsa: or because त् being an augment of इ is considered as part of इ and not of चि of which इ is the part.

आड्माडोश्च ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ आड्, माडोः, च ॥

वृत्तिः ॥ तुगित्यनुवर्त्तते, छहति च । आडो डित ईषसादिषु चतुर्वर्षेषु वर्त्तमानस्य माडश्च प्रतिषेधवचनस्य
छकारं परतस्तुगागमो भवति ॥

74. The augment त् is added to the particle आ and the prohibitive particle मा, when छ follows in a continuous text.

The Particle आ has the four senses of 1. littleness (ईषदर्थः) 2. with verbs, as a prefix (क्रियायोगः) 3. the limit inceptive (अभिविधि) and 4. the limit exclusive (प्रयोगः). This sūtra ordains तुक् necessarily, where by VI. 1. 76, it would have been optional. Thus ईच्छाया = आच्छाया; 2. With verbs:—as आच्छादयत, 3 and 4. आच्छावायाः, माच्छायम् ॥ So also the negative particle मा, as, माच्छेत्सीत्, माच्छित् ॥ The इ in आड्

and माह् shows that आ when used as a Gati and a Karma-pravachaniya and न् when used as a negative particle are meant. Therefore, the न् is not necessary in the following :—आच्छाया मानयानि, प्रमाच्छन्ः॥ The तुक् may be optionally added in these as आच्छाया and प्रमाच्छन्ः॥ The आ here has the force of recollection (स्मरण); आच्छाया "Oh the shade". The word प्रमा is formed from the verbal root माह् by the prefix प्र and the affix भङ् (III. 3. 106) with the feminine affix टाप्, and the word ending in टाप् has not the indicatory ह् ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, तुक् ॥

वृत्ति ॥ छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति ॥

75. The augment त् is added to a long vowel, when followed by छे in a continuous text.

Thus ह्रीच्छति, म्लेच्छति, अपचाच्छायते, विशाच्छायते ॥ The augment belongs to the long vowel and not to the whole syllable ending in that long vowel.

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पदान्तात्, वा, तुक् ॥

वृत्ति ॥ दीर्घाच्छेत्तुगिति वर्त्तते । पदान्तादीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति ॥

वाचिकम् ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥

76. The augment त्, is added optionally to a long vowel final in a full word (Pada) when followed by छे ॥

This allows option where by the last it would have been compulsory to add it. The augment is of the long vowel, and not of the word ending in long vowel. Thus कुरीच्छाया or कुरीछाया, कुवलीच्छाया or कुवलीछाया ॥ The तुक् augment here is added to the end of a pada, and this is therefore a padânta rule and not a pada-vidhi. Therefore the two words need not be in construction for the application of this rule; (समर्थ पदाविधि) not applying. Thus तिष्ठतु कुमारीच्छन् हर देवदत्तस्य, "let the girl stay. Take the umbrella of Devadatta". Here कुमारी and छन् are not in construction, but तुक् is still added optionally.

Vart:—The augment त् is optional in the Chhandas, after the words विद्वज्जन &c. As, विद्वज्जनश्छ वम् or विद्वज्जनश्छ वम्, नच्छायां कुरवोपराम् or नछायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ इकः, यण, अचि ॥

वृत्ति ॥ अचि परत इको यणदेशो भवति ॥

वाचिकम् ॥ इकः प्लुतपूर्वस्य सर्वर्णदीर्घाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥

77. The semivowels य्, व्, र्, ल् are the substitutes of the corresponding vowels इ, उ, ऋ and ॠ (long and short), when followed by a vowel.

This sūtra is rather too wide. It must be restricted by VI. I. 106, namely the following vowel must not be of the same class as the preceding for

the application of this rule. Thus इधि+अन्=इध्वन्, मधु+अन्=मध्वन्, कर्तृ+अर्थम्=कर्तृर्थम्, हर्तृ+अर्थम्=हर्तृर्थम्, ल भाकृति=लाकृतिः ॥

Vart.—This semivowel substitution of vowels takes place, when preceded by a prolated vowel, even to the supersession of VI. 1. 101 requiring lengthening. Thus अग्ना इ इन्द्रं=अग्ना इ विन्द्रम्, पदा इ उ उक्कम्=पदा इ उक्कम्, अग्ना इ इ भाशा=अग्ना इ भाशा, पदा इ उ भाशा=पदा इ भाशा ॥ भो इ इ इन्द्रम्=भो इ विन्द्रम् ॥ The phrase 'when a vowel follows' exerts its influence upto VI. 1. 108.

एचो ऽयवायावः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ एचः, अय् - अय् - आय्-आवः ॥

वृत्तिः ॥ एचः स्थाने ऽयि परतो ऽय् अय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ॥

78. For the vowels ए, ऐ, ओ and औ are respectively substituted अय्, आय्, अय् and आव् when a vowel follows.

Thus चि+स्पृष्ट्=चे+अन=चयनम्, लो+अन=लवनं; चै+अक=चायकः, लौ+अक=लायकः ॥ So also कथ्येते, व्यंयंते, याववरुणद्धि, रु+युष् (III. 2. 148)=रो+अन=रवणः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ वान्तः, यि, प्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ योयमेषः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अय् औकारस्याय् स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ गोष्ठौ छन्दसि ॥ वा० ॥ अन्धपरिमाणे च ॥

79. The substitution of अय् and आव् for ओ and औ also takes place before an affix beginning with य ॥

The वान्त are those which end in य् viz. अय् and आव् ॥ Of the four substitutes taught in the preceding sūtra, those which end in इ (viz. अय् and आव्) also come when an affix with an initial य follows. It follows that the substituted letters must be ओ and औ ॥ Thus बभ्रु+यम्=बाभ्रो+य=बाभ्रव्यः (VI. 4. 146 and IV. 1. 105). So also माण्डव्यः, शकव्यशरु, पिचव्यः कापांसः, नाव्यो (IV. 4. 91) इवः ॥ Why do we say "अय् and आव्"? Observe रायमिच्छति=रैयति, no change of ऐ before य ॥ Why do we say "before य"? Observe गोभ्याम्, नौभ्याम् ॥ Why do we say "an affix"? Observe गोयानम्, नौयानम् ॥

Vart.—The word गो is changed before य् in the Vedas. As गो+यति=गयति, as आनां मित्रा वरुणा यृतैर्गयतिषुस्तम् ॥ Why do we say 'in the Vedas'? Observe गोयतिः ॥

Vart.—This substitution takes place when referring to the mean of a road:—as, गयति मात्रमभ्यानं गतः ॥ This is in the secular literature, गयति means going कोशयुग्मम् ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ पदानि ॥ धातोः, तन्निमित्तस्य, एव ॥

वृत्तिः ॥ एच इति वर्जते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ॥

80. For the final diphthongs ओ and औ of a root, are substituted अय् and आव् respectively, before an affix beginning with य्, then only when such diphthong has been itself first evolved by that affix.

The words एव, वान्तेति प्रत्यये are understood in this sūtra. The word तन्निमित्त means 'caused by that' i. e. caused or occasioned by that affix beginning with य ॥ Thus लृ forms its Future Passive Participle by यत् (III. 1. 97), this affix causes the guṇa of ऊ by VII. 3. 84: Thus लृ + य = लो + य, which according to the present sūtra becomes लव्यम् ॥ So also पू - पो + य = पव्यम् ॥ लृ + यत् (III. 1. 125) = लो + य = अवदय लाव्यम् and अवदय पाव्यम् ॥ Why do we say 'of a root'? This rule should not apply to a nominal stem. For then, though it may be all right in the case of बभु + य = बाभ्रो + य = बाभ्रव्य; it will not apply to cases like गो + य = गव्य, नौ + य = नाव्य, where गो and नौ are not caused by the affix, but are integral parts of the stem before the affixes were added. Why do we say 'caused by that affix itself'? The substitution will not take place, when the change is not caused by that affix. Thus the Passive of वे with the upasarga आ is आ + वे + यक् + ते = Here by Samprasāraṇa (VI. 1. 15) वे becomes उ, as आ + उ + य + ते; now by sandhi आ + उ = ओ (VI. 1. 87), we have ओ + यन्त = ओयन्ते ॥ Since ओ is not caused by य, there is no अच् substitution. So also ओयन्त, लोयमानि, पोयमानि: (IV. 1. 95). The word एव in the aphorism has the force of limitation, with regard to roots. In the case of roots, ओ and औ before य are changed then only to अच् and आवच् when य has caused the production of ओ and औ; in case of nouns there is no such limitation. Here the substitution takes place whether the य has caused the production of ओ and औ or not.

क्षय्यज्ययो शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ क्षय्य - ज्ययो, शक्य - अर्थे ॥

वृत्तिः ॥ क्षि जि इत्येतयोर्द्रात्वार्थति प्रत्यये परत शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते ॥

81. In क्षय्य and ज्यय there is substitution of अय् for ए only then when the sense is that of "to be possible to do".

The roots क्षि and जि before the affix यत् (III. 1. 97) assume these forms when meaning to be able to do the action denoted by the verb. As शक्यः क्षेत्तु = क्षय्यः (क्षि + य - क्षे + य); so also ज्ययः ॥ Why do we say when meaning "to be possible to do"? Observe क्षयं पापं, ज्यो वृषलः ॥ Here the meaning is that of 'necessity'.

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ क्रय्यः, तदर्थे ॥

वृत्तिः ॥ क्रीणानेर्द्रातोस्तदर्थे क्रयार्थे यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतो ऽयादेशो निपात्यते ॥

82. In क्रय्य there is substitution of अय् for ए when the sense is that of 'exposed or put out for sale, saleable'.

The word क्रय्य is derived from क्री 'to buy', with the affix यत्; the guṇa ए being changed to य ॥ The word तदर्थ means 'for the purpose of that

i. e., for the purpose of being bought. As कय्या गाः, कय्यः कम्बलः ॥ Why do we say 'when the sense is that of saleable'? Observe क्रेयं नो धान्यं न चास्ति कय्यम् "we want to purchase corn, but it is not put out for sale".

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ भय्य - प्रवय्ये , च, छन्दसि, ॥
वृत्तिः ॥ विभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतच्छन्दसि विषयेऽद्यादशो निपात्यते ॥
वाचिकम् ॥ ह्रस्व्या आप उपसंख्यानम् ॥

83. The forms भय्य and प्रवय्या are found in the Chhandas.

The word भय्य is derived from भी + यन्, and प्रवय्या from प्र + वी + यन् ॥ The guṇa ए is changed to अय् ॥ Thus भय्यं किलासीन् ॥ वत्सतरी प्रवय्या ॥ The यन् is added to भी with the force of Ablative by virtue of the diversity allowed by क्यलुटो बहुले (III. 3. 113) ॥ Thus विभेति अस्माद् = भय्यम् "frightening or fearable". The word प्रवय्या is always used in the feminine: in other places प्रवेय is the proper form. Why do we say 'in the Vedas'? Observe भेयम्, प्रवेयम् in secular literature.

Art. :- The word ह्रस्व्या should also be enumerated when referring to water. As ह्रदे भवा = ह्रस्व्या आप ॥ The affix यन् is added by IV. 4. 110 (ह्रदे + य = ह्रय् + य) ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ एकः, पूर्व - परयोः, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयम् । खय्यात्परयेति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पुर्वस्य परस्य द्वयोःपि स्थानि एकादशो भवतीत्येतद्वदितव्यम् ॥

84. From here upto VI. 1. 111 inclusive is always to be supplied the phrase "for the preceding and the following one is substituted".

This is an adhikāra sūtra. In every sūtra upto VI. 1. 112 (excluding the last), whatever we shall teach, there in the room of the two, namely, the preceding and the succeeding, it should be understood, that the substitution is one. These form the well known rules of *ekādesa*, one letter or form replacing two consecutive letters &c. Thus VI. 1. 87 teaches 'There is guṇa substitution, when अ or आ is followed by a vowel'. We must supply into that sūtra the phrase एकः पूर्वपरयोः i. e. one guṇa is the substitute for the final अ or आ and the initial vowel. Thus खद्वा + इन्द्रः = खद्वेन्द्रः ॥ Here ए is the single substitute of the both preceding letter आ and the succeeding letter इ ॥ The words पूर्व पर show that the substitute operates simultaneously on both. Otherwise the substitute would have come in the place of one only or of each one separately. Thus in आद् गुणः (अचि) = "after अ or आ, there is guṇa, in a vowel". Here आत् is in the ablative, and by I. 1. 67 the guṇa operation would have taken place on the letter following it: so also अचि is in the Locative and by I. 1. 66, the

guṇa operation would have taken place on the *preceding* ; so it is not clear of what letter there should be guṇa substitution, of the preceding or the succeeding. But the present rule shows it must operate on both simultaneously. The word एक 'single', shows that a separate or a different substitute does not operate: i. e. the substitute must be one, there should not be two separate substitutes one for each sthāni, such as we find in the sūtra VIII. 2. 42 (रथाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च इः, "न is the substitute of the ण of nishṭhā, after र् and इ, and of the preceding इ"). Here न् is taught as substitute both of त् and इ, and as एक is not used in the sūtra, we get *two* न, as मिद् + त = मिन् + न = मिन्नः ॥ But this is not the case here. According to Mahabhāṣhya the word एक is redundant.

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अन्त - आदि - वत् , च, ॥

वृत्तिः ॥ एक इति वृत्तेत पृथपर्यायारति च । एकः पूर्वपर्यायारति योयमेकादिशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति ॥

85. And this single substitute is considered as the final of the preceding (form), and the initial of the succeeding (form).

The single substitute taught in the last, is considered in the light of the final of the preceding form and the initial of the succeeding. An âdeśa is like the sthāni, but in an ekâdeśa, the sthāni is indeterminate, or rather the sthāni is the *collection* or the *sum* of the preceding and the succeeding. Hence the necessity of this sūtra. The sense of this atideśa sūtra is this: as the beginning and the end of a thing are both *included* in the thing itself, and therefore when the thing is mentioned, the beginning and the end are both taken; so is the case with this single substitute. Thus to the stem ब्रह्मवन्तु we add ऊ the feminine affix (IV. 1. 66); and now उ + ऊ = ऊ (VI. 1. 101) i. e. ब्रह्मवन्तु + ऊ = ब्रह्मवन्तू ॥ Here ब्रह्मवन्तु is a Nominal-stem (प्रातिपदिक) and the affix ऊ is a non-prātipadika, and the single-substitute ऊ is considered as the final of the prātipadika. So that we can apply to the form ब्रह्मवन्तू the term prātipadika and by virtue of this designation we can add the case-endings to it by IV. 1. 1. But for this rule, we could not have added the case-endings to it, because by virtue of the feminine affix ऊ the word would have rather ceased to be a prātipadika (I. 1. 46), because this feminine affix ऊ is not included in IV. 1. 1. Similarly for the final non-case-ending अ of वृक्ष and the case-ending औ, there comes a single substitute औ by VI. 1. 88, this ekâdeśa औ is considered both as a non-case affix and a case affix, that is, as the initial of the affix औ, and the final of वृक्ष and thus the word वृक्षौ gets the designation of Pada I. 4. 14 as it ends in the लुप् affix औ ॥

This अन्तादिवद्भाव does not apply in rules relating to letters i. e. to rules depending for their application on letters. Thus लङ् + मा = लडा ॥ Here the

ekādeśa आ is as the final अ of खद्वा, but not for the purposes of the application of the rule which says that the भिस् is changed to ऐस् after a nominal-stem ending in अ, so the Instrumental plural of खद्वा will not end in ऐ; but will be खद्वा-भिः ॥ So also in जुह्वान् ॥ It is the Perfect 3rd per. sing. of ह्वे or ह्वा (VI. 1. 45). By VI. 1. 53, the व् is changed to उ, and we have जुह्वआ = जुहउआ which by VI. 1. 108 becomes जुहु, the उ being the single substitute of उ and आ ॥ This single-substitute उ should not be considered as आ for the application of the rule VII. 1. 34 by which the Perfect affix णत् (अ) is changed in ओ after roots ending in आ ॥ Similarly in अस्त्ये + अश्वः = अस्त्या अश्वः (the य् being elided by VIII. 3. 19). अस्त्ये is the Dative singular of इद्स् in the Feminine with आ ॥ By VII. 3. 114 स्या is added in the Dative with the shortening of the preceding आ; as अ + स्या + ए = अस्त्ये ॥ Here ऐ is the single substitute for आ and ए ॥ Here for the application of VI. 1. 109 the single substitute ऐ should not be considered like ए ॥ The sthāni of the single-substitute (ekādeśa) is the sum of the preceding and the succeeding, both taken collectively is replaced by one, and not any one of them separately. For that which is replaced by another is called sthāni: as when भू replaces अस् the whole form अस् is called sthāni, and not अ or स् separately. The parts, may be called sthāni only inferentially, because the whole is made up of parts. The parts not being considered as sthāni, the rule of sthānivād bhāva will not apply to an ekādeśa with regards to the parts, and no operations dependant on such parts will be effected by such ekādeśa. But it is intended that such operations should take place. Hence this sūtra.

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ षत्व - तुकोः, असिद्धः ॥

वृत्तिः ॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः ।
षार्त्तिकम् ॥ संप्रसारणङीदसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

86. The substitution of a single âdeśa is to be considered as to have not taken effect, when otherwise स would have to be changed to ष, or when the augment त् (तुक्) is to be added.

The word असिद्ध means not-accomplished i.e. the operation caused by its having taken effect is not produced. The word asiddha always debars operations dependent upon the âdeśa, and gives scope to the operations dependent upon the general rule (आसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभाषार्थं च ॥) Thus कोऽसिचत् here स is not changed to ष ॥ The equation is thus exhibited : कस् + असिचत् = कर् + असिचत् (the स changed to र by VIII. 2.66) = कउ + असिचत् (उ being substituted for र by VI. 1. 113) = को + असिचत् (अ-उ = ओ VI. 1. 87) = कोऽसिचत् (ओ-अ = ओ VI. 1. 109). Now applies our sūtra. By VIII. 3. 59, स coming after ओ required to be changed into ष, but here the single-substitute ओ is con-

sidered to be non-effective for this purpose. Similarly कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै. Similarly in अभीत्य there is the addition of ह् by VI. 1. 71, though actually preceded by a *long* vowel. That long vowel had resulted from the ekādeśa of ई f₀, इ-1-इ, and this ekādeśa is considered as if non-effective for the purposes of तुक् augment. Similarly in प्र-1-इ-1-तुक्-1-व=प्रैत्य. Here also अ-1-इ=ए is considered asiddha.

Vārt:—Prohibition must be stated in the case of samprasāraṇa, the Locative singular case-ending डि (इ), and the 1st per. sing. Atmanepada affix इद् ॥ Of vocalisation we have the following : शकहृषु = शकार् ह्रयति, then we add क्तिप्, before which there is vocalisation of व्, this उ combining with the following आ becomes उ ekādeśa as शकहा-1-क्तिप् = शकहउआ-1-0 (VI. 1. 15) + शकहु (VI. 1. 108). The Locative plural is formed by सु : शकहु-1-सु = शकहृषु, the lengthening taking place by VI. 4. 2). Here स is changed to ष the ekādeśa उ for उ-1-अ not being considered asiddha. So also परिवीषु (परि + व्य + क्तिप् = परि + वृइए + क्तिप् = परिवि, add सु) ॥ Of the affix डि we have:—वृक्ष-1-इ = वृक्षे, add छत्रम्, then the single substitute ए being considered not asiddha we have वृक्षच्छत्रम् or वृक्षछत्रम् ॥ Of the affix इद् of 1st Pers. Atmanepada we have अपचै-1-छत्रम् = अपचैच्छत्रम् or अपचै-छत्रम् ॥ In both these cases we optionally add तुक् by VI. 1. 75-76, by considering the ekādeśa VI. 1. 87 as to have taken effect, and making the finals दीर्घ or long. Here the ekādeśa is *not* asiddha and therefore तुक् is *optimal* and not compulsory.

आद्गुणः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ आत्, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ अचीत्यनुवर्तने । अवर्णात्परायां ऽच् एचि च पूर्वो यो ऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोर्वर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति ॥

87. The *guṇa* is the single substitute of the final अ or आ of a preceding word and the simple vowel of the succeeding (अ or आ-1-a vowel = *guṇa*).

The word आचि is understood here. For the vowel which follows an अ or आ, and for the अ or आ which precedes a vowel, in the room of both these preceding and succeeding vowels, there is the single substitute *guṇa*. Thus तव + इवम् = तवइवम्, खट्वा + इन्द्रः = खट्हुन्द्रः, माला + इन्द्रः = मालन्द्रः, तव + ईहन् = तवहन्, खट्वा + ईहन् = खट्हुहन्, तव + उवकम् = तवउवकम्, खट्वा + उवकम् = खट्हुवकम्, तव + अत्रयः = तवत्रयः, खट्वा + अत्रयः = खट्हुत्रयः, तव + तकारः = तवलकारः, खट्वा + तकारः = खट्हुतकारः ॥ By analogy of I. 1. 51 the *guṇa* substitute of त् being अ is always followed by ल, as that of क् is followed by र् ॥ This universal rule is limited by the following aphorism.

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वृद्धिः, एचि ॥

वृत्तिः ॥ आगिति वर्तते । अवर्णात्परो अ एच् एचि च पूर्वो यो ऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोर्वर्णयोः स्थाने वृद्धिः कादेशो भवति ॥

88. The Vṛiddhi is the single substitute of अ or आ of a preceding word and the initial diphthong of the succeeding (अ or आ-*i*-diphthong = vṛiddhi).

The word आन् is understood here. For the diphthong which follows an अ or आ, and for the अ or आ which precedes a diphthong, in the room of both these preceding and succeeding अ or आ and diphthong, there is a single substitute viz. the Vṛiddhi. This debarbs guṇa taught in the last sūtra. Thus ब्रह्म + एङका = ब्रह्मेङका, खट्वा + एङका = खट्वेङका, ब्रह्म + ऐतिकायनः = ब्रह्मैतिकायनः, खट्वा + ऐतिकायनः = खट्वेतिकायनः ॥ ब्रह्म + ओदनः = ब्रह्मोदनः, खट्वा + ओदनः = खट्वोदनः, ब्रह्म + आपगवः = ब्रह्मापगवः, खट्वा + आपगवः = खट्वोपगवः ॥

एत्येभ्यूटसु ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ एति, एयति, ऊटसु ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धिरेचीति वर्तते, आसित च । तदेतदेकप्रहणंमतेरेव विशेषणं न पुनरेतदेकप्रहणमिच्छात्तद्वृद्धिरेचीति । इण् गतावित्येतस्मिन्धातोर्विच एध वृद्धावित्येतस्मिन् ऊटि च पुर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वप-
र्योरवर्णाचोः स्थानं वृद्धिरेकादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अक्षावृद्धिर्वा वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ स्वाक्षीरोरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥

वा० ॥ प्राकृष्टादोदधेभ्यो वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ ऋतं च तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥

वा० ॥ प्रवस्तरकम्बलवसनानावृणं वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥

89. The Vṛiddhi is the single substitute for the अ or आ-*i*-ए of एति (root इ) and एयति (root एध), and for अ or आ-*i*-ऊ of ऊट् (the substitute of वा in वाह् by VI. 4. 132).

The whole of the last sūtra and आन् are understood here. The एच् of the last sūtra qualifies the root इ in एति, i. e. when the root इ assumes the form ए by internal changes, then applies this Vṛiddhi rule. The एच् does not qualify the root एध as that root always has an initial diphthong, nor does एच् qualify ऊट् for ऊ is not a diphthong. Thus उप + एति = उपैति. उप + एधि = उपैधि, उपैधि; उप-*i*-एधत = उपैधते, प्रैधते; प्रष्ठ-*i*-ऊहा = प्रष्ठोहा ॥ In the last example, guṇa was the substitute required by VI. 1. 87, the present sūtra ordains Vṛiddhi instead. In the case of एति and एयति, the Vṛiddhi was debarred by VI. 1. 94, this sūtra makes an exception to that rule. The present sūtra is an exception to VI. 1. 94 and not to VI. 1. 95, because the maxim is पुरस्तादपवादो भवन्नन्तरं विधीन् बाधन्ते नेत्तरान् "Apavādas that precede the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede only those rules that stand nearest to them, not the subsequent rules". Therefore the present rule does not apply here, :—उप + आ-*i*-इत = उप + एत = उपेतः (Here though इ is changed to ए, the rule does not apply). Therefore the form अयैति is wrong. So also उप-*i*-इत = उपेतः for here the root इ has not assumed the form ए, therefore the rule does not apply, the word एधि qualifies the root इ ॥

Vārt.:—The Vṛiddhi is the single substitute when अस् is followed by कश्चिन्, as अस्मिन् कश्चिन् सन् ॥

Vārt:—The Vriddhi is the single substitute when स्वर is followed by ईर or ईरिण, or ईरिणी thus स्वेरम्, स्वेरिणी ॥ The word ईर is formed by the affix घञ् added to ईङ्गतो (Ad. 8) स्वेनाभिप्रायेण ईरण = स्वेरम् the compounding takes place by II. 1. 32. Another form is स्वेरा = स्वेनाभिप्रायेणेन तं गच्छति with the affix णिनि (III. 2. 78).

Vārt:—The Vriddhi is the single substitute when प्र is followed by ऊह, ऊह, ऊहि, एष, एष्य; as प्रोहः, प्रोहिः, प्रोहिः, प्रेषः, प्रेष्यः ॥ The word एष is derived from the root इष् to wish' (Tud. 59), इष् 'to go' (Div. 18), and इष् 'to repeat' (Kry. 53), by adding the affix घञ्; and the word एष्य is derived from the same roots by adding ण्यत् ॥ This Vārtika ordains Vriddhi, while VI. 1. 94 would have caused परकृपः ॥ While the roots ईल् 'to glean', and ईष् 'to go' to injure, 'to show'. (Bh. 115 and 642), form ईषः and ईष्यः with the above affixes; and with प्र, their forms will be प्रेषः and प्रेष्यः ॥

Vārt:—The Vriddhi is the single substitute when a word ending in भ is followed by क्त and forms an Instrumental Tatpuruṣa compound: as सुखेन क्तः = सुखार्तः, दुःखेन क्तः = दुःखार्तः, but सुखेन इतः = सुखेनतः ॥ Why in Instrumental? Observe परमर्तः ॥ Why 'Compound'? See सुखेनतः ॥

Vārt:—The Vriddhi is the single substitute when the word कृण follows the following:—प्र, वस्तनर, कम्बल, वसन ॥ As प्रार्णम् 'principal debt', वस्तनरार्णम् 'the debt of a steer', कम्बलार्णम् 'debt of a blanket', वसनार्णम् 'debt of a cloth'.

Vārt:—So also when the words कृण and दशा are followed by कृणः—अः, कृणार्णम् and दशार्णम् ॥ The word कृणार्णम् means a debt incurred to pay off a prior debt. The Dasārṇa is the name of a river and of a country.

आटञ्च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ आटः, च ॥

वृत्तिः ॥ एचीत निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच्च अचि च पूर्वो य आट् तयोः पूर्वपरयोरा-
उचोः स्थाने वृद्धिरेकादशो भवति ।

90. The Vriddhi is the single substitute when the augment आट् is followed by any vowel.

The anuvritti of एचि ceases: that of अचि however, is present. The vowel that is subsequent to the augment आट्, and the आट् which is precedent to a vowel—in the room of these two i. e. the आट् and the vowel—subsequent and precedent, the Vriddhi is the single substitute. The augment आट् is added to the roots beginning with a vowel, in the Imperfect, Aorist and Conditional Tenses (VI. 4. 72 &c). Thus ऐक्षिष्ट, ऐक्षत, ऐक्षिष्यत, औभीन्, औभीर्षीन्, औभीर्जीन् from roots ईक्षिर्षीन् (Bhu. 641), उभ उम्भ पूरं (Tud. 32) and उ वृञ् आर्षन् (Tud. 20). According to Siddhānta Kaumudī the आट् is the augment which डिन् case-affixes take after *nadī*-words (VII. 3. 112). According to him the following are the examples:—बहुभेयसी-1-आट्-1-डे = बहुभेयस्यै (Dative Singular). The आट् is the augment also in the Vedic Tense लेट् ॥

The 'and' in the sūtra shows that the पररूप rule, taught in VI. 1. 5, 96 when उत्, ओ and आङ् follow, is superseded, when the preceding vowel is आद् ॥ Thus औक्षीयन् औक्षीयन् ॥ आ । ऊडा = आडा, तमिच्छन् = औढायन् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, ऋति, धातौ ॥

वृत्तिः ॥ आक्षिप्य । अवर्णान्तादुपसर्गादकाराक्षौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थानं वृद्धिरकारक्षौ भवति ॥

91. The Vṛiddhi is the single substitute when the प्र or आ of a preposition (upasarga) is followed by the short ऋ of a verb.

The word धातु is understood here also. When a preposition ending in अ or आ is followed by a root beginning with क्, the Vṛiddhi is the single substitute for the precedent अ or आ and the subsequent क् ॥ This debarbs the guṇa taught in VI. 1. 87. Thus उप + क्च्छति = उपाच्छति, प्राच्छति, उपाधोति ॥ Why do we say 'after a preposition'? Observe सद्गच्छति, मानच्छति, प्रच्छकारिणः = गता क्च्छका अस्माद् दृष्टान् ॥ Here the word प्र is not treated as an upasarga, hence this sūtra does not apply. It is a Gati here. Why do we say 'when क् follows'? Observe उप + इत = उपेतः ॥ Why have we used त् after क् indicating that short क् is to be taken? Observe उप + क्कारि यति = उपकारायत ॥ No option is allowed here by the subsequent sūtra. The त् is used, in fact, for the sake of the subsequent sūtra in case of Denominative verbs, no ordinary verb can begin with a long क् ॥ Why have we employed the word धातु, when the word 'upasarga' would have caused us to infer its correlative धातु? It is used in order to prevent the application of the rule VI. 1. 129 which causes प्रकृतभावः or non-sandhi of क् ॥ The repetition of 'Dhātu' shows that the alternative prakṛti bhava taught in VI. 1. 129, would not apply in the case of the क् of a Dhātu.

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ वा, सुपि, आपिशलेः ॥

वृत्तिः ॥ आक्षिप्य । उपसर्गादिति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातावृकाराक्षौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलाच्चायस्य मतेन वा वृद्धिरकारक्षौ भवति ॥

92. According to the opinion of Āpiśali, the Vṛiddhi is optionally the single substitute, when the अ or आ of a preposition is followed by a Denominative Verb beginning with ऋ ॥

Thus उपार्षभीयति or उपर्षभीयति, उपल्कारीयति or उपाल्कारीयति ॥ The क् and ण are considered as homogenous letters, therefore the word क् in the last sūtra includes ण also. The name of the Grammarian Āpiśali is mentioned for the sake of respect; the वा itself was enough to make it an optional rule.

ओतो ऽमृशसोः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ आ, ओतः, अम् - शसोः ॥

वृत्तिः ॥ ओतो ऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार भावश्चो भवति ॥

93. For ओ of a Nominal stem-1-अ of the Accusative case-ending अम् and अस्, the single substitute is आ ॥

The word ओतः is a compound of आ + ओतः ॥ Thus गो - अम्, = गाम्, गो-1-अस् = गाः ॥ Thus गां पश्य, गाः पश्यः ॥ This debars the Vṛddhi of VII. 1. 90. So also घां or घाः पश्य; as the word घा is also a nominal stem ending in ओ ॥ The Sāva-nāmsthāna affixes are णित् after this word also (see VII. 1. 90) which would have caused Vṛddhi, therefore, this आ debars the Vṛddhi. The word अम् here means the affix of the Accusative Singular, as it is read in connection with the case-affix षस्, and as the word सुप् of the last sūtra governs this also. Therefore अम् the verbal Tense-affix of the Imperfect is not meant: thus we have अचिनवम्, अभुनवम् ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एङि, पररूपम् ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव. उपसर्गाद्भाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेङादेशे धातो पृथपरयोः पररूपमेकादेशो भवति ॥ वार्त्तिकम् ॥ शकन्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ एवं चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ आत्वाद्ययोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ एमन्त्रादिषु छन्दास पररूपं वक्तव्यम् ॥

94. For the अ or आ of the Preposition-1-ए or ओ of a verbal root, the second vowel is the single substitute.

The words आत्, उपसर्गाद्भातो are understood here. In an upasarga ending in अ or आ followed by a root beginning with ए or ओ, the vowels coalesce and the single-substitute is the form of the second vowel (पररूपम्) ॥ This debars Vṛddhi taught in VI. 1. 88. Thus उपलयति, प्रलयति, उपावति, पोषति ॥ Some read into this sūtra the option allowed by VI. 1. 92, according to them the para-rūpa substitution is optional in the case of Denominative roots. Thus उपेङ्कीयति or उपेङ्कीयति, उपोषनीयति or उपोषनीयति ॥

Vārt:—The Para-rūpa substitution takes place in the case of शकन्धु &c. As शक-1-अन्धुः = शकन्धुः, कुल + अटा = कुलटा, सीम + अन्तः = सीमान्तः 'hair'; when not referring to 'hair', the form is सीमान्तः ॥

Vārt:—The Para-rūpa substitution takes place when एव follows a word, and the sense is not that of 'appointment'. Thus इह-1-एव = इहेव; अद्य-1-एव = अद्येव ॥ When the sense is that of नियोग, the Vṛddhi takes place: as इहेव भव, मादभ्यश्च गाः ॥

Vārt:—The Para-rūpa substitution takes place optionally when ओतु and ओष्ठ are compounded with another word: as स्थूल ओतुः = स्थूलोतुः or स्थूलोत्, so also बिम्बोष्ठी or बिम्बोष्ठी ॥ When not a compound, the Vṛddhi is compulsory: as तिष्ठ देवदत्तांष्ठ पश्य 'Stay Devadatta, see the lip'.

Vārt:—In the Vedas, the para-rūpa substitution takes place when एमन् &c. follow. Thus अपां स्वा एमन् - अपां स्वमन् ॥ So also अपां स्वा ओषध् = अपां स्वांषध् ॥

ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ओम् - आङोः, च ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव । अवर्णान्तादेशे ओङि च परतः पृथपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

95. For the अ or आ + ओ of ओम्, or + the vowel of the Preposition आङ्, the second vowel is the single substitute.

The आन् is understood here. Thus का-1-ओम् = कोम् ; या-1-ओम् = योम् ; as क्रोमिष्यवाचन्, योमिष्यवाचन् ; आ-1-ओढा = ओढा, then अद्य-1-आढा = अद्योढा, कदा-1-आढा = कद्योढा, तदा + ओढा = तद्योढा ॥ आ + कृदयान् = अदर्यान्, then अद्य-1-अदर्यान् = अद्यदर्यान् ॥ Thus this rule supersedes both the Vṛiddhi and the lengthening (VI. 1. 88, and 101).

उत्थपदान्तात् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ उत्ति, अपदान्तात् ॥

वृत्तिः ॥ आशिखेव । अवर्णादपदान्तादसि पूर्वपरयोराहुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति ॥

96. For the अ or आ (not standing at the end of a Pada or full word) + उ of उत्स the Tense-affix, the second vowel is the single substitute.

The आन् is understood here. This debars the guṇa substitution taught in VI. 1. 87. Thus भिन्या-1-उस् = भिन्युः, छिन्या-1-उस् = छिन्युः ॥ अदा-1-उस् = अदुः, (लुङ् of दा) अया-1-उस् = अयुः ॥ All these are examples of लिङ् (Potential) and लृङ् (Imperfect). Thus भिन्द + यामुद् + झि (the यामुद् is added by III. 4. 103) = भिन्द + य + उस् (युस् replaced झि III. 4. 108) = भिन्युस् ॥ अश + सिच् + झि = अश + ० (II. 4. 77) + जुस् (III. 4. 110) = अश + उस् = अदुः ॥ अ + या + झि = अ + या + उस् (VI. 4. 111) = अयुः ॥ The उस् is also the substitute of झि in लिट् (Perfect) see III. 4. 82. When the preceding vowel is not अ or आ, this rule does not apply. Thus the 3rd per. pl. of the Perfect of कृ is :—चकृ-1-उस् = चकृः ॥ So also from श्री we have अश्रिभे-1-उस् = अश्रिभयुः ॥ The word अपदान्तात् 'not being final in a pada' does strictly speaking, serve no good purpose in this sūtra. For the affix उस् can never be added to a Pada, it must always be added to a stem, that has not yet risen to the rank of a Pada. If उस्, however, be taken as the syllable उस् (whether an affix or part of an affix or not), then the limitation of अपदान्तात् becomes valid. Thus का + उस्त्रा = कोस्त्रा, का + उर्वता = कोर्वता ॥ Most likely this word has been read here for the sake of the subsequent sūtra or because उस् syllable is taken here and not merely the affix उस् ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ अतः, गुणे ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्तादिनि वृत्तेत । अकारादपदान्ताहुण परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

97. Also when the short अ, not being final in a Pada, is followed by a Guṇa letter, then in the room of both the precedent and the subsequent—the single substitute is the form of the subsequent i. e. the Guṇa.

Thus पच्-1-ज्ञप्-1-अन्ति = पच-1-अन्ति = पचन्ति so also यजन्ति ॥ This debars lengthening of VI. 1. 101. पच् + ए = पचे, यज + ए = यजे, here the Vṛiddhi is debarred (VI. 1. 88). Why do we say "after the short vowel अ?" Observe या-1-अन्ति = यान्ति, वान्ति ॥ Why do we say when followed by 'a Guṇa letter?' Observe

अपच-1-इ = अपचे, अयजे ॥ When final in a Pada, this rule does not apply : as
इण्ड-1-अमं = इण्डाम्, यूपाम्, क्षुद्राम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणस्य, अतः, इतो ॥
वृत्तिः ॥ अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य यो-
च्छब्दस्तस्मादिनौ पूर्वपरयोः स्थानि पररूपमेकादेशो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ अनेकाच इति वक्तव्यम् ॥

98. The इ of इति is the single substitute for the अन् (of a word denoting imitation of an inarticulate sound)-1-इति ॥

The sound which is not distinct and clear, is called अव्यक्त; when some one utters distinctly something which has some resemblance to that sound, by some contrivance, it is called अनुकरण or imitation of that sound. Thus पटन्-1-इति = पाटात, घटन् + इति = घटाति. झटन् + इति = झटाति. छमन् + इति = छमति ॥

Why do we say 'imitation of an inarticulate sound'? Observe जगन्-1-इति = जगति ॥ Why do we say "of अन्"? Observe मरद् + इति = मराडति ॥ Why do we say when followed by इति? Observe पटन् + अत्र = पटद्वा ॥

Vārt.—This applies when the word consists of more than one syllable. Therefore it does not apply in the following:—सन् + इति = सति ॥ How do you explain the form घटति in the following:—घटति गम्भीरमम्बुदेनहितम् ॥ Here the word is not घटन्-1-इति but घट्-1-इति ॥

नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ न, नाम्नेडितस्य, अन्यस्य, तु, वा ॥
वृत्तिः ॥ अव्यक्तानुकरणस्याम्नेडितस्य यो उच्छब्द इतो तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति ॥

99. This substitution does not take place when a sound-imitation word is doubled, here, however, for the final न्-1-इ of इति, the single substitute is optionally इ (the second vowel).

Thus पटन्पटति or पटन्पटेति करोति (पटन्पटन् + इति = पटन्पट + इ + ति = पटत्पटेति) ॥ The word is doubled by VIII. 1. 4. The para-rūpa substitution will take place when the whole word so reduplicated denotes a sound imitation, thus पटत्पटेति करोति ॥ Here we apply the preceding sūtra. The āmreḍita is the name of the second member of the doubled word (VIII. 1. 2).

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥ पदानि ॥ नित्यम्, आम्नेडिते, डाचि ॥
वृत्तिः ॥ अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्यस्येति दानुवर्त्तते । डाच्यं याम्नेडितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्या
च्छब्दस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य आद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति ॥

100. Of such a doubled sound-imitation word, to which the affix आ is added which causes the elision of the final अन्, for the final न् of the first member and the initial

consonant of the second member, such subsequent consonant is always the single substitute.

Thus पटपटा करात (V. 4. 57), वमवमा कराति ॥ पटन्पटन्-डाच् (V. 4. 57) = पटन्पटा = पटपटा (त् + प् = प्) ॥ This sūtra is really a Vārtika. When the affix डाच् (V. 4. 57) is added to पटन्, there is doubling of the word by the Vārtika under VIII. 1. 12: this doubling takes place before the final अन् is elided.

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ अकः, सवर्णे, दीर्घः ॥

वृत्तिः ॥ अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थानं दीर्घ एकादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ सवर्णदीर्घस्य ऋति ऋवा वचनम् ॥ वा० ॥ लति ल्ल वा वचनम् ॥

101. When a simple vowel is followed by a homogenous vowel, the corresponding long vowel is the single substitute for both the precedent and the subsequent vowels.

Thus कण्ड + अग्रम् = ण्डाग्रम्, वीथि + इन्द्रः = वीथीन्द्रः, मधु + उरुक् = मधूरुक् and होतृ + कृ२थ होतृथः ॥ Why do we say 'an अक or simple vowel?' Observe अग्रन्-१-ए = अग्रनये ॥ Why do we say 'by a homogenous vowel?' Observe वीथि-१-अव = वीथय ॥ The word अचि is understood here also. The word सवर्णे, therefore, qualifies the word अचि understood. The rule will not apply if a homogenous consonant follows. As कुमारी शेते ॥ The ई and श are homogenous, in spite of I. 1. 10: for that prohibition does not apply to the long ई and श, because the rule of classification and inclusion contained in अणुद्विसवर्णस्य चाप्रत्ययः (I. 1. 69) is not brought into operation at the time when नाञ् झलौ (I. 1. 10) rule operates, because of its being a portion of सवर्ण rule. Therefore, so long as it does not come into operation it is not accomplished. Therefore first the rule of नाञ् झलौ comes into play, then the rule of सवर्ण definition (I. 1. 9) and then comes the ग्रहणकवाचये (I. 1. 68). Therefore in नाञ् झलौ those अच् only are taken which are not included in the class of homogenous vowels i. e. only the 9 vowels contained directly in अच्, and not the सवर्ण vowels which I. 1. 68 would have denoted. Therefore though short इ and श are not सवर्ण by I. 1. 10: the long ई and श would be savarna.

Vārt:—When क short is followed by क short, the long substitution is optional: so also with ल ॥ This vārtika is necessitated because (1) the two क or ल—the precedent and the subsequent—are not homogenous, because one is samvṛita and the other vivṛita, or (2) because their prosodial length is 1½ and so the word दीर्घ cannot be applied with consistency in their case (ऊकाल &c). Thus होतृक्कारः = होतृकारः or होतृक्कारः, so also होतृ + लकारः = होतृल्लकारः or होतृल्लकारः ॥ The दीर्घ of ल is कृ ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ प्रथमयोः, पूर्व - सवर्णः, ॥

वृत्तिः ॥ अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढस्तत्साहचर्यान् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति ॥

102. For the simple vowel of a nominal-stem and for the vowel of the case-affixes of the Nominative and the Accusative in all numbers, there is the single substitution of a long vowel corresponding to the first vowel.

The words अकः and दाघः are both understood here. The word प्रथमा here means the प्रथमा विभक्ति i. e. the 1st case or the Nominative, and includes here the द्वितीया विभक्ति also. This sūtra teaches the substitution of a पूर्वस्वरूप or a homogenous long vowel corresponding to the first vowel. Thus अग्नि-1-औ = अग्नी ; दाघ-1-औ = दाघः ; वृक्ष-1-अस = वृक्षाः, so also वृक्षाः, वृक्षान्, वृक्षान् ॥ In the case of these last four examples (वृक्ष-1-अस &c) the rule VI. 1. 97 would have caused para-rūpa substitution i. e. would have given the form वृक्ष-1-अस = वृक्षः, and that rule would have debarred the lengthening rule VI. 1. 101 on the maxim "apavādas that precede the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede those rules that stand nearest to them : " but not this पूर्वस्वरूप lengthening rule as it does not stand nearest. The word अवि 'when a vowel follows' is understood here also, Thus वृक्ष-1-स = वृक्षः, वृक्षाः ॥ The word अक 'the simple vowel' is understood here also. Thus सौ-1-गो = नागः ॥ Why do we say 'a vowel homogenous to the antecedent?' The substitute will not be one homogenous to the second or the subsequent vowel. The दीर्घ or 'long' is used in order to debar the substitution of pluta vowel having 3 measures for a pluta vowel.

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, शसः, नः, पुंसि ॥

वृत्तिः ॥ तस्मात्पूर्वस्वरूपदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽप्यवस्य सकारस्य पुंसि नकारादसौ भवान् ॥

103. After such a long vowel homogenous with the first, न् is substituted for the स् of the Accusative case affix शस् in the masculine.

Thus वृक्ष-1-शस् = वृक्ष-1-अस = वृक्षान् ॥ So also अग्नीः, दाघः, कर्तृः, होतृः, पण्डितः, ह्युरात्, अरकात्, पश्य &c. All these are masculine nouns. Now the word पञ्चा formed by the elision of कृत् meaning a figure like a अञ्चा (V. 3. 98), may refer to both the males and females. It will however retain its feminine form though referring to a male being (See लुपि युक्तवद ध्यान्ति वचन I. 2. 51). In forming the accusative plural of पञ्चा, the ण will not be changed into न् ॥ Thus पञ्चाः पश्य, वत्रिकाः पश्य ॥ Why do we say 'after such a long vowel homogenous with the first?' The rule will not apply if the long vowel has resulted by being a single substitute for the antecedent and the subsequent. Thus आ is substituted for ओ-1-अ by VI. 1. 93. Here न् will not be replaced by स् as गाः पश्य ॥ Why do we say 'of the Accusative plural?' Observe वृक्षाः, लक्षाः endings in अत् Nom Pl. Why do we say "in the masculine?" Observe, धेनुः, बद्धीः, कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ न, आत्, इचि ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

104. The substitution of a long vowel homogenous with the first, does not take place when अ or आ is followed by a vowel (other than अ) of the case-affixes of the Nominative and the Accusative.

Thus वृक्षो, लक्षो, खट्वे, कुण्डे ॥ Here Rules VI. 1. 87 &c. apply. Why do we say "after अ or आ?" Observe अग्नी ॥ Why do we say "followed by an इच् (a vowel other than अ)"? Observe वृक्षाः here VI. 1. 102 applies.

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, जसि, च ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घाज्जसि इचि च परतोः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

105. The substitution of a long vowel homogenous with the first, does not take place when a long vowel is followed by a nominative or accusative case-affix beginning with a vowel (other than अ) or by the Nom. Pl. affix अस् ॥

Thus कुमार्यो, कुमार्य, ब्रह्मबन्दा, ब्रह्मबन्ध ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ वा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

106. In the Vedas, the long vowel may optionally be the single substitute of both vowels in these cases last mentioned.

Thus मारुतीः or मारुत्यः, पिण्डीः or पिण्डिचः, वाराही or वाराह्यो; उपानही or उपानह्यो ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अमि, पूर्वः ॥

वृत्तिः ॥ अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

107. There is the single substitution of the first vowel, when a simple vowel is followed by the अ of the case ending अम् ॥

The word अकः is understood here. Thus वृक्ष-1-अम् = वृक्षम् (VII. 1. 24) लक्षम्, अग्नि-1-अम् = अग्निम्, वायुम् ॥ The word पूर्व 'antecedent, first' in the sūtra shows that the first vowel itself is substituted and not any of its homogenous vowels. Otherwise in कुमारी + अम् = कुमारीम् the ई would have been of three mātrās or measures, as it comes in the room of ई + अ, the aggregate mātrās of which are three.

In the Vedas, there is option, as शमी or शम्यं, गौरी or गौर्यम् ॥ अम् is the

ending of the Accusative singular of all genders and also of the nominative singular in the Neuter in certain cases. (See VII. I. 23, 24 and 28).

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सम्प्रसारणात्, च ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं इत्येव । संप्रसारणादन्वि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

108. There is the single substitution of the first vowel for the vocalised semivowel and the subsequent vowel.

The word **पूर्व** is understood here. When a vocalised semi-vowel is followed by a vowel, the vocalised vowel is alone substituted, the subsequent vowel merging in it. Thus **यञ्-न-क्त = इअञ्-न-क्त** (VI. I. 15) = **इष्टम्** (**इ-अ = इ**); so **उमम्** (**वप्-न-क्त = उ अञ्-न-क्त**), **यह् + इत - गृ अह्-न-इत = गृहीत ॥** Had there not been this merging, the vocalisation would become either useless or the two vowels would have been heard separately without sandhi. Thus in **वप् + त = उअप् + त**, if the **अ** did not merge in **उ**, then it would cause sandhi, and **उ** would be changed to **वृ** by **इक्रोयणचि** and the word would again assume the form **वप् ॥** But this **यणादेश** would cause samprasāraṇa rule non-effective, hence it follows that but for the present rule, the two vowels would have been heard separately as **उ अम ॥**

The rule of option in the Chhandas (VI. I. 106) applies here also. Thus we have **यज्यमानो मित्रावरुणो इज्यमानो ॥** "When you have just said that the two vowels will remain separate and there will be no **यणादेश** when there is no purvavād-bhāva we do you form **यज्यमान्**; it ought to be **इ अज्यमान्**?" We have only said that vocalisation rule becomes useless if there was not this rule of merging of the subsequent vowel; but where there is this rule of purva-vād-bhāva, and only an *option* is allowed, then the rule of vocalisation does not become totally useless because it finds its scope in cases like **इष्टः** &c, therefore when in the *alternative* it is not applied, there **यणादेश** will take place naturally, and the ordinary rules of sandhi will apply. The merging, moreover, refers to the vowel which is in the same aṅga or base with the samprasāraṇa. Thus **शकान् ह्वयत = शकन्ता + क्विप् = शकन् उ आ = शकन् ॥** Here **आ** which is in the same **अङ्ग** with **हु** merges in to **उ ॥** But in forming the dual, we have **शकन्तुः आ ॥** Here **आ** coming after the samprasāraṇa **ऊ** does not merge therein, and we have **शकन्ता ॥** Similarly **शकन् + अर्थ = शकन्र्थम् ॥** In fact when *once* the para-purvātva has taken effect, then subsequent vowels will produce their effect because in the antaranga operation **इ अ ए** into **इष्ट**, the purva-rupa is ordained to save the samprasāraṇa from modification, but there is no such necessity when a Bahiranga operation is to be applied.

पङ्कः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ पङ्कः, पदान्तात्, अति ॥

वृत्तिः ॥ एह् यः पञ्चमस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वपरमकादेशो भवति ॥

109. In the room of ए or ओ final in a Pada, and the short अ, which follows it, is substituted the single vowel of the form of the first (ए or ओ) ॥

Thus अग्ने-न-अच् = अग्नेऽन्, वायो-न-अच् = वायोऽन् ॥ This supersedes the substitutes अह् and अच् ॥ Why do we say 'of ए or ओ'? Observe द-यन्, म-यन् ॥ Why do we say 'final in a Pada'? Observe च-न-अन् = चयन्, ले-न-अन् = लवन् ॥ Here the ए or ओ are in the body of the word, and not at the end of a word. Why do we say "when followed by a short अ"? Observe वायो-न-इति = वायविति, भावो-न-इति = भावविति ॥ Why do we say 'short'? Observe वायो आयाहि = वायवायाहि ॥

डसिङ्सोश्च ॥ ११० ॥ पदानि ॥ डसिङ्सोः, च ॥

वृत्तिः ॥ एङ इति वृत्तं, अतीतिश्च । एङ उत्तरयोर्ङसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थानि पूर्वं एकादेशो भवति ॥

110. In the room of ए or ओ (in the body of a word),-न-अ of the case-affix अस् of the Ablative and Genitive Singular, the single substitute is the form of the precedent.

Thus अग्ने-न-अस् = अग्नेः, वायोः ॥ The इ and उ of अग्नि and वायु are gunated by VII. 3. 111. This sūtra applies when the ए or ओ are in the middle of a word and not padānta, as in the last. Thus अग्निरागच्छति, वायोरगच्छति, अग्नेः स्वस्, वायोः स्वस् ॥

ऋत उक्त् ॥ १११ ॥ पदानि ॥ ऋतः, उक्त् ॥

वृत्तिः ॥ ङसिङ्सोरित्येव ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङ्सोरिति पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति ॥

111. In the room of ऋ-न-अ of the case-affix अस् of the Ablative and Genitive singular, the single substitute is the letter short उ ॥

Thus होतृ-न-अस् = होतृस् (The उ must always be followed by र् I. 1. 51 though this उ is not the substitute of ऋ only, but of ऋ + अ conjointly: on the maxim that a substitute which replaces तत्, both shown in the genitive case, as ऋतः and अकारस्य in this sūtra, gets the attributes of every one of these separately as the son C of a father A and mother B (though both conjointly produce him) may be called indifferently the son of A or the son of B. So the उ may be called the substitute of ऋ or अ) ॥ The final स् is then elided by VIII. 2. 24 and we have होतृस् = होतुः ॥ Thus होतुरगच्छति, होतुः स्वस् ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ ख्य - त्यात्, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ ङसिङ्सोरिति वृत्तं उच्यते । ख्यत्यादिति खिशङ्खशीशङ्खोस्तिशब्दतीशङ्खोश्चकृतवर्णादे-
नयोरित्यम्भं, ताभ्यां परस्य ङसि ङ्सोरिति उकारादेशो भवति ॥

112. There is the substitution of उ for the अ of

अस् of the Ablative and Genitive singular, after सखि and पति, when for the इ of those two stems य् is substituted.

The phrase डसिङ्सः and उन् are understood here also. The ख्य means and includes खि and खी when the इ is changed to य, and ख्य denotes ति and ती, the इ being changed to य ॥ Thus सखि-न-अस् = संख्युः as सख्युरागच्छति, सख्युः स्वम् ॥ So also पत्युरागच्छति, पत्युः स्वम् ॥ The illustration of खी is सखी which is derived from the Denominative Verb thus : सहख्यन् वर्तते = सखः, सख्यमिच्छति = सख-न-क्यच् (III. 1. 8) = सखीय (VII. 4. 3). Now by adding क्त्विप् to the denominative root सखीय we get सखीः 'one who wishes for a friend'. The Ablative and Genitive Singular of this word will be सखी-न-अस् = सख्युः also. Of ती we have the following example. लूनमिच्छति = लूनीय, add क्त्विप् = लूनीः, the Ablative and Genitive singular of which is also लूयुः, the न् of लूनी being the substitute of त् of Nishthâ, is considered like न् (VIII. 2. 1). The peculiar exhibition of ख्य and ख्य in the sūtra, instead of saying directly सखिपतिभ्यां indicates that the rule does not apply to words like अनिसखि &c : where we have अतिसखः, सेनापतेः ॥ The word अनिसखि is पि in spite of the prohibition (I. 4. 7), for that prohibition applies only to सखि and not to a compound which ends in it, on the maxim ग्रहणवता प्राप्तप्रादिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ "That which cannot possibly be anything but a Prâtipadika does (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself". According to Dr. Ballantyne this rule applies to all खी and ती, such as सुखीः one who loves pleasure' (सुखमिच्छति = सुखीय-न-क्त्विप्) and सुनीः 'one who wishes a son' (सुनमिच्छति = सुनीय-न-क्त्विप्) : Thus सुख्युः, सुयुः &c

अतो रोःप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ अतः, रोः, अप्लुतात्, अप्लुते, ॥

वृत्तिः ॥ अति, उत्तमं वर्तते । अकाराप्लुतादुत्तरस्य रोरेकस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते पर उकारादेशो भवति ॥

113. The उ is the substitute of रु (the र substitute of a final स् VIII. 2. 66) when an अ, which is not a *pluta*, both precedes and follows it.

The phrase उन् is understood here, as well as the word आत् of VI. 1. 109 III. Thus वृक्ष-न-सु (1st singular) = वृक्षस् = वृक्षर् (VIII. 2. 66). वृक्षर्-न-अन् = वृक्षोऽन् अन् = वृक्षो-न-अन् (VI. 1. 87) = वृक्षोऽन् (VI. 1. 109) ; so also लक्षोऽन् ॥ This ordains उ for र्, whereby VIII. 3. 17, there would have been otherwise य् ; and this उ does not become asiddha (as it depends upon रु VIII. 2. 66) for the purposes of VIII. 3. 17, as it otherwise would have been by VIII. 2. 1.

Why do we say 'after an अ'? Observe अग्निर्-न-अन् = अग्निरन् ॥ Why do say 'a short अ'? Observe वृक्षाः-न-अन् = वृक्षा अन् ॥ Why do we use रु with its indicatory उ, and not use the र् generally? Observe स्वर-न-अन् = स्वरन्. प्रातर्-न-अन् प्रातरन् ॥ Here the final र् is part of the words, and is not produced from स् ।

The word अति is understood here also from VI. I. 109. The र must be followed by a short अ, therefore, not here: वृक्षर्-इह = वृक्ष इह ॥ The subsequent अ must be short, the rule does not apply here वृक्षर्-अभिः = वृक्ष अभिः ॥ Why do we say 'preceded by an apluta अ'? The rule will not apply if a Pluta vowel precedes it. As, सुखीता इ अत्र स्वसि (VIII. 2. 84). Why do we say "when followed by an apluta अ"? Observe तिष्ठतु पय आग्निहत्त (VIII. 2. 86). Here लुत् being held asiddha, there would have been उ substitution, had not the phrase अप्लुत् been used in the aphorism.

हशि च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ हशि, च ॥

वृत्तिः ॥ हशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारदेशो भवति ॥

114. The उ is the substitute of रु (the र substitute of स् VIII. 2. 66) when it is followed by a soft consonant and preceded by an apluta short अ ॥

The हश् pratyāhāra includes all sonants or soft consonants. Thus पुरुषो वाति or हसति or हवति &c.

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, अन्तः-पादम्, अव्यपरे ॥

वृत्तिः ॥ एङो ऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थोऽहि प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः द्वारं वा ऽभिधीयते । अन्तरियव्ययपथिकारणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव महणमिष्यते न । श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति ॥

115. The final ए or ओ and the following अ when occurring in the middle half of a foot of a Vedic verse, retain their original forms, except when the अ is followed by वृ or य् ॥

The word एङः is understood here, but it should be construed here in the nominative case and not in the Ablative. The word प्रकृति means 'original nature, cause'. The word अन्तर is an Indeclinable, used in the Locative case here and means 'in the middle'. The word पादः 'the foot of a verse' refers to the verses of the Vedas, and not to the verses of secular poetry. The word अति is also understood here. Thus ते अमे अश्वमायुञ्जन्; ते अस्मिन् जशमायुः, उपप्रयन्तो अश्वम्; शिरो अपश्यम्; सुजाते अश्वसुनूते (R. Veda. V. 79. 1); अश्वयो आश्रिभिः सुतम् (Rig IX. 51. 1); शुक्रं ते अन्यत् (Rig. VI. 58. 1).

Why do we say 'in the inner half of a foot of a verse?' Observe कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति ॥ Why do we say "when वृ or य् does not follow अ?" Observe तेऽवदन् (Rig X. 109. 1), तेऽयस्मयम् ॥ Why do we say ए or ओ? Observe अन्वगिन्नुपसामममस्यत् ॥ Some read this sūtra as नान्तः पादमव्यपरे ॥ According to them, this sūtra supersedes the whole rule of juxtaposition or संहिता (VI. 1. 72).

अभ्याद्वाद्याद्वकमुद्रतायमवन्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अभ्यात्, अवद्यात्, अवकमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्युषु, च ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यात् अवद्यात् अवकमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु वकारवकारपरेभ्योऽपि परतोऽन्तःपादं प्रकृत्या भवति ॥

116. The ए or ओ retain their original form in the middle of a Vedic verse, when the following words come after them (though the अ in these has a व् and य् following it) :—

अभ्यात्, अवद्यात्, अवकमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु ॥

Thus भनिः प्रयनोवसुभिर्नो अभ्यात् ॥ निवमहो अवद्यात् (Rig IV. 4. 15), ना शिवातो अवकमुः (Rig VII. 32. 27); त नो अव्रताः (Not in the Rig Veda). Prof. Bohtlingk gives the following examples from the Rig Veda :—सीभन्तो अव्रतम् (VI. 14. 3), सर्वहन्ता अव्रतान् (IX. 73. 5), कर्ते अव्रतान् (IX. 73. 8). शतधारी अयं नमिः, त नो अवन्तु पितरः (Not in the Rig Veda: according to Prof. Bohtlingk the अ of अवन्तु is generally elided in the Veda after ए or आ) कुशिकातो अवस्यवः (Rig III. 42. 9).

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ यजुषि, उरः ॥

वृत्तिः ॥ उरः एव एवन्तो यजुषि विषये ऽपि प्रकृत्या भवति ॥

117. In the Yajur-Veda, the word उरस् when changed to उरो, retains its original form when followed by a short अ which is also retained.

Thus उरो अन्तरिक्षम् (Yaj. Veda Vajasan. IV. 7). Some read the sūtra as यजुष्युरोः ॥ They take the word as उद् ending in उ, which in the Vocative case assumes the form उरो ॥ They give the following example उरो अन्तरिक्षं सङ्गृह्ण ॥ But in the Yajur Veda VI. 11, the text reads उरोरन्तरिक्षम् सङ्गृह्ण ॥ In the Yajur Veda, there being no stanzas, the condition of अन्तः पादं does not apply here.

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे अम्बे अम्बाले अम्बिके पूर्वे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ आपः, जुषाणः, वृष्णोः, वर्षिष्ठे, अम्बे, अम्बाले, अम्बिके, पूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतां च यावम्बिके शब्दास्पूर्वो यजुषि पठितौ त आते परतः प्रकृत्या भवन्ति ॥

118. In the Yajur Veda, the short अ is retained after आपो, जुषाणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे, and also in and after अम्बे or अम्बाले when they stand before अम्बिके ॥

Thus आपो अस्मात् प्रातरः शुन्धयन्तु (Yaj. IV. 2). जुषाणो अन्तराश्वस्य (Yaj. V. 35), वृष्णो अंगुष्ठां गमन्ति पूतः (Yaj. VII. 1). वर्षिष्ठे अधिनाके ॥ The Vajasaneyi Sanhita has वर्षिष्ठेऽधि (V. S. I. 22): The Taittiriya Sanhita has वर्षिष्ठे अधि ॥ (I. 1. 8. 1. 4, 43, 2. 5. 5. 4) अम्बे अम्बाले अम्बिके (V. S. 23. 18 where the reading is अम्बे अम्बिके अम्बालिके) but Tait S. VII. 4. 19. 1, and Tait Br. III. 9. 6. 3 has अम्बे अम्बाल्यम्बिके ॥ The words अम्बे &c, though in the Vocative, do not shorten their vowel by VII. 3. 107, because they have been so read here.

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ अङ्गे, इति-आदौ, च ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गस्यैव एङ् तस्यैवाकारे यः पूर्वः स यशुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति ॥

119. In the Yajur Veda, when the word अङ्गे is followed by अङ्गे, the subsequent short अ is retained, as well as the preceding ए or ओ ॥

Thus ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे असाध्वत्, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निक्षिब्धत्, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निक्षिब्धः, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे असाध्विषत् (Yaj. 6. 20).

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥ पदानि ॥ अनुदात्ते, च, कु-धपरे ॥

वृत्तिः ॥ यशुषीत्येव । अनुदात्ते षाति कवर्गधकारपरं परतो यशुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति ॥

120. In the Yajur Veda, when an anudatta अ is followed by a Guttural or a ध, the antecedent ए or ओ retains its form, as well as this subsequent अ ॥

Thus अयं सो अग्निः (Yaj. 12. 47), अयं सो अश्वरः ॥ Why do we say when अ is gravely accented? Observe अधोऽग्ने, here अग्ने has acute accent on the first syllable. Why do we say “when followed by a Guttural (कु) or a ध”? Observe सोऽवमग्निः सहस्रिवः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अवपथासि, च ॥

वृत्तिः ॥ यशुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुक्रियते । अवपथाःशब्दे ऽनुदात्ते ऽकारस्य परतो यशुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति ॥

121. In the Yajur Veda, when the gravely accented अ of अवपथास् follows ए or ओ, the vowels retain their original form.

Thus श्री स्त्रेभ्यो अवपथाः ॥ The word अवपथाः is 2nd per. Singular Imperfect of वृष् in the Atmanepada. Thus अ-न-वृ-ष-त-यास ॥ The अ is grave by VIII. 1. 28. When it is not gravely accented, the अ drops. As यशुषेभ्यो अवपथाः ॥ Here अ is not grave by virtue of VIII. 1. 30.

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, विभाषा, गोः ॥

वृत्तिः ॥ सर्वत्र, छन्दसि भाषायां षाति परतो गारेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा ॥

122. After गो the subsequent अ may optionally be retained everywhere, in the Vedas as well as in the secular literature.

Thus गोऽयं or गो अयं ॥ In the Vedas also अपराधो वा अन्ये गो अभ्येभ्यः, पशवो गोऽधाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ अवङ्, स्फोटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ अतीति निवृत्तम् । अर्थास्तेनस्वनुवर्त्ततएव । अथि परतो गोः स्फोटायनस्यापार्श्वस्थे मतेनावङ्कारो भवति ॥

123. According to the opinion of Sphoṭāyana, there is the substitution of अवङ् for the ओ of गो when it is followed by any vowel.

The anuvritti of अति ceases, that of आर्च manifests itself. Thus गो + अम = गवामम्, so also गवाजिनम्, गवादनम्, गवाष्टम्, or in the alternative we have गो-उमम्, गोउजिनम्, गोवादनम्, गवुष्टम् ॥ The substitute अरङ् is accutely accented on the first syllable. This accent will be the original accent in the Bahuvrihi compound (VI. 2. 1). Thus गावा अमनस्य = गवामः ॥ In other places, however, this accent will be superseded by the samāsānta Udātta accent (VI. 1. 223). The mention of Sphoṭāyana is for the sake of respect, for the anuvritti of विभाषा was already understood in it. This is a vyavasthita vibhāṣā, hence in गवाक्षः the अवङ् substitution is compulsory and not optional.

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ इन्द्रे, च, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रशब्दस्ये प्रचि परतो गोर्नित्यमवङोदशो भवति ॥

124. The substitution of अव for the ओ of गो is compulsory when a vowel to be found in the word इन्द्र follows it.

Thus गोवेन्द्रः ॥ So also गोवेन्द्र यज्ञः ॥ The word नित्य is not found in some texts or in Mahābhāṣya.

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि, ॥

वृत्तिः ॥ प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति ॥

125. The Pluta (VIII. 2. 82 etc.) and Pragrihya (I. 1. 11 etc.) vowels remain unaltered when followed by a vowel (so far as the operation of that vowel is concerned).

Thus वेदवत्ता इ अव न्वति, यतवत्ता इ इदम् आनय ॥ These are examples of prolated vowels. The prolation of vowels is taught in the tripādi or the last three chapters of Aṣṭadhyāyī; and the tripādi are considered asiddha for the purposes of previous sūtras (VIII. 2. 1.). This is not the case here, otherwise the mention of pluta would be redundant. Of the Excepted or Pragrihya vowels the following are the examples: अग्नी इति, वायु इति, खट्वे इति, सोम इति ॥ Though the anuvritti of अचि was current in this sūtra from VI. 1. 77: its repetition here is for the sake of ordaining प्रकृतिभाव ॥ That is, the pluta and the pragrihya retain their original forms when such a vowel follows which would have caused a substitution. Thus जानु उ अस्थ, वृजति, here, in combining जानु + उ into जानू, the अ is no cause of lengthening, therefore, the lengthening will take place. Now since उ is a pragrihya, it follows that जानू, which ends in उ is also a pra-

grihya, and therefore it should not be changed before अ of अस्य ॥ Hence we have the form जान् + अस्य = जान् अस्य ॥ There may also be the form जान्वस्य, not by इकीयणाच्च, but by मय उमा वा वा (VIII. 3. 33). In fact, the repetition of आच in this sūtra is necessary, in order to enable us to give this peculiar meaning to the sūtra. Otherwise, had the sūtra been simply प्लुतप्रगह्णाः, it would have been translated ordinacely thus: "The Pluta and Pragrihya retain their form, when ever a vowel follows". Therefore in जानु उ अस्य, since उ is followed by a vowel, it will retain its form, and will not coalesce with the उ of जानु ॥ But this is not intended. Hence the repetition of the word आच, and the peculiar explanation given above, namely, Pluta and Pragrihya vowels retain their form before a vowel which would otherwise have caused a substitution, but it would not prevent the operation of any other rule. Therefore in जानु उ अस्य रुजति. the उ + उ will become lengthened, because अ is not the cause of lengthening; it causes the change of उ to वृ, which of course is prevented. The word नित्य of the last sūtra is understood here also. These pluta and pragrihya always retain their form and are not influenced by the rule of shortening given in VI. I. 127.

आङाऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ आङः, अनुनासिकः, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ आङाऽचि परतःसंहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकविशेषो भवति स च प्रकृत्या भवति ॥

126. For the adverb आ, is substituted in the Chhandas the nasalised आँ, when a vowel follows it, and it retains its original form.

Thus अन्न औ अप (Rig V. 48. 1) : गभीरः ॥ यपुत्रे जिघांसतः (Rig VIII. 67. 11). Some read the word बहुलं into this sūtra. Hence there is coalescence here: इन्द्रो बाहुभ्यामातरन् = आ अतरन् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इकः, असवर्णे, शाकल्यस्य, ह्रस्वः, च ॥

वृत्तिः ॥ इकोऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैक स्थाने भवति ॥
वाचकम् ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
वा० ॥ ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥

127. According to the opinion of Śākalya, the simple vowels with the exception of अ, when followed by a nonhomogenous vowel, retain their original forms; and if the vowel is long, it is shortened.

Thus इधि अन्न, मधु अन्न, कुमारि अन्न, किशोरि अन्न ॥ In the alternative we have इध्वद, मध्वच, कुमार्यन्न, किशोर्यन्न ॥ Why do we say 'the इक् vowels i.e. simple vowels with the exception of अ'? Observe खेद्रेन्द्रः ॥ Why do we say 'followed by a non-homogenous vowel'? Observe कुमारीन्द्रः ॥ The name of

Śākalya is mentioned for the sake of respect. Because the alternative nature of this sūtra is clear from its very formation.

Vart.—This rule of Śākalya is prohibited in the case of words formed by an affix having an indicative स् and of words which form invariable compounds (nitya samāsa):—Thus अयं ते योनिर्हस्तिवः, प्रजां विराम कल्पिवाच्. The word कल्पिवाच् is formed by a सिन् affix, namely by वच् (V. I. 106), added to कल्; and therefore the इ is changed to व्. Before a सिन् affix the previous word is considered a pada (I. 4. 16). Of nitya-compounds are वैवाकरणः, लौकभ्यः, प्याकरणं, कुमार्ययम् which are so by II. 2. 18 &c.

Vart.—In the Vedas ईषा अक्षः &c are found uncombined. As, ईषा अक्षः, का ईषिरे पिशंगिला, यथा अङ्गवः, पथा अगमन् &c.

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ ऋति, अकः, (प्रकृत्याः) ॥

वृत्तिः ॥ शाकल्स्य ह्रस्वधेयेतद्वृत्तते । कृकोर परतः शाकल्स्यार्थस्व मतेनाकः प्रकृत्या भवति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति ॥

128. According to the opinion of Śākalya, the simple vowel followed by ऋ retains its original form, and if the simple vowel is long, it is shortened.

Thus लङ्गा कः, कुमरि कः, होन् कः ॥ Why do we say when followed by क? Observe, लङ्गेन्द्रः ॥ Why do we say “the simple vowels (अकः)?” Observe वृक्षावृद्धवः (वृक्षा + कः) ॥ This rule applies even when the vowels are homogenous (which were excepted by the last rule), and it is not confined to एक् vowels as the last, but applies to अ and आ also.

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ अ, प्लुत - वत्, उपस्थिते, ॥

वृत्तिः ॥ उपस्थितं नामानार्थ इतिकरणः सपुसायादवच्छिद्य परं येन स्वकपे उपस्थाप्यते तस्मिन्प्लुतोऽप्लुत-वद्वति ॥ प्लुतकार्थे प्रकृति भावं न करोति ॥

129. Before the word इति in the Padapāṭha, a Pluta vowel is treated like an ordinary apluta vowel.

The word उपस्थित means the affixing of इति in non-Rishi texts; i. e. when a Vedic text is split up into its various padas or words and इति is added. That is in Padapāṭha, the Pluta is treated like an ordinary vowel, and hence there being no प्रकृतिभाव (VI. I. 125), there is sandhi. Thus सुप्तोकाश् इति = सुप्तोकांति, सुमङ्गल्य इति = सुमङ्गलेति ॥ Why have we used the word वत् “like as”; instead of saying “the Pluta becomes Apluta” why do we say “Pluta is treated like apluta”? By not using वत्, the whole Pluta itself would be changed into Apluta, and would give rise to the following incongruity. There is prakṛiti bhāva in the case of pluta and pragrihya. A vowel which is pluta need not be pragrihya, nor a pragrihya, a pluta. But where a vowel is both a pluta and a pragrihya at one and

the sametime, there will arise the difficulty. Thus in the dual अग्नी or वाहु, the इ and ऊ are pragrihya. They may be made pluta also a अग्ना इ or वाहु इ ॥ Now if before इति, the pluta became apluta, then we shall not hear the prolation at all in अग्नी इति वाहु इति formed by अग्नी इ + इति &c. For here the vowels will retain their form by being pragrihya by VI. 1. 125, and in addition to that they will lose their pluta, by the present rule. But this is not intended. Hence the pluta is heard in अग्नी इ इति, वाहु इ इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ई, चाक्रवर्मणस्य ॥

इतिः ॥ ई३ कारः प्लुतो ऽपि परतचाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति ॥

130. According to the the opinion of Châkravarmaṇa, the pluta ई ३ followed by a vowel is treated like an ordinary vowel.

Thus अस्तु हीत्वग्रवीत् or अस्तु ही३ इत्यग्रवीत् ॥ चितु हीदम् or चितु ही३ इदम् ॥ The name of Châkravarmaṇa is used for the sake of making this an optional rule. This option applies to इति rule (VI. 1. 129) as well as to words other than इति ॥ In the case of इति it allows sandhi optionally, when by the last rule there would have been always sandhi. In the case of words other than इति, it ordains prakṛiti bhāva optionally, when there would have been always prakṛiti bhāva by VI. 1. 125. This is a case of उभयव्यभिचा, prāpta and aprāpta both.

Ishti:—This apluta-vad-bhāva applies to pluta vowels other than इ; as वगा इ इदम् or वदोदम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ दिवः, उत् ॥

इतिः ॥ एकः पदान्तादतीत्यतः पदमणमनुवर्तते । दिव इति प्राति पदिकं गृह्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् ॥

131. For the final of the nominal-stem दिव्, there is the substitution of उ, when it is a Pada (I. 4. 14 &c).

The porti on व् of the word पदान् must be read into this sūtra from VI. 1. 109. The word दिव् is here a nominal-stem and not a verbal-root. Thus दिवि कावो वत्स = पुकावः, पुकाव्, विमनयु दिवः, पुभाष. पुभिः ॥ We have said that दिव् is here a prātipadika and not a dhātu, for as a dhātu it ought to have its servile letter anubandha and should have been read as दिवु ॥ In the case of its being used as a verb, there takes place the substitution of long ऊ for इ by VI. 4. 19. In that case we shall have ऊक्षयुःकाव, ऊक्षयुभिः ॥ The उत् with a व् shows that short उ is meant, and debars ऊउ (VI. 4. 19). In the case of ऊउ substitution the forms will be ऊकाव, ऊभिः ॥ The ऊउ also comes because it is taught in a subsequent sūtra. Why do we say 'when it is a Pada'? Observe दिवौ, दिवः ॥

एतच्चदोः सु लोपो ऽफोरमञ्जसमासे हलि ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ एतत् - तदोः, सु लोपः, अफोः, अ - मञ् - समासे, हलि, ॥

वृत्तिः ॥ एतत्तस्यै वाचककारो नञ्समासे न वर्त्तते तयोर्थः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो यस्तस्यैव संबद्धान्
स्य संहितायां विषये इति परतो लोपो भवति ॥

132. After एतद् and तद् there is elision of the case-affix स् (of the nominative singular), when a consonant follows it, when these words are not combined with क (V. 3. 71) and have not the Negative Particle in composition.

Thus एषः + वदति = एष वदति, स वदति, एषभुङ्क्ते, स भुङ्क्ते ॥ Why do we say of एतद् and तद्? Observe यो वदति, यो भुङ्क्ते ॥ Why do we say "the case affix of the Nom. singular?" Observe एसां मायां परतः ॥ Why do we say 'without क'? Observe एषको वदति, सको वदति ॥ The words एतद् and तद् with the affix अकश्च, which falls in the middle, would be considered just like एतत् and तद् without such affix, and in fact would be included in the words एतद् and तद्, hence the necessity of the prohibition. The general maxim is: तन्मध्यपतितस्तद् ग्रहणेन गृह्यते 'any term that may be employed in Grammar denotes not merely what is actually denoted by it, but it denotes also whatever word-form may result when something is inserted in that which is actually denoted by it'.

Why do we say "when not compounded with the negative particle"? Observe अनेषो वदति, असो वदति ॥ In the compound with the negative particle नञ्, the second member is the principal and takes the case affixes. Why do we say 'when followed by a consonant'? Observe एषोऽव, सोऽव ॥

स्यभ्रछन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ स्यः, छन्दसि, बहुलम्, (सोः, लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोःलोपो भवति ॥

133. In the Chhandas, the case-affix of the nominative singular is diversely elided after स्य, when a consonant follows it.

Thus उत स्य वाजी शिपिणिं तुरग्यानि धीवायां बद्धो अपिक्व भासति (Rig IV. 40. 4)
एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः (Rig IX. 87. 4) ॥ Sometimes it does not take place: as
वयं स्यां निपतेत् ॥ The स्य means 'he'.

सो प्रचि लोपे चेत्यादपूरणम् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ सः, अचि, लोपे, चेत, पाद-
पूरणम्- ॥

वृत्तिः ॥ स इत्येतस्याचि परतः सुत्रेणो भवति लोपे सति चेत्यादः पूर्यते ॥

Kārikā 'सष राजारथी रामः, सष राजा युधिष्ठिरः ॥
'सष कर्णो महात्यागी सष भीमो महाबलः ॥

134. The case-affix of सस् 'he', is elided before a vowel, if by such elision the metre of the foot becomes complete.

Thus छेदु राजा सवति चर्षणीनाम् (Rig I. 32. 15) सौषधीरुक्थसे (Rig VIII. 43. 9). The case-ending being elided, the Sandhi takes place. Why do we say

'when by such elision the metre of the line is completed'? Observe स इव व्याजो भवन् ॥ The word अचि in the sūtra is for the sake of distinctness: for the purposes of metre would not have been served by eliding the affix before a consonant, for then the syllables would remain the same. It is by sandhi that a syllable is lessened; and sandhi would take place only with a vowel. Some explain the word पाद् as 'a foot of a Śloka' also, and according to them this rule is not confined to Vedic metres only. Thus we have:—सैष शशरथी तमः, सैष राजा युधिष्ठिरः, सैष कर्णो महात्यागी, सैष श्रीमो महाबलः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ सुट्, कात्, पूर्वः, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयं, पारस्करप्रवृत्तीनि च संज्ञायामिति यावत् ॥ इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुट्ति कात्पूर्वं इति चेत्तदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

135. Upto VI. 1. 157 inclusive, the following sentence is to be supplied in every aphorism:—"before क् is added स्" ॥

This is an adhikāra sūtra and extends upto VI. 1. 157. Whatever we shall teach hereafter, in all those, the phrase 'the augment सुट् is placed before the letter क्' should be supplied to complete the sense. Thus VI. 1. 137 teaches "After सम्, परि and उप when followed by the verb कृ, the sense being that of adorning". Here the above phrase should be read into the sūtra to complete the sense, i. e. "the augment स् is added before the क् of कृ when it is preceded by सम्, परि and उप, and the sense is that of 'adorning'". Thus सम्+स्+कृ+न्=संस्कृतां, संस्कृतुम्, संस्कृतव्यम् ॥ In the succeeding aphorisms it will be seen that the augment सुट् comes only before those roots which begin with क ॥ What is then the necessity of using the phrase कात्पूर्वः in this sūtra? It is used to indicate that the स् remains unattached to क, though it stands before it. Thus though कृ becomes कृ, yet the latter should not be considered to be a verb beginning with a conjunct (sanyoga) consonant: and therefore the guṇa taught in VII. 4. 10 (the root ending in क and preceded by a conjunct letter, takes guṇa before लिट्) does not apply, nor do the rules lik. VII. 4. 29, nor the rules ordaining the addition of intermediate इट् (VII. 2. 43) by which the इट् would come in लिङ् and सिङ् (Imperfect and Aorist): as, संस्कृषीष्ट and संस्कृत्य; and so also VII. 4. 29, does not apply as संस्कृत्यते the Passive Imperfect (यक् लिङ्) of संस्कृ ॥ If so, then the anudatta accent taught in VIII. 1. 28 would not take place, since the augment सुट् would intervene between the non-लिङ्-word सं and the लिङ्-न्त word करोति, thus संस्करोति would have accent on the verb. It is a maxim स्वर्गविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् 'in applying a rule relating to accent the intervening consonants are considered as if non-existent'; and therefore सुट् does not offer any intervention to the application of the rule VIII. 1. 28. If स् is not to be taken as attached to क, how do you explain

the guṇa in the Perfect 3rd Per. Dual and Plural in संचस्कारतुः and संचस्कारः which apparently is done by applying VII. 4. 10. Though that rule strictly applies to roots beginning with a conjunct consonant, it will apply also to roots like संस्कृ which have a conjunct consonant for their penultimate; and the guṇa is done also on the maxim तन्मध्यपतितस्तद् ग्रहणेन गृह्यते (See VI. 1. 132). The indicatory द् in सुद् is for the purpose of differentiating it from सु in the Sūtra VIII. 3. 70.

अङ्भ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अद्, अभ्यास - व्यवाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ अङ् व्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

136. The augment सुद् is placed before क even when the augment अद् (VI. 4. 71) or the Reduplicate intervenes (between the preposition and the verb).

Thus समस्कारान् (= सम् + भक्तेर्नान्), समस्कारिणान्, संचस्कार (= सम् + चकार), परिचस्कार ॥ This sūtra is not that of Pāṇini, but is made out of two Vārtikas: अङ् व्यवायउप संख्यानाम्; and अभ्यासव्यवाये च ॥ The augmented root स्कृ would have given the form चस्कार by VII. 4. 61, if स् be considered an integral part of कृ, and no rule of Antaranga and Bahiranga be taken into consideration. It might be said where is the necessity then of this sūtra? The operation relating to a Dhātu and Upasarga is Antaranga, i. e. a root is first joined with the Upasarga, and it undergoes other operations afterwards. Therefore, first the augment सुद् is added, and then the अद् and अभ्यास operations take place. Thus संस्कृ is the form to which अद् and अभ्यास operations are to be applied. Now, we have said in the foregoing aphorism, that सुद् is considered as unattached to क; and therefore, the augment अद् may be added after this सुद्, and so also the reduplication may take place without it. Thus we may have the forms like संसकरोन् and संसचकार ॥ But this is not desired, hence the necessity of the present sūtra teaching that even after अद् and reduplicate, the सुद् must be placed before क and no where else.

संपर्युपेभ्यः करोती भूषणे ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ सम् - परि - उपभ्येः, करोती, भूषणे ॥

वृत्तिः ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोती परतः सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

137. The augment सुद् is placed before क when सम्, परि and उप are followed by the verb कृ and the sense is that of ornamenting.

Thus संस्कर्ता, संस्कर्तुम्, संस्कर्तव्यम् ॥ The म् of सम् is changed to anusvāra by VIII. 3. 5. So also परिष्कर्ता परिष्कर्तुं परिष्कर्तव्यम् ॥ The स is changed to ष by VIII. 3. 70. So also with उप, as उपष्कर्ता, उपष्कर्तुम्, उपष्कर्तव्यम् ॥ Why do we say

‘when meaning to ornament’? Observe उपकरोति ॥ Sometimes सुद् comes after सम् even when the sense is not that of ornamenting: thus संस्कृतमग्नम् ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ समवाये, (च सुद्)

वृत्तिः ॥ समवायः समुदायस्तस्मिन्नायं करोतौ संयुतंभ्यः कात्पूर्वः सुदागमो भवति ॥

138. The augment सुद् is placed before क्, when the verb क् comes after सम्, परि and उप, the sense being that of combining.

The word समवाय means aggregation. Thus तत्र न संस्कृतम् तत्र नः परिकृतम्, तत्र नः उपस्कृतम् = समुदितम् that is ‘we assembled there’.

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ उपात्, प्रति, यत्न, वैकृत, वाक्य - अध्याहारेषु ॥

वृत्तिः ॥ सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तावदस्थाय समीहा प्रतियत्नः । विकृतेमेव वैकृतम् । प्रज्ञादिस्वावृत् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणापाशनं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

139. The augment सुद् is placed before क्, when the verb क् comes after उप, and the sense is that of ‘to take pains for something, to prepare, and to supply an ellipses in a discourse’.

To take pains in imparting a new quality to a thing in order to increase its value, or to keep it safe from deterioration is called प्रतियत्नः ॥ That which is prepared or altered is called वैकृतं ॥ The word वैकृतं is the same as विकृतं, the affix भण् being added without changing the sense, by considering it to belong to प्रज्ञादि class (V. 4. 38). To supply by distinct statement the sense of a sentence which is alluded to, is called the अध्याहार of a sentence. Thus in the sense of ‘taking pains’ we have एधोऽकस्योपस्कुरुते (See I. 3. 32); काण्डगुणस्योपस्कुरुते ॥ In the sense of ‘altering by preparing’ we have: उपस्कृतं भुङ्क्ते, उपस्कृतं गच्छति ॥ In the sense of ‘supplying a thesis’ we have उपस्कृतं जल्पति, उपस्कृतमधीते ॥ When not having any one of the above five senses (VI. I. 137-139) we have उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥ पदानि ॥ किरतौ, लवने ॥

वृत्तिः ॥ उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुद् कात्पूर्वो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ गुणलवणवत्कथ्यः ॥

140. The augment सुद् is placed before क्, when the verb क् comes after उप and the sense is that of ‘to cut or split’.

Thus उपस्कारं मग्नका लुनन्ति, उपस्कारं काङ्कीरका लुनन्ति = विशिष्य लुनन्ति ॥

Vārt:—The above augment takes place when णवुल् is added to the verb उप-कृ. as shown in the above examples. When the meaning is not that of 'to cut', the form is उपक्रति ॥

हिंसायां प्रतेञ्च ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ हिंसायाम्, प्रतेः, च, ॥

वृत्तिः ॥ किरतावित्येव । उपप्रेतश्चोत्तरस्मिन्किरतौ हिंसायां विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

141. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after उप and प्रति, and the sense is "to cause suffering".

Thus उपस्काणम् or प्रातस्काण हन्त ते वृषल भूयान् = तथा ते वृषल विक्षपो भूयाद् यथा हिंसामनुबभ्भात ॥

Why do we say when 'the sense is to cause pain'? Observe प्रतिकर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्पाञ्चकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ अपात्, चतुष्पात्, शकुनिषु, आलेखने (सुट्,) ॥

वृत्तिः ॥ किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाञ्चकुनिषु, यशलेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेति वक्तव्यम् ॥

बा० ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेदेव किरतेरात्मनपङ्क्त्यापसंख्यानम् ॥

142. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after अप and the sense is 'the scraping of earth by four-footed animals or birds'.

Thus अपस्किरते वृषभो हट्टः, अपस्किरते कुक्कुटो मश्यार्थः, अपास्किरते आ भाभ्यर्थीया = आनिख्य विक्षपति ॥ Why do we say 'four-footed animals or birds'? Observe अपक्रति देवदणः ॥

Vārt:—This rule applies when the scraping is through pleasure, or for the sake of finding food, or making a resting place. Therefore not here:—अपक्रति आ ओदनपिण्डमाशितः ॥ And it is in the above senses of scraping through pleasure &c, that the root takes Atmanepada affixes; otherwise the Parasmaipada affixes will follow. See I. 3. 21. *Vārt*.

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ कुस्तुम्बुरुणि, जातिः, (सुट्) ॥

वृत्तिः ॥ कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति ॥

143. The word कुस्तुम्बुरु is irregularly formed with the augment सुट् and means 'a species of herb'.

The कुस्तुम्बुरु is the name of coriander: i. e. धान्यकं; the seeds are also so called. The exhibition of the word in the sūtra in the Neuter gender does not however show that the word is always Neuter. When not meaning coriander, the form is कुतुम्बुरु (कुस्तितानि तुम्बुरुणि) ॥ The word तुम्बुरु here means the fruit of the ebony tree.

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ अपरस्पराः, क्रिया - सातत्ये ॥
वृत्तिः ॥ अपरस्परा इति सुद् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥

Kārikā सुप्तेवद्वयम् कृत्ये तुक्राममनसोरपि ।
समा वा हितततयोर्मांसस्य पचियुङ्गघञोः ॥

144. The word अपरस्पराः is formed by the augment सुद् when the sense is that of 'uninterrupted action'.

Thus अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति = सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्ति ॥ When the continuity of action is not meant, we have अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति = अपरे परे च सकृदेव गच्छन्ति ॥ The सातत्य comes from सततं, by adding ष्यञ् to form the abstract noun, सततस्य भावः (V. I. 123) = सातत्यं ॥ How do you explain सततम्, it ought to be सन्ततम्? The स of सम is optionally elided before तत, on the strength of the Kārika:—"The स of अवश्यम् is elided before a word ending in a kṛitya affix, the स of तुम् is elided before काम and मनस, the स of सम् is elided optionally before हति and तत, the final अ of मांस is elided before पाक or पचन ॥ As (1) अवश्य कर्तव्यं = अवश्यकर्तव्यं, (2) भोक्तुम् कामः = भोक्तु कामः, भोक्तुमनः ॥ (3) समहितं = सहितं, सम् ततं = सततं ॥ (4) मांस पाकः, मांस पचनम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ गोः-पदम्, सेवित-असेवित-प्रमाणेषु ॥

वृत्तिः ॥ गोष्पदमिति सुद् निपात्यते तस्य च पदं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च विषये ॥

145. The word गोष्पद is formed by सुद्, when meaning a locality visited or not visited by cows, or when it means a quantity.

Thus गोष्पदो देशः = गावः पश्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशः ॥ So also अगोष्पदान्यरण्यानि ॥ The word गोष्पद by itself does not mean 'not visited by cows'. Therefore the negative particle is added to give that sense. So also गोष्पदमात्रं क्षेत्रं, गोष्पदपुरं वृष्टो देवः ॥ Here the word has no reference to cow, but to the quantity of land and rain. When it has not the above senses, the form is गोपदम् = गोः पदम् ॥ What is the use of the word असेवित in the sūtra, the word गोष्पद will give अगोष्पद by adding the negative particle, न गोष्पद = अगोष्पद? The force of नञ् compound is that of सदृश "like that but not that". As अन्नान्नान्न means "a man who is a Kshatriya &c. not a Brāhmana, but does not mean a stone &c". Therefore अगोष्पद with नञ् would mean "a place like a pasture land but in which cows do not graze, but in which there is a possibility of cows grazing". But it is intended that it should refer to a place where there is no such possibility, hence असेवित is used. Therefore, deep forests where cows can never enter, are called अगोष्पद ॥

आरूपदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ आरूपदम्, प्रतिष्ठायाम्, (सुद्) ॥
वृत्तिः ॥ आरूपदमिति सुद् निपात्यते तस्यामास्पदमिति सुद् निपात्यते ॥

146. The word आस्पद् is formed by सुट् when meaning 'a place or position'.

The word प्रतिष्ठा means 'firm place, established position, rank, dignity, authority'. Thus आस्पद्म अनेन लब्धम् ॥ Why do we say when 'meaning a place'? Observe आ पदान् = आपद्म ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ आश्चर्यम्, अनित्ये ॥

वृत्तिः ॥ अनित्यतया विषयभूतया ऽङ्गुतत्वात्प्रलक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । चरेराङि चागुरादिति यद्य-
त्यये कृते निपातनासुट् ॥

147. The word आश्चर्ये is formed by सुट्, when meaning something 'unusual'.

The word आश्चर्य is formed by adding the affix यन् to the verb चर् with the preposition आ, and the augment सुट् ॥ Thus आश्चर्ये यदि स भूजान्, आश्चर्ये यदि सो ऽधीयीत ॥ When not having this sense, we have आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ वर्चस्के, अवस्करः ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितं वर्चो, वर्चस्कमन्नमन्. तस्मिन्नाभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते । अवपृर्वस्य किरतेः कर्मणि क्लेशरप् इत्यप् निपातनासुट् ॥

148. The word अवस्कर is formed with सुट् meaning "excrement".

That which has bad lustre is called वर्चस्क (कुत्सितं) ॥ It applies to the ejected food. To the root कृ is added the affix अग (III. 3. 57), the preposition अव and irregularly the सुट् ॥ Thus अवस्कराऽन्नमलम् ॥ The place where the excreta lie (the rectum) is also so called. When not having this sense, we have अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ अपस्करः, रथाङ्गम् ॥

वृत्तिः ॥ अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चङ्गवति । अपपृष्ठात्किरतेर्क्लेशोर्बत्यप्, निपातनान् सुट् ॥

149. The word अपस्कर is formed with सुट् meaning 'the part of a chariot'.

This word is also derived from कृ with the preposition अप and the affix अप् (III. 3. 57) and सुट् augment. When not having this meaning, we have अपकरः ॥

विष्करः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ पदानि ॥ विष्करः, शकुनिः, विकिरः, वा ॥

वृत्तिः ॥ विकिर इति किरतोवपृर्वस्यगुपधत्तापीकिरः कः इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चङ्गव-
वति । विकिरश्चाभ्याभिधेयो वा शकुनिर्भवति ॥

Verse सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

150. The word विष्किर is formed with सुट् option-
ally when denoting a kind of bird, the other form being
विकिर ॥

This word is formed by adding the affix क (III. I. 135) to कृ with the preposition वि and the augment सुट् ॥ The word विक्रि also refers to birds only, a kind of cock. The phrase शकुनिर्विक्रि वा is added from the Vārtika and is no part of the original sūtra. Thus सर्वे दकुनयो भक्ष्या विक्रिः कुकुकुदाहेत ॥ Though the sūtra विक्रिवाशकुनौ would have given the optional form विक्र, the specific mention of this form in the sūtra indicates that विक्रि always means 'bird' and nothing else. Otherwise विक्र would have referred to some thing other than a bird.

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, चन्द्रोत्तरपदे, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ चन्द्रशब्दोत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडांगमो भवति मन्त्रविषयः ॥

151. In a Mantra, the सुट् is added to चन्द्र when it is second member in a compound and is preceded by a short vowel.

Thus सुचन्द्रो गुप्तात् ॥ Why do we say after a short vowel? Observe सूर्याचन्द्रमसावि ॥ Why do we say 'in a Mantra'? Observe, सुचन्द्रा पौर्णमासी ॥ The उत्तरपद can only be in a compound (samāsa) as it is well-known to all. and it does not mean, 'the second word', as the literal meaning might convey: Therefore the rule does not apply here शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

पतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ पतिष्कशः, च, कशेः ॥

वृत्तिः ॥ कश गतिशासनयारिख्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्याच्च कृते सुट् निपात्यते. तस्यैव वस्त्वम् ॥

Verse माममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

152. To the root कश 'to go, to punish', is added the augment सुट्, when preceded by the preposition प्रति, the form being प्रतिष्कशः ॥

The word प्रतिष्कश is formed by adding अष् affix (III. I. 134) to the root, with adding the prefix प्रति ॥ Thus माममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः 'I shall inspect the town to-day, be thou my emissary'. The word प्रतिष्कशः means "a messenger, a herald, an emissary". Why do we say "to the root कश"? Observe प्रतिगतः कशां = प्रातिकशाऽध्वः 'a horse guided by the whip'. Here though कशा is derived from कश, yet the augment does not take place, because the augment comes to the root कश्, and not to a derivative word.

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ प्रस्कण्व हरिश्चन्द्रौ, ऋषी ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेश्मिधेयौ भवतः ॥

153. The words प्रस्कण्व and हरिश्चन्द्र are formed by सुट्, meaning the two Rishis of that name.

Thus प्रस्कण्व ऋषिः, हरिश्चन्द्र ऋषिः ॥ The word हरिश्चन्द्र could be formed by VI. I. 151 in the Mantra, here it refers to other than Mantras. When not referring to Rishis, we have प्रकावो देवाः, (कण्वे पापं तत्प्रगतं यस्मान्) हरिश्चन्द्रो मानवकः (हरिः चन्द्रो यस्य सुगन्धस्य) ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ मस्कर मस्करिणौ, वेणु परिव्राजकयोः ॥

वृत्तिः ॥ मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते ॥

154. The word मस्कर means 'a bamboo', and मस्करिन् means 'a mendicant monk'.

When not having these meanings, the form is मकरः ॥ This is an un-derived nominal stem, having no derivation, to which सुट् is added when 'a bamboo' is meant; and the affix इनि in addition, when a mendicant is to be expressed and thus we have मस्कर and मस्करिन् ॥ Why do we say "when meaning a bamboo or a mendicant". Observe मकरोघ्राहः "an alligator", मकरो समुद्र "an ocean". Some say the word मकर is a derivative word, being derived from कृ 'to do' with the negative particle मा and the affix अच्, the long भा being shortened. Thus मा कियत येन प्रातापथ्येन = मस्करः 'a bamboo or stick by which the prohibition is made'. So also by adding इनि in the sense of नाच्छील्य to the root कृ preceded by the upapada मा, we get मस्करिन् ॥ Thus मा करणशीला = मस्करि "a monk, who has renounced all works". A mendicant always says "मा कुरुतः कर्माणि शान्तिर्व्यः श्रेयसी"—"Do no works ye men, for peace is your highest end".

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ कास्तीर, अजस्तुन्दे, नगरे ॥

वृत्तिः ॥ कास्तीर अजस्तुन् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे उभेभ्ये ॥

155. The words कास्तार and अजस्तुन्द are names of cities.

When not meaning cities, we have कास्तीरम् (ईषन् तीरमस्य); and अजस्तुन्म् (अजस्येव तुन्दमस्य) ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ कारस्करः, वृक्षः ॥

वृत्तिः ॥ कारस्कर इति सुट् निपात्येते वृक्षश्चेद्भवति ॥

156. The word कारस्कर means 'a tree'.

This word is formed from कार+कृ+ट् (III. 2 21)=कारस्करः ॥ When not meaning a tree, the form is कारकरः ॥ Some do not make this a separate sūtra, but include it in the next aphorism.

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ पारस्कर प्रभृतीनि, च, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये ॥

157. The words पारस्कर &c are Names.

These words are irregularly formed by adding सुट् ॥ Thus पारस्करः 'a country called Pāraskara'. कारस्करः 'N. of a tree', रथस्था 'N. of a river', किष्कुः 'N. of a measure', किष्किन्धा 'N. of a cave', तस्कर 'a thief', formed by inserting सुट् in the compound of तत्+कर, and eliding त् ॥ वृहस्पति 'N. of a Dicty', formed similarly by inserting सुट् between वृहन्+पति and eliding the त् ॥ Why do we

say when meaning a thief and a dicty? Observe तस्करः, बृहस्पतिः ॥ The words चोर and देवता are used in the Ganapātha merely for the sake of diversity, the word संज्ञा would have connoted that प्रस्तुम्यति गौः ॥ When the root तुप् तुम्य 'to injure' is preceded by the preposition प्र, there is added सुद् to प्र, when the agent of the verb is a cow. Why do we say 'when the agent is cow'? Observe प्रस्तुम्यति वनस्पतिः ॥ In प्रस्तुम्यति the सुद् is added to a finite verb, which is thus conjugated:—प्रस्तुम्यति गां, प्रस्तुम्यती गावाम्, प्रस्तुम्यन्ति गावः ॥ This is an ākritigaṇa. Thus प्रायश्चित्तम्, प्रायश्चित्तिः ॥

1 पारस्करो देशः, 2 कारस्को वृक्षः, 3 रथस्या नदी, 4 किष्कुः प्रमाणम्, 5 किष्किन्धा युहा, 6 तद्बृहताः करपत्योश्चरदेवतयोः सुद् तलापश्च (तस्करः चोरः, बृहस्पतिः = देवता), 7 प्रान् तुम्यती गवि कर्तरि (प्रस्तुम्यति गौः) ॥ आकृतिगणः ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, पदम्, एक-वर्जम् ॥

वृत्तिः ॥ परिभाषये स्वरविधिविषया। यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

Kārikā

भागमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरानिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

वार्तिकम् ॥ विभक्तिस्वरान्नस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्चनस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥

158. A word is, with the exception of one syllable, unaccented.

That is, only one syllable in a word is accented, all the rest are anudātta or unaccented. This is a Paribhāṣā or maxim of interpretation with regard to the laws of accent. Wherever an accent—be it acute (udātta) or a circumflex (svarita)—is ordained with regard to a word, there this maxim must be applied, to make all the other syllables of that word unaccented. The word अनुदात्त means 'having an anudātta vowel'. What is the one to be excepted? That one about which any particular accent has been taught in the rules here-in-after given. Thus VI. 1. 162 teaches that a root has acute accent on the final. Therefore, with the exception of the last syllable, all the other syllables are unaccented. Thus in गोपार्योति the acute accent is on य, all the rest are unaccented. The root accent is superseded by प्रा accent, thus उर्नोति has acute accent on ना ॥ The प्रा accent is superseded by तस् accent, तस्नुतीति, has accent on तः ॥ The तस् accent is superseded by आम् accent, as नीतिस्तस्मात् ॥

भागमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च, पृथक् स्वरानिवृत्त्यर्थं मेकवर्जं पदस्वरः ॥ The words 'with the exception of one syllable' show that the separate accent of an augment, or a preparative element, or a stem or an affix should cease, when a particular accent is taught for a word. Thus as to (1) augment:—VII. 1. 98 teaches "आम् acutely accented is the augment of चतुर् and अनङ्गुर् when a urvanāmsthāna affix follows". Thus चत्वारः, अनङ्गुहः, here the augment-accent

supersedes the accent of the stem, for चेतुर was acutely accented on the first syllable, so also अनदुह, these being formed by the affixes उरन् and असुन् respectively. Thus चन् + उरन् = चेतुर (चतेरुन् Un V. 58, accent VI. 1. 197); अनदुह is thus derived : अतो वहति = अनस् + वह + कृष्, the स् is replaced by इ, and there is vocalisation of व् of वह् VI. 1. 15 = अनदुह ॥ This word is formed by a Kṛit affix with a kârâka upapada, therefore, the second term will retain its original accent, namely the final acute of a root. (VI. 1. 162 and VI. 2. 139) अनस् itself is derived by adding the affix (Un IV. 189) असुन् which makes the word acutely accented on the first syllable (2) Similarly as to विकार (Vikarana):—VII. 1. 75 teaches “instead of आस्थि, दाध, साध, and आध, there shall be अनङ् acutely accented when दा follows or any of the subsequent terminations beginning with a vowel” This अन will supersede the acute accent of the first अ of the stem : as अस्थेति ॥ The word आस्थि is derived from अस् by adding the affix कथिन् Un III. 154) which makes the word acutely accented on the first (VI. 1. 197). This is an example of विकार ॥ (3) Similarly in गावायन्ति the accent of the stem taught in VI. 1. 162 ‘a root has an accent on its final’, supersedes the accent of the vikaraṇa आय (III. 1. 28, 3), i. e. the acute accent on आ in आय gives way to the root-accent which makes य acute. (4) So also the accent of the affix supersedes that of the stem : as कर्त्तव्यम्, and हर्त्तव्यम्, which are formed by the affix तव्यन् III. 1. 96) here VI. 1. 185 debars the accent of the root (VI. 1. 162).

The determination of the proper accent of a word depends upon considering the various rules that have gone to form it, and the sequence of those rules, e. g. a latter rule (पर) superseding a prior rule, a nitya rule superseding an anitya rule, an antaranga superseding a bahiranga, an apavâda rule superseding an utsarga rule. But another test is, what is the remaining rule that applies after giving scope to all. A rule, that in spite of another rule, finds scope or activity, bars that former rule. Thus गावायन्ति ॥ It is derived from गुर root, which as a root has accent on the syllable गु (VI. 1. 162). When the affix आय is added to it by III. 1. 28, the word becomes गावाय and it takes the accent of the affix (III. 1. 3), i. e. the accent now falls on पा; but now comes rule III. 1. 32 which says that a word taking the affix आय is a root. Thus गावाय gets the designation of root (धातु), and thus takes the accent of a dhātu (VI. 1. 162), and the accent falls on य ॥

The rule is that except one special accent taught in a sūtra the other syllables take anudâtta. Therefore, where there is a conflict of rules, the accent is guided by the following maxim: “परान्व्यान्तरङ्गापवादो स्वरव्यवस्था सति प्रकृतिशेषेण च” ॥ namely (1) the sequence, a succeeding rule setting aside a prior rule (2) a Nitya rule is stronger than Anitya, (3) Antaranga stronger than Bahiranga, (4) the Apavâda is stronger than Utsarga. When all these are exhausted, as we have illustrated above, then we apply the rule of सतिशेष ॥ What is this rule? To quote the words of Kāsikā: यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति “that which

does remain and must last in spite of the presence of another, debars such other". Thus in **गोपायति**; here the **प्रत्ययस्वरः** "the accent of the affix" (III. 1. 3) by which the acute is on the first syllable of the affix is an *apavāda* to the **धातुस्वरः** (VI. 1, 192) by which the final of a dhātu is acute, and it debars the dhātu-accent; but this affix-accent is in its turn debarred in the case of derivative verbs formed with affixes, by the rule of **सन्निशिष्ट**, because even after the addition of the affix, these words *retain* the designation of dhātu. Similarly in **काशोत्तरासङ्गपुत्रः**, "The son of him whose upper garment (*uttarāśaṅga*) is of black color—the Son of Baladeva" the Bahuvrihi-accent (VI 2 1) being an *apavāda* to Samāsa-accent (VI. 1. 223), debars the samāsa-accent; but this Bahuvrihi-accent is in its turn debarred by the rule of **सन्निशिष्ट** when a further compound is formed and the final word is a compound only and not a Bahuvrihi. Though the accent of the Vikarana is a **सन्निशिष्ट**, yet it does not debar the Sārvadhātuka accent (VI. 1. 186). Thus in **दुर्नित**, the accent of the vikarana नी does not debar the accent of तस् ॥

Vārt:—The नस् accent is stronger than the case-affix accent. Thus in **अनिसः**, here the accent of अस vibhakti after नित्स् (VI. 1. 166) though सन्निशिष्ट is debarred by नस् accent taught in VI. 2. 2, for Negative compounds are Tat-purusha.

Vārt:—The accent of नस् is stronger than the accent of that which is caused or occasioned by a vibhakti. Thus **अचत्वारः** ॥ Here the augment आम् in चत्वार is occasioned because of the case-affix, for it is added only then when a Sarvanāma case-affix follows (VII. 1. 98). This औ is udātta (VI. 1. 98). But this udātta is superseded by the accent of the Negative particle.

Why do we say 'in the body of a *pada*'? In a *sentence*, every word will retain its accent. As **देवदत्त ! गोमयाज शुक्लौम्** "O Devadatta, drive away the white cow". The word पद् is in fact used in this sūtra in its secondary sense, namely that which will get the designation of पद् when completed; had it meant the full ready made *pada*, this word would not have been repeated in पदाधिकार sūtra (VIII. 1. 16, 17). Had a full 'pada' been meant, the incongruity would arise in the following. The word कुवल् is acutely accented on the first as belonging to ग्रामादि class (Phit II. 15), adding the feminine affix डीप् to it by its belonging to गौरादि class, we get कुवली, which will retain its acute on the first because it is not technically a पद् ॥ But it is not so, the word कुवली has anudātta accent on the first syllable (Phit II. 15), and hence we can apply the अस् affix to it by IV. 2. 44, thus कुवल्या विकारः = कौवलयम् ॥ Similarly the word गर्भिणी formed from गर्भ (belonging to Grāmādi class Phit II. 15), with the affix इनि (V. 2. 115) and the feminine डीप् ॥ If here the affix इनि being udātta causes all the rest syllables anudātta, just at the very moment of its application, without seeing whether the word was a *pada* or not, then the word गर्भिणी being anudātta would have taken अस्, and therefore its exception is proper in the भिश्वादि class

(IV. 2. 38). But if the anudatta-hood of the remaining syllables were to follow *after* a word had got the designation of ष्व, then the word गर्भिणी would remain acutely accented on the first, and its enumeration in IV. 2. 38 would be useless.

कर्पात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ कर्ष, अत्वतः, घञः, अन्तः, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ कर्षतेर्धातोराकारधत्तश्च घञन्तस्थान्त उदात्तो भवति ॥

159. A stem formed with the Kṛita-affix घञ् has the acute accent on the end-syllable, if it is formed from the root कृष् (कर्षति) or has a long आ in it.

Thus कर्षः, पार्कः, व्यर्गः, रार्गः, सार्गः, धार्गः ॥ This is an exception to VI. 1. 197 by which affixes having an indicatory च have acute accent on the first syllable. The word कर्ष is used in the aphorism instead of कृष्, to indicate that कृष् of Bāvādi gaṇa is affected by this rule, and not कृष्-कृषति of Tuddādigāṇa. The word कर्षः derived from Tuddādi कृष् has acute accent on the first syllable.

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ उञ्छादीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ उञ्छ इत्यवमादीनामन्त उदात्तो भवति ॥

160. The words उञ्छ &c. have acute accent on the last syllable.

Thus 1. उञ्छः, 2. स्नेञ्छः, 3. जञ्जः, 4. जल्पः ॥ These are formed by घञ्, and would have taken acute-accent on the first. 5. जर्षः, 6. बर्षः are formed by अष् affix (III. 3. 61) which being grave (III. 1. 4), these words would have taken the accent of the dhātu (VI. 1. 162), i. e. acute on the first syllable. Some read व्यर्षः also here. 7. युगः is derived from युज् by घञ् affix, the non-causing of guṇa is irregular, and the word means 'a cycle of time', 'a part of a carriage'. In other senses, the form is यैगः ॥ 8. गरः = (गुह्ये); is formed by अष्, and has this accent when it means 'poison', in other senses, the acute is on the first syllable. 9. वेगः, वेष्टः, वेष्टः (वेष्ट), and बन्धः, करणे ॥ These words are formed by घञ् by III. 3. 121. When denoting instrument (करणे) they take the above accent, when denoting भाव the accent falls on the first syllable. 10. स्तुयुद्धुवदञ्जसि, e. g. परिदृष्टुन्, परिदृष्टुन्, संयुन् ॥ 11. वर्त्तनः स्तोत्रे, the stotra means Sāma Veda, the word वर्त्तनः occurring in the Sāma Veda has acute on the last: in other places, it has the accent on the middle. 12. श्वेदः दरः, the दरः has end-acute when meaning 'a cave', otherwise when formed by अष् affix it has acute on the first. 13. सान्वतापो भावगर्हायाम्, thus साम्भः, तापः, in other senses, the acute is on the first. 14. उत्तमशश्वत्तमो सर्वत्र, e. g. उत्तमः, शश्वत्तमः ॥ Some read the limitation of भावगर्हा into this also. 15. भक्षमन्थभोगमन्थाः (भोगदेशः) ॥ These are formed by घञ्, भक्ष though a पञ्चन्त root is here घञन्तं ॥

1 उञ्छ, 2 म्लेच्छ, 3 जञ्ज, 4 जल्प, 5 जप, 6 वध (व्यध), 7 युग, 8 गतो वृष्ये, 9 वेद-
वेगवेष्टबन्धाः, (वेष्ट वेष्ट) करणे, 10 स्तुयुद्बुधञ्छन्सि (परिन्दुन्, संयुन्, परिबुन्), 11 वर्तनिः स्तोत्रे
12 श्वेते हरः, 13 साम्बतापो भावगर्हायाम्, 14 उत्तमशाश्वत्तमौ (उत्तमशाश्वत्तमशब्दौ) सर्वत्र, 15 भक्षमन्य-
भोगमन्याः (भक्षमन्यभोगदेहाः) ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तस्य, च, यत्र, उदात्त-
लोपः ॥

वृत्तिः ॥ उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादिशब्दो भवति ॥

161. An unaccented vowel gets also the acute accent, when on account of it the preceding acute is elided.

The word *udatta* is understood here. Thus कुमार^३+ई=कुमारी^३ ॥ The word कुमार has acute on the last, when the unaccented (*anudatta*) डीप is added to it, the ई is elided (VI. 1. 148), the *anudatta* ई becomes *udatta*. So also प्रथिन्+शस्=प्रथिः (VII. 1. 88), प्रथिन्+ए=प्रथे, प्रथिन्+आ=प्रथा ॥ The पांथिन् has acute on the last. So also कुमुद+डमत्-कुमुदम् (IV. 2. 87), नडुन्, वेतस्वन् ॥ The words कुमुद &c, are end-acute, and the affix मन् (वन्) is *anudatta* (III. 1. 4).

Why 'an *anudatta* vowel gets &c'. Observe प्रासङ्गः+यन्=प्रासङ्गयः ॥ (प्रासङ्गं वहात IV. 4. 76). Here though प्रासङ्ग is end-acute (VI. 2. 144 formed by घञ् with gati) it is followed by य् which is svarita (VI. 1. 185), this svarita causes the lopa of ई *udatta*; but it does not itself become *udatta*. No, this is not a proper counter-example. For by the general rule of accent VI. 1. 158, when one syllable is ordained to be *udatta* or svarita, all the other syllables of that word become *anudatta*. Therefore when य् is taught to be svarita, all the other syllables (like ङ्ग) will become *anudatta*. So there is no lopa of *udatta* when य् comes. The word अनुदात्त is used to indicate that the *initial* *anudatta* becomes *udatta*. Had *anudatta* not been used, the sūtra would have been यत्रोदात्तलोपश्च, which would mean यास्मन् प्रत्यये परतः उदात्तालुप्यत तस्यान्त उदात्ता भवान्, for the anuvritti of अन्त would then be read from the last. There would then be anomaly in the case of मा हि धुक्षाताम्, and माहि धुक्षायाम् ॥ From the root दुह we have formed धुक्षाताम् and धुक्षायाम् in the Aorist Atmanepada, dual. दुह+वत्+आताम् =दुह्+स् (VII. 3. 72)+आताम् ॥ Here आताम् causes the elision of the *udatta* अ of स् ॥ Therefore the *final* of आताम् would be *udatta*, which is not desired. The augment अ is not added because of मा, had it been added, the अ would have been *udatta* (VI. 4. 71). Had हि not been given, then also the whole of धुक्षाताम् would have become *anudatta* in माधुक्षाताम् because of तिङ्शान्तः (VIII. 1. 28). See VIII. 1. 34 (हि च). Why have we used the word यत्र in the sūtra? If it was not employed, then the subsequent *anudatta* may be such which would not have caused the elision of the previous *udatta*; such *udatta* being elided by some other operator, and still such *anudatta* would have become *udatta*. Thus in भार्गवः, भार्गवो, भृगवः ॥ Here भृगवः is plural of भार्गवः ॥ The word भार्गव is end-acute and this acute (अण्) was elided in the plural, before the affix जस् was added.

The elision here is not *caused* by जस्, but is a subject of जस् (not निमित्त but विषय). Therefore जस् does not become udâtta, which would have been the case, had यञ् not been used. प्राक् सुबुत्त्यन्ते गोत्रप्रत्यस्य लुक् ॥ The gotra affix was elided prior to the adding of the case-ending. Why do we say "when an *udâtta* is elided"? Observe बिद् + अम् (IV. 1. 104) = ^३बद् ॥ The feminine of this will be बैद् + डीन् (IV. 1. 73) = बैदी ॥ Here ई causes the elision of auâdâtta अ of इ, and hence remains unchanged. So also औ दी ॥

धातोः ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ धातोः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्येव । धातोस्त उदात्तो भवति ॥

162. A root has the acute on the end-syllable.

The word अन्त is understood here. Thus पचति, पठति, ऊर्णाति, गोपार्थान्, याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ चितः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चितो ऽन्त उदात्तो भवति ॥

163. A stem (formed by an affix or augment or substitute) having an indicative च्, gets acute on the end syllable.

Thus भगुर्ग्व, भासुर्ग्व, मेदुर्ग्व. These are formed by घृञ् III. 2. 161. So also कुण्डिनाः by II. 4. 70 where the substitute कुण्डिनच् is employed. To कुण्ड is added हान in the sense of मत्प, then is added the feminine affix डाप्, thus कुण्डिनी has middle-acute. The descendants of Kuṇḍini will be कौण्डिन्यः (by यञ् of Gargâdi). The plural of Kaunḍinya will be formed by eliding यञ् and substituting कुण्डिनच् for the remaining portion. In the cases of affixes having an indicative च्, the acute accent falls on the final, taking the stem and the affix in an aggregate. Thus बह्वपटुः ॥ The affix बह्वच् is one of those few affixes which are really prefixes. (V. 3. 68). The accent will not, therefore, fall on हु, but on the last syllable of the whole word compounded of the prefix + the base. So also with the affix अकच्. It is added in the *middle* of the word, but the accent will fall on the *end*; as उच्चक्रैः (V. 3. 71).

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ तद्धितस्य, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चित्त इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति ॥

164. A stem formed with a Taddhita-affix having an indicative च्, has acute on the end syllable.

Thus काञ्जायुनोः formed by the affix ज्ञफञ् (IV. 1. 98) कुञ्ज + च कञ् + ज्ञ = काञ्जायन्यः dual काञ्जायन्यो, pl. काञ्जायनोः (ज्ञ being elided by II. 4. 62, and thus giving scope to ज्ञफञ् accent). In this affix there are two indicative letters ज्ञ and म; the ज्ञ has only one function, namely, regulating the accent according to this rule, while म has two functions, one to regulate accent by VI. 1. 107, and another to cause Viddhi by VII. 2. 117. Now arises the question, should the word get the accent of ज्ञ or of म ॥ The present rule declares that it should get

the accent of च and not of म, for the latter finds still a function left to it, while if म was to regulate the accent, च would have no scope.

कितः ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ कितः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धितस्येव । तद्धितस्य कितोन्त उदात्तो भवति ॥

165. A stem formed by a Taddhita affix having an indicatory क, has acute accent on the end syllable.

Thus नाडाग्र्यः formed by फक् (IV. 1. 99), so also चाराग्र्यः ॥ Similarly आभिकः, शालाक्रिकः formed by ठक् (IV. 4. 4).

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ तिसृभ्यः, जसः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तिसृभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तो भवति ॥

166. The Nominative plural (जस्) of तिसृ has acute accent on the last syllable.

Thus तिसृस्तिष्ठन्ति ॥ This debars the Svarita accent ordained by VIII. 2. 4. The word तिसृ (feminine of त्रि VII. 2. 99) meaning 'three' is always plural. There are no singular or dual cases of this numeral; of the seven plural cases, the accusative plural will have acute on the final by VI. 1. 174; the remaining cases (Instrumental, Dative, Ablative, Genitive and Locative) have affixes beginning with a consonant, and by VI. 1. 179 they will be udātta. Thus the only case not covered by any special rule is जस् (nom. pl); which would have been Śvarita, but for this rule. If जस् be the only case not provided for, then merely saying तिसृभ्यः would have sufficed to make the rule applicable to जस् only, why has then it been employed in the sūtra? This is done, in order that in compounds, where तिसृ may come as a subordinate member, and where singular and dual endings will also be added, this rule will not apply. Had जस् been not used in this sūtra, then in the case of simple तिसृ there would be no harm, but when it is second member in a compound there would be anomaly. Thus अतिसृषी would have become end-acute. But that is not desired. It is svarita on the final by VIII. 2. 4.

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ चतुरः, शसि (अन्तः उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति ॥

167. The word चतुर, followed by the accusative plural, has acute accent on the last syllable.

Thus चतुरः पश्य the accent is on तु ॥ The feminine of चतुर is चतसृ (VII. 2. 99), which has acute accent on the first (VII. 2. 99 Vārt), and its accusative plural will not have accent on the last syllable, This is so, because चतुर has acute on the first, as formed by उरक् affix. Its substitute चतसृ will also be so, by the rule of स्थानिवत् ॥ The special enunciation of आद्युदात्त with regard to चतसृ in the Vārtika चतसर्थाद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यं (VII. 2. 99) indicates that the

present rule does not apply to चतसृ ॥ Another reason for this is as follows: चतसृ + शस् = चतस्र + शस् ॥ Now comes the present Sûtra; here, however, the र substitute of क being sthânavat, will prevent the udâtta formation of the स्र of त; nor will क be considered as final and take the acute, as there exists no vowel क but a consonant र which cannot take an accent. As चतस्रः पश्य ॥ Professor Bohtlingk places the accent thus चतुरः, Pro. Max Muller चतुरः ॥ I have followed Prof. Max Muller in interpreting this sûtra; for Bohtlingk's interpretation would make the ending शस् accented, and not the final of चतुर ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ सौ, एकाचः, तृतीयादिः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्ति-
रुवात्ता भवति ॥

168. The case-affixes of the Instrumental and of the cases that follow it have the acute accent, if the stem in the Locative Plural is monosyllabic.

The word सो (locative of सु) refers to the सु of the Locative plural. Thus वाचा, वाग्भ्योम्, वृग्भिः, वाग्भ्यः, याता, यादृभ्योम्, याज्ञः ॥ Why do we say 'in the Locative plural'? Observe रौज्ञा, रौज्ञे ॥ Why do we say 'monosyllabic'? Observe क्षरणा, गिरिणा, रौजनु ॥ Why do we say 'the Instrumentals and the rest'? Observe वाँचा, वाँचः ॥ Why do we say "the case-endings (विभक्तिः)?" Observe वाँक्ता, वाँक्ता ॥ The plural of the Locative being taken in the sûtra, the rule does not apply to त्वया and त्वयि, as in the plural of the Locative they have more than one syllable, though in singular locative their stem has one syllable.

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ अन्तोदात्ता-
त्, उत्तरपदात्, अन्यतरस्याम्, अनित्यसमासे ॥

वृत्तिः ॥ एकाच इति वर्तते. तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते । तेन नित्याधिकारविहितः स
मासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परास्तृतीयादिर्विभक्तिर्य-
तरस्यामुदात्ता भवति ॥

169. The same case endings may optionally have the acute accent, if the monosyllabic word stands at the end of a compound, and has acute accent on the final, when the compound can be easily unloosened.

The phrases "एकाच." and तृतीयादिर्विभक्तिः are understood here also. The nitya or *invariable* compounds are excluded by this rule. Thus परमुवाचा or परमुवाचौ, परमुवाच or मुवाच; परमुवाचः or 'मुवाचः ॥ So also परमुवाचा or 'स्वर्च' &c. According to VI. 1. 223, the compounds have acute accent on the final: that rule applies in the alternative when the case-affixes are not acute and gives us

the alternative forms. Why do we say 'is acutely accented on the final'? Observe **अवाचा, हुवाचा, सुस्वा** ॥ These are Tatpurusha compounds and by VI. 2. 2. the first term of the compound retains its original accent. Why have we used the word 'standing at the end of a compound' when the word **नित्यसमासे** indicated that the compound was meant? Had we not used the word **उत्तर-पदान्**, the aphorism would have stood as, **अन्तोऽन्तादन्यतरस्यामनित्यसमासे** 'In a loose-compound having acute on the final, the above affixes are acute, if the compound consists of a monosyllable'. The word **एकाक्षः** will thus qualify the compound and not the second member of the compound, which is intended. And thus the rule will apply to **इवोर्क् (शुन ऊर्क्)** Ins. **श्वोर्जा, श्वोर्जे** &c. and not to compounds having more than one syllable. Why do we say 'in loose compounds'? Observe **अग्निर्विंता, सोमसुंता** ॥ These words form invariable (nitya) compounds by II. 2. 19, and by VI. 2. 139, the second member retains its original accent, which makes **चि** udātta.

अञ्जेदछन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥ पदानि ॥ अञ्जेः, छन्दसि, असर्वनाम-स्थानम् ॥

वृत्तिः ॥ अञ्जेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुक्ता भवति छन्दसि विषये ॥

170. In the Chhandas, the case-endings other than the sarvanāmasthâna, get the acute accent when coming after **अञ्जि** ॥

In the Vedas, a stem ending in the word **अञ्ज्**, has the acute not only on the affixes previously mentioned, but on the accusative plural affix also. Thus **इन्द्रा वृषीर्षो अस्थनिः** (Rig I. 84. 13). Here the word **वृषीर्ष** had accent on षी by VI. 1. 222, but by the present sūtra, the accent falls on the case-affix **अस्** ॥ Though the anuvritti of "Instrumentals and the rest" was understood here, the word asarvanāmasthâna has been used here to include the ending **सस्** also. As **प्रतापो बाहून् प्रतिभङ्ग्येषाम्** ॥

ऊडिदम्पदाद्यपुञ्जैर्युभ्यः ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ ऊड्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रै, युभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऊड् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुक्ता भवति ॥

171. The same (asarvanāmasthâna) case-endings have the acute accent, when the stem ends in **बाह्**, also after **इदम्**, after **पद्** &c (upto **निश्** VI. 1. 63), after **अप**, **पुम्**, **रै** and **दिव्** ॥

The **ऊड्** is the substitute of the वा of **बाह्** (VI. 4. 132) and not the ऊड् taught in VI. 4. 19 &c). Thus **प्रष्टोहः, प्रष्टोहो**, but not in **अक्षसुंवा** (Ins. sing of **अक्षसूः** derived by ऊड् substitution of व् in **अक्षदिव्** VI. 4. 19 &c). **इदम्—आभ्याम्, एभिः** The anuvritti of "**अन्तोऽन्ताद्**" is understood here, therefore, when the word

इयम् is not end-acute, this rule will not apply. When, therefore, there is anvādeśa under II. 4. 32, the final being anudatta, this rule does not apply, as अयो ओम्भं निपुणमधीत ॥ The पदादि words are पद, वन् &c upto निष् in VI. 1. 63. Thus निपुणमधीते ऊहि, वा इ तां पाशति, अर्षः पश्यः, आर्क्षेः, अर्क्ष्येः, पुंसः, पुण्योम्, पुण्य्येः, पुंसो, पुंसं, रायैः पश्य, राय्योम्, राय्येः, विर्वैः, विर्वो, विर्व्ये ॥ As regards the other cases of दिक् the accent is governed by VI. 1. 183. The word असन् and those which follow it, in VI. 1. 63, are not governed by this rule because they consist of more than one vowel, and the anuvritti of एकाचः is understood here from VI. 1. 168. When these become monosyllable by the elision of अ (penultimate), then the vibhakti will be udatta by VI. 1. 161 even after these. The case endings after these words are of course, anudatta, except when these words become monosyllabic:—As व्रीषाणां वज्रो अपि कक्ष आसीनः, मत्स्यं न रीन उर्दनि क्षियन्तं ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, दीर्घात् ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरज्ञाता भवति ॥

172. The asarvanāmasthāna case-endings after अष्टन 'eight', have acute accent, when it gets the form अष्टा ॥

The word अष्टन् has two forms in the acc. pl. and the other cases that follow it, namely अष्टा and अष्ट ॥ The affixes of acc. pl. &c are udatta after the long form अष्टा and not after अष्ट ॥ Thus अष्टार्भः opposed to अष्टैभिः, अष्टाभ्यः con. अष्टैभ्यः, अष्टासु con. अष्टसु ॥ The word अष्टैन् has acute on the last syllable, as it belongs to the class of घनादि words (Phit I. 21); and by VI. 1. 180 the accent would have been on the penultimate syllable. This rule debars it. The use of दीर्घान् indicates that the word अष्टन् has two forms, and the substitution of long अ taught in VII. 2. 84, thus becomes optional, because of this indication. Otherwise the employment of the word दीर्घान् would be useless, for by VII. 2. 84 which is couched in general terms, अष्टन् would always end in a long vowel. There is another use of the word दीर्घान्, namely, it makes the word अष्टान् with long आ (VII. 2. 84) to get also the designation of षट् ॥ For if अष्टान् was not to be called a षट्, like अष्टन्, then there would be scope to the present sūtra in the case of अष्टान् while it would be debarred in the case of अष्टन् without long आ, by the subsequent rule VI. 1. 180 which applies to षट् word, and hence the employment of the word दीर्घान् would become useless.

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ शतुः, अनुमः, नदी, अजादी ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोऽशक्तासि वृत्तंते । अनुमः यः शतृपत्यस्तन्तादन्तोऽशक्तास्यरा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानशुशक्ता भवति ॥

वार्तिकम् ॥ वृहन्महतीरुपसंख्यानम् ॥

173. After an oxytone Participle in अन् the feminine suffix ई,(nadi) and the case endings beginning with vowels

(with the exception of strong cases) have acute accent, when the participial affix has not the augment न् (i. e. is not अन्त्).

The word अन्तोऽस्य 'after an oxytoned word' is understood here. Thus तुहती^३, तुहती^३, लुहती^३, पुहती^३, तुहती^३, लुहती^३, पुहती^३, सुहती^३ from तुहन्, तुहन् लुहन् and पुहन् ॥

Why do we say "not having the augment तुम्?" Observe तुहन्ती, तुहन्ती ॥ Here also by VI. 1. 186, after the root तुह् which has an indicative अ, in the Dhātupāṭha, being written तुह, the sārvaadhātuka affix णत् (अन्) is anudatta. This anudatta अन्, coalescing with the udatta अ of तुह (VI. 1. 162), becomes udatta (VIII. 2. 5); and Rule VIII. 2. 1 not being held applicable here, the Participle gets the accent, and not the feminine affix. Why do we say "a नदी (feminine in ई) word and before vowel-endings?" Observe तुहन्ती, तुहन्ती &c. If the participle is not an oxytone, the rule does not apply. As तुहती, तुहती ॥ Here the accent is on the first syllable by VI. 1. 189.

Vart:—The words तुहती and महती should also be included: as तुहती^३, महती^३, महती^३ ॥

उदात्तयणो हलपूर्वोत् ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ उदात्त, यणः, हल्, पूर्वोत् ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तस्थाने यो यण हलपूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति ॥
वार्तिकम् ॥ नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥

174. The same endings have the acute accent, when for the acutely accented final vowel of the stem, a semi-vowel is substituted, and which is preceded by a consonant.

Thus कर्त् + ई = कर्त्ती^३; कर्त्ता^३, हर्त्ता^३, हर्त्ता^३, प्रलुहती^३, प्रलुहती^३ ॥ All these are नृच् ending words and have consequently acute accent on the final (VI. 1. 163). Why 'actually' accented final vowel is replaced &c? Observe कर्त्ती^३, कर्त्ता^३, हर्त्ती^३, हर्त्ता^३, formed by नृच् having acute on the first syllable. Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe बहुतिनृच्—बहुतिनृच् ब्राह्मणा (VIII. 2. 4) बहुति तितऊनि अस्या इति बहुव्रीहिः ॥ This compound with बहु gets udatta on the final by VI. 2. 175. In making the Instrumental singular of बहुतितड, the ड is replaced by ह्, but as this ह् is preceded by a vowel, the affix gets the svarita accent.

Vart:—The rule applies when the stem ends in नृच् though not in a semi-vowel, as वाक्पत्नी^३, चित्पत्नी^३ ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ न, ऊङ्, धात्वोः ॥

वृत्तिः ॥ ऊङो धातोश्च य उदात्तयण हलपूर्वस्तस्मात्पराऽजायसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोङा भवति ॥

175. But not so, when the vowel is of the feminine affix ऊ (IV. 1. 66), or the final of a root.

After the semi-vowel substitutes of the udatta ऊ (IV. 1. 66) or of the udatta final vowels of the root, when preceded by a consonant, the weak case-

endings beginning with a vowel do not take the acute accent. Thus **अक्षयन्तो**, **अक्षयन्ते**, **धीरवन्तो**, **धीरवन्ते** from **धीरवन्तृ**, which has acute accent on ऊ, because ऊम् is udātta (III. 1. 3), and the ekadeśa of it, when it combines with the preceding vowel is also udātta (VIII. 2. 5). The व substituted for ऊ before the ending **न्ता**, is a semi-vowel substitute of an udātta (**उदात्तयण**) the affix after it would have become udātta by the last sūtra, but not being so, the general rule VIII. 2. 4 applies and makes it svarita. Let us take an example of a semi-vowel substitute of the vowel of a root (**धातु-यण**):—**सकृन्ता**, **सकृन्ते**; **खलन्ते** from **सकृन्तृ**, **खलन्ते** formed by कृष् affix, the second member of the compound retaining its original accent, namely, the oxytone, the semi-vowel being substituted by VI. 4. 83 before the vowel case-endings.

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्व, नुङ्भ्याम्, मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोऽन्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोऽन्तान्नुदश्चपरामतुब् उदात्तो भवति ॥

प्राप्तिकम् ॥ रेशब्दाच्च मतुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ब्रह्म प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

176. The otherwise unaccented **मत्** (**वृत्**) takes the acute accent, when an oxytoned stem ends in a light vowel, or the affix has before it the augment **नृ** (VIII. 2. 16).

The word **अन्तोऽन्तान्** is understood here also. Thus **अग्निर्मान्**, **वायुर्मान्**, **कर्तुर्मान्**, **हर्तुर्मान्** ॥ So also when **मत्** takes **नुद्**, as **अक्षन्वन्ता**, **शीर्षन्वन्ता** ॥ Here by VII. 1. 76, the word **अक्षि** takes **अनङ्** and becomes **अक्षन्**, then is added **नुद्** by VIII. 2. 16, and we have **अक्षन् नृ मतुप्** ॥ The preceding **नृ** is elided. When the stem is not oxytone (antodātta) this rule does not apply: as **वैद्यमान्** ॥ The word **वैद्यु** has acute on the first syllable, as it is formed from **वद्** with the affix **उ** (Uṇ I. 10) which is **निन्** (Uṇ I. 9) so the **मत्** retains its anudātta here. So also in the case of **महत्मान्**, the affix does not become acute, though the word **महेन्** has acute on the final as the intervening **न्** makes the **उ** of **ह** heavy when the affix is added: the general maxim **स्वरविधौ ध्वजनमविद्यमानवन्** does not apply here, because the very fact that **नृ** is only taken as an exception, shows this.

Vart:—The affix **मत्** becomes acute after the heavy vowel of **रे**: as **भारेर्वैद्य** = **रधिरस्यास्ति** ॥ There is vocalisation of **य** of **रधि**, as **र ह य** then substitution of one, as **र ह**, then **गुणः, रे** ॥

Vart:—The prohibition should be stated after **वि**: as **त्रिवितीर्याज्यानु-वाक्या भवन्ति** ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ नाम, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मतुब्ग्रहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोऽन्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति ॥

177. After an oxytoned stem which ends in a light vowel, the genitive ending **नाम्** has optionally the acute accent.

Thus अग्नीनाम् or अग्नीनाम्, वायूनाम् or वायूनाम्, कर्तृनाम् or कर्तृनाम् (see VII. 1. 54). It might be objected, that नाम् is not preceded by a short vowel, as is shown in the above examples, then how can the anuvritti of ह्रस्व 'short or light vowel' be read into this sūtra? The reply is that the anuvritti of मतुप् should also be read into this sūtra, the meaning being "a stem which has a light vowel when followed by मतुप्, will cause the नाम् acute, though the light vowel may become heavy before this ending, in its present form". Otherwise, this rule will apply to forms like तिसृणाम्, चतसृणाम् having light vowels before नाम् and not to the forms above given. Why do we read नाम् with the वृद्ध augment (VII. 1. 54) and not आम्? The rule will not apply to धेन्वाम् शकन्वाम् which get the acute on the final by VI. 1. 174. Why do we say 'after a stem ending in a light vowel'? Observe कुमारीणाम् (the word कुमारी is end-acute by Uṇ III. 138 and so is कुमारी by VI. 1. 161). Why do we say after an oxytoned word? Observe वैपूनाम्, वैसूनाम् the words वपु and वसु have acute on the first syllable.

ऊयाश्चन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ पदानि ॥ ऊयाः, छन्दसि, बहुलेम् ॥

वृत्तिः ॥ ऊयन्ताश्छन्दासि विषये नायुसात्तो भवति बहुलम् ॥

178. In the Chhandas, the ending नाम् has diversely the acute accent after the feminine affix ई ॥

Thus देवसंनानाम् अभिमञ्जनीनाम्, बह्वीनाम् पिता ॥ Sometimes it does not take place, as नदीनाम् पारे; जयन्तीनाम् मरुतः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ पदानि ॥ पट्, त्रि, चतुर्भ्यः, हलादिः ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोशात्तादिलेतत्रिचतुर्भ्यः पट्संसकेभ्यस्त्रिचतुर् इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुशात्ता भवति ॥

179. The case-endings beginning with a consonant, have the acute accent after the Numerals called षट् (I. 1. 24), as well as after त्रि and चतुर् ॥

The anuvritti of अन्तोशात्ताद् ceases, for the present rule applies even to words like वैचन् and वैचन् which are acute on the initial by Phit II. 5. Thus षण्णाम्, षड्भ्यः, षड्भ्यः, पंचानाम्, सप्तानाम्, त्रिभिः, त्रिभिः, चत्वारिणाम्, चतुर्णाम् (See VII. 1. 55). Why do we say 'before case-affixes beginning with consonants'? Observe वैतसः पश्य (VI. 1. 167 and VII. 2. 99).

शल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥ पदानि ॥ शलि, उपोत्तमम् ॥

वृत्तिः ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो वा शलादिर्विभक्तिस्तदन्ते परे यदुपोत्तममुशात्ता भवति । त्रिप्रश्नीनामन्यदुत्तमं तत्तमीपि च षट्त्रिचतुर्भ्यो ॥

180. The above numerals, when taking a case-affix beginning with a भ् or स्, get the acute accent on the penultimate syllable, when the said numerals assume a form consisting of three or more syllables.

The numerals **षट्**, **त्रि** and **चतुर्** when ending in a case-affix beginning with a **स** consonant, form a full word (**पद**), in such a word the penultimate syllable gets the acute accent. The very word penultimate shows that the **षट्** must be of three syllables at least. Thus **पञ्चभिः**, **सप्तभिः**, **तिस्रभिः**, **चतुर्भिः** ॥ Why do we say 'beginning with **म्** and **स्**'? Observe, **पञ्चानाम्**, **सप्तानाम्** ॥ Why do we say 'the penultimate syllable'? Observe **षडभिः**, **षडभ्यः** ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ षट्चिचतुर्भ्यो या ह्यलशिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपात्तमपुशान् भवति विभाषा भाषायां विषये ॥

181. In the Secular language this is optional.

The **ह्यलशिर्वि** case-affixes coming after the above numerals **षट्**, **त्रि** and **चतुर्** may make the words so formed take the acute on the penultimate optionally, in the spoken ordinary language. Thus **पञ्चभिः** or **पञ्चभिः** ॥ In the alternative VI. 1. 179 applies. So also **सप्तभिः** or **सप्तभिः**, **तिस्रभिः** or **तिस्रभिः** ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्कुडकुदभ्यः ॥ १८२ ॥ पदानि ॥ न. गो, श्वन्, सौ अवर्ण, राड्, अङ्, कुङ्, कुदभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ गो श्वन् साववर्ण सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् कुङ् कुद इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति ॥

182. The foregoing rules from VI. 1. 168 downwards have no applicability after **गो**, and **श्वन्** and words ending in them; nor after a stem which before the case ending of the Nominative singular has **अ** or **आ**, nor after **रज्**, or after a stem ending in **अङ्**, nor as well as after **कुङ्** and **कुद** ॥

Thus **गौवा**, **गौवे**, **गौवाम्** ॥ Here by VI. 1. 168, the case-endings would have got otherwise the accent, which is however prohibited. So also **सुर्युना**, **सुर्यवे** and **सुर्यवाम्** ॥ Here VI. 1. 169 is prohibited. So also **सुना**, **सुने**, **सुन्याम्**, **परमशुना**, **परमशुन** and **परमश्व्याम्** ॥ The word **साववर्णः** (सौ अवर्णः) means 'what has **अ** or **आ** before **सु** (1st. sing.)' Thus **यभ्यः**, **तेभ्यः**, **कभ्यः** ॥ **राज्**—**रौजा**, **रौजे**, **परमरौजा** ॥ (The word **राज** is formed by **क्वि** affix): **अङ्**=**अङ्**+**क्वि**; the prohibition applies to that form of this word wherein the nasal is not elided (VI. 4. 30). Thus **प्राङ्**, **प्राङ्** ॥ Where the nasal is elided, there the case-ending must take the accent; as **प्राञ्च**, **प्राञ्च** ॥ **कृद्** is also a **क्वि** formed word. Thus **कृङ्**, **कृङ्**, **परमकृङ्** ॥ **कृन्** is derived from **कृ** 'to do' or from **कृन्** 'to cut' by **क्वि**; as **कृता**, **कृते** and **परमकृता** ॥ Why has the word **श्वन्** been especially mentioned in this sūtra, when the rule would have applied to it even without such enumeration, because in the Nominative Singular this word assumes the form **श्वा** and consequently it is **साववर्णः**? The inclusion of **श्वन्** indicates that the elision of **न** should not be considered asiddha for the purposes of this rule. Therefore, the present rule will not apply to words like **नृ** and **विहृ** which in Nom. Sing. end in **आ**, as **ना** and **विना** after the elision of **म्** of **मनस्** (VII. 3. 94). Thus the Locative Singular of **नृ** will

be नरि by VI. 1. 168, this prohibition not applying, and the affix मनुष् will get udātta after पिता by VI. 1. 176 as पितृमान् ॥ But rule VI. 1. 176 will be debarred by the present in the case of वृक्षवान् because वृक्ष is a साधवर्ण ॥

द्विषो झञ् ॥ १८३ ॥ पदानि ॥ दिवः, झञ् ॥

वृत्तिः ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तियोंवात्ता भवति ॥

183. After दिव् a case-ending beginning with म or स is unaccented.

Thus द्यूभ्याम्, द्यूभिः ॥ This debars VI. 1. 168, 171. Why do we say 'beginning with a झञ् consonant'? Observe दिवो, दिवि ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥ पदानि ॥ नृ, च, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ नृ इत्येतस्मात्परा झलार्धविभक्त्यन्यतरस्यां नोवात्ता भवति ॥

184. After नृ, a case ending beginning with म or स is optionally unaccented.

Thus नृभिः or नृभिः, नृभ्यः, नृभ्यः, नृभ्याम्, नृभ्योम्, नृषु, नृषु ॥ But not so नृभि, नृभे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ पदानि ॥ तित्, स्वरितम्, ॥

वृत्तिः ॥ तित्स्वरितं भवति ॥

185. An affix having an indicatory त्, is svarita i. e. has circumflex accent.

Thus चिक्रीर्ष्यम्, जिहीर्ष्यम्, formed by यन् (III. 1. 97). कार्यम्, हार्यम् with प्यन् (III. 1. 124). This is an exception to III. 1. 3 which makes all affixes ādyudātta. For exception to this rule see VI. 1. 213 &c.

तास्यनुदात्तेर्ङिदुपदेशलसर्वधातुकमनुदात्तमहन्विङोः ॥ १८६ ॥ पदानि ॥

तासि, अनुदात्तेत्, ङिद्, अदुपदेशात्, ल, सार्वधातुकम्, अनुदात्तम्, अ-ङ्, इङो, ॥

वृत्तिः ॥ तासेरनुदात्तेतोङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च ङङ्गात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति हुङ् इङ् इत्य-
ताभ्यां परं वर्जयित्वा ॥

186. The Personal-endings and their substitutes (III. 2. 124-126) are, when they are sārvaadhātuka (III. 4. 113 &c), unaccented, after the characteristic of the Periphrastic future (तासि), after a root which in the Dhātupāṭha has an unaccented vowel or a इ (with the exception of हुङ् and इङ्) as indicatory letter, as well as after what has a final अ in the Grammatical system of Instruction (upadeśa).

Thus तासि :—कत्तो, कत्तोरे, कत्तोरः, this debars the affix accent (III. 1. 3). Anudāttet :—as, भास्—भास्ते, वस्—वस्ते ॥ ङित् :—घृङ्—घृङ्ते, षीङ्—षीङ्ते ॥ अन् उप-
देशः :—as कुरतः, कुरतः, पैचतः, पैचतः ॥ A root taking षप् (अ) is considered as

taught (upadeśa) as if ending with an अ, as the indicatory letters च and ए are disregarded on the maxim अनुबन्धस्यानैकात्मिकत्वं (= अनुबन्धत्वं) ॥ Thus ऐचमानः, ऐचमानः ॥ The augment मुक् is added by आने मुक् VII. 2. 82 which may be explained in two ways; *first*, the augment मुक् is added to the final अ of the base (aṅga) when आन (आनच् &c) follows; or *secondly*, the the augment मुक् is added to the base (aṅga) which ends in अ, when आन follows. In the first case मुक् becomes part and parcel of अ and will be taken and included by the enunciation of अ, and therefore अनुपदेश will mean and include an अ having such मुक्, on the maxim यदागमास्तदुपीभूतास्तदग्रहणेन शुद्ध्यन्ते "That to which an augment is added denotes, because the augment forms part of it, not merely itself, but it denotes also whatever results from its combination with that augment". Therefore मुक् will not prevent the verb becoming अनुपदेश ॥ But if *secondly* मुक् be taken as part of the base which ends in अ, then the लसार्वाहुक् does not follow an अनुपदेश, because न intervenes. But we get rid of this difficulty by considering मुक् augment as Bahiranga and therefore asiddha, when the Antaranga operation of accent is to be performed. The augment मुक् (म्) in the last two examples consequently does not prevent the application of the rule. Though the affix आनच् has an indicatory च, yet चित् accent (VI. 1. 163) is debarred by this rule, as it is *subsequent*.

Why do we say after तासि &c. Observe चितुर्तेः चिन्मर्तिः ॥ The विकाराणां भु is डित् (I. 2. 4) with regard to operations affecting the prior term, and not those which affect the subsequent. Therefore though भु is considered as डित् for the purposes of preventing the guṇa of the prior term चि, it will not be considered so for the purposes of subsequent accent. Or the word डित् in this sūtra may be taken as equal to डितुपदेश and not the आतिशयिक डित् like इतु ॥

Why do we use the word upadeśa? So that the rule may apply to ऐचानः, पचानः, but not to हतः, हयः the dual of हन् which ends in न् in upadesa, though before तस् and यस it has assumed the form ह ॥ Therefore हतेः हुयेः ॥ Why do we use the word ल (Personal endings)? Observe कृतीह ऐवमाना formed by आनच् added to पू (III.2.128), which not being a substitute of लट्, is not a personal ending like आनच् ॥ Why do we use the word Sārvadhātuka? Observe शिद्वे, शिद्वेति, शिद्वेरे ॥ Why do we say with the exception of हनुङ् and हङ्? Observe हतुर्ते, वद्वीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ पदानि ॥ आदिः, सिचः, अन्यतरस्याम्, वृत्तिः ॥ उदात्त इति वक्तव्ये । सिञ्जन्त्यान्यतरस्यामादिस्तातो भवति ॥
पार्श्विकम् ॥ सिच आद्यदात्तस्येऽनितः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

187. In सिच् Aorist, the first syllable may optionally have the acute accent.

The word उदात्त is understood here. Thus ना हि कौदाच, ना हि कादाच; ना हि लाविदाच or ना हि लाविदाच ॥ In the last example the accent is on सि; and the

reason why **मा** and **हि** are used in these illustrations, has already been explained in VI. I. 161. The indicatory **च्** of **सिच्** shows that by VI. I. 163 the acute will be on the otherwise unaccented augment **इद्**, when it takes this augment. The **सिच्** being a **बलादि** affix will take the augment **इद्** (VII. 2. 35), and it is a general rule that augments are unaccented; so in the above the **दि** would have been unaccented, and the accent would have been on the final, but for the indicatory **च्** of **सिच्**, which otherwise would find no scope. Thus **वि** gets acute.

Vart. :—An affix having an indicatory **प्** (**पिन्**) when coming after an Aorist formed by **सिच्** without the augment **इद्** (**अनिद् सिच्**) is in one alternative *udatta* (in the other, it is non-acute). This *vartika* restricts the scope of the *sûtra* with regard to **पिन्** affixes. Thus we get the following two forms, which otherwise would have one form only by *dhātu*-accent, namely, acute on the first, for **पिन्** is *anudatta*. Thus **माहि कौर्यम्** or **मा हि कौर्यम्** ॥ But when it takes the **इद्** augment, there are two forms (1st.) **मा हि लाविषम्** as a *तिङन्त*, (2nd.) **मा हि लाविषम्** accent on **वि** (VI. I. 163). but never **मा हि लाविषम्** ॥ When however the augment **अ** is added, the accent falls on this augment (VI. 4. 71).

स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ पदानि ॥ स्वपादि, हिसाम, अचि, अनिदि ॥

वृत्तिः ॥ लसार्वाधातुकप्रहणं यदनुवर्तते तदच्यनिटीति सम्बन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति स्वपादीनां हिसेभाजाशावनिटि लसार्वाधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुशान्तो भवति ॥

188. The acute accent is optionally on the first syllable when a Personal-ending, being a *Sârvaadhâtuka* tense affix beginning with a vowel, provided that the vowel is not the augment **इद्**, follows after **स्वप्** &c, or after **हिंस** ॥

The phrase **लसार्वाधातुके** in the locative case is understood here. Thus **स्वपन्ति** or **स्वपन्ति**, **असन्ति** or **असन्ति**, **हिसन्ति** or **हिसन्ति** ॥ The accent on the middle falls by the accent of the affix III. I. 3. Why do we say 'before an affix beginning with a vowel'? Observe **स्वप्यान्**, **हिस्यान्** ॥ Why do we say 'not taking the augment **इद्**?' Observe **स्वपित्तैः** and **असित्तैः** ॥ This rule applies to those vowel-beginning affixes which are *ङिन्*; it does not apply to **स्वपानि**, **हिनसानि** ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥ पदानि ॥ अभ्यस्तानाम्, आदिः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तानामजाशावनिटि लसार्वाधातुके परते आदिरुशान्तो भवति ॥

189. The acute accent falls on the first syllable of the reduplicate verbs when followed by an affix beginning with a vowel (the vowel being not **इद्**) and being a *sârvaadhâtuka* personal ending.

Thus **हिसति**, **हिसतु**, **हिसति**, **हिसतु**, **असति**, **असतु**, **अपति**, **अपतु** ॥ Before consonant affixes: **हिस्यत्** ॥ Before **वेद्** affixes:—**असित्तैः** ॥ Though the word **आदि** was

understood here from the last aphorism, the repetition is for the sake of making this an *invariable* rule and not an *optional* rule as those in the foregoing.

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ पदानि ॥ अनुदात्ते, च, ॥

वृत्तिः ॥ अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतां ऽभ्यस्तानामदिरुशन्ता भवति ॥

190. Also when the unaccented endings of the three persons in the singular follow, the first syllable of the reduplicate has the acute.

The endings तिप् सिप् and मिप् are anudātta (III. 1. 4). This sūtra applies to those personal endings which do not begin with a vowel. Thus ईसाति, अहाति, ईधाति, जिहति, विधीति ॥ The word अनुदात्त is to be construed here as a Bahuvrīhi i. e. an affix in which there is no udātta vowel, so that the rule may apply when a portion of the affix is elided or a semivowel is substituted: as मा हि स्म ईधान्, and ईधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सुपि ॥

वृत्तिः ॥ सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुशन्ता भवति ॥

वार्तिकम् ॥ सर्वस्यो ऽनकच्छस्येति वक्तव्यम् ॥

191. The acute is on the first syllable of सर्व when the case-endings follow.

Thus सर्वः, सेवाः सर्वः ॥ Why do we say when the *case-endings* follow? Observe सर्वेनरः, सर्वेनमः the acute is on र्व ॥ The word सर्व has acute on the final, as it is so taught in the Uṇādi list by निपातन् ॥ It thus being anudātta takes the affix अम् and forms सार्वः (सर्वस्य विकारः) This rule applies even when the case affix is elided in spite of the prohibition of न लुपताङ्गस्य (I. 1. 63): as सर्वेस्तोमः ॥

Vādī:—The rule does not apply when the affix अकच् is put in: as सर्वकः ॥ Here the accent is on the final by चिन् accent (VI. 1. 163).

भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ पदानि ॥ भी, ही, भृ, हु, मद्, जन, धन, दरिद्रा, जागराम, प्रत्ययात्, पूर्वम्, पिति ॥

वृत्तिः ॥ भी ही भृ हु मद् जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वपुशन् भवति ॥

192. In भी, ही, भृ, हु, मद्, जन, धन, दरिद्रा, and जागृ, in their reduplicates, the acute accent is, before the sār-vadhātuka unaccented endings of the three persons in singular, (पिति), on the syllable which precedes the affix.

This debars the accent on the beginning. Thus विभ्रैति, जिह्रैति, विभ्रैति, जुह्रैति, मर्वेत् नः परिउमा ॥ Here the root मर् has diversely taken in the Chhandas the vikaraṇa भृ, though it belongs to Divādi class. जर्जनत्, इन्द्रम् ॥ The verb is here लृट् or the Vedic Subjunctive, so also is the next example. इधनत् from धन धान्ये

the इ of ति being elided by III. 4. 97, and the augment अद् being added by III. 4. 94. वर्धनन्, वरिषीति, आगेति ॥ In the case of other verbs we have ईसति ॥ Before affixes which have not the indicatory ए (i. e. all endings other than the three singular endings), the accent will be on the first syllable: as वरिषीति ॥

लिति ॥ १९३ ॥ पदानि ॥ लिति ॥

वृत्तिः ॥ लिति प्रथयात्पूर्वमस्य भवति ।

193. The acute accent falls on the syllable immediately preceding the affix that has an indicatory ल् ॥

Thus चिकीर्षकः, जिहीर्षकः with the affix ण्वल् (III. 1. 133), भोषिकृद्विधम् and ऐषुकारिभैक्षम् with the affixes विधल् and भक्तल् (IV. 2. 54) accent on the कि and रि ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ पदानि ॥ आदिः, णमुलि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिह्रस्वो भवति ।

194. The first syllable may be optionally acute when the absolutive affix णमुल् follows.

Thus लोलूयम् or लोलूयम् ॥ In the reduplicate form लोलु, the second part लु is unaccented by VIII. 1. 3. The present sūtra makes लो accented. When लो is not accented, लु will get the accent by लिन् accent. This rule is confined to polysyllabic Absolutes, namely to reduplicated Absolutes (VIII. 1. 4).

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ पदानि ॥ अचः, कर्तृ-यकि ॥

वृत्तिः । उपदेश इति वर्तते । भजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिह्रस्वो भवति ।

195. The roots which are exhibited in Dhātu-pāṭha with a final vowel, may optionally have the acute on the first syllable, before the affixes of the Passive (यक्), when the sense of the verb is Reflexive.

The word उपदेश is understood here. Thus लूयते or लूयते केशरः स्वयमेव ॥ स्तीर्यते or स्तीर्यते केशरः स्वयमेव ॥ When the accent does not fall on the first syllable, it falls on य (VI. 1. 186). This rule applies to जन्, खन्, and सन् when they get the form जायते, सायते and खायते; the long आ (VI. 4. 43) substitute is considered as if these verbs were taught in the Dhātupāṭha with long आ ॥ Thus जायते or जायते स्वयमेव सायते or सायते स्वयमेव; खायते or खायते स्वयमेव ॥ Why do we say 'when ending in a vowel'? Observe भिर्यते स्वयमेव ॥ Why do we say "when the sense is Reflexive (कर्तृ)"? Observe लूयते केशरां देवदत्तम् ॥

यलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ पदानि ॥ यलि, च, सेदि, इडन्तः, वा ॥

वृत्तिः ॥ सेदि यलि इड वा उदात्तो भवति भन्तो वा भारिवाऽन्यतरस्याम् ।

196. Before the ending **य** of the Perfect, second person singular, when this ending takes the augment **इ**; the acute accent falls either on the first syllable, or on this **इ**, or on the personal ending.

Thus **लुलविथ**, **लुलविथि**, **लुलविथ्य**, and **लुलविथ्य**. As **यल्** has an indicative **इ**, the syllable preceding the affix may have also the accent (VI. 1. 193). Thus we get the four forms given above. In short, with **इय** termination, the accent may fall on any syllable. When the **य** is not **सेट्**, the accent falls on the root and we have one form only by **लिट्** accent (VI. 1. 193) :—**वर्षीय** ॥

अनित्यादिर्नैत्यम् ॥ १९७ ॥ पदानि ॥ जिति, आदिः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ अिति नाते च नित्यमादिस्तो भवति ।

197. Whatever is derived with an affix having an indicative **ञ्** or **ण्**, has the acute accent invariably on the first syllable.

Thus **गौर्य** with **यञ्** (IV. 1. 105), **वैद्युदेवकः**, **अर्जुनकः** with **ङुन्** (IV. 3. 98). This is an exception to III. 1. 3. When the affixes are, however, elided, the word loses this accent, i. e. the affix does not leave its mark behind, as it generally does by I. 1. 62. Therefore **गर्गाः**, **बिराः**, **चरुर्चाः** having lost **प्रम्**, **अम्** and **कन्**, have lost their accent also.

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितस्यादिस्तो भवति ।

198. The first syllable of a Vocative gets the acute accent.

Thus **देवदत्त !**, **देवदत्तो !**, **देवदत्ताः ॥** This debars the final accent ordained by VI. 2. 148. Though the affix may be elided by a **लुमान्** word (**लुक्** **लुप्** or **बहु**), yet the effect of the affix remains behind in spite of I. 1. 63. As **सैषिप-गच्छ !** **सैषा गच्छत ! ॥**

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ पदानि ॥ पथि, मथोः, सर्वनामस्थाने ॥

वृत्तिः ॥ पथिमथिश्चैषावैणादिकादिनिप्रत्ययान्तो प्रत्ययस्वरैणान्तोऽस्तौ तयोः सर्वनामस्थाने परत भावि-
हस्तो भवति ।

199. The acute accent is on the first syllable of **पथिन्** and **मथिन्** when followed by a strong case-ending.

The words **पथिन्** and **मथिन्** are derived by the **Uṇādi** affix **इनि**, (IV. 12 and 13) and are oxytone by III. 1. 3. They become **ādyudātta** before strong cases. Thus **पथ्याः**, **पथ्यान्तो**, **पथ्यान्तः**, **मथ्याः**, **मथ्यान्तो**, **मथ्यान्तः ॥** Before other cases we have:—**पथ्यैः** **पथ्य**, **मथ्यैः** **मथ्य** ॥ The accent is on the final by VI. 1. 162, there being elision of the **udātta इन्** ॥ The rule I. 1. 62, about the remaining effect of the affix, does not apply here, As **पथिमिवा**, has acute on the final of the first

word, by retaining its original accent.

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥ पदानि ॥ अन्तः, च, तवै, युगपत्, ॥

वृत्तिः ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादिश्च युगपदुदात्तो भवति ।

200. The Infinitive in तवै has the acute on the first syllable and on the last syllable at one and the same time.

Thus कैतवै, हैतवै ॥ This is an exception to III. 1. 3 by which त of तवै ought to have got the accent, and it also countermands rule VI. 1. 158 by which there can be only a single acute in a single word.

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥ पदानि ॥ क्षयः, निवासे ॥

वृत्तिः ॥ क्षयशब्दो निवासे प्रथमे आद्युदात्तो भवति ।

201. The word क्षय has the acute on the first syllable in the sense of 'house, dwelling'.

Thus क्षये जागृहि प्रपद्यन् ॥ The word is formed by घ affix (III. 1. 118) and would have had accent on the affix (III. 1. 3). When not meaning a house we have: क्षयो वर्तते इत्यनाम् ॥ The word is formed by अच् (III. 2. 31),

जयः करणम् ॥ २०२ ॥ पदानि ॥ जयः, करणम् ॥

वृत्तिः ॥ जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति ॥

202. The acute accent falls on the first syllable of जय, in the sense of 'whereby one attains victory'.

Thus जयोऽयः, but otherwise जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् ॥ The former जय is by घ affix, (III. 1. 118) the second by अच् (III. 2. 31) .

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥ पदानि ॥ वृषादीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ वृष इत्येवमादीनामादिशब्दात्तो भवति ॥

203. The words वृष &c have the acute on the first syllable.

Thus 1. वृषः, 2. जन्तः, 3. उर्वरः, 4. घटः, 5. ह्यः, 6. गेयः ॥ These are formed by अच् (III. 1. 134). The word गय is from गै-गायते, irregularly it is treated as गे ॥ 7. नयः, 8. तायः, 9. तयः, 10. चयः, 11. अयः, 12. वेदः, 13. सूतः, 14. वरः (formed by अच् numbers 8 to 11 are not in Kāśika). सूत is formed by क (III. 1. 135) 15. अंशः, 16. युहा (formed by अच् III. 3. 104). 17. शमरणो संज्ञायां संमतो भावकर्मणोः—शमः and रणः, 18. मन्त्रः (formed by अच् III. 1. 134), 19. शान्तः formed by क्लिप्, 20. कामः, 21. वामः, both formed by घञ्, 22. धारा, 23. धारा, 24. कारा, (all three formed by अच् III. 3. 104), 25. वहः=गोचरादिषु formed by घञ् 26. कल्पः, 27. पारः formed by घञ्, which may either take the accent indicated by the affix or by VI. 1. 159, 28. पयः, 29. दयः ॥ It is आकृतिगणः ॥ All words which are acutely accented on the first, should be considered as belonging to this class, if their accent cannot be accounted for by any other rule.

1 वृषः, 2 जनः, 3 उवर 4 महः 5 हयः, 6 गयः, 7 नयः, 8 ताय*, 9 तयः, 10 खयः*, 11 यमः*, 12 वेष्टः, 13 सुष्टः, 14 अंशः, 15 गुहा, 16 शमरणौ संज्ञायां संमत्तौ भावकमणोः, 17 मन्त्रः, 18 शान्तिः, 19 कामः, 20 यामः, 21 आरा, 22 धारा, 23 कारा, 24 बहः, 25 कल्पः, 26 पादः 27 पयः, 28 हवः, 29 आकृतिगण ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, उपमानम् ॥

वृत्तिः ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति ॥

204. The acute accent falls on the first syllable of that word with which something is likened, provided that it is a name.

Thus चञ्च, वैप्रिका, खरकुटी, हौसी ॥ All these are उपमान words used as names of the उपमेय (the thing compared). The affix कन् (V. 3, 96) is elided here by V. 3. 98. It might be asked when कन् is elided, its mark, namely causing the first syllable to be acute (VI. 1. 197), will remain behind by virtue of I. 1. 62, where is then the necessity of this sūtra. The formation of this sūtra indicates that the प्रत्ययलक्षण rule is not of universal application in the rules relating to accent.

When the word is not a Name, we have अग्निर्माणवकः ॥ When it is not an upamāna we have देववर्त्तः (VI. 2. 148).

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ पदानि ॥ निष्ठा, च, द्व्यच्, अनात् ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति चञ्चद्विराकारं न भवति ॥

205. A disyllabic Participle in त् (Nishṭhâ), when a Name has the acute on the first syllable, but not if the first syllable has an आ ॥

Thus ऐमः, वैद्धः, ईतः ॥ This debars the affix accent (III. 1. 3). In non-participles we have देवैः, भीमैः ॥ In polysyllabic Participles we have चिन्तितैः, रश्मितः ॥ In Participles having long आ in the first syllable, we have, चार्त्तैः, आर्त्तैः ॥ When the Participle is not a Name we have, कृतम्, हतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥ पदानि ॥ शुष्क, धृष्टौ ॥

वृत्तिः ॥ आदिशतत्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः ॥

206. Also शुष्क and धृष्ट have acute on the first syllable.

These are non-Names. Thus शुष्कः and धृष्टः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ पदानि ॥ आशितः, कर्ता ॥

वृत्तिः ॥ आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्ता भवति ॥

207. The word आशित meaning 'having eaten' has acute on the first syllable.

Thus आशितो देवदत्तः 'Devadatta, having eaten'. Here it is used as an active participle. The क्त is added to अश् followed by आ, to form both Active and Passive Participles: which by VI. 2. 144 would have taken acute on the final. This debars that. In the Passive Participle we have आशितम् देवदत्तेन 'eaten by Devadatta'. आशितमन्नम् 'the eaten food'. The former is भावे क्त, the second is कर्मणि क्त ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ पदानि ॥ रिक्ते, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुहात्ता भवति ॥

208. The word रिक्त may have optionally the acute on the first syllable.

Thus रिक्तः or रिक्ते ॥ This debars VI. 1. 204 and 205.

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥ पदानि ॥ जुष्टा, अर्पिते, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषयं विभाषा आद्युहात्ता भवतः ॥

209. In the Chhandas, the words जुष्ट and अर्पित have optionally the acute on the first syllable.

Thus जुष्टः or जुष्टे ; अर्पितः or अर्पिते ॥ In the secular literature the accent is always on the last syllable (III. 1. 3).

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ पदानि ॥ नित्यम्, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युहात्ता भवतः ॥

210. In the Mantras, these words जुष्ट and अर्पित have always the acute on the first syllable.

Thus जुष्ट इवानार्पितं पितृणाम् ॥ Some say that this rule applies only to जुष्ट and not to अर्पित ; in which option is allowed even in the Mantra : so that it has acute on the last in the Mantra even : e. g. तस्मिन्नाकं त्रिशता न शंक्रवर्पितौ ॥

युष्मदस्मदोर्डासि ॥ २११ ॥ पदानि ॥ युष्मद्-अस्मदोः, डासि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते ऽन्तादात्ता तयोर्डासि परत आदिरुहात्ता भवति ॥

211. The acute accent is on the first syllable of युष्मद् and अस्मद् in the Genitive Singular.

This applies when the forms are मम and तव, and not मे and ते ॥ Thus मम स्वम्, तव स्वम् ॥ The word युष्मद् and अस्मद् are derived from युष् and अस् by adding the affix मादिक् (Un I. 139) युष्मद् + ङस् = युष्मद् + अश् (VII. 1. 27) = तव अद् + अश् (VI. 2. 96) = तव + अश् (VII. 2. 90) = तव (VI. 1. 97). Here by VIII. 2. 5, व would have been udâtta, the present sūtra makes त उद्âtta. So also with मम ॥

डयि च ॥ २१२ ॥ पदानि ॥ डयि, च ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुहात्ता इति च । इत्येतस्मिन् परतो युष्मदस्मदोरादिरुहात्ता भवति ॥

212. The acute accent is on the first syllable of युष्मद् and अस्मद् in the Dative Singular.

Thus **युष्मद्** and **यस्मद्**, the forms **त्** and **भे** are not governed by this rule. The making of two separate sūtras is for the sake of preventing the application of **वपासंख्य** rule (I. 3. 10). Had the sūtra been **युष्मदस्यो हिङ्गसां**, then **yushmad** in the Dative, and **asmad** in the Genitive alone would have taken this accent.

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥ पदानि ॥ यतः, अनावः ॥

वृत्तिः । निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यङ्गमहणमनुवर्त्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यङ्ग आदिरुक्तात् भवति न चेत्यो-
क्तव्यात्प्रयो भवति ।

213. Whatever is formed by the affix **यत्**, has, if it is a disyllabic word, the acute on the first syllable, with the exception of **नाव्यः** from **नौ** ॥

The word **द्व्यङ्ग** is understood here from VI. 1. 205. Thus **वेद्यम्**, **ज्येष्** (III. 1. 97); **कैण्व्यम्**, **कौण्व्यम्** (V. 1. 6). This rule debars the Svarita accent required by **तिङ्** (VI. 1. 185) ॥ But **नौ**—**नाव्यम्** ॥ The rule does not apply to words of more than two syllables, thus:—**चिकीर्ष्यम्**, **ल्लाभ्यम्** ॥

ईडवन्द्वृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥ पदानि ॥ ईड, वन्द, वृ, शंस, दुहाम, ण्यतः ॥
वृत्तिः ॥ ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां या ण्यत् तदन्तस्यादिरुक्तात् भवति ।

214. The acute accent is on the first syllable of **ईड**, **वन्द**, **वृ**, **शंस** and **दुह**, when they are followed by the affix **ण्यत्** ॥

Thus **ईड्यम्**, **वैन्द्यम्**, **वैर्यम्**, **वैस्यम्**, **सोऽया धेनुः** ॥ The two letters **ण्** and **त्** being indicative, the 'hyat' is not included in 'yat' of the last sūtra. The accent would be regulated by **त्** ॥ The accent of **त्** however is debarred by this rule. The **वृ** in the sūtra is **वृङ्** सम्बन्धो of Kriyadi class: the **वृम्** of स्वादि class takes **kyap** affix. See III. 1. 109.

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वेणु, इन्धानयोः ॥
वृत्तिः ॥ वेणु इन्धाने इत्येतयोर्विभाषा आदिरुक्तात् भवति ।

215. The acute accent is optionally on the first syllable of **वेणु** and **इन्धान** ॥

Thus **वेणुः** or **वेणुः**; **इन्धानः** or **इन्धानः** or **इन्धानः** ॥ The word **वेणु** is derived by the **Uṇādi** affix **णु** (III. 38), which being a **निङ्** would *always* have acute on the first. This allows an option. The word **इन्धान**, if it is formed by **चानच्**, it will have the accent on the final. If it is considered to be formed by **चानच्**, the affix being a **sārvadhātuka** is **anudatta**, and as it replaces **udatta** final of the root, it becomes **udatta** (VI. 1. 161), and thus **इन्धान** gets acute on the middle. It would never have acute on the first syllable, the present rule ordains that also. When **वेणु** is used as an **upamāna वेणुरिव वेणुः**, then it is *invariably* acutely accented on the first (VI. 1. 204).

त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् ॥ २१६ ॥ पदानि ॥ त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, कथानाम् ॥

वृत्तिः । त्याग राग हास कुह श्वठ क्रय इत्येतेषां विभाषा आदिहसन्तो भवति ।

216. The acute accent is optionally on the first syllables of त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, and कथ ॥

Thus त्यागः or त्यागैः, रागः, हासः, हासैः ॥ These are formed by घञ् affix and by VI. 1. 159 would take acute on the final, this ordains acute on the first syllable also. कुहः or कुहैः, श्वठः or श्वठैः, क्रयः or क्रयैः formed by भञ् (III. 1. 13).

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ पदानि ॥ उपोत्तमम्, रिति ॥

वृत्तिः ॥ रिन्तल्लोपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तम् ।

217. What is formed by an affix having an indicative र, has acute on the penultimate syllable, the full word consisting of more than two syllables.

A penultimate syllable can be only in a word consisting of three syllables or more. Thus कर्णेयम् and हर्णेयम् formed by अनीय् (III. 1. 96); पदुर्जातीयः, वृदुर्जातीयः by जानीय् (V. 3. 19). This debars III. 1. 3.

चङ्गयन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥ पदानि ॥ चङि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ चङन्ते ऽन्यतरस्यामुदात्तममुदात्तं भवति ।

218. The acute accent may be optionally on the penultimate syllable of the reduplicated Aorist in चङ्, the word consisting of more than two syllables.

Thus मा हि चीक्रेताम् or चीक्रेताम् ॥ The augment अङ् is elided by the addition of मा, VI. 4. 74; हि prevents the verb from becoming anudatta VIII. 1. 34 then comes the चित् accent of चङ् ॥ The augmented form with अङ् has acute always on the first syllable VI. 4. 71. When the word is of less than three syllables, the rule does not apply, as, माहि वधेत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥ पदानि ॥ मतोः, पूर्वम्, आत्, संज्ञायां-म्, स्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ मतोः पूर्वं आकार उदात्तो भवति तद्येन्यत्तन्तं स्त्रीलिङ्गं संज्ञा भवति ।

219. The आ before the affix मत् has the acute accent, when the word is a name in the Feminine Gender.

Thus अदुर्म्बरावती, पुष्करावती, सारवाती (IV. 2. 85). The lengthening takes place by VI. 3. 120. सीरगावती ॥ Why do we say 'the आ'? Observe इक्षुर्नती, हुषवती ॥ The words इक्षु Un. III. 157 and हुष (V. 2. 108) are end-acute, so accent is on मत् by VI. 1, 176. Why do we say when a name? Observe खड्गावती ॥ खड्गा is formed by कृञ् and has acute on the first (Un. I. 151). Why do we say in

the Feminine Gender? Observe **शराशान्** ॥ Why do we say when followed by **नन्**? Observe **गयाविनी** ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥ पदानि ॥ अन्तः, अवत्याः ॥
वृत्तिः ॥ संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तः संज्ञायामन्त उदात्तो भवति ।

220. The Names ending in **अवती** have the acute accent on the last syllable.

Thus **अजितवती^३**, **खरिवती^३**, **हंसवती^३**, **कारणवती^३** ॥ These words being formed by **नीप्** would have been unaccented on the final (III. 1. 4). Why do we use **अवती** and not **वती**? Then the rule would apply to **राजवती** also, for this word is really **राजनवती** ending in **अन्वती**, the subsequent elision of **न्** is held to be non-valid for the purposes of the application of this rule (VIII. 2. 2). But the change of **म** into **व** (**मन्** - **वन्**) is considered asidddha for the purposes of this rule.

ईवत्याः ॥ २२१ ॥ पदानि ॥ ईवत्याः, (उदात्तः) ॥
वृत्तिः ॥ ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये ।

221. The Names ending in **ईवती** have the acute on the last syllable.

Thus **अहीवती^३**, **कृषीवती^३**, **पुत्रीवती^३** ॥
चौ ॥ २२२ ॥ पदानि ॥ चौ ॥
वृत्तिः ॥ चात्रित्यञ्चतिभुनक्तारं गुह्यं । तस्मिन्नान्तः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति ।
वार्तिकम् ॥ चावतद्धितइति वक्तव्यम् ॥

222. In compound words ending in **अञ्च्**, the final vowel of the preceding word has the acute accent in the weak cases in which only **च्** of **अञ्च्** remains.

Thus **इधाञ्चः पञ्च**, **इधीञ्चा**, **इधीञ्चे**, **मधूञ्चः पञ्च**, **मधीञ्चा**, **मधीञ्चे** ॥ This is an exception to VI. 1. 161, 170 and VI. 2. 52.

Vart.—This rule does not apply before a Taddhita affix. As **इधीञ्चः** **माधूञ्चः** ॥ Here the accent is regulated by the affix (III. 1. 3).

समासस्य ॥ २२३ ॥ पदानि ॥ समासस्य, (उदात्तः) ॥
वृत्तिः ॥ समासस्यान्त उदात्तो भवति ।

223. A compound word has the acute on the last syllable.

Thus **राजपुर्वः**, **ब्राह्मणकर्मन्तः**, **कन्यासन्तः**, **पदहृष्टः**, **मदीयोः**, **राजहर्षन्**, **ब्राह्मणसर्गन्** ॥ The consonants being held to be non-existent for the purposes of accent, the **udatta** will fall on the vowel though it may not be final, the final being a consonant. The exceptions to this rule will be mentioned in the next chapter.

आ३म् ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER SECOND.

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, प्रकृत्या, पूर्वपदम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदमहणमत्र पूर्वपदस्य स्वर उवाचो स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठत, न विकारमनुवात्तस्वमापद्यते ॥

I. In a Bahuvrihi, the first member preserves its own original accent.

The word पूर्वपदम् means here the accent—whether udātta or svarita—which is in the first member: प्रकृत्या means, retains its own nature, does not become modified into an anudātta accent. By the rule VI. 1. 223, the final of a compound gets the accent, so that all the preceding members lose their accent and become anudātta, as in one word all syllables are unaccented except one. VI. 1. 158. Thus the first member of a Bahuvrihi would have lost its accent and become anudātta; with the present sūtra commences the exceptions to the rule that the final of a compound is always udātta. Thus कौर्णोत्तरासङ्गाः ॥ The word कौर्ण is derived by the Taddhita affix भम् (IV. 3. 154) from कृष्ण 'a kind of antelope;' and has the णिन् accent (VI. 1. 197) i. e. on the first syllable: which the word preserves in the compound also. So also धूपवल्जः; the word धूप is derived from धु by the Uṇādi affix ण (Uṇ III. 27), before which the vowel becomes lengthened (Uṇ III. 25) and the affix is treated as णिन् (Uṇ III. 26), and hence the word is acutely accented on the first syllable (VI. 1. 197). So also ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः; the word ब्रह्मचारिन् has a Kri-formed word as its second part, and gets the acute on the final (VI. 2. 139). So also स्नातकपुत्रः, the word स्नातक is derived by कन् (V. 4. 29) affix and has णिन् accent (VI. 1. 197) i. e. udātta on the first syllable. So also अध्यापकपुत्रः, the word अध्यापक is accented on the middle as it is formed by a णिन् affix (III. 1. 133, VI. 1. 193). श्रोत्रियपुत्रः, the श्रोत्रिय being enounced with an indicatory न् in Sūtra V. 2. 84 is acutely accented on the first. मनुष्यनाथः, the word मनुष्य being formed by न्त् (IV. 1. 161) a णिन् affix is svarita (VI. 1. 185),

The words udātta and svarita are understood in this aphorism. Therefore if *all* the syllables of the pūrvapada are anudātta, the present rule has no scope there, and such a compound will get udātta on the final by the universal rule enunciated in VI. 1. 223. Thus समभागो, here सम being *all* anu-
dātta, the accent falls on न ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ पदानि ॥ तत्-
पुरुषे, तुल्यार्थ, तृतीया, सप्तमी, उपमान, अव्यय, द्वितीया, कृत्याः ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्व-
तत्पक्षात्स्वरं भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अव्यये न प्रकुनिपातानामिति वक्तव्यम् ॥

2. In a Tatpurusha, the first member preserves its original accent, when it is a word (1) meaning “a resemblance”, or (2) an Instrumental or (3) a Locative or (4) a word with which the second member is compared, (5) or an Indeclinable, or (6) an Accusative, or (7) a Future Passive Participle.

Thus (1) तुल्यश्चेतः, तुल्यलोहितः, तुल्यमहान्, सदैक्योक्तः, सदैग्लोहितः, सदैग्लमहान् ॥ These are Karmadhāraya compounds formed under II. 1. 68 : and तुल्य being formed by बन् is acutely accented on the first (VI. 1. 216). The word सदैक् is formed by क्तिन् (III. 2. 60 Vārt), and has acute on the final (VI. 1. 197 and VI. 2. 139). So also सदैग्लश्चेतः, सदैग्लमहान् ॥ The word सदैग्ल is formed by कप् added to हृन्, and by VI. 1. 197 the accent falls on हृ (VI. 2. 139). (2) When the first member is in the Instrumental case, as :—शकुलया खण्डः = शकुल-
खण्डः, so also किरिकाणः (II. 1. 30) शकुल is derived from शकु + ला ॥ To the root ला is added the affix क with the force of यम्, and thus the noun ला is udātta : or the whole word शकुल is a word formed by क् affix and hence VI. 1. 165 applies and is final-acute. किरि is formed by the Upādi affix इ to कृ (Upā IV. 143), and it being treated as a क्तिन् (Upā IV. 142) has udātta on the final.

(3) When the first member is a word in the Locative case, as :—अक्षेण
घोण्डः = अक्षेणोण्डः, so also वानघोण्डः ॥ The word अक्ष is formed by the affix स added to अक्ष् (Upā III. 65), and is final acute (III. 1. 3). The word वान is formed by ह्यङ् affix added to वा, and is acute on the first (VI. 1. 193) owing to the लिट् accent. (4) When the first member is a word with which the second member is compared, as :—शालीश्यामा, कुतुशयेनी, हंसगङ्गा, न्यमोर्धपरिमण्डला, शाली-
कोण्डश्यामा, शरकोण्डगौरी ॥ These compounds are formed by II. 1. 55. शाली is formed by डीप् and is final-acute ; कुतुश is formed by क् affix (शौ मोक्षते = कुतुश) see III. 2. 5. Vārt : and is acutely accented on the first, or by Phit sūtra II. 3 it has acute on the first. हंस is formed by the Upādi affix स added to ह

Un III. 62), and is finally accented (III. 1. 3). न्यग्रोहति = न्यग्रोथः formed by णच् (III. 1. 134), and ह is irregularly changed into ध as Pāṇini himself uses this form (VII. 3. 5): and it is accented in the middle. The words पूर्वकाण्ड, प्रकाण्ड are Genitive Tatpuruṣa, and their second member has accent on the first syllable (VI. 2. 135). (5) When the first member is an Indeclinable, as, प्रब्राह्मणः, भवृषलः, कुब्राह्मणः, कुवृषलः ॥ निष्क्रोशाम्बिः, निर्वाराणसिः, भैतिखट्वः, भैतिमालः ॥ All these Indeclinable compounds have udātta on the first. they are formed by II. 2. 5 &c.

Vart:—In cases of Indeclinable compounds, the rule applies only to those which are formed by the negative Particle अ, by कु, and by Particles (nipāta). Though नञ् is one of the Nipātas, its separate mention indicates that नञ्-accent debarbs even the subsequent कृन्-accnt as अकरणिः ॥ Therefore, it does not apply here स्नात्वाकालकः which has acute on the final and belongs to Mayuravyāṣakādi class.

(6) When the first member as in the accusative case, as:—मुहूर्त्तमुलम्, मुहूर्त्तमणीयम्, सर्वरात्रिकल्याणी, सर्वरात्रिशोभना ॥ They are formed by II. 1. 29. मुहूर्त्त belongs to पृषोदरादि class and is acutely accented on the last. सर्वरात्रि is formed by the samāsanta affix अत्र and is finally accented.

(7) When the first member is a Kṛitya-formed word, as, भोऽयंलवणम्, भोऽयोर्लवणम्, पानीयशीतम्, हरणीयचूर्णम् (II. 1. 68). भोऽय is formed by ण्यन् and has svarita on the final: पानीय and हरणाय are formed by अनयाच् and are accented on the penultimate (VI. 1. 185 and 217) i. e. on ई ॥

वर्णोवर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ पदानि ॥ वर्णः, वर्णेषु, अनेते ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदं, तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णे वर्णवाच्यं पूर्वपदं वर्णवाच्येवोत्तरपदेषु एतद्यद्यवर्ति-
तेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतित्वं भवति ॥

3. The first member of a Tatpuruṣa preserves its original accent, when a word denoting color is compounded with another color denoting word, but not when it is the word एत ॥

Thus कृष्णसारङ्गी, लोहितसारङ्गी, कृष्णकल्पायः, लोहितकल्पायः ॥ कृष्ण is formed by णक् affix (Un. III. 4) and has acute on the final (III. 1. 3). लोहित is formed by the affix तच् added to रुह् (Un. III. 94) and has accent on the first (VI. 1. 197).

Why do we say 'color-denoting word'? Observe परमकृष्णः (VI. 1. 223). Why do we say 'with another color denoting word'? Observe कृष्णतिलैः (VI. 1. 223). Why do we say 'but not when it is एत'? Observe कृष्णैर्ते, लोहितैर्ते ॥ The compounding takes place by II.1. 69.

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ पदानि ॥ गाध, लवणयोः, प्रमाणे ॥

वृत्तिः ॥ प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोर्लवणपदयोः पूर्वपदं प्रकृतित्वं भवति ॥

4. The first member of a Tatpurusha preserves its original accent, when the second term is गाय or लवण, and the compound expresses a 'measure or mass'.

Thus शम्भगायधुक्कम्, अरिशम्भगायधुक्कम् 'water as low or fordable as a Samba or an Aritra i. e. of the depth of an oar or a pestle'. शोलवणम्, शम्भलवणम् 'so much salt as may be given to a cow or a horse'. These are Genitive Tatpurusha compounds. शम्भ is formed by adding वन् to शम् (Uṇ. IV. 94), and has acute on the first (VI. 1. 197). अरिश is formed by the affix इश् added to अ (III. 2. 184), and has acute on the middle (III. 1. 3): शो is formed by जो (Uṇ. II. 68) and has acute on the final शो; शम्भ is formed by क्वन् affix added to शम् (Uṇ. I. 151), and has acute on the first (VI. 1. 197). The word प्रमाण here denotes 'quantity', 'measure', 'mass', 'limit', and not merely the length. The power of denoting measure by these words is here indicated by and is dependent upon accent.

When not denoting प्रमाण we have परमगार्धम् and परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥ पदानि ॥ दायाद्यम्, दायादे ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे दायादशब्दउत्तरपदं दायाद्यार्थाच्च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

5. In a Tatpurusha compound, having the word दायाद् as its second member, the first member denoting inheritance preserves its original accent.

Thus विद्याशायद्, धनशायद् ॥ The word विद्या is formed by the affix क्यद् (III. 3. 99) which is udātta (III. 3. 96). The word धन is derived by adding क्यु to धाम् (Uṇ. II. 81). Though the Uṇādi Sūtra II. 81 ordains क्यु after the root धा preceded by नि, yet by बहुल (III. 3. 1) rule it comes after धा also when it is not preceded by नि and धन has acute on the first (III. 1. 3).

In the forms विद्याशायद् &c, what Genitive case has been taken? If it is the Genitive case which the word शायद् requires by Rule II. 3. 39, then by the Vārtika प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते (II. 2. 10 Vart), there can be no compounding. The Genitive case there is the ordinary Genitive case of II. 3. 50 i. e. a शेषक Genitive case, and not a प्रतिपद Genitive. If it is a शेषलक्षण Genitive case, then why the other Genitive case is taught in II. 3. 39 with regard to शायद् &c. That sūtra only indicates the existence of the Locative case in the *alternative*, and does not prevent the Genitive. In fact, had merely Locative been ordained in that sūtra, this particular case would have prevented the Genitive on the maxim that a particular rule debars the general. But the employment of both terms Genitive and Locative in that sūtra indicates the *alternative* nature of the rule and shows that the Genitive case so taught is not a प्रतिपद Genitive, but a general Genitive. In short the Genitive taught in II.

3. 39, is not an apûrva-vidhi, the words naturally would have taken Genitive ; the taking of the Locative is the only new thing taught there.

Why do we say 'when meaning inheritance'? Observe परमशायार्कः (VI. 1. 223) taking the final acute of a compound.

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ प्रतिबन्धि, चिर, कृच्छ्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

6. In a Tatpurusha compound, having the words चिर or कृच्छ्र as its second member, the first member, when it denotes that which experiences an obstacle, preserves its original accent.

Thus गमनचिरम्, गमनकृच्छ्रम्, व्याहरणचिरम् or व्याहरणकृच्छ्रम् ॥ The words गमन and व्याहरण are formed by ल्युट् affix, and have लिट् accent (VI. 1. 193). This compound belongs either to the class of Mayûra-vyañsakâdi (II. 1. 72), or of an attribute and the thing qualified. When going to a place is delayed owing to some defective arrangement or cause, or becomes difficult, there is produced an *obstacle* or hinderance, and is called गमनचिरं or गमनकृच्छ्रं ॥ Why do we say 'which experiences a hinderance'? Observe पुत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे उपदेशे ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पदे, अपदेशे ॥

वृत्तिः ॥ अपदेशो व्याजस्तद्वाचि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

7. In a Tatpurusha compound the first member preserves its original accent, when the second member is the word पद denoting 'a pretext'.

The word अपदेश means 'a pretext', 'a contrivance'. Thus मूत्रपदेन प्रस्थितः, उच्चारपदेन प्रस्थितः ॥ Gone on pretext of voiding urine or excreta.

The word मूत्र is derived by adding the affix घृत् to the root मुच्, the ऊ being substituted for उच् of मुच्, (Uṇ. IV. 163), and has acute on the first (VI. 1. 197) or it may be a word formed by घञ् to the root मूत्रयति ॥ The word उच्चार is also formed by घञ् and by VI. 2. 144 has acute on the final. The compounding takes place by II. 1. 72 or it is an attributive compound.

Why do we say "when meaning a pretext?" Observe विष्णोः पदम्=विष्णुपदम् ॥

निवाते वातप्राणे ॥ ८ ॥ पदानि ॥ निवाते, वात-प्राणे ॥

वृत्तिः ॥ निवातशब्दउत्तरपदे वातप्राणवाचि तत्पुरुषे समासे पूर्वे पदे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

8. In a Tatpurusha compound, the first member preserves its original accent, when the second member is the word निवात in the sense of 'a protection from wind'.

Thus कुञ्चरे निवातं=कुक्षीनिवातम् 'a hut as the only shelter from the wind'. So also लोनीनिवातम्, कुक्षनिवातम् or कुक्षीनिवातम् ॥ The word निवात is an Avyayi-

bhāva compound = वातस्य अभावः (II. 1. 6): or a Bahuvrīhi = निरुजो वातोऽस्मिन् ॥ The words कुटीनिवासश्च &c, are examples of compounds of two words in apposition. कुटी and वासी are formed by डीप् (IV. 1. 41) and have acute on the last (III. 1. 3). Some say that कुट्य is derived from कु by adding क्त्वा with the augment उक्त्वा and treating it as कित्, is has the acute on the first; others hold that it is derived by the affix क्त्वा to कु and the affix has the accent.

Why do we say when meaning 'a shelter from wind'? Observe राज-निवासे वसति, सुखं मातृनिवासे = 'he lives under the shelter of the king'; 'pleasant is the shelter or the protection of the mother'. Here निवास = पार्श्वः or vicinity.

शारदे स्नानार्थे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ शारदे, अनासवे ॥

वृत्तिः ॥ कृता भवार्थवत्. अनार्तवशाच्चिनि शारदशब्दउत्तरपक्षे तत्पुरुषे समासे पूर्वपक्षे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

9. In a Tatpurusha compound the first member preserves its original accent, when the second member is the word शारद्, having any other sense than that of 'autumnal'.

The word शारद् means appertaining to season (ऋतु) i. e. when the word शारद् does not refer to the season of शरत् or autumn. Thus रज्जुशारदपुनः 'fresh drawn water'. So also हर्षत् शारदाः सक्तः 'the saktu flour fresh from the mill'. The word शारद् means here 'fresh' 'new': and it forms an invariable compound. The word रज्जु is formed by ड affix added to रज्ज् (Uṇ. I. 15), the स being elided. The affix ड is treated as नित् (Uṇ. I. 9) and the accent falls on the first syllable (VI. 1. 197). The word हर्षत् is formed by the augment ष and shortening of the vowel of the root हृ 'to tear' (हृणाति), and the affix अक्त्वा (Uṇ. I. 131) and has accent on the final (III. 1. 3).

Why do we say 'when not meaning autumnal'? Observe परमशारदे, उत्तमशारदे 'the best autumnal grass &c'. (VI. 1. 223).

अध्वर्युकपाययोजांतौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ अध्वर्यु, कपाययोः, जातौ ॥

वृत्तिः ॥ अध्वर्युकपाय इत्येतयोर्जातव्यञ्चिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपक्षे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

10. In a Tatpurusha compound denoting a genus, the first member preserves its original accent, when the second member is the word अध्वर्यु or कपाय ॥

Thus ग्रीष्माध्वर्युः, कर्माध्वर्युः, कालपार्श्वध्वर्युः ॥ These are Appositional compounds denoting 'genus or kind', with a fixed meaning. ग्राह्य is formed by णच्, and has accent on the first (VI. 1. 213). कर्मा is derived by णच् affix (III. 1. 34), and to it is added the Taddhita affix णिनि (IV. 3. 104), in the sense of कर्त्तव्य श्रौतं (IV. 3. 101), and the affix is then elided by IV. 3. 107. The word कालप comes from कालपिन् + भण् (IV. 3. 108) in the sense of कालपिना श्रौतं (IV. 3.

101), and it would have preserved its form without change before this affix (VI. 4 164) but for a vārtika which declares that the इन् of कलापिन् will be elided (See VI. 1. 144 vart). Thus कालौष gets accent on the final (III. 1. 3). So also सर्पिमण्डकपायम्, उमापुष्पकपायम्, शैवारिककपायम् ॥ These are Genitive compounds. The words सर्पिमण्ड and उमापुष्प are Genitive compounds and have accent on the final (VI. 1. 223). The word शैवारिक is formed by ठक् affix added to शार and has acute on the final (VI. 1. 165). Why do we say when meaning a 'genus'? Observe, परमाध्वर्युः, परमकृपायः (VI. 1. 223).

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ पदानि ॥ सदृश, प्रतिरूपयोः, सादृश्ये ॥

वृत्तिः ॥ सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

11. In a Tatpurusha compound expressing resemblance with some one or something, the first member preserves its original accent, when the second member is सदृश or प्रतिरूप ॥

Thus पिहंसदृशः, मातृसदृशः ॥ The words पिह् and मातृ are formed by Uṇādi affix वृच् (Un. II. 95) and are finally accented. By II. 1. 31, सदृश forms Instrumental Tatpurusha. That case, however, is governed by VI. 2. 2, which provides for Instrumental compounds. The examples here given are of Genitive Tatpurusha: and it applies to cases where the case-ending is not elided. As सास्योः सदृशो, वृषल्योः सदृशः ॥ Here सासी and वृषली are finally acute, and the case-affix gets the accent when semivowel is substituted (VI. 1. 174). So also पितृप्रतिरूपः, मातृप्रतिरूपः ॥ Why do we say 'when meaning resemblance'? Observe परमसदृशैः, उत्तमसदृशैः (VI. 1. 223): here the sense of the compound is that of 'honor' and not 'resemblance'.

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥ पदानि ॥ द्विगौ, प्रमाणे ॥

वृत्तिः ॥ द्विगादुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

12. In a Tatpurusha compound denoting 'measure or quantity', the first member preserves its original accent, when the second member is a Dvigu.

Thus प्राच्यसप्तसमः and गान्धारिसप्तसमः ॥ The word सप्तसमः = सप्तसमाः 'प्रमाण-मन्त्र, the affix मात्रच् denoting 'measure' (V. 2. 37) is elided (See V. 2. 37 Vart) प्राच्यवासो सप्तसमश्च = प्राच्यसप्तसमः "an Eastern seven-years old". So also गान्धारि-सप्तसमः or 'षट्समः ॥ प्राच्य has acute on the first; while गान्धारि is either accented on the first or on the middle; as it belongs to the Kardamādi class (Phit III. 10). Why do we say 'before a Dvigu'? Observe त्रीद्विसप्तः ॥ Why do we say 'when denoting measure'? Observe परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ गन्तव्य, पण्यम्, वाणिजे ॥

वृत्तिः ॥ वाणिज्यस्योत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्त्वं भवति ॥

13. Before the word वाणिज 'a trader', the first member of a Tatpurusha preserves its accent, when it is a word specifying the place whither one has to go, or the ware in which one deals.

Thus मद्रवाणिजः, काईमीरवाणिजः, गान्धारिवाणिजः = मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्ति 'the Madra-merchants i. e. who trade by going to Madra &c' All these are Locative compounds. मद्र is derived by रक् affix (Un II, 13) and is acutely accented on the last (VI. 1. 165). काईमार belongs to Kṛshodarādi class (VI. 3. 109), and has acute either on the first or the second syllable. The word गान्धारि belongs to the Kardamādi class, and is consequently acute on the first or the second (Phit III. 10) In the sense of पण्य we have: गोवाणिजः 'a dealer in cows', अश्ववाणिजः &c. गौ is finally accented (Un II. 67): and अश्व has acute on the first (Ur I. 151) the affix being कुन् ॥

Why do we say 'the place whither one goes, or the goods in which one deals?' Observe परमवाणिजैः, उत्तमवाणिजैः ॥

मात्रोपक्षोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥ पदानि ॥ मात्रा, उपज्ञा, उपक्रम, छाये, नपुंसके ॥

वृत्तिः ॥ मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेष्वुत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति

14. The first member of a Tatpurusha preserves its accent before the words मात्रा, उपज्ञा, उपक्रम and छाया when these words appear as neuter.

Thus निक्षामात्र न द्वातः याचतः, समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन ॥ The word मात्रा is here synonymous with तुल्य, the phrase being = निक्षामास्तुल्यप्रमाणं, and is a Genitive compound. The word निक्षामा is derived from निक्ष, by the feminine affix अ (III. 3. 103), and has acute on the final (III. 1. 3). The word समुद्र has also acute on the final as it is a word denoting 'a sea', (Phit sūtra I. 2). So also with उपज्ञा, as पाणिनीयपञ्चमकालिकं व्याकरणम्; व्योदुषपतं दुष्करणम्. आपिशस्तुपतं गुरुलापव (see II. 4. 21). All these are Genitive compounds. The word पाणिनि is derived by अण् affix from पणिन् (पणिनोऽपत्यम् = पाणिने), and has acute on the final, (III. 1. 3). The word व्याडि being formed by इञ् affix has acute on the first (VI. 1. 197), so also आपिशलि ॥ So also with उपक्रम, as आख्योपक्रमं प्रासादः, इयान्धोपक्रमम्, सुकुमारोपक्रमम्, नन्दा पक्रमाणि मानानि ॥ All these are Genitive compounds. The word आर्क्य (सौम्येयं ध्यायन्ति) is derived from आ + धै + क् affix added with the force of चस्, the ध being changed to ह the word belonging to वृषोदरादि class (VI. 3. 109), and it has acute on the final by VI. 2. 144. The word इयानीय is formed by इनीयर् and has acute on the penultimate नी owing to the indicatory इ (VI. 1. 217). The word सुकुमार has acute on the final by VI. 2. 172. The word नन्द is formed by अच् (III. 1. 134). The Tatpurusha compounds ending in उपज्ञा and उपक्रम are neuter by II. 4. 21. So also with छाया, as इदुच्छाया,

धनुष्ठावत् ॥ The word **धनुस्** is derived from **दृश्** by **ठ** affix (Un I. 13), and it being treated as **निच्** (Un I. 9) the acute falls on **दृ** the first syllable (VI. 1. 197). The word **धनुस्** has also acute on the first by **Phiṭ sūtra** II. 3. The compound is a Genitive Tatpurusha—**इष्टूणां छाया**; and it is Neuter by II. 4. 22. When the compound is not a Neuter we have **कुङ्कुच्छाया** (II. 4. 25).

सुखप्रिययोहिते ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रिययोः, हिते ॥

वृत्तिः ॥ सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

15. 'The first member of a Tatpurusha preserves its accent, when the second term is **सुख** or **प्रिय**, and the sense is 'to feel delight, or is good'.

Thus **गैमनसुखम्** 'the pleasure of going'. So also **वैचनसुखम्**, **व्याहरेणसुखम्**, **गैमनप्रियम्**, **वैचनप्रियम्**, **व्याहरेणप्रियम्** ॥ These are appositional compounds. All the above words are formed by **ल्युट्** affix and have acute on the syllable preceding the affix (VI. 1. 193). The words **sukha** and **priya** have the sense of **हित** or 'well good' 'beneficial', i. e. when the thing denoted by the first term is the cause of pleasure or delight. When this is not the sense we have **परमसुखम्**, **परमप्रियम्** ॥

प्रीती च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ प्रीती, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रीती गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

16. The first member of a Tatpurusha preserves its accent, the second term being **सुख** or **प्रिय**, in the sense of "agreeable to one, or desired".

Thus **ब्राह्मणैस्सुखं पायसं** "the sweetmilk desired by or agreeable to the Brāhmanas", **छात्रैर्मियोऽनध्याय ॥ कन्यामियो मृदङ्गः ॥** &c. The words **ब्राह्मण** and **छात्र** have acute on the final being formed by the affixes **अण्** and **ण** (V. 4. 62) respectively (III. 1. 3) and **कन्या** has svarita on the final. When not meaning agreeable to or desired, we have **राजसुखम्**, **राजप्रियम्** ॥

खं स्वामिनि ॥ १७ ॥ पदानि ॥ स्वम्, स्वामिति ॥

वृत्तिः ॥ स्वामिनिस्त्वरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

17. In a Tatpurusha compound, having the word **स्वामिन्** as its second member, the first term, when it denotes the thing possessed, retains its original accent.

Thus **गौस्वामी**, **अश्वस्वामी**, **धनस्वामी** ॥ The accents of **गौ**, **अश्व** and **धन** have already been mentioned before in VI. 2. 14.. When the first member is not a word denoting possession, we have **परमस्वामी** ॥

पत्याभैश्वर्ये ॥ १८ ॥ पदानि ॥ पत्यौ, ऐश्वर्ये ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दोत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

18. In a Tatpurusha ending in **पति** when it means 'master' or 'lord', the first member preserves its original accent.

Thus **गृहपतिः**, **सेनापतिः**, **नरपतिः**, **धान्यपतिः** ॥ The word **गृह** is formed by **गृ** (III. 1. 144) and has acute on the final (III. 1. 3). The word **सेना** is a **Bahu** **rihi** (**सह इनेन वर्तते** = **सेना**), and by VI. 2. 1 the first member retains its accent. The word **नर** is derived from **नृ** 'to lead' by the affix **अप्** (III. 3. 57) and has acute on the first (III. 1. 4), the word **धान्य** has svarita on the final (See Phit II 23 ?) Why do we say when meaning 'lord'? Observe **ब्राह्मणो वृषलीपतिः** : "Brahmana, husband of a Sûdrâ".

न भू वाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥ पदानि ॥ न, भू, वाक्, चित्, विधिषु ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐद्वयवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् विधिषु इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिवराणि न भवन्ति ॥

19. The words **भू**, **वाक्**, **चित्** and **विधिषु**, however do not preserve their original accent in a Tatpurusha when coming before the word **पति** denoting 'lord'.

This debars the accent taught by the last aphorism. Thus **भूपतिः**, **वाक्पतिः**, **चित्पतिः**, **विधिषूपतिः** ॥ All these are Genitive compounds and are finally accented by VI. 1. 223.

वा भुवनम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ वा, भुवनम् ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐद्वयवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति ॥

20. The word **भुवन** may optionally keep its accent in a Tatpurusha, before **पति** denoting 'lord'.

Thus **भुवनपतिः** or **भुवनपतिः** ॥ The word **भुवन** is formed by **भ्युन्** (Uṇ. 1 80), and has acute on the first (VI. 1. 197). Though Sâtra II. 80 (Unac) ordains **भ्युन्** after **भू** in the Vedas only, yet on the theory of **बहुल** (III. 1. 3), comes in the secular literature also, as **भुवनपतिरादित्यः** ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥ पदानि ॥ आशङ्क, आ बाध, नेदीयस्सु संभावने ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

21. Before **आशङ्क**, **आबाध** and **नेदीयस्**, the first member in a Tatpurusha compound preserves its original accent when it treats about a supposition.

The word **संभावनम्** = **अस्तिस्वाध्यवसायः** "the hesitation about the existence of a thing". Thus **गमनाशङ्कं वर्तते** 'one fears the journey'; so also **वैचनशाङ्कं**, **व्याहर** **शङ्कं**, &c. Similarly **गमनाबाधम् वर्तते** = **गमनं बाध्यते इति संभाव्यते** "it has stepped in

an obstacle to journey". So also वचनावधम्, व्याहरणावधम् ॥ Similarly गमननेदीयः वर्तते, वचननेदीयः व्याहरणनेदीयः = गमनमिति निकटतरमिति संभाव्यते "the journey stands directly before".

Why do we say when a supposition is meant? Observe परमनेदीयः ॥ All the above words are formed by ल्युट् affix and have लिट् accent. (VI. 1. 193).

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥ पदानि ॥ पूर्वे, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वश्चान्तरपरे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपरं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

22. The first member of a Tatpurusha compound preserves its original accent when the word पूर्व is the second member, and the sense is "this had been lately—".

Thus भाव्यो भूतपूर्वः = भाव्यपूर्वः "formely had been rich". The compound must be analysed in the above way. The compounding takes place by II. 1. 57 or it belongs to Mayura-vyañsakādi class. So also दक्षिणीयपूर्वः, सुकुमारपूर्वः ॥

Why do we say when meaning 'had been lately'. Observe परमपूर्वः, उत्तमपूर्वः, which should be analysed as परमश्चासौ पूर्वश्चेति ॥ If it is analysed as परमो भूतपूर्वः then it becomes an example under the rule and not a counter-example. In order therefore, to make this rule applicable we must know the sense of the compound.

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सविध, सनीड, समर्याद, सवेश, सदेशेषु, सामीप्ये ॥

वृत्तिः ॥ सविध सनीड समर्याद सवेश इत्येतेषुत्तरपरेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपरं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

23. The first member of a Tatpurusha compound preserves its original accent, when the second 'member is सविध, सनीड, समर्याद, सवेश, and सदेश in the sense of "what can be found in the vicinity thereof".

Thus मङ्गसविधम्, गान्धारिसविधम्, काश्मीरसविधम् ॥ So also मङ्गसनीडम्, मङ्गसमर्यादम्, मङ्गसवेशम् and मङ्गसदेशम् ॥ So also with गान्धारे and काश्मीर ॥ The accents of these words have been taught before in Sūtra VI. 2. 12, 13. The words सविध &c, are derived from सह विधया &c, but they all mean 'in the vicinity': मङ्गसविधं = मङ्गाणां सामीप्यम् ॥ Why do we say when meaning in the vicinity thereof? Observe सह मर्यादया वर्तते = समर्यादौ क्षेत्रम् 'a field having boundary'. देवदत्तस्य समर्यादं = देवदत्तसमर्यादम् "the bounded field of D". Why do we say सविध &c? Observe देवदत्तसमर्यादम् ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विस्पष्ट, आदीनि-गुणवचनेषु ॥

वृत्तिः ॥ विस्पष्टादीनि पूर्ववाचिनि गुणवचनेषुत्तरपरेषु प्रकृतिस्वरानि भवन्ति ॥

24. The words **विस्पष्ट** &c preserve their accent when followed by an Adjective word in a compound,

Thus **विस्पष्ट कटुकम्**, **विचित्रकटुकम्** **व्यक्तकटुकम्**, **विस्पष्टलवणम्**, **विचित्रलवणम्**, **व्यक्तलवणम्** ॥ The compounding takes place by II. 1. 4, and it should be analysed thus **विस्पष्टं कटुकम्** &c.

The words **विस्पष्ट** &c, are indeed here adjectives, and in conjunction with **कटु** &c, they denote an object possessing those qualities; and therefore not being in apposition, the compound is not a Karmadhāraya.

The word **विस्पष्ट** has acute on the first by VI. 2. 49. The word **विचित्र** is also acute on the first as it gets the accent of the Indeclinable. Some read the word as **विचिन्त**, which being a Bahuvrīhi has also first acute. The word **व्यक्त** has svarita on the first by VIII. 2. 4. The remaining words of this class are **संपन्नं**, **पेदु** or **कटु**, **पण्डितं**, **कुशलं**, **चपलं** and **निपुणं**. Of these, the word **संपन्नं** has acute on the final by VI. 2. 144; **पेदु** is formed by **उ** (Uṇ I. 18), which being considered as **निन्** (Uṇ I. 9), it has acute on the first. **पण्डित** is formed by **क्** to the root **पङ्**, and is finally acute (VI. 2. 144). **कुशल** has accent on the final being formed by a kṛit affix (**कुशान्** लाति = **कुशलः**, ला आदाने, or Uṇ I. 106), **चपल** being formed by a चित् affix (Uṇ I. 111), has acute on the final (VI. 1. 163), for **चिन्** is understood in the Uṇadi sūtra Uṇ. I. 111 from sūtra Uṇ. I. 106. The word **निपुण** has acute on the final by VI. 2. 144, being formed by **क्** affix added to **पुण्** &c.

Why do we say 'of **विस्पष्ट** &c' Observe **परमलवणम् उत्तमलवणम्**, both having acute on the final. Why do we say "when followed by a word expressing a quality"? Observe **विस्पष्टब्राह्मणः** ॥

अज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥ **पदानि** ॥ **अ**, **ज्य**, **अवम**, **कन्**, **पापवत्सु**, **भावे**, **कर्मधारये** ॥

वृत्तिः ॥ **अ** **ज्य** **अवम** **कन्** इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदे प्रकृतिसं भवति ॥

25. In a Karmadhāraya compound, the first member consisting of a Verbal noun (**भाव**), preserves its original accent before adjective forms built from **अ** (V. 3. 60), **ज्य** (V. 3. 61) **अवम** and **कन्** (V. 3. 64), and before a form built from the word **पाप** ॥

Thus **गैमनश्रेष्ठम्**, or **गैमनश्रेयः**, **वैचनश्रेष्ठम्** or **वैचनश्रेयः**; **गैमनावमम्**, **वैचनावमम्**, **गैमनकमिष्ठम्** or **गमनकनीय** ॥ So also **गैमनपापिष्ठम्**, **गैमनपापीयः** ॥ All the first members are ण्युद् formed words and have लिन् accent i. e. on the first syllable. (VI. 1. 193). The words **अ**, **ज्य** and **कन्** are substitutes which certain adjectives take in the comparative and superlative degree, and the employment of these forms in the sūtra indicates that the comparative and superlative words having these ele-

ments should be taken as second members, and so also of पाप, the comparative and superlative are taken, for this is the meaning here of the word पापवत् ॥

Why do we say “अ &c” ? Observe गमनशोभनम् ॥ Why do we say ‘a verbal Noun’ ? Observe गमनश्रेयः, where the word गमन is = गम्यते इनेन ‘a carriage’. Why do we say ‘a Karmadhāraya compound’ ? Observe गमनं श्रेयः = गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ कुमारः, च ॥

वृत्तिः ॥ कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

26. The word कुमार preserves its original accent when standing as a first member in a Karmadhāraya compound.

Thus कुमारकुलदा, कुमारभ्रमणा, कुमारतापसी ॥ The word कुमार has acute on the final as it is derived from the root कुमार क्रीडायाम् with the affix अच् of पचादि ॥ By II. 1. 70, it is ordained that कुमार is compounded with भ्रमण &c. Some commentators hold that the word कुमार must be followed by भ्रमण &c. (II. 1. 70) to make this rule applicable. They refer to the maxim लक्षणप्रातिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् “whenever a term is employed which might denote both something original and also something else resulting from a rule of grammar, or when a term is employed in a rule which might denote both something formed by another rule in which the same individual term has been employed, and also something else formed by a general rule, such a term should be taken to denote, in the former case, only that which is original, and in the latter case, only that which is formed by that rule in which the same individual term has been employed.” Other Grammarians, however do not make any such limitation, but apply the rule to all Karmadhāraya compounds of कुमार ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ पदानि ॥ आदिः, प्रत्येनसि ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारयवृत्तिं वर्णते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारयविरुद्धात्तो भवति ॥

27. In a Karmadhāraya compound of Kumāra followed by प्रत्येनस्, the acute falls on the first syllable of Kumāra.

The word प्रत्येनस् = प्रतिगत एनसा or प्रतिगतमेनो यस्य ॥ Thus कुमारप्रत्येनाः ॥ The word udātta is required to be read into the sūtra to complete the sense: for the construction of the sūtra requires it, and the anuvritti of the ‘first member preserves its accent’ would be inappropriate because the word आदिः is employed here.

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ पूगेषु, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ पूगा गणास्तद्वाचिभ्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारत्वान्यतरस्यामविरुद्धात्तो भवति ॥

28. The first syllable of Kumâra is acute optionally, when the second member is a word denoting 'the name of a horde'.

The word पुग means 'a multitude, a collection &c'. See V. 3. 112 also. Thus कुमारचातकाः or कुमारचातका (VI. 2. 26), or कुमारचातकाः ॥ So also कुमारलोहध्वजाः or कुमारलोहध्वजाः or कुमारलोहध्वजाः ॥ So also with कुमारबलाहकाः, कुमारजीवतकाः ॥ Here चातक &c, are horde-names; and the affix उच् is added to them by V. 3. 112: which is elided in the Plural by II. 4. 62. In the above examples when the word 'Kumâra' is not accented on the first syllable, it gets accent on the last by VI. 2. 26, when the प्रतिपद्योक्त maxim is not applied: when that maxim is applied, the final of the compound takes the accent by the general rule VI. 1. 223.

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥ पदानि ॥ इगन्त, काल, कपाल, भगाल, शरावेषु, द्विगौ ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासि पूर्वपदं प्रकृतित्वा भवति ॥

29. In a Dvigu compound, the first member preserves its original accent, before a stem ending in a simple vowel, with the exception of अ (इक्), before a word denoting time, as well as before कपाल, भगाल and शराव ॥

Thus वैञ्चारत्निः, ईशारत्निः ॥ The above are examples of Taddhitârtha Dvigu (II. 1. 52), equal to पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य, the प्रमाण denoting-affix माचच् is always elided in Dvigu (V. 2. 3 Vârt). So also वैञ्चमास्यः, ईशमास्यः = पञ्च मासा वृत्तो भूतो भावी वा. This is also a Taddhitârtha Dvigu (II. 1. 52), formed by the affix यच् (V. 1. 80—82). So also वैञ्चवर्षः, ईशवर्षः the affix वृच् being elided (V. 1. 88). So also वैञ्चकपालः, ईशकपालः, वैञ्चभगालः, ईशभगालः, वैञ्चशरावः, ईशशरावः ॥ These are also Taddhitârtha Dvigu formed by IV. 2. 16, the affix अच् being elided by IV. 1. 88.

Why do we say "before an इगन्त stem &c"? Observe पञ्चभिर्मासेः क्रीतः = पञ्चार्धैः, ईशार्धैः ॥ Why do we say "in a Dvigu Compound?" Observe परमा रत्निः, परमशरावैश्च ॥

When these Dvigu compounds, by case-modifications do not end in इक् vowel, but the vowel is replaced by a semi vowel or Guṇa, the rule will still apply. Thus वैञ्चारत्न्यः or पञ्चारत्नयः ॥ This is done on the strength of the maxim असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे. "That which is bahiranga is regarded as not having taken effect or as not existing, when that which is antaranga is to take effect:" because the substitution of semivowel or guṇa is a bahiranga opera

tion in relation to accent. Or the substitutes may be considered as sthānivat to the short-vowel which they replace.

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ बहु, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासे अन्यतरस्यां प्रकृतित्त्वरं भवति ॥

30. In a Dvigu compound, the word बहु may optionally preserve its accent when followed by an ik-ending stem, or by a time-word, or by kapāla, bhagāla and śarāva.

This allows option where the last rule required the accent necessarily. Thus बहुरद्विः or बहुरानिः, बहुमास्यैः, बहुकपालैः, बहुकपालैः, बहुभगालैः or बहुभगालैः, बहुशरावैः or बहुशरावैः ॥ The word बहु has acute on the final being formed by the affix कृ (Uṇ 1. 29). When the उ is changed to वृ, as in the first example, the anudatta अ is changed into svarita by VIII. 2. 4 : when the first member preserves its accent. In the other alternative, the accent falls on the last syllable.

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ दिष्टि, वितस्त्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ दिष्टि वितस्ति इत्येतयोर्त्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतित्त्वरं भवति ॥

31. In a Dvigu compound, the first member may optionally preserve its accent, when followed by the words दिष्टि and वितस्ति as second members.

Thus पञ्चदिष्टिः or पञ्चदिष्टिः, पञ्चवितस्तिः or पञ्चवितस्तिः ॥ The affix मात्रच् is elided after the प्रमाण denoting words diṣṭi and vitasti (V. 2. 37).

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सप्तमी, सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्धेषु, अकालात् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतित्त्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालात् भवति ॥

32. A locative-ending word when it does not denote time, preserves its original accent, when followed by सिद्ध, शुष्क, पक्व and बन्ध in a compound.

Thus सांक्रास्यसिद्धः or सांक्रास्यसिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः or काम्पिल्यसिद्धः ॥ The words sāmkrāśya and kāmṣilya have acute on the final, and by Phit Sūtra (III. 16) in the alternative the accent falls on the middle also. So also निधनशुष्कः, ऊकशुष्कः ॥ The word निधन is derived by क्यु affix added to निधाञ् and has acute on the middle; the word ऊक is formed from अक् root by the affix कृ, and has acute on the final. So also कूर्मपक्वः, कुम्भीपक्वः, कलशीपक्वः ॥ The words Kumbhī and Kalaśī are formed by डीप् affix and have acute on the final; the word भाष्ट्र is formed by ष्ट्र affix, and has acute on the beginning. So also चक्रबन्धः चारकबन्धः ॥ The word chakra has acute on the final, and chāraka being formed by ष्वल् has acute on the first.

Why do we say 'when not denoting time'? Observe **पूर्वाहणसिद्धः, अपराहणसिद्धः** ॥ The compounding takes place by II. 1. 41. The accent of the Locative Tatpurusha taught in VI. 2. 1 was debarred by Kṛit-accent taught VI. 2. 144. The present sūtra debars this last rule regarding Kṛit accent, and re-ordains the Locative Tatpurusha accent when the Kṛit-words are सिद्ध &c.

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ परि, प्रति, उप, अपाः, वर्ज्यमान, अहोरात्रावयवेषु ॥

वृत्तिः ॥ परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयव वाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चान्तरपदे प्रकृतिस्त्वं भवन्ति ।

33. The particles **परि, प्रति, उप** and **अप** preserve their accent before that word, which specifies an exclusion, or a portion of day and night, (in an Avyayibhāva compound also).

Thus **परित्रिगते वृष्टो देवः** "It rained all round (but not in) Trigarta". (See II. 1. 11 and 12). So also **परिसोवीरम्, परिसावसनि, परिपूर्वात्रम्** ॥ So also **प्रति-पूर्वाहणम्, प्रत्यपराहणम्, प्रत्यपरात्रम्, उपपूर्वाहणम्, उपापराहणम्, उपपूर्वात्रम्, उपापरात्रम्** ॥ **अप-त्रिगते वृष्टो देवः, अपसोवीरम्, अपसावसनी** (II. 1. 11 and 12).

By **Phit Sūtras IV. 12, and 13** all Particles (Nipāta) have acute on the first syllable. So also upasargas with the exception of **अभि** ॥ Therefore **परि** &c, have acute on the first. In a Tatpurusha and Bahuvrīhi compounds, these words 'pari', 'prati' &c, as first members would have retained their accent by the rules already gone before; the present sūtra, therefore, extends the principle of the preservation of the accent to Avyayibhāva compounds also. The prepositions **अप** and **परि** alone denote the limit exclusive or **वर्जन**, and it is therefore with these two prepositions only that the second member can denote the thing excluded, and not with **प्रति** and **उप** ॥ With these prepositions **अप** and **परि**, the second term if denoting a member of day or night, are also taken even as *excluded*, therefore no separate illustrations of those are given.

Why do we say 'before a word which is excluded, or is a part of a day and night'? Observe **प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति** ॥ In **परिवनम्** "all round the forest, but not in it", the accent falls on the last by VI. 2. 178, which debars this general rule, as well as all special rules which might affect **वन** in a compound.

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ राजन्य, बहु वचन, द्वन्द्वे, अन्धक, वृष्णिषु, (पूर्वपदप्रकृत्स्वरम्)

वृत्तिः ॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्त्वं भवति ।

34. The first member of a Dvandva compound, formed of names denoting the Kshatriya (warrior) clans in

the plural number, retains its original accent when the warrior belongs to the clan of Andhaka or Vṛishṇi.

Thus **श्वफल्कचैत्रका**, **चैत्रकैरोधका**, **शिनिवासुदेवा** ॥ The words Svāphalka and Chaitraka are formed by **अण्** affix (IV. 1. 114) and have acute on the last (III. 1. 3). The word **शिनि** has acute on the first syllable, and does not change in denoting Patronymic. Why do we say 'in denoting a Warrior clan'? Observe **द्वैप्यहेमायना** ॥ Here **द्वैप्य** is derived from **द्वीप** by the affix **यञ्** (IV. 3. 10) = **द्वीपे भवाः**; **हेमायनः** = **हेमरपत्यं युवा** ॥ These names belong to Andhaka and Vṛishṇi clans, but are not the warrior-names. The word **राजन्य** here means those Kshatriyas who belong to the family of anointed kings and warriors (**अभिषिक्तवंश्याः**); these (Dvaipya and Haimāyana) do not belong to any such family. Why do we say 'in the Plural number'? Observe **संकर्षणवासुदेवौ** ॥ Why do we say 'in a Dvandva compound'? Observe **वृष्णीनां कुमारः** = **वृष्णिकुमारौ** ॥ Why do we say 'of Andhaka and Vṛishṇi clans'? Observe **कुरुपञ्चाला** ॥

संख्या ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ संख्या ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।

35. The Numeral word, standing as the first member of a Dvandva compound, preserves its accent.

Thus **एकादश**, **द्वादश**, **त्रयोदश** or **त्रयोद्दश** ॥ The word **एक** is derived from **इण्** by **कन्** affix (Uṇ III. 43) and has acute on the first (VI. 1. 197). The **त्रयस्** is the substitute of **त्रि** (VI. 3. 48) and has acute on the final.

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ पदानि । आचार्योपसर्जनः, च, अन्तेवासी, (प्रकृतिस्वरम्)

वृत्तिः ॥ आचार्योपसर्जनान्तवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।

36. When words denoting scholars are named after their teachers and are compounded into a Dvandva, the first member retains its accent.

The word **अन्तेवासी** means 'a pupil' 'a boarding not a day scholar'. When the scholar is named by an epithet derived from the name of his teacher, that name is **आचार्योपसर्जनः** or teacher-derived name. Thus **अपिशलि-पाणिनीयाः**, **पाणिनीय-रौढीयाः**, **रौढीयकाशकृत्स्नाः** ॥ The son of Apisāla is **अपिशलि** the name of a Teacher or founder of a school—an āchārya : formed by **इञ्** affix (IV. 1. 95). The science taught by him is called **अपिशलम्**, formed by adding **अण्** affix to **अपिशला**: (IV. 3. 101 and IV. 2. 11). The scholars who study the Apisālam are also called **अपिशलाः**: the affix denoting 'to study' is elided by (IV. 2. 59 and 64). Or the pupils of Apisāli will be also called Apisālāḥ. Thus in both ways Apisālāḥ is a scholar name derived from the name of a teacher. The word **आचार्योपसर्जन** qualifies the whole Dvandva compound and

not the first member only. That is, the whole compound in all its parts should denote scholars, whose names are derived from those of their teachers. Therefore not here पाणिनीय देवदत्तो where though the first is a teacher-derived name, the second is not. Why do we say "names derived from the teacher's"? Observe छात्रस्त्वैयाकरणाः ॥ Why do we say "a Scholar"? Observe आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ कार्तिकौजप, आदयः, च ॥

वृत्तिः ॥ कार्तिकौजपाद्या ये इन्द्रास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

37. Also in the Dvandvas कार्तिकौजप &c, the first members retain their accent.

Those words of this list which end in a dual or plural affix have been so exhibited for the sake of distinctness. The following is a list of these words. 1. कार्तिकौजपा (formed by अण् IV. 1. 114 in the sense of Patronymic, from कृत and कुजप these being Rishi names) ॥ 2. सार्वणिमाण्डुक्यै (sāvarṇi is formed by इञ् Patron. affix and माण्डुक्य by टक् IV. 1. 119). 3. आवन्त्यदमकाः The word Avanti is end-acute, to which is added the Patron affix ṇyaṅ by IV. 1. 171, which being a Tadrāj is elided in the plural; अवन्तीनां निवासो जनपद = अवन्ति the quadruple significant अण् being elided.

4. पैलदयापर्णेयाः (Paila is derived from Pīlā the son of Pīlā is Paila, the yuvan descendent of Paila will be formed by adding क्तिञ् IV. 1. 156, which is, however, elided by II. 4. 59.) The word Śyāparṇa belongs to Bidādi class IV. 1. 104, the female descendant will be Śyāparṇi, the yuvan descendant of her will be Śyāparṇeya. It is not necessary that the compound should be plural always. We have पैलदयापर्णेयो also.

5. कपिदयापर्णेयाः (Kapi has acute on the final. The son of Kapi will be formed by यञ् IV. 1. 107, which is however elided by II. 4. 64. This compound must, therefore, be always in the plural.

6. शैतिकक्षपाञ्चालेयाः (Śitikāksha is the name of a Rishi, his son will be Śaitikāksha by अण्, IV. 1. 114, the yuvan descendant of the latter will be formed by इञ् which is elided by II. 4. 58. Pāñchāla's female descendant is Pāñchālī, her yuvan descendant is Pāñchāleya. The plural number here is not compulsory. We have शैतिकक्षपाञ्चालेयो also.)

7. कटुकवार्धलेयाः or कटुकवार्धलेयाः (The son of Kaṭuka will be formed by इञ् IV. 1. 59, which is elided in the Plural by II. 4. 66. The son of Varchalā is Vārchaleya).

8. शकलशुनकाः (The son of Śakala is Śakalya, his pupils are Śakalāḥ by अण् IV. 2. 111. The son of Śunak will be Śaunaka by अञ् IV. 1. 104, which will be elided in the Plural by II. 4. 64). Some read it as शकलसणकाः where the इञ् affix after Saṇaka is elided by II. 4. 66. So also शुनकधात्रेयः ॥

9. शणकबाभ्रवाः (the son of Babhru is Bābhraṇa). 10. आर्चाविमौदनाः (Archāvīnaḥ are those who study the work produced by Rīchāva, the affix

णिनि being added by IV. 3. 104. Mudgala belongs to Kañvâdi class IV. 2. 111; Maudgalâh are pupils of the son of Mudgala). 11. कुन्तिसुराष्ट्राः. This a Dvandva of Kunti and Surâshṭra in the plural or of the country-names derived from them like Avanti. Kunti and Chinti have acute on the final. 12. चिन्तिसुराष्ट्राः as the last. 13. तण्डवतण्डाः (Both belong to Pachâdi class formed by अच् III. 1. 134, from तण्डि तण्डेन Bhvâdi 300, वतण्ड is formed from the same root with the prefix अव, the अ being elided, and both have acute on the final: and are enumerated in the Gargâdi list IV. 1. 105. In the plural the patronymic affix यञ् is elided by II. 4. 64. 14. गर्गवत्साः Here also यञ् affix is elided II. 4. 64. 15. अविमत्तकामबधाः or विद्धाः ॥ Avimatta has acute on the first being formed by the नञ् particle. Both the words lose इञ् patronymic by II. 4. 66.

16. बाभ्रवशालङ्कायनाः The son of Babhru is Bâbhraṇa, and the son of Śalañku or Śalañka of नडादि IV. 1. 99 is Śalañkāyana.

17. बाभ्रवशानच्युताः Dāñchyuta takes इञ् in the patronymic which is elided by II. 4. 66.

18. कठकालापाः, Kāṭhâḥ are those who read the work of Kāṭha, the affix णिनि (IV. 3. 104) being elided by IV. 3. 107. Those who study the work of Kalâpin are Kâlâpâḥ, the अण् being added by IV. 3. 108, which required the इन् of kalâpin to be retained by VI. 4. 164 but by a Vârtika under VI. 4. 144 the इन् portion is elided before अण् ॥

19. कठकौथुमाः Those who study the work of Kuthumin are कौथुमाः formed by अण् IV. 1. 83 the इन् being elided before अण् by VI. 4. 144 Vârt already referred to above.

20. कौथुमलौकाक्षाः Those who study the work of Lokâksha are Laukâkshâḥ. Or the son of Lokâksha is Laukâkshi, the pupils of latter are Laukâkshâḥ.

21. स्त्रीकुमारम् ॥ Stri has accent on the final.

22. मौडपैपलादाः, the son of Muda is Maudî, the pupils of latter are Maudâḥ. So also Paippalâdâḥ.

23. मौडपैपलादाः The double reading of this word indicates that Rule VI. 1. 223 also applies.

24. वत्सजरन्तु or वत्सजरन्तः = वत्स + जरन्तु ॥ Vatsa has acute on the final.

25. So also सौश्रुतपार्यवाः, The pupils of Suśruta and Pṛithu are so called they take अण् IV. 1. 83. 26. जरायुव्यु, 27. याज्यानुवाक्ये Yâjya is formed by प्यन्त, added to यञ्, the ञ् is not changed to a Guttural by VII. 3. 66. It has svarita on the final by तित् accent (VI. 1. 185). Anuvâkya is derived from anu + vach + प्यन्त ॥

महान् ब्रीह्यपराङ्गगृष्टीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ प-
दानि ॥ महान्, ब्रीहि, अपराङ्ग, गृष्टि, इष्वास, जावाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव,
प्रवृद्धेषु, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, इन्द्रइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं व्रीहि अपराङ्ग, गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हेलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेष्वन्येष्वपि प्रकृतिस्वरं भवति ।

38. The word महत् (महा) retains its accent before the following : व्रीहि, अपराङ्ग, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हेलिहिल, रौरव, and प्रवृद्ध ॥

Thus महौव्रीहिः, महौपराङ्गः, महौगृष्टिः, महौष्वासः, महौजाबालः, महौभारः, महौभारतः, महौहेलिहलः, महौरौरवः, महौप्रवृद्धः ॥ The महत् has acute on the final. (Uṇ II. 84) On the पतिपशोक्त maxim already mentioned under VI. 2. 26, this accent will apply to that compound of महत् which it forms under rule II. 1. 61, for that is the particular rule of Karmadhāraya compounding relating to mahat (pratipadokta). This rule therefore, will not apply to Genitive Tatpurusha. Thus महतो व्रीहिः = महद्व्रीहिः which has accent on the final by VI. 1. 223.

Q. The word प्रवृद्ध is a Participle formed by क्त affix, and by rule VI. 2. 46, in a Karmadhāraya compound, the first member will retain its original accent. What is then the necessity of reading this word in this sūtra? Ans. That sūtra VI. 2. 46 applies, on the maxim of pradipadokta, to the special participles and nouns mentioned in II. 1. 59 and not to every participle and noun.

क्षुलकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षुलकः, च, वैश्वदेवे ॥

वृत्तिः ॥ क्षुलक इत्येतत्पूर्वपदं महाश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।

39. The words mahat and kshullaka retain their accent before the word Vaiśvadeva.

Thus महौवैश्वदेवम्, and क्षुलकौवैश्वदेवम् ॥ The word kshullaka is derived thus क्षुलं लति = क्षुलः to which the Diminutive क्त (V. 3. 73 &c) is added : and the word has udātta on the final.

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ उष्ट्रः, सादि, वाम्योः ॥

वृत्तिः ॥ उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति ॥

40. The word 'ushtra' retains its accent before 'sādi' and 'vāmi'.

Thus उष्ट्रसादि and उष्ट्रवामि ॥ The word उष्ट्र is derived from उष् by ट् affix (Uṇ IV. 162) and has acute on the first (VI. 1. 197). This is either a Karmadhāraya or a Genitive compound. In some texts the above examples are given with a visarga in the masculine, and not Neuter.

गौः सादिसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ गौः, साद, सादि, सारथिषु, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेष्वन्येष्वपि प्रकृतिस्वरं भवति ॥

41. The word 'गो' retains its accent before 'sâda', 'sâdi', and 'sârathi'.

Thus गोःसादः or गां सादयति = गोँसादः, गोः सादिः = गोँसादिः, and गोँसारथिः ॥ साद is formed from सद् with the affix घञ् and forms a Genitive compound (गोः सादः). Or from the causative verb सादयति, we get गोसादः by adding अण् (III. 9. 1) गोसादी is formed by णिनि from the same causative root. The Kṛit-accent is debarred in the case of साद and सादिन्, the Samâsa-accent VI. 1. 223 in the case of सादयि ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडबा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडबा, तैतिलकद्रूः, पण्यकम्बलः, दासीभाराणाम्, च, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडबा तैतिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समा-
सास्तेषां शसीभाराणां च पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कुरुवृज्योगार्हपतइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥

42. The first member retains its accent in the following :—'Kuru-gârhapata', 'Rikta-guru', 'Asûta-jaratî', 'Aslîla-dṛiḍha-rûpâ', 'Pâre-vaḍabâ', 'Taitila-kadrûḥ', 'Paṇ-ya-kambalaḥ' and 'Dâsî-bhâra &c'.

The first seven words are compounds, the first two of these are exhibited without any case-ending, the remaining five are in nom. Singular. Thus कुरुगार्हपतम् (कुरुणां गार्हपत, Kuru is formed by कु affix added to कृ Uṇ I. 24.) and has acute on the final.

Vârtt:—So also वृजिगार्हपतम्, the word Vṛjī has acute accent on the first.

So also रिक्तो गुरुः = रिक्तगुरुः or रिक्तगुरुः for rikta has acute either on the first or on the second (VI. 1. 208). So also असूता जरती = असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा = अश्लीलदृढरूपा ॥ Asûta and aslîlâ being formed by नञ् particle have acute on the first: (VI. 2. 2). That which has श्री is called श्लील, the affix लच् being added by its belonging to Sidhmâdi class, and र changed to ल by its belonging to kapilakâdi class. So also पारेवडबा, this is = पारेवडवेव ॥ This is a samâsa with the force of एव, and there is elision of the case ending. The word पार belongs to Ghṛitâdi class, and has acute on the final. तैतिलानां कद्रूः = तैतिलैकद्रूः, the son or pupil of Titilin is Taitila formed by अण् affix. पण्यकम्बलः, panya ends in यन् and has acute on the first (VI. 1. 213).

Vârtt:—पण्यकम्बलः has acute on the first only when it is a name. Otherwise in पणितव्ये कम्बले compound, the accent will be on the final by the general rule VI. 1. 223. The word पण्य being formed by यन् affix (III. 1. 101) is acutely accented on the first (VI. 1. 213). The word पण्यकम्बलः is as Name when it means the market-blanket i. e. a blanket of a well known determinate size

and fixed price, which is generally kept for sale by the blanket-sellers. But when the compound means a saleable blanket, it takes the samasa accent (VI. i. 223). If it be objected what is the use this Vartika, for the word पण्य being formed by a kṛitya affix, will retain its accent in the Tatpurusha, by VI. 2. 2, we reply that the कृत्य used in VI. 2. 2 relates to pratipadokta kṛitya compounds such as ordained by कृत्यतुल्याख्या अजात्या II. 1. 68, while here the compound is by विशेषणं विशेष्येण II. 1. 51 and is a general compound. So also दास्याभारः = दासीभारः ॥ The words belonging to Dāsi bhārādi class are all those Tatpurusha compound words, not governed by any of the rules of accent, in which it is desired that the first member should retain its accent. Some of them are देवैर्भूतिः, देवैर्भूतिः, देवैर्भूतिः, देवैर्भूतिः ॥ Vasu has acute on the first being formed by a निन् affix Un I. 9 10). ओषधिः = ओषधीयतेऽस्याम्, formed by कि affix (III. 3. 93), ओष being formed by चम् has acute on the first (VI. 1. 197). चन्द्रमाः is formed by अस्ति affix added to the root माच् माने preceded by the upapada चन्द्र as, चन्द्र + मा + अस् = चन्द्रमस्, the affix being treated as डित् (Un IV. 228), and चन्द्र is formed by रक् affix (Un II. 13) and has acute on the final.

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ चतुर्थी, तदर्थे, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थेऽन्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते ।

43. A word in the Dative case as the first member retains its accent, when the second member expresses that which is suited to become the former.

Thus ह्यपदार, कुण्डलैर्हिरण्यम् ॥ The word ह्यप् has accent on the first syllable, as it is formed by प् (Un III. 27) treated as a निन् (Un III. 26). The word कुण्डल is formed by कल् affix which is treated as चित् (Un I. 108) and has acute on the final. So also रथदार, वल्लीहिरण्यम् ॥ Ratha is first-acute formed by kthan affix (Un II. 2). Valli has acute on the final formed by डीप् affix. (IV. 1. 41) Why do we say 'it being suited to the first'? Observe कुवेरबालः ॥ This accent applies when the second member denoting the material is modified into the first by workmanship. The composition takes place by II. 1. 36.

अर्थे ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ अर्थे, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ चतुर्थीति वर्तते । अर्थसम्बन्धोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

44. Before the word 'artha', the first member in the Dative retains its accent.

Thus माने इह = मात्रार्थम्, देवैर्तार्थम्, अतिथ्यर्थम् ॥ The words मान् and पितृ are finally acute as taught so in Unādi sūtra (Un II. 95) : देवता being formed by अ लिन् affix (V. 4. 27) has acute on the middle ; अतिथि is formed by ह्यिन् affix and has acute on the first.

The difference between तदर्थ and अर्थ is that the former, like राह 'wood', दिग्ध 'gold', has not inherent in it the sense of adaptability, while अर्थ means 'adapted'. Some say that the making of two sūtras, one with तदर्थ and the other with अर्थ indicates, that the former rule is applicable only to that compound where the material itself is changed into the substance of the first. Therefore the rule does not apply to अश्वघातः, अश्वसुखा &c, though 'grass be suited for the horse' &c.

क्तेच ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ क्ते, च, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ क्तान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

45. The first member in the Dative case retains its accent before a Past Participle in क ॥

Thus गौहितम्, मनुष्यहितम्, अन्धहितम्, गौरहितम्, अश्वरहितम्, तापहरहितम् वनम् ॥
The compounding takes place by II. 1. 36. The compound गौरहितं means गौ-
शरीरते and is a sampradana Dative.

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ कर्मधारये, अनिष्ठा, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

46. Before a Past Participle in 'kta', the first member, when it itself is not a Past Participle, retains its original accent in a Karmadhâraya compound.

This rule is confined to the Past Participles and the Nouns specifically mentioned in II. 1. 59; on the maxim of pratipadokta &c. Thus श्रेणि-कृताः, पूर्णकृताः, ऊर्जकृताः, निधनकृताः ॥ The word श्रेणि has acute on the first as it is formed by the affix नि which is considered निन् (Uṇ IV. 51). The word पूर्ण is end-acute as it is formed by the affix गक् (Uṇ I. 124). The word ऊर्ज is also end-acute (VI. 2. 32). The word निधन has acute on the middle. Why do we say in a Karmadhāraya compound? Observe श्रेण्या कृतं = श्रेणिकृतम् ॥ Why do we say 'when it is a non-nishṭhā word?' Observe कृताकृतम् ॥ Here the compound-
ing is by II. 1. 60.

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अहीने, द्वितीया ॥

वृत्तिः ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपरे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्तिकम् ॥ द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥

47. Before a Past Participle in 'kta', a word ending in the Accusative case retains its accent, when it does not mean a separation.

Thus कर्शितः, त्रिषकलपतितः, जीनगतः ॥ *Kashta* has acute on the end, *triśakala* is a *Bahuvrīhi* compound (*triṇi śakalāni asya*), and consequently acute on the first : *grāma* has acute on the first as it is formed by the *गिन्* affix

मन् added to मस्, the final being replaced by आ (Uṇ I. 143) # Why do we say 'when not meaning separation'? Observe कान्तापतीति, योजनातीति, because one has taken himself beyond kântāra and yojana.

Vārt.—This rule does not apply when the Past Participle has an upasarga attached; as सुखापार्ति, दुःखापार्ति, सुखापार्ति, दुःखापार्ति (VI. 4. 144). This is an exception to rule VI. 2. 144.

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ तृतीया, कर्मणि, (पूर्वपदप्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवाचिनि त्त्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

48. A word ending in an Instrumental case retains its accent before the Past Participle in 'kta', when it has a Passive meaning.

Thus अहिहतः or अहिहतः रुद्रहतः, वैजहतः, महाराजहतः, नखनिर्मिता, रौचलूना ॥ The word 'ahi' is derived from हन् with the proposition आ which is shortened, and the affix इण् (Uṇ IV. 138), and has acute on the final, according to others the acute is on the first: Rudra is formed by रक् affix (Uṇ II. 22) added to the causative रोदि; Mahārāja is formed by the Samāsanta affix टक्; nakha is formed by ख affix added to नह् (Uṇ V. 23) or it may be a Bahuvrihi नाख खमस्ति = नखः, formed by अच् (V. 4. 121), and has acute on the final: Dātra is formed by दृन् (III. 2. 182). Why do we say when having a Passive signification? Observe रयेन यातः = रययातः, the 'kta' is added to a verb of motion with an Active significance.

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ गति, अनन्तरः (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ के कर्मणीति वसंते । कर्मवाचिनि त्त्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

49. A word called Gati (I. 4. 60) when standing immediately before a Participle in 'kta' having a Passive significance, retains its accent.

Thus प्रकृतः, प्रहतः ॥ Here one of the following rules would have applied otherwise, namely, either (1) the Samasa end-acute IV. 1. 223 (2) or the Indclinable first member to retain its accent VI. 2. 2, (3) or the end acute by VI. 2. 139 and 144. The present sūtra debars all these. Why do we say 'immediately?' Observe अभ्युदयतः, सद्युदयतः, सद्युदयतः ॥ Where the distant Gati words अग्नि and सन् do not preserve their accent, but the immediately preceding Gati, as उन् does retain its accent, though it is not the first member of the compound word. Compare also VIII. 2. 70. But in दूरान् + अगगतः (āgata being governed by this rule) we have दूरगगतः, (II. 1. 39 and VI. 3. 2) where VI. 2. 144 has its scope, though it had not its scope in अग्नि + उदयतः = अभ्युदयतः ॥ In the former case this maxim applies कृदमहणे गतिकारकपूर्वस्यापि महणे ॥ "A Kṛit affix denotes whenever it is employed, a word-form which begins with that to which that

Kṛit affix has been added, and which ends with the Kṛit affix, but moreover should a Gati or a noun such as denotes a case-relation have been prefixed to that word-form, then the Kṛit affix must denote the same word-form together with the Gati or the noun which may have been prefixed to it". In the second example, this maxim is not applied, because scope should be given to the word **अनन्तर** in this aphorism. When the Participle has not a Passive significance, the rule does not apply because the word **कर्मणि** is understood here also ; as, **प्रकृतः कर्तृ देवदत्तः ॥** This sūtra debars VI. 2. 144.

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तादौ, च, निति, कृति, अ-तौ ॥

वृत्तिः ॥ वकाराद्यै च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरौ भवति ॥

50. An immediately preceding Gati retains its original accent before (a word formed by) a Kṛit-affix beginning with **त्**, which has an indicative **त्**, but not before **तु ॥**

Thus **प्रकर्ता** (with **हृत्**) **प्रकर्तुम्** (with **तुष्टृ**), **प्रकृतिः** (with **क्तिर्**) ॥ This sūtra debars the Kṛit-affix accent (VI. 2. 139). Why do we say "before an affix beginning with **त्**" ? Observe **प्रज्ञेत्पाकः** formed with the affix **पाकृ** (III. 2. 155), and the Gati **प्र**, the accent being governed by VI. 2. 139. Why do we say 'which is **नित्**' ? Observe **प्रकर्ता** formed by **तृच्** affix. When a Kṛit-affix takes the augment **इद्**, it does not lose its character of beginning with **त्** on the Vartika **कृदुपदेशो वा लाघर्यमिडर्यम् ॥** Thus **प्रैलपत्ता**, **प्रैलपितुम् ॥** Why do we say "but not before **तु**" ? Observe **आगन्तुः** with the Uṇādi affix **सुन् ॥**

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ तवै, च, अन्तः, च, युगपत्, (उदात्तः प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद्भवति ॥

51. An immediately preceding Gati retains its original accent before an Infinitive in **तवै** (III. 4. 14) but whereby simultaneously the final has the acute as well.

Thus **अन्वेतवै**, **परिस्तरितवै**, **परिपातवै**, **अभिचारितवै ॥** All upasargas have acute on the first except 'abhi' : which therefore has acute on the final. (Phit Su IV. 13) which declares **उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जम् ॥** This debars **कृन्** accent (VI. 2. 139) and is an exception to the rule that in a single word, a single syllable only has acute.

अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ अनिगन्तः, अञ्चतौ, वप्रत्यये, (प्रकृतिस्वरः)

वृत्तिः ॥ अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरौ भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये वरतः ॥

52. An immediately preceding Gati not ending in इ or उ, retains its original accent before अञ्च् when an affix having a व् follows.

Thus ग्राह्, ग्राह्यो, ग्राह्यः or ग्राह्, ग्राह्यो, ग्राह्यः ॥ The accent is acute and optionally svarita by VIII. 2. 6. So also वैराह्, वैराह्यो, वैराह्यः, वैराह्यः, वैराह्या ॥ But with प्रति which ends in इ, we have प्रत्यह्, प्रत्यह्यो, प्रत्यह्यः here by VI. 2. 139 the second member retains its original accent. Why do we say 'before an affix व्'? Observe उदञ्चनः ॥ When the nasal of 'añch' is elided, then rule VI. 1. 222 presents itself; but that rule is superseded when a Gati not ending in इ or उ precedes, because the present rule is subsequent. Thus वैराह्यः and वैराह्याः ॥ In some texts, the reading is अञ्चतावप्रत्यये ॥ The affix व् is like क्प् &c, (VI. 1. 67).

न्यधी च ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ नि, अधी, च, (प्रकृतिस्वरौ) ॥
वृत्तिः ॥ नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः ॥

53. The Gatis नि and अधि, however, retain their original accent before 'añch' followed by a व् affix.

Thus अह्, अह्यो, अह्यः ॥ The अ becomes svarita by VIII. 2. 4. So also अह्यह्, अह्यह्यो, अह्यह्यः, अधीचः, अधीचाः, नीचः, नीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ ईषत्, अन्यतरस्या, (प्रकृतिस्वरम्) ॥
वृत्तिः ॥ ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

54. The word ईषत् when first member of a compound may optionally preserve its original accent.

Thus ईषत्कडारः or ईषत्कडारैः, ईषत्पिङ्गलः or ईषत्पिङ्गलैः ॥ ईषत् has acute on the final. But in ईषद्मेघः &c, the Kṛit-accent will necessarily take place (VI. 2. 139); no option being allowed; because the compounds to which the present rule applies are, on the maxim of pratipadokta, those formed by ईषत् with non-Kṛit words under II. 2. 7.

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ हिरण्य-परिमाणम्, धने, (प्रकृतिस्वरम्) ॥
वृत्तिः ॥ हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदे धनस्यस्यञ्चकारपदे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

55. The first member, denoting the quantity of gold, retains optionally its original accent, before the word धन ॥

Thus हिरण्यवर्णधनम् or हिरण्यवर्णधनम् ॥ This is a Karmadhāraya compound हिरण्यवर्णो परिमाणस्य = हिरण्यवर्ण, तदेव धनम् ॥ It may also be treated as a Bahuvrīhi compound, then the accent will be of that compound, as हिरण्यवर्णधनः or हिरण्यवर्णधनैः ॥ Why do we say 'gold'? Observe प्रत्ययधनम् ॥ Why do we say 'quantity'? Observe कृत्तयधनम् ॥ Why do we say 'धन'? Observe निष्कान्तम् ॥

प्रथमो अचिरोपसंपत्तौ ॥५६॥ पदानि ॥ प्रथमः, अचिरः, उपसम्पत्तौ (प्रकृतिस्वरम्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानाद्यामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिर-
चिरोपभ्लेषोऽभिनवत्वम् ॥

56. The word प्रथम when standing first in a compound, retains optionally its original accent when meaning 'a novice'.

The word अचिरोपसंपत्ति = अचिरोपभ्लेष or अभिनवत्वम् ॥ Thus प्रथमवैयाकरणः or प्रथमवैयाकरणैः = संप्रतिव्याकरणमध्येतुं प्रवृत्तः 'one who has recently commenced to study Grammar'. The word प्रथम is derived from प्रथ by अमच् (Uṇ V. 68) and by चित् accent the acute falls on the last. Why do we say when meaning 'a Novice?' Observe प्रथमवैयाकरणैः (वैयाकरणानामाद्यो बुध्यो वा यः सः) 'the first Grammarian or a Grammarian of the first rank'. It will *always* have acute on the final.

कतरकतमौ कर्मधारये ॥५७॥ पदानि ॥ कतर-कतमौ, कर्मधारये, प्रकृतिस्वरम् ॥
वृत्तिः ॥ कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

57. The words कतर and कतम standing as the first member of a compound retain optionally their original accent in a Karmadhāraya.

Thus कतरकतः or कतरकतैः, कतमकतः or कतमकतैः ॥ The word Karma-dhāraya is used for the sake of the next sūtra, this sūtra could have done without it, as 'katara' and 'katama' by the maxim of pratipadokta, form only Karmadhāraya compound by II. 1. 63.

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥५८॥ पदानि ॥ आर्यः, ब्राह्मण-कुमारयोः, प्रकृतिस्वरम् ॥
वृत्तिः ॥ आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

58. The word आर्य optionally retains its original accent in a Karmadhāraya, before the words ब्राह्मण and कुमार ॥

Thus आर्यब्राह्मणः or आर्यब्राह्मणैः, आर्यकुमारः or आर्यकुमारैः ॥ The word आर्य is formed by णच् affix and has svarita on the final. Why do we say 'Arya'? Observe परमब्राह्मणैः, परमकुमारैः ॥ Why do we say before 'Brāhmaṇa' and 'Kumāra'? Observe आर्यक्षत्रियः ॥ Why 'Karmadhāraya'? Observe आर्यस्य ब्राह्मणः = आर्यब्राह्मणैः ॥ According to the Accentuated Text the accent is आर्ये (Pro. lohtlingk).

राजा च ॥५९॥ पदानि ॥ राजा, च ॥

वृत्तिः ॥ राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

59. The word राजन् retains optionally its accent before the words 'Brāhmaṇa' and 'Kumāra', in a Karma-dhāraya.

Thus राज्ञाद्वाक्यः or राज्ञाद्वाक्यैः, राजकुमारः or राजकुमारैः ॥ The word राजन् is formed by the affix कनिन् added to राज् (Up I. 156). But राज्ञो वाक्यः = राज्ञाद्वाक्यः where the compound is not Karmadhāraya. The making of this a separate aphorism is for the purpose of preventing the yathāśankhya rule and also for the sake of the subsequent sūtra into which the anuvṛtti of राजन् runs and not of वाक्ये ॥

बष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ बष्ठी, प्रत्येनसि, (अन्यतरस्याम् राजा प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ राज्ञेति वर्जते, अन्यतरस्यामिति च । बष्ठीपन्तो राज्ञश्चः पूर्वपद प्रत्येनस्युपरि अन्यतरस्यां प्रकृतित्त्वरं भवति ॥

60. The word 'râjan' ending in the Genitive case optionally retains its accent before the word प्रत्येनस् ॥

The words राजन् and अन्यतरस्याम् are understood here also. Thus राज्ञः प्रत्येनाः or राज्ञः प्रत्येनैः ॥ The sign of the Genitive is not elided by VI.3. 21. When आक्रोश is not meant we have, राज्ञप्रत्येनाः or राज्ञप्रत्येनैः ॥ Why do we say 'ending in the Genitive'? Observe राजा चासौ प्रत्येनाच्च = राज्ञप्रत्येनाः no option.

के नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ के, नित्यार्थे (पूर्वपदम् अन्यतरस्याम् प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ क्त्वान्तञ्चरपरि नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतित्त्वरं भवति ॥

61. A word having the sense of 'always', retains optionally its accent before a Past Participle in क् ॥

Thus निर्व्यग्रहसितः or निर्व्यग्रहसितैः, सततप्रहसितः or सततप्रहसितैः ॥ These are Accusative compounds formed under Rule II. 1. 28. निर्व्यग्रह added to the upasarga नि (IV. 2. 104 Vārt); and has acute on the first, the upasarga retaining its accent, the affix being anudātta (III. 1. 4). The word सतत being formed by क् affix with the force of भवः, has acute on final by VI. 2. 144. If it be considered to have been formed by कर्मणि क्, then the accent will be on the beginning by VI. 2. 49. Why do we say when the first term means 'always'? Observe बुद्धत्तप्रहसितैः ॥ In the case of निर्व्यग्रहसितः & the samāsa accent VI. 1. 223 was first set aside by the Accusative Tatpurusha accent VI. 2. 2, this in its turn was set aside by क् accent VI. 2. 144, which is again debarred by the present.

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ ग्रामः, शिल्पिनि, (अन्यतरस्याम् प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामश्चः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्त्युत्तरपरि अन्यतरस्यां प्रकृतित्त्वरं भवति ॥

62. The word ग्राम when first member of a compound, optionally retains its accent before a word denoting "a professional man or artisan".

Thus **ग्रामनापितः** or **ग्रामनापितैः**, **ग्रामकुलालः** or **ग्रामकुलालैः** ॥ The word **ग्राम** has acute on the first. Why do we say “ग्राम”? Observe **परमनापितैः** ॥ Why do we say ‘a *śilpi* a professional workman’? Observe **ग्रामरथ्या**; where there is no option.

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ राजा, च, प्रशंसायाम्, (अन्यतरस्याम् प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्नुत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानाया मन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

63. The word **राजन्** followed by a profession-denoting noun, optionally retains its accent, when praise is to be expressed.

Thus **राजनापितः** or **राजनापितैः**, **राजकुलालः** or **राजकुलालैः** “A royal barber i. e. a skillful barber or one fit to serve the king even” &c. It may be either a Karmadhāraya or a Genitive compound. Why do we say ‘राजन्’? Observe **परमनापितैः** ॥ Why do we say ‘when denoting praise?’ Observe **राजनापितैः** ‘king’s barber’. Why do we say ‘a professional man’? Observe **राजहस्ती** ‘a royal elephant’.

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आदिः, उदात्तः, ॥

वृत्तिः ॥ आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तच्च पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वदितव्यम् ॥

64. In the following up to VI. 2. 91 inclusive the phrase “the first syllable in—(the word standing in the Nominative) has the acute”, is to be always supplied.

This is an *adhiḥkāra* aphorism. The first syllable of the **पूर्वपद** will get the acute in the following aphorisms. In short, the phrase ‘*adir udātta*’ should be supplied to complete the sense of the subsequent *sūtras*. The very next *sūtra* illustrates it. That *sūtra* literally means “a word in the Locative case or a word denoting the name of the receiver of a tax or tribute, standing before a word denoting that which is lawful, but not before **हरण**”. To complete the sense we must supply the words “has acute on the first syllable”. Thus **रत्नेषाणः**, **सुकृदे कार्षापणम्**, **यज्ञिकताम्**, **वैयाकरणहस्ती** ॥ The word **आदि** ‘the first syllable’ is understood upto VI. 2. 91, the word **उदात्त** has longer stretch : it governs upto VI. 2. 137.

सप्तमोहारिणौ धर्म्ये ऽहरणे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ सप्तमी, हारिणौ, धर्म्ये, अहरणे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यासिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति ॥

65. The first member of a compound, if in the Locative case or denoting the name of the Receiver of a tax, has acute on the first syllable, when the second member is a word denoting ‘what is lawful’, but not when it is **हरण** ॥

The word **हारी** means 'appropriates the dues or taxes': and **धर्म्य** means 'the due or tax which has been determined by the custom or usage, of the country, town, sect or family. that which one is lawfully entitled to get'. The word **धर्म्य** is formed by **यत्** under IV. 4. 91 and 92 and has the sense of both. Of Locative words we have the following examples: — **स्तूपे-घाणः**, **कुडे-कार्पाणम्**, **हैले-विपदिका**, **हैले-विपदिका**, **हैदि-माषकः** ॥ These compounds are formed under II. 1. 44, and the sign of the Locative is not elided by VI. 3. 9 and 10. With the name of a due-receiver **हारी** we have the following: — **वाहिकाश्वः** 'the horse which is the customary due of the sacrificer'. So also **वाकरणहस्ती**, **मातुलाश्वः**, **पितृव्यगवः** ॥ In some places the established usage is to give a **घाण** coin in every sacred Tope &c, or to give a horse to a sacrificer &c. Why do we say 'what is lawful'? Observe **स्तम्भेर्यैः**, **कर्मकरं वद्वितर्कैः**, **वद्वितर्कौ नाम दूले स्तूपलोमे हूयं भोजनं पिण्डः**, **स कर्मकराय शयते**, **अन्यथा कर्म न कुर्यादिति**, **न स्वयं धर्मः** ॥ Why do we say "but not before **हरण**"? Observe **वाडबहरणम्** 'that which is given to a mare'. **हरण** is that customary food which is given to a mare after she has been covered, in order to strengthen her. The word **हरण** is a Kṛit-formed word, its exclusion here indicates that other Kṛit-formed words however are governed by this rule when preceded by a **हारी** denoting word; and thus this sūtra supersedes the Kṛit accent enjoined by VI. 2. 139, so far. Thus **वाडबहायः** has acute on the first by this rule, the subsequent VI. 2. 139 not applying.

युक्ते च ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ युक्ते, च, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।

66. The first member of a compound has acute on the first syllable, when the second member denotes that by whom the things denoted by the first are regulated or kept in order.

The word **युक्त** means 'he who is prompt in the discharge of his appointed duty' i. e. the person appointed to look after. Thus **गोबह्वः** 'a cowherd looking after cow': **ईश्वरह्वः**, **गोमणिन्**, **ईश्वरमणिन्**, **गोसख्यः**, **ईश्वरसख्यः** ॥ All these word **बल्लवः**, **मणिन्**, **सख्यः** &c mean **पालकः** 'the protector &c.

विभाषा अध्यक्षे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अध्यक्षे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यक्षश्चरत्तरपरे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

67. The acute is optionally on the first syllable when the word **अध्यक्ष** follows.

Thus **गौवाध्यक्षः** or **गवाध्यक्षः** 'a superintendent of cows': **ईश्वराध्यक्षः** or **अश्वराध्यक्षः** ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पापम्, च, शिल्पिनि, (विभाषा)(आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ पापस्य च शिल्पिवाचिन्त्युत्तरपरे विभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति ॥

68. The word पाप has optionally acute on the first syllable when followed by a word denoting a professional man.

Thus पापनापितः or पापनापितैः, पापकुलः or पापकुलैः ॥ This rule applies to the pratipadokta samāsa of पाप in the sense of censure as taught in II. 1. 54, when it is an appositional compound ; and not when it forms a Genitive compound. Thus पापस्थनापितः = पापनापितैः ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ गोत्र, अन्तेवासि, माणव, ब्राह्मणेषु, क्षेपे, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिष्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तम् भवति ॥

69. The first syllable of the first member of a compound has the acute accent before a Patronymic name or a scholar-name, as well as before माणव and ब्राह्मण, when a reproach is meant.

Thus जैवावात्स्यः = यो जंघाशनं दधान्यहमिति वात्स्यः, संपद्यते सः; यत्र भ्रात्रादौ वात्स्या-
णमेव पादप्रक्षालनं क्रियते, तत्रावात्स्यः सन् वात्स्याऽहमिति ब्रूते तन्नाभाय सः ॥ भार्यासंतुतः 'a de-
cendant of Suśruta under the petticoat government of his wife'. The com-
pounding takes place by the analogy of शाक्रपार्थिवः ॥ वैशाब्राह्मणैः (Brahmakrita
belongs to Subhṛādi class). The above are examples of Gotra words. Now
with scholar names. कुमारीशिक्षाः 'the pupils of Dakṣha for the sake of marriage
, i. e. who study the work of Dakṣha or make themselves the pupils of Dakṣha
for the sake of girls'. कम्बलचारायणीयाः, वृत्तरैदीयाः, and औदनपाणिनीयाः &c. भिक्षामाणवः
= भिक्षालयेऽहमिति माणवो भवति ॥ दौसीब्राह्मणः, वृषली ब्राह्मणः, भैयब्राह्मणः = यो भयेन ब्राह्मणः
स्पद्यते ॥ Compounding by II. 1. 4 where no other rule applies. Why do we
say 'when followed by a Gotra word?' Observe हासीभोजिर्यैः ॥ Why do we say
when reproach is meant?' Observe महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अङ्गानि, मैरेये, (आद्युदात्तानि) ॥
वृत्तिः ॥ मैरेयशब्दोत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ॥

70. The first syllable of the word preceding मैरेय, gets the acute, when it denotes the ingredient of the same.

Thus शुद्धमैरेयः 'the wine maireya prepared from treacle or molasses'.
शुभ्रमैरेयः 'the maireya prepared from honey'. Why do we say when denoting
an ingredient?' Observe परमैरेयैः ॥ Why do we say "before मैरेय?" Observe
ष्पासवैः ॥ Every sort of spirituous liquor except सुरा is called मैरेय ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ भक्ताख्याः, तदर्थेषु, (आद्युदात्ताः) ॥
वृत्तिः ॥ भक्तमन्त्रं तस्यैवास्तद्वाचिनि शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति ॥

71. A word denoting food gets the acute on the first syllable, when standing before a word which denotes a repository suited to contain that.

Thus भिक्षाबासः, भैक्षकंसः, भौणाकंसः, भोजीकंसः ॥ The words like भिक्षा, भक्त &c, are names of food. Why do we say 'when denoting the name of food'? Observe समाशालयः (the word समाश=समशनं is the name of an 'action' and not of a 'substance'). Why do we say 'tadartheshu suited to contain that'? Observe भिक्षामियः, which is a Bahuvrihi, and the first member gets acute on the final.

गोबिडालसिंहसैन्यवेपपमाने ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ गो, बिडाल, सिंह, सैन्यवेपु, उपमाने, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ गवादिपूषमानवाचिपूतत्पदेषु पूर्वपदमाशुशान्तं भवति ॥

72. A word denoting the object of comparison gets the acute on the first syllable when standing before गो, बिडाल, सिंह, and सैन्यव ॥

Thus धैन्यगवः=धान्यं गौरिव ॥ The compounding takes place by II. 1. 56, the words गो &c, being considered to belong to Vyāghrādi class, which is an Akṛitigana. The meaning of the compound must be given according to usage and appropriateness. Thus धान्यगवः means गवाकृत्याऽर्वास्थिते धान्यं ॥ So also हिरण्यगवः, भिक्षाबिडालः, द्रौढाणबिडालः, तूणसिंहः, कायसिंहः, सैक्तुसैन्यवः, पानसैन्यवः ॥ Why do we say "when denoting the object of comparison"? Observe परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अके, जीविकार्थे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाशुशान्तं भवति ॥

73. The first member of a compound has the acute on the first syllable when the second member is a word ending in the affix अक, and the compound expresses a calling by which one gets his living.

Thus ईन्तलेखकः, नैखलेखकः, अद्वस्करशोधकः, रमणीयकारकः = इन्तलेखनादिभिर्नैया जीविका ॥ The compounding takes place by II. 2. 17. Why do we say when meaning 'means of living'? Observe इधुभक्षिकां न धारयसि ॥ All affixes which ultimately become अक by taking substitutes, are called अक affixes. Thus ण्वुह, वुन् &c are अक affixes (VII. 1. 1). Why do we say "ending in the affix अक"? Observe रमणीयकर्त्ता ॥ Here the compounding takes place by II. 2. 17, and the affix तृच is added in the sense of sport and not of livelihood.

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, क्रीडायाम्, (आद्युदात्तम्)
वृत्तिः ॥ प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाशुशान्तं भवति ॥

74. A compound the second member of which is a word ending in अक् affix, and which denotes the sport of the Eastern people, gets the the acute accent on the first syllable.

Thus ईशालकपुष्पभञ्जिका, वीरणपुष्पचायिका, शालभञ्जिका, तालभञ्जिका ॥ These are formed by ण्वल् affix (III. 3. 109), and the compounding takes place by II. 17. Why do we say 'of the Eastern Folk'? Observe जीवपुष्पचायिका, which is a sport of the Western People. Why do we say 'when denoting a sport'? Observe तवपुष्पचायिका 'thy turn for &c,' which is formed by ण्वुच् (III. 3. 111) and denotes 'rotation or turn'.

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अणि, नियुक्ते, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

75. A compound, the second member of which is a word ending in the Kṛit-affix अण्, and which denotes a functionary, gets the acute on the first syllable.

Thus छत्रधारः, तूणीधारः, कैमण्डलुग्राहः, रथधारः ॥ Why do we say when meaning 'a functionary'? Observe काण्डलावः, शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ शिल्पिनि, च, अकृञः, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न भवति ॥

76. And when such a compound ending in अण् affix denotes the name of a professional man, but not when the second term is कार (derived from कृञ्), the acute is on the first syllable of the first word.

Here also the second term ends in अण् affix. Thus सैन्तुवायः, तुन्नवायः, लवायः ॥ Why do we say when denoting 'a work-man or professional person'? Observe काण्डलार्थः, शरलार्थः ॥ Why do we say 'but not when the affix अण् comes after कृ'? Observe कुम्भकारैः, अयस्कारैः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

77. Also when such an upapada compound ending in अण् affix denotes a Name, the acute falls on the first syllable : but not when the second term is कार ॥

Thus सैन्तुवायः 'a kind of insect, spider'. वैलवायः 'the hill Vālavāya'. But not so अण् with कृ; as रथकारैः 'the name of a Brāhmaṇa caste'.

गोतान्तिवर्षं पाले ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ गो, तान्ति, यवम्, पाले, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ गो तान्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

78. The words गो, तन्ति and यव get the acute on the first syllable when followed by पाल ॥

Thus गोपालः, तन्तिपालः, यवपालः ॥ The word तन्ति is the rope with which calves are tied. (तनु विस्तरि + क्तिच्). This applies to words not denoting a functionary, which would be governed by VI. 2. 75. Why do we say गो &c? Observe वत्सपालः ॥ Why do we say 'followed by पाल'? Observe गोवत्सः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ णिनि, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

79. A compound ending in the Kṛit-affix णिनि (इन्) has the acute on the first syllable of the first member.

Thus दुष्पहारिन्, कैलहारिन्, वैर्णहारिन् ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उपमानम्, शब्दार्थं, प्रकृतौ, एव, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थं प्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

80. When the first member of a compound expresses that with which resemblance is denoted, then it has acute on the first syllable, before a word formed by णिनि affix, only then, when such latter word is a radical without any preposition, and means 'giving out a definite sound like so and so'.

The word उपमान means the object with which something is likened: शब्दार्थं means 'expressing a sound'; प्रकृति means 'root, without any preposition'. Thus उद्गच्छोशिन्, ध्याङ्क्षरादिन्, खरनादिन् ॥ The word उपमान shows the scope of this sūtra as distinguished from the last. So that, when the first term is an उपमान word, the preceding sūtra will not apply, though the second member may be a णिनि formed word. When the second term is not a word denoting sound, the rule will not apply. As वृकवर्जिन्, वृकोर्गर्जिन् which retain kṛit accent (VI. 2. 139) Why do we say 'a radical word without any preposition'? Observe गर्दभोच्चारिन्, कोकिलभिव्याहारिन् ॥ Here the second terms radically (i.e. chārin and hārin) do not denote sounds, but it is with the help of the Prepositions उन् and अभि, वि and आ that they mean sound. The force of एव is that the उपमान words are restricted. Such words get acute on the first syllable only then, when the second member is a radical sound name. According to Patanjali, the first syllable gets acute, whether it denotes उपमान or not, when the second word is a radical denoting sound. (शब्दार्थं प्रकृतौ उपमानं चातुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते) ॥ As पुष्कलजल्पिन्, for had एव not been used, the sūtra would have run

thus: उपमानं वाच्यार्थप्रकृतौ and would mean:—"If the second member is a sound denoting radical word, then the upamāna first member and no other will get the acute". But this is not what is intended : because when the second member is a sound-denoting radical, the first member will get the acute, whether it is upamāna word or not. The word एव therefore restricts upamāna; i. e. a first member denoting उपमानं will get the accent then only, when the second term is a sound-denoting radical. If the second term is not a sound denoting radical, the first term denoting upamāna will not get the accent. The compounding takes place by III. 2. 79.

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ युक्तारोह्यादयः, च (आद्युदात्ताः) ॥
वृत्तिः ॥ युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति ॥

81. The compounds युक्तारोहिन् &c, have acute on the first syllable.

Thus 1 युक्तारोही, 2 आगतरोही, 3 आगतयोधी, 4 आगतवञ्ची, 5 आगतनर्ही, 6 आगतनन्ही, 7 आगतप्रहारी ॥ These are formed by णिनि affix, and are illustrations of Rule VI. 2. 79. Some say, these declare a restrictive rule with regard to the first and second member of these terms. Thus रोहिन् &c must be preceded by युक्त, &c and युक्त &c followed by रोहिन् &c to make this rule VI. 2. 79 applicable. Thus वृक्षारोहिन् though ending in णिनि does not take acute on the first, so युक्ताप्ययिन् ॥ 8 आगतमस्स्या or °स्य, 9 क्षीरहोता, 10 भगिनीभर्ता ॥ The last two are Genitive compounds under Rule II. 2. 9. 11 आमगोधुक्, 12 अश्वत्रिरावः, 13 गर्गत्रिरावः, 14 व्युष्टत्रिरावः, 15 शनपादः (गणपादः), 16 सप्तपादः ॥ All these are Genitive compounds. 17 एकशितिपात् = एकःशितिःपादोऽस्य ॥ This is a Bahuvrihi of three terms. The word एकशितिः is a Taddhitārtha Samāsa (II. 1. 51), and being a Tatpurusha, required acute on the final, as the Tatpurusha accent is stronger. This declares acute on the first. Moreover by VI. 2. 29, this word एकशितिः would have acute on the first, as it is a Dvigu ending in a simple vowel. But the very fact that this word is enumerated here, shows that other Dvigu compounds in शिति are not governed by VI. 2. 29, therefore द्विशितिपाद् has acute on ति ॥ The enumeration of the एकशितिपात् further proves by implication that the (एकशितिपात् स्वरवचनं शेषक निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्य) accent for the application of which a case is present is stronger. (See Mahābhāṣya II. 1. 1.) The class of compounds known as पात्रेसमित &c, (II. 1. 48) also belong to this class.

1 युक्तारोही, 2 आगतरोही, 3 आगतयोधी, 4 आगतवञ्ची, 5 आगतनन्ही (आगतनर्ही), 6 आगतप्रहारी, 7 आगतमस्त्वः (आगतमस्स्या), 8 क्षीरहोता, 9 भगिनीभर्ता, 10 आमगोधुक्, 11 अश्वत्रिरावः, 12 गर्गत्रिरावः, 13 व्युष्टत्रिरावः, 14 गणपादः (शनपादः), 15 एकशितिपात्, 16 पात्रेसमितादयश्च (पात्रेसमितादयश्च), 17 सप्तपादः ॥

वीर्यकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ दीर्घ, काश, तुष, भ्राष्ट्र, वटम्, जे, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ वीर्यं तं पूर्वपदं काश तुष भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च जडत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

82. When the first member is a word ending in a long vowel, or is काश, तुष, भ्राष्ट्र or वट, and is followed by ज, the acute falls on the first syllable.

Thus कुटीजः, हौमीजः, कौशजः, तुषजः, भ्राष्ट्रजः वटजः These are formed by the affix ड added to जन् (III. 2. 97).

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अन्त्यात्, पूर्वम्, बह्वचः (उदात्तम् जे) ॥
वृत्तिः ॥ अउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वपदरात् भवति ॥

83. In a word consisting of more than two syllables, followed by ज, the acute falls on the syllable before the last.

Thus उपसर्जः, मन्दुरजः, आमलकीजः, and वडबाजः (though the last two words have upapadas ending in long vowel, the accent is governed by this sūtra and not the last). Why do we say "a Polysyllabic first member"? Observe रग्धजानि तुणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ ग्रामे, अनिवसन्तः ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्नित्यसद्वचिभवति ॥

84. Before ग्राम, the first syllable of the first member has acute, when thereby inhabitants are not meant.

Thus गेल्लग्रामः, वैणिगग्रामः ॥ Here ग्राम is equal to समूह 'an assembly'. देव-ग्रामः = देवस्वामिकः ॥ Why do we say 'when not meaning inhabitants'. Observe शाक्षिग्रामः 'a village inhabited by the descendants of Daksha', माहिकग्रामः 'a village inhabited by Māhikas'.

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ घोषादिषु, च, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ घोषादिषु चोत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

85. The first member has acute on the first syllable when followed by घोष &c.

Thus वैशिघोषः, वैशिकटः, वैशिपल्लवः, वैशिबदरी, वैशिवल्लभः, वैशिहवः, वैशिपिङ्गलः, वैशिपिङ्गः, वैशिमाला, वैशिरक्षा, वैशिबाला, or (रक्षः or 'शालः), वैशिचिल्पी, वैश्वश्वथः, वैशि-शाल्मली, कुन्दतृणम्, औश्रमपुनिः, वैशिपुंसा, वैशिकूटः ॥

Of the above, those which denote places of habitation, there the first members though denoting inhabitants get the acute accent. Some do not read the anuvritti of अनिवसन्तः in this aphorism, others however read it.

1 घोष, 2 कट (वट), 3 वल्लभ (पल्लव), 4 हव, 5 बरही (बर), 6 पिङ्गल, 7 पिङ्ग, 8 माला, 9 रक्षा (रक्षः), 10 शाला (शालः), 11 कूट, 12 शाल्मली, 13 श्वश्वथ, 14 तृण, 15 चिल्पी, 16 पुनि, 17 प्रेक्षा (प्रेक्षाकूटः पुंसा) ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ छात्र्यादयः, शालायाम्, (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ शालायाद्युत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति ॥

86. The words छात्रि &c, get acute on the first syllable when followed by the word शाला ॥

Thus छात्रिशाला, ऐलिशाला, भाण्डिशाला ॥

Where the Tatpurusha compound ending in शाला becomes Neuter, by the option allowed in II. 4. 25 ; there also in the case of these words, the acute falls on the first syllable of the first term ; thus superseding VI. 2. 123 which specifically applies to Neuter Tatpurushas. Thus छात्रिशालम्, ऐलिशालम् ॥

1 छात्रि, 2 पेलि (ऐलि), 3 भाण्डि, 4 व्याडि, 5 आखण्डि, 6 आदि, 7 गामि (गौमि) ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्ष्यादीनाम् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ प्रस्थे, अवृद्धम्, अकर्ष्यादीनाम्, (पूर्वपदम् आद्युदात्तात्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्ष्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

87. The first member, which has not a Vṛiddhi in the first syllable, or which is not कर्की &c, gets the acute on the first syllable before प्रस्थ ॥

Thus ईन्द्रप्रस्थः, कुण्डप्रस्थः, हृदप्रस्थः, सुवणप्रस्थः ॥ But not in राक्षिप्रस्थः, माहिक-प्रस्थः which have Vṛiddhi in the first syllable ; nor also in कर्कीप्रस्थः मधीप्रस्थः &c.

1 कर्की, 2 मग्री (मधी), 3 मकरी, 4 कर्कन्धु (कर्कन्धू), 5 शमी, 6 करीर, 7 कन्दुक (कडुक), 8 कवल (कुबल ; कूरल), 9 बदरी (बदर) ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ मालादीनाम्, च, (आदिः उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थइति वर्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति ॥

88. The first syllable of माला &c, gets the acute when प्रस्थ follows.

Thus मालाप्रस्थः, शालाप्रस्थः ॥ This sūtra applies even though the first syllables are Vṛiddhi vowel. In the words एक and शोणा the letters ए and ओ are treated as Vṛiddhi (I. 1. 75).

1 माला, 2 शाला, 3 शोणा (शोण), 4 द्राक्षा, 5 स्नाक्षा, 6 क्षामा, 7 काञ्ची, 8 एक, 9 काम, 10 क्षौमा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ अ, महत्, नवम्, नगरे, अनुदीचाम् ॥

वृत्तिः ॥ नगरशब्दउत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदुदीचां न भवति ॥

89. The first member has acute on the first syllable before the word नगर, but not when it is the word महत् or नव, nor when it refers to a city in the lands of the Northern People.

Thus सुहृन्नगरम्, पुण्ड्रनगरम्, विरटनगरम् ॥ But not in महानगरम् and नवनगरम्, Why do we say "but not of Northern People"? Observe नान्दीनगरम् कान्तीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णे द्रव्यच्ञ्यच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अर्मे, च, अवर्णम्, द्रव्यच्, ज्यच्, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्मेऽक्षरद्वयपर्यन्ते द्रव्यच् ज्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति ॥

90. A word of two or three syllables ending in अ or आ (with the exception of महा and नव), standing before the word अर्मे has acute on the first syllable.

Thus ईत्तार्मम्, गुप्तार्मम्, कुक्कुटार्मम्, वैद्यसार्मम् ॥ Why do we say 'ending in अ (long or short)?' Observe बृहर्मम् ॥ Why do we say 'consisting of two or three syllables'? Observe कपिञ्जलार्मम् ॥ The words महा and नव are to be read here also. The rule therefore does not apply to महार्मम् and नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ न, भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्म, कञ्जलम्, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ न्तु अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मेऽक्षरद्वयपर्यन्ते नाद्युदात्तानि भवन्ति ॥ वार्त्तिकम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे द्विविधासासीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

91. The following words do not get acute on the first syllable, when standing before 'arma', viz : भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्मन् and कञ्जल ॥

Thus भूतार्मम्, अधिकार्मम्, संजीवार्मम्, मद्रार्मम्, अश्मार्मम्, मद्राश्मार्मम् (because the sūtra shows the compounding of those words in madrāśmam) कञ्जलार्मम् ॥ All these compounds have acute on the final by VI. 1. 223.

Vārt :—In the Vedas the words द्विविधास &c, have acute on the first syllable. Thus द्विविधासाय गायत, वध्यश्वाय शशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्यधिकृतमिदं उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् ॥

92. In the following sūtras upto VI. 2. 110 inclusive, is to be supplied the phrase "the last syllable in a word standing in the Nominative case has the acute".

This is an adhikāra aphorism. In the succeeding sūtras, the last syllable of the first member of a compound gets the acute accent. Thus in the next sūtra the word सर्व gets acute on the final. This adhikāra extends upto VI. 2. 110 inclusive.

सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ सर्वम्, गुण, कात्स्न्ये ॥

वृत्तिः ॥ सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति ॥

93. The acute is on the final of the word सर्वं standing as first member before an attributive word, in the sense of 'whole, through and through'.

Thus सर्वश्वेतः, सर्वकृष्णः, सर्वमहात् ॥ Why do we say सर्व? Observe परमश्वेतः, here the attribute of श्वेत pervades through and through the object referred: but the accent is not on the final of परम ॥ Why do we say 'attributive word'? Observe सर्वसौवर्णः, 'golden', सर्वरजतः 'silvery', which do not denote any attribute in their original state but modification. In fact it is not गुणकात्म्य here at all, but a विकारकात्म्य ॥ Why do we use the word 'Kârtsnya or complete pervasion'. Observe सर्वेषां श्वेततरः = सर्वश्वेतः here the compounding takes place by the elision of the affix तरप् denoting comparison, and as it shows only comparative, not absolute, whiteness, the rule does not apply. Moreover, in this example, the "kârtsnya" is not that of "guṇa" but of "guṇī", not of the 'attribute', but of the 'substance'. *Objection*:—How do you form such a compound सर्वेषां श्वेततरः = सर्वश्वेतः, for it is prohibited by II. 2. 11.? *Ans.* We do it on the strength of the following Vārtika गुणान्तरण समासो वक्तव्यः, तस्मिन्पञ्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, गिरि, निकाययोः ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

94. The last syllable of the first member before गिरि and निकाय has the acute, when the compound is a Name.

Thus अञ्जनागिरिः, भञ्जनागिरिः, The finals of añjana and bhañjana are lengthened by VI. 3. 117. शापिण्डनिकायः, मौलिर्निकायः, चिखिर्निकायः ॥ Why do we say 'when it is a Name'? Observe परमगिरिः, ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ कुमार्याम्, वयसि, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमानं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

95. The last syllable of the first member gets the acute when the word कुमारी follows, the compound denoting age.

Thus वृद्धकुमारी 'an old maid'. The compounding is by II. 1. 57. जरन्कुमारी ॥ This compound is formed by II. 1. 49 with जरती ॥ The words become masculine by VI. 3. 42 in both examples. Q. The word कुमारी was formed by डीप् by IV. 1. 20 in denoting the prime of youth, how can this word be now applied to denote old age by being coupled with वृद्धा or जरती; it is a contradiction in terms. *Ans.* The word कुमारी has two senses; one denoting "a young maiden" and second "unmarried virgin". It is in the latter sense, that the attribute वृद्धा or जरती is applied. Why do we say "when the compound denotes age"? Observe परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवले ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ उदके, अ, केवले, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दोत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

96. Before the word उदक, when the compound denotes a mixture, the last syllable of the first member has the acute.

Thus गुडोदकम् or गुडोदकम्, तिलोदकम् or तिलोदकम् ॥ When we have already made the उ and ल acute by this rule, then the svarita accent may result optionally, by the combination of the acute अ of guḍa and tila and the subsequent grave उ of उदक, by Rule VIII. 2. 6. The word अकैवल means mixture. When mixture is not meant, this rule does not apply. As क्षीतोदकम्, उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ द्विगौ, क्रतौ, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगादुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

97. Before a Dvigu, when the compound denotes a sacrifice, the last syllable of the first member has the acute.

Thus गर्गक्षिराक्षः, चारुक्षिराक्षः, कुसुमविन्दसम्राक्षः = गर्गाणां क्षिराक्षः &c. Why do we say 'before a Dvigu compound'? Observe अतिराक्षः (राक्षिमातेक्रान्त इति प्रसिद्धिमासः) which being formed by the Samasānta affix अक्ष् (V. 4. 87) has acute on the final (VI. 1, 163). Why do we say 'when denoting a sacrifice'? Observe बिल्वसम्राक्षः = बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सम्राक्षः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ संमायाम्, नपुंसके, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ सभाशब्दोत्तरपदे नपुंसकलिङ्गसमासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

98. Before the word सभा when it is exhibited as Neuter, the first member of the compound gets acute on the last syllable.

Thus गोपालसभम्, पशुपालसभम्, क्रीडसभम्, शर्षासभम्, गोविडालसभम् ॥ Why do we say 'before सभा'? Observe ब्राह्मणसभम् ॥ Why do we say 'when in the Neuter'? Observe राजसभा, ब्राह्मणसभा ॥ The word सभा becomes Neuter under Rules II. 4. 23-24: therefore when the word सभा does not become Neuter under those rules, then by the maxim of Pratipadokta &c: the accent does not fall on the final of the preceding term as, रमणीयसभं, here the word सभा is neuter not by the force of any particular rules, but because the thing designated (अभिधेय) is neuter.

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ पुरे, प्राचाम्, (पूर्वपदमन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ पुरशब्दोत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

99. Before the word पुर, when the compound denotes a city of the Eastern People, the final of the first member has the acute.

Thus ललटैपुरम्, काँचापुरम्, शिवदत्तैपुरम्, कार्णिपुरम्, नार्मैपुरम् ॥ Why do we say 'of the Eastern people'? Observe शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अरिष्ट, गौड, पूर्वे, च, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अरिष्ट गौड इत्येवं पूर्वे समासे पुरशब्दोत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

100. When the words अरिष्ट and गौड stand first, the first member has the acute on the final before the word पुर ॥

Thus अरिष्टपुरम्, गौडपुरम् ॥ By the force of the word पूर्व in the aphorism, we can apply the rule to अरिष्टभित्तपुरम्, गौडभूयपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ न, हास्तिन, फलक, मार्देयाः, (अन्तोदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति ॥

101. But when the words हास्तिन, फलक and मार्देय precede पुर, the acute does not fall on their final.

This is an exception to VI. 2, 99. Thus हास्तिनपुरम्, फलकपुरम्, मार्देयपुरम् ॥ The son of वृदु is मार्देय formed by वक्, the word belonging to Subhrādi class. The व is elided by VI. 4. 147.

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कुसूल, कूप, कुम्भ, शालम्, बिले ॥
वृत्तिः ॥ कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्द उत्तरपदे अन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

102. The words कुसूल, कूप, कुम्भ and शाला have the acute on the last syllable before the word बिल ॥

Thus कुसूलबिलम्, कूपबिलम्, कुम्भबिलम्, शालबिलम् ॥ But not so here सर्व-बिलम् ॥ Why do we say 'before बिल' ? Observe कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ दिक्शब्दाः, ग्रामज-नपदाख्यान, चानराटेषु ॥

वृत्तिः ॥ दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च ॥

103. Words expressing direction (in space or time) have acute on the last syllable, when followed by a word denoting a village, or a country or a narrative, and before the word चानराट ॥

Thus पूर्वपुक्रामशानी, अपरपुक्रामशानी or पूर्व and अपर (VIII. 2. 6). The compounding takes place by II. 1. 50. पूर्वकृष्णवृत्तिका, अपरकृष्णवृत्तिका ॥ Country name—पूर्वपञ्चालः, अपरपञ्चालः ॥ These are Karmadhāraya compounds (II. 1. 58). Story name:—पूर्वाधिरामम् or पूर्वा, पूर्वयायात्, पूर्वाधिरामकम्, अपरयायात् ॥ So also पूर्वचानराटम्, अपर चानराटम् ॥ The employment of the term शब्द in the aphorism shows that time-denoting दिक् words as in पूर्वयायात् should also be included. The word आधिरामम् is derived from अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थः (IV. 3. 87).

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ आचार्योपसर्जनः, च, अन्ते-वासिनि, (अन्तोदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥

104. The direction denoting words have acute on the final, before the names of scholars, when such names are derived from those of their teachers.

Thus पूर्वपाणिनीयाः, अपरंपाणिनीयाः, पूर्वकाशकृष्णाः, अपरकाशकृष्णाः ॥ Compare VI. 2. 36 Why do we say 'when derived from the names of their Teachers'? Observe पूर्वशिष्याः ॥ Why do we say 'Scholar-names'? Observe पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ (पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वं चिरन्तनम्) ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ उत्तर-पद-वृद्धौ, सर्वम् च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहितता वृद्धिस्तद्वत्पदे सर्वशब्दोदिकसदृशान्तागता भवति ॥

105. Words denoting direction and the word सर्व have acute on the final, before a word which takes Vṛiddhi in the first syllable of the second term by VII. 3. 12 and 13.

By the sūtra उत्तरपदस्य VII. 3. 10, 12, the Vṛiddhi of the Uttarapada is ordained when the Taddhita affixes having म्, ण् or क् follow, the Purvapada being सु, सर्व and अर्थ ॥ The word उत्तरपदवृद्धि therefore, means that word which takes Vṛiddhi, under the rule relating to uttarapada, i. e. under rule VII. 3. 12 and 13. Thus पूर्वपाञ्चालकः, अपरपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः ॥ These are formed by वृम् affix (IV. 2. 125). Why do we say "which takes Vṛiddhi in the second term?" Had the word उत्तरपद not been used, then the sūtra would have run thus वृद्धौ सर्वं च, and would have applied to cases like सर्वमासः, सर्वकारकः where मासः and कारकः are Vṛiddha words not by virtue of VII. 3. 12.

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, विश्वम्, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदे संज्ञायां विद्येऽन्तोऽगन्तं भवति ॥

106. The word विश्व has acute on the final, being first member in a Bahuvrīhi, when it is a Name.

Thus विश्वदेवः, विश्वयज्ञाः, विश्वमहान् ॥ This is an exception to VI. 2. 1 by which the first member in a Bahuvrīhi would have retained its original accent. Why do we say in a Bahuvrīhi compound? Observe विश्वे च देवाः = विश्वदेवाः ॥ Why do we say 'when a name'? Observe विश्वे देवा अस्य = विश्वदेवः ॥ But विश्वामित्रः and विश्वामित्रः have acute on the final, as they are governed by the subsequent rule VI. 2. 165 which supersedes this. The word Bahuvrīhi governs the succeeding sūtras upto VI. 2. 120 inclusive. The word विश्व is originally acute on the first, as it is formed by the affix क्यन् added to विश् ॥ This rule has unrestricted scope in विश्वदेवः, विश्वयज्ञाः, and rule VI. 2. 165 has unrestricted scope in कुलमित्रः, कुलमित्रः ॥ But in विश्वामित्रः and विश्वामित्रः there is a conflict, as both these rules would apply, therefore by the maxim of vipratishedha, VI. 2. 165 supercedes this,

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ उदर, अश्व, इषु षु ।

वृत्तिः ॥ उदर अश्व इषु इत्येतेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञाया विषये पूर्वपदमन्तोशात् भवति ॥

107. The first member in a Bahuvrīhi, before the words उदर, अश्व and इषु, gets acute on the final syllable, when the compound denotes a Name.

Thus वृकोदरः, शोमोदरः, हयश्वः, घोवनाश्वः, सुवर्णपुङ्खलेषुः and महेषुः ॥ This sūtra is also an exception to VI. 2. 1 by which the first term would have retained its original accent. The word वृक has acute on the first by Phit II. 7. The word शम is formed by मनिन् affix (Uṇ IV. 145) and is first acute; हेरि is also first acute is formed by इन् (Uṇ IV. 118). The word घोवन if considered as an underived primitive, has acute on the first by Phit II. 19. If it be considered as derived from युवन् with the affix अण् then it is already end-acute and would retain its accent even by VI. 2. 1. The first Bahuvrīhi word सुवर्ण has acute on the final by VI. 2. 172, the second Bahuvrīhi compound सुवर्णयुक्ताः has acute on ण by VI. 2. 1, the third Bahuvrīhi with इषु gets accent on ख ॥ The word महत् is end-acute by V. 2. 38. Its mention here appears redundant.

क्षेपे ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ क्षेपे ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे गम्यमाने उदरादिषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञाया विषये पूर्वपदमन्तोशात् भवति ॥

108. A word before उदर, अश्व and इषु in a Bahuvrīhi gets acute on the final, when reproach is meant.

Thus कुण्डोदरः, घटोदरः, कटुकाश्वः, स्यान्दिनाश्वः, अनिघातेषुः, चलाचलेषुः ॥ The word कुण्ड has acute on the first as it is a Neuter name (Phit II. 3), and it would have retained this accent in the Bahuvrīhi by VI. 2. 1. but for this sūtra. The word घट is formed by अच् (III. 1. 134) and has acute on the final, and so it would have retained this accent by VI. 2. 1. even with out this sūtra. The word कटु being formed by कन् (V. 3. 75) has acute on the first. स्यान्दिन is formed by the Nishṭā affix क्त ॥ The word अनिघात being an avyayibhāva, the first member would have retained its original accent. In this and the last sūtra, all the acutes may optionally be changed into svarita by VIII. 2. 6. But अदुर्दृष्टः and दुर्दृष्टः have acute on the final by VI. 2. 172, which being a subsequent sūtra, supersedes this present, so far as अन् and सु are concerned.

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नदी, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोशात् भवति ॥

109. In a Bahuvrīhi compound having the word नद्यु as its second member, the first member ending in the feminine affix ई (नदी word) has the acute on its final syllable,

Thus गौरीबन्धुः, वास्वीबन्धुः ॥ The words गौरी and वास्वी are formed by adding डीप् (IV. 1. 16) to गार्य and वास्व ending in यम् (IV. 1. 105), and therefore, they are first acute. By VI. 2. 1 this accent would have been retained, but for the present sūtra. Why do we say “a Nadi (Feminine in इ) word”? Observe ब्रह्मबन्धुः, the word ब्रह्म has acute on the first syllable as it is formed by मनिन् (Uṇ IV. 146) and it retains that accent (VI. 2. 1). Why do we say “before बन्धु”? Observe गौरीमित्रः ॥

निष्ठापसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ निष्ठा, उपसर्ग-पूर्वम्, अन्य-तरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तपुसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोऽक्षं भवति ॥

110. In a Bahuvrīhi compound, a Participle in क preceded by a preposition, standing as the first member of the compound, has optionally acute on the last syllable.

Thus प्रथोत्तुलः or प्रथोत्तुलः (VI. 2. 169), or प्रथोत्तुलः (VI. 2. 49 and 1) प्रक्षालितैवाहः or प्रक्षालितैवाहः ॥ When the word तुल means (mouth) then by VI. 2. 167 which is an optional rule, the accent falls on the last syllable लः ॥ When the other alternative is taken or when it does not mean (mouth) then by VI. 2. 49 the acute falls on प्र. which accent is retained (VI. 2. 1). Why do we say “a Nishṭhā”? Observe प्रसवकतुलः which is acute in the middle by the kṛit accent being retained after प्र (VI. 2. 139). Why do we say ‘preceded by a preposition’? Observe शुक्रतुलम् which has acute on the first by VI. 1. 206.

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ उत्तर, पदादिः, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदाशिरस्येतदधिकृतम् । यदित उर्द्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिरुक्तो मयसीत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

111. In the following sūtras, upto VI. 2. 136 inclusive, should always be supplied the phrase “the first syllable of the second member has the acute”.

This is an aṭhikāra aphorism and the word उत्तरपदः exerts its influence upto the end of the chapter, while the word आदि has scope upto VI. 2. 137 exclusive.

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ कर्णः, वर्ण, लक्षणात्, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे वर्णवर्णना लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

112. In a Bahuvrīhi compound, the word कर्ण standing as second member, has acute on the first syllable, when it is preceded by a word denoting color or mark.

Thus with color we have शुक्लकर्णः, कृष्णकर्णः, and with mark-name, we have शार्ङ्गकर्णः, the lengthening of शार्ङ्ग and शङ्कु takes place by VI. 3. 115.

The marks of 'scythe', 'arrow' &c, are made on the ears of cattle to mark and distinguish them. It is such a 'mark' which is meant here, therefore, the rule does not apply to स्थूलकर्णः ॥ Why do we say कर्ण ? Observe श्वेतपादः, कूटशृङ्गः here श्वेत being formed by अच् (II. 1. 134) is end-acute, and कूट being formed by क (III. 1. 135) is also end-acute and these accents are retained in the compound. Why do we say "when preceded by a word denoting color or mark"? Observe शोभनपादः where शोभन being formed by डृच् (III. 2. 149) is end-acute and this accent is retained (VI. 2. 1).

संज्ञोपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ संज्ञा, औपम्ययोः, च ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिरुच्यते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युशात् भवति संज्ञायाम् ॥

113. In a Bahuvrīhi the second member कर्ण has acute on the first syllable, when the compound denotes a Name or a Resemblance.

Thus कुञ्चिकर्णः, मणिकर्णः, are Names: गोकर्णः, खर्कणः denote resemblance i. e. "persons having ears like a cow or an ass".

कण्ठपृष्ठभ्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ कण्ठ, पृष्ठ, भ्रीवा, जङ्घम, च, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ कण्ठ पृष्ठ भ्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञोपम्ययोराद्युशात् भवन्ति ॥

114. In a Bahuvrīhi expressing a Name or comparison, the second members कण्ठ, पृष्ठ, भ्रीवा and जङ्घा have acute on the first syllable.

Thus Name: सितिकण्ठः, नीलकण्ठः ॥ Comparison खर्कण्ठः, उष्ट्रकण्ठः ॥ Name काण्डवृष्टः, नाकवृष्टः ॥ Resemblance गोवृष्टः, अजवृष्टः ॥ Name सुमीवः, नीलमीवः, रक्तमीवः ॥ Resemblance गोमीवः, अद्वमीवः ॥ Name नाडीजङ्घः, तालजङ्घः ॥ Resemblance गोर्जङ्घः, अद्वर्जङ्घः, एणीजङ्घः ॥

The sūtra कण्ठपृष्ठभ्रीवाजङ्घ is in Neuter gender, and जङ्घा is shortened as it is a Samāhāra Dvandva. In the case of सुमीवः the accent would have fallen on the final व by VI. 2. 172, this ordains acute on मी ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ शृङ्गम, अवस्थायाम्, च (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युशात् भवति ॥

115. In a Bahuvrīhi denoting age, (as well as a Name or a Resemblance), the second member शृङ्ग gets acute on the first syllable.

Thus उदगतशृङ्गः, व्यंज्यशृङ्गः, अंज्यशृङ्गः ॥ Here the word शृङ्ग denotes the particular age of the cattle at which the horns come out, or become one or two inches long. Name:—कृष्णशृङ्गः comparison: गोशृङ्गः, नेपशृङ्गः ॥ Why do we say when denoting 'age &c'. Observe स्थूलशृङ्गः ॥

नञो जरमरमित्तमृताः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ नञः, जर, मर, मित्र, मृताः, (आ-
द्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् उत्तरे जरमरमित्तमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ॥

116. After a Negative Particle, in a Bahuvrīhi, the acute falls on the first syllable of जर, मर, मित्र and मृत ॥

Thus अजरः, अमरः, अमित्रः and अमृतः ॥ Why do we say after a Negative Particle? Observe ब्राह्मणमित्रः ॥ Why do we say “जर &c”. Observe अशङ्कः when the final gets the acute by VI. 2. 172.

सोर्मनसी बलोमोषसी ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ सोः, मन्-असी, अ लोम, उपसी ॥
वृत्तिः ॥ सोरुत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसीवर्जयित्वा ॥

117. After the adjective सु in a Bahuvrīhi, a stem ending in मन् and अस्, with the exception of लोमन् and उपस् has acute on the first syllable.

Thus सुकर्मन्, सुधर्मन्, सुप्रथिमन्, सुप्रेयस, सुयेशस, सुकोतस् so also सुर्वेन् and सुध्वेन् from the root क्स् and ध्वस् with the affix क्तिप् ॥ The final स् is changed to व् by VIII. 2. 72. But this substitution is considered asiddha for the purposes of accent, and these words are taken as if still ending in अस् ॥ Why do we say ‘after सु?’ Observe कृतकर्मन्, कृतयशस् ॥ Why do we say ‘ending in मन् and अस्?’ Observe सुराजन् and सुतभन् formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156), and the accent is on श and त, but with सु, the accent is thrown on the final by VI. 2. 172. Why do we say with the exception of लोमन् and उपस्? Observe सुलोमैन् and सुर्वेन् (VI. 2. 172). The following maxim applies here: अनितस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति “whenever अन्, or इन् or अस् or मन्, when they are employed in Grammar, denote by I. 1. 72, something that ends with अन् or इन् or अस् or मन्, there (अन्, इन्, अस् and मन्) represent these combinations of letters, both in so far as they possess and also in so far as they are void of, a meaning”. Therefore the मन् and अस् void of meaning are also included here. Thus धर्मन् is formed by मन् (Uṇ I. 140), but कर्मन् is formed by मनिन् (Uṇ IV. 145), and प्रथिमन् is formed by इमनिष् affix (V. 1. 122) in which मन् is only a part. Similarly यशस् is formed by भयुन् (Uṇ IV. 191), and so also क्षातस् (Uṇ IV. 202); but in सुध्वेन् (सुध्वस् from ध्वस् with the affix क्तिप् III. 2. 76) the rule applies also, though अस् is here part of the root. But when the samāsānta affix कप् is added (V. 4. 154) then the accent falls on the syllable immediately preceding कप्, for there the subsequent Rule VI. 2. 173 supersedes the present rule: thus सुकर्मकः, सुक्षेत्रकः ॥

कृत्वादयश्च ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ कृत्वाडयः, च, ॥

वृत्तिः ॥ कृत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।

118. After सु in a Bahuvrīhi, the acute falls on the first syllable of क्तु &c.

Thus सुकैतुः, सुहृषीकः, सुर्मैपतिः, सुहैव्यः, सुर्मैगः, सुर्मैतीकः ॥

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ आद्युदात्तम्, द्वयञ्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ आद्युदात्तं द्वयञ् उगपरश्च बहुव्रीहौ समासे सौरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि विषये ॥

119. In a Bahuvrīhi compound in the Chhandas, a word of two syllables with acute on the first syllable, when preceded by सु, gets acute on the first syllable.

In other words, such a word retains its accent. Thus:—स्वदशसिन्धुः सुर्या सुवाता (Rig Veda X. 76. 8). Here स्वदशः and सुर्यः have acute on अ and र, which they had originally also, for अश्व and रथ are formed by कृन् (Uṇ I. 151) and कथन् (Uṇ II. 2) respectively and have the निन् accent (VI. 1. 197). Why do we say 'having acute on the first syllable'? Observe वा सुडाहुः स्वंह्युरिः (Rig II. 32. 7). Here बाहु has acute on the final (Uṇ I. 27 formed by उ affix and has the accent of the affix III. 1. 3). Why do we say 'having two syllables'? Observe सुयुरसन्, सुहृण्यः ॥ This sūtra is an exception to VI. 2. 172.

वीरवीर्यौच ॥ १२० ॥ पदानि ॥ वीर, वीर्यौ, च, ॥

वृत्तिः ॥ वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सौरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः ।

120. In a Bahuvrīhi compound in the Chhandas, after सु, the words वीर and वीर्य have acute on the first syllable.

Thus सुवीरिण ते, सुवीरस्ते जजिता (Rig IV. 17. 4) सुवीर्यैस्त्वदर्थम् (Rig VIII. 13 36) where सुवीर्य has acute on वी ॥ So also सुवीर्यस्य पतयः स्याम् ॥ The word वीर्य is formed by वन् affix and by VI. 1. 213, it would have acute on the first. But its enumeration in this sūtra shows that Rule VI. 1. 213 does not apply to वीर्य ॥ The word वीर्य has svarita on the final in the Chhandas, by Phit IV. 9. In the secular literature it is ādyudātta.

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष, समम्, अव्ययीभावे ॥

वृत्तिः ॥ कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति ॥

121. In an Avyayibhāva compound, the following second terms have acute on their first syllable : कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष and सम ॥

Thus परिकूलम्, उपकूलम्, परितीरम्, उपतीरम्, परितूलम्, उपतूलम्, परिमूलम्, उपमूलम्, परिशालम्, उपशालम्, उपोक्षम्, पर्यक्षम्, सुर्वम्, विर्वम्, निर्वम् and दुर्वम् ॥ These last four are to be found in Tishṭhadgu class of compounds (II. 1. 17). Why do we say 'कूल &c'? Observe उपकुम्भम् ॥ Why do we say "in an Avyayibhāva

compound ?" Observe परमकूलम्, उत्तमकूलम् ॥ After the prepositions परि, प्रति, उप and अप, the words कूल &c would have become accentless by VI. 2. 33, the present sūtra supersedes VI. 2. 33, and we have accent on कूल &c and not on the Prepositions.

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विवर्गौ ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य, काण्डम्, द्विवर्गौ ॥

वृत्तिः ॥ कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विवर्गौ समासआद्युदात्तानि भवन्ति ॥

122. In a Dvigu Compound the following second members get acute on their first syllable :—कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य and काण्ड ॥

Thus द्विकंसः, (द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतः the affix टिठन् V. 1. 25 is elided by V. 1. 28) त्रिकंसः, द्विमन्थः, (the affix डक् V. 1. 19 is elided by V. 1. 28) त्रिमन्थः, द्विशूर्पः, (the affix भम् V. 1. 26 is elided) द्विपाय्यः, त्रिपाय्यः, द्विकाण्डः, त्रिकाण्डः ॥ Why do we say in a Dvigu ? Observe परमकंसः, उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषे, शालायाम्, नपुंसके ॥

वृत्तिः ॥ शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

123. The word शाला at the end of a Tatpuruṣa compound when exhibited in the Neuter has acute on the first syllable.

Thus ब्राह्मणशालम्, क्षत्रियशालम् ॥ The compound becomes Neuter by II. 4. 25. Why do we say "in a Tatpuruṣa"? Observe दृढशालं ब्राह्मणकुलम् which is a Bahuvrihi compound and therefore first member retains its accent VI. 2. 1, and as the first member is a Nishṭhā word, it has acute on the final. Why do we say "the word शाला ?" Observe ब्राह्मणसेनम् ॥ Why do we say 'in the Neuter'? Observe ब्राह्मणशाला ॥ Compare VI. 2. 86.

कन्या च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ कन्या, च, ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कथाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

124. In a Neuter Tatpuruṣa ending in कन्या, the acute falls on the first syllable of the second member.

Thus सौशमिकन्यम्, आह्वरकन्यम्, चण्डकन्यम् ॥ The word सौशमिः denotes the descendant of सुशमः (शोभनः शमो यस्य) आह्वर is formed by the preposition आ with the verb हृन् and the affix क (III. 1. 136) The compound is Neuter by II. 4. 20. These are Genitive compounds. When the word is not Neuter we have शमिकन्या ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आदिः, चिहणादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिश्चासौ भवति ॥

125. In a Neuter Tatpuruṣa ending in कन्या, the first syllable of चिह्न &c have the acute.

As चिह्नकन्यम्, मैत्रकन्यम्, मैत्रकन्यम् ॥ The repetition of the word भादि in this sūtra, though its anuvritti was present, indicates that the first syllable of the *first member* gets the acute. The word चिह्न is derived from the root चिनांसि with चिष् which gives चित् and ह्न is formed by adding अच् (III. 1. 134) to ह् ॥ चित् + ह्न = चिह्न the elision of त् is irregular.

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ चेल, खेट, कटुक, काण्डम्, गर्हायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमानायामाद्युशक्तानि भवन्ति ॥

126. The words चेल, खेट, कटुक and काण्ड at the end of a Tatpuruṣa have acute on the first syllable, when a reproach is meant.

Thus पुत्रचेलम्, भार्याचेलम्, उपानतखेटम्, नगरखेटम्, (खेट इति वृणनाम्, तद्वद् दुर्बलं उपानत्) इधिकैटुकम् (कटुकमस्वादु) उक्षित्कैटुकम्, भूतकौण्डम् (काण्डमिति धारनाम्, तद्यथा सत्स्वी-
शकर मेवं भूतमपि) प्रजाकौण्डम् ॥ The reproach is denoted of the sons &c by comparing them to चेल &c. The analysis will be पुत्रचेलमिव i. e. चेलवत् तुच्छम् and the compounding takes place under II. 1. 56: the Vyaghrādi class being an akṛti-gaṇa. When reproach is not meant, we have परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ चीरम्, उपमानम् ॥

वृत्तिः ॥ चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युशक्तं भवति ॥

127. The word चीर, at the end of a Tatpuruṣa, has acute on the first syllable, when something is compared with it.

Thus वक्षस्वीरमिव = वक्षस्वीरम्, पटस्वीरम्, कम्बलस्वीरम् ॥ Why do we say 'when comparison is meant?' Observe परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पलल, सूप, शाकम्, मिश्रे ॥

वृत्तिः ॥ पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युशक्तानि भवन्ति ॥

128. In a Tatpuruṣa ending in पलल, सूप and शाक the acute falls on the first syllable of these, when the compound denotes a food mixed or seasoned with something.

Thus गुडपललम्, घृतपललम्, घृतसूपः, मूलकसूपः, घृतशौकम्, घृतशौकम् = गुडेन मिश्रं पललं &c. The compounding takes place by II. 1. 35. Why do we say 'when meaning mixed or seasoned?' Observe परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ कूल, सूद, स्थल, कर्षाः, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युशक्तानि भवन्ति ॥

129. The words कूल, सूद, स्थल and कर्ष have acute on their first syllable, when at the end of a Tatpurusha denoting a Name.

Thus शशिकूलम्, आहिकूलम्, देवसूदम्, भागीसूदम्, वाण्डायनस्थली, माहिकस्थली, शशि कर्षः ॥ All these are names of villages. The feminine of स्थल is taken here formed by डीष् (IV. 1. 42). When not a name we have परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ अ, कर्मधारये, राज्यम् (आद्युदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

130. The word राज्यम् has acute on the first syllable, when at the end of a Tatpurusha compound, which is not a Karmadhāraya.

Thus ब्राह्मणराज्यम्, क्षत्रियराज्यम् ॥ In a Karmadhāraya we have परमराज्यम् The accent taught in VI. 2. 126 to 130 is superseded by the accent of the Indeclinable taught in VI. 2. 2, though that rule stands first and this subsequent As कुचेलम्, कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वर्ग्यादयः, च, (आद्युदात्तानि)
वृत्तिः ॥ वर्ग्य इत्येवमाशीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

131. At the end of a non-Karmadhāraya Tatpurusha compound, the words वर्ग्य &c have acute on the first syllable.

Thus वासुदेववर्ग्यः, वासुदेवपर्वण्यः, अर्जुनवर्ग्यः, अर्जुनपर्वण्यः ॥ In a Karmadhāraya we have परमवर्ग्यः ॥ The words वर्ग्य &c are nowhere exhibited as such; the primitive words वर्ग, पूग, गण &c sub-division of दिगादि (IV. 3. 54) are here referred to, as ending with यन् affix.

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ पुत्रः, पुम्भ्यः (आद्युदात्तः) ॥
वृत्तिः ॥ पुत्रश्च पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तो भवति ॥

132. The word पुत्र coming after a Masculine noun in a Tatpurusha has acute on the first syllable.

Thus कौनटिपुत्रः, शमकपुत्रः, माहिषपुत्रः ॥ Why do we say 'a पुत्र' ? Observe कौनटिमातुलः ॥ Why do we say 'after a masculine word' ? Observe नार्गीपुत्राक्षीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विर्कसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ न, आचार्य्य, राज, त्विक, संयुक्त, ज्ञात्याख्येभ्यः, (आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ आचार्य्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । कस्विजो याजकाः । संयुक्ताः क्षीसंबन्धिनः दयालावयः । ज्ञा मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रश्च पुंशब्देभ्य आद्युदात्तो भवति ।

133. The word पुत्र has not acute on the first syllable, when preceded by a word which falls under the category of teachers, kings, priests, wife's relations, and agnates and cognates.

The word आचार्य means 'teacher', राजा 'prince, king', ऋत्विज् 'a sacrificing priest', संयुक्ताः 'relations through the wife's side' as श्याल 'brother-in-law' &c. ज्ञाति means 'all kinsmen related through father and mother or blood-relations'. The word आख्या shows that the rule applies to the synonyms of 'teacher' &c, as well as to particular 'teacher' &c. Thus आचार्यपुत्रः, उपाध्यायपुत्रः, शाकटायनकपुत्रः, राजपुत्रः, ईश्वरपुत्रः, नन्दपुत्रः, ऋत्विजपुत्रः, याजकपुत्रः, सेतुपुत्रः, (VI. 3. 23) संयुक्तपुत्रः, संबन्धपुत्रः, श्यालकपुत्रः, ज्ञातिपुत्रः, भ्रातृपुत्रः (VI. 3. 23). Here the special accent of पुत्र taught in the last sūtra being prohibited, the accent falls on the last syllable by the general rule VI. 1. 2 23.

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ चूर्णादीनि, अ, प्राणि, षष्ठ्याः, (आनुदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपक्षादिति वर्ज्यते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपक्षानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्राणि तत्पुरुषे समासे आनुदात्तानि भवन्ति ॥

134. The words चूर्ण &c, in a Tatpurusha compound have acute on the first syllable, when the preceding word ends in a Genitive and does not denote a living being.

Thus मृत्तचूर्णम्, मत्स्यचूर्णम्, but मत्स्यचूर्णम् where the first term is a living being, and परमचूर्णम् where it is not Genitive. Another reading of the sūtra is चूर्णादीन्यप्राण्युपमहान्, the word उपमह being the ancient name of षष्ठी given by old Grammarians.

1 चूर्ण, 2 करिष, 3 करिष, 4 शाकिन, 5 शाकट, 6 शाक्षा, 7 मूस्त, 8 कुन्दुम (कुन्म), 9 हल, 10 चमसी, 11 चकन (चकन चकन), 12 चोल ॥

The word चूर्ण is derived from the root चूरी हाहे (Div 50) with the affix क; करिष and करिष are formed with the upapada करि and the verbs वा 'to go' and पा 'to protect' respectively, and the affix क (कैरिणवाति=करिष) (III. 2. 3); शक with the affix इनञ् added diversely (Uṇ II. 56); शक with अटच् (Uṇ IV. 81) gives शकट; this with अण् (तद्धति) gives शाकट; शक् क्षरति=शाक्षा (Prishodarādi); हृष्ट (हाष्टे) with क् gives मूस्त the penultimate being lengthened; the word कुन्दु is formed by the affix क्तिच् added to the root दु with the upapada कु (कुन्दुनोति कुत्सितं वा हुनोति) the augment हुन् being added to कु ॥ कुन्दु निमीते=कुन्दुमः ॥ हल with the affix कपन् gives हलपः, चम with असच् forms चमस, then is added ङीष्; चकन is formed by अच् (III. 1. 134) added to कच् and reduplication, चोलस्वापत्यं=चोलः ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ षट्, च, काण्डादीनि, (आधुदासानि)
वृत्तिः ॥ षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राजिघृष्टा आधुदासानि भवन्ति ॥

135. The six words काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक and कूल of Sûtras VI. 2. 126-129, preceded by a non-living genitive word, have acute on the first syllable.

As हर्मकोण्डम्, शारकोण्डम्; हर्मचौरम्, कुशाचौरम् ॥ In the last two examples शार is not used as a comparison, that case being governed by VI. 2. 12 तिलपल्लवम्, मूलकशाकम्, दुग्धसूपः ॥ Here पलल, सूप and शाक do not denote mixing which is governed by VI. 2. 128. नन्दीकूलम्, सद्युद्धकूलम्, here the compound do not denote a Name, which would be the case under VI. 2, 129. Why then 'six' only? Observe राजसूयः ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ कुण्डम्, वनम् (आधुदासम्) ॥

वृत्तिः ॥ कुण्डशब्देन कुण्डसादृश्येन वने वसते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आधुदासवति ॥

136. The word कुण्ड at the end of a Tatpurush compound denoting 'a wood or forest', has acute on the first syllable.

The word कुण्ड here denotes 'a wood' by metaphor. Thus हर्मकुण्डं शारकुण्डम् ॥ Why do we say when denoting 'a wood'? Observe वृत्तकुण्डम् ॥ The word कुण्ड means (1) a basin (2) a caste called kunḍa. Some say it means 'forest' also primarily and metaphorically. The force here is that of सद्युदास, i. शारवणसद्युदासः = शारकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, भगालम्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ भगालवाच्युत्तरपदे तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

137. The word भगाल at the end of a Tatpurusha preserves its original accent.

The synonyms of भगाल are also included. As कुम्भीभगालम्, कुम्भीकर्षालम् ॥ The words भगाल &c, have acute on the middle. Phit II. 9. The word प्रकृत्य governs the subsequent sūtras upto VI. 2. 143.

शितेर्मित्याबह्व् बहुव्रीहायमसत् ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ शितेः, नित्य, अबह्व्, बहुव्रीहौ, अभसत्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ शितेरुत्तरपदे नित्ये यदबह्व् अभसत्प्रवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति ॥

138. After शिति, a word retains in a Bahuvrīhi its original accent, when it is always of not more than two syllables, with the exception of असत् ॥

Thus चितिपाद्, चित्यंसः, चित्यौष्ठः ॥ The word चित् belongs to वृष्णि class (VI. 1. 203) and has acute on the first, and बंसः and बौष्ठः being formed by सन् (Uṇ V. 21) and यन् (Uṇ II. 4) affixes, have acute on the first (VI. 1. 197). Why do we say 'after चिति'? Observe कर्त्तनीयपाद्: which being formed by the affix कर्त्तनीयप् has acute on the penultimate syllable नी by VI. 1. 217 ॥ Why do we say 'always'? Observe चित्तिककुत्, for though ककुत् is here of two syllables, it is an abbreviated form of ककुत्, the final क् being elided in denoting condition of life (V. 4. 146), in compounds other than those denoting 'age', we have चित्तिककुत्, hence this word is not such which is *always* of two syllables. The word चिति has acute on the first syllable, by Phiṭ II. 10, and retains this accent in the Bahuvrīhi (VI. 2. 1). Why do we say 'abahvach or not many-syllable'? Observe चित्तिललाटः ॥ Why do we say in a Bahuvrīhi? Observe चित्तेः पाद् = चितिपाद्ः ॥ Why do we say 'with the exception of भसत्'? Observe चित्तिभसत् ॥ This sūtra is an exception to VI. 2. 1.

गतिकारकोपपदात्कुत् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ गति, कारक, उपपदात्, कृत, (प्र-कृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषवृत्ति वर्त्तते न बहुव्रीहिवृत्ति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृन्तदुत्तरपरं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

139. In a Tatpuruṣa, a word ending in a Kṛit-affix preserves its original accent, when preceded by an Indeclinable called Gati (I. 4. 60), or a noun standing in intimate relation to a verb (Kāraka), or any word which gives occasion for compounding (Upapada see III. 1. 92).

The above is according to Professor Bohtlingk. Thus प्रकर्त्तकः, प्रकर्त्तणम्, प्रहर्त्तकः, प्रहर्त्तणम् ॥ The compounding is here by II. 2. 18. With kāraka-word we have:—इष्टार्थकल्पनः, पलाशशौतनः, इमशुर्कल्पनः (III. 3. 117). With upapada words, we have:—इष्टकर्त्तकः, दुष्कर्त्तकः, सुकर्त्तकः ॥ All these are formed by लिट् affixes and the accent is governed by VI. 1. 193. i. e. the word कल्पन is formed by कृणुट् (इष्टं प्रकृष्यते येन); so also with शौतन (पलाशानि शौत्यन्ते येन स इण्डः); so also with कल्पन (इमं कल्पते येन स शुरादिः) Why do we say "after a Gati, Kāraka, or an Upapada word?" Observe देवदत्तस्यकारकः = देवदत्तकारकः ॥ Here the Genitive in देवदत्त does not express a kāraka relation. The genitive is here a शेष लक्षणा षष्ठी denoting a possessor and not a कर्मलक्षणा one: for had it been latter, there would have been no compounding at all, by II. 2. 16. see also II. 3. 65. The word कृत् is employed in the sūtra for the sake of distinctness; for a gati, kāraka or upapada could not be followed by any other word than a kṛit-formed word, if there is to be a samāsa. For two sorts of affixes come after a root (dhātu) namely लिट् and कृत् ॥ A samāsa can take place with kṛit-formed words, but

not with *tiñanta* words. So that without employing कृत् in the sūtra, we could have inferred that कृत् was meant. Therefore, it is said the 'Kṛit' is employed in the sūtra for the sake of distinctness. According to this view we explain the accent in प्रपचतितराम्, प्रपचतितमाम्, by saying that first compounding takes place with प्र and the words पचतितर and पचतितम ending in तरप् and तमप् and then आम् is added and the accent of the whole word is regulated by आम् by the rule चतितिषाद् (see V. 3. 56. and V. 4. 11). According to others, the कृत् is taken in this sūtra, in order to prevent the gati accent applying to verbal compounds in words like प्रपचति देवः, or प्रपचति देवाय (V. 3. 67), or प्रपचति रूपम् (V. 3. 66). The accent of these will be governed by the rule of the Indeclinable first term retaining its accent.

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ उभे, वनस्पत्यादिषु, युगपत् (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्यति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपरे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः ॥

140. In वनस्पति &c, both members of the compound preserve their original accent simultaneously.

Thus वनस्पति, both वन and पति have acute on the first syllable, and सु augment comes by VI. 1. 157. (2) बृहस्पतिः or बृहस्पतिः = बृहतां पतिः (VI. 1. 157) The word बृहन् is acutely accented on the final, some say it has acute on the first. (3) सचीर्षतिः (Sachī being formed by ङीष्), some make Sachī acute or the first सचीर्षतिः, by including it in Sarangraha class (IV. 1. 73). (4) तनूनपातः (tanû being formed by ऊ Un I. 80 has acute on the final, according to others it has acute on the first and napât = na pâti or na palayati with ङिप् and has acute on the first). (5) नैराशतः नरा अस्मिन्नासीनाः शांसन्ति or नरा एव शांसन्ति (nara is formed by अप् and has acute on the first, Saṁsa is formed by षप्, the lengthening takes place by VI. 3. 137). (6) शुनः शोषः = शुन इव शोषोऽस्य is a Bahuvrihi: the Genitive is not elided by (VI. 3. 21. Vârt.), and both have acute on the first. (7) सौण्डार्यमार्कौ both 'Sanda' and 'Marka' being formed by षप् have acute on the first: the lengthening takes place by VI. 3. 137. (8) तृष्णावहन्त्री ॥ Trishṇa has acute on the first, वहन्त्री has acute on the final. The lengthening here also is by VI. 3. 137. (9) बम्बोविश्वयसौ ॥ Bamba is finally acute, and viśva by VI. 2. 106 has acute on the final, as viśvavayas is a Bahuvrihi. The lengthening takes place as before by VI. 3. 137. (10) मर्म्युः ॥ मर् is formed by ङिष् affix and मर्म्यु has acute on the final. The words governed by this sūtra are those which would not be included in the next two sūtras.

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ देवता, द्वन्द्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपरे प्रकृतिस्वरे भवतः ॥

141. In a Dvandva compound of names of Divinities, the both members retain their original accent.

Thus ईन्द्रासौमो, ईन्द्राईरुणो, ईन्द्राईहस्पती ॥ The word इन्द्र has acute on the first (by nipatana), सोम is formed by मन् (Uṇ I. 140), and has acute on the first (VI. 1. 197), रुक्म is formed by उन् (Uṇ III. 53) and by VI. 1. 197 has acute on the first. ईहस्पाति has two acutes by VI. 2. 140, and Indra-Brihaspati has three acutes. Why do we say "names of divinities"? Observe पशन्त्यमोषौ ॥ Why do we say 'a Dvandva'? Observe अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे अनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ न, उत्तरपदे, अनुदात्तादौ, अ पृथिवी, रुद्र, पूष, मन्थिषु ॥
वृत्तिः ॥ उत्तरपदे अनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु वाञ्छते देवताद्वन्द्वे नाम्ने युगपत्पठ्यकृतित्वे भवतः ॥

142. In a Dvandva compound of the names of divinities, both members of the compound simultaneously do not retain their accent, when the first syllable of the second word is anudatta, with the exception of पृथिवी, रुद्र, पूष, and मन्थि ॥

Thus ईन्द्राग्नी, इन्द्रवायू, the words Agni and Vāyu have acute on the final. The word uttarapada is repeated in the sūtra, in order that it should be qualified by the word 'anudattāda', which latter would otherwise have qualified Dvandva. The word "anudattāda" shows the scope of the prohibition and the injunction. Why do we say with the exception of 'prithivi' &c? Observe द्यावापृथिव्यौ or द्यौः dvya-ā has acute on the first, 'prithivi' being formed by 'rīsh', has acute on the final. सौमरुद्रौ, Rudra is formed by 'rak' affix (Uṇ II. 22.), and has acute on the final. ईन्द्रापूषणौ, Pūshan has acute on the end. (Uṇ I. 159) सुक्रमन्थिनौ, the words Śukra and manthin have acute on the final.

अन्तः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ अन्तः, ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्यधिकारो यदिह ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

143. In the following sūtrās up to the end of the chapter, should always be supplied the phrase "the last syllable of the second member has the acute".

The application is given in the next sūtra.

थायघञ्काजबिजकाणाम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ थ, अथ, घञ्, क, अच्, अप्, इञ्, काणाम्, (अन्त उदात्तः,) ॥

वृत्तिः ॥ थ अथ घञ् क अच् अप् इञ् क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदस्येवामन्त उदात्तो भवति ॥

144. The last syllable of the second member has the acute, in the verbal nouns ending in थ, अथ, घञ्, क, अच्, अप्, इञ् and क, when preceded by a Gati, a Kāraka or an Upapada (VI. 2. 139).

Thus सुनीर्यैः, अवधूयैः formed by कृयन् affix (Uṇ II. 2 and 3), and but for this sūtra, by VI. 2. 139 these words would have retained their original accent which was acute on the first. अयः—आयस्यैः, उपवस्यैः formed by अयन् affix (Uṇ III. 116). घम्—घमेर्यैः, काष्ठमेर्यैः, रज्जुमेर्यैः ॥ कः—कुरासागर्तैः, Here क has the force of कर्म, and the gati आ would retain its accent (VI. 2. 49) therefore, आगत is first acute: this accent would have been retained when compounded with the kāraka word dūra, but for this sūtra. विशुक्लैः आलपशुष्कैः ॥ अच् (III. 3. 56) :—प्रशब्दैः, प्रज्वर्यैः, the words शय 'dwelling', and जय 'victory' are acute otherwise on the first (VI. 1. 201, 202). अप्—प्रलर्दैः, प्रसर्दैः ॥ इच्—प्रलविर्जैः, प्रसविर्जैः ॥ क—खरिवृदैः, गोवृदैः=गां वर्षति, खरिं वर्षति (III. 2. 5 Vārt) : प्रवृदैः, प्रह्वैः, (क being added by III. 1. 135). The word वृष has acute on the first as it belongs to वृषाणि class (VI. 1. 203). When the preceding words are not Gati, Kāraka or Upapada, this rule does not apply : as सुस्तुतं भवता, अतिस्तुतं भवता, where सु and अति being Karmapravachaniya, the words get the accent of the Indeclinable.

सूपमानात् कः ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ सु, उपमानात्, कः, ॥

वृत्तिः ॥ सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तपुत्तरपदमन्तोशाच्च भवति ॥

145. The Participle in क has acute on the final, when it is preceded by सु or by a word with which the second member is compared.

Thus सुकृन्तम्, सुभुक्त्तम्, सुपीतम् ॥ With Upamāna words we have—वृक्षाव-
सुप्तम्, वाशालुर्तम्, सिंहावर्तितम् ॥ This debars VI. 2. 49 and 48. When सु is not a Gati, the rule does not apply, as सुस्तुतम् भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, अनाचितादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये गति कारकापवसान् क्तान्तपुत्तरपदमन्तोशाच्च भवति आचितादीन्वर्जयित्वा ॥

146. The Participle in 'kta' has acute on the last syllable, when preceded by a Gati, or a Karaka or an Upapada, if the compound denotes a Name, but not in आचित &c.

Thus सेतूनां रामायणः, उपहृतं शाकल्यः, परिजग्म्यः कौण्डिन्यः ॥ This debars VI. 2. 49, धनुषस्तानां नदी, कुशालस्तानां नगरम्, हस्तिशृङ्गां भूमिः ॥ Here VI. 2. 48 is debarred. Why do we say "when it is not आचित &c" Observe औपचितम् &c.

1 आचित, 2 पर्याचित, 3 आस्थायित. 4 परिगृहीत. 5 निरुक्त. 6 प्रतिपन्न. 7 अपश्लिष्ट*, 8 प्रश्लिष्ट, 9 उपहित (उपहत) 10 उपस्थित. 11 सिंहनागवि (संहिताशाब्दो यदा गौरवस्य संज्ञा तदन्तोशाच्च न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदन्तोशाच्च एव ॥)

The word संहिता in the above list does not take acute on the final, when it is the name of anything else than a 'cow'; but when it denotes 'a cow' it has acute on the final.

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ प्रवृद्धादीनाम्, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रवृद्धादीनां च क्तान्तपुत्तरपदमन्तोशाच्च भवति ॥

147. The words प्रवृद्ध &c. ending in 'kta' have acute on the final.

Thus प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुक्तोः सक्त्वः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु, खट्वा-
रुद्धः, कविशस्तः ॥ It is an Akritigaṇa. The words have acute on the final, even
when not followed by यान &c, though in the Ganapāṭha they are read along
with these words. Some hold it is only in connection with यान &c that these
words have acute on the final. This being an Akritigaṇa we have पुनरुत्प्लुतं
वातोरेषं, पुनर्निष्कृता रयः &c.

1 प्रवृद्धं यानम्, 2 प्रवृद्धो वृषलः, 3 प्रयुक्तासृणवः or प्रयुक्ताः सक्त्वः 4 आकर्षेऽवहितः, 5
अवहितो भोगेषु, 6 खट्वा-रुद्धः 7 कविशस्तः, आकृतिगणः.

कारकादुत्तथुतयारेवाशिषि ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ कारकात्, दत्त, श्रुतयोः, एव,
आशिषि ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायामिनि वर्तते, न्न इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोरेत्तथुतयारेव
क्लान्तयोरन्त उदात्तो भवति ॥

148. The final of Part Participles दत्त and श्रुत alone has acute, in a compound denoting a Name and a benediction, the preceding word being a word standing in close relation to an action (kāraka).

Thus देवा एतदेयासुः = देववर्त्तः, विष्णुरेव श्रुयाद् = विष्णुश्रुतः ॥

Why do we say "of दत्त and श्रुत"? Observe देवैवास्तिः (VI. 2. 48), which, though a Name, is not governed by VI. 2. 146, and does not take acute on the final, for the present rule makes a restriction with regard to that rule even. So that where a Participle in क् is preceded by a kāraka, and the compound denotes a benediction and a Name, the accent is not on the final, as required by VI. 2. 146, but such a word is governed by VI. 2. 48, unless the Participle be Datta and śruta, when the present rule applies. The word कारक indicates that the rule will not apply when a gati or upapada precedes. Why do we use 'एव (alone)'? So that the restriction should apply to 'kāraka', and not to 'Datta' and 'Śruta'. For the words 'Datta' and 'Śruta' will have acute on the final even after a nonkāraka word. As संश्रुतैः, विश्रुतैः ॥ Why do we say 'when denoting benediction'? The rule will not apply where benediction is not meant. As देवैः स्वाता = देवस्वाता ॥ This rule applies to Datta and Śruta after a kāraka-word, only when benediction is meant. It therefore does not apply to देवैश्च 'the name of Arjuna's conch', as आह्वेनश्चि देवैश्च, which is governed by VI. 2. 48.

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ इत्थंभूतेन, कृतम्, इति, च, (अ-
न्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते तत्र क्लान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तं भवति ॥

149. The Participle in क् has acute on the final, when the compound denotes 'done by one in such a condition'.

The word इत्थंभूत means 'being in such a condition'. Thus सुप्तप्रलपितम्, उन्मत्तप्रलपितम्, प्रमत्तगतिम्, विपन्नश्रुतम् as Adjectives and Abstract verbal nouns. This is an exception to VI. 2. 48. When the words प्रलपित &c are used to denote Noun of Action (भाव, then by VI. 2. 144 they get of course acute on the final.

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ अनः, भाव, कर्मवचनः, (अन्तोदात्तम्) ॥ वृत्तिः ॥ अन प्रत्ययान्तपुत्तत्वेन भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति ॥

150. After a kâraka as mentioned in VI. 2. 148, the second member ending in the affix अन, and denoting an action in the Abstract or the object (i. e. having the senses of a Passive Adjective), has acute on the final.

Thus भोजनभोजनं सुखम्, पयपानं सुखम्, चन्दनमियङ्गुलानिपनं सुखम् ॥ All these are examples of भाव or Abstract Verbal Nouns. राजभोजनः शालयः, राजाच्छादननिर्ण वा-सांसि, are examples of कर्मवचन or Passive Adjectives. These are formed by ल्युट् under III. 3. 116. For the Sûtra III. 3. 116 may be explained by saying that (1) ल्युट् is applied when the Upapada is in the objective case and bhâva is meant, (2) as well as when object is to be expressed. When the first explanation is taken, the above are examples of Bhâva; when the second explanation is taken, they are examples of Karma. Why do we say "ending in अन्"? Observe, हस्तशर्यशुसिभिन् ॥ Why do we say "when expressing an action in the abstract (bhâva), or an Object (karma)"? Observe हस्तधार्यनम्, here ल्युट् is added after an Instrumental kâraka (III. 3. 117). Why do we say "after a kâraka"? Observe निदर्शनम्, भवनेर्लेखनम् ॥ In all the counter-examples, the second members retain there original accent.

मन्किन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ मन्, किन्, व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान, याजकादि, क्रीताः ॥

वृत्तिः ॥ मन्तन्तं किन्तन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दभोगपरमन्तोदात्तं भवति ॥

151. The words ending in मन् or किन् affixes, and the words व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान and क्रीत as well as याजक &c, have acute on the final, when at the end of a compound, preceded by a kâraka word.

Thus मन्—रथवर्त्मन्, शकटवर्त्मन् ॥ किन्—प्राणिनिकृतिः, आपिशालिकृतिः ॥ व्याख्यान—ब्रह्मयनव्याख्यानम्, छन्दोव्याख्यानम् ॥ शयन—उज्जशयनम्, ब्राह्मणशयनम् ॥ आसन—राजासनम्, ब्राह्मणसनम् ॥ स्थान—गोस्थानम्, अश्वस्थानम् ॥ याजकादि words are those which form Genitive compounds under II. 2. 9, and those compounds only are to be taken here; as ब्राह्मणयाजकैः, अत्रिययाजकैः, ब्राह्मणपूजकैः, अत्रियपूजकैः ॥ क्रीत—गोक्रीतैः, अश्वक्रीतैः ॥ This is an exception to VI. 2. 139. and in the case of क्रीत, rule VI. 2. 48 is superseded. The words व्याख्यान &c do not denote here भाव or कर्म, had they done so, rule

VI. 2. 149 would have covered them. When the first member is not a kâraka, we have प्रकृतिः and प्रहृतिः ॥

1 वाचक, 2 पूजक, 3 परिचारक, 4 परिवेषक परिवेषक 5 आपक छातक 6 अध्यापक, 7 उस्ताहक (उस्ताहक) 8 उद्भूतक, 9 हातृ, 10 भर्तृ, 11 रथगणक, 12 पत्तिगणक, 13 पोतृ, 14 हातृ, 15 वर्तक.

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, पुण्यम् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

152. The word पुण्य has acute on the final when preceded by a noun in the Locative case.

Thus अभ्ययेन पुण्यम् = अध्ययनपुण्यम्, वेदपुण्यम् ॥ The compounding takes place by II. 1. 40 by the process of splitting the sūtra (yoga-vibhāga), taking सप्तमी there as a full sūtra, and सौण्डेः another. Here by VI. 2. 2, the first member would have preserved its accent, the present sūtra supersedes that and ordains acute on the final. The word पुण्य is derived by the Uṇādi affix यन् (Uṇ V. 15) and would have retained its natural accent (VI. 1. 213) and thus get acute on the first syllable by kṛit-accent. (VI. 2. 139). Why do we say 'a locative case'? Observe वेदेन पुण्यं = वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ ऊनार्थ, कलहम्, तृतीयायाः ॥

वृत्तिः ॥ ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्परान्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

153. The acute falls on the final of words having the sense of ऊन, and of कलह, when they are second members in a compound, preceded by a term in the instrumental case.

Thus माघोर्नेम्, कार्पाषणोर्नेम्, मास्यिकर्नेम्, कार्पाषणविकर्नेम्, असिकलहैः, वाक्कलहैः ॥ The compounding takes place by II. 1. 31. This is an exception to VI. 2. 2 by which the first member being in the third case, would have retained its original accent. Some say that the word अर्थ in the sūtra means the word-form अर्थ, so that the aphorism would mean—"after an Instrumental case, the words ऊन, अर्थ, and कलह get acute on the final". The examples will be in addition to the above;—धान्येनार्थाः = धान्यार्थ ॥ If this be so, then the word-form ऊन alone will be taken and not its synonyms like विकल &c. To this we reply, that ऊन will denote its synonyms also, by the fact of its being followed by the word अर्थ ॥ By sūtra II. 1. 31, ऊनार्थ and कलह always take the Instrumental case, so we could have omitted the word तृतीयायाः, from this sūtra, for by the maxim of pratipadokta &c, ऊनार्थकलहं would have referred to the compound ordained by II. 1. 31. The mention of तृतीया here is only for the sake of clearness.

मिश्रं चानुपसर्गमसंशौ ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ मिश्रम्, च, अनुपसर्गम्, असंशौ ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयेति वर्धते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भवत्यसंशौ गम्यमाने ॥

154. The word मिश्र has acute on the final after an Instrumental case, when it is not joined with any Preposition and does not mean a 'compact or alliance'.

Thus गुडमिश्रोः, तिलमिश्रोः, सर्पिमिश्रोः ॥ Why do we say मिश्र? Observe गुडभा-
नाः ॥ Why do we say 'not having a Preposition'? Observe गुडसंमिश्राः ॥ The
employment in this sūtra of the phrase 'anupasargam' implies, that wherever
else, the word miśra is used, it includes miśra with a preposition also. There-
fore in II. 1. 31 where the word मिश्र is used, we can form the Instrumental
compounds with मिश्र preceded by a preposition also. Why do we say 'not
denoting a compact'? Observe ब्राह्मणमिश्रो राजा = ब्राह्मणे सह सहित ऐकाध्वेनापन्नः ॥ The
word सन्धि here means a contract formed by reciprocal promises, if you do this
thing for me, I will do this for you. Others say, it means close proximity,
without losing identity, and thus differs from मिश्र in which two things blend
together into one. Therefore though the King and the Brāhmaṇa may be in
close proximity as regards space, they both retain their several individualities:
hence the counter-example ब्राह्मणमिश्रो राजा ॥ While in the examples गुडमिश्राः &
there is no possibility of separating the two.

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ नञः, गुण,
प्रतिषेधे, संपादि, अर्ह, हित, अलम्, अर्थाः, तद्धिताः, ॥

वृत्तिः ॥ संपादि अर्ह हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वचनानाम-
प्यन्तोऽन्तानि भवन्ति ॥

155. The words formed with the Taddhita affixes denoting 'fitted for that' (V. 1. 99), 'deserving that' (V. 1. 63), 'good for that' (V. 1. 5), 'capable to effect that' (V. 1. 101), have acute on the final, when preceded by the Negative Particle नञ्, when it makes a negation with regard to the above mentioned attributes.

Thus संपादि 'suited for that' (V. 1. 99):—अकारणवैष्टकिर्कं मुखम् = न कारणवैष्ट-
किर्कं (कर्णवैष्टकाभ्यां संपादि) ॥ The affix is टम् ॥ अर्ह 'deserving that' (V. 1. 63):—
अवच्छादिकः = न छादिकः (छादमर्हति). The affix is ट् (V. 1. 64 and V. 1. 19). हित 'good for
that' (V. 1. 5):—अवत्सीर्यः = न वत्सीर्यः ॥ The affix is छ (V. 1. 1). अलमर्थः 'capable
to effect that' (V. 1. 101):—असंतापिकः = न संतापिकः ॥ The affix is टम् (V. 1. 18).
Why do we say 'after नञ्'? Observe गर्हभयमर्हति = गर्हभराधिकः, विगर्हभराधिकः, where
the negative वि is used and therefore the avyaya वि retains its accent by VI. 2.
2. Why do we say 'negation of that attribute'? Observe गर्हभराधिकान्यः =
अगर्हभराधिकः ॥ The word गुण here means the attribute denoted by the
Taddhita affix, and not any attribute in general. Thus अकारणवैष्टकिर्कं मुखम् =

कर्णवैष्टकाभ्याम् न संपादि युक्तम् ॥ Why do we say 'in the sense of sampādi &c'? Observe पाणिनीयमधीयते=पाणिनीयः, न पाणिनीयः,=अपाणिनीयः ॥ Why do we say "Taddhita affixes"? Observe कन्यां वाकुर्महीति=कन्यावाढा, न वाढा=अवाढा ॥ Here तृच् a kṛit affix is added in the sense of 'deserving' (III. 3. 169).

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ य, यतो, च, अतदर्थे ॥

वृत्तिः ॥ य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तन्ते तदन्तस्यान्तरपश्य नमो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उक्तौ भवति ॥

156. The words formed with the Taddhita affixes य and यत् when not denoting 'useful for that', have acute on the last syllable, after the particle नञ् negating the attribute.

Thus पाशानां समूहः=पाश्याः, न पाश्याः=अपाश्याः, So also अतृण्यः (IV. 2. 49); इत्येषु भवं=इत्ययम्, न इत्ययं=अइत्ययम्, अकर्ण्यम् (V. 1. 6). Why do we say 'atadārtha:—not useful for that'. Observe पार्श्वयुक्कम्=पाश्व्यम्, न पाश्व्यम्=अपाश्व्यम् (V. 4. 25). This rule does not apply when the affixes are not Taddhita, as अरेयम् formed with the kṛit affix यत् ॥ There must be negation of the attribute, otherwise इत्याइत्ययम्=अइत्ययम् ॥ The affix य and यत्, one without any anubandha and the other with the anubandha त् being specifically mentioned, excludes all other affixes having य as their effective element, such as उप &c. (IV. 2. 9), thus न पामव्यं=अवामव्यम् ॥ See IV. 2. 9.

अचकावशक्तौ ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ अच, कौ, अ शक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायाद्युत्तरपरं नमः परमन्तोदात्तं भवति ॥

157. A word formed with the kṛit affix अच् and क, preceded by the particle नञ्, has acute on the final, when the meaning is 'not capable.'

Thus अपचः=य पक्तुं न शक्नोति, so also अजयः, अपठः, अविशिषः, अविनिर्लभः (III. 1. 134 &c). Why do we say when meaning 'not capable'? Observe अपचो दीक्षितः, अपचः परिव्राजकः ॥ A दीक्षित and a परिव्राजक do not cook their food, not because they are physically incapable of cooking, but because by the vows of their particular order they are prohibited from cooking.

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ आक्रोशे, च ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे च गम्यमाने नम उत्तरमच्छान्तमन्तोदात्तं भवति ॥

158. A word formed by the kṛit-affixes अच् or क, preceded by the Negative particle, has acute on the final when one abuses somebody by that word.

Thus अपचोऽयं जाल्मः 'this rogue does not cook, though he can do so'. Here avarice is indicated, the fellow wants more pay before he will cook : and not his incapacity. So also अपठोऽयं जाल्मः, so also अविशिषः, अविनिर्लभः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, (अन्तो दात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे गम्यमाने नमः पर्युत्तरपरं संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति ॥

159. When abuse is meant, a word preceded by नञ्, has acute on the final, in denoting a Name.

Thus अवदत्तैः 'No Devadatta, not deserving of this name' अवदत्तैः, अविष्णुमित्रैः ॥

कृत्योक्तेष्णुच्चादयश्च ॥ १५० ॥ पदानि ॥ कृत्य, उक्, इष्णुच्, चाद्यादयः, च ॥
वृत्तिः ॥ कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताभ्यादादयश्च नम उन्तरेन्तोशाया भवन्ति ॥

160. After the Negative particle, the words formed by the kṛitya affixes (III. 1. 95), by उक्, and इष्णुच्, and the words चारु &c. have acute on the final.

Thus kṛitya:—अकर्त्तव्यम्, अकरणीयम्, उक्:—अनागायुकम्, अनपलायुकम् ॥ इष्णुच्-अनलंकारिष्णु, अनिराकरिष्णु ॥ The affix इष्णुच् includes लिष्णुच् also: अनाक्यभविष्णुः, भयु-भगभाविष्णु ॥ चारु &c:—अचारुः, असार्थः, अर्थाधिकः, अवशान्यः, अननङ्गमेज्यः (double negation). अनकस्मान् (double negation), The words वर्तमान, वर्धमान स्वरमाण, धीयमाण रोचमान, क्रीयमाण, and शोभमान preceded by अ (नञ्) when denoting names have acute on the final. अविकारः, असदृशः and अविकारसदृशः (विकार and सदृश taken jointly & separately). अगृहपति, अगृहपतिकः ॥ अराज्ञा and अनर्हः in the Vedas only. In the Vernacular they have the accent of नञ्, i. e. udātta on the first.

1 चारु, 2 साधु, 3 योषाक (यौषिक) 4 अनङ्गमेज्य, 5 वदान्त्र 6 अकस्मान्, 7 वर्तमानवर्धमानस्वरमाणधियमाणक्रीयमाणरोचमानशोभमानाः (क्रियमाण क्रीयमाण) संज्ञायाम्, 8 विकारसदृश व्यस्ते समस्ते (अविकार, असदृश अविकारसदृश), 9 गृहपति, 10 गृहपतिक, 11 राजाज्ञाच्छन्दसि.

विभाषा तृन्नञ्तीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तृन्, अञ्, तीक्ष्ण, शुचिषु, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तृन्नञ् अञ् तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नम उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

161. After the Negative particle, the final of the following is optionally acute :—a word formed with the affix तृन्, and the words अञ्, तीक्ष्ण, and शुचि ॥

Thus तृन्—अकर्त्ता or अकर्त्ता; अञ् &c —अनञ्जम् or अनञ्जम्, अतीक्ष्णम्, or अतीक्ष्णम्, अशुचिः or अशुचिः ॥ The alternative accent is that of the Indeclinable. (VI. 2. 2)

बहुव्रीहाविद्भेतस्तद्भ्यः प्रथमपूरयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, इदम्, एतद्, तद्भ्यः, प्रथम, पूरयोः, क्रिया-गणने, (अन्त उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समास इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उदात्तस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति ॥

162. In a Bahuvrihi, after the words इदम्, एतद् and तद्, the last syllable of प्रथम and of a proper Ordinal Numeral, has the acute, when the number of times of an action is meant.

Thus इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा = स इदमप्रथमैः 'this is the first time of going or eating'. इदं द्वितीयैः, इदं तृतीयैः, एतत्प्रथमैः, एतद्वितीयैः, एतत्तृतीयैः तत्प्रथमैः, तद्वितीयैः तत् तृतीयैः ॥ Why do we say 'in a Bahuvrihi?' Observe अनेन प्रथमः = इदं प्रथमः ॥ Here the first member being in the third case retains its accent by VI. 2. 2. Why do we say "after idam &c". Observe यत्प्रथमः = यः प्रथम एवास्, here the first term retains its accent by VI. 2. 1. Why do we say 'of prathama and the Ordinals?' Observe तानि बहुन्यस्य = तद्वहुः ॥ Why do we say 'in counting an action?' Observe अयं प्रथम एषां = स इदं प्रथमाः ॥ Here substances are counted and not action. Why do we say 'in counting'? Observe अयं प्रथम एषां = इदं प्रथमाः i. e. इदं प्रथानाः ॥ and the word प्रथम means here 'foremost', and is not a numeral. When the कप् affix is added, the acute falls on the last syllable preceding कप् ॥ As इदं प्रथमकाः ॥ The Bahuvrihi governs the subsequent sūtras upto VI. 2. 178.

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, स्तनः ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति ॥

163. In a Bahuvrihi, after a Numeral, the word स्तन has acute on the final.

Thus द्विस्तनो, त्रिस्तनो, चतुःस्तनोः ॥ Why do we say after a Numeral? Observe वचनायस्तना ॥ Why do we say 'स्तन'? Observe द्विशितः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, छन्दसि, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषा ऽन्तोदात्तो भवति ॥

164. Optionally so, in the Vedas, the stana after a Numeral has acute on the final.

Thus द्विस्तनो or द्विस्तना, चतुःस्तनो or चतुःस्तना ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मित्र, अजिनयोः (अन्तः-दात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति ॥

षाणिकम् ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रं ॥

165. In a Bahuvrihi, ending in मित्र and अजिन, the acute falls on the last syllable, when the compound denotes a Name.

As देवमित्रैः, ब्रह्ममित्रैः, वृकाजिनैः, कुलाजिनैः, कृष्णाजिनैः ॥ Why do we say 'a Name'? Observe मित्रमित्रं, महाजिनः ॥

Var. :—Prohibition must be stated in the case of मित्र when the name is that of a Rishi. As विश्वामित्रः which is governed by VI. 2. 106 ॥

व्यवायिनो अन्तरम् ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ व्यवायिनः, अन्तरम्, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ व्यवायी व्यवायता । तद्व्यवायिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति ॥

166. In a Bahuvrihi ending in अन्तर, the acute falls on the final, after a word which denotes 'that which lies between'.

Thus वस्त्रान्तरम् 'through an intervened cloth or drapery', पदान्तरम्, कन्वान्तरम् = वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य &c. Why do we say 'when meaning lying between'? Observe आत्मान्तरम् = आत्मा स्वभावोऽन्तराऽन्वोयस्य ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ मुखम्, स्वाङ्गम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ मुखमुत्तरपरं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति ॥

167. In a Bahuvrihi the acute is on the final, when the second member is मुख meaning mouth i. e. the actual bodily part of an animal and not used metaphorically.

Thus गौरमुखं, भद्रमुखं ॥ Why do we say 'an-actual part of a body'? Observe क्षेत्रमुखं शाला ॥ Here मुख means "entrance or door". The word स्वाङ्ग means "a non liquid substance actually to be found in living beings &c". as explained in III. 4. 54.

नाव्ययदिक्शब्दगोमहतस्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ न, अव्यय, दिक्शब्द, गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु, वत्सेभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति ॥

168. In a Bahuvrihi, the acute does not fall on such मुख denoting a real mouth, when it comes after an Indeclinable, and a name of a direction, or after गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु and वत्स ॥

Thus: अव्ययः—उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः ॥ The words उच्चैः and नीचैः are finally acute and retain their accent. दिक्—प्राङ्मुखः, प्रत्यङ्मुखः ॥ The word प्राङ् has acute on the first by VI. 2. 52, and प्रत्यङ् is finally acute by VI. 3. 139. गो &c.—गोमुखः, महोमुखः, स्थूलमुखः, मुष्टिमुखः, पृथुमुखः and वत्समुखः ॥ In these the first members of the Bahuvrihi preserve their respective accents under Rule VI. 2. 1 and in the case of compounds preceded by गो, मुष्टि and वत्स, the optional rule taught in the next sūtra is also superseded by anticipation, though the words may denote comparison.

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ निष्ठा, उपमानात्, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपरदन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासन्तोदात्तं भवति ॥

169, In a Bahuvrihi, the word मुख denoting 'an actual mouth', has optionally the acute on the final, when preceded by a participle in त्, or by that wherewith something is compared.

Thus प्रसालिबमुखः or प्रसालितमुखः or प्रसालिबमुखः ॥ When the final is not acute, then Rule VI. 2. 110 applies which makes the first member have acute on the final optionally, and when that also does not apply, then by VI. 2. 1. the first member preserves its original accent, which is that of the gati (VI. 2. 49). Thus there are three forms. So also with a word denoting comparison:—सिंहमुखः or सिंहमुखः, व्याघ्रमुखः or व्याघ्रमुखः ॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥ पदानि ॥ जातिकाल, सुखादिभ्यः, अनाच्छादनात्, कः, अकृतमितप्रतिपन्नाः ॥

वृत्तिः ॥ जातिवाचिनं व्याच्छादयति तात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोशात् भवति ॥

170. After a word denoting a species (with the exception of a word for 'garment or covering'), and after a time-denoting word as well as after सुख &c. the Participle in क्त has acute on the final, in a Bahuvrīhi, but not so when the participles are कृत, मित and प्रतिपन्न ॥

Thus सारङ्गजम्, पलाण्डुभक्षितः, सुरापीतः ॥ कालः—मासजातः, संवत्सरजातः, ब्रह्मजातः, इवहजातः ॥ सुख &c.—सुखजातः, दुःखजातः, मृतजातः ॥ Why do we say "after a Species, a time or सुख &c. word"? Observe पुत्रजातः (II. 2. 37), the participle being placed after the word Putra. Why do we say 'when not meaning a garment'? Observe वस्त्रच्छन्नः, वैसनच्छन्नः from the root वस् with the affixes छन् and ल्युट् respectively. Why do we say "when not कृत &c."? Observe कुण्डकृतः, कुण्डामितः, कुण्डमातपन्नः; कुण्ड is first acute by Phit II. 3 being neuter. These three participles do not stand first in a compound (contrary to II. 2. 36), as this sūtra implies. In the counter-examples, above given, the first members retain their original accent (VI. 2. 1). The words सुख &c are given under III. 1. 18.

1 सुख, 2 दुःख, 3 मृत (मृत तोत्र) 4 कुच्छ, 5 अन्न, 6 आन्न, 7 अलीक 8 प्रतीप, 9 करुण, 10 कृपण, 11 साह, 12 गहन.

वा जाते ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ वा, जाते, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ जातशब्दस्य परे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः ॥

171. After a species (with the exception of garment) or a time denoting word, or after सुख &c. in a Bahuvrīhi, the word जात has optionally acute on the final.

Thus वनजातः or वनजातः, स्तनजातः or स्तनजातः, मासजातः or मासजातः, संवत्सरजातः or संवत्सरजातः, सुखजातः or सुखजातः, दुःखजातः or दुःखजातः &c. The words वन and स्तन are first-acute by Phit II. 6; मास is first-acute by Phit II. 15, संवत्सर is finally-acute by Phit I. 7. बहिष्ठवस्सरति शब्दान्तात् "words ending in बहिष्ठ, वस्स, ति, णत् and य are finally acute", as बहिष्ठः, संवत्सरः, सप्तर्षिः, विष्णु, सूर्यम् ॥ The words वल्ल and दुःख are end-acute by Phit I. 6.

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ नञ्, सुभ्याम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ नञ्सुभ्यां परदुत्तरपरं बहुव्रीहौ समासन्तोशात् भवति ॥

172. A Bahuvrīhi formed by the Negative particle नञ् or by सु has acute on the last syllable of the compound.

Thus अयवोदेशः, अत्रीहिः, अमावः, सुवर्षः, सुत्रीहिः, सुमावः ॥ The acute here rests on the last syllable of the completed compound; so that the rule applies to the compounds which have fully developed themselves by taking the samāsānta affixes. Thus अनृचः (formed by the samāsānta affix च V. 4. 74). Though the word समास and उत्तरपर are both present here by context, yet the operation is performed on samāsa. This is to be inferred, because of the next sūtra. For had the present sūtra meant that the final of the second member (उत्तरपर) preceded by नञ् and सु gets the acute, then there would have been no necessity of the next sūtra, for the present would have covered the case of सुकुमारीक &c because कप् is not a part of the second term (uttarapada) कुमारी but of the compound (Samasa) सुकुमारी; and therefore, if we translated the present sūtra, by saying that the end of second term gets acute, the accent would have fallen on ई in सुकुमारीक: even by this sūtra. But this is not intended, because of the accent of the samasanta words अनृचः and बहुचः ॥ There is necessity of the next sūtra, because a samāsa includes not only the simple samāsa, but one ending with a samāsānta affix. Therefore, had not the next sūtra been made, the accent would have fallen on क and not on ई, for the affix कप् is considered part of the samasa and not of the uttarapada समासान्तः समासस्यैवावयवा नोत्तरपरस्य ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ कपि, पूर्वम् ॥
वृत्तिः ॥ नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोशात् भवति ॥

173. A Bahuvrīhi formed by नञ् or सु and ending in the affix कप्, (V. 4. 153) has acute on the syllable preceding the affix.

By the last sūtra the accent would have fallen on कप्, this makes it fall on the vowel preceding it. Thus अकुमारीकोदेशः, अवृषलीकः, अग्रहणार्थकः, सुकुमारीकः, सुवृषलीकः, सुग्रहणार्थकः ॥

ह्रस्वान्ते इत्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वान्ते, अन्त्यात्, पूर्वम्, (उदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदितरे ह्रस्वान्तदुत्तरपरं समासो वा, तत्रान्यात्पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासि ॥

174. When the compound ends in a light vowel, the acute falls on the syllable before such last, in a Bahuvrīhi preceded by नञ् and सु to which कप् is added.

Thus अयवकोदेशः, अत्रीहिकः, अमावकः, सुवर्षकः, सुत्रीहिकः, सुमावकः ॥ The repetition of पूर्व in this sūtra, though its anuvṛitti was present from the last,

shows, that in the last aphorism, the syllable preceding कप् takes the acute, while here the syllable preceding the short-vowel-ending final syllable has the acute and not the syllable preceding कप् ॥ This is possible with a word which is, at least, of two syllables (not counting, of course, सु and क or कप्). Therefore, in अर्त्तकः and सुर्त्तकः, the acute is on the syllable preceding कप् by VI. 2. 173, because it has here no antyât-purvam.

बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ बहोः, नञ्चदुत्तरपदभूमि ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदार्थबहुल्ये यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्मान्नमइव स्वरो भवति । नञ्चुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति ॥

175. A Bahuvrîhi with बहु, has the same accent as नञ्, when it denotes muchness of the object expressed by the second member.

In other words a Bahuvrîhi with the word बहु in the first member, is governed by all those rules which apply to a Bahuvrîhi with a Negative Particle such as Rules VI. 2. 172 &c. when this gives the sense of multiety of the objects denoted by the second member. Thus बहुयवै रेवाः, बहुव्रीहिरैः, बहु-तिरैः the same as VI. 2. 172. बहुयवकः, बहुव्रीहिकः, बहुमौषकः by VI. 2. 174. बहुमैरः, बहुमित्रैः, बहुमृतैः by VI. 2. 116: these examples of VI. 2. 116 are not given by Dr. Bohtlingk.

Why do we say 'uttara-pada-bhumni—when multiety of the objects denoted by the second member is meant'? Observe बहुषु मनोऽस्य = बहुमना अयम् (VI. 2. 1).

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ न, गुणादयः, अवयवाः (अन्तोदात्ताः)

वृत्तिः ॥ गुणादयो ऽवयववाचिनोबहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ॥

176. In a Bahuvrîhi, after बहु, the acute does not fall on the final of गुण &c. when they appear in the compound as ingredient of something else.

Thus बहुगुणाः रज्जुः, बहुक्षरं पद्म, बहुच्छन्नोमानम्, बहुध्यायः (VI. 2. 1). गुणादि is an Akrtigana. Why do we say "when it denotes an avayava or ingredient"? As बहुगुणैर्ब्राह्मणः = अध्ययनभुतसंज्ञागुणादयोऽवगुणाः ॥

1 गुण, 2 अक्षर, 3 अध्याय, 4 सूक्त, 5 छन्नोमान. आकृतिगण.

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, स्वाङ्गम्, ध्रुवम्, अपशुं, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

177. A word denoting a part of the body, which is constant (and indispensable), with the exception of पशुं, has, after a Preposition in a Bahuvrîhi compound, the acute on the last syllable.

Thus प्रपूर्वः, प्रोद्वैः, प्रल्लाटैः; सततं बन्ध प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः ॥ Why do we say 'after a Preposition'? Observe वक्ष्मीकल्लाटः ॥ Why do we say 'part of the body'? Observe प्रक्षालो वृक्षः ॥ Why do we say 'dhruva—constant and indispensable'? Observe उद्वाहुः क्रोशति ॥ Here the hand is raised up only at the time of cursing and not *always*, so the state of उद्वाहु is temporary and not permanent. Why do we say with the exception of पशु? Observe ईत्सर्गुः, विपशुः (VI.2.1).

घनं समासे ॥ १७८ ॥ पदानि ॥ घनम्, समासे, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ समासनामे वनामत्येतदुत्तरपदसुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति ॥

178. After a preposition, घन has acute on the final in compounds of every kind.

Thus प्रवण वटव्यम्, निर्धने प्रणिधीयते, the न changed to ञ by VIII. 4. 5. The word 'samāsa' is used in the sūtra to indicate that all sorts of compounds are meant, otherwise only Bahuvrihi would have been meant.

अन्तः ॥ १७९ ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ अन्तदशब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति ॥

179. After अन्तर् the acute falls on the final of घन ॥

Thus अन्तर्वंशो वेशः ॥ This sūtra is made in order to make घन oxytoned, when a preposition (upasarga) does not precede.

अन्तश्च ॥ १८० ॥ पदानि ॥ अन्तः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्तदशब्दोत्तरपदसुपसर्गादन्तोदात्तं भवति ॥

180. The word अन्तर् has acute on the final when preceded by a Preposition.

Thus प्रान्तैः, पर्यन्तैः ॥ This is a Bahuvrihi or a प्राप्ति compound.

न निविश्याम् ॥ १८१ ॥ पदानि ॥ न, नि, विश्याम्, (अन्तोदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोन्तदशब्दो नान्तोदात्तो भवति ॥

181. The word antar has not acute on the final, after the prepositions नि and वि ॥

Thus न्यन्तः, र्यन्तः, here the first member retains its acute, and semivowel is then substituted for the vowel इ, then the subsequent grave is changed to svarita by VIII. 2. 4.

परेरमितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ पदानि ॥ परेः, अमितः-भावि, मण्डलम् ॥

वृत्तिः ॥ परेरुत्तरमितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति ॥

182. After परि, a word, which expresses something, which has both this side and that side, as well as the word मण्डल, has acute on the final.

Thus परिकूलम्, परिसीरम्, परिमण्डलम् ॥ This is a Bahuvrihi or प्राप्ति compound or an Avyayibhāva. If it is an Avyayibhāva, then rule VI. 2, 33 is superseded,

and the first member does not retain its original accent. अभितः = उभयतः 'on both sides, अभितोभावाद्भ्यास्ति = अभितोभावाद् 'that which has both sides: namely those things which have naturally two sides such as 'banks', 'shores' &c.

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ पदानि ॥ प्रात्, अस्वाङ्गम्, संज्ञायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ प्रादुत्तरपश्चमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये अन्तोदात्तं भवति ॥

183. After प्र, a word, which does not denote a part of body, has acute on the final, when the compound is a name.

Thus प्रकोष्ठम्, प्रगृह्यम्, प्रद्वारम् ॥ Why do we say 'not denoting a body part'? Observe ग्रहस्तम्, ग्रैपम् ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe प्रणीडम् ॥

निरुद्धादीनि च ॥ १८४ ॥ पदानि ॥ निरुद्धादीनि, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ निरुद्धादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

184. The words निरुद्ध &c, have acute on the final.

Thus निरुद्धम्, निरुपम्, निरुपलम् &c.

1 निरुद्ध, 2 निरुपल निरुप 3 निर्मक्षिक, 4 निर्मक्षक, 5 निष्कालक, 6 निष्कालिक, 7 निष्पेष, 8 दुस्तरीप, 9 निस्तरीप, 10 निस्तरीक, 11 निराजिन, 12 उदजिन, 13 उपाजिन, 14 चरैस्तपारकेद्यकर्म भाकृतिगण.

These may be considered either as प्रादि समास or Bahuvrihi. If they be considered as avyayi bhāva compounds then they are end acute already by VI. I. 223. The word निष्कालकः = निष्कालः कालकान्, is a Prādi-samāsa with the word काल ending in the affix कन् ॥ The word दुस्तरीपः is thus formed: to the root तृ is added the affix ई and we have तरी (Uṇ III. 158) तरीम् पालि = तरीपः; कृत्स्नित स्तरीपः = दुस्तरीपः ॥ The word निस्तरीकः is formed by adding the affix कप् to the Bahuvrihi निस्तरी ॥ The words हस्त, पाद, कश and कर्ष have acute on the final after परि, as, पादिहस्तः, परिपादः, परिकेशः, and परिकर्षः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ पदानि ॥ अभेः, मुखम्, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति ॥

185. The word मुख has acute on the final when preceded by अभि ॥

As, अभिमुखम् ॥ It is a Bahuvrihi or a प्रादि samāsa. If it is an Avyayi-bhāva, then it would have acute on the final by VI. I. 223 also. By VI. 2. 177, even मुख would have oxytone after an upasarga, the present sūtra makes the additional declaration that मुख is oxytone even when the compound is not a Bahuvrihi, when it does not denote an indispensable part of body, or a part of body even, as was the case in VI. 2. 177. Thus अभिमुखो घाला ॥

अपाङ्ग ॥ १८६ ॥ पदानि ॥ अपाङ्ग, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अपाङ्गोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति ॥

186. The word **मुख** has acute on the final, after the preposition **अप्** ॥

Thus **अपमुखम्, अपदुर्लम्** ॥ The compound is in one case Avyayibhava also, when rule VI. 2. 33 will be superseded. The separation of this from the last sūtra, is for the sake of the subsequent aphorism, in which the anuvritti of **अप** only goes.

स्फिगपूतवीणाओध्वकुक्षिसीरनाम नाम च १८७ ॥ पदानि ॥ स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जः, उध्वम् कुक्षि, सीर नाम, नाम, च,
वृत्तिः ॥ स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वम् कुक्षि इत्येतान्पुनरुत्तरानि सीरनामानि नामशाब्दबापादुत्तराण्यन्तो-
वाचानि भवन्ति ।

187. The words **स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जस्, अध्वम्, कुक्षि, नामन्** and a word denoting 'a plough', have acute on the final when preceded by **अप** ॥

Thus **अपस्फिगम्, अपपूर्यम्, अपवीजम्, अपाञ्जः, अपाध्वः** (This ordains acute on the final where the compound apādhwa does not take the samāsanta affix **अच्** by V. 4. 85, when it takes that affix, the acute will also fall on the final because **अच्** is a चित् affix.) This further shows that the samāsanta affixes are not compulsory. (अनित्यश्च समासान्तः), **अपकुक्षिः, अपसीरः, अपहर्लः, अपलाङ्गलम्, अपनाम्** ॥ *These are **प्रारि** compounds or Bahuvrīhi or Avyayibhavas. Some of these viz. **स्फिग, पूत** and **कुक्षिः** will be end-acute by VI. 2. 177, also when they denote parts of body and a permanent condition and the compound is a Bahuvrīhi. Here the compound must not be a Bahuvrīhi, nor should these words denote parts of body and permanent condition of these parts.

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥ पदानि ॥ अधेः, उपरिस्थम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति ।

188. After **अधि**, that word, which denotes that thing which overlaps or stands upon, has acute on the final.

Thus **अधिवर्तः = दन्तस्योपरि योऽन्योऽन्तो जायते** 'a tooth that grows over another tooth'. **अधिकर्णः, अधिकेशः** ॥ These are **प्रारि** samāsa or an appositional compound in which the second member has been dropped. Why do we say when meaning 'standing upon'? Observe **अधिकर्णम्** Here the acute is on क, the krit-formed second member retaining its accent (VI. 2. 139).

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ पदानि ॥ अनोः, अप्रधान, कनीयसी, (अन्तोदात्तम्)

वृत्तिः ॥ अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयसास्तोदात्तं भवति ।

189. After **अनु**, a word which is not the Principal, as well as **कनीयस्** has acute on the final.

The word **अप्रधान** means a word which stands in a dependant relation in a compound. Thus **अनुगतो उद्येहम् = अनुउद्येहः, अनुनञ्जलः** ॥ These are **प्रारि** samāsa

in which the first member is the principal or Pradhâna. अनुगतः कनीयाम् = अनुकनीयाम्, here the second member is the Principal: the word कनीयाम् is taken as प्रधान ॥ Had it been non-pradhâna, it would be covered by the first portion of the sūtra, and there would have been no necessity of its separate enumeration. Why do we say “अप्रधान” ? Observe अनुगतो ज्येष्ठः = अनुज्येष्ठः, where ज्येष्ठ is the Principal.

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ पदानि ॥ पुरुषः, च, अन्वादिष्टः ॥

वृत्तिः ॥ पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोन्ताशक्तो भवति ।

190. After अनु, the acute falls on the final of पुरुष, when it means a man of whom mention was already made.

The word अन्वादिष्ट means ‘of a secondary importance, inferior’, or ‘mentioned again after having already been mentioned’. Thus अन्वादिष्टः पुरुषः = अनुपुरुषः; but अनुगतः पुरुषः = अनुपुरुषः ॥

अतेरकृतपदे ॥ १९१ ॥ पदानि ॥ अतेः, अकृतपदे ॥

वृत्तिः ॥ अतेः परमकृतन्तं पदशब्दश्चान्तोऽशक्तो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अंतर्भातुलोपश्चि वक्तव्यम् ॥

191. After अति, a word not formed by a kṛit-affix, and the word पद, have acute on the last syllable.

Thus अत्यङ्कुक्षो नागः, अतिकक्षोऽश्वः, अतिपर्वा शकृषुः ॥ Why do we say ‘non-kṛit-word and पद’ ? Observe अतिकारकः ॥

Vart :—The rule is restricted to those compounds in which a root has been elided. That is, when in analysing the compound a verb like कृप् is to be employed to complete the sense. Therefore it does not apply to शोभनो गार्ग्यः = अतिगार्ग्यः ॥ But it would apply to अतिकारकः, which when analysed becomes equal to अतिकान्तः कारक ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ पदानि ॥ नेः, अनिधाने, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ नेः परमुत्तरपदमन्तोऽशक्तं भवति ।

192. After नि, the second member has the acute on the last syllable, when the sense is of ‘not laying down’.

The word निधानं = अप्रकाशता ‘not making manifest’. Thus निमूलम्, न्यक्षम्, निमृषम् ॥ These are either Bahuvrihi or prâdisamâsa. In the case of their being Avyayibhâva, they would have acute on the final by VI. 1. 223. Why do we say when meaning ‘not laying down’ ? Observe निवाक् = निहितवाक् as निवागवृषलः; निवृण्डः = निहितवृण्डः ॥ The force of नि is that of निधान here.

प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, अंश्वाद्यः, तत्पुरुषे, (अन्तोदात्ताः)

वृत्तिः ॥ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे समासेन्तोऽशक्ता भवन्ति ।

193. In a Tatpuruṣa compound, the words अंशु &c have acute on the final when preceded by प्रति ॥

Thus प्रयंतुः, प्रतिजनैः, प्रतिराजौ ॥ In the case of राजन् this rule applies when the Samāsanta affix टच् is not added, when that affix is added, the acute will also be on the final by virtue of टच् which is a चित् affix.

1 अंशु, 2 जन, 3 राजन्, 4 उष्ट्र, 5 खटक (रोटक), 6 अजिर, 7 आर्द्रा, 8 भवण, 9 कृत्तिका, 10 अर्ध, 11 पुर (आर्धपुर आर्धपुरः) ॥

The word अंशु is formed by the affix कु under the general class मृग्युः (Uṇ I. 37), राजन् is formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156), उष्ट्र by adding घृन् to उष् 'to burn'. (Uṇ IV. 162), खिद् + ण्वल् = खटक; अजिर is formed by किरच् (Uṇ I. 53) आ + ङा + अङ् (III. 3. 106), with the augment रक् added to आ = आर्द्रा ॥ शृ + ण्युद् = भवण, कृत् + तिकन् = कृत्तिका (Uṇ III. 147) कध् + अच् (III. I. 134) = अर्ध; पुर + क = पुर ॥

Why do we say 'in the Tatpurusha'? Observe प्रतिगता अंशवोऽस्य = प्रत्यंशुयष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यज्जिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ पदानि ॥ उपाद्, द्व्यच् अजिनम्, अगौरादयः, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपादुत्तरं द्व्यज्जिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा ॥

194. In a Tatpurusha, the words of two syllables and अजिन have acute on the final when preceded by उप, but not when they are गौर and the rest.

Thus उपगतो देवः = उपर्द्धैः, उपर्द्धैः, उपसोमैः, उपशोर्द्धैः, उपजिनैश्च ॥ But not so in उपगौरः, उपनयः &c.

1 गौर, 2 नैष (नैष) 3 तेल, 4 लेट, 5 लोट, 6 जिह्वा, 7 कृष्ण (कृष्णा) 8 कन्या, 9 सुध (सुध) 10 कल्प, 11 पात्र

Why "in a Tatpurusha"? Observe उपगतः सोमोऽस्य = उपसोमः ॥

सोरक्षेपणे ॥ १९५ ॥ पदानि ॥ सोः, अक्षेपणे ॥

वृत्तिः ॥ सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवात् अक्षेपणे गम्यमाने ॥

195. After सु, the second member has acute on the final in a Tatpurusha compound, when reproach is meant, in spite of the addition of सु which denotes praise.

Thus इह खल्विदानीं सुस्थण्डिलं सुस्फुटाभ्यां सुप्रत्यर्क्षितैः ॥ The word सु here verily denotes praise, but it is the sense of the whole sentence that indicates reproach or censure. Why do we say "after सु"? Observe कुम्भाग्रयः ॥ Why 'when reproach is meant'? Observe शोभनेषु तृणेषु = सुतृणेषु ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, उत्पुच्छे, (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा अन्त उदात्ता भवति ॥

196. In a Tatpurusha, the word उत्पुच्छ may optionally have acute on the final.

Thus उक्कान्तः पुच्छान्तं = उत्पुच्छः or उत्पुच्छः (VI. 2. 2) ॥ When this word is derived by the affix च्च् from पुच्छपुश्चस्यति = उत्पुच्छति, then it would always have taken acute on the final by VI. 2. 144, the present sūtra ordains option there also. The rule does not apply to a non-Tatpurusha : as, उत्स्वं पुच्छमस्य = उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धं सु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, पात्, दत्, मूर्धं सु, बहुव्रीहौ, ॥
वृत्तिः ॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्धन् इत्येतेषु भरपरेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

197. In a Bahuvrīhi, the words पाद्, दत् and मूर्धन् have optionally acute on the final after द्वि and त्रि ॥

Thus द्वौ पादावस्य = द्विपात् or द्विपात्, त्रिपाद् or त्रिपाद्, द्विर्दन् or द्विर्दन्, त्रिर्दन् or त्रिर्दन्, द्विमूर्धं or द्विमूर्धं ॥ The word पाद् is पाद् with its अ elided, (V. 4. 140) दत् is the substitute of दन्त (V. 4. 141) and मूर्धन् retains its न् not allowing samāsanta affix. This also indicates that the samāsanta rule is not universal. When the samāsanta affix is added, then also the acute is on the final, for the कार्यी is here the Bahuvrīhi compound, and this is only a part of it. Thus द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥ Why after द्वि and त्रि? Observe कर्त्योणमूर्धं here the first member is middle acute by Phit II. 19 and this accent is retained VI. 2. 1. Why 'पाद् &c'? Observe द्वेहस्तम्, त्रिवेहस्तम् ॥ Why 'Bahuvrīhi'? Observe द्योमूर्धं = द्विमूर्धं ॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ पदानि ॥ सक्थम्, च, अ क्रान्तात्, (अन्तोदात्तः) (विभाषा) ॥

वृत्तिः ॥ सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिसास्त्रोच्च गृह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति ॥

198. The word सक्थ has acute on the final optionally, when preceded by any word other than what ends in क्र ॥

The word सक्थ is the samāsanta form of सक्थि (V. 4. 113,). Thus गौरसक्थः or गौरसक्थः, श्लक्ष्णसक्थः or श्लक्ष्णसक्थः The word गौर being formed by ज्ञादि भाण् and श्लक्ष्ण by कल् (Un III. 19) are both end-acute. Why 'not after a word ending in क्र'? Observe चक्रसक्थः which is always oxytone as it is formed by चच् (V. 4. 113) a चित् affix.

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ पदानि ॥ परादिः, छन्दसि, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् ॥

Karika—परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादिष्वथ दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं सतः ॥

पार्त्तिकम् ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे विचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

पा० ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

पा० ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे शिवोदात्तादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

199. The first syllable of the second member is diversely acute, in the Veda.

The word पर "the second member" refers to सकृप, as well as to any other word in general. Thus अञ्चिसकृपमालभेत, but लोमशैसकृपः so also ऋजुबाहुः, बाकृपतिः, चितृपतिः ॥ In the non-Vedic literature these last two compounds will be final acute by VI. 1. 223, rule VI. 2. 18 not applying because of the prohibition contained in VI. 2. 19.

The rule is rather too restricted. It ought to be: "In the Veda, the *first* syllable and the *final* syllable of the *second* member, as well as the *final* syllable and the *first* syllable of the *preceding* member are seen to have the acute accent, in supersession of all the foregoing rules".

As to where the final of the second terms takes the acute, we have this *Vārtika*—In the Veda, विचक्र &c have acute on the final of the second term. As विचक्रेण, त्रिबन्धुरेण, त्रिवृत्तारयेन, ॥ नियेनं मुष्टिहृत्यया ॥

As to where the final of the preceding takes the acute, we have this *Vārtika*:—The words मरुद्वृद्ध &c in the Vedas have acute on the final of the first term. As मरुद्वृद्धः and विश्वौतु ॥

As to where the first syllable of the preceding takes the acute, we have this *Vārtika*:—In the Veda, the words द्विवोदास &c have acute on the first syllable of the first member. As द्विवोदासाय सामगाय ते ॥

आम् ३ ।

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER THIRD

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ पदानि ॥ अलुक्, उत्तरपदे ॥

वृत्तिः ॥ अलुगात्तु च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदं
स्येव तद्वेदितव्यम् ॥

1. In the following upto VI. 3. 24 inclusive is always to be supplied the phrase “the elision does not take place before the second member of the compound”.

The words अलुक् ‘there is no elision’, and उत्तरपदे “before the second member” are to be supplied in the subsequent sūtras. Both these words govern the sūtras upto VI. 3. 24, jointly ; while उत्तरपदे extends further upto that point whence commences the jurisdiction of अङ्ग (VI.4. 1). Thus sūtra VI. 3. 2 says “the affixes of the Ablative after ‘stoka’ &c”. The present sūtra should be read there to complete the sense, e. g. “the affixes of the Ablative after stoka &c are not elided before the second member of the compound”. Thus स्तोकात् मुक्तः = स्तोकांमुक्तः, अल्पान्मुक्तः ॥ Why do we say “before the second member”? Observe निष्क्रान्तः स्तोकात् = निःस्तोकः ॥ The maxim of pratipadokta does not apply here.

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, स्तोकादिभ्यः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ स्तोकात्तिकद्वारार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

2. The Ablative-ending after स्तोक् &c is not elided before the second member of a compound.

Thus स्तोकांमुक्तः, अल्पान्मुक्तः, अन्तिकाशगतः, अभ्याशाशगतः, दृशाशगतः, विप्रकृष्टाशगतः, कृच्छ्रान्मुक्तः ॥ By I. 2. 46, a case-inflected word when forming part of a compound is called prātipadika, and by II. 4. 71 the endings of a Prātipadika are elided. Therefore, in forming the compound of स्तोकात् मुक्तः, the ablative ending required to be dropped. The present sūtra prevents that. The words स्तोक् &c in the dual and plural* are never compounded, and consequently this rule does not apply to them. Thus स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यः मुक्तः are separate words and not compounds, for not being treated as compounds, these are not

one Pada (एकपद) or one word, and do not have *one* accent, for in *one* word, there is only *one* acute. Thus while स्तोकाभ्युक्तः being *one* compound word will have *one* acute (VI. 1. 158, VI. 2. 144), the word स्तोकाभ्यां युक्तः being treated as *two* words, will have separate acute accents. The above compounding takes place by II. 1. 39.

Vārt:—The word ब्राह्मणच्छसिन् should be enumerated in this connection. Here also the Ablative is not elided. Thus ब्राह्मणस्तस्य शंसति = ब्राह्मण-च्छसिन् “a kind of Ritvik priest”.

ओजः सहोम्भस्त्वमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ ओजस्, सहस्, अम्भस् तमस्, तृतीयायाः (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे ॥

वार्तिकम् ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम् ॥

3. The Instrumental endings after ओजस्, सहस्, अम्भस् and तमस् are not elided before the second member of a compound.

Thus ओजसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम् ॥

Vārt—अञ्जस् also should be enumerated. Thus अञ्जसाकृतम् ॥

Vārt:—The compounds पुंसानुजः and जनुषान्धः should also be mentioned. Thus पुंसा हेतुनानुजः = पुंसानुजः ॥ जनुषा हेतुनान्धः = जनुषान्धः ॥ The word जनु is another name of जन्मन् ‘birth’.

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ मनसः, संज्ञायाम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति ॥

4. After मनस् when the compound is a Name, the Instrumental endings are not elided before the second member.

Thus मनसादत्ता, मनसायुता, मनसासंगता ॥ Why do we say ‘when a Name’? Observe मनोदत्ता, मनोयुता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ पदानि ॥ आज्ञायिनि, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति ॥

5. Also before आज्ञायिन्, the Instrumental endings of मनस् are not elided.

Thus मनसाज्ञायिन् = मनसाऽऽज्ञायितुं शीलमस्य ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ आत्मनः, च, पूरणे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

6. The Instrumental endings after आत्मन् are not elided when an Ordinal Numeral follows.

Thus आत्मनापंचमः, आत्मनाषष्ठः ॥ The Instrumental case here takes place under the Vārtika तृतीयाविधानं प्रकृत्यासीनाद्युपसख्यानं (II. 3. 18 Vārt). And compounding takes place by II. 1. 30, by separating तृतीया of that aphorism and making it a separate sūtra or in this way :—आत्मना कृतः पंचमः = आत्मनापंचमः ॥ How do you explain the form आत्मचतुर्थ्य in अनार्हस्त्वात्मचतुर्थ्य एव? It is a Bahuvrīhi compound = आत्मा चतुर्थोऽस्य ॥ The word पूरणे is a later addition of the Vārtikakāra.

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वैयाकरणाख्यायाम्, चतुर्थ्याः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्या-
मात्मन उत्तरस्याचतुर्थ्या अलुग्भवति ॥

7. The Dative case ending is not elided after आत्मन् when the compound is the name of a technical term of grammar.

Thus आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा ॥ The compounding takes place by the yoga-bibhāga of sūtra II. 1. 36, and the force of the Dative is here that of tadartha.

परस्य च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ परस्य, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति ॥

8. The Dative ending is not elided after पर, when the compound is the name of a technical term of grammar.

Thus परस्मैपदम्, परस्मभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ हल् अदन्तात्, सप्तम्याः, संज्ञा-
याम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ हलन्ताद्दन्ताद्योत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति ॥
वार्षिकम् ॥ हद्गुम्यां ङः ॥

9. The Locative ending is not elided after a stem ending in a consonant or a short अ, when the compound is a Name.

Thus युधिष्ठिरः, स्वयिसारः, गविष्ठिरः ॥ Though गो does not end in a consonant, yet it retains its Locative ending by virtue of VIII. 3. 95 (गविशुभिर्भ्यां स्थिरः) which shows by implication that गावि is governed by this rule. So also अ ending words: as अरण्यतिलकाः, अरण्यभाषकाः, वनेर्किशुकाः, वनेर्हरिद्रकाः, वनेर्बल्बजकाः, पूर्यार्हण-
स्तोदकाः, रूपेपिशाचकाः ॥ Why do we say "after a word ending in a consonant or अ"? Observe नद्यां कुक्कुटिका = नदीकुक्कुटिका, भूम्यां पाशाः = भूमिपाशाः ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe अक्षशाण्डः ॥

Vārt :—The Locative ending is not elided after हद् and दिङ्; as : ह्रिस्वृक्, रिबिस्वृक् ॥

कारनास्त्रि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ कारनास्त्रि, च, प्राचाम्, हलादौ, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे यस्कारनाम तत्र हलादादुत्तरपदे हलन्तादुत्तरस्थाः सप्तम्या अलुग्भवति ॥

10. The Locative-case affix is not elided after a stem ending in a consonant or a short अ, in the name of a tax of the Eastern people, when the second member begins with a consonant.

Thus सुषेवाणः, हषदिमाषकः, हलेद्विपदिका, हलेत्रिपदिका ॥ All these are names of taxes, and would have retained the Locative ending even by the last rule. The present rule makes a *niyama* or restriction, which is threefold, namely (1) when it is the name of a tax, and no other word, (2) when it belongs to the Eastern people and no other people, (3) and when the second member begins with a consonant.

Why do we say when it is the name of a tax? Observe अभ्यर्हितपशुः = अभ्यर्हितपशुः ॥ It is the name of 'a duty or dues', but not of a 'tax'. Why do we say "of the Eastern people"? Observe द्यूधपशुः = द्यूधपशुः ॥ Why do we say 'before a second member beginning with a consonant'? Observe अतिकटे उरणः = अतिकटोरणः ॥ So also नद्यां शोहनी = नदीशोहनी ॥ For accent of these words see VI. 2. 65.

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥ पदानि ॥ मध्यात्, गुरौ, अलुक् ॥

वृत्तिः ॥ मध्यादुत्तरस्थाः सप्तम्या गुरादुत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अन्ताच्चति वक्तव्यम् ॥

11. The Locative case-affix is not elided after मध्य when गुरु follows.

As, मध्यगुरुः ॥

Vart :—So also after अन्त ; as अन्तेगुरुः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अ मूर्द्ध, मस्तकात्, स्वाङ्गात्, अकामे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ मूर्द्धमस्तकवर्जितास्वाङ्गादुत्तरस्थाः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

12. The Locative case-affix is not elided after a word denoting a part of the body (with the exception of मूर्धन् and मस्तक), before every word other than काम ॥

Thus कण्ठे कालोऽस्य = कण्ठेकालः, उरसिलोमा, उदरेमणिः ॥ But मूर्धश्चाखः, मस्तकश्चाखः, मुखे कामोऽस्य = मुखकामः ॥ When the first member does not denote the name of a part of the body, the rule does not apply : as अक्षशौण्डः, nor does it apply when the first member does not end in a consonant or अ, as अंगुलित्राणः, अङ्घ्राबलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ पदानि ॥ बन्धे, च, विभाषा, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ बन्ध इति घञन्तो गृह्यन्ते । तस्मिन्दुत्तरपदे हलन्तादुत्तरस्थाः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

13. The Locative case-affix is optionally not elided after a word ending in a consonant or अ before बन्ध ॥

Thus हस्तबन्धः or हस्तेबन्धः, चक्रेबन्धः or चक्रबन्धः ॥ This declares an option, with regard to the last rule, in a Bahuvrihi when the first member is a स्वाङ्ग word, and also it is an option to VI. 3. 19, when the compound is a Tatpurusha, whether the first be स्वाङ्ग or not. The word बन्धः is घञ् formed word. When the first member ends in a vowel (other than अ), the rule does not apply. As सुतिबन्धः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ तत् पुरुषे, कृति, बहुलम्, (अलुक्) ॥
वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे कृन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति ॥

14. In a Tatpurusha compound, when the second member is a word formed with a kṛit affix, the Locative ending is optionally preserved.

As स्तम्भेरम्, कर्मेजपः, but also कुरुचरः, मङ्गचरः ॥

प्रावृद्धशरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥ पदानि ॥ प्रावृद्, शरत्, काल, दिवाम्, जे, (अलुक्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रावृद् शरत् काल दिव् इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या अलुग्भवति ॥

15. The Locative ending is retained after प्रावृद्, शरत्, काल and दिव् when ज follows.

Thus प्रावृषिजः, शरदिजः, कालेजः, दिविजः ॥ This sūtra is but an extension or amplification of the previous sūtra.

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वर्ष, क्षर, शर, वरात्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषा ऽलुग्भवति ॥

16. The Locative ending is optionally retained after वर्ष, क्षर, शर, and वर when ज follows.

Thus वर्षेजः or वर्षजः, क्षरेजः or क्षरजः, शरेजः or शरजः, वरेजः or वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ घ, काल, तनेषु, काल नाम्नः, (अलुक्)
वृत्तिः ॥ घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

17. The Locative ending is optionally retained after a word denoting time ending in a consonant or अ when तरप् or तमप्, or the word काल or the affix तन follows.

The affixes त्रु and त्रुन् are called च (I. 1. 22). Thus चः—पूर्वाहु, तरे or पूवाहु, तरे, पूर्वाहु, तने or पूवाहु, तने ॥ कालः—पूर्वाहु, काले or पूर्वाहु, काले ॥ तनः—पूर्वाहु, तने or पूवाहु, तने ॥ Why do we say 'after a time—name'? Observe शुक्रतरे, शुक्रतने ॥ The condition that the preceding word should end in a consonant or अ applies here also. Thus no option is allowed in रात्रितरायात् ॥

As a general maxim, an affix denotes whenever it is employed in Grammar a word-form which begins with that to which that affix has been added, and ends with the affix itself (प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तरादि स्तरान्तस्य ग्रहणम्) ॥ Thus the word य, अय &c in VI. 2. 144 means a word ending in य affix &c. But in this chapter, so far as the jurisdiction of उत्तरपरे goes, an affix does not denote a word-form ending in that affix, on the following maxim: उत्तरपराधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्त ग्रहणम्; on the contrary the affix denotes its own-form. Thus तर, तम and तन here do not denote a word ending in these affixes. This rule we infer from the fact that in sūtra VI. 3. 50, the author declares "इद्" is the substitute of ह्रस्व when the word लेख, and the affixes यन्, अण्, and लास follow". Had the affix अण् here meant the word-form ending in अण्, then there would have been no necessity of using the word लेख in the sūtra, as लेख is formed with the अण् affix. The word काल in the aphorism means the word-form काल ॥ See Sūtra IV. 3. 23 for the affix तन ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥१८॥ पदानि ॥ शय, वास, वासिषु, अकालात्, (अलुक्)
वृत्तिः ॥ शय वास वासिन् इत्येतेषु उत्तरपरेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा उलुगभवति ॥

18. The Locative ending is optionally retained before the words शय, वास and वासिन् when the preceding word does not denote time, and ends in a consonant or short अ ॥

Thus खेरायः, or खरायः, ग्रामवासः or ग्रामवासः, ग्रामवासिन् or ग्रामवासिन् ॥ After a time-name we have पुराहूरायः ॥ After a vowel ending word (other than अ) we have भूमिशयः ॥

Vart:—The Locative case-affix is retained after अण् when योनि, or the affix यन् or मतुप् follows. Thus अण्युयोनिः, अण्यस्यः, अण्युमन्तौ ॥ The affix ऋत् is added by treating अण् as belonging to the ङिगादि class (अण्यु अङ्, IV. 3. 54).

नेन्सिद्धवधातिषु च ॥१९॥ पदानि ॥ न, इन्, सिद्ध, वधातिषु, च, (अलुक्) ॥
वृत्तिः ॥ इमन्ते सिद्धार्थं वधानां च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति ॥

19. The Locative ending is not preserved before a stem ending in इन्, before the word सिद्ध, and before a word derived from वन्ध् ॥

Thus स्थण्डिलशायिन्, सांकाश्यसिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः, चक्रबन्धकः, चक्रबन्धकः ॥ The compounding takes place by yoga-vibhāga of sūtra II. 1. 40. Some use the word चक्रबन्धः as an illustration under this rule: बन्ध then is derived by णच् of III. 1. 134. The बन्ध ending in णच् is governed by VI. 3. 13. This sūtra is an exception to VI. 3. 14.

स्ते च भाषायाम् ॥२०॥ पदानि ॥ स्ते, च, भाषायाम्, (न) (अलुक्) ॥
वृत्तिः ॥ स्ते चोत्तरपरे भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति ॥

20. The Locative ending is not preserved before इथ in the spoken language.

Thus विषमस्यः, कूटस्यः, पर्वतस्यः ॥ But आखरोष्ठः in the Veda, as in कृष्णोऽस्या-
खरोष्ठः ॥ स is changed to ष by VIII. 3. 106.

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, आक्रोशे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति ॥

वार्तिकम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाक् विकृपद्यङ्गो युक्तिङ्गङ्गरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ आशुष्यायणाशुष्यपुत्रिकाशुष्यकुलिकेति आलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शूनः भसंज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विषमस्य षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥

21. The Genitive case affix is retained when the compound expresses an 'affront or insult'.

Thus चौरस्यकुलम्, वृषलस्यकुलम् ॥ Why do we say when insult is meant? Observe ब्राह्मणकुलम् ॥

Vart:—The Genitive is not elided after वाक् when followed by युक्ति, after विश् before ण्ड, and after पदयन् before हर ॥ As, वाचोयुक्तिः, विशोण्डः, पदयतोहरः ॥

Vart:—The Genitive affix is not elided in the following words आशुष्यायणः, आशुष्यपुत्रिका and आशुष्यकुलिका ॥ अशुष्य is the Genitive Singular of the Pronoun अहम्, and is enumerated in the नडादि class (IV. 1. 99) and takes क्क in forming the Patronymic, अशुष्यापत्यम् = आशुष्यायणः, अशुष्यपुत्रस्य भावः = आशुष्यपुत्रिका formed by वुस् (V. 1. 133) ॥ So also आशुष्यकुलिका ॥

Vart:—The Genitive affix is not elided in the compound देवानांप्रियः ॥ The author of Siddhānta Kaumudī says "when the sense is that of a fool, the affix is not elided in devānām-priya" There is no authority for this, either in the Mahābhāṣya or the Kāśikā. This was the title of the famous Buddhist monarch Aśoka, who would not have adopted it, had it meant 'a fool'. The phrase इति च मूर्खे has been added by Bhattoji Dikshīt through Brahmanical spite.

Vart:—The Genitive affix is not elided after श्वन् when शेष, पुच्छ and लांगुल follow it:—शूनः शेषः, शूनः पुच्छः, शूनोलांगुलः ॥

Vart:—The Genitive affix is not elided after विश् when हास् follows: as विशोहासः ॥

पुत्रे अन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ पुत्रे, अन्यतरस्याम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रपदव्यङ्ग्यपदे आक्रोशे गम्यमाने अन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग्भवति ॥

22. The genitive affix is optionally retained when insult is meant, when पुत्र follows.

Thus हास्याः पुत्रः or हास्यपुत्रः, वृषण्याः पुत्रः, or वृषलीपुत्रः ॥ But when insult is not meant we have ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, विद्या, योनि, सम्बन्धेभ्यः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तोऽथो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो बोनिसम्बन्धवाचिभ्योऽन्तरत्वाः षडथा भ्रष्टुम्भवति ॥

23. The genitive affix is retained after a word ending in कृ and expressing a relationship through study or blood.

Thus होतुःस्तेवासिन्, होतुः पुत्रः, पितुःस्तेवासिन् or पितुः पुत्रः ॥ Why do we say "a word ending in कृ"? Observe माचार्यपुत्रः, मातुलपुत्रः ॥ The relationship through 'study' or 'blood' should be between the first and the second member of the compound. Therefore, the rule does not apply to होतृधनम्, पितृधनम्, होतृगृहम्, पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, स्वसृ, पत्योः, (अलुङ्) ॥

वृत्तिः ॥ स्वसृ पति इत्येतयोस्तत्पदयोर्ककारान्तोऽथो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषा भ्रष्टुम्भवति ॥

24. The genitive affix is optionally elided after a stem ending in कृ when स्वसृ and पति follow, the relationship between the two words being through study or blood.

Thus मातुःस्वसा or मातुःस्वसा or मातृष्वसा. पितुःस्वसा or पितुःस्वसा or पितृष्वसा ॥ When the affix is elided, then स is invariably changed to ष by VIII. 3. 85; and when it is not elided, then the change is optional (VIII. 3. 85). So also दुहितुः पतिः or दुहितृपतिः, ननान्दु पतिः or ननान्दपतिः ॥

आनङ् श्रुतो ह्यङ्गे ॥ २५ ॥ पदानि ॥ आनङ्, श्रुतः, ह्यङ्गे ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो ह्यङ्गस्तथाऽन्तरपदे पूर्वपरस्वावहादेशो भवति ॥

25. In a Dvandva compound of words ending in short कृ and expressing relationship through study or blood, the आनङ् is the substitute of the कृ of the first member.

Thus होतापोत्तरी, नेटोद्गातरी, प्रशास्ताप्रतिहर्तरी मातापितरौ, याताननान्दरौ ॥ The substitute is really आ, the ह्र is useful only to prevent the application of I. 1. 51, by which a र comes after every simple vowel substitute of कृ ॥

Why do we say 'both words ending in कृ'? Observe विद्वपितामहौ ॥ The anuvritti of पुत्र is understood here, so that the कृ of the first member is changed to आ before पुत्र also, though it does not end in कृ. As पितापुत्रौ, मातापुत्रौ ॥

देवताह्यङ्गे च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ देवता ह्यङ्गे, च, (आनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ देवतावाचिनां यो ह्यङ्गस्तथाऽन्तरपदे पूर्वपरस्वावहादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इमवच वायोः प्रविषेधो वक्तव्यः ॥

26. The आनङ् is the substitute for the final of the first member in a Dvandva compound of the names of the Devtās.

Thus इन्द्रावधौ, इन्द्रासौ, इन्द्राह्वयौ, निषावधौ ॥ The repetition of the word Dvandva in this sūtra, in spite of its anuvritti from the last, shows that

the rule applies only to such Dvandvas which are generally found in the Vedas and are well-known. It does not apply to compounds like **ब्रह्मप्रज्ञापानि**, **शिववैश्वजो** ॥ In fact it applies to the Dvandva of those Devatas whose companionship is well-known.

Vart:—Prohibition must be stated with regard to वायु in both cases, whether first or last, as **अग्निवायु** or **वाय्वग्नी** ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ईत्, अग्नेः, सोम, वरुणयोः, ॥

वृत्तिः ॥ सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्ने रीकारादेशो भवति ॥

27. For the final of **अग्नि**, is substituted the long ई, when **सोम** or **वरुण** follow in a Dvandva.

Thus **अग्नीषोषो**, **अग्नीवरुणौ** ॥ The स is changed to ष by VIII. 3. 82.

इहृक्षौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ इत्, वृक्षौ, ॥

वृत्तिः ॥ इहृक्षौ वायुवरुणे देवताद्वन्द्वे ऽग्ने रीकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इहृक्षौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

28. The short इ is the substitute of the final of **अग्नि** in such a Dvandva in which both members take the Vriddhi.

Thus **आग्निवारुणी**, which would have required long ई by the last rule: **आग्निमारुतस्य**, which would have required आनङ् by VI. 3. 26. Thus **आग्निवाङ्मणी**—**मनङ्गाक्षीमालसेत्**, **आग्निमारुतं कर्म क्रियेत् ॥** **आग्नीमरुतौ देवताद्वन्द्वे** (IV. 2. 24), takes the Tad-dhita affix, and by VII. 3. 21, both members of the compound take Vriddhi. When both members do not take Vriddhi, the rule does not apply: as **आग्नेन्द्रः** (**आग्नाद्वन्द्वः**), because **इन्द्र** does not take Vriddhi, by VII. 3. 22.

Vart:—Prohibition must be stated when the word **विष्णु** follows: as **आग्नावेष्णवं चरं निर्वपेत् ॥**

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ पदानि ॥ दिवः, द्यावा, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥

29. For **दिव्** is substituted **द्यावा** in a Dvandva of the names, of the Devatās.

Thus **द्यावाक्षाना**, **द्यावाभूमी** ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ दिवसः, च, पृथिव्याम्, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ पृथिव्याश्च उत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति अकाराद् द्यावा च ॥

30. For **दिव्** is also substituted **दिवस्** (as well as **द्यावा**) when **पृथिवी** follows in a Dvandva of the names of Devatās.

Thus **दिवस्पृथिवी**, **द्यावपृथिवी** ॥ The word **दिवस्** is exhibited in the aphorism as **दिवस्** ending in स्, in order to indicate that the स् of **दिवस्** is not changed into र् or a visarga or upadhmaniya when followed by **पृथिवी** ॥ Following is an

anomalous use there being no Dvandva compounding here. यावा चिदस्मि पृथिवी नमेते ॥

उपासोषसः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपासा, उपसः, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ उपस उपासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥

31. For उपस is substituted उपासा in a devatā-dvandva.

Thus :—उपासासूयम्, उपासानक्ता ॥

मातरपितराबुद्धीचाम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ मातर, पितरौ, उद्धीचाम्, ॥

वृत्तिः ॥ मातरपितरपितृसुखीचामाचार्याणां मतेनारकादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ॥

32. According to the Northern Grammarians, मातरपितरौ is a valid form.

This is formed by अरङ् substitution of the ऋ of मातृ ॥ The other form is मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पितरा, मातरा, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ पितरामातर इति छन्दसि निपात्यते ॥

33. In the Vedas the form पितरामातरा is valid.

In the ordinary language मातापितरौ is the proper form. The Vedic form is derived by adding अरङ् to the first member, and आ is added to the second by VII. 1. 39 : and then Guṇa by VII. 3. 110. Thus आ मा गन्तां पितरामातरा च ॥

स्त्रियाः पुंश्चल्लिखितपुंस्कादनुङ्, समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीपियादिषु ॥ ३४ ॥

पदानि ॥ स्त्रियाः, पुंश्चल, लिखितपुंस्कात्, अनुङ्, समानाधिकरणे स्त्रियाम्, अपूरणी, प्रियादिषु, ॥

वृत्तिः ॥ लिखितपुंस्कादनुङ्ः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणद्वन्द्वपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीपियादिष्विति ॥

34. In the room of a feminine word there is substituted an equivalent and uniform masculine form, when it is a word which has an actual corresponding masculine, and does not end in the feminine affix ऊङ्, and is followed by another feminine word in the relation of apposition with it; but not when such subsequent word is an ordinal numeral, nor प्रिय &c.

The words of this sūtra require a detailed analysis; स्त्रियाः 'for a feminine word', पुंश्चल "like the masculine", i. e. a substitute like the masculine takes the room of a feminine word. लिखितपुंस्कात् = लिखितपुंस्कात्, by which a masculine is spoken of i. e. a word which has an equivalent masculine, the correspond-

ence must be in the *form* (भाकृति) and the *connotation* (भावान) of the two words; that is when both the words are coextensive in their denotation, applying to the same objects, but of different genders. A word which has not the affix कृ is called अनुकृ ॥ That feminine word which does not end in कृ and has a corresponding masculine word, having the same form and connotation, (of course, with the exception of affixes) is called a भाषितपुंस्कारनुकृ लीचयः ॥ The word भाषितपुंस्कारनुकृ is a Bahuvrihi, the fifth affix is not elided anomalously. Of such a भाषितपुंस्कारनुकृ feminine word, there is the substitution of a masculine form. Provided that, the second member is a (समानाधिकरण) i. e. a word in apposition with the first, and (स्त्रियाम्) of the feminine gender : with the exception of an Ordinal numeral (पूरण) and of प्रिय &c.

Thus रक्षणीयभार्यः (= रक्षणीयभार्या यस्य). Here रक्षणीया is a feminine word having a corresponding masculine word of the same form and force, namely, रक्षणीयः, moreover this feminine does not end in the affix कृ, but in the affix भा ; it is followed by another feminine word भार्या which is in the same case with it, and which is not a Numeral nor included in the प्रियादि class ; hence this word रक्षणीया is changed to the corresponding masculine word रक्षणीय ॥ So also इक्ष्वाकुः, दीर्घजङ्घः ॥ Why do we say स्त्रियाः 'for a feminine word'? Observe वामाणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य = वामाणिदृष्टिः ॥ Why do we say which has an appropriate masculine (भाषितपुंस्कः) ? Observe खट्वाभार्यः ॥ There is no corresponding masculine of खट्वा ॥ Why do we say "of the same connotation and form समानाधामाकृतौ" ? Observe द्वेणीभार्यः, the masculine word द्वेण has not the same significance as द्वेणी ॥ The words गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, and प्रजातभार्यः are anomalous. Why do we say not ending in कृ ? Observe ब्रह्मबन्धूभार्यः ॥ Why do we say 'both words being in the same case and referring to another person? Observe कल्याणामाता = कल्याणीमाता "the mother of Kalyāṇi". Why do we say स्त्रियाम् 'followed by a feminine word'? Observe कल्याणी प्रधानमेषां = कल्याणीप्रधानाः (इम) ॥ Here the second member प्रधान is a Neuter word. Why do we say 'not being an ordinal Numeral'? Observe कल्याणी पञ्चमी यासां ताः = कल्याणी पञ्चमाराचयः, so also कल्याणीरक्षमा ॥ The Ordinal Numbers must be the Principal Ordinal and not the secondary Derivative Ordinals. Therefore the rule applies here कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ The amāsānta affix अम् (V. 4. 116) also applies to an Ordinal which is a Principal and not what is used as a secondary word : and therefore the above compound does not take अम् ॥ Why do we say not before प्रिय &c. Observe कल्याणीप्रियः ॥

1 प्रिया, 2 मनोज्ञा, 3 कल्याणी. 4 सुभगा, 5 दुर्भगा, 6 भक्ति, 7 सन्निवा, 8 स्वा (स्वसा), 9 मन्ता, 10 क्षान्ता, 11 समा, 12 चपला, 13 दुहिता, 14 वामना (वामा) 15 तनया, 16 अम्बा ॥ The compound दृष्टभक्तिः is anomalous.

तसिलादिप्राकृत्यसुचः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ तसिलादिषु, आकृत्यसुचः ॥

प्रतिः ॥ पञ्चम्यास्तसिभिर्यतः प्रवृत्ति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्यसुजिति प्रागितत्वाद्वे प्रत्यया-
दि भाषितपुंस्कारनुकृस्त्रियाः पुंस्त्ववति ॥

वासिकम् ॥ एति बहुल्यार्थस्त्वं पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ स्वतन्त्रोऽयं वचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥
वा० ॥ भव्यादे तजिते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ ढकुष्ठसोऽयं पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥

35. A feminine word not ending in the affix ऊङ्, and having an equivalent and uniform masculine, is changed to such masculine form, before the affixes beginning with तसिङ् &c (V. 3. 7) and ending with कृत्वसुङ् (V. 4. 17)

Thus तस्याः घालायाः = तसः, तस्यां = तच्च, वस्यां = वच्च, यस्यां = यच्च ॥ The following are the affixes before which the feminine is changed to masculine: क् and तस्, तरप् and तमप्, चरद्, आसीचर्, कल्पप्, वेचम्, देशीयर् रूपप्, पाशाप्, धम्, घाल्, वा and हिङ् तित् तातिङ् ॥ All other affixes do not affect the gender. Thus तरप् तमप् &c रर्षोनीयता, रर्षोनीयतया, पटुचरी, पटुजातीया, रर्षोनीयकल्या, रर्षोनीयदेशीया, रर्षोनीयरूपा, रर्षोनीयपाशा ॥ कया प्रकृत्या = कयप्, यया प्रकृत्या = यया, तस्यां वेलाया = तसा, तर्हि &c.

Vart:—The feminine of बहु and अल्प is changed to masculine before the Taddhita affix दातुः—as बहुभ्यो देहि = बहुशो देहि; अल्पाभ्यो देहि = अल्पशो देहि ॥

Vart:—A feminine Adjective is changed into masculine before the affixes ल्व and लृङ् ॥ As पद्म्या भावः = पटुल्वम् or पटुता ॥ Why do we say 'an adjective'? Observe कव्या भावः = कण्ठील्वं or कठीता ॥

Vart: The feminine word is changed to masculine before all Taddhita affixes, except ह्, when the word gets the designation of न् ॥ Thus हस्तिनीनां सद्रुहः = हस्तिकम् ॥ Had the word not become masculine, then हस्तिनी having lost its ई (VI. 4. 148), the word न् of हस्तिन् would not be elided before the Taddhita affix, because the lopa-elision being sthānivat, would have prevented the application of the rule VI. 4. 144, ordaining the elision of the final syllable. So the form would have been something like हस्तिनिकम् instead of हस्तिकम् ॥ Why do we say 'with the exception of ह्'? Observe द्येनेयः, रोहिनेयः the masculine being द्येव and रोहित ॥ The word आग्नेयः (= अग्न्यायी देवता अस्य स्थानीपाकस्य) is an exception to this rule.

Vart:—The masculine-change takes place before the affixes ङ्ङ् and छम् ॥ As भवस्या ष्छाया = भावस्काः, भवहीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ क्यङ्, मानिनोः, च, ॥

वृत्तिः ॥ क्यङि परतो भानिनि च क्त्रिया भाषितपुंस्कारद्वयं पुंवद्भवति ॥

36. A feminine word not ending in ऊङ् and having an equivalent and uniform masculine, is changed into masculine before the Denominative क्यङ्, and the affix मानिङ् ॥

Thus from एनी—एतावते, द्येनी—द्येतावते ॥ मानिङ् :—रर्षोनीयमानी भयमस्याः "He esteems her as handsome". रर्षोनीयमानिनीयमस्याः (रब्ध् अस्याः "She esteems her as handsome". The word मानिङ् is employed for the sake of non-feminine and non-appositional words. Thus non-feminine words:—रर्षोनीयां मम्यते देवदत्ता यतदत्ता =

दर्शनीयमानीभ्यमस्याः ॥ For non-appositional words :—as, दर्शनीयां मन्यते देवस्तां यज्ञ-
स्ता=दर्शनीयमानिनी भ्यमस्याः ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ न, क, उपधायाः, ॥

वृत्तिः ॥ कोपधायाः स्त्रियाः पुंवज्ञायां न भवति ॥

वास्तिकम् ॥ कोपधर्मतिषेधे बु तद्धितमहणं कर्त्तव्यम् ॥

37. A Feminine word having a penultimate क, does not assume the Masculine form.

Thus पाचिकाभार्यः, कारिकाभार्यः, वृजिकाभार्यः, मत्रिकाभार्यः, मत्रिकाकल्पा, मत्रिकायते ॥
वृजिकायते, मत्रिकामानिनी, वृजिकामानिनी, वैलेपिकं (वैलेपिकाया धर्म्यं). This rule is an ex-
ception to all the previous rules VI. 3. 34—36 : and not only to VI. 3. 34.

Vart.—The rule applies to the क of the affix बु and the Taddhita क and not to every क ॥ Therefore the masculine transformation takes place here पाकाभार्यः, भेकाभार्यः ॥ The word पाका means “young”; and भेकी means ‘action’.

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ संज्ञा. पूरण्योः, च, ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायाः पूरण्याच्च स्त्रियाः पुंवज्ञायां न भवति ॥

38. The feminine is not changed to masculine, when it is a Name or an Ordinal Numeral.

Thus इत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । इत्तापाशा । गुप्तापाशा । इत्तायते । गुप्तायते । इत्तामानिनी ।
गुप्तामानिनी । पूण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते ।
पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वृद्धिनिमित्तस्य, च,
तद्धितस्य, अरक्तविकारे, ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्त्यस्त्रीशब्दस्य न पुंवज्ञायां ॥

39. The feminine is not changed into Masculine, when it is formed by such a Taddhita affix, which causes the Vṛddhi of the first syllable, with the exception however of the Taddhitas meaning ‘colored therewith’, and ‘made there of’.

Thus सौम्रीभार्यः, माथुरीभार्यः, सौधनीपाशा, माथुरीपाशा, सौधनीयते, माथुरीयते, सौधनीमानिनी
and माथुरीमानिनी ॥

Why do we say ‘which causes Vṛddhi’? Observe मध्यमभार्यः (मध्ये भवा
=मध्यमा formed by the affix म IV. 3. 8 which does not cause Vṛddhi). Why
do we say ‘of a Taddhita’? Observe काण्डलावभार्यः (काण्डं लुनाति=काण्डलायी with
एण (कर्मण्यण्) and डीप्). Why do we say when not meaning ‘colored there
with’ or ‘made thereof’? Observe. कषायं रक्ता=काषायी, काषायी वृहत्तिका यस्य =
तापायवृहत्तिका; लोहस्य विकारोलौही लौही ईषा यस्य रथस्य = लौहेषः (IV. 3. 134). The word
वृद्धिनिमित्तस्य should be explained as a Bahuvrihi, and not a Tatpurusha, i. e. a
taddhita affix, in which there is an element like ण् or ञ् or क् &c which causes

Vriddhi. Therefore this exception does not apply to तावज्ञार्यः यावज्ञार्यः (तावती भार्य यस्य &c). Here the affix वतुप् V. 2. 39 added to तद् does not cause Vriddhi by its own force, but by VI. 3. 91.

स्वाङ्गाच्चेतो भ्रमानिनि ॥ ४ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गत्, च, इतः, भ्रमानिनि, ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्ताया स्त्रिया न पुंश्चवति भ्रमानिनि परतः ॥

40. A feminine in ई ending in the name of a part of body, does not become masculine, except when the word मानिन् follows.

Thus शीर्षकेशीभार्यः, शुक्लकेशीभार्यः, शीर्षकेशीपाशा, श्लक्ष्णकेशीपाशा, शीर्षकेशीयते, श्लक्ष्णकेशीयते, but पटुभार्यः (पटु not denoting any bodily member), अकेशभार्यः (अकेशा भार्या, not ending in long ई), and शीर्षकेशमानिनी ॥ The exception भ्रमानिनि has been added from the Vārtika and is not part of the original sūtra.

जातेश्च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ जातेः, च, (न) (भ्रमानिनि) ॥

वृत्तिः ॥ जातेश्च स्त्रिया न पुंश्चवति भ्रमानिनि परतः ॥

41. A feminine noun expressing a class or kind does not become masculine.

Thus कठीभार्यः, बह्वृचीभार्यः कठीपाशा, बह्वृचीपाशा, कठीयते, बह्वृचीयते ॥ But not so when मानिन् follows, as कठमानिनी, बह्वृचमानिनी ॥

The exception does not apply to हस्तनीनां समूहः = हस्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ पुंवत्, कर्मधारय, जातीय, देशीयेषु, ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कारद्वन्द्वस्त्रिया पुंश्चवति ॥

वाचिकम् ॥ कुक्कुट्यासीनामण्डारिषु पुंश्चवतां धन्तव्यः ॥

42. The feminine (unless it ends in ऊ), having an equivalent and uniform masculine, becomes masculine in a Karmadhāraya, and before जातीय and देशीय ॥

This sūtra is enunciated as a prohibition to the preceding sūtras. Thus it applies even to words having a penultimate क (VI. 3. 37). Thus पाचकवृन्दारिका, पाचकजातीय, पाचकदेशीया ॥ It applies even to Names and the feminines which are ordinals in opposition to VI. 3. 38. Thus इत्तवृन्दारिका, इत्तजातीय, इत्तदेशीया, पंचमवृन्दारिका, पंचमजातीय, पंचमदेशीया ॥ It applies even in opposition to VI. 3. 39 : शोभनवृन्दारिका, शोभनजातीय, शोभनदेशीया ॥ So also in opposition to VI. 3. 40, as श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका, श्लक्ष्णमुखजातीय and श्लक्ष्णमुखदेशीया ॥ So also in opposition to VI. 3. 41, as कठवृन्दारिका, कठजातीय, कठदेशीया ॥

The feminine must have a corresponding masculine (भाषितपुंस्क). So the rule does not apply खट्वावृन्दारिका, as खट्वा has no corresponding masculine. The feminine should not end in ऊ ; as ब्रह्मबन्धवृन्दारिका ॥

Vārt.—The words कुक्कुटी &c become masculine before भण्ड &c : as, कुक्कुट्या भण्डं = कुक्कुटाण्डम् ॥ घृत्वाःपहं = घृगपहम्, घृत्वाःक्षीरं = घृगक्षीरम्. काव्याः शापः = काक्ष

भावः ॥ This rule need not be made, as the first member in these compounds may be considered as class denoting words of common gender.

Vārt :—When a word formed by an affix having an indicative ख, or the affixes तर and तम् &c (VI. 3. 43) follow, the final long vowel of the first term becomes short instead of its becoming masculine. As कालीमास्यां मन्यते काल्येवाहम् = कालिमन्या (compare VI. 3. 66) हरिणिमन्या, पट्वितरा, पट्वित्वा, पट्विरूपा, पट्विकल्पा, पट्विका, मृद्विका ॥ We have said that the rule does not apply to the feminines in ऊ ॥ The words इडविद्, वरद्, पृथ and उशिज् are names of countries denoting Kshatriya clans. The tadrāja affix (VI. 1. 168 and 170), is elided in forming the feminine of these (IV. 1. 177). Thus we have the compound of इडविद् वृन्सारिका ॥ When the first words become masculine, we have ऐडविड्, वारद्, &c. Thus ऐडविड्वृन्सारिका, औशिज्वृन्सारिका ॥

घरूपकल्पचेलडब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ घ, रूप, कल्प, चेलड, ब्रुव, गोत्र, मत, हतेषु, ड्यः, अनेकाचः, ह्रस्वः, ॥

वृत्तिः ॥ घ रूप कल्प चेलड् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुष्कात्परो यो डीप्रत्ययस्तन्तस्थाने-काचो ह्रस्वो भवति ॥

43. Before the affixes तर, तम्, रूप, कल्प, before चेल (with the feminine in ई), ब्रुव, गोत्र, मत and हत, a word ending in the feminine affix डी becomes short, when the feminine consists of two or more syllables, and has an equivalent and uniform masculine.

Thus घ—ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा, ब्राह्मणिरूपा, ब्राह्मणिकल्पा, ब्राह्मणिचेली, ब्राह्मणिब्रुवा, ब्राह्मणिगोत्रा, ब्राह्मणिमता and ब्राह्मणिहता ॥ घ, रूप and कल्प are affixes, चेलड् &c are words as second members; ब्रुवः is formed by अच् (III. 1. 134) added to ब्रु, guṇa and वच् substitution being prevented anomalously. Why do we say ending in ई (डी)? Observe वृत्तातरा, युमातरा ॥ Why do we say consisting of more than one syllable? Because words of one syllable optionally become shortened by the next rule. Why do we say having a corresponding masculine? Observe आमलकीतरा कुवलीतरा, where आमलकी and कुवली have no equivalent masculine forms.

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ नद्याः, शेषस्य, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः । अडा च या नदी डघन्त यवेकाच् ॥

वृत्तिकम् ॥ कृत्रयाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

44. In all the remaining feminine words called ladi (I. 4. 3 and 4), the substitution of short vowel under the preceding circumstances is optional.

What are the शेष or the remnants? Those feminines which are not formed by long ई (ई), and are called Nadi; and those feminines which end in long ई but consist of one syllable. Thus ब्रह्मबन्धुतरा or ब्रह्मबन्धुतरा वीरबन्धुतरा or वीरबन्धुतरा, खितरा or खीतरा, खितमा or खीतमा ॥

Vart:—Nadi words formed by कृन् affixes are excepted: as लक्ष्मीतरा, तन्त्रीतरा formed by the Uṇādi affix ई (Uṇ III. 158, 160)

उगितश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ उगितः, च, (ह्रस्वः) (अन्यतरस्यां) ॥

वृत्तिः ॥ उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति ॥

45. The feminine ई (ई) added to a word formed by a Taddhita-affix having an indicatory उ or ऋ, is optionally shortened before the घ &c (VI. 3. 43).

Thus भ्रयसितरा or भ्रयसीतरा, or भ्रयस्तरा, विदुषितरा or विदुषीतरा or विदुस्तरा. The first is formed by the Taddhita affix ईयसुन्, and the second by कृत्तु. In one alternative, there is masculinisation also when we get the forms भ्रयस्तरा &c. Or this latter form may be considered to have been evolved from भ्रयस्, to which is added the affixes denoting comparison, and then the feminine affix, in denoting a feminine.

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आत्, महत्, समानाधिकरण, जातीययोः, ॥

वृत्तिः ॥ समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति ॥

वाचिकम् ॥ महत्वात् घासकरादीशिष्टेषूपसंख्यानं पुत्रवृत्त्यनं घासमानाधिकरणार्थम् ॥

वा० ॥ अष्टनः कपालं हविष्युपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ गवि च युक्तं ऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

46. For the final of महत्, is substituted आत् (आ) before a word which is in apposition with it and before जातीय ॥

As महादेवः, महाब्राह्मणः, महाबाहुः, महाबलः, महाजातीयः ॥ But महत् पुत्रः = महत्पुत्रः "the son of the great man": the two words are not in apposition. The compounding with महत् takes place under II. 1. 61. This rule applies to compounds under that rule, as well as to Bahuvrihis, when also the two words are in apposition, as in महाबाहुः ॥ In fact this is the object of using the word samānādhikarana in this sūtra. Had it not been used, then by the maxim of pratipadokta, the rule would have applied only to the Tatpurasha compounds of mahat taught under II. 1. 61 but not to Bahuvrihis. In महत्भूतधन्वमा = भमहान् महान् सपन्नः the long आ is not substituted, as the sense of महत् is here secondary.

Vart:—आ is substituted for the final of महत् before घास, कर and विशिष्ट, the feminine महती being changed to masculine, though the words may not be in apposition. As महत्या घासः = महाघासः, महत्याः करः = महाकरः, महत्याविशिष्टः = महाविशिष्टः ॥

Vart:—आ is substituted for the final of अष्टन् before कपाल, when a sacrificial offering is meant. As अष्टकपालं चरं निर्वपेत् ॥ Why do we say when meaning a sacrificial offering? Observe अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥

Vart:—आ is substituted for the final of अष्टन् before नौ, when the meaning is that of 'yoked'. As, अष्टागवेन शकटेन ॥ But अष्टगवे बाह्वणस्य, where 'yoking' is not meant. The न् in आन् is for the sake of distinctness.

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ द्व्यष्टनः, संख्यायाम्, अबहुव्रीहि, अशीत्योः, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारदेशो भवति संख्यायाद्युत्तरपरे अबहुव्रीह्यशीत्योः ॥
वास्तिकम् ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥

47. आ is substituted for the final of द्वि and अष्टन् when another Numeral follows, but not in a Bahuvrīhi or before अशीति ॥

Thus द्वादश, द्वाविंशतिः, द्वाविंशन्, अष्टादश, अष्टाविंशतिः, अष्टाविंशन् ॥ Why do we say द्वि and अष्टम्? Observe पञ्चदश ॥ Why do we say 'when followed by a Numeral'? Observe द्वे मातुरः, अष्टमातुरः ॥ Why do we say 'not when the compound is a Bahuvrīhi, or the word अशीति follows'? Observe द्विनाः, त्रिंशः, द्व्यशीतिः ॥

Vart:—This rule applies upto one hundred. Therefore not here, त्रिंशतम्, द्विसहस्रम्, अष्टशतम्, अष्टसहस्रम् ॥

त्रेः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ त्रेः, त्रयस्, ॥

वृत्तिः ॥ त्रि इत्येतस्य त्रयमित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥

48. For त्रि is substituted त्रयस् when another Numeral follows, but not in a Bahuvrīhi or before अशीतिः ॥

As, त्रयोदश, त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशन् ॥ But not in त्रैमातुरः (the second word not being a Numeral), nor in त्रिंशः which is a Bahuvrīhi, (II. 2. 25) त्र्यशीतिः ॥ This substitution takes place upto hundred : not here, त्रिंशतम्, त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, चत्वारिंशत्, प्रभृतौ, सर्वेषाम्, ॥

वृत्तिः ॥ चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायाद्युत्तरपरे ऽबहुव्रीह्यशीत्यो सर्वेषां द्व्यष्टन् त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति ॥

49. The above substitution in the case of all (द्वि, त्रि and अष्टन्), is optional, when the word चत्वारिंशत् and the numerals which follow it are the second member.

Thus द्विचत्वारिंशत or द्वाचत्वारिंशन्, त्रिपञ्चाशन् or त्रयःपञ्चाशन्, अष्टपञ्चाशन् or अष्टपञ्चाशन् ॥ This also before hundred : as, द्विशतम् and अष्टशतम्, त्रिशतम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु ॥ ५० ॥ पदानि ॥ हृदयस्य, हृत्, लेख, यत्, अण्, लासेषु, ॥

वृत्तिः ॥ हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ॥

50. हृद् is substituted for हृदय, before लेख, and the affixes यत् and भण् and before लास ॥

Thus हृदयं लिखति = हृद्वेखः, हृदयस्य मियं = हृदयम्, हृदयस्येवम् = हार्वम्, हृदयस्य लासो = हृद्वलासः ॥ The word लेख is derived by भण् affix from लिख् ॥ Before the word लेख formed by घञ् affix, this substitution does not take place, as हृदयलेखः ॥ The inclusion of लेख in this sūtra proves the existence of this maxim “उत्तरपश-
धिकारे प्रत्ययमहणे न तदन्तप्रहणम्” ॥ See VI. 3. 17.

वा शोकप्यञ्जरोगेषु ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वा, शोक, प्यञ्, रोगेषु ॥
वृत्तिः ॥ शोक प्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ॥

51. हृद् is optionally the substitute for हृदय, when the words शोक, and रोग or the affix प्यञ् follows.

Thus हृद्वेकोकः or हृदयशोकः, सीहार्थम् or सीहृदयम् ॥ Here प्यञ् is added as हृदय belongs to Brāhmaṇādi class V. 1. 124. When हृद् is substituted there is Vpiddhi of both the members सु and हृ by VII. 3. 19. So also हृद्वेगः or हृदय-
रोगः ॥ All these forms could have been got from हृन् which is a *full* word *sti*
generis, having the same meaning as हृदयः ॥ The substitution taught in this
sūtra is rather unnecessary.

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पादस्य, पत्, आजि, आति, ग,
उपहतेषु, ॥

वृत्तिः ॥ पादस्य पद् इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषु उत्तरपदेषु ॥

52. पद् is substituted for पाद, before आजि, आति, ग and उपहत ॥

Thus पदाजिः = पादाभ्यामजति ; पदातिः = पादाभ्यामति ॥ आजिः and आतिः are formed by ङ् from अज् and अत् (Uṇ IV. 131), and irregularly अज् is not changed to वी though required by II. 4. 56 ; before this affix. So also पदगः = पादाभ्यां गच्छति ; पदोपहतः = पादनोपहतः ॥ पाद् belongs to Vṛishādi class (VI. 1. 203) and has therefore acute on the first syllable, the पद् substitute however has acute on the final, only in the उपदेश (VI. 1. 171), therefore in पदोपहतः, पद् retains its accent (VI. 2. 48), and it becomes acute on the final. While पदाजिः, पदातिः and पदगः have acute on the final (VI. 1. 223 and kṛit-accent).

पद्यत्यतर्धे ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ पद्, यति, अतर्धे, ॥

वृत्तिः ॥ यत्यत्ये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतर्धे ॥

वार्तिकम् ॥ पञ्जावे इके चरताद्युपसंख्यानम् ॥

53. पद् is substituted for पाद before the affix यत् used in any sense other than that of “suited there to ;

Thus पादोविध्यन्ति = पद्याः शर्कराः, पद्याः कण्टकाः ॥ When यत् has the force of “suited there to” we have पाद्यम् = पागार्थमुपकं ॥ (see IV. 4. 83 and V. 4. 25).

Vart:—Before the affix इक्, in the sense of 'he walks there by', पद् is substituted for पाद्; as पादाभ्यां चरति = पदिकः (IV. 4. 10) by ह्रन् affix. The word पाद् in this sūtra means 'the actual foot', a part of animal organism. Therefore पद् is not substituted before the यत् of V. I. 34, as हिपाद्यम्, विपाद्यम् because पाद् here denotes 'a measure'.

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हिम, काषि, हतिषु, च, (पद्) ॥

वृत्तिः ॥ हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य परित्ययमादेशो भवति ॥

54. पद् is substituted for पाद् before हिम, काषिन् and हति ॥

Thus पद्भिन्, (= पादस्य शीतं) पद्काषिन् (= पादचारिण) as in अथ पद्काषिणा यान्ति, and पद्भतिः (पदाभ्यां हन्यन्ते) ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ ऋचः, शे ॥

वृत्तिः ॥ ऋक्संनिधिनः पादशब्दस्य शे परतः परित्ययमादेशो भवति ॥

55. पद् is the substitute for पाद् before the affix शस्, when the meaning is that of a Hymn (Rik).

Thus पञ्चो गायत्री शंसति = पाद् पाद् शंसति, the affix शस् being added by V. 4. 43. Why do we say 'when meaning a Hymn'? Observe पादशः काषिणं शसति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ वा, घोष, मिश्र, शब्देषु, (पद्) ॥

वृत्तिः ॥ घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा परित्ययमादेशो भवति ॥

वासिकम् ॥ निष्कं चेति वक्तव्यम् ॥

56. This substitution of पद् for पाद् is optional before घोष, मिश्र and शब्द ॥

Thus पद्घोषः or पाद्घोषः, पद्मिश्रः or पाद्मिश्रः, पद्शब्दः or पाद्शब्दः ॥

Vart:—So also before निष्कः as पद्निष्कः or पाद्निष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ उदकस्य, उदः, संज्ञायाम् (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदं परतः ॥

वासिकम् ॥ संज्ञायाश्चोत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥

57. उद is substituted for उदक, when the compound is a Name.

Thus उदमेघः 'a person called Udamegha', उदवाहः "a person named Uda-vāhah." The well-known Patronymics from these are औदमघिः and औदवाहिः ॥ Why do we say 'when it is a Name'? Observe उदकगिरिः ॥

Vart:—उद is the substitute for उदक when it stands as the second member of a compound and denotes a Name: as, लोहितोदः, नीलोदः, क्षीरोदः ॥

पेयवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ पेयम्, वास, वाहन, धिषु, च, ॥

वृत्तिः ॥ पेयं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ॥

58. उद is substituted for उदक before पेयं, वास, वाहन, and धि ॥

Thus उद्वेषं पिनष्टि formed by णङ्ग by III. 4. 38; उदवासः—उदकस्ववासः, so also उदवाहनः ॥ उदकं धीयतेऽस्मिन्=उदधिः 'a water jar'.

एकहलादौ पूरयितव्ये अन्यतरस्याम् ॥५९॥ पदानि ॥ एक, हलादौ, पूरयितव्ये, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ हल् आरिष्यत्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवधिष्वन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्यवगादेशो भवति ॥

59. उद् is optionally substituted for उदक, before a word beginning with a single consonant, and which expresses that which is filled with water.

Thus उदकुम्भः, or उदककुम्भः, उदपात्रम् or उदकपात्रम् ॥ The word एकहलादि means 'a word beginning with a single simple consonant'. The rule does not apply to उदकस्थालम् as the second member begins with a conjunct consonant: nor to उदकपर्वतः, as the पर्वतः is not a vessel which is to be filled.

मन्यौदनसकुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ मन्य, ओदन, सकु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाहेषु, च, ॥

वृत्तिः ॥ मन्य ओदन सकु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य उद इत्यवगादेशो भवति अन्यतरस्याम् ॥

60. उद् is optionally substituted for उदक, before मन्य, ओदन, सकु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, and गाह ॥

Thus उदकेन मन्यः=उदमन्य or उदकमन्यः । उदकेनोदनः, उदोदनः or उदकोदनः । सक्तु उदकेन सक्तुः, उदसक्तु or उदकसक्तुः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दु or उदकबिन्दु । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः or उदकवज्रः । भार । उदकं विभर्तीति उदभारः or उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः or उदकहारः । वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवध or उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥६१॥ पदानि ॥ इकः, ह्रस्वः, अङ्यः, गालवस्य अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्याङ्गपन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्यार्चायस्य मतेनान्यतरस्याम् ॥

वार्तिकम् ॥ भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥

61. According to the opinion of Gālava, a short vowel is substituted, in a compound, before the second member for the long इक् vowels (ई, ऊ, ऋ), unless it is the long vowel of the Feminine affix ई (ङी).

In other words, for ई, when it is not the Feminine affix ई (ङी) and ई, a short इ and उ are substituted in a compound before the second member. Thus ग्रामजिपुत्रः or ग्रामजीपुत्रः, ब्रह्मबन्धुपुत्रः or ब्रह्मबन्धूपुत्रः ॥ Why do we say इक् vowel? Observe खट्वापाहः, मालापाहः ॥ Why do we say 'not the long ई of the Feminine affix ङी'? Observe गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्रः ॥ The name of Gālava is mentioned puṣṭ for the anuvṛtti of 'optionally' was present in this sūtra. It is a limited opti-

pujārtha, (vyavasthita vibhāsha), and does not apply to कारीषगन्धीपति &c which are governed by VI. 3. 139.

Vart.—It does not apply to Avyayibhāva compounds, nor to those words which take इयङ् or उवङ् augment in their declension, as श्रीकुलम्, भूकुलम्, काण्डीभूतम्, कुडपीभूतम्, वृषलीभूतम् ॥

Vart.—It does however apply to भुकुस &c, as भुकुसः, भुकुदिः ॥ Others say अ is substituted for अ &c as भुकुसः and भुकुदिः

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ एक तद्धिते, च, (ह्रस्वः) (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति ॥

62. The short is substituted for the long of एका, before a Taddhita affix, and when a second member follows.

As एकस्या भागतं = एकरूप्यम्, एकमयम्, एकस्या भावः = एकत्वम्, एकता ॥ So also एकस्याः क्षीरं = एकक्षीरम्, एकदुग्धम् ॥ The shortening takes place of the Feminine word एका, having the affix आ ॥ When एक is an adjective (युगवचन) then the above forms could be evolved by the help of the rules of masculination, such as VI. 3. 35, i. e. when एक means the numeral one. But when it means 'alone', then those rules will not apply. The word एक is exhibited in the sūtra without any case-affix 'as a Chhandas irregularity. The examples given are of एका in the feminine which alone can be shortened, and not of एक whose final is already short. Nor can the rule of shortening be applied to ए of एक, for the rule applies to the final letter, and not to a vowel situated in the body of a word.

ऊचापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ ऊचापोः, संज्ञा, छन्दसोः, बहुलम्, ॥

वृत्तिः ॥ छन्दान्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति ॥

63. The short is diversely substituted for the feminine affixes ई and आ (ङी and आप्) in a Name and in the Vedas.

As रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः ॥ Sometimes not, as नान्दीकरः, नान्दीघोषः, नान्दीविद्यालः ॥ So also in the Vedas, as कुमारिहारा, प्रदर्विहा; sometimes the shortening does not take place, as फाल्गुनीपौर्णमासी, जगतीछन्दः ॥ आप् ending words in Name: शिलग्रहम्, शिलग्रस्थम्; sometimes there is no shortening, as, लोमकागृहम्, लोमकाखण्डम् ॥ So also in the Vedas:—अजशीरेण जुहोति, ऊर्णमृश पृथिवी विश्वधायसम् ॥ Sometimes there is no shortening, as, ऊर्णासृष्टेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ त्वे, च, (ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ त्वप्रत्यये परतो ऊचापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति ॥

64. The feminine affixes ई and आ diversely become short, before the affix त्व ॥

Thus अजाया भावः = अजात्वं or अजात्वं, रोहिणीत्वं or रोहिणीत्वं ॥ These are Vedic illustrations, no Names can be formed in त्व ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ इष्ट का, इषी का, माला-
नाम्, चित्, तूल, भारिषु, ॥

वृत्तिः ॥ इष्टकेषीकामालानां चित्तूल भारिन् इत्येतेषु सत्तरपदेषु यथासंख्य ह्रस्वो भवति ॥

65. For the long vowel, a short is substituted, in
इष्टका before चित्, in इषीका before तूल, and in माला before भारिन् ॥

Thus इष्टकचित्तम्, इषीकतूलम् and मालभारिणी कन्या ॥ The rule of tadanta
applies to इष्टका &c, so that the compounds ending in इष्टका &c are also governed
by this rule : as पक्षेष्टकचित्तम्, मुञ्जेषीकतूलम्, उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ खिति, अनव्ययस्य, (ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ खित्तन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति ॥

66. A short is always substituted for the final of
the first member, when the second member is a word formed
by an affix having an indicatory ख, but not when the first
member is an Indeclinable.

Thus कालिमन्या, हरिणिमन्या ॥ The augment मुम् does not prevent the
shortening, had it done so, the rule would have been unnecessary. But शेषा-
मन्यमहः, दिवामन्यारात्रिः, where शेषा and दिवा are Indeclinables there is no shortening.
The above words are formed by खप् (III. 2. 83). The phrase anavyayasya
indicates by implication that the word खित् here means खित्तन्तः, contrary to the
maxim enunciated in VI. 3. 17 उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्विधिर्नैष्यते ॥ For an
Aavyaya can never take a खित् affix which are ordained only after dhātus.

अरुद्धिषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ अरुस्, द्विषत्, अजन्तस्य, मुम्, ॥

वृत्तिः ॥ अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खित्तन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य ॥

67. मुम् is the augment added immediately after
the final vowel, of अरुस्, द्विषत्, and of a stem ending in a
vowel, unless it is an Indeclinable, when a word formed by a
खित् affix follows.

Thus अरुन्तुद्, द्विषन्तपः, कालिमन्या &c. See III. 2. 35, 39, 83. The स् of
अरुस् and the त् of द्विषत् are dropped by VIII. 2. 23.

Why do we say 'of अरुस् &c'? Observe विद्वन्मन्या ॥ Why do we say
'not an Indeclinable'? Observe शेषामन्यमहः, दिवामन्यारात्रिः ॥ Why do we use
the word अन्त in अजन्त, when merely saying अन्तः would have sufficed by the
rule of tadanta-vidhi? This indicates that the shortening taught in the prece-
ding sūtra does not debar the मुम् augment, nor does मुम् debar the shortening.
So that मुम् is added after the shortening has taken place.

इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ इचः, एकाचः, अम्, प्रत्ययवत्, च, ॥

वृत्तिः ॥ इजन्तस्य एकाचः खित्तन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति अम्प्रत्ययवच्चित्तीयैकवचनवच्च स भवति ॥

68. A monosyllabic word, ending in any vowel other than अ, when followed by a word formed by a स्त्रिन् affix, receives the augment अम्, which is added in the same way as the affix अम् of the Accusative singular.

The word अम् is to be repeated here thus, इच्च एकाचोऽम्, अम्प्रत्ययवच्च ॥ Thus गांमन्यः, स्त्रीमन्यः, or स्त्रियंमन्यः, भ्रियंमन्यः, भ्रुवंमन्यः ॥ By force of the atideśa अम्प्रत्ययवच्च, the changes produced by the Accusative ending are caused by this augment also : viz : the substitution of long आ, the substitution of a vowel homogenous with the first, the guṇa, the substitutes इयङ् and उवङ् As आ—गांमन्यः (VI. 1. 93) ; पूर्वसवर्णे as स्त्रीमन्यः (VI. 1. 107) ; guṇa, as,—नरंमन्यः (VII. 3. 110) and इयङ् and उवङ्, as भ्रियंमन्यः, भ्रुवंमन्यः (VI. 4. 81 &c). Why do we say ending in a vowel other than अ (इच्च)? Observe स्वन्मन्यः ॥ Why do we say 'a monosyllable'? Observe लेखाभुं मन्याः ॥

The affix अम् is elided after a Neuter noun (VII. 1. 23), therefore, will this अम् also be elided when श्री is treated as Neuter? As भ्रियमात्मानं मन्यते आग्रणकुलं = भ्रियंमन्यम् or भ्रिमन्यम्? The second is the valid form according to Patanjali.

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वाचंयम, पुरन्दरौ, च, ॥
वृत्तिः ॥ वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते ॥

69. वाचंयम and पुरन्दर are irregularly formed.

Thus वाचंयमः आस्ते (III. 2. 40 खच् affix). पुरं शरयति = पुरन्दरः (III. 2. 42). The shortening of यम and शर takes place by VI. 4. 94.

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ पदानि ॥ कारे, सत्य, अगदस्य, ॥

वृत्तिः ॥ कारश्चाङ्गउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्दुर्मागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारश्चति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ भक्षस्य छन्दासि कारे सुम् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ धेनोर्भव्यायां सुम् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ लोकस्य पृणे सुम् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ इत्येऽनभ्याशस्य सुम् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ आप्राग्न्योरिन्धे सुम् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ गिलेऽगिलस्य सुम् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ गिलगिले चति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ उष्णभग्नयोः कारणे सुम् वक्तव्यः ॥ सुतोमराजभोजनेर्वित्ये तेभ्य उत्तरस्य दुहितशब्दस्य पुस्त्वडादेशो वा वक्तव्यः ॥

70. सुम् is the augment of सत्य and अगद् when the word कार follows.

As सत्यंकारः = सत्यं करोति or सत्यस्यकारः ॥ So also अगदंकारः ॥

Vart :—So also of अस्तु, as अस्तुंकारः ॥

Vart :—So also in Vedas, of भक्ष before कारः—e. g. भक्षंकार, in secular language भक्षकारः ॥

Vart :—Of धेनु before भव्या, e. g. धेनुंभव्या ॥

Vart :—Of लोक before पृण, e. g. लोकंपृणा ॥

Vart :—Of अनभ्यास before इत्थ as अनभ्यासमित्थः ॥

Vart :—Of आष्ट्र and अग्नि, before इन्धः, as आष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ॥

Vart :—A word before गिल takes मुम् augment, unless it is also गिल e. g. तिमिलिलः, but गिलगिलः ॥

Vart :—So also before गिलगिल, e. g. तिमिलिलगिलः ॥

Vart :—Of उष्ण and अन्न before करण, e. g. उष्णं करणं, अन्नकरणं ॥

Vart :—पुञ्ज् is optionally the substitute of दुहितृ when the words सूत, उष, राज, भोज, and मेरु precede it e. g. सूतपुञ्ची or सूतदुहिता, उषपुञ्ची or उषदुहिता, राजपुञ्ची or राजदुहिता, भोजपुञ्ची or भोजदुहिता, मेरुपुञ्ची or मेरुदुहिता ॥ Some read पुञ्ज in the Śāraṅgaravādi class (IV. 1. 73), and then this word has its feminine पुञ्ची ॥ This is seen in other places also, e. g. शैलपुञ्ची ॥

इयेनतिलस्य पाते ज्ञे ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ इयेन, तिलस्य, पाते, ज्ञे, ॥

वृत्तिः ॥ इयेन तिलइत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये ममागमो भवति ॥

71. मुम् is the augment of the words इयेन and तिल, before पात, when the affix ज्ञ is added.

Thus इयेनपातोऽस्थो क्रीडायां = इयेनपाता, तैलपाता ॥ See IV. 2. 58. Why do we say before म्? Observe इयेनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ रात्रेः, कृति, विभाषा, (मुम्) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रेः कृन्तउत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति ॥

72. The word रात्रि optionally takes मुम् before a word formed by kṛt-affix.

As रात्रिचरः or रात्रिचरः, रात्रिमटः or रात्र्यटः ॥ This is an aprāpta-vibhāṣā The augment is compulsory before a kṛt-affix having an indicatory ख, As, रात्रिमन्थः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ न, लोपः, नञः, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ नमो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे ॥

वार्त्तिकम् ॥ नमो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥

The न of the Negative particle नञ्, is elided when it is the first member of a compound.

Thus अभ्राह्मणः, अवृषलः, असुरापः, असोमपः ॥

Vart :—The न of नञ् is elided before a verb also, when reproach is meant: as, अपचक्षि त्वं जाल्मः, अकरोषि त्वं जाल्मः ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, नुद्, अचि, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मान्नुमनकाराप्रमः नुडागमो भवति अजाशुत्तरपदे ॥

74. After the above न-elided नञ् (i. e. after अ) is added the augment नुद्, to a word beginning with a vowel.

Thus अमञ्जः, अनन्धः, अनुद्धः ॥ Why do we use तस्मात् “after such a नञ्” Otherwise नुद् would have been the augment of नञ्, and not of the subsequent

word for: the sūtra would have read thus नुडाचि ॥ Adding नुद् to नम् or rather to अ, we have अन् (granting that नुद् is not to be added *before* अ but *after* it, against I. 1. 46). Now अन्+अजः will be अन्नजः and not अनजः for VIII. 3. 32 will cause the doubling of the final न् of अन् ॥ Hence to prevent this contingency, नुद् is ordained with regard to the second member and not with regard to अ or नम् ॥

नम्राणनपाश्वेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥
पदानि ॥ नम्राद्, नपात्, नवेदा, नासत्या, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र,
नाकेषु, प्रकृत्या, ॥

वृत्तिः ॥ नम्राद् नपात् नवेदाः नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नख नक्र नाक इत्येतेषु नम्
प्रकृत्या भवति ॥

75. The Negative particle remains unchanged in
नम्राद्, नपात्, नवेदस्, नासत्या (dual), नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र,
नक्र and नाक ॥

Upto नासत्या the words are exhibited in the Nominative case in the
sūtra, the rest are exhibited in the Locative ! नम्राजते = नम्राद्, formed by क्तिप्
and नम् composition. न पाति = नपात् formed by शतृ affix. न वेति = नवेदा, formed
by असुन् ॥ सत्सु साधवः = सत्याः, न सत्याः = असत्याः, न असत्याः = नासत्याः ॥ न मुञ्चति = न
मुचि, formed by कि affix (Uṇadi), नास्य कुलमस्ति = नकुलः ॥ नास्य खमस्ति = नखम् ॥
न स्त्री न पुमान् = नपुंसकम् ॥ न क्षरते क्षीयते वा = नक्षत्रम् ॥ न क्रामति = नक्र by ड affix. न
अस्मिन् अकम् = नाकम् ॥

एकादिभ्यैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ एकादिः, च, एकस्य, च, अदुक्, ॥
वृत्तिः ॥ एकादिभ्य नम्प्रकृत्या भवति एकाद्वदस्यादुगागमो भवति ॥

76. The Negative particle remains unchanged in
a word which begins with एक, and of this एक, there is the
augment अदुक् (अद्).

Thus एकेन न विशतिः = एकान्नविशतिः, एकान्नविशन् ॥ These are Instrumental
compounds. The augment आदुक् is added to the final of the first member,
so that we have optionally two forms एकात् न विशतिः and एकान् न विशति by VIII.
4. 45.

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नगः, अप्राणिषु, अन्यतरस्याम्, ॥
वृत्तिः ॥ नम्प्रकृत्या भवति ॥

77. The Negative particle is optionally retained
unchanged in नग, when it does not mean a living animate
being.

Thus नगाः or अगाः 'trees', or 'mountains', literally 'what do not
move'. The affix ड is added to नम् ॥ Why do we say when not referring

to animate beings. Observe अगः वृषलः क्षीतेन ॥ No alternative form is allowed here.

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ सहस्य, सः, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ सहस्यस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये ॥

78. स is substituted for सह, in a Name.

Thus साम्बन्धम्, सपलाशम्, साक्षिपम् ॥ Why when it is a Name? Observe सहयुष्मा, सहकृत्वा ॥ The word सह has acute on the first syllable, because all Particles have acute on the first syllable. The substitute स coming in the room of the acute स and the grave ह, will have an accent mid-way between सह and ह grave, namely, it would have the svarita accent. But, as a matter of fact, it has the acute accent. As सैषुवः, सैभार्यः ॥ These are Bahuvrihi. In Avyayibhāva, the samāsa-accent will prevail (VI. 1. 223), as सौष्टे, सपशुबन्धम् ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ ग्रन्थान्त, अधिके, च, ॥

वृत्तिः ॥ ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सहस्यस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

79. स is the substitute for सह, when it has the sense of 'upto the end' (in connection with a literary work), or 'more'.

Thus सकलं = कलान्तं ज्योतिषमधीते ॥ So also समुहन्तम् = (मुहूर्तान्तम्) ॥ स संप्रह (= संप्रहान्तम्) व्याकरणमधीते ॥ These are all Avyayibhāva compounds by अन्त-वचने (II. 1. 6). Therefore, when a word, denoting time, is the second member, सह would not be changed to स, because of the prohibition in VI. 3. 81. The present sūtra removes that prohibition by anticipation, with regard to time-denoting words even, when the meaning is that 'of the end of a book'. When the sense is that of 'more', we have सन्नागाख्यारी, समाषः कार्षापणः सकाक्षिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ पदानि ॥ द्वितीये, च, अनुपाख्ये, (सहस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीये अनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

80. स is the substitute for सह, when it is in connection with a word which refers to a second object, which latter however is not directly perceived.

Of the two things which are generally found co-existing, the non-principal is called the 'second' or द्वितीय ॥ That which is perceived, observed or is known is called उपाख्य, that which is not perceived &c is अनुपाख्य, i. e. what is to be inferred. That is, when the second object is to be inferred from the presence of the first, स is added to such second word. Thus सामिः (कपोतः) 'a pigeon which points out that conflagration has taken place some where'. सपिशाचा वात्या "a storm-wind which announces the Piśāchas". सराक्षसीका शाला ॥ Here the fire, the Piśācha or the Rākshasas are not directly perceived, but their existence is inferred from the presence of the pigeon &c.

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, च, अकाले, (सहस्यसः) ॥
वृत्तिः ॥ अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्त्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

81. स is the substitute of सह, in an Aavyayibhāva when the second member is not a word denoting time.

Thus सचक्रं धेहि, मधुरं प्राजः, but सहपूर्णाङ्गम् the second member being a time denoting word (II. 1. 5).

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वा, उपसर्जनस्य ॥

वृत्तिः ॥ सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गुह्यते । तदवयवस्य सहस्यस्य वा स इत्ययमादेशो भवति ॥

82. स is optionally the substitute of सह, when the compound is a Bahuvrihi.

That compound in which all members are secondary—उपसर्जन—is a सर्वोपसर्जन, and the Bahuvrihi is such a compound, because in it all the members are secondary, the Principal being understood. Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, तच्छात्रः or सहच्छात्रः ॥ Why do we say of a Bahuvrihi? Observe सहपुत्रा, सहकृत्वा ॥ The substitution does not however take place in a Bahuvrihi like सहकृत्वमियः or सहपुत्रमियः ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, आशिषि, अ, गोवत्सहलेषु, ॥
वृत्तिः ॥ प्रकृत्या सहस्यस्य भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु ॥

83. The word सह retains its original form when the sentence denotes benediction, except when it is गो, वत्स or हल ॥

Thus स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय, सहच्छात्राय, सहामाख्याय ॥ But optionally here, as स्वस्ति भवते सहगवे or सगवे, सहवत्साय or सवत्साय, सहहलाय, or सहलाय ॥ The phrase भगोवत्सहलेषु is no part of the original sūtra, but has been added by the Kāśikā from a Vārtika.

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ समानस्य, छन्दसि, अ, मूर्द्धे, प्रभृति, उदकेषु, ॥

वृत्तिः ॥ समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन् प्रभृति उदके इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा ॥

84. स is the substitute of समान in the Chhandas, but not before मूर्द्धन्, प्रभृति and उदके ॥

Thus अनुभ्राता सगर्थः, अनुसखा सग्रथः, योनः सनूयः (See IV. 4. 114). समानो गर्भः = सगर्भः, तत्र भवः = सगर्थः formed by यन् affix IV. 4. 114. But समानमूर्द्धा, समानप्रभृतयः, समानोदकाः ॥ This substitution takes place in secular literature also, as सपत्नः, साधर्म्यम्, सजातीयः &c.

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥ पदानि ॥

ज्योतिः, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्ररूप, स्थान, वर्ण, वयोवचन, बन्धुषु, (समानस्यसः)

वृत्तिः ॥ ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतान्युत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

85. This substitution of स for समान takes place before ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन and बन्धु in the common language also.

Thus सज्योतिः, सजनपदः, सरात्रिः, सनाभिः, समाना, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयसः, सवचनः, सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ चरणे, ब्रह्मचारिणि, (समानस्यसः) (उत्तरपदे) वृत्तिः ॥ चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

86. स is substituted for समान before ब्रह्मचारिन् when it denotes persons engaged in fulfilling a common vow of studying the Vedas.

Thus समानो ब्रह्मचारी = सब्रह्मचारी ॥ ब्रह्म means the Vedas. The vow of studying the Veda, is also called ब्रह्म ॥ He who is engaged in the performance of that vow is called ब्रह्मचारिन् ॥ समान refers to the vow, the vow of studying being common to both : i. e. समाने ब्रह्मणि व्रतचारी = सब्रह्मचारी ॥ According to Bhattoji Dikshit चरणे in the sūtra means a शाखा or a department of Vedic study. He who has a common (samāna) branch (charaṇa) is a sa-brahmchārī.

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ तीर्थे, ये, (समानस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ तीर्थं शब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययपरं परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

87. स is substituted for समान, before तीर्थे when the affix यत् is added to it.

Thus सतीर्थः = समाने तीर्थे वासी (IV. 4. 107). 'a fellow-student ?

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, उदरे, (समानस्यसः) (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति ॥

88. The substitution of स for समान is optional before उदर when the affix यत् is added to it.

Thus सोदर्य or समानोदर्यः (IV. 4. 108).

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ दृक्, दृश, वतुषु, (समानस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ दृशे चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ दृशेः कृतप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः ॥

89. स is substituted for समान, before दृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus सदृक्, सदृशः ॥ The affixes कम् and क्तिन् are added to दृश् under III. 2. 60. Vārt :-—which give as the forms दृक् and दृश ॥ Vārt :-—So also before दृशः as सदृशः ॥ दृश is formed by कृत affix under III. 2. 60. Vārtik: The affix वत् is taken for the sake of the subsequent sūtra.

इदं किमोरीश्वकी ॥ ९० ॥ पदानि ॥ इदम्, किमोः, ईश, की, (दृग्दृशवतुषु) ॥

वृत्तिः ॥ इदं किम् इत्येतोरीश्व की इत्येतौ बध्यासंबन्धमादेशो भवतो दृग्दृशवतुषु ॥

वार्तिकम् ॥ दृशे चेति वक्तव्यम् ॥

90. ई is substituted for इव् and की for किम् before the words इक्, इश and the affix वत् ॥

Thus इरक्, ईरशः and इवान्, कीरक्, कीरशः and कियाम् ॥ ईवत् and कीवत् are changed to ई + इवत् and का + इवत् by V. 2. 40 and the long ई is elided by VI. 1. 148 : and we get इवत् and कियत् ॥

Vart :—So also before इक्ष, as ईरक्षः and कीरक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ आ, सर्वनाम्नः, (इग्दशवतुषु) ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनाम्न आकारदेशो भवति इग्दशवतुषु ॥

वार्तिकम् ॥ इतो येति वक्तव्यम् ॥

91. आ is substituted for the final of the Pronouns [I. 1. 27) before these words इक्, इश and the affix वत् ॥

Thus तारक्, तारशः, तावान्, यारक्, यारशः, यावान् ॥

Vart :—So also before इक्ष, as तारक्षः and यारक्षः ॥

विष्वग्देवयोश्च देरद्याञ्चतौ (ता) वप्रत्यये ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ विष्वक्, देवयोः, व, टेः, अद्रि, अञ्चतौ, अप्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च देरद्वीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौता वप्रत्ययान्तवत्तरपदे ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दसि शिवां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

92. In the room of the last vowel with the consonant that follows it, of a Pronoun and of the words विष्वक् and देव, is substituted अद्रि, when अञ्च with the affix व follows.

Thus विष्वग्दञ्चति = विष्वग्दङ्, This form is thus evolved. अञ्च + विदन् = मञ्च + O = अञ्च + नुम् (VII. 1. 70) Then there is elision of the final conjunct consonant ञ्च, then the final dental is changed to guttural because of the किरन् affix (VIII. 2. 62), e. i. न् is changed to ङ् and we have अङ् which with विष्वङ् gives the above form. देवदङ्, तदङ्, यदङ् ॥ अद्रि and सद्रि (VI. 3. 95) have acute on the final irregularly (nipātan) in order to prevent the krit-accent. and when इ is changed into ऋ the following vowel becomes svarita (VIII. 2. 4). Why do we say of विष्वग् and देव? Observe अश्वाची = अश्ममञ्चति, the feminine ङीप् being added by IV. 1. 6 *Vart*. The अ of अञ्च is elided by VI. 4. 138. and the final of अञ्च is lengthened by VI. 3. 138. Why 'when अञ्च follows'? Observe विष्वग्नुक् ॥ Why do we say 'when the affix व follows'? Observe विष्वग्दञ्चनं ॥ The व is totally elided by VI. 1. 67. Another reading of the sūtra is अप्रत्यये (अञ्चतावप्रत्यये). It would give the same result, the meaning then being when no affix follows. The word वप्रत्यये or अप्रत्यये indicates by implication that in other places where simply a verb is mentioned, it means a word-form beginning with that verb which ends with some affix. For had अप्रत्यये not been used, then the rule would have applied not only when affix followed, but when añchana ending in ल्युट् also followed. The maxim धातुमप्येव तदाहि विशिष्टव्यने is illustrated in अञ्चनं and

अयस्कारः; for VIII. 3. 46 teaches that visarga is changed into स् when कृ follows. There the कृ denotes not only the root कृ but a word derived from कृ, therefore which begins with कृ, such as कारः and कृतः ॥ Therefore the rule applies to forms like अयस्कृन् which is followed merely by the verb कृ; as well as to forms like अयस्कृतः ॥

Vart.—In the Vedas, diversely before the feminine nouns: thus in “विधाची च वृताची च” there is no substitution in विधाची, but in कृषीची there is this substitution. कृषीची is derived from कृष् + अउच् = कृषि + अउच् ॥ Then is added डीप् and then like अधाची ॥

समः समि ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ समः, समि, ॥

वृत्तिः ॥ समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अउच्चतो व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ॥

93. समि is substituted for सम, before this अञ्च when no affix (or व affix) follows.

Thus सम्यक्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तिरसः, तिरि, अलोपे, ॥

वृत्तिः ॥ तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यउच्चतो व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ऽलोपे । अशा ऽस्य लोपो न भवति ॥

94. तिरि is substituted for तिरस् before this अञ्च when no affix (or व affix) follows, provided that the अ of अञ्च् is not elided.

Thus तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः ॥ Why do we say ‘when there is no elision’? Observe तिरिषा, तिरिष ॥ Here अ is elided by VI. 4. 138. The word अलोपे in the sūtra is ambiguous. It may mean either (1) “where अ is elided” or (2) “Where there is no elision”. The latter meaning should be taken however.

सहस्य सध्रिः ९५ ॥ पदानि ॥ सहस्य, सध्रिः, ॥

वृत्तिः ॥ सहस्यस्य सध्रित्ययमादेशो भवत्यउच्चतो व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ।

95. सध्रि is the substitute of सह, before अञ्च् followed by no affix (or व affix).

Thus सध्यङ्, सध्यञ्चौ, सध्यञ्चः; and सध्रीचः, सध्रीचा ॥ See VI. 3. 138 for long vowel.

सध मादस्योऽछन्दसि ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ सध, माद, स्ययोः, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये माद स्य इत्येतयोः उत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति ॥

96. सध is substituted for सह in the Veda, when माद and स्य follow.

Thus सधमादोऽयुम्य एकास्ताः, सधस्थाः ॥ Another example is आत्वा वृहन्तो हव्यं युजाना, अर्वागिन्द्र सधमादो वृहन्तु (Rig III. 3. 7) सहमाद्यन्ति देवा अस्मिन् ॥

द्वयन्तदपसर्गोभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ द्वि, अन्तर्, उपसर्गोभ्यः, अपः, ईत्, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गोभ्योऽन्तरस्यादित्येतस्य ईकारादेशो भवति ॥

वात्तिक्रम ॥ समापईत् प्रविषेधो वक्तव्य ॥ वा० ॥ ईत्त्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥

97. After द्वि, अन्तर and Prepositions, long ई is the substitute of अण् ॥

By I. 1. 54, ई replaces the *first-letter* of अण् viz अ only. Thus द्वीपः, अन्तरीपः, नीपम्, वीपम्, समीपम् ॥ The samāsanta अ is added by V. 4. 74.

Vart:—Prohibition should be stated with regard to समाप ॥ समापं नाम देवयजनम् ॥ Others say after a Preposition in अ, the long ई substitution does not take place. Thus प्रापम्, परापम् ॥ The word upasarga strictly speaking denotes adverbs, and cannot be applied to nouns like अण्; here however, this word is used in a loose sense in the sūtra. It means प्र &c.

ऊनोर्देशे ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्, अनोः, देशे, ॥

वृत्तिः ॥ अनोरुत्तरस्थाप ऊकारदेशो भवति देशाभिधाने ॥

98. After अनु, ऊ is substituted for (the अ of) अण्, when the sense is that of a locality.

Thus अनूपो देशः, but अन्वीपम् when locality is not meant. The long ऊ is taught for the sake of showing how the word is to be analysed; as अनु ऊपः = अनूपः ॥ The form अनूपः could have been evolved with a short उ also, as अनु + उपः = अनूपः ॥ But this analysis is not intended.

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ अषष्ठी, अतृतीयास्थस्य, अन्यस्य, दुक्, आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, च्छेषु, ॥

वृत्तिः ॥ अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशि स आशा आस्था आस्थित इत्युक् ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः ॥

Kārikā— दुग,गमो ऽविशेषेण वक्तव्य कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

99. अन्य, when not used in the Genitive or the Instrumental, gets the augment दुक् (द्), before आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक and राग, as well as before the affix छ (ईय).

Thus अन्या आशीः = अन्यआशीः, अन्या आशा = अन्यआशा, अन्या आस्था = अन्यआस्था, अन्य आस्थितः = अन्यआस्थितः, अन्य उत्सुकः = अन्यदुत्सुकः, अन्या ऊतिः = अन्यवृत्तिः, अन्यः कारकः, अन्यकारकः, अन्यो रागः = अन्यरागः ॥ So also with छ, as अन्यस्मिन् भवः = अन्यसीवः ॥ It takes छ because it belongs to गृहादि class (IV. 2. 138.)

The word अन्य belongs to गृहादि class (IV. 2. 138.). Why do we say when not in Genitive or the Instrumental? Observe अन्यस्य आशीः = अन्याशीः, अन्येन आस्थितः = अन्यास्थितः &c. With regard to the word कारक and the affix छ, the दुक् augment is universal, though अन्य may be even in the Genitive case &c: as अन्यस्य कारकः = अन्यन् कारकम्, अन्यस्येद्म् = अन्यसीवम् ॥ The unusual occurrence of two negatives in the sūtra (अषष्ठी and अतृतीया), implies this.

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्थे, विभाषा, (उत्तरपदे) ॥
वृत्तिः ॥ अर्थशास्त्रउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुर्गागमा भवति ॥

100. **कु** is optionally the augment of **अन्य** when **अर्थ** follows.

As **अन्यार्थः** or **अन्यार्थः** ॥

कोः कत्तपुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ कोः, कत्त तत्पुरुषे, अचि, ॥
वृत्तिः ॥ कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजाशङ्कत्तरपदे ॥
वार्तिकम् ॥ कत्तवि बापुपसंख्यानम् ॥

101. **कत्** is substituted for **कु** in a Tatpurusha, when a word beginning with a vowel follows as the second member.

As **करजः**, **करभः**, **कदुष्टः**, **करम्रम्** ॥ Why do we say in a Tatpurusha? Observe **कृष्णे राजा** ॥ Why do we say "when the second member begins with a vowel"? Observe **कुब्राह्मणः**, **कुपुरुषः** ॥

Vart :—**कत्** is substituted before **वय**, as **कवयः** = **कुस्तिताक्षयः** ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ रथ, वदयोः, च, ॥
वृत्तिः ॥ रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति ॥

102. **कद्** is substituted for **कु** before **रथ** and **वद** also.

Thus **कद्वयः**, **कद्वरः** ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ तृणे, च, जातौ, ॥
वृत्तिः ॥ तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कशादेशो भवति ॥

103. **कत्** is substituted for **कु**, when **तृण** follows denoting a species.

As **कत्तृणा नाम जातिः** ॥ But **कुस्तिताक्षयः** = **कुत्तृणानि** ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ का, पथि, अक्षयोः, ॥
वृत्तिः ॥ पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

104. **का** is the substitute of **कु**, before **पथिन्** and **अक्ष** ॥

Thus **कापथः** and **काक्षः** ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ईषत्-अर्थे ॥
वृत्तिः ॥ ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

105. **का** is the substitution for **कु**, when the meaning is 'a small'.

As **कामपुरम्**, **कालवणम्**, **काम्मम्** ॥ Though the second member may begin with a vowel, yet this substitution takes place, in spite of VI. 3. 101 : as **कोष्णम्** ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, पुरुषे, ॥
वृत्तिः ॥ पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

106. **का** is optionally substituted for **कु**, when the word **पुरुष** follows.

Thus कापुरुषः or कुपुरुषः ॥ This is an aprāpta-vibhāṣā. In the sense of 'a little ईषद्', the substitution is compulsory ; as ईषन् पुरुषः = का पुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कवम्, च, उष्णे, ॥

वृत्तिः ॥ उष्णशब्दउत्तरपदे कौः कवञ्चित्यमादेशो भवति का च विभाषा ॥

107. का and कवङ् are optionally the substitutes of कु when उष्ण follows.

As कवोष्णम्, कोष्णम् or कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ पथि, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कौः कव का इत्येतावदिहौ भवतो विभाषा ॥

108. This substitution of का, and कव for कु takes place in the Veda, before पथ ॥

Thus कवपथः, कापथः and कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ पृषोदरादीनि, यथोपदिष्टम्, ॥

वृत्तिः ॥ पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति ॥

वार्तिकम् ॥ ईकृशब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तार भावो वा भवति ॥

वा० ॥ वाचो वादे उत्वं च लभायश्चेत्तरपदस्थेऽपि प्रत्यये ॥

वा० ॥ षष्ठत्वं इत्त्वशाधासूत्तरपदस्थेऽपि प्रत्यये च ॥

वा० ॥ दुरोशाक्षनाशब्दभ्यश्च वक्तव्यमुत्तरपदस्थेऽपि प्रत्यये ॥

वा० ॥ स्वरो रोहोतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ पीवापवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः ॥

Kārikā—वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

109. The elision, augment and mutation of letters to be seen in पृषादर &c, though not found taught in treatises of Grammar, are valid, to that extent and in the mode, as taught by the usage of the sages.

The word यथोपदिष्टम् = सिद्धेरुच्चारितानि ॥ Thus पृषदुरो यस्य = पृषोदरम्, पृषद् उद्गमं यस्य = पृषोद्गमम् ॥ Here there is elision of द् ॥ So also वरिवाहकः = बलाहकः, here वारि is replaced by ब, and ल replaces व of वाहकः; जीवनस्य मृतः = जीमृतः, here वन has been elided; शवानां शयनं = श्मशानम्; here श्म replaces शव; and शान for शयन ॥ उर्द्धं खमस्य = उर्द्धखलम्; here उर्द्धू replaces ऊर्ध्व, and खल replaces खम ॥ पिशिताशः = पिशाचः ॥ बुधन्तोऽस्मां सीदन्ति = बृसी ॥ Here सद् takes the affix उट् in the locative, and बुध is replaced by बृ ॥ मग्नां रैति = मसूः ॥ Here मही is replaced by मसू, and the final of ह is elided before the affix अच् ॥ And so on with अभवस्य, कपिस्थ &c.

Vārt:—तीर becomes optionally तार after a word denoting direction, as रक्षिणतीरम् or रक्षिणतारम्, उत्तरतीरम्, or उत्तरतारम् ॥

Vārt:—Before the Patronymic इम् affix, वाग्वाद् becomes वाङ्वाल् as, वाग्वाद्-स्थापत्य = वाङ्वालिः ॥

Vārt:—The final of वच् is changed to व before हृ, ह्रा, and धा (meaning

'location'): and the first letter of the second member is changed to **उ** or **इ** ॥ Thus **षड् इन्ता भस्य = षाडन्**; so **षोडश**; **षड्धा** or **षोडा कुरु** ॥ The addition of **इ** is optional here. The putting of **षासु** in the plural number indicates that **षा** has here the meaning of "in many parts or ways" (**मानाधिकरण**). In fact it has the force of an affix here. The rule therefore does not apply to these:—**षट् इधाति** or **भयति = षड्धा** ॥

Vārt.—The final of **दुर्** is changed to **उ**, before **हास**, **नास**, **इभ** and **ध्वे** and the first letters of these are changed to their corresponding cerebrals. Thus **दुःखेन शाभ्यते**, **नाभ्यते**, **इभ्यते** **यः = वृडाशः**, **वृणाशः**, **वृडभः**. In the last (**वृभ**) there is elision of the nasal also. **दुष्ट ध्यायति = वृभ्यः** ॥ Here is added the affix **क** to the root **भ्या** (**ध्वे**) preceded by the upapada **दुः**, by III. 1. 136.

Vārt.—**उ** is substituted for the final of **स्वर्** when the verb **रुह** follows in the Vedas: as **एहिस्व आयेस्वो रोहाव** (**रोहाव** is Imperative Ist. Pers. Dual).

Vārt.—The final of **पीवस्**, **पयस्** &c. is elided in the Vedas. as **पीवोप वस-मानां**, **पयोपवसनानाम्** ॥

संख्याविंशत्यपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥ पदानि ॥ संख्या, वि, साय, पूर्वस्य, अहस्य, अहन्, अन्यतरस्याम्, डौ ॥

वृत्तिः ॥ संख्या वि साय इत्येवपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ परतः ॥

110. **अहन्** may optionally be substituted for **अह**, in the Locative singular, when a Numeral, or **वि** or **साय** precedes it.

Thus **द्वयोर्होर्भवः = द्व्यहः**, **त्र्यहः** ॥ The Locative singular of these are **द्व्यहि** or **द्व्यहनि**, **त्र्यहि** or **त्र्यहनि** ॥ So also **द्व्येह**, **त्र्येह** ॥ With **वि**—**द्व्यहि**, **द्व्यहनि** or **द्व्येह**; **साय**—**सायाहि**, **सायाहनि**, **सायाहे** ॥ These are **एकत्रयसमासः**, and this very sūtra is an indicator that **अहन्** may be compounded with other words than a Numeral, or **वि** or **साय** ॥ Thus we have **मध्याह्ने = मध्यमहः** (II. 2. 1). But **पूर्वाह्ने** and **अपराह्ने** only.

दूलोपे पूर्वस्य ऋधौ ऽणः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ दूलोपे, पूर्वस्य, ऋधौ, अणः ॥
वृत्तिः ॥ ङकारेफयोर्लोपो यस्मिन् स दूलोपः, तत्र पूर्वस्याणो ऋधौ भवति ॥

111. When **ङ्** or **र्** is elided, for the preceding **अ**, **इ** and **उ** a corresponding Long vowel is substituted.

Thus **मीढम्**, **मीढम्**, **उपगृढम्** ॥ **दूलोपे-निर्-रक्तम् = नीरक्तम्**, **अग्निर् रथः = अग्नीरथः**, **इन् रथः**, पुना **रक्तम् वासः**, **प्राता राजक्रयः** ॥ For the elision of **ङ** see VIII. 3. 13, and for the elision of **र्** see VIII. 3. 14. But **आगृढम्**, the **ङ्** is not lengthened because it is not included in the pratyahāra **अण्** which is formed with the **ण्** of **अ इ उ ण्** ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ सहि, वहोः, ओत, अवर्णस्य, ॥
वृत्तिः ॥ सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति दूलोपे ॥

112. When **ङ्** or **र्** are elided, there is the substitution of **ओ** for the **अ** or **आ** of the verbs **सह** and **वह** ॥

Thus सोढा, सोढुम्, सोढव्यम्, षोढा, षोढुम् and षोढव्यम् ॥ Why do we say of अ or आ ? Observe ऊढः, ऊढवान् ॥ Why do we say अवर्णे which includes long आ also ? The rule will apply, even when the short अ of सह and वह is changed to आ by Vridhhi: as उव्वोढाम्, उव्वोढम् ॥ Had merely अ been read into the sūtra, instead of अवर्णे then coming after the त् of भोत्, it would have denoted only short अ (तादृपि परः = तपरः I. I. 75).

साङ्ख्यै साङ्गा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ साङ्ख्यै, साङ्गा, साढा, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ साङ्ख्यै साङ्गा साढा इति निगमे निपात्यन्ते ॥

113. साङ्ख्यै, साङ्गा and साढा are irregularly formed in the Vedas.

Thus साङ्ख्यै समन्तात्, साङ्गा शङ्खम् ॥ The latter is formed by ण्वा affix, the ओ substitution not taking place. In the other alternative ण्वा is changed to औ ॥ साढा is formed by ण्च् affix. In the secular literature सोढा and सोङ्गा are the proper forms.

संहितायाम् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ संहितायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुकामिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

114. In the following sūtras upto the end of the pāda, are to be supplied the following words :—"In an un-interrupted flow of speech".

Thus sūtra VI. 3. 135 declares "अ at the end of a two-syllabic inflected verb becomes long in the Hymns". Thus विद्महिस्वा सत्यति शूर गोनाम् ॥ The word संहितायाम् should be read into that sūtra to complete the sense. So that when the above words stand separately, we have पिप्प, हि, स्वा, सत्यति, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ कर्णे, लक्षणस्य, अविष्ट, अष्ट, पञ्च, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रव, स्वस्तिकस्य (दीर्घः) ॥ वृत्तिः ॥ कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनी दीर्घा भवति विष्ट अष्टम् पञ्चम् मणि भिन्न छिन्न छिद्र स्रव स्वस्तिक इत्येतान्वजविष्वा ॥

115. Before कर्ण, there is the substitution of a long vowel for the final of the preceding word, when it denotes a proprietorship mark on the ears of cattle, but not when the words are विष्ट, अष्ट, पञ्च, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रव and स्वस्तिक ॥

Thus वाचाकर्णः, द्वियुगाकर्णः, त्रियुगाकर्णः, ब्रह्मयुगाकर्णः, अङ्गुलाकर्णः ॥ The word लक्षण here means any peculiar mark showing the proprietorship, put or made on the ears of animals. Why do we say when it denotes such a mark ?

Observe कौभनकर्णः ॥ Why do we say 'with the exception of बिट् &c'? Observe बिट्कर्णः ॥ अट्कर्णः, पञ्चकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, स्रवकर्णः, स्वस्तिककर्णः and मणिकर्णः ॥

नहिदृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ नहि, दृति, वृषि, व्यधि, रुचि, सहि, तनिषु, कौ, ॥

वृत्तिः ॥ नहि वृत्ति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्विप्रत्ययान्तेषुत्तरपरेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

116. A long vowel is substituted for the final vowel of the preceding word, before the verbs नह्, दृत्, वृष्, व्यध्, रुच्, सह् and तन्, when these roots take the affix क्ति ॥

Thus उपानह् (उपानन् Nom. S.), so also, परीजन्, नीदन्, उपावृन्, (with vrt) मावृन्, उपावृन्, (with vrsh) मर्माविन्, इव्याविन्, भाविन्, (with vyadh) नीदक्, अभीदक्, (with ruch) रुचिपद, (with sah) सहीतद् (with tan). The nasal is elided after गम् before क्ति (VI. 4 40), by an extension of that rule, it is elided after तन् also. Why do we say when क्ति follows? Observe परिणहनम् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ वन, गिर्योः, संज्ञायाम्, कोटर, किशुलकादीनाम्, ॥

वृत्तिः ॥ वन गिरि इत्येतयोस्तत्तरपदयोरेयासंख्यं कोटरादीनां किशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

117. For the final vowel of कोटर &c. a long vowel is substituted before वन, and so also of किशुलक &c. before गिरि, when the compound is a Name.

Thus कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्नकावणम्, सारिकावणम् ॥

So also किशुलकागिरिः, अञ्जनागिरिः, &c.

The न is changed to ण in वन by VIII. 4. 4. But असिपञ्चवनम् and कृष्णगिरि as these words do not belong to the above classes.

1 कोटर, 2 मिश्रक, 3 सिध्नक, 4 पुरग (पुरक), 5 सारिक (सारिक) ॥

1 किशुलक (किशुलक), 2 शाल्व (शाल्वक), 3 नद*, 4 अञ्जन, 5 अञ्जन, 6 लोहित

7 कुम्भुद ॥

वले ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ वले, (पूर्वस्य दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अनुस्वाहभ्रातृपितृनमिति ॥

118. The final of the preceding word is lengthened before the affix वल ॥

Thus आद्युत्पीबलः, कृषीबलः, वन्ताबलः ॥ These are formed by the affix वल (V. 2. 112).

Vrtt:—Not so, of उस्साह, भ्रातृ and पितृ as उस्साहबलः, भ्रातृबलः and पितृबलः ॥

मत्तौ बह्वचो ऽमजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ मत्तौ, बह्व चः, अमजिरादीनाम् (संज्ञायाम्) ॥

वृत्तिः ॥ मत्तौ परतो बह्वचो ऽमजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

119. The final vowel of a word consisting of more than two syllables is lengthened before the affix मत्, when it is a name, but not of the words अजिर &c.

Thus उदुम्बरावती, मशकावती, वीरणावती, पुष्करावती, अमरावती ॥ These are formed by the affix मत् (IV. 2. 85) The म् is changed to व्, by VIII. 2. 11. Why do we say 'of a word consisting of more than two syllables? Observe श्रीहिमती ॥ Why 'with the exception of अजिर &c'. Observe अजिरावती, खडिरावती, पुलिनवती, हंसकारण्डवती, चक्रवाकवती ॥ When the word is not a name, there is no lengthening, as वलयवती ॥

1 अजिर, 2 खडिर, 3 पुलिन, 4 हंस, 5 कारण्डव (हंसकारण्डव) 6 चक्रवाक.

शरादीनां च ॥ १२० ॥ पदानि ॥ शरादीनाम्, च, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ शरादीनां च मतो दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

120. The final vowel of शर &c. is lengthened before मत् when it is a Name.

As शरावती, वंशावती ॥ The म् of मत् is changed to व् because it is a Name (VIII. 2. 11). But not so after श्रीहि &c as these belong to अवाहि class (VIII. 2. 9).

1 शर, 2 वंश, 3 धूम, 4 अहि, 5 कपि 6 मणि, 7 मुनि, 8 शुचि, 9 हनु.

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ इकः, वहे, अपीलोः ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहुउत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

वाचिकम् ॥ अपील्वारीनामिति वक्तव्यम् ॥

121. The final इ and the उ of a word, with the exception of पीलु, are lengthened before वह ॥

Thus ऋषीवहम्, कपीवहम्, मुनीवहम् ॥ Why do we say 'ending in इक् vowels'? Observe पिण्डवहम् ॥ Why not of पीलु? Observe पीलुवहम् ॥

Vārtā.—It should be stated "with the exception of पीलु and the rest." As शस्त्रवहम् ॥

उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ उपसर्गस्य, घञि, अमनुष्ये, बहुलम्, ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घो भवति ॥

122. The final vowel of a Preposition is diversely lengthened, before a word formed by the kṛit-affix घञ्, but not when the compound denotes a human being.

Thus नीक्रेहः, वीमार्गः, अपामार्गः ॥ It does not take place, as प्रतेवः, प्रसारः ॥ It is lengthened before सार and कार, when building is meant, as प्रसारः and प्राकारः, otherwise प्रसारः and प्रकारः ॥ Optionally in वेश &c. as प्रतिवेशः or प्रतीवेशः, प्रतिरोधः or प्रतीरोधः ॥ When human beings are meant, there is no lengthening, as निपात्रो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ इकः, काशे, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्योपसर्गस्य काशश्चउत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

123. A Preposition ending in इ, or उ lengthens its final before काश ॥

As नीकाशः, वीकाशः, अमूकाशः ॥ *काश is formed by अच् (III. 1. 134). Why do we say 'ending in इ or उ'? Observe प्रकाशः where the Preposition does not end in इक् ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ दः, ति, (दीर्घः इकः उपसर्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ इ इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति ॥

124. A Preposition ending in इ or उ lengthens its final vowel, before the verb दा, when the latter is changed to त ॥

Thus नीत्तम्, वीत्तम्, परीक्षम् ॥ See VII. 4. 47 for the change of दा to त ॥ But प्रत्तम्, अवत्तम्, where the prepositions do not end in इ or उ ॥ Why do we say 'दा is changed to त'? Observe विनीर्णम् नितीर्णम् ॥ Why do we say ति 'a substitute of दा, beginning with a त'? Observe सुवत्तम्, here इद् is the substitute of दा (VII. 4. 46).

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, संज्ञायाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति ॥

125. A long vowel is substituted for the final of अष्टन् before the second member, when the compound is a name.

Thus अष्टापक्रः, अष्टावन्धुरः अष्टापरम् ॥ But अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः where the compounds are not names.

छन्दसि च ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

वार्षिकम् ॥ गवि च युक्ते माषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥

126. In the Veda also, the long vowel is substituted for the final of अष्टन् before a second member.

Thus आग्नेयमष्टाकृपानं निर्वपेन्, अष्टाहिरण्या शशिणा, अष्टापती देवता सुमती ॥ The form अष्टापती is the feminine in डीप् (IV. 1. 8) of अष्टपान् (V. 4. 138 the अ of पाद् being elided in a Bahuvrihi), पद् being substituted for पान् by VI. 4. 130.

Várh.—The final of अष्टन् is lengthened before गो even in the vernacular, when yoking is meant. Thus अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ चित्तेः, कपि, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति ॥

127. The final vowel of चिति is lengthened before the affix कप् ॥

Thus एकचितीकः, शिचितीकः, विचितीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ विश्वस्य, वसु, राटोः, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ विश्वराट् इत्यस्य वसु राट् इत्येतयोर्नृत्तरपक्षयोर्दीर्घ आदेशो भवति ॥

128. The final vowel of विश्व is lengthened before वसु and राट् (the form assumed by राज्).

Thus विश्वावसुः, विश्वाराट् ॥ The rule applies to the राट् form of राज् in the Nominative singular, and not when it retains its own form: as विश्वराजौ, विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ नरे, संज्ञायाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नरस्यङ्ङत्तरपक्षे संज्ञायां विषये विश्वस्य हीर्घो भवति ॥

129. The final of विश्व is lengthened before नर, when the compound is a Name.

Thus विश्वानरः, वैश्वानरिः (the son of Vishvânara). But विश्वनरः = विश्वे नरा यस्य when it is not a name.

मित्रे चर्यौ ॥ १३० ॥ पदानि ॥ मित्रे, च, ऋचौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ मित्रे चोत्तरपक्षे ऋषावभिधेये विश्वस्य रीर्घो भवति ॥

130. The final of विश्व is lengthened before मित्र when it is the name of a Rishi.

As विश्वामित्रः 'the sage Viśvāmītra'. But विश्वमित्रः 'a boy called Viśvāmītra'.

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ मन्त्रे, सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्यस्य, मतौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्पत्यये परतो रीर्घो भवति ॥

131. In a Mantra, the final vowels of सोम, अश्व, इन्द्रिय and विश्वदेव्य are lengthened when the affix मतुप् follows.

Thus सोमावती, अश्वीवती, इन्द्रियावती, विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेऽथ विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, च, विभक्तौ, अप्रथमायाम्, (मन्त्रे) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिराट् इत्यस्य विभक्तावप्रथमायां परतो रीर्घो भवति ॥

132. In a Mantra, the final of ओषधि is lengthened before the case-endings, but not in the Nominative.

Thus ओषधीभिरपीपतत्, नमः पृथिव्यै नमः ओषधीभ्यः ॥ Why do we say 'before case-endings'? Observe ओषधिपते ॥ Why do we say 'but not in the Nominative'? Observe स्थिरेष्वमस्त्वौषधिः ॥

ऋचि तुनुषमधुतङ्कुत्रोदप्याणाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ ऋचि, तु, नु, घ, मधु, तङ्, कुत्र, उदप्याणाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ ऋचि विषये तु नु घ मधु तङ् कु त्र उदप्य इत्येषां रीर्घो भवति ॥

133. In the Rig-Veda the finals of the particles **तु, तु, घ, मधु**, the tense-affix **तङ्, कु**, the ending **ञ** and the word **उरुष्य** are lengthened.

Thus **तु** :—**आ तू न इन्द्र वृषहन्** (Rig IV. 32. 1) **तु—तू** करणे ॥ **घ** :—**उत वाषा स्यालात्** ॥ **मधु** :—**मधू गोमन्तमीमहे** ॥ **तङ्** :—**भरता जातेवसम्** (Rig X. 176. 2). **तङ्** is the त substitute of **था**, when it is treated as **ङिन्**, therefore it does not apply here, **भृणोत मावाणः** (I. 2. 4). **कु—कूमनस्** ; **ञ—अञा गौः** ; **उरुष्या गोम्रे** ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ इकः, सुञि, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ सुम् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति ॥

134. In a Mantra, the finals of the preceding member ending in **इ** or **उ** are lengthened before the particle **सु** ॥

Thus **अभी पु णः सखीनाम्** (Rig. IV. 31. 3) **उर्ध्व ऊ पुण उतये** (Rig I. 36. 13). The **स** is changed to **ष** by VIII. 3. 107: and **न** changed to **ण** by VIII. 4. 27.

द्व्यचोतस्तिङः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ द्व्यचः, अतः, तिङः, (ऋचि दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति ॥

135. A tense affix ending in **अ** is lengthened in the Rig-veda, when the Verb consists of two syllables.

Thus **विष्वा हि त्वा सस्पाणि शूर गोनाम्** &c. See Rig III. 42. 6, **विष्वा हि तस्य पितरम्** &c. But not here **देवा भवत वाञ्छिनः**, as the verb consists of more than two syllables: not also here **आ देवान् वक्षि यक्षि च** as the verbs do not end in **अ** ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ निपातस्य, च, (ऋचि) (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति ॥

136. In the Rig Veda the final of a particle is lengthened.

Thus **एवा ते अष्टाते, अष्टा जरितारः** (R. I. 2. 2).

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ अन्येषाम् अपि, दृश्यते, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः ॥ यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तद् नेन कर्त्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्धवराहपुच्छपदेषु ॥

137. The elongation of the final is to be found in other words also.

Here we must follow the usage of the Śiṣṭhas. Where the lengthening is not ordained by any of the rules of Grammar, but occurs in the writing of standard authors, there we should accept such lengthening as valid. Thus **केशाकांक्षि, कषाकषि, जलासद्, नारकः, पुरुषः ॥**

Vārt:—The final of *भन्* is lengthened before the following *इन्त*, *इष्टा*, *कर्ण*, *हन्त*, *वराह*, *पुच्छ*, and *पद*:—as *भ्वाइन्तः*, *भ्वाइष्टः*, *भ्वाकर्णः*, *भ्वाकुन्तः*, *भ्वावराहः*, *भ्वापुच्छः*, *भ्वापदः* ॥

चौ ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ चौ, (पूर्वस्यदीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति ॥ चात्रित्यञ्चतिलुप्तनकाराकारो गृह्यते ॥

138. The final vowel of the preceding member is lengthened before *अञ्च*, when it assumes the form *च*, having lost its nasal and the vowel.

Thus *इधीचः* *पञ्च*, *इधीचा*, *इधीचे*, *मधूचः* *पञ्च*, *मधूचा*, *मधूचे* ॥ The nasal of *मञ्च* is elided by VI. 4. 24, and the *अ* by VI. 4. 138. In *इधि + अञ्च्* the *इ* is not changed to its semivowel, though that is an *antaranga* rule, because the present *sūtra* ordains specifically long *ई*, and so also *इधी + अञ्च्* and *मधू + अञ्च्* ॥ See also VI. 3. 92.

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ संप्रसारणस्य, (उत्तरपदे दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

139. The vowel substituted for a semivowel is lengthened, when it stands as the first member of a compound.

As *कारीषगन्धीपुत्रः* *कारीषगन्धीपतिः*, *कौमुदगन्धीपतिः* ॥ See VI. 1. 13. *करीषस्थेव गन्धोऽस्य = करीषगन्धिः* (*इ* being added as *samāsānta* by V. 4. 136 and 137). The optional shortening ordained by VI. 3. 61. does not apply here, for that option is a definite and restricted option; moreover, on the maxim of *परत्वं*, 'a subsequent rule superseding a precedent,' rule VI. 3. 61 is superseded by VI. 3. 139; and the rule VI. 3. 61 can not be revived by the maxim *पुनः प्रसङ्गं विज्ञानं* "occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had previously been superseded, by a subsequent rule." For here the following maxim will prevent the revival *सकृत्प्रज्ञा*. *विप्रतिषेधेयद्वाधितं सद्वाधितमेव* "when two rules, while they apply simultaneously, mutually prohibit each other, that rule of the two which is once superseded by the other, is superseded altogether, and cannot, therefore, apply again, after the latter rule has taken effect."

ओम् ३ ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER FOURTH

अङ्गस्य ॥ १ ॥ पदानि ॥ अङ्गस्य, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयमाऽऽसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उर्द्धमतुक्कामिष्यामोऽङ्गस्येतेवं तद्वेदितव्यम् ॥

1. Whatever will be taught here after upto the end of the Seventh Adhyāya, is consequent upon the stem (aṅga).

This is an adhikāra sūtra. Thus in VI. 4. 2 is taught the lengthening of the vowel of a samprasāraṇa : as हूतः, जीतः, संजीतः ॥ That means that the vowel preceded by a consonant belonging to the stem is lengthened. Therefore in निर् + वेष्ट + क्त = निरुतम्, the vocalised vowel उ is not lengthened, as निर् is upasarga and not stem. So दुरुतम् ॥ Similarly VI. 4. 3, teaches the lengthening of the final before नाम्, as अग्नीनाम्, वायुनाम् ॥ But क्रिमिणाम् पदम्, पामनां पदम्, as मि and म are not the end-portions of a stem. The stem is क्रिमिण and पामना 'a female having क्रिमि or पामन्', formed by न affix (V. 2. 100). The forms क्रिमिणाम् and पामनाम् are Accusative Singular. Similarly VII. 1. 9 teaches that after अ, भिस् is changed into ऐस् ॥ As वृक्षैः, हस्तैः ॥ There also, the अ must be the अ final in an aṅga or stem : hence not here ब्राह्मणभित्ता, ओदनभित्तश्च, the भित्ति does not follow an aṅga. भित्त means boiled rice and भित्तश्च means दधिः ॥

The maxim of अर्थवदग्रहणे नावर्थकस्य does not apply here ; for had it been so, there would have been no necessity of making this sūtra. For example, in the sūtra नाभि (VI. 4. 3), the affix नाम् having a meaning would have been meant, and not any other नाम् ॥

The word अङ्गस्य must be read in the following sūtras, otherwise there would arise incongruity : first, sūtras teaching the lengthening of the vowel when सन् or Samprasāraṇa follows, thus : VI. 4. 16 ordains the lengthening of vowel before सन्, as विधीयति ; but not here इति सन्नोति for इ of इति is not that of aṅga. So also in Samprasāraṇa, but not in निरुत &c as shown above.

2ndly—For the purposes of एत्वं in sūtra VI. 4. 68. The optional change of आ into ए must refer to aṅga, as ग्लेयात् or ग्लायान्, but not here निर्वा-
जान् or निर्वायान्, for here र् is not part of the aṅga, and so र्य cannot be consider-
ed a conjunct part of aṅga.

3rdly—For the change of तु to तान् in VII. 1. 35. There also तु must
be portion of the aṅga, and not the particle तु, therefore, जीवतु or जीवतान्, but
not here जीव तु स्वम् ॥

4thly—For the substitution of इयङ् and उयङ् in VI. 4. 77. Therefore
not here इयर्षम् and उयर्षम् ॥

5thly—For the sake of नुद् augment in VII. 1. 54. But not here कुमारी
आमिति आह ॥

6thly—For the sake of shortening of vowels. Thus VII. 4. 13 or-
dains the shortening of अण् vowels before क ॥ It refers to the aṅga-vowel,
as कुमारिका ॥ But not here, कुमारी कस्मै स्पृहयति or कुमार्याः कं सुखं = कुमारिकं ॥

And lastly for तत्त्व or त्त substitution. Thus VII. 4. 48 ordains the
change of ए into त् in the case of अप् before भ ॥ It refers to aṅga, as अङ्गिः ॥
But not here अङ्गभारः, for अप् here is not aṅga.

To sum up in Sanskrit : सन् सम्प्रसारणं दीर्घं वैश्वनाताड्यङुवङ्नुद ह्रस्वस्य तत्वे च
अङ्गस्थेऽधिकारे प्रयोजनं ॥

The word अङ्गस्य is in the Genitive case. But the force of Genitive
is here not only that taught in I. 1. 49 (स्थानं योगः), but of mere relation-ship.
Or अङ्गस्य may be considered as a mere prātipadika, without any case-affix.
In the subsequent aphorisms, it should be read with proper case-affixes as the
exigencies of each sūtra may require. Thus in अतो भित् एस् (VII. 1. 9) अङ्ग
should be read in the ablative case : अकारान्ताद् अङ्गाद् भित् एस् ॥ The Genitive
case has force of स्थानवष्टी in sūtras like हन्तेर्ज, where the whole of हन् is replaced
(VI. 4. 36). It has the force of अवयववष्टी in sūtras like ऊदुपधाया गोहः (VI. 4. 89).
It has the force of निमित्तनिमित्त सम्बन्धः in युवोरनाकौ (VII. 1. 1). Or the Genitive
case in अङ्गस्य may be changed into any other case, as already shown.

हलः ॥ २ ॥ पदानि ॥ हलः, (अङ्गस्य सम्प्रसारणम् दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गावयवाद्गोला यदुत्तरं सम्प्रसारणं तदन्तस्थाङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

2. The long vowel is substituted for a vocalised
half-vowel अ, इ and उ at the end of a stem, when it is preced-
ed by a consonant which is a portion of the stem.

Both the words दीर्घ and अण् from VI. 3. 111, and सम्प्रसारण from VI. 3.
139 are understood here. Thus हूतः from ह्रा, जीनः from उवा, सरीनः from व्या ॥
Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe उतः and उतवान् from वेष्म ॥
Why do we say that the preceding consonant should be a portion of the stem?

Observe निरुतम्, here र is not an integral part of the stem, but a portion of the upasarga निरु and therefore उ is not lengthened. Why do we say 'at the end of a stem'? Observe विज्ञः, विचितः from व्यष् and व्यष्; here the vowel इ is in the middle of the stem. Why do we say 'अ, इ and उ substitutes of semivowels'? Observe तृतीयः ॥ Here णि has been vocalised into वृ, ऋ being substituted for र before the affix तीय (V. 2. 55). The ऋ will not be lengthened. Or the absence of lengthening in तृतीय is an irregularity countenanced by Pāṇini himself in sūtras like II. 1. 30 &c. The word अङ्ग should be repeated in this sūtra, first to qualify the word हल, and then to qualify the letters अ, इ and उ ॥

नामि ॥ ३ ॥ पदानि ॥ नामि, (अङ्गस्य दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नामीत्येतत्पठ्यतीबहुवचनम् आगतनुट्कं गृह्यते ॥ तस्मिन्परतोङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

Kārikā—नामि दीर्घे आमि षेस्याकृते दीर्घे न नुन् भवेत् ।

वचनाद्यच्च तस्मास्ति, नोपधायाच्च चर्मणाम् ॥

3. The long vowel is substituted for the final of the stem before the Genitive Plural affix नाम् (having the augment नुट्).

Thus अग्नीनाम्, वायुनाम्, कक्षुणाम्, हस्तुणाम् ॥ The anuvritti of अण् (VI. 3. 111) ceases. The augment नुट् (VII. 1. 54) in नाम् is for the sake of the subsequent sūtra; like VI.4.7. and the lengthening takes place after the addition of नुट् to the genitive affix आम् ॥ For if the lengthening took place before the addition of नुट्, there would be no occasion for नुट् which comes only after short stems.

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ पदानि ॥ न, तिसृ, चतसृ, (नामि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति ॥

4. The finals of तिसृ and चतसृ are not lengthened before नाम् ॥

As तिसृणाम्, चतसृणाम् ॥ The very fact of this prohibition proves by implication that the final ऋ of these words is not changed to र before a genitive plural, VII. 2. 100 notwithstanding. In fact नुट् is added before scope is given to that rule, and thus the preceding rule VII. 1. 54 prevents the application of the subsequent rule VII. 2. 100.

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, उभयथा ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च ॥

5. In the Veda, the finals of तिसृ and चतसृ are found in both ways, before the Genitive plural नाम् ॥

In some places they are seen as lengthened, in others not. As तिसृ मध्यंदिने or तिसृणाम् मध्यंदिने ॥ So also चतसृणाम् and चतसृणाम् ॥

• नृ च ॥ ६ ॥ पदानि ॥ नृ, च, ॥

वृत्तिः ॥ नृ इत्येतस्य नामि पश्युमयथा भवति ॥

6. So also नृ before the Genitive Plural नाम् is lengthened optionally.

As स्वं नृणां वृषते, and स्वं नृणां वृषते ॥ According to some this option is confined to the Vedas, according to others, it extends to secular literature also.

नोपधायाः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ न, उपधायाः, (नामि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति ॥

7. In a stem ending in न्, the preceding vowel is lengthened before the affix नाम् ॥

Thus पञ्चन् + नाम् (VII. 1. 55) = पञ्चान् + नाम् (VI. 4. 7) = पञ्चानाम् (VIII. 2. 7); सप्तानाम्, नवानाम्, दशानाम् ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe चतुर्णाम् ॥ But not in चर्मणाम् where the affix is not नाम् but ङाम् without नुद् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥ पदानि ॥ सर्वनामस्थाने, च, असंबुद्धौ (नोपधायाः दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनामस्थाने च परतो संबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति ॥

8. In a stem ending in न्, the preceding vowel is lengthened in strong cases, with the exception of the Vocative singular.

As राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ ॥ So also सामानि तिष्ठन्ति ॥ राजा was राजान्स्, the स् was elided by VI. 1. 68, and न् by VIII. 2. 7. Why do we say 'in strong cases'? Observe राजानि (Loc-Sing); सामानि (Loc. Sing). Why do we say 'but not in the Vocative Singular'? Observe हे राजन् ! हे तक्षन् !

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ वा, ष, पूर्वस्व, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थानोपरतो संबुद्धौ वा दीर्घो भवति ॥

9. The lengthening of the penultimate vowel of a stem ending in न्, before the affixes of the strong-case, is optional in the Veda, when ष precedes such a vowel.

Thus स तक्षानं or तक्षणं, तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋधुक्षानं or ऋधुक्षणमिन्द्रम् ॥

Why do we say 'in the Veda'? In the secular literature we have तक्ष, तक्षानौ तक्षणः always.

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ सान्त, महतः, संयोगस्य, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतो संबुद्धौ ॥

10. In the strong cases with the exception of Vocative singular, the penultimate vowel is lengthened, in the case of a stem ending in स्, with a Nasal consonant preceding it, and of महत् ॥

That is, a stem ending in the conjunct consonant स्, elongates its penultimate vowel before the affixes of the first five cases. Thus अयान्, अयांसि, अयांसः, अयांसि, पयांसि, ययांसि ॥ महन्—महान्, महन्तौ, महन्तः ॥ But हे अयान्, हे महन् in Vocative Singular. The Nasal is inserted by VII. 1. 70.

अप्पुनृच्छ्वसुनप्पुनेष्ट्वष्टृक्षन्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रणाम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अप्, तुन्, तुच्, स्वस्, नप्, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षन्तृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्त्रणाम् ॥

वृत्तिः ॥ अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसु नप् नष्ट्वष्टृ क्षन्तृ होतृ पोतृ प्रशास्त्र इत्येतेषां आङ्गानामुपधाया रीधौ भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ॥

11. In the strong cases, with the exception of the Vocative Singular, the penultimate vowel is lengthened in अप्, in stems formed by तुन् and तुच् affixes, and in स्वस्, नप्, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षन्तृ, होतृ, पोतृ and प्रशास्त्र ॥

Thus आपः तिष्ठन्ति ॥ Some would have it even in compounds ; as बहुविधं तदङ्गानि ॥ The Samāsānta rule is not applied here, because it is *anitya*. If it be considered *niitya*, then also there is lengthening, but without the addition of the nasal. तच्च समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च तुममकृत्वा रीधेस्त्वमित्येत । तुन् । कर्त्तारो कृतान् । वदितारो जनापवादान् । कर्त्तारः । त्वष्टृ । कर्त्तारो कटस्थ । कर्त्तारः । हर्त्तारो भारस्थ । हर्त्तारः । स्वस् । स्वसा । स्वसारो । स्वसारः । नप् । नप्ता । नप्तारो । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारो । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारो । त्वष्टारः । क्षन्तृ । क्षन्तारो । क्षन्तारः । होतृ । होतारो । होतारः । पोतृ । पोतारो । पोतारः । प्रशास्त्र । प्रशास्तारो । प्रशास्तारः । नप्त्रासीनां महणमप्युत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवेभूतानामन्येषां संज्ञा-वाङ्मनां रीधौ मा भूदिति । पितरो । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

If the words नप् नृ &c. be considered as कृदि, not derived from any root, then their enumeration is here for the sake of Vidhi (injunction) ; if they be considered as derivative words formed by Uṇadi affixes, then their enumeration is for the sake of niyama (restriction), so that other words formed similarly are not to be governed by this rule. As पितरौ, पितरः, मातरौ, मातरः ॥ Why do we say 'not in the Vocative Singular'? Observe हे कर्त्तः, हे स्वसः ॥ In the above examples अर् is substituted for कृ by VII. 3. 110.

इन्हनूपार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ इन्, हन्, पूष अर्यम्णां, शौ, (दीर्घः) ॥
वृत्तिः ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया रीधौ भवति ॥

12. The penultimate vowel is lengthened before the affix णि (Nominative and Accusative Pl.), when the stem ends in इन्, or हन्, or पूषन् or अर्यमन् ॥

According to the maxim (See VI. 4. 14 also) that “अन्, इन्, अस्, मस् महणान्यर्थवता आनर्थकेन च तदन्तं विधिं प्रयोजयन्ति”, the employment of इन् in this sūtra includes and means “words ending in the syllable इन्” ॥ As regards the rest (हन् &c.), the affix णि (Neuter Pl.) is never added to them alone, but when they are parts of a compound. Thus हन् is a noun formed by the addition of

the affix **बिप्** to the root **हृ**; and the affix **Kvip** is added to it only then, when it is preceded by another word like "Brahma" &c. See III. 2. 87. Similarly the words **पूषन्** and **अर्यमन्** are masculine and cannot take the Neuter Plural affix **सि** in their original state. They must be parts of a neuter compound, to admit this affix. Hence we have used words "when the stem *ends* in **हृ** &c."

Thus बहुव्रीहिनि and बहुल्लघ्वीणि । बहुवृषहाणि । बहुभूषहाणि । बहुपूषाणि । बहुअर्यमाणि ॥
तिङ्गे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह नृषार्यम्भापुपथायाः शब्देव द्विर्घो भवति नान्यत्र । इण्डिनौ । छत्रिणौ ।
वृषहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

Though this result could have been obtained by VI. 4. 8, the special mention of these words shows that except in Accusative and Nom. Pl. the lengthening does not take place in other strong cases. As इण्डिनौ, छत्रिणौ, वृषहणौ, पूषणौ, अर्यमणौ ॥

Kārikā :—Regarding the rule of lengthening taught about **हृ** &c here, let the wise reader, after making a restrictive rule with regard to **सुट्** (sarvanāmas thāna) affixes in general, make again another rule regarding the affix **सि** in particular, (i. e., make a yoga-bibhāga). By so doing, the form **भूषहनि** (Loc. sin.) of the Achārya, will not be found fault with.

2. (But if yoga-vibhaga be not made) then I rule that the anuvritti of **सुट्** being dropped, let the rule be made with regard to **सि** affix in general (without regarding it as a Sarvanāmasthāna affix). And as the rule of lengthening applies to penultimates, there would arise no fault, if the vowel of **हृ** is lengthened before the demonstrative affix **य** (in words like वृषहायते = वृषहा इव आचरात्, This refers to VII, 4. 25).

3. Or if the anuvṛitti of **सुट्** (Sarvanamasthāna) be taken into this Sūtra, because of the context, then the mention of **सि** in this Sūtra, (would be redundant, because the word Sarvanāmasthāna includes it, so far as the strong cases are concerned) but it would find scope and utility in preventing the lengthening in those cases to which the context of Sarvanāmasthāna does not apply. That is, the Sarvanāmasthāna will be restricted with regard to **हृ** &c to the affix **सि** and not to **सुट्** affixes generally.

Note :—**सि** is the affix of the Nom. and Acc. Pl. in Neuter (VII. 1. 20.) It is a Sarvanamasthāna by I. 1. 42. But the word Sarvanamasthāna may be read into this sūtra from the preceding VI. 4. 8. What is then the necessity of employing **सि** in this ? The above *karika* answers this.

In the case of **हृ** ending words, the subsequent rule VI. 4. 15, which required the lengthening of the penultimate vowel before an affix having an indicative **क्** or **ङ्**, is however debarred by the present restrictive rule. Thus the Locative Singular (**ङि**) is वृषहनि, and भूषहनि ॥ How do you make this ? By splitting up the present sūtra into two parts, the first part being इह हृ नृषार्यम्भा, and the second being सौ ॥ It would then mean :—

(1) The penultimate vowel is lengthened, in strong cases only and no where else, when the stem ends in **इन्** or **हन्** or in **पूषन्** or **अर्यमन्** ॥ (2) So also it is lengthened before the strong case **सि** and no where else. These two restrictive rules therefore, would debar all other rules of penultimate lengthening which would otherwise have been applicable. But a rule which does not relate to *penultimate* vowel, is not debarred by this restriction, but does take effect. Thus **वृत्रहायते**, **भृगुहायते** denominative verbs in **क्यङ्** ॥

Or even though the Sarvanāmasthāna may be read into the sūtra by anuvṛitti, yet this may be considered a Restrictive Rule in general, and not only with regard to **सि** considered a Sarvanāmasthāna or a Neuter affix **सि** is the Sarvanāmasthāna affix of the Neuter : which has no other Sarvanāmasthāna, therefore, it is a general Niyama and not only a Sarvanāmasthāna or a Neuter niyama. Therefore in this niyama the word “**नपुंसकस्य**”—“of the Neuter”—is not to be taken.

For if it be taken, then the Sūtra would mean, the neuter stems in **इन्** &c are lengthened in **सि** only and no where else. The result would be that in examples like **भृगुहनि** **ब्राह्मणकुले** (loc. sin), there would be no lengthening at all (i.e. we shall never have the form **भृगुहानि** in loc. sin. by force of VI. 4. 15); moreover, by so doing, there would arise this anomaly also, that words other than Neuter would also not be lengthened.

The force of the definition of Sarvanāmasthāna applies to Neuter also in certain cases, therefore, any rule (niyama) made with regard to Sarvanāmasthāna would apply to Neuter also.

सौ च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ सौ, च, (उपधायाः दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सावसंबुद्धौ परत इहंप्रत्ययगणप्रधाया दीर्घो भवति ॥

13. The penultimate vowels of a stem ending in **इन्**, **हन्**, **पूषन्** or **अर्यमन्** are lengthened before the affix **सु** of the Nominative Singular but not in Vocative Singular.

Thus **इण्डी**, **वृत्रहा**, **पूषा**, **अर्यमा** ॥ The **न्** is elided by VIII. 2. 7, and the case-affix by VI. 1. 68. In the Vocative singular we have **हे इण्डिन्**, **हे पूषन्**, **हे वृत्रहन्** **हे अर्यमन्** ॥

अत्यसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अतु, असन्तस्य, च, अधातोः ॥
वृत्तिः ॥ अतु अस इत्यसन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति ॥

14. In the Nominative Singular (with the exception of the Vocative Singular) the penultimate vowel is lengthened in a stem ending in **अतु**, and **अस्** when the consonant (**अस्**) does not belong to a root.

Thus **भवान्** (with **उवतुप्** Uṇ I. 63 from **भा** to shine), **कृतवान्** (with **कवतु**); **गोमान्** and **यवमान्** (with **मवतुप्**) ॥ The **तुप्** (**त्**) is added to the above by VII. 1. 70, after the elongation has taken place, for if added *before* elongation, the

vowel no longer being *penultimate*, will not be lengthened at all. अस् :—as उपधाः, सुवधाः, सुप्रोताः ॥ Why do we say 'not belonging to a dhātu'? Observe तण्डमः where स् belongs to the root मस् (पिण्डं मसते), so also चर्मवः (चर्म वस्ते) ॥ The मस् having no significance as an affix &c is also included here, on the strength of the maxim "whenever अन् or इन् or अस् or मन्, when they are taught in Grammar denote by I. 1. 72, something that ends with these, there they represent these combination of letters both in so far as they possess, and also in so far as they are void of a meaning". (अनिनस्मन् महानि अर्थवता चानर्थक्तेन च दन्तवार्धिं प्रयोजयन्ति) ॥ The word अन्त in the sūtra indicates whatever ends in त्तु whether when first enunciated (उपदेश), such as डवतु, क्तवतु &c, or which assumes the form अतु in grammatical inflection, such as मतुप् which in upadeśa ends in अतुप्, but becomes अतु in प्रयोग or application. In Vocative singular we have हे गामन्, हे सुपयः this rule not applying there.

अनुनासिकस्य क्झलोः कृडिति ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुनासिकस्य, कि, झलोः, कृडिति, (दीर्घः) ॥

कृतिः ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति त्रिव्रत्यये परतो झलादौ च कृडिति ॥

15. The penultimate vowel of a stem, ending in a nasal, is lengthened before the affix कि, and before an affix having an indicative क् or ङ्, which begins with a consonant other than a semivowel or a nasal.

Thus प्रशान् and प्रतान् from the roots शम् and तम् by VIII. 2. 64. So also before an affix beginning with a झल् consonant (any consonant but a nasal and a semivowel). As शान्तः (with क्), शान्तवान् (with क्तवतु), शान्त्वा (with क्त्वा), and शान्तिः (with क्तिन्). These are all formed with क्तिन् affixes. As to डित् affixes we have शशान्तः and तन्तान्तः formed by तस् 3rd Person Dual added to the Intensive roots शम् and तम् ॥ तस् is डित् by I. 2. 4. Why do we say 'ending in a Nasal'? Observe ओङ्गनपक्, पक्कः, पक्कवान् ॥ Why do we say 'before क्ति and alādi affix'? Observe गम्यते, रम्यते ॥ Why do we say a डित् or a क्तिन् affix? Observe गन्ता and रन्ता ॥

अञ्जनगमां सनि ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अच्, हन्, गमाम्. सनि, (वा दीर्घः) ॥
कृतिः ॥ अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे वा दीर्घो भवति ॥
तिङ्कम् ॥ गमेरिङादिशस्यति वक्तव्यम् ॥

16. The lengthening of the vowel takes place in the case of a stem ending in a vowel, as well as of हन् and गम्, when the Desiderative affix सन् being jhalādi (i. e. not taking the augment इद्) follows.

Thus of roots ending in vowel we have :—विधीषति, तुष्टुषति, चिकीर्षति, शीर्षति (VII. 1. 100); of हन् and गम्, जिघांसति, and अधिजिघांसते ॥

Vārt :—The rule applies to that गम् which is the substitute of इ (II. 4. 48) 'to study'. Therefore, not here, संज्ञिगंसते वस्ते माया (cf. VII. 2. 58) In the Veda we read स्वर्गे लोकं समाजिगंसन्, where though गम् means 'to go' and is not, therefore, the substitute of इ, the lengthening takes place by the rule VI. 3, 137. Or the word अच् should not be added in the sūtra at all : which should be read as इनगमां सनि meaning "There is lengthening of the stem when the Desiderative सन् follows". This would apply of course, to vowel-ending stems, because the sentence would mean that, for there cannot be lengthening of a consonant. This will apply to गम् also, in this way :—"A stem ending in a vowel is lengthened in the Desiderative, and so also of गम् which is substitute of the vowel-stem इ" ॥ In this way, we may see, that there is no necessity of the Vārtika.

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ पदानि ॥ तनोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ तनोतेरङ्गस्व सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति ॥

17. The lengthening of the stem of तन् is optional before the Desiderative सन्, when it does not take the augment इद् ॥

Thus तितांसति or तितंसति ॥ But in तितानिषति no alternative is allowed, a इद् is added to सन् by VII. 2. 49 Vārt: optionally.

क्रमश्च क्ति ॥ १८ ॥ पदानि ॥ क्रमः, च, क्ति, (झलि) ॥

वृत्तिः ॥ क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्ताप्रत्यये झलादौ परतः ॥

18. The penultimate of क्रम् is optionally lengthened, before the affix क्ता, when it is without the augment इद् ॥

Thus क्रन्त्वा or क्रान्त्वा ; but क्रमिस्वा only, with इद् augment. But when क्ता is replaced by ल्यप्, the rule does not apply : as प्रक्रम्य, उपक्रम्य ॥ This is on the maxim अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽप्यप्य बाधते 'a bahiranga substitution of ल्यप् supercedes even antaranga rule'.

चङ्घोः शृङनुनासिके च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ चङ्घोः, शृङ्, अनुनासिके, च, (किशलोः) ॥

वृत्तिः ॥ छ इत्येतस्य सतुक्त्वस्य वकारस्य च स्थानं यथासंख्यं वा ऊर् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकारौ प्रत्यये परतः क्यौ झलादौ च कृडितिः ॥

19. For चङ्घ (including the augment तुक्) is substituted श्, and for व is substituted ऊर्, before an affix beginning with a Nasal, as well as before क्ति and jhalâdiङित् and कित् affixes (VI. 4. 15).

Thus प्रश्नः, विष्मः from प्रच्छ and विच्छ, with the affix नङ् (III. 3. 90) the चङ्घ being replaced by श् ॥ Similarly from the root सिङ् we have स्थोनः thus सिङ् + न (Un III. 9). = सि + ऊ + न = स्तू + न = स्थोनः (VII. 3. 84). Here the ऊ is added to the stem prior to the scope being given to the guṇa rule of VII. 3. 86, otherwise the form would be सिङ् + न = सेङ् + न = से + ऊ + न ॥ Having thus added

efore scope could be given to the guṇa rule VII. 3. 86, we make sandhi of $\text{इ} + \text{ऊ} = \text{ए}$, because semivowel substitution is antaranga operation and of wider scope than guṇa, and the maxim of $\text{वर्णादाङ्गुलीयो भवति}$ has no scope here. "An operation which is taught in the Argādhikāra, and affects the guṇa or stem, possesses greater force than an operation which concerns a combination of letters (i. e. is taught in a sandhi rule)".

With क्व we have वाक्प्राक् formed with क्विप् (Uṇ II. 57) added to प्रच्छ , there is no vocalisation of the semivowel र , and there is lengthening of अं , and छ changed to श . So also गोविष् ॥

Of the change of व into ऊ we have the following :— अक्षयः , हिरण्ययः $\text{देव} + \text{क्विप्} = \text{दि} + \text{ऊ} = \text{यूः}$) ॥ Here the ऊ substitution is Bahiranga, and $\text{दि} + \text{ऊ} = \text{यू}$, the change of इ into य is antaranga, therefore on the maxim of $\text{असिद्धं बहिरङ्ग-न्तरङ्गे}$ (a bahiranga is non-existent for the purposes of an antaranga), there should be no change of इ into य , for ऊ is non-existent. That maxim is however set aside by $\text{नाजानन्तर्ये बहिरङ्ग प्रवर्तते}$: "A bahiranga operation is not regarded as a bahiranga, and consequently asiddha, when an antaranga operation is to take effect, which depends on the immediate sequence of a vowel and something else".

So also before a jhalādi affix; as $\text{प्रच्छ} + \text{क्त} = \text{पृष्टः}$, पृष्टवान् (क्तवतु), पृष्ट्वा (क्त्वा); here छ is changed to श , there is vocalisation by VI. 1. 16, and श changed to य by VIII. 2. 36.

So also व is changed to ऊ as, यूतः , यूतवान् , यूत्वा ॥

When the affixes are not ङिन् or किन् , the rule does not apply: as बुध्याम् , भुभिः ॥ Some do not read the anuvritti of किन् and ङिन् into this sūtra, and explain बुध्याम् and भुभिः by VI. 1. 131: उ short being substituted for व of दिव् ॥

In "छां व" (VIII. 2. 36) the letter छ should not be taken, because by the force of the present sūtra, श is ordained to come every where in the place of छ ॥

The indicatory इ in ऊइ is for the sake of distinguishing this ऊ in sūtras like एते धस्युद् सु (VI. 1. 89). In the sūtra वाह ऊइ (VI. 4. 132) there is also indicatory इ ॥

$\text{ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥ पदानि ॥ ज्वर, त्वर, श्रिवि, अवि, वाम, उपधायाः, च, (किशलोः वस्य) ॥}$

$\text{वृत्तिः ॥ ज्वर त्वर श्रिवि अव मव इत्येतवामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊदित्यवमांशो भवति यत्रो त्तो अनुनासिके झलादौ च कृत्ति ॥}$

20. In ज्वर , त्वर , श्रिव , अव , and मव , before the above-mentioned affixes (क्विप् , a Nasal or a jhalādi 'किन्' or 'ङिन्') there is the single substitution of ऊइ for the व and the vowel preceding the final consonant.

Thus ऊः, ऊरौ, ऊरः, ऊर्त्तिः ॥ स्वरः—हूः, हूरौ, हूरः, हूर्तिः ॥ भिविः—भूः, भुवौ, भुवः, भूतिः ॥ भूतवान्, भूतिः ॥ अवः—ऊः, उवौ, उवः, ऊतिः ॥ मवः—मूः, मुवौ, मुवः, मूतः, मूतवान्, मूतिः ॥ उवरत्नो-
रुपधा वकारान् परा, भिव्य वमवां पूर्वा ॥

In उवर् and स्वर the ऊ replaces व् as well as the अ which follows व्; and in भिव्, अव् and मव् it replaces the व् and the vowel इ and अ which precede व् ॥ Another reading is स्त्रिव् ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ रात्, लोपः, (किञ्चलोः) ॥

वृत्तिः ॥ रेफादुत्तरयोश्चाल्लोपो भवति क्वौ परतो ह्यलोपो क्ङिति च परतः ॥

21. After र there is the elision of छ् and व् before 'कि' and jhalâdi 'कित्' and 'ङित्' affixes.

Thus from मुर्छा—मूर, मुरौ, मुरः, मूर्तः मूर्तवान्, मूर्तिः, the त् of Nishṭhā is not changed into न् by VII. 2. 57. So also from हुर्छा we have हूर, हुरौ, हुरः, हूर्णः, हूर्णवान्, हूर्तिः ॥ So also the व् is elided, as from तूर्वी—तूर, तुरौ, तुरः, तूर्णः, तूर्णवान्, तूर्तिः ॥ तूर्वी—धूः, धुरौ, धुरः, धूर्णः, धूर्णवान्, धूर्तिः ॥

असिद्धवद्भास् भात् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ असिद्धवत्, अत्र, आभात् ॥

वृत्तिः ॥ असिद्धवद्विषयमधिकारा यस्मिन् ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवदेतिष्यम् ॥ वाचिकम् ॥ युग्यदातुवङ्गणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

22. The change, which a stem will undergo by the application of any of the rules from this sūtra upto VI. 4. 129, is to be considered as not to have taken effect, when we have to apply any other rule of this very section VI. 4. 23 to 129.

This is an adhikāra rule. The above translation is given according to Prof. Bohtlingk. According to Kāsika the असिद्धवत् extends up to the end of the chapter. Dr. Ballantyne translates it thus :—"The rules, reckoning from this one to the end of the chapter, are called Abhiya, because the chapter ends with a series of rules dependant on the aphorism 'bhasya' VI. 4. 129. When that (i. e. one of the Abhiya rules) is to be brought into operation, having the same place for coming into operation as another Abhiya, which has already taken effect, that one which has taken effect, shall be regarded as not having taken effect".

The word आभात् means 'up to न्' i. e. upto VI. 4. 129. in which last sūtra the word न् occurs : i. e. in applying the rules taught upto VI. 4. 129. The word अत्र shows that the two rules must have the same आश्रय or place of operation, where their places of operation are different, they are not asiddha to each other. The word असिद्ध shows that an utsarga or general rule must take effect, as if existing in spite of a special rule, and that an 'ādeśa' or substitution taught by another rule should not be considered to have taken effect in applying the special rule. Thus in forming एभि and गाभि (Imperative 2nd person

र is first substituted for अस् 'to be' by VI. 4. 119 : and शा for शास् by VI. 4. 35 and then is धि added by VI. 4. 101. The latter rule says that धि is added in the Imperative, only after those roots which end in a consonant of ह्रस्व class. Now अस् and शास् end in a *hral* consonant, and can take धि, but their substitute ए and शा end in a vowel and not a consonant and should not take धि ॥ The present rule helps us here, and for the application of धि (VI. 4. 101) the substitution of ए for अस् or शा for शास् should be considered as asiddha or not to have taken effect. Similarly in आगहि (Vedic Imperative, गस् being elided by II. 4. 73) and जहि from गस् and हन्, the nasal being elided in the case of गस्, VI. 4. 36 and ज being substituted for हन् (VI. 2. 36) we have the stems आग and ज, which ending in अ would require the elision of हि by VI. 4. 105. But since the change of ज &c is not regarded as having been accomplished, the elision of हि does not take place.

Why do we say आभात् 'up to VI. 4. 129'? In applying any other rule the changes ordained by ābhiya rules would not be considered as asiddha. Thus अभाञि and रागः from भञ्ज् and रञ्ज् ॥ Here the nasals of rañj and bhañj have been elided by VI. 4. 27-28 and 33 before the affixes वप् and षिप् respectively, and we have the stems रञ् and भञ् to which rule VII. 2. 116 applies and we have Vṛiddhi of अ preceding the final consonant. Had the elision of the nasal been considered as non-effective for the purposes of VII. 2. 116, then अ could not have taken Vṛiddhi, as it would not then be उपधा or penultimate.

Why do we use the word अत्र in the aphorism? The rules are asiddha to each other with regard to a common place of operation and not otherwise. Thus पा + वस् (क्लृप्) + अस् (शास् Acc. Pl.) = पवा + उस् + अस् (VI. 4. 131 vocalisation of व). If this उ substitute be considered as asiddha for the purposes of sūtra VI. 4. 64, then we cannot elide the आ of पा, because आ is not then followed by a vowel (उ being non-existent). उ however is not considered as asiddha, and आ being thus elided, we have पपुषः in पपुषः पश्य ॥ Similarly चि + वस् + अस् = चिचि + उस् + अस् ॥ Here also उ is not considered asiddha, and we apply rule VI. 4. 82, and substitute य for उ as चिच्युषः पश्य ॥ Similarly लू + वस् + अस् = लूलुषः ॥ Here also उ is not considered asiddha, and we change the ऊ of लू into उव् by VI. 4. 77. In all the above three cases, the elision of आ, or change of इ to य, or of ऊ to उव्, takes place in reference to वस्, while the samprasāraṇa of व takes place with reference to the Accusative plural case-ending अस् which makes the stem Bha. So they have not the same आश्रय ॥ Nor does the maxim of असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे apply here, because the special maxim of Abhiya governs the sūtras of this section, so there cannot be the relation of Antaranga and Bahiranga among these sūtras, simultaneously with their being asiddha to each other.

Vārt.—The substitute बुक् (VI. 4. 88), and युद् (VI. 4. 63) should however be considered as not asiddha, and rule VI. 4. 77 teaching उवङ् and VI. 4. 82, teaching ह् substitution should not be applied simultaneously with them. Thus भू—बभूव, बभूवतुः बभूवः with बुक्, and उपदिशीये, उपदिशीयाते, उपदिशीयिरे with युद् of VI. 4. 63. In the case of भू, when बुक् is added, there is not the addition of उवङ्, and in the case of शीङ्, when युद् is added, there is not यणादेश ॥

The आ in आभान् has the force of limit inclusive, so that, the asiddha rule applies to the sūtras governed by भ ॥

आभ्रलोपः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ आत्, न लोपः, ॥

वृत्तिः ॥ आसिति भ्रमयद्युस्तृष्टमकारो गृह्यते तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति ॥

23. After न, which is added to the roots of the seventh class as a characteristic (i. e. the vikaraṇa भ्रम्), there is the elision of the following न ॥

Thus अनक्ति and भ्रनक्ति from अञ्ज 'to anoint', and भञ्ज 'to break'. Thus अञ्ज् + भ्रम् + तिप् = भ्रनञ्ज् + ति (I. 1. 47) = भ्रनञ् + ति (VI. 4. 23) = भ्रनक्ति ॥ So also हिनस्ति from हिसि (हिन्स्) 'to injure'. Why do we say 'after भ्र' and not merely 'after न', without the indicative ह्? Observe यज्ञानाम्, यज्ञानाम्, where the न of नाम् is not elided after the न of यज्ञ and यज्ञ, the lengthening of भ्र by VII. 3. 102 being sthānivat would not have prevented the elision. In the case of विज्ञानाम् and प्रज्ञानाम् (formed by विज्ञ + नाम् and प्रज्ञ + नाम्) also, the न of नाम् is not elided after भ्र of विज्ञ ॥ For the भ्र of the sūtra is the technical भ्र the vikaraṇa, and not any combination of the letters ह् and न ॥ The prati-padokta maxim applies here. लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥

अनिदितां हल उपधायाः कङिति ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अनिदिताम्, हलः, उपधायाः, कङिति ॥

वृत्तिः ॥ अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कङिति प्रत्यये परतः ॥

वार्तिकम् ॥ अनिदितां नन्ताप लङ्गिकम्योरुपतापशरीराविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

वा० ॥ रञ्जेर्णो मृगरमणदपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ विनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

वा० ॥ रजकरजनरज. मृपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

24. In a root-stem ending in a consonant preceded by न्,—this न् not being added to the root owing to its having an indicative इ (VII. 1. 58)—the न् is elided when an affix having an indicative क् or ङ् follows.

Thus from सन्स् and ध्वन्स् are formed सस्तः and ध्वस्तः with क्त, सस्यते, ध्वस्यते with यङ्, सनीसस्यते, ध्वनीध्वस्यते with यङ् the नी being added by VII. 4. 84. But नन्द्यते and नामन्द्यते, the न् is not elided, the root being written in the Dhātupāṭha as नुण्डि संयुद्धो, and न् being added by VII. 1. 58. Why do we say ending in a consonant? Observe नीयते, ननीयते from नी which has a penult

mate nasal, but ends in a vowel. Why do we say 'penultimate'? Observe नद्यते, वानद्यते ॥ Why do we say having an indicatory क or ङ? Observe संसनं, ध्वंसनं with स्युद् ॥

Vārt:—The roots लङ्ग (लङि) and कम्प् (कवि) are exceptions, where meaning 'to feel pain or difficulty' and 'a disease of the body'. These, though exhibited in the Dhātupāṭha with an indicatory इ, are treated as exceptions to the rule of अनिदिङ्: thus विलगितः and विकपितः, when not having the above meanings, we have विलाङ्कितं and विकम्पितं ॥

Vārt:—The causative of the root रञ्ज, loses its nasal when meaning 'to hunt deer': as, रञ्जयति घृगान् 'he hunts the deer', but रञ्जयति वस्त्राणि 'he colors the clothes'.

Vārt:—रञ्ज loses its nasal before the affix चितुण्, as राणी ॥

Vārt:—The words रञ्जकः, रञ्जनम्, and रञः are formed from रञ्ज by the elision of the nasal.

दंशसञ्जस्वञ्जौ शप् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ दंश्, सञ्ज, स्वञ्जाम्, शप् ॥

वृत्तिः ॥ दंश् सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शप् परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

25. The nasal of दंश्, संज् and स्वञ्ज् is elided before the vikaraṇa शप् of the roots of the 1st class.

Thus दशति, सजति and परिष्वजते for the change of the स् of स्वञ्ज् to ष see VIII. 3. 65

रञ्जश्च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ रञ्जः, च, ॥

वृत्तिः ॥ रञ्जश्च शप् परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

26. The nasal of रञ्ज is also elided before शप् ॥

As रजति, रजतः, रजन्ति ॥ The separation of this from the preceding is for the sake of the subsequent sūtras in which the anuvṛtti of rañj only runs and not of dañs &c.

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ घञि, च, भावकरणयोः ॥

वृत्तिः ॥ भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जैरुपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

27. The penultimate nasal of रञ्ज् is elided before घञ्, when the word formed with it expresses a state or an instrument.

Thus रागः 'passion, color, or the coloring stuff'. Thus आभयौ रागः, विविच रागः denote भाव, while रञ्ज्यतेऽनेनिति रागः denotes instrument. The घञ् is added by III. 3. 121; and च् changed to ङ् by VII. 3. 52. But रङ्गः = रजन्ति तस्मिन् 'a theatre';

स्यदो जवे ॥ २८ ॥ स्यदः, जवे, ॥

वृत्तिः ॥ जवे प्रथिते स्यद इति घञि निपात्यते । स्यदेर्नलोपो वृज्जभाष्यम् ॥

28. The word स्यद् is formed by घञ् in the sense of 'speed'.

This word is derived from **स्यन्द्**, the nasal is elided, and the Vṛiddhi prohibited irregularly. Though the ārdhadhātuka affix **घञ्** causes here the elision of a portion of the root, viz. of **न्** of **स्यन्द्**, yet rule I. 1. 4 does not apply here. That rule prohibits Guṇa and Vṛiddhi, only in case of **इक्** vowels, here the Vṛiddhi is prevented with regard to **अ** ॥ The prevention of this Vṛiddhi is irregular and not governed by I. 1. 4. Thus **गोस्यद्**; **अश्वस्यद्**; meaning “cow-speed,” “horse-speed.” but **तैलस्यन्द्**; and **घृतस्यन्द्**; meaning “dripping of oil or ghee”.

अवोदैधौघप्रश्नयहिमश्नथाः ॥२९॥ पदानि ॥ अवोद्, एध, ओघ, प्रश्नय, हिमश्नथाः
वृत्तिः ॥ अवोद् एध ओघप्रश्नय हिमश्नय इत्येते निपात्यन्ते ।

29. **अवोद्, एध, ओघ, प्रश्नय, and हिमश्नय** are irregularly formed by the elision of **न** ॥

Thus **उन्द्**—**अव** + **उन्द्** + **घञ्** = **अवोद्**; ; **इन्ध्** + **घञ्** = **एध**;, the guṇa is irregular, for I. 1. 4 applied here, and prevented guṇa. **उन्द्** + **मन्** = **ओघ** (Uṇadi **मन्**). **प्र** + **श्नय** + **घञ्** = **प्रश्नय**; (The want of Vṛiddhi is the irregularity). So also **हिमश्नय**; ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ न, अञ्चेः, पूजायाम्, ॥
वृत्तिः ॥ अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति ॥

30. The nasal of **अञ्च** is not elided when the meaning is to honor.

Thus **अञ्चिता** **अस्य** **युरवः**, **अञ्चितमिव** **शिरो** **बहति** ॥ The **इद्** augment is added by VII. 2. 53. When the sense is not that of ‘honoring’, we have **उदक्तपूरकं** **कुपान्** “the water was *drawn* from the well.” Here the **इद्** is prohibited by VII. 2. 15.

क्लि स्कान्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ क्लि, स्कान्दि, स्यन्दोः, (न लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ क्लाप्रत्यये परतः स्कान्द् स्यन्द् इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ॥

31. **स्कान्द्** and **स्यन्द्** retain their nasal before the affix **क्ल** ॥

Thus **स्कन्त्वा**, and **स्यन्त्वा** or **स्यन्त्वा**, the **इद्** being added when **स्यन्द्** is considered as having an indicative **ऊ** in the dhatupāṭha. When **इद्** is added, **क्ला** is no longer **क्लि** by virtue of the rule I. 2. 18, and elision would not take place, for no rule of elision would apply in that case.

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ जान्त, नशाम, विभाषा (न लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ जान्तानामङ्गानां नशश्च क्लाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति ॥

32. The nasal may be optionally elided before **क्ला** in a root ending in **जू** and in **नश्** ॥

Thus **रह्त्वा** or **रक्त्वा**, **भह्त्वा** or **भक्त्वा**, **नष्ट्वा** or **नष्ट्वा** See ॥ VII. 1. 60 for the augment **न्** in **नश्** ॥ When **इद्** comes, we have **नशित्वा** ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ भञ्जेः, च, चिणि, (विभाषा न लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति ॥

33. The nasal may be optionally elided in भञ्ज before the third person Passive of the Aorist in चिष् (ई)

Thus अभाञि or अभाञिञ्ज ॥ This is an aprāpta vibhāshā, and teaches for the first time the elision of न in a certain contingency.

शास् इदङ् हलोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ शास्ः, इत्, अङ्, हलोः, (कङिति) ॥

वृत्तिः ॥ शास् उपधाया इकारदेशो भवति अङि परतो हलासौ च कङिति ॥

वार्तिकम् ॥ क्यौ च शास् इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्विप् प्रत्यये तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥

34. Before the Aorist in अङ् and before an affix beginning with a consonant having an indicatory क् or ङ्, there is the substitution of इ for the vowel of शास् ॥

Thus अन्वशिषन्, अन्वशिषताम् and अन्वशिषन्; so also शिष्टः (with क्त), शिष्टवान् (with क्तवत्), सौ शिष्टः वयं शिष्यः (with the tense-affixes तः and मः which are ङिन् by I. 2. 4). The स is changed to ष by VIII. 3. 60. Why do we say 'before the affixes of अ Aorist and consonant affixes'? Observe शासति, शशासत्, शशासुः ॥

Vart:—There is the substitution of इ for the vowel of शास् before the affix क्वि ॥ As आर्यशीः = आर्यान् शास्ति ॥ So also निन्नशीः ॥ The form is thus evolved, शास् + क्वि = शिस् + ० = शिर + ० = शीः (the short इ being lengthened by VIII. 2. 76.

The root शास् is that root which takes अङ् aorist; namely the second Adādi शास् (शासु अनुशिष्टौ), and not the Bhvādi and the first Adādi शास् (भाङ् शासु इच्छायाम्) ॥ Therefore not here आशास्ते, आशास्यमानः ॥

Vart:—But before क्विप्, this शास् also is changed, as आशीः, आशिषौ, आशिषः ॥ Or this is an irregular form indicated by the author in the word शिवाशीः used in VIII. 2. 104.

शा हौ ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शा, हौ, ॥

वृत्तिः ॥ शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति ॥

35. Before the Imperative affix हि, शा is substituted for शास् ॥

Thus अनुशाधि, प्रशाधि ॥ The हि is changed to धि by VI. 4. 101. See VI 4. 22. The anuvritti of उपधायाः is not here; so शा is substituted in the room of the full word शास् and not only for the penultimate vowel of शास् ॥ The anuvritti of किन् and ङिन् also is not here. Therefore, when this हि is treated as पिन् (III. 4. 88), then too the substitution takes place, though a पिन् Sārvaadhātuka is not ङिन् (I. 2. 4). Thus शाधि is also found in the Vedas as having acute on the first syllable, which can only be when धि is पिन् and consequently anudātta (III. 1. 4)

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ हन्तेः, जः, (हौ) ॥

वृत्तिः ॥ हन्तेर्जातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः ॥

36. ज is substituted for हन् before हि ॥

Thus अहि बाहून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि कङिति' ॥ ३७ ॥ पदानि ॥
अनुदात्तोपदेश, घनति, तनोत्यादीनाम्, अनुनासिक लोपः, झलि, कङिति ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलसौ कङिति प्रत्यये परतः ॥

37. The final nasal of those roots which in the Dhâtupâtha have an unaccented root-vowel, as well as of वन and तन &c, is elided before an affix beginning with a consonant (except a semi-vowel or nasal), when these have an indicatory क् or ङ् ॥

Thus यष्टु gives us यत्वा (with त्वा), यतः (with क्), यतवान् (with क्तवत्), यतिः (with क्तिन्), Similarly रष्टु gives us रत्वा, रतः, रतवान्, रतिः ॥ यम्, रम्, नम्, गम्, हन् and मन् which end in a nasal are to be considered as unaccented roots, though taught as accented in the Dhâtupâtha. So also of वन्: i. e. वतिः with क्तिन्; with क्तिच् the nasal is not elided as वन्ति; (VI. 4. 39): and before other jhalâdi affixes व, retains न् as all those affixes take the augment इद् ॥ The तनादि roots belong to the eighth class. Thus ततः, ततवान्. The Tanâdi roots are ten in number, तन् सन्, क्षण्, क्षिण्, ऋण्, तृण्, घृण्, वन्, मन् and कृन् ॥ Of these सन् takes long आ also (VI. 4. 45). क्षण्—क्षतः, क्षतवान्, ऋण्—ऋतः, ऋतवान्; तृण्—तृतः, तृतवान्; घृण्—घृत-घृतवान्; वन्—वतः, वतवान्; मन्—मतः, मतवान् ॥

Why do we say before a ङिन् affix? Observe अतत, अतथा: (I. 2. 11 these affixes are ङिन्) So also not in शान्तः, शान्तवान्, तान्तः, तान्तवान्, शान्तः, शान्त-वान्, not being anudâtta in the Dhâtupâtha. If the root does not end in a nasal, the rule does not apply, as in पक्वः, पक्ववान् ॥ If the affix does not begin with a jhal consonant, the rule does not apply: as गम्यते, रम्यते ॥ If the affix is not क्तिन् or ङिन् the rule does not apply: as, यन्ता, यन्तव्यम् ॥ Why do we say "anudâtta by upadesa"? So that the rule may apply to गम् root, as गतिः, but not to शम्, as शान्तः शान्तवान् ॥ For गतिः is formed by क्तिन् affix and is accented with udâtta on the first, but it is a secondary udâtta and not of upadesa or dhâtupâtha, and does not prevent the elision of न् of गम् ॥ Similarly शम् is udâtta-upadesa though in शान्त it has become अनुशान्तः ॥ The former though taught in the Dhâtupâtha as udâtta, has been specifically mentioned above as anudâtta, and शम् is taught as udatta in the Dhâtupâtha, and no where else taught as anudâtta.

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वा, ल्यपि, ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि परतो ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति ॥

38. The nasal of the above roots (i. e. anudâtta ending in a nasal, and वन and तनादि) is optionally elided before the Absolutive affix ल्यप् ॥

This is a vyavasthita-vibhāṣā. The option applies to roots ending in *म्*. In the case of roots ending in other nasals, the elision is compulsory. Thus *प्रवत्य* or *प्रयम्य*, *प्रत्य* or *प्रम्य*, *प्रणत्य* or *प्रणम्य*, *आगत्य* or *आगम्य*, but no option in *आहत्य*, *प्रमत्य*, *प्रवत्य*, *प्रक्षत्य* ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ न, क्तिचि, दीर्घः, च ॥

वृत्तिः ॥ क्तिचि परतो ऽनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति ।

39. Before the affix *क्तिच्*, the above roots neither drop their nasal nor lengthen their root-vowel.

The above roots i. e. *anudāttopadeśa*, ending in a nasal, and *वन* and *तनादि*, do not lose their nasal before *क्तिच्*. Thus *वन्ति*, *तन्ति*, *वन्ति* ॥ The lengthening would have taken place by VI. 4. 15, when the nasal was not elided : that also is prohibited.

गमः कौ ॥ ४० ॥ पदानि ॥ गमः, कौ, (अनुनासिकलोपः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकलोप इति वर्तते । गमः कौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥

40. The nasal of *गम्* is always elided before *कौ* ॥

Thus *अङ्गगन्*, *कलिङ्गगन्*, *अध्वगतो हरयः* ॥ The *त्* is added by VI. 1. 71.

Vārt:—It should be stated of *गम्* and the rest. The elision takes place here also *संयत्*, *परीतत्* ॥

Vārt:—The nasal of *गम्* &c. is elided before *ऊङ्* : as, *अधेगूः*, *अधेभूः* ॥

विङ्गनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विङ्-वनोः, अनुनासिकस्य आत् ॥

वृत्तिः ॥ विट वनो च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति ॥

41. A stem ending in a nasal, and followed by the affix *विट्* or *वन्*, always substitutes long *आ* for its nasal.

Thus *अहजाः*, *गोजाः*, *कृतजाः*, *अद्विजाः*, *गोषाः* (e. g. *गोषा इन्द्रोत्प्रा असि* Rig V.), *कूपषाः*, *शतषाः*, *सहस्रषाः*, *वधिक्राः*, *अधेगा उन्नेतगाम्* ॥ The affix *विट्* (which is totally elided) is added under III. 2. 67. The *स* of *सन्* is changed to *ष* by VIII. 3. 108. in *गोषा* ॥ With the affix *वन्* we have the following :—*विजावा*, *अधेजावा* (III. 2. 75). The repetition of the word *अनुनासिक* in this *sūtra* shows that the limitation of *anudāttopadeśa* &c. which applied to the *अनुनासिक* of *sūtra* VI. 4. 37 does not apply here.

जनसनखनां सन्-श्लोः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ जन-सन-खनाम् सन्-श्लोः, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि श्लोः कृति श्लोः प्रत्यय परत आकार आदेशो भवति ।

42. The long *आ* is substituted for the final of *जन्*, *सन्* and *खन्* before the consonant beginning Desiderative affix *सन्*, and before any other affix beginning with a jhal consonant, which has an indicative *क्* or *ङ्* ॥

Thus जातः, जातवान्, जातिः, सातः, सातवान्, सातिः, सिषासति, खातः, खातवान्, खातिः॥ In जन् and खन् the Desiderative does not begin with a consonant, but takes the augment इद्, the न् is not therefore elided, as अजनिषति, पिखादिषति ॥ In the case of the root सन्, the Desiderative takes इ, so we have two forms सिषासति and सिसनिषति (VII. 2. 49). The Desiderative has, therefore, been mentioned in the aphorism, only for the sake of the root सन् ॥

If the phrase सन्हातोः be taken to mean 'the Desiderative beginning with a consonant', then we should read the anuvṛtti of हलि कडिति from the preceding sūtras, to complete the sense of this; and if the phrase means "when the Desiderative of a jhalâdi affix follows", then we should qualify the word Desiderative by the word jhal from the preceding sūtras. Or we may divide the sūtra into two (1) Before a कित् or डित् jhalâdi affix long आ is the substitute of the न् of 'jan', 'san' and 'khan'. (2) And so is the case, when the Desiderative affix follows, not having the augment इ, for then also the न् of 'jan', 'san' and 'khan' is replaced by long आ ॥

The न् of the root सन् would have required elision by VI. 4. 37, because this verb belongs to Tanâdi class, still the आ substitution taught in this sūtra takes place, by preference, on the maxim of विप्रतिषेधे परं कार्यम् (I. 4. 2). In fact, though in this section of asiddha (VI. 4. 22) one rule is considered as asiddha for the purposes of the operations of another rule, yet one rule supersedes another by the maxim of vipratishedha. That that maxim applies in this section also, is to be inferred from the employment of the term हन् in VI. 4. 66, which supersedes the lopa of आ taught in VI. 4. 64, and substitutes instead the long ई ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ये, विभाषा, (जनसनखनाम् आत्) ॥
वृत्तिः ॥ यकारादेशे कृति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।

43. There is optionally the substitution of long आ for the finals of जन्, सन् and खन् before an affix beginning with य and marked with an indicatory क् or ड् ॥

Thus जायते or जन्यते (with यक्) जाजायते or जज्जन्यते (with यङ्) । So also सायते or सन्यते, सासायते, or संसन्यते, खायते, or खन्यते, खाखायते or खङ्खन्यते ॥ Before the vikaraṇa ष्यन् of the Fourth class, which is डित् according to I. 2. 4; the जा is always substituted for जन् by VII. 3. 79. No option is allowed there.

तेनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ तेनोतेः, यकि, (विभाषा आत्) ॥
वृत्तिः ॥ तेनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति ।

44. The long आ may be optionally substituted for the final of तन् before the Passive characteristic यक् ॥

Thus तायते or तन्यते; but no option is allowed in तन्तन्यते with यङ् ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सनः, क्तिचि, लोपः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परम् आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

45. The long आ is optionally substituted for the final of सन् before the affix क्तिच्; and there is also elision optionally of the Nasal.

Thus we have three forms सान्तिः, सन्तिः and सन्तिः ॥ The word अन्यतरस्याम् 'optionally' has been employed in the sūtra for the sake of clearness only; for the विभाषा of VI. 4. 43 could have been read into it by annvṛitti. Lest any one should doubt, that the annvṛitti of विभाषा had ceased with the last aphorism, this word अन्यतरस्याम् is employed here.

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आर्द्धधातु के ।

वृत्तिः ॥ आर्द्धधातुकइत्यधिकारा न स्यपीति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्याम आर्द्धधातुकइत्येवं तदे-
रितव्यम् ।

46. From this upto VI. 4. 68 inclusive, is always to be supplied "before an affix called ârdhadhâtuka (III. 4. 114. &c)."

This is an adhikâra sūtra and extends upto VI. 4. 69 (exclusive). In all the sūtras upto VI. 4. 68 should be supplied the phrase "before an affix called ârdhadhâtuka". Thus VI. 4. 48 teaches "the अ standing at the end of a verbal stem is elided". To complete the sense we should add: "before an ârdhadhâtuka affix". Thus the final अ of the verbal stem चिकीर्षि is elided before the ârdhadhâtuka affix क्तिच्, as चिकीर्षितु, जिहीर्षितु, but the final अ is not elided before a sârvadhâtuka affix, as the अ of भव in भवति, भवतः ॥ The *luk*-elision of शाप् after roots of भृशदि class, implies that there is never *lopa* of शाप् ॥

The following purposes are served by this sūtra, i. e. an ârdhadhâtuka affix causes the following special changes (1) अतोऽलोपः— The elision of अ of a stem, as shown above, in चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम्, (2) यलोपश्च, The elision of य by VI. 4. 49, 50: as बेभिविता, बेभिवितुन्, बेभिवितुश्च from बेभिञ् the Intensive stem. Before Sârvadhâtuka, we have बेभिविते, चर्चिष्ठयते ॥ (3) णिलोपश्च प्रयोजनम्, The elision of णि by VI. 4. 51, as कारणा हारणा पाच्यते (पाचि + यक् + ते = पाच्य + य + ते), याज्यते ॥ In Sârvadhâtuka, पाचयति, याजयति, कारयति, हारयति ॥ (4) आलोपः, the elision of आ, VI. 4. 64— as पपतुः, पपुः, ववतुः ववुः, In Sârvadhâtuka, यान्ति, वान्ति (5) ईस्वम्— The substitution of long ई for आ in some roots, VI. 4. 65 as धीयते, वीयते; in Sârvadhâtuka अधाताम्, अधाताम् (6) एस्वम्— The substitution of ए for आ, VI. 4. 68; as स्नेयात्, ग्लेयात्; in Sârvadhâtuka, स्नायात्, ग्लयात् ॥ This is confined to the Precative (Âsirlin). (7) चिण्वद्भावश्च सीयुदि, the treatment of the Precative like Aorist Passive in चिण्, by VI. 4. 62. as कारिषीष्ट, हारिषीष्ट ॥ In Sârvadhâtuka, क्रियेत, द्वियेत ॥

Kāśikā:—अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईस्वमेव च चिण्वद्भावश्च सीयुदि ॥

अस्त्रो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ पदानि । अस्त्रः, र-उपधयोः, रम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ अस्त्रो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति ।

47. In the room of the **र** and the penultimate letter **स्** of the root **भ्रस्ज**, there is optionally the substitute **रम्**, when an *ârdhadhâtuka* affix follows.

The **र** and **स्** cease to exist and **र** takes their place. The substitute having an indicatory **म्** comes after the final vowel (I. 1. 49). Thus **भ्रस्ज + तृ = भर्ज + तृ = भर्जा** the **ज** being changed to **ष** by VIII. 2. 36, and **तृ** to **ट** by VIII. 4. 41. The other form will be **भष्टा**; so also **भट्टम्** and **भर्तुम्**, **भष्टव्यम्** and **भर्तव्यम्**, **भ्रज्जनम्** or **भर्ज्जनम्** ॥ But **भृष्टः** and **भृष्टवान्** by VI. 1. 16, in spite of this rule. The word **उपदेश** (VI. 4. 37). is understood here also. The rule therefore applies to the simple root **bhrasj** as originally taught in the *Dhatupāṭha*, and not to any Derivative root from it. As the Intensive (**यङ**) is **बरीभृज्यते** ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अतः, लोपः, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ वृद्धिरीर्षाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

48. The **अ** standing at the end of a stem is elided before an *ârdhadhâtuka* affix.

Thus **चिकीर्षिता**, **चिकीर्षितुम्**, and **चिकीर्षितव्यम्**, from the Desiderative stem **चिकीर्ष** ॥ So also **धिनुतः** and **कृणुतः** from the roots **धिन्** and **कृण्** thus, **धिन् + उ** (III. 1. 80) = **धिन् + अ + उ** (III. 1. 80) = **धिन् + उ** (**अ** being elided before the *ârdhadhâtuka* **उ**) = **धिनु**, the 3rd Personal dual of it is **धिनुतः** ॥ The addition of **अ** by III. 1. 80 and its subsequent elision by the present sūtra, may appear a redundancy, but the elided **अ** being *sthānivat*, prevents *guṇa* of **धि** ॥ So also **कृणुतः** ॥ See sūtra III. 1. 80. Why do we say “the **अ** is elided”? Observe **चेता**, **सोता** here **इ** and **उ** have not been elided. Why do we say “**अतः** with a **तृ**”? The long **आ** will not be elided: as **याना**, **वाना** ॥ Why do we say “before an *Ardhadhâtuka*”? Before a *Sârvadhâtuka* there will be no elision of **अ** nor before a *Taddhita*: as **वृक्षत्वम्** and **वृक्षता** ॥

Vart:—The elision of such **अ** takes place even to the supersession of the subsequent rules relating to *Viddhi* and lengthening. As **चिकीर्षकः**, **जिहीर्षकः**, **चिकीर्ष्यते** and **जिहीर्ष्यते** ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ यस्य, हलः ॥

वृत्तिः ॥ हल उन्तस्य यशङ्ग्यार्द्धधातुके लोपो भवति ।

49. When a consonant precedes the final **य** in a verbal stem, this **य** is elided also before an *ârdhadhâtuka* affix.

Thus **बेभिविता**, **बेभिवितुम्**, **बेभिवितव्यम्** from the Intensive stem **बेभिद्य** ॥ In the sūtra **यस्य** is given, which is the Genitive singular of **य** namely of the letters **य अ** ॥ By the rule of *अनेऽन्यस्य* (I. 1. 52), the **अ** of **य** ought to be elided

and not **य**; but that rule is evidently inapplicable here, since the elision of **य** would have taken place by the preceding rule: the present rule therefore teaches the elision of **य** (ya). Or the word **हलः** may be considered as in the ablative case, and then by I. 1. 54, the first letter would be elided namely **य** ॥ Why have we taken [the two letters (संघात) conjointly viz.] **य** and not **ह**? Observe **ईयिता**, **मयिता**, **शुच्यिता** from the simple roots **ईय्**, **मय्**, and **शुच्य्** ॥ Here **य** not being followed by **अ**, is not elided (see Bhvadi 541—546). Why do we say 'when preceded by a consonant?' Observe **लोलूयिता**, **पोषयिता** ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्यस्य, विभाषा, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके ।

50. The elision of **य** of the Denominative stem (क्य) is optional, when preceded by a consonant and followed by an ârdhadhâtuka affix.

The क्य denotes the affixes क्यच् and क्यह् ॥ Thus समिधयिता or समिधिता, वयिता or वययिता meaning समिधमात्मन इच्छति or समिध इवाचरति &c.

जेरनिदि ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ जेः, अनिदि, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ अनिडादावार्द्धधातुके जेलोपो भवति ।

51. The **इ** of the verbal stem formed with the affix **णि**, is elided before an ârdhadhâtuka affix which does not take the augment **इद्** ॥

This debarb **इयह्**, the semi-vowel **य**, the guṇa, Vṛddhi and the long substitutions. Thus अततक्षन्, अररक्षन्, आशिषान्, आदिदन्, कारणा, हारणा, कारकः, हारकः, जयते, हार्यते and क्षीप्सति (see VII. 4. 1 for the shortening of the stem of the verbs in these). Why do we say 'not having the augment **इद्**?' Observe **जययिता** and **हारयिता** ॥

निष्ठायां सेदि ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ निष्ठायाम्, सेदि ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठायां सेदि परतो जेलोपो भवति ।

52. The affix **णि** is elided before the affixes **क्** and **कचनु** when these take the augment **इद्** ॥

Thus कारितम्, हारितम्, गणितम्, लक्षितम् ॥ Why do we say "before an ârdhadhâtuka affix having the augment **इद्**"? Observe संज्ञपितः पशुः ॥ This is the past participle of the causative, the **इ** being the sign of the causative. By VII. 2. 15 read with VII. 2. 49, **पश्** is a root which takes no **इद्** augment in the Nishṭhâ. It may be objected that VII. 2. 15 preventing **इद्** augment applies to verbs of one syllable (VII. 2. 10), and the causative **ज्ञपि** being of two syllables will always have **इद्** in the Nishṭhâ, and so it is useless to use the word **सेदि** in the sūtra. The word **सेदि** in the sūtra fixes the time when the elision of **णि** should take place. Namely, first there should be added the

augment इद् and *then*, there should take place the elision of णि ॥ Otherwise we shall have this difficulty कारि + त, here let us elide the णि *first*: and we get कार् + त, now we cannot add इद् to त, for कार् being a verb of one syllable will not take इद् by VII. 2. 10. Therefore, the reverse process must be adopted, We must clide इद् *first*. For ज्ञवितः see also VII. 2. 27.

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ जनिता, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ जनितेति मन्त्रविषये इडादेशे णिलोपो निपात्यते ।

53. In a Mantra, the word जनिता is formed irregularly by the elision of णि before the affix तृ with the augment इद् ॥

Thus यो नः पिता जनिता ॥ Otherwise जनयिता in secular literature. It is an exception to VI. 4. 51.

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ शमिता, यज्ञे ॥

वृत्तिः ॥ यत्तत्कर्मणि शमितेति इडादेशे णिलोपो निपात्यते ।

54. शमिता is formed irregularly by the elision of णि before an इद् augmented affix, when meaning a sacrificial act.

Thus शृतं हविः शमितः ॥ It is formed by वृश् and is in the Votive case. Why do we say 'when referring to a sacrificial act'? See शृतं हविः शमयितः ॥ See Śatpatha Br. III. 8. 3, 4 and 5.

अयामन्तात्वाय्येतन्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अय, आम्र-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णुषु, ॥

वृत्तिः ॥ आम्र अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो जेरयादेशो भवति ।

55. अय् is substituted for the इ of णि, before the affixes आम्र, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, and इष्णु ॥

Thus कारयां चकार, शारयां शकार, गण्डयन्तः, मण्डयन्तः (formed by the Unādi affix इश्च, इ = अन्त, added to the roots गंड and मंड) आलु । स्पृहयालु । आय्य, स्पृहयाय्यः, शृहयाय्यः ॥ इत्नुः—स्तनायत्नुः ॥ इष्णुः—पोषयिष्णुः ॥ Thus sūtra could have been well dispensed with; for the इ of णि would take guṇa ए which will be changed to अय् by the rules of Sandhi, be fore these affixes. This substitution of अय् for इ is for the sake of the subsequent sūtra however, because there इ could not be changed to अय by any sandhi-rules.

व्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ व्यपि, लघु पूर्वात् (जेः अय ॥

वृत्तिः ॥ व्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य जेरयादेशो भवति ।

56. अय् is substituted for the इ of णि, before the Absolutive affix व्यप्, when the vowel preceding the इ is light.

Thus प्रथमव्य गतः, संदमव्य गतः, प्रबोभिव्य, प्रगणव्य ॥ But प्रपात्य गतः the vowel preceding the इ being long. Here VI. 4. 51 applies. The shortening, the

elision of **य** and the elision of **अ** should not be considered as asiddha, as their place of operation is not the same. Thus **साम् + जिञ्** = **सामि**; this **आ** is shortened by VI. 4. 92, and we have **सामि** ॥ This shortening is not to be considered as asiddha, for if asiddha, there being no laghu pūrva, the present rule would not apply. Similarly **वेमिञ्** is the Intensive root, its **य** is elided by VI. 4. 49, this elision is not considered as asiddha, if it were asiddha, the **इ** of **मि** would not be laghu. Similarly the elision of **अ** in **गण** which is a root which ends in **न**, (see Dhātupāṭha Churadi 309), is not considered as asiddha for similar reasons.

विभाषा, उपः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आप उत्तरस्य णेर्ल्यपि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति ॥

57. **अय्** is optionally substituted for the **इ** of **णि** before the affix **ल्यप्**, after the verb **आप्** ॥

Thus **प्रापय्य** or **प्राप्य गतः** ॥ This however does not apply to the **आप्** substitute for **इङ्**, as **अप्याप्य गतः** (VI. 1. 48, VII. 3. 36). The maxim of Pratiśadokta applies here.

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ यु-प्लुवोः, दीर्घः, छन्दसि, (ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ यु प्लुवस्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति ॥

58. In **यु** and **प्लु**, long is substituted for **उ**, before **ल्यप्** in the Veda.

Thus **हान्यनुपूर्वे विद्युय**; **यन्ना यो वक्षिणा परिप्लुय** ॥ Why do we say 'in the *Ughandas*'? Observe **संयुत्य**, **आप्लुत्य** in the secular literature.

क्षियः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ क्षियः, (दीर्घः ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः ॥

59. A long is substituted for the **इ** of **क्षि** before **ल्यप्** ॥

As **प्रक्षीय**, **उपक्षीय** ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ पदानि ॥ निष्ठायाम्. अ-ण्यदर्थे, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति ।

60. A long is substituted for the **इ** of **क्षि** before the Participle in **क्त**, when it has not the sense of the future Passive Participle in **ण्यत्** ॥

The force of **ण्यत्** is to denote condition (Impersonal action) and object (passive). When the Past Participle has not the force of **ण्यत्**, the vowel of **क्षि** is lengthened. Thus **आक्षीजः**, **प्रक्षीजः**, **परिक्षीजः** all used in the active sense. The **क्त** is added to the Intransitive **क्षि** to denote the agent (III. 4. 72). Thus **क्षीजमिदं देवदत्तस्य** 'this is the spot where Devadatta perished'. Here **क्त** is used with a Locative force (III. 4. 76). Why do we say 'not having the force of

ण्यत् ?' Observe अक्षितमसिमभिषेष्टाः ॥ Here त् is added with the force of condition, and akshitam means 'imperishable'. The vowel not being lengthened the त् is not changed to न (VIII. 2. 46).

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ वा, आक्रोश-दैन्ययोः (क्षियः दीर्घः विभाषा) वृत्तिः ॥ आक्रोश गम्बमाने दैन्ये च क्षियो मित्राणामप्यर्थे वा क्षीणो भवति ॥

61. The long is optionally substituted, for the इ of क्षि, before the Past Participle क्त, not having the sense of the Future Passive Participle ण्यत्, when the word means 'imprecation' or 'a miserable plight'.

Thus क्षितायुरेधि or क्षीणायुरेधि, क्षितकः or क्षीणकः, क्षितोयं तपस्वी, क्षीणोऽयं तपस्वी ॥ When not having the sense of cursing or miserable condition, we have one form only, as क्षीणचन्द्रः ॥

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेश ऽज्जनप्रहृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ स्य-सिच्-सीयुट्-तासि, भाव-कर्मणोः, उपदेशो, अच्-हन्-प्रहृ-हृशाम्, वा, चिण्वत्, इट्, च, ॥

वृत्तिः ॥ स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशो ऽज्जनानामङ्गानां हन् प्रहृ इह इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तथा इडागमो भवति ।

62. Before the affixes स्य (First Future and Conditional), सिच् (S-Aorist), सीयुट् (Benedictive) and तासि (the Priphraistic Future), when there are used in the Impersonal (भाव) and Passive (कर्म) Voices, (1) the verbal stems ending in a vowel in the Grammatical system of instruction (उपदेश), as well as the verbs (2) हन् (3) प्रहृ and (4) हृश् are treated optionally in the same way as in the third person of the Passive Aorist in चिण्व, and when so treated, they have the augment इट् ॥

The augment इट् is, of course, added to the affixes स्य, सिच्, सीयुट् and तासि and not to the stem. What are the special objects served by this atideśa aphorism ? They are given in the following verse :—

Kārikā चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेषु घट्यं

दीर्घञोक्तो यो भित्तां वा विणीति ।

इट् चासिजस्तेन मे लुप्यते जि-

नित्यभाष्यं बलनिमित्तोऽविधाती ॥

First :—The Vṛiddhi takes place as in चिण्व (VII. 2. 116, VII. 3. 34), secondly, there is the addition of युक् augment (VII. 3. 33), thirdly च is substituted for the इ of हन् (VII. 3. 54), fourthly, the roots having indicatory

(Bhuādi 809 to 873) optionally lengthen their vowel (VI. 4. 93), and lastly the addition of the augment इद् being considered as asiddha or not to have taken effect by VI. 4. 22, the rule VI. 4. 51 applies and the causative affix णि is elided : and this इद् is added irrespective of the conditions and limitations of VII. 2. 35 &c.

(1) Roots ending in a vowel in the Dhātupāṭha with the affix ल्य as, च्—चायिष्यत or चेष्यते, अचायिष्यत or अचेष्यन् ॥ So also with श, as, शायिष्यते or शत्स्यते, अशायिष्यत or अशत्स्यन् ॥

In शमि there are three forms, the two शामिष्यते or शमिष्यते, अशामिष्यत and मशामिष्यत being given by the elision of the causative ending by VI. 4. 51, in spite of the इद् augment which is considered as asiddha : and शम् being a root of ऋक् class, the अ is lengthened optionally by VI. 4. 93. The forms शमयिष्यते and मशमयिष्यत are given when not treated as चिण्, the causative is retained, the penultimate being shortened by VI. 4. 92. With the affix सिच्—अचायिषाताम् or अचेषाताम्, अशायिषाताम्, or अशिषाताम् and अशामिषाताम् or अशमिषाताम् ॥ With the affix लीयुद्—चायिषीष्ट or चेषीष्ट, शायिषीष्ट or शसीष्ट and शमिषीष्ट or शमिषीष्ट ॥ With the affix लृप्तिः—चायिता or चेता, शायिता or शता, शामिता or शमिता ॥ The चिण् aorist model of these roots is अचायि, अशायि (VII. 3. 33), and अशामि (VII. 3. 34) or मशामि (VI. 4. 93).

(2) हन्—Fut. घानिष्यते or हनिष्यते; Con. अघानिष्यत or अहनिष्यत, Aor. अघानिषाताम् or अवाधिषाताम् and अहसाताम् (II. 4. 44); Ben घानिषीष्ट or वधिषीष्ट; Per. Fut. घानिता or स्ता ॥ The चिण् model is अघानि ॥

(3) महः—Fut. माहिष्यते or महीष्यते Con. अमाहिष्यत or अमहीष्यत; Aor. अमाहिषाताम् or अमहीषाताम् (अमहिषाताम्) ?; Ben. माहिषीष्ट or (माहीषीष्ट) ? महीषीष्ट, Per. Fut. माहिता or महिता ॥ The lengthening of ही takes place by VII. 2. 37. The चिण् model is अमाहि ॥

(4) कृश्—Fut. कृशिष्यते or कृश्यते, Con. अकृशिष्यत or अकृश्यत; Aor. अकृशिषाताम् or अकृशाताम्; Ben कृशिषीष्ट or कृशीष्ट; Per. Fut. कृशिता or कृष्टर (कृष्टा)? ॥ The चिण् model is अकृशि ॥

Why do we say before ल्य &c ? Observe चेष्यन्, शत्स्यन् ॥ Why in the impersonal and Passive ? Observe चेष्यते and शत्स्यते ॥ Why in Upadeśa ? The rule applies to कारिष्यते also, though कार् (after guṇa change) ends in a consonant, but in its original enunciation it ends with a vowel. The atideśa rule being enunciated with regard to stems (aṅga), prevents the substitutions of हन् and कृश् and इण् ॥ Thus हानिष्यते, घानिष्यते, एष्यते or आयिष्यते, अभ्येष्यते or अप्यायिष्यते ॥ The substitutes वध or गा (II. 4. 42, 43, 45, 50) do not come according to the Kāśikā, when these roots are treated as चिण् ॥

दीङो युङञि कृडिति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ दीङः, युट्, अचि, कृडिति ॥ शक्तिः ॥ शीङोयुङागमो भवति अजादेशो कृडिति प्रत्यय परतः ॥

63. युद् is the augment after वीङ्, of an ârdhadhâtuka affix beginning with a vowel and having an indicatory क् or ङ् ॥

Thus उपदिश्ये, उपदिश्याते and उपदिशीथिरे ॥ The Personal ending is क्ति by I. 2. 5. वीङ् being in the Ablative case, the augment is applied to the affix. This augment, however, is not to be considered as asiddha (VI. 4. 22) for the purposes of semi-vowel substitution under VI. 4. 82. If that substitution were allowed, the augment would become useless. Why before an affix having क् or ङ्? Observe उपशानम् ॥

आतो लोप इति च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आतः, लोपः, इति, च, ॥

वृत्तिः ॥ इडाशवाङ्धातुके कृडिति आकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति ॥

64. The final आ of a root is elided before an ârdhadhâtuka affix with the augment इद् as well as when it begins with a vowel and has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus पपिथ and तस्थिथ ॥ Here the affix has the इद् augment. पपुः, तस्थुः ॥ Here the affixes are क्ति by I. 2. 5 गोहः, कम्बलः with the affix क (III. 2. 3). So also प्रश (fem), प्रधा (fem) by अङ् III. 3. 106. Before Sârvadhâtuka affixes, we have यान्ति, वान्ति, व्यत्यरे and व्यत्यले ॥ The two latter are the Imperfect 1st Pers. Sing. Atm. of रा and ला with the affix इ (इद्). When it does not begin with a vowel, we have ग्लायते, शसीय ॥

इद्यति ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ ईत्, यति, ॥

वृत्तिः ॥ ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः ॥

65. The final आ of a stem is changed into ई before the Kṛit-affix यत् ॥

Thus देयम्, धेयम्, हेयम्, and स्तेयम् ॥ The Guṇa takes place according to VII. 3. 84.

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ घु, मा, स्था, गा, पा, जहाति साम्, हलि ॥

वृत्तिः ॥ घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादेशे कृडिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति ॥

66. For the final of the roots of the form of दा and धा (घु), as well as for that of the roots मा, स्था, गा, पा, हा (जहाति) and सा (सो), there is substituted ई before an ârdhadhâtuka affix beginning with a consonant, which has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus क्षीयते, धीयते with यङ्, ऐक्षीयते, ऐधीयते with यङ् ॥ So also मीयते मेमीयते, तिष्ठीयते, तिष्ठीयते, गीयते, जगीयते, अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत, पीयते, पपीयते, जहीयते, अयसीयते, अयससीयते ॥

The पा 'to protect' of Adadi (47) is not meant here. be come

vikarana सप् is elided in roots of that class. Its form will be पायते. It is Bhvādi पा 'to drink' that is taken here. So also हा-जिहीते is not to be taken here. Its form is हायते ॥

Why do we say 'before a consonant'? Observe हवतुः, वतुः ॥ Here had हन् not been used in the sūtra, the आ of हा would be replaced by ई by the present sūtra, even before a vowel-affix अतु ० उत् ; for the lopa of आ taught in VI. 4. 64 is prevented by this subsequent sūtra teaching ई substitution. In fact, the employment of the word हन् in the aphorism is a jñāpaka that the rule of vipratishedha (I.4.2) applies in this section of asiddha (VI. 4. 22), and the lopa of आ is superseded by the present rule substituting ई instead. So also हाता and धाता before non-किन् and non-ङिन् affixes.

पल्लिङि ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ एः, लिङि, ॥

वृत्तिः ॥ घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ॥

67. ए is substituted for the आ of the above roots in the Benedictive mood Active.

Thus वेयान्, मेयान्, धेयान्, स्थेयान्, गेयान्, पेयान् and अवसेयान् ॥ Before non-किन् and non-ङिन् we have हासीष्ट and धासीष्ट ॥ By the word लिङ् is here meant the आशीर्लिङ् or the Precative mood ; the Personal endings of which mood are ārdhadhātuka by III. 4. 116. More-over by III. 4. 104 the Parasmaipada affixes only of the Benedictive are किन्, so the present rule does not apply to the Atmanepada affixes of the Precative.

वा अन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ वा, अन्यस्य-संयोग, आदेः, (लिङि) (आतः) ॥

वृत्तिः ॥ घृवादिभ्यो अन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः ॥

68. For the final आ of any other root than those mentioned in VI. 4. 66, ए may optionally be substituted, in the Benedictive active, when the root begins with a conjunct consonant.

The स्था was the only root of VI. 4. 66, which could have been affected by this rule. It has been, however, specially exempted by the word अन्यस्य ॥ Thus स्लेयान् or ग्लायान्, म्लेयान् or म्लायान्, but only स्थेयान् (VI. 4. 66), and यायान् (not commencing with a double consonant). The phrase किङ्कित is understood here and therefore the rule applies to Parasmaepada affixes (III. 4. 104). Thus ग्लासीष्ट in Atmanepada. The root considered as an ānga, should consist of a double consonant, therefore in निर्वायान् (from निर् + वा), व is not to be considered as a root having a double consonant, for र is no part of the ānga, but of the preposition.

न ल्यपि ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, ल्यपि, घुमास्थागापाजहातिसाम् ॥

वृत्तिः ॥ न्यपि प्रत्यये परतो घुमास्यागापाजहातितां यदुक्तं तत्र ॥

69. The ई substitution for आ under rule VI. 4. 66, does not apply when the absolutive affix ल्यप् follows घु मा, स्या, गा, पा, हा and सा ॥

Thus प्रहाय, प्रधाय, प्रमाय, प्रस्थाय, प्रणाय, प्रपाय, प्रहाय and अवसाय ॥ The affix ल्यप् as the substitute of क्त्वा, is a क्तिन् affix by I. 1. 56.

मयतेरिद्व्यन्तरस्याम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ मयतेः, इत्, अन्यतरस्याम्, (ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ मयतेरिकारोऽक्षौ वा भवति ॥

70. इ may optionally be substituted for the आ of मा, (मयति) before ल्यप् ॥

Thus अपमित्य or अपमाय ॥

लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ लुङ्, लङ्, लङ्क्षु, अट्, उदात्तः (अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ लुङ् लङ् लङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति ॥

71. अट् acutely accented is the augment of the verbal stem in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus अकार्षीन्, अहर्षीन्, अकरोन्, अहरन् and अकराव्यन्, अहरिष्यन् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ आट्, अच्-आदीनाम्, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति ॥

72. आट् acutely accented is the augment of a verbal stem beginning with a vowel, in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus ऐक्षिट्, ऐक्षत्, ऐक्षिष्यन्; औद्जीन्, औद्जन्, औद्भिज्यन् ॥ ऐहिट्, ऐहत and ऐहिष्य औम्भीन्, औम्भन्, and औम्भिष्यन् ॥ The Vriddhi takes place by VI. 1. 90.

The Passive Imperfect (लङ्) of यञ्, वप् and वृत् are ऐज्यन्, औप्यन् and औह्यन् formed by आट् and not अट् ॥ First, the affixes of the Imperfect are added and then the Passive characteristic यक् is added to these roots, which causes the vocalisation of the semi-vowels, and we have इज्यन्, उप्यन्, and उह्यन् stems (VI. 1. 15). The stems having now assumed a form in which they begin with a vowel, take आट् ॥ The addition of tense-affixes being an antaranga operation precedes the addition of augment. After the affixes have been added, the vikaraṇa यक्, being nitya, is added and precedes in order the augment, the latter being so far anitya; after यक् addition the roots assume a form in which we can add आट् ॥ Why आट् is considered anitya depends on the following maxim:—शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन् विधिरनित्यो भवति “when the word-form in reference to which a rule teaches something; after the taking effect of another rule that applies simultaneously would be different from what it was before that other rule had taken effect, then the former rule is not nitya.”

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अपि, दृश्यते, आद् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यच्च हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ।

73. The आद् augment is found in the Veda also.

It is found there before the roots beginning with a vowel as well as before consonant roots. Thus आवः, आनक्, and आयुनक् ॥ आवः is the Aorist of वृश्, the affix being elided by II. 4. 80. आनक् from नश् (II. 4. 80), and आयुनक् is the Imperfect of युष् ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ न, माङ्, योगे (लुङ् लङ् लङ्क्षु) ॥

वृत्तिः ॥ माङ्योगे लुङ्लङ्लङ्क्षु यदुक्तं तत्र भवति ॥

74. In connection with the prohibitive particle मा, the augment अद् or आद् is not added in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus मा भवान् कार्षीत्, मा भवान् हार्षीत्, मा स्म करोत्, मा स्म हरत्, मा भवानीहिमा, भवानीक्षिष्ट, मा स्म भवानीहित, मा स्म भवानीक्षित ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, अ माङ् योगे, अपि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमादायै भवतः अमाङ्योगेऽपि न भवतः ॥

75. There is diversity in the Veda : the augment अद् or आद् is added even with मा, and sometimes not added even when there is no मा ॥

Thus in अनिष्टा उषः (Rig X. 73. 1), काममूनयीत् (Rig I. 53. 3) and काममर्षयीत्; the augment is not added though there is no मा ॥ In मा वः क्षेत्रे परत्रीजान्यवाप्सु; मा अभित्याः, मा आवः, the augment is not elided, though the particle मा is added.

इरयो रे ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ इरयोः, रे, (बहुलं छन्दसि) ॥

वृत्तिः ॥ इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति ॥

76. रे is diversely substituted for इरे in the Veda.

Thus कं स्विद्वर्धे प्रथमं इधे आपः (Rig X. 82. 5) या स्य परिवधे ॥ In इधे, the आ of धा is elided before the affix इरे by VI. 4. 64, the रे substitution being considered as asiddha (VI. 4. 22) for the purposes of the elision of आ ॥ Sometimes the substitution does not take place, as परमाया धियोग्निर्माणि चक्रिरे ॥ Here इद् augment is first added to रे after the सेद् roots and the affix thus becomes इरे, then रे is substituted again for this इरे by this sūtra, thus the affix is brought back to its original condition. To show this repetition—रे—इरे—रे the sūtra has exhibited the word इरयोः in the dual number.

अचि इनुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचि, इनु, धातु, भ्रुवाम्, य्वोः, इयङ्, उवङौ, ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य भातोरिवर्णोवर्णान्तस्य भ्र इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावदेशो भवतोऽचि परतः ।
वार्तिकम् ॥ इयङ् उवङ् प्रकरणेनान्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

77. Before an affix beginning with a vowel, there are substituted for the उ of नु, the characteristic of the roots of the fifth class, for the final इ, ई, उ and ऊ of a root, as well as for the ऊ of भू, the इय् (for इ or ई) and उव् (for उ or ऊ).

Thus आप्नुवन्ति, राध्नुवन्ति, शक्र्नुवन्ति, from roots of the 5th class. चिक्षियतुः
लुलुवतुः, लुलुः, नियौ, नियः, लुवौ, लुवः and भुवौ and भुवः ॥

Why do we say before an affix beginning with a vowel? Observe आप्नुयात्, शक्र्नुयात्, राध्नुयात् ॥ Why "of नु &c."? Observe लक्ष्ये, लक्ष्याः, वध्वे, वध्वाः ॥ Why "of इ and उ"? Observe चक्रतुः, चक्रुः where the vowel is ऋ ॥

Vart.—The Guṇa (VII. 3. 84) and Vṛiddhi (VII. 2. 115) however take place to the supersession of इयङ् and उवङ् : as from चि—चयनम् and चायकः, लू—लवनम् and लायकः, with ल्युट् and ण्वुल् ॥

Vart.—In the Chhandas there is diversely the substitution of इयङ् and उवङ् in the case of तन् &c. Thus तन्वं पुषेम or तनुवं पुषेम ॥ विपुवं पुषेम, स्वर्गो लोकः, सुवर्गो लोकः, त्र्यम्बकं यजामहे, त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ अभ्यासस्य, अ, सवर्णे ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावदेशो भवतः ॥

78. इयङ् and उवङ् are substituted for the इ and उ of a reduplicate, before a non-homogenous vowel.

Thus इयेष, उवेष, इयत्ति, (VII. 4. 77) but ईपतुः and ईपुः ऊपतुः and ऊपुः before homogenous vowels and इयाय and उवाय before a non-vowel.

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाः, (अचि इयङ्) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रीइत्यनस्याजादौ प्रत्यये परतः इयङ् उवङ् इत्येतावदेशो भवति ॥

79. इयङ् is substituted for the ई of स्त्री before an affix beginning with a vowel.

As स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः; but स्त्रीणाम् the न् being added by a subsequent rule, supersedes this rule. The making this a separate sūtra is for the sake of the subsequent aphorisms.

वा ऽम्रशसोः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ वा, अम्, शसोः (इयङ् स्त्रियाः) ॥

वृत्तिः ॥ अमि शसि परतः स्त्रिया वा उयङ् उवङ् इत्येतावदेशो भवति ॥

80. The substitution of इयङ् for the ई of स्त्री is optional before the accusative endings अम् and शस् (अस्) ॥

Thus स्त्री पश्य or स्त्रियं पश्य, स्त्रीः पश्य or स्त्रियः पश्यः ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ इणः, यण्, (अङ्स्य अचि) ॥

वृत्तिः ॥ इणाङ्स्य यणादेशो भवति अचि परतः ॥

81. For the इ of the root इण् (एति) is substituted a semivowel (य), before an affix beginning with a vowel.

Thus यान्त, यन्तु, आयन् ॥ This supersedes इयङ् substitution, and is itself superseded by VII. 2. 115, and VII. 3. 84 which ordain Vṛiddhi and Guṇa: on the maxim मध्ये उपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते, नोत्तरान् ॥ “Apavâdas that are surrounded by the rules which teach operations that have to be superseded by the apavâda operations, supersede only those rules that precede, not those that follow them.” So we have अयनम् and आयकः ॥

एरनेकाचो असंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ एः, अनेकाचः, अ संयोगपूर्वस्य, (धातोः अचिं प्रत्यये) ॥

वृत्तिः ॥ धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्माद्विपरिणामो भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणदिशो भवति ॥

82. A semivowel is substituted before an affix beginning with a vowel, for the final इ or ई of a root, not preceded by a conjunct consonant forming part of the root, when the stem is not a monosyllable.

The word धातोः is understood here, and the word संयोग is qualified by that: i. e. the इ or ई which is not preceded by conjunct consonant forming part of the root is called an asamyoga pūrva इ ॥ Thus निन्यतुः, निन्युः, उन्न्यौ, उन्न्यः, ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः ॥ All the above examples are of the soot नी preceded by the gati prepositions नि and उन्, or a Kāraka-upapada ग्राम ॥ The rule will not apply however if the preceding word is neither a gati nor a Kāraka, but an adjective, as परमनी, its dual and plural will be परमनियौ and परमनियः by इयङ् ॥ Why do we say ‘of इ or ई’? Observe लुलुवतुः and लुलुवः from लुल् which ending in ऊ takes उवङ् substitution. This is also shown in the next sūtra. Why do we say the stem should be of more than one syllable? Observe नी; its dual and plural are नियौ and नियः by इयङ् ॥ Why do we say the इ or ई should not be preceded by a conjunct consonant? Observe यवकी d. यवक्रियौ pl. यवक्रियः by इयङ् ॥ Why do we say “forming part of the root”? So that the rule may apply to उन्नी also. Here though ई is preceded by a conjunct न्, yet the latter is not part of the root, one न् being part of the upasarga उन् ॥ Thus we have उन्न्यौ and उन्न्यः ॥ The phrase असंयोगपूर्व should in fact be taken as qualifying the letter इ, and not as qualifying the word अङ्ग ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ओः, सुपि, (यण्, धातोः, असंयोगपूर्वस्य, अनेकाचः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि परतो यणदिशो भवति ॥

83. When a case-affix, beginning with a vowel follows, then the semivowel व् is substituted for the final

ऊ of a stem containing more than one syllable, if the stem ends with a verbal root ending in ऊ not preceded by a conjunct consonant forming part of the root.

As no roots at the end of a stem end in short उ, the latter is not mentioned in the translation. Thus खलपू 'a sweeper':—d. खलपू, pl. खलपू; so also शतस्वो and शतस्वः, and सकृन्तुः dual सकृन्तुवो and सकृन्तुवः ॥ But लुलुवतु and लुलुवः before tense-affixes, (non—सुप्); लू—लुवा, लुवः (because consisting of one syllable only), and कटपू—कटपुवो, कटपुवः (because ऊ is preceded by a conjunct consonant forming part of the root). The rule does not apply if the first member is not a Gati or a Kāraka word: as परमन्तुः—परमलुवो and परमलुवः ॥

वर्षाभवश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ वर्षा भवः, च, अचि सुपि यण् ॥

वृत्तिः ॥ वर्षाभू इत्येतस्याजासौ सुपि परतो यणदेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पुनर्भवेतिवक्तव्यम् ॥

84. व् is substituted for the ऊ of वर्षाभू also, when a case-affix beginning with a vowel follows.

As वर्षाभू, वर्षाभवः ॥ वर्षाभू 'what is born in the rains, a kind of herb.' This is an exception to the subsequent rule.

Vārt:—The semi-vowel substitution takes place when हन्, कार and पुनर् precede भू; as हन्भो, हन्भवः, पुनर्भो, पुनर्भवः, कारभो (काराभो), कारभवः (काराभवः) ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ न, भू, सुधियोः, यण् ॥

वृत्तिः ॥ भू सुधी इत्येतयोर्यणदेशो न भवति ॥

85. The semi-vowel substitution does not take place in the case of stems ending in भू or the word सुधी, before affixes beginning with a vowel.

Thus प्रतिभू—प्रतिभुवो, प्रतिभुवः; सुधी—सुधियो, सुधियः ॥ VI. 4. 77.

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, उभयथा, भूसुधियोः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते यण् ॥

86. In the Chhandas, in the case of a stem in भू and सुधी, are found sometimes the इयङ्, उवङ् and sometimes the semivowel substitution.

As विश्वम्, विशुवम्, सुध्वः and सुधियः; वनेषु चित्रं विश्वं विशो, विशो विशुवम्, सुध्वो हव्यमग्ने सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुइनुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ हुइनु वोः, सार्वधातु के, अङ्गस्य, अने काचः, असंयोग, पूर्वस्य, अचि ॥

वृत्तिः ॥ हु इत्येतस्याङ्गस्य अनुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो संयोगपूर्वस्याजासौ सार्वधातुके परतो यणदेशो भवति ॥

87. The semi-vowel व् is substituted for the उ of हु, and for that of नु (the characteristic of the fifth class roots)

before a sârvadhâtuka affix (III. 4. 113) beginning with a vowel, when the stem consists of more than one syllable and the उ is not preceded by a conjunct consonant.

Thus हु—हुहति, जुहति; अहुहन्, so also with सु—as सुन्वति, सुन्वन्तु, असुन्वन् ॥ Why do we say “of हु and हुन् formed stems”? Observe ययुवति, रोरुवति, from Intensive bases, by the elision of the यङ् affix. The यङ् is elided in the secular literature also, by the implication (jñâpaka) of this aphorism, for no counter-example can be formed of a root consisting of more than one syllable and ending in ङ, not preceded by a conjunct consonant and followed by a Sârvadhâtuka affix, unless the Intensive roots with the elision of यङ् be taken. Nor can we get examples from the Chhandas, for the preceding rule applies only to ârdhadhâtuka affixes. Why do we say before a Sârvadhâtuka? Observe जुहवतुः, जुहवः (VI. 4. 77). So also not in आप्नुवन्ति and राध्नुवन्ति as the ङ is preceded by a conjunct consonant.

भुवो बुग्लुङ्लियोः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भुवः, बुक्, लुङ्, लियोः, अचि, ॥
वृत्तिः ॥ भुवो बुगगमो भवति लुङि लिटि चाजाशे परतः ॥

88. भू gets the augment व् (बुक्) before the tense-affixes of the Aorist and the Perfect, when beginning with a vowel.

Thus अभूवन्, अभूवम्; बभूवः, बभूवतुः, बभूवुः ॥

ऊतुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ ऊत, उपधायाः, गोहः, अङ्गस्य, अचि, प्रत्यये ॥
वृत्तिः ॥ गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजाशे प्रत्यये परतः ॥

89. For the penultimate ओ of the gunated stem गोह् (from गुह्), there is substituted ऊ before an affix beginning with a vowel.

Thus नि गूहति, निगूहकः, साधुनिगूहिन्, निगूहम्, निगूहन्ति, गूहो वर्तते ॥ Why do we say ‘penultimate’? So that the substitution should not apply any where else. The form गोह् is taken in the sūtra to prohibit the application of the rule to cases where गुह् does not assume the form गोह् ॥ Therefore not here, निबुग्लुङ्, निबुग्लुङ् ॥ This change will not take place before the affixes beginning with a consonant; as निगोहः, निगोहम् ॥ Some say, the word is exhibited as गोहः in order to prohibit the अय् substitution of णि before त्यप् ॥ As निगोहि + त्यप् = निगूह्य (VI. 4. 56 not applied), the ऊ substitution being considered as asiddha (VI. 4. 22) would have brought in अय्, गूह् being considered as a word having a light vowel for its penultimate. According to Kāśikā the ऊ substitution, however, is not asiddha, as their places of operation are different.

दोषो णौ ॥ ९० ॥ पदानि ॥ दोषः, णौ, उदुपधायाः ॥
वृत्तिः ॥ दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः ॥

90. The ओ of दोष् is replaced by ऊ before the causative णि ॥

Thus दूषयति, दूषयत्, दूषयन्ति ॥ Similar reasons as in गौह, may be given for the root दूष् being exhibited as दोष् in the sūtra. When not followed by णि, we have दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वा, चित्त-विरागे, उदुपधायाः, णौ, ॥
वृत्तिः ॥ चित्तविकारयो दोष उपधाया वा ऊकारोदशो भवति णौ परतः ॥

91. The ऊ substitution for the ओ of दोष् is optional, when the sense is that of the disturbing of the mind.

As चित्तं or प्रज्ञां दूषयति or दोषयति ॥ Otherwise साधनं दूषयति when the agitation is not meant.

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ मिताम्, ह्रस्वः, णौ, उपधायाः, ॥
वृत्तिः ॥ मिता धातवो घटादयो मित इत्यवसादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः

92. The roots having an indicative म्, retain their penultimate short vowel before the causative णि ॥

The मित् roots are घटादि a subdivision of Bhwādi (800 to 873), and other roots that end in अम् as क्षम् and तम् of Divādi class. Thus घटयति, व्यथजनयति, रजयति, क्षमयति, क्षपयति ॥ Some read the anuvṛitti of the word 'optionally' from the last sūtra into this. This will then be a limited option only (vyavasthita-vibhāṣhā). The forms उत्क्रामयति and संक्रामयति are thus explained.

93. Optionally a long may be substituted for the penultimate of the causative of मित् roots, before the third person of the Passive Aorist in चिष् (इ), and before the Ablative affix णमुल् (अम्) ॥

चिष्णमुलोर्दीर्घौ अन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ चिष्, णमुलोः, दीर्घः, अतरस्याम्, णौ, मितः उपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ चिष्परं णमुल्परं च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् ॥

Thus अक्षामि or अक्षामि, अक्षामि or अक्षामि with चिष्; and क्षमंक्षमम्, and क्षमंक्षमम् with णमुल् ॥ Why have we used the word दीर्घ in the sūtra. The rule does not teach merely the optional shortening. So that in the alternative of short, we have अक्षामि and in the other alternative we have अक्षामि, so that there is long. For had दीर्घ not been used, it would have taught optional short only, i. e. it would be a ह्रस्वविकल्पविधि only, and there will be this difficulty:—when the causative of causative is taken, as in क्षमयन्तं प्रयुङ्क्तं there would not be lengthening in the alternative. Because the lopa substitution of णि would be sthāmvat: therefore, the णि which would be followed by

चिन् or जमुल्, would not have in it the चिन् anga, because the first जि intervenes between the चिन् anga and the चिन् and जमुल् affix, and that जि which is preceded by a चिन् anga is not followed by चिन् and जमुल्, because the second जि (though elided) intervenes. Therefore, there would not be *optional* short here, but *compulsory* short, by the preceding sūtra and no lengthening. The rule, therefore, teaches the optional substitution of the *long* (दीर्घ). For there arises no such anomaly in this view. For taking this rule to be a दीर्घविधि, the lopa-substitution of जि would *not* be sthānivat, by the express prohibition contained in I. 1. 58, and so we can get forms of double causatives. But if we take it a द्वलविकल्पविधि, then the lopa-adeśa of जि being sthānivat, would prevent getting the alternative long form. Therefore the word दीर्घ is used in the sūtra to make this rule a दीर्घविधि, and prevent sthānivat-bhāva. Thus take the causative of शम्, which will be शामि by the last sūtra. Take its Intensive with यङ्, शामि + यङ् which causes doubling by VI. 1. 9 = शामि शामि + यङ् = शशामि + यङ् (VII. 4. 60) = शं शामि + यङ् (नुक् or nasal being added to the abhyāsa by VII. 4. 85) = शंशामि + यङ् = शंशाम् + य (VI. 4. 51) = शंशामय. Add चिन् to this i.e. make the causative of the Intensive. शंशाम् + य + इ ॥ Then the अ of य is elided by VI. 4. 48 = शंशाम् + य + इ. Then य is elided by VI. 4. 49 = शंशाम् + इ = शंशामि ॥ This शंशामि is the causative root of the Intensive of the causative शम् ॥ Now add चिन् or जमुल् to this root; and we get two forms short and long अशंशामि or अशंशामि with चिन् and शंशामय or शंशामय with जमुल् ॥ The long forms could not have been obtained had this not been a दीर्घविधि, for then the lopa-adeśa of चिन् being sthānivat would have prevented the application of दीर्घ ॥ The roots शम् and तम् (both Divādi) ending in म् do not ever lengthen the root vowel before चिन् and जमुल् by VII. 3. 34. The present sūtra, therefore, does not apply to the simple roots. The derivative causative roots of these, namely, शामि — शामयति, तमि — तमयति, optionally lengthen the penultimate before these affixes. Thus शामि + चिन् = शाम् + चिन् (the इ of जि being elided by VI. 4. 51) = शामि or शामि (with the augment अ = अशामि or अशामि) ॥ This rule applies when the Causative of the Causative root takes these affixes. In fact the mention of the word दीर्घ implies as much, otherwise the sūtra could have been made without this word, for the word 'optionally' would have brought in both 'short' and 'long'. Thus in शामयन्तं मयुक्ते 'he causes another to make quiet,' we add जि (the Causative sign.), to the Causative root शामि, as शामि + जि = शाम् + इ (VI. 4. 51) = शामि, the lopa-adeśa here is not sthānivat for the purposes of *lengthening* (दीर्घविधि) the अ of शाम् (I. 1. 58) ॥ From this शामि with चिन् we get अशामि, and with जमुल् we get शामय ॥ But we cannot get the short forms, by taking the other alternative, as the lopa-adeśa will then be sthānivat. Hence the necessity of the word दीर्घ in the sūtra. Thus the चिन् and जमुल् forms of the Causative of the Causative (i.e. the double Causative) of शम् are अशामि or अशामि; शमंशामय or शामंशामय and from the form शंशामयति, we have अशंशामि or अशंशामि, शंशामंशंशामय or शंशामंशं-

नामन् ॥ These latter are from the Causative stems of the Intensive root. The sign वृह् of the Intensive has been elided (VI. 4. 49) as shown above.

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ खचि, ह्रस्वः, (उपधायाः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ खचरे णी परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः ॥

94. The penultimate of the Causative stem is shortened before the affix खच् ॥

Thus विसन्तपः, परंतपः, पुरंरः ॥ See III. 2. 29 and 41.

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ह्लादः, निष्ठायाम्, (ह्रस्वः उपधायाः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः ॥

95. The penultimate of the Causative of हव् (हादि) is shortened before the Participle affixes क्त and क्तवतु ॥

Thus प्रहृष्टः, प्रहृष्टवान्, but प्रहृष्टव्यति before non-nishṭhā. The rule applies also when क्तिन् follows as प्रहृष्टिः ॥ This is done by splitting up the aphorism into two (1) ह्लादः (2) निष्ठायाम् ॥

छादेर्धे ऽव्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ छादेः, घे, अ अव्युपसर्गस्य, (उपधायाः ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अद्विप्रवृत्त्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥

96. The penultimate of the Churâdi छव् is shortened before the affix घ (III. 3. 118), when not preceded by two prepositions (or more).

As उरच्छवः, प्रच्छवः, एन्तच्छवः ॥ But सद्युपच्छादः with two prepositions. The same when preceded by more than two prepositions, as सद्युपानिच्छादः ॥ The elision of णि of छादि &c., by VI. 4. 51, should not be considered as asiddha (VI. 4. 22) or sthânavat (I. 1. 57), otherwise there would be no penultimate to be shortened.

Vârt.—The prohibition with regard to द्वि should be extended to numbers more than two.

इस्मन्न्किषु च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ इस्, मन्, प्रन्, किषु, च, छादेः (उपधायाः ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ इस् मन् चन् किन् इत्येतेषु परतऽछादेरुपधाया ह्रस्वो भवति ।

97. The penultimate of छादि is shortened before the affixes इस्, मन्, प्रन् and कि ॥

Thus छादिस्, छदमन् (neuter), छवम्, धामच्छन् and उपच्छन् ॥ The first three are Uṇâdi affixes.

गमहनजनखनघसां लोपः कङ्क्षित्यनङि ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ गम, हन, जन, खन, घसाम्, लोपः, कङ्क्षिति अनङि, ॥

वृत्तिः ॥ गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यङ्गस्य प्रत्यये कङ्क्षित्यनङि परतः ॥

98. The root-vowel of गम्, हन्, जन्, खन्, and घस् is elided before an affix beginning with a vowel, when it has an indicative क् or ङ्; but not before the Aorist affix अङ् ॥

Thus अगमत्, अगुः जगत्, जघुः, जत, जज्ञाते, जज्ञिरे, अखत्, अखुः, अजत्, जसुः, अजगमीमन्तापितरः, ॥ किङ्कतीकिम्, गमनम्, हननम्, ॥ अनङ्गीतिकिम्, अगमन्, अघसन्, ॥ अचीत्यम्, गम्यते, हन्यते ॥

Why 'having indicative क् or ङ्'? See गमनम्, हननम् ॥ Why 'not अङ्, ? See अगमन्, अघसन् ॥ Why 'beginning with a vowel, ? See गम्यते and हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ तनि, पयोः, छन्दसि, (कङ्किति उपधायाः लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अत्रादौ किङ्किति प्रत्यये परतः ॥

99. In the Chhandas, the root-vowel of तन् and पञ् is elided before an affix beginning with a vowel, when it has an indicative क् or ङ् ॥

As वितत्रिरे कवयः, शकुना इव पत्निमः ॥ In secular language वितेनिरे, पेनिम् ॥

घसिमसोर्हलि च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ घसि, मसोः, हलि, च, (अचि कङ्किति) ॥ वृत्तिः ॥ घसि मस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति इजशश्चजाशौ च किङ्किति प्रत्यये परतः ।

100. The root-vowel of घस् and भस् is elided in the Chhandas, before any affix, whether beginning with a vowel or a consonant, which has an indicative क् or ङ् ॥

Thus सन्धिबन्धे सपीतिश्च मे, बद्धांते हरी धानाः ॥ सन्धिः is thus derived: क्तिन् is added to the root अद्; then by II. 4. 39, घस् is substituted for अद्; thus घस् + ति = घस + ति (अ being elided by the present sūtra) = घ + ति (स् being elided by VIII. 2. 26), then त् is changed to ध, and घ to ग and we have गिधः ॥ Then समाना गिधः = सन्धिः (समान changed to स VI. 3. 84). The word बद्धाम् is the Imperative of भस्, thus भस् + भु + ताम् = भ भस् + ताम् = ब भस् + ताम् (VI. 4. 100) = बद् + ताम् (VIII. 2. 26) = बद् + धाम् = बद्धाम् ॥ This rule of elision being a nitya and a subsequent rule ought to have operated first, but, as a Vedic anomaly, the reduplication takes place first. See VII. 2. 67

Why do we read " before an affix beginning also with a consonant " ? Because the elision takes place before a vowel affix also, as बभसति = भस् + भु + ति = बद् + भति (VII. 1. 4) = बभसति (VIII. 4. 55).

Why having an indicative क् or ङ् ? Observe अङ्गुन् बभस्ति ॥ The च has been added into the aphorism by the Vārtikakāra.

हुसलभ्यो हेङिः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ हु-सलभ्योः, हेः, धिः, ॥

वृत्तिः ॥ हु इत्येतस्याद् शक्यतेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेशेः स्थाने धिरादेशो भवति ।

101. After हु and after a consonant (with the exception of semi-vowels and nasals), धि is substituted for the

Imperative affix **हि**, when the latter does not take the augment **इट्** ॥

Thus **हु**—**सुहुषि**; **हृत्**—**भिन्नि**, **छिद्**—**छिन्नि** ॥ But **कीर्णीहि** (VI. 4. 113) not ending in consonants. Why '**हि** only'? Observe **सुहुताम्** ॥ Why do we read the anuvṛtti of **हलि** into this sūtra? When **हि** does not begin with a consonant, but with a vowel, i. e. when it takes the augment **इट्**, the rule does not apply. As **रुषिहि**, **स्वपिहि** ॥ In the case of **सुहुताम्**, **भिन्ताम्**, when **हि** is replaced by **ताम्** (VII. 1. 35) this substitution does not take place because **ताम्** is a later rule in the order of *Ashtādhyāyī*, and because **सकृन्नो विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितं** "When two rules, while they apply simultaneously mutually prohibit each other, that rule of the two which is once superseded by the other, is superseded altogether". When **अकच्** is added by V. 3. 71, **धि** substitution takes place, as **भिन्नाकि**, **छिन्नाकि** ॥ The maxim **पुनः प्रसङ्गं विज्ञानात् सिद्धम्** applies here:—"Occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had been previously superseded by a subsequent rule."

भृशृणुपृकृवृभ्यदछन्दसि ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ भृ-भृणु-पृ-कृ-वृ-भ्यः, छन्दसि, हेहिः ॥

वृत्तिः ॥ भृ भृणु पृ कृ वृ इत्येनेभ्य उत्तरस्य हेहिःप्रदेशो भवति छन्दसि विषये ।

102. **धि** is substituted for **हि** in the Vedas, after **भृ**, **भृणु**, **पृ**, **कृ** and **वृ** ॥

As **भृषी** **हविर्मन्त्र**, **भृणुषी**, **गिरः**, **पृथि**, **उरुकृदुहणस्कृ धि** and **अवावृधि**, ॥

In **भृणुषी**, the **हि** is not elided after the **उ** of **णु**, as it was required by VI. 4. 106, since the present aphorism specifically mentions it. The lengthening takes place by VI. 3. 137. The forms other than **भृणुधि** are irregular; **वाप्** being added *diversely* by III. 1. 85, and then elided *diversely* by **बहुलं छन्दसि** II. 4. 73

अङितभ्य ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अङ्-इत्, च, हेहिः ॥

वृत्तिः ॥ अङितभ्य हेहिःप्रदेशो भवति ॥

103. **धि** is substituted for **हि**, when the tense-affix is not **ङित्** ॥

Under III. 4. 88 **हि** is also **पित्** in the Vedas: and when it is **पित्**, it is not **ङित्** by I. 2. 4. Thus **राग्नि**, **यग्नि** and **युवाधि** in the following **सामपरग्नि** **अस्मभ्यं तद्धयस्मन्न** **प्रयग्नि**, **युवाध्यस्मन्न** **सुहृदाणमेनः**

Why do we say 'when it is not **ङित्**'? Observe **प्रीणीहि** ॥ **राग्नि** is irregularly *Parasmaipada* of **रव**; the **वाप्** being replaced by **बलु**, and the reduplicate lengthened as a Vedic form. The **वृ** is not elided, by VI. 4. 37 as the affix is not **ङित्** ॥ **प्रयग्नि** is from **यव**, the **वाप्** is elided: and **युवाधि** from **यु** (**यति**), the **वाप्** being replaced by **बलु** ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ चिणः, लुक्, प्रत्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य बुग्भवति ॥

104. The personal-endings are elided after चिण्, the third person, singular Passive of the Aorist.

As अहारि, अनावि, अकारि, अपाचि ॥ So also अकारितपम्, अहारितपाम्, here the elision of the personal affix त् (III. 1. 60) of the Aorist being considered as *asiddha*, the affixes तप and तपम् are not elided: though if the sūtra were to be literally interpreted, *every affix* after चिण्, ought to be elided. Or the word क्तिङिति is understood here; so that क्तिन् and ङिन् affixes of चिण् are elided and not every affix.

अतो हेः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ अतः, हेः, अङ्गस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताङ्गादुत्तरस्य हेर्लुम्भवति ॥

105. The Imperative affix हि is elided after a stem ending in short अ ॥

Thus पच, पठ, गच्छ, धाव ॥ But युहि, रुहि after stems ending in उ. Why do we say "short अ"? Observe लुनीहि, पुनीहि (लुना + हि, the ई substitution by VI. 4. 113, should be considered *asiddha*), here हि is not elided after the long आ ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ उतः, च, प्रत्ययात्, असंयोगपूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ उकारो यो संयोगपूर्वस्तन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुम्भवति ।

वार्तिकम् ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यं ॥

106 The Imperative हि is elided after the उ of an affix, in the vikaraṇa with which the Present-stem (special conjugation) is made, provided that the उ is not preceded by a conjunct consonant.

The affix उ with which the Present-stem is made is उ and इनु ॥ Thus चेतु, छतु, कुरु ॥ Why after 'उ'? Observe लुनीहि, पुनीहि ॥ Why do we say "उ being part of the vikaraṇa or affix"? Observe रुहि, युहि, here उ is part of the *root* itself, and not of the vikaraṇa. Why do we say 'not preceded by a conjunct consonant'? Observe प्राप्नुहि, राप्नुहि, तक्ष्नुहि ॥

Vart.—The elision of हि after the उ of the vikaraṇa उ and इनु is optional in the Vedas; as आतनुहि यातुधानात्, धिनुहि यत्तपतिम्, तेन मा मागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ लोपः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, म्वोः, ॥

वृत्तिः ॥ योष्युकारो ऽसंयोगपूर्वस्तन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति ॥

107. The उ of the vikaraṇa उ and इनु, where not preceded by a conjunct consonant, may be elided optionally before a personal ending beginning with म् or व् ॥

Thus सुन्वः or सुनुवः, सुन्मः, सुनुमः, तन्वः, तनुवः, तन्मः, तनुमः ॥ The उ must be-

long to the affix, and should not be part of the root. Therefore not in युवः, युवः ॥

Why do we say 'not preceded by a conjunct consonant'? Observe **सकृदुवः, सकृदुवः** only. Though the elision word **लुक्** was understood [in this sūtra, the mention of **लोप्** indicates that the *final* is only to be elided, and not the whole affix **तु** ॥ It is a general maxim that the words **लुक्, हलु** and **लुप्** cause the elision of the *whole* affix, while 'lopa' will cause elision of the final letter only of the affix. If the whole affix be elided, we could not get **युवः** &c., Moreover, in **कुर्व** and **कुर्व** formed by guṇa of **कृ**, there would have been no guṇa, had the word **लुक्** been used, for I. 1. 63, would have prevented guṇa; but by using the word **लोप** we have such guṇa also by I. 1. 62.

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, करोतेः, ॥

वृत्तिः ॥ करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो निरर्थं लोपो भवति ॥

108. The elision of **उ** is invariable before **व** and **म** in the case of **कृ** (करोति).

Thus **कुर्व** and **कुर्व** ॥ Thus **कृ + उ + वः = कृ + उ + वः** (VI. 4. 110) = **कृ + वः** (VI. 4. 108). Now the lopa being not sthānivat, when a vowel is to be lengthened (I. 1. 58), **उ** of **कृ** should be lengthened by VIII. 2. 77. This conjunction is prevented by VIII. 2. 79.

ये च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ ये, च, लोपः नित्यं करोतेः ॥

वृत्तिः ॥ वकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति ॥

109. The affix **उ** of the stem **कुरु** is always elided before a personal ending beginning with a **य** ॥

Thus **कुर्यान्, कुर्याताम्** and **कुर्युः** ॥ The augment **याच्** is treated here as an affix, and it makes the personal ending to which it is added, as an affix beginning with **य** ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ पदानि ॥ अतः, उत्, सार्वधातु के, कृडिति ॥

वृत्तिः ॥ उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरुत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः ॥

110. Before a Sārvadhātuka affix with an indicative **क्** or **ङ्**, short **उ** is substituted for the **अ** of **कृ** (**कृ + उ**) when gunated.

Thus **कृ + उ + तस् = कृ + उ + तस्** (VII. 3. 84) = **कृ + उ + तस् = कुरुतः** (VI. 4. 110) The **तस्** is ङिन् by I. 2. 4. So also **कुरुन्ति, कुरु** ॥ Why do we say 'before a Sārvadhātuka'? So that the rule may apply to what was once a Sārvadhātuka, though no longer existent. Thus **कुरु** where the personal ending **ङि** is elided, but it leaves its effect behind. The **न्** in **कुरुन्** shows that this **उ** is not to be gunated by VII. 3. 86. When the affix is not किन् or ङिन् we have करोति, करोमि and करोमि (I. 2. 4).

इनसोरलोपः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ इन-असोः, अत्-लोपः, सार्वधातुके कृडिति ॥

वृत्तिः ॥ मस्यास्तथाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः ॥

111. Before a Sârvadhâtuka किन् or ङिन् affix, the अ of आ and अस् is elided.

इन् is the characteristic of the roots of the Rudhâdi class, while अस् is the root itself. Thus इन्धः; इन्धति, भिन्तः, भिन्न्ति; So also of अस्—स्तः, सन्ति ॥ But भिनन्ति and अस्ति before non-किन् and non-ङिन् affixes. इन् + अस् ought to be इनास्, instead of that we have इन्स् in the sûtra. The पररूप single substitution is an irregularity.

इनाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ इना-अभ्यस्तयोः, आतः, लोपः सार्वधातुके कङिति ॥

वृत्तिः ॥ आ इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कङिति परतः ।

112. Before a Sârvadhâtuka किन् or ङिन् affix beginning with a vowel, the long आ of आ (the vikaraṇa of the 9th class) and of the reduplicate stems is elided.

Thus लुनते, लुनताम्, अलुनतः; निमते, निमताम्, अनिमतः, संजिहते, संजिहताम् and समजिहत ॥ Why do we say 'of इना and the reduplicates'? Observe घान्ति, वान्ति ॥ Why 'of long आ'? Observe बिभ्रति ॥ Why 'before किन् and ङिन्'? Observe अलुनान्, भज्जहान् ॥

ई ह्रस्वघोः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ई, हलि, अ-धो (इनाभ्यस्तयोरातः सार्वधातुके कङिति) ॥

वृत्तिः ॥ आन्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च पुनर्जितानामात ईकारदेशो भवति हलादेशे सार्वधातुके कङिति परतः ॥

113. Before a Sârvadhâtuka किन् or ङिन् affix beginning with a consonant, the आ of आ and of the reduplicate stems is replaced by ई, except when the root is दा or धा (घु) ॥

Thus लुनीतः, पुनीतः, लुनीयः, पुनीयः, लुनीते and पुनीते ॥ Of reduplicates we have निमीते, निमीये, निमीध्वे, संजिहीते, संजिहीये, संजिहीध्वे ॥ Why do we say 'beginning with a consonant'? Observe लुनन्ति, निमते ॥ Why with the exception of घु? Observe दत्तः, धत्तः ॥ So also लुनाति and जहाति before non-किन् and non-ङिन् affixes.

इहरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ इत्, हरिद्रस्य, (हलिसार्वधातुके कङिति) ॥

वृत्तिः ॥ हरिद्रातेर्हलादेशे सार्वधातुके कङिति परत ईकारादेशो भवति ।

वार्तिकम् ॥ हरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ सिद्धं प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥

Kārikā ॥ न हरिद्रायके लोपो हरिद्राणं च नेष्यते ।

विहरिद्रासतीत्येकं विहरिद्रिषतीति वा ॥

वा० ॥ अघतभ्यां वेति वक्तव्यम् ॥

114. इ is substituted for the आ of इरिद्रा before a Sârvadhâtuka किन् or ङिन् affix beginning with a consonant.

Thus हरिद्रितः, हरिद्रियः, हरिद्रिवः, हरिद्रिमः ॥ But हरिद्रिति before a vowel affix VI. 4. 112) and हरिद्राति before a non-ङिन् affix.

Vārt:—The final of हरिद्वा is elided before an Ārdhahātuka affix.
Vārt:—And this elision should be considered as siddha, in applying rules relating to affixes. Thus हरिद्वा by losing वा becomes हरिद्, and we should apply those affixes which would come after a form like 'daridr', and not what would have come after a form like 'daridrā'. Thus ण comes after roots ending in long वा (III. 1. 141): but this affix would not be applied here, but the general affix अच् (III. 1. 134). Thus हरिद्वांत ⇒ हरिद्: ॥

Kārikā:—The elision does not take place in the forms हरिद्वायक् and हरिद्वाण, and the Desiderative may be either हरिद्वासि or हरिद्वांसि ॥ Sidhānta Kaumudī gives the following rule: "वा of हरिद्वा should be considered as elided when applying an ārdhahātuka affix, but optionally so before लुङ् (Aorist), and not at all before सन् (Desiderative), ण्वल् and ल्युट्" ॥

Vārt:—Optionally so in the Aorist (adyatana-past) as, अवसिद्मीन् or अवसिद्वासीन् ॥ The latter form is evolved by VII. 2. 73 and elision of सिच् ॥ The form हरिद्वांस्य in the sūtra is Vedic, the root being shortened from हरिद्वा to हरिद् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ भियः, अन्यतरस्याम्, (इतहलि क्ङिति सार्वधातु के) ॥

वृत्तिः ॥ भौ इत्येतस्याङ्स्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलाद्यौ क्ङिति सार्वधातुके परतः ॥

115. इ is optionally substituted for the ई of भौ before a Sārvadhātuka affix beginning with a consonant and having an indicative क् or ङ् ॥

Thus बिभित् or बिभीत्, बिभियः or बिभीयः, बिभिवः or बिभीवः, बिभिम् or बिभीम् ॥ But बिभ्यति before a vowel-beginning affix and बिभति before a non-ङिन् affix and भीयते before an ārdhahātuka affix.

जहातेश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ जहातेः, च, (इ हलि अन्यतरस्याम् क्ङितिसार्वधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलाद्यौ क्ङिति सार्वधातुके परतः ॥

116. इ is optionally substituted for the आ of हा (जहाति) before a Sārvadhātuka किन् or डिन् affix beginning with a consonant.

Thus जहिनः or जहीन् (VI. 4. 113) जहियः or जहीयः (VI. 4. 113). But जहति before a vowel affix, and जहात before a non-ङिन् affix, and हीयते and जिहीयते before an ārdhahātuka. The separation of this sūtra from the last, is for the sake of subsequent aphorisms.

आ च हौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ आ, च, हौ, (इ अन्यतरस्याम्) ॥

वृत्तिः ॥ जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः ॥

117. आ as well as इ may optionally be substituted for the final of the stem of हा before the Imperative ending हि ॥

Thus जहाहि, जाहि or जहीहि (VI. 4. 113).

लोपो यि ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ लोपः, यि, (जहातेः सार्वधातुके कडिति) ॥

वृत्तिः ॥ लोपो भवति जहातेर्कारादेशे कडितं सार्वधातुके परतः ।

118. The final of the stem of हा is elided before an affix beginning with य being a Sârvadhâtuka कित् or डित् affix.

Thus जहात्, जहाताम् and जह्युः ॥

ध्वसोरेझावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ धु-असोः, पत्, ही, अभ्यास-लोपः, च, ॥

वृत्तिः ॥ धुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेष्वेकादेशो भवति ही परतो ऽभ्यासलोपश्च ॥

119. For the final vowel of the roots दा and धा (घु), and for the स् of अस्, is substituted ए before the Imperative ending हि; and thereby the reduplicated syllable of दा and धा is elided.

Thus देहि, and धेहि, of घु, and एधि of अस्, the स being elided by this sūtra, and अ being elided by VI. 4. 111. This लोप of the present sūtra should be considered as having an indicatory श् so that the whole of the reduplicated and not only the final letter of the abhyāsa (I. 1. 55) is elided.

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशोर्लिटि ॥ १२० ॥ पदानि ॥ अतः, एक-हल्, मध्ये, अनादेशादेः, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ कडितीतिवर्तते ॥ लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति. तस्य एकहल्मध्ये, असहाययोर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि कडिति परतः ॥

वाचिकम् ॥ इन्धरेत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ नशिमन्योरालिखेत्वं वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ छन्दस्यभिषोचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ यजिवप्योश्च ॥

120. ए is substituted for the short अ standing between two simple consonants of a verbal stem, before the personal endings of the Perfect which have an indicatory क् (I. 2. 5), provided that, at the beginning of the root, in the reduplication, no other consonant has been substituted; and when this ए is substituted, the reduplicate is elided.

Thus रेणतुः, रेणुः, येमतुः, येष्टुः, पेचतुः, पेचुः, देमतुः, देष्टुः ॥ Why 'for अ'? Observe सिद्धितुः, सिद्धिः the इ is not replaced. Why do we say 'short अ'? Observe एषसे, एषासे, एषासिरे ॥ Why do we say 'standing between two simple consonants'? Observe ररक्तुः, ररक्तुः ॥ Some say this example is not appropriate, for by I. 2. 5, the Perfect affixes are not कित् here, as they come after a conjunct consonant. The following is then more appropriate:—तत्सरतुः and तत्सरः ॥ Why do we say 'which has no substituted consonant in the reduplicate'? Observe चक्रणतुः, चक्रणुः, जगणतुः, जगणुः, बभणतुः, बभणुः ॥

The substitution referred to here must be caused by the affixes of the Perfect, therefore, the rule will apply to नेमनुः, नेमुः, सेहे and सेहाने, सेहिरे though णम् and षह् are the roots, and ण् and ष् are changed to न and स ॥ The substitution of जश् consonant or a चर् consonant in the reduplicate, should not be here considered asiddha (VIII. 4. 54, read with VIII. 2. 1). That substitution will be considered a substitution for the purposes of this sūtra and will make the stem आदेशादिः, as is indicated by the special exception made in favor of फल् and भञ् (VI. 4. 122). If the form of the letter is not changed in the reduplicate, by substitution, then such substitution will not make the stem आदेशादिः ॥ Thus by VIII. 4. 54, a चर् letter (च, ट, त, क, प, घ, ष, स) is substituted for a consonant (other than a nasal and a semi-vowel) in the reduplicate.

Thus in पच् the reduplicate is पपच्, the first प is also a *substitute*, for the चर् substitute of प will be प ॥ Such substitutes, however, are not meant here.

This we learn from the implication (jñāpaka) of sūtra VI. 4. 126 where exception is made in case of शस् and दद् ॥ Therefore, where the substitute is a *different* letter, then the reduplicate becomes ādeśādi: otherwise not.

When the affixes are not कित् or डित् the rule does not apply: as अहं पपच, अहं पपठ ॥

Vārt:—ए is substituted for the अ of वम् under similar circumstances:—thus देभनुः, देभुः ॥ The elision of the nasal by VI. 4. 24, would be considered asiddha by VI. 4. 22, hence this vārtika.

Vārt:—ए is substituted for the अ of नश् and मन before affixes other than those of लिट् ॥ As अनेशम्, मेनका ॥ अनेशम् is the Aorist in अङ् of नश् which belongs to Pushādi roots (III. 1. 55). मेनका is formed by वुञ् (III. 1. 150). Padamanjari gives अनशन् (3 rd Pl.), and quotes अनशन्नस्येषवः ॥

Vārt:—In the Vedas, ए is substituted for the अ of अम् and पच् before affixes other than those of the Perfect, as व्यमानम्, (वि + अम् + चानश्, the augment मुक् being dropped); पचिरन् instead of पचरन्, the Imperfect of पच् ॥ The shortening is also a Vedic irregularity.

Vārt:—So also of यज् and वप, as आयेजे and आवेपे the Imperfect Vedic forms. The augment आद् being added by VI. 4. 73.

यलि च सेटि ॥१२१॥ पदानि ॥ यलि, च, सेटि, (अत एक हल मध्ये अनादेशादः) वृत्तिः ॥ यलि च सौट परमो ऽनादेशादङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थानि एकार आदेशो भवति अथास-
लोपश्च ॥

121. ए is substituted for अ, of a verbal stem standing between two simple consonants, the stem not having any different letter substituted in the reduplicate, when the ending यल् of the Perfect having the augment इद् follows, and thereby, the reduplicate is elided.

Thus **वोचथ, शोक्रिय** ॥ But **पपकृथ** before **अनि** थ ; **विह्विय**, the vowel being इ and not अ ; **ततक्षिय, ररक्षिय**, the अ not standing between two *simple* consonants ; and **चक्रणिय, बभाणय**, the reduplicate having the substitutes च and ब different from क and भ ॥ This sūtra applies even when the affix is not कित्; and **थल्** is read in the sūtra only for the sake of clearness, no non-kit Perfect ending can take इद् except थल् ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ तृ, फल, भज, त्रपः, च, (अत एक हलमध्ये अनादेशादेर्लिटिथलचसेटि) ॥

वृत्तिः ॥ तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

वार्तिकम् ॥ अन्यथोति वक्तव्यम् ॥

122. ए is substituted for the अ of तृ, फल, भज and त्रप, and the reduplicate is elided, when the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्) follow, as well as when थल् with the इद् augment follows.

Thus **तेरतुः, तेरुः, तेरिय, फेलतुः, फेलुः, फेलिय, भेजतु, भेजुः, भेजिय, त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे** ॥ In the case of तृ the rule applies to the अ obtained by Guṇa, contrary to VI. 4. 126, in **फल** and **भज** the rule, that no different substitute should be in the reduplicate, is not adhered to, and in **त्रप** the अ does not stand between two *simple* consonants.

Vārt: It should be stated that the rule applies to अन्य also:-as, **श्रेयुः** ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ राधो हिंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

123. ए is substituted for the आ of राध when meaning 'to hurt some one', and the reduplicate is elided, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्), as well as before थल् with the इद् augment.

Thus **अपरेधतुः, अपरेधुः, अपरेधिय**, but **राधतुः, राधुः, राधिय** in any other sense than that of 'hurting'. In this sūtra the *long* आ of राध is to be replaced by ए, the anuvṛitti of short अ (अतः VI. 4. 120) is therefore not appropriate here. We should either read the anuvṛitti of आ from VI. 4. 112, or we should read the word **एकहलमध्ये** in this way "in राध् whatever stands between two *simple* consonants is replaced by ए".

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ वा, जृ, भ्रमु, त्रसाम्, ॥

वृत्तिः ॥ जृ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामत स्थाने वा एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

124. ए is optionally substituted for the अ of the stems जर (जृ), भ्रम, and ब्रस्, and the reduplicate is thereby elided, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or झ्), as well as before the थल् with the augment इट् ॥

Thus जरतुः, जेरुः, जेरिय, or जजरतुः, जजरुः, जजरिय, भ्रमतुः, भ्रेषुः, भ्रेमिय, or बभ्र मतुः, बभ्रषुः, बभ्रमिय, ब्रसतुः, ब्रेषुः, ब्रेसिय, or तत्रसतुः, तत्रषुः, तत्रसिय ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ फणाम्, च, सप्तानाम्, ॥

वृत्तिः ॥ फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि कृजि परत, स्थलि च सेटि ॥

125. ए is optionally substituted for the अ and आ of the seven roots फण्, राज्, भ्राज्, भ्राश्, भ्लाश्, स्यम् and स्वन्; and the reduplicate is elided thereby, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or झ्) as well as before the थ with the इट् augment.

Thus फणतुः, फणुः, फणिय or पफणतुः, पफणुः, पफणिय; रेजतुः, रेजुः, रेजिय, or राजतुः, रराजुः, रराजिय; भ्रजे, भ्रजाते, भ्रजिर्, or बभ्राज, बभ्राजाते, बभ्राजिर्; भ्रशे, भ्रशाते, भ्रशिर्, or बभ्राश, बभ्राशाते, बभ्राशिर्; भ्लशे, भ्लशान्, भ्लशिर्, or बभ्लाश, बभ्लाशान्, बभ्लाशिर्; स्यमतुः, स्येषुः, स्येमिय, or सस्यमतुः, सस्येषुः, सस्यमिय; स्वनतुः, स्वनुः, स्वनिय, or सस्वनतुः, सस्वनुः, सस्वनिय, Why of 'seven'? Observe, इध्वनतुः, इध्वनुः, इध्वनिय ॥ The Phaṇādi is a subdivision of Bhuādi (873-879)

न शसद्द्वादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ न, शस्, दद्, वादि, गुणानाम्, (अत एक हल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि) ॥

वृत्तिः ॥ शस दद् इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च ॥

126. ए is not substituted for the अ of शस्, दद्, or of roots beginning with a च, or of such verbal stems in which the अ results through the substitution of Guṇa, though the affixes of the Perfect being कित् or डित् follow, or the set थल्, nor is the reduplicate elided.

Thus विशाशतुः, विशाशुः, विशाशसिये, दद्वे, दद्वान्ते, दद्विर्, Of roots beginning with च्-चवमतुः, चवषुः, चवमिय, ॥ Of roots where अ is the result of Guṇa, विशाशतुः, विशाशरुः, विशाशरिय, लुलविय, पुपविय ॥ गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्धस्वीकारस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

The अ of Guṇa may result either from the guṇa of क् as कृ changed to कर् or of उ changed to ओ again changed, to अर् as लु—लत्र ॥

अर्वणस्त्रसावनमः ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्वणः, तृ, असौ, अनमः, ॥

वृत्तिः ॥ अर्वात्रत्यतस्यास्त्वन् इत्यवगादेशो भवति, सुभेक्षतः परो न भवति, स च नम उत्तरो न भवति ॥

127. **तृ** (which is changed to **न्त्र** in the strong cases, and forms the feminine in **ई** unaccented) is substituted for the final of the stem **अर्वन्**, except in the Nominative singular or when the word is joined with the Negative particle.

The real substitute is **तृ**, the **न्त्र** is for the sake of making this affix an **उगित्**, so that in sarvanāmasthāna cases we have **तृष्य** augment VII. I. 70. Thus **अर्वन्तौ, अर्वन्तः, अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वन्तः, अर्वन्ता, अर्वन्तभ्याम्, अर्वन्त्रिः, अर्वन्ती, अर्वन्तम् ॥ असाविति क्रिप्, अर्वा ॥ अनम् इति क्रिप्, अनर्वाणौ, अनर्वाणः, अनर्वाणं वृषभं मन्त्रजिह्वम् ॥**

But **अर्वा** in the Nominative Sing: and **अनर्वाणौ, अनर्वाणः, अनर्वाणं वृषभं मन्त्रजिह्वम्** with the Negative Particle **नम् ॥**

मघवा बहुलम् ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ मघवा, बहुलम्, (तृ) ॥

वृत्तिः ॥ मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमविशो भवति ॥

128. **तृ** is diversely substituted for the final of **मघवन् ॥**

As **मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः, मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवन्तः, मघवन्ता, मघवन्ती, माघवन्तम्, ॥ न च भवति, मघवा, मघवानौ, मघवानः, मघवानम्, मघवानौ, मघोनः, मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः, मघोनी, माघवनम् ॥**

भस्य ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ भस्य ॥

वृत्तिः ॥ भस्येत्ययमधिकारः, आ अभ्यायपरिसमाप्तिः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामी भस्येत्येवं तद्वदितव्यम् ॥

129. Whatever will be taught in the following upto the end of the Adhyāya, should be understood to apply to the nominal stems called Bha (I. 4. 18, 19).

Thus sūtra VI. 4. 130 says 'पद् is the substitute of पाद्' ॥ It means **द्** is substituted for **पाद्** when the latter gets the designation of **भ ॥** Thus **इपद्, पद्म, द्विपद् कृतम्** but **द्विपादौ, द्विपादः** where the affixes are those of Sarvanāmasthāna.

पाद्ः पत् ॥ १३० ॥ पाद्ः, पत् ॥

वृत्तिः ॥ पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते । तदन्तस्थाङ्गस्य भस्य पदित्ययमविशो भवति । स च पाच्छब्द-यव भवति ॥

130. For **पाद्** is substituted **पद्** when the former is **Bha**:

The substitute replaces the whole form **पाद्** and not only the final, on the maxim **निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति** "substitutes take the place of that which is actually enunciated in a rule." ॥ Thus **द्विपद्ः पद्म, द्विपद्, द्विपदे, द्विपदिकां वसति** V. 4. 1), **चिपदिकां वसति, वैद्याग्रपद्यः ॥**

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वसोः, संप्रसारणम् ॥

वृत्तिः ॥ वसन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति ॥

131. The semi-vowel of the affix वस् (वंस्) is vocalised to उ in a Bha stem.

Thus विदुषः पदम्, विदुषा, विदुषे, पशुषः पश्व, पशुषा, पशुषे, ययुषः पय्य ॥ For the purposes of the elision of आ (VI. 4. 64), vocalisation under the present sūtra should not be considered as asiddha (VI. 4. 22). Thus पा + वस् (III. 2. 107) = पपा + वस् = पपा + उस् + शस् (VI. 4. 131, VI. 1. 108). Now if उ were to be considered as asiddha, then the affix does not begin with a vowel, and we can not apply VI. 4. 64, which requires the elision of आ, but the samprasāraṇa is not considered asiddha, and we have पप् + उस् + अस् = पपुषः पद्व्य ॥ In the nominative, where the stem is not भ, we have पपा + वस् + स् = पपी + वस् + स (VI. 4. 66) = पपीवान् (VII. 1. 70, VI. 4. 10, VI. 1. 68 and VIII. 2. 23). The affix वस् is included in वसु for the purposes of samprasāraṇa.

वाह ऊह् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ वाहः, ऊह् ॥

वृत्तिः ॥ वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊह् इत्येतत्संप्रसारणं भवति ॥

132. The व् in वाह is vocalised to ऊ (ऊह्), when the compound stem is Bha.

The word वाह is a लिट् formed stem by III. 2. 64. It can never stand alone, but, must be preceded by an upapada: hence we have used the word "compound." Thus प्रष्टौहः, प्रष्टौहा, प्रष्टौहे, वित्यौहः, वित्यौहा, वित्यौहे ॥ By VI. 1. 108, ऊ + आ (of वा) = ऊ; and then प्रष्ट + ऊह् = प्रष्टौह्; the Vṛiddhi being substituted by VI. 1. 89. This form could have been evolved by simple samprasāraṇa thus: प्रष्ट + वह् + शस् = प्रष्ट + उह् + अस् (VI. 1. 108) = प्रष्ट + ओह् + अस् (the affix लिट् III. 2. 64, will produce guṇa) = प्रष्टौहः (VI. 1. 88). In fact लृट् is never added to वह् (III. 2. 64) unless the preceding member ends in अ and that अ + ओ of वा will always produce औ ॥ The making of this special samprasāraṇa in ऊह्, indicates the existence of following maxim: असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे; and the samprasāraṇa being a bahiranga operation, is considered as asiddha for the purposes of guṇa which is an antaranga operation: therefore, we can never get the form ओह् ॥

इवयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ इव, युव, मघोनाम, अतद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ अन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ॥

133. The व् of इवन्, युवन् and मघवन् becomes vocalised, but not before a Taddhita affix.

Thus शुनः, शुना, शुने, यूना, यूने, मघोनः, मघोना, मघोने ॥ But शौवनं मांसं शौवनं वर्तेते, माघवनः स्थानीयाक्तः with Taddhita affixes. शौवन is formed by अम् affix (IV. 3. 154) and औ being added by VII. 3. 4 as अन् belongs dvārādi class.

This vocalisation takes place of the nouns ending in न्, but not when they become feminine or do not end in न्, as युवनीः पश्य, मघवतः, मघवते, मघवता ॥ The word अन् of the next sūtra, in a way, qualifies this sūtra also.

अलोपोऽनः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ अल्, लोपः, अनः ॥

वृत्तिः ॥ अनित्येष्वन्तस्य अस्य अकारलोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अनां नकारान्तस्याय लोप इष्यते ॥

134. Of a Bha stem ending in अन्, the अ is elided.

As राज्ञः पदय, राज्ञा, राज्ञे, तक्ष्णः पश्य, तक्ष्णा and तक्ष्णे ॥ *Vart*:—The elision takes place of a stem which actually ends in न्, therefore, it does not take place here, राजकीयम् ॥

पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ प पूर्व, हन्, धृतराज्ञाम्, अणि ॥

वृत्तिः ॥ वकारपूर्वो वा ऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति ॥

135. Of a Bha stem ending in अन् with a preceding प, as well as of हन् and धृतराज्ञन्, the अ is elided before the affix अण् ॥

Thus औक्ष्णः, तक्ष्णः, औनग्रः, धार्तराज्ञः ॥ But सामनः, वैमनः ॥ Why do we say before the affix अण्? Observe तक्ष्णयः ॥ Why do we say 'preceded by a प'? Observe सामनः and वैमनः from सामन् and विमन् formed with the affix अण्; here neither the अ of मन् nor the final syllable अन् is elided, since VI. 4. 167 keeps these words in their primitive state so far.

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, डि, श्योः (अलोपोऽनः) ॥

वृत्तिः ॥ ङौ परतः ङीष्वादे च अनां विभाषा अकारलोपा भवात् ॥

136. In a stem ending in अन्, the अ is optionally elided before the Locative ending इ and before the ending ङी (ई) of the Nominative and Accusative Dual Neuter.

As राज्ञि or राज्ञि, साम्नि or सामनि, साम्नी or सामनी (VII. 1. 19).

न संयोगाद्व्यमन्तात् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ न, संयोगात्, व्, म्, अन्तात्, (अलोपोऽनः) ॥

वृत्तिः ॥ वकारमकारान्तास्संयोगादुत्तरस्थानो ऽकारस्य लोपो न भवति ॥

137. The अ in अन् is not elided when the Bha stem ends in घन् or मन् with a consonant preceding व् र म् ॥

Thus पर्वणा, पर्वण, अथर्वणा, अथर्वण, चर्मणा and चर्मणे ॥ Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe प्रतिशेव्ना, प्रातर्शेव्ने, साम्ना, साम्ने ॥ Why do we say 'stems in घन् and मन्'? Observe तक्ष्णा, and तक्ष्णे ॥

अचः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ अचः, (अस्य अलोपोः) ॥

वृत्तिः ॥ अच इत्ययदच्चातिर्लुप्तनकारोऽप्ययते । तदन्तस्य अस्य अकारस्य लोपो भवति ॥

138. The अ of अच् (अञ्च्) is elided at the end of a Bha stem.

Thus इधीचः पद्म, इधीचा, इधीचं, मधूचः पद्म, मधूचा, मधूचं ॥ The lengthening of the first member takes place by VI. 3. 138: and न् of अञ्च् is elided by VI. 4. 24.

उद् ईत् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ उद्ः, ईत्, (अञ्च्) ॥

वृत्तिः ॥ उद् उत्तरस्याय ईकारदेशो भवति ॥

139. Long ई is substituted for the अ of अच् (अञ्च्), after the word उत् when the stem is Bha.

As उदीचः, उदीचा, उदीचं ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥ पदानि ॥ आतः, धातोः, (भस्य लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति ॥

140. The final आ of a Bha stem, when it ends in a root, is elided.

Thus कीनालपः पद्मः, कीनालपा, कीनालपे, शुभंयः पद्म, शुभंया, and शुभये from कीनालपा and शुभंया ॥ Why do we say 'the आ of a root'? Observe खद्गाः पद्म, मालाः पद्म ॥ This sūtra should be divided into two (1) आतः (2) धातोः; so that the long आ in general may be elided. For Pāṇini himself has declined त्ना and दना by the elision of आ, see VII. 1. 37, (त्तो ल्यप्) and III. 1. 83, (न्तः शानच्) ॥

मन्त्रेष्वङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ मन्त्रेषु, आङि, आदेः, आत्मनः ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आङिर्लोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ आङान्श्चापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥

141. In the Mantras, the beginning of आत्मन् is elided, when the affix of the Instrumental Singular follows.

आङ्ग is the name of the Instrumental singular affix, given by ancient Grammarians. Thus स्मना द्वेभ्यः, स्मना सोमेषु ॥ Why in the Mantras? Observe आत्मनो कृतम् ॥ Why in the Instrumental Singular? यशस्मन् स्तत्रो वरिष्ठा ॥

Vārt:—The elision of आ of 'ātman' is found in other cases also, but not so frequently as in the Instrumental, as स्मनासमञ्जत मह्यम् ॥

ति विशतेर्ङिति ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ ति, विशतेः, ङिति, (भस्य, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ भस्य विशतेर्स्तशब्दस्य ङिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ॥

142. Of the Bha stem विशति, before an affix having an indicatory ड, the ति is elided.

Thus विशकः—विशत्या क्रीतः (with ड्बुत् V. 1. 24), विशं शानम्, (विशतेः पूरणो विश् with डट् affix V. 2. 48), एकां वशः ॥ Why do we say 'having an indicatory ड'? Observe विशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ टेः, (ङिति, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ विसंज्ञकस्य ङिति प्रत्ययेपरतो लोपो भवति ॥

143. Before an affix having an indicatory ड्, the last vowel, with the consonant, if any, that follows it, is elided.

Thus कुपुडन्, नडुन् and वतस्वन् with इमनुप् (IV. 2. 87). So also त्रिशता क्रीतः = त्रिशकः with ड्डुन् of V. 1. 24. The rule applies even to non-bha bases, for effect must be given to the indicatory ड् ॥ Thus उपस्तरजः, मन्दुरजः (III. 2. 97 with the कृति affix ड्) ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ नः, तद्धिते, (भस्य, टेः, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य भस्य टलोपो भवति तद्धिते परतः ॥

वार्तिकम् ॥ नान्तस्य टलोपे सत्रय्यचारिणीषट्सापि कलापिकुशुमन्तैर्निलिजाजल्लिङ्गलिशिलालिशिखण्डिभूकरसमुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ वातंकम् ॥ अश्मनां विकार उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ चर्मणः काश उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शुनः सकाच उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् ॥

144. Of the stem bha, the final न् with the vowel that precedes it, is elided, before a Taddhita affix.

Thus आग्निशर्मिः, औडुलोमिः, सारलोमिः from आग्निशमन्, उडुलोमन्, and सरलोमन् with the Taddhita affix इस् (IV. 1. 96). Why do we say 'ending in न्'? Observe सात्वतः ॥ Why 'before a Taddhita affix'? Observe शर्मणा, शर्मणे ॥

Vartt:—The final न् with the vowel that precedes it, is dropped before a Taddhita in the following: 1. सत्रय्यचारिन्—सत्रय्यचाराः (IV. 3. 120), 2. पीडसर्पिन्—पैठसर्पाः (IV. 3. 120), 3. कलापिन्—कालपाः (IV. 3. 108 and IV. 2. 59), 4. कुपुमिन्—कौपुमाः (IV. 3. 101), 5. तैतिलिन्—तैतिलाः (IV. 3. 116), 6. जाजलिन्—जाजलाः (IV. 2. 59), 7. लाङ्गलिन्—लाङ्गलाः, 8. शिलालिन्—शैलालाः, 9. शिखण्डिन्—शैखण्डाः, 10. लोकरसघ्नन्—लौकर सघ्नाः, 11. सुपर्मन्—सौपर्वाः ॥ In the above those which end in इन्, slide the इन् in spite of VI. 4. 164, and those in अन् contradict VI. 4. 167.

Vartt:—अश्मन् loses its अन् before a Taddhita affix meaning 'prepared there with': as, आश्मन्, otherwise आश्मनः ॥

Vartt:—Of चर्मन्, the अन् is elided when meaning 'a sheath or purse': as, चार्मः काशः (IV. 3. 134), otherwise चर्मणः ॥

Vartt:—The अन् of श्वन् is elided when the sense is 'to contract', as गोवः संकोचः (IV. 3. 120), otherwise शौवनः ॥

Vartt:—The Indeclinables like सायंप्रातिकः &c are formed by the elision: as सायंप्रातिकः, पाँनः पुनिकः, बाह्यः कौतस्कुतः (formed by ड्ड् IV. 3. 11). But not before the affixes च्यु and च्युल्, as आरातीयः, शाश्वतिकः ॥ Pāṇini himself has shown the exception, in the case of श्वाश्वतिकः, by using it in II. 4. 9. So also शाश्वतम् ॥

अहृष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अहृः, ट्, खोः, एव ॥

वृत्तिः ॥ अहृष्टखेतस्य ट्खोरेव परतटिलोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अहृः समूहं खां वक्तव्यः ॥

145. The अन् of अहन् is elided only before the affixes ट and ख ॥

Thus हे अहनी समाहृतं = ह्यहः, इयहः (V. 4. 91 with टच्). हे अहनी अशीष्टा भूतो भूतो भावी वा = ह्यहीनः, इयहीनः (with ख V. 1. 87).

Vārt.—ख is added to अहन् in the sense of तस्य समूहः, when referring to a sacrifice. अह्नां समूहः कर्तुः = अहीनः (IV. 2. 42).

Though the अन् of अहन् would have been elided by the last aphorism also, before the affixes ट and ख, the present sūtra makes a restrictive rule: अहन् does not lose its final अन् before any other Taddhita affix, thus अह्ना निर्वृत्तम् = आह्निकम् (with उच् V. 1. 79). The word एव 'only' is for the sake of perspicuity. अहन् alone does not lose its final अन् before ट and ख, other stems also do the same. This we infer, from the exception made in the case of ātman and adhyān, before ख, in VI. 4. 169.

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ओः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ उवर्णान्तस्य अस्य गुणो भवति तद्धिते परतः ॥

146. For उ or ऊ of a bha stem, there is substituted Guṇa, before a Taddhita affix.

Thus बाध्व्यः from बध्, माण्डव्यः from मण्ड, शङ्ख्यं वाह (from शङ्कु), पिच्य कार्पासः, (from पिचु) कमण्डल्या मृत्तिका (from कमण्डलु), परशव्यमयः, औपमवः, कापट्य &c. Instead of making the sūtra simpler by saying ओरात् 'let ओ be substituted for उ or ऊ', the employment of the technical phrase गुणः in the aphorism indicates the existence of the following maxim संज्ञा पूर्वको विधिरनित्यः "A rule is not universally valid, when that which is taught in it, is denoted by a technical term". The present sūtra is, therefore, anitya, and we have forms like स्वायेभुवः from स्वयम्भु without guṇa. See VII. 4. 30 also.

ढे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ ढे, लोपः, अ, कट्वाः ॥

वृत्तिः ॥ ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति ॥

147. The ऊ or उ of a bha stem is elided before the affix एय (ढ), but not of the stem 'Katrū'.

Thus कामण्डल्य, शैतिवाह्यः, जाम्बयः, माडवाह्यः, but काट्वायो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ यस्य, ईति, च, (भस्य, तद्धिते, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च अस्य ईकारं परं तद्धितं च लोपो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ यस्यैयौङः इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयङ् उवर्णान्तं लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

148. The final इ and अ (both long and short), of a bha stem, are elided before a Taddhita affix and before the feminine affix ई ॥

Thus दाक्षी, शाक्षी, सखी from दाक्षि, शाक्षि and सखि with the feminine affix ई

(IV. 1. 65) The above forms could also have been evolved by the simple rules of sandhi, as वाक् + ई = वाक्नी ॥ It might be asked, where was then the necessity of eliding इ ? There would arise difficulty in the forms like अत्रि सखि ॥ From the word सखी formed by डीप् under IV. 1. 62, we form the compound सखीमतिऋन्तः = अत्रिसखि, the final becoming short by I. 2. 48 (the samāsānta affix टच् is not added here as required by V. 4. 91, that rule applying to the masculine form सखि and not to the feminine सखी). Now if in forming सखि + ई = सखी, had we not elided the letter इ of खि, then the long ई being the single substitute for both इ + ई, would be considered as like the final इ of सखि by VI. 1. 85. That being so, the word अत्रिसखि would be considered a non-चि word by I. 4. 7, for सखि has been specifically excluded from चि class. Not being a चि, we cannot have the form अत्रिसखेः in the Ablative and Genitive singular. Hence the necessity of eliding इ before the feminine ई, so that the ekādeśa rule VI. 1. 85, should not apply.

The short इ is elided before Taddhita affixes :—दुलि—दीलेयः, बलि—बालेयः, अत्रि—आत्रेयः ॥ अ is elided before ई as :—कुमार—कुमारी, गौर—गौरी, शाङ्गरव—शाङ्गरवी ॥ अ and आ are elided before the Taddhita :—दक्ष—दक्षिः, वृक्ष—वृक्षिः, चूड—चूडिः, बलाका—बालाकिः, सुमित्रा—सौमित्रिः ॥

Vārt :—Prohibition must be stated in the case of ई (स्त्री), when it is the substitute of औ (VII. 1. 18), being the case-affix of the nom. and acc. dual in the neuter, and of certain feminine in long आ ॥ Before this ई, the preceding vowel, इ and अ are not elided. The stem before this ई is also bha by I. 4. 18 in the case of Neuter nouns. Thus काण्ड + ई = काण्डे ; कुड्ये ॥ सौर्य + ई = सौर्ये (the य would have been elided by VI. 4. 149). It is owing to this Vārtika, that we have inserted the word 'feminine' in the translation of the sūtra. This may also be done by reading the anuvṛtti of ऋषां (VI. 4. 136), and न (VI. 4. 137) into this sūtra.

Vārt :—इयङ् and उवङ् are superseded, when they would apply simultaneously with this lopa. Thus इयङ् and उवङ् have unimpeded scope in श्री or भू + औ or अस् (जस्), as धियो, धियः, भुवौ, भुवः ॥ Lopa has unimpeded scope in कण्डलू—काण्डलेयः (with इय IV. 1. 135), and भाद्रवहिः ॥ But in वस्तमी + डम् (IV. 1. 135), both the rules VI. 4. 77 and VI. 4. 148, present themselves. The former is superseded, and we have वास्तमेयः (वस् + प्रीणाति = वस्तमी, तस्यापत्यं); so also लेखाभुः—लेखाभ्रेयः with the डक् affix, this word belonging to Śubhrādi class (IV. 1. 123).

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ सूर्य, तिष्य, अगस्त्य, मत्स्यानाम्, यः, उपधायाः, (इति, तद्धिते, लोपः) ॥

इति ॥ सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति इति परतस्तद्धिते च ॥ वाचिकम् ॥ मत्स्यस्य डपामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सूर्यागस्त्ययोश्च डपां च ॥

वा० ॥ निष्यपुष्ययोर्नभवाणि ॥

वा० ॥ अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्यः, आगुवात्तं च ॥

वा० ॥ तमे सादेश्च ॥ वा० ॥ काविलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ये च ॥

149. Of the bha stems सूर्य, तिष्य, अगस्त्य and मत्स्य (and their derivatives when they are Bha) the penultimate य is also elided before the long ई and a Taddhita affix.

Thus सूर्येणादिक् = सौर्य सूर्य + अण् under IV. 3. 112 = सौर्य, then ई of डीप् = सौरी, as सौरी बलाका ॥

So also तिष्य = तैषमह, तैषी रात्रिः ॥ So also अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री = आगस्ती (IV. 1. 114), आगस्तीयः ; So also मत्स्य = मत्सी with ड्राष्टृ as it belongs to Gaurādi class (IV. 1. 40). If the words सूर्य &c. were to be qualified by the word भ, then the sūtra would mean सूर्याद्यनां भसत्तानां "of सूर्य &c. when they get the designation of भ"; and the result of this interpretation would be, that the rule would apply to cases like सूर्यस्य स्त्रा = सूरी, आगस्त्यस्य स्त्री = आगस्ती, &c. only, where the forms सूर्य &c. are Bha, and not to their derivatives, as सौर्य &c. : and there would not have been the forms like सौरी बलाका ; because, here the word सूर्य is not Bha before the affix ई, but the word सौर्य is Bha. Hence we have introduced the words "and their derivatives" in the translation, so as to cover the cases like सौरी बलाका ॥

In the last example, we again have an illustration, of the rule VI. 4. 22, which says that for purposes of asiddha the आश्रय must be the same. Thus सौर्य + ई = सौर्य + अ लोपा + ई = सौरी ॥ But सौर्य itself was formed by the elision of अ of सूर्य before the affix अण्, thus, सूर्य + अण् = सौर्य + ० + अण् (last sūtra) = सौर्य ॥ But if this lopa be considered as asiddha by VI. 4. 22, then we have the following equation सौर्य + ० + अ (of अण्) + ई = सौर्य + ० + ० (अ of अण् being elided by VI. 4. 148) + ई ॥ Here य cannot be elided, as it is not upadhā or penultimate : because the first lopa is considered asiddha. But it is not to be so considered, as their scopes (आश्रय) are different. Hence we have the elision of य by this sūtra. It should not be objected that the य here is not penultimate, but ultimate : as सौर्य + ई = सौर्य + ० + ई (अ elided by the last sūtra), and thus य is ultimate. Here, however, rule VI. 4. 22, applies. This elision of य will be considered asiddha for the purposes of the elision of य, their scope being the same. So being considered asiddha, य still retains its designation of upadhā and is elided by the present sūtra. It should be remembered here, that we could not take help of the rule of sthanivat-bhāva, because for purposes of यलोप, that rule is set aside. See I. 1. 58.

Why do we say the penultimate य? Observe मत्स्यचरी ॥ This word is thus formed. The affix चरट् is added to मत्सी by V. 3. 53, in the sense of मत्सी भ्रतृर्वा ॥ Then the मत्सी become masculine मत्स्य by VI. 4. 35, and we

have मस्यचर ॥ This word takes डीप् by IV. 1. 15, because it is formed by an affix having an indicatory इ ॥ Thus मस्यचर+ई, and the word is म, but the य is not elided, because it is not penultimate. The य has been read for the sake of the subsequent sūtras : उपधायाः alone would have been enough for the purposes of this aphorism. The rule contained in this sūtra is rather too general ; it is limited by the following vārtikas, which enumerate the conditions under which the elision takes place.

Vart :—The य of मस्य is elided before the feminine ई only : therefore not here मस्यस्यैरं मांसं=मास्यम् ॥

Vart :—Of सूर्य and अगस्य before the affixes छ, and ई (of the feminine) : as सौरीयः, सौरी, आगस्तीयः, आगस्ती ॥ But not here सौर्यं चरं निर्वपेत्, आगस्य formed with the Patronymic अण् (IV. 1. 114)

Vart :—Of तिष्य and पुष्य when referring to asterisms, as, तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः=तैषः, यौषः (IV. 2. 3).

Vart :—Of अन्तिक before the affix तसि, the क is elided, and the word has acute on the first syllable : as, अन्तितः in अन्तितो न दूरात् (V. 4. 45).

Vart :—Before the affix तम, it loses the syllable तिक as well as क, as अन्तमः or अन्तितमः, in भग्ने स्वं नो अन्तितमः अन्तितमे अवरोहति ॥

Vart :—The elision of क of अन्तिक takes place diversely, before the second member also, as अन्तिके सीरति=अन्तिषत् (स changed to ष by VIII. 3. 106)

Vart :—The elision takes place also before the affix य, as अन्तियः, this is found in the Atharva-Veda, (अन्तिके भवः, with the affix य् IV. 4. 110).

हलस्तद्धितस्य ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ हलः, तद्धितस्य, (य उपधायाः लोपः इति) ॥ वृत्तिः ॥ हल उत्तरस्य तद्धित्यकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति ॥

150. The य् of a Taddhita when preceded by a consonant, and penultimate in a stem, is elided before the feminine ई ॥

The anuvritti of "taddhita" ceases, because of its mention in the next sūtra. Hence this sūtra applies to feminine ई only. As मार्गो, वात्सी from मार्ग्य and वात्स्य ॥ Why do we say 'when preceded by a consonant'? Observe तारिकेशी ॥ Why do we say 'of a Taddhita'. Observe वेद्यस्य भार्या=वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ आपत्यस्य, च, तद्धिते, अनाति लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ लोपो भवति ॥

151. The य, belonging to a Patronymic affix, preceded by a consonant, is elided before a Taddhita, when it does not begin with an आ ॥

Thus गर्गाणां समूहः -- गर्गकम् from गर्ग्य, वासकम् from वास्य (IV. 2. 37-40) Why do we say 'a Patronymic य'? Observe सांकाश्यकः, कार्मपत्यकः (IV. 2. 80).

The repetition of the word Taddhita indicates that the elision takes place some-times of the non-patronymic य also, as सौमी इष्टिः ॥

Why do we say 'not beginning with a long आ'? Observe गार्म्यायणः वास्यायनः ॥ The य should be preceded by a consonant, otherwise we have कारिकेयस्यापत्यं = कारिकेयः ॥ Why do we say 'when followed by a Taddhita affix'? Observe गार्म्ययोः, वास्ययोः (before the Genitive and Locative dual affixes).

क्यञ्चयोश्च ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ क्य, च्योः, च, (हलः, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति ॥

152. The य् belonging to a Patronymic affix, preceded by a consonant, is elided before the Denominative affix क्य, and the adverbial affix च्चि ॥

Thus वासीयति or वासीयते गार्गीयति, or गार्गीयते ॥ So also गार्गीभूतः, वासीभूतः ॥ But सांकाश्यायते (where य is not Patronymic) and so also सांकाश्याभूतः and not also in कारिकेयीयति, कारिकेयीभूतः, the य not being preceded by a consonant.

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ बिल्वक-आदिभ्यः, छस्य, लुक् (भस्य तद्धिते) ॥

वृत्तिः ॥ नडादिषु बिल्वाद्यः पठ्यन्ते ॥ नडादीनां कुक् च इति कृतकुगागमा बिल्वकाद्यो भवन्ति तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुक् भवति ॥

153. The affix छ of the bha stems बिल्वक &c is elided before a Taddhita affix.

The बिल्व &c are a subdivision of Naḍādi class (IV. 2. 91), and the augment क is added to them by IV. 2. 91. After these words, with the augment क, the affix छ is elided. Thus बिल्वा यस्यां सन्ति = बिल्वकीयाः ; तस्यां भवा (IV. 3. 53) = वैल्वकाः ॥ Similarly वणुकीयाः—वैणुकाः, वैवकीयाः, वैवकाः, वतसकीयाः, वैनसकाः, नृणकीयाः, नार्णकाः, इक्षुकीयाः, ऐक्षुकाः, काष्ठकीयाः, काष्ठकाः, कपोतकीयाः, कापोतकाः ॥ There is shortening of the final of कृच्चा by the Vārtika कृच्चा इत्यस्य च ॥ कृच्चकीयाः, कौच्चकाः ॥ छप्रहणं किम्, छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्मा भूतिः, ॥ अन्यथा हि सान्योगादिष्टानामन्यतरापां उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तते ॥ लुगप्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

The affix छ is specifically mentioned in order to show that the affix only should be elided and not the augment क ॥ Otherwise कृ would also have been elided on the strength of the maxim :—संनियोगादिष्टानामन्यतरापायं (or अभावे) उभयोरप्यभावः (or अपावः), "When of the two things which are taught together, one disappears, then the other disappears likewise". The लुक् indicates the elision of the whole affix ईय, and not merely of य ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ तुः, इष्ठ, इम, ईयस्सु, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः नृशब्दस्य लोपो भवति ॥

154. The affix **तृ** is elided before the affixes **इष्टन्**, **इमनिच्** and **ईयसुन्** ॥

Thus **करिष्ठः**, **विजयिष्ठः**, **वहिष्ठः**, **राष्ट्रीयसी धेनुः** ॥ The whole affix **तृ** is elided, otherwise only the last vowel (**टि**) with the following consonant would have been elided by the following rules. The anuvṛitti of **लुक्** of the last aphorism should not be read into this, for had the elision taken place by **लुक्**, then the mark of the affix would also have disappeared likewise (I. 1. 63), and there would have remained no guṇa in **विजयिष्ठ** and **करिष्ठ** ॥ See V. 1. 122, and V. 3. 59; for these affixes. The affix **इमन्** has been read into this aphorism for the sake of the subsequent sūtra, there being no example of **तृ** followed by **इमन्**; **तृ** is followed by **इष्ट** and **ईयस्** by V. 3. 59.

टैः ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ टैः, (अस्य लोपः इष्टमेयस्तु) ॥

वृत्तिः ॥ अस्य टेलोपो भवति इष्टमेयस्तु परतः ।

वार्तिकम् ॥ णाविष्ठवर्थातिपरिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ णाविष्ठवर्थातिपरिकस्य पुंवङ्गावरभावदिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थमिति ॥

155. The last vowel, with consonant, if any, that follows it, is elided when the affixes **इष्ट**, **इमन्** and **ईयस्** follow.

Thus **पटिष्ठः**, **पटिमा**, and **पटीयान्** from **पटु**, and **लपिष्ठः**, **लपिमा** and **लपीयान्** from **लघु** ॥

Vārt:—The Prātipadika followed by the causative **णि**, undergoes all the changes, as it would have undergone, had the affix **इष्ट** followed it. Those changes are (1) **पुंवङ्गावः** the feminine noun becomes masculine: as, **एनीमाचष्टे** = **एतयति**, **इत्येतयति** ॥ **इष्ट** belongs to **तत्तिलादि** affixes and causes masculation by VI. 3. 35, (2) **रभावः**—the change of **क्** to **र**, as **पृथुमाचष्टे** = **प्रथयति**, **म्रथयति**, see VI. 4. 161. (3) **दिलोपः**—as, **पटुमाचष्टे** = **पटयति**, **लथयति** by this sūtra, (4) **यणादिपरम्** i. e. the application of Rule VI. 4. 156, as, **स्थुनमाचष्टे** = **स्थवयति** ॥ According to the school of Bhāradvāja, three more purposes are served: (5) **विन् मतोर्लुक्**—as **स्राग्वणमाचष्टे** = **स्रजयति**, **वसुमन्तमाचष्टे** = **वसयति**, see V. 3. 65. (6) **कन्विधिः**—the substitution of **कन्** for **युवन्** and **अल्प** (V. 3. 64)—as **युवानमाचष्टे** or **अल्पमाचष्टे** = **कनयति** ॥ (7) **प्रादि** substitution, as required by VI. 4. 157: as, **प्रियमाचष्टे** = **प्रापयति** ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रभ्रुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, भ्रुद्राणाम्, यण्, आदिपरम्, पूर्वस्य, च गुणः ॥

वृत्तिः ॥ स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र भ्रुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टमेयस्तु परतः. पूर्वस्य च गुणो भवति ॥

156. Before the affixes **इष्ट**, **इमन्** and **ईयस्**, is elided the last semi-vowel with that which follows it, and for the first vowel, a Guṇa is substituted, in **स्थूल**, **दूर**, **युवन्**, **ह्रस्व**, **क्षिप्र** and **भ्रुद्र** ॥

That is ल, र, वृन्, व, र, and र are elided. Thus स्थविष्ठः, स्थवीयान्; दविष्ठः, दवीयान्; यविष्ठः, यवीयान्; ह्रासष्ठः, ह्रासीयान्, ह्रासिमा; क्षोषष्ठः, क्षोषीयान्, क्षोषिमा ॥ The words ह्रस्व, श्चम, and ध्रुव are read in Prithvādi class and take 'iman' affix (V. 1. 122). क्षोषिष्ठः, क्षोषीयान्, क्षोषिमा ॥ Why do we say परं in यणादिपरं i.e. 'the last semi-vowel'? The first semi-vowel of यान् and ह्रस्व i.e. य of यु and र of ह्र should not be elided. The word पूर्व is employed for the sake of distinctness.

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बाहिगर्बाधिब्रद्राघि-
वृन्दाः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्, दीर्घ,
वृन्दारकाणाम्, प्र, स्थ, स्फ, वर, बाह, गर्, बाधि, त्रप्, द्राघि, वृन्दाः, (इष्टमेयस्तु) ॥
वृत्तिः ॥ प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप् बाधि वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वर बाहि गर् बाधि त्रप्
द्राघि वृन्द् इत्येते यथासंख्यमांशा भवान्त इष्टमेयस्तुपरतः ॥

157. Before the affixes इष्ट, इमन् and ईयस् the following substitutions take place :—प्र for प्रिय; स्थ for स्थिर, स्फ for स्फिर, वर for उरु, बह् for बहुल, गर् for गुरु, वर्ध for वृद्ध, त्रप् for तृप्, द्राघ for दीर्घ, and वृन्द् for वृन्दारक ॥

Thus प्रष्टः, प्रेमा, प्रेमान्; स्थिर, स्थेष्ठः, स्थेयान्, स्थेमा; स्फिर, स्फेष्ठः, स्फेयान्; उरु, वरिष्ठः, वरिमा, वरीयान्; बहुल, बाहिष्ठः, बाहीयान्, बाहिमा; गुरु, गरिष्ठः, गरीयान्, गरिमा; वृद्ध, वर्धिष्ठः, वर्धीयान्, वर्धिमा; तृप्, त्रपिष्ठः, त्रपीयान्; दीर्घ, द्राघिष्ठः, द्राघीयान्, द्राघिमा; वृन्दारक, वृन्दिष्ठः, वृन्दीयान्; प्रियोरुषु बहुलदीर्घाः पृथग्विषु पच्यन्ते, तेनान्येषामिमानिञ् न भवतीति नोदाह्रियते ॥

Of the above, priya, uru, guru and bahula are read in Prithvādi class and take इमन् (V. 1. 122), others do not.

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ बहोः, लोपः, भू, च, बहोः ॥
वृत्तिः ॥ बहोरुत्तरस्यामिष्टमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थानं भू इत्ययमांशो भवति ॥

158. The इ and ई of these affixes (इमन् and ईयस्) are elided after बहु, and for बहु is substituted भू ॥

Thus भूयान्, भूमा ॥ In the case of इष्ट, the following rule 159 will apply Under I. 1. 54 and 67, बहोः being in the Ablative, the first letter of the succeeding term is elided viz. इ or ई; in this case, ॥ बहु belongs to Prithvādi class and takes इमन् affix. (V. 1. 122) The repetition of बहोः is for the sake of pointing out the sthāni, for which the word भू is to be substituted: otherwise भू would have replaced these affixes.

इष्टस्य यिद् च ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ इष्टस्य, यिद्, च, (बहोः भू च बहोः) ॥
वृत्तिः ॥ बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिद्भागो भवति बहोश्च भूगोपेक्षो भवति ॥

159. After बहु, the augment यिद् is added to इष्ट and भू replaces बहु ॥

As भूयिष्ठः ॥ This augment यिद् debarb, the lopa substitution, of the l. sūtra, in the case of इष्ट ॥ The इ in यिद् is for the sake of pronunciation, t

augment being **इ** ॥ Or **इष्ट** may be taken to have lost its **इ** by the foregoing sūtra, and to the **ष्ट**, the augment **यि** may be added.

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ पदानि ॥ ज्यात्, आत्, ईयसः ॥

वृत्तिः ॥ ज्यादुस्वरस्य ईयस आकार आदेशो भवति ॥

160. **आ** is substituted for the first letter of **ईयस्**, after **ज्य** ॥

As **ज्यायान्** ॥ **ज्य** is substituted for **प्रशस्य** by V. 3. 61. 'Lopa' being shut out by the intervening **यिद्** VI. 4. 159, the **आत्** is read in this sūtra. If the anuvṛtti of 'lopa' were present here, then the **अ** of **ज्य** would be lengthened before **यस्** by VII. 4. 25, and we would get the form **ज्यायान्** ॥ The peculiar construction of this sūtra indicates the existence of the following maxim:—**अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिः** 'when an operation which is taught in the aṅgādhikāra (VI. 4, end—VII. 4, end) has taken place, and another operation of the aṅgādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place.' In VII. 4. 25, however, **क्लिङ्** is understood, and lengthening could not have taken place by that rule.

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ र, ऋतः, हल, आदेः, लघोः, (इष्टेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ रश्चब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टेमेयस्सु परतः ॥

Kārikā **पृथुं पृढं पृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।**

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

161. Before the affixes **इष्ट**, **इमन्** and **ईयस्**, **र** is substituted for the **ऋ** in a stem, when this **ऋ** is preceded by a consonant, and is not prosodially long (on account of being followed by a double consonant).

Thus **प्रथिष्ठः**, **प्रथीयान्** and **प्रथिमा** from **पृथु** (V. 1. 122), **अरिष्टः**, **अरीयान्** and **अरिमा** ॥ Why do we say 'the **ऋ**'? Observe **पठिष्ठः** &c. Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe **कजिष्ठः**, **कजीयान्** ॥ Why do we say 'when prosodially short'? Observe **कृष्णिष्ठः**, **कृष्णीयान्**, **कृष्णिमा** ॥ The following are the six words to which this rule applies and to none else:—**पृथु**, **पृढ**, **पृश**, **कृश**, **दृढ**, **परिवृढ** ॥ It therefore, does not apply to words like **कृत**, **मान्**, **आन्**, &c, as **कृतमाचष्टे** = **कृतयति**, **मातरमाचष्टे** = **मातरयति**, **भ्रातरमाचष्टे** = **भ्रातरयति** ॥

विभाषार्जोऽछन्दसि ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, ऋजोः, छन्दसि, (इष्टेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयस्सु परतः छन्दसि विषये ॥

162. Before the affixes **इष्ट**, **इमन्** and **ईयस्**, the **ऋ** of **ऋजु** may optionally be changed to **र**, in the Chhandas.

As **रजिष्ठः** and **कजिष्ठः**, in **रजिष्ठमेति** पन्थानम्, **रजिष्ठः** ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, एक-अच्, (इष्टेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ एकाञ् यङसप्तकं तद्विष्टेनेवस्तु परतः प्रकृत्या भवति ॥
वार्तिकम् ॥ प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥

163. A monosyllabic bha stem retains its original form, without undergoing any change, before the affixes इष्ट, इमन्, and ईयस् ॥

Thus सजिष्ठः, सजीयान्, सजयति from सजिन्, the विन् being elided by V. 3. 65, the stem thus becoming monosyllabic. सजयाति is the causative, formed on the model of इष्ट by the Vārtika under VI. 4. 155. So also सुचिष्टः, सुचीयान् and सुचयति from सुचिन्, the मनुप् being elided as before. Why do we say 'a monosyllabic stem'? Observe वसिष्ठः from वसुमन् ॥ This rule is an exception to VI. 4. 155.

Vārt:—राजन्य, मनुष्य and युवन् retain their original form unchanged before the affix अक ॥ As, राजन्यानां समूहः = राजन्यकम्, मनुष्यकम् ॥ This debar the elision of य required by VI. 4. 151. So यूनां भावः = यौवनिकः with युम् affix (V. 1. 133), in supersession of VI. 4. 144.

इनन्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ इन्, अणि, अ नपत्ये, (प्रकृत्या) ॥
वृत्तिः ॥ इन्नन्तमनपत्यर्थेण परतः प्रकृत्या भवति ॥

164. The final इन् of a bha stem remains unaltered before the non-Patronymic अण् affix.

Thus सांकुटिनम्, सांराविणम्, सांराजिनम् (III. 3. 44 and V. 4. 15). These are formed by the Kṛit-affix इनुष् (III. 3. 44), and then अण् is added in स्वार्थ by 4. 15. So also सारविणम् from सारिन् ॥ Why 'when अण् follows'? Observe इण्डनां समूहः = इण्डम् ॥ It is formed by अम् (IV. 2. 44). Why do we say 'no Patronymic'? Observe मेधाविनाऽपत्यं = मेधावः ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ गाथि, विदथि, केशि, गणिपणिनः, च, (अणिप्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ गाथयन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति ॥

165. गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, गणिन् and पणिन् remain unchanged before the Patronymic अण् also.

Thus गाथिनाऽपत्यं = गाथिनः, विदथिनः, केशिनः, गणिनः, and पणिनः ॥ This also applies to Patronymics.

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ संयोग-आदिः, च, (इन् अणि प्रकृत्या) ॥
वृत्तिः ॥ संयोगप्रदश्च इनाण प्रकृत्या भवति ॥

166. The syllable इन् of a stem ending in remains unchanged before अण्, when a conjunct consonant precedes it.

Thus शाङ्गिनाऽपत्यं शाङ्गिनः, याद्विजः, याज्जणः ॥

अन्, ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ अन्, (अणि प्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ भन्नन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च ॥

167. The syllable अन् of a stem ending in अन् remains unchanged, before अण् affix, whether Patronymic or otherwise.

As सामानः, वैमनः, सौख्यनः, जैल्वनः, from सामन्, वेमन्, सुखन् and जिल्वन् ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ ये, च, अभाव, कर्मणोः, (तद्धिते अन् प्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ यकाराद्यौ च तद्धिते ऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति ॥

168. The syllable अन् of a stem ending in अन्, remains unchanged before a Taddhita beginning with य, when it does not denote existence in abstract or the avocation of some one.

Thus सामसु साधुः = सामस्यः, ब्राह्मण्यः ॥ But राज्ञो भावः कर्म वा = राज्ञ्यम् ॥ राजन् belongs to Purohitādi class and takes यक् (V. I. 128).

आत्माध्वानौ स्वे ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ आत्म, अध्वानौ, स्वे, ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् अध्वन् इत्येतौ स्वे परतः प्रकृत्या भवतः ॥

169. The finals of the stems आत्मन् and अध्वन् remain unchanged before the affix स् ॥

Thus आत्मने हितं = आत्मनीनः (V. I. 9), अध्वानमलङ्कामी (V. 2. 16) = अध्वनीनः ॥ But प्रत्यात्मम् and प्राध्वम् ॥ The first is formed by the samāsanta affix टच् added to the avyayibhāva (V. 4. 108), and the latter by अच् (V. 4. 85).

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥ पदानि ॥ न, म, पूर्वः, अपत्ये, अवर्मणः, (अणि) ॥

वृत्तिः ॥ मपूर्वो ऽन् अवर्मणोणि परतो ऽपत्यर्थे न प्रकृत्या भवति ॥

पार्श्विकम् ॥ मपूर्वप्रतिबंधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥

170. In a stem in अन् with a preceding म्, with the exception of वर्मन्, the ending अन् does not remain unchanged before the patronymic affix अण् ॥

Thus सुषाणोऽपत्यं = सौषामः, चान्द्रसामः from चन्द्रसामन् ॥ Why do we say 'preceded by म्'? Observe सान्वन, preceded by व ॥ Why do we use 'Patronymic'? Observe चमर्णा परिवृता रथ = चामर्ण, the अन् not being changed by VI. 4. 167. Why do we say 'with the exception of वर्मन्'? Observe चक्रवर्मणोऽपत्यं = चाक्रवर्मणः ॥

Vārt :—Optionally so in हितनामन्, as हितनाम्नोऽपत्यं = हितनाम. or हितनामन ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मः, अजातौ, ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारोपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि देल्लोपार्थं निपात्यते ततोऽजातौ अपत्यइत्येव अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति ॥

171. ब्राह्म is irregularly formed from ब्रह्मन्, when not meaning 'a kind or jāti.'

This sūtra should be divided into two (1) ब्राह्मः, the final अन् of ब्रह्मन् is elided, when the अण् affix with the force of the Patronymic, as well as with any other force, comes after it. Thus ब्राह्मो गर्भः, ब्राह्मो हविः, ब्राह्ममन्त्रम् ; ब्राह्मो नारदः ॥ (2) अजातौ, but not so, when the Patronymic denotes a jāti ; for then the अन् of ब्रह्मन् is not elided before the अण् affix : as ब्रह्मणोऽपत्यं = ब्राह्मणः 'a Brahmana'. When jāti is expressed, but अण् has not the force of the Patronymic, the अन् of ब्रह्मन् is elided. As ब्राह्मी औषधि ॥

कार्मस्तच्छील्ये ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ कर्मः, ताच्छील्ये, ॥
वृत्तिः ॥ कार्म इति ताच्छील्यं टिलोपो निपात्यते ॥

172. कर्म is irregularly formed from कर्मन्, by the elision of the final अन्, when the sense is 'accustomed to such an occupation or prompt therein'.

This is formed by ण affix (IV. 4. 62). If this is the case, then by VI. 4. 144, the form कर्म is regularly evolved. The fact is, that ण् and अण् affixes, in the sense of tāchchhīlīka are considered as one, and therefore VI. 4. 167 would have prevented the elision of the final अन् syllable. In fact this proves the existence of the following maxim :—ताच्छीलिके णेऽण् कृतानि भवन्ति ॥ "The same operations which are occasioned by the addition of the affix अण्, take place, whenever the affix ण is added in the sense of one accustomed to that." Thus though डीप् is added, to अण्-formed words, it is also added to ण-formed words, in the feminine : as चोरी ; तापसी &c. The ण taught in V. 2. 101, and III. 1. 140, is excepted. Why do we say, having the sense of accustomed to that? Observe कर्मणः इदम् = कर्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ औक्षम्, अ नपत्ये ॥
वृत्तिः ॥ औक्षमित्यनपत्येण टिलोपो निपात्यते ॥

173. From उक्षन् is formed औक्ष, when not meaning a descendant.

As औक्षं पदम् but औक्षणः = उक्षणे ऽपत्यम्, the अ is elided in the latter example by VI. 4. 135.

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसार्व
क्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिक
जैह्माशिनेय, वासिनायनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सार्व, ऐश्व्याक, मैत्रेय, हिरण्मयानि,
वृत्तिः ॥ दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्माशिनेय वासिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सार्व ऐश्व
मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते ॥

174. The following are irregularly formed ;

Dāṇḍināyana, 2. Hāstināyana, 3. Ātharvaṇika, 4. Jaihmā-sineya, 5. Vāsināyana, 6. Bhraṇḥatya, 7. Dhaivatya. 8. Sārava, 9. Aikshvāka, 10. Maitreya and 11. Hiraṇmaya.

These words are thus derived (1 and 2) शाण्डिनायन and हास्तिनायन from शण्डिन् and हस्तिन् belonging to नडादि class. The affix is क् (IV. 2. 91). If they do not belong to that class, the affix is added irregularly: शण्डिनोऽपर्यथ = शाण्डिनायनः &c. The final इन् is not elided. (3) अथर्वन् belongs to Vasantādi class (IV. 2. 63). The science or work of Atharvan Rishi is also called Atharvan. He who studies that work is called Atharvaṇika: the final is not elided before the इक् affix. (4 and 5) The descendants of जिह्माशान् and वासिन् are Jaihmāsineya and Vāsināyana, the former with the affix इक् of the Subhrādi class (IV. 1. 123), and the latter with the affix किञ् of IV. 1. 157. The finals of the stems are not dropped. (6 and 7) These are derived from भ्रूणहन् and धीवन् with the affix व्यम्, and न् being replaced by त = भ्रूणघ्नो भावः, धीघ्नो भावः ॥ हन् takes त before affixes having an indicatory ण or म् by VII. 3. 32: it might be said त would be added to भ्रूणहन् before व्यम् by that rule. That rule is, however, confined to affixes which come after roots only, and not to Taddhita affixes. That rule does not apply to cases like भ्रौणग्री, वार्धनः ॥ The त in Bhraṇḥatya is therefore, an irregularity. (8) सारव is from सरयू with the affix भञ्, the final भय् being elided, सरय्वा भवः = सारवसुक् ॥ (9) The son of ऐश्वर्य, with अञ् affix (IV. 1. 168), the final उ is elided, or ऐश्वर्यकु जनपदेषु भवः = ऐश्वर्यकः with भञ् affix (IV. 2. 132). Accent on the first or the final. The irregularity consists in the elision of final उ ॥ As one word is ऐश्वर्यकः and the other ऐश्वर्यकः, the sūtra ought to have read this word twice, strictly speaking. The single reading may be justified on the ground, that the sūtra gives ऐश्वर्यक without any accent (eka-śruti), and consequently includes both (एकश्रुतिः स्वर सर्वनाम) ॥

(10) मैत्रेय is from मित्रयु of Grīṣṭyādi class IV. 1. 136, and takes इञ् as मित्रयु + एञ्, here VI. 4. 146, requires Guṇa, but VI. 4. 146, prevents it, and requires lopa of उ, but VII. 3. 2, required the substitution of इय for यु ॥ The irregularity consists in eliding यु altogether as मैत्रेय, the अ of मित्र cannot be elided by VI. 4. 148, before एञ्, as the lopa of यु is considered asidhā VI. 4. 22; however the result is the same, for अ + ए = ए by VI. 1. 97; the single substitute being the form of the subsequent. The plural of मैत्रेय will be मित्रयवः (the plural of मित्रयु); as it belongs of Yaskādi class and loses the affix in the plural (II. 4. 63). Another form of this word is मैत्रेयिक formed under VII. 3. 2. It might be objected that had मित्रयु been read in Bidādi class (IV. 1. 104), it would have taken the affix अञ्, and the form मैत्रेय would have been evolved regularly: as मित्रयु + अञ् = मित्र + इय (VII. 3. 2) + अ = मैत्रेयः ॥ This would have prevented also the necessity of including this word in the Yaskādi class (II. 4.

63), for then by II. 4. 63, अम् formed words would lose the affix in the plural and we would have got the form मिचयवः in the plural. So far it would have been all right, but if मैत्रेय were to be formed with अम् affix, as proposed, then the सच derivative of this word would have required to be formed with अण् affix under IV. 3. 127, and not with बुम् under IV. 3. 126; but we require बुम्, as मैत्रयकः सचः ॥ (11) हिरण्य from हिरण्य with मयद् with the elision of य, हिरण्यस्य विकारः = हिरण्मयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ ऋत्व्य, वास्त्व्य, वास्त्व, माध्वी, हिरण्ययानि, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्य इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

175. In the Veda the following are irregularly formed : R̥itvya, Vastvya Vāstva, Mādhvī, and Hiranyaya.

The word ऋत्व्य is derived from ऋतु, and वास्त्व्य from वास्तु with the affix खत्, उ being changed to व ॥ ऋतो भवम् = ऋत्व्यम्, वास्तो भवम् = वास्त्व्यम् ॥ वास्त्व is from वस्तु, as वस्तुनि भवः = वास्त्वः with the affix अण् ॥ माध्वी from मधु with the affix अण् in the feminine, as माध्वीर्न सन्वोषधीः ॥ हिरण्यय is from हिरण्य with the affix मयद्, the म being elided.

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pāṇini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable painstaking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur,) February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	Rs.	20	0	0
Foreign	£	2	0	0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	Rs.	3	0	0
Foreign	£	0	6	0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	Rs.	30	0	0
Foreign	£	3	0	0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK VII.

THE

ASHTÁDHYÁYI OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

P u b l i s h e r s :

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

TO
Hon'ble Sir John Gedge, Bt. Q. C.,

LATE CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER FIRST.

युवोरनाकौ ॥ १ ॥ पदानि ॥ यु-वोः, अन-अकौ ।

वृत्तिः ॥ यु वु इत्येतयोरुस्त्वविशेषणयोरनुनासिकयणाः प्रत्यययोर्महणं तयोः स्थाने यथासङ्ख्य मन अक
त्येतावादेशौ भवतः ।

Kārikā युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वं यन्तु प्रसज्यते । अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेत्यम् ॥

द्वित्वं नैगमिको लोप एकत्वं नुमनित्यता । आशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं बहि समाश्रितम् ।

1. For यु and वु (nasalised) in an affix, are substituted respectively अन and अक ॥

यु and वु are taken here as stripped of all other indicatory letters, and the semi-vowels are also to be understood to have been nasalised. The अन replaces यु, and अक replaces वु ॥ Thus र्यु (III. 1. 134) = अन, as नन्द् + ल्यु = नन्दनः, सनः ॥ So also व्यु and व्युन् (IV. 3. 23), as सायंतनः, चिरंतनः ॥ वु we find in प्वुल् (III. 1. 133), as कृ + प्वुल् = कर्त्तिकः, हारकः ॥ So also वुन् (IV. 3. 98) as वासुदेवकः, भर्जुनकः ॥

Why do we say nasalised यु and वु? Observe ऊर्णाया युस् (V. 2. 123) Here the यु is not replaced by अन, and we have ऊर्णायुः ॥ So also in मुजिष्ठायां युक्लुको ॥ Here the यु of युक् and युक् (Uṇ III. 21) are not replaced by अन; as युज्युः and युल्युः ॥ In the affixes above mentioned, the semi-vowel is not considered to have the nasal. There are no visible marks of nasality on any affixes, but the maxim is प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥

The word युवोः is the Genitive Singular of युवु considered as a single word, i. e. a Samāhāra Dvandva compound in the singular, and such compounds are always neuter (II. 4. 17), The Genitive Singular of युवु is therefore युवुनः the augment being added by VII. 1. 73. The anomalous form युवोः shows the existence of the maxim that a rule ordaining an augment is not universally valid (अनित्यमागमशासनम्) ॥ Or the युवु may be considered as masculine Dvandva, and then it proves the maxim that the gender need not be taught, the usage of the people settles the gender of a word (लिङ्गमशिष्यं, लोकाभ्यवस्थाल्-लिङ्गस्य) ॥ If, however, युवु be considered an itaretara-yoga Dvandva compound, then its Genitive dual will be युव्वोः, one व् is elided as a Chhandas irregularity, or the ऊ is elided, and we have the युव् + ओः = युवोः an anomalous dual.

प्राचामवृत्तान् किन् बहुलम् ॥ Here the *क्* of किन् is indicatory, showing the position of the accent. But *क्* is replaced by आयन्, so if the *क्* of आयन् were also to be indicatory (इक्) there would have been no necessity of adding *क्* in किन् ॥ Hence the fact of this *क्* in किन् shows that the *क्* in आयन् and इक् are not इक् ॥

ह्यो ऽन्तः ॥ १ ॥ पदानि ॥ ह्यः, अन्तः, ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्ययावयवस्य ह्यस्य अन्त इत्ययमादेशो भवति ॥

3 अन्त is substituted for the ह्य of an affix.

The word प्रत्यय is understood here, but not so the word आदिः ॥ Thus ह्यि becomes भन्ति and ह्य becomes अन्त (III. 4. 78). As कुर्वन्ति, सुन्वन्ति and चिन्वन्ति, so also शयान्ते, the लेट् of शीङ् ॥ Thus शी + लेट् = शी + शप् + आद् + ह्य (III. 4. 54) = शी + शप् + आ + ह्ये (III. 4. 79) = शी + शप् + आ + ह्यै (III. 4. 96) = शी + शप् + आ + अन्ते (VII. 1. 3) = शी + आ + अन्ते = शयान्ते (after guna): as अय इवो विजिग्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥ So also in the Upadi affix ह्यच् (Uṇ III. 126): as कृ + ह्यच् = अर्न्तः, वेदान्तः ॥ This substitution does not take place when ह्य is not part of an affix: as उज्जिहत्वा, उज्जिहत्तुम्, उज्जिहत्तव्यम् ॥ Here also the accent falls on the substitute, according as it is चित् or otherwise. Thus the substitute अन्त of ह्य is first-acute by the rule III. 1. 3; but the substitute अर्न्त of ह्यच् is final acute because of the indicatory च (VI. 1. 763) ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अत्, अभ्यस्तान्, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य ह्यकारस्य अदित्ययमादेशो भवति ॥

4. अत् is substitute for ह्य after a reduplicated verbal stem.

As ईदति, ददति, दधति, जक्षति, जक्षतु; जाग्रति, जाग्रतु ॥ This अत् is replaced by जुलु, as अददुः, अदधुः ॥ Here also the accent will be on the first syllable of the substitute. Thus ईदति, अत, अंते, अंतु, अंताम् in the subsequent sūtras. The accent of the reduplicates, however, is governed by VI. 1. 189, (अभ्यस्तानामादिः) ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ आत्मनेपदेषु, अ नतः, (अत्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मनेपदेषु यो ह्यकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति ॥

5. अत् is always substituted for the ह्य in the Atmanepada, when it is not preceded by a verbal stem ending in अ ॥

Thus चिन्वते, चिन्वताम्, अचिन्वत; लुनते, लुनताम्, अलुनत ॥ Why in the Atmanepada? Observe चिन्वन्ति, लुनन्ति ॥ Why "when not preceded by an अ"? Observe च्यवन्ते, क्लवन्ते, in which, though the roots are च्यु and क्लु, they assume the form च्यव and क्लव when the Vikarana शप् is added; the vikaraṇa is added first, because it is nitya; and then the substitution of अन्त or अत for ह्य, as the case may be. The word अनतः qualifies ह्य, the ह्य should be immediately preceded by a stem ending in a non-अ; if some other letter intervenes, the rule will not apply. Thus from शी—शयान्ते, here between शी and ह्य, intervenes the augment आद्, therefore ह्य is not preceded by a stem ending in non अ, but by आद् ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शीङः, रुट् ॥

वृत्तिः ॥ शीङोऽनुत्तरस्य ह्रादेशस्यातो रुडागमो भवति ॥

6. The अत् substitute of श्, gets the augment रुट्, after the root शी ॥

Thus शेरते, शेरताम्, अशेरत ॥ The augment र् is added at the beginning of the affix, making अत्=रत् ॥ Had this र् been an augment of श्, then like the भाट् augment in शयान्ते, it would have intervened between the शी and श्, and श् not immediately following a non-अ stem, अत् would not have been substituted for श् at all. Therefore रुट् is made the augment of the substitute अत्, and not of श् ॥ The root शी is read in the sūtra with its anubandha इ in order to indicate, that there is no रुट् augment when there is elision of the Intensive affix यङ्, nor any Guṇa. As व्यति शोदयते ॥

It is a general rule that an operation applying to a root which is exhibited with an anubandha, will not apply to the same root in its Intensive-याङ्लुक् form. The following verse shows when operations applying to simple roots will not apply to their Intensive forms :—

द्वितीया शपानुबन्धेन निर्विष्टं यङ्गणेन च ।

यथैकाञ्च ग्रहणं चैव पञ्चतानि न यङ्गुक्ति ॥

“These five sorts of operations will not apply to Intensive-याङ्लुक् forms : 1. When the simple root is exhibited in the sūtra with द्वितीया as श् in VII. 4. 73 is shown as भवति ॥ In Intensive, the perfect will be बाभवाश्चकार and not बभवाश्चकार ॥ 2. Where the root is exhibited with शप्, as the root भृ in VII. 2. 49 is shown as भर ॥ There is बृट् after the Desiderative of simple root but not in Intensive. 3. When a simple root is exhibited with an anubandha, as शीङ् here. 4. Where a guṇa is mentioned in a rule, as इयन् is taught after Divādi-roots (III. 1. 69). It will apply to simple roots of Divādi guṇa, and not to their Intensive. 5. Lastly, where the word एकाञ्च is used in a sūtra. As VII. 2. 10. That rule will apply to एकाञ्च simple roots and not to their Intensives.

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वेत्तेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ वेत्तेरङ्गानुत्तरस्य ह्रादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति ॥

7. The अत् substitute of श् optionally gets the augment रुट् after the verbal stem विद् (वेत्ति) ॥

As संविदते or संविदते; संविदताम् or संविदताम्; समविदत or समविदत ॥ The ^{fir} is the Adādi root here, and does not apply to विन्ते, विन्ताते, विन्ते, which belong to the Rudhādi class (विद् विचारणे) ॥

There is no augment in बहुलृक् here also, as व्यतिवेत्तिरते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (रुट्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति ॥

8. The augment रुद् is diversely applied in the Veda.

Thus देवा अदुह् ; गन्धर्वा अप्सरसो अदुह् ॥ Here अदुह् is the Imperfect (लङ्) plural of दुह् ॥ Thus दुह् + स = दुह् + रत् = अदुह्, the त् being elided by VII. 1. 41. Sometimes, the augment does not take place, as अदुहत् ॥ Owing to the word बहुल, 'diversely', the augment र is added to other affixes also, than स ॥ As अदधत् in अदधमस्य केतवः ॥ This is the aorist in अङ् of the root दध् by III. 1. 57, the guṇa ordained by VII. 4. 16, does not 'diversely' take place.

अतो भिस् ऐस् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ अतः, भिस्, ऐस् ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तावृद्धादुत्तरस्य भिस् ऐसित्ययमविशो भवति ॥

Kārikā ॥ एत्वं भिस् परस्वाद्येव ऐस्त्वमभिव्यति । कृतेष्वेवे भौतपूर्वार्हेस्तु नित्यस्तथा सति ॥

9. After a nominal stem ending in अ, ऐस् is substituted for the case-ending भिस् ॥

As वृक्षैः, वृक्षैः, अतिजरसैः ॥ Why do we say ending in अ? Observe अग्निभिः, वायुभिः ॥ Why 'short अ'? Observe खट्वाभिः, मालाभिः ॥ The adhikāra of "अतः" ('after a short अ'), extends up to VII. 1. 17.

The form अतिजरसैः illustrates some important principles of grammar. अति + जरा = (जराभानिक्रान्त) आतिजर (अ being shortened by I. 2. 48). The word आतिजर ends in अ, and therefore forms its Ins. pl. by ऐस् ॥ Thus अतिजर + ऐस् ॥ Now we apply VII. 2. 101, which says for जरा is substituted जरस् before vowel-beginning case-endings. It should not be objected, that the substitution is ordained for जरा and not जर; for the maxim एकदेशाविकृतमनन्यवद् भवति (a tail-less dog is still a dog) applies here. Having made this substitution, we get अतिजरसैः ॥ Nor should you object that it was the अ of जर which had given occasion to the existence of ऐस्, and that अ should not be destroyed, on the maxim सेनिपातलक्षणो विधिरिति तद् विघातस्य, for this maxim is not universal, as Pāṇini himself shows in employing the form कष्टाय (III. 1. 14), in which ए of the Dative is changed into य by VII. 1. 13, and then this very य causes the destruction of अ and makes it आ (See VII. 1. 13 also).

Kārikā :—If there be substitution of ए for the final अ before the affix भिस् by the subsequent sūtra VII. 3. 103, where will then the present sūtra, causing the substitution of ऐस् for भिस् after stems ending in अ, find its scope, (because there will be no stem left ending in अ)? If even after changing अ into ए, you change the भिस् into ऐस्, because the ए was once अ (भौतपूर्वार्थात्); then the rule of changing भिस् into ऐस् becomes a nitya rule, because it takes effect even after the application of rule VII. 3. 103, and being nitya it debars that rule. Thus वृक्ष + भिस् ॥ Here the subsequent rule VII. 3. 103, requires the अ to be changed into ए ॥ Thus वृक्षे + भिः Now the present rule cannot apply because there is no अवन्त stem. However, if considering that वृक्षे once

was **अन्त**, we change **मि** to **ऐस्** then the rule becomes a *nitya* rule. In fact it is a *nitya* rule and debars the application of VII. 3. 103, within its jurisdiction, VII. 3. 103, finds its scope in **वृक्षेऽस्तेऽस्ते** ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (ऐस्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलमेसादेशो भवति ॥

10. In the Veda the substitution takes place diversely.

That is **ऐस्** is substituted for **मिस्** even after stems which do not end in short **अ**; as **नयः**; and some times the substitution does not take place even after stems ending in short **अ**, as, **देवोभिः सर्वेभिः प्रोक्तम् ॥ देवा देवोभिरागमन्** (Rig Veda I. 1. 4).

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ न, इदम्, अदसोः, अ, कोः, (मिस् ऐस्) ॥

वृत्तिः ॥ इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्मिस् ऐस् भवति ॥

11. This substitution of **ऐस्** does not take place after **इदम्** and **अदस्**, except when they end in **क** ॥

As **एभिः, अमीभिः**, but **इमकैः, अयुकैः** ॥ By VII. 2. 102, **अ** is substituted for the final of **इदम्**, as **इद + अ = इद** (VI. 1. 97). By VII. 2. 113, the **इद** is elided before **मिस्**, and the only portion left is **अ**, which becomes **ए** according to VII. 3. 103. For the final of **अदस्** is similarly by VII. 2. 102, **अ** substituted, and **अद + अ = अद** (VI. 1. 97), and according to our present sūtra, the form in Ins pl. would be **अदेभिः**, but **इ** is changed to **म** by VIII. 2. 80, and **ए** to **ई** by VIII. 2. 81.

The exception made with regard to these forms ending in **क**, shows the existence of the following maxim : **तदमध्यपतितस्तदमहणेन गृह्यते** "Any term that may be employed in Grammar denotes not merely what is actually denoted by it, but it denotes also whatever word-form may result when something is inserted in that which is actually denoted by it."

The sūtra has not been made as **इदमशतोः कान्**, for had it been so constructed the rule would have applied to the **क** ending **इदम्** and **अदस्** and to no other **क** ending pronoun, and we could not get the forms **सर्वकैः, विश्वकैः** ॥ Moreover such a construction would have made **ऐस्** applicable to **इदम्** and **अदस्** also in their simple states : i. e. we could not have got the forms **एभिः** or **अमीभिः** ॥ Therefore the negative construction **न अकोः** is used in sūtra in order to prevent the rule of contrariety.

टाडसिङ्गसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ टा, ङ्सि, ङ्साम्, इन, आत्, स्याः, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरस्यां टाडसिङ्गसाम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् ॥

12. After a stem ending in **अ**, are substituted **इन्** for the Instrumental ending **आ**; **आत्** for the Ablative ending **अस्**, and **स्य** for the Genitive ending **अस्** ॥

Thus **वृक्षेण** and **वृक्षेण**; **वृक्षान्** and **वृक्षान्**; and **वृक्षस्य** and **वृक्षस्य** ॥ After stems not ending in **अ** we have the original ending, as **पत्न्या, सख्या** ॥ Some

would have the forms अतिजरसिन and अतिजरसान्. This is on the analogy of अतिजरसः [See Sûtra 9 ante]. Thus अति + जर = अतिजर (I. 2. 48). Then by VII. 2. 101, जरस् is substituted for जर before the vowel-affixes. These forms are not supported however by Patanjali. According to him the forms will be either अतिजरेण, अतिजरान्, or अतिजरसा and अतिजरसः but never अतिजरसिन and अतिजरसान् ॥

कुर्यः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ डेः, यः, (अतः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ डेः इति षतुर्थैकवचनस्य ग्रहणम् अकारान्तावङ्मादुत्तरस्य डे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति ॥

13. After a stem ending in अ, there is substituted य for the Dative ending ए ॥

Thus वृक्षाय, वृक्षाय, the अ is lengthened by VII. 3. 102, in spite of the maxim संनिपातलक्षणो विधि रनिमित्तम् तद्वावधातस्य ॥ "That which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination". Thus य is substituted here, because the preceding word ends in a short अ, thus this short अ occasioned the existence of य, therefore this य cannot occasion the destruction of अ ॥ But that however it does, for it is on account of this य, that the preceding अ is replaced by आ ॥

The डेः is the anomalous genitive case of the Dative ending डे; this affix is exhibited without any vibhakti in VII. 1. 28. The डेः should not be taken as the Genitive singular of डि the affix of the Locative singular.

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ पदानि ॥ सर्वनाम्नः, स्मै, (अतः डे) ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तास्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति ॥

14. After a Pronominal stem ending in अ, स्मै is substituted for the ए of the Dative.

As सर्वस्मै, विश्वस्मै, यस्मै, तस्मै ॥ But भवते where the Pronoun does not end in अ ॥ When अङ् is substituted for इङ् (II. 4. 32) in anvadeśa sentences, then we have the form अस्मै ॥ But in अय इङ् + डे = अय अ + ए = अया + ए, here the preceding word ends in आ and we could not have ए replaced by स्मै ॥ Therefore we infer that स्मै being an antaraṅga operation should be substituted first, and the sandhi afterward and we get अयास्मै ॥ (See VII. 2. 102 for the change of अङ्, तङ् &c into य, त &c). The change of ए into स्मै is antaraṅga as it depends upon one word, while the एकादेशा long आ is bahiranga because it is an operation depending upon two words.

ऊसिङ्गोः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ पदानि ॥ ऊसि, ङ्गोः, स्मात्, स्मिनौ, (अतः सर्वनाम्नः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊसि डि इत्येतयोरेकारान्तास्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मान् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः ॥

15. After a Pronominal stem ending in अ, स्मात्

is substituted for the Ablative ending अस् and स्मिन् for the Locative ending इ ॥

Thus सर्वस्मान्, विश्वस्मान्, यस्मान्, तस्मान् and कस्मान् ॥ सर्वस्मिन्, विश्वस्मिन् यस्मिन्, तस्मिन् and अन्यस्मिन् ॥ But भवतः and भवति from भवन् ending in a non-अ and वृक्षान् and वृक्षे in non-pronouns. See VII. 2. 102 for यद् तद् &c.

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥ पदानि ॥ पूर्व-आदिभ्यः, नवभ्यः, वा, (सर्व-नाम्नः ङसिङ्याः स्मान् स्मिनौ) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्नि उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मान् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥

16. स्मान् and स्मिन् are optionally substituted for the Ablative and Locative endings, after पूर्व and the eight that follow it (I. 1. 34).

Thus पूर्वस्मान् or पूर्वात्, पूर्वस्मिन् or पूर्वे, परस्मान् or परात्, परस्मिन् or परे, अवस्मान्, or अवरात्, अवरास्मिन् or अवरे, वक्षिणस्मान् or वक्षिणात्, वक्षिणस्मिन् or वक्षिणे, उत्तरस्मान्, or उत्तरात्, उत्तरस्मिन्, or उत्तरे, अपरस्मान्, or अपरात्, अपरस्मिन्, or अपरे, अधरस्मान्, or अधरात्, अधरस्मिन्, or अधरे, स्वस्मान्, or स्वान्, स्वस्मिन् or स्वे, अन्तरस्मान् or अन्तरात्, अन्तरस्मिन् or अन्तरे ॥ नवभ्य इति किञ्च, यस्मान्, यस्मिन् ॥

Why do we say 'nine only' ? Observe यस्मान् and यस्मिन्, no option is allowed here.

जसः शी ॥ १७ ॥ पदानि ॥ जसः, शी, ॥

वृत्तिः ॥ आक्रान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति ॥

17. After a Pronominal stem ending in अ, ई is substituted for the nominative plural अस् ॥

Thus सर्वे (सर्व+ई), विश्वे, ये, के, ते ॥ Though सर्व+इ would have also given सर्वे, the long ई is taken for the sake of subsequent sūtras, in forming जपुणी, जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ औङः, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तावङ्गादुत्तरस्यौङः शीत्ययमादेशो भवति ॥

Kārikā—औकारोयं शीविभो ङिङ्गृहीतो ङिङ्गास्माकं नास्ति कोयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य आसंजनस्मिन्ङिङ्कार्ये ते इयां प्रसक्तं स शेषः ॥

ङित्वं विद्याङ्गनिर्देशमात्रं वर्णे यस्यात्तच्च विद्यात्तशरी ।

वर्णश्चायं तेन ङित्वप्यंशोर्वा निर्देशाय पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

18. After a stem ending in the feminine affix आ, ई is substituted for the dual endings औ of the Nominative and Accusative.

Thus खट्वे तिष्ठतः, खट्वे पश्य, बहुराजे (IV. 1. 13), कारीषगन्धे ॥ The इ in औ is for the purposes of included औद् also. There is, in fact, no such affix as औद् taught by Pāṇini any where. The following Karika raises this question and certain doubts in the first verse and then answers them in the second.

Kārikā.—In this rule about शी, the letter ओ has been enunciated with an indicatory इ; but we have no ओ with a इ, taught any where. What sort of sūtra construction is this? If you say, the use of इ is to form a common term for the two affixes ओ and औद्, then by so doing, डित् operations must be performed with regard to this शी of yours, and this is an error. [शी replacing डित् औद् will be considered as डित्, and being डित्, it will take the augment याद् by VII. 3, 113: and the form will be खट्टये and not खट्टे] ॥

Ans.—The इ should be considered here as merely indicating the letter ओ, and as not an इन्, so that whatever will apply to the letter ओ will apply to any form beginning with it, by the maxim यस्मिन् विधि तदादावल् ग्रहणे ॥ Or औद् may be considered as merely the letter ओ and not any particular affix, and इ is added only for the sake of facility of pronounciation, like इ in क्वाएष् औ being merely a letter, will include all affixes having the letter ओ as their significant part: and thus the औड not being a डित् affix the rule VII. 3. 113, will not apply: and so there is no anomaly. Or the form औद् may be considered as the affix of the dual, for Nominative and Accusative in the terminology of Ancient Grammarians, and will not produce डित् effects, because the anubandhas of the Ancients do not produce their effects in this Grammar of Pāṇini: i.e. the rules regarding anubandhas made by Pāṇini refer to the anubandhas made by him and not by older authors.

नपुंसकाश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, च (औडः शी) ॥
वृत्तिः ॥ नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औडः शी इत्ययमादेशो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

19. After a neutral stem, ई is substituted for the nom. and acc. dual औ ॥

Thus कुण्डे तिष्ठतः, कुण्डे पश्य ॥ कुण्ड + ई = कुण्डे. the अ of कुण्ड required to be elided by VI. 4. 148. This is, however, not done by the following

Vart.—Prohibition should be stated in the case of the affix शी ॥ Therefore the अ is not elided.

Similarly वृषिनी, मधुनी, वपुणी, जतुनी ॥ The augment न् is added by VII. 1. 73.

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥ पदानि ॥ जस्, शसोः, शिः, ॥
वृत्तिः ॥ नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औडः शी इत्ययमादेशो भवति ॥

20. After a neutral stem, इ is substituted for the endings of the Nominative and Accusative Plural (जस् and शस्) ॥

Thus कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, वृषीनि, मधूनि, वपुणि, जतूनि ॥ The augment is by VII. 1. 72, The word शस् in the sūtra being read along with जस्

denotes the Accusative Plural ending **सस्** and not the Taddhita affix **सस्** (V. 4. 43); as **कुण्डसो वसति, वनसः प्रविशति ॥**

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अष्टाभ्यः, औश्, ॥

वृत्तिः ॥ अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते तस्मादुत्तरयोर्जदशसोपशित्यमादेशो भवति ॥

21. After the stem **अष्टा** (the form assumed by **अष्टन्** VII. 2. 84), **औश्** is substituted for the endings of the Nominative and Accusative Plural.

As **अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्य ॥** Why have we taken the form **अष्टा** and not **अष्ट**? Observe **अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य ॥** This peculiar construction of the present sūtra (**अष्टाभ्यः** instead of **अष्टनः**) indicates, that the **आ** substitution for the **म्** of **अष्टन्** is optional. This sūtra is, moreover, an exception by anticipation, to the following sūtra, by which the plural Nom. and Acc. endings are elided after the numerals called **षष्** ॥ The elision of case-endings taught by II. 4. 71, is not, however, barred by this rule; the elision taught therein will take place, whether this rule applies or not. Thus **अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः ॥**

The present rule applies even when **अष्ट** is at the end of a compound, as **परमाष्टौ, उत्तमाष्टौ ॥** But in **प्रियाष्टानः**, **औ** does not come, as **अष्टन्** has not assumed the form **अष्टा** here i.e. it has not lost its **न्** ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ षड्भ्यः, लुक्, ॥

वृत्तिः ॥ षट्संतकेभ्य उत्तरयोर्जदशसोलुग्भवति ॥

22. The Nom. and Acc. Plural endings are elided after the Numerals called **षष्** (I. 1. 24).

As **षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य, षट्च, सप्त, नव, दश ॥** The rule applies even to compounds ending with 'shash' words: as **परमषट्, उत्तमषट्**, but the 'shash' should be the principal; if it is only a secondary member of the compound, the rule will not apply: as **प्रियषषः, प्रियषट्चानः ॥** For the elision of **न्** see VIII. 2. 7.

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सु, अमोः, नपुंसकात्, ॥

वृत्तिः ॥ सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति ॥

23. The nom. and acc. singular case-endings **सु** and **अम्** are elided after a Neutral stem.

As **सु तिष्ठति, सपि पश्य, मधु तिष्ठति, मधु पश्य ॥** So also **जपु** and **जतु ॥** In **तद् ब्राह्मणकुलम्** the word **तद्** has lost its nom. sing. ending by this rule, which has thus superseded the subsequent rule VII. 2. 102, by anticipation, by which **म्** replaces the final **इ** of **तद्** ॥ Or this **luk** rule of the present sūtra is a Nitya rule compared with VII. 2. 102. How can this be a nitya rule when it is set aside by the next rule **अतोऽम् ॥** We still call this rule nitya, on the maxim

यत्न च लक्षणान्तराण निमित्तं विहन्यते न तद्वनित्यम् "(an operation) the cause of which would, (after the taking effect of another operation that applies simultaneously), be removed by another (third rule), is not, (on that account regarded as) not nitya". For here the cause which is luk-elision, is removed by the following aphorism अतोऽम् which ordains an अम् instead of *luk*, and not by VII. 2. 102. For the application of rule VII. 2. 102, the necessary condition is that a case-affix should follow तद् &c. But when the case-affix itself is luk-elided, the substitution taught in that sūtra cannot take place.

अतो ऽम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अतः, अम्, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताग्रप्रुसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति ॥

24. After a Neutral stem in अ, अम् is substituted for सु and अम् the endings of the nom. and acc. sing.

As कुण्डं तिष्ठति, कुण्डं पश्य ॥ So also वनम्, पीठम् ॥ Why do we not say 'म् is substituted'? कुण्ड + म् = कुण्डाम्, thus there would be lengthening if only म् was taught (VII. 3. 101), while कुण्ड + अम् = कुण्डम् (the single substitution of the form of the antecedent by VI. 1. 107).

अद्भुत इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अद्भुत, इतरादिभ्यः, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्भुत इत्ययमादेशो भवति ॥

Kārikā अपृक्तश्चेदमो लोपो निवृत्ते इतरादिषु । अद्भुतत्वाद्भुतराशीनां न लोपो नापि शिथिता ॥

25. अद्भुत is substituted for the Nom. and Acc. singular endings सु and अम् after the five Pronouns इतर &c. (i. e. the stems formed with the affixes 1. इतर, and 2. इतम्, and the stems 3. इतर, 4. अन्य and 5. अन्यतर).

These are the five pronouns, which in the list of Sarvanāmans are read together (See I. 1. 27):—इतर, इतम्, इतर, अन्य and अन्यतर ॥ Thus कतर + अद्भुत = कतरम् (the अ of katarā elided by ङ्): as कतरम् तिष्ठन्ति, कतरम् पश्य ॥ So also कतम्, इतरम्, अन्यतरम् and अन्यम् ॥ Why after these five only? Observe नेमं तिष्ठन्ति, नेमं पश्य ॥ Why do we make the affix have an indicative ङ्? In order to prevent the lengthening of the vowel in the nominative singular: as कतर + अन् = कतरान् by VI. 1. 102. In the case of the accusative, अन् being the substitute of अम् will be sthānivat, and give us कतरम् by VI. 1. 107 even without ङ् ॥ Why not make the affix merely न् and not अन्ङ्; it would give कतरम् &c without the application of any rule of Sandhi? The simple न् would not give us the Vocative हे कतरम्, The final would have been elided in the Vocative, as being an aprīkta. See however VI. 1. 69.

Kārikā:—If in the sūtra VI. 1. 69, there is the anuvṛtti of the word 'aprīkta', then there is fault with regard to अम् (i. e. the vocative of members in अम् will not be elided, हे कुण्डम् will be the form required and not हे कुण्ड); if

however, the anuvṛtti of aprkta ceases, there will be anomaly with regard to pronouns कतरन् &c (i. e. we shall not have the form हे कतरन् but हे कतर). Therefore, by reading the affix अन् with an indicatory इ i. e. reading it as अइ, we get out of this dilemma, and so there is not the elision of अन् in कतरन् &c in the vocative; nor is there lengthening of the vowel (कतरान्, which would have been the form had there been no इ).

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ न, इतरात्, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ इतराच्छन्दस्योः स्वमोच्छन्दसि विषये अइदेशो न भवति ॥

26. In the Veda, अत् (or अद्) is not the substitute of सु and अम् Nom. and Acc. Sg. endings, after इतर ॥

As इतरमितरमण्डमजायत; वार्त्तमितरम् ॥ Why in the Vedas? See इतरम् काष्ठम्, इतरम् कुङ्कुम् ॥ Had this sūtra been placed immediately after अतोऽम् (VII. 1. 24), we could have made it simpler by saying इतराच्छन्दसि; the present position of the sūtra indicates that we should divide it into two, to include other cases. In the case of एकतर, the अइ substitution does not take place, either in the Veda or in the Common Language. As एकतरं तिष्ठति, एकतरं पश्य ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ युष्मदस्मद्भ्याम्, ङसः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्विद्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽक्षित्ययमादेशो भवति ॥

27. अश् (I. 1. 55), is substituted for the Genitive ending अस्, after युष्मद् and अस्मद् ॥

Thus तव and मम ॥ The indicatory श् of अश् shows that by I. 1. 55, the whole of the affix अस् is to be replaced: otherwise it would have replaced only the first letter of the affix; and the affix not being a substitute-affix, rule VII. 2. 89, would not be applicable to it. The तव is substituted for युष्मद्, and मम for अस्मद् by VII. 2. 96; and तव + अ (अश्), and मम + अ = तव and मम् by VI. 1. 97.

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ ङे, प्रथमयोः, अम्, ॥

वृत्तिः ॥ ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोः रमित्ययमादेशो भवति ॥

28. अम् is substituted for the Dative ending ए and for the endings of the nom. and acc. in all numbers, after the stems युष्मद् and अस्मद् ॥

The ङे the ending of the Dative is exhibited anomalously in the sūtra without any case ending (compare VII. 1. 13, ङेः) प्रथमयोः means 'of the first and second cases.' Thus युष्मद् + ङे = तुभ्यद् + ङे (VII. 2. 95) = तुभ्य + ङे (VII. 1. 102) = तुभ्य + अम् (VII. 1. 28) = तुभ्यम् (VI. 1. 107 or 97); similarly मयाम् ॥ So also युष्मद् + सु = त्वद् + सु (VII. 2. 94) = त्व + सु (VII. 2. 94) = त्व + सु (VII. 2. 102) = त्व + अम्

(VII. 1. 28) = **स्वम्** (VI. 1. 97 or 107). Similarly **अहम्** ॥ So also **युवाम्** and **आवाम्** by VII. 2. 92 and VI. 2. 88; **यूयम्** and **वयम्** by VII. 2. 93 and VI. 1. 97 or 107, **त्वाम्** and **माम्** by VII. 2. 97 and VII. 2. 87; and **युवाम्** and **आवाम्** as before.

शसो न ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शसः, न, ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्भाषादुत्तरस्य शसो नकारदेशो भवति ॥

29. **न्** is substituted for the **स्** of **अस्** the affix of the Accusative Plural after **युष्मद्** and **अस्मद्** ॥

As **युष्मान्** and **अस्मान्** (द् elided by VII. 2. 90, and lengthening by VII. 2. 87). **युष्मान् ब्राह्मणान्** । **अस्मान् ब्राह्मणान्** । **युष्मान् ब्राह्मणीः** । **अस्मान् ब्राह्मणीः** । **युष्मान् कुलानि** । **अस्मान्कुलानि** ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ भ्यसः, भ्यम् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्भाषादुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवतिः ॥

30. **अभ्यम्** is substituted for the Dative **भ्यस्** after 'yushmad' and 'asmad.'

As **युष्मभ्यम्** and **अस्मभ्यम्** ॥ As the sūtra is constructed (**भ्यसो भ्यम्**) it is not easy to say whether the substitute is **भ्यम्** or **अभ्यम्** ॥ If it is **भ्यम्**, then we have two cases, (1) eliding the final **द्** of yushmad and asmad, by VII. 2. 90, and adding **भ्यम्** (2) eliding **अद्** of yushmad and asmad by VII. 2. 90, and adding **भ्यम्** ॥ It will be shown hereafter that VII. 2. 90, is capable of two explanations, one by which yushmad and asmad lose their **द्** only, and by another **मद्** ॥ Similarly with **अभ्यम्** we have also two cases: Thus we have four cases. (1) yushma + bhyam, (2) yushm + bhyam, (3) yushma + abhyam, (4) yushm + abhyam. In the case of the first (yushma + bhyam) we can get the proper form, though it may be objected that yushma + bhyam should be equal to **युष्मभ्यम्** by VII. 3. 103: this **ए** substitution will not take place, however, by force of the maxim **अङ्गवृत्तं पुनर्वृत्तावविधिं निर्दिष्टस्य** "when an operation which is taught in the angādhikāra has taken place, and another operation of the angādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place."

The second case is an impossibility, namely, yushm + bhyam can give is no form. The third case yushma + abhyam will give us the proper form **युष्मभ्यम्** (**अ + अ = अ** by VI. 1. 97). Moreover the accent also will be on the middle **युष्मभ्यम्** by VI. 1. 161, the udātta **अ** of yushma being elided by the anudātta **अ** of **अभ्यम्**, the acute will be on the anudātta **अ** ॥ It should not be objected that in VI. 1. 161, the word **अन्त** of VI. 1. 159 is understood, and the accent will be on the final. We have shown in that sūtra, that the udātta will fall on the **आदि** (beginning) of the anudātta term which causes the elision ॥ The fourth alternative yushm + abhyam is free from all objections.

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्या, अत् ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्या भ्यसौ युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्य भवित्ययमादेशो भवति ॥

31. अत् is substituted for the Ablative भ्यस्, after

युष्मद् and अस्मद् ॥

As युष्मत्, अस्मत् ॥ The द् is elided by VII. 2. 95, before the case ending भ्यस्, and युष्म + अत् = युष्मद् by VI. 1. 97.

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ एकवचनस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्यावित्ययमादेशो भवति ॥

32. This substitution of अत् is made in the singular number also of the ablative, after yushmad and asmad.

As स्वद् and मद् ॥ For the substitution of स्व and म see VII. 2. 97; and स्व and म + अत् = स्वद् and मद् by VI. 1. 97.

साम आकम् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ सामः आकम् ॥

वृत्तिः ॥ साम इति षष्ठीबहुवचनमागतमुदकं गृह्यते, तस्य युष्मदस्मद्भाषुत्तरस्याकार्त्तययमादेशो भवति ॥

33. आकम् is substituted for the Genitive plural affix साम् (VII. 1. 52), after yushmad, and asmad.

साम् is the affix आम् of the Genitive plural with the augment स ॥ Thus युष्माकम् and अस्माकम् ॥ Why is it read साम् and not आम्, when there is no स at the time when the substitution is ordained? It is read as साम् in order to indicate that आकम् will not get the augment स, for otherwise 'yushma' and 'asma' having lost their 'd' by VII. 2. 90, end in अ, and so by VII. 1. 52, would cause the genitive affix to get the augment स; the present sūtra removes that also. The substitute is exhibited with a long आ, in order to make अ + आ = आ in युष्म + आकम्, had it been short अ, then there would have been no lengthening but अ + अ = अ by VI. 1. 97. If you say 'the very fact that अकम् was taught and not कम्, would prevent para-rūpa and cause lengthening'; we reply, that the अ of अकम् would find its scope in preventing ए substitution. For without अ, we should have युष्म + कम् = युष्मेकम् (VII. 3. 103).

आत औ णलः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ आतः, औ, णलः ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्ताद्भाषुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति ॥

34. औ is substituted for णल्, the affix of the first and third person singular of the perfect, after roots ending in long आ ॥

Thus पवौ, तस्थौ, जग्मौ, मज्जौ, from पा, स्था, ग्ले (ग्ला) and ग्ले (ग्ला) ॥ The form पवौ is thus evolved, पा + णल् = पा + अ ॥ Here three operations simultaneously present themselves for application, namely; 1. Reduplication, 2. Length-

thening; by the single substitution of one long vowel आ, for आ+अ; and 3. The substitution of औ for आ by the present sūtra. In what order should these operations be then performed? First the affix अ should be replaced by औ, then the single substitution of औ for आ+औ; and then treating it as sthānavat, and then reduplication. For if the single substitution of आ for आ+अ had taken place first, then there would be no scope for औ substitution, therefore the औ substitution, should take place first. Thus we have पा+औ = पौ; this vṛiddhi-ekādeśa, is treated as sthānavat by I. 1. 59, and it causes reduplication. The vṛiddhi-ekādeśa should first take place (i.e. आ+औ = औ) and then the reduplication, because the former rule is subsequent to the latter.

तुष्टोस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ तु, ह्योः, तातङ्, आशिषि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तानङ्कविशो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

35. तातङ्क is optionally substituted for the affixes तु and हि of the Imperative, when benediction is meant.

As जीवताद् भवान्, जीवतान् स्वप्, जीवतु भवान्, जीव स्वप् ॥ The ङ् prevents Guṇa and Vṛiddhi, (I. 1. 4), and the substitute replaces the whole affix (I. 1. 53 notwithstanding). The substitute is not sthānavat पित्, though it replaces a पित् affix, because it has its own indicatory letter ङ्, and ङित् does not become पित्; and consequently in ज्ञतान् ई is not added to the affix, by VII. 3. 93, ई being added only to पित् affixes after ङ् ॥ When not denoting benediction, we have not this substitution: as ग्रामं गच्छतु भवान् or गच्छ ग्रामम् ॥

The affix तातङ्क being a substitute of हि, is like हि, and, therefore, rules propounded with regard to हि, will apply to तातङ्क also. Thus VI. 4. 105 says that after stems ending in short अ, the हि is elided: therefore, after such words तातङ्क should also be elided. Therefore we cannot get the form जीवतान् स्वप् for जीवस्वप् ॥ This objection, however, is futile; for, in the sūtra भतो हे (VI. 4. 105), there is the anuvṛitti of हि from sūtra VI. 4. 101 (हु हलभ्यो हे ङित्) ॥ So that भतो हे should be construed as meaning "there is the elision of हि when it is of the form हि, and not when it assumes the form तातङ्क" ॥

The object of ङ् in तातङ्क is, as we have said above, for the sake of preventing Guṇa and Vṛiddhi. It should not be said that the object of ङ् in तातङ्क is for the sake of अनङ्कविधि: by the application of sūtra ङित् (I. 1. 53), just as the substitutes अनङ्क &c (VII. 1. 93 and 94) apply to the finals. For by so doing, तातङ्क would replace only the ङ् of तु and the ङ् of हि, which is not desired. And the case of तातङ्क is to be distinguished from अनङ्क, for in अनङ्क the ङ् has no other object but to prevent sarvādeśa; but in तातङ्क we see that ङ् has another object, namely, the prevention of Guṇa and Vṛiddhi; and ङ् having thus found scope, the तातङ्क substitute will be governed by the general rule अनेकाङ् शित् सर्वस्व (I. 1. 55).

The Kārikā given below raises these points.

Kārikā:—तातङि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिभेदश्च तथा न ।

हेरधिकारं हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातङो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वहनङादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

Kārikā:—In तातङ् the ङ् is for the sake of preventing Guṇa and Vri-
ddhi (संक्रम = गुणवृद्धिप्रतिषेधः) ॥ If it be said, it is for the sake of अन्त्याविधि by I.
1. 53; we say it is not so. (If you say that after roots ending in short अ, तात्
should be elided, by VI. 4. 105 read with I. 1. 56, we reply): when the anuvṛtti
or adhikāra of हि was already existent in the sūtra VI. 4. 105 from sūtra VI.
4. 101, the express employment of हि in VI. 4. 105, indicates that the lopa rule
does not apply to तातङ् ॥ (The lopa-rule not applying to तातङ्, it follows that
it replaces the whole of हि and not only its final). The ङ् in तातङ् finds its
scope in preventing Guṇa and Vriḍdhi, therefore, it is not for the sake of antya-
vidhi (I. 1. 53). The डित्व in अनङ् &c has no other scope, therefore, these subs-
titutes replace the final only.

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ विदेः, शतुः, वसुः ॥

वृत्तिः ॥ विद्वे ज्ञानइत्यतस्माद्धातोर्हत्तरस्य शतुर्वसुर्वादेशो भवति ॥

36. वसु is substituted for the Present Participle
affix शतृ after the root विद् 'to know'.

Thus विद्मस (n. s. विद्मन्). विद्वांसो. विद्वांसः ॥ The words formed with affixes
having an indicative उ or ऋ (उगिन्) add a न् in their strong cases (VII. 1. 70),
and form their feminine with unaccented ई ॥ शतृ is an affix having an
indicatory ऋ, therefore its substitute would also be considered as having an
indicatory ऋ, the उ of वसु therefore is not absolutely necessary for the
purposes of उगिन् operations. वसु is so written, in order that in the sūtra वसो
संप्रसारणं (VI. 4. 131.), both क्वसु and वसु should be included. Nor can we ob-
ject that in the above mentioned sūtra, वसु with one indicative letter being
taken, cannot include an affix like क्वसु having two indicative letters,—on the
maxim एकावुबन्धकमहणं न द्व्यवुबन्धकस्य—for if that were so, there was no necessity
of उ in वसु ॥ Some read the anuvṛtti of the word optionally into this: and
we have विदन्, विदन्तौ, विदन्तः formed with शतृ (see V. 4. 38).

समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ समासे, अनञ्, पूर्वे, क्तः ल्यप् ॥

वृत्तिः ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति ॥

37. In a compound, the first member of which is
an Indeclinable but not नञ्; ल्यप् is substituted for क्त्वा ॥

Thus प्रकृत्य, प्रहृत्य ॥ The tvā is added by III. 4. 21, the compounding is by
II. 2. 18, and तुक् by VI. 1. 71. पार्श्वतः कृत्य, The tvā is added by III. 4. 61. and
compounding is by II. 2. 22. नानाकृत्य; द्विधाकृत्य The tvā is added by III. 4. 62.
Why do we say 'in a compound'? Observe कृत्वा कृत्या. Here the counter exam-

ple is क्त्वा, which is preceded by an Indeclinable क्त्वा, but as it is not compounded, there is no substitution. Why do we say 'not preceded by नञ्'? Observe अक्त्वा, अहृत्वा, परमक्त्वा, उत्तमक्त्वा ॥ The word अनञ् means 'other than नञ्', and means words of the same class as नञ्, i. e. Indeclinables: and does not mean words which are not Indeclinables. The compounds like स्नात्वाकालक contained in the class of मयूरस्थसक &c (II. 1. 72.), do not take ल्यप् anomalously. Or the word समासे is in the Locative with the force of specification: and means those compounds which are specifically formed with क्त्वा and not any compound in general.

Now by the rule I. 1. 72, क्त्वा would denote a form ending with क्त्वा; and would include the case of a compound ending in क्त्वा. But this general rule is modified by the maxim प्रत्यय ग्रहणे यस्मान् स विहित स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् "an affix denotes, whenever it is employed in grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added and ends with the affix itself." But the affix क्त्वा is never ordained after a compound. Therefore, the case of compounds ending in क्त्वा, would not be covered by the mere employment of क्त्वा. Then comes the maxim कृद् ग्रहणे गति कारक पूर्वस्यापि ग्रहणे 'a kṛit affix denotes whenever it is employed in grammar, a word-form which begins with that to which that kṛit affix has been added and which ends with the kṛit affix, but moreover should a gati, or a noun such as denotes a case-relation have been prefixed to that word-form, then the kṛit affix must denote the same word-form together with the gati or the noun which may have been prefixed to it." By this a compound also may end in क्त्वा. This maxim will cover cases like प्रकृत्य, पार्श्वत कृत्य but not उच्च कृत्य &c because उच्चः is neither a gati nor a kāraka. Hence the employment of the word समासे in the sūtra, and also of the word अनञ्पूर्वे, for नञ् is neither a Gati nor a Kāraka.

In the case of प्रधाय and प्रस्थाय this maxim applies:—अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते "a Bāhiranga substitution of ल्यप् supersedes even antaranga rule". What are these antaranga rules superseded by the substitute ल्यप्? (1) हित्वे—the substitution of हि for धा (VII. 4. 42). Thus हित्वा but प्रधाय and not प्रहित्वा ॥ (2) इत्वे—the substitution of इद् for ई (VII. 4. 46)—as इत्वा, but प्रधाय and not प्रइत्वा ॥ (3) आत्वे as required by VI. 4. 42: as खात्वा, प्रखाय and प्रखल्य ॥ (4) इत्वे—as स्थित्वा but प्रस्थाय ॥ (5) ईत्वे by VI. 4. 66, as पीत्वा but प्रपाय ॥ (6) वीर्षत्वे by VI. 4. 15, as शात्वा but प्रशाल्य ॥ (7) शुद् by VI. 4. 19, as पृष्ट्वा but आपृच्छ ॥ (8) कृद्—as कृत्वा ॥ (9) इद् (VII. 2. 56)—देवित्वा but प्रदीव्य ॥

क्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ क्त्वा, अपि, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादिशो भवति अपिशब्दात्त्ययवपि भवति छन्दसि विषये ॥

38. In the Veda the क्त्वा also, as well as ल्यप्, is substituted for क्त्वा, after an Indeclinable compound, other than one preceded by the Negative तञ् ॥

Thus कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा, प्रत्यङ्चर्मकं प्रत्यर्धयित्वा ॥ So also we have ल्यप्, as उद्भूय जुहोति ॥ The sūtra could have been made shorter by saying merely वा छन्दसि; not doing so indicates that conditions and limitations are set aside in the Vedas in applying this affix. Therefore ल्यप् is applied even when there is no compound, as, अर्घ्यं तान् देवान् गतः ॥ The word छन्दसि governs the following sūtras upto VII. I. 50, inclusive.

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाज्यायाजालः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ सुपाम्, सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे, या, डा, इया, याच्, आलः ॥

वृत्तिः ॥ छान्दसि विषये सुपां स्थानं सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आन् शे या डाज्या याच् आल इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सुपां सुपो भवन्ति इति वक्तव्यम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयाडियाजोकाराणामुपसंख्यानम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ आडयाजयामुपसंख्यानम् ॥

39. The following irregular endings are substituted for the various case endings in the Veda: (1) सू of the Nom. Sg. for अस् of the Plural, (2) the *luk*-elision of the case-endings, (3) the single substitution of the homogeneous long vowel for the end vowel of the stem, (4) आ, (5) आत्, (6) ए (शे) for the ending of the Nom. Plural, (7) या, (8) आ (डा), with the elision of the last vowel and the consonant, if any, that follows it in the stem, (9) या (ज्या) with the similar shortening of the stem (10) या (याच्) and आ (accent of ल) ॥

Thus (1) अनुभ्रा ऋजवः सन्तु पन्थाः (for पन्थानः) Rig Veda X. 85. 23.

Vart:—It should be stated that case-endings replace case-endings promiscuously, as, धुरि दक्षिणायाः (for दक्षिणायाम् Rig I. 164. 9).

Vart:—One personal ending replaces another personal ending in the Vedas चपालं ये अश्वयूपाय तक्षन्ति (for तक्षन्ति) Rig I. 162. 6.

(2) लुक्-elision:—As आद्रे चर्मन्, लोहिने चर्मन् for चर्मणि; श्विर्धने यन् मुन्यन्ति, तत् सामिधेनोरन्वाह (यद् for यस्मिन् and तद् for तस्मिन्) ॥

(3) Lengthening:—धीती, मती, सुदृती for धीत्या, मत्या and सुदृत्या ॥

(4) आ—उभौ यन्तारौ (for उभौ) ॥

(5) आन्—न ताद ब्राह्मणाद निगमि for तान् ब्राह्मणान् ॥

(6) शे—न युष्मे (for वृष्म) वाजबन्धवः, Rig VIII. 68. 19. अस्मे (for वय) इन्द्राव हस्पती; Rig IV. 49. 4, the वृष्म and वय substitution has not taken place as Vedic usage.

(7) या—उरूया, धृष्णुया for उरूणा and धृष्णुणा ॥

(8) डा—नामा (for नामा) पृथिव्याः Rig I. 143. 4.

(9) ज्या—अनुष्ठया व्यावयतान् for अनुष्ठुमा Ait Br. II. 6. 15.

(10) याच्—साधुर्यौ for साधु, there was required the elision of सु ॥

(11) आल्—वसन्ता यजेत for वसन्ते ॥

Vart:—The following substitutes should also be enumerated, (a) इया, (b) डियाच् with elision of the final vowel and the consonant, if any, that follows it, and (c) long ई ॥ As (a) उर्विया परिधानम्, for उरुणा, so also वार्विया for वारुणा ॥ (b) सुक्षेत्रिया for सुक्षेत्रिणा, and सुगान्त्रिया for सुगान्त्रिणा ॥ (c) दृति न शुष्के सरसी शयानम् for सरसि ॥

Vart:—So also (a) आङ्, (b) अयाच्, and (c) अयार्: as प्रबाह्वा for प्रबाहुना, (b) स्वप्नर्यो सच सवनम् for स्वप्नेन, (c) सिन्धुमिव नार्वया for नारवा ॥

The word आच्छे in the sūtra is compounded of three words आ + आत् + शे, the word आत् = आ + आत् ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अमः, मश् ॥

वृत्तिः ॥ अम् इति मन्त्रादेशो गृह्यते । तस्य छन्नासि विषये मन्त्रादेशो भवति ॥

40. For the Personal ending अम् of the First Person Singular (in the Aorist) म (I. 1. 55) is substituted in the Veda.

The अम् here is the substitution of मिष्, and not the accusative singular affix. As वर्धी वृत्रम् (for अर्वाधियम्) Rig I. 165. 8: क्रमीष वृक्षस्य शाखाम् ॥ The अद् augment is diversely elided (VI. 4. 75). The indicatory श् of मश् shows that the whole of the affix अम् is to be replaced. The substitution of म् for म् is to prevent the change of म् into anusvāra as in VIII. 3. 25.

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ लोपः, त. आत्मनेपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्नासि विषये लोपो भवति ॥

41. In the Veda the त of the Atmanepada Personal ending is elided.

As देवा अदुह and गन्धर्वा अप्सरसो अदुह for अदुहन् (see VII. 1. 8) ; दुहाम् (for दुग्धाम्) अध्वर्या पयो अघ्न्ययम् ॥ Rig I. 164. 27. रश्मिगतः शये for शान्ते ॥ Owing to the anuvritti of अपि from VII. 1. 38, this substitution sometimes does not take place; as: आत्मानमनृतंकुरुते ॥ Why in the Atmanepada? Observe वस्सं दुहान्तं कलशं चतुर्बिलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ध्वमः, ध्वात् ॥

वृत्तिः ॥ छन्नासि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति ॥

42. In the Veda, ध्वात् is substituted for the Personal ending ध्वम् ॥

As अन्तर्योष्माणं वारयध्वात् for वारयध्वम् ॥ Ait Br. II. 6. 14.

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ यजध्वैनम्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ यजध्वमित्येतस्य एनमित्यतस्मिन्परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारो छन्नासि विषये ॥

43. यजध्वैनम् is irregularly formed in the Veda for यजध्वमेनम् ॥

The word यजध्वम् followed by एनम् loses its final म् in the Veda. As यजध्वैनं मियमेधाः (Rig VIII. 2. 37). The Kāśika adds "that व is also irregularly

changed into य": the form would then be यजध्वेनम् ॥ This is, however, mistake as pointed out by Bhattoji Dikshit.

तस्य तात् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ तस्य, तात् ॥

वृत्तिः ॥ तद्यच्च तस्य लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति ॥

44. For the ending त of the 2nd Pers. Pl. Imperative is substituted तात् in the Veda.

As गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात् (for कृणुत), and ऊवध्यं गोहं पार्थिवं खनतात् (for खनत) Ait Br. II. 6. 15, 16. अस्मारक्ष संसृजतात् (= संसृजत), सूर्यं चक्षुर्गमयतात् (= गमयत).

तसनसनथनाश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ तप्, तनप्, तन, थनाः, च ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थानं तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

45. Also त् and तन् (before both, on account of the indicatory प् the preceding vowel of the verbal stem is strengthened, or if weak not shortened), तन and थन are substituted for the त् of the 2nd Pers. Pl. Imperative in the Veda.

This शृणोत मावाणः (for शृणुत), सुनोत (= सुनुत), संवरत्रा वधातन (for धत्त), जुहु-
हन (for जुषत) the ślu vikaraṇa being added as a Vedic irregularity ; यविष्ठन for यविष्ठत ॥ The indicatory प् makes तप् and तनप् non-ङित् affixes (I. 2. 4).

इदन्तो मसि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इदन्तः, मसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये मसिन्त्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मस सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्या-
न्तो भवति ॥

46. The Personal ending मस् becomes in the Veda मसि ending with an इ ॥

Thus पुनस्त्वां वीपयामसि (for वीपयामः) शालमं भञ्जयामसि (for भञ्जयामः), त्वयि रात्रि वासयामसि for वासयामः ॥

क्तोयक् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ क्तः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये ॥

47. In the Veda, the Absolutive affix क्ता gets at the end, the augment य ॥

Thus क्त्वाय सविता धियः (for क्त्वा). This sūtra is not read immediately after VII. 1. 38, as in that sūtra, the anuvṛitti of samāsa is understood, while there is no such anuvṛitti here.

इष्टीनमिति च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ इष्टीनम्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमोदशोऽन्यस्य निपात्यते ॥
वार्तिकम् ॥ पीत्वीनमित्यपीत्येते ॥

48. In the Veda, the Absolutive इष्टीनम् is irregularly formed for इष्ट्वा ॥

To the root यञ् is added क्ता, and the final आ is replaced by ईनम् ॥ As इष्टीनम् हेवान् for इष्ट्वा हेवान् ॥ The च in the sūtra indicates that there are other forms like this, as पीत्वीनम् for पीत्वा ॥

आत्वाद्यश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आत्वी-आद्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्नात्वी इत्येवमाद्यः शाब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

49. स्नात्वी &c. are irregularly formed in the Veda.

Thus आत्वी मलावि, for आत्वा; पीत्वी सोमस्य वावृधे for पीत्वा ॥ The word आवि 'et cetera' means "of the form of", namely words having form like आत्वी, as पीत्वी &c.

आञ्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ पदानि ॥ आत्, जसेः, असुक् ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये ॥

50. After a stem ending in अ or आ, the affix अस् of the Nom. Pl. gets, in the Veda, the augment अस् (असुक्) at the end.

Thus ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः for ब्राह्मणाः and सोम्याः ॥ Rig VI. 75. 10. वे पूर्वास्तो य उपरासः (Rig X. 15. 2) for पूर्वे and उपरं ॥ So also पुतासः (R. I. 3. 4) Why is not, after the adding of the augment असुक्, the जस् changed to झी in the last example, as required by VII. 1. 17, and on the maxim पुनः प्रसङ्गः विज्ञानात्? No, the maxim that applies here is सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं, तद्वाधितमेव ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ अश्व, क्षीर, वृष, लवणानाम्, आत्मा प्रीतौ, क्यचि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीत्यतः प्रथितं निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतो सुगागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्षीरलवणयोर्लासायामिति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लासायामसुवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सुवक्तव्यम् ॥

51. The same augment असुक् is added after the words अश्व, क्षीर, वृष and लवण before the Denominative affix क्यच्, when the delight of the subject in these things is to be expressed.

The anuvṛitti of छन्दसि does not extend to this sūtra or any further. Thus अश्वस्यति वडवा, क्षीरस्यति माणवकः, वृषस्यति गौः, लवणस्यत्युष्ट्रः ॥ अश्व + अस् + य + ति = अश्वस्यति (VI. 1. 97). Why 'when the delight of the subject is meant'? Observe अश्वीयति, क्षीरीयति, वृषीयति and लवणीयति ॥

Vārt:—After अश्व and वृष, the force of the augment is that of desiring sexual connection. Vārt:—After क्षीर and लवण it has the force of ardent wishing for, i. e. an intense thirsting after the thing. The augment is not added, though the sense may be that of delight, if it has not the above meanings. Others say Vārt:—असुक् should be added after every nominal stem when the sense is that of intense yearning after that thing: as इध्यस्यति, मध्यस्यति &c. Others say Vārt:—That the augment सुक् should be added, as इधि-स्यति, मधुस्यति &c.

आमि सर्वनाम्नः सुद् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ आमि, सर्वनाम्नः, सुद् ॥

वृत्तिः ॥ आसिति वसन्ते अवर्णान्तादङ्गा उत्तरस्यामः सुद्वागमो भवति ॥

This rule applies to compounds ending with these numerals, when these latter are the principal member, as परमषण्णाम्, परमपञ्चानाम्, परमचतुर्णाम्, but प्रथमेषाम्, प्रियपञ्चाम्, प्रियचतुराम् where the Numerals are secondary (upasarjana).

श्रीग्रामण्योऽछन्दसि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ श्री, ग्रामण्योः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ श्री ग्रामणी इत्येतयोऽछन्दसि विषये आमां नुडागमो भवति ॥

56. In the Veda after the words श्री and ग्रामणी, the Gen. Pl. आम् gets the augment न् ॥

As श्रीणापुरा धरुणो रयीणाम्, अथ्यत्र सूतग्रामणीनाम् ॥ This sūtra could be well dispensed with: by I. 4. 5. श्री is optionally a Nadi in the Genitive plural. We make the option of that sūtra a vyavasthita-vibhâṣhâ, by saying श्री is *always* Nadi in the Veda, and *optionally* every where else. As regards सूतग्रामणीनाम्, we have सूतश्च ग्रामणीश्च = सूतग्रामणि, the Genitive Pl. of which by VII. 1. 54 will be सूतग्रामणीनाम् ॥

The necessity of this sūtra will, however, arise if the compound be सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ गोः, पादान्ते ॥

वृत्तिः ॥ गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ॥

57. After गो, when standing at the end of a Rik verse, the augment न comes before the Gen. Pl. आम् ॥

As विश्राहि त्वा सवर्षाणि शूरगोनाम्; but गवां गोत्रपुंसजा यदङ्गिरः in the beginning of a Pāda. "All rules have exceptions in the Vedas" is an established maxim, so at the end of a Pāda, sometimes this rule does not apply, as हन्तारं ऋषिं कृषिं विराज गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ इदितः, नुम्, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ इदितो धातोरुमागमो भवति ॥

58. न् is added after the vowel of the root, in a root which has an indicatory इ in the Dhātupāṭha.

Thus from कुडि—कुण्डित्, कुण्डितुम्, कुण्डितव्यम्; from हुडि—हुण्डित्, हुण्डितुम्, हुण्डितव्यम् &c. But पचति, पठति where इ is not इत् ॥ The न् is added to the root from its very inception, and they must be considered to have got a न्, for the purposes of the application of the grammatical rules. Thus III. 3. 103 says that आ is added in the feminine to a root which ends in a consonant and has a prosodically long vowel. The root कुडि must be considered to be such a root and कुण्डा, हुण्डा are thus formed. Similarly though the roots in the Dhātupāṭha are धिदि and कृवि, in applying affixes we must consider them as धिन् and कृन्, as the author himself has indicated in III. 1. 80. In short, in adding affixes, these roots should be considered as having a न् ॥ Moreover the root (dhātu) should have इ, and not the stem (aṅga). The affixes तासि (Future) and सिच् (Aorist) when added to roots, will not make those roots

इतिन् ; for the इ in तासि and सिञ्च is merely for the sake of pronunciation, and is not to be considered as इन् in the strict sense of the word : in fact it should be considered as non-nasalised. If you say that "the इ in सिञ्च should be considered as इन्, for because of its being इन्, the न् of मन् is not elided by VI. 4. 24 in अमस्ता", we reply, "not so, the न् is not elided, because sūtra हनः सिञ्च I. 2. 14 makes सिञ्च a कित् after हन् only, the result of which is that हन् only loses its न् by VI. 4. 37, and no other root". In मन्ता = मन् + तासि + डा = मन् + त् + आ (the आस् is elided VI. 4. 143). For the purposes of the elision of न्, the elided आस् would be considered as asiddha (VI. 4. 22), for both VI. 4. 143, and VI. 4. 37, requiring the elision of न् are ābhiya sūtras. In भेत्ता, छेत्ता from भिह् and छिह् the whole combination ह्र is इन्, and not इ and र separately, and hence तुम् is not added. But even if these roots be considered as इतिन्, the syllable ह्र having an इ, yet they will not get the तुम् augment, because the word अन्त of पाशन्ते (VII. 1. 57) is understood here in this sūtra also, so that the roots must have a final इ as इन् for the application of this rule

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ शे, मुचादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ शेतुमुचादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

59. In मुच् &c, before the characteristic श of the Tudādi class, the न् is placed after the vowel of the root.

Thus मुच्छ्—पुच्छति, लुप्ति, विन्दति, लिप्ति, सिञ्चति, कृन्ति, खिन्ति, पिशति । Why "before श"? Observe मोक्ता, मोक्तुम्, मोक्तव्यम् ॥ Why "of मुच् &c"? Observe तुदति, तुदति ॥

Vārt.—The तुम्फ &c should be also enumerated. These are the following roots of Tudādi class: 24. तप् (तृफ), 25. तृष्क तप्ता, 26. तुप् तुम्फ, 27. तुक् तुम्फ, हिसाद्याम्, 28. टृफ (टृफ), 29. टृष्क उन्वलेषे, 30. ऋफ (रृफ), ऋष्क (रिष्क), हिसाद्याम्, 31. युफ, युष्क मन्थे, 32. उभ उन्म प्रणे, 33. शुभ, शुम्भ शोभार्थे ॥ Of these, those which have a nasal, lose it by VI. 4. 24, and then get the तुम् augment by the present rule, which being specifically ordained, cannot be again dropped. Thus तृष्कति, तुम्फति, तुम्पति, टृष्कति &c. Those which have no nasal, are conjugated as टृफति, तुफति, टृफति युफति, उभति and शुभति ॥

मस्जिनशोर्शलि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ मस्जि, नशोः, शलि ॥

वृत्तिः ॥ मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गशोर्शलिशे प्रत्यये नुमागमो भवति ॥

60. The augment तुम् is added after the vowel of the root in मस्ज् and नश, before an affix, beginning with an^u consonant, other than a semi-vowel or a nasal.

As मङ्क्ता, मस्ज् + कृच् (no इद् by VII. 2. 10), add न् = मस् न् कृच् + कृ, elide न् । VIII. 2. 29, change कृच् to कृ, and न् to anusvāra, which then becomes इ ॥ मङ्कु मङ्क्तव्यम्, नंश, नंशुम् and मंशव्यम् ॥ But मज्जनम् and नशिता, and मज्ज (VI. 4. 32). । मज्जः and मज्जान्, the तुम् is supposed to be placed the last consonant in मस्ज्, in order that it may get elided.

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ रधि, जभोः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति ॥

61. The augment नुम् is added after the root-vowel in रध् and जम्, before affixes beginning with a consonant.

Thus रन्धयति, रन्धकः, साधुरन्धी, रन्धो वर्तते ॥ जम्भयति, जम्भकः, साधुजम्भी, जम्भन्-जम्भम्, जम्भो वर्तते ॥ Though the वृद्धि rule is subsequent, it is superseded by the augment. Why do we say 'before an affix beginning with a vowel'? Observe द्वा, जन्धम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ न, इटि, अ लिटि, रधेः ॥

वृत्तिः ॥ इडावावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति ॥

62. The augment नुम् is not added to रध्, before an affix beginning with the augment इट्, except in the Perfect.

As रधिता, रधितुम्, रधितव्यम्, but रन्धनम्, रन्धकः before Anit affixes, and रन्धिव, रन्धिम in the Perfect. When नुम् is added रन्ध् becomes a root ending in a conjunct consonant, and therefore the लिट् affixes after it are not कित् (असंयोगान् लिट् कित् I. 2. 5), and therefore the न् is not elided by VI. 4. 24. But when the affix वसु of the Perfect is added, we have रधिवस् Nom. Sg. रधिवान् ॥ Here the affix being expressly taught with an indicatory क the न् is elided. The reduplicate is elided, the अ changed into ए, then इट् is added, then नुम्, and then the नुम् is elided by the expressly taught कित् ॥

Why was not the sūtra made as इटि लिटि रधेः when by so doing, the augment नुम् would have been added only in the Perfect when it had इट् and so where else? This form of sūtra would have also meant that नुम् would be added in that Perfect which took इट् and in no other Perfect, while cases other than Perfect might take it. That being so, there would be no नुम् in रन्धिव, while रधिता would require नुम् ॥ See, however, the Mahabhāṣya for the *contra*.

रभेरशब्बिलोः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ रभेः, अ शप्, लिटोः ॥

वृत्तिः ॥ रभेरङ्गस्य शब्बिलिङ्गवर्जिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ॥

63. The augment नुम् is added after the vowel of the root रम् before an affix beginning with a vowel, but not before the vikaraṇa शप् or the affixes of the Perfect.

Thus आरम्भयति, आरम्भकः, साध्वारम्भी, आरम्भमारम्भम्, आरम्भो वर्तते ॥ But आरम्भे in शप्, and आरम्भे in लिट्, and आरम्भ् before an affix beginning with a consonant.

लभेः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ लभेः, च ॥

वृत्तिः ॥ लभेःजादौ प्रत्यये शब्बिलिङ्गवर्जिते नुमागमो भवति ॥

64. So also of लम्, before an affix beginning with a vowel, with the exception of शप् and लिट्, there is the augment नुम् ॥

As लभयति, लभकः, साधुलम्भी, लभंलम्भम्, लभो वर्तते ॥ But लभते with शप्, and लभे in the Perfect, and लब्धा before an affix beginning with a consonant. The separation of this from the last, is for the sake of the subsequent aphorisms.

आङो यि ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ आङः, यि ॥

वृत्तिः ॥ आङ उत्तरस्य लभेयकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ॥

65. The augment नुम् is added to लम् preceded by आ, before an affix beginning with य ॥

As आलम्भ्यो गौः ॥ The नुम् is added before the addition of the affix, and by so doing लम् becomes लम्भ् and thus loses its character of having a penultimate अ, and therefore by III. 1. 124, we shall have प्यन् affix, and not यन् affix by III. 1. 98. Had the नुम् been added *after* the addition of the affix, then यन् would be added by III. 1. 98. Though in both cases the form will be आलम्भ्या, the difference will be in the accent: यन् would throw the acute on the first syllable (यतोऽनावः) while the word has svarita on the final; thus instead of आलम्भ्या (by VI. 1. 213 and VI. 2. 139), which यन् gives, we have आलम्भ्या (तिन् svar).

Why do we say 'when preceded by आ'? Observe लभ्य ॥ How do you explain अग्निष्टोम आलभ्यः? All rules are optionally applied in the Vedas. Or आलभ्य may be explained by saying that the नुम् having been added, is again dropped.

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उपात्, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ॥

66. The augment नुम् is added to लम् preceded by उप, before य, when the reference is to something praise-worthy.

As उपलम्भ्या भवता विद्या, उपलम्भ्यानि धनानि ॥ These words are formed by प्यन् and have svarita on the final. Why do we say 'when referring to something praise worthy'? Observe उपलभ्यमस्माद् वृषणान् किञ्चित्, this is formed with the य affix (III. 1. 98).

उपसर्गात्खलघञोः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उप सर्गात्, खल्, घञोः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति ॥

67. The augment नुम् is added to लम् preceded by a Preposition, before the affixes खल् (III. 3. 126) and घञ् ॥

Thus ईषन्प्रलम्भः, सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः, प्रलम्भः, विप्रलम्भः ॥ This is a Niyama rule, and restricts the scope of VII. 1. 64. Before the vowel affixes खल् and झ्, the root लभ् gets the augment नुम् only then when it is preceded by a Preposition, and not otherwise, as ईषल्लभः, लाभो वर्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ न, सु, दुर्भ्याम्, केवलाभ्याम् ॥
[तिः ॥ सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेःखल्यञाः परतो नुमागमो न भवति ॥

68. The augment नुम् is not added to लभ् before खल् and झम् when सु or दुः alone (without another Preposition along with them) precede the root.

Thus सुलभम्, दुर्लभम्, सुलाभो, दुर्लभः ॥ But सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः ॥ The word खल् is used in the sūtra because सुदुर्भ्याम् is in the Instrumental case and not in the Ablative. Had it been in the Ablative, there would have been no necessity of using the word केवलम्, for the rule would not have applied, when a reposition intervened between these and the root. In अतिमुलभम्, the word अति is not an Upasarga but a Karmapravachaniya; when अति is used as an Upasarga, we have अतिमुलभम् ॥ If the words सुदुर्भ्याम् be construed as Ablative, then also the use of केवलम् is for a purpose similar to that as above.

विभाषा चिण्मुलोः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वि भाषा, चिण्, णमुलोः ॥
[तिः ॥ चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति ॥

69. The नुम् is optionally added to लभ् not preceded by a Preposition, before the चिण् Aorist and the Absolutive णमुल् ॥

Thus अलाभि or अलम्भि, लाभलाभम् or लभलम्भम् ॥ This is a Vyavasthita-bhāṣhā, the option is allowed where there is no Preposition along with the root; and no option is allowed but नुम् must be added, when a Preposition precedes: as प्रालम्भि, प्रलम्भम् ॥

उगिद्वां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ उगित्, अ चाम्, सर्वनामस्थाने, अ धातोः ॥

[तिः ॥ उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामङ्गत्वेभ्यः सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

70. Whatever has an indicative उ, ऋ and लृ, (with the exception of a root), and the stem अच्, (अञ्चति) get the augment नुम् in the strong cases.

Thus भवतु has an indicative उ, formed by the Uṇādi affix उञ्चतुप्, and is declined as भवान्, भवन्तौ, भवन्तः ॥ Similarly ईयसुन्-श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः; शान्-पचन्, पचन्तौ, पचन्तः ॥ अञ्च-प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः ॥

Why do we say 'having an indicative उक् vowel or the stem अच्'? Observe ह्यन्, ह्यन्तौ, ह्यन्तः ॥

Why do we say in strong cases? Observe भवतः पञ्च, श्रेयसः पञ्च ॥ अञ्च् root is mentioned for the sake of niyama, i.e. of the roots, only अञ्च् gets नुम् and no other root. Therefore उखासन्, पर्णध्वन् formed from the roots खसु and ध्वसु having indicatory उ ॥ (See III. 2. 76, IV. 1. 6, VIII. 2. 72). For the lengthening in भवान् &c, see VI. 4. 10, 14: the च् is elided in प्राह् by VIII. 2. 23, and न् becomes इ by VIII. 2. 62: and न् in सन् by VIII. 2. 72.

Why do we say 'with the exception of a root' when by the mere fact of including *one* root अञ्च् all other roots would have been excluded from the scope of this sūtra? The specific mention of अधातोः shows that the prohibition applies to *original* roots, and not to those roots which are *derived* from nouns. Thus गोमन्तमिच्छात = गोमयति formed by क्यच् ॥ Here गोमय is a derivative root, in its primitive state it was a noun. The prohibition of अधातोः will not apply to this root and नुम् will be added. Thus गोमय + क्तिप् = गोमय् + ० (the य is dropped by VI. 4. 48) = गोमन् + ० (the य् is elided by VI. 4. 50). Now is added नुम् and we have गोमान् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ युजेः, अ समासे ॥

वृत्तिः ॥ युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

71. The nominal stem युज् gets before the strong cases the augment न्, when it does not stand in a compound.

Thus युज् (VIII. 2. 23, 62) युज्जा, युज्जः; but अश्वयुक्, अश्वयुजा, अश्वयुज in a compound. The root युज समाधो (Divādi 68) is not to be taken here; therefore not here युजमापन्ना ऋषयः ॥ But युजिर् योगे (Rudhādi 7) is to be taken.

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ नपुंसकस्य, झल्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ बहुर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेकइच्छन्ति ॥

72. The augment नुम् is added in the strong cases to a Neuter stem ending in a consonant (other than a nasal or a semivowel), or ending in a vowel.

Thus उद्गच्छन्ति, शक्नुन्ति (VI. 4. 10) यशांसि, पयांसि; कुण्डानि, वनानि (VI. 4. 8), अपूणि, जलूनि ॥ Why 'of a Neuter'? Observe अग्निष्विद् ब्राह्मणः ॥ Why do we say 'not ending in a semivowel or a nasal'? Observe बहुपुरि, बहुधुरि, विमलसिनि, चत्वारि, अहानि (VII. 1. 98). A neuter having an indicatory उक् vowel gets नुम् by this sūtra and not by VII. 1. 70, as that is superseded by this, this being the subsequent. As श्रेयांसि, भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥

Vārti:—Prohibition should be stated with regard to बहुर्जि; as बहुर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ Some would have न् added between र् and ज् of this word, as बहुर्जिज ब्राह्मणकुलानि ॥ See I. 4. 13.

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ इकः, अचि, विभक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याङासौ विभक्तौ नुमागमो भवति ॥

Kārikā—इकोचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
 स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्ते किं न भविष्यति ॥
 रायास्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा भापि ।
 तुङ् वाच्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रपो इति ॥

73. The augment तुम् is added to a Neuter-stem ending in a simple vowel, except अ, before a case-affix beginning with a vowel.

Thus वपुणी, जतुनी, तुम्बुरुणी, वपुणे, जतुने, तुम्बुरुणे ॥ Why “with the exception of अ”? Observe कुण्डे, पीठे ॥ The phrase “before an affix beginning with a vowel” is employed here for the sake of the subsequent sūtras like VII. 1. 75. Here we could have dispensed with it : for before affixes beginning with a consonant, तुम् would be elided by VIII. 2. 7. The only object that it serves here is that we can form हे वपो ! or हे वपु ! in the Vocative singular. For had we वपुन् + स in the vocative, the form would have been हे वपुन् like हे राजन्, for न् would not be elided here, see VIII. 2. 8.

If it be objected that by the sūtra न लुप्तताङ्गस्य (I. 1. 63) when the affix र् is elided in the Vocative, it will leave no trace behind, and there being no affix at all, तुम् will not be added in the Vocative. We reply : that this very employment of the word अच् in this sūtra indicates (jñāpaka) that the rule prohibiting the effect of an affix (I. 1. 63) does not apply here. Therefore, though the affix is elided, it produces its effect in spite of I. 1. 63, and we have the guṇa of the vowel in the Vocative, as हे वपो by VII. 3. 108.

Why have we used the word विभक्तौ ‘when a case-affix follows’? Observe तुम्बुरुवं चूर्णम्, where the *taddhita* affix अम् is added to तुम्बुरु by IV. 3. 139.

Kārikā :—The employment of the words इकः आचि in the sūtra shows that तुम् will not come when the affix begins with a consonant, as वपुभ्यां, वपुभिः ॥ An objector says, the employment of आचि in the sūtra is useless for तुम् may be added even before an affix beginning with a consonant, for having added it, it will be elided by न लोपः प्रतिपदिकान्तस्य (VIII. 2. 7). We reply, yes it can be done, but how will you then manage the accent? For in वैञ्चवपुभ्यां, वैञ्चवपुभिः, the accent is regulated by the rule VI. 2. 29 which says that in a Dvigu compound, the first member preserves its original accent if the second member ends in an इक् vowel. But if there was a तुम्, then the second member would not end in इक् but in न् : and the elision of this न् by VII. 2. 7. is asiddha for the purposes of accent. To this the objector answers, that even where न् is not elided the accent is governed by VI. 2. 29, namely the accent of वैञ्चवपुणे or वैञ्चवपुनः is by VI. 2. 29, why should it not be so when न् is elided. So the objection about accent has no strength.

Well if नुष् be added even before consonant-affix, then there will arise this anomaly: अतिरि + भ्यां = अतिरिन् + भ्यां (by adding नुष्). Here rule VII. 2. 85 cannot apply: because न् intervenes between रि and भ्यां, therefore इ of रि is not changed to आ, and therefore we cannot get the proper form अतिरिभ्यां ॥ Moreover in प्रियात्रि + भ्यां, the त्रि cannot be changed to तिसृ if there be नुष्, and so we cannot get the form प्रियानिसृभ्यां ब्राह्मणकुलानि ॥

To this it is answered, the change of इ into आ in the case of त्रि, and the substitution of तिसृ for त्रि will take place even when the नुष् intervenes, on the maxim विभक्तिविधानदशायां यदानन्तरं तन् तन्नाश्रीयते न स्वादेशविधानदशायाम् ॥ And this is done in this way: अतिरि + भ्यां, and प्रियात्रि + भ्यां, here नुष् is superseded by the subsequent rule requiring आ and तिसृ respectively.

If this be so, then the employment of अच् in the sūtra is for the sake of the supersession of नुष् by नुद् (VII. 1. 54). Thus नुद् has unrestricted scope in अग्नीनां, वायूनां, and नुष् has unrestricted scope in चपुणे and जतुने ॥ But in चपूर्णां and जतुनां, both नुद् and नुष् present themselves. Here however नुष् is superseded by नुद् by purva-vipratishedha and so there is lengthening of the vowel by VI. 4. 3. This supersession is indicated by the employment of अच्, for नुद् and नुष् being both *anitya* and of equal force, had there been no अच्, नुष् would have come and not नुद् ॥

But this is also not valid, for नुद् would have to be added, even if there had been no अच् in the sūtra.

The employment of अच् is for the sake of the subsequent sūtra VII. 1. 75. The only object that अच् serves in this sūtra, is in forming the vocative हे त्रयो as shown above.

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ तृतीयादिषु, भाषितपुंस्कम्, पुंस्त्वत्, गालवस्य ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयादिषु विभक्तिष्वजाविषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति यथा पुंसि हस्त्वन्मौ न भवमस्तद्वत्त्रापि न भवत इत्यर्थः ।

74. A neuter stem ending in a vowel, except अ, of which there exists an equivalent, uniform masculine, is treated like the masculine, in the opinion of Gālava, before the vowel beginning affixes of the Instrumental and the cases that follow it.

As in the Masculine there is no shortening, nor the addition of इम्, so here also. As घामणी is the equivalent, uniform masculine of the neuter form घामणि, we have either Ins. घामणिना or घामण्या ब्राह्मणकुलेन, the Ins. Sg. of घामणि n. Similarly Dat. घामणिने or घामण्ये ब्राह्मणकुलाय; Abl. घामणिनो or घामण्यो ब्राह्मणकुलात्, Gen. Sg. घामणिनो or घामण्यो ब्राह्मणकुलस्य, Gen. Du. घामणिनो ब्राह्मणकुलयोः or घामण्योः; Gen. Pl. घामणीनां or घामण्यां ब्राह्मणकुलानां ॥ Loc. घामणिनि or घामण्यां ब्राह्मणकुले ॥ Similarly: Ins. शुचिना (same form in mas. and neu.), Dat. शुचये or शुचिने; Abl. and Gen. शुचेः or शुचिने; Gen. Du. शुच्योः or शुचिनोः; Loc. शुचौ or शुचिनि ॥

Why do we say after the 3rd case and the rest? Observe ग्रामिणी ब्राह्मणकुले, and शुचिनी Nom. dual. Why do we say having an appropriate masculine of the same form and meaning? Observe ऋषणे, जतुने ॥ Why have we only one form पीलुने फलाय, when पीलुवृक्षः and पीलुकलं show that पीलु has a masculine form also. The word पीलु is masculine when it applies to 'trees', and पालु is neuter when it refers to 'fruits'; so this word पीलु cannot be said to be भाषितपुंस्कार्त्त, the masculine पीलु not having the same meaning as the neuter पीलु ॥ See VI. 3. 34.

Why do we say "ending in a vowel except अ"? Observe कीलालपा ब्राह्मणः and कीलालपं ब्राह्मणकुलं; the Ins. &c of कीलालपा will not be the Ins. &c of कीलालपं ॥ The latter will have only one form कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन ॥ &c.

Before case affixes beginning with a consonant we have one form only, as ग्रामिण्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभ्युदात्तः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षणाम्, अनङ्, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ अस्थि रधि सक्थि अस्थि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिस्वजादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङ् इत्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति ॥

75. The acutely accented अन् (अनङ्) is substituted for the finals of asthi, dadhi, sakthi and akshi, before the affixes of the Instrumental and the cases that follow it, which begin with a vowel.

Thus अस्थौ, अस्थे, दधौ, दधे, सक्थौ, सक्थे, अक्षौ, अक्षे ॥ The words अस्थि &c have acute on the first syllable, the substitute अनङ् would have been also anudatta, but for this sūtra. The stem getting the designation अ, we elide the अ (VI. 4. 134), the udatta अ being thus elided, the case-ending, which was anudatta before, now becomes udatta (VI. 1. 161). The stems ending with 'asthi &c' and though not neuter, are governed by this rule. As ग्रियास्त्रा ब्राह्मणेन, ग्रियदध्ना ॥ Why 'before the affixes of the Instrumental and the rest?' Observe अस्थिनी, रधिनी ॥ Before affixes beginning with a consonant, we have अस्थिभ्याम्, रधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ छन्दासि, अपि, दृश्यते ॥

वृत्तिः ॥ अस्थिरधिसक्थ्यक्षणाभ्युदात्तः छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

76. In the Veda also, the stems 'asthi', 'dadhi', 'sakthi' and 'akshi', are found to take the substitute अनङ्, before endings other than those mentioned above.

Thus the substitute is ordained before endings beginning with a vowel. In the Veda it comes before affixes beginning with a consonant. As अग्ने रधीचो अस्थैभिः, अन्नं पश्येमाक्षैभिः ॥ The substitute is ordained to come after the Instrumental &c. In the Vedic literature it is found in the Acc. &c. As अस्थौनि in अस्थान्युक्त्य जुहोति ॥ The substitute comes before case-endings (vi-

bhakti), in the Vedic literature it comes before affixes which are not case-endings, as अक्षणीयता लाङ्गणे, अस्यन्वन्तं यदनस्या विभक्तिः ॥ See VI. 1. 176.

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ ई, च, द्विवचने ॥

वृत्तिः ॥ द्विवचने परतन्त्रान्सि विषये ऽस्थायीनामीकारादेशो भवति, सचोदात्तः ॥

77. The acutely accented ई is substituted for the final of asthi, dadhi, sakthi and akshi, in the Veda, when the case-affixes of the dual follow.

As अक्षी ते इन्द्रपङ्क्तौ कपेरिव ॥ अक्षीभ्यान् ते नासिकाभ्याम् ॥ In अक्षी the augment तुम् is not added to the stem before the vowel-beginning ending, because VII. 1. 73, which ordained तुम्, is superseded by the present sūtra, and being once superseded, it is superseded for good. (सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव) ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ न, अभ्यस्तात्, शतुः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवति ॥

78. The Participial-affix शतृ (भत्-अन्त), does not take the augment तुम् after a reduplicate stem.

Thus ददतृ, ददतौ, ददतः, जक्षतृ, जक्षतौ, जक्षतः, जामतृ, जामतौ, जामतः ॥ This is an exception to VII. 1. 70, and applies of course to sarvanāmasthāna or strong cases. The तुम् is to be read into this sūtra from VII. 1. 70; for the negation of this sūtra cannot apply to ई taught in the preceding sūtra, for ई is never ordained after śatpī: therefore, though several other operations intervene, yet तुम् is to be read here.

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ वा, नपुंसकस्य ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति ॥

79. The Participial-affix शतृ optionally takes the augment तुम् after a reduplicate stem, in Neuter nouns.

Thus ददति or ददन्ति, कुलानि; दधति or दधन्ति कुलानि, जक्षति or जक्षन्ति कुलानि, जामति or जामन्ति कुलानि ॥ This of course applies to sarvanāmasthāna or strong cases.

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ आत्, शी, नद्योः, नुम् ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः ॥

80. When the affix शतृ comes after a verbal stem ending in अ or आ, it may optionally take the augment तुम् before the neutral case-ending शी and before the feminine affix ई ॥

Thus तुवती कुले or तुवन्ती कुले, तुवन्ती ब्राह्मणी, तुवती ब्राह्मणी, यासी कुले, यासी व यासी ब्राह्मणी, यासी ब्राह्मणी, करिष्यती कुले, करिष्यन्ती कुले, करिष्यती ब्राह्मणी, करिष्यन्ती ब्राह्मणी, अथान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावावर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम्, उभयत आ नान्तादिवद्विद्यन्तादिवद्वावोपि नास्ति भूतपूर्वगत्याभ्ययो वा ऽदत्ता प्रतीत्येवमादिष्यतिप्रसङ्ग इति, अत्र सभा

के विवाहः, शतुरवयवे शतृशब्दो वर्त्तते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति ॥ अपरे पुनराहुः, आदित्येतेन शीनद्यावेव विशेष्यते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्या तयोः परतः शत्रन्तस्य तुम्भवतीति, तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितं पि वचनप्रमाणार्थादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रियस्यते ॥ आक्षिपति किम्, कुर्वती, सुन्वती ॥ शीनद्योरिति किम्, तुस्ताम्, तुस्ताम् ॥

The form तुस्ताम् is thus evolved. तुर् + श + शतृ + डीप् ॥ The vikaraṇa श is added by III. 1. 77, & डीप् by IV. 1. 6. This is equal to तुर् + अ + अन् + ई = तुस्ताम् the अ + अ becoming अ by the rule of पररूप ekādeśa (VI. 1. 97). This ekādeśa operation being antaranga, now there is no शतृ affix coming after a stem ending in अ, and therefore this sūtra will not apply. If you say the ekādeśa will be considered as the final of तुर् by VI. 1. 85, we reply, that the antāchvadbhāva of that sūtra will not apply when simultaneous operations are to be performed, for अ cannot be said at one and the same time as the final of तुर् and the beginning of अन् (शतृ). If you say the maxim सांप्रतिकामावे भूतपूर्व गतिः (when a word cannot denote something which actually is what is expressed by the word, it must be understood to denote something which formerly was what is expressed by it), will apply here, and that तुर् will be considered to end in अ because it formerly did end in the affix अ of श; we reply that then the present rule should apply to forms like अस्ती व्रती &c. For here also we have अर् + शप् लोप + शतृ + डीप्; and अर् should be considered to end in अ, because it had the affix शप् after it, though it was afterwards elided. The maxim quoted, therefore, proves too much.

To solve these objections, some say, that the word शतृ in this sūtra means 'a portion of the affix शतृ, such as तृ' and the sūtra means 'after a stem ending in अ, to the portion तृ of the affix शतृ there is added तुम्.' Others say, the word आत् in the sūtra qualifies शी and नदी and not शतृ; and the sutra means "तुम् is added to a stem ending in शतृ, when शी or नदी affixes follow after a stem ending in अ." Therefore in तुस्ताम् the affix ई is considered to come after the अ of तुर्, the intervening तृ not debarring it.

Why do we say "after अ"? Observe कुर्वती and सुन्वती, no optional तुम् is added here. Why do we say "शी and नदी following"? Observe तुस्ताम् and तुस्ताम्.

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ शप्, श्यनोः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ शप् श्यन् इत्येतयोः शतृः शीनद्योः परतो नित्यं तुमागमो भवति ॥

81. When the affix शतृ comes after a verbal stem ending in the vikaraṇas शप् and श्यन्, it invariably takes the augment तुम् before the neutral case-ending शी (ई), and the feminine ending ई (Nadī).

Thus पचन्ती कुले, पचन्ती ब्राह्मणी, शीव्यन्ती कुले, शीव्यन्ती ब्राह्मणी, सीव्यन्ती कुले, सीव्यन्ती ब्राह्मणी ॥ The word नित्य stops the anuvṛtti of वा (VII. 1. 79).

सावनडुहः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ सौ, अनडुहः ॥

वृत्तिः ॥ सौ परतो ऽनडुहोऽस्य नुमागमो भवति ॥

82. अनडुह gets the augment नुम् before the ending सु of the Nom. Sg. (and Vocative).

By VII. 1. 98 अनडुह gets the augment आ after ड in the strong cases, and अ in Vocative Singular (VII. 1. 99). It thus becomes अनडुह् and अनडुअ् ॥ By the present sūtra न् is added after this आ and अ ॥ The case-ending is elided by VI. 1. 68, and the final ह् by VIII. 2. 23. Thus we have अनडुान् Nominative Singular; and अनडुअ् in the Vocative Singular. The augments आम् and अम् (VII. 1. 98, 99), do not supersede नुम्, nor are they superseded by नुम् ॥

In this sūtra, some read the anvṛitti of आन् from VII. 1. 80; and by so doing they add नुम् to that form of अनडुह् where there is an आ or अ, namely, after the word has taken the augment आम् in the nominative singular by VII. 1. 98, and अम् in the Vocative by VII. 1. 99. Therefore, the नुम् does not debar आम् or अम्, nor is it debarred by आम् or अम् ॥ Others hold that though one is a general rule and the other is a particular rule, yet in this instance, आम् (or अम्) and नुम् are applied simultaneously, one not debarring the other, there is no relationship of बाध्य and बाधक among them, just as in विशीयति the rule of lengthening (VI. 4. 16) and reduplication are applied simultaneously, one not debarring the other. In बह्वन्तुर्वाहि ब्राह्मणकुन्ताये. we add first आम् because it is subsequent, and then we add नुम् by VII. 1. 72 on the maxim of पुनः प्रसङ्गविज्ञान &c ॥

हक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ हक्, स्ववस्, स्वतवसम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ हक् स्ववस् स्वतवस इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये ॥

83. हक्, स्ववस् and स्वतवस् take the augment नुम् before the affix सु (Nominative and Vocative Singular) in the Veda.

Thus ईहङ्, ताडङ्, याडङ्, सडङ्, स्ववान्, स्वतवान् ॥ The ङ् of ईहङ् (formed by III. 2. 60), is elided by VIII. 2. 23; and ह् substituted for न् by VIII. 2. 62. The lengthening in स्ववान् and स्वतवान् is through VI. 4. 14.

दिव औत् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ दिवः, औत् ॥

वृत्तिः ॥ दिवित्येतस्य सौ परतो आनिश्चयमादेशो भवति ॥

84. औ is substituted for the final of दिव् before सु (Nom. Sg. and Voc. Sg.).

As औः ॥ There is a nominal-stem दिव् which is taken here. It has no indicatory letters annexed to it. The root दिव् is not to be taken here, as it

has the indicatory letter उ and is exhibited in the Dhâtupâṭha as दिवु ॥ The nominal-stem derived from दिवु, does not take औ, but ऊ, the Nom. Sg. c. which is वुः as बभूवुः (See VI. 4. 19, and VI. 1. 131).

पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ पथि, मथि, ऋभुक्षान्, आत् ॥

वृत्तिः ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सा परत आकारादेशो भवति ॥

85. आत् (आ) is substituted for the final of 'pathin' 'mathin' and 'rbhukshin', before the ending सु (of the Nom. Sg.).

As पन्थाः, मन्थाः, ऋभुक्षाः ॥ Though the sthânin here is a nasal (i.e. न्), yet the substitute आ is not to be nasalised, but to be pronounced purely. For न्य see VII. 1. 87. The nasal आ is not to be taken on the maxim भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवति ॥ "A letter which is taught in a rule does not denote the letters homogeneous with it."

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ इतः, अत्, सर्वनामस्थाने ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादीनामिक्कारस्य स्थान आकारादेशो भवति ॥

86. अ is substituted for the इ of 'pathin, mathin and rbhukshin,' in the strong cases.

Thus पन्थाः, पन्थानौ, पन्थान्, पन्थानौ, मन्थाः, मन्थानौ, मन्थान्, मन्थानौ, ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः, ऋभुक्षाणम्, ऋभुक्षाणां आदिनि वर्तमाने पुनरुद्धचनं अपूर्वाथिम्, ऋभुक्षणमित्यत्र वा अपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

Though the anuvṛtiti of आत् was here, the separate mention of अत् is for the sake of VI. 4. 9: by which in the case of ऋभुक्षिन् we have two forms, ऋभुक्षणम् and ऋभुक्षणम् ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ थः, अन्यः ॥

वृत्तिः ॥ पथिमथोऽप्यकारस्य स्थानं न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः ॥

87. न्य् is substituted for the थ् of pathin and mathin in the strong cases.

As पन्थाः, पन्थानौ, पन्थान्, मन्थाः, मन्थानौ, मन्थान् ॥

भस्य डेल्लोपः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भस्य, टेः, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादीनां असंज्ञकानां डेल्लोपो भवति ॥

88. The last vowel, with the consonant that follows it, is dropped in pathin, mathin and rbhukshin, before a weak case-ending beginning with a vowel (before which the stem is called Bha I. 4. 18).

As पयः, पया, पये, मयः, मया, मये, ऋभुक्षः, ऋभुक्षा, ऋभुक्षे ॥ The anuvṛtiti of sarvanāmasthâna, of course, is inappropriate here: though its anuvṛtiti is current as will be seen in the next sūtra.

पुं लोऽसुब् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ पुंसः, असुब् ॥

वृत्तिः ॥ पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुब् इत्ययमादेशो भवति ॥

89. असुङ् (अस्) is substituted for the final of पुंस् in the strong cases.

The word पुंस् is derived from पा (to protect) + डम्सुन् (Uṇ IV. 178), the स् being changed to anusvāra. So when स् of पुंस् is replaced by अस् we get the form पुमस्, the ड् of असुङ् indicates that न् should be added in the strong cases after अ (VII. 1. 70), so we have पुमान्, पुमांसी, पुमांसः ॥

This substitution must take place in its incipient stage before the affixes are added, (उपदेशिवद्भावः): otherwise the accent will be wrong. The compounds have acute on the final, (VI. 1. 223), therefore, परमपुंस् has acute on पु, and in the Nominative Singular परमपुमान् the acute will remain on पु, but it is intended that it should be on मा, thus परमपुमान् ॥ The simple word पुमान् of course, has accent on पु ॥

गोतो णिन् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ गोतो, णिन् ॥
वृत्तिः ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थाने णिङ्गवति ॥

90. The endings of the strong cases are णिन् after गो ॥

That is, these affixes produce all the णिन् operations: such as Vriiddhi &c. As गोः, गावो, गावः ॥ Why have we added a न् after गो? The rule applies to the form गो, and not when it assumes the form यु, as in चित्रयुः, शबलयुः ॥

How do you explain the forms हे चित्रगो, हे शबलगवः? This is done on the maxim अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावावधि निश्चितस्य, (when an operation which is taught in the Angādhikāra VI. 4.—VII. 4. has taken place, and another operation of the Angādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place). For when Guṇa once takes place before the Vocative and the Nominative Plural affix by VII. 3. 108-109, the णिन् operation of this rule will not again take place. Or गोतः in the sūtra may be construed as Sambandha-lakṣhaṇā Saṁsthī (a Genitive denoting a general relation): and the meaning will be “that sarvanāmasthāna affix, denoting singular, dual, plural, which refers to the meaning of गो or ‘cow.’ While in चित्रयुः, the sarvanāmasthāna affix does not refer to ‘cow’ but to another *object*, namely to a ‘person’ who possesses brindled cows. न् in गोन् in this view is for specification only.

Some read the sūtra as ओतः णिन्, so that the rule will apply to ओ also as, ओः, छावो, छावः ॥ If the reading be taken गोतः, then we extend this rule to ओ also, by taking गो as merely illustrative of all words ending in ओ; and this is done by the letter न् in गोतः, for the तपर rule applies to *letters*, and not to *words*, so that गोतः means and includes गो and words ending in ओ ॥

णलुप्तमो वा ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ णल्, उत्तमः, वा ॥
वृत्तिः ॥ उत्तमो णल्वा णिङ्ग भवति णिष्कार्ये तच्च वा भवतीत्यर्थः ॥

91. The ending of the First Pers. Sg. in the Perfect optionally acts as णिन् ॥

The Vṛddhi is optional, as अहं गकार or चकार, अहं पपाच or पपच ॥

सम्बुद्धौ ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सख्युः, अ सम्बुद्धौ ॥

वृत्तिः ॥ असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिङ्गवति ॥

92. After सखि, the endings of the strong cases, with the exception of the Vocative singular, are णिन् ॥

That is, they cause Vṛddhi. As सखायौ, सखायः, but हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अनङ्, सौ ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्युशब्दः संबुद्धिर्न भवति ॥

93. अनङ् (अन्) is substituted for the इ of सखि before सु of the Nominative Singular, (but not in the Vocative Singular).

As सखा, but हे सखे ॥

ऋदुशानसुपुरुदंशोनेहसां च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ ऋत्, उशानस्, पुरुदंशः अनेहसाम् च ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानामङ्गानामुशानसः पुरुदंशश्च इत्येतेषां चासंबुद्धौ सा परतो ऽनङादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ उशानसः सम्बुद्ध्यापिपक्षेऽनङ् इष्यते । न ङित्संबुद्ध्यासि नञोपमितिपञ्चापि पक्षइष्यते ॥

Kārikā:—संबोधने नृशानसस्त्रिरूपं सान्ते तथा नान्तमथाप्यवन्तम् ॥

माध्यं ङिनिर्वटि गुणं विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपक्षां वरिष्ठः ॥

94. Anāṅ (अन्) is substituted for the final of the stems ending in ऋ, as well as for the final of uśanas, purudanśas, and aneḥas, in the Nominative Singular (but not in the Vocative Singular).

As कर्ता, हर्ता, माता, पिता, भ्राता, उशाना, पुरुदंशा, अनेहा ॥ In the Voc. Sg. we have हे कर्तः, हे मातः, पितः पुरुदंशः, अनेहः and उशानः ॥

Vārt:—अनङ् is substituted for the final of उशानस् in the Voc. Sg. also, as हे उशानन्, the final न् not being elided (See VIII. 2. 8). Otherwise we have हे उशान ! Thus it has three forms in the Vocative Singular: as हे उशानस्, हे उशानन्, and हे उशान ! ॥

Kārikā:—In the vocative, the word उशानस् has three forms, (1) ending in न् when अनङ् is not added, (2) ending in न्, when न् is not elided, (3) ending in अ when न् is elided. This is the opinion of the Achārya Mādhyandini. So also according to the Achārya Vaiyāghrapādya, (the best of the Vyāghrabādas), there is Guṇa in the Neuter of the stems ending in इक् vowels; as षपो ॥

The न् in ऋत् is for the sake of distinctness.

तृज्यत्क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ तृज्यत्, क्रोष्टुः ॥

वृत्तिः ॥ क्रोष्टुशब्दस्तुभ्यस्त्वन्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परत तृज्यङ्गवति ॥

95. The word क्रोष्टु 'a jackal' is treated in the strong cases (with the exception of Vocative Singular) as if it ended in तृच् (तृ) ॥

The word क्रोष्टु is declined like क्रोष्ट in the strong cases. As क्रोष्टी, क्रोष्टीर, क्रोष्टीरः, क्रोष्टीरम्, क्रोष्टीरौ ॥ But क्रोष्टुन् in weak cases, and हे क्रोष्टो in the Vocative Singular. The accent in the strong cases is also that of the तृच् affix, i.e. acute on the final. The word क्रोष्टु is formed by the affix तुन् (Uṇ सितनिर्गमि &c, I. 69).

स्त्रियां च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ स्त्रियां, च ॥

वृत्तिः ॥ असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तुञ्जङ्गवति ॥

96. The word क्रोष्टु is treated as if it ended in तृच्, in the feminine, before all case-endings.

This sūtra is commenced for the sake of cases other than strong ones. In strong cases, whether of masculine or feminine, the former sūtra applies; but in the feminine, in other cases also there is trich-treatment. Thus क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्रीभ्यः, क्रोष्ट्रीभिः ॥ Some read the word क्रोष्टु in the Gaurādi class (IV. 1. 41), and they treat it as a तृच् ending word before the feminine affix डीप्, as क्रोष्ट्रा ॥ According to them, in forming the Taddhitārtha compounds like पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः कतिः = पञ्चक्रोष्ट्री रथैः, we could not get the form पञ्चक्रोष्ट्रीभिः, because when the affix ङक् is elided by V. 1. 28, the feminine is also elided by I. 2. 49, and the डीप् being thus luk-elided, there would be no तुञ्जङ्गव, because the affix leaves no trace behind I. 1. 63. To get out of the difficulty, we can only say, that the form is so, in spite of the apparent inconsistency.

Those who do not read क्रोष्टु in the Gaurādi class, they explain this sūtra by saying that the word स्त्रियां indicates the sense, namely, क्रोष्टु is treated like a तृच् word, when it denotes a female, wherever it may occur.

And because क्रोष्टु is treated as if it was क्रोष्ट, the feminine will be formed by the affix डीप् by IV. 1. 5, and the form क्रोष्ट्री^३ will be end-acute by VI. 1. 174. So that whether क्रोष्ट्री be formed by डीप् under Gaurādi class, or by ङीप् under IV. 1. 5, the accent remains the same: while under this second view, we have not to face any such difficulty as in the first.

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तृतीयादिषु, अचि ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुविभाषा तुञ्जङ्गवति ॥

वार्तिकम् ॥ तुञ्जङ्गात् पूर्वविप्रतिषेधेन तुष्टुदौ भवतः ॥

97. क्रोष्टु may optionally be treated as Kroshtī, before the endings beginning with a vowel, in the Instrumental and the cases that follow it.

As क्रोष्ट्री or क्रोष्टुना, क्रोष्ट्री or क्रोष्टवे, क्रोष्टुः or क्रोष्टोः, क्रोष्ट्री or क्रोष्टौ, क्रोष्ट्रीः or क्रोष्ट्रोः ॥ But क्रोष्टुन् in the Accusative Plural, and क्रोष्टुभ्यां before consonant-beginning affixes.

Vart:—तुम् and तुम् augments come in supersession of the Trich-v. l-hava ordained by the preceding sūtras. Thus the Dative of the Neuter noun प्रियक्रोदु will be प्रियक्रोदुने द्रव्याय, हितक्रोदुने वृषलकुलाय, and not °क्रोद्रे ॥ Similarly with तुद्, as क्रोदूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ चतुर्, अनडुहोः, आम्, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ चतुर् अनडुह इत्येनयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः ॥

धातुिकम् ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥

98. चतुर् and अनडुह get the acutely accented augment आ (आम्) after the उ in the strong cases.

Thus चत्वारः, अनडुहान्, अनडुहोः, अनडुहः, अनडुहम् ॥ The rule applies to compounds ending with चत्वार and अनडुह, as प्रियचत्वार, प्रियचत्वारो, प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारान्, प्रियचत्वारोः, प्रियचत्वारः ॥

Vart:—In the case of अनडुह there is option in the feminine, as अनडुही, अनडुही ॥ This would be so, because it occurs in Gaurādi class IV. 1. 41.

अम्संबुद्धो ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अम्, सम्बुद्धो ॥

वृत्तिः ॥ संबुद्धौ परतचतुरनडुहोरमागमो भवति ॥

99. चतुर् and अनडुह get the augment अ after the उ in the Vocative Singular.

This debarb the previous rule, as हे प्रियचत्वरः (a Bahuvrīhi), हे प्रियचत्वर ॥

ऋत इच्छातोः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ ऋतः, इत्, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्य धातोर्ऋस्य इकारदेशो भवति ॥

100. For the final long ऋ of a root, there is substituted इर् (I. 1. 51).

As किरति, गिरति from कृ and गृ of the Tudādi class. आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् from रुट्, the lengthening by VIII. 2. 77. Why do we say of a root? Observe मृणाम्, मानृणाम् ॥

This substitution will apply to Derivative roots also, as चिन्तीर्षति from चिन् 'to scatter'.

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ उपधायाः, च ॥

वृत्तिः ॥ उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति ॥

101. इर् is also substituted for the penultimate long ऋ of a root.

As कीर्तयति, कीर्तयतः, कर्तयन्ति; from कृन् ॥ Lengthening by VIII. 2. 77.

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ उत्, ओष्ठ्य, पूर्वस्य ॥

वृत्तिः ॥ ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारादसोष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोर्ऋस्य उकारादेशो भवति ॥

धातुिकम् ॥ इत्योत्थाभ्यां युणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

102. उर् is substituted for the final long ऊ of a root, when it is preceded by a labial consonant belonging to the root.

As पूर्त and पुर्प्राति from पृ, so also धुर्धति ॥ The lengthening is by VIII. 2. 77. The rule applies when the dento-labial व precedes: as वुर्धति क्तस्वजम् from वृ; so also प्रावुर्धति कम्बलम् ॥ The labial consonant must be the consonant of the root. Therefore when कृ 'to go' is preceded by सम, the rule will not apply, for म् is not part of the root: as समीर्णम् by VII. 1. 100.

Vārt:—The Guṇa and Vṛiddhi do take place in supersession of इर् and उर् substitution. Thus आस्तरणम् and आस्तरकः (from रुष्ट with ल्युट् and ण्युत्), निपरणम्, निपारकः from पृ, निगरणम्, निगारकः from गृ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये कृकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति ॥

103. In the Veda, the उर् substitution for ऊ of a root-stem is diverse.

That is, it takes place even when the preceding letter is not labial, and does not take place even when the letter is labial. Thus मित्रा वरुणो ततुरि, ईं ह्यध्वा जगुरि, पप्रितमम् (no change), and पपुगुरि, from नृ, गृ and पृ ॥ All these words ततुरि, जगुरि and पपि are formed by the affix क्तिन् (III. 1. 171).

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER SECOND.

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ पदानि ॥ सिचि, वृद्धिः, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति ॥

1. Before the Aorist-characteristic स् (सिच्), Vṛiddhi is substituted in the Parasmaipada, for the final of a stem ending in इ, उ, ऋ (long or short, I. 1. 3).

The word इक् is to be read into this sūtra by virtue of I. 1. 3. As अचेपीन्, अनैपीन्, अलावीन्, अपावीन्, अकार्षीन्, अहार्षीन् (VII. 3. 96 and VIII. 2. 28) The antaranga guṇa substitution is superseded by the express mention of Vṛiddhi. If the antaranga guṇa is superseded by this vṛiddhi, why is not the antaranga उवङ् also superseded in न्यनुवीन्, न्यधुवीन्? The Vṛiddhi does not take place, as these roots belong to कुदादि class, after which this affix is डित् (I. 2. 1). The Vṛiddhi being thus superseded, we have उवङ् substitution. Why do we say in the Parasmaipada? Observe अच्छोष्ट, अहोष्ट ॥

अतो लान्तस्य ॥ २ ॥ पदानि ॥ अतः, लान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति ॥

2. Vṛiddhi is substituted for the short अ, when it is immediately followed by the final र् or ल् of a root, before the Parasmaipada s-Aorist.

As क्षर्-अक्षारीन्, स्तर्-अत्सारीन्, ज्वल्-अज्वालीन्, ह्रल्-अह्मालीन् ॥ This debars the option of VII. 2. 7. Why 'short अ'? Observe न्यक्षारीन् न्यमीलीन् ॥ Why do we say "ending in र् or ल"? Observe मा भवानवीन्, मा भवानदीन् ॥ The word अन्त means here 'proximity', as in the sentence उदकान्तं गतः = उदकसमीपं गतः ॥ The अ must be in the proximity of the र् and ल ॥ Therefore the rule does not apply to अवधीन्, अश्वहीन्, for though र् and ल are here final of the stem, yet are not in the proximity of अ ॥

वद्वज्रहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ वद्, व्रज, हलन्तस्य, अचः ॥

वृत्तिः ॥ वद्वज्रजोर्हलन्तानां आङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ॥

3. In the Parasmaipada s-Aorist there is Vṛiddhi of the अ of वद्, ब्रज्, and of any vowel, without distinction, of the stems ending in a consonant.

As अवासीन्, अत्राजीन् ॥ This debar the option in the case of these two roots, which would have otherwise obtained by VII. 2. 7. So also of stems ending in consonants: as अपाक्षीन्, अभैस्सीन्, अष्टैस्सीन्, अरोस्सीन् ॥ By the splitting up of the sūtra (yoga-vibhaga) these forms could be evolved without using the word हलन्त in the sūtra. Thus (1) वदिव्रज्ये: "In the room of the अ of वद् and ब्रज् there is Vṛiddhi". (2) अच: "In the room of the vowel of the stem here is Vṛiddhi". The word "stem" is understood throughout these chapters. If the vowel be at the end of the stem, there would be Vṛiddhi by VII. 2. 1, and if in the middle of the stem, then the verb ends with a consonant, and still there will be Vṛiddhi by our rule. The use of the word हलन्त in the sūtra indicates that the rule applies when more than one consonant even is at the end: as अराड्क्षीन्, अमाड्क्षीन् ॥

Had the word हलन्तस्य not been used in the sūtra, then the following maxim would have applied "येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्" ॥ The rule would have applied where only one consonant intervened between the vowel and the affix, but not when more than one consonant intervened. But it is intended that the rule should apply to such cases also.

The form उवबोढाम् is thus evolved. To the root वह् we add सिचि in the second Person singular. Thus वह् + स्ताम् ॥ Now there appears the Vṛiddhi rule on the one side; and the rule requiring the change of इ to ऋ (VIII. 2. 31) the rule requiring the elision of स् (VIII. 2. 26), the rule requiring the change of ण into ध (VIII. 2. 40), then the rule requiring the change of ध into ढ, and then the elision of one ढ (VIII. 3. 13) on the other. What rule is to be applied first—the Vṛiddhi or the other rules? The Vṛiddhi rule is to be applied first, because the other rules are considered as asiddha (VIII. 2. 1): and after that we apply the other rules: and afterwards on account of the elision of ढ, we change the Vṛiddhi आ into ओ (VI. 3. 112). The equation will be something like this:—वह् + स्ताम् = वाह् + स्ताम् (VII. 2. 3) = वाह् + स्ताम् (VIII. 2. 31) = वाह् + ताम् (VIII. 2. 26) = वाह् + धाम् (VIII. 2. 80) = वाह् + ढाम् (VIII. 4. 41) = वा + ढाम् (VII. 3. 13) = बोढाम् (VI. 3. 112). This with the upasarga उन् and the augment अ becomes उवबोढाम् ॥ Similar is the evolution of उवबोढम् with स्तम् ॥ Once the अ has been Vṛiddhied into आ, there is no Vṛiddhi of ओ ॥ Had we not first Vṛiddhied the वह् into वाह्, but applied the vṛiddhi rule last, then there would have been vṛiddhi of ओ, as बोढाम् which is wrong. In fact where there has not taken place vṛiddhi first, there ओ is vṛiddhied, as = सोढामिन्स्थापयं = सोढामिन्निः ॥

नेटि ॥ ४ ॥ पदानि ॥ न, इदि ॥

वृत्तिः ॥ इडासं सिचि हल्न्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति ।

4. The vowel of a stem, ending in a consonant, does not get Vriddhi, when the सिच् takes the augment इद् ॥

As अविवीत्, अविवीत्, अकोषीत्, अमोषीत्, but अलावीत् where the root ends in a vowel. Will not लू by taking Guṇa (which is an antaranga operation) and the substitution of अच्, become a root ending in a consonant? No, though Guṇa is antaranga, it is superseded by the express Vriddhi.

ह्ययन्तक्षणश्चसजागृणिश्येदिताम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ ह, म, य्, अन्त, क्षण, द्वास्, जागृ, णि, दिव, एदिताम् ॥

वृत्तिः ॥ इकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानां मङ्गानां क्षण श्वस जागृ णि श्वि इत्येतेषामेदितां च इडासौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति ।

5. The Vriddhi of the vowel of the following stems, does not take place before the इद् augment s-Aorist in the Parasmaipada; namely—the stems ending in ह, म, or य्, the roots क्षण्, श्वस्, जागृ, a stem formed with णि, the root श्वि, and the roots having an indicatory ए in the Dhātupāṭha.

Thus ग्रह्, 'to catch' अग्रहीत्, श्रम, 'to sound' अश्रमीत्, व्यय, 'to expend' अव्ययीत्, दुवम्, 'to vomit' अवमयीत्, क्षण 'to hurt' अक्षणीत्, श्वस् 'to breathe' अश्वसीत्, जागृ 'to be awake' अजागरीत्, णि, ऊन (churādi) 'to lose' ऊनयीत्, ईत् 'to send' ईलयीत्, श्वि, अश्वयीत् ॥ एदिताम्, रंग 'to cover' अरणीत्. कख्, अकखीत् ॥

ह्ययन्तक्षणश्वसामेदितां च अतो हलादिलोपारिति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेदिति न प्रतिषिध्यते, न वान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवका-
शत्वात् ॥ यदि पूर्वं गुणः स्याद्विहङ्गिभिमहणमनर्थकं स्यात् ॥ गुणयादशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषे-
धस्य सिद्धत्वात् ॥ तस्मादिहमेव णिभिमहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ॥ अथ जागृमहणं किमर्थम् ॥ जाग्रो
विचिण्णलिङ्छुं इति जागतेर्गुणो वृद्धेरपवाशो विधीयते ॥ स यथा अच्चा जिगतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि
वृद्धिमपि बाधियते ॥ नैतदस्ति ॥ कृते गुणः ऽतोऽन्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते, ॥ अथ गुणवि-
धानसामर्थ्यादुत्तरकालभावित्यपि वृद्धिर्बाध्यते, ॥ यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति,
तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोर्थशान्भवति इति शक्यमिह जागृमहणमकर्तुम् ॥ नस्तु कियते विस्पष्टार्थम् ॥

In the case of roots ऊन and ईल in the above examples, the चङ् is pro-
hibited by III. 1. 51. This is an exception to VII. 2. 7 : so far as stems in ह, म, and य् are concerned. There is no option allowed here. In the case of जागृ, णि-
roots, and श्वि, the Vriddhi would have taken place by VII. 1. 1 ; and VII. 1. 4,
could not have debarred Vriddhi, hence the special mention of these roots.

Nor can it be said, in the case of these roots, that "they will take first
guṇa, on account of its being an Antaranga operation", because, then the rule
of Vriddhi ordained by VII. 1. 1 will find no scope. Moreover, if the guṇa

took place first and then Vṛiddhi, the mention of जि-roots and द्वि in the sūtra would be redundant. For in ऊनयीन् and अश्वयीन्, having gunated the roots ऊनि and श्वि to ऊन and अश्वे, and then substituting अय् (which is also antaraṅga) for ए before ईन्, we have ऊनय् + ईन्, and अश्वय् + ईन् ॥ Now these are roots which end in य् and would be covered by the first portion of the present sūtra, viz, "h-m-y-anta", so the especial mention of जि-roots and द्वि would be superfluous, if guṇa was to take place first. The very mention of जि-roots and द्वि in this sūtra, is a jñāpaka (indicator) of the following maxim न सिचि अन्तरङ्गमस्ति ॥

Why have we used the root जाग् in the sūtra, when the special sūtra VII. 3. 85 will cause guṇa by superseding Vṛiddhi in the case of जाग्? This supersession will take place on the analogy of अच्चादृग्णिनि (VII. 2. 115); for as this vṛiddhi rule VII. 2. 115 is superseded by VII. 3. 85, so will the present Vṛiddhi rule VII. 2. 1. *Ans.* No, this is not so. No doubt VII. 3. 85 does supersede the vṛiddhi rule VII. 2. 1 and we have guṇa, as जागर् + ईन् ॥ Then comes in VII. 2. 2, which would cause vṛiddhi, because now it is a root ending in र्; this second vṛiddhi is prohibited by the present sūtra. You can say, that by the very fact that the guṇa rule VII. 3. 85 takes effect, will prevent every future Vṛiddhi, as in जागरति there is no penultimate vṛiddhi by VII. 2. 116 [जाग् + जि = जागर् + जि (VII. 3. 85) = जागरि the rule VII. 2. 116 does not apply after guṇa] You can, of course, say so, and there is no answer to this but by saying that the mention of जाग् is only for the sake of distinctness.

In case the reading of जाग् in the sūtra be held necessary, then the operations which it undergoes, are shown below :

जाग् + इस् + ईन् ॥ Now appears (1) the rule VI. 1. 77. requiring the change of क् into र् ॥ (2) This यणादेश is however, debarred by the rule VII. 3. 84 which causes guṇa of the finals of verbal stems before all sārvaadhātuka and ārdhadhātuka affixes, because this guṇa rule is an apavāda to यणादेश ॥ (3) But this guṇa in its turn is debarred by the rule VII. 2. 1 requiring the vṛiddhi. (4) But this vṛiddhi is, however, superseded by VII. 3. 85, which causes the guṇa of the final of जाग् ॥ Now having gunated it, we get this form :—

जागर् + इस् + ईन् ॥ Now appears VII. 2. 3 which requires vṛiddhi, because it is a root ending in a consonant. (2) But that vṛiddhi is superseded by VII. 2. 4 because the affix सिच् has taken the इद् augment. (3) Then appears the rule VII. 2. 7 requiring optional vṛiddhi, (4) But that optional vṛiddhi is superseded by the compulsory vṛiddhi required by VII. 2. 2, because it is a root ending in र् ॥ (5) And this last vṛiddhi is prohibited by the present sūtra VII. 2. 5. These nine stages through which the form अजागरीन् is evolved, is abbreviated in the following mnemonic verse :—युणो वृद्धि युणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पः न ॥ पुन वृद्धि निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥ पदानि ॥ ऊर्णोतेः, विभाषा ॥

वृद्धिः ॥ ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदयोरे परतो विभाषा वृद्धिर्भवति ।

6. Before an इद्-beginning s-Aorist of the Paras-maipada, there is optional Vṛiddhi of the vowel of ऊर्णु ॥

As प्रौर्णवीन् or प्रौर्णवीन् ॥ This option applies when the सिच् is not treated as ङिन् ॥ But after ऊर्णु, सिच् is optionally ङिन्, (I. 2. 6): when it is ङिन्, there being neither guṇa nor vṛiddhi; we have उवङ् substitution, as प्रौर्णवीन् (VI. 4. 77).

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अतः, हल आदेः, लघोः ॥

वृत्तिः ॥ हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादेशे सिचि परस्मैपदेषु परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति ।

7. Before an इद्-beginning s-Aorist of the Paras-maipada, the short अ of the root gets optionally Vṛiddhi, when the stem begins with a consonant, and the अ is prosodially short by being followed by a simple consonant.

Thus अकणीन् or अकाणीन्, अरणीन् or अराणीन् ॥ Why do we say 'of अ'? Observe अदेवीन्, असेवीन् ॥ Besides this patent objection, there is another, not so manifest. If we had not taken अतः, the sūtra would have ordained Vṛiddhi of every vowel (अचः VII. 2. 3), the Vṛiddhi so ordained would be an अच् pertaining Vṛiddhi, and not an इक्-pertaining Vṛiddhi. Therefore ङिन् affixes will not debar such Vṛiddhi, for the ङिङिति च (I. 1. 5), debars only इग्लक्षणा Vṛiddhi. Therefore कुरादि roots after which सिच् is ङिन् (I. 2. 1), will get Vṛiddhi, which is not desired. Therefore we have only one form of न्यकुदीन्, न्यपुदीन् ॥

Why do we say 'beginning with a consonant'? Observe मा भवानदीन्, ॥ भवानदीन् from अश् and अद् ॥ Why do we say 'prosodially short'? Observe अतशीन्, अरशीन् ॥

But why does not vṛiddhi take place in अचक्रासीन् from the root चक्रास् (Ad. 65)? The vṛiddhi does not take place on the maxim येन ना व्यवधानं तेन अवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्; for the rule applies to short अ only when a consonant intervenes between it and the affix, and not when both consonants and vowels intervene. In चक्रास् not only the consonants क् and स् intervene but also the vowel आ ॥ Hence there is no vṛiddhi. Moreover, the व्यवधानं can be by one letter and not by more than one letter. Therefore, applying this maxim, the word लघोः might have been omitted from the sūtra without any detriment. In that case, the form अतशीन् from the root तक्ष (Bhu 685) will be explained by saying that rule VII. 2. 7 does not apply to it, because two consonants intervene between अ and the affix. In this view of the case, the employment of the word लघोः in the sūtra is for the sake of distinctness only.

The word इद् is understood in this sūtra, so that the rule applies to सेद् aorist. The rule therefore, does not apply to Anīṭ aorist, as अपासीन् ॥

The form अपिपिषीन् the aorist of the Desiderative root, is explained by saying that the long आ of vṛiddhi is elided by VI. 4. 64.

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ न, इद्, वशि, कृति ॥

वृत्तिः ॥ वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

8. The augment इद् is not added to a kṛit-affix beginning with a sonant consonant (वश् pratyāhāra).

The वश् pratyāhāra is rather vague. The rule really applies to Kṛit-affixes beginning with व, र (ल) म and न, and no कृन् affix begins with any other letter of वश् class. Thus ईषिता, ईषितुम् non-vaś letters get the augment, but not ईश्वरः, (III. 2. 175) so also शीषिता, शीषितुम् but not शीषम् (III. 2. 167 र) मसिता, मसितुम् but not भस्म, (III. 2. 75. मानिन्) यतिता, यतितुम् but not यत्नः (III. 3. 90 नङ्)

The Vārtika नेङ् वरमनादौ कृति gives the rule in a more definite form. Of course, in the Uṇādi Kṛit-affixes, there is diversity. There we get the affix इ, for example, which of course does not take the augment, as वम् + इ = वण्डः (Uṇ I. 113). Why do we say कृन् affixes? Observe रुदिव, रुदिम् ॥

Here by VII. 2. 76 the Sārvadhātuka affixes beginning with a वल् consonant take इद् augment after the roots रुद् &c; but this इद् will also be prohibited by the present sūtra, if the word कृति be not read in the sūtra. So that rule VII. 2. 76 would find scope before those क्लादि affixes only which do not begin with a वश् letter; as रुदितः ॥ In some texts of Kāśika the counter-example is रुदिव in the Perfect. This is wrong, according to Padamnjari (क्रातिन-यमादेव इदः सिद्धत्वात्) because इद् always comes in the Perfect except after the root कृ &c. (VII. 2. 13): so the counter-example from the Perfect Tense is not valid. This sūtra is an exception to VII. 2. 35. The Kṛit-affixes beginning with वश् letters as given by Pāṇini are the following: वन् (वनिष्, कुनिष्, डवनिष्), वर (वराच and कुराच्), वस् (कुसु), रु (कु), लुक (बलुकन्), मन् (मनिन्), मर (मरच्) न (नङ्, नन्), नश् (नजिङ्), नु (क्रुन्) ॥ This list will show the truth of the above vārtika.

तितुव्रतयसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, सेषु, ॥

वृत्तिः ॥ ति तु त्र त थ सि सु सर क स इत्येतेषु कृत्षु इडागमो न भवति ।

वासिकम् ॥ तितुत्रेषु अग्रहारीनाम् इति वक्तव्यम् ॥

9. The इद् augment is not taken by the following Kṛit-affixes :—ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क and स ॥

Thus (1) कृत्षु—तन्तिः but तनिता, तनितुम्, कृन्—शीषिः but शीषिता, शीषितुम् ॥ (2) तुन् (Uṇ I. 70)—सक्तुः but साषिता, साषितुम् ॥ (3) घृन् (III. 2. 182)—पचं but पतिता, पतितुम्, so also Uṇādi घृन् (Uṇ IV. 158), as सन्धम् from सन् ॥ (4) तन् (Uṇ III. 86)—हस्तः but हसिता, हसितुम्; so also लीत, पीत, धूर्तः from लू, पू, धूर्ति forming सेद् लविता, पविता, धूर्विता ॥ The त affix mentioned in the sūtra refers to this Uṇādi त (Uṇ III. 86), and not to the त (क्त) of Nishṭhā, for the Nishṭhā takes the augment, as हसितम् ॥ (5) कथम् (Uṇ II. 2)—कुषम् but कोषिता, कोषितुम्, काष्ठम् but काषिता, काषितुम् ॥ (6) कृत्ति (Uṇ III. 155), as कुक्षिः but कोषिता, कोषितुम् ॥ (7) कृत्तु (Uṇ III. 157)—इक्षुः but एषिता, एषितुम्; (8) सरम् (Uṇ III. 70)—अभारम्

out अशिता, अशितुम् ॥ (9) कच् (Uṇ III. 43)—शल्कः but शलिता, शलितुम् ॥ (10) स Uṇ III. 62)—वस्सः but वसिता, वसितुम् ॥

Vārt:—The affix ति, तु and त्रि take इद् augment after मल् and words of similar formations:—as विगृहीतिः, उपस्तिङ्गितिः, निकुञ्चिति निपठितिः ॥

Before non-kṛit ति &c, we have इद्, as रासिति, स्वपिति ॥

एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥ पदानि ॥ एकाचः, उपदेशे, अनुदात्तात्, ॥ कृतिः ॥ उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति ।

10. The augment इद् is not added to that affix which is joined to a root, which in the Grammatical system of Instruction (i. e. in the Dhātupāṭha) is of one syllable, and is without accent (anudatta).

A list of such roots has been collected by the *Anit—Kārikā*. They are given below.

Kārikā:—अनिद्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेदः प्रवसन्ति तद्विद् ।

अवन्तभूवन्तघृतां च वृड्वृञ्चो धिडीडिवर्णेष्वथ शीङ्भिश्चावपि ॥

गणस्थसुवन्तघृतां च स्तुवौ क्षुवन्तधोर्णोतिमथो युणुक्णवः ।

इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि समिबोधतः ॥

As a general rule all monosyllabic roots ending in a *vowel* except अ, अङ् and long ऋ are anudatta, and do not take इद् augment: as शतृ, नेतृ, चेतृ, तातृ, कर्तृ, हर्तृ ॥ The following are the exceptions:—

- (1) All roots ending in short अ are Udatta and take इद्; as अवधिष्ट ॥
- (2) All roots ending in long ऋ are सेद, as नृ—तरिता or तरीता ॥
- (3) All roots ending in short ऋ are अनिद्व except वृङ् (IX. 38 the references are to the class and number in the Dhātupāṭha) and वृष् (V. 8, X. 71): as निर्वरिता or निर्वरीतां, प्रवरिता or प्रवरीता ॥
- (4) All roots in short इ are Anit, except धि (I. 1059), 'to grow' and ध्रस् 'to attend' (I. 945), as ध्ययिता, ध्ययिता ॥
- (5) All roots in long ई are Anit, except शीङ् 'to rest' (II. 22), and शीङ् 'to fly' (I. 1017. IV. 27), as शयिता, उड्डयिता ॥
- (6) All roots in long ऊ are सेद, as लविता, पविता from लु and पू ॥
- (7) All monosyllabic roots in short उ are Anit, except, रुड् 'to sound' II. 24, I. 1008), स्तु 'to flow' (II. 29), क्षु 'to sound' (II. 27), यु 'to mix' (II. 23) 'to praise' (II. 26), श्णु 'to sharpen', (II. 28); and ऊर्णुस् 'to cover' (II. 30, though consisting of more than one syllable, is treated like तु for the purposes of इद्) ॥ Thus रयिता, मययिता, क्षयिता, ययिता, नयिता, श्णयिता and प्रोर्णयिता ॥

Of the roots ending in consonants, all are सेद except the following:—

Kārikā:—इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि समिबोधतः ।

धक्किस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु घसिः प्रसारणी ॥

धमिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यमिस्ततस्तृतीयोऽलभरेवनेस्ते ॥

यनिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिष्व यश्च इयति पच्यते मनिः ।
 नमिष्वतुर्थो हनिरिव पञ्चमो गमिष्व षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥
 विहिर्दुहिर्महतिरोहती वहिर्नेहिस्तु षष्ठो रहतिस्तथा लिङिः ।
 इम ऽनिदोऽष्टाविह मुक्तसशया गणपु हान्ता प्रविभज्य कीर्त्तितः ॥
 निशि कृशि वृशिमयो वृशि स्पृशि रशि रुशि क्राशतिमष्टमे विशिम् ।
 लिश च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु वृशेव नेतरान् ॥
 रुधिः सराथिर्धुधिर्बन्धिसाधयः कृधिश्चुधी शुध्यतिबुध्यतां व्यधिः ।
 इमे तु धान्ता इश येऽनिदो मनास्ततः परं सिद्धान्तिरेव नेतरं ॥
 शिषि पिषि शुष्यतिपुष्यतीं स्विषि विषि श्लिषि तुष्यतिदुष्यतीं द्विषिम् ।
 इमान्वृशेषोपविशन्त्यनिङ्गिषी गणपु धान्ताऽकृषिकर्पती तथा ॥
 तपि तिपि चार्पमयो वपि स्वपि लिपि लुपि लृप्यति कृप्यतीं लृपिम् ।
 स्वरण नीचेन शपि लुपि श्लिपि प्रतीहि धान्ताऽपठितांस्त्रयोऽशः ॥
 भावि हवि स्क्रान्दाभविच्छिदिक्षुसीन् शवि सवि स्विद्यातिपयनीं श्वादिम् ।
 तुवि नुवि विद्यातिविन्न इत्यापि प्रतीहि धान्ताऽनृश पञ्च चानिटः ॥
 पचिं वचिं विचिरिचिरिञ्जिपृच्छतीन् निचिं सिचिं मुचिर्भाजिभञ्जिपृज्जतीन् ।
 र्याज यजि युजिर्जसञ्जिजमज्जतीन् भुजि स्वाञ्जिभृजिपृजी विद्धमनिट्स्वरान् ॥

(1.) क-शक् 'to be able' (IV. 78, V. 15). शक्ता, शक्षयान्

(2.) स-घस 'to eat' (I. 747, and also substitute of अद्), as, घस्ता ; वस् 'to dwell' I. 1054, as वस्ता ॥ The वस् which takes Samprasāraṇa by VI. 1. 13, is meant here, and not वस 'to cover' (II. 13), which does not vocalise, as वासता वस्त्राणाम्, but उविन from वस 'to dwell' (VII. 2. 52).

(3.) भ-Three roots: रभ् 'to desire' (I. 1023), as, आरब्धा, यम् coire (I. 1029), यब्धा, लभ् 'to take' (I. 1024), लब्धा ॥

(4.) म्-Four roots, यम् 'to cease' (I. 1033), यन्ता ; रम् 'to play' (I. 906) रन्ता, नम् 'to bow' (I. 867, 1030) नन्ता, गम् 'to go' (I. 1031, गन्ता ॥

5. न्-Two roots मन् 'to think' (IV. 67), मन्ता, हन् 'to kill' (II. 2), हन्ता ॥ The Divādi मन should be taken, otherwise मनिता from मन्-मनुने (VIII. 9).

(6.) ह-Eight roots:—विह 'to smear' (II. 5), वेग्धा ; दुह 'to milk' (II. 4) शेग्धा ; मिह 'to sprinkle' (I. 1041, मीढा, रुह 'to grow' (I. 912) रोढा ; वृह 'to carry' (I. 1053, वोढा, नृह 'to bind' IV. 57) नृढा, बृह 'to burn' (I. 1041) बृग्धा, जिह 'to hold' (II. 6, जेढा ॥ In other collections सह I. 905, IV. 20, मुह (IV. 89), विह (VI. 23) लुह (?), are also enumerated, of these सह takes इट optionally before affixes beginning with त, so also मुह because it belongs to the class of रधादि (VII. 2. 45) the other two are not found (?) in root collections, hence the Kārika uses the words मुक्तसशय ॥

(7.) श-Ten roots:—विश 'to show' (VI. 3), दृश 'to see' (I. 1037), क्ष 'to bite' (I. 1038, पृश 'to rub' (VI. 131, स्पृश 'to touch' (VI. 128), रिश (VI. 126), रुश (VI. 126) both meaning 'to hurt', विश 'to enter' (VI. 130, लिश 'to be small' (IV. 70, VI. 127). As वेष्टा, ङ्ष्टा, वेष्टा, भाषष्टा or आपष्टा, स्पर्ष्टा or स्पर्ष्टा. The roots with a penultimate क् short, which are anudatta in the dhātupāṭha, with the exception of वृक् and दृक्, take optionally the augment र् (VI. 1. 59). ॥

॥ इह AUGMENT ॥

(8.) द्—Ten roots:—रुध् with अनु, 'to love' रुध् 'to obstruct' (IV. 65) राजा, राध् 'to accomplish' (IV. 71, V. 16) राजा; युध् 'to fight' (IV. 64) योद्धा; बन्ध् 'to bind' (I. 1022), बन्धा; साध् 'to accomplish' (V. 17) साधा; क्रुध् 'to be angry' (IV. 80) क्रोद्धा, क्षुध् 'to be hungry' (IV. 81) क्षोद्धा; शुध् 'to be pure' (IV. 82) शोद्धा, बुध् 'to be aware' (IV. 63) बोद्धा; व्यध् 'to pierce' (IV. 72) व्यद्धा; सिध् 'to be accomplished' (IV. 83) सेद्धा ॥ The roots बुध् and सिध् are exhibited in the above Kārikā with श्च विकारानां (बुध्यति, सिध्यति); therefore बुध् and सिध् take इ in other ganas than the Fourth; as बोधिता and बोधिना ॥ There being want of prohibition with regard to निष्ठा, we have बुधितं and सिधितं ॥

(9.) ष-roots. Ten. सिष् 'to distinguish' (VII. 14) सोष्टा; पिष् 'to pound' (VII. 15) पेष्टा, शुष् 'to become dry' (IV. 74) शोष्टा; पुष् 'to be nourished' (IV. 73), पोष्टा, श्विष् 'to shine' (I. 1050) श्वेष्टा, विष् 'to pervade, to sprinkle' (I. 729, III. 13, IX. 54) वेष्टा, हिल्ष् 'to embrace' (I. 734, IV. 77) ह्वेष्टा; तुष् 'to be satisfied' (IV. 75) तोष्टा, दुष् 'to be sinful' (IV. 76) दोष्टा. शोष्यति, द्विष् 'to hate' (II. 3) द्वेष्टा, वृष्यति, कृष् 'to draw' (I. 1059, VI. 6 both Bhuādi and Tudādi are taken, as the kārīkā uses the two forms), भाकृष्टा and भाकृष्टी ॥

(10.) ण-Thirteen roots: तप् 'to burn' (I. 1034, IV. 51) तप्ता. तप्यति, तिप् 'to distil' (I. 385) तेषा, आप् 'to obtain' (V. 14, X. 295) आप्ता; वप् 'to sow' (I. 1052) वप्ता; स्वप् 'to sleep' (II. 59) स्वप्ता; लिप् 'to anoint' (VI. 139) लेप्ता; लुप् (VI. 137) 'to break', लोप्ता ॥ The roots तृप् and वृप् optionally take इ, as they belong to श्चार्हि class (VII. 2. 45, Divādi 84-91). The special mention of these two roots in the kārīkā, is for the sake of indicating that these roots take अच् augment; as वप्ता or तप्ता, or तर्पिता; वृप्ता, or वर्प्ता or वर्पिता ॥ The तृप् and वृप् belonging to Tudādi class, are Udātta and सेद् ॥ सृप् (I. 1032) 'to creep' सप्ता; सर्पा; शप् 'to curse' (I. 1049) शप्ता; क्षुप् 'to touch' (VI. 125) छोप्ता; क्षिप् 'to throw' (IV. 14) क्षेप्ता ॥

(11.) ऋ-Fifteen roots. अद् 'to eat' (II. 1) अन्ता; रुद् 'to void excrement' (I. 1026) रुन्ता; स्कृद् 'to leap' (I. 1028) स्कृन्ता. भिद् 'to break' (VII. 2) भन्ता, छिद् 'to cut' (VII. 3) छेन्ता; क्षुद् 'to pound' (VII. 6) क्षोन्ता. क्षोष्यति. शद् 'to perish' (I. 1008, VI. 134) शन्ता, सद् 'to sink' (I. 1007, VI. 133) सन्ता. स्विद् 'to sweat' (IV. 79) सेन्ता ॥ The root is exhibited as स्विद्यति in the above kārīkā, showing that the Fourth class root is to be taken, and not the Bhuādi (I. 780), which is udātta and takes इ. पद् 'to go' (IV. 60), पन्ता; शिद् 'to be troubled' (IV. 61, VI. 142, VII. 12) शेन्ता, तुद् 'to strike' (VI. 1) तोन्ता; दुद् 'to impel' (VI. 2) दोन्ता; विद् (IV. 62) वेन्ता ॥ The root विद् is exhibited in the kārīkā, as विद्याति and विन्त, therefore, the rule applies to विद्याति and कषाति विद् ॥ The Adādi (वृत्ति) and Tudādī (विन्ताति) विद् is सेद्, as वेदिता विद्यानाम्, वेदिताधनस्य ॥

(12.) ऋ-six roots:—पच् 'to cook' (I. 187) पक्ता, पश्यति; वच् 'to speak' (II. 54) वक्ता, विच् 'to separate' (VII. 5) विवेक्ता; रिच् 'to make empty' (VII. 4) रिक्ता; शिच् 'to sprinkle' (VI. 140) शेक्ता; दुच् (VI. 136) 'to loose', नोक्ता ॥

(13.) ङ-One root ङच् 'to ask' (VI. 120) ङष्टा. ङश्यति ॥

(14.) ॐ—Fifteen roots :—रङ् 'to colour' (I. 865. 1048) रङ्क्ता; निज् 'to cleanse' (III. 11) निजेक्ता, नेज्यति; भज् 'to honor' (I. 1047) भक्ता; भङ्ज् 'to break' (VII. 16) भङ्क्ता; भृज् 'to fry' (I. 181) भृष्टा or भर्ष्टा; त्यज् 'to quit' (I. 1035) त्यक्ता; यज् 'to sacrifice' (I. 1051) यष्टा, युज् 'to join' (IV. 68, VII. 7) योक्ता; हज् 'to break' (VI. 123) होक्ता; सज्ज् 'to adhere' (I. 1036) सङ्क्ता, सज्ज् 'to be immersed' (VI. 122) सङ्क्ता; भुज् 'to bend' (VI. 124) 'to enjoy' (VII. 17). भोक्ता, स्वज् 'to embrace' (I. 1025) परि-स्वक्ता; वृज् 'to emit' 'to create' (IV. 69, VI. 121) वृष्टा; मज् 'to cleanse' (I. 269, II. 57), मर्ष्टा, मर्जिता ॥ The root मृज् is exhibited in the Dhātupāṭha with a long indicatory ऊ, e-s, मृज् शुद्धौ (II. 57). It, therefore, optionally would take इद् ॥ Nor does this root take भम् augment. The inclusion of this root in the above list is, therefore, questionable. Others read विज् instead of मृज् ॥ The निजादि root विज् is Anit (II. 12) i. e. विज् 'to separate' the विज् of Rudhādi takes इद् ॥

Why do we say "a monosyllabic root"? Observe भवधीन् ॥ The root is taught as वध with a final अ (II. 4. 42) in order to prevent vṛiddhi. Why do we say "in upadeśa or Dhātupāṭha"?

The rule will not apply to roots which have become anudātta during evolution i. e. when taking affixes. Therefore, we have पचिष्याति and लविष्याति with इद्, but not here, कर्ता कटात्, कर्तुम् ॥

भुञ्जकः किति ॥ ११ ॥ पदानि ॥ श्री, उक्, किति ॥

वृत्तिः ॥ अत्र इत्येतस्योपगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

Kārikā:—वाच्य ऊर्णोर्नृवङ्गायो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । भामश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहान् ॥

11. The augment इद् is not added to an affix having an indicatory क्, when it comes after the root अत्रि, or after a monosyllabic root ending in उ, ऊ, ऋ or ॠ in the Dhātupāṭha.

As अत्रि, अत्रित्, अत्रितवान् ॥ So also with roots ending in उक् vowels: as बुत्वा, वृत्तः, वृत्तवान्; लूत्वा, लूनः, लूनवान्; वृत्वा, वृतः, वृतवान्; तीर्त्वा, तीर्णः, तीर्णवान् ॥

Why 'अत्रि and उक् ending roots only'? Observe निहितः ॥ Why having an indicatory क्? Observe अयितु, अयितुम्, अयितव्यम् ॥ Some read two क's in the sūtra and would apply it to the indicatory ण also, as भृण्यु (III. 2. 139).

This rule applies to those roots, which have not been enumerated above. In the case of वृ the Nishṭhā will not take इद् even by VII. 2. 49 read with VII. 2. 15.

When two क are read in the sūtra, one standing for ण; there arises a little difficulty of combination. Thus ण् coming after the visarga of उक्: would require that the visarga be changed to उ by VI. 1. 114. If ण् be changed to क् (VIII. 4. 55) then also, the visarga required to be changed into upadhmani-va by VIII. 3. 37. If the change of ण् into क् (VIII. 4. 55) be considered asidhā

(VIII. 2. 1.), then also the visarga must be changed to इ (VI. 1. 14). The sūtra should be अर्धकोकिति ॥ This, however, is not done as an anomaly allowable in sūtra construction. According to Kāsikā, this difficulty would not at all arise, if in the sūtra ग्लानिस्थश्चक्षुः (III. 2. 139), the स्या + च्वा be taken as compounded into स्या; so that that rule would apply to that स्या which ends in च्वा, and not to that स्या whose final is changed to ई; so that the form स्यास्तुः is evolved without anomaly: and the affix will be कित् (क्षुत्) and not गित् (गृत्). The affix being कित्, the above sandhi difficulty will not arise at all.

The word उपदेश is understood here also, so that the rule will apply to roots which end in उक् vowel, in their original states and not to the transformed base before the affix. Thus नृ is a उक्-ending root, which is transformed to नीर् before the Nishṭha त् ॥ The rule will apply to it, as लीर्णः ॥ If you object saying, that नृ ends in long क् and its Desiderative optionally takes इद् by VII. 2. 41, and therefore, its Nishṭha will always take no इद् by VII. 2. 15. we reply, that the option taught in VII. 2. 41 applies to roots ending in long क्; but when the root vowel is changed to ई, it is no longer a क्-ending root. If you say, the rule of sthānivad bhāva will apply: we say, that that rule is not applicable to अल् विधि, and this is an अल्विधि ॥ Therefore, the word उपदेश should be read into this sūtra. If this be so, the rule ought to apply to जासु, and we could not get the forms जागरितः and जागरितवान् ॥ To explain this we should also read the anuvṛtti of एकाच् into this sūtra. The root ऊर्जु, however is an exception and is governed by this rule, in spite of its consisting of more than one vowel. Thus प्रोर्णुतः and प्रोर्णुतवान् ॥

Kārikā :—ऊर्जु is treated as if it was नु, when the affix यङ् is to be applied, आसु is to be prohibited, or इद् is to be debarred.

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥ पदानि ॥ सनि, ग्रह, गुहोः, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह गुह इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

12. The Desiderative affix सन् does not get the augment इद्, not only after roots ending in उ, ऊ, ऋ and ॠ, but also after ग्रह and गुह ॥

As जिघृक्षति, जुघुक्षति, रुरुषति, लुलुषति ॥ The anuvṛtti of शि is not drawn into this sūtra, as option is allowed regarding it by VII. 2. 49. ग्रह would always get इद्, यङ् (I. 944) being ऊर्जिन् (in the Dhātupāṭha), would have optionally taken इद् (VII. 2. 44)

The forms जिघृक्षति and जुघुक्षति are thus evolved :—ग्रह + सन् (the affix is कित् by I. 2. 8) = गृह + सन् (VI. 1. 16) = गृह् + सन् (VIII. 2. 31) = गृक् + सन् (VIII. 2. 41) = जिघृक्षति (VIII. 2. 37). So also with गुह संवरणे, the सन् is कित् here by I. 2. 10.

उच्यते ग्रहगुहोश्च लुलिङि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ क. घ. भृ. इ. स्तु. हु. लु. भुवः, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ कृ सु वृ वृ स्तु वृ वृ सु इत्येतेषां लिटि प्रत्यये इडागमो न भवति ।

बोधिकम् ॥ कर्मोद्भूत इति वक्तव्यम् ॥

13. The Personal endings of the Perfect do not get the augment इद्, after कृ, सु, भृ, वृ, स्तु, वृ, वृ, वृ ॥

Thus कृ—चकृव, चकृम; सु, ससृव, ससृम; भृ, बभूव, बभूम; वृम्, ववृव, ववृम; वृहृ, ववृहृ, ववृमहे; स्तु, तुष्टुव, तुष्टुम; वृ, वृष्टुव, वृष्टुम; वृ, वृष्टुव, वृष्टुम; वृ, वृष्टुव, वृष्टुम ॥ सिद्धे सत्यात्मो नियमार्थः, कावय एव लिट्यनिदस्ततोऽप्येते इति ॥

These roots with the exception of वृ are Anit by rule VII. 2. 10; their special mention here is for the sake of niyama, namely, these roots alone are Anit in the Perfect, other roots are all Set in the Perfect. Thus बिभिवि, बिभिवि, लुलुवि, लुलुवि ॥ All anudatta roots of the Dhâtupâtha are to be understood, by this rule, to get इद् ॥ The affix थ of the Perfect gets इद् after वृम्, as the irregular form ववर्थ in VII. 2. 64, indicates that in the Veda, थ does not get इद् after वृम्, but in the secular literature it does. By VII. 2. 63, the थ would have got इद् after स्तु, वृ, सु and वृ; that इद् is also prohibited by the present sūtra. As तुष्टोय, वृष्टोय, वृष्टोय ॥

Vart:—इद् is added when कृ takes the सुद् augment: as संचस्करि, संचस्करि ॥ The rule VII. 2. 63, applies here also, as संचस्करि ॥

द्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ दिव, ईदितः, निष्ठायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ श्वयेतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

14. The Participial affixes त and तवन् (kta and ktavatu), do not get the इद् augment after श्वि, and after the root which has an indicatory ई ॥

As कृन्, कृन्वान्; ओलजी (VI. 10),—लम्, लम्बवान्; ओविजी (VI. 9), उह्वम्, उह्विषाम् ॥ The त is changed to न because of the indicatory ओ (VIII. 2. 45). So also वीपी (IV. 42), वीप्, वीप्बवान् ॥ In the Dhâtupâtha, डीहृ (IV. 27), is classed among ओदिन् roots, and it indicates that the Nishthâ is anit after it: and ओ is for न-change (VIII. 2. 45) as, उडूनि: उडूनिवान् ॥ The word निष्ठायाम् governs the following sūtras upto VII. 2. 35.

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ यस्य, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ यस्य भाताविभाषा कर्वाचविदुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति ॥

15. The Participial-affixes do not take इद्, after those roots, to which another suffix can optionally be added, with or without this augment इ ॥

That is, a root which is optionally Set before other affixes, is invariably anit before Nishthâ. Thus by VII. 2. 44, वल् consonant beginning affixes are optionally सद् after the roots धृ &c. The Nishthâ after धृ &c, will be invariably anit. Thus विधूतः, विधूतवान्; गूढः, गूढवान् ॥ By VII. 2. 56, the roots having an indicatory इ, optionally are followed by Set स्त ॥ The Nishthâ after इति roots will invariably be anit: as वृत्तिः, वृत्तिवान् ॥

By the vārtika तानि परि शस्त्रिणाद्युपसख्यानम् the roots तन्, पत and शस्त्रि take optional इद् in the Desiderative (VII. 2. 49). Though पत् is a root which thus *optionally* takes इद् in the Desiderative, yet its Nishṭhā is always सेद्, for Pāṇini himself has employed the word पतित in Sūtra II. 1. 24, 38. According to Padamanjari this rule of यस्य विभाषा is anitya and not of universal application. Because had this rule been of universal application then the root कृत् which is *optionally* aniṭ by VII. 2. 57, would be *universally* aniṭ by the present sūtra : and there would be no necessity of reading it with a long ई in the Dhātupāṭha, as कृती छेदने (VI. 141) to make its nishṭhā aniṭ under VII. 2. 14.

आदितश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आदितः, च, ॥

वृत्तिः ॥ आदितश्च धातोर्निष्ठायां निडागमो न भवति ॥

16. The Participial-affixes do not get इद् augment after a root which has an indicatory आ ॥

As अग्निश्च — मित्रः, मित्रवान् ; अग्निवश्च — क्षिपणः, क्षिपणवान् ; अग्निश्च — स्वप्नः, स्वप्नवान् ॥ The च implies that other roots not enumerated are to be also included, as आश्वस्तः, वान्तः ॥

This and the sūtra following it could have been made into one, as आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ The separate making of two sūtras indicates that the rule of यस्य विभाषा (VII. 2. 15), applies with the restrictions and limitations of the rule ordaining 'option', i. e., the prohibition of इद् augment, with regard to the participial-affixes is limited by the same conditions, which apply to the optional employment of इद् before other affixes in the विभाषा rules (यदुपाधेर्विभाषा, तदुपाधेः प्रतिषेधः) ॥ Thus VII. 2. 68 ordains इद् optionally to the affix वसु after the roots गम्, हन्, विद् and विश् ॥ The root विद् there is the Tudādi root meaning 'to acquire'. The rule यस्य विभाषा will apply to this विद् with this meaning : and not to विद् meaning 'to know', the Past Participles of which are विवित्तः, विवित्तवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, भाव, आदिकर्मणोः ॥

वृत्तिः ॥ भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायां निडागमो न भवति ॥

17. The participial affixes after roots having an indicatory आ, may optionally take the augment इद्, when the affixes have an Impersonal sense, or denote the beginning of an action.

Thus मित्रमनेन or मेवित्तमनेन, प्रमित्रः, प्रमेदितः ॥ The Saunāgas optionally take the Nishṭhā सेद् after the root शक्, when the affix has a Passive significance, as शक्तितो घटः कर्तुम् or शक्तोः घटः कर्तुम् ॥ Not so, when the affix has Impersonal force, as शक्तमनेन ॥ The root अस् 'to throw' (अस्यति), is followed by सेद् Nishṭhā, when the sense is Impersonal : as असितमनेन ; but not when the beginning of action is meant, as अस्तः काण्डः ॥

धृग्व्यस्वास्तभ्यास्तल्लभस्मिष्टधिरिब्धकाण्डबाढानि मन्थमनस्तमः सक्ताविस्पष्टस्वरा-

नायासभृशेषु ॥ १८ ॥ पदानि ॥ क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त लग्न, म्लिष्ट, विरिन्ध, फण्ड, बाढानि, मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अधिस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृशेषु ॥
वृत्तिः ॥ क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिन्ध फण्ड बाढ इत्येते निपात्यन्ते वयासंख्ये मन्थ मनस्तमः
सक्ताविस्पष्ट स्वरानायासभृश इत्येतेष्वप्येषु ॥

18. The following words are made without इ augment in the senses given against them :—

1. क्षुब्धः 'a churning stick', 2. स्वान्तः 'the mind', 3. ध्वान्तः 'darkness', 4. लग्नः 'attached', 5. म्लिष्टः 'indistinct or unintelligible', 6. विरिन्धः 'a note or tone', 7. फण्डः 'made without an effort or by an easy process', and 8. बाढः 'excessive'.

When the words have not the above sense, we have 1. क्षुभितं 'disturbed or agitated'. The phrase क्षुब्धो गिरिः or नदी is a metaphorical use of the word. 2. स्वनितः as स्वनितो घृष्टः, स्वनितं मनसा ॥ 3. ध्वान्तो घृष्टः or ध्वनितं मनसा ॥ 4. लग्नितं, 5. म्लेच्छितं, (= अपभाषितं) 6. विरेभितं from रेभृ 'to sound', or विरिभितं from रिभि ॥ 7. फणितं ॥ फण्ड is a decoction, prepared without much trouble, by simply slightly heating the substance with some water, without powdering or pasting it. (वर्धनमपि च कषायघृष्टकसंपर्कमात्राद् विभक्तस्त्रीषदुष्णां) a medicine for any disease may be administered in five forms :—रसः or essence, कल्कः paste or powder, घृतः decoction or extract, शीतः cold extract prepared by throwing pounded drugs into cold water, and keeping that all night to soak. This watery extract, to be drunk in the morning, is so called. फण्ड is a similar hot preparation, but for immediate use, when the drugs are put in boiling water and the decoction after purification is ready for use as a drink. 8. बाढितं from बाढ 'to strive'.

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ पदानि ॥ धृषि, शसी, वैयात्ये, ॥
वृत्तिः ॥ विद्यातस्य भावो वैयात्यम् प्रागल्भ्यमविनीतता ॥ तत्र धृष् शस् इत्येतयोर्निष्ठायाभिडागमो न भवति ॥

19. The Participial affix does not get इ augment, after the roots धृष् and शस्, when meaning 'bold, impudent and arrogant'.

As धृष्टः, विशस्तः ॥ The root धृष् is exhibited in the Dhātupāṭha as मिथुष 'to be impudent' (V. 2 2), and as it has an indicative आ, its past participle would be अनिद् by VII. 2. 16. शस् is शसु in the Dhātupāṭha (I. 763), and as it has an indicative उ by VII. 2. 56. read with VII. 2. 15, its Nishthā is also Anit. The special mention of these roots here, is for the sake of making a niyama rule: namely, अनिद् only then when meaning 'impudent', and सद् in other senses: as धर्षितः, विशासितः "धृष् never forms past participle with the force of आ. (Impersonal action) or आधिकर्म (beginning of action), and therefore VII. 2. 17 cannot apply to it"—This is Kāśikā. According to Bhattoji Dikshita who

quotes Haradatta and Mādhava, वृष् forms participles in those senses, when option is allowed, as, वृष्टं or धर्षितं, मृष्टः or मधर्षितः not meaning 'impudent'.

वृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ वृढः, स्थूल, बलयोः, ॥

वृत्तिः ॥ वृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे ॥

20. The irregularly formed Past Participle वृढ means 'stout' and 'strong'.

It is derived from वृष् with क्त affix. In other senses, the forms are हितम् or वृषितम् ॥ There are two roots one वृष् (I. 769) without nasal, and the other वृष् (I. 770) with the nasal. वृढ can be derived from any one of these by eliding वृ, and the nasal, and changing ण् to ढ, and not adding the augment इद् ॥

The difference between स्थूल and बल is that a man may be stout or स्थूल without being strong (बलवान्) and vice versa. The word बल in the sūtra is equal to बलवान्; in fact, the word बल is formed by अच् affix. The irregularity in the formation of वृढ consists in the absence of इद् and the elision of वृ (and of न्, if the root वृष् be taken) : and the change of त into ढ ॥ This irregular elision of वृ is for the sake of preventing the application of the rule पूर्वत्रासिद्धम् (VIII. 2. 1). The form could have been obtained in the regular way by the elision of ढ, thus: वृष् + त = वृष् + त (VIII. 2. 31) = वृष् + ध = वृष् + ढ = वृ + ढ (VIII. 3. 13) = वृढ ॥ but then when ढ is elided, the rule पूर्वत्रासिद्धम् will apply, and the forms वृषिना, वृष्यान्, वृष्यति could not be obtained. For क् is changed to र by VI. 4. 161 only when it is laghu or light, but ढ-lopa being considered asiddha, the क् would be heavy as standing before a conjunct consonant. So also the form परिदृढव्याप्तः could not be obtained: for the णि would not be changed to अच् before ल्यप् when the क् is not light or laghu (VI. 4. 56). So also, परिदृढस्यापत्त्यं = पारिदृढी (the daughter of Paridṛḍha) could not be formed. For क् being considered guru or heavy, the affix प्यङ् would have come in the feminine (IV. 1. 78).

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ प्रभौ, परिवृढः ॥

वृत्तिः ॥ परिवृढ इति निपात्यते प्रभुभेदवति ॥

21. The irregularly formed परिवृढ means 'Lord'.

This is formed, like वृढ, from वृष् or वृष् ॥ When not having the sense of 'Lord', we have परिवृष्टितम् and परिवृषितम् ॥

The वृ is elided first as an anomaly. By so doing we can get the forms like परिवृष्टवति, परिवृष्टव्याप्तः; पारिवृष्टीकन्या ॥ The form परिवृष्टव्य is formed by ल्यप् instead of क्त्वा ॥ Though the full noun is परिवृढ and णिच् is added to such a noun, yet for the purposes of क्त्वा it is considered as a compound verb, having णि as upasarga. In fact, णिच् is added to वृढ, and the root becomes वृषि, and then क्त्वा is added to this root, and then there is compounding of परि with this word ending in क्त्वा, and then by the regular process the क्त्वा is replaced by णि ॥ The general rule is that Derivative roots formed from nouns, like परिवृढ, वृष्यन्, वृष्यन् &c which have an upasarga as one of their formative elements,

are treated as if they were compound verbs having those upasargas. The result of this is, that though the full noun is **सुमनस्**, yet in the derivative verb, **सु** will be treated as an upasarga, as in ordinary compound verbs. Thus the augment **अ** in the Imperfect is added after **सु** and not before it, as **स्वमनायत्**, **उ-मनायत्** ॥ The rule is **उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते** ॥ The Participial form of these words is therefore with **ल्यप्** and not **क्ता**, as **सुमनाय्य** and **उन्मनाय्य** ॥ The only exception to this rule is the noun **संघाम**, in which the upasarga **सम्** is not considered as a separate member in the Derivative verb. This being the general rule, in **परिव्रजयति** the portion **परि** is treated as an upasarga, and **व्रजयति** as the verb and its accent is governed by **तिङ्ङि तिङ्** (VIII. 1. 28) i. e. it becomes altogether unaccented and **परि** retains its accent. So also **परिव्रज्य**, where **परि** is compounded with the Participial form **व्रजित्वा**, and then **त्वा** is changed to **ल्यप्** by VII. 1. 37.

कृच्छ्रगहनयोः कप् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ कृच्छ्र, गहनयोः, कप्, ॥

बुधिः ॥ कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयो कपेर्द्धातानं प्रायामिडागमो न भवति ॥

22. The Participial affix does not take the augment **इद्** after the root **कप्**, when the participle means 'difficult' and 'impenetrable'.

As **कष्टोऽग्निः, कष्टं व्याकरणं, तनोऽपि कष्टतराणिसामानि** ॥ "Difficult is Fire-sacrifice i. e. it is difficult to completely master the ritual connected with the worship of fire; and difficult enough is Grammar, but the Sāmāns are worst of all". **कष्टानि वनानि** 'impervious forests.' **कष्टः पर्वनाः** ॥ When not having these senses, we have कपितं सुवर्णम् ॥

धुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥ पदानि ॥ धुषिः, अविशब्दने ॥

बुधिः ॥ धुषेर्द्धातोरविशब्दनेर्थे निप्रायामिडागमो न भवति ॥

23. The Participial affix does not take the augment **इद्**, after the root **धुष** in any sense other than that of 'proclaimed'.

As **धुष्टा रज्जुः, धुष्टो पादौ** but **अवधुषितं वाक्यमाह** ॥ **विशब्दन** = प्रतिज्ञानम् 'assertion, affirmation, agreement'. **धुषिर् अविशब्दने** is Bhvādi (I. 683), and **धुषिर् विशब्दने** is Churādi (X. 187), both of these are referred to in the sūtra. The prohibition of **विशब्दन** in the sūtra, indicates by jñāpaka that the **णिच्** added to the root in the Churādi class in the sense of **विशब्दन** is anitya. So the following construction becomes valid:—**अमीपालवचः सुत्वा जुधुषुः पुष्पमणिवाः** "expressed their opinions in words".

In short the **णिच्** is optionally added to the **धुषिर्** of the Churādi class.

Some say the Churādi **णिच्** is anitya generally and not only after **धुषि** (**अनित्यं ण्यन्ताधुरादयः**) ॥ This is inferred from the mention of the root **बुधि** **सूत्रम्** (X. 2) in this class. The indicatory **इ** in **बुधिति** shows that the augment

नुम् will be added to the root, which will thus become चिन्त and this न will be retained throughout and never dropped. (VII. I. 48). Now had the णिच् been nitya, then the root ought to have been taught as चिन्त स्मृत्याम्, because no rule would have caused the elision of the न् of चिन्त when णिच् was added. The enunciation of the root as चिन्त, therefore, indicates [that the churādi णिच् is anitya, and thus we get the forms like चिन्तित, चिन्त्यान्, चिन्त्यते, चिन्तति, चिन्तेन् &c.

अर्हेः सन्निविश्यः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अर्हेः, सम्, नि, विभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ सं नि वि इत्येतन्म उत्तरस्यार्हेर्निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

24. The Participial affix does not take the इट्, after the root अर्ह when it is preceded by सं, नि or वि ॥

As सम्पर्णः, 'plagued' न्यर्णः, व्यर्णः ॥ Why 'of अर्ह' ? Observe सम्पधितः ॥ Why 'सम्, नि or वि' ? Observe आर्हितः ॥

अभेष्टाविदूर्ये ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अभेः, च, आविदूर्ये ॥

वृत्तिः ॥ अभिशब्दादुत्तरस्यार्हेर्निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

25. The Participial affix does not take the इट्, after अर्ह preceded by अभि, when the meaning is that of 'near'.

As अभ्यर्णा सेना, अभ्यर्णा शरन् ॥ Why 'when meaning near' ? See अभ्यर्हिते वृषलः क्षीतेन meaning पीडितः ॥ विदूरं means 'remote,' that which is not remote is अविदूरं 'non-remote,' the state of being non-remote is आविदूर्यम् 'non-remote-ness.' The affix यक् is added irregularly, in spite of the prohibition contained in V. I. 121.

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ णेः, अध्ययने, वृत्तम्, ॥

वृत्तिः ॥ ण्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभावा णिलुक् च निपात्यते ॥

26. The word वृत्त is formed from the causative of वृत्, in the sense of 'studied through or read.'

There is absence of इट् and luk-elision of the causative sign. As वृत्तो गुणो देवदत्तेन 'Devadatta has read or gone through Guṇa.' (गुणः पाठः पदक्रमसंहिता रूपोऽध्ययनविशेषः) ॥ वृत्तं पारायणं देवदत्तेन ॥ When the sense is not that of 'read,' we have वृत्तितम् ॥ The root वृत् is intransitive, and becomes Transitive when employed in the Causative. The participle is formed from this Transitive causative verb, otherwise it could not have governed an object as shown above. "The affix क्त is added with a Passive force to वृत्, as we find the author himself using this form in निवृत्तम् in sūtras IV. 2. 68, and V. 1. 79; on the analogy of निवृत्त the word वृत्त. could also have been formed without this sūtra."

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञताः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वा, दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, ज्ञताः, ॥

वृत्तिः ॥ णेरित्यनुवर्त्तते । इम् शम् पूरी इस् स्पश् छद् जप् इत्येतेषां ण्यन्तानां धातूनां वा अनिदृशं निपात्यते ॥

27. The following irregularly formed Participles, from the causative roots, may optionally take इद्, namely, दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, जप्त ॥

These words are formed either from the causative base or from the primary roots दम् &c. The other forms are शमितः, शमितः, पृतितः, शासितः, स्थासितः, छादितः and जप्तितः ॥ The words दान्त &c. are formed by the luk-elision of ज्ञि (Causative), and not taking the इद् Augment. By VII. 2. 49 जप् optionally is सेद् and, therefore, by VII. 2. 15, its Participle would have been *always* अनिट्, hence, this sūtra makes an option.

रुष्यमत्वरसंघुयास्वनाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ रुषि, अम, त्वर, संघुष, आस्वनाम् ॥ वृत्तिः ॥ वेति वसते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निघ्रायां वा इडागमो न भवति ॥

28. The Participial affix may optionally get इद् augment, after रुप्, अम; त्वर, संघुप्, and आस्वनम् ॥

As रुट् or रुषितः ॥ By VII. 2. 48, the affixes after रुप् are *optionally* सेद्, and therefore by VII. 2. 15, the Nishṭhā after this verb would have been *always* anit; hence this optional rule. अभ्यान्तः or अभ्यामितः; तूर्णः or त्वरितः ॥ The लृ is exhibited in the Dhātupāṭha as मित्त्वा (I. 812) i. e. with an indicatory long आ, and hence by VII. 2. 16, would have been anit *always*, this rule makes it *optionally* anit. So also, संघुष्टो पाशो, or संघुषितो पाशो, संघुष्ट or संघुषितं वाक्यमाह, संघुष्टो or संघुषितो इम्यौ ॥ घुष preceded by सम् will be *optionally* anit, even when having any sense other than that of 'proclaimed', as this *subsequent* sūtra supersedes VII. 2. 23 so far. So also आस्वान्तः or आस्वानितो देवदन्तः, आस्वानम् or आस्वानितं मनः ॥ लृ when preceded by आ, though denoting 'mind,' is *optionally* anit, in spite of VII. 2. 18, that rule being superseded so far by this *subsequent* rule.

हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ पदानि ॥ हृषेः, लोमसु, ॥

वृत्तिः ॥ लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निघ्रायां वा इडागमो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ विस्मिनप्रतिधानयांश्चेति वक्तव्यम् ॥

29. The Participial affix optionally takes इद्, after हृप् when the word लोमन् or its synonym is in construction with it.

As हृष्टानि लोमानि or हृषिणानि लोमानि, हृष्टाः केशाः or हृषिनाः केशाः; हृष्टं or हृषितं लोमम् or केशो ॥ हृप् 'to lie' (I. 741) is exhibited with an indicatory उ in the Dhātupāṭha, and would have been consequently *always* anit, in the Nishṭhā (VII. 2. 15) because it was *optionally* anit before ktvā (VII. 2. 56) hence this rule. हृप् 'to be delighted' (IV. 119) is also included here, this verb is सेद् ॥ The option appertains to both these verbs. The word लोम means the hair of the body as well as of the head: as in the sentence लोमनखं स्पृष्ट्वा शीघ्रं कर्तव्यम् ॥ The sense of हृष in connection with लोम will be that of bristling up, horripilation. Why do

we say "in connection with लोम?" Observe हृष्टो (bhuadi) देवदत्तः 'the deceived Deva Datta' and हृषितो (Divâdi) देवदत्तः 'the delighted Devadatta.

Vart.—The option is allowed also in the senses of 'astonished' and 'beaten back', as हृष्टो or हृषितो देवदत्तः 'the astonished D'. हृष्टाः or हृषिता दन्ताः 'the bent or destroyed teeth'.

अपचितश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अपचितः, च, ॥

वृत्तिः ॥ अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायंतर्निष्ठायां निद्वयं चिभावश्च निपात्यते ।

वास्तिकम् ॥ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

30. And अपचित has also a second form with the augment इ ॥

The word अपचिन is formed with the preposition अप added to the root चाय् (I. 929) 'to honor, to fear, to see' and चाय् changed irregularly to चि before क्त ॥ The other form is अपचार्यतः, as अपचितो or अपचार्यतो ऽनेनगुरुः 'the teacher is feared by him'. This example is given when the sense is that of 'fear'; when the word means 'honor', then the participle must govern the genitive case, as required by III. 2. 188.

Vart.—Before क्तिन् affix, चाय् is always changed to चि, as अपचितिः 'Loss, destruction, showing reverence'. The affix क्तिन् is added to चाय्, by considering it as belonging to the class of आप् &c. See III. 3. 94 *Vart.* Otherwise it would take the affix अ by III. 3. 103.

हु ह्वरेऽछन्दसि ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हु ह्वरेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ ह्वरेऽर्धतोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशा भवति ।

31. हु is substituted for ह्वर् (I. 978) in the Veda, before the Participial-affix.

As हुतस्य चाहुतस्य च, बहुतमसि हविर्धानम् (Vaj San. I. 9). But हृतम् in secular literature.

अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अपरिह्वृताः, च ॥

वृत्तिः ॥ अपरिह्वृता इति निपात्यते छन्दसि विषयं । हु इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते ।

32. The word 'aparihvṛitâ' is irregularly formed in the Veda.

The हु substitution required by the last sūtra, does not take place here. As अपरिह्वृताः सयुयाम वाजम् (Rig I. 100. 19).

सोमे ह्वरितः ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ सोमे, ह्वरितः ॥

वृत्तिः ॥ ह्वरित इति ह्वरेर्निष्ठायां मिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये. सोमश्चेद्भवति ।

33. ह्वरित is irregularly formed from हु in the Veda, by guṇa substitution and इद् augment, when it refers to Soma.

As मा नः सोमो ह्वरितो, विह्वरितस्त्वम् ॥

ग्रसितस्कभितस्तमितोत्तमितचत्तविकस्ता विशस्तृशस्तृशास्तृतस्तृतवस्तृत-
स्तृतवस्तृतीरुज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ ग्रसित,
स्कभित, स्तमित, उत्तमित, चत्त, विकस्त, विशस्तृ, शस्तृ, शास्तृ, तस्तृ, तस्तृ,
वस्तृ, वस्तृ, वस्तृतीः, उज्ज्वलिति, क्षरिति, क्षमिति, वमिति, अमिति, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रसित स्कभित स्तमित उत्तमित चत्त विकस्त विशस्तृ शस्तृ शा स्तृ तस्तृ तस्तृ वस्तृ वस्तृ वस्तृतीः
उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमिति इत्येतानि छन्दसि ऽनपात्यन्ते ।

34. In the Veda, the following irregular forms are found, some with, and some without the augment इट—1 grasita, 2 skabhita, 3 stabhita, 4 uttabhita, 5 chatta, 6 vikasta, 7 viśastri, 8 śanstri, 9 śāstri, 10 tarutri, 11 tarūtri, 12 varutri, 13 varūtri, 14 varūtrih, 15 ujjvaliti, 16 kshariti, 17 kshamiti, 18 vamiti and 19 amiti.

Of the above nineteen words, 1, 2, 3, and 4 are from roots ग्रसु, 'to swallow' (I. 661) स्कम्भु 'to stop' (I. 414) and स्तम्भु (I. 413) all having an indicatory उ, and therefore by VII. 2. 56 read with VII. 2. 15, their Nishthā would not have taken इट ॥ Thus ग्रसित (ver. ग्रसन्) वा एनन् सोमस्य ॥ विष्कमिने अजरे (= विष्कम्भः) ; येदं स्तम्भनमितम् (= स्तम्भयम्), सव्येनोत्तभिना भूमिः (= उत्तम्भः) ॥ The irregularity is only with the preposition उन्, with other prepositions, the form स्तम्भित is not employed. Similarly (5) चत्ता (= चत्तिना) वरेण विष्मन् from चन्ते याचन्ते ॥ (6) उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम् (= विकसितम्). The forms, 7, 8, and 9 are from the roots शासु हिंसायाम् and शासु स्तुता, and शासु अनुजिह्वा with the affix तृच् and no augment, as एकस्वद्वयभ्रूय्याविशस्ता (= विशसिता), उत शम्ना मुविमः (= शरिता), प्रशास्ता (= प्रशासितम्) ॥ The forms 10, 11, 12, 13 and 14 are from the roots तृ and वृ (वृङ् and वृङ्), with the affix तृच्, and the augment उद् and उट ॥ As तरुनां or तरुनार स्थानाम् (= तरुनारम् or तरुनारम्), वरुनारम् or वरुनारम् स्थानाम् (= वरुनारम् or वरुनारम्); वरुत्रीष्व वेदीर्विभ्रंश्यावती ॥ वरुत्रीः is exhibited in this form of Nom. pl. of the feminine वरुत्री merely for the sake of showing one form, in which it is found; another form is अशेरात्राणि ववरुत्रय ॥ Here the plural is formed irregularly, by taking the word as वरुत्रि ॥ The feminine form could have been easily obtained from वरुतृ, by adding डीप्, the special mention is explanatory. The rest 15, 16, 17, 18 and 19 are from उन्-ज्वल, क्षर, क्षम्, वम, and अम, formed with the vikaraṇa शप् and the affix of the 3rd Per Sing तिप्, इ being substituted for अ of शप्, or शप् is elided and the augment इट is added ॥ As अग्निरुज्ज्वलति (= उज्ज्वलति), स्तामं क्षमति (= क्षमति), स्ताक क्षरति (= क्षरति), यः सोमं वमति (= वमति), अभ्यामति वरुण. (= अभ्यमति) ॥ Sometimes we have अभ्यमात, as रात्रमभ्यमति ॥

आर्द्धधातुकस्येडुल्लोदेः ॥ ३५ ॥ पदादि ॥ आर्द्धधातुकस्य, इट्, वलादेः ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेशिडागमो भवति ।

35. An ârdhadhâtuka affix (III. 4. 114 &c) beginning with a consonant (except य), gets the augment इद् (in these rules).

Thus लविता, लवितुम्, लवितव्यम्, पविता, पवितुम्, पवितव्यम् ॥ Why 'ârdhadhâtuka'? Observe आस्ते, वस्ते ॥ The niyama rule of VII. 2. 76 ordaining इद् augment to sârvadhâtuka affixes of Rudâdi verbs, would prevent इद् augment before sârvadhâtuka affixes when coming after other roots. The employment of ârdhadhâtuka here can be dispensed with. Why before affixes beginning with a वल्- consonant? Observe लव्यम्, पव्यम्, लवनीयम्, पवनीयम् ॥ Though the anuvritti of इद् was understood here, its repetition is for the sake of preventing the prohibition of the foregoing sûtras like VII. 2. 8.

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ स्तु, क्रमोः, अनात्मनेपदनिमित्ते ॥ वृत्तिः ॥ नियमार्थमिदम् ॥ स्तुक्रमोरद्धेयानुक्तस्य वलांशरिडागमो भवति, न चेत्स्तुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः ।

वार्तिकम् ॥ क्रमस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

36. The augment इद् is added to ârdhadhâtuka valâdi affixes after स्तु and क्रम्, only then when they do not occasion the taking of the Personal endings of the Âtmanepada.

The roots स्तु and क्रम् are udâtta, and will get इद् augment naturally, the sûtra makes a restriction or niyama. The restriction is that when the roots themselves occasion atmanepada affixes, then they do not take इद्, otherwise they will.

When do roots give occasion to Âtmanepada affixes? The roots occasion atmanepada affixes when employed in the Impersonal, Passive, and Intensive senses. Sûtras I. 3. 38-43, teach us when क्रम् takes Âtmanepada affixes. Thus प्रस्तावता, प्रस्तावितुम्, प्रस्नवितव्यम्, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम्, प्रक्रमितव्यम् ॥ Why do we say when not the occasion of getting the Âtmanepada affixes? Observe, प्रस्तावीष्ट, प्रकसीष्ट, प्रस्नोष्यते, प्रक्रस्यते, प्रस्तुषिष्यते, प्रचिक्वसिष्यते ॥ In all these examples स्तु and क्रम् have become the causes of taking the Âtmanepada affixes. The Desiderative is also Âtmanepadi because of I. 3. 62.

Why have we used the word निमित्त in the sûtra? Would it not have been simpler to say स्तुक्रमोरनात्मनेपदं? This form of sûtra would have indicated that whenever an âtmanepada affix followed, then there would be no इद् augment. Now the rule is that all words exhibited in the Locative case in this Grammar, have the force of परसप्तमी, i. e. when that word follows. Therefore आत्मनेपदं would mean when an âtmanepada affix followed. If then this "âtmanepada" be taken as qualifying स्तु and क्रम्, then it must follow immediately after those roots, as in प्रस्तावीष्ट and प्रकसीष्ट; but we would not get the forms प्रस्तोष्यते and प्रक्रस्यते, because स्य intervenes between the atmanepada and the

affix. On the other hand if "atmanepada" be taken to qualify the word "ârdha dhâtuka affix" understood, viz, if the sūtra meant स्तुक्रमिभ्यां परस्यार्धधातुकस्यात्मनेपदे ऽनन्तर then the forms प्रस्नोष्यते and प्रकस्यते would be valid, but we should not get the forms प्रस्नोषाष्ट and प्रकसीष्ट, because the augment सायुद् is a portion of the atmanepada affix, and there is no ârdhadhâtuka affix here. If the sūtra be taken to have both the above senses, then we could not get the form प्रचिक्रांसिष्यते in the Desiderative, because here the atmanepada does not follow immediately after the sârvadhâtuka affix that follows कम् ॥ Therefore, the word निमित्त should be taken. For by so doing, there takes place prohibition with regard to सायुद् &c, and also with regard to that after which comes the atmanepada as the स्य in प्राचक्रंसिष्यते, and also with regard to that which precedes the latter as the सन् affix in the above. In प्रस्नविधीयते (प्रस्नवितेवाचरात), the root स्तु has not occasioned the atmanepada affix, but the affix क्यङ्, hence the prohibition of this sūtra does not apply.

Vart:—Prohibition of इद् augment should be stated with regard to क् when an Kṛit-affix, with active force, follows not in the atmanepada, though in the Active voice such कम् was subject of Atmanepada. When कम् takes no upasargas, we have according to one view two forms कन्ता and क्रमिता (I. 3. 4), because the atmanepada here is optional. According to the other view there will be only one form, as क्रामता ॥ But with प्र and उप we have प्रकन्ता and उपकन्ता ॥ Why do we say 'the Kṛit-affix should have an active force'? Observe प्रक्रमितव्यम्, उपक्रमितव्यम् ॥ Why do we say "when it was subject of Atmanepada"? Observe निष्क्रमिता ॥ Here there is इद् augment; for by I. 3. 42, क् is subject of atmanepada, when the upasargas प्र and उप precede, but not otherwise.

With regard to स्तु, it will take no इद् in the Desiderative, and before a क्तिन् affix, by virtue of VII. 2. 11 and 12. Therefore, we have the form प्रस्तुस्तुषति, प्रस्तुतः, प्रस्तुतवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ग्रहः, अ लिटि, दीर्घः ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति ।

37. The augment इट added to valâdi ârdhadhâtuka affixes, becomes lengthened, except in the Personal ending of the Perfect, after the root ग्रह ॥

As ग्रहीता, ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम् ॥ Why not in the Perfect? Observe अगृहि अगृहिम् ॥ The lengthening takes place of the इट taught in VII. 2. 35, and do not refer to the चिण्वद् इट of VI. 4. 62 : as ग्रहीता, ग्रहीष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वृत्तः वा ॥

वृत्तिः ॥ वृ इति वृढवृद्धोः सामान्येन ग्रहणे तस्मादुत्तरस्य कृत्कारान्तेभ्योभेदो वा दीर्घो भवति ।

38. The इट् is optionally lengthened after वृद्ध, वृत् and after roots ending in long ऋ, except in the Perfect.

As वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता ॥ कृकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरिता ॥ वृत् इति किम् । करिष्यति हरिष्यति । अन्तिर्द्व्यम् । ववरिथ । तारिथ ॥ Why do we say 'after वृ and long कृ ending roots'? Observe करिष्यति and हरिष्यति ॥ Why do we say except in the Perfect? Observe ववरिथ and तारिथ ॥

न लिङि ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ न, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ वृत् उत्तरस्य इदो लिङि वीर्षो न भवति ।

39. The इद् is not lengthened after the same roots वृ, and ऋ ending roots, in the endings of the Benedictive.

As विवरिषीष्ट, प्रावरिषीष्ट, आस्तरिषीष्ट, विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥ पदानि ॥ सिचि, च, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ परस्मैपदेषु सिचि वृत् उत्तरस्य इदो वीर्षो न भवति ।

40. The इद् is not lengthened after वृ and ऋ ending roots, in the s-Aorist of the Parasmaipada.

As प्रावारिष्टाप्, प्रावारिषुः, अतारिष्टाप्, from नृध्वनतरणयोः ॥ आस्तारिष्टाप्, आस्तारिषुः, from स्तृञ् आच्छादने; but प्रावारिष्ट, प्रावरीष्ट in the Atmanepada.

इद् सनि वा ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ इद्, सनि, वा ॥

वृत्तिः ॥ वृत्तः सनो वा इडागमो भवति ।

41. The Desiderative स् may optionally take इद् (which is optionally lengthened also) after the said वृ and ऋ ending roots.

As वृवृषति । विवरिषते । विवरीषते । प्रावृवृषति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । कृकारान्तेभ्यः । तेतीरिषति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीरिषति । This Parasmaipada form is not valid, according to Padamanjari. आतिस्तरिषति । आतिस्तरिषति । सनि ग्रहयुहश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते षे इडागमो विधीयते । इट्श्च वृत्तो वेति पक्षेरीर्यः । चिक्रीषति जिहीरिषति इत्यत्रोपदेशोधिकारात्पक्ष-पेक्षत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

The इद् was prohibited by VII. 2. 12, in case of the Desideratives, hence this sūtra: when इद् is added, it may be lengthened by VII. 2. 38. The augment इद् however is not added in चिक्रीरिषति and जिहीरिषति, as they are formed from कृ 'to do' and हृ 'to lose', which do not take इद् at all. Because वेत्ते, though the short कृ is lengthened before सप् by VI. 4. 16, yet such lengthening will not make the roots long कृ ending roots. Because the anuvṛitti of the word upadeśa is understood here from VII. 2. 10, so that the rule applies to those roots only which in 'upadeśa' or Dhātupāṭha end in long कृ and not those whose कृ is lengthened by some Grammatical rule. Moreover, the long कृ in कृ and हृ is temporary only, as it is replaced by long ई ॥ (See VI. 4. 16, for lengthening). The Desiderative of कृ—चिक्रीषति, however, does not lengthen its vowel (VII. 2. 75).

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ लिङ्, सिचोः, आत्मनेपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ लिङ् सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति ।

42. The इद् is optionally added to the endings of the Atmanepada Benedictive and s-Aorist, after the वृ and प्र ending roots.

As वृषाट् or वरिषीट्, प्रावृषीट् (I. 2. 12 no guṇa) प्रावरिषीट्, आस्तुरिषीट्, आस्तीरिषीट्, सिचिखल्वापि, अवृत्, अवरिष्ट, अवरीष्ट, प्रावृत्, प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट, आस्तीरिष्ट, आस्तरिष्ट, आस्तीरिष्ट ॥ आत्मनेपदे स्थिति किम्, ? प्रावरिष्टाम्, प्रावरिषुः ॥ लिङ्, प्रत्युदाहरण न रक्षितमसम्भारिष्टोऽव्यावृत्त्यादात ॥

Why in the Atmanepada? Observe प्रावरिष्टाम्, प्रावरिषुः ॥ No counter-examples of Benedictive Parasmaipadi are given, as the affixes not being क्नाति the इद् can never be added to them.

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, च, संयोगादेः ॥

वृत्तिः ॥ ऋन्ताद्धातोः संयोगविरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति ।

43. The इद् is optionally added to the endings of the Atmanepada Benedictive and S-Aorist, after a root, which ends in short ऋ, which is preceded by a conjunct consonant.

As ध्रुवीट् or ध्वरिषीट्, स्मृवीट्, or स्मरिषीट्; अध्रुषाताम्, or अध्वरिषाताम्; अस्मृषाताम्, or अस्मरिषाताम् ॥ ऋत इति किम् । च्योवीट्, क्षोवीट्, अच्योष्ट, अक्षोष्ट ॥ संयोगांतरिति किम् । कृषीट्, हृषीट्, अकृत, अहृत ॥ आत्मनेपदेष्वित्येव । अध्वार्षीन्, अस्मार्षीन् ॥ संस्कृषीट् समस्कृतेत्यत्रोपदेशाधिकारावन्तः स्वाद्य सुट् इडागमो न भवति ॥

Why ending in short ऋ? Observe च्योवीट्, अच्योष्ट, क्षोवीट् and अक्षोष्ट ॥ Why 'beginning with a conjunct consonant'? Observe कृषीट्, हृषीट्, अकृत and अहृत ॥ Why 'in the Atmanepada'? Observe अध्वार्षीन्, अस्मार्षीन् ॥ In संस्कृषीट् and समस्कृत there is not इद्, first because स्कृ (the form assumed by कृ with सुट् augment) is not so enunciated in the Dhātupāṭha; the word upadeśa VII. 2. 10, is understood here; so that the rule applies to those roots only which in the Dhātupāṭha are ऋ ending and preceded by conjunct consonant; and secondly सुट् augment is considered as not attached to the root (VI. 1. 135), and therefore स्कृ is not considered a root beginning with a conjunct consonant.

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्दितो वा ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ स्वरति, सूति, सूयति, धूञ्, ऊदितः, वा ॥

वृत्तिः ॥ स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वनविराद्धातुकस्य वा इडागमो भवति ।

44. A Valādi-ārdhadhātuka affix optionally takes इट्, after svpi, after the two roots सू (sūti and sūyati), after धूञ्, and after a root which has an indicative long ऊ ॥

As स्वरति or स्वरत्ता ॥ प्रसोता, प्रसहिता ॥ सूयति, सोता, सविता ॥ धूञ्, धोता, धविता ऊदिद्भ्यः स्वल्पि । गात्र, विगाडा, विगाहिता; छपू, गोमा, गोपिता ॥ वेति वर्त्तमाने पुनर्वामहण लिङाति चोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिमूययोर्विकरणनिर्देशः पू प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूमिति सातुबन्धकस्य निर्देशः ।

विधुननइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्मादिकल्पादुद्भवोः स्यइत्येतद्व-
वति विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । किंति तु प्रत्यय भुषकः किंतीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वप्रतिषेधेन ॥
स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा ॥

Though the anuvṛtti of वा was current, the second employment of वा is to stop the anuvṛtti of the Benedictive and the S-Aorist. The roots सू of Adādi (21) and Divādi (24) are to be taken, as the special forms सृति and सूयति indicate, and not the सू of the Tudādi (115) class. The धृ is exhibited with the anubandha अ, in order to exclude धृ विधुनने of Tudādi (105). In the case of these latter the इद् augment is invariable, as सविता and धविता ॥ The root स्वृ takes invariably इद् in the Future, by virtue of the subsequent superseding rule VII. 2. 70, as स्वरिष्यति ॥ And before क्ति affixes, the prior rule VII. 2. 11, invariably debars इद्, as स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ रध-आदिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रध हिंसासंसिद्धारित्येवमादिभ्यो ऽटाभ्य उत्तरस्य वत्संज्ञार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ॥

45. A valādi-ārdhadhātuka affix optionally takes इद् after रध् and the seven roots that follow it (Divādi. 84 to 91).

As रधिता or रद्धा ; नंष्टा, (VII. 1. 60 नुम्) नशिता ; जप्ता, (VI. 1. 59 जम्) तर्प्ता, तर्पिता ; द्रप्ता, रर्प्ता, दर्पिता ; द्रोंग्धा, द्रोढा, (VIII. 2. 33) द्रोहिता ; माग्धा, मोढा, मोहिता ; क्षोढा, क्षोहिता ; क्षाग्धा, क्षोढा, क्षोढा, क्षोहिता ॥

Some hold that the रधादि roots *optionally* take इद् in the Perfect Tense also, because the present sūtra being subsequent to VII. 2. 13, debars that sūtra so far. Others hold that the रधादि roots will *always* take इद् in the Perfect, because the former rule VII. 2. 13 is stronger than the present, in as much as that is a prohibitory rule. So they form रन्धिव and रन्धिवम् ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ निरः, कुषः ॥

वृत्तिः ॥ निर इत्येवंपूर्वात् कुर उत्तरस्य वत्संज्ञार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ।

46. A valādi-ārdhadhātuka affix gets optionally the augment इद्, after कुर when it is preceded by निर ॥

As निरकोष्टा or निरकोषिता. निरकोष्टम् or निरकोषितम्. निरकोष्टव्यम् or निरकोषितव्यम् ॥ But only कोषिता, कोषितुं, कोषितव्यम् without निर ॥ The exhibition of निर instead of निस् indicates the existence of a separate and distinct preposition निर, besides निस् ॥ It is the र् of this निर which is changed to लृ by VIII. 2. 19, in निरनयनम् ; or the र् of निस् being asiddha could not be changed to लृ ॥

इणिष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इद्, निष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति ।

47. The augment इद् is added to the Participial affixes त and तवत्, after कुष् preceded by निर ॥

As निष्कुषितवान्, निष्कुषितः ॥ The special mention of इद् in the sūtra is for the sake of making its addition invariable, otherwise it would have been

क्लिशः क्लानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्लिशः, क्त्वा, निष्ठयोः ॥ ५० ॥

वृत्तिः । क्लिशः क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

50. The affixes ktvâ, क्त्वा and कवतु, may optionally take इद् after क्लिश ॥

As क्लिष्टा or क्लिशत्वा, क्लिष्टः or क्लिशितः, क्लिष्टवान् or क्लिशितवान् ॥ क्लिष्ट् (IX. 50) having an indicative ऊ would have optionally taken इद् before ktvâ by VII. 2. 44, but then the Nishthâ affixes by VII. 2. 15 would never have taken the augment. क्लिष्ट् (Divâdi 52) उपतप्त, being anudatta would *always* have taken इद् before ktvâ and Nishthâ. Hence this rule ordains option with regard to ktvâ.

पूङ्गदच ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पूङ्गः, च ॥

वृत्तिः ॥ पूङ्गश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

51. The affixes ktvâ, क्त्वा and कवतु optionally get इद् after पू ॥

As पूत्वा or पावित्वा, सोमेतिपूतः, सोमेतिपवित् पूतवान् or पवितवान् ॥ This allows option where by VII. 2. 11 there would have been prohibition. See I. 2. 22.

वसतिश्रुधोरिद् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ वसति, श्रुधोः, इद् ॥

वृत्तिः ॥ वसतेः श्रुधेश्च क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति ।

52. The affix ktvâ, क्त्वा and कवतु always receive the augment इद् after वस् (वसति) and श्रुध् ॥

As उषित्वा, उषितः and उषितवान्. श्रुधित्वा. श्रुधितः. श्रुधितवान् ॥ The वस् of the Adâdi class will get इद् as it is enumerated in the list of सेट् roots. The repetition of इद् shows that the rule is invariable, the 'optionally' of the preceding sūtra does not affect it.

अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, पूजायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चः पूजायामर्थे क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति ।

53. The affixes ktvâ, क्त्वा and कवतु take the augment इद् after the root अञच्, when meaning 'to honor or do something to show honor'.

As अञ्चित्वा जानु जुहोति. अञ्चिता अस्य गुण (III. 2. 188, VI. 4. 30, II. 3. 67) By VII. 2. 56 अञ्चु would optionally have caused इद् to come before ktvâ, and hence by VII. 2. 15 never before the Nishthâ. This sūtra ordains invariable addition of this augment. Why do we say when meaning 'to honor'? Observe उक्कपुशकं कूपान्, 'the water is raised from the well'.

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ लुभः, विमोहने ॥

वृत्तिः ॥ लुभो विमोहनर्थे वर्तमानान् क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति ।

54. The affixes ktvâ, क्त्वा and कवतु take इद् after the root लुभ् (Tud. 22) when meaning 'entangled or confused'.

As लुभित्वा and लोभित्वा, विलुभिताः केषाः, विलुभितः सीयन्तः, विलुभितानि पशानि ॥ विमोहनं = आकुलीकरणं ॥ By VII. 2. 48 लुभ would have optionally caused इद् to come before क्त्वा, and then by VII. 2. 15 the Nishṭhā would never have been सेद् ॥ Hence this sūtra. Why do we say when meaning 'to entangle'? See लुब्धः वृषलः = क्षीतिन पीडितः, ॥ लुम् 'to be greedy' (Div. 128) is not governed by this rule, but by VII. 2. 48. As लुब्ध्वा or लोभित्वा and लुभित्वा (I. 2. 26) ॥

जृषश्चोः क्ति ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ जृ, व्रश्चोः, क्ति ॥

वृत्तिः ॥ जृ व्रश्च इत्येतयोः क्ताप्रत्यये इडागमो भवति ।

55. The affix क्त्वा takes the augment इद्, after जृ and व्रश्च ॥

As जरित्वा or जरीत्वा, (VII. 2. 38) and व्रश्चित्वा ॥ जृ was prohibited by VII. 2. 11. and व्रश्च would have been optionally सेद्, as it has an indicatory long ऊ, by VII. 2. 44. Hence this rule. The special mention of क्त्वा, stops the anuvṛitti of क्ता and क्तावतु.

उदितो वा ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ उदितः, वा ॥

वृत्तिः ॥ उदितो धातोः क्ताप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति ।

56. The इद् is optionally the augment of क्त्वा, after a root which has an indicatory short उ ॥

As शमु — शमित्वा or शान्त्वाः तमु — तमित्वा or तान्त्वाः इमु — इमित्वा or इान्त्वा ॥

से असिचि कृतचृतच्छृदतृदन्तः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ से, असिचि, कृत, चृत, छृद, तृद, न्तः ॥

वृत्तिः ॥ सकारादावसिच्यार्द्धधातुकं कृतं चृतं छृदं तृदं न्त इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा इडागमो भवति ।

57. An ārdhadhātuka affix beginning with a स् (except सिच् the characteristic of the s-Aorist) may optionally take the augment इद्, after the verbs कृत, (Tud 141, Rudh. 11) चृत, (Tud. 35) छृद् (Rudh. 8) तृद् (Tud. 9) and न्त (Div. 9).

As कर्त्स्यति, अकर्त्स्यन्, चिच्छ्रसति कर्त्सिष्यति, अकर्त्सिष्यन् चिच्छ्रिषति । चृत, चर्त्स्यति अचर्त्स्यन्, चिचृत्सति, चात्स्यति, अचात्सिष्यन्, चिचत्सिषति । छृद्, छर्त्स्यति, अछृत्स्यन्, चिच्छ्रिषति । तृद्, तर्त्स्यति, अतर्त्स्यन्, तिनृत्सति, तर्त्सिष्यति । न्त, नर्त्स्यति, अन्तर्त्स्यन्, तिनृत्सति, तर्त्सिष्यति । अनर्त्सिष्यन् । निनर्त्सिषति ।

Why do we say 'beginning with a स्'? Observe कर्त्सिता ॥ Why अर्त्सिचि?

Observe अकर्त्सीन् ॥

गमेरिद् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ गमेः, इद्, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ गमेर्द्धातोः सकारादावर्द्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति ।

इटिः ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्य गमेरयमिडागमोनेष्यते ॥

58. An ārdhadhātuka affix beginning with a स् gets the इद् augment, after गम् in the Parasmaipada.

As गमिष्यति, अगमिष्यन्, जिगमिषति ॥ Why of गम्? Observe चेष्यति ॥ The repetition of इद् shows that the rule is invariable. Why 'in the Parasmaipada'? Observe संगसीष्ट, संगसीष्ट, संगस्यते, संजगंसते, संजिगंसिष्यते, अजिगमंसते, अजिगमंसिष्यते ॥

The lengthening takes place by VI 4 16 when गम् is the substitute of the root इङ् (II. 4. 48) Why before स्? Observe गन्तास्मि, गन्तास्वः, गन्तास् ॥

Ishti: This इद् augment is not desired of the root गम् standing in the same pada with an atmanepada affix. But it occurs every where else. As जिगमिषिता इव आचरति = जिगमिषित्रीयते, here there is इद् augment, because âtmanepada affix is not in the same pada with गम्, but is bahiranga. Compare VII. 2. 36 *part*. It occurs before kṛit affixes, and even where is luk-elision of Parasmaipada affix, and where therefore the affix generally would have left no trace behind by I. 1. 63. As संजिगमिषिता and अर्धजिगमिषिता व्याकरणस्थ ॥ So also जिगमिषस्वम्, here there is luk-elision of the Imperative affix ङि ॥ The opinion of the author of Padaśeṣhakāra is that the employment of the term Parasmaipada in the sūtra is illustrative. He explains it by saying:—परस्मैपदेषु यो गमिरूपलभित स्तस्मान् सकाराद्वर्धधातुकस्य इद् भवति ॥ According to him we have the forms संजिगमसिता and अधिजिगमसिता व्याकरणस्थ ॥

न वृद्धयश्चतुर्थ्यः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ न, वृद्धयः, चतुर्थ्यः, ॥

वृत्तिः ॥ वृतादिभ्यश्चतुर्थ्य उत्तरस्य सकाराद्वर्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति ।

59. The Parasmaipada ârdhadhâtuka affixes beginning with स् do not get the augment इद् after वृत् and the three roots that follow it.

Thus वृत्—वर्त्यति. अवर्त्यन्, विवृत्सति । वृध् वर्त्यति । अवर्त्यन् । विवृत्सति । शृध् । शर्त्यति । अशर्त्यन् शिशृ सति । स्यन् । स्यन्सति । अस्यन्त्यन् ।

The वृतादि roots are four वृत्, वृध्, शृध् and स्यन् (Bhu. 795-798). In the examples, the Parasmaipada forms are shown, because these roots are optionally Parasmaipadi by I. 3. 92 before स्य and सन् ॥

Obj:—The word चतुर्थ्यः may conveniently have been omitted from the sūtra. A reference to the Dhâtupāṭha will show that the वृतादि roots form a subdivision of शुतादि roots, and stand at the end of Dyutādi class. So that the sūtra न वृद्धयः would have been enough, and there would have been no uncertainty or vagueness about it, for the word वृतादि would mean 'the roots वृत् &c. with which the Dyutādi class ends'. Thus we shall get the *five* roots 795 वृत् वर्तते 796 वृध् वृद्धौ, 797 शृध् शब्दकुस्तायापः 798 स्यन् प्रवर्तते and कृप् सामर्थ्ये ॥ As regards the last root कृप्, we shall find from the next sūtra, that the present sūtra applies to this root also. Or we can change the order of the roots, putting कृप् first, and वृत् &c after it, so that वृतादि will mean *four* roots only. Whether vṛtādi be taken to mean the *five* or the *four* roots, the word चतुर्थ्यः is redundant.

Ans:—The word चतुर्थ्यः is used in order that the prohibition contained in this sūtra may debar the 'option' which the root स्यन् would have taken, because of its indicative long ऊ (VII. 2. 44). For this 'option' is an antaraṅga operation, because it applies to *all* ârdhadhâtuka affixes; while the 'prohibition' of the present sūtra is a bahiranga, because it applies to those affixes only which

begin with च ॥ So that the 'prohibition' of this sūtra would not have debarred the 'option' of VII. 2. 44: and in the Parasmaipada स्वन् would have had two forms; which, however, is not the case because of the word चतुर्थः by which the 'prohibitor' is extended to स्वन् also. Thus in the Parasmaipada, we have only one form, as, स्वन्स्यति; but in the Atmanepada we have two forms स्वन्स्यते or स्वन्स्यते ॥

The word 'Parasmaipada' is understood in this sūtra, so that the prohibition does not apply to Atmanepada affixes: as वर्तिषीष्ट, वर्तिस्यते, अवर्तिस्यन्, विवर्तिस्यन्, स्वन्विषीष्ट or स्वन्स्यीष्ट ॥ Moreover, with regard to Atmanepada also, the इद् is added to these roots when they stand in the same 'pada' with the affixes. But when the Atmanepada affixes are added not to the roots 'vrit &c', but to the roots which are derived from the nominal bases formed from 'vrit &c', then the 'root' is not in the same pada with the affix, and the prohibition of this sūtra will apply. As विवृत्तिसीयते ॥ Moreover, the rule applies, as we have said, to the affixes standing in the same 'pada' with the 'roots'; therefore it will apply to Desiderative roots, as विवृत्तिसि, though णप् here intervenes between the ārdhadhātuka affix सन् and the Parasmaipada निप्; so also, an ekādśa though sthānivāt and therefore an intervention, will not be considered so for the purposes of this rule, as विवृत्तिस्यति; so also in विवृत्तयति ॥ The prohibition, moreover, applies to कृन् affixes, and where there is luk-elision of Parasmaipada affixes. As विवृत्तिना; and विवृत्तस्वप् where the Imperative हि is luk-elided, and being so elided, the force of Parasmaipada does not here remain by न लुप्तवाङ्मस्य (I. 1. 63); hence the above *Ishti*.

तासि च कल्पः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ तासि, च, कल्पः ॥
वृत्ति ॥ कृप उत्तस्य तासिः सकारश्चाद्धातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमा न भवति ।

60. The Parasmaipada ārdhadhātuka affixes beginning with स्, and the affix तास् (the sign of the Periphrastic Future) do not get the augment इद्, after the root कल्प ॥

Thus कल्मा, कल्पस्यति, अकल्पस्यन्, चिकल्पस्यति ॥ But कल्पितासे, कल्पिषीष्ट, कल्पिस्यते, अकल्पिस्यत, चिकल्पितान् in the Atmanepada.

In the case of कल्प also, the इद् is added to the ārdhadhātuka affixes in the Atmanepada, when the root stands in the same pada with the affixes and there is prohibition everywhere else. So also there is prohibition before kṛit affixes, and the luk-elision of Parasmaipada. As चिकल्पिता, चिकल्पस्व ॥

According to Padamanjari, these two sūtras could have been shortened thus:—(1) न वृद्धयः पञ्चम्यः, (2) तासि च; and "कल्पः" could well have been omitted. The तास् comes only after कल्प and not after other roots of Vṛitādi class, in Parasmaipada [I. 3. 92 and 93]. Therefore, there is no fear that the prohibition तासि च will apply to the other roots of vṛitādi, but only to 'kṛip', because

the word **परस्मैपदम्** is understood here; and as no roots of *ṽritadi* class take *Parasmaipadaḥ* in the Periphrastic Future except 'klip', there is no fear of any ambiguity.

अत्रस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ अच्, तास्वत्, थल्, अनिट्, नित्यम्, ॥

वृत्तिः ॥ तासां ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव यत्नीडागमो न भवति ।

61. After a root, which ends in a vowel, and after which the Per. Fut. affix *tâsi* is always devoid of the augment **इद्**; (after such a root) **थल्** the personal ending of the Perfect, like **तास्**, does not also get the augment **इद्** ॥

Those vowel-ending roots in *Dhâtupâṭha* which are *invariably* *aniṭ* before the affix **तास्** (Peri. Future), are also *aniṭ* before the Perfect ending **थल्** ॥ As **याता** (Peri-Fut.), **ययाय** (Per), **चंता**, **चिचंथ**, **नेता**, **निनेथ**; **हंता** **लुहंथ** ॥ Why 'ending in a vowel'? Observe **भत्ता**, **बिभेदथ** ॥ Why 'like **तास्**? Observe **लूत्वा** but **लुक्त्वथ**, Why 'थल्'? Observe **याता** but **ययिव**, **ययिम** ॥ The word **नित्य** qualifies **अनिट्**, if therefore **तास्** be *optionally* *aniṭ*, then the **थल्** will be **सेद्** *always*. As **तास्-विधाता** or **विधविता**; the **थल्** is **विदुधविथ** ॥

Here **इद्** is optional before **तास्** by VII. 2. 44. Similarly **चक्रमिथ**, for **क्म्** is *aniṭ* in *âtmanepada*, and **सेद्** in *Parasmaipada*. In fact, wherever there is want of **इद्**, whether by complete prohibition or optional prohibition, all that is regulated by VII. 2. 13: this is the view adopted by the *Kâṣikâ*. But another view is that the prohibition of this *sûtra* applies to the **इद्** of VII. 2. 13 only, but does not debar the option of VII. 2. 44; so they have two forms **विदुधोथ** and **विदुधविथ** ॥ This view is applied by them to VII. 2. 46, as **सस्वर्थ** or **सस्वरिथ** (VII. 2. 44).

Why have we used the word **वन्** in **तास्वन्**? The force of **वन्** is that the root should have a form in **तास्** and then be *aniṭ*; and if a root has no Periphrastic Future form, and thus its **तास्** is *aniṭ*, such a root is not governed by this *sûtra*. As **जयसिथ** and **उवयिथ** ॥ Here the roots **घस्** and **वश्** the substitutes of **भद्** and **वेम्** respectively have no Periphrastic Future form, and hence this rule does not apply to them.

उपदेशोऽस्त्वतः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ उपदेशे, अत्वतः ॥

वृत्तिः ॥ उपदेशो यो धातुस्कारवान् तासां नित्यानिट् तस्मात्तासाविवयत्नीडागमो न भवति ।

62. After a root which possesses a short **अ** as its root-vowel in the original enunciation (the *Dhâtupâṭha*), and after which the Peri-Fut. **तास्** is always devoid of the augment **इद्**, **थल्** the Personal ending of the Perfect, like **तास्**, does not get the augment **इद्** ॥

As Fut. पक्ता, Per. पक्थ्य, यदा, इयद्, शक्ता, शक्थ्य ॥ Why do we say 'in the Original Enunciation'? Observe Fut. कर्ता Per. चक्रथि in which the अ of 'karsh' is the result of guṇa substitution. Why do we say 'having an अ'? Observe Fut. नेत्ता Per. निमथि, here the root-vowel is इ ॥ Why do we say "short अ"? Observe Fut. रात्रा Per. रथि from राध् the root-vowel being long आ ॥ The word तास्वन् is understood here also. Therefore we have जिवथि, जिमथि ॥ Here the root मृह is anit before सन् (VII. 2. 12) and not before तास् so it will not be anit before थ ॥ The words नित्य अनिटः are also understood here. Therefore the rule does not apply to आनञ्जथ (VII. 4. 71, 72). For the root अञ्जू (VII. 21) takes optionally इद् before तास् (VII. 2. 44) as आञ्जता and अङ्क्ता ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, भारद्वाजस्य ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्ताद्भातोर्भाद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासांविधं नित्यानिटस्थानि इडागमो न भवति ।

63. In the opinion of Bhâradvâja, it is only after a root which ends in short ऋ, and after which the Peri-Fut. तास् is always devoid of the augment इद्, that थल् also, like तास्, does not take the augment इद् ॥

As स्मर्त्ता, स्मर्थ, ध्वत्ता, ध्वर्थ ॥ The ऋ roots are covered by VII. 2. 61; the specification of these roots makes a restriction, so that *all* other roots, are not anit, though the Peri-Fut in तास् be anit. So that according to Bhâradvâja, we have forms like यथि, वथि, पथि, शक्ति ॥ Thus this sūtra makes the preceding two sūtras optional, except so far as short ऋ-ending roots are concerned.

As a general rule, all roots ending in long ऋ are सेद्; therefore, the sūtra mentions *short* ऋ, in order to debar its application to long ऋ ending words. Had it not been so, this rule would have been a *vidhi* rule and not a *niyama*: because rule VII. 2. 61 does not apply to long ऋ ending roots, and so if the present sūtra were to include long ऋ also, it could not be called a *niyama* (restriction) of VII. 2. 61.

बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ बभूथ, आततन्थ, जगृम्भ ववर्थ, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ बभूथ आततन्थ जगृम्भ ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।

64. In the Veda are found the irregular forms बभूथ, आततन्थ, जगृम्भ and ववर्थ ॥

As स्वं हि होता प्रथमो बभूथ (= बभूविथ); येनान्तरिक्षमुवाततन्थ (= आतिविथ), जगृम्भ ने दक्षिणमिन्द्र हस्तम् (= जगृहिम्), ववर्थ स्वं हि उयोतिषा (= ववविथ). See VII. 2. 13. This is also a *niyama* rule with regard to वृ for by VII. 2. 13 the root वृ was already anit, and its Perfect would have been ववर्थ by that rule. The special mention of this form shows that in secular literature this root is always सेद् before थ of the Perfect.

विभाषा सृजिदशोः ॥ ६५ ॥ विभाषा, सृजि-दशोः ॥

वृत्तिः ॥ सृजि दशि इत्येतयोस्त्यालं विभाषा इडागमो न भवति ।

65. थल् the Personal ending of the Perfect, optionally gets the augment इद् after सृज् and दश् ॥

As ससृज् or ससृजिय, ददृज् or ददृजिय ॥ See VI. I. 58 for अम् augment.

इदृत्यन्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ इद्, अन्ति-अर्ति-व्ययतीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ अन्ति अर्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति ।

66. The affix थल् gets always the augment इद् after अद्, ऋं and व्यय् ॥

As अर्धियं, आरिय, and संविध्यिय ॥ The root व्येम् is not changed to व्या (VI. I. 46) in the Perfect. By VII. 2. 63, the roots अद् and व्ये would have *optionally* been सेद्, and ऋ never; therefore, the present sūtra makes the इद् augment compulsory. The इद् is repeated in the aphorism for the sake of clearness, the rule could have stood without it, for the anuvṛitti of 'optionally' could not have run into it from the last sūtra: for if it was an optional sūtra, the enumeration of अद् and व्ये was useless, as they were already provided for by VII. 2. 63. Therefore, this sūtra makes an invariable rule.

वस्वेकाजादघसाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वसु, एकाच्-आत्-घसाम् ॥

वृत्तिः ॥ कृतद्विवचनान्तामेकाषां धातुनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति ।

67. The Participial affix घस् (वस्) gets the augment इद् only then when the reduplicated root before it consists of one syllable, or when it comes after a root ending in long आ, and after घस् ॥

Thus आदिवान्, आशिवान्, पचिवान्, शोकेवान् ॥ In the first two of these, the reduplicate stems आद् and आश् become of one syllable by the coalescence of अ अद् and अअश् ॥ In पच् and शक् the reduplicate is elided and the vowel अ changed to ए, and thus the reduplicate has become of one syllable. Of roots ending in आ we have, धाविवान्, तस्थिवान्, of घस्—जज्ञिवान् ॥ This वस् would have taken the augment by the general rule of इद् increment, the present sūtra makes a niyama, so that the roots which are not monosyllabic in their reduplicate form are anit: as विभिवान्, शिष्टिवान्, बभूवान्, शिभिवान् ॥ The niyama is made with regard to the roots which would have taken इद् generally, as not being governed by the prohibition in VII.2.13. The roots ending in long आ may consist of more than one syllable in their reduplicate form, as याया + वस, hence their separate enumeration: as a matter of fact, however, these reduplicates also become monosyllabic ultimately by losing their आ ॥ The root हरिद्वा is not governed by this rule, for its Perfect will be formed periphrastically by III 1 35 Vārt, because

it consists of more than one syllable: as हरिर्वाचकार ॥ And when आम् is not added, there also हरिर्वा loses its final आ before Ārdhadhātuka affixes by the vārtika under VI. 4. 114. So the आ being elided before the adding of any affix, this becomes a root which no longer ends in आ, and so the cause of adding इद् under this sūtra no longer exists, and so no इद् is added. Thus we have हरिर्वचान्, for before Ārdhadhātuka affixes हरिर्वा loses its आ (VI. 4. 114 Vārt), and this elision being considered as *siddha*, (VI. 4. 114 Vārt), no occasion remains for the augment इद् ॥ The वच् becomes जच् in its reduplicate form (a stem of one syllable), but had it not been separately mentioned, then by VI. 4. 100, the penultimate अ of वच् would have been elided first, before reduplication, because VI. 4. 100, is subsequent in order to the rule ordaining reduplication, (VI. 1. 14 &c). The अ being elided we should have वच् only, which not having any vowel, could not be reduplicated. By its separate enumeration here, the augment इद् being ordained by a subsequent rule (VII. 2. 67), prevents even the rule of elision (VI. 4. 100). Having, therefore, *first* added इद्, we *then* elide the penultimate अ by VI. 4. 98, this elided अ, however, becomes sthānivat for the purposes of reduplication only by I. 1. 59. Thus वच् + इवस् = वच् + इवस् (VI. 4. 98) = जच् + इवस् = जञिवान् ॥

विभाषा गमहनविद्विशाम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, गम-हन-विद्विशाम् ॥
वृत्तिः ॥ गम हन विद्वि विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति ।
वाचिकम् ॥ इडागमो वक्तव्यम् ॥

68. The affix वस् (वंस्) optionally takes इद् after गम, हन्, विद् and विश् ॥

As गम् — जग्मिवान् or जगन्वान् (व् changed to न् by VIII. 2. 64); हन् — जङ्गिवान् or जयन्वान्, (VII. 2. 54 and 55) विद् — विविद्विवान् or विविद्वान्, विश् — विविद्विशिवान् or विविद्विश्वान् ॥ The root विद् 'to acquire' belongs to the Tudādi class, as it is read here with the Tudādi विश् ॥ The root विद् 'to know' (II. 55. IV. 62), forms *invariably* विविद्वान् because it is ātmanepadi and cannot take इद् augment before वस् affix.

Vārt.—The root हृश् should also be enumerated. As हृद्विशिवान् and हृद्विश्वान् ॥

सर्नि ससनिसांसम् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ सनिम्-ससनिसांसम् ॥
वृत्तिः ॥ सनन्तिः सनन्तर्वा धाताः सनिससनिसांसमिति निपात्यन्ते ।

69. The form ससनिसांसम् with सर्नि is irregularly formed.

This is derived from सनेति or सनति root. As अङ्गिज्जल्ल्याप्ते सर्नि ससनिसांसम् ॥ The augment इद् is added, there is no change of अ of सन् to ए, nor the elision of the reduplicate before वस् ॥ The other form is सनिसांसम् when not preceded by सर्नि ॥ This form ससनिसांसम् is Vedic, in secular literature we have सैनिसांसम् ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ पदानि ॥ ऋत-हनोः, स्ये ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेष्व स्य इडागमो भवति ।

70. . स्य the sign of the Future and Conditional gets the augment इद्, after a root ending in short ऋ and after हन् ॥

As करिष्यति, हनिष्यति, हरिष्यति ॥ The root स्तृ takes always इद् before स्य, though it does so optionally before other affixes (see VII. 2. 44): as स्वरिष्यति ॥ Similarly अकरिष्यत्, अहरिष्यत्, अहनिष्यत् &c ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥ अञ्जेः, सिचि ॥

वृत्तिः ॥ अञ्जः सिचि इडागमो भवति ।

71. The स्र् of the s-Aorist always takes the इद् after अञ्ज् (Rudh. 21).

As आञ्जान्, आञ्जिष्टाम्, आञ्जिषुः ॥ But अदक्ता or अञ्जिता in tenses other than Aorist. The root having an indicatory long ऊ optionally takes इद् (VII. 2. 44.)

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ स्तु, सु, धूञ्भ्यः, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ स्तु सु धुञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति ॥

72. The सिच् of the s-Aorist gets the इद् in the Parasmaipada after the roots स्तु, सु and धूञ् ॥

As अस्तावीन्, असावीन्, अभावीन् ॥ But अस्ताष्ट, असाष्ट, अभाष्ट or अभावेष्ट in Atmanepada. Exception to VII. 2. 10 and 44.

यमरमनमातां सक् च ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ यम, रम, नम, आताम्, सक्, च ॥

वृत्तिः ॥ यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि इडागमश्च ॥

73. The सिच् of the Aorist in the Parasmaipada takes the augment इद् after यम्, रम्, नम् and roots ending in long आ, and स्र् (सक्) is added at the end of these stems.

Thus अयसीन्, अयसिष्टाम्, अयसिषुः ॥ व्यरसीन्, व्यरसिष्टाम्, व्यरसिषुः ॥ The root रम् is Parasmaipadi when preceded by द्वि or आ (I. 3. 83): अनसीन्, अनसिष्टाम्, अनसिषुः ॥ आकारान्तानाम् । अयासीन् । अयासिष्टाम् ; अयासिषुः । यमासीनां हल्न्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेदीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । आद्येस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

The Vṛddhi in the case of यम् &c. ordained by VII. 2. 3, does not take place by VII. 2. 4. In the Atmanepada we have आद्येस्त ॥ The root यम् is ātmanepadi, as it is preceded by आ (I. 3. 75) अरंस्त, अनंस्त (III. 1. 85). Exception to VII. 2. 10, 44.

स्मिपूङ्गवञ्चशां सनि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अशू सनि ॥

वृत्तिः ॥ स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अशू इत्येतेषां धातूनां सनीजगमो भवति ॥

74. The Desiderative सन् gets the augment इद् after the roots स्मिद्, पूङ्, ऋ, अञ्जू and अशू ॥

Thus सिस्मयिषते, पिपयिषते (VII.4.80) अरिषति, अजिषति (VI. 1. 2 and 3) and अशिषिषते ॥ The root पृष् is not governed by this rule, as पुपूषति ॥ The अष् (V. 18) of Suâdi class is taken here, and not अष् (IX. 51) of Kryâdi class, for the latter *always* has इट्, while the former having an indicatory long ऊ has *optionally* इट् ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ किरः, च, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति ॥

75. The desiderative सन् takes इट् after कृ and the four roots that follow it (Tud. 116-120)

Thus चिकरिषति, जिगरिषति, विहरिषते, विधरिषते, पिप्रच्छिषति (I. 2. 8; VI. 1. 16). But सिस्मति not included in the five. The roots कृ and गृ would have optionally got इट् in the desiderative by VII. 2. 41, which would have been optionally lengthened by VII. 2. 38. But the इट् here being specifically ordained, does not get lengthened by VII. 2. 38.

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ रुदादिभ्यः, सार्वधातुके ॥

वृत्तिः ॥ रुदादिभ्य उत्तरस्य यलोः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

76. A sârvadhâtuka affix beginning with a consonant other than a य, gets the augment इट् after the root रद् and the four that follow it (Ad. 58-62)

Thus तांशन्, स्वपिन्, भसिन्, प्राणिन्, जक्षिन् ॥ But जागर्ति which is beyond the five, and स्वप्ना before ârdhadhâtuka affixes, and रुदन्ति before a vowel beginning affix.

ईशः से ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ ईशः, से ॥

वृत्तिः ॥ ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

77. The sârvadhâtuka affix से (the ending of the second Person Present and Imperative Atmanepada) gets the augment इट् after ईश् (Ad. 10)

As ईशिषे and इशिष्य ॥ से becomes स्य by III. 4. 91 and 80. The से is exhibited in the sūtra without any case-ending.

ईडजनोर्द्ध्वे च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ईड्, जनोः, ध्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य स इत्यतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

78. The sârvadhâtuka affix स् and ध्वे, (the endings of the Present and Imperative Atmanepadi) get the augment इट् after the roots ईड् (Ad. 9) and जन् ॥

Thus ईडिध्वे, ईडिध्वम्, ईडिध्वे, ईडिध्वन्, जनिध्वे, जनिध्वम्, जनिध्वे, जनिध्वन् ॥ The root जनी (IV. 41) is taken here. The Vikarāṇa इयन् has been elided in this case, as a Vedic irregularity, and so also there is not elision of the penultimate.

In the secular literature the form is जायते ॥ Here the य would prohibit इट् always. The जन् of the third class (III. 24) is also to be included, thus we have व्यतिजज्ञिषे, व्यतिजज्ञिष्व, व्यतिजज्ञिष्वे, व्यतिजज्ञिष्वम् in karma vyatihâra. Otherwise this root is Parasmaipadi. ध्व takes इट् after ईष् also, as ईषिष्वम् ॥

For this purpose, some read the sūtra as ईडजनोः सध्वे च; and स stands here for से having its Locative dropped, and therefore the force of च in the sūtra, according to this reading, is to draw in the anuvṛtti of ईषा from the previous sūtra. Those who do not follow this reading, draw the whole of the last sūtra by force of च ॥ From these it may be asked, what is then the necessity of two sūtras? Could not one sūtra, like this, ईषाडजनोः सध्वयोः, have sufficed, as being shorter and more general? To this there is no better valid answer than this विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः ॥

The form ध्व being taken in the sūtra, the rule will not apply to the ध्वम् of लङ् (Imperfect): which will not take इट् ॥ But इट् will apply to the ध्वम् of the Imperative on the maxim एकदेशविकृतस्यानव्यस्यात् ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ लिङः, स, लोपः, अनन्त्यस्य ॥
वृत्तिः ॥ सार्वधातुकानि वर्तन्ते, सार्वधातुकं यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्थ लोपो भवति ॥

79. In the sârvadhâtuka Liñ (i. e. Potential), the स which is not final (i. e. the स of the augments यास् and सीय्), is elided.

What is the स which is not final? The स of the augments यासुट्, सुट् and सीयुट् ॥ Thus कुर्यात्, कुर्याताम्, कुरु, कुर्यान्, कुर्याताम्, कुर्यान् ॥ Why 'not the final'? Observe कुरु, कुर्याः ॥ Why in the Sârvadhâtuka? Observe क्रियास्ताम्, क्रियासुः, कृषीष्ट, कृषीयास्ताम्, कृषीरन् in the Benedictive.

अतो येयः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ अतः, या, इयः ॥
वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गानुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति ॥

80. After a Present stem ending in short अ, इय् is substituted for the sârvadhâtuka या (i. e. for the या of the augment यास् of the Potential).

Thus पचेत्, पचेताम् and पचेयुः ॥ The य् of इय् is elided before affixes beginning with a consonant by VI. 1. 66. In the case of पचेयुः, the pararûpa of VI. 1. 96 is prevented. Why 'ending in a short अ'? Observe चितुयान्, उतुयान् ॥ Why 'short'? Observe यायान् ॥ Why sârvadhâtuka? Observe चिकीर्ष्यात् ॥

The objector may say, the form चिकीर्ष्यात् will be so by the elision of ष under VI. 4. 48, and so there is no necessity of reading the anuvṛtti of sârvadhâtuka in this sūtra; for when अ is elided by अतोऽलोपः VI. 4. 48, in the case of Ârdhahâtuka the present rule cannot apply, as there is no base left

which ends in अ ॥ To this we reply, this is not a good reason: for then in the case of पचन् and यजन् also, the rule अतो दीर्घो यमि (VII. 3. 101) would apply, and the अ of पच would require to be lengthened. But that is not so. The fact is that the present sūtra debarb rule VII. 3. 101. Therefore, as this इय substitute debarb the lengthening of VII. 3. 101, so it would debar the *lopa* of VI. 4. 48. Therefore, if the anuvṛitti of sārvaadhātuka be not read into this sūtra, the इय substitute would apply to ārdhādhātuka also, and the *lopa*-elision VI. 4. 48 would not help, as that would be superseded by this special rule. Therefore the anuvṛitti of "sārvaadhātuka" should be read into this sūtra.

The above is stated on general grounds. But if the maxim मध्येऽपवाताः पूर्वां विधीन् वाचन्ते नोत्तरान् (Apavādas that are surrounded by the rules which teach operations that have to be superseded by the apavāda operations, supersede only those rules that precede, not those that follow them) be applied here, then the present sūtra would supersede only the preceding sūtra VI. 4. 48 and not the following sūtra VII. 3. 101 which would not be superseded by the present sūtra. In this view also, the *lopa* being superseded at all events, the anuvṛitti of 'Sārvaadhātuka' must be read into this sūtra.

In the दीर्घ rule VII. 3. 101, the word 'sārvaadhātuka' is understood from VII. 3. 95. But according to some, the word ताडि of VII. 3. 88 is also understood there, so that they would lengthen the अ, before a sārvaadhātuka personal termination (तिङ्) only, and not before every sārvaadhātuka affix in general. According to this view, the present sūtra will debarb only the *dirgha* rule (VII. 3. 101) and not the *lopa* rule (VI. 4. 48), on the maxim येन ना प्राप्तं &c.

The word येयः in the sūtra is formed by या + इयः; and या is exhibited without any case-termination. Others say, the word is यः the sixth case of या formed on the analogy of विश्वयः by the elision of आ (VI. 4. 140). Then यः + इयः = य + इयः (VIII. 3. 19) after this elision, there ordinarily would take place no sandhi; as this elision is considered asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of VI. 1. 87. Contrary to this general rule, however, the sandhi takes place here and we have येयः by VI. 1. 87. The अ in इयः is for the sake of pronunciation only. The real substitute is इय ॥

Some read the sūtra as अतो यासियः ॥ So that the sthāni is यास् and not या, and यासियः is a genitive compound.

आतो ङितः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ आतः, ङितः ॥

वृत्तिः ॥ आकारस्य ङित्यवस्य अकारान्ताद्भादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय इत्ययमादेशो भवति ॥

81. For the आ being a portion of a sarvaadhātuka Personal ending which is ङित् (i.e. आते, आये, आताम् and आयाम्) coming after a Verbal stem ending in short अ, there is substituted इय ॥

Thus पच्येति, पच्येथे, पच्येताम्, पच्येथाम्, यजन्ते, यजन्थे, यजेथाम्, दास्यथे, दास्यन्ते ॥ The *य्* of इय् drops by VI. 1. 66. Why do we say "the long आ"? Observe पचन्ति, यजन्ति, पचन्ते, यजन्ते ॥ Why do we say 'a डिन् affix'? Observe पचायहे, पचामहे (I. 2. 4). Why do we say 'ending in short अ'? Observe चिन्वति, सुन्वाते ॥ Why 'short'? Observe निमाते, निमाथे ॥

All sârvadhâtuka affixes which have not an indicatory *प* are डिन् by I. 2. 4. Now सार्वधातुकमपिन् (I. 2. 4) is a sūtra in which the word डिन् is understood from I. 2. 1. But the grammatical construction of the word डिन् in the two sūtras I. 2. 1 and I. 2. 4 is not the same. In the first sūtra, it means डिति इव = डिन्वत्, i. e. the roots गा कुद् &c are treated in the same way as they would have been treated, had a डिन् affix followed. But in the second sūtra I. 2. 4, the word डिन्वत् is equal to डित इव "like of डिन्" ॥ The sūtra I. 2. 1. is so explained in order to evolve the form उच्युक्तादिति ॥ For when the सन् is added to कुद्, the root कुद् is treated as if the सन् was a डिन् affix, and so there is no guṇa. But if सन् itself had become डिन् then the Desiderative root चुकुदिष्, being a डिन् root would require ātmanepada affixes by अनुशातडित आत्मनेपदश्च (I. 3. 12). In the case, however, of sârvadhâtuka-apit-affixes, the affixes themselves become like डिन्, and are treated as डिन् affixes, not only with regard to the stem *preceding* them, but with regard to their own lives also, as we see in the present sūtra.

आने मुक् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ आने, मुक् ॥

डिति ॥ आने परतोङ्गत्वात्तो युगागमो भवति ॥

82. Before the Participial ending आने, a verbal stem ending in short अ, gets the augment मुक् ॥

Thus पचमानः, यजमानः ॥

This मुक् is part and parcel of अ only, and not of the āṅga. For if मुक् be considered as part of the āṅga, then it will be an intervention, and make the āṅga end in a consonant and so there will be anomaly in accent. For by VI. 1. 186, the ल sârvadhâtuka affix is anudâtta after a stem ending in अ; so if मुक् be considered part of the āṅga, the stem no longer ends in अ but म्; but if it be considered as a portion of अ only, then the āṅga still remains अनुपदेश (VI. 1. 86). So the accent of पचमानः and यजमानः is governed by VI. 1. 186.

An objector may say, "if this be so, then the stem पचम् is still considered as ending in अ, and therefore in पचम् + आने, we should apply the previous sūtra VII. 2. 81, and change अ into इय्" ॥ To this we reply, 'no, it cannot be so; for the न् in अन् (VII. 2. 80) shows that the अ consisting of one mātrā is to be taken, but when मुक् is added, this अ becomes one mātrā and half, so the rule VII. 2. 81 will not apply; because it applies only to अ of one mātrā' ॥ The objector:—"If this is so, then the anudâtta of VI. 1. 186 will not also hold good, for there also the अन् means the अ of one mātrā." This is no valid objection. For there the word उपदेश is taken, so that a stem which at the time

of upadeśa or first enunciation, ends in a short अ of one mātrā, is governed by that rule; though after the enunciation, the short अ may be lengthened in its mātrā. It is for this reason that the rule VI. 1.186 applies to पचावः and पचामः; though the short अ is subsequently lengthened before व and म by VII. 3. 101.

Or the sūtra may have been made as आनस्य सुद्, and the augment न् would then be added to आन and not to the verbal stem. All the above difficulties would be removed by this view. But then the final अ of पच &c would require to be lengthened before नान by VII. 3. 101. This objection, however, is not insuperable, for one view of VII. 3. 101 is that the word तिङ् is understood there, so that the lengthening would take place only before a तिङ् affix beginning with a यच् vowel: and not before any other affix.

ईदासः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ईत्, आसः ॥

वृत्तिः ॥ आस उत्तरस्थानस्य ईकारादेशो भवति ॥

83. ई is substituted for the आ of आन, after आस ॥

Thus आसीनो यजेते ॥ (See I. 1. 54 by which the *first* letter of the *second* term after आसः which is exhibited in the Ablative is taken here). The आने which is in the 7th case in the last aphorism, should be taken in the 6th case in this.

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, आ, विभक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

84. आ is substituted for the final of अष्टन् before a case-ending.

Thus अष्टानिः, अष्टान्यः, अष्टानाम्, अष्टान्सु ॥ Why 'before a case-ending'? Observe अष्टस्वम्, अष्टता ॥ The rule of this sūtra is an optional one, and we have in the alternative अष्टभिः, अष्टभ्यः ॥ The आ in the sūtra indicates the *individual* letter आ, and not आ belonging to the general class आ ॥ For the generic अ would include the nasalised आँ also, and as the letter replaced (अन्) is a nasal the substitute would have been also nasal आँ, but it is not so. See VI. 1. 17; and VII. 1. 22. This rule applies also when the word stands at the end of a compound, as प्रियाष्टानः or प्रियाष्टाः (VII. 1. 22). The word विभक्ति governs the subsequent sūtras upto VII. 2. 114.

रायो हलि ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ रायः, हलि ॥

वृत्तिः ॥ रै इत्यनस्य हलादेशो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

85. Before a case-ending beginning with a consonant, आ is substituted for the final of रै ॥

As राभ्याम्, राभिः, ॥ But रायो, रायः before affixes beginning with a vowel. Why 'a case ending'? Observe रैस्वम्, रैता ॥

युष्मदस्मदोरनादेशो ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ युष्मद्, अस्मदोः, अनादेशो ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदिद्वेयोरनादेशो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

86. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before a case-ending, beginning with a consonant, when it is not a substitute.

The substitute case-endings are given in VII. 1. 27 &c. Thus युष्मानि; अस्मानि; युष्मास्तु, अस्मास्तु ॥ Why do we say 'when it is not a substitute'? Observe युष्मद् and अस्मद् (VII. 1. 31). The anuvṛitti of हलि need not be read into this sūtra from the preceding, for if that were so, the mention of अनदेशे would become redundant, because as a matter of fact no *substitute* case-ending begins with a consonant. However, reading this sūtra with VII. 2. 89, we find that the scope of the present sūtra is before consonant beginning affixes.

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ द्वितीयायाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदशकारादेशो भवति ॥

87. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before the endings of the Accusative.

As त्वाम्, माम्, युवाम्, आवाम्, युष्मान् and अस्मान् ॥ This rule applies to endings which are even substitutes, otherwise the last rule would have been sufficient. See VII. 2. 28, 29, and VII. 2. 92 and 97.

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ प्रथमायाः, च, द्विवचने, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदशकारादेशो भवति ॥

88. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before the ending of the Nom. Du. in the Secular literature.

As युवाम्, आवाम् ॥ Why of the nominative? Observe युवयोः, आवयोः ॥ Why in the Dual? Observe स्वं, अहं, यूयं, वयं ॥ Why in the secular literature? Observe सुवं वस्त्राणि पीवसा वसाये in the Veda, so also आवाम् ॥

योचि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ यः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ अज्ञातं विभक्तावनदेशे युष्मदस्मदर्थकारादेशो भवति ॥

89. य is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before a case-ending, which is not a substitute, and which begins with a vowel.

Thus त्वया, मया, त्वयि, मयि, युवयोः, आवयोः ॥ Why do we say 'beginning with a vowel'? Observe युवाभ्याम्, आवाभ्याम् ॥ If in the sūtra VII. 2. 86, we read the anuvṛitti of हलि, we need not use अचि in the present sūtra. For then this sūtra will be a general (utsarga) aphorism, ordaining य before *all* non-substitute case-endings; and the sūtra VII. 2. 86, will be considered an exception (apavāda) to this, with regard to those case-endings which begin with a consonant, where आ will be ordained. In this view of the case, the use of अचि here is explanatory. Why 'when the ending is not a substitute'? Observe त्वद् गच्छति, मद् गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ शेषे, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपा भवति ॥

90. In the remaining cases where (आ or य is not substituted) there is elision of the final of yushmad and asmad.

This elision finds scope in the Singular and Plural of the Ablative, Dative, Genitive, and the Nominative. Thus स्वम्, अहम्, यूयम्, वयम्, तुभ्यम्, मह्यम्, युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, स्वत्, मत्, युष्मत्, अस्मत्, तव, मम, युष्माकम्, अस्माकम् ॥ The following śloka gives the cases which are included in the word शेषः—

पञ्चम्याश्चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

The word शेष is employed in the sūtra for the sake of clearness. For there will be elision *universally* before *all* case-affixes. This is the *general* rule. To this there is the exception that before non-substitute case-affixes there will be य (VII. 2. 89). To this latter, there is an exception that before non-substitute case-endings beginning with a consonant, आ comes. Thus without any confusion, the आ, the य, and the lopa find their respective scopes.

When there is elision, why is not दाप् added in the Feminine; in स्त्री ब्राह्मणी; अहं ब्राह्मणी? The दाप् is not added on the maxim सन्निपात लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य 'a rule which is occasioned by a certain combination, does not become the cause of the destruction of that combination.' Because the ending in अ of युष्मद् and अस्मद् was occasioned by vibhakti combination, if this latter occasion दाप्, then it will destroy its own fruit.

Or the words युष्मद् and अस्मद् may be taken to have no gender, and equally applicable to both masculine and feminine.

In order to avoid all this difficulty about दाप् some would elide the अद् (or दि portion) of युष्मद् and अस्मद् under this sūtra. They argue that by the next sūtra VII. 2. 91, the portions 'yushm' and 'asm', namely the portions upto म् of युष्मद् and अस्मद् are replaced by substitutes. The portion that *remains* (शेष) is अद्, and it is this अद् which is to be elided.

Why is this 'lopa' taught again, when by VII. 2. 102, all त्वयादि pronouns have अ substituted for their finals before case-endings; and so would yushmad and asmad, lose their finals and become yushma and asma by that rule? That rule does not apply to yushmad and asmad, because by an iṣṭi that rule is restricted to tyadādi pronouns upto हि, thus excluding युष्मद्, अस्मद्, भवतु and किम् ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ म पर्यन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यावत् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्विशेष्यम् ॥

91. The substitutions taught hereafter upto VII. 2. 98 take effect with regard to the portions of युष्मद् and अस्मद् upto म्, i. e. the substitutes replace युष्म and अस्म ॥

Thus VII. 2. 92 teaches that युव and आव are substituted for yushmad and asmad in the dual. The substitutes replace युष्म and अस्म. Thus युवाम्, आवाम् ॥ Why 'upto म'? Observe युवकाम्, आवकाम् ॥ The क (V. 3. 71), is not replaced. Similarly VII. 2. 97 teaches that त्व and म replace 'yushmad' and 'asmad' in the singular; by this sūtra 'yushm' and 'asm' are only replaced. Thus त्वया, मया, the अद् portion remains for which य is substituted by VII. 2. 89. Had the whole been replaced, then the म् of त्व and म् would have been replaced by य (VII. 2. 89), and given us undesired forms like त्वया and मया ॥ Why is the word पर्यन्त employed in the sūtra and not the word अन्त, as मान्तस्य? In the first place the word अन्त is ambiguous, it may mean ending with म् but excluding म्, or ending with म् and including म् ॥ In the second place, the word पर्यन्त is used to indicate the limit, or portion taken out of the whole. The word मान्त would have meant, that form of yushmad and asmad which ends with म् ॥ Now these words have a form which ends in म्, as युष्मानाचष्टे or अस्मानाचष्टे = युष्मन्ते or अस्मन्ते formed by णिच् (the टि portion अद् is elided by VII. 4. 155, *vārtika*). Now a noun formed from this derivative root युष्मि and अस्मि by क्तिप् affix will be युष्म and अस्म ॥ These are the two forms of yushmad and asmad which are complete words ending in म् ॥ The present sūtra does not apply to these words.

In declining these nouns युष्म and अस्म, we shall apply the rules VII. 2. 89 and 86, thus:—

	Sing.	Dual.	Plural.		Sing.	Dual.	Plural.
Nom.	त्वं	युवां	युयं	Acc.	युवां	युवां	युवान्
Ins.	युष्या	युष्याभ्यां	युषाभिः	Dat.	तुभ्यं	युषाभ्यां	युषभ्य
Abl.	युषन्	युषाभ्यां	युषन्	Gen.	तव	युष्याः	युषाकं
Loc.	युष्य	युष्योः	युषासु ॥	(Padamanjari)			

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ युव, आवौ, द्विवचने ॥

वृत्तिः ॥ द्विवचनद्वयर्थग्रहणम् । द्विवचने य युष्मदस्मदी द्वयोर्भिधानोपपद्ये तयोर्पर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावद्विधौ भवतः ॥

92. In the Dual, युव is substituted for युष्म and आव for अस्म ॥

Thus युवाम्, आवाम्, युवाभ्याम्, आवाभ्याम्, युवयोः, आवयोः ॥ This substitution takes place even in compounds, where the sense of duality is prominent, if some other substitute like VII. 2. 94 &c. does not intervene. As अतिक्रान्तं युवाम् = अतियुवाम्, so also अस्यावाम्; अतियुवान्, अस्यावान् (= अतिक्रान्तान् युवाम् &c.) अतियुवया and अस्यावया (= अतिक्रान्तेन युवाम्) Similarly अतियुवाभिः ॥ (अतिक्रान्ते युवां) अस्यावाभिः, अतियुवभ्यम्, (अतिक्रान्तेभ्यो युवां) अस्यावभ्यम्, अतियुवन्, (अतिक्रान्ताद् युवां) अस्यावन्, अतियुवाकम्, (अतिक्रान्तानां युवां) अस्यावाकम्, अतियुवायि, (अतिक्रान्ते युवां) अस्यावायि. आतयुवासु, अतिक्रान्तेषु युवां अस्यावासु ॥ But where त्व &c are to be substituted, there those will be substituted, as अतित्वम् (= अतिक्रान्तो युवाम्), अत्यहम्, अतियूयम्, अतिवयम्, अतितुभ्यम्, अतिमहम्, अतितव, अतिमम ॥ This substitution does not take place when 'yushmad' and 'asmad' denote one or many (more than two), though the compound may denote a duality: as अतिक्रान्तौ त्वाम् = अतित्वाम्, अतिमाम्. अतियुष्मान्, अत्यम्मान् ॥

If in a compound, the words yushmad and asmad are employed in a dual signification, though the compound as a whole may have a singular or plural number, for the number of a compound does not depend upon the number of the words composing it, yet even in such a compound the युव and आव substitution should be made for the dual-significant yushmad and asmad: unless such substitution is debarred by some other substitutes like त्व and अह (VII. 2. 94 &c). Thus अतिक्रान्तं युवां = अतियुवाम्, similarly अति-आवाम् ॥ The whole declension is given below :—

	Sing.	Pl.	Sing.	Pl.
Nom.	अतिस्वम्	अतियुयम्	अत्यहम्	अतिवयम्
Acc.	अतियुवाम्	अतियुवाम्	अस्यावाम्	अस्यावान्
Ins.	अतियुवया	अतियुवभिः,	अस्यावया	अस्यावाभिः
Date.	अतितुभ्यं	अतियुवभ्यं	अतिमह्यम्	अस्यावभ्यं
Abl.	अतियुवन्	अतियुवन्	अस्यावन्	अस्यावन्
Gen.	अतितव	अतियुवाकम्	अतिमम	अस्यावाकम्
Loc.	अतियुवयि	अतियुवास्तु	अस्यावयि	अस्यावास्तु

But when the words yushmad and asmad denote singular or plural, not the compound denotes a dual, then the yuva and āva substitutions do not take place. As अतिक्रान्तौ स्वाम् = अतिस्वाम्, so also अतिक्रान्तौ युष्मान् = अनियुष्मान् so also अत्यस्मान् ॥ So on in other cases.

यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ यूय, वयौ, जसि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो वृव वय इत्येतावादेशौ भवतः ॥

93. In the Nom. Pl. यूय is substituted for युष्म्, and वय for अस्म् ॥

As यूयम्, वयम्, परमयूयम्, परमवयम्, अतियूयम्, अतिवयम् ॥ The Tadanta-vidhi applies here. That rule applies in this angādadhikāra on the maxim अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ See also VII. 3. 10. In यूयम् and वयम्, the final इ is elided by VII. 2. 90, and we have यूय and वय + अ + अम् (VII. 1. 28) = यूयम् and वयम् (VI. 1. 97 and 107).

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ त्व, अहौ, सौ ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः ॥

94. In the Nominative Singular त्व is substituted for युष्म् and अह for अस्म् ॥

Thus त्वम् and अहम्, परमत्वम्, परमाहम्, अतिस्वम् and अत्यहम् ॥ See VII. 1. 28, VI. 1. 97 and 107.

तुभ्यमहौ ऊयि ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तुभ्य, महौ, ऊयि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतौ ऊयि परतः ॥

95. In the Dative Singular तुभ्य is substituted for युष्म् and मह्य for अस्म् ॥

As तुभ्यम्, मह्यम्, परमतुभ्यम्, परममह्यम्, अनितुभ्यम्, अनिमह्यम् ॥

तवममौ ऊसि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ तव, ममौ, ऊसि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवसौ ऊसि परतः ॥

96. In the Genitive Singular तव is substituted for युष्म and मम for अस्म ॥

As तव, मम, परमतव, परममम, अतितव, अतिमम ॥ The इ is elided by VII. 2. 90, and तव and मम + अ + अ (VII. 1. 27) = तव and मम by VI. 1. 97.

त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ त्वमौ, एक वचने ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचनं ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तथोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ॥

97. In the remaining cases of the Singular, त्व is substituted for युष्म and म for अस्म ॥

As स्वाम्, माम्, स्वया, मया, स्वन्, मन्, स्वयि, मयि ॥ The compounds also take this substitution according to the sense: as अतिक्रान्तस्वाम् = अतिस्वम्, अत्यहम्, अतिक्रान्तौ मम = अतिमाम्, अतिस्वाम्, अतिक्रान्तान् स्वाम् = अतिस्वान्, अतिमान्, अतिक्रान्ताभ्यां स्वां = अतिस्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्, अतिक्रान्तेस्वाम् = अतिस्वाभिः, अतिमाभिः ॥

When in a compound, the words yushmad and asmad denote one, though the compound may denote two or many, thereeven the त्व and म substitutions must take place. And as regards different substitutes, like त्व and आह before सु &c, those prior taught substitutes debar this latter by the rule of पूर्वविप्रतिषेधः ॥ Some examples have already been given above, others are अतियुष्म, अतितुभ्यम्, अतितव ॥ So also with asmad. Similarly अनित्वां पदय, अतिस्वान्, अतिस्वाभ्याम्, अतिस्वाभिः, अतिस्वभ्यम्, अतिस्वन्, अतिस्वयोः, अतिस्वाकम्, अतिस्वायि, अतिस्वयोः, अतिस्वास्तु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ प्रत्यय, उत्तरपदयोः, च ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनइत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ॥

98. त्व is substituted for युष्म and म for अस्म, when they signify a single individual, even when an affix follows, or a word is in composition.

As स्वरीयः, मरीयः, with the affix छ (IV. 2. 114, I. 1. 74) स्वत्तरः (= अतिशयेन त्वं), मत्तरः, स्वयति (= स्वामिच्छति), मयति; स्वयते (= स्वमिवाचरते). मयते ॥ Similarly when a second member of the compound follows. As तव पुत्रः = त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ॥ त्वं न्यपोऽस्य = स्वन्नाथः, मन्नाथः ॥ When more than one individual is signified, the substitution does not take place, as युष्मरीयं (= युष्माकमिदं), अस्मरीयः, युष्मत्पुत्रः (= युष्माकं पुत्रः), अस्मत्पुत्रः ॥

The sūtra VII. 2. 97 referred to the vibhaktis or case-endings, as that word from VII. 2. 84 governs these sūtras, the present sūtra refers to other affixes, and to compounds. It might be objected, that even before other affixes and compounds these words had in them vibhaktis, though those vibhaktis were elided when these affixes were added or when the words became part of a compound;

and that having in them suppressed vibhaktis, the substitutions would take place in spite of this sūtra. This objection is not valid, for there the vibhaktis have been elided. But is not elision a Bahiranga and the substitute an antaranga process; and should not, therefore, the substitute come first and then the vibhakti elided? The substitution specially taught in this sūtra is, therefore, a jñāpaka and proves the existence of the following maxim:—**अन्तरङ्गानपि विधीयते** 'a bahiranga substitution of लुक् supersedes even antaranga rules'. Thus गोमान् प्रियोऽस्य = गोमत्प्रियः, here the antaranga नुम् augment is superseded by the bahiranga लुक् ॥ This sūtra further indicates, that all other substitutes of 'yushmad' and 'asmad' which take place in the singular, such as त्व, मम, तुभ्य, मया, स्व, अह, do not take effect, before general affixes or in compounds, but that स्व and म are the only substitutes there even. As तुभ्यं हितं = स्वाद्धतं, मद्भिन ॥ तव पुत्रः = स्वतपुत्रः, मन्पुत्रः ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ त्रि, चतुरोः, स्त्रियाम्, तिसृ चतसृ।
वृत्तिः ॥ त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्तिस् त्रिचतसृ इत्येतावादेशौ भवतां विभक्तौ परतः ।
वार्तिकम् ॥ तिसृभावे सत्तायां कन्पुपसंख्यान कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ चतसर्थाद्युदात्त निपातन कर्तव्यम् ॥

99. तिसृ is substituted for त्रि. and चतसृ for चतुर् in the feminine, when a case-ending follows.

Thus तिस्रः, चतस्रः, तिसृभिः, चतसृभिः ॥ Why 'in the Feminine'? Observe वय, चत्वारः, बीणि, चत्वारि ॥ The word स्त्रियाम् qualifies त्रि and चतुर् and not the word अङ्ग 'stem' which is of course understood here. Therefore, the substitution will take place even where the anga refers to a Masculine, or a Neuter; when त्रि and चतुर् refer to a Feminine; as प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य = प्रियतिसा ब्राह्मणः (VII. 1. 94) प्रियतिस्रो, प्रियतिस्रः ॥ The guṇa of VII. 3. 110 is debarred in anticipation by VII. 2. 100 ordaining र ॥ प्रियतिसृ ब्राह्मणकुले, प्रियतिसृणी, प्रियातसृणि ॥ Similarly प्रियचतसा, चतस्रो, चतस्रः, प्रियचतसृ, चतसृणी, चतसृणि ॥ The samāsānta affix क् (V. 4. 153) is however not added in the above, because तिसृ &c are bahiranga substitutions. Conversely, the aṅga may be feminine, but if त्रि and चतुर् refer to Masculine or Neuter nouns, the substitution will not take place: as प्रियास्त्रयोऽस्याः or प्रियाणि बीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः = प्रियत्रिः 'a Brahmani to whom three are beloved' dual. प्रियत्रीः, प्रियचयः ॥ Similarly प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारो, प्रियचत्वारः ॥

Vārt.—The substitution of तिसृ for त्रि takes place before the affix कः as तिसृका नाम ग्रामः ॥

Vārt.—चतसृ has acute on the first, as चतस्रः पद्य ॥ Rule VI. 1. 167 does not apply. But चतसृणीम् according to VI. 1. 179: the ह्लादि debarbs the निपातन accent.

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अचि, र, ऋतः ॥

वृत्तिः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजासो विभक्तौ परतः ।

100. र् is substituted for the ऋ of तिसृ and चतसृ before case-affixes beginning with a vowel.

Thus तिङ्. (in तिङ्स्तिष्ठन्ति, तिङ्स् पञ्च) चतस्रस्तिष्ठन्ति, चतस्रः पञ्च ॥ प्रियतिङ् आनय, प्रियचतस्र आनय; प्रियतिङ् स्वम्, प्रियचतस्रः स्वम् ॥ प्रियतिङ् निधेहि, प्रियचतस्र निधेहि ॥ This supersedes VI. 1. 102 (ordaining the single long substitution of the form of the first), VI. 1. 111 (substitution of इर् for ऋ), and VII. 3. 110 (the substitution of गुण). The last rule VII. 3. 110, though subsequent in order, is however superseded by this rule. Why 'before the affixes beginning with a vowel?' Observe तिसृभिः, चतसृभिः ॥ The ऋतः of the sūtra refers to the ऋ of तिसृ and चतसृ and not to a ऋ ending stem in general: and had it not been used in the sūtra, the latter would have stood thus अचिरः "इ is substituted for the final of the words above-mentioned before an affix beginning with a vowel." So इ would have been substituted for the final of त्रि and चतुर also.

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ जरायाः, जरस्, अन्यतरस्याम्, ॥ वृत्तिः ॥ जरा इत्येतस्य जरसित्यभादेशो भवति अन्यतरस्यामत्राद्यै विभक्तौ परतः ।

101. जरस् may be substituted for जरा, optionally before a case-affix beginning with a vowel.

As जरया or जरसा, in जरसा or जरयादन्ताः शीर्यन्ते ॥ जरायै or जरसे (जरसे or जरायै वा परिसृष्टः) ॥ But only जराभ्याम्, जराभिः before an affix beginning with a consonant. The जरस् substitution takes place in the Neuter plural, when the augment नुस् is added: as अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि ॥ In अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पद्य the affix is not elided. The form is thus evolved: अतिजर + अम् ॥ Here three rules present themselves simultaneously; first, luk-elision of the affix अम् by VII. 1. 23, (2) then the अम् substitution by VII. 1. 24, (3) and thirdly, जरस् for जर by this rule. Of these लुक्-elision is superseded by अम् of VII. 1. 24 which is an exception to VII. 1. 23; and in its turn अम् is replaced by the जरस् of this sūtra. जरस् being substituted for जर, we have अतिजरस्, now luk cannot again appear and cause elision, as it has already lost the opportunity: and we are left with अम् alone, and have अतिजरसं ॥ In the Nom. Sg. and Ins. Pl we have अतिजरं and अतिजरैः according to the opinion of Gonardiya. The reason being सन्निपातलक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विपातम्य 'that which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination'. Because अम् was added to अतिजर because it ended in अम् (VII. 1. 24), and similarly भिः was replaced by ऐस् (VII. 1. 9). Now अम् has caused the production of ऐस् and ऐस्, therefore, these latter affixes, though beginning with a vowel will not cause जरस् to be substituted for जर by this rule, for then the produced will cause the destruction of the producer. Others hold that the above maxim is anitya, and we have Nom. Sg. अतिजरसं, and Ins. Pl. अतिजरसैः ॥

The form अतिजरांसि is thus evolved अतिजर + इ ॥ Here if the नुस् augment be added first, it will be a portion of the ānga, and will not be an intervention to anything which is to be added or operated upon the ānga. But this

augment will be an intervention with regard to **जरा** which is but a portion of the word **अतिजर** ॥ So that an operation applicable to **जरा** will not take effect, because of this **नुस्** intervention. And though **tadantaviddhi** applies in these chapters (**पञ्चाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च**), yet the maxim is that the substitutes only replace those which are specifically exhibited in a rule (**निर्दिश्यमानस्य अवशिष्टा भवन्ति**), therefore **जरस्** would not replace **जरा** which forms only a portion of a full word **अतिजर** ॥ Even if the substitution does take place, the **नुस्** would be found after the **स्** of **जरस्** ॥ Therefore, the **जरस्** substitution should be made first, because this is a subsequent rule; and having done so, the **नुस्** should be added afterwards under VII. 1. 72.

The form **अतिजरसं** is thus evolved. We have **अतिजर + अम्** ॥ Here on the maxim **एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्**, we substitute **जरस्** for **जर** also, (for **जर** and **जरा** are considered as one). Then appears VII. 1. 23 ordaining the **लुक्** of **अम्** and VII. 1. 24, teaching **अम्** ॥ The latter rule is preferred for the reasons given above.

त्यदादीनाम् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ त्यदादीनाम्, अः ॥

वृत्तिः ॥ त्यदित्येवमासीनामकारणेशो भवति विभक्तौ परतः ।

102. For the final of **त्यद्** and the rest, there is substituted **अ**, when an affix, called **vibhakti**, follows.

Thus **त्यद्—स्य, स्यौ, स्ये ॥ तद्—सः, तौ, ते; यद्—यः, यौ, ये; एतद्—एषः, एतौ, एते; इदम्—अयम्, इमौ, इमे; अदम्—असौ, अमू, अमी; हि, हौ, ह्याभ्याम् ॥** The **tyadâdi** words extend upto **हि**, in the list of the pronouns, for the purposes of this **अ** substitution. Therefore, the substitution does not take place here in **भवन्** which forms **भवान्** ॥ When the word **त्यद्** &c are employed as names, or as a secondary member in a compound, the substitution does not take place, as **त्यद्, त्यसौ, त्यदः, अतित्यद्, अतित्यसौ, अतित्यदः**. See also I. 1. 27 commentary. But when they form the principal member of a compound, the substitution takes place, as **परमस, परमतौ, परमते ॥** For case affix (**vibhakti**) see V. 3. 1. also. Those affixes are also called **vibhakti** and cause these substitutions.

किम्: कः ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ किम्:, कः, ॥

वृत्तिः ॥ किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

103. **क** is substituted for **किम्** before a **vibhakti** affix.

As **कः, कौ, क ॥** The substitution takes place even when the augment **अकस्** is added. Therefore, the substitute is here **क** and not **अ** which latter would have been sufficient for **किम्** ॥ For **म्** of **किम्** being replaced by **अ** (VII. 2. 102), the **इ** would be left, which would be replaced by **अ**, had the **sûtra** been **किमोऽम्** and the forms would have been the same (**अ + अ + अ = क** VI. 1. 97). See V. 3. 1, 13 &c.

कु तिहोः ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ कु, तिहोः, ॥

वृत्तिः ॥ तकाराद्यै हकाराद्यै च विभक्तौ परतः क्रियेत्यतस्व कु इत्ययमादेशो भवति ।

104. कु is substituted for किम् before a vibhakti-affix beginning with a त or a ह ॥

Thus कुतः, कुत्र, कुह (V. 3. 13, 7). The इ in ति means beginning with a त ॥

काति ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ क, अति ॥

वृत्तिः ॥ अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः क्रियितस्य कृ इत्ययमादेशो भवति ।

105. क is substituted for किम् before the vibhakti-अत् (V. 3. 13).

As कु गमिष्यति, कुं भोक्ष्यते ॥ The substitute कु of the last rule, before the affix अ would have become कृ, but that it would have caused guṇa, hence this separate substitute. Had the sūtra been किमाऽङ्गत् it would not have included the अकच् augmented क्रिम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ पदानि ॥ तदोः, सः, सौ, अतन्त्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ त्यशरीनां तकाररक्षारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः ।

106. For the non-final त् and द् of त्यद् &c. there is substituted स् in the Nominative Singular.

As त्यद् + सु = त्य + अ + सु (VII. 2. 102) = त्य + अ + सु (VII. 2. 106) = त्यः (VI. 1. 97). Similarly सः from तद्, एषः from एतद् as एतद् + सु = एत + अ + सु (VII. 2. 102) = एत + अ + स (VII. 2. 106) = एषः (VI. 1. 97). So असौ from अवस् by the following sūtra. Why do we say 'non-final'? Observe हे ते, सा ॥ Had not this word been used, the case-affix would not be elided in the vocative, as then there would have been no short vowel, as required by VI. 1. 69.

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अदसः, औ, सुलोपश्च ॥

वृत्तिः ॥ अदसः सौ परतः सकाररक्ष औकारादेशो भवति सौ लोपो भवति ।

वार्तिकम् ॥ औत्त्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥

भा० ॥ उत्तरपदभूतानां त्यशरीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥

Kārikā अदसः सौर्भवेत्यौ किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वास्तुल्येन संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन् झलीत्यनुवर्तनान् ।

प्रत्ययस्थास्य कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

107. For the स् of अदस् there is substituted औ, whereby the Nom. affix सु is elided.

• As अदस् + सु = अद + औ + सु (VII. 2. 107) = अस + औ (VII. 2. 106) = असौ ॥

Vārt.—When the augment अकच् is added, the औ substitution is optional, and in that alternative उ is added after स्, as असुकः or असको ॥

Vārt.—When त्यद् &c. form second members of a compound, the above mentioned substitutions take place before the application of sandhi: as परमाह्व, परमायम्, परमानेन ॥

The form असुकः is thus evolved :—अदस् + सु, now औ substitution of the present sūtra is prohibited; therefore, the अ substitution of VII. 2. 102 takes

place, and the इ is changed to स् by VII. 2. 106, and the अ of अक्च् after स् is changed to उ ॥

The following observations may be made with regard to the forms परमाहम् &c. A substitute would be a bahiraṅga with regard to a case-affix that should be added to a compound. Therefore, being an antaraṅga rule, the ekadeśa should be made first, and this ekadeśa being considered as the beginning of the subsequent word, we should get erroneous forms like परमाहम्. परमम् instead of परमाहम् and परमावम् &c. Hence the necessity of the above vārtika.

Kārikā:—Let the sūtra be अहम् औ without the words सुलोपश्च ॥ The word औ is understood here from the preceding aphorism. The word अहम् is in the ablative case, the word औ which is in the 7th case, should be changed here into the 6th case औः ॥ The sūtra would then mean अहम् उत्तरस्य सौरीकारो भवति—औ is substituted for the सु after अहम् ॥ Then the final अम् of अहम् is changed to अ by VII. 2. 102, and इ is changed to स् by VII. 2. 106, and we have अस् औ ॥ So where is the necessity of using the words सुलोपश्च in the sūtra.

Obj: If औ be substituted for सु, then in the vocative this औ should be elided by VI. 1. 69, as it comes after a short vowel अ of VII. 2. 102. Ans. औ will not be elided by VI. 1. 69, for that rule refers to the elision of a consonantal affix only, the word हन्तः being understood in that sūtra, from the preceding sūtra VI. 1. 68.

Obj: If this be so, then in the Feminine Vocative we have असा+औ, and by the rule VII. 3. 106, the आ should be changed to ए before this औ ॥ Ans. No, this will not be so, for the ए substitution takes place only before a सन्त beginning affix, for the word हन्ति is understood in the sūtra VII. 3. 106 from the sūtra VII. 3. 103.

Obj: If this be so, then in the feminine with अक्च्, we have, अस्का+औ, and here rule VII. 3. 44 shows itself and requires the अ of स् to be changed to इ (असिका) before the क्च् of an affix. Ans. That rule VII. 3. 44 applies where the feminine affix आ is audible and remains unchanged, but here it is changed to औ (Vṛddhi अ+औ=औ, in अस्कौ ॥

Obj: But then in असा+औ, the औ would require to be changed to औ by VII. 1. 18. Ans. This objection is partial only, for औङ् in VII. 1. 18 is explained by some, to be the common name given by ancient grammarians, to the औ of Dual; and not to this औ; moreover, in the masculine no objection can apply. Hence the words सुलोपश्च may well be omitted.

इदमो मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ इदमः, मः ॥

वृत्तिः । इदमः सां परतो मकारेन्तादिशो भवति ।

108. म is substituted for the final म् of इदम् in the Nominative Singular.

As इवम्, अयम् ॥ The substitution of म् for म् is to prevent the अ substitution of VII. 2. 102. The case-ending is elided by VI. 1. 68, and य substituted by VII. 2. 110.

वृत्तः ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दः, यः, ॥

वृत्तिः । इवमो ङकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

109. And म् is substituted for the द् of इदम् before a case-affix.

As इमो, इमे, इमम्, इमौ, इमान् ॥ Thus इवम् + अम् = इवअ + अम् (VII. 2. 102) = इमअ + अम् (VII. 2. 109) = इमम् (VI. 1. 97, 107).

यः सौ ॥ ११० ॥ पदानि ॥ यः, सौ, ॥

वृत्तिः । इवमो ङकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः ।

110. य् is substituted for the द् of इदम् in the Nom. Sg. in the feminine.

As इयम् ॥ This is confined to the Feminine, as the following sūtra relates to the masculine; and in the Neuter, the सु is लुक् elided by स्वमोर्नपुंसकान् and so leaves no trace behind.

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ पदानि ॥ इदः, अय्, पुंसि ॥

वृत्तिः । इवम इदूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति ।

111. अय् is substituted for the इद् of इदम् in the Nom. Sg. masculine.

As अयम् ॥ In the Feminine इयम् ॥ As अयं ब्राह्मणः, and इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ अन, आपि, अकः, ॥

वृत्तिः । इवमो ङकारस्य इदूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः ।

112. अन is substituted for the इद् of इदम् in the Instrumental singular and the cases that follow, provided that the augment akach is not added.

As अनेन, अनयोः ॥ Why do we say "not when क is added by V. 3. 71"?

Observe इमकेन, इमकयोः ॥ The word आप् (आपि) in the sūtra is a pratyāhāra, formed with the आ of दा (Ins. Sg.), and प् of सुप् (Loc. Pl.).

हलि लोपः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ हलि, लोपः, ॥

वृत्तिः । हलसौ विभक्तौ परत इवमो ङकारस्य इदूपस्य लोपो भवति ।

113. The इद् of इदम् is elided before a case-affix beginning with a consonant.

As आम्नाद्, एभिः, (VII. 1. 11) एभ्यः एषाम्, एषु ॥ For म् is substituted अ by VII. 2. 102, and for अ + अ = अ by VI. 1. 97. The rule I. 1. 52 by which a substitute replaces only the final letter, does not apply here, on the maxim नानर्थको भलोऽन्त्यादीनिः ॥ For no purpose is served by eliding merely the final म्

of इवम् ॥ Hence इद् is elided. Or it may be said that the sūtra does not teach the elision of इद्, but of अद् which was substituted for इद् by the preceding sūtra.

मृजेर्बृद्धिः ॥११४॥ पदानि ॥ मृजेः, वृद्धिः ॥

वृत्तिः ॥ विभक्त्याविति निवृत्तम् मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति ॥

114. The Vriddhi (अद्) is substituted for the root vowel (अङ्) of the stem मृज् before an affix.

As मर्हति, मर्हम्, मर्हव्यम् ॥ The मृज् here is a root, and the affixes before which this Vriddhi takes place are those which come after roots, and not which come after Prâtipadikas. Therefore, not before the affixes भ्यां &c, as कंसपरिहृद्भ्याम्, वृद्धिः ॥ The anuvṛitti of the word vibhakti has ceased. This sūtra debars guṇa of VII. 3. 84.

अचो ञ्णिति ॥११५॥ पदानि ॥ अचः, ञ्, णिति ॥

वृत्तिः ॥ अजन्ताङ्गस्य ञिति णिति च वृद्धिर्भवति ॥

115. Before the affixes having an indicatory ञ् or ण्, Vriddhi is substituted for the end-vowel of a stem.

Thus एकस्तङ्गुलनिचावः, (III. 3. 20) द्वौ शूर्पनिष्पावौ, कारः and हारः (with घञ्); गोः, गावौ, गावः, सखायौ, सखायः where the case-endings are णिच् by VII. 1. 90, 92. जैत्रम्, यौत्रम् with the Uṇādi द्वण् from जि and यु ॥ व्यौन्नः with ञ्ण and means 'strength'. It is an obsolete Vedic word.

अत उपधायाः ॥११६॥ पदानि ॥ अतः, उपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥

116. In a stem ending in a consonant with an अ immediately preceding it, the Vriddhi is substituted for such अ, when an affix having an indicatory ञ् or ण् follows.

As पाकः, त्यागः, यागः with घञ्, पाप्ति with the causative णि, पाचकः with ण्वल् ॥ Why do we say 'अ'? Observe भेदयति, भेदकः with guṇa only from भिद् where इ is penultimate and not अ ॥ Why do we say 'penultimate'? Observe चक्रासयांत, तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥११७॥ पदानि ॥ तद्धितेषु, अचाम्, आदेः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परतोङ्गस्याचामादेरचःस्थाने वृद्धिर्भवति ॥

117. The Vriddhi is substituted for the first vowel of the stem, when a Taddhita-affix having an indicatory ञ् or ण् follows.

As गार्थः from गर्ग + यञ्, so also वास्यः ॥ शक्तिः (इक्ष + इञ्), शक्तिः, औपगवः (with अण् from उपगु), कापठवः &c. This debars the Vriddhi of VII. 2. 115 and 116, as स्वाङ्गः from स्वङ्, and जागतः from जगन् ॥

किति च ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ किति, च, ॥

वृत्तिः ॥ किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेशः स्याने वृद्धिर्भवति ॥

118. The Vriddhi is substituted for the first vowel of the stem, when a Taddhita affix with an indicatory क् follows.

As नाडायन् with फक्, so also चारायणः (IV. 1. 99), and आशिकः and शाला-
किक् with ठक् (IV. 4. 1).

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER THIRD.

देविकाशिंशपादित्यवाद्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ पदानि ॥ देविका, शिंशपा
दित्यवाद्, दीर्घसत्र, श्रेयसाम्, आत् ॥

वृत्तिः ॥ देविका शिंशपा दित्यवाद् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेशश्च स्याने वृद्धिप्रसङ्गे आकां
भवति मिति णिति किति तद्धिते परतः ॥

वाचिकम् ॥ वहीनरस्येदृचनम् ॥

1. When a Taddhita-affix having an indicatory अ, ण् or क् follows, आ is substituted instead of Vṛiddhi for the first vowels of the following: devikâ, śimsapâ, dityavât, dîrghasatra, and śreyas.

Thus वाचिकम् (= देविकायां भवम्) in वाचिकपुस्तकम्; वाचिकाकूलाः शालयः (= देविकाकूले भवाः), पूर्ववाचिकः from पूर्वदेविका 'the name of a village of the Eastern people'. Here the vṛiddhi of the second member ordained by VII. 3. 14, becomes आ ॥ Similarly शांशपाद्यमसः (= शिंशपाद्याविकारः) ॥ The word belongs to the Palâsâdi class (IV. 3. 141), and takes षण् or अण्, the difference being in accent. So also शांशपास्थलाः (= शिंशपास्थले भवाः), and पूर्वशांशप from पूर्वशिंशपः 'the name of a village' See VII. 3. 14. Similarly सत्यौहम् from दित्यवाद्, (दित्यौह इव) and शार्धसवम् (शार्धसवे भव) and आयसम् (अयसि भव) ॥

Vart.—The Vṛiddhi of वहीनर under similar circumstances is with an i as if व was वि, as वहीनरस्यापत्यं = वैहीनरिः ॥ Some say the original word itself is विहीनर (विहीनोरः), and so its taddhita derivative is regular.

केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ पदानि ॥ केकय, मित्त्रयु, प्रलयानाम्
य-आदेः, इयः, ॥

वृत्तिः ॥ केकय मित्त्रयु प्रलय इत्येतेषां वकापदेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते मिति णिति किति च परतः ॥

2. When a Taddhita affix with an indicatory अ, ण or क् follows, इय् is substituted for the य and यु of कंकय, मित्रयु and प्रलय ॥

As कंकयः (=कंकयस्यापत्यं), with the affix अत्र (IV. 1. 168): similarly मित्रयि-क्त्रा formed with युक् (V. 1. 134) in the sentence मित्रयिक्त्रा इत्यतः ॥ The word Gotra in that sūtra V. 1. 134 means a Rishi name, for in ordinary parlance the name of a Rishi is called Gotra. Similarly प्रलयम् (=प्रलयागमनं). As प्रलययुक्त्वं ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, खाभ्याम्, पदान्ताभ्याम्, पूर्वौ, तु, ताभ्याम्, ऐच् ॥

वृत्तिः ॥ यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अक्षामादेशश्चः स्थाने वृद्धिर्न भवति; ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमेषाम्ना भवतां मिति णिति किति च सङ्घट्टने परतः ॥

वार्तिकम् ॥ अव्ययानां भमाच्च दितोषः ॥

3. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण or क्, the Vṛiddhi is not substituted for the first vowel in a compound, when it follows a word ending in य् or व्, but ऐ and औ are respectively placed before the semi-vowels.

That is ऐ is placed before य्, and औ before व् ॥ As वयसनम् from वयसन्; वयसने भवं वैयाकरणः from व्याकरणं (व्याकरणमधीते) सौवश्वः from स्वश्वः (स्वश्वस्यापत्यं) ॥ Why after य् or व् only? Observe वार्यः son of वर्यः ॥ Why do we say 'य्' or 'व्' final of a pada or word? Observe याष्टीकः from यष्टिः, (यष्टिः प्रहरणमस्य) IV. 4. 59 भता from वत (यतेच्छावाः or यत इमे छावाः) ॥ The rule does not apply to शष्वाधि and माध्वाधि, for no rule ordains the Vṛiddhi of ध्व or ध्व, and so no occasion for the prohibition of this rule arises. These are Patronyms formed by इय् IV. 1. 95) from रुध्वश्च and मध्वश्च (शधि प्रियोऽश्वायस्य &c). The present rule applies so that Vṛiddhi also which takes place in the second member of the compound by VII. 3. 10 &c. As पूर्वत्रय्यालिनः from पूर्वत्रय्यालिनः (पूर्वत्रय्यालिनो भवः) ॥ But this prohibition does not apply where the य् or व् are not the parts of the second member, as व्याशीतिकः (=द्वे अशीती भूतो, भूतो भावी वा) ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥ पदानि ॥ द्वार, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ द्वार इत्यवमादीनां खाभ्याम् उत्तरपदस्याक्षामादेशश्चः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ षतः ॥

4. Before a Taddhita-affix with an indicatory अ, ण or क् the Vṛiddhi is not substituted for the first vowel after र् or व्, but ऐ and औ are respectively placed before these semi-vowels in द्वार &c.

* As द्वारे नियुक्तः = सौवारिकः, सौवारपालम् from द्वारपाल ॥ The Tadādi rule applies here. सौवरः from स्वरः (स्वरमधिकृत्य कृतां ग्रन्थः) ॥ So also सौवरोऽध्यायः, सौवर्यः सप्तम्यः ॥ वयल्लकशः from वयल्लकशः, (वयल्लकशो भवः) सौवस्तिकः from स्वास्ति, (स्वस्तीति आह) सौवः from स्वरः (स्वर्भवः) ॥

Vārtā—The last vowel, with the consonant, if any, which follows it, is elided in the Indeclinables : as **सौवर्गमिक्** (= **स्वर्गमनमाह**) ॥

Some read the word **स्वाध्याय** also in this list, but it is unnecessary, as it would be governed by the last rule, because it is a compound of **सु** + **अध्याय** (शो-भनोऽध्याय), or it may be a compound of **स्व** + **अध्याय**, then also it is unnecessary, as **स्व** is separately mentioned, in this list, and therefore when **स्व** begins a word it would get this peculiar substitution then also. Similarly **स्फ्यकृतः** from **स्फ्यकृतः**; **सौवादुषुदुम्** from **स्वादुषुदु**, **सौवनम्** from **भ्वन्** the *prakṛiti-bhāva* is by (VI. 4 167) while **सौवम्** from **भ्वन्** where there is no *prakṛitibhāva* (by **अम्** IV. 3. 154): **सौवा-वट्** (भवाद्व्यां भवः). Similarly **सौवम्** from **स्व** (= **स्वस्येदं**); **सौवधामिकः** from **स्वधाम** with the affix **ठम्** (**अध्यात्मदिवाद् ठप्**). This *sūtra* is made because the **व्** and **वृ** here are not finals of a *पद* or word, as they were in the preceding *sūtra*. The following is a list of *Dvārādi* words.

1 द्वार, 2 स्वर, 3 स्वाध्याय, 4 व्यल्कश, 5 स्वस्ति, 6 स्वर (स्वर), 7 स्फ्यकृत, 8 स्वादुषु, 9 भ्वस्, 10 भ्वन्, 11 स्व ॥

न्यप्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न्यप्रोधस्य, च, केवलस्य, ॥

वृत्तिः ॥ न्यप्रोधस्यस्य केवलस्य वक्रादुत्तरस्यापामादेशः रयाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमेकार आगमो भवति ॥

5. **ये** is placed before the **य्** of **न्यप्रोध**, instead of *Vṛiddhi*, when the word stands alone, and is not a member of a compound, and is followed by a *Taddhita* affix with the indicatory **अ्**, **ण्** or **क्** ॥

As **नैयप्रोधधमसः** (= **न्यप्रोधस्य विकारः**). Why do we say 'when it is alone'? Observe **न्यप्रोधमूल भवाः शालयः** = **न्यप्रोधमूलः** ॥ If **न्यप्रोध** is a derivative word (from **न्यप्रोहयति** = **नीचैर्गतां परोर्हयते**), then it would have been governed by VII. 3. 3, this separate *sūtra* is then for the sake of making a restrictive rule (*niyama*) with regard to this word. If it is a primary word, then this *sūtra* makes a *Vidhi* rule. The word **केवल** is a *jñāpaka* that the rule of *Tadādi* applies in this section. See VII. 3. 8, also.

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ न, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारं यदुक्तं तन्न भवति ॥

6. The prohibition and the augment, ordained by VII. 3. 3, do not apply to a word which expresses the reciprocity of an action.

As **व्यावक्रोशी, व्यावेली, व्यावर्त्ती, व्यावहाशी** ॥ See III. 3. 43 and V. 4. 14

स्यागतादीनां च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ स्यागत, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ स्यागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति ॥

7. The prohibition and augment taught in VII. 3. 3 does not apply also to स्वागत &c.

As स्वागतिकः, (=स्वागतमिति आह) स्वाध्वरिकः, (=स्वध्वरेण चरति) स्वाङ्गिः, व्याङ्गिः, व्याडिः (sons of Svanga, Vyanga and Vyāḍa). व्यावहारिकः and स्वापत्तयः (=स्वपत्तौ साधुः) ॥ The word व्यवहार does not mean reciprocity of action, for then it would have been governed by the last sūtra. स्वपत्त being a compound with स्व, would have been governed by VII. 3. 4 as it is included in the Dvârādi list, hence its specific mention here. The following is the list of svāgatādi words.

1 स्वागत, 2 स्वध्वर, 3 स्वङ्ग, 4 व्याङ्ग, 5 व्यड, 6 व्यवहार, 7 स्वपत्ति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ श्व, आदेः, इञि ॥

वृत्तिः ॥ श्वदिरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तत्र भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इकरादिग्रहणं कर्तव्यं पूर्वगणकाद्यर्थम् ॥

8. A compound beginning with श्वन्, and followed by the Taddhita affix इञ्, is not governed by the prohibition, nor takes the augment, taught in VII. 3. 4.

Thus the descendant of श्वभञ्ज is श्वाभञ्जिः, so also श्वाङ्गिः ॥ The word श्वन् is included in the list of Dvârādi words VII. 3. 4., the present sūtra implies that the rule VII. 3. 4 applies not only to those words, but to compounds beginning with those words.

Vart.—This rule applies when any Taddhita affix beginning with इ follows; as श्वगणेन चरति = श्वगणिकः, श्वयूथिकः (IV. 4. 11).

The prohibition applies, when other Taddhita affixes follow such a word ending with इञ् (an affix beginning with इ): as from श्वाभञ्जि we have श्वाभञ्जम् (श्वाभञ्जिरिदं) ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ पदान्तस्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ श्वादेरङ्गस्य पदान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तत्र भवति ॥

9. The rule VII. 3. 4. is optionally applied to श्वन् followed by पद् ॥

As आपदस्येदं = आपदम् or शोवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ उत्तर पदस्य ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदस्येयमधिकारः, हनस्तांश्चणलेरिति प्रागेतस्मात् । यस्मिन् ऊर्ध्वमनुकामिव्याम उत्तर-पदस्येयमेवं तद्वदितव्यम् ॥

10. Upto VII. 3. 31 inclusive, the substitution of Vriddhi will take place, for the first vowel of the second member in a compound.

This is an adbhikāra sūtra, and exerts governing influence upto VII. 3. 32 exclusive. The phrase "of the second member of the compound" should

be supplied in all those sūtras, to complete the sense. Thus in VII. 3. 11, the word **उत्तरपदस्य** should be supplied. As **पूर्ववार्धिकम्, अपरवार्धिकम्, पूर्वहेमनम्, अपरहेमनम्** ॥

In those sūtras, where the word denoting the first member is not exhibited in the Ablative case, as in VII. 3. 18, 19, 20, 21, the present sūtra is absolutely necessary for causing the vṛiddhi of the second member. But in those sūtras, where the first member is exhibited in the ablative case, as in VII. 3. 11 (**अवयवान्**), there this sūtra is only explanatory (and not absolutely necessary), and serves also the purpose of placing such vṛiddhis under the category of 'uttarapada-vṛiddhi'. This peculiar vṛiddhi is liable to certain rules of accent, as in VI. 2. 105. Hence the importance of the present aphorism in those sūtras also, where the word is exhibited in the fifth case.

अवयवाद्गतोः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवयवान्, ऋतोः ॥

वृत्तिः ॥ अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेश्यो वृद्धिर्भवति तद्धिते ऽिति णिति किंति च परतः ॥

11. Before a Taddhita affix having an indicatory **अ, ण्** or **क्**, Vṛiddhi is substituted for the first vowel of a word denoting season, when it is preceded by a word denoting a part.

As **पूर्ववार्धिकम्, पूर्वहेमनम्, अपरवार्धिकम्, अपरहेमनम्** ॥ The composition with **पूर्व** and **अपर** &c takes place by II. 2. 1. and then by IV. 3. 18 there is **ठक्** after **वर्ष**, and **अण्** after **हेमन्त** with the elision of **त** by IV. 3. 22. The Tadanta-vṛiddhi, as a general rule, does not apply to compounds, so that a rule made applicable to a particular word, will not apply to a compound which ends with that word; but tadanta-vṛiddhi applies to a word denoting season when it takes an affix causing Vṛiddhi, and is preceded by a word denoting a portion. We draw this rule from the present sūtra, for **हेमन्त** being formed from **हेमन्त** by a vṛiddhi-causing affix (IV. 3. 22), the affix **अण्** will be applied to **हेमन्त** even when it is the second member of a compound, the first member of which denotes a part. (**ऋतोर्वृद्धिर्माहिषावयवान्** I. 1. 72 Vārt. Mahābhāṣya).

Why do we say 'denoting a portion'? Observe **पूर्वासु वर्षासु भवे पूर्ववार्धिकम्** with **ठक्** (IV. 3. 11). The tadanta-vṛiddhi applies only when the first member denotes a portion.

सुसर्वाद्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ पदानि ॥ सु, सर्व; अद्धात्, जनपदस्य ॥

वृत्तिः ॥ सु सर्व अद्ध इत्यनेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेश्यो वृद्धिर्भवति तद्धिते ऽिति णिति किंति च परतः ॥

12. After **सु, सर्व** and **अद्ध**, the first vowel of the name of a country gets the Vṛiddhi, when a Taddhita affix with an indicatory **अ, ण्** or **क्** follows.

As सुपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः and अर्धपाञ्चालकः, formed with वुञ् (IV. 2. 125). This sūtra also gives rise to the following rule सुसर्वार्थविक्रु शब्दभ्यां जनपदस्य "The tadantavidhi applies to words denoting country, when the first member is सु, सर्व, अर्ध or a direction-denoting word". As shown in the above examples, and for direction denoting words see the following sūtra. (I. 1. 72 Vārt. Mahābhāṣya).

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ दिशः, अ मद्राणाम् ॥

वृत्तिः ॥ दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रर्वाजनस्याचामादेशेचोवृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णितिक्रिति च परतः ॥

13. After a word denoting direction, the first vowel of the name of a country, with the exception of मद्र, gets Vriddhi before a Taddhita-affix having an indicatory अ, ए, or क् ॥

As पूर्वपाञ्चालकः, अपरपाञ्चालकः, शक्षिणपाञ्चालकः, उत्तरपाञ्चालकः (IV. 2. 125, 107, 108. VI. 2. 105 accent). The Tadanta-vidhi applies here, as shown in the preceding sūtra. Why do we say 'denoting direction'? Observe पूर्व पञ्चालानां = पूर्वपञ्चाल, तत्र भव, = पार्श्वपञ्चालकः, आपरपञ्चालक ॥ With मद्र we have पौर्वमद्रः, आपरमद्रः with अच् (IV. 2. 108). The separation of this sūtra from the last is for the sake of the subsequent sūtra.

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, ग्राम, नगराणाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेश्चा वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णितिक्रिति च परतः ॥

14. After a word denoting direction, the first vowel of the name of a village or city in the land of the eastern people, gets the Vriddhi before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क् ॥

Thus पूर्वेषुकामशमः, अपरैषुकामशमः, पूर्वकाण्यशुत्तिकः, अपरकाण्यशुत्तिकः (IV. 2. 107). These are village names. पूर्वपाटलिपुत्रकः, अपरपाटलिपुत्रकः पूर्वकान्यकुब्ज, अपरकान्यकुब्जः ॥

The word प्राचां in this sūtra, as well as in VII. 3. 24, does not here mean 'the eastern grammarians', but 'the eastern countries', because of the context. पूर्वेषुकामशमः is thus formed. पूर्वा च असौ इषुकामशमी = पूर्वेषुकामशमी ॥ The compounding takes place by II. 1. 50. Then the affix अच् is added to it, in the sense of ततो भवः by IV. 2. 107. In पूर्वपाटलिपुत्रकः the affix वुञ् is added by IV. 2. 123. Though Pāṭaliputra is the name of one city, Purva-pāṭaliputra means the Eastern portion of the city Pāṭaliputra.

. That place is called 'grāma', where people reside, and a 'nagara' is also a 'grāma' in this sense. Therefore, the rules which good men observe with regard to 'grāma', are observed by them in 'nagara' also. Thus the rule is अभक्ष्यो ग्रामकुक्षुः, therefore, the नागर cock is also not eaten. So also ग्रामे नाप्ययम् is applied to nagara also. In this grammar also, we see that 'grāma' includes

'nagara' also, as in IV. 2. 109, 117, VI. 2. 103. Therefore, where is the necessity of employing the word नगर separately in this aphorism? The two words are separately used, in order to indicate the separate nature and relation of the two kinds of words. The *full* word पूर्वयुक्तामशमी is the name of a 'grāma' and not the portion इयुक्तामशमी ॥ But in पूर्वपादलिपुच, the word पादलिपुच itself is the name of the 'nagara'. In the present sūtra, there is the adhikāra of अङ्गस्य and of उत्तरपदस्य ॥ We apply these separately to these two classes of words: namely ग्रामवाचिनाम् अङ्गानाम् and नगरवाचिनाम् उत्तरपदानाम् ॥ This we could not have done without employing these words in the sūtra. Therefore, in the case of 'grāma' word, the vṛiddhi takes place in that *portion* of it which follows a direction denoting word (ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवति). While a *nagara* word itself gets vṛiddhi when it is preceded by a direction denoting word (दिक्शः उत्तरेषां नगराणाम्) ॥ In पूर्वयुक्तामशम्, the vṛiddhi of इयुक्तामशमी takes place first, and then the combination by sandhi. See on this point VII. 3. 22.

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संवत्सर, संख्य-
स्य, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाच्चापामादेशः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते प्रिति
गिति किति च परतः ॥

15. After a Numeral, the first vowel of संवत्सर and of a Numeral, gets the Vṛiddhi, before a Taddhita having an indicative अ, ण्, or क् ॥

Thus द्विसांवत्सरिक = द्वौ संवत्सरावधीष्टौ भूतो भूतो or भावी (V. 1. 80), त्रिसांवत्सरिक, द्विषाष्टिकः = द्वे षष्ठी अधीष्टौ भूता भूतो भावी वा ॥ द्विसामितिकः ॥ The words द्वि, षष्ठी &c when applied to वर्ष (VII. 3. 16) and Numerals give rise to the affixes taught under kalādhikāra (V. 1. 78-97). The special mention of संवत्सर here, (though this is a परिमाण word and would have been included in the sūtra VII. 3. 17) implies that the word परिमाण in that sūtra does not mean the measure of *time*, but a measure of any other thing than time. Therefore, with other time-words than samvatsara, the Vṛiddhi takes place in the regular way: as द्वैसमिकः, त्रैसमिकः ॥ Similarly in sūtra IV. 1. 22, the word परिमाण does not mean the measure of time or numerals, as त्रिवर्षा, द्विवर्षा माणविका ॥ In short, the word परिमाण in these sūtras (and elsewhere III. 2. 23, II. 3. 46 &c.) means "mass or bulk", and not a measure in general.

वर्षस्याभाविव्यति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ वर्षस्य, अ-भविष्यति, ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याच्चापामादेशः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते प्रिति गिति किति च परतः, स च वृद्धिर्भाविव्यत्यर्थं न भवति ।

16. After a numeral, the first vowel of वर्ष gets the Vṛiddhi, before a Taddhita affix having an indicative अ, ण् or क्, when the affix does not refer to a Future time.

As द्विवर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा = द्विवार्षिकः, त्रिवार्षिकः ॥ But when denoting future time, we have द्वैवर्षिकः, त्रैवर्षिकः "calculated to last two or three years" as in the sentence यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ (= त्रीणि वर्षाणि भावी). The word अभविष्यन् does not qualify the words अधीष्टो and भूतो (V. 1. 80), the sense of futurity is there denoted by the sentence and not by the taddhita-affix: as द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यति = द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥१७॥ पदानि ॥ परिमाणान्तस्य, असंज्ञा, शोणयोः ॥
वृत्तिः ॥ परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेशरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चान्तरपदे न भवति ॥

17. After a numeral, the first vowel of a word denoting mass in its widest sense (with the exception of शाण) gets the Vriddhi before a Taddhita affix having an indicatory झ्, ण् or क्, when the word so formed does not mean a Name.

As द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य = द्विकौडविकः (V. 1. 109) द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं = द्विसौवर्णिकम् (V. 1. 37), त्रिसौवर्णिकम् ॥ The taddhita affix is optionally elided, see vārtika to V. 1. 29. When the affix is elided there can be no Vriddhi, as द्विसुवर्णम् ॥ Similarly द्विनेष्टिकम्, त्रिनेष्टिकम् (V. 1. 30) Why 'when it is not a name'? Observe पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकपालिकम् (= पाञ्चलोहित्यः or कपालानि परिमाणमस्य V. 1. 30) The whole word is a Name here. Why with the exception of शाण? Observe द्वैशाणम्, त्रैशाणम् formed with अण् (V. 1. 35 and 36). Some read the sūtra as असंज्ञाशाणकुलिजानाम् so that कुलिज is also excepted, as द्वैकुलिजिकः (V. 1. 55 द्वैकुलिजं प्रयोजनमस्य) ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ जे, प्रोष्ठपदानाम् ॥
वृत्तिः ॥ जइति जातायो निर्दिश्यते । तच्च यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् मिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानादुत्तरस्याचामादेशरचो वृद्धिर्भवति ॥

18. In प्रोष्ठपद and its synonyms, the first vowel of the second member gets the Vriddhi, before a Taddhita affix meaning 'born in that time', and having an indicatory झ्, ण् or क् ॥

The word ज means 'born', the affixes denoting 'born under that asterism' are meant here. प्रोष्ठपद is the name of an asterism, the time appertaining there to is also called प्रोष्ठपद (the affix अण् of IV. 3. 3, is elided by IV. 2. 4). प्रोष्ठपदासु जातः = प्रोष्ठपादो माणवकः (with अण् IV. 3. 16). Why do we say 'born in that time'? Observe यदा प्रोष्ठपदाशेनेषः (= प्रोष्ठपदासु भवः) धरणीमभिवर्षति ॥ The plural number प्रोष्ठपदानां indicates that the synonyms of प्रोष्ठपद such as भद्रपद are also to be included.

हृद्गगसिन्ध्वन्त पूर्वपदस्य च ॥१९॥ पदानि ॥ हृद्, भग, सिन्धु, अन्त, पूर्वपदस्य च ॥
वृत्तिः ॥ हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेषु पूर्वपदस्यान्तरपदस्याचामादेशरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति णिति किति च परतः ॥

19. The Vriddhi is substituted for the first vowel of both (the first and second) members in a compound ending with हृद्, भग, and सिन्धु, before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क् ॥

As सुहृदयस्येवं = सौहार्दम्. सौभाग्यम्, सौभाग्यम् सौभाग्येयः (= सुभगाया अपत्यं), सौभाग्येयः (IV. 1. 126). The words सुभगा and दुर्भगा occur in the Kalyānādi class (IV 1. 126), and the affix डक् and इन् augment are added. सुभग also occurs in Udgātri class (V. 1. 129). That word, however, does not get the Vriddhi in the second member, As महते सौभाग्य ॥ This is a Vedic anomaly. Similarly from सक्तुसिन्धवः (= सक्तुप्रधानाः सिन्धवः) we have सक्तुसिन्धवः (= सक्तुसिन्धुषु भवः) so also पानसिन्धवः ॥ The word सिन्धु occurs in Kachchhādi class, and सिन्धवः is formed by अण् ॥ The Tadanta-rule applies to words formed there-under.

The words सुहृद् and दुर्हृद् are anomalously formed by V. 4. 150. But the reading adopted by Kāsikā is सुहृदयस्येवम्; so the word hṛidaya is changed to hṛid by VI. 3. 50 or VI. 3. 51. The word sindhu means 'a country', 'a river' or 'an ocean'.

अनुशक्तिकादीनां च ॥ २० ॥ पदानि ॥ अनुशक्तिकादीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुशक्तिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चान्तरपदस्याचामादेशः स्थानं वृद्धिर्भवति तद्धिने ज्ञानि ज्ञानि किं वा परत ॥

वार्तिकम् ॥ कल्याण्यदीनानि नङिनिङ् ॥

20. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क्, the Vriddhi is substituted for the first vowel of both members of the compounds अनुशक्तिक &c.

Thus (1) आनुशक्तिकम् (= अनुशक्तिकस्येवम्) V. 1. 21 and IV. 3. 120; (2) आनुशौडिकः (= अनुशौडेन चरति IV. 4. 8). (3) आनुसांवरणम् (= अनुसांवरणे दीयते V. 1. 96). (4) आनुसांवरणः (IV. 3. 60 formed by ठप् from अनुसम्बन्धसंरण दीयते) (5) आंगारवैणवः (son of अङ्गारवेषुः) (6) आसिहात्यम् (= असिहत्यं भवः). Some read this word as अस्यहृत्य; this will also take अण् as belonging to विमुक्तादि class. As आस्यहात्यः (= अस्यहृत्यशब्दोऽस्मिन्प्रध्यायेऽस्ति) Others read this as अस्यहतिः, as आस्यहतिः (= अस्यहतिः प्रयोजनमस्य). The word अस्य in these is treated like a Prātipadika, its case-affix is not elided. (7) बाध्योगः (= बाध्योगस्य अपत्यं). It belongs to Bidādi class. (8) पुस्करसङ्घाऽपत्यं = पौस्करसादि ॥ This belongs to Bāhvādi class. (9) आनुहारन from अनुहरन् ॥ The same as above. (10) कुरुकतः belongs to Gargādi class. Its partonymic is कौरुकारयः (11) कौरुकारयः (कुरुपञ्चालेषु भवः) ॥ The affix डप् is not added here, because अनपदसदृशत्वात् अनपदसदृशेन गृह्यते ॥

(12) औदुक्शोद्धिः (son of उदुक्शुद्धिः) ॥ (13, 14) ऐहलौकिकः, पारलौकिकः, from इहलोकः and परलोकः by adding डप् in the sense of लभ भवः (लोकोत्तरपदस्य ल) ॥ (15) सार्वलौकिकः from सर्वलोकः by ठप् under V. 1. 44. (16) सार्वपादपम् from सर्वपुत्रः in the

sense of तस्येदम् ॥ (17) सार्वभौमः (= सर्वभूमिनिमित्त संयोगो or उत्पत्तौ वा V 1. 41) ॥ (18) प्रयोगः—प्रायोगिकः (तत्र भवः, प्रयोगार्थदेवाधिभूतव्याख्यादयः) (19) परस्त्री—पारस्त्र्येणः formed by ईनय (IV. 1. 126).

(20) So also of राजपुरुष before the affix व्यञ्ज, as राजपुरुष्यम् ॥ Why do we say before व्यञ्ज only? Observe राजपुरुषस्यापत्यं=राजपुरुषायणिः, formed by ऋञ्ज (IV. 1. 157).

(21) शतकुम्भे भवः=शतकौम्भः, (21 a) सौख्यशायनिकः from सुखशयन (21 b) पारहारिकः from परहर ॥ (22) सूत्रनाडि=सूत्रनडस्यापत्यं ॥

This is an Akṛitigaṇa class; therefore, we have forms like these, आभिगामिकः (अभिगममर्हति), आधिर्विकम् (अधिर्वेवभवः), आधिर्भौतिकः, चातुर्वेद्यम् (चतस्र एव विद्या) ॥ The affix व्यञ्ज is added in svārtha.

1 अनुशतिक, 2 अनुहोड, 3 अनुसंवरण (अनुसंवरण), 4 अनुसंवत्सर, 5 अङ्गारवेणु, 6 अतिहृत्य अस्यहृत्य, 7 अस्यहन्ति, 8 वध्योग, 9 पुष्करसद, 10 अनुहरन्, 11 कुरुकन्, 12 कुरुपञ्चाल, 13 उक्कशुद्ध, 14 इहलोक, 15 परलोक, 16 सर्वलोक, 17 सर्वपुरुष, 18 सर्वभूमि, 19 प्रयोग, 20 परस्त्री, 21 राजपुरुषान् यमिः, 22 सूत्रनड ॥ आकृतिगण, 23 अभिगम, 24 आधिभूत, 25 अधिवेव 26 चातुर्विद्या, 27 सुखशयन 28 शतकुम्भ 29 परहर ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ पदानि ॥ देवता-द्वन्द्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामांहरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्विधे मिति णिति किति ॥ परतः ॥

21. Before a Taddhita affix having an indicatory इ, ए or क्, the Vriddhi is substituted for the first vowels of both members a Dvanda compound of the names of Devas.

As अग्निमारुती in अग्निमारुतीमनड्वाहीमालभेत् ॥ अग्निमारुतं कर्म ॥ The rule applies to Dvandas relating to hymns (सूक्त) and sacrificial offerings (हवि). Therefore, not here, स्कान्दविशार्यो देवतंस्य = स्कान्दविशार्यः (IV. 2. 24). So also ब्रह्मप्रजाप-यम् by प्य from ब्रह्मप्रजापती ॥ See VI. 3. 26.

The short इ in the आग्नि in अग्निमारुत, आग्निवारुणम् is by VI. 3. 28. A compound relates to a sūkta, which worships a deva through hymns; and that by which a 'havis' is determined, is a compound relating to sacrificial offering.

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥ पदानि ॥ न, इन्द्रस्य, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति ॥

22. But the Vriddhi of the first vowel of Indra, when it stands as the second member of a Dvanda compound, does not take place before a Taddhita affix having an indicatory इ, ए or क् ॥

As सौमेन्द्रः, आग्नेन्द्रः ॥ Why "when it stands as the subsequent member"? Observe ऐन्द्राग्ने मेकादशकपालं चरु निर्वपेत् ॥ There are two vowels in the word इन्द्र, and when a Taddhita affix is added, then one of these i. e. the अ or the last vowel is elided by VI. 4. 148, and the other (i. e. the इ, coalesces with the last

vowel of the first term, as सोम + इन्द्र + अण् = सोम + इन्द्र + अ = सोमे + इन्द्र + अ ॥ Now, no vowel is left of इन्द्र when it gets the form इन्द्र, so what is the necessity of the present prohibitory rule? This prohibition indicates the existence of the following maxim : बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्व कार्यं भवति, पश्चादेकादेशः or in other words पूर्वोत्तरनिमित्तकार्यान् पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ "The substitution of one vowel for the final of the first and the initial of the second member of a compound does, even when it is antaranga, not take place previously to an operation which concerns the first or the second member of the compound". It is on this maxim that the forms पूर्वपुक्कामशम (VII. 3. 14) &c are constructed, otherwise इ being the first vowel of the second member (इ of इषु having merged in पूर्व), would have been vridhdied.

दीर्घाश्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ पदानि ॥ दीर्घान्, च वरुणस्य ॥

वृत्तिः ॥ शीघ्रादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति ॥

23. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क, in a Dvandva compound of god-names, the vridhhi is not substituted for the first vowel of वरुण, when a long vowel precedes it.

As एन्द्रावरुणम्. मैशावरुणम् from इन्द्रवरुणौ &c. (VI. 3. 26). But आग्निवारुणीय in आग्निवारुणीमनद्वाशी मालभेत् when a short vowel precedes it. This word is derived from the compound word अग्नीवरुणौ the इ of अग्नि being lengthened by VI. 3. 27. But in forming a Taddhita-derivative from this word, the long ई is shortened by VI. 3. 28, and therefore, it cannot be said that a long vowel precedes वरुण ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, नगरान्ते ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे नगरान्तं पूर्वपदस्यान्तरपदस्याचामादेशो वृद्धिर्भवति तद्धिते मिति जिति किति च परतः ॥

24. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए or क, the Vridhhi is substituted for the first vowels of both members of the compound, which is the name of a city of the Eastern People, and which ends in the word नगर ॥

As साग्ननागरः (= सुग्ननगरे भवः), पाण्डुनागरः ॥ Why do we say 'of the Eastern people'? Observe माग्ननगरः, from मग्ननगरः the city of the Northern people.

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ जङ्गल, धेनु, बलज, अन्तस्य, विभाषितम्, उत्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ जङ्गल धेनु बलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेशो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तरं पुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते मिति जिति किति वा परतः ।

25. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ए, or क, the Vridhhi is substituted for the first vowel of

the compound ending in जङ्गल, धेनु and बलज, and optionally for the first vowel of these second members also.

As कौरुजङ्गलम् or कौरुआङ्गलम्, वैश्वधेनवम् or वैश्वधेनवम्, सौवर्णबलजः or सौवर्णबालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, परिमाणस्य, पूर्वस्य,

तु, वा ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धात्परिमाणस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेशः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते मिति गिति किति वा परतः ।

26. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण, or क्, the Vriddhi is substituted for the first vowel of the second member, denoting a mass in its widest sense, when the word अर्ध precedes it, but optionally for the first vowel of अर्धे ॥

As अर्धद्वौगिकम् or अर्धत्रौगिकम्, अर्धकौडविकम् or अर्धकौडविकम् with ठम् (V. I. 18). Why do we say when denoting a mass? Observe अर्धक्रौडिकम् only (= अर्ध-क्रावाः प्रयोजनमस्य) ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥ पदानि ॥ न, अतः, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति, पूर्वस्य तु वा भवति, तद्धिते मिति गिति किति वा परतः ॥

27. When the first vowel of the second member, preceded by अर्ध and denoting mass is short अ, the Vriddhi is not substituted for this अ, before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण् or क्; and optionally so for the first vowel of the first member (i. e. अर्ध) ॥

Thus अर्धप्रस्थिकः or अर्धप्रस्थिक (V. I. 18) ॥ अर्धकंसिकः or अर्धकंसिक ॥ Why do we say 'when it is a short अ'? Observe अर्धकौडविकः ॥ Why 'short अ'? Observe अर्ध खार्याम् भवः = अर्धखारी ॥ Here Vriddhi is substituted for the आ of खारी, and though the form remains the same, the power of this word is changed. For अर्धखारी being formed by a Taddhita affix causing Vriddhi, in forming a Bahuvrīhi compound, this word will retain its feminine form and will not be changed into masculine under VI. 3. 39. as अर्धखारीभार्यः (= अर्धखारीभार्यायस्य) (वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य &c.) Wherever Vriddhi is prohibited with regard to a Taddhita affix, that affix cannot be called वृद्धिनिमित्त, and a word formed with such an affix will become masculine in a Bahuvrīhi compound referring to a male person, वैयाकरणी भार्या अस्य = वैयाकरणभार्यः ॥ The word वैयाकरण is formed by prohibition of Vriddhi. See VII. 3. 3.

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ पदानि ॥ प्रवाहणस्य, ढे ॥

वृत्तिः ॥ प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपक्षस्याचामादेशो वृद्धिर्भवति पूर्वपक्षस्य वा भवति ॥

28. Before the affix **ढ** (एय), the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the second member of **प्रवाहण**, but optionally so for the first vowel of the first member (i. e. **प्र**) ॥

Thus **प्रवाहणस्यापत्यं** = **प्रवाहणेयः** or **प्रवाहण्यः** ॥ The affix **ढक्** IV. 1. 123, is added, similarly **प्रवाहणेयी भार्याऽस्य** = **प्रवाहणेयीभार्यः** (VI. 3. 39, masculation prohibited). Or we may translate the sūtra as "Before the affix **ढ**, the vowel of **प्र** in **प्रवाहण** optionally gets Vṛiddhi", and omit the rest. The masculation will still be prohibited by VI. 3. 41, (**जात**) ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ तत्प्रत्ययस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ **प्रवाहणस्येति** वर्तते, तदिति **प्रत्ययस्य** प्रत्ययवर्धः, **ढक्** प्रत्ययान्तस्य **प्रवाहणशब्दस्य** तद्धितेषु परतः उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा ॥

29. Even so in a new derivative from this stem ending in **ढ**, formed with a Taddhita affix having an indicative **ञ्**, **ण्** or **क्**, there is vṛiddhi substitution for the first vowel of the second member, and optionally for the first vowel of the first member, in **प्रवाहणेय** and **प्रवाहण्य** ॥

As **प्रवाहणेयस्यापत्यं** = **प्रवाहणेयिः** or **प्रवाहण्यिः**, **मा** or **प्र-वाहणेयकम्** ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ नञः, शुचि, ईश्वर क्षेत्रज्ञ, कुशल, निपुणानाम् ॥

वृत्तिः ॥ **नञ** उत्तरपां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य च भवति तद्धिते णिनि णिनि किनि वा परतः ॥

30. Before a Taddhita affix having an indicative **ञ्**, **ण्** or **क्**, the Vṛiddhi is always substituted for the first vowel of **शुचि**, **ईश्वर**, **क्षेत्रज्ञ**, **कुशल** and **निपुण** when preceded by the Negative particle, but this substitution is optional for the vowel of the Negative particle.

As **अशौचम्** or **आशौचम्**, **अनैश्वर्यम्** or **आनैश्वर्यम्**, **अक्षेत्रज्ञम्** or **आक्षेत्रज्ञम्**, **अकुशलम्** or **आकुशलम्**, **अनिपुणम्** or **आनिपुणम्** ॥ Some say the optional vṛiddhi of the negative particle is an aprāpta-vibhāṣa, no other rule would have caused its vṛiddhi had this rule not existed. They argue that by V. 1. 121, all affixes denoting **भाव** are prohibited after a Tatpurusha compound with the negative particle; therefore, the words **शुचि** &c, should be first developed by the addition of **भाव**-affixes, and then they should be compounded with the negative particle, which may be optionally vṛiddhi by this rule, which would apply to it, though it is not an aṅga, because the rule teaches vṛiddhi. Others controvert this opinion, and hold that other affixes causing vṛiddhi than **भाव**-affixes, also come after negative-Tatpurusha compounds, such as affixes denoting des-

pendant &c: and भाव-affixes are added to Bahuvrīhi negative compounds also, therefore, the force of the anuvṛitti of अङ्, which is understood up to the end of the Seventh Adhyāya (VI. 1. 1), and *a fortiori* in this sūtra also, should not be set aside as the above interpretation would do. Moreover the full Taddhita compounds अनेकज्ञ and अनीश्वर are read in the list of Brāhmaṇādi words (V. 1. 124), and as such they take the भाव affix व्यञ्ज which would have always caused the vṛiddhi of अ, but for this sūtra which makes it optional. Therefore it is a prāpta-vibhāṣā.

यथातथयापुरयोः पर्यायेण ॥३१॥ पदानि ॥ यथातथ, यथापुरयोः, पर्यायेण ॥

वृत्तिः ॥ यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नम उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेशो वृद्धिर्भवति तद्विने मिति मिति कृति वा परतः ॥

31. Before a Taddhita affix having an indicatory अ, ण् or क्, the words अयथातथ and अयथापुर may have vṛiddhi of the first vowel of their first member, or that of the second member, in alternation.

That is, when the Negative particle gets the vṛiddhi, the words remain unchanged; and when these words are vṛiddhied, the negative particle remains unaltered. As आयायातथ्यम् or अयायातथ्यम्, आयायापुर्यम् or अयायापुर्यम् ॥ The words अयथातथ and अयथापुर should be considered to belong, as negative compounds, to Brāhmaṇādi class (V. 1. 124): and take व्यञ् ॥ In the sūtra the compounds यथातथ and यथापुर are exhibited and are Avyayibhāvas (II. 1. 7), and being neuters, the आ of तथा and पुरा are shortened. According to Patanjali this sūtra is superfluous. When the negative particle takes Vṛiddhi, the compound should be analysed as, न यथातथा = अयथातथा, अयथातथा भावः = आयायातथ्यम् ॥ When the second member gets the vṛiddhi, the compound should be analysed as, यथातथा भावः = याथातथ्यं, न याथातथ्यम् = अयायातथ्यम् ॥

हनस्तो ऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ हनः, तः, अ, चिण् णलोः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धितस्थिति निवृत्तम् । तत्संबद्धं कितीत्यपि । ञितीति वर्त्तते । हनस्तकारदेशो भवति ञिणिति प्रत्यये परतः चिण्णलो वर्जयित्वा ॥

32. त् is substituted for the न् of the root हन् before an affix with an indicatory अ् or ण्, which causes also the vṛiddhi of the penultimate अ, but the augment is not added before the Aorist-sign चिण्, nor before the Personal ending णल् of the Perfect.

The anuvṛitti of 'Taddhita' ceases, and with it that of क्त् also which causes Vṛiddhi in Taddhita only. The णिन् and मिन् do govern still. Thus घातः (with घञ्), घातवति (with णिच्), घातकः (with ण्डल्), साधुघातिन् with इम्; घातघातन् with ण्डल् ॥ But ऋषानि and ऋषान् with चिण् and णल् ॥ This sūtra has

reference to roots, and refers to those affixes only which come after roots (धातु-प्रत्यय), therefore not here वार्धनः from वृक्षहन् ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ आतः, युक्, चिण्, कृतोः ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ङिति युगागमो भवति ।

33. A root-stem ending in आ receives the augment युक् (य्), before the Aorist sign चिण्, and before a kṛit-affix with an indicatory झ् or ण्, which causes also the Vṛiddhi of the root-vowel.

As अशायि, अधायि with चिण्, शायः and शायकः, धायः, धायकः with ण् and ण्वुन् ॥ Why चिण् and kṛit only? Observe वसौ, वधौ in the Perfect, and चोडिः, बाणाकिः with ह्ङ् a Taddhita affix (IV. 1. 96). So also ज्ञा देवता अस्य = ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ न, उदात्तोपदेशस्य, मान्तस्य, अनाचमे ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिबर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तन्न भवति ॥

वा० ॥ अनाचमिकमिबमीनामिति वक्तव्यम् ॥

34. The Vṛiddhi is not substituted before the Aorist चिण् or a kṛit-affix with indicatory झ् or ण् for the vowel of that root which ends in म and is acutely accented in its original enunciation (Dhātupāṭha), but not so in चम् after आ ॥

The vṛiddhi of the penultimate अ takes place before णिन् and मिन् affixes (VII. 2. 116), that vṛiddhi does not take place in the case of udātta roots ending in म् ॥ Thus अशामि, अशामि, and अशमि in चिण् ॥ Compare VI. 4. 92, 93. Similarly with कृन् affixes, as शमकः, तमकः, दमकः, शमः, तमः दमः ॥ Why do we say 'acutely accented'? Observe, शमकः, तमकः ॥ How do you explain उद्यम and उपरम? These are irregular forms exhibited by Pānini himself in the Dhātupāṭha अउउद्यमे (Bhu. 380), यम उपरमे (Bhu. 1033) Why do we use "in the original enunciation or upadeśa"? So that the rule may apply to शमी, तमी, but not to शममः, तममः ॥ Here to the root शम्, तम् and दम् is added the affix चिनुन् (III. 2. 141). The words शमिन् &c. get the affix-accent, namely acute ई; and thus the root-vowel becomes anudātta. Though the root *now* becomes anudātta, yet because in its upadeśa it was udātta, the present sūtra will apply and prevent vṛiddhi. The roots यम्, दम् are anudātta in upadeśa, but in शमकः, तमकः they become udātta by लिन् accent. This accent is a secondary accent and not the 'original' accent; and hence the present rule does not apply and there is vṛiddhi. Why do we say ending in म्? Observe चारकः पादकः ॥ Why with the exception of आचम्? Observe आचामकः ॥

Vārt:—Prohibition must be stated in the case of the roots आ-चम, कम् and वच्, as शमः, कानः and आचामः ॥ In the case of कम्, the affix यम् is added

in that alternative, when the root does not take the affix जिङ् (III. 1. 31). It thus gets vṛiddhi.

The word भाम् is formed from the Churādi भम्, which with the affix जिच् gets Vṛiddhi, because जिच् is not a kṛit-affix, and is not therefore governed by this rule. If you say "let there be vṛiddhi of जिच्, but this vṛiddhi will be shortened by VI. 4. 92 because it is a मिन् root", we reply "this root is not मिन्" ॥ The मिन् roots are those enumerated in Bhuādi class, subdivision घटादिः (800). No doubt, there it is said that the roots ending in अम् are मिन् (in अमन्ताम्). But a root is regarded मिन् only with regard to the Causative जिच् affix, and not with regard to that जिच् of the Churādi class where the sense of the causative is not involved in it. Therefore this root is not मिन् (VI. 4. 93).

The phrases सूर्यविभ्रामा भूमिः and others like it are incorrect. Why do we say 'चिण् and kṛit only'? Observe दाशाम्, दशाम्, चक्षाम् ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ जनि, वध्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च झणिति यदुक्तं तत्र भवति ।

35. The Vṛiddhi is not substituted for the vowels of जन् and वच् before the Aorist-sign चिण् and the kṛit-affixes with an indicatory झ् and ण् ॥

As अजनि and अवधि with चिण्, and जनकः and बधकः (with ण्वल्), प्रजनः, वधः ॥ This rule refers to the separate and the distinct root वध and not to the substitute of हन् ॥ This we see in the line भक्षकश्च विद्येत वधकोऽपि न विद्यते ॥ The form from हन् will be घातकः ॥ Moreover the substitute वध ends with अ i. e. it is of two syllables 'badha', and as such it also does not admit Vṛiddhi. (See II. 4. 42). The prohibition refers to चिण् and kṛit-affixes, therefore not here, as अजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अस्तिह्रील्लीरीकनूयीक्ष्माय्यातां पुङ्ग्वी ॥ ३६ ॥ अस्ति, ह्री, ल्ली, री, कनूयी, क्ष्मायी, आताम्, पुक्, णौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वे निवृत्तमङ्गस्येति वर्तन्ते । अस्ति ह्री ल्ली री कनूयी क्ष्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः ।

36. The augment पुक् (प्) is added to the roots ष्ठ्, ह्री, ल्ली, री, कनूय्, क्ष्माय्, and to a root ending in long आ, when the affix णि (the Causative) follows.

As अर्पयति, द्वेषयति, क्लेषयति, रोषयति, क्लोषयति, क्ष्मापयति ॥ The anuvṛitti of every word other than अङ्ग (VI. 4. 1.) ceases. The ष् of कनूय् and क्ष्माय् drops by VI. 1. 66. The guṇa takes place by VII. 3. 86. Of the roots ending in long आ, we have हापयति, धापयति ॥ The root ऋ (Bhu. 983) गतिप्रापयोः, and ऋ (Juhotyādi 16) गतो are both meant here. Similarly री includes रीह् ऋवणे (Dī-ādi 30) and री गतिरचणयोः (Kryādi 30). The augment is added at the end of

the preceding stem of root, and not to the affix. Being added to the root it becomes part of the root-stem, and in forming the reduplicate Aorist of such stems, the vowel before **प** is shortened by VII. 4. 1. If **प** were not the part of the stem, that vowel would not be shortened. Thus from **शपयति**; we have Aorist **अशीपत्** ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ शा, छा, सा, ह्वा, व्या, वे पाप्, युक् ॥

वृत्तिः ॥ शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः ॥

वार्तिकम् ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ वा० ॥ धुम् प्रीमोर्गुर्वक्तव्यः ॥

37. The augment **युक्(य)** is added to the verbal stems **शा, छा, सा, ह्वा, वे** and **पा** before the affix **णि** (Causative).

As **निशाययति, अवच्छाययति, अवसाययति, ह्वाययति, संश्याययति, वाययति, and पाययति** ॥ The word **पा** includes the root **पा** 'to drink'. (Bhu 972) **प** 'to dry' (Bhu 968), but not **पा** 'to protect' (Ad. 47): because the latter looses the **राप्** vikaraṇa.

Vārt:—The root **पा** 'to protect' takes the augment **लुक्** before **णि**, as **पालयति** ॥

Vārt:—The roots **धुम्** and **प्रीम्** take the augment **लुक्** before **णि**, as **धूनयति, प्रीणयति** ॥

All these augments are added to the roots, in order that VII. 4. 1. should cause the shortening of the vowel preceding these. Thus the Aorist of the above are: **अशीषत्, अशीपत्, अशुधुनत्, अशीघ्नित्** ॥

The roots **शा, छा, सा, ह्वा, व्या** and **पा** are exhibited as ending in long **भा** their Dhātupāṭha forms are **श, शा, छा, सै, सा, ह्वे, व्ये** and **पे** ॥ This indicates that these roots would have taken **पुक्** by the last sūtra, the word **भान्** 'ending in long **भा**' means the roots which actually end in long **भा**, as well as those which get long **भा** by VI. 1. 45. This also indicates, that in this subdivision or section, the maxim of lakṣaṇa protipadokta &c does not apply. Therefore when the roots **इ** with **भाप्**, and **जि** assume the form **भाधि-भा** and **जा** before the affix **णि** by VI. 1. 48, the augment **पुक्** is added to them, thus **अभ्यापयति, जापयति** ॥

वो विधूनने लुक् ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वः, विधूनने, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ वा इत्येतस्य विधूननेर्धे वर्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः ।

38. **वा** gets the augment **लुक्(ञ)** before the affix **णि** when the Causative has the sense of 'shaking'.

As **पक्षेणोपवाजयति** ॥ But **भा वापयति केशान्** when the sense is not that of shaking. This form could have been obtained from the root **वञ्** 'to move' (Bhu 271) with the affix **णि** in the ordinary way without any augment. The special augment **ञ्** to **वा** indicates that this root will not take **लुक्**, which it would have otherwise done by the last sūtra. The root **वा** belongs to Bhu. 969 (मोचै मोचणे) ॥

लीलानुगुलकावन्यतस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ ली, लां, लुक्, लुक्.
न्यतरस्याम, स्नेह विपातने ॥

तिः ॥ ली लो इत्येतयोर्ङ्गान्यतरस्यां लुक् लुक् इत्येतन्नागमौ भवतो यौ परतः स्नेहविपातनर्थे ॥

39. The roots ली and ला get optionally लुक् and लक् augment respectively, before the affix णि when the causative means 'the melting of a fatty substance'.

As वि लीनयति, वि लाजयति, वि लाययति, or वि लापयति घृतम् ॥ The augment लुक् is added to ली when the root ends in long ई, and that also optionally. When the augment is not added, the regular causative लाययति is formed. But when ला gets the form ला by VI. 1. 51, it does not take the augment लुक् ॥ The root ला includes both ली and लीङ् of Kryādi and Divādi. The root ला includes ला 'to live' (adādi 49), and ला the form assumed by ली under VI. 1. 51. When लुक् is not added to ला, पुक् is added by VII. 3. 36. Why do we say when meaning 'to melt fat'? Observe only लाहं विलापयति, जटाभिरालापयते (I. 3. 70).

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ भियः, हेतुभये, षुक् ॥
तिः ॥ भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुगागमो भवति यौ परतः ॥

40. The augment षुक् is added to the root भी before the affix णि, when fear is caused immediately owing to the agent of the Causative.

As घुण्डां भीषयते, अटिन्नो भीषयते ॥ See I. 3. 68. Here also भी with long ई being employed in the sūtra, indicates that षुक् is added then only, when the root has the form भी, but when it assumes the form भा by VI. 1. 56, the proper augment पुक् will come: as घुण्डां भापयते ॥ Why do we say 'when the agent of the causative is himself the direct cause of fear'? Observe कुञ्चिकयेन भाययति, for here कुञ्चिका causes fear and not the agent of the verb. The ई is viddhied and भाय substituted.

स्फायो वाः ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ स्फायः, वः ॥
तिः ॥ स्फाश्च इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति यौ परतः ॥

41. For the final of the stem स्फाय् is substituted in the causative.

As स्फाययति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ शदेः, अगतौ तः ॥
तिः ॥ शदे रङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति यौ परतः ॥

42. For the final of the शद् is substituted त्, in the Causative, when it does not mean 'to drive'.

As पुष्पाणि शातयति, फलानि शातयति, but गाः शदयति गोपालकः ॥

रुहः पोष्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ रुहः, पः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ रुहरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति जी परतः ॥

43. प् may optionally be substituted for the final of रुह् in the Causative.

As ग्रीहीन् रोपयति or राहयति ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with. The form रोपयति could be obtained from the root रूप् of Divādi class : which though meaning रोहन् may be taken to mean 'grow' also; अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् ॥

प्रत्ययस्थात्कार्पूर्वस्यात् इवाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रत्ययस्यात्, कात्, पूर्वस्य, अतः, इत्, आपि, असुपः ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्यये तिष्ठतीति प्रत्ययस्थः तस्मान् प्रत्ययस्थात्कार्कारान् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति भापि परतः, स च आप्यसुपः परो न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ नामकनरकयो रूपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्थान् ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्रत्ययान्तपदे त्यक्त्यपेक्षोपसंख्यानम् ॥

44. इ is substituted for the अ which stands before the क् belonging to an affix, when the Feminine-ending आ follows, provided that, it does not come after a case-affix (i.e. when such a word in अक does not stand at the end of a Bahuvrihi).

That which stands in an affix is called प्रत्ययस्थ, i. e. क् must be the part of the affix. The अक is changed into ईक in the feminine in आ ॥ As जटिलिका, शुण्डिका, गुणिका, वृत्तिका, कारिका, हारिका ॥ So also वृत्तिका from वृत् + अकच् + आप् एतकच् + आप् ॥ The इ is then replaced by अ (VII. 2. 102). The क् must belong to the affix, therefore, not in शक्रा from शक शक्राति ॥ The स्थ in प्रत्ययस्थ is for the sake of distinctness, there is no affix which is only क् ॥ The rule applies to क्, therefore, not to नन्ना, रमणा ॥ The इ is substituted for the अ which precedes (पूर्व) क्, and not the अ which follows क्, as पटुका, वटुका ॥ The क् must be preceded by short अ, therefore, not here गीका, नीका, nor in राका, धाका ॥ The substitution takes place when आ follows, therefore, not in कारकी ॥ The word आप् qualifies क् ॥ The क् should be followed by आ ॥ Obj. But in कारिका from कारक + आ. क् is not directly followed by आ, but by अ? Ans. When अ + आ = आ there is ekādeśa, the क् is followed by आ, there being no third letter intervening then. Obj. But an ekādeśa is sthānivat to what it replaces when a pūrva-vidhi is to be applied, therefore there still exists the intervention. Ans. The express text of this sūtra will remove the intervention. Obj. Then इ should be substituted in रथकाम्या and गङ्गकाम्या ॥ These words are formed by the affixes कच् and काम्यच्, as रथानां समूहः, (IV. 2. 51) and गर्गमिच्छति आत्मनः (III. 1. 9) = रथकम् and गङ्गकाम्यम् ॥ Here also before the क् of the affix, the अ should be replaced

by इ, when the feminine affix आ is added: for there is no intervention between इ and आ (the intermediate letters being non-existent, as you say). Ans. We say that intervention is no intervention, when it consists of only *one* letter, which even does not *actually* exist, but only through the fiction of sthānivat. Therefore, the feminine of the above words will not take इ, as क् is not *followed immediately* (in the sense above expressed) by आप्, as रयक्या and गङ्क्या, because in these *actually* many letters are *heard* as intervening between the क् and आप् ॥

Why do we say असुपः 'provided that the feminine affix आप् does not come after a case-affix'? Observe बहवः परिब्राजका अस्यां मधुगयां = बहुपरिब्राजका मधुरा ॥ Here आप् comes after the noun बहुपरिब्राजक which ends in a case-affix, and hence the अ of ज is not changed to इ ॥ The case-affix is elided by II. 4. 71, and it still exerts its influence by I. 1. 62. The word असुपः is a प्रसज्यप्रतिषेधः (a simple prohibition of the particular matter specified without mentioning what is different from it): and not a पर्युदासः or exception. Had it been a Paryudāsa, (सुपोऽन्वः = असुपः) then आप् coming after a full word not having a case-affix, would have caused the इ substitution in the last example. Nor should असुपः be explained as that in which there exists no case-affix. Had it been so, then in बहूनि चर्मण्यस्यां = बहुचर्मिका no इ ought to be added.

Vārt:—मानक and नरक should be enumerated, for the क् of these is not part of the affix: as मानिका, नरिका ॥ Here समक् is substituted for सम before the affix अण् (IV. 3. 3), to which is then added दाप् ॥ The word समक् takes long ई in the feminine only when it is a N. me or in the Vedas (IV. 1. 30): therefore though मानक ends in अण्, it does not take डीप् (IV. 1. 15) but दाप् (IV. 1. 4), नरात् काचति = नरक formed with the affix क् (अ III. 2. 3).

Vārt:—The rule applies to the words ending in त्यक् (IV. 2. 98) and त्यप्, (IV. 2. 104) in spite of the prohibition in VII. 3. 46. As शस्तिणात्यिका, इहत्यिका ॥

The word in the sūtra is कात् the fifth case of क् ending in अ ॥ If then this be the condition, that the affix must end in ka क् and not in k क्, then the rule will not apply to एतिका ॥ Because here the augment is अकण् (अक्) with क्; the final अ in अकण् is for euphony only, and not a portion of the affix, as we find in भिन्धकि, छिन्धकि, रुन्धकि ॥ The word कात् therefore, is construed to mean ending in the *consonant* क् ॥

* न यास्योः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ न, या, स्योः ॥

वृत्तिः ॥ या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति ॥

वास्तिकम् ॥ वस्तवैः प्रतिषेधे त्यक् न उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ पावकादीनां छन्स्त्पुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ शिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तारका ज्योतिष्पुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ वर्णका ताम्बव उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ वर्सका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अटका पितृशैवले ॥ वा० ॥ वा सूतकापुत्तकावृन्शरकाजामुपसंख्यानम् ॥

45. The इ is not substituted for the अ of य and स. with the augment क, when the feminine आ follows.

As यका, सका ॥ The या and सा simply stand for यद् and तद्, and the prohibition is not confined to the nominative case only, as the forms या and सा may lead one to think. न यन् तयोः would have been a better sūtra. The prohibition applies in every case, as यकामधीते, तकां पचामहे ॥ Or यकांयकामधीमहे (i. e. कृषां पाथां च), and तकां तकास्पचामहे (i. e. भोक्षार्थी शाकिनीं वा)

Vārt.—The affix ल्यक् (V. 3. 34) should be enumerated also along with यन् and तद् ॥ As उपल्यका, अधिल्यका ॥

Vārt.—The feminine of पावक &c in the Veda does not take इ for अ ॥ As हिरण्यवर्णः शुचयः पावकाः, बासु अ लोमकाः, कृशकाः &c. But पाविकाः, भग्नोमिकाः in secular literature.

Vārt.—So also in the affix वुन् used in benediction: as जीवताद् जीविका, मन्वताद् मन्दका, भवताद् भवका ॥ See III. 1. 150.

Vārt.—So also when the second member is elided in a compound: as देवका, यज्ञका, the second member इक्ष is elided, the fuller forms being देवइक्षिका, यज्ञइक्षिका भनजाते च विभाषा लोपो वक्तव्यः) See V. 3. 83 *Vārt.*

Vārt.—क्षिपक &c should be enumerated in this prohibition: as क्षिपका, ध्रुवका, ध्रुवका. चटका ॥

Vārt.—तारका is formed when it means 'stars', but तारिका 'a maid-servant' from तारयति ॥

Vārt.—वर्णका is formed when it means 'a mantle or mask', but वर्णिका 'an expounder', as वर्णिका भागुरी लोकायते 'Bhāguri is a commentary of Lokāyata'

Vārt.—वर्तका 'a bird' according to the Eastern grammarians, but वर्तिका according to the Northern authorities. Why do we say 'when meaning a bird'? Observe वर्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥

Vārt.—अष्टका when meaning a पितृदेवस्य ceremony, but अष्टिका खारी ॥ The ceremony related to Pitṛidevata is called Pitṛidaivatya, the affix is यन् ॥ The former is derived from the root अष्ट with the affix लकन् (अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यो), the other is derived from the numeral अष्ट by the affix कन् (V. 1. 22).

Vārt.—Optionally सूतका, पुषका and वृन्दारका, the other forms are सूतिका, पुषिका, and वृन्दारिका ॥

उदीचाम.तः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ उदीचाम, आतः, स्थाने, यक, पूर्वायाः, ॥

वृत्तिः ॥ उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाच्चातः स्थाने ओङ्कारस्तस्यातः स्थाने इकारो वेद्यो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ यकपूर्वस्ये धात्वन्तप्रतिषेधः ॥

46. According to the opinion of Northern grammarians, इ is not substituted for that अ which is obtained by

shortening the long आ of the feminine (under rule VII. 4. 13 before the affix क), which is preceded by a य् or a क् ॥

The mention of 'northern grammarians' makes this an optional rule. As इभ्यका or इभ्यिका, क्षयिका or क्षययिका, चटका or चटयिका, मृषिका, मृषयिका ॥ Why do we say preceded by य् or क्? Observe अभ्यक-अभ्यिका only (from अभ्या) ॥ The word वक्पूर्वायाः is exhibited in the feminine, in order to indicate that the rule applies when the *feminine* affix आ is shortened to अ ॥ Therefore not here शुभयिका from शुभया (शुभं याति). So also भद्रयिका from भद्रया, where आ is part of the root या (see III. 2. 74).

Vart:—Prohibition must be stated of the य् and क् being finals of a root. When the य् or क् preceding this अ, is the final of the root, the prohibition contained in the sūtra, does not apply: as सुनीयका, सुशयिका, सुषायिका, and अशोकिका ॥

Why do we say 'of long आ'? Observe सांकाश्ये भवा = सांकादयिका ॥ The word सांकाश्य is formed from सांकाश by the affix ण्य (सांकाशे निवृत्ते) ॥ Then is added the affix वुञ् (IV. 2. 121). Here there is no shortening of a long आ, and hence no option is allowed. But in इभ्यका or इभ्यिका the long आ has been shortened. Because this word is thus derived: इभमर्हति = इभ्या (इण्डादिभ्योः V. 1. 66). To this क is added, and the long आ is shortened.

Why is the word स्थान used in the sūtra, when by the general rule षष्ठी स्थाने योगः this word would be understood here? The special mention is for the sake of pointing out that the अ which takes the place of आ is intended here: i. e. the इ replaces this short अ; but had the word स्थान not been used in the sūtra the इ would have replaced the long आ ॥

भस्त्रैवाजाह्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ भस्त्रा, एषा, अजा, ह्या, ह्या, स्वा, नञ्, पूर्वाणाम्, अपि ॥

वृत्तिः ॥ इदीचामातः स्थान इति वसते ॥ आत. स्थाने योकास्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ॥

47. According to the opinion of Northern grammarians, इ is not substituted for that अ which is obtained by shortening the आ (before क by VII. 4. 13), of भस्त्रा, एषा, अजा, ह्या, ह्या (VII. 2. 102), and स्वा; even not then when the negative particle precedes them.

As भस्त्रका or भस्त्रिका, अभस्त्रका or अभस्त्रिका, एषका or एषिका, अजका or अजिका, शका or शिका, भशका or भशिका, इके or इके, स्वका or स्विका, अस्वका or अस्विका ॥ Of एषा and इति there are no examples with the negative particle. For if the compounding with नञ् takes place after the addition of the अकच्, or on the contrary, if first अकच् be added and then the नञ् compounding takes place, in both alternatives, the case-affixes must be added in order to substitute अ for the final by VII. 2. 102; and it is only when this अ is substituted that the fe-

minine दाप् can come. So that the case-affix is the principal ingredient, and दाप् comes after सुप्, and therefore by the prohibition of अमुष्पः in VII. 3. 44, there can arise no occasion for the substitution of इ ॥ Therefore अनिषका and अहक are the invariable forms of these words with the negative particle. स्य meaning agnates and property, takes the negative particle. भक्षा is a word which has no corresponding masculine form, and as such, by the following rule VII. 3. 48 it would not have taken इ; its special mention here indicates that it should be the secondary member of the compound here: as अविद्यमाना भक्षा बस्या = अभक्षा, the Diminutive of which is अभक्षका or अभक्षिका ॥ Here first the भक्षा is shortened as it is a secondary member (upasarjana), then when the Bahuvrihi is made, the feminine affix दाप् is added to this भाषितपुंस्क word, then this भा is shortened before क by VII. 4. 13. This short अ (VII. 4. 13) does not come in the room of the आ which is ordained to come after a word having no corresponding masculine.

The force of अपि shows that the rule applies, when words other than नस् also precede, and even when no words precede. As निर्भक्षिका or निर्भक्षका, बहुभक्षिका or बहुभक्षका ॥

Note:—The form इके is from the word इकि, dual number, the final इ is changed to अ (त्यदाद्यत्), then the feminine आ (दाप्) is added (इका), and then शी is substituted for औ ॥

अभाषितपुंस्काश्च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अ, भाषितपुंस्कात्, च, ॥

वृत्तिः ॥ अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणामतेन इकारादेशो न भवति ॥

48. According to the opinion of Northern Grammarians, इ is not substituted for an अ obtained from the shortening of the Feminine आ (VII. 4. 13), when to the feminine in long आ there is no equivalent masculine, even when the Negative particle precedes.

As लद्धका or लद्धिका, भलद्धिका or भलद्धका, परमलद्धका or परमलद्धिका ॥ When before the affix कप्, the stem is shortened in a Bahuvrihi, this rule will apply (VII. 4. 15). There also, the अ must be substituted for the आ of a feminine word which has no corresponding masculine. But this rule does not apply when the negative compound is the synthesis of अविद्यमाना लद्धा अस्याः = सलद्धा, अस्या भलद्धा = भलद्धिका ॥ Similarly अतिक्रान्ता लद्धा = अतिलद्धा, अस्या अतिलद्धा = अतिलद्धिका ॥

Note:—The word लद्धा is always feminine and has no corresponding masculine.

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥ आत्, आचार्याणाम् ॥

वृत्तिः ॥ अभाषितपुंस्कातः स्थाने योकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति ॥

49. According to the opinion of other Teachers, **आ** is substituted for the **अ** which arose from the shortening of the feminine **आ** of a word which has no corresponding masculine form.

As कदाका, अलदाका or परमलदाका॥

Note:—The "Teachers" referred to here are either those other than the Northern Grammarians, or it may refer to the Teacher of Pāṇini, the plural being for the sake of respect. Thus there are three forms अलदाका, अलदिका, and अलदाका ॥

उत्प्रेक्षकः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ ठस्य, इकः ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कच्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्यय. स्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्यवगारेणो भवति ॥

50. For ठ in the beginning of a Taddhita affix there is substituted इक ॥

As आक्षिकः, घालाक्षिकः (ठक् IV. 4. 1), लावणिकः (ठस् IV. 4. 52). In the affixes ठक्, ठम् &c, if the affix is the consonant इ, and अ is only for euphony, then here also the अ is for pronunciation only: but if on the contrary, the aggregate ठ (इ + अ) is the affix, then the same is the case here. This rule does not apply in Unādi affixes always, as कणश् ठः = कण्ठ. (Uṇ I. 103), for there is diversity (बहुल) in the Unādi.

मायितिकः (= मयितं पण्यमस्य IV. 4. 51) is thus formed मयित + ठक् = मयित् + इक (VI. 4. 148 the अ is dropped). Now arises the doubt, should इक be replaced by क as taught in the next aphorism VII. 3. 51, as it comes after a त् ॥ This substitution, however, does not take place, because it was इक which caused the elision of अ, and now त् which became final by such elision cannot cause the destruction of इक its producer (सन्निपातलभणो विधिरनमित्तं तद्विधातस्य). Or the elided अ (VI. 4. 148) may be considered as sthānivat, and would thus prevent क substitution.

There are two views about this ठ ॥ Some say that the consonant इ only is the sthāni, and the अ is only for the sake of pronunciation. The others hold that ठ, the consonant and the vowel are sthāni in the aggregate. In the first view, the rule would apply to the consonant इ at the end of roots like पठ् in पठिता, पठितुं; in the other view the rule would apply to the affix अठच् in कर्मठः ॥ Hence, the commentary uses the word, that ठ must be the cause of अङ्ग ॥

इसुसुकान्तात्कः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ इस्, उस्, उक्, त, अन्तान्त्, कः, ॥

वृत्तिः ॥ इस् उस् इत्येवमन्तानाङ्गान्ताणां तान्ताणां चाङ्गानाङ्गन्तरस्य ठस्य क इत्यवगारेणो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ शेष उपसंख्यानम् ॥

51. क is substituted for ठ after a stem ending in इस्, उस्, उ or ऊ, अ and त् ॥

As सार्विकः, धातुक्, आतुक्, नैवाइकर्तुक्, शान्वाजम्बुकः, मातृक, वेतृक, शीतधि-

त्क, शाकृत्क, बाकृत्कः ॥ The इस् and उस् are the affixes of that name, therefore not here, आशिषिकः (= आशिषा चरति), औषिका (= उषा चरति) ॥

Pāṇini:—So also after होस्, as होष्कः (होर्भ्योचरति) ॥

The word सार्विकः is formed by ठक् of तदस्य पण्यं, (IV. 4. 51) and स is changed to ष by इणः षः (VIII. 3. 39). भातृकः is by ठक् of प्रहरणं ॥ बाजृकः is by ठक् of हीव्यानि ॥ नैषादकृत्कः &c by ठक् of भवाश्वयर्थे ओर्वीं ठक् ॥ मातृकः by ठक् of तत भागतः, कृतप्र ॥ औषाधत्कः by ठक् (IV. 2. 19) शाकृत्कः by ठक् of संसृष्ट (IV. 4. 12).

चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ चजोः, कु, घित्, ण्यतोः, ॥

वृत्तिः ॥ चकारभकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः ॥

52. For the final च् or ज् of a root, there is substituted a corresponding guttural, before an affix having an indicative घ्, and before ण्यत् ॥

As पाक, श्यागः, रागः with वप्, and वाक्यम्, बाक्यम् and रेक्यम् with ण्यत् ॥ Compare VII. 3. 59.

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ न्यङ्कु, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति ॥

53. The guttural is substituted in न्यङ्कु and the rest.

Thus न्यङ्कुः from नि + अङ् + उ; So also मद्गुः ॥

(1) By the sūtra नादङ्गेः (Uṇ I. 17), the affix उ is added to the root अङ् preceded by नि ॥ (2) मद्गु is formed by adding उ to the root मङ् (Uṇ I. 7) (3) ध्रुगुः, is formed by the affix उ added to the root ध्रस्ज, the स is elided, and इ is vocalised (Uṇ I. 28). (4 and 5) दूरेपाकः, फलेपाक formed by the अच् affix of पञ्चादि class, (= दूरे पच्यते स्वयमेव, फले पच्यते स्वयमेव) ॥ The vṛddhi is by nipātana. The seventh case-affix is not elided in these compound words by VI. 3. 14 (6) क्षणेपाकः ॥ This word is read by some. Others read these as दूरेपाका, फलेपाका with दाच् ॥ A third reading is दूरेपाकु फलेपाकु, by the affix उ added irregularly. (7 and 8) तक्र and वक्र ॥ These are formed from the roots तञ्च and वञ्च with the affix रक् (Uṇ II. 13). (9) व्यतिषङ्गः formed from व्यतिषजति with पञ्चादि अच् ॥ (10) अनुषङ्गः ॥ (11) अवसर्गः ॥ (12) उपसर्गः ॥ (13) मेघः ॥ (14) श्वपाकः ॥ (15) मांसपाकः ॥ (16) कपोतपाकः ॥ (17) उलूकपाकः ॥ (18) पिण्डपाकः formed by the affix अण् with an accusative word in construction as upapada. (19) अर्घः when it denotes a name meaning 'price'. This is formed from the root अर्ह with the affix वप् ॥ When it is not a name, the form is अर्ह ॥ (20 and 21) अवशाघः and निशाघः, when they are names meaning "Summer or Hot season". These are formed from the root हृ preceded by अव and नि ॥ But when they are not names, the forms are अवशाहः, निशाहः ॥ (22) म्यघोधः formed from the root हृ preceded by न्यक् and by adding the पञ्चादि अच् ॥ The ह् is changed to ध् ॥ (23) वीरु ॥ Formed from हृ with वि and the affix क्विप्, and ह् changed to ध् ॥ म्यघोहवति and विरोहयति ॥

1 न्यङ्कु, 2 मद्गु, 3 ध्रुगु, 4 दूरेपाक, 5 फलेपाक, 6 क्षणेपाक, 7 दूरेपाका, 8 फलपाका, 9 दूरेपाकु, 10 फलेपाकु, 11 तक्र, 12 वक्र, 13 व्यतिषङ्ग, 14 अनुषङ्ग, 15 अवसर्ग, 16 उपसर्ग, 17 श्वपाक, 18 मांसपाक, 19 मूलपाक, 20 कपोतपाक, 21 उलूकपाक, 22 संज्ञायां मेघनिशाघावशाघार्थाः मेघ 23 म्यघोध, 24 वीरु ॥

हो हन्तेर्णमिश्रेषु ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हः, हन्तेः, ङिणत्, नेप्थु, ॥

वृत्तिः ॥ हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति मिति णिन्त प्रत्यय परतो नकारि च ॥

54. A guttural is substituted for the ह in हन् before an affix having an indicatory अ, or ण and before न् ॥

As घातयति with णिन्त, घतिकः with ण्वुल्, साधुयति with इप्, घातघातम् with ण्वुल्, घातः with घप्, घ्नन्ति, घ्नन्तुम्, and भग्नन् before न् ॥ Why do we specify ह्? Otherwise the substitute would replace the final letter. Why of हन्? Observe प्रहारः, प्रहारकः ॥ ण् and इप् qualify the affixes, and न् means the न् of हन् which becomes joined with ह् when the intermediate भ is dropped. This न् comes in immediate contact with ह्, because it is *heard* in pronouncing, and in writing. If the elided भ be considered as sthānivat, then ह् can never be followed by न्, for there will exist the intervention of this latent भ, but by virtue of the special text of this sūtra, such an elided भ should not be considered as an intervention. And if इप्, ण् and न् be all considered as qualifying the ह् of हन्, still on the maxim येन नाव्यवधानं तत्र व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् therefore ण् or इप् are considered to come after ह् though a portion of the root intervenes. But not so here, हनमिच्छति हननीयति, add ण्वुल् to this Denominative root, and we have हननायकः ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अभ्यासात्, च, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति ॥

55. A Guttural is substituted for the ह in हन् after a reduplication also.

As जिघांसति, जह्वयन्ते, अहं जघान ॥ The rule applies when such an affix follows which causes the reduplication of the stem (ānga) हन्, therefore not here हननीयितुमिच्छति = जिहनीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ हेः, अ, चङि, ॥

वृत्तिः ॥ हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि ॥

56. A guttural is substituted for the ह of हि (हिनोति) after a reduplication, but not in the Reduplicated Aorist.

As जिघीषति, प्र जेषीयते, प्रजिघास; but प्राजीहयद् इत्थम् in the simple Aorist. Obj. The word अचङि could be dispensed with from the sūtra, in as much as चङि can never come after the simple root हि, but after the causative of हि, and the causative stem of हि is a different verb than, हि. Ans. The fact of this word अचङि being employed in the sūtra indicates the existence of the following maxim: प्रकृति ग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् "A radical denotes whenever it is employed in Grammar, not only that radical itself, but it denotes also whatever stem may result from the addition to it of the causative affix जि" ॥ Therefore we have प्रजिघासयति ॥

The word **प्राञ्जीवन्** is the Aorist of the causative of **जि**, with **चह**, the elision of **जि**, the shortening of the penultimate the reduplication, guttural change by **कहोवु**, and lengthening by **दीर्घोन्वो** ॥

सम्लिटार्जे ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ सन्, लिटोः, जेः, ॥

वृत्तिः ॥ सान् लिटि च प्रत्यये जेरङ्गत्वं बोधात्सत्त्वादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति ॥

57. A guttural is substituted for the **ज्** in **जि** after a reduplication before the Desiderative affix **सन्**, and in the Perfect.

As **जिगीषति, जिगाय ॥** Why in the Desiderative and Perfect only? Observe **जिगीषते ॥** Though the root **ज्या** also assumes the form **जि** by vocalisation (VI. 1. 16, 17) yet that **जि** is not to be taken here. That will form **जिज्यतुः, जिज्युः ॥**

विभाषा चः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, चेः, ॥

वृत्तिः ॥ चिनातेरङ्गस्य सम्लिटारण्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ॥

58. A guttural is optionally substituted for the **च्** of **चि** after a reduplication in the Desiderative and Perfect.

As **चिचाषति** or **चिकीषति, चिचाय** or **चिकाय ॥** But **चेचिषते** in other cases.

न कादेः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ न, कु, आदेः, ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गादेशांताद्यजोः कवर्गादेशो न भवति ॥

59. A guttural is not substituted for the final **च्** of a root which begins with a guttural, before an affix having an indicative **घ** and before **ण्यत् ॥**

As **कृजः, खजः** and **गजः** with **घम्**; **कुज्यः, खज्यः** and **गज्यः** with **ण्यत् ॥** This is an exception to VII. 3. 52.

अजिग्नज्योश्च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अजि, ग्नज्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ अजि ग्नजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति ॥

60. A guttural is not substituted for the final **च्** or **ज्** of **अज्** and **ग्नज्** before an affix having an indicative **घ** and before **ण्यत् ॥**

This is an exception to VII. 3. 52. Thus **सवाजः, उवाजः, परिवाजः** and **परिवाज्यन् ॥** There is no example of **अज्** with the affix **ण्यत्**, because by II. 4 56, **वी** replaces **अज्** before all *ārdhadhātuka* affixes except **घम्** and **अण् ॥** The **च** of the sūtra implies that the rule applies to other roots also not mentioned, as **वाजः, वाज्यन्** from **वज् ॥**

भुजभ्युजौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ भुज, भ्युजौ, पाणि, उपतापयोः, ॥

वृत्तिः ॥ भुज भ्युज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते वपासकवच पाणानुपनाये च ॥

61. भुज 'an arm', and न्युब्ज 'a kind of bodily disease', are irregularly formed, without any change of their ज before घञ् ॥

The word भुजः = भुज्यतेऽनेन, with घञ् (III. 3. 121). The irregularity consists in the absence of Guṇa, as well as of gutturalisation. न्युब्जिनाः शरतेऽस्मिन् = न्युब्जः from the root उब्ज् अर्जवे (Tudādi 20). The irregularity consists in the non-changing of ज ॥ When not meaning 'an arm' and 'a disease', we have भोगः, सङ्गर्हः ॥

प्रयाजानुयाजी यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ प्रयाज, अनुयाजी, यज्ञ, अङ्गे, ॥
वृत्तिः ॥ कुत्सप्रतिषेधोऽनुवर्तते ॥ प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्यते यज्ञाङ्गेऽभिधेये ॥ प्रपूर्वस्य यज्यर्थस्य
कुत्सभावा निपात्यते ॥

62. प्रयाज and अनुयाज are irregularly formed with घञ्, when meaning a portion of a sacrificial offering.

These words are derived from यज् with घञ् without the guttural substitution; as पञ्च प्रयाजाः, अथोनुयाजाः, स्वमग्ने प्रयाजानां पश्चात् स्वं पुरुस्तान् ॥ But प्रयागः and अनुयागः when not referring to portions of a sacrifice. The प्रयाज and अनुयाज are illustrative only. The guttural change does not take place with other prepositions &c. also, as उपयाजः, उपांशुयाजः, संयाजः, ऋतुयाजः, as in the sentences एकांशोपयाजाः, उपांशु याजमन्तरा यजति, अष्टौ पत्नी सयाजा भवन्ति, ऋतुयाजे धरन्ति ॥

वज्रेर्गतौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वज्रेः, गतौ, ॥

वृत्तिः ॥ वज्रेण गतौ वर्तमानस्य कवर्गांशो न भवति ॥

63. A guttural is not substituted for the palatal of वञ्च् in the sense of 'going'.

As वञ्च्यं वञ्चन्ति वर्णजः, but वाङ्मयं काष्ठं = कुटिलं ॥ Why is गतौ used, when we know from the Dhatupāṭha (Bhuadi 204) that वञ्च् means 'to go'? The specification shows that the roots possess many meanings other than those assigned to them in the Dhātupāṭha.

ओक उचः के ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ ओकः, उचः, के, ॥

वृत्तिः ॥ उच्चेर्जातोः के प्रत्यय ओक इति निपात्यते ॥

64. ओक is irregularly formed from the root उच् with the affix क (अ) ॥

The change of च् into क्, and the Guṇa are the irregularities. As ओकः 'a bird, a tree'. The affix क is added under III. 1. 135. The क is added with the force of घञ् the Kāraka relation being that of Location &c. The घञ् affix would have given the form regularly, but then the word would have been acutely accented on the first syllable, but it is desired that the acute should be on the last. The words विशोकसः, जयोकसः &c are also irregular,

formed with the Uṇadi affix **अह्रस्** the **ह्रस्** being substituted for **अ** as an Uṇad diversity (bahulam).

ण्यभावश्यकं ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ ण्यः, आषड्यके, ॥

वृत्तिः ॥ भावश्यकं ऽर्थे यो ण्यप्रत्ययस्तस्मिन् परभूते ञञाः कुर्वन् न भवति ॥

65. A guttural is not substituted for the palatal, before the affix **ण्य**, when it means 'to do as absolute necessity'.

As **अवश्य** पाच्यम्, **अवश्य** वाच्यम्, **अवश्यरेच्यम्**, but **पाक्यं**, **वाक्यं** and **रेक्यं** when the sense is not that of necessity.

यजयाचरुचप्रवचर्चञ्च ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ यज, याच, रुच, प्रवच, ऋचः, च, ॥

वृत्तिः ॥ यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादिषो न भवति ॥

वाचकम् ॥ ण्यति प्रतिबंधे त्यञरूपसंख्यानम् ॥

66. A guttural is not substituted for the final palatals of **यज्**, **याच्**, **रुच्**, **प्र-वच्**, and **ऋच्** before the affix **ण्यत्** ॥

As **याज्यम्**, **याच्यम्**, **रोच्यम्**, **प्रवाच्यम्**, and **अर्च्यम्** ॥ Though **ह्रस्** has a penultimate **ह्रस्** and therefore by III. 1. 110 would have taken **क्यप्**, it takes **ण्यत्** by force of this sūtra. **प्रवच** shows that the present sūtra applies to it, though it means 'a word or speech', and the prohibition of VII. 3. 67 does not apply. **प्रवाच्य** is the name of a particular book. Others say that the prohibition applies to **वच्** only when it is preceded by **प्र**, and does not mean word or speech (VII. 3. 67) and not when it is preceded by any other preposition. As **अविवाक्य-महर्षिणि पठन्ति ॥** This even in a very restricted sense, namely on the tenth day of the Daśarātra ceremony. In other places we have **अविन त्यं ॥**

Ant:—**त्यञ्** should be enumerated in this connection i.e. before **ण्यम्**, the **ञ** remains unaltered, as **त्याज्यम्** ॥

वचांशद्वयसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वच्, अ, शब्द, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ण्यति वर्तने वचांशद्वयसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति ॥

67. The guttural is not substituted for the final of **वच्** before **ण्यत्**, when it does not mean 'a word or speech'.

As **वाच्यमाह**, **अवाच्यमाह**, but **अवयुषिन् वाच्यमाह ॥**

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ प्रयोज्य, नियोज्यौ, शक्य, अर्थे, ॥

वृत्तिः ॥ प्रपूर्वस्य निप्रवृत्त्य च युञ्ज. प्रयाज्य नियोज्य इत्येतां शब्दौ शक्यार्थे निपात्यते ॥

68. **प्रयोज्य** and **नियोज्य** preserve their palatal in the sense of 'capable to do this'.

As **प्रयाज्यः** = **प्रयोज्यशक्यः**; **नियोज्यः** = **नियोज्यशक्यः**, but **प्रयोज्य** and **नियोज्य** in other senses.

भोज्यं भक्ष्यं ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ भोज्यम्, भक्ष्यं, ॥

वृत्तिः ॥ भोज्यं निपात्य त भक्ष्यमभिधेयं ॥ भुञ्जानं कुम्भाभावा निपात्यत शक्यार्थे ॥

69. भोज्य preserves its palatal in the sense of 'eatable'.

The word is derived from भुञ् with ण्यन् in the sense of 'able'. As भोज्य भोदनः 'eatable rice', भोज्या यवागूः 'eatable barley-gruel'. भक्ष्य here means anything which is fit for being eaten. When not having this sense, we have भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ पदानि ॥ घोः, लोपः, लेटि, वा, ॥

वृत्तिः ॥ घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति ॥

70. The final of दा and धा (घु roots) may optionally be elided in the Subjunctive (लेट्) ॥

As इधद्रक्षा राशुषे Rig I. 35. 8. सामा इधद् गन्धर्वाय Rig X. 85. 41. But also यश्मिरग्नये इवान् ॥ The form इवान्, however, may also be deduced even when the final of वा is elided, for then by the भाट् augment (III. 4. 9†) we get this form. The word वा is therefore employed in the sūtra only for the sake of distinctness, for the sūtra without वा would have also given the above forms, as we have shown. Or the वा is used to remove the doubt which one may entertain to this effect "इवान् is the form which may be deduced by the general rule, since लोप is taught, this form will be excluded altogether and will never appear".

The form इधन् is thus evolved. We add तिप् to the root धा; then the इ of ति is elided (III. 4. 97). राशुषे = यजमानाय रत्नानिश्चान् ॥ Others say, the इधन् is the form of the root with the णान् affix. इधन् is from the root दाञ् ॥

Some say that वा is jñāpaka and indicates the existence of the following maxim:—अनिष्टमागमशासनम् "the rule about augments is *anitya*". So that the augment भाट् being *anitya*, we could not have got the form इवान् ॥ Hence the employment of the word वा ॥

ओतः इयनि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ओतः, इयनि, ॥

वृत्तिः ॥ ओकारान्तस्याङ्गस्य इयनि परतो लोपो भवति ॥

71. A stem ending in ओ loses its final before the Present characteristic इयन् of the Divādi class.

As निश्चयति from शो, अवच्छयति from छो, अवयति from वो, and अवस्यति from वृ ॥ The न् in ओन् is for the sake of euphony or ease of pronunciation.

According to Padamanjari, the sūtra should have been ओतः िशति, and thereby there would be the saving of half a mātrā, and also there would be no necessity of repeating the word शिति in VII. 3. 75.

कसस्याचि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ क्सस्य, अचि, ॥

वृत्तिः ॥ क्सस्याजादौ प्रत्यय लोपो भवति ॥

72. The अ of the Aorist characteristic क्स is elided before an affix beginning with a vowel.

As **अधुक्ष्तात्**, **अधुक्ष्ताथम्**, **अधुक्षि** from the root **दुह्** ॥ Had the **अ** not been elided before **क्ष्ताम्** and **क्ष्ताथम्**, then **दुह** must have been substituted for it according to VII. 2. 81. Why do we say before an affix beginning with a vowel? Observe **अधुक्षत्**, **अधुक्षताम्** ॥ Why do we say **क्ष्** and not only **स**? So that the elision should not take place here, as **उत्सी**, **उत्साः**, **वत्सी**, **वत्साः**, **तृणसी**, **तृणसः** ॥

लुक्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे वन्त्ये ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ लुक्, वा, दुह, दिह, लिह, गुहाम्. आत्मनेपदे, वन्त्ये, ॥

वृत्तिः ॥ दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे वन्त्यादौ परतः कस्य वा लुक्भवति ॥

73. The whole of the affix **क्ष्** is elided optionally before the personal endings of the Atmanepada beginning with a dental, after **दुह**, **दिह** **लिह** and **गुह** ॥

As **अदुग्ध** or **अधुक्षत**, **अदुग्धाः** or **अधुक्षयाः**, **अदुग्धम्** or **अधुक्षध्वम्**, **अदुहवहि** or **अधुक्षवहि**, **अदिग्ध** or **अधिक्षत**, **अदीढ** or **अन्निक्षत**, **न्यगुह** or **न्यधुक्षत** ॥

Why **दुह्** &c. only? Observe **वन्त्ये** ॥ Why in the Atmanepada? Observe **अधुक्षत** only. Why before an affix beginning with a dental? Observe **अधुक्षामहि** only. Though the anuvṛtti of **लोप** was understood in this sūtra, the employment of the term **लुक्** indicates that the *whole* of the affix is to be elided. For **लोप** would have elided only the final **अ** of **स** ॥ But even with the elision of **अ** alone we would have got all the above forms, except those in **वहि** ॥ For **अ** being elided, we have **स्** between **ह्** (a consonant of **ह्रस्व** class) and a dental (which is also a letter of **ह्रस्व** class). This **स्** situate between two **ह्रस्व** will be elided by VIII. 2. 26. Nor can it be objected that the elided **अ** is sthānivat, for by पूर्वभासिद्धं VIII. 2. 1, such an elision cannot be sthānivat. Though **ह्** is a dento-labial, yet it is included in the word dental. Had it not been meant to be so included, **लो** (letters of **लृ** class) would have been taken in the sūtra. See III. 1. 45, for this Aorist-affix.

शमामृष्टानां दीर्घः इयनि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ शमाम्, अष्टानाम्, दीर्घः, इयनि, ॥ वृत्तिः ॥ शमादीनामृष्टानां दीर्घो भवति इयनि परतः ॥

74. Before the Present character **इयन्**, a long **ि** is substituted for the root-vowel in **शम्** and the seven roots that follow it.

As **शाम्यति**, **नाम्यति**, **शम्यति**, **भाम्यति**, **भ्राम्यति**, **भ्राम्यति**, **भ्राम्यति** and **माद्यति** ॥ Why of these eight only? Observe **अम्यति** ॥ Why before **इयन्**? Observe **अमति**; the **अ** being optional after this root by III. 1. 70.

ष्टिबुक्लम्याचर्मां शिति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ ष्टिबु, क्लमु, आचमाम्, शिति, ॥ वृत्तिः ॥ षीर्ष इति वर्तते ॥ ष्टिबु क्लम् आचम् इत्येतेषां षीर्षो भवति शिति परतः ॥

75. Before any other Present character (**शित्**), the root vowel of **ष्टिब**, **क्लम्**, and **आ-चम्** is lengthened.

As *धीवति*, *क्यामति*, and *आ चामति* ॥ *कम्* lengthens its vowel before *अच्* by the last rule, the present rule produces this change before the affix *चाप्* also, which it gets by III. 1. 70. *अच्* lengthens its vowel only when it is preceded by *आ*; therefore not here: *चामति*, *विचमति* or *उचमति* ॥ The sūtra is exhibited as *धिवृक्कुप्* नां शिति in the original text of Pāṇini; the present form, owes its existence to the insertion of *आ* from the vārtika *धीर्यत्वमाङि चम* ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ क्रमः, परस्मैपदेषु, ॥
शितिः ॥ शीघ्रं इति वर्तते ॥ क्रमः परस्मैपदेषु शिति परतो शीघ्रो भवति ॥

76. The long is substituted in *क्रम*, before a *शित्* affix, in the Parasmaipada.

As *क्रामति*, *क्रामतः*, *क्रामन्ति* ॥ Why in the Parasmaipada? Observe *आक्रमते* शित् ॥ How do you explain the lengthening in *इरक्राम* and *संक्राम* (Imperative 2nd Per. Sg.)? For when *हि* is elided by *लुक्*, (VI. 4. 105) then by I. 1. 63, the affix being dropped by a *लु*-elision, it would produce no effect and so there ought to have been no lengthening? This is no valid objection. The prohibition of I. 1. 63, applies to the *अङ्ग* stem after which the affix is elided. Here *क्रम* is not a stem or *aṅga* with regard to *हि*, but it is a *stem* with regard to *चाप्*, as *क्रम + चाप् + हि* ॥ Therefore, though *हि* is elided, the lengthening will take place by I. 1. 62, प्रत्यय लक्षणम् ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ इषु, गमि, यमाम्, छः, ॥
शितिः ॥ शितीति वर्तते ॥ इषु गमि यम इत्येतेषां शिति प्रत्यये परतश्चकारादेशो भवति ॥

77. *छ* is substituted for the final of *इष्*, *गम्* and *यम्* before a Present-character (*शित्*) ॥

As *इच्छति*, *गच्छति*, *यच्छति* ॥ The *इष्* with the indicatory *इ* is taken here, (Fud. 59), and not *इष्* of Divādi (19) class or of Kryādi class (53). There we have *इच्छति* and *इष्णाति* respectively. Those who do not read the sūtra as *इषु* &c, but as *इषगमि* &c, read the anuvṛtti of the word *अच्* from VII. 3. 72 into this sūtra; so that the *शित्* is qualified by the word *अच्*, i. e. a *शित्* affix which is merely a vowel, and has no consonant in it; (and not a *शित्* affix which begins with a vowel). Therefore though *गानच्* is a *शित्* affix beginning with a vowel, yet as it contains a consonant, the *छ* substitution does not take place, see *इषाणः* (III. 1. 83) The reading of the text according to Patanjali and Ātīyayana is *इषगमिवमां छ*, and hence the necessity of the above explanation. The reading *इषु*, though convenient, is not *Ārsha*.

पाप्राध्मास्थास्त्रादाण्डद्वयतिसर्तिसदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशी-
सीदाः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ पा, घ्रा, ध्मा, स्था, स्त्रा, दाण्, द्वशि, अस्ति, सस्ति, शद,
त्रदाम्, पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, श्रच्छ, धौ, शीय, सीदाः ॥

वृत्तिः ॥ पा प्रा धमा स्या झा वाण् दृशि अर्ति सति शब्द सद् इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीघ्र सीद् इत्येते आवेशा भवन्ति शिति परतः ॥

78. Before a Present-character (शित्), the following substitutions take place :—पिष् for पा, जिघ्र for प्रा, धम् for ध्मा, तिष् for स्या, मन् for झा, यच्छ for दा. (दाण्), पश्य for दृश्, ऋच्छ for ऋ, धौ for सू, शीय् for शब् and सीद् for सद् ॥

As पिबति, जिघ्रति, धमति, तिष्ठति, मनति, यच्छति, पश्यति, ऋच्छति, धावति, शीयते and सीयति ॥ पिष् + शप् + तिप् required Guṇa of the इ of पि by VII. 3. 86, it however does not take place on the maxim अङ्गवृत्ते पुनङ्गानावधिः "when an operation which is taught in the angādhikāra, has taken place, and another operation of the angādhikāra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place". Or the substitute पिब is one which ends with ब, and is acutely accented on the first. It must be acutely accented on the first; otherwise by VI. 1. 162, the acute will be on the last पबे ॥ Then when there is ekādeśa with दृष्, the acute will be on the middle in पियेति, which is not desired, धौ is substituted for सू when the sense is 'to run, move quickly'; in any other sense, we have प्रसरति, अनुसरति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ ज्ञा, जनोः, जा, ॥

वृत्तिः ॥ ज्ञा जन इत्येनयोर्जादेशो भवति शिति परतः ॥

79. Before a शित् affix, जा is substituted for ज्ञा and जन् ॥

As जानाति and जायते ॥ The जन् here belongs to Divādi class, meaning 'to be produced', and not जन् of the Juhotyādi class. Why जा (long) and not ज, for this ज would assume the form जा by VII. 3. 101? This long भा of जा indicates the existence of the maxim given above in VII. 3. 78; and had ज been the substitute, VII. 3. 101, could not have lengthened it.

• प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ पू, आदीनाम्, ह्रस्वः, ॥

वृत्तिः ॥ पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः ॥

80. A short is substituted for पू &c, before a शित् affix.

The Pṛvādi roots form a subdivision of the Kryādi class, beginning with पूम् पवने (2) and ending with ह्यी गतौ (32). The प्वादि roots (VIII. 2. 44) are a portion of प्वादि (nos 13 to 32). Others hold that upto the end of the Kryādi class are Pṛvādi. Thus पुनाति, लुनाति, स्फुणाति ॥ Those who hold that Pṛvādi roots are upto the end of the Class, explain the non-shortening of जानाति (for ज्ञा would also then become Pṛvādi), by saying that the express

ext of VII. 3. 79, substituting long **आ** prevents the shortening. They say had **ज्ञा** been also shortened, then merely **अ** substitute would have been enough and not **आ**; and this **अ** would have been lengthened in the case of **अन्** by VII. 3. 101, to form **आद्ये** ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मीनातेः, निगमे, ॥

वृत्तिः ॥ मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परता इत्यां भक्तं निगमावपद्य ॥

81. In the Veda **मी** is shortened before a **शित्** affix.

As **प्रमिनन्ति** **प्रतानि** Rig. X. 10. 5. The **न** becomes **ण** (**प्रमिणन्ति** according to Kāśika) by VIII. 4. 15. Why in the Veda? Observe **प्र मीणाति** ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ मिदेः, गुणः, ॥

वृत्तिः ॥ मिदेरङ्गस्यैको गुणो भवति शितं प्रत्यये परत ॥

82. For **इ** in **मिद्**, there is substituted a **guṇa** before **शित्** affix.

As **मद्याति, मद्यतः, मद्यन्ति** ॥ Why **मिद्** only? Observe **स्विद्यन्ति, क्लिद्यन्ति** ॥ The root **मिदि** belongs both to the Bhvâdi and the Divâdi classes. The Bhvâdi **मिद्** will get **guṇa** before **द्या** by virtue of VII. 3. 86, but the Divâdi **मिद्** would not have got **guṇa** before **द्यन्**, as this affix is **डिन्** (I. 2. 4): hence the necessity of this sūtra. Before non **रात्** affixes there is no **guṇa**, as **मिद्यते, मामद्यन्त** ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ जुसि, च, ॥

वृत्तिः ॥ जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

83. Before the personal-ending **जुस्** (**उस्**) of the imperfect, **guṇa** is substituted for the final **इ, ई, उ, ऊ, ऋ, and ए, ल** of the stem.

As **अजुह्वुः, अविभयुः, अविभरुः, अजागरुः** ॥ This Personal ending is **डिन्** according to I. 2. 4, and would not have caused **guṇa** (I. 1. 5), but for this sūtra. The ending **जुस्** (III. 4. 108) comes in the **लङ्** also. There, however, it does not cause **guṇa**. As **चिन्त्युः, सुतुयुः** ॥ Here there are two **डिन्** affixes, the augment **यासुद्**, and the **sârvaadhâtuka जुस्**; and the **यासुद्** prevents **guṇa**. The **ऋ** is read into the sūtra from I. 1. 3.

सार्वधातुकाद्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ सार्वधातुक, आद्धधातुकयोः, ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुके आद्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

84. The **Guṇa** is substituted for the final **इक्** vowel of a stem before the affixes called **sârvaadhâtuka** and **ârdhadhâtuka** (III. 4. 113 &c).

As सारति, भवति, मवति; कर्तुं, वेत्तुं, स्तौतुं, ॥ Why sārvaadhātuka and ārdhaadhātuka affixes only? Observe अग्निस्त्वच् अग्निकाम्याति ॥ For had the sūtra been सङि then the rule would have applied to affixes like सन् काम्यच् &c which go to form Denominative verbs. सङ् includes all affixes beginning with सन् and ending with महिङ् ॥ If the sūtra had been प्रत्यये, then the rule would have applied to the affixes like त्वच् &c. To exclude these cases, the two words sārvaadhātuka and ārdhaadhātuka are used. For exceptions See I. 1. 4, 5, 6.

जाग्रोऽविचिण्णलङित्सु ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ जाग्रः, अ, विच्, चिण्, णल्, कित्सु ॥
वृत्तिः ॥ जागृ इत्येतस्याङ्गस्त्व गुणो भवति आविचिण्णलङित्सु परतः ॥

85. The Guṇa is substituted for the ऋ of the stem जागृ, except before the affix वि, before the Aorist-character चिण्, before the Personal ending, णल् of the Perfect, and before an affix with an indicatory ङ् ॥

As जागरयति, with णिच्, जागरकः (with ण्वुन्) साधुजागरी, जागरं जागरम् (with ण्वुन्) जागरो वर्तते (with घञ्), जागरितः (with क्त), जागरितवान् (with क्तवत्) ॥ This is an exception to the Vṛiddhi rule of VII. 2. 115, and to the prohibition in I. 1. 5. When this guṇa is substituted, there does not take effect that rule, which cause Vṛiddhi of the penultimate short अ of जागर; (अन् उपधायाः VII. 2. 116). Had that been the case, then the guṇa substitution would become simply useless and the prohibition with regard to चिण् and णल् superfluous. Why do we say not before वि, चिण् and णल् and कित्? Observe जागृविः (with the affix विन् Uṇādi अजागारि with चिण् which causes Vṛiddhi, and अजागर with णल्, and जागृतः and जागृयः with a कित् (I. 2. 4) affix. Some hold that the इ in वि is for the sake of pronunciation only, and the prohibition applies to all affixes beginning with a इ, such as कृत्स्, as अजागृतान्, here there is no guṇa. In अजागरः with जुल्, the guṇa takes place by virtue of VII. 3. 83: for though it is a कित् affix also, the prohibition कित्सु of this sūtra does not affect it. Similarly अह अजागर with ण the optional guṇa VII. 1. 91 is also not prohibited by the णल् of this sūtra. In fact the phrase अविचिण् णल् कित्सु is a Paryudāsa prohibition: for had it been a prasayya-pratishedha, then the guṇa before जुल् and the 1st Pers. णल् would also have been prohibited. In short this sūtra positively ordains guṇa of जाग्र before every affix, other than वि, चिण्, णल् and कित्, and if by any other rule the latter would cause guṇa, that guṇa is not prohibited. That is the result of Paryudāsa negation.

But if the sūtra be construed as a Prasayyapratishedha, then we shall apply the maxim अनन्तरस्य विधिर्न भवति प्रतिषेधो वा ॥ The prohibition is therefore stated with regard to जाग्र in connection with the affixes वि, चिण्, णल् and कित्. But the Guṇa ordained by VII. 3. 83 is not prohibited.

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पुक् अन्त, लघु उपधस्य, च, ॥
वृत्तिः ॥ पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकोऽर्द्धधातुकयोर्गुणो भवति ॥

Kārikā:—संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणा भेदुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डितं दृश्यति ॥
धातोर्हितुश्च कथं रज्ज्, स्यद्विध्योर्निपातनात् ।
अनलोपशिरीर्षस्य विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गं तत्कृतं भवेत् ।
कनुसनो यत्कृतं किञ्च ज्ञापकं स्थाल्लघोर्गुणे ॥

86. Guṇa is substituted before a sârvadhâtuka and an ârdhadhâtuka affix, for the इक् vowels of the Causative stems which take the augment ए (VII. 3. 36), and for the short penultimate vowel of a root which ends in a single consonant.

As ज्ञेयवति, ज्ञेययति, क्लोपयति, भवनम्, छेदनम्, भेत्ता, छेत्ता ॥ Of course the vowel should be laghu or light, before the addition of the affix; the heaviness caused by the addition of the affix, will not prevent guṇa. Thus भिद् + तृ, though इ + तृ = तृ causes the इ to become heavy, that will not prevent guṇa: for विध्यपेक्षं लघु ग्रहणम् ॥ Obj: If this be so, why the forms कुण्डितृ, हुण्डितृ are not incorrect, for in them also the vowel is laghu (the roots are कुइ and हुइ), and the augment तृ is added afterwards by a Vidhi rule? Ans. The augment तृ is added to the root, and becomes upadesivat. (See VII. 1. 58). Obj. If so, how do you cause Vṛiddhi in रज्ज्, as in रागः with घञ्; as रज्ज् + घञ् = रज् + घञ् (the ज् being dropped by VI. 4. 27), for it is after the elision of ज्, that the अ of रज् becomes penultimate and can admit of Vṛiddhi by VII. 2. 116? Ans. The exceptional forms स्वंदः from स्वंद् + घञ्, and अथः from अथ्य + घञ्, taught in VI. 4. 28, 29 teach by implication that roots of this form take Vṛiddhi as a general rule. Obj. If the विध्यपेक्ष maxim is not of universal application: though by VI. 4. 134, the अ of अन् &c. is elided in bha stems, like राजन् thus राज्ञा; yet the अ should not be elided if you be consistent, in अनङ् augment added by VII. 1. 75 to वधि, अस्थि &c. In fact, you could not get the forms वध्ना सकृधा &c. Moreover though there can be the lengthening of the penultimate in सामन्—सामानि (before शि affix Nom. Pl), yet not in the case of कुण्डानि from कुण्ड for here तृ is added by another rule VII. 1. 72. If you say, the maxim is not of universal application, then there can be no guṇa of इ in भिद् to form भेत्तृ ॥ Ans. The guṇa takes place in forms like भेत्तृ &c, because the prohibition of the following rule VII. 3. 87, with regard to the affixes beginning with a vowel, proves by implication that before affixes beginning with a consonant, as तृ, the guṇa also takes place. Obj. The prohibition in the case of vowel beginning affixes is for the sake of लङ्, to form भवेनेकृ ॥ This is derived from निजिग (Juhotyadi 11), in the Imperfect, as अ + निज् + लप् + लु, + लिप् then reduplication VI. 1. 10, then guṇa of the redupli-

cate. (VII. 4. 75), then *तप* which had become *त्* in the 'Imperfect, is elided by VI. 1. 68. Thus *अनिङ् + त्पु + त् = अ + निनिङ् + त्* (VI. 1. 10) = *अ नेनिङ् + त्* (VII. 4. 75) = *अ नेनङ्* (VI. 1. 98) = *अननङ्*. The elided *त्* produces its effect, the *guṇa* by VII. 3. 86. This is why *अप्* is taken in sūtra VII. 3. 87, namely *अङ्गा* affixes do not cause *guṇa*, the *ह्लात्* affixes like *त्* cause *guṇa*. You cannot therefore say that *आप्* in VII. 3. 87 is a *jñāpaka*. Ans. The sūtra *असिर्ग्राधृषिक्षिपेः कृः* (III. 2. 140) teaches the addition of *त्* to *अस* &c, as *गच्छ*, if this *त्* had not tended to cause the *guṇa* of the penultimate vowels of these roots, what was the necessity of making this affix *आ* *कृ*? Similarly I. 2. 10 teaches that *सन्* (Desiderative) is *कृत्* after roots ending in consonants. These rules show that words like *अन* &c get *guṇa*, and the final consonant of the root plus the initial consonant of the affix, does not make the root vowel heavy. Obj: The *कृत्* of *सन्* is for the sake of the elision of the nasal, in *धिन्सात्*, *धासात्* (VI. 4. 24). Ans. Let it be so. still the *कृत्* of *क्वु* is enough for us.

The "upadhā short" must be the vowels of the *इक्* pratyāhāra. Therefore in *मिनात्*, the penultimate is short *अ* (of *अनप्*) and it does not take *guṇa*. In fact, the word penultimate qualifies the word *इक्* understood. Others explain it by saying that *पुगन्त* is to be analysed by *पुकिअन्त* "in the vicinity of *प*" ॥ The word *अन्त* means *समीप*, and means the *इक्* vowel in the *proximity* of *पुक्* ॥ The word *लघूपधा* should be analysed as *लघ्वी उपधा* and is a *Karmadhāraya* compound, and means "a short or light penultimate". The word *पुगन्तलघूपध* is a *Samāhara Dvandva*.

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ न, अभ्यस्तस्य, अचि, पिति, सार्वधातु के ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याङ्गाश्च पिति सार्वधातुके गुणो न भवति ॥

वाचिकम् ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥

87. The *guṇa* is not substituted for the penultimate light *इक्* vowel in the reduplicated form of a root, before a *Sārvadhātuka* affix beginning with a vowel and having an indicatory *प* ॥

As *नेनिजानि*, *अनेनिजम्*; *परि वेविषाणि*, *पर्यवेविषम्* ॥ Why of a reduplicated root? Observe *वेर्गानि* ॥ Why beginning with a vowel? Observe *नेनङ्* ॥ The word *पितृ* is read here for the sake of the subsequent sūtras like VII. 3. 92. For here in cases other than *पितृ*, *guṇa* will be prevented by *ङि* because of *सार्वधातुकमपितृ* ॥ Why a *sārvadhātuka* affix? Observe *नेनङ्* in the Perfect, the affixes of which are *ārdhadhātuka* (III. 4. 115). Why do we say a penultimate light vowel? Observe *जुहुर्गानि*, *अजुहुवम्* ॥

Vārt :— There is diversity in the Vedas. As *जुजोषन्* the *वेद* of *जुष्* ॥

The forms *पश्यमान*, *आकृषाणि*, *वावसीनी* are irregular. *स्पृश् + अद्* = *स्पृश् + आद्* + *त* = *स्पृश् + आप् + आन्* = *पश्यमान* ॥

The above forms are thus evolved. 1. न निञानि is लोट (Imperative 1st Per Sing). the ण is changed to नि, the augment आद् is added which is णत् (आहु-त्तमस्य णत् III. 4. 92), लु is substituted for णत्, then there is reduplication, then guṇa by VII. 4. 75. 2. अनानञ्ज is लङ्, the ण is changed to अम ॥ 3. वदानि is 1st Pers. Sing. Imperative of वद् ॥ 4. ननात् is 3rd Person singular of the Present. 5. तनञ्ज is the Perfect with णत् which is ārdhādhtuka III. 4. 115. 6. जुञाषत् is the लट् of जुषी प्रातसवनयोः (Tudādi 8), in the Parasmaipada, the इ of तिप् is elided (III. 4. 97), then is added the augment अद् (III. 4. 94) then णत् is irregularly replaced by लु, then reduplication.

In the words पस्पशात् &c. the reduplicate has been shortened, as a Vedic form, in the Intensive यङ् लुक् ॥ आकशीत् is from काशृशौ there is (यङ् लुक्, लट्, तिप्, and इद् augment by यडा वा (VII. 3. 94). वावशीतीः is from वाशृशीत्, in the Intensive (यङ् लुक्, लट्, शत, डीप् and शस i. e. it is the Accusative plural of the Feminine Present Participle from the Intensive root of वाश् ॥ The reading in the Kāśikā is वावशात् ॥ In these two काश् and वाश् the roots have been shortened. Or the above forms may be derived regularly, without shortening, from the roots कश् and वश् ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भू, सुवोः, तिङि ॥

वृत्तिः ॥ भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति ॥

88. भू and सू get no guṇa before an immediately following Personal ending which is Sārvadhātuka.

As अभून्, अभूः, अभुवन्, सुवे, सुवावहे, सुवामहे ॥ The सू refers to the Adādi root (21) in which the Present character is dropped, and does not refer to Divādi (24) or Tudādi (115) roots, because there the Present character भ्यन् and ण intervene between the Personal endings (तिङ्) and the root: and moreover the affixes भ्यन् and ण are ङिन् (I. 2. 4) and would not cause guṇa. Why do we say before तिङ्? Observe भवति where the guṇa takes place before णप् ॥ Why before a sārvadhātuka affix? Observe व्यति भविषीष्ट, where the Benedictive is not a Sārvadhātuka (III. 4. 116), and the augment is of course considered as a portion of the personal ending. Why the guṇa is not prohibited in बोधवीति when the Intensive यङ् is dropped, and the Personal ending is added directly to the root. Because the form बोधूत् in VII. 4. 65 indicates by implication that guṇa takes place in यङ्लुक् except in बोधूत् ॥

But of सू we have सोपुवीति where guṇa has been prohibited in the Intensive, because there is no jñāpaka with regard to it.

The forms सुवे &c are the 1st Per. Imperative of सू ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ उतः, वृद्धिः, लुकि, हलि ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुके पितृति वर्तते ॥ उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलासौ पिति सार्वधातुके ॥

89. A root ending in short उ, which has no Present

characteristic (i. e. the vikaraṇa is dropped by luk elision), gets vṛiddhi, before a **पित्** Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, but not if the stem is reduplicated.

Thus **बोति, योषि, बोमि ; नोति, नोषि, नोमि, स्तोति, स्तोषि, स्तोमि** ॥ Why ending in उ ? Observe **एति, एषि, एमि** ॥ Why do we say whose vikaraṇa is elided by लुक् ? Observe **सुनोति, सुनोषि, सुनोमि** ॥ Why beginning with a हल् ? Observe **यवाणि, रवाणि**, the First Person of the Imperative is **पितु** by III. 4. 92. Why before a **पित्** affix ? Observe **युतः, रुतः** ॥ The augment **यासुद्** being **ङित्** (III. 4. 103), prevents **पित्** action in **अपि स्तुयान् राजानम्** ॥ The phrase **नाभ्यस्तस्य** should be read into the sūtra from VII. 3. 87: therefore Vṛiddhi does not take place here **योयोति नोनोति** ॥ Here there is luk-elision of **यङ्** ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ ऊर्णोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति इत्यादि पिति सार्वधातुके ॥

90. Before a **पित्** Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, the final उ of **ऊर्णु** gets optionally vṛiddhi.

As **प्रोर्णोति** or **प्रोर्णोति**, **प्रोर्णोषि** or **प्रोर्णोषि**, **प्रोर्णोमि** or **प्रोर्णोमि** ; but **प्रोर्णवानि** before an affix beginning with a vowel.

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ गुणः, अपृक्ते ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतेर्द्धातुपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति ॥

91. Before a **पित्** Sârvadhâtuka affix which is a single consonant, Guṇa is substituted for the final of **ऊर्णु** ॥

As **प्रोर्णोन्, प्रोर्णोः** ॥ Though the anuvṛitti of **हर्ल** was understood in this sūtra from the last aphorism, the employment of the term **अपृक्ते** implies the existence of the following maxim:—**यस्मिन् विधिं स्तवकावल् ग्रहणे** "when a term which denotes a letter is exhibited in a rule, in the form of a Locative case, and qualifies something else which likewise stands in the Locative case, that which is qualified by it must be regarded as beginning with the letter which is denoted by the term in question, and not as ending with it".

तृणह इम् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ तृणहः, इम् ॥

वृत्तिः ॥ तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके ॥

92. Before a **पित्** Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, **इ** is added after **अ** of the verbal stem **तृणह** ॥

As **तृणहि, तृणसि, तृणेति, अतृणेद्** ॥ In the last example though the affix vanishes altogether, yet it produces its effect. Why beginning with a consonant? Observe **तृणहानि** ॥ Why a **पित्** affix? Observe **तृणहः** with **तस** ॥ The stem **तृणह** is formed from the root **तृह्** (Rudhâdi) with the vikaraṇa **अण**, and is so exhibited in the sūtra in order to indicate that the augment **इम्** is added after the vikaraṇa **अण** has been added, and that the root **तृह** of Tudâdi class is to be taken.

The above forms are thus derived :—

तृह् + वनम् + तिप् = तृणह् + इम् + ति = तृणहृह् + ति = तृणेह् + ति (VI. 1. 87) = तृणेहृ-ति
VIII. 2. 31) = तृणेह् + धि (VIII. 2. 40) = तृणेहृ + धि (VIII. 4. 41) = तृणेहि with the
elision of one ह (VIII. 3. 13). The form तृणेक्षि is similarly formed by VIII. 2.
11, the ह् being changed to क्ष before सि of सिप् ॥ अतृणेह् is the लङ् 2nd and 3rd
Per. Sing.

ब्रुव ईद् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ ब्रुवः, ईद् ॥

वृत्तिः ॥ ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ॥

93. Before a पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, the augment ईद् is placed after ब्रू ॥

As ब्रवीति, ब्रवीषि, ब्रवीमि, अब्रवीन् ॥ But ब्रवाणि before such an affix beginning with a vowel, and ब्रूतः before an affix which is not पित् ॥

यङो वा ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ यङः, वा, ॥

वृत्तिः ॥ यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा ॥

94. The पित् Sârvadhâtuka affixes, beginning with a consonant, optionally get the augment इद् in the Intensive.

As लालपीति in शाकुनिको लालपीति, so also दुन्दुभिर्वावरीति, त्रिधावद्धा वृषभो वरवरीति
हृद्वेवोमर्थ्यो आविवेश ॥ (Rig. IV. 58. 3). Also not, as वर्धसि चक्रम् and वर्धमि ॥ These
are all examples of the Intensive with the elision of बङ् ॥ When the stem
retains यङ्, there can be no पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant
after it, because then षप् will intervene between the affix and the stem. Hence
no examples of the same can be given.

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ तु, रु, स्तु, शमि, अमः, सार्वधातु के ॥

वृत्तिः ॥ तु इति सौत्रायं धातुः, रु षष्ठे इप् स्तुतां शम उदशमे अम गत्यादिषु इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य
लादेर्वा ईडागमो भवति ।

95. A sârvadhâtuka affix, beginning with a consonant, optionally gets ईद् augment, after the roots तु, रु, स्तु, शम् and अम् ॥

The root तु (Adâdi 25) means 'to increase', रु (Adâdi 24) 'to make a sound', स्तु (Adâdi 34) 'to praise', शप् 'to be satisfied', and अम् 'to go'. According to Kâśikâ तु is a Sautra dhātu. Thus उत्तौति or उत्तवाति, उपरौति or उपरवीति, उपस्तौति or उपस्तवीति, शाम्यध्वम् or शामीध्वम्, अभ्यमति or अभ्यमति ॥ शप् and अम् can then be followed by a consonant beginning sârvadhâtuka affix, when they lose their Present character (vikaraṇa) as a Vedic anomaly (bahulam chhandasi).

The Apīśālās read the sūtra as तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकाद्युच्छन्ति ॥ This will then become a विधि rule for the Vedic forms. The word सार्वधातुका is here exhibited in the feminine.

The repetition of 'sârvadhâtuka', though its anuvṛitti was present ; for the sake of stopping the anuvṛitti of सिन्, and this rule applies to आप् affixes also, as सुवीत, समाध्वम् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ अस्ति, सिचः, अ, पृक्ते ॥

वृत्तिः ॥ अस्तिरङ्गात् सिञ्जन्ताच्च परस्वापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ आहिभुवारीदि प्रतिषेधः ॥

96. A single consonantal sârvadhâtuka affix gets the augment ईद्, after अस् (अस्ति) and after the Aorist character णिच् ॥

As आसांन्, आसीन् ; अकार्षीन्, असावीन् ॥ Why do we say a single-consonant affix ? Observe आस्त, अकायम् ॥

Uṇāt.—Prohibition of the sthânavad-bhâva must be stated when आ is substituted for झ् (III. 4. 84), and भू for भृन् (II. 4. 52), before the augment ईद् ॥ Therefore not here आस्थ and अभून् ॥ The word आस्थ is thus formed आह्+सिप्=आह्+थल् (III. 4. 84)=आप्+थ (VIII. 2. 35)=आन्+थ (VIII. 4. 55)=आस्थ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अस्तिसिचोऽपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये ॥

97. In the Veda, a single consonantal Sârvadhâtuka affix gets diversely the augment इद्, after अस् and सिच ॥

As आप एवेहं सालं सवनाः ॥ Here आः is used instead of आसीन् ; but also अहरवासान् राशिः (See Maitr. S. I. 5. 12). So also with s-Aorist, as गांभिरक्षाः (Rig IX. 107. 9), प्रत्यङ्ममस्ताः (Rig X. 28. 4). And अनेषीमा पुत्रक, the अद् is not elided though ना is added (VI. 4. 75). अक्षाः and अस्ताः are examples of सिच् without इद् Compare VIII. 2. 73.

The word आः is the लङ् of अस्, there is added तिप्, then णिप् is elided then ण् is changed to रु, and it is turned to visarjaniya. The words अक्षाः and अस्ताः are derived from the roots अक्ष् (सबलेन) and स्तृ (उपगतौ), in the Aorist, the तिप् is elided (VI. 1. 68), the सिच् is elided by VIII. 2. 24, and the इ of the root is changed to visarga. The augment इद् is not added as a Vedic irregularity.

रुद्भ्य पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ रुद्ः, च, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलदेशपृक्तस्य ईडागमो भवति ॥

98. After रुद् and the four roots that follow it, comes the augment ईद् to a sârvadhâtuka affix consisting of a single consonant.

As अराशीन्, अंरापीः, अस्वपीन् and अस्वपीः, अभसीन्, अभसीः, प्राणीन्, प्राणीः, अजसीन्, अजसीः ॥ Why of these five only ? Observe अजामाद् भवान् ॥ Why an apikta affix ? Observe ऐषति ॥ The word रुद्ः is singular, though it ought to have been plural.

अङ्गार्थगालवयोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ अद्, गार्ग्य, गालवयोः ॥

वृत्तिः ॥ ह्रादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन ॥

99. According to the opinion of Gārgya, and Gālāva, the augment अद् comes before a Sārvaadhātuka affix consisting of a single consonant, after the above five roots रुद् &c.

As अरोहन्, अरोहः, अस्वपन्, अस्वप, अश्वसन्, अश्वसः, प्राणन्, प्राणः, अजसन्, अजसः ॥ The names of Gārgya and Gālāva are mentioned for honoris causa.

The mention of these names is not for the sake of "option" (विकल्पार्थम्), because the very injunction about अद्, would make the ईद् of the preceding ūtra optional. The mention of more than one Achārya in the sūtra is also for this very reason.

अद् सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अद्, सर्वेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ अद् भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥

100. After अद् 'to eat', comes the augment अद् before a Sārvaadhātuka affix consisting of a single consonant, according to the opinion of all grammarians.

As आहन् and आहः ॥ Before a non-aprikta we have भञ्ति, भक्षि ॥ The word सर्वेषाम् makes it a necessary rule and not optional, like the last.

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ अतः, दीर्घः, यञि ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यस्मादौ सार्वधातुके परतः ॥

101. The long आ is substituted for the final अ of Tense-stem, before a Sārvaadhātuka affix beginning with वृ or (lit. a consonant of यञ् pratyāhāra).

As पचामि, पचावः, पचामः, पक्ष्यामि, पक्ष्यावः, पक्ष्यामः ॥ Why 'for the अ only'? Observe चिनुवः, चिनुमः ॥ Why before a यञ् consonant (semivowels, nasals and म) only? Observe पचतः, पचयः ॥ Why a 'Sārvaadhātuka'? Observe ह्ना, केचवः ॥ Some read the anuvṛitti of तिङ् into this sūtra, from VII. 3. 88 so at the lengthening takes place only before Personal-endings. According to them before कृषु there is no lengthening, as भववान् ॥

The word भववान् is thus formed. To भू is added कृषु, then comes षप्, eating kvasu as a sārvaadhātuka under III. 4. 117; the reduplication of the ot ending in षप् is prevented, because the word dhātu is used in VI. 1. 8 which ordains reduplication of a root only, and not of a root plus a vikaraṇa as the form भव (भू-+षप्) ॥ Those who do not read the anuvṛitti of तिङ् in is sūtra, but only of the word सार्वधातुके, they explain the form भववान् as a edic anomaly.

सुपि च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ सुपि, च ॥

वृत्तिः ॥ अतो दीर्घो यस्मादुत्तरते । सुपि च यस्मादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

102. Before a case-ending beginning with **य** or **भ** (lit. a consonant of यञ् Pratyâhâra), the final **अ** of a Nominal-stem is also lengthened.

The whole of the phrase **अतो दीर्घो यञ्** is understood here. Thus वृक्षाय, लक्षाय, वृक्षाभ्याम्, लक्षाभ्याम् ॥ But भाग्यभ्याम् where the stem ends in **इ**, and वृक्षस्य where the affix does not begin with a यञ् consonant.

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ बहुवचने, झलि, एत् ॥
वृत्तिः ॥ बहुवचनं झलारीं सुपि परतो ऽकारान्तस्वाङ्गस्य एकारदेशो भवति ॥

103. Before a case-ending beginning with **भ्** or **स्** (lit. a झल् consonant), in the Plural, **ए** is substituted for the final **अ** of a Nominal-stem.

As वृक्षेभ्यः, लक्षेभ्यः, वृक्षेषु, लक्षेषु ॥ Why in the Plural? Observe वृक्षाभ्याम् लक्षाभ्याम् ॥ Why before a case-affix beginning with a झल् consonant? Observe वृक्षाणाम् (the lengthening here is by VI. 4. 3). Why a case-affix? Observe यज्ञध्वम्, पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ओसि, च ॥
वृत्तिः ॥ ओसि परतोकारान्तस्वाङ्गस्य एकारदेशो भवति ॥

104. Before the case-ending ओस्, **ए** is substituted for the final **अ** of a Nominal-stem.

As वृक्षयोः (Gen. dual) स्, लक्षयोः स्, वृक्षयोः (Loc. dual) as वृक्षयोर्निधेहि लक्षयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ आङि, चें, आपः ॥
वृत्तिः ॥ आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यत । तस्मिन्नाङि परतश्चकारदेशो च भावन्तस्यास्यैकारदेशो भवति ।

105. Before the case-endings ओस् and before आ of the Instrumental, **ए** is substituted for the final **आ** of the Feminine-affix.

आङ् is the name given to the affix दा, the Ins. Sg. by the ancient grammarians. As खट्वा, मालया, खट्वाः, मालयी, बहुराजया, करीषगन्धया, बहुराज्या, करीषगन्धयाः ॥ Why the आ of the Feminine affix only? Observe कीलालपा ब्राह्मण कीलालपोः ब्राह्मणकुलयोः ॥ Where ever डी or भाप् is employed in Grammar, the mean the long forms ई and आ, and not when they are shortened, therefore, here, भक्तिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

The word कीलालपा is derived from कीलालं विवर्ति with the affix विच (II. 2. 74). In the Ins. Sing. the final आ is elided by VI. 4. 140. Had therefore आ only been used in the sūtra, instead of भाप्, there would have been ए substitution in the case of कीलालपा also; for the लोप् rule VI. 4. 140 would find its scope in कीलालपः पदय &c, and would be debarred here by the present sūtra.

The maxim **ह्रस्वाच्च षष्ठ्येऽशीर्षमहणम्** is necessary, because otherwise on the maxim of *sthānivadbhāva*, the short substitutes of **ङी** and **आप्** would also be included. In fact, in the sūtra prohibiting *sthānivad bhāva*, we find this *artika* **ह्रस्वाच्च षष्ठ्येऽशीर्षः** "A short (not long) substitute of **ङी** and **आप्** is not *sthānivat*".

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ सम्बुद्धौ, च ॥

वृत्तिः ॥ आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एव भवति ॥

106. **ए** is substituted for the final **आ** of a Feminine stem, in the Vocative Singular.

As **हे खट्वे, हे बहुराजे, हे कारीषगन्धे ॥**

अम्बार्थेनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अम्बार्थे, नद्योः, ह्रस्वः ॥

वृत्तिः ॥ संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति, संबुद्धौ परतः ॥

वार्तिकम् ॥ उलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥

वार्तिकम् ॥ ततो ह्रस्वो वा डिंसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दस्येव ह्रस्व स्वमिष्यते ॥ मातृणां मातच् पुत्रार्थमर्हते ॥

107. A short vowel is substituted in the Voc. Sg. for the **आ** of the feminine, in the sense of 'mother, mother-lear', as well as for the long vowel of the Feminines called *Nadi* (I. 4. 3 & c).

As **हे अम्ब ! हे अक् ! हे अल ! हे कुमारि ! हे शार्ङ्गरवि ! हे ब्रह्मबन्धु ! हे वीरवन्धु !**

Vart:—Prohibition must be stated when the endearing terms denoting mother have an uncombined **उ**, **ल** or **क**, as **हे अम्बाडे ! हे अम्बाल ! हे अम्बिक !** But **हे पक्क** and **हे अल** where the **ल** and **क** are conjunct.

Vart:—Optionally so in the Veda: as **हे अम्बाड !** or **हे अम्बाडे ! हे अम्बाल !** or **हे अम्बाले, हे अम्बिक ! हे अम्बिके ॥**

Vart:—A feminine stem formed with the affix **तल्** optionally becomes short before the Loc. Sg. and Voc. Sg. As **देवते भक्तिः** or **देवतायां भक्ति, हे देवत !** or **हे देवते ॥** This shortening takes place in the Veda only.

Vart:—In a *Bahuvrihi* compound ending with **मातृ**, there is substituted **मात** for **मातृ** in the Voc. Sg. when the word means a son worthy of such a mother. As **हे गार्गामाते !** = **माता ध्यवदशमर्हति क्षाघनीयत्वाद् यः पुत्रः ॥** This debar the कृप् affix of V. 4. 153. The च् of **मातच्** makes the final acute.

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वस्य, गुणः, ॥

वृत्तिः ॥ संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः ॥

108. For short **इ** and **उ** final in a nominal-stem, a *guṇa* is substituted in the Vocative Singular.

As **हे अग्ने, हे शबो, हे पयो ॥** But there is no *guṇa* in **हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु,** because **इ** and **ऊ** were shortened specifically, and to substitute *guṇa* for them

would make their shortening a useless operation. Moreover, had guṇa been intended in the case of these nadī words, the sūtra would have been अन्वाधानाद्गुणः

२ नदीह्रस्वयोगुणः ॥

असि च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ असि, च ॥

वृत्तिः ॥ असि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ असादिषु छन्दसि वाचचनं प्राक् णौ चङ्गुपधाया ह्रस्व इत्येतस्मान् ॥

109. Before the affix अस् of the Nom. Pl., Guṇa is substituted for the final short vowel of a nominal stem.

As भग्नयः, वायवः, पटवः, धेनवः, बुद्धयः ॥

Vṛt:—All these rules upto the end of this chapter are of optional application in the Veda. As भग्न्ये or भग्न्य, पूर्णा र्वि or पूर्णा र्वी, अथा शतक्रत्वः or शतक्रत्वः, पश्ये भृत्यः or पशये भृत्यः, किकिरीष्या or किकिरीषिना ॥

The forms र्वि and र्वी could have been regularly obtained by the optional use of डीष् (कृषिकाराशक्तनः) ॥ शतक्रत्वः is formed by adding अस् to शतक्रत् with-out guṇa of उ, and उ being changed to ङ् ॥ The rule of lengthening the prior vowel (VI. 1. 102) which would have otherwise come, in the absence of guṇa does not take place, as a Vedic option (VI. 1. 106). किकिरीष्या is the Instrumental singular, the ना of VII. 3. 120 does not come. The word किकिरीषि is formed by Uṇādi nipātan (कृषिधृषि &c Uṇ IV. 56).

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ ऋतः, ङि, सर्वनामस्थानयोः ॥

वृत्तिः ॥ गुण इति वर्तते ऋकारान्तस्याङ्गस्य डौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति ॥

110. Guṇa is substituted for the final ऋ of a stem, in the Locative singular and in the Strong cases.

As मातरि. पितरि. भ्रातरि, कर्तारि; मातरौ, पितरौ, भ्रातरौ, कर्तारौ, कर्तारः ॥ For the long in कर्तारौ and कर्तारः see VI. 4. 11. The त् in ऋत् is for the sake of facility of utterance.

Because before ङि and strong cases, it is impossible for a stem to end in a long vowel ऋ nor a dhātu noun can so come, since in that case, long ऋ would be changed to इर by VII. 1. 100, and in forms like कर्तुमि there is गुप् ॥

घेङिति ॥ १११ ॥ पदानि ॥ घेः, ङिति, ॥

वृत्तिः ॥ छान्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति ॥

111. For the इ and उ of the stems called घि (I.4.3.) Guṇa is substituted in Dative, Ablative and Genitive Singular.

As भग्नये, वायवे, भग्नेः, वाय्वे, (VI. 1. 110). Why of घि stems? Observe सख्ये, पत्ये ॥ Why in the Singulars of the Dat. Abl. and Loc. only? Observe अग्निः न्वाग् ॥ The word case ending (घुषि) is understood here also, as the counter-examples are पट्टी, कुरुतः ॥

The word पट्टी is formed by adding डीष् to पट् (IV. 1. 44). डीष् is not a case-affix, though it is ङित् and is added to पट् which is घि ॥ कुरुतः is no proper example: for though तस् which is added to कुरु, is ङित्, it is only so by antideśa (सार्वभानुकमपित्), and moreover कुरु is not घि ॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ आट्, नद्याः, ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्तावङ्गादुत्तरस्य क्तितः प्रत्ययस्याङागमो भवति ॥

112. The augment आट् is added to the case-endings of the Dat. Abl. and Gen. Sg. after the stem called Nadi (I. 4. 3. &c.).

As कुमायै, कियोयै, ब्रह्मबन्धे, धीरबन्धे, कुमायाः, कियोयाः, ब्रह्मबन्धाः, धीरबन्धाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ याट्, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तावङ्गादुत्तरस्य क्तितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति ॥

113. The augment याट् is added to the Dat. Abl. and Gen. Sg. after a Feminine stem ending in आ ॥

As खट्वायै, बहुराजायै, कारीषगन्ध्यायै, खट्वायाः, बहुराजायाः, कारीषगन्ध्यायाः ॥ But in the compound अतिखट्वा, (from खट्वाभक्तिक्रान्तः), this rule does not apply, on the maxim इषाद् ग्रहणेऽशीर्षः as the आ has been shortened here. Even when the word अतिखट्वा assumes the form अतिखट्वा in the Dative by VII. 3. 102, the affix does not take the augment याट्, because this long आ is a lākṣaṇika आ only, while the आ of the sūtra is a pratipadokta (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदस्यैव) ॥

सर्वनाम्नः स्याट्स्वश्च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ सर्वनाम्नः, स्याट्, ह्रस्वः च, ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनाम्न आबन्तावङ्गादुत्तरस्य क्तितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति ॥

114. After a Pronominal stem ending in long आ of the Feminine, the Dat. Abl. and Gen. Sg. receive the augment स्याट् and the आ of the stem is shortened.

As सर्वस्यै, विश्वस्यै, यस्यै, तस्यै, कस्यै, भवस्यै, भवत्याः, सर्वस्याः, विश्वस्याः, वस्याः, तस्याः, ज्ञास्याः, मन्वस्यै मन्वस्याः ॥

But अनुस्यै where the stem does not end in long आ of the Feminine.

विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ विभाषा, द्वितीया, तृतीयाभ्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य क्तितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति ॥

115. After द्वितीया and तृतीया the Dat. Abl. and Gen. Sg. may optionally get the augment स्याट् before which the आ is shortened.

As द्वितीयस्यै or द्वितीयायै; तृतीयस्यै or तृतीयायै, द्वितीयस्याः or द्वितीयायाः, तृतीयस्याः or तृतीयायाः ॥

केराक्षयाक्षीभ्यः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ केः, आम, नदी, आप्, नीभ्यः, ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्तावङ्गादुत्तरस्य क्तितः प्रत्ययस्य केराक्षयाक्षीभ्यो भवति ॥

116. For the ending इ of the Loc. Sg. there is substituted आम, after a stem called Nadi (I. 4. 3. &c), after the Feminines in आ, and after नी ॥

As कुमार्याम्, किशोर्याम्, गौर्याम्, ब्रह्मबन्ध्याम्, धीरबन्ध्याम्, खट्वाय्याम्, बहुराजाय्याम्, काश्यामन्याय्याम्, नी-ग्रामण्याम्, सेनान्याम् ॥

The word ग्रामणी is formed by क्तिप् affix added under III. 2. 61, the ञ् is changed to ण by अय ग्रामाभ्याम्; and the यण् substitute in the Locative is by VI. 4. 82.

इदुङ्ग्याम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ इत्, उङ्ग्याम्, ॥
वृत्तिः ॥ इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य ङेरादेशो भवति ॥

117. After the Feminine nadi words ending in इ and उ short, आम् is substituted for the इ of the Loc. Sg.

As कृत्याम्, धेन्वाम् ॥ See I. 4. 6.

The word नदी is understood here also. Obj. If this be so, it is not really separate sūtra, because it is included in the last, and these forms could be obtained by the last sūtra : so that we ought to make only one sūtra of 117 and 118, as इदुङ्ग्यामौत् ॥ Ans. We could not have done so, for then in the case of कृति and धनु, the औ would have come and not आ, in this way. The आम् would have found scope in nadi words like कुमार्याम्, the औ would have undisputed scope in पत्न्यौ and सख्यौ; but in the case of कृति when getting the designation नदी the औ would have come, being subsequently taught, and the form would have been कृत्यौ instead of कृत्याम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ औत् ॥
वृत्तिः ॥ इदुङ्ग्यामुत्तरस्य ङेरीकारदेशो भवति ॥

118. After a stem ending in इ or उ short, and which is not a Nadi or a Ghi, औ is substituted for the इ of the Loc. Sg.

As सख्यौ, पत्न्यौ ॥

In the case of नदी words आम् is taught by the previous sūtras, in the case of चि words औ preceded by अ substitution of चि letters will be taught in the next sūtra, so by the rule of exclusion, the present sūtra applies to words other than nadi and ghi.

अवधेः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ अत्, च, धेः, ॥
वृत्तिः ॥ औदिति वर्तेते चिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरीकारदेशो भवति तस्य च चेकारदेशो भवति ॥

119. After a Ghi (I. 4. 7) stem ending in short इ or उ, औ is substituted for the इ of the Loc. Sg. and अ is substituted for the final of such Ghi stem.

As अग्नौ, वायो, कृतौ, धेनौ, पदौ ॥ The short अ is substituted, in order to prevent the दाप् affix in the Feminine. Those who read 118 and 119 combined as औत्च धेः translate it thus: "After every other stem ending in इ and उ (i. e. which is not a Nadi), औ is substituted for the Locative Singular इ, where the अ is substituted for the final of such Ghi stems." They do so on the analogy of the sūtra कर्तुः क्यङ् सलोपश्च (III 1. 11).

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आङः, ना, अ स्त्रियाम् ॥
वृत्तिः ॥ घेरुत्तरस्याङो नामावो भवति अस्त्रियाम् ॥

120. ना is substituted for the ending आ of the Instrumental singular, after the Ghi stems, when they are not Feminine.

As अग्निना, वायुना, पटुना ॥ Why do we not say आङो ना पुंसि 'ना is substituted for आ in the Masculine'? Ans. In order to form the neuter Instrumentals also, as अपुना, जतुना ॥ Obj. These can be formed by the augment नुम् under rule VII. 1. 73, and not by the ना of this sūtra. Ans. But अपुना will not be so formed as अपुना ब्राह्मणकुले ॥ Because नु substituted for रस् of अदस् VIII. 2. 80 is considered as asiddha or non-existent (VIII.2.1) for the purposes of the application of VII. 1. 73, and as अनु cannot take नुम्, it will take ना by this rule. Why do we say "not in the Feminine?" Observe कृत्या, धेन्या ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER FOURTH.

जौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ पदानि ॥ जौ, चङि, उपधायाः, ह्रस्वः, ॥
वृत्तिः ॥ भङ्गस्येति वर्ज्यते चङ्परं जौ यङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ उपधाह्रस्वस्य जौनिच्युपसंख्यानम् ॥

1. A short is substituted for the vowel, standing in a penultimate position, in the Causative stem, when the affix चङ् (sign of the Reduplicate Aorist of the Causatives) follows.

As भञ्जीकरन्, भञ्जीहरन्, भलीलवन्, भपीपठन् ॥ Here the rules of reduplication and shortening of the penultimate both present themselves simultaneously. The rule about shortening, being subsequent in order, is applied first, and then the reduplication takes place. Thus कारि + भन् = कार् + भन् (जि being elided VI. 4. 51) = कर् + भन् (shortening VII. 4. 1) = चकर् + भन् (VI. 1. 11) = चिकर् + भन् (VII. 4. 93, 79) = चीकरन् (VII. 4. 94). The necessity of maintaining this order will appear from the following considerations. The Causative stem of भट् is भाटि; the Aorist of which is भाटि + चङ् + न् = भाट् + भन् (VI. 4. 51). Now if reduplication took place first we shall have भाटिद् + भन् (I. 1. 59 the elided इ will be present for the purposes of reduplication) and as the penultimate is short already, the form will be भाटिदन्, which with the augment भ will be भ + भाटिदन् = भाटिदन् ॥ This is a correct form, so far as it goes; but when the augment is elided in connection with the negative ना, the form will be ना भवान् भाटिदन्, the correct form however is ना भवान् भाटिदन् with a short भ, which can be formed if we shorten first and then reduplicate, as भाट् + भन् = भट् + भन् = भटिद् + भन् = भटिदन्, which with the augment भ, will be भाटिदन् ॥ In fact, though the reduplication of the second syllable (VI. 1. 2) is a *nitya* rule, because it applies even where a penultimate is shortened and where not, yet the rule about shortening takes effect first, because the author has himself indicated this, by making the root

भोज have an indicatory **क्व** in the Dhātupāṭha (See VII. 4. 2 about क्विन् verbs). For had the reduplication taken place first in the case of भोज् (Bhu. 482), as भोजिन्, there would be no long vowel to be shortened, and there would be no necessity of the prohibition (VII. 4. 2).

Obj: Why do we say 'in the Causative'? The **क्व** Aorist is formed of Causatives only (See III. 1. 48), the only exceptions being the simple roots **भि**, **हु**, **घृ**, **धे** and **भि**, none of which have any vowel in the penultimate and **कृ** and **गृ** have already short upadhā. The sūtra **क्वङ्युपधाया ह्रस्वः** would have been enough. Ans. Had the sūtra been, as proposed, then it would have meant, 'that which is penultimate when **क्व** follows, should be shortened'. Therefore in the Aorist of the Causative of **लृ**, we have **लृ + नि + क्व - l - नृ = लृ + इ + भन्** here the penultimate *with regard* to **क्व** is **इ**, which would be shortened, debarring Vṛiddhi and **भा** substitute, and there would have come the **वक्** substitute instead. But that is not the case. We have **अलीलवन्**, and not **अल्लुवन्** ॥ Similarly, in the Aorist of the Causative of **हृ**, we shall have **हृ + इ + भन्**, and **भा** being shortened we have **हृ + इ + भन्**, so that we cannot add the augment **पुक्** (VII. 3. 36), and form **अरीवपन्** ॥ And the forms like **अपीवचन्** (**पच् + इ - l - भन्**) would not at all admit of shortening.

Why do we say when **क्व** follows? Observe **कारयति**, **हारयति** where there is no shortening in the Present Tense. Why do we say of the penultimate? Observe **अचकारुषन्** from **कारुष**, and **अववाञ्छन्** from **वाञ्छ**, where the penultimate being a consonant, there can be no shortening. Had the word penultimate been not used, the vowels of these would be shortened. And the word 'upadhā' is also absolutely necessary for the sake of the subsequent sūtras like VII. 4. 4, and it prevents shortening in the above case, which would have otherwise taken place, on the maxim **येन नाम्बन्धानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्** which qualifies I. 1. 67.

Vṛt:—The rule of shortening of the penultimate applies to the **क्व** Aorist of the Causative of the Causative i. e. to the double Causative even. Thus **अपीवचन्** (= **वादितावन्तं प्रयोजितवान्**) **वीणां परिवाक्केन** ॥ Otherwise **वादि + इ + भन् = वाद् + इ + भन् = वाद् + ० + भन्** ॥ Here the elided **इ** being sthanivat, will prevent shortening, or because the stem has lost a simple-vowel (**ह्रस्वोपिन्**), it will not be shortened. The present *vārtika* makes it so however.

नागोपिशास्त्रवृदिताम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ न, अक्, लोपि, शास्त्र, ऋदिताम् ॥

वृत्तिः ॥ अग्नोपिनामङ्गानां शास्त्रवृदितां च जौ क्वङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ॥

2. The shortening of the penultimate of the stem, before the causative affix, in the reduplicated-Aorist, does not take place, when it is a (Denominative) stem, which has lost

a simple (end vowel of the Nominal-stem), before the Causative sign and also not, when it is the verb शास्, or a root which has an indicatory ऋ ॥

The word अग्लोपिन् means literally a stem, in which a simple vowel (अन् pratyāhāra) or a portion containing an अक् vowel has been dropped. As the final vowels of Denominative stems are so elided before the Causative sign, the sūtra has been translated accordingly. Thus अममालन् = मालामाख्यन्; अममातरन् = मातरमाख्यन्, अत्यरराजन् = राजानमतिक्रान्तवान्, अन्वलुलामन् = लोमान्यनुसृष्टवान् ॥ Where a simple अक् vowel alone is elided, as in the case of माला, there the elided अ being sthānivat, would prevent the shortening, the मा of मा not being there considered penultimate. So that अग्लोपिन् could be spared from the sūtra, since the sthānivad-bhāva would prevent shortening. But where an अक् vowel plus a consonant is dropped, as in राजन् and लोमन्, there the sthānivad-bhāva does not apply (I. 1. 57), hence the necessity of employing the term अग्लोपिन् in the sūtra. Similarly अवासासन् with वास्; and अववाधन् from वाध्, अववाचन् from वाच्, and अडुडौकन् from डौक् ॥ See III. 1. 21 and 25.

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ भ्राज, भास
भाष, दीप, जीव, मील, पीडाम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां औ चङ्युपधाया इत्यो भवत्यन्यतरस्याम् ॥
वार्तिकम् ॥ काष्वादीनां वेति वक्तव्यम् ॥

3. The shortening of the penultimate of the Causative stem, in the reduplicated Aorist, is optional in the following:—bhrāj, bhās, bhāsh, dīp, jīv, mīl and pīḍ.

As अविभ्रजन् or अवभ्राजन्, अवीमसन् or अवभासन्, अवीमचन् or अवभाषन्, अवीविपन् or अविदीपन्, अजीजिवन् or अजिजीवन्, अमीमिलन् or अमिमीलन्, अपीपिडन् or अपिपीडन्. The Dhātupāṭha reads भाञ् (Bhu. 194) and भास् (Bh. 655). The indicatory क् is unnecessary and not countenanced by Pāṇini, as shown in this sūtra. Had they been क्विन्, they would have been governed by the last aphorism.

Vdt:—The words क्राञि, वाञि, राञि, हेडि, लोपि should be enumerated: as अव्यकाजन् or अवीकजन्, अरराजन् or अरीरजन्, अवाभाजन् or अविभाजन्, अवभाजन् or अवीमजन्, अजीहिजन्, अजिहिजन्, अलुलोपन् or अलूलुपन् ॥

लोपः पिबतेरीष्वाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ पदानि ॥ लोपः, पिबतेः, ईन्, च, अभ्यासस्य ॥
वृत्तिः ॥ पिबतेरङ्गस्य औ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्वकारादेशो भवति ॥

4. The penultimate vowel, in the Causative stem of पा 'to drink' is elided in the Aorist, and for the vowel of the Reduplicate there is substituted long ई ॥

As पा + जि + भन् = पाप् + इ + भन् (VII. 3. 37) = पाप् + भन् (VI. 4. 51) = पप् + भन् (VII. 4. 8) = पप् + भन् (I. 1. 59) = पीप्यन् (VII. 4. 4). Thus अपीप्यन्, अपी-
यताम्, अपीप्यन् ॥ When the penultimate आ is elided, there remains प् which
cannot be reduplicated as having no vowel, but the elided आ is considered as
sthānivāt and thus पा is reduplicated. Sūtra VII. 4. 80 establishes by impli-
cation the principle that the substitutes caused by जि are sthānivāt. Thus
पृ + जि = भावि; in reduplicating, this भा will not be reduplicated, but भू, as भुभावि,
पृ = भू by sthānivād-bhāva.

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तिष्ठतेः, इत् ॥

वृत्तिः ॥ तिष्ठतेरङ्गस्य जौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति ॥

5. Short इ is substituted for the penultimate vowel of the Causative stem of स्था in the Aorist.

Thus अतिष्ठिपन्, अतिष्ठिपताम्, and अतिष्ठिपन् ॥ The form is thus evolved.
स्था + जिप् + भन् = स्थाप् + इ + भन् (VII. 3. 36) = स्थाप् + भन् (VI. 4. 51) = स्थिप् + भन्
(VII. 4. 5) = तिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥ पदानि ॥ जिघ्रतेः, वा ॥

वृत्तिः ॥ जिघ्रतेरङ्गस्य जौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति ॥

6. Short इ is optionally substituted for the penul-
timate vowel of the Causative stem of घ्रा in the Aorist.

As अजिघ्रिपन् or अजिघ्रपन्, अजिघ्रिपताम् or अजिघ्रपताम्, अजिघ्रिपन् or अजिघ्रपन् ॥
Thus घ्रा + जि + भन् = घ्राप् + इ + भन् (VII. 3. 36) = घ्रिप् + इ + भन् (VII. 4. 6) = घ्रिप् +
भन् (VI. 4. 51) = जिघ्रिपन् ॥ When इ is not substituted, आ is shortened by VII.4.1.

उज्झृत् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ उः, झृत् ॥

वृत्तिः ॥ जौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति ॥

7. Short ऋ is optionally substituted for the penul-
timate ऋ and ॠ of a Causative stem, in the reduplicated
Aorist.

This debars the इर् (VII. 3. 101), अर् (VII. 3. 86), and आर् (VII. 2. 114)
substitutes. Thus अचिकीर्तन् (VII. 1. 101) or अचिकीर्तन् from कृन् (Chur 111): अव-
वर्तन् (VII. 3. 86), or अवीवृत्तन्; अममार्जन् (VII. 2. 114) or अमीवृजन् ॥ Though the
इर्, अर् and आर् substitutes are antarāṅga operations, they are prohibited by
the express text of this sūtra. The short ऋ is substituted even for a long
क्: the त् of क्त् shows that, as in अचीकृतन् (VIII. 2. 77). In fact, this ऋ
substitute does not take place after the operations of इर्, आर् and अर् substi-
tutions have taken effect, but it is a form which suspends the operation
of all those rules.

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये जौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम् ॥

8. Short ऋ is invariably substituted in the Veda, for the penultimate अ or ऋ of a Causative stem, in the Reduplicated Aorist.

As अवीवृधन्, अवीवृधताम् and अवीवृधम् ॥

द्वयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ द्वयतेः, दिगि, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ द्वयतरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति ॥

9. दिगि is substituted for वे (द्वयते), in the Perfect.

As अव विग्ये, अव विग्याते, अव विग्यिह ॥ The root वेह् 'to protect' (Bhu. 1011) is to be taken, and not द्ये 'to give' (Bhu. 510), for that root forms its Perfect by आम् (Periphrastic Perfect) as taught in III. 1. 37. The substitute दिगि debarb reduplication.

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ पदानि ॥ ऋतः, च, संयोग-आदेः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः ॥

वार्तिकम् ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधमहणं कृमयं कर्तव्यम् ॥

10. A root ending in short ऋ, and preceded by a conjunct consonant, gets Guṇa in the Perfect.

As सस्वरतुः, सस्वरह from स्वर, दध्वरतुः, दध्वरह from ध्व, सस्मरतुः, सस्मरह from स्म ॥ Why do we say ending in ऋ? Observe चिषियतुः, चिषियुः ॥ Why do we say beginning with a conjunct consonant? Observe चक्रतुः, चक्रुः ॥ This sūtra ordains Guṇa where there was prohibition by I. 2. 5 read with I. 1. 5. But this does not debar the Viddhi caused by णच् (VII. 1. 115). In fact, that prior rule supersedes this posterior rule, as सस्वार, दध्वार, सस्मार ॥ The word लिटि is to be supplied in the sūtra, the rule does not apply to Nishṭhā &c., as स्मृतः, स्मृतवान् ॥

Vārt:—For the sake of कृम्, the guṇa should be stated even where the double-consonant is in the penultimate position and not in the beginning. As संचस्करतुः, संचस्करहः ॥ See VI. 1. 135. On the maxim पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण 'a root is first developed fully and then the preposition is added to it', we first develop कृ in the Perfect by reduplication, which gives us चक्रुः + अतुस्, then we add the preposition as संचक्रुः + अतुस्, then we add सुद् though the reduplicate intervenes, by VI. 1. 136 and 137, as संचस्क्रुः-अतुस्, now the root assumes a form in which the penultimate begins with a double consonant, and applying the vārtika we make guṇa, and get संचस्करतुः ॥

It is by this consideration that in संस्कृषीह, वपस्कृषीह, the सुद् augment being Bahiranga and consequently considered as non-existent (asiddha), there is no इद् augment added by VII. 2. 43.

ऋच्छत्युताम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ ऋच्छति, ऋ, ऋताम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋच्छतेरङ्गस्य ऋच्छेतस्य ऋकारान्तात् च लिटि परतो गुणो भवति ॥

11. There is guṇa in the Perfect of अच्, ऋ and roots ending in long ऋ.

As आनर्च्छ, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः from अच्, आर, आरतुः, आरुः from अ, and निचक्रतुः, निचक्रुः, निजगरतुः, निजगरुः from कृ and गृ ॥ अच् not having a light vowel in the penultimate, would not have received guṇa by VII. 3. 86, this sūtra ordains it; roots in long अच् never received guṇa, but इर् substitution; this ordains guṇa. The Vṛddhi of VII. 2. 115 supersedes this rule, within its own jurisdiction, a prior superseding the posterior: as निचकार, निजगर ॥

शृद्धिं ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ पदानि ॥ शृ, दृ, प्राम, ह्रस्वः, वा, ॥
वृत्तिः ॥ शृ दृ पु इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वा भवति ॥

12. In शृ, 'to injure' (IX. 18) दृ 'to tear' (IX. 23) and पु 'to protect' (IX. 19) the vowel may optionally be shortened in the Perfect.

As वि शश्रुतुः by shortening or वि शशरतुः, by guṇa, which prevents ए and abhyāsalopa (VI. 4. 126) वि शश्रुः or विशशरुः, विश्रुतुः or विशरतुः, विश्रुः or विशरुः; निषप्रतुः or निषपरतुः, निषप्रुः or निषपरुः ॥ Why is the word 'short' made optional in the sūtra, and not the word 'guṇa'; for in the absence of guṇa, the long अच् would have become ए before अतुः by यणादेशः, and we would have got the forms विशश्रुतुः, विशश्रुः by the regular rules of 'sandhi'? The word 'short' is used in the sūtra, in order to debar the इर् and उर् alternatives. Had the sūtra been "शृ दृ प्रां वा" the alternative examples would have been with इर् (VII. 1. 101) as शिशिरतुः शिशिरुः and उर् (VIII. 2. 77) as पिपुतुः ॥ Some say this sūtra is unnecessary. The above forms like वि शश्रुतुः, विशश्रुः, &c. can be regularly obtained from the roots आ 'to cook', आ 'to abuse', and प्रा 'to fill' and as the roots have many other senses, besides those assigned to them in the Dhātupāṭha, the roots आ, आ and प्रा will give the meanings of शृ, दृ, and पु ॥ If that were so, the form विशश्रुवान् with the affix क्तु could not be formed, for we should have either विशश्रुवान् from शृ root or विशश्रुवान् from आ root but never विशश्रुवान् ॥ So the rule about shortening is necessary.

केऽणः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ के, अणः, ॥

वृत्तिः ॥ के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति ॥

13. Before the affix क, the preceding आ, ई and ऊ are shortened.

As इका, (VII. 3. 47) कुमारिका, किशोरिका, ब्रह्मबन्धुका ॥ Why आ, ई and ऊ only? Observe षोका, नौका ॥ The words राका, धाका are irregular being formed by Uṇādi diversity, with the affix क added to रा and धा (Uṇ III. 40) By the following sūtra, the rule does not apply to the affix क्; it therefore implies that क् is governed by this rule, though it has the anubandha न् ॥ Kātyāyana would confine this rule to the Taddhita क, and not the कृ of the

Uṇādi, as राका, धाका; but Uṇādi words are not derivatives (उणादयोऽन्युत्पन्नाणि प्रातिद्विकानि), and hence no necessity of reading Taddhita into the sūtra.

न कपि ॥ १४ ॥ पदानि ॥ न, कपि, ॥

वृत्तिः ॥ कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति ॥

14. But before the samāśanta affix कप् coming after Bahuvrīhi compounds, the अण् vowels are not shortened.

As बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः, बहुवधूकः, बहुलक्ष्मीकः ॥ The shortening ordaine by I. 2. 48 even does not operate when कप् follows.

For had there been upasarjana shortening (I. 2. 48), the present sūtra would be useless. Therefore, the very existence of this sūtra debars every sort of shortening. Obj. The present sūtra would not be useless, for it will find scope where there is no shortening of the upasarjana by I. 2. 48: namely before non-feminine affixes, as बहुवधागूकः; but there should be shortening in feminine affixes. Ans. The shortening of I. 2. 48 will not take place before कप् affix. Because the affix कप् will first be added to the second member in the sense of the compound, and then the word so ending in कप् will be compounded with the first member. So there is no *prātipadika* left which ends in a feminine affix, and therefore I. 2. 48, does not apply, because the *prātipadika* now left is one ending in the affix कप् and not in a feminine affix.

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ आपः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् ॥

15. Optionally the feminine stem in आ is not shortened before कप् ॥

As बहुलक्ष्मीकः or बहुलक्ष्मीकः, बहुलक्ष्मीकः or बहुलक्ष्मीकः ॥

ऋदृदो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ ऋ, दृशः, अङिः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ ऋदृर्णान्तानां दृशोश्च अङि परतो गुणो भवति ॥

16. Guṇa is substituted for the vowel of the root, before the affix अङ्, in the roots ending in ऋ or ॠ, as well as in दृश् ॥

As शक्याहयुक्कोऽकारन्, अहं तेभ्योऽकारं नम, अस्मरन्, आरन्, अवर्षन्, अवर्षनाम्, अवर्षन् ॥ The affix अङ् means the Aorist-character अङ् of which the above examples are given. It also is the kṛit-affix (III. 3. 104), of which we have ऋ - अरा ॥

The word अस्मरन् is अङ् Aorist formed from कृ by III. 1. 59. The word अवर्षन् is from वृ (III. 1. 56), अवर्षन् by VI. 1. 57.

अस्यतेऽयुक् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अस्यतेः, युक्, ॥

वृत्तिः ॥ अस्यतेऽङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतः ॥

17. The stem अस (अस्यते) gets the augment शुक् before this Aorist अङ् ॥

As आस्थत्, आस्थताम्, आस्थन् ॥ See III. 1. 52.

श्वयतेरः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ श्वयतेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ श्वयतेरङ्गस्याकारदेशो भवत्यङि परतः ॥

18. The अ is substituted for the final of श्वि in the अङ् Aorist.

As अश्नत्, अश्नताम्, अश्नन् ॥ For the अ of the stem and the अ of the affix, there is the single substitute of the last by VI. 2. 97. See III. 1. 58.

पतः पुम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ पतः, पुम् ॥

वृत्तिः ॥ पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः ॥

19. The augment प् is added after the vowel of the root पत् in the अङ्-Aorist.

As अपतत्, अपतताम्, अपतन् ॥ The पत takes the अङ् Aorist as it has an indicative क् in the Dhātupāṭha (III. 1. 55).

वचउम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ वचः, उम् ॥

वृत्तिः ॥ वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति ॥

20. The augment उ is added after the अ of वच् in the अङ्-Aorist.

As अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् ॥ See III. 1. 52.

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शीङः, सार्वधातुके, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति ॥

21. For the vowel of शी, there is substituted guṇa, when a Sârvadhâtuka affix follows.

As शेते, शयाते, शेरते, but शिद्ये before the ârdhadhâtuka affix (III. 4. 115). Though these sârvadhâtuka affixes were ङित (I. 2. 4) and would not have caused guṇa (I. 4. 5), they do so by virtue of the present sūtra. The word शीङ् is read in the sūtra with the anubardha ङ्, in order to indicate that the rule does not apply to यङ् लुक् as शोशीतः, शेद्यति ॥

अयङ् यि कङिति ॥ २२ ॥ पदानि ॥ अयङ्, यि, कङिति, ॥

वृत्तिः ॥ यकारसौ कङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति ॥

22. Before an affix beginning with य् and having an indicative क् or ङ्, there is substituted अय् for the ई of शी ॥

As शय्यते with बक्, प्राशय्यते with बङ्, प्रशय्य and उपशय्य with ल्यप् which being the substitute of क्स्या is कित् ॥ But शिद्ये where the affix is ए, and शेद्यत् where the affix is ल् (neither कित् or ङित्) ॥

उपसर्गाङ्गस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ उप सर्गात्, ह्रस्वः, ऊहतेः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादुत्तरस्य ऊहनेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकाराद्यो कृत्तिः ॥

23. The short is substituted for the ऊ of ऊह् when a Preposition precedes it, and an affix beginning with य् with an indicatory क् or ऊ follows.

As सयुज्यते, प्रत्युज्यते, सयुज्य, अभ्युज्यते, अभ्युज्य ॥ But ऊज्यते without Preposition. Why do we say of ऊह्? Observe समीह्यते ॥ Why do we say 'before य' ? Observe समूहितम् ॥ Why do we say having indicatory क् or ऊ? Observe अभ्युज्यः with यत् ॥ Of course the shortening takes place of ऊ (or अण् vowel, the word अण् being understood here from VII. 4. 13), and not when it assumes the form ओ, as आ ऊज्यते = ओज्यते, समीह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ पदानि ॥ एतेः, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकाराद्यो कृत्तिः परतो ह्रस्वो भवति ॥

24. The short is substituted for the vowel of the stem इ (एति) before the augment यास् in the Benedictive, when a Preposition precedes it.

As उदियात्, समियात्, आन्वियात् ॥ This is an exception to the following sūtra by which a long would have been substituted. But ईयात् without a Preposition. The अण् (VII. 4. 13) is understood here also. Therefore ए form of इ will not be shortened, as आ-न-इयात् = एयात्, समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अकृत्, सार्वधातुकयोः, दीर्घः, ॥

वृत्तिः ॥ अकृत्कारं असार्वधातुक्यकारं च कृत्तिः परतोऽन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

25. A long is substituted for the final vowel of the stem, before an affix beginning with a य् having an indicatory क् or ऊ, when it is not either a Kṛit or a Sārvadhātuka affix.

Thus वृषायते, सुखायते, and दुःखायते with the Denominative affix क्यङ् according to III. 1. 12 and 18. वीर्यायते and स्मृयते with the Passive यक्, चेचीयते and तोद्वीयते with the Intensive वृक्, and वीर्यात and स्मृयात in the Benedictive (See III. 4. 116). But प्रकृत्य and प्रहृत्य where the affix ल्यप् is kṛit, and had the vowel been lengthened by this subsequent rule, the antecedent तुक् augment would have been debarred (VI. 1. 71). And चिनुयान् and सुनुयान् where the Personal endings of the Potential are sārvadhātuka. The phrase कर्त्तित is understood in this sūtra, so there is no lengthening before non-kit and non-nit affixes, as, उरुया, धृषुया, formed by या under VII. 1. 39.

ध्रौ च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ ध्रौ, च ॥

वृत्तिः ॥ ध्रुमायवे परतोऽन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

26. A long is substituted for the final vowel of the stem, before the Adverbial affix ण्वि (V. 4. 50).

As शुची करोति, शुची स्यात्, शुची भवति, पटू करोति, पटू स्यात्, पटू भवति ॥ The च draws in the anuvritti of the phrase 'non-krit, and non-sârvadhâtuka' from the last sūtra, which though not of any direct use in this aphorism, is necessary for the sake of subsequent ones. See VII. 4. 32 for words ending in अ ॥

रीङ्कृतः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ रीङ्, ऋतः ॥

श्रुतः ॥ श्रुतिरिति वर्त्तते ॥ अकृतसार्वधातुकयोरिति अ ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृत्यकारेऽसार्वधातुके यकारे णि च परतो रीङित्ययमादेशो भवति ॥

27. री is substituted for the final short ऋ of a stem, before an affix beginning with य, when it is not a Kṛit nor a Sârvadhâtuka affix, and before the adverbial affix चिञ् ॥

The anuvritti of किङिति is, however, not understood in this sūtra; that of ल्यौ and अकृतसार्वधातुकयोः is present. Thus मात्रीयन्ति and पित्रीयति with क्यञ् (III. 1. 8), मात्रीयन्ते, पित्रीयन्ते with क्यङ् (III. 1. 11). चेक्रीयन्ते with यङ्, मात्रीभूतः with च ॥ The कित् and डित् not being understood here, we have पितुरागतं = पित्र्यञ् (IV. 3. 79), which is thus formed पितृ-ऱ-यन् = पित्री + य = पित्र्य-ऱ-य (ऱ being elided by VI. 4. 148). Why do we say short ऋ? Observe चेकीयन्ते, from कृ विक्षेपे, with यङ्, द्रवद् धातोः and हलिञ् lengthening. निजगित्यन्ते from कृ and गृ ॥

रीङ् शयग्लिङ्भु ॥ २८ ॥ पदानि ॥ रिङ्, श, यक्, लिङ् भु ॥

श्रुतिः ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादेशे असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति ॥

28. For the final short ऋ of a root, there is substituted रि, before the Present-character अ (श), before the Passive-character य, and before the augment यास् in the Benedictive.

The word लिङि in the aphorism is qualified by the phrase यकारादेशे असार्वधातुके ॥ A लिङ् affix which begins with a य and is not a Sârvadhâtuka, is necessarily the augment यास् of the Benedictive. Thus श-आ द्वियन्ते and आ द्वियन्ते (the य comes by VI. 4. 77). यक्-क्रियन्ते, द्वियन्ते ॥ लिङ्-क्रियान् and द्वियान् ॥ This short debars the long री of the last. The word non-Sârvadhâtuka being understood, the rule does not apply to the Potential, as बिभृयान् ॥ The यि (VII. 22) is understood here also, therefore when the Benedictive affix does not begin with य, the rule does not apply, as कृषीष्ट, हृषीष्ट ॥

गुणोत्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ गुणः, अस्ति, संयोगाद्योः ॥

श्रुतिः ॥ ऋतो यकि लिङि इति वर्त्तते ॥ शङ्ख्यबासंभवाम्नानुवर्त्तते ॥ गुणा भवत्यर्त्तेः संयोगाशीनाष्टकारान्तानां के परतो, लिङि च यकाराश्वसार्वधातुके ॥

29. Guṇa is substituted for the final ऋ in the root ऋ (अस्ति), and in those roots ending in ऋ, in which

the vowel is preceded by a conjunct consonant, when the Passive character यक् or the Benedictive augment यास् follows.

The words कृतः, यकि and लिङि are understood here. Not so the word वा as its anuvṛitti is impossible. Thus अर्थते, अर्थान्, स्मर्यते and स्मर्यान् ॥ This is an exception to I. 1. 5. In सं स्क्रियते and संस्क्रियान् (VI. 1. 135), there is no Guṇa, either because in स्क्र the augment स् is considered as Bahiranga and therefore asiddha, or because it is considered as no part of (or non-attached to) कृ, and therefore स् कृ is not a root beginning with a conjunct consonant. See however VII. 4. 10, where in forming संस्कारतुः, स्क्र is considered as a root beginning with a conjunct consonant. See also Mahābhāṣya on VI. 1. 135. The चि (VII. 4. 22) is understood here also; the Benedictive affix must begin with य, therefore not here स्वृषीष्ट, ध्वृषीष्ट ॥ The word non-sarvadhātuka is also understood here, the rule does not apply to the Potential, as इष्ट्यान्, there is ślu substitution of śap, reduplication, then there is इ substitution in the reduplicate by VII. 4. 77, then इयङ् by VI. 4. 78.

यङि च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ यङि, च ॥

वृत्तिः ॥ यङि च परतो अर्त्तेः संयोगादय कृतो गुणो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ न न्नाः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥

वा० ॥ हन्तेहिंसायां यङि ग्रीभावा वक्तव्यः ॥

30. Guṇa is substituted for the final ऋ of the root ऋ (अर्त्ति) and in those roots, ending in short ऋ, in which the vowel is preceded by a conjunct consonant, when the Intensive character यङ् follows.

As अरार्थते, सास्वर्थते, राध्वर्थते, सास्मर्थते ॥ The root कृ takes यङ् according to a Vārtika under Sūtra III. 1. 22, with Guṇa we have कृ-य-अर्थ ॥ By VI. 1. 2, the second member is reduplicated, in spite of the prohibition in VI. 1. 3, for according to Patanjali र् followed by य is not governed by that prohibition. So we have अर्थयर्थ, and according to VII. 4. 60, the य is dropped, and we have अर्थय, and by VII. 4. 83, we get अरार्थ ॥ This is an exception to I. 1. 5.

Vārt.—In the Intensive of हन् 'to kill', हनी is substituted for हन् as जेप्तीयते ॥ The substitute is with a long ह्, had it been with a short ह्, that might also have been lengthened by VII. 4. 25. Not doing so, however, indicates the existence of the maxim संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् "A rule is not universally valid, when that which is taught in it is denoted by a technical term". It is through this that स्वाययुजः is formed from स्वयम्; because the Guṇa taught by VI. 4. 146, does not take place here before the Taddhita affix अण्, in as much as that rule VI. 4. 146, is taught by employing the technical term गुणः in ओर्गुणः instead of ओतोर्गु, hence that rule is anitya, and we have उषङ् ॥

Why do we say when meaning 'to kill'? Observe अङ्घ्र्यते where it means to do.

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ ई, घ्रा, ध्मोः, ॥

वृत्तिः ॥ घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति ॥

31. Long ई is substituted for the vowel of the roots घ्रा and ध्मा in the Intensive.

As जेघ्रीयते, देघ्रीयते ॥ The long ई is for the sake of the subsequent sūtra, hort इ would have, by VII. 4. 25, given the same forms also.

अस्य च्चौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अस्य, च्चौ, ॥

वृत्तिः ॥ ई इति वर्तते अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्चौ परत ईकारादेशो भवति ॥

32. Long ई is substituted for the final अ or आ of a Nominal stem, before the Adverbial affix च्चि (V. 4. 50).

As शुक्ली करोति, शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् ॥ खट्वी करोति, खट्वी भवति and खट्वी स्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ क्यचि, च, ॥

वृत्तिः ॥ अस्थेति वर्तते क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ॥

33. Long ई is substituted for the final अ or आ of a Nominal stem, before the Denominative affix क्यच् ॥

As पुष्पीयति, घटीयति, खट्वीयति, मालीयति ॥ This is an exception to VII. 25. The separating of this aphorism from the preceding, is for the sake of the subsequent aphorism.

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ अशनाय, उदन्य, नायाः, बुभुक्षा, पिपासा, गर्द्धेषु, ॥

वृत्तिः ॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्धे इत्येतेष्वर्थेषु ॥

34. The Denominative roots अशनाय, उदन्य and नाया are irregularly formed, when they respectively mean 'to be hungry', 'to be thirsty', 'to be greedy'.

Thus अशनायति from अशन-+क्यच्, आ instead of ई; the other form being अशनायति who is not hungry at the time, but wishes to get food for some future occasion, and therefore when not meaning 'to be hungry'; उदन्यति 'he is thirsty', इ being substituted for उदक्; in any other sense we have उदकायति, who waits for purposes of bathing &c. धनायति 'he is greedy'; in any other sense, नीयति who is poor, and therefore wishes to get riches.

नचछन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ न, छन्दसि, अ, पुत्रस्य, ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये पुस्त्वभितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तन्न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अपुस्त्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥

35. In the Veda, the above rules causing lengthening, or the substitution of long ई for the final vowel of the stem, do not apply, except in the case of पुत्र ॥

Thus विषयुः, संस्वेर्युः, वेवाञ्जिगाति सुम्नुयुः ॥ But पुर्णयन्तः, सुसानवः (Rig VII. 96. 4).

Vārt.—It should be rather stated पुञ् and the rest: as जनयिन्तोऽन्वय ॥ See III. 2. 170, for the affix ङ् ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति, रिषण्यति, ॥

वृत्तिः ॥ दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्यन्ते ॥

36. In the Veda दुरस्यु, द्रविणस्यु, वृषण्यति and रिषण्यति are irregularly formed.

As अवियोना दुरस्युः, (= दुष्टीयति with the affix क्यच् added to दुष्ट), द्रविणस्यु विपन्यया (द्रविणीयति, here द्रविणस् is substituted for द्रविण similarly). वृषण्यति = वृषीयति (वृष् substituted for वृष) ॥ रिषण्यति = रिष्टीयति (रिष् substituted for रिष्ट) ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ अश्व, अघस्य, आत्, ॥

वृत्तिः ॥ अश्व अघ इत्येतयोः क्यच्चि परतः छन्दसि विषये आकारादेशो भवति ॥

37. In the Veda, long आ is substituted for the final of अश्व and अघ, before the Denominative क्यच् ॥

As अश्वायन्तो मघवन् (Rig VII. 32. 23), मा स्वा वृका अघायवो विवन् ॥ This also indicates that other words do not lengthen their vowel in the Veda before क्यच्, as taught in VII. 4. 35. See Vārtika to III. 1. 8. The word अघायु occurs in Rig I. 120. 7, 27; 3.

देवसुस्रयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ देव सुस्रयोः, यजुषि, काठके, ॥

वृत्तिः ॥ देव सुस्र इत्येतयोः क्यच्चि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ॥

38. Long आ is substituted for the final of देव and सुस्र before the Denominative क्यच् in Yajush Kāṭhaka.

As देवायन्तो यजमानाः सुस्रायन्तो हवामहे ॥ Why in the Yajus? Observe देवाञ्जिगाय सुम्नुयुः ॥ Why do we say in the Kāṭhaka? Observe सुम्नुयुरिदमासात् ॥

कव्यध्वरपृतनस्याचि लोपः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ कवि, अध्वर, पृतनस्यः, ऋचि, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यच्चि परतो लोपो भवति ऋचि विषये ॥

39. In the Rig Veda, the final of कवि, अध्वर and पृतना is dropped before the Denominative क्यच् ॥

As कव्यक्तः सुमनसः (not in the Rig Veda), अध्वर्यन्तः (not in this case in the Rig Veda). पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति (not in this connection in the Rig. Veda). The examples given above are of Kāśikā: according to Pro. Bohtlingk none of them are from the Rig Veda. The following are given by Bhattoji Dikṣita in his Siddhanta Kaumudi: स पूर्वया निविश कव्यतामोः (Rig I. 96. 2), अध्वर्युं वा मधुपानि ॥ (Rig X. 41. 3), वमयन्तं पृतन्युष ॥

द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥ पदानि ॥ द्यति, स्यति, मा, स्था, इत्, ति, किति ॥

वृत्तिः ॥ द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकाराद्यै किति प्रत्यये परतः ॥

40. Short इ is substituted for the final of दो, सो, मा and स्था, before an affix beginning with त् and having an indicatory क् ॥

As निर्दिः and निर्दिशान्; अवसितः and अवसितवान्, मितः and मितवान्; स्थितः and स्थितवान्, all with क्त and क्तवतु ॥ Why before न्? Observe अवशाय ॥ Why before a क्त् affix? Observe अवशता with तृच् ॥

शाछोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ शा, छोः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकाराद्यै किति प्रत्यये परतः ॥

वार्तिकम् ॥ इत्येतेरिष्वे व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

Kārikā:—देवघातो गलो ग्राह इनियोगे च सहिधिः ।

मिथस्ते न विभाव्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

41. Short इ is optionally substituted for the final of ता (शो) and छा (छो), before an affix beginning with त् and having an indicatory क् ॥

As निशितः or निशातम्, निशितवान् or निशातवान्; अवच्छितः, अवच्छितवान् or अवच्छातः, अवच्छातवान् ॥ The शा *always* takes the इ when it means a vow: as संशितो गवाक्षः = संशितव्रतः ॥ The rule of this sūtra thus becomes a vyavasthita vibhāṣā. Other examples of such vyavasthita vibhāṣā are to be found in VIII. 56, where ज्ञात and ज्ञाण past participles are formed with त् or ण, but ज्ञात is *only* employed in names as देवज्ञातः &c, and never ज्ञाण, while in denoting action both forms are valid: similarly by VIII. 2. 21, गल and गर are both formed, but गल *alone* is used when 'neck' is meant, and गर *alone* when 'poison' is indicated; optionally both when an action is meant. Similarly by III. 1. 143, गृह and ग्रह are formed, but ग्राहः is *only* used when 'a crocodile' is meant, and ग्रहः *alone* is employed when a 'planet' is indicated. Similarly the addition of the Present Participle affix शत् and शानच् under III. 2. 126, is debarred when इति is added, as इन्ति इति पलायते, वर्षतीति धावति ॥ In all the above examples, the option though taught generically, should be limited to specific cases; as also in the examples गवाक्षः 'a window', and गोक्षम् 'cow's eye' (VI. 1. 123) and संशितव्रतः ॥ In short, we should limit a general vibhāṣā to a vyavasthita-vibhāṣā, on the maxim व्यवस्थितविभाषा विज्ञानान् सिद्धम् ॥

दधातेहिः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ दधातेः, हिः ॥

वृत्तिः ॥ दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकाराद्यै किति प्रत्यये परतः ॥

42. हि is substituted for धा (दधाति) before an affix beginning with त् and having an indicatory क् ॥

As हितः, हितवन्, हित्वा ॥

जहातेऽथ किं ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ जहातेः, च, किं ॥

वृत्तिः ॥ जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्ताप्रत्यये परतः ॥

43. हि is substituted for हा (जहाति) before क्त्वा ॥

As हित्वा राज्यं वनम् गतः, हित्वा गच्छति ॥ The rule does not apply to जिहीते ॥ There we have हात्वा गतः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्ताप्रत्यये परतः ॥

44. हि is optionally substituted for हा before क्त्वा in the Chhandas.

As हित्वा शरीरं यातव्यं, or हात्वा also. The long ई of VI. 4. 62 does not take place also as a Vedic irregularity.

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व, धिषीय, च ॥

वृत्तिः ॥ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

45. These five Vedic forms are irregularly formed, सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व and धिषीय ॥

Of these five, सुधित, वसुधित and नेमधित are formed from the root धा with the affix क्, preceded by सु, वसु and नेम ॥ As गर्भं माता सुधितम् (=सुहितम्), वसुधितमनौ सुहति (=वसुहितं), नेमधिता बाधन्ते (=नेमहिता) ॥ धिष्व is Imperative 2nd Per. Sg. of धा, there is no reduplication, as धिष्व सोमम् = धस्व ॥ धिषीय is Benedicitive Atmanepada 1st Per. Sg. of धा, the regular form being धासीय ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ दः, दत्, घोः ॥

वृत्तिः ॥ हा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ह्रित्ययमादेशो भवति तकारादेशं किति प्रत्यये परतः ॥

46. For दा, when it is a Ghu (I. 1. 20), there is substituted दद् before a कित् affix beginning with त् ॥

As दत्तः, दत्तवान्, दत्तिः ॥ Why of हा? Observe धीतः, धीतवान् from धेद; and the long ई is by VI. 4. 66. Why when it is a Ghu? Observe शानं बहिः from हाप् 'to cut', and भवशानं मुखं from हेप् 'to cleanse'. The substitute is दद् ending in य, according to an *Ishti*.

Kārikā:—तान्ते शेषो दीर्घत्वं स्याद्, शान्ते शेषो निष्ठा मत्वम् ॥

धान्ते शेषो धस्व प्राप्तिस, धान्तेऽश्व स्तस्मान् धान्त्वम् ॥

If the substitute be दद् ending in त्, then it would require the lengthening taught in VI. 3. 124. (N. B. The sūtra दत्ति should be interpreted as 'the vowel of the Preposition is lengthened before a substitute of हा which ends in त्', in order to make this objection applicable. That sūtra however is capable of another interpretation). If the substitute be दद् ending in त् then the Nishthā त् would be changed to न् by VIII. 2. 42: as in निद् + त् = निन्नः ॥ If the substitute be दद् ending in त्, then by VIII. 2. 40; the Nishthā = त् would be changed to ध ॥ Hence the substitute is दद् ॥ If

however, the sūtra VI. 3. 124, is interpreted as "the vowel of a preposition is lengthened before a substitute of **हा** which *begins* with **ह्**", then the substitute may be **ह्** also without any harm. Even if the substitute be **ह्** or **ह्य**, the apprehended **ह्** and **ह्य** substitutions will not take place, on the maxim **उपसर्गलोपां विधि इति नित्यं तद्व्यतिरेकः** ॥

The following are exceptions to VII. 4. 47, **अवृत्तं, विदत्तं, प्रदत्तं, सुदत्तं, अनुदत्तं** and **निदत्तं** ॥ Or the words **अवृ** &c, here are not Upasargas. See I. 4. 57.

Kārikā:—**अवृत्तं विदत्तं च प्रदत्तं आधिकर्मणि ।**

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

The word **आधिकर्मणि** qualifies **प्रदत्त** only. The word **च** shows that regular forms **अवृत्तं, विदत्तं, प्रदत्तं**, &c also are valid.

अच उपसर्गात् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अचः, उपसर्गात्, तः ॥

वृत्तिः ॥ अजन्तादुपसर्गादुपरस्य हा इत्येतस्य पुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति ॥

नित्यकम् ॥ अतरेत्याश्चस्त इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन ॥

47. **ह्** is substituted for the ghu **हा** before a **कित्** affix beginning with **त**, when a Preposition ending in a vowel precedes it.

The examples under the present sūtra are **प्रत्तं, अवृत्तं, नीत्तं, परीत्तं** ॥ For the lengthening see VI. 3. 124. Why do we say 'ending in a vowel'? Observe **निर्वृत्तम् हुर्वृत्तम्** ॥ Why 'after an Upasarga only'? Observe **हाधि वृत्तम्, पु वृत्तम्** ॥ Why 'the **हा** called Ghu'? Observe **अवृत्तात्तं** **दुखं** from **दैर्** ॥

Obj. The word **उपसर्गात्** in the sūtra is in the Ablative case, and by I. 67, the substitute **ह्** should replace only the *first* letter of **हा**, how does it replace the *whole*?

Ans—The word **अचः** is to be repeated in the sūtra, one **अचः** being in the Ablative case and qualifying **उपसर्गात्**, and the other **अचः** being in the Genitive case, showing the sthānin to be **आ**, as "after an Upasarga ending in a vowel, **ह्** is substituted *for the vowel* of **हा**". Or the word **अस्य** may be read into this sūtra from VII. 4. 32. Or **उपसर्गात्तः** consists of three **ह्**'s, the substitute being **त्त**, and being a substitute of more than one letter, it replaces the *whole* of **हा** (I. 1. 55). In the following sūtra **अपोभि**, the **अचः** in the Ablative case is understood, and therefore **ह्** replaces only **ह्** ॥

• *Vart*:—After a Preposition ending in a vowel, **ह्** is substituted for **हा** (so), when **ह्** would have been substituted otherwise for its final by VII. 4. 40. **अवृत्तम्, प्रत्तम् शुद्धोति** and **नीत्तं, वीत्तं** ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अपः, भिः ॥

वृत्तिः ॥ अप् इत्येतस्याङ्गस्य अकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति ॥

48. **ह्** is substituted for the final of the stem **अप** before a case-ending beginning with **भ्** ॥

As अद्भ्याम्, आङ्, अङ्गम् ॥ Why beginning with a भ? Observe अप्सु ॥

In the Veda, त् is substituted before भ, for the final of स्वप् from सु + अच् + असुन्; meaning सोभनमव्ययेषां; स्वतवस from the root तु meaning स्वं तवो येषां; मास and उपस्, as स्वर्वाङ्, स्वतवङ्, माङ्गिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा, सधुषङ्गिरजायथाः ॥ The word मास becomes मास by VI. 1. 63.

सः स्याद्धातुके ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ सः, सि, आद्धातुके ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्याङ्गस्य सकाराद्वाद्धातुके परतस्तकारादेशो भवति ॥

49. त् is substituted for the final स् of a root before an Ârdhadhâtuka affix beginning with स् ॥

As वस्यति, अवस्यन्, विवसति, जिवसति ॥ Why do we say 'when ending in स'? Observe वस्यति ॥ Why do we say 'beginning with स'? Observe वासः ॥ Why an ârdhadhâtuka? Observe आस्ते, वस्ते, from आस् 'to sit' and वस् 'to cover'; both Adâdi roots.

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तास्अस्त्योः, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ तासेस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति ॥

50. The final स् of तास् (the character of the second Future) and that of अस् 'to be', is elided before an affix beginning with स् ॥

As कर्त्तासि, कर्त्तासे, खमसि, व्यति से ॥ See VI. 4. 111. In से the अ and स both of अस् have been elided, the अ by VI. 4. 111, and स् by the present sūtra, so that the mere suffix से remains, which however here is a finite verb: hence the स, is not changed to ष ॥ See VIII. 3. 111.

रि च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ रि, च ॥

वृत्तिः ॥ रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति ॥

51. The स् of तास् and अस् is dropped before an affix beginning with a र् ॥

As कर्त्तारो, कर्त्तारः, अध्येतारो, अध्येतारः ॥ The स् of अस् 'to be' is elided in the Perfect, because it is there that a र् beginning affix can follow it. Thus व्यतिरे (See VI. 4. 111). According to the reading of Padamanjari, there can be no example of अस् ॥ अस्तेरुगहरणं न प्रवर्त्तितं, रेफादिरसम्भवात् ॥

ह एति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ हः, एति ॥

वृत्तिः ॥ तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः ॥

52. For the स् of तास् and अस् there is substituted ह before the personal-ending ए ॥

As कर्त्ताहे, and व्यति हे from अस् ॥ See VI. 4. 111. The ह substitution does not take place before the Personal ending एष् (III. 4. 8), as एधामसे ॥ The reason of this is that the ए referred to in this sūtra, is that ए which can come after तास्; and that very ए should also come after अस् ॥ The ए that can

come after तास् is the 1st Person singular ए; and not this ए of the Perfect 3rd Person singular. Others say, this even sârvadhâtuka, and therefore not here पुनोऽहं स्थां प्रक्षामासे ॥

यिवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ यि, इवर्णयोः, दीधी, वेव्योः ॥

वृत्तिः ॥ यकाराद्यविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपा भवति ॥

53. The final of दीधी and वेवी falls before an affix beginning with य्, इ or ई ॥

Thus आदीध्य and आविध्य गत, आदीध्यते, and आविध्यते before य् ॥ आदीधित्, आविधित्; आदीधीत् and आविधीत् ॥ Why before य्, इ or ई? Observe आदीध्यन्तम् and आविध्यन्तम् ॥ The long ई in यी is a sūtra वैचित्र्य, for यिवर्णयोः would have been enough.

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ सनि, मी, मा, घु, रभ, लभ, शक, पत, पदा म्, अचः, इस् ॥

वृत्तिः ॥ सनि प्रत्यये सकारादेशे परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद् इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इतित्यय-
गदेशो भवति ॥

वाचिकम् ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥

54. इस् is substituted for the root-vowel of मी, मा, दा and धा (घु), रभ्, लभ्, शक्, पत् and पद् when the Desiderative सन् beginning with स् (i. e. not taking the augment इ) follows.

The मी includes मीनाति (Kryâdi 4), and मिनाति (मि of Svâdi 4) for मि assumes the form मी by VI. 4. 16 Thus मिस्सति, प्रमिस्सति ॥ The मा denotes all the roots which assume the form मा, on the maxim गामादा ग्रहणेष्वविशेषः “The terms गा, मा or दा when they are employed in Grammar denote both the original roots गा, मा and दा and also the roots which are changed to गा, मा and दा” ॥ They are मा and माङ् मान्, and मेङ् प्रणिशन् ॥ Thus मिस्सते, अप मिस्सते ॥ घु—विस्सति, धि-
स्सति; रभ्—आरिप्सते, लभ्—आलिप्सते, शक्—शिक्षति, पत्—पिप्सति, पद्—प्रपिप्सते ॥ In the roots that end in a vowel, the स् of इस् is changed to त् by VII. 4. 49, and in the roots that end in a consonant, this स् is dropped, according to VIII. 2. 29. The reduplication falls by VII. 4. 58.

Why do we say ‘when the Desiderative follows’? Observe शस्यति ॥ The word सि is understood here from VII. 4. 49, so the rule will not apply when the Desiderative takes the augment इद्, as प्र पातयति ॥ Here पत् optionally takes इद् under the vârtika सनिपतिरङ्गानामुपसंख्यानम् ॥

Vârt.—The इस् comes after the root-vowel of राध् in the Desiderative, when the sense is that of to injure. As प्रति रिस्सति ॥ Why do we say when the sense is that of ‘to injure’? Observe आरि रास्सति ॥

आपङ्गपृथामीत् ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ आप्, ङप्, ऋधाम्, ईत् ॥

वृत्तिः ॥ आप ङपि ऋभ इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादेशे परतः ॥

55. For the vowel of the roots आप्, जप्ति and ऋप् there is substituted long ई before the सन् of the Desiderative, when it begins with स् ॥

Thus आप्—ईप्सति, जप्ति—जीप्सति, ऋप्—ईर्स्सति (I. 1. 51.). The reduplication is dropped by VII. 4. 58. In the Causative stem जप्ति there are two vowels, the इ (णि) is dropped by pûrva-vipratishedha (the prior debarring the subsequent) according to VI. 4. 51, and ई substituted for अ according to the present sūtra. The word सन् is to be read into the sūtra, otherwise प्राप्स्यति. The सन् must begin with स् i.e. should not take the ईर् augment, as in जित्पयिषति अर्हिषिषति ॥ The roots जप्ति and ऋप् are optionally सेद् in the Desiderative by VII. 2. 49.

दम्भ इच्छ ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ दम्भः, इत्, च ॥

वृत्तिः ॥ दम्भेरथ इकारादेशो भवति चकारादीष सनि सकारादौ परतः ॥

56. For the vowel of the root दम्भ् there is substituted इ as well as ई before the सन् of the Desiderative, when it begins with स् ॥

As धीप्सति or धिप्सति ॥ But इशिम्भधीत् before the सेद्सन् ॥ The reduplication falls off by VII. 4. 58.

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ मुचः, अकर्मकस्य, गुणः वाः ॥

वृत्तिः ॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः ॥

57. When मुच् has an Intransitive signification Guṇa is optionally substituted for its vowel before the अनि सन् of the Desiderative.

By I. 2. 10, after a root ending in a consonant, the सन् is like क्ति and does not cause Guṇa. The present sūtra ordains it optionally. As मोक्षते ० मुचसति वत्सः स्वयमेव ॥ In the Transitive there is one form only, as मुचुसति वत्स देवदत्तः ॥ मुच् becomes Intransitive when it has a Reflexive significance, ० when it expresses a mere action. The reduplication is elided by VII. 4. 58.

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अत्र, लोपः, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्य गुणेति यावत् अत्राभ्यासलोपो भवति ॥

58. The reduplicate is dropped under the circumstances mentioned in the foregoing sūtras VII. 4. 54 to VII. 4. 57.

The examples are given under the above-mentioned sūtras. The word 'of the reduplicate' अभ्यासस्य is to be supplied in all the subsequent sūtras upto the end of the chapter. Thus Sūtra VII. 4. 59, says 'a short i to be substituted', we must supply the words 'for the reduplicate' to com

plete the sense: as डुडौकिषते, तुडौकिषते ॥ The word अत्र in the sūtra indicates that the reduplication is not to be elided, when an affix is treated like सन् but is not actually सन् ॥ Thus अङ्-Aorist is treated like सन् by VII. 4. 93; but the reduplication will not be dropped there: as अमीमपन्, अमीवपन् ॥ Some say the word अत्र here indicates that the *whole* of the reduplicate is dropped, and not only its final letter. Others elide the whole of the reduplicate on the maxim नानर्थकीदृशेनान्यविधिः ॥ "The rule I. 1. 52, by which a substitute should take the place of only the final letter of that which is exhibited in the Genitive case, is not valid, where what is exhibited in the Genitive is meaningless".

ह्रस्वः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वः ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य ॥

वार्तिकम् ॥ अभ्यासस्यानन्वि ॥

वार्तिकम् ॥ अरि चलि पति वरीनां वा दिव्यमभ्याक् चाभ्यासस्य इति वक्तव्यम् ॥

59. A short is substituted for the long vowel of the reduplicate.

As डुडौकिषते, तुडौकिषते, डुडौके, तुडौके, अडुडौकन्, अतुडौकन् ॥

Vārt.—The shortening takes place before affixes other than अच् (III. 1. 134). Before अच्, the roots चर्, चन्, पन् and वद् are reduplicated, and the augment अक् added to the reduplicate. See VI. 1. 12 Vārt. This augment when added to the reduplicate, is not to be shortened by this rule: and because this is not to be shortened, also indicates that the consonants of the reduplicate other than the first are also not dropped: as चराचरः, चलाचलः, पतापतः, वरावदः ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ हल् आदिः, शेषः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनविर्लुप्यते ॥

60. Of the consonants of the reduplicate, only the first is retained, the remainders are dropped.

As जग्लौ, मग्लौ, पपाच, पपाठ, भाव, भादतुः, भादुः ॥ This rule ordains the retention of the initial consonant, if any, and elision of the non-initials in the reduplicate. If the root begins with a vowel as अद्, there being no initial consonant, in अद् अद्, the द् will be elided of course. The word हलादिः should not be construed as a Genitive Tatpurusha 'first among the consonants', for then in अक्ष+लिङ्=अक्ष अक्ष, the ख only would be elided, and क् retained.

The word शेषः or शिष्यते here means अवस्थाप्यते 'is retained'. The word हलादिः is not a compound. For had it been a compound, then if it is a Karma-dhāraya, the word भादि should stand first; if it be a Genitive compound then the first among compound consonants would be retained and we could not get the form भावक्ष from भाव. The word abhyāsa is to be taken in the sense of jāti or kind, i.e. in the jāti which is collectively called abhyāsa, the consonant that stands first in respect to abhyāsa, is retained, and not the consonant standing

in any other portion of it. So that all consonants, where ever they may be situate in the body of an abhyāsa, whether in the beginning or middle or end, are dropped, except one with which the abhyāsa begins. Thus if the abhyāsa begins with a simple consonant, it is retained; if it begins with a conjunct consonant, the first is only retained; and if the consonant or consonants are not in the beginning they are all dropped.

Others say, the word शेषः here means "retention along with the cessation of others". Therefore, though literally the word शेषः or retention appears to be the principal word in this sūtra, yet as a matter of fact it is secondary, because the injunction is not with regard to retention, but with regard to cessation. The rule is not "Retain the first consonant"; but "Drop every consonant but the first, if there be a first consonant". Or the sūtras 59 and 60, may be combined and read thus: ह्रस्वोऽह्रस्वः "The abhyāsa becomes short and also without consonant". आदिशेषः "The first consonant is retained". Or the sūtras may be divided thus:—

- (1) 'A short vowel is substituted in the abhyāsa'.
- (2) 'The consonants of abhyāsa are all elided'.
- (3) The first is retained.

The sūtras 59 and 60 must be joined by sandhi "ह्रस्वोऽह्रस्वः", and then we shall be able to read an elided अ between ह्रस्व and अह्रस्व, as if it was a compound of ह्रस्व and अह्रस्व ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ शर्पूर्वाः, खयः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते ॥

वाचिकम् ॥ शर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥

61. Of a reduplicate, the hard consonants (aspirate and unaspirate) when preceded by a sibilant, are only retained, the other consonants are elided.

As चुद्व्यातिषति, from śchyutir ksharaṇe, तिष्ठति, तिष्ठन्ति ॥ Why do we say 'when preceded by a sibilant'? Observe पपाच ॥ Why do we say hard consonants? Observe सञ्जौ ॥

Vārt:—It should be said rather, a hard consonant preceded by a hard consonant or a sibilant is only retained: and the खर् consonants are elided: as in उर्धिष्ठति, here उष्ठ becomes उष्ठ by the augment त् (तुक्); in the reduplicate the च् should be elided, and छ retained out of उष्ठ; and not च् retained and छ elided; for the च् represents त्, and if this were retained, it would be त् and not च् that would be heard: for by VIII. 2. 1, the change उत् to च् is asiddha for the purposes of this rule.

कुहोद्व्युः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ कुहोः, व्युः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य कर्तव्यकारणोऽवर्णादेशो भवति ॥

62. For the Guttural and ह of a reduplicate there is substituted a Palatal.

As चकार, चसान, जगाम, जयाम, जहार, जिहीर्षति, जहो ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ न, कवतेः, यङि ॥

वृत्तिः ॥ कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति ॥

63. The Palatal is not substituted for the Guttural of the reduplicate of कु (कवते) in the Intensive.

As कोकृत्यते उष्ट्रः, कांकृत्यते खरः ॥ The कु here is कुङ् (Bhu. 999), and not कु 'to make sound' (Ad. 33, कानि), nor कुङ् (Tud. 108, कुवति) ॥ Of those two, we have कोकृत्यते ॥ Why do we say in the Intensive? Observe चुकुते ॥

कृषेच्छन्दसि ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ कृषेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ कृषेच्छन्दसि विषये यङि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति ॥

64. The Palatal is not substituted for the Guttural of the reduplicate of कृप् in the Veda, when in the Intensive.

As क्रीकृत्यते यज्ञकुणपः ; otherwise चरीकृत्यते कृषीवल ॥

दाधत्तिर्दधत्तिर्दधत्तिर्बोभूतुतेतिकेलध्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्-
रिभ्रद्विध्वतो दविद्युतत्तरिभ्रतः सरीसृपत्तवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥
पदानि ॥ दाधत्ति, दधत्ति, दधत्ति, बोभूतु, तेतिके, अलर्षि, आपनीफणत्, संसनि ष्य-
दत्, करिक्रत्, कनिक्रदत्, भरिभ्रत्, दविध्वतः, दविद्युतत्, तरिभ्रतः, सरीसृपतम,
वरीवृजत्, मर्मृज्य, आगनी गन्ति, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ दाधत्ति रर्षति रर्षति बोभूतु तेतिके अलर्षि आपनीफणत् संसनिष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत्
भरिभ्रत् रविध्वतः रविद्युतत् तरिभ्रतः सरीसृपत्त वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि
विषये निपात्यन्ते ॥

65. In the Veda are found the following eighteen irregularly reduplicated forms :—1 dâdharti, 2 dardharti, 3 dardharshi, 4 bobhâtu, 5 tetikte, 6 alarshi, 7 â panîpha-
nat, 8 sam sanishyadat. 9 karikrat, 10 kanikradat, 11 bhari-
bhrat, 12 davidhvatah, 13 davidyutat, 14 taritratat, 15 sari-
srpatam, 16 varivrjat, 17 marmrjya and 18 â ganiganti.

The word छन्दसि is drawn in to this sūtra, by force of च ॥ The form दाधत्ति, is either from the Causative of the root धृङ् अवस्थाने or from धृष्, in the भु or वङ् लुक्, there is lengthening of the abhyāsa and elision of णि ॥ (2) So also दधत्ति is the form in ślu, with दक् augment of the abhyāsa. (3) रर्षति if it be a form of वङ् लुक्, there is no irregularity. (4) बोभूतु is from भू in the Intensive (वङ् लुक्), Imperative, irregularly without guṇa. Q. There is no necessity of including this, because there would be no guṇa regularly even under VII. 3.

88? Ans. The inclusion of **बोधु** is a jñāpaka, indicating that in every other case, the guṇa is not prohibited in the Intensive (**यङ् लुक्**), as **बोधति**, **बोधयति** (नट् with ईर् VII. 3. 94) (5) **तेतिक्** is from **तिङ्** in the Intensive **याङ् लुक्**, **ātmanepada** is irregular. Q. The **यङ्** is **ङिङ्** and therefore by pratyaya lakṣhaṇa rule (I. 1. 62) read with I. 3. 12, the **यङ् लुक्** will be **ātmanepadi**, where is the necessity of reading this nipātan? Ans. The **ātmanepada** nipātan is a jñāpaka, that in the Intensive **याङ् लुक्** the **ātmanepada** affixes are not employed. (6) **अलङि** is from the root **ङ्** (**इयति**), in Present, 2nd Person, the **ए** of **abhyāsa** is not elided, though required by VII. 4. 60, and this **ए** is changed to **ल** irregularly. This form is found in the 3rd Person also, as **अलङि वसः** ॥ (7) **आ पनीकणत्** is from **कण्** with **आ** augment, and **णत्** affix is added to **यङ् लुक्**, and in the reduplicate **नी** is added. (8) **संसनिष्यद्** is from **स्यन्** with the Preposition **सम्**, in the Intensive **याङ् लुक्**, with **णत्** affix, **नि** being added in the **abhyāsa**, the root **स** is changed to **व** ॥ The Preposition **स** is not absolutely necessary, with other Prepositions also we have this form, as **आ संनिष्यद्** ॥ (9) **करिकत्** is from **कृ** (**करोति**), in the Intensive **याङ् लुक्**, with **णत्**, in the **abhyāsa** there is no palatal change (VII. 4. 62), and **रि** is added to the reduplicate. (10) **कनिकद्** from **कन्** in the Aorist with **अङ्**, reduplication, there is no **chutva** (VII. 4. 62) of the reduplicate, and the augment **नि** is added. In the secular literature, the form is **अकन्नीन्** ॥ (11) **भरिभन्** from **भृ** (**बिभर्ति**) in **याङ् लुक्** with **णत्**, without **ए** of VII. 4. 76, without **jaṣṭva**, and **रि** is added to the reduplicate. (12) **वविध्वनः** from **ध्वृ** (**ध्वरते**) in the **याङ् लुक्**, **ṣaṭr**, plural number Nominative. The **वि** is added to the reduplicate, the **ङ** is elided, **वविध्वनः रघयः सूर्यस्य** ॥ (13) **वविद्युतम्** is from **द्युत्**, **याङ् लुक्** with **ṣaṭr**, there is no vocalisation of the reduplicate, with **अ** change and **वि** augment. (14) **वरिचतः** from **वृ** (**वरति**) with **ṣlu**, **ṣaṭr**, genitive singular: and **रि** added to **abhyāsa**. (15) **सरीसृपन्** from **सृप्** with **ṣlu**, **ṣaṭr**, Accusative with **री** added to **abhyāsa**. (16) **वरीवृजन्** from **वृज्** with **ṣlu**, **ṣaṭr** and **री** augment. (17) **मरुष** from **मृज्** with **मिद्** (Perfect) **णत्**, **इ** added to **abhyāsa**, and **ष** added to the root, and there is no **vṛiddhi**, because there is no short penultimate now. In fact VII. 2. 114 is to be qualified by the words **लघुपथ** from VII. 3. 86. (18) **आ गनीगन्ति** is from **गन्** with the Preposition **आ**, in the Perfect, with **ṣlu**, there is no **chutva** (VII. 4. 62), and augment **नी** is added. **वक्ष्यन्ती वेषा गनीगन्ति कर्मम्** ॥

The word **इति** in the aphorism indicates that other forms, similar to these, are also to be included.

उरत् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उः, अत् ॥

वृत्तिः ॥ क्वर्णान्तस्याभ्यासत्वाकारविधौ भवति ॥

66. **अत्** (I. 1. 51) is substituted for the **ङ्** or **ञ** of the reduplicate.

As **वक्ष्ते**, **वक्ष्ते**, **वक्ष्ते**, **वर्जति**, **वरिर्जति** **वरीर्जति** ॥ The **ए** is elided by VII. 4. 60. In the Inten sives VII. 4. 90 &c, are applied, by which after the substitution of **अत्**

by the present sūtra, we apply those sūtras and add *रिक् रिक् रिक्* &c: for the maxim is *वाच्यार्थाकारेषु अपवादां नास्तीति वाच्यं* "so far as the changes of a reduplicative syllable are concerned special (apavāda) rules do not supersede the general (utsarga) rules".

द्युतिस्वाप्योः, संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ द्युतिः स्वाप्योः, संप्रसारणम् ॥
वृत्तिः ॥ द्युति स्वापि इत्यन्तेवारभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

67. There is vocalisation of the half-vowel of the reduplicate of *द्युत्* and *स्वापि* (Causative of *स्वप्*) ॥

As *वि द्युत्सन्, वि द्युत्तिषते, वि द्युत्तिदन्ते*, (I. 2. 26) *वि द्युत्यन्ते ॥ स्वापि—सुप्तायिषति ॥* The Causative of *स्वप्* is taken here, and the vocalisation takes place then only, when it is immediately followed by an affix which causes reduplication. Therefore not here, *स्वापि + ण्वल् = स्वापका*; *स्वापक + क्यप् = स्वापकीय, स्वापकीय + सन् = सिस्वापकीयिषति ॥*

The simple root *स्वप्* will get vocalised in its reduplicate by VI. 1. 15, 17 in the Perfect. The Desiderative of *स्वप्* is *क्तिन्* by I. 2. 8, and therefore the reduplicate of *स्वप्* will be vocalised before *सन्* by VI. 1. 15. The reduplicate of *स्वप्* will be vocalised in the Intensive also by VI. 1. 19.

Quere :—Does the reduplicate of the Desiderative of the Denominative verb *द्योतकीयति* get vocalised or not.

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ व्यथः, लिटि ॥
वृत्तिः ॥ व्यथेलिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

68. There is vocalisation of the half-vowel of the reduplicate of *व्यथ्* in the Perfect.

As *विध्यथे, विध्यथाते, विध्यथिरे ॥* This ordains the vocalisation of *थ*, which otherwise would have been elided as being a non-initial consonant (VII. 4. 60). The vocalisation of *थ्* is prevented by VI. 1. 37. Why do we say in the Perfect? Observe *वाच्यथ्यते ॥*

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, इणः, किति ॥
वृत्तिः ॥ इणोक्तस्य बोध्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः ॥

69. A long vowel is substituted in the reduplicate of the root *इ (पति)*, before a Personal ending of the Perfect, which has an indicative *क्* ॥

As *ईयतुः, ईयुः ॥* These are thus formed *इ + अतुस् = य् + अतुः* (*य्* substituted for *इ* by VI. 4. 81). Then there is reduplication, the *य* becomes *sthānivat* to *इ* by I. 1. 59, and we have *इ य् + अतुः* and then by the present rule *ईयतुः ॥* Why do we say before a *क्तिन्* affix? Observe *इयाय, इययिष ॥*

अत आदेः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अतः, आदेः, ॥

वृत्तिः ॥ आभ्यासस्वादेकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः ॥

70. A long vowel is substituted in the Perfect for the initial अ of a reduplicate.

This debars the single substitute of the form of the subsequent c dained by VI. 1. 97. Thus आट, आटतुः, आटुः ॥ Why do we say 'the initial Observe पपाच and पपाठ ॥ Thus अट् + अतुः = अट् अट् + अतुः = अ अट् + अतुः = आ + अतुः ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, नुट्, द्वि-हलः ॥
वृत्तिः ॥ तस्मात्तथासाक्षीधीभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति ॥

71. After such a lengthened आ of the reduplicate there is added the augment नुट् (नृ) to the short अ of the root which ends in a double consonant.

As from अडच्—आ अडच् = आत् अडच्, which with the affixes of the Perfect gives us, आनङ्ग, आनङ्गतुः, आनङ्गुः ॥ From अडज्—आनङ्ज, आनङ्जतुः, आनङ्जुः ॥ Why do we say 'containing two consonants'? Observe आट, आटतुः, आटुः ॥

With regard to नुट् augment, ऋ is considered like रू, as आनृधतुः, आनृधुः ॥ This proceeds on a vārtika to be found under the Pratyāhāra sūtra ए औच् ॥ The vārtika is नृवृधि—लघिषा—विनामायु ऋकारे प्रतिविधानस्य ॥ The examples of लघिषा are क्लृप्तः, क्लृप्तवान् ; (See VIII. 2. 18) and of विनाम are कर्मणाच् and भर्मणाच् ॥

अञ्जोतेञ्च ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ अञ्जोतेः, च ॥
वृत्तिः ॥ अद्विहलर्य आरम्भः ॥ अञ्जोतेषां सीधीभूतात्तथासादादुत्तरस्य नुडागमो भवति ॥

72. After the lengthened आ of the reduplicate of अञ्ज (अञ्जोति), comes the augment नुट् (नृ) before the short अ of the root in the Perfect.

This applies to a case where the root does not contain a double consonant. Thus व्यानञ्ज, व्यानञ्जति, व्यानञ्जिरे ॥ The rule applies to अञ्ज (Svādi 18) and not to अङ्ग (Kryādi 51); there we have आञ्ज, आञ्जतुः, आञ्जुः ॥

अवतेरः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अवतेः, अः ॥
वृत्तिः ॥ अयंतत्तथासत्त्वाकारोपशो भवति लिटि परतः ॥

73. अ is substituted for the vowel of the reduplicate of भू in the Perfect.

As बभूव, बभूवतुः, बभूवुः, बभूवे ॥ Why do we say 'in the Perfect'? Observe बभूवति and बोभूयते ॥

The word अवतेः is shown in the sūtra in the Active Voice, therefore the rule will not apply to Passive and Reflexive forms; as अभुवुभूवे कम्बलो ते-
वसेन ॥ This opinion of Kāśikā, however, is not endorsed by later Gram-
marians

ससुषेति निगमे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ससुष, इति, निगमे ॥
वृत्तिः ॥ ससुष इति निपात्यते सूतमिति परस्मैपदं दुर्गणनो ऽन्धासत्त्वं चास्य निपात्यते ॥

74, In the Veda ससूव is irregularly formed in the Perfect.

It is derived from सू ॥ Thus ससूव स्थविर विपश्चिनाम् otherwise सुपुवे ॥ Rig. IV. 18 10.

This word ससूव might well have been included in sūtra VII. 4. 65.

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ निजाम्, त्रयाणाम्, गुणः, श्लौ ॥
वृत्तिः ॥ निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति ॥

75. Guṇa is substituted for the vowel of the reduplicate, in the Reduplicated Present form (इलु) of निज्, विज् and विष् ॥

Thus नेनेक्ति, वेवेक्ति, वेवेष्टि ॥ The word त्रयाणां could have been spared in this sūtra, as these three roots stand at the end of a subdivision, and निजां would have denoted these three without the word trayāṇām. The word is however used here for the sake of the subsequent sūtra. Why do we say in the reduplicated Present form? Observe निनेज् in the Perfect.

भृत्रामित् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ भृत्राम्, इत् ॥
वृत्तिः ॥ भृत्रादीनां त्रयाणामभ्यासस्यकारादेशो भवति श्लौ सति ॥

76. In the Reduplicated Present-form of the three roots भृ, मा (माङ्) and हा (ओहाङ्), इ is substituted for the vowel of the reduplicate.

As विभर्ति, मिमीते, (VI. 4. 113) जिहीते ॥ The word 'three' is understood here, therefore not in ओहाङ्—जहाति ॥ The rule applies in the Reduplicated Present system (इलु) only: therefore not in बभार ॥

अस्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अस्ति-पिपत्योः, च ॥
वृत्तिः ॥ अस्ति पिपत्ति इत्येतयोराभ्यासस्यकारादेशो भवति श्लौ ॥

77. इ is substituted for the vowel of the reduplicate of ऋ and ृ in the Reduplicated Present-form.

As इवर्ति (VI. 4. 78) धूमश्च, विपर्ति सोमश्च ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति ॥

78. इ is diversely substituted in the Veda, for the vowel of the reduplicate, in the Reduplicated Present-form.

As पूर्णो विषष्टि (from वष्), जनिमा विवर्त्ति (from वष्), वस्सं न माना सिषक्ति (from सष्), and जिघर्त्ति सोमश्च ॥ But also इवति, अजनश्च, इधनन् as in इशातीत्येवं इवात्; अजनमिन्द्रं माता यहीरं इधनन् धमिष्टा ॥ All these three roots belong to Juhotyādi class.

सन्यतः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ सनि, अतः ॥
वृत्तिः ॥ सनि परतोकारान्ताभ्यासस्यकारादेशो भवति ॥

79. **ॠ** is substituted for the final short **अ** of the reduplicate in the Desiderative.

As पिपसति, बियसति, (VIII. 2. 36, 41) तिष्ठासति, पिपासति ॥ Why do we s
in the Desiderative? Observe पपाच ॥ Why do we say "for the च"? Obser
छुषति ॥ Why do we say 'short ञ'? Observe पापाच्यते the Desiderative of t
Intensive पापच्यते ॥

ओः पुण्यज्यपरे ॥ ८० ॥ पदानि ॥ ओः, पु-यण-जि-अपरे ॥

वृत्तिः ॥ सनीति वर्त्तते इतिनि च ॥ उवर्णास्ताभ्यासस्य पवर्गं थाज अकार् थायर्णपर परत इकारविशो मय
क्षानि प्रत्यये परतः ॥

80. इ is substituted for the final उ or ऊ of a reduplicate, before a labial, a semi-vowel and before ज्, when अ or आ follows these consonants, in the Desiderative.

The word पु-यन्-त्रि is the Locative singular of the samâhâra dvandv compound of those three words—पु, यन् and त्रि ॥ The samâsânta affix ह्य (4. 106) does not come, as these affixes are anitya. The word य-यरे mar that after which is the letter य ॥

Thus: 1. Labial:—पिपविषते, पिपावयिषति, बिभावयिषति; 2. Semi-vowel:—यिषतिषति, यिषावयिषति, रिषावयिषति, लिषावयिषति; 3. ज—जिजावयिषति from the root जु

The word विपविषन्ति is from पू which gets इद् augment in सन् (VII. 2. 74) then there is guṇa, and अन् substitutions, but these latter being sthanin for reduplication (I. 1. 59), पू is doubled: and for ऊ there is substituted इ by the present sūtra. विषावविषन्ति is the Desiderative of the Causative of पू ॥ विभाषति is the Desiderative of the Causative of भू ॥ विथिविषति is the Desiderative of थु 'to mix', which is सेद् by VII. 2. 49. विद्यावविषति is the Desiderative of the Causative of this root. The words रिरावविषति and मिलावविषति are the Desiderative of the Causatives of रोति and लुनाति ॥

This sūtra indicates the existence of the following maxim:—**भाविर्बन्धन निमित्तं** इति ञी स्यात्तद्वद् भवति, "though not the cause of reduplication, the substitute which takes place when ञि follows, becomes like the original". Thus in **विभावयिषति** we have **भावि + सन्** from **भू + ञि + तन्**, here the **भावि** substitute caused by **णि** is sthāniva to **ऊ**, otherwise there would be no **व** in the reduplicate to be operated upon by the present sūtra. See VI. 1. 31 also. Why do we say "for the **व** or **ऊ**"? Observe **पापच्यते**, the Desiderative of which will be **पापयिषति** ॥ Why do we say "followed by a labial, semi-vowel or **ञ**"? Observe **भव नुनावयिषति**, according to Padamanjari it is **भव तुता वयिषति** from the sautra root **तु** ॥ **सुहावयिषति** ॥ Why do we say 'when these consonants are followed by an **ञ**'? Observe **इष्यति** ॥

we say 'when these consonants are followed by an म्'. Observe इति
 झवतिभृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ झवति-भृणो-
 ति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनाम् ॥

ति-प्रवति-प्रवति-प्रवति-व्यवतीनाम् ॥
 वृत्तिः ॥ अत्रति शृणोति श्रुतिं प्रवति प्रवति व्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य मोक्षवर्णने ऋषि वा इकारादेशे
 अत्रति सति परत ॥

81. इ is optionally substituted for the final उ of the reduplicate of स्नु, श्रु, द्रु, प्रु, प्लु and ज्यु when the semi-vowel is followed by अ or आ in the Desiderative.

Thus सिन्नावयिषति or सुन्नावयिषति; शिन्नावयिषति or शुन्नावयिषति; विद्नावयिषति or दुद्नावयिषति; पिप्नावयिषति or पुप्नावयिषति; चिच्चावयिषति or चुच्चावयिषति ॥ All these are Desideratives of the Causatives of the above roots. Here though a letter like स्, श्र, द्र &c, intervenes between the semi-vowel and the preceding उ of the reduplicate, yet the substitution takes place owing to the express text of this sūtra. In the preceding aphorism, the semi-vowel followed *immediately* after the उ of the reduplicate. The option of the present sūtra is, therefore, an aprāpta-vibhāṣā. The word अवर् is understood here also: therefore not in सुन्नावति, शुन्नावति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ गुणः, यङ्-लुकोः ॥

वृत्तिः ॥ यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति ॥

82. Guṇa is substituted for the इ and उ (with their long) of a reduplicate, when the Intensive character यङ् follows and also when it is elided.

Thus चेचीयते, लोलूयते with यङ्, and जाहवीति with यङ् लुक् ॥ The ईङ् is added in the latter by VII. 3. 94. So also चाकुंशीति from कुश् (VII. 3. 94 and 87).

दीर्घोक्तिः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, अकितः ॥

वृत्तिः ॥ अकितोभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च परत ॥

83. A long vowel is substituted for the अ of the reduplicate in the Intensive (with expressed or elided यङ्), when the reduplicate receives no augment having an indicative क् ॥

The reduplicate receives augments like नीक्, लुक् by the following sūtras. Thus पापच्यते, and पापचीति, यायज्यते and यायजीति ॥ Why do we say "when it gets no augment"? Observe वयम्यते, वयमीति, ररम्यते, ररमीति ॥

Obj:—When the न् augment is added, the reduplicate will end in a consonant, and as it does not end in a vowel, there will be no occasion for lengthening; hence the employment of the term अकितः is useless

Ans.—The employment of this term by the Achārya indicates the existence of the following maxim: अभ्यासविकोरस्वपाशो नोत्सर्गान् विधान् बाधन्ते "so far as changes of a reduplicative syllable are concerned, rules which teach those changes do not supersede one another". What is the necessity of this

indication (jñāpaka)? Observe **डोषीक्यते**, here the rule of lengthening of the sūtra, does not supersede, though it is subsequent, the rule of shortening in VII. 4. 59; so the diphthong **औ** is shortened to **उ**, and it is then gupated by VII. 4. 82. Secondly observe **अचीकरन्**, here **इ** is substituted in the reduplicate by VII. 4. 79 plus 93, and then this is lengthened by VII. 4. 94, the latter not superseding the former. Thirdly observe **मीमांसते** &c, where in **मान् + सन्** (III. 1. 6), the reduplicate is lengthened, but that does not prevent the **इ** of VII. 4. 79. Fourthly observe **अजीगणन्**, where the **ई** substitute (VII. 4. 97) does not supersede the sūtra VII. 4. 60, by which the **ण** of **गण** is elided.

नीग्वञ्चुर्लसुध्वंसुध्वंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ नीक्, वञ्चु-लसुध्वंसु-ध्वंसु-कस-पत-पद-स्कन्दाम् ॥

वृत्तिः ॥ वञ्चु लसु ध्वंसु ध्वंसु कस पत पद स्कन् इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च ॥

84. The augment **नीक्** is added to the reduplicate of the Intensive (with the expressed or elided **यङ्**) in the following :—**वञ्च्, लस्, ध्वंस्, ध्वंश्, कस्, पत्, पद्** and **स्कन्द्** ॥

Thus **वनीवच्यते** and **वनीवञ्चीति**; **सनीस्रस्यते** and **सनीस्रसीति**; **दनीध्वस्यते** and **दनीध्वसीति**; **बनीध्वस्यते** and **बनीध्वसीति**, (**बनीध्वदयते** and **बनीध्वशीति**), **चनीकस्यते** and **चनीकसीति**; **पनीपत्यते** and **पनापतीति**, **पनीपद्यते** and **दनीपशीति**; **चनीस्क्यते** and **चनीस्कनीति** ॥ The nasal is elided in one alternative by VI. 4. 24.

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ नुक्, अतः, अनुनासिक अन्तस्य ॥
वृत्तिः ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुको परतः ॥
वार्तिकम् ॥ पशन्तवर्चानि वक्तव्यम् ॥

85. The augment **नुक् (न्)** is added after the short **अ** of a reduplicate in the Intensive (with or without **यङ्**), when the root ends in a Nasal.

As **तन्तयते** and **तन्तनीति**; **अङ्गम्यते** and **अङ्गमीति**, **यंयम्यते** and **यंयमीति**; **रम्यते** and **रंरमीति** ॥ The augment **न्** here should be considered as anusvāra, because an ādeśa is indicated by the nature of the sthānin which is replaced, and therefore in **यंयम्यते**, it remains anusvāra. Had it been **न्**, it could not have been changed to anusvāra in **यंयम्यते**, **रंरम्यते** (See VIII. 3. 24). In **तन्तयते** &c, the anusvāra is changed to **न्, ङ्** &c, by VIII. 4. 58; the other forms **तन्तयते तन्तनीति**, **अंगम्यते**, **अंगमीति** are derived by the following:—

Vārt:—This anusvāra should be treated as if it was at the end of a Pada or word. That being so, VIII. 4. 59 applies, and we have the anusvāra unchanged, as in **तन्तयते** &c.

Why do we say “after a short **अ**”? Observe **तन्तिम्यते** ॥ The **न्** in **अन्** indicates that the augment will not be added to a reduplicate which once was long **आ** but became short by VII. 4. 59 as from **भाम** ‘to be angry’, is **बाभाम्यते**.

(the second lengthening takes place by VII. 4 83). Why do we say ending in a nasal ? Observe पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशाम्, च ॥
वृत्तिः ॥ जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

86. The augment नुक् comes after the reduplicate of जप, जभ, दह, दश, भञ्ज, and पश in the Intensive (with or without यङ्) ॥

Thus जञ्जयते and जञ्जयीति ; जञ्जयते and जञ्जयीति, दददयते and दददयीति, दददयते and दददयीति ॥ The root is दृश्, but it is exhibited in the sūtra as दृश, showing that even in यङ् लुक्, the root loses its nasal. Similarly बभञ्जयते and बभञ्जयीति, and पपञ्जयते and पपञ्जयीति ॥ This last is a sautya root

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ चर-फलोः, च ॥
वृत्तिः ॥ चर फल इत्येतयोर्भ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

87. The augment नुक् comes after the reduplicate of चर् and फल् in the Intensive (with or without यङ्) ॥

Thus चञ्चूर्यते and चञ्चूरीति (the lengthening of ऊ is by VIII. 2. 77) पङ्कुल्यते and पङ्कुलीति ॥ See the following sūtra.

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ उत्, परस्य, अतः ॥
वृत्तिः ॥ चरफलोर्भ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

88. For the subsequent अ (i. e. for the अ of the root and not of the reduplicate), there is substituted उ in the Intensive (with or without यङ्) of चर् and फल् ॥

The examples have been given above, as चञ्चूर्यते, चञ्चूरीति and पङ्कुल्यते पङ्कुलीति ॥ Why do we say 'the अ which stands subsequent to the reduplicate'? The substitute does not replace the अ of the reduplicate. Why do we say 'of अ'? The substitute should not replace the final letter, which it otherwise would have done by I. 1. 52. The न् in उन् debarbs guṇa (VII. 3. 86) in चञ्चूर्ति and पङ्कुलीति, for though उ is lengthened by VIII. 2. 77, in चञ्चूर्ति, yet that lengthening is considered as non-existent or asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of Guṇa VII. 3. 86). *Quere*. If the न् in उन् debarbs guṇa, why should it not debar lengthening also of VIII. 2. 77 ?

ति च ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ ति, च ॥
वृत्तिः ॥ तकारादौ प्रत्यये परतश्चः क्लोरकारस्य उकारादेशो भवति ॥

89. उ is substituted for the vowel of चर् and फल् before an affix beginning with त ॥

Thus चूर्तिः (= चरणे or ब्रह्मणे), प्रकुलिः and प्रकुलः ॥ The anuvṛtti of दहङ्कारभ्यासस्य does not apply here, though present. See VIII. 2. 55.

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ रीक्, ऋत्-उपधस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ कदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकाः परतः ॥

वार्तिकम् ॥ रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥

90. The reduplicate of a root, which has a ऋ in the penultimate position, gets the augment री in the Intensive (with or without यङ्) ॥

As वरीवृत्त्यते and वरीवृत्तीति, वरीवृद्धने and वरीवृद्धीति, नरीनृत्यते and नरीनृतीति ॥

Var:—It should be rather stated 'a root which contains a क्'; when यङ् follows, whether this क् be of upadeśa, or obtained by samprasāraṇa, so that the augment may come in वरीवृद्ध्यते and वरीवृद्धीति where the क् is of vocalisation, and not penultimate also.

रुभिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ रुक्-रिक्, च, लुकि ॥

वृत्तिः ॥ यङ्लुकि कदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुभिकावागमौ भवतश्चकाराष्टीकश्च ॥

वार्तिकम् ॥ मर्ध्व्यते मर्ध्व्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥

91. The augments रीक्, रुक् and रिक् come after the reduplicate of a root which has a ऋ in the penultimate, only when the यङ् of the Intensive is elided.

Thus नर्नेति, नरिनर्नि, and नरीनर्नि, वर्धति, वरिधति, वरीधति ॥ The उ in रुक् is for the sake of pronunciation, the augment is र् ॥

Var:—मर्ध्व्यते and मर्ध्व्यमानास should also be enumerated. These have taken रुक् augment, though the यङ् is not elided here.

ऋतश्च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ ऋत्, च ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुभिकावागमौ भवतो रीकचयङ्लुकि ॥

Kārikā:—किरति चर्करीनान् पचनीत्यथ यो नयेत् ।

प्राप्तिस्तमहं मन्ये गारुधस्तेम संपदः ॥

92. The reduplicate of a root, which ends in short ऋ, gets, in the Intensive without यङ्, the above augments री, रु, and रि ॥

Thus चर्कनि, चरिर्कनि, and चरीर्कनि, जर्हनि, जरिहनि and जरीहनि ॥ Why do we say 'which ends in a short क्'? The rule does not apply to roots ending in long क् as, चाकनि, चाकीने, चाकिगनि from कृ ॥ The word कृतः qualifies the word 'अङ्ग' and not the word 'अभ्यास', for an abhyāsa is always short, so the कृतम् would become meaningless if the word qualified reduplicate. Therefore कृ ending in long क् does not get री, रु, and रि augments in the reduplicate.

Kārikā:—He who can conjugate, in the Present tense, the yaṅ-luk Intensive of कृ and of other roots ending in long क्, is considered by me to be a person who has attained to the right knowledge of the employment of the

or अशुभ्रवन्, अविह्रवन् or अदुह्रवन्, अपिमवन् or अपुमवन्, अपिह्रवन् or अपुह्रवन्, अपिच्यवन् or अशुच्यवन् ॥ Why do we say 'having a light vowel'? Observe अततक्षन्, अरक्ष अजजागरन् ॥

Some say, that in अजजागरन्, the syllable ग is *light*, and therefore, the san-vat rule would apply: for a light vowel no where *immediately* follows reduplicate; therefore, though a long syllable जा intervenes, yet the rule would apply, because of the express text. This reasoning is wrong. The maxim नान्यवधानं तेनव्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् cannot be extended to cases like this. It applies only when the intervention consists of one letter and not of more than one. Obj. If so, how do you form अचिक्षन् for here two letters क and (क्ष) intervene between the reduplicate and the light vowel. Ans. The author indicates by implication in VII. 4. 95 that these roots like क्षन् do take ह् in the reduplicate; for had it not been so, what was the necessity of making an exception in favor of roots like स्मृ, र्वर, स्तृ, स्वरा in VII. 4. 95. So that a conjunct consonant is not considered an intervention for the purposes of this rule. Therefore, स्मृ &c would have taken ह् in the reduplicate by VII. 4. 79, read with the present sūtra, and so the Achārya enjoins अ instead in VII. 4. 95 with regard to these.

Why do we say 'when चङ् follows'? Observe अह पपच ॥ Why do we use the word पर "followed by"? The rule would not apply when चङ् *alone* follows without णि, as अचक्रमन् where क्रम has taken चङ् under the vārtika क्रमपसंख्यानम् ॥

Why do we say 'when an अक vowel has not been dropped'? Observe अचक्रथन् from the Churādi root कथ which ends in अ, and this अ is elided by VI. 4. 48. Obj. This lopa being considered sthānivat, will prevent the application of the present rule, as there will be an intervention. Ans. We shall give another example, अदृषन् from दृषमाख्यानवान् ॥ Here णिच् is added to दृष under the Vārtika तत्कपोनिनश्चष्ट, and the टि portion is elided by इष्टवज्ञातः, here a vowel and a consonant have been elided, and so the lopa is not sthānivat.

In the double causative Aorist अवीवदन् the present rule applies, though one णि has been elided. अवीवदन् वादितवन् प्रयोजितवान् ॥ In fact, the elision of one णि when followed by another णि is not considered as an ak-lopa; the latter refers to the elision of any other vowel than णि ॥ Therefore we have अवीवदन् वीणां परिवारकम् ॥ In fact, this exception rests on the following vārtika सन्वद्भाष शीर्ष्ये णे णिच्युपसंख्यानम् ॥

The lopa of the reduplicate which takes place before सन् of the roots श्री, मा &c (VII. 4. 54) does not, however, take place in चङ् Aorist. The analogy does not extend so far. In fact, the present sūtra teaches a रूपान्तिरेकः.

namely the *form* which a reduplicate has in Desiderative, will be the *form* in be Aorist. But as मी, मा &c have *no* reduplicate form in the Desiderative, the analogy stops. Therefore, we shall have अमीमपन् ॥ Moreover the word सन्वद् here means the operations that depend *solely* on सन् ॥ Now the total elision of the reduplicate by VII. 4. 54 does not depend upon सन् *alone*, but upon the augment इस् also of VII. 4. 54. But as there can be no इस् in the Aorist, so there will be no elision also. In fact, an atidesā should be confined to general cases and not to particulars.

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, लघोः ॥

तिः ॥ दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परं ऽनग्लोपे ॥

94. In the reduplicative syllable, a prosodially short vowel is lengthened in the Reduplicated Aorist of the Causative, when the vowel of the root is light, and the root as not lost its end-vowel before the Causative णि ॥

Thus अचीकरन्, the इ (VII. 4. 79) is lengthened. Similarly अजीहरन्, नीलवन्, अपीचन् ॥ Why do we say which is prosodially light? Observe अविजन् ॥ Why do we say when the vowel of the root is light? Observe अनतप्तन्, रसन् ॥ Why do we say in the reduplicated Aorist? Observe अह पपच ॥ The word पर is understood here also, so the rule will not apply to simple roots as चक्रमन् ॥ The words 'anaglope' are to be read here, therefore not so in अचक्रयन् ॥

अस्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अत, स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद, तृ-स्पशाम् ॥

तिः ॥ स्मृ दृ त्वर प्रथ म्रद स्तृ स्पश इत्येतेशामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परं णौ परतः ॥

95. Short अ is substituted for the vowel of the reduplicate in the Reduplicated Aorist of the Causative, of the roots smṛi, dṛi, tvar, prath, mrad, strī and spaś.

Thus असस्मरन्, अदृशन्, अतस्वरन्, अपप्रथन्, अमम्रन्, अतस्तरन्, अपस्पशन् ॥ This debars the इ which would have come under VII. 4. 93. The 'short अ' indicates that it is not to be lengthened by VII. 4. 94, as अदृशन् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वेष्टि, चेष्टयोः ॥

तिः ॥ वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परं णौ परतः ॥

96. Short अ is optionally substituted for the vowel of the reduplicate in वेष्ट् and चेष्ट् in the Reduplicated Aorist of the Causative.

Thus अववेष्टन् or अविवेष्टन्, अचचेष्टन् and अचिचेष्टन् ॥ In one alternative there is shortening of the reduplicate (VII. 4. 59), and after such shortening there is अ substituted in the other alternative.

ईच गणः ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ ई, च, गणः ॥

वृत्तिः ॥ गणेभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परि णौ परतः ॥

97. In the Reduplicated Aorist of the Causative ई is substituted optionally for the vowel of the reduplicate in गण् ॥

As अजीगणन् or अजगणन् ॥ गण is a root which ends in अ, and this being elided by VI. 4. 48 before the Causative णि, the rule VII. 4. 93. does not apply to it, because there is an ak-lopa here, so in the other alternative, it has its natural अ ॥

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pāṇini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable painstaking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur,) February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pāṇini. * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pāṇini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pāṇini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pāṇini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF PANINI.

Payable for the complete work, including postage.

Indian	Rs. 30 0 0
Foreign.	£ 2 10 0

IMPORTANT NOTICE :—

One hundred copies will be sold at the old subscription rates of Rs 20,- upto 7th July 1899 : after which the above rates will be charged.

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BOSE,

PUBLISHER OF PANINI,

Bahadurgunj, Allahabad, *

N.-W P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK VIII.

THE

ASHTÁDHYÁYI OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH,

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Prices:

PUBLISHED BY SINDHU CHÁRAN BOSE,

at the Panini Office,

1898.

(All Rights Reserved.)

TO

Hon'ble Sir John Edge, Bt. Q. C.,

THE CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER FIRST.

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, द्वे ॥

वृत्तिः ॥ सर्वस्येति च द्वे इति धेनुतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्याम प्राक् परस्येत्यतः सर्वस्य द्वे
यत इत्येवं संक्षेपितव्यम् ॥

1. From here upto VIII. 1. 15 inclusive, is to be supplied always the phrase "the whole word is repeated".

This is an *adhikāra sūtra*. Whatever will be taught hereafter upto *sarva* (VIII. 1. 16) exclusive, there the phrase *सर्वस्य द्वे* should be supplied to complete the sense. Thus VIII. 1. 4. teaches "when the sense is that of 'always', and 'each'." Here the phrase 'the whole word is repeated' should be supplied to complete the sense, i. e. "The whole word is repeated when the sense is that of *always* and *each*". What is to be repeated? That which is most appropriate in sound and sense both. Thus one *पचति* becomes two, as *पचति पचति* 'he always cooks'. Similarly *ग्रामो ग्रामो रमणीयः* 'every village is beautiful'.

The *sūtra* '*sarvasya dve*', should not be confounded as meaning 'the d-form *sarva* is doubled'. For then rules like VI. 1. 99, and VI. 1. 100 find no scope. The word *sarva* has several meanings: (1) the totality of *things* (द्रव्यः) as *सर्वस्वदशति*, (2) the totality of *modes* (प्रकारः) *सर्वाङ्गीनोभिर्भुः* = *सर्वप्रकाशयति*; (3) the totality of *members* (अवयवः), as *सर्वः पटोदग्धः* ॥ In the present, the word *sarva* has this last sense: namely *all* the *members* of a word doubled, no portion is omitted. The force of the genitive case in *sarvasya*, that of *sthāna*, i. e. in the *room* of the *whole* of the words like *परि* &c there is *nothing*. So one meaning of the *sūtra* is, that in the *room* of the one word, *are substituted*. In making such *substitution*, we must have regard to the *degree* of nearness.

Another meaning of the sūtra however is, that it does not teach *substitution* but *repetition* or *employment*, not *ādesā*, but *prayoga*. That is to say, one word is *employed* twice. In this sense, of course, there is no room left for finding out the proper substitute. The very word-form, पचति &c, is employed twice, i. e. is repeated twice or pronounced twice.

The word sarvasya is employed in the sūtra for the sake of distinctness only. Otherwise, one may double only the last *letter* of a word by the rule of भलोऽन्तस्य, though that rule is not, strictly speaking, applicable to such cases.

Obj. The word पदस्य should be employed in the sūtra, in order to prevent the application of the rule to Samāsa (compound), to taddhitas, and to vākyas (sentences). Thus सप्तपर्णोऽष्टापदम् ॥ Here there is the sense of vipsā with regard to seven leaves, and does not mean a tree having seven leaves. There ought to have been doubling; but it would not take place, if we take the word padasya in the aphorism. Similarly द्विपदिकां वदति, here also the sense is that of vipsā, and there ought to have been doubling, before the affixing of the taddhita affix. So also in ग्रामे ग्रामे पानीयम् the sentence ग्रामे पानीयम् is not doubled, if we employ padasya. So the word padasya, should be employed in the sūtra. Moreover, it would prevent our employing the word padasya again in VIII. 1. 16.

Ans. We could not employ the word padasya in this sūtra, for then the rule would become very much restricted. Moreover in the above examples, there can be no doubling; for सप्तपर्णः means 'that whose every twig bears seven leaves पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णानि अस्य : so that the sense of vipsā is not here inherent in the word sapta or parna. In the case of the taddhita example, there would be no doubling, because the force of vipsā is there denoted by the taddhita affix itself, and so doubling is not necessary. Moreover, a sentence can never be doubled, because vipsā can take place with regard to a word, and not a sentence. Therefore the word पदस्य should not be employed in the sūtra.

On the contrary, if we employ the word padasya in the sūtra, it would give rise to the following anomalies. We could not have प्रपचति प्रपचति; for upasarga being considered as a separate pada, only पचति would be doubled, and प्र would not. So also, we have two forms श्लोका and श्लोका ॥ Here लृच् is added to the root कृच्, and कृ is optionally changed to च by VIII. 2. 77, and in the other alternative there is कृ ॥ As च and कृ are both asiddha (VIII. 2. 1), the doubling would take place without making this च or कृ substitution. So that having first doubled the word (something as श्लोका श्लोका) then optional च or कृ change will take place, and we shall get wrong forms, like श्लोका श्लोका, श्लोका श्लोका in doubling. While the correct forms are श्लोका श्लोका, or श्लोका श्लोका, and not the hybrid doubling as given above. Hence the necessity of the vārtika पूर्वभासिद्विवक्षिते (See VIII. 2. 3 last vārtika).

Or the word सर्व may be considered to be formed by अच् affix of अर्श आद्यच्, meaning सर्वं कार्यं यस्मिन्नास्ति तदिदं सर्वं, तस्य द्वे भवतः ॥ That is, all operations having been *first* performed, *then* the word is doubled; so that a word in its inchoate state is not doubled.

तस्य परमाग्रेडितम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ तस्य, परम्, आग्रेडितम् ॥
वृत्तिः ॥ तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाग्रेडितसंज्ञं भवति ॥

2. Of that which is twice uttered, the latter word-form is called *âmrēḍita* (repeated).

Thus in चौर चौर ३, वृषल वृषल ३ इत्यां ३ घातयिष्यामि त्या. बन्धायेष्यामि त्या, the second word being *âmrēḍita* is *pluta*. The word आग्रेडित occurs in Sûtras VI. 1. 99, VIII. 1. 57, VIII. 2. 95, VIII. 10. 3 &c.

The तस्य here denotes *avayava-shashthi*: and the word परः denotes the *avayava*. In fact, this sūtra indicates by implication, that a Genitive case is employed, when a member (*avayava*) is denoted. So that the sentences like पूर्वं कार्यस्य become valid.

In the above examples, the word has become *pluta* by VIII. 2. 95.

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, च ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तं च तद्वति यदाग्रेडितसंज्ञम् ॥

3. That which is called *âmrēḍita* is gravely accented.

Thus भुङ्क्ते भुङ्क्ते ; पशुन् पशुन् ॥

That is, all the vowels of the *âmrēḍita* become *anudatta* or accentless. In the above examples, the root भूञ् becomes *âtmanepadi* by I. 3. 66: the Personal endings are *anudatta* by VI. 1. 186; the *vikaraṇa* शनम् gets the acute by III. 1. 1; the अ of this नै is elided by VI. 4. 111, and thus भूङ्क्ते becomes finally acute *anudatta-nivṛtti-svara* (VI. 1. 161). The *âmrēḍita* भुङ्क्ते becomes wholly *anudatta*. The word पशु is formed by the affix कु and is finally acute.

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ नित्य, वीप्सयोः ॥
वृत्तिः ॥ नित्ये कार्ये वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः ॥

4. The whole word is repeated when the sense is of 'always' and 'each'.

What words express 'always'? The finite verbs, and the Indeclinable words, formed by *kṛit* affixes. What 'always' is meant here? The word 'nitya' here means 'again and again', and this idea of 'repetition' is the quality of an action. That action which the agent does principally, without cessation, is called 'nitya'. So that *nitya* refers to an action (See III. 4. 22). Thus पशति पशति 'he looks continually'. अल्पति अल्पति 'he talks incessantly'. भुङ्क्ते भुङ्क्ते 'he eats continually'.

भोजं भोजं व्रजति 'each one, when he has eaten goes away.' See III. 4. 22. लुनीहि लुनीहियेवाद्यं लुनाति (See III. 4. 2). The affixes *ktvá* and *ṇamul* formed words and the Imperative mood express the idea of 'again and again', only when they are repeated. While the words formed with the affix *यङ्* (Intensive) express this idea by the inherent force of the affix, without repetition. Thus पुनः पुनः पचति = पापच्यते ॥ And when this intensive action is continually done, then this word also should be repeated; as पापच्यते पापच्यते ॥ In the above, examples have been given of *nitya*, as illustrated by finite verbs like पचति. Indeclinable *kṛit* words like भुङ्क्त्वा, and like भोजं ॥ Now for *vīpsā* ॥ In what words the *vīpsā* is found? It is found in nouns (सुप् formed words). As finite verbs (तिङ्) express *nitya*, so inflected nouns (सुप्) express *vīpsā* or a distributive sense. What is meant by the word *vīpsā*? It is the wish of the agent to pervade *vyāptum icchhā*, an object through and through with a certain quality or action. That is, when many objects are wished to be pervaded by the speaker, with a particular attribute or action simultaneously, it is *vīpsā*. Thus ग्रामो ग्रामो रमणीयः 'every village is beautiful'. So also जनपदो जनपदो रमणीयः पुरुषः पुरुषो निधनपुर्वत ॥

When a finite verb is repeated owing to the idea of *nityatā*; and we also wish to add to such a verb the affix denoting comparative or superlative degree, such affix must be added after the word has been repeated, as पचति पचतिनराम ॥ But in the case of a noun, which is repeated owing to *vīpsā*, the whole superlative or comparative word should be repeated, as आर्य्यनरमाऽर्य्यनरमानय ॥

परैर्वर्जने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ परैः, वर्जने ॥

वृत्तिः ॥ परित्यक्तस्य वर्जनं द्वे भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ परैर्वर्जनेऽसमास इति वक्तव्यम् ॥

5. The word *परि* is repeated when employed in the sense of 'with the exception or exclusion of'.

As परि परि ज्विगर्तेभ्यो वृष्टो देवः (I. 4. 88 and II. 3. 10) 'It rained round about (but with the exclusion of) Trigarta'. Similarly परि परि सौत्रीतेभ्यः, परि परि सर्वसनेभ्यः ॥ Why do we say when meaning exclusion? Observe आदानं परिषिञ्चति ॥

Vārt.—Optionally परि, meaning 'exclusion', is repeated when it occurs not in a compound, as परि परि ज्विगर्तेभ्यः or परि ज्विगर्तेभ्यः ॥ In a compound, there is no repetition as, परिज्विगर्ते वृष्टो देवः, because the word परि has not the meaning of exclusion only here; in fact, the whole compound word denotes here the idea of exclusion, and not the word परि alone.

The word परि is here a Karmapravachaniya (I. 4. 88), and governs the fifth case by II. 3. 11. In परिषिञ्चति the word is an upasarga.

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ प्र, सम्, उप, उद्, पाद पूरणे ॥
वृत्तिः ॥ प्र सम् उप उद् इत्यनेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विवचनम् चेत्यादः पूर्वत ॥

6. प्र, सम, उ, and उत् are repeated, when by so doubling, the foot of a verse is completed.

As प्र प्रायमाग्निभरतस्य शृण्वे (Rig VII. 8.4), संसन्धिद्युवसे वृषन् ॥ (Rig X. 191. 1), उपोप मे परावृष्टा (Rig I. 126. 7), किं नोदुदु हर्षसे दातवाउ (Rig IV. 21. 9). Why do we say when 'a foot of a verse is completed there by'? Observe प्रदेवं देव्या धिया ॥ This rule applies only to the Vedic verses, for there alone the Preposition may be used separate from its verb. In the secular literature, this rule has no applicability, as Prepositions are never so used.

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ पदानि ॥ उपरि, अधि, अधसः, सामीप्ये ॥
वृत्तिः ॥ उपरि अधि अधस इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षितं ॥

7. उपरि, अधि, and अधस are repeated, when it expresses uninterrupted nearness.

The word sâmpitya means 'proximity' whether in time or space. As उपर्युपरि दुःखम्, or उपर्युपरि मायम्, अध्यधि मायम्, अधोधो नगरम् ॥ Why do we say 'meaning near'? Observe उपरि चन्द्रमाः ॥ Why the word is not repeated here: उपरि शिरसो घटं धारयति ॥ The relation expressed here is not that of nearness, but that of above and below.

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव इरिद्वन्ति ।

अधोधो इक्ष्णे कस्य माहमा नापजायते ॥

Here the doubling is in the sense of vipsâ.

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ पदानि ॥ वाक्य-
मादेः, आमन्त्रितस्य, असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन, भर्त्सनेषु ॥
वृत्तिः ॥ एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्ये-
षु यदि तद्वाक्यं भवति ॥

8. A Vocative, at the beginning of a sentence, is repeated, when envy, praise, anger, blame, or threat is meant by the speaker.

A collocation of words, expressing one idea, is called a sentence or Akya. Thus (1) envy :—माणवकां ३ माणवक अभिरूपकां ३ अभिरूपक रिक्तां ते आभिरूप्यम् ॥ (2) praise — माणवकां ३ माणवक अभिरूपकां ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि ॥ (3) anger :—
॥ माणवतां ३ माणवक अभिनीतकां ३ अभिनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जालम् ॥ (4) blame :— शक्तिं ३ शक्तिं यद्विके ३ यद्विके रिक्तां ते शक्तिः ॥ (5) Threat—भीरुं चौरां ३ वृषल वृषलां ३ घातयिष्यामि
त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा ॥ The first word becomes pluta as well as gets svarita accent, by VIII. 2. 103, in the case of the first four; in the case of 'threat', the second word or the âmreḍita becomes pluta by VIII. 2. 95. Why do we say "at the beginning of a sentence"? The Vocative in the middle or the end of a sentence is not to be repeated, as शोभन खल्वसि माणवकः ॥ Why do we say of a Vocative? Observe उदारोदेवदत्तः ॥ Why do we say 'when meaning envy &c'. Observe देवदत्त
तमयात्र शुक्लाङ्ग ॥

In some books, the vākya is defined as 'a collocation of words having one finite verb', (एकतिङ् परस्मैहो वाक्यं) ॥ In the first example, कन् is added.

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ एकम्, बहुव्रीहि, घत् ॥
वृत्तिः ॥ एक मित्यन्तच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिनश्च वति ॥

9. When एक is repeated, it is treated like a member a of Bahuvrihi compound.

The making it a Bahuvrihi is for the sake of eliding the case-affix, and treating the word as a masculine, even when it refers to a feminine. Thus ऐकैकमक्षरं पठति (not एकमेकम्), ऐकैकयाहुत्या जुहोति (not एकैकैकया). The accent is regulated by VI. 2. 1. the case-affix is elided by II. 4. 71, and masculinising by VI. 3. 34. This double word ऐकैक should not however be treated like a Bahuvrihi for the purposes of the application of the following three rules, (1) The sūtra I. 1. 29 by which pronouns are not declined as pronouns when members of a Bahuvrihi compound. The word ऐकैक however is declined like a Pronoun, as ऐकैकस्मै ॥ For sūtra I. 1. 29 applies to a compound which is *really* a Bahuvrihi, and not to a word-form which is treated *like* a Bahuvrihi. The repetition of the word Bahuvrihi in that sūtra, though its anuvritti was understood from the preceding one; indicates this. (2) The application of the rule of accent. Thus by the following sūtra, a word is repeated when a mental pain or affliction over something is expressed. Thus न न करोति, सुसुजागर्त ॥ This double-word is treated *like* a Bahuvrihi, but not for the purposes of accent. For by VI. 2. 172 a Bahuvrihi preceded by न or सु gets acute on the final, but not so नन or सुसु ॥ Here four rules of accent present themselves 1st VI. 1. 223 ordaining acute on the final, 2nd VI. 2. 1 the first member retaining its accent, 3rd VI. 2. 172 already mentioned, 4th VIII. 1. 3 by which the second member becomes anudātta, The rule VI. 2. 1 however regulates the accent, in supersession of the other three. (3) The third rule which does not apply to this Bahuvrihi-vat ऐकैक is the rule of samāsanta affixing. Thus कृक् कृक्, पूः पूः (doubled by VIII. 1. 10) do not get the samāsanta affix अ by V. 4. 74.

आबाधेच ॥ १० ॥ पदानि ॥ आ, बाधे, च ॥

वृत्तिः ॥ आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तुं धर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य हे भवतः बहुव्रीहिवद्वाच्य कार्यं भवति ॥

10. A word is repeated, and is treated like a member of Bahuvrihi compound, when a mental distress over something is expressed.

Thus गतगतः 'gone, gone to my affliction', नष्टनष्टः, पतितपतिनः, in the masculine, and गतगता, नष्टनष्टा, पतितपतिता in the Feminine (not गतागता for the reasons given in the preceding aphorism). The accent is governed by VI. 2.

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ पदानि ॥ कर्मधारय, वत्, उत्तरेषु ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्विशेष्यम् । कर्मधारयत्वे प्रयोजनं सुष्ठोप-
वृत्तान्तोदात्तत्वानि ॥

11. In the following rules, the double-word is treated like a Karmadhâraya compound.

The reason for making it a Karmadhâraya is to elide the case-affix (II. 4. 71), to make the first member a masculine term even when the word refers to a feminine (VI. 3. 42), and to regulate the accent by VI. 1. 223. Thus पटुपटुः, वृदुवृदुः where the first member has lost the case-affix. पटुपटुः, वृदुवृदुः where the first member is treated as a masculine, even when there is a क in the penultimate as कालकालिका (See VI. 3. 37 and 42); पटुपटुः, पटुपटुः, the accent falls on the final, for the rule VI. 1. 223 was debarred by VIII. 1. 3, but the present rule re-instates VI. 1. 223. The word उत्तरेषु is for the sake of distinctness, the latter being an adhiikâra one, would have applied to the subsequent aphorisms, without even the word uttareshu.

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ पदानि ॥ प्रकारे, गुण-वचनस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य भवतः ॥

॥ त्तिकम् ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ स्वार्थे अयधार्थमाणनेकास्मिन्ने भवत इति वक्तव्यम् ॥

॥ ० ॥ आपले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्रियासमभिवारं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

॥ ० ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

॥ ० ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

॥ ० ॥ उत्तरादतमयोः समसप्रधारणयोः स्त्री निर्गन्धे भवे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

॥ ० ॥ कर्मव्यति ॥ अर्चनायो द्वे भवत इति वक्तव्यम् सामासवच बहुलम् ॥

॥ ० ॥ स्त्रीनपुंसकयारुत्तरपरस्य आम्भावो वक्तव्यः ॥

12. An adjective is repeated, when it is meant to express that the said attribute belongs to a thing only to a limited degree, and the double word is treated like a Karmadhâraya.

The word प्रकार means both 'difference' and 'resemblance'. It means 'resemblance' here : i. e. the person or thing *resembles*, but is not *fully like*, the thing expressing the attribute. Thus पटुपटुः, 'tolerably sharp', वृदुवृदुः "pretty fit", पण्डितपण्डितः &c. The sense is that the attribute is not *fully* possessed by the person. The affix आसीत् (V. 3. 69) also expressing प्रकार, is not debarred by this sūtra. Thus पटुआसीत्, वृदुआसीत् ॥

Why do we say prakāre "when denoting somewhat like it"? Observe देवदत्तः 'the clever Devadatta'. Why do we say 'an attributive or adjective word'? Observe अग्निर्माणवकः, 'a fiery boy', गौर्बाहीकः 'a cow-like Bâhika'. Here

'agni' and 'gau' are not naturally adjective words, though employed here in adjectives.

Vart.—An adjective is repeated when denoting that persons or things possessing that attribute are to be taken in their due order. Thus मूलं स्थूलाः, अग्रे अग्रे सूक्ष्माः, ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं प्रवेशायः ॥

Vart.—A word denoting more than one is repeated without change of sense, when it denotes the limit or extent of the thing. Thus अस्मान् कार्षापणादि भवद्भ्यां माषं माषं देहि 'give a māsha, a māsha out of this kārshāpāṇa to you two i. e. give only *two* māsha one to each. A kārshāpāṇa contains many māsha out of them, the extent of gift is *limited* to two only. This therefore is distinguishable from the distributive double (vīpsā). The words माषं माषं देहि = देहि; the माष does not take the dual case here. Why do we say when it expresses the limit? Observe अस्मान् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि, द्वौमाषौ देहि, त्रिमाषान् देहि. Here the word माष itself does not express limit, but the qualifying words एकं, द्वौ, त्रीन् &c. Why do we say 'denoting more than one'? Observe अस्मान् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि ॥

Vart.—In expressing perplexity or alarm, a word may be repeated twice. The word चापल in the vārtika means 'a confused state of mind'. आहिगहिः बुध्यस्व बुध्यस्व "a snake, a snake, beware, beware". It is not a necessary condition that the word should be repeated twice only, but as many times as one likes, so long as his meaning is not manifest. As : अहिः अहिः अहिः, बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ॥

Vart.—When intensity or frequency of an action is denoted, the word is uttered twice: as, स भवान् लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनानि ॥ See III. 4. 2.

Vart.—In re-iteration the word is doubled; as, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति, भोजं भोजं व्रजति ॥ See III. 4. 22. This has also been illustrated under VIII. 1. 4.

Vart.—The word is repeated when the affix डाच् follows; as, पटपटा'करोति, पटपटायते ॥ This doubling takes place when the word denotes an imitation of an inarticulate sound (V. 4. 57). Therefore, not here, द्वितीया करोति, तृतीया करोति, where the affix डाच् denotes 'to plough', (V. 4. 58). Because of this restriction, some read the vārtika as, डाचि बहुलम् ॥

Vart.—The words पूर्व and प्रथम are repeated when a comparative or superlative sense is to be denoted: as पूर्व पूर्व पुण्यन्ति, प्रथमं प्रथमं पण्यन्ते ॥ The comparative and superlative affixes are not debarred hereby, as, पूर्वतरं पुण्यन्ति, प्रथमतरं पण्यन्ते ॥

Vart.—The words ending in the affixes उत्तर and उत्तम (comparative and superlative), are doubled when they refer to feminine nouns and are employed in determining or pondering upon the relative condition of the superiority of one out of two or many; as उभाविमावाक्यौ, कतरा कतरा अनयोराक्यता "Both these are rich: let us ponder how much is their richness." सर्वे इमे आक्याः, कतमा कतमा एषाणा-

व्यता ॥ This is found in words other than those ending in तर and तम; as, उभावि-
माशाश्वौ, किटशी किटशी अनयोराव्यता ॥ This is also found where the abstract noun
denoting condition (as भाव्यता) is not in the feminine: as, उभाविमाशाश्वौ, कतर-क-
तरोऽनयोर्विभवः “Both these are rich, let us see what is their respective greatness.”

Vart:—In denoting reciprocity of action, the Pronominal is doubled;
and diversely it is treated like a compound (II. 2. 27) when it is not treated
like a compound, then the first word is always exhibited in the nominative
singular. See I. 3. 14, III. 3. 43, and V. 4. 127. Thus. अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति
“these Brāhmanas feed one another.” अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति ॥ अन्योऽन्यस्य
ब्राह्मणा भोजयन्ति = इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ The word अन्य and पर are never treated as
a compound, and इतर is *always* so treated. The following are from Siddhānta
Kaumudi:— अन्योऽन्यौ, अन्योऽन्यान् अन्योऽन्येन कृतं, अन्योऽन्यस्मै दत्तं, अन्योऽन्येषां पुष्करैरापृशन्ते
(Māgh) परस्परं ॥

Vart:—In the feminine and neuter, the augment आम् is added option-
ally to the second term under the above circumstances, as, अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मण्यौ
भोजयतः, अन्योऽन्यं भोजयतः, इतरेतरां भोजयतः, इतरेतरं भोजयतः ॥ अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः,
तरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः, इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुलं भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अ-कृच्छ्रे, प्रिय, सुखयोः,
प्रत्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे षोडशे ॥

13. The words ‘priya’ and ‘sukha’ are repeated op-
tionally, when they mean “easily, without any difficulty”.

The word कृच्छ्र means ‘difficulty and sorrow’, अकृच्छ्र means ‘without
difficulty or sorrow, i. e. pleasantly’. Thus प्रियप्रियेण ददति. सुखसुखेन ददति. or प्रियेण
दति, सुखेन ददति = अतिप्रियमपि वस्त्रं नाशलेन ददति ॥ That is, he gives with
ease, without feeling it as a trouble. Why do we say “when meaning
easily”? Observe प्रियः पुत्रः “beloved son”. सुखी रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ यथा स्वे, यथा यथम् ॥
वृत्तिः ॥ यो य आत्मा यद्यशस्वीय तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथास्तस्य द्विवचनं
सकलिङ्गता च निपात्यते ॥

14. The word यथायथम् is irregularly formed in the
sense of “respectively, fitly, properly”.

What is one's own nature, and whatever is natural to one, that is called
यथम् ॥ In this sense is formed यथायथम् there being doubling and neuter
under. It is an Indeclinable. As ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् = यथास्वभावं “all ob-
jects have been known according to their respective nature”. सर्वेषां तु यथायथं =
तत्त्वीयं ॥

वृत्तिः ॥ रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिर्व्यक्तिषु ॥ १५ ॥ पदानि ॥
रहस्य, रहस्य, मर्यादा, वचन, व्युत्क्रमण, यज्ञ पात्र प्रयोग, अभि व्यक्तिषु ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रमिति द्विशब्दस्य दिव्यत्वं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्यं मर्यादावश
व्युत्क्रमेण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु अर्थेषु ॥

15. The word "dvandvam" is irregularly formed in the sense of 'secret', and when it expresses a 'limit', 'separation', 'employing in a sacrificial vessel', and 'manifestation'.

The word इन्द्र is formed from इ by doubling it, changing the first इ into अम्, and the second इ into अ ॥ The word इन्द्र itself means रहस्य or secret while it marks 'limit' मर्यादा &c only secondarily, by context of the sentence. Thus इन्द्रं मन्त्रयन्ते 'they are consulting some secret'. Limit or मर्यादावचन, अभिचतुरं होमं पशवो इन्द्रं मिथुनायन्ते = माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण, तत्पुत्रेणापि ॥ (See Maitr S. I. 7. 3 Śāṅkh. Br. III. 97). Separation of व्युत्क्रमणः—इन्द्रव्युत्क्रान्ताः = द्विवर्गसम्बन्धः पृथगवस्थिताः ॥ Vyutkramana means bheda or separation, placing at a different place. Employment with regard to a sacrificial vessel (यज्ञपात्रप्रयोग) as—इन्द्रं यज्ञपात्राणि प्रयुजन्ति रीः (See I 3. 64) ॥ अभिव्यक्ति, or manifestation : as—इन्द्रं नारदपर्वतो, इन्द्रं संकर्षणं वासुदेवो = द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येण ॥

The word इन्द्र is found employed in connection with other senses also as, इन्द्रं युद्धं वर्चते, इन्द्रानि सहस्रधीरः, चार्थे इन्द्रः &c.

पदस्य ॥ १६ ॥ पदानि ॥ पदस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदस्यैत्यमधिकार प्रागपदानाधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमित्यामः पदस्येयव तद्वदित्यम् ॥

16. Upto VIII. 3. 54, inclusive, should be always supplied in every subsequent sūtra, the phrase "of a word", or "to the whole of a word".

This is an adbhikāra sūtra, and extends up to VIII. 3. 55. Whatever we shall treat of here-after, should be understood to apply to a full 'pada' or a completed word. Thus VIII. 2. 23, (संयोगान्तस्य लोपः) teaches "there is elision of the final of what ends in a conjunct consonant". The word पदस्य must be supplied here to complete the sense: viz, of a word which ends in a conjunct consonant, the final is elided. Thus पचन्, यजन्, from पचन्तु and यजन्तु ॥

Why do we say 'of a Pada'? Observe पचन्तो, यजन्तो where the न् though sanyogānta is not elided, because the stem is no longer called pada. The force of the Genitive in पदस्य must be construed according to the context, sometimes as sthāna-shashthi i.e. "in the room of the whole pada"; and sometimes as avayava-shashthi i.e. "of a pada-of the portion of a pada".

पदात् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ पदात् ॥

वृत्तिः ॥ पदादित्यमधिकार प्राक्कुस्तेन च सुप्यगोत्राश्रित्येतस्माच्छ्रित ऊर्ध्वमनुक्रमित्यामः पदादित्यं तद्वदित्यम् ॥

17. Upto VIII. 1. 68, inclusive should always be supplied the phrase "after a pada".

Whatever we shall teach hereafter should be understood to apply to that which comes *after a pada*. Thus the sūtra VIII. 1. 19, teaches "of an amantrita". The phrase पशन्, must be supplied to complete the sense. That is, "of a pada, which is in the Vocative case, and which comes after another pada, all vowels become anudātta". Thus पचसि देवदत्त "Cookest thou, O Devadatta". Why do we say, "after a pada"? Observe देवदत्त पचसि ॥ Here Devadatta is not anudātta (VI. 1. 198).

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, सर्वम्, अ-पाद्-आदौ ॥
वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अशाश्वति च एतच्चयमधिकृतं वदितव्यमापादादिसमाप्ते, रित
नारं यद्वक्ष्यते अनुदात्तं सर्वमपादादिव्येवं तद्वृत्तिरयम् ॥

18. Upto VIII. 1. 74, inclusive is to be supplied the phrase "The whole is unaccented, if it does not stand at the beginning of the foot of a verse".

The three words anudāttam "unaccented", sarvam "the whole", and pādādau "not in the beginning of a Pāda of a verse", should be understood to exert a governing influence over all the subsequent sūtras of this chapter, upto its end. Whatever we shall treat of hereafter, must be understood to be wholly unaccented, provided that, it does not stand as the first word of a verse or stanza. Thus VIII. 1. 19, says "of a Vocative". The whole of this sūtra would be read there to complete the sense, viz: "all the syllables of a Vocative are unaccented when a word precedes it, and it does not stand as the first word of a hemistich"; as पचसि देवदत्त ॥

Why do we say "when not at the beginning of a hemistich"? Observe ते नियतं रजसं वृत्त्यो अनवधृष्यम्, here वृत्त्यो though in the Vocative case, is not anudātta, as it stands at the beginning of a Pāda.

Similarly VIII. 1. 21, teaches "वः and नः are the substitutes of युष्माकं in the plural". The present sūtra must be read there to complete the sense, viz, when not at the beginning of a verse. Thus ग्रामावः स्वं, जनपदो नः स्वम् ॥ But at the beginning of a hemistich, we must have the forms युष्माकं and अस्माकं instead of वः and नः ॥ As,

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलेदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दन ॥

The word पाद् in the sūtra refers both to the hemistiches of the sacred hymns, as well as to secular ślokas.

Q. Why do we employ the word सर्वे in the sūtra?

Ans. The word sarvam is used in the sūtra, in order to indicate that a word, which has not acute accent on the first syllable, should also become anudātta. For the word पशन् (VIII. 1. 17) is in the ablative case, and shows that the operation taught in any sūtra governed by it, will be performed on

the *first* syllable, according to the maxim **आदेः परस्य ॥** Therefore, by rule VIII. 1. 28, the word **वेचति**, which is acutely accented on the *first* syllable, (because **च** and **तिप्** are anudatta), will only lose its accent in **देवदत्तः पचति**; but not so the verb **करोति** which is acutely accented in the middle (by the vikaraṇa accent in **देवदत्तः करोति ॥** But by force of the word **सर्वे**, **करोति** also loses its accent.

Q. This cannot be the reason, for the author indicates by his prohibition in Sūtra VIII. 1. 29, that a verb loses its accent, *where ever* that accent may be. For there is no verb when conjugated in **लृट्** which has acute on the *first* syllable.

Ans. The word 'sarvam' is used to prevent the operation of **अनोऽन्यविधि** for where the rule **आदेः परस्य** will not apply there the other will apply: so that if "sarvam" was not used, the rule would apply to the finals, and not to cases where there were other than initials to be operated upon. Thus the rule VIII. 1. 28 would apply to **कुरुते**: which is finally acute by VI. 1. 186, in **देवदत्तयज्ञस्तौ कुरुते**; but not to **देवदत्तः करोति ॥**

Q. No; this cannot be the reason of employing the word 'sarvam' in the sūtra, for the author indicates that the rule is not confined to the *finals*, by the prohibition he makes in favor of **लृट्** in VIII. 1. 51; for there is no verb, when conjugated in *Lṛit*, which has acute on the final. All *Lṛit* is acute in the middle by VI. 1. 186. So the **अनोऽन्यस्य** rule does not apply.

Ans. The word 'sarvam' is used for this reason. Had 'sarvam', not been used, then in those cases where there was no other rule to apply, like VIII. 1. 19, there *only* the word would become anudatta. But in cases where another rule also operated, there this anudatta rule would not apply, for then there would be two different sentences. For a thing which is already in existence can be made the subject of a rule ordering certain operations to be performed on it; but not so a thing which will come in existence in future time. Thus the words **वां** and **नौ** are ordained as substitutes of yushmad and asmad by one sentence VIII. 1. 20; while another sentence ordains their anudatta-hood. So here there is separation of sentences (vākya-bheda): which is not desirable; for a vākya bheda should be avoided, if possible. But by employing the word 'sarvam', this vākya-bheda is made tolerable.

Another reason for employing this word is that the substitutes **वां** and **नौ** should come in the room of the *whole declined* forms of yushmad and asmad, with their case-affixes. Had not this word (sarvam) been used, then **वां** and **नौ** would have replaced only 'yushmad' and 'asmad'. Obj. Will not the anuvritti of the word 'padasya', cause the *whole declined word* to be replaced by **वां** and **नौ** not only the crude-forms yushmad and asmad? And there cannot be a full word unless it takes case-affixes; so the whole of yushmad and asmad with their case-affixes will be replaced. Where is the necessity of using the word 'sar-

vam? Ans. This objection will apply to those cases where a Pada is a word ending in a case-affix. But the word पद् is a technical term also, and applies to crude forms before certain case-affixes. Thus a nominal stem (not a full word) is also called Pada by I. 4. 17, before non-sarvanamasthana case-affixes. Therefore yu-hmad and asmad will be pada before those affixes. Thus before the affix of Dative Dual, they will be called Pada; and had सर्वे not been used, then only "yushmad" and "asmad" will be replaced and not their case-affixes. Thus मामो वां शीयते, जनपदो नौ शीयते ॥ Here वां and नौ would require after them the case-affix भ्यां otherwise.

आमन्त्रितस्य च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्थापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुशासो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ समान वाक्ये निघात युष्मद् स्मदादेशा वक्तव्या ॥

19. All the syllables of a Vocative are unaccented when a word precedes it, and it does not stand at the beginning of a hemistich.

Thus पचसि देवदत्त, पचसि यत्तुदत्त ॥ The Vocative is acutely accented on the first by VI. 1. 198, the present makes it all unaccented.

Vdt:—The rules relating to nighāta (by which all syllables of a word become unaccented, such as the present, and VIII. 1. 28 &c) and to the substitutes of yushmad and asmad apply then only, when the preceding word which would cause the nighāta or the substitution, is part of the same sentence with the latter word. Therefore not here:—अयं दाण्डो, हरान्न ॥ "This is the staff. Carry by means of it." Here हर does not lose its accent by VIII. 1. 28, though preceded by the Noun daṇḍa, because these are parts of two different sentences, रोदनं पच, तव भविष्यति । ओदनं पच, मम भविष्यति ॥ "Cook the food, it will be for thee. Cook the food, it will be for me." That is the rice cooked by thee, will do both for thyself and myself. Here the ते and मे substitutions have not taken place VIII. 1. 22) for yushmad and asmad, for the same reason.

Another example is, भवतीह विष्णुमित्रो, उवदत्तागच्छ "Vishnumitra is here. Come back Devadatta." Here Devadatta, though in the Vocative case, does not lose its accent. Nor can you say that समर्थः पञ्चविधिः will make this vārtika redundant. In all the above examples, the different sentences are connected with each other in sense. Thus in the last example, Devadatta was searching for Vishnumitra, when some one says to him, 'Here is V. come back D.' Thus the two sentences are samārtha, yet there is no nighāta. But the rule will apply here:—इह देवदत्त ! माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति (VIII. 1. 28) कुलं । शालीनां ते रोदनं शास्त्वानि ॥ In the last examples the Vocatives, the verbs and the substitutes of yushmad and asmad are not in syntactical construction with the words that immediately precede them, and yet the nighāta rule &c does apply: in spite of the general maxim समर्थः पञ्चविधिः (II. 1. 1), for rules relating to completed words apply to such words only.

In the last example, the construction is इह स्थिता जाता ते देवदत्त, and not इह देवदत्त. Thus इह is in syntactical construction with स्थिता and not देवदत्त yet it causes nighāta of Devadatta. Similarly in नद्यास्तिष्ठति कृत्, the word नद्या is not in construction with तिष्ठति, but with कृत्, i.e. नद्याः कृत् तिष्ठति; yet it causes the nighāta of तिष्ठति. Similarly शालीनां is not in construction with ते, but with भवन्, i.e. शालीनां भवन् ते हस्यामि. Yet it causes ते substitution of yushmad. Though the preceding words are not *samartha* with regard to the words that follow them, they cause the changes, because the words are in the *same* sentence.

युष्मद्स्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाभावावौ ॥ २० ॥ पदानि ॥ युष्मद्, अस्मदोः, षष्ठी, चतुर्थी, द्वितीयास्थयोः, वाम्, नावौ ॥

वृत्तिः ॥ युष्मद्स्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वाग्राह्येतावादेशौ भवन्तौ वा शुभाक्षौ ॥

20. For the Genitive, Dative and Accusative Dual of yushmad and asmad, are substituted वाम् and नौ respectively, when a word precedes, and these substitutes are anudātta.

All the three sūtras पदस्य, पदान् and अनुग्रहं सर्वमपादांश्च are applicable here. Thus मामो वां स्वम् । जनपदो नां स्वम् । मामो वां दीयन् । जनपदो नां दीयन् । मामो वां पश्यन् । जनपदो नां पश्यन् ॥

These two वाम् and नौ come in the Dual only, because other substitutes have been taught for the Singular and Plural in the two subsequent sūtras.

Why do we say "for the Genitive, Dative and Accusative"? In other cases there will be no substitution. As, मामो युवाभ्यां कृतम् ॥ The word स्य in the sūtra indicates that the case affixes must be express and not understood, for the purposes of this substitution. Therefore, not here: इति युष्मत्पुत्रः though here yushmat is preceded by a word in a sentence, and is in the Genitive case yet वः substitution VIII. 1. 21, does not take place, because the case-affix is elided.

बहुवचनस्य वक्ष्मर्मा ॥ २१ ॥ पदानि ॥ बहुवचनस्य, वस्, नसो ॥

वृत्तिः ॥ बहुवचनान्तयोर्युष्मद्स्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस् नस इत्येतावादेशौ भवन् ॥

21. For the Genitive, Dative, and Accusative plural of yushmad and asmad are substituted वस् and नस् respectively, (when a word precedes, and these substitutes are anudātta).

Thus मामो वः स्वम्, जनपदो वः स्वम्, मामो वः दीयन्, जनपदो वः दीयन्, मामो वः पश्यन्, जनपदो वः पश्यन् ॥

तेष्वेकवचनस्य २२ ॥ पदानि ॥ ते, मयौ, एक, वचनस्य ॥

वृत्तिः ॥ युष्मद्स्मद्वचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवन् ॥

22. For the Genitive and Dative Singular (of yushmad and asmad are substituted) ते and मे respectively, (when a word precedes and these are anudātta).

Thus **मास्ते स्वम्, मामी मे स्वम्, मामस्ते दीयते, मामो मे दीयते** ॥ For the Accusative singular, other substitutes have been taught in the next sūtra, hence **ते** and **मे** come only in Genitive and Dative.

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ त्वा, मौ, द्वितीयायाः ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनस्यैव वृत्ते । द्वितीयाया यदुक्तवचनं तदन्तयोर्गुणस्मर्यथास्तस्यैव मा इत्येतासां वृत्ता भवतः ॥

23. For the Accusative Singular of yushmad and asmad are substituted **त्वा** and **मा** respectively, under the same circumstances.

The word **एकवचनस्य** is understood here. Thus **मामस्त्वा पश्यति. मामो मा पश्यति ॥**

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ पदानि ॥ न, च, वा, ह, अह, एव, युक्ते ॥

वृत्तिः ॥ च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वात्रावाद्यो न भवन्ति ॥

24. The above substitutions do not take place when there is in connection with the pronouns any of these:—**च**, 'and' **वा**, 'or' **ह**, 'oh! अह 'wonderful', or **एव** 'only'.

Thus **मामस्तव च स्वम्. मामो मम च स्वम् ॥**

युवयोश्च स्वम्. आवयोश्च स्वम्. युष्माकं च स्वम्. अस्माकं च स्वम्. मामस्तुभ्यं च दीयते मामो मह्यं च दीयते । **युवाभ्यां च दीयते. आवाभ्यां च दीयते. युष्मभ्यं च दीयते. अस्मभ्यं च दीयते. मामस्त्वां च पश्यति. मामो मां च पश्यति. युवां च पश्यति. आवां च पश्यति. युष्मांश्च पश्यति ।** **यस्मांश्च पश्यति ॥ वा ।** मामस्तव वा स्वम् । मामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । मामस्तुभ्यं वा दीयते । मामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । मामस्त्वां वा पश्यति । मामो मां वा पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान् वा पश्यति । **ह ।** मामस्तव ह स्वम् । मामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । मामस्तुभ्यं ह दीयते । मामो मह्यं दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । मामस्त्वां ह पश्यति । मामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । **ह ।** मामस्तवाह स्वम् । मामो ममाह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । मामस्तुभ्यमह दीयते । मामो मह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । मामस्त्वामह पश्यति । मामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । **एव ।** मामस्तवेव स्वम् । मामो ममेव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । मामस्तुभ्यमेव दीयते । मामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । मामस्त्वामेव पश्यति । मामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तमहर्ण आद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्तं प्रतिषेधो न भवति । मामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ।

The word **युक्त** is employed in the sūtra to indicate direct conjunction, there is, therefore, where the conjunction is not direct but intermediate the employment of the shorter forms. As **मामश्च ते स्व. नगरं च मे स्वम् ॥**

The particles **च** **वा** **ह** **अह** **एव** **युक्ते**

&c. Where the sense of 'conjunction,' 'separation' &c are inherent in the pronouns *yushmad* and *asmad*, and these particles are employed to manifest that sense, there the present sūtra will apply its prohibition.

पदयार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पश्य, अर्थः, च, अनालोचने ॥

वृत्तिः ॥ पदयार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तेः पदयार्थैरनालोचने न मानैर्युक्तं युष्मदस्मशोर्वावाद्यो न भवन्ति ॥

25. The above substitutions do not take place also in connection with verbs having the sense of "seeing" when physical seeing is not denoted.

The word *पदयार्थाः* is equivalent to *दर्शनार्थाः*, and *दर्शनं* means 'knowledge' i.e. verbs denoting 'to know', *आलोचनं* means perception obtained through sight i.e. physical 'seeing' opposed to metaphorical "seeing" = "knowing". The substitutions of *वां* and *नौ* &c. for *युष्मद्* and *अस्मद्* do not take place when these pronouns are employed in connection with verbs denoting 'seeing' (metaphorically) but not 'looking' (physically).

Thus *ग्रामस्तत्र स्वं समीक्ष्यागतः*, *ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः*, *ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः* *ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः*, *ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः*, *ग्रामो मां समीक्ष्यागतः* ॥

Why do we say when not meaning 'to look'? Observe *ग्रामस्त्वा पश्यति* *ग्रामो मा पश्यति* ॥

Ishti:—With regard to verbs of "seeing", the rule should apply even where the connection is not direct: as, we have already illustrated above

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ स पूर्वायाः, प्रथमाया विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पशदुक्तयोर्बुधमदस्मशोर्विभाषा वाग्नावादयो न भवन्ति ॥

वार्तिकम् ॥ युष्मदस्मशो विभाषा अनन्त्यादेश इतिवक्तव्यः ॥

वा० ॥ सर्व एव वाग्नावादयोऽन्त्यादेश विभाषा वक्तव्यः ॥

26. When the pronoun follows after a Nominative, which itself is preceded by another word, then the above substitutions may take place optionally.

Thus *ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्* or *ग्रामे कम्बलस्तेन स्वम्* ॥ *ग्रामे कम्बलो मे स्वम्* ॥ *ग्रामकम्बलो मे स्वम्* ॥ *ग्रामकम्बलस्तेन दीयते* ॥ *ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते* ॥ *ग्रामे कम्बलो मे दीयते* ॥ *ग्रामे कम्बलो मया दीयते* ॥ *ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति* ॥ *ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति* ॥ *ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति* ॥ *ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति* ॥

Why do we say "which itself is preceded by another word"? Observe *कम्बलस्ते स्वम्*, *कम्बलो मे स्वम्* ॥

Why do we say "after a Nominative"? Observe *कम्बलो ग्रामे ते स्वम्*, *कम्बलो ग्रामे मे स्वम्* ॥

Vdt:—The option herein taught is restricted to *युष्मद्* and *अस्मद्* when not employed in *anvādeśa*. But when there is *anvādeśa*, then the substitution is

compulsory and not optional. This vārtika restricts the scope of the sūtra, and makes it a *vyavasthita vibhāṣā*. Therefore, there is no option here, where there is anvādeśa:—अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

Vārt:—Others say, that the substitutes वां, नौ &c are *all* optional, when not employed in anvādeśa, whether the nominative is preceded by another noun or not. Thus the rules 20, 21, 22, 23 are optional. As: कम्बलस्ते स्वम्, or कम्बलस्तव स्वम्, कम्बलो मे स्वम् or कम्बलो मम स्वम् ॥ Why do we say “when not in anvādeśa”? Observe अथो कम्बलस्ते स्वम् अथो कम्बलो मे स्वम् ॥ Q. If this is so, where is the necessity of the present sūtra at all? Ans. The present sūtra is for the sake of anvādeśa: i.e. the option taught in the present sūtra will take place only then, when there is anvādeśa and not otherwise; thus अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, or अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, or अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ In other words, according to this vārtika, rules 20, 21, 22 and 23 are all *optional* in anvādeśa, but *compulsory* where is no anvādeśa; but when the pronoun is preceded by a nominative which itself is preceded by another word, then the above rules are not compulsory, even in anvādeśa: there also the option will apply.

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ तिङः, गोत्रादीनि, कुत्सन, आभीक्ष्ण्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्तात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्तनानानि अनुशक्तानि भवन्ति ॥

27. The words गोत्र &c. become unaccented after a finite verb, when a contempt or a repetition is intended.

Thus पचति गोत्रम्, जल्पति गोत्रम्, when contempt is meant.

Here पचति गोत्रं means ‘he proclaims his Gotra &c, so that he may get food &c’. पचति is from the root पचि व्यञ्जि हरणे ‘to make evident’ (Bhu. 184). Similarly जल्पति गोत्रम् “he repeatedly utters, his descent &c, in order to get married &c”. Where contempt is not meant, it has the force of repetition, i.e. he repeatedly utters his Gotra as one is bound to do, in marriage-rites &c. And पचति पचति गोत्रम्, जल्पति जल्पति गोत्रम् when repetition or intensity is denoted. Similarly पचति ब्रुवम्, पचति पचति ब्रुवम् ॥ The word ब्रुवं is a noun derived from the root ब्रु by the affix कच्, the वच् substitution for बृ has not taken place, as an anomaly.

1 गोत्र, 2 ब्रुव. 3 प्रवचन, 4 प्रहसन, 5 प्रकथन. 6 प्रत्ययन. 7 प्रपञ्च. 8 प्राय, 9 न्याय. 10 प्र-
वण, 11 विचक्षण, 12 अवचक्षण, 13 स्वाध्याय, 14 भूयिष्ठ, 15 वा नाम (नाम वा) 16 प्रश्नान,
7 प्रयजन,

The word नाम optionally becomes anudatta: in the alternative, it is
rst-acute. Thus पचति नाम् or पचति नाम ॥

Why do we say 'after a finite verb'? Observe कुत्सितं गोत्रम् ॥

Why do we say "Gotra and the rest"? Observe पचति पापम् ॥ Here पच is an adverb.

Why do we say 'when contempt or repetition is meant'? Observe खनति गोत्रं समेत्य कूपं ॥ "He digs a well having assembled the Gotra".

The words 'contempt and repetition' in the text qualify the whole sentence or sūtra, and not the word गोत्रादि nor the word अनुदान् understood. For we find that wherever the word गोत्रादि is used in this Chapter, it always implies the sense of 'contempt or repetition'. Thus the word गोत्रादि is used in VIII. 1. 57 and there also the sense is of contempt and repetition.

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ तिङ्, अतिङः ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्तं परमातिङन्तात्पश्यामनुशक्तं भवति ॥

28. A finite verb is unaccented, when a word precedes it, which is not a finite verb.

Thus देवदत्तः पचति ॥ Why do we say "a finite verb"? Observe नीलमुल्लम्, शुक्लं वस्त्रम् ॥

Why do we say 'when the preceding word is not a finite verb'? Observe भवति पचति 'the act of cooking exists' = पाकं क्रिया भवति ॥ Here the word भवति is a finite verb, therefore the verb pachati does not lose its accent. So also तगरिञ्जं जयति, क्षति, पुष्यानि 'successful he conquers, rules, thrives', अस्मैभ्यां जेष्टि र्योस्मिन् "for us conquer and fight". The word अतिङ्- is in one sense redundant, because in one simple sentence, two finite verbs cannot be employed; one sentence consists of one finite verb only. But the very fact of this sūtra indicates that the condition of समानवाक्य does not apply to this sūtra; so that the two words need not be portions of the same sentence, for the application of this nighāta: as we have already explained in VIII. 1. 19. Other examples are: अग्निमीडुं पुरोहितं (Rv. I. 1. 1), स इदं देवेषु गच्छति (Rv. I. 1. 4), अग्ने संपायेनो भव (Rv. V. 1. 1), यजमानस्य पशून् प्राहि ॥

न लुट् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ न, लुट् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वप्रातिपदसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुटन्तं तिङन्तं नानुशक्तं भवति ॥

29. But the Periphrastic Future is not unaccented, when it is preceded by a word which is not a finite verb.

This restricts the scope of the last sūtra which was rather too wide. Thus इवः कर्त्ता, इवः कर्त्तारो, मासेन कर्त्तारः ॥ The Sārvadhātuka affixes डा, क्, लृ, are anudātta after the affix तासि by VI. 1. 186, the whole affix तासि becomes udātta (III. 1. 3) and where the डि portion of तासि i. e. the syllable आसि, is elided before the affix डा, there also the आ of डा becomes udātta, because the udātta has been elided. See VI. 1. 161.

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविशेषेच्छणकश्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ निपातैः, यद्, यदि, हन्त, कु विद्, नेत्, चेत्, चण, कश्चित्, यत्र, युक्तम् ॥

वृत्तिः ॥ नति वृत्तते । यन् यदि हन्त कुविन् नेत् चेत् चण कश्चित् यत्र इत्येतांनपौत्युक्तं तिङन्तं नातुदात्तं भवति ॥

30. The finite verb retains its accent in connection with the particles यत्, 'that', 'because', यदि, 'if', हन्त, 'also', 'O', कुविद्, 'well', नेत्, 'not', चेत्, 'if', च 'if', कश्चित् (interrogative particle, implying 'I hope' or 'I hope not'), and यत्र 'where'.

Thus यन् कुराति, यन् पचति, यदि कुराति or यदि पचति, हन्त कुराति, हन्त पचति, कुविन् कुराति, कुविन् पचति, नेत्र जिहमायस्यो नरकं पैनाम (Nir. I. 11), स चेद् भुङ्क्ते, स चेद् अधीति ॥ The particle चण with the indicative ण has the force of चेत् ॥ Thus अये च मरिष्यति = अये च मरिष्यति ॥ Other examples are स्वम् च सोम नो वैसा जीवातुम् नै मरामहे 'if thou, Soma wiltst us to live, we shall not die' औ च गच्छान् मित्रमेना दधाम " if he will come here, we will make friends with him." इन्द्रश्च पृथयति नः, नतः पश्चादप्यं नशन् " If Indra makes us happy &c". This rule does not apply to the च which is a conjunction meaning 'and'. So also: कश्चिद् भुङ्क्ते, कश्चिद् अधीति, यत्र भुङ्क्ते, यत्राधीति ॥

Why do we say "with particles"? Observe यन् कृजति शकटम् = गच्छन् कृजति शकटम् ॥ Here यन् is not a particle, but the Present Participle of the root इण to go'. It means गच्छन् 'the car creaks while going'. Rule VIII. 1. 28 applies here.

Q. Now by the rule of Pratipadokta &c. that यन् should only be taken, which is a Particle; moreover it is read in connection with other particles like यदि &c, so it must be a Particle. How then can the Present participle यन् be taken at all? Ans.—This sūtra indicates that the प्रतिपदोक्त rule and the साहचर्य rule do not apply here. Thus the word यावन् formed with the affix वतुर् (V. 2. 39) is also included in the word यावन् of this sūtra. As तावदुपो राधो अस्मभ्यं, रास्व यावन् स्तांभ्यो अरदो गृणानाः = यावतोऽश्वान् प्रतीगृहणीयान् ॥

Why do we use the word युक्तं "in connection with". Observe यत्र कु व ते मनो दक्ष दधस उत्तरम् ॥

Other examples are: यं यत्नं परिभूरसि (Rv. I. 1. 4.) 'what offering thou protectest'. यत्र नः पूर्व पित्रः परेयुः 'whither our fathers of old departed'. अद्या पुरीष यदि यातुधानो अस्मि 'let me die on the spot, if I am a sorcerer', हन्तेयान् पृथिवीम् विभजामहे " come on, let us share up this earth ". ब्रह्मा चेद्धस्तम् भैरमीन् 'if a Brahman has grasped her hand', नेत् स्वा नपति सूर्यो आर्यिणा 'that the sun may not burn thee with his beam' इक्ष्मेभिः कुविद् आर्यमन् 'will he come hither for our praises' (Whitney's Grammar, Para 595).

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नह, प्रत्यारम्भे ॥

वृत्तिः ॥ नह इत्येतन् युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नातुदात्तं भवति ॥

31. The finite verb retains its accent in connection with नह when employed in the sense of forbidding.

When something urged by one, is rejected insultingly by another, then the reply made by the first tauntingly, with a negation, is pratyārambha. Thus A says to B: "Eat this please". B rejects the offer repeatedly, in anger or jest. Then A in anger or jest says 'No, you will eat'—as नह भोक्ष्यसे ॥ Here भोक्ष्यसे retains its accent, which is acute on the middle, for स becomes accentless as it follows अनुपदेश (VI. I. 186), and स्य becomes udātta by the प्रत्ययस्वर (III. I. 3).

Another example is नह ध्येयस्ये 'No, you will study'. Why do we say, 'when asseverative'? Observe नह वै तस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति "Verily in that world they do not wish for fee". Here it is pure negation. तस्मिन् is first acute by किट् accent, लोके is final acute because it is formed by अच् of पचादि (III. I. 134), दक्षिण is first acute, because it is a Pronoun ending in अ (स्दाङ्गशिदामदन्तानाम् Phit II. 6) and इच्छन्ति is anudātta by VIII. I. 28.

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सत्यम्, प्रश्ने ॥

वृत्तिः ॥ सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने ॥

32. The finite verb retains its accent in connection with सत्य when used in asking a question.

Thus सत्यं भोक्ष्यसे 'Truly will you eat?' सत्यमध्यस्यसे ॥ Why do we say 'in questioning'? Observe सत्यं वक्ष्यामि नानृतं 'I shall tell the truth, not falsehood', सत्यमिहा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

अङ्गाप्रतिलोम्ये ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अङ्ग, अप्रतिलोम्ये ॥

वृत्तिः ॥ अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रतिलोम्ये गम्यमानं नानुदात्तं भवति ॥

33. The finite verb retains its accent in connection with अङ्ग when used in a friendly assertion.

Anything done to injure another is prati-loma, opposite of this is apratiloma, or friendliness. In fact, it is equal to anuloma. Thus अङ्गर्वण 'yes, you may cook'. Here anga has the force of friendly permission. So also अङ्ग वैठ ॥ But when it has the force of pratiloma, we have:—अङ्ग कृजां ३ वृषत ॥ इदानीं शास्यसि जालम् "Well, chuckle O sinner! soon wilt thou learn, O coward". Here अङ्ग is used in the sense of censure, for chuckling is a thing not liked by the person: and is pratiloma action: for pluta-vowel see VIII. 2. 96.

हि च ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ हि, च ॥

वृत्तिः ॥ हिइत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रतिलोम्ये नानुदात्तं भवति ॥

34. The finite verb retains its accent in connection with हि when used in a friendly assertion.

Thus स हि कुर्वे, सहि पंच, सहि पैऽ ॥ Why do we say 'in friendly assertion'? Observe स हि कृञ् वृषल । इदानीं शास्यासि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अनेकम्, अपि, साकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ हि चतिवर्त्तते छन्दसि विषये हि युक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति ॥

35. In the Veda, the finite verb retains its accent (but not always), in connection with हि, when it stands in correlation to another verb, even more than one.

That is sometimes one verb, sometimes more than one verb retain their accent. Thus of more than one verb, we have the following example:—*मृत्तं हि मत्तो वदति। पाप्मा एनं वि पुनानि* 'Because the drunkard tells falsehood, therefore in will make him impure: i. e. he does incur sin'. Here both verbs वदति and पुनानि retain their accent: and हि has the force of यन् 'because'. According to Kaiyāta the meaning of this sentence is यस्मान् मत्तोऽमृत्तं वदति. तस्मादमृत्तवदनं दोषेण युज्यते i. e. a drunkard does not incur the sin of telling a falsehood, because he is not in his senses. See Maitr. Saṁhita I. 11. 6. As regards one verb in a correlated sentence retaining its accent and the other losing it, we have:—*अग्निर्हि वधुर्जयन् तमिन्द्रोऽनुवृजयन्* ॥ Here the first retains its accent and the second not, the force of हि is to denote here cause and its effect. So also:—*अजा ह्यग्नेरजनिष्ट भान्* (or गर्भम्), *सा वा अण्वद्व्यज् जनितारमग्ने* (Taittariya Saṁhita IV. 2. 10, 4). The word अजनिष्ट is first acute, the augment अद् having the accent; while अण्वद्व्यज् is all anudatta.

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ यावत्, यथाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

36. A finite verb retains its accent in connection with यावत् and यथा ॥

Thus *यावद् भुङ्क्ते. यथाभुङ्क्तेः यावर्धति यथाधीने. देवदत्तः पंचति यावन्. देवदत्तः पंचति स ॥* The meaning is that the verb retains its accent, even when यावन् and यथा follow after it. Another example is *यथा चित् कवमावन् ॥* The word आवन्म् the Imperative (लोट्) Second Person Dual of the root अच् ॥ यावत् स्तोत्रोऽस्मिन्-जाः ॥ The verb अस्मिन् is Imperfect (लङ्) Second Person singular of the root 'to scratch'. The accent, is on अ (the augment).

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ पूजायाम्, न, अनन्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव ॥

37. But not so when these particles यावत् and यथा immediately precede the verb and denote 'praise'.

That is, the verb loses its accent, and becomes anudātta. Thus यावत् प्रचक्षति शोभनम्, यथा पचति शोभनम्, यावत् करोति चारु ॥

Why do we say when denoting 'praise'? Observe यावद् भुङ्क्ते, यथा भुङ्क्ते

Why do we say 'immediately'? Observe यावद् देवदत्तः पचति शोभनम्, यः देवदत्तः करोति चारु ॥ Here the verbs retain their accent by the last sūtra.

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उपसर्ग, व्यपेतम्, च ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति

38. A finite verb loses its accent when it denote 'praise' and is joined immediately with यावत् and यथा through the intervention of an upasarga or verbal-preposition.

The last sūtra taught that the verb loses its accent when *immediate* preceded by यावत् and यथा. This qualifies the word 'immediately' and teach that the intervention of a Preposition does not debar immediateness. The यथा प्रकरोति चारु, यथा प्रपचति शोभनम्, यावत् प्रकरोति चारु, यावत् प्रपचति शोभनम् ॥

The word 'immediately' is understood here also. Thus यावद् देवदत्तः प्रपचति, शोभनम्, यथा विष्णु मित्रः प्रकरोति चारु ॥ The upasarga प्र has udātta accent. Prof. Bohtlingk's Edition reads the sūtra as व्यपेतं ॥

तुपद्यपद्यताहः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ तु, पद्य, पद्यत, अहं पूजायाम् ॥

वृत्तिः ॥ तु पद्य पद्यत अह इत्येतर्धुक्तं निङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ॥

39. A finite verb retains its accent in connection with तु, पद्य, पद्यत, and अह, when meaning 'praise'.

Thus माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम्; पद्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम्, पद्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम्, अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् ॥ Why do we say 'when meaning praise' Observe, पद्य मृगा श्रावति ॥

The repetition of the word पूजायाम् here, though its anuvritti could have been supplied from VIII. 1. 37, shows that the negation of that sūtra does not extend here: for the पूजायाम् of that sūtra is connected with two negatives, न of that sūtra, and the न of VIII. 1. 29, but the पूजायाम् of this sūtra is connected with the general न of VIII. 1. 29 only.

Another example is आह स्त्रियामनु पुनर्गन्धर्वमोहरे ॥

अहो च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अहो, च ॥

वृत्तिः ॥ अहो इत्यनेन युक्तं निङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ॥

40. A finite verb retains its accent when in connection with अहो meaning 'praise'.

Thus अहो देवदत्तः पचति शोभनम्, अहो विष्णुमित्रः करोति चारु ॥ The separa

of this अहो from तु &c, of the last sūtra, indicates that the next rule applies to अहो only. Had अहो been joined with तु &c, then Rule VIII. 1. 41, would have applied to तु &c, which is not desired. Hence the making of it a separate sūtra.

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

41. A finite verb retains its accent optionally when in connection with अहो in the remaining cases (i.e. where it does not mean praise).

What is the शेष alluded to here? The शेष means here senses other than पूजा or 'praise'. Thus कदमहो करिष्यसि or कदमहो कर्ष्यसि ॥ This is a speech uttered in anger or envy and not in praise (असूया वचनं) ॥ So also त्वम गौत्रमेव्यसि ॥

The word शेष is employed in the sūtra simply for the sake of distinctness; for sūtra 40 applies to cases of पूजा, while this sūtra will give option in cases other than पूजा.

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ पुरा, च, परीप्सायाम् ॥

वृत्तिः ॥ पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

42. A finite verb retains its accent optionally in connection with पुरा when it means 'haste' (i.e. when पुरा means 'before').

The word परीप्सा means त्वरा or 'quick'. Thus अभीष्टं मागवकं पुरा विद्योतते युन्, or पुरा स्तनयति स्तनयितु ॥ The word पुरा here expresses the future occurrence which is imminent or very near at hand. It is against the rule of Dharmasāstras to study while it thunders or lightens.

Why do we say 'when meaning haste'? Observe नडेन स्म पुराधीयते ॥ Here the word पुरा expresses a past time; that is, it means "long ago". So ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥ See III. 2. 118 and 122, for the employment of पुरा in the Past Tense, and III. 3. 4, for the Present.

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ननु, इति, अनुज्ञा, एषणायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये ॥

43. A finite verb retains its accent in connection with ननु, when with this Particle, permission is asked.

The word एषणा means 'asking, praying'. The word अनुज्ञा means 'permission'. The compound अनुज्ञैषणा means 'asking of permission'. Thus कै रोमि भोः, "may I do it, sir"; ननु गच्छामि भोः 'can I go sir'. The sense is give me permission to do or to go'.

Why do we say when 'asking for' permission'? Observe **अकार्षी क देवदत्तः ननु करासि** भो: 'Devadatta hast thou made the mat? Well, I am making it'. Here **ननु** has the force of an answering particle, and not used in asking permission and hence the verb loses its accent.

किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ किम्, क्रिया-प्रश्ने, अनु-पसर्गम्-अप्रतिषिद्धम् ॥

वृत्तिः ॥ किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यथा वर्त्तते तदनेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुशासं भवति ॥

44. A finite verb retains its accent in connection with **किम्**, when with this is asked a question relating to an action, and when the verb is not preceded by a Preposition or by a Negation.

Thus **किं देवदत्तः पचति, आहो स्विद भुङ्क्ते ॥** **किं देवदत्तः शेते^३, आहो स्विदधीते^३** Here some say, that the first verb (**पचति** or **शेते**) being directly joined with **किं** retains its accent, whilst the second verb (**भुङ्क्ते** or **अधीते**) not being joined with **किं**, loses its accent by the general rule VIII. I. 28. Others say, though the word **किं** is heard in connection with one verb only, yet as both verbs are object of doubt, therefore, **किं** is logically connected with both of them, and so both verbs retain their accents. Thus **भुङ्क्ते** will retain its accent according to this view.

Why do we say when the question relates to a **क्रिया** or action? The rule will not apply, when the question relates to an object or **साधन** ॥ **किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकं ॥**

Why do we say "when a question is asked"? Observe **किमधीते देवदत्तः** Here **किं** is used to express contempt, and not to ask a question.

Why do we say 'not preceded by a Preposition'? Observe **किं देवदत्तः प्र पचति आहोस्विन् प्रकरति ॥**

Why do we say "not preceded by a negative particle". Observe, **किं देवदत्तो न पचति आहोस्विन् न कराति ॥**

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ लोपे, विभाषा ॥
वृत्तिः ॥ किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुशासं भवति ॥

45. When however **किम्** is not added in asking such a question, the finite verb may optionally retain its accent.

When **किम्** is elided in asking a question relating to an action, the finite verb which is not preceded by a Preposition or a Negative Particle optionally does not become anudatta. When is there the elision of this **किं** because no rule of Pāṇini has taught it? When the sense is that of an interrogation, but the word **किम्** is not used. In short, the word 'lopa' here does

* mean the Grammatical substitute, but merely non-use. As **देवदत्तः पचति** ॥

इति) आहोस्तिन् पृच्छति (or पृच्छति) Here the sentence is interrogative, even without the employment of किम् ॥ The option of this sūtra is a Prāpta-vibhāsha, it is connected with the sense of किम् ॥ The counter-examples are the same as in the last aphorism, but without किम् ॥

एहिमन्ये प्रहासे लट् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एहि, मन्ये, प्रहासे, लट् ॥

तिः ॥ एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङ्लत् तिङ्लत् नादुशात् भवति प्रहासे ॥

46. In connection with एहिमन्ये used derisively, the First Future that follows it, retains its accent.

The word प्रहास means great laughter, i.e. derision, mockery, raillery, ringing, gibing, sneering. Thus एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, नहि भोक्ष्यसे, युक्तः सांप्रतिधितिः ॥ हे मन्ये रयेन यास्यसि, नहि यास्यसि, यातस् तेन पिता ॥ The word एहि is the Imperative 2nd Person of the root हृष् preceded by the preposition आङ् ॥

Why do we say "used derisively"? Observe एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति ; न च मन्यसे, साधु च मन्यसे ॥

By sūtra VIII. 1. 51, *in fra*, after the Imperative एहि which is a verb 'motion' (गत्यर्थ), the following First Future (लट्) would have retained its accent. The present sūtra makes a *niyama* or restriction, namely that in connection with the Imperative एहि मन्ये, the लट् is accented only then when 'derision' is meant and not otherwise. Thus the लट् loses its accent here:— एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ The employment of the First Person in मन्ये in the sūtra is not intended to be taught: for by I. 4. 105, the verb मन् (मन्यते) takes the affix of the First Person instead of the second, when 'derision' is meant and not otherwise. When प्रहास is not intended, the proper personal affix of the 2nd Person is employed. The employment of the First Person ceases here also by this restrictive rule. Thus एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥

The above counter example is given according to Kāśika, according to which एहि मन्ये इति उत्तमोपाशानमतन्त्रम् ॥ But according to Mahābhāṣya, the counter-example is एहि मन्ये रयेन यास्यसि ॥ Here यास्यसि loses its accent. The meaning of the above is एवं रयेन यास्यसि इति अहं मन्ये, एहि ॥ According to Kaiyata, this would be an example also under the rule, the First Person not being necessary:—एहि मन्यसे रयेन यास्यसि ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ जातु, अपूर्वम् ॥

तिः ॥ जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङ्लत् नादुशात् भवति ॥

47. A finite verb retains its accent after जातु, when this जातु is not preceded by any other word.

Thus आतु मोर्ध्वसे, आतु मध्यर्ध्वसे, आतु कार्ध्वानि । Here से is anudatta by I. 186, as it is an sârvadhâtuka affix coming after an अदुपर्वस्य; the word आतु first acute, as it is a Nipâta. Why do we say 'when not preceded by a other word'? Observe :—कटे आतु कृदिष्ठति ॥ The word कटे is end-acute as it is a क्तिच् or noun.

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ किम्वृत्तम्, च, चिदुत्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ किमिवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तमहणेन तद्विभक्त्यान्तं प्रतीयानुत्तरवृत्तमी च प्रत्ययौ, तर्किवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्नेन युक्तं तिङन्तं नानुशासं भवति ॥

48. Also after a form of किम्, when the particle चिन् follows it, and when no other word precedes such form किम्, the finite verb retains its accent.

The word किमिवृत्तं is a Genitive Tatpurusha meaning किमिवृत्तं ॥ The word किम्वृत्तं means any form of किम् with its case-affixes, as well as the forms किम् when it takes the affixes उत्तर and उत्तम ॥ Thus कश्चिद् भुङ्क्ते, कश्चिद् भोजं कश्चिद् अधीते, केनचिन् करोति, कस्मै चिद् वैशति, कतराभ्यन् करोति, कतमाभ्यद् भुङ्क्ते ॥

Why do we say 'followed by चिन्'? Observe को भुङ्क्ते ॥

The word अपूर्वं of the last sūtra qualifies this also; therefore, the word loses its accent here :—देवदत्तः किञ्चिन् पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ आहो, उताहो, च, अनन्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ निघातप्रतिषेधोनुवर्त्तते ॥ अपूर्वमिति च ॥ आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं किं नानुशासं भवति ॥

49. Also after an immediately preceding आहो or उताहो, when these follow after no other word, the verb retains its accent.

The prohibition of *nighâta* or want of accentuation is understood here so also there is the anuvṛitti of अपूर्वं from the last.

Thus आहो or उताहो भुङ्क्ते, उताहो वैशति ॥ Why do we say 'immediately preceding'? In the following sūtra will be taught option, when these particles do not immediately precede the verb.

Why do we say "when no word precedes them"? Observe देवदत्तः or उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुशासं शेषे विभाषा भवति ॥ कश्च शेषः यदन्यद्वनन्तरं

50. When the above-mentioned Particles आहो or उताहो do not immediately precede the verb, the verb may or may not retain its accent.

Thus आहो देवदत्तः पँचाति or पञ्चति ॥ उताहो देवदत्तः पँगति or पङ्गति ॥

गत्यर्थलोटा लृण्णचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ गत्यर्थ-लोटा, लृट्, न, चेत्, कारकम्, सर्व-अन्यत् ॥

वृत्तिः ॥ गतिना समानार्था गत्यर्थाः; गत्यर्थानां धातूनां लोट् गत्यर्थलोड्; तेन गत्यर्थलोटा युक्तं लङन्तं तिङन्तं नातुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यङ्गवति ॥

यथैव कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् सथैव यदि लङि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्य कारकग्रहणेन गृह्येते न करणादि कारकान्तरम् ॥

51. The First Future retains its accent in connection with the Imperative of a verb denoting 'motion' ('to go, 'to come' to start' &c), but only in that case, when the subject and object of both the verbs are not wholly different one from another.

Those verbs which have similar meaning with the word गति 'motion' are called गत्यर्थाः ॥ The Imperative of the गत्यर्थ verbal roots, is called गत्यर्थ-लोड् ॥ In connection with such an Imperative of verbs of 'motion', the First Future does not become anudatta, if the kāraka is not all different. The sense is, with whatever case-relation (kāraka), whether the Subject or Object, the Imperative is employed, with the same kāraka, the First Future must be employed. In connection with the finite verb here, the word कारक denotes the Subject and Object only, and not any other kāraka, such as Instrument, &c.

Thus आगच्छ देवदत्तग्रामं, द्रक्ष्यसे ॥ 'Come O Devadatta to the village, thou shalt see it'. Here the subjects of both verbs आगच्छ and द्रक्ष्यसि are the same, and the objects of both verbs are also the same, namely ग्रामं and एनम् ॥ आ is a Preposition and is accented, गच्छ and देवदत्त both lose their accent by VIII. 1. 19 and 28, ग्रामं is first-acute being formed by the निङ् affix मन् ॥ So also आगच्छ देवदत्तग्रामं, भोदन् भोक्ष्यसे "Come, O Devadatta! to the village, you will eat rice". Here the subjects of both verbs are the same, only the objects are different, and so the rule still applies. आहर देवदत्त शालीन्, यत्नदत्त एतान् भोक्ष्येत् ॥ Here the subjects are different, but the objects are the same, namely शालीन् ॥ Similarly यान्तां देवदत्तेन शालयः, यत्नदत्तेन भोक्ष्येन्ते "Let the rice be carried by Devadatta, and let them be eaten by Yajñadatta."

Why do we say 'verbs of motion'? Observe पञ्च देवदत्त ओदनं, भोक्ष्यसे एनम् ॥

Why do we say 'After the Imperative'? Observe आगच्छ देवदत्तग्रामं, द्रक्ष्यसे ॥ Here the Potential mood is used.

Why do we say the 'First Future'? Observe आगच्छ देवदत्तग्रामं, भोक्ष्यसे एनम् ॥ Here the Present Tense is used.

Why do we say 'if the kāraka is not wholly different'? Observe

आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पिता ते ओदनं मोक्षये ॥ उद्यन्तां देवदत्तेन चालयः, सक्तवस्तेन प्राप्तवन्ते ॥ उद्यन्तां
is the Imperative of वह् 'to carry'.

Why do we use the word सर्व 'wholly'? Observe आगच्छ देवदत्त ग्रामं, त्वं च अहं च ब्रूयाव एनम् ॥ Here also there is prohibition of *nighāta* and the First Future retains its accent, for the subject of the Future is not *wholly* different from that of the Imperative. For here the subject of the Imperative is the subject also of the Future, though only partly, in conjunction with another. Moreover, the object here in both is the same. Had सर्व not been used in the sūtra, where the sentence would have remained the same, there the rule would have applied, and not where the sentences became different.

लोड् च ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ लोड्, च ॥

वृत्तिः ॥ लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोदा युक्तं नाडुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यङ्गवति ॥

52. Also an Imperative, following after an Imperative of verbs of 'motion', retains its accent, when the subject or object of both the verbs, is not wholly different.

Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं पदय ॥ आगच्छ विष्णुमित्र ग्रामं शाधि ॥ आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतां यज्ञरत्नेन ॥

But not here पञ्च देवदत्तोदयं, भुङ्क्ष्वेनम् because the first Imperative is not one of गत्यर्थ verb. Nor here, आगच्छ देवदत्त ग्रामं पदयेनम् because the first verb is not Imperative but Potential.

If the subject and object of both Imperatives are wholly different, the rule will not apply. Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पदयतु ग्रामं यज्ञरत्नः ॥

By the force of the anuvritti of सर्व the rule will apply to the following: आगच्छ देवदत्त ग्रामं, त्वं चाहं च पदयावः ॥

The separation of this sūtra from the last is for the sake of the subsequent sūtra, by which the 'option' is with regard to लोड् and not लृट् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ विभाषितम्, सोपसर्गम्, अनुत्तमम् ॥

वृत्तिः ॥ सर्वे पूर्वमनुवर्त्तन्ते ॥ प्राप्तविभाषये, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोदा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नाडुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यङ्गवति ॥

53. An Imperative preceded by a Preposition, and not in the First Person, following after an Imperative of verbs of 'motion', may optionally retain its accent, when the Kāraka is not wholly different.

The whole of the preceding sūtra is understood here. This is a Prāpta-vibhāṣā. Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश or प्रविश ॥ आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि or प्रशाधि ॥ When the verb is accented, the upasarga loses its accent by VIII. 1. 71.

Why do we say सोपसर्ग 'joined with a Preposition'? When there is no Preposition, there is no *option* allowed, and the last rule will apply. As आगच्छ देवदत्त आसंपश्य ॥

Why do we say अन्—उत्तमं 'not a First Person'? Observe आ गच्छानि देवदत्त, ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हन्त, च, ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोपं वर्जयित्वा हन्त इत्यनेन युक्तं लोपन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुशात्तं भवति ॥

54. 'An Imperative, with a Preposition preceding it, may optionally retain its accent, in connection with हन्त, but not the First Person.

With the exception of गत्यर्थ लोपः &c, the whole of the preceding sūtra is understood here.

Thus हन्त प्र विशु or प्रविशे, हन्त प्रै शाधि or प्रशार्थि ॥ But no option is allowed here हन्त कुरु, as it is not preceded by a preposition. Here rule VIII. 1. 30, makes the accent compulsory after हन्त ॥ So also हन्त प्रभुर्न जावहे, हन्त प्रभुर्न जावहे, where the 1st Person is used, the verb retains its accent compulsorily by VIII. 1. 30.

The word प्रभुर्न जावहे is Imperative First Person, Dual of the root भुञ् in Atmane pada (I. 3. 66). The Personal ending वहे is anudātta by VI. 1. 186, because the verb is anudātta-it. The vikaraṇa न therefore retains its accent.

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ आमः, एक-अन्तरम्, आमन्त्रितम्, अनन्तिके ॥

वृत्तिः ॥ आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुशात्तं भवति ॥

55. After आम, but separated from it by not more than one word, the Vocative retains its accent, when the person addressed is not near.

Thus आम पचसि देवदत्ता ३ ; आम भो देवदत्ता ३ ॥ The *nighāta* being hereby prohibited, the vocative gets accent on the first syllable by VI. 1. 198. In the second example, though भो itself is a Vocative, it is not considered to be non-existent by VIII. 1. 72, but becomes effective by virtue of VIII. 1. 73, as it is in apposition with the Vocative that follows.

Why do we say आम? Observe शाक पचसि देवदत्त ॥ Here it is anudātta by VIII. 1. 19.

Why do we say एकान्तरम् 'separated only by one word'? Observe आम प पचसि देवदत्ता ३ ॥

Why do we say 'the Vocative'? See आम पचसि देवदत्त ॥

Why do we say अनन्तिके 'not near'? See आम् पचसि देवदत्त ॥ Here some hold that अनन्तिक is equivalent to दूर 'far off'. Therefore, according to them, the prohibition applies to एकश्रुति: as well as to निषानः ॥ Had it been merely a prohibition of *nighāta*, then the sūtra would become redundant, as the nighāta is precluded by the rule of eka-śruti (I. 2. 33). Thus arguing, they hold that eka-śruti being asiddha, the pluta-udāṭṭa of VIII. 2. 84, is not prohibited: and so the last vowel is prolated.

Others say that the word अनन्तिक means 'that which is not far off (दूर) nor very near'. It does not mean दूर only. For had it meant दूर, the author could have used the word दूर in the sūtra. Therefore the rule of eka-śruti (I. 2. 33), has no scope here at all, for it applies to दूर vocatives. Not being दूर, the plutodāṭṭa also should not be exhibited in the illustration; for the rule VIII. 2. 84, applies also to दूर Vocatives.

In the example आम् भो देवदत्त, the word आम् being a Nipāta is first acute; the word भो is a shortened form of भवन्, (VIII.3.1. Vārt.) and it is accentless by VIII. 1. 19, being a Vocative case preceded by another word. देवदत्त would also have become accentless by the same rule, this sūtra prohibits it. The निषान being thus prohibited by this sūtra, two rules make themselves manifest now for application. The one is of एकश्रुतिश्रुतात्संबुद्धौ (I. 2. 33) causing एकश्रुति or monotony; the other causing प्लुतोदात्तत्वं by दूरादधूते च (VIII. 2. 84). The opinions referred to above, relate to this doubt.

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ यत्, हि, तु, परम्, छन्दसि ॥

श्रुतिः ॥ आम्नित्रतमित्येतदस्वरितत्वाद्भानुवर्त्तते ॥ तिङिति वर्त्ततएव ॥ यत्परं द्विपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि भानुवर्त्तते ॥

56. A finite verb followed by यत् or हि or तु retains its accent in the Chhandas.

The anuvṛtṭi of आम्नित्रतं should not be taken in this sūtra, but that of तिङ् ॥ Thus with यत्परं we have:---गवां गोचयुवसजा यदाङ्गिरः ॥ The verb उदसृजः is the Imperfect (लङ्) 2nd person singular of सृज् of Tudādi class. With हि we have, इन्द्रो वा युवन्ति हि (Rig Ved. I. 2. 4). The verb उवाचि is the Present (लट्) Plural of वच् of Adādi class. The samprasāraṇa takes place because it belongs to गुह्यादि class. With तु we have, आख्यास्यामि तु ते ॥ By the previous sūtra VIII. 1. 30 a verb in connection with यत् would have retained its accent, so also in connection with हि by the sūtra VIII. 1. 34, and in connection with तु by VIII. 1. 39: the present sūtra is, therefore, a niyama rule. The verb retains its accent when these three Particles *only* follow and not any other. If any other Particle follows, the verb need not retain its accent. Thus जाये स्वा रोहोरोह ॥ Here रोहोरोह is the 1st Person Dual of the Imperative of रुह् (रुह् + दाप् + वस् = रोह +

आद् + वस् III. 4. 92 = रोहाव the स् being elided, as लोद् is like लङ् III. 4. 85 and 99). The verb एहि is the 2nd Person Singular of the Imperative of the root इण्, preceded by the Particle आह् ॥ Here in रोहाव एहि (= रोहाव आहहि), the verb रोहाव is followed by the Particle आ, and does not retain its accent. But for this rule, it would have retained its accent. Because एहि is a गत्यर्थ लोद् (VIII. 1. 51), रोहाव is another लोद् in connection with it, and therefore, by VIII. 1. 52 it would have retained its accent. But now it loses its accent because it is a तिङ् following after a non तिङ् word स्वः ॥ The visarga of स्वः is elided before र् by VIII. 3. 14, then the preceding अ is lengthened and we have स्वा (VI. 3. 111). Another reading is स्वा रोहावेहि ॥ It is a Vedic anomaly, the visarga is changed to व् ॥

चनचिद्विगोत्रादितद्धिताभ्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ चन, चित्, इव, गोत्र-
आदि, तद्धित, आभ्रेडितेषु, अगतेः ॥

वृत्तिः ॥ चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आभ्रेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुवाचं भवति ॥

57. A finite verb retains its accent, when it is not preceded by a Gati Particle (I. 4. 60 &c), and when it is followed by चन, चिद्, इव, गोत्र &c, a Taddhita affix, or by its own doubled form.

Thus देवदत्तः पचति चन; देवदत्तः पचति चिन्, देवदत्तः पचतीव ॥ The list of Gotrâdi words is given under sūtra VIII. 1. 27. Thus देवदत्तः पचति गोत्रम्, देवदत्तः पचति क्षुब्धम्, देवदत्तः पचति प्रवचनम् &c. The Gotrâdi words, here also, denote censure and contempt.

With a Taddhita affix, देवदत्तः पचति कल्पम्, देवदत्तः पचति रूपम् ॥ The examples should be given with anudâtta Taddhita affixes, like रूपप्, कल्पप् (V. 3. 65 and 67). Any other Taddhita affix added to the verb would cause the verb to lose its accent, the Taddhita accent overpowers the verb accent: as पचातिदेव्य (V. 3. 67).

With a doubled verb, as; देवदत्तः पचति पचति ॥

Why do we say 'when not preceded by a Participle called Gati'? Observe देवदत्तः प्र पचति चन ॥ The word गति in this sūtra as well as in सगतिरापि तिङ् (VIII. 1. 68) should be taken in its restricted sense, namely upasargas treated as Gati, and not the extended definition of Gati as given in I. 4. 61. Therefore the verb retains its accent here: शुक्लीकरोति चन, यन् काष्ठं शुक्लीकरोति, यन् काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

According to others, throughout this Book Eighth, the word Gati means, the Upasarga Gati.

चादिषु च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ च, आदिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ चादिषु च परतः तिङन्तमगतः परं नानुवाचं भवति ॥

58. A finite verb, not preceded by a gati, retains its accent before the Particles च (वा, ह, अह and एव VIII.1. 24):

The चार्हि words are those mentioned in sūtra VIII. 1. 24. Thus देवदत्तः पचति च खीरति च, देवदत्तः पचति वा खीरति वा, देवदत्तः पचति ह खीरति ह, देवदत्तः पचति अह खीरत्यह, and देवदत्तः पचत्येव खीरत्येव ॥

But when preceded by a gati, we have देवदत्तः प्र पचति च प्र खाति च ॥ Here the first verb retains its accent by virtue of the next sūtra, but the second verb loses its accent.

अवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ च, वा, योगे, प्रथमा ॥

वृत्तिः ॥ अगतेरिति पूर्वसूत्रे चातुक्कृतमित्यत्र नातुवर्त्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुशात्ता भवति ॥

59. The first finite verb only retains its accent in connection with च and वा ॥

The anuvṛitti of अगतेः which was drawn in the last sūtra, does not run into this. Thus गर्दभाच्च कार्त्तयति, गीणां च श्रावयति ॥ गर्दभान् वा कार्त्तयति, गीणान् वा श्रावयति ॥

The word योग in the sūtra indicates that the mere connection with the verb is meant, whether this connection takes place by adding these words च and वा, before the verb, or after the verb, is immaterial for the purposes of this sūtra, (not so in the last). The word प्रथमा shows that the first verb is governed by this rule and not the second.

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ह, इति, क्षियायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुशात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् ॥

60. In connection with ह, the first verb retains its accent, when an offence against custom is reprimanded.

The word क्षिया means an error or mistake of duty, a breach of etiquette or a fault against good breeding.

Thus स्वयं ह रथेन यौति १, उपाध्यायं पशति गमयति 'He himself goes on a car, while he causes his Preceptor to trudge behind on foot'. स्वयं ह ओदनं मुहूर्त्तं १, उपाध्यायं सक्तून् पाययति 'Himself eats the rice, and makes the preceptor eat the gruel'. Here in both examples, the nighāta of the first verbs is prohibited. The verbs become svarita-pluta by VIII. 2. 104.

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ अह, इति, वि नि योगे, च ॥

वृत्तिः ॥ अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुशात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने अशब्दान् क्षियायां च ॥

61. In connection with अह, the first verb retains its accent, when it refers to various commissions, (as well as when a breach of good manners is condemned).

The word विनियोग means sending a person to perform several commissions. The word च in the sūtra draws in the anuvṛitti of क्षिया also.

Thus एवं अह वानं गच्छ, एवं अह अरण्यं गच्छ ॥ So also when क्षिया is meant,

as स्वयमह रयेन ज्ञातिः, उपाध्यायं पशति गमयति ॥ स्वयमहोशनं भुङ्क्ते, उपाध्यायं सक्तुम् पाययति ॥ The prohibition of *nighāta* and prolation are as in the last aphorism.

चाहलोपपत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ च, अह, लोपे, एव, इति, अवधारणम् ॥

वृत्तिः ॥ चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुशात्ता भवति एवेत्येतच्चैवधारणार्थे प्रयुज्यते ॥

62. When च and अह are elided, the first verb still retains its accent, when एव with the force of limitation, takes their place.

When does this लोप take place? Where the sense of च or अह is connoted by the sentence, but these words are not directly employed, there is then the elision of च and अह ॥ There the force of च is that of aggregation (समुच्चय), and of अह is that of 'only' (केवल). The च is elided when the agent is the same, and अह is elided when the agents are several.

Thus where च is elided:—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, देवदत्त एवाण्यं गच्छतु = ग्रामं त्वण्यं च गच्छतु ॥

So where अह is elided: as:—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव अरण्यं गच्छतु = ग्रामं त्वलं, अरण्यं केवलं ॥

Why do we say अवधारणं 'when limitation is meant'? See देवदत्तः केव गोक्ष्यते, देवदत्तः केव वाध्येष्यते ॥ The word एव here has the sense of 'never' 'an impossibility'. The first sentence means न क्वचिद् बोध्यते ॥ क्व + एव = केव by पररूप [VI. I. 94 Vārt].

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ च, आदि, लोपे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ चार्थो नचवाहादेवयुक्तइति सूचनिर्दिष्टा गृह्यन्ते; तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुशात्ता भवति विभाषा ॥

63. When च, (वा, ह, अह and एव) are elided, the first verb optionally retains its accent.

Thus with च लोपः—शुक्ल ग्रीहयो भवन्ति or भवन्ति, श्वेता गा आज्याय दुहन्ति ॥ Here भवन्ति optionally may either lose or retain its accent. So also when वा is elided, as:—ग्रीहिभि र्यजेत or यजेत, यवे यजेत ॥ So also with the remaining.

वैवावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ वै वाव, इति, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वैवाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुशात्ता भवति छन्दसि विषये ॥

64. Also in connection with वै and वाव, optionally, in the Chhandas, the first verb retain its accent.

Thus अहर्षे देवानां आसीत् (or आसीत्), रात्रिसुराणाम् आसीत् ॥ इहस्पति वै देवानां ऐशित आसीत् (or आसीत्), शण्ड्यामर्कावसुराणां (Taittariya Sanhita VI. 4. 10, 1. but with at the particle वै). अथ वाव इत्त आसीत् (or आसीत्), नेतर आसीत् ॥

वे has the force of स्फुट and क्षमा, and वाव that of प्रसिद्धि and स्फुट ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ एक, अन्याभ्याम्, समर्थाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुशाप्ता भवति छन्दसि विषये

65. Also in connection with एक and अन्य, optionally in the Chhandas, the first verb retains its accent, when these words have the same meaning ('the one—the other').

Thus प्रजामेका जिन्वति (or जिन्वति), ऊर्जमेकारक्षति ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वति (०. ७. ३३), अनमन्नन्यो गमिषाकशीति (Rig Veda I. 164. 20, Mundaka Upanishad III. 1).

Why do we say समर्थाभ्यां 'having the same meaning' ? See एको देवानु-
पातिष्ठत् ॥ Here एक is a Numeral and has not the sense of अन्य 'the one another' .
The word समर्थ is used, in fact, to restrict the meaning of एक, for it has various
meanings: while there is no ambiguity about the word अन्य ॥ एकादन्यार्थे प्रथाने च
प्रथमे केचन तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

यद्वृत्ताभित्यम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ यत्, वृत्तात्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निपातप्रतिषेध इत्येव ॥

वाक्तिकम् ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥

66. In connection with यद् in all its forms, the verb retains its accent always.

The anuvṛtti of प्रथमा and छन्दसि ceases. The prohibition of nighāta which commenced with न लट् (VIII. 1. 29) is present here also. In what ever sentence the word यद् occurs, that is called यद्वृत्तं ॥ The word वृत्तं denotes here the form of यद् in all its declensions with case affixes. According to Kāśikā, उत्तर and इत्तम are not included, according to Pāṇjali they should be included. See also the explanation of किवृत्तं in VIII. 1. 48.

Thus यो भुङ्क्ते, यं भोजयति, येन भुङ्क्ते, यस्मै वशति, यन् कामास्ते जुहुर्मैः (Rig Veda X. 121. 10) यद्वपद् वायुर्वानि (T. S. V. 5. 1. 1.) यद् वायुः पश्यते ॥ For the form यद्वपद् see VI. 3. 92. Though the sūtra is in the Ablative (यद्वृत्तात्) and therefore requires that the verb should *im-mediately* follow it, yet in यद्वपद् वायु वानि, the intervention of वायुः does not prevent the operation of this rule, according to the opinion of Pāṇjali.

Vārt:—Optionally when the sense is that of 'wheresoever' or 'when-soever'. The word यायाकाम्यं means यथेच्छं 'as one wishes', without regard of time or space. The nighāta is prohibited here also. As यत् क्व चन यजते न देववजन एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ पूजनात्, पूजितम्, अनु-
दात्तम्, काष्ठादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति ॥

67. After a word denoting praise belonging to **काष्ठादि** class, the word whose praise is denoted, becomes **anudātta**.

This refers to compounds, the first members of which are praise-denoting words. The word **काष्ठादिभ्यः**, is added to the sūtra from a Vārtika.

Thus **काष्ठाध्यापकः**, **काष्ठाभिरूपकः**, **शरणाध्यापकः**, **शरणाभिरूपकः** ॥

अमातापुत्रः । **अमातापुत्राध्यापकः** । **अमातापुत्राभिरूपकः** । **अयुनाध्यापकः** । **अयुनाभिरूपकः** । **अद्भुतः** । **अद्भुताध्यापकः** । **अद्भुतः** । **अद्भुताध्यापकः** । **पुत्रः** । **पुत्राध्यापकः** । **पौरः** । **पौराध्यापकः** । **सुखः** । **सुखाध्यापकः** । **परमः** । **परमाध्यापकः** । **सु** । **स्वध्यापकः** । **अति** । **अत्यध्यापकः** । **द्याः** । **द्यौरध्यापकः** । **द्यौः** । **द्यौरध्यापकः** । **अपुत्रः** । **अपुत्राध्यापकः** । **कल्याण** । **कल्याणाध्यापकः** ॥

Vārt:—The final **म्** should be elided in forming these words. The word **दारुण** is an adverb, and therefore in the accusative case, like **यामं यत्** ॥ In such a case, there can be no compounding: hence the elision of **म्** is taught. This is the opinion of Vārtika—*kāra Kātyāyana*. According to Kāśikā, there is compounding under **महृ व्यंतकादि** rule, and so **म्** is elided by the general rule of *saṁāsa*. This becoming of **अनुशक्त** takes place in the compound, and after composition. In fact, it is an exception to the general rule by which a compound is *finally* acute (VI. I. 223) But there is no elision in **शरणमध्यापकः** &c. and there is no loss of accent also of the second word. By the Vārtika 'मलोपश्च', this further fact is also denoted, where the case-affix is not employed and so the **म्** is not heard, there the second member becomes *anudātta*. When there is no compounding, there is no elision of **म्** as **शरणमधीते**, **शरणमध्यापकः** ॥

Though the word **पूजन** would have implied its correlative term **पूजित**, the specific mention of **पूजित** in the aphorism indicates, that the word denoting **पूजित** should follow *immediately* after the word denoting **पूजन** ॥ In fact, this peculiar construction of the sūtra, is a *jñāpaka* of the existence of the following rule:—**इह प्रकरणे पञ्चमी निर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते** "In this subdivision or context, though a word may be exhibited in the Ablative case, it does not follow that there should be consecutiveness between the Ablative and the word indicated by it". This has been illustrated in the previous rule of **यद्वृत्तात् नित्यम्**, in explaining forms like **यद्वृत्तं वायुर्वीति** &c.

Though the *anuvṛtti* of 'anudātta' was current, the express employment of this term in the sūtra indicates that the *prohibition* (of *anudātta*) which also was current, now ceases.

On this subject, the following extract from the Commentary on *Siddhanta-Kaumudi*, will give the view of later Grammarians:—The words **महृ** &c, are all synonyms of **अद्भुत**, meaning *wonderful*, *prodigious*: and are words denoting *praise*. This is an aphorism appertaining to *saṁāsa* subject. In the examples the compounding takes place under the rule of *Mayura-nyansakādi*.

Vart:—The elision of **क्** should be mentioned. **हारणम् + अभ्यापकः**, in making the compound of these two words, the elision of the case affix, in this case **क्**, is natural. The *vārtika*, therefore, teaches nothing new, but only repeats this general rule in a particular form. This is the opinion of the authors of *Kāśikā*. But according to Kayyata, the commentator on the Great *Bhāṣya*, this aphorism is not a *samāsa* rule: and the words **हारणम्** &c, are adverbs not admitting of *samāsa*; and so the rule applies to these words when they are not compounded. There is no authority for holding these to be compounds under the *Mayuravyansakādi* class. *Haradatta* also says, had this been intended to be a *samāsa* rule, the word **समासे** would have been used in the *sūtra* and this is valid. There is no *adhikāra* of *samāsa* here, that could have caused *samāsa* and in this view, the *vārtika* **मलोपश्च** also becomes effective: had it been a *samāsa* rule, the *vārtika* would have been redundant.

1 काष्ठ, 2 शरुण, 3 अमातायुक्, 4 वेश, 5 अनाज्ञात, 6 अनुज्ञात, 7 अपुत्र, 8 अयुन, 9 अदुन, 10 अनुक्त, 11 भूत, 12 वार, 13 दुष्य, 14 परम, 15 सु, 16 अति, 17 कल्याण

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ स, गतिः, अपि, तिङ् ॥

वृत्तिः ॥ सगतिरपि पृञ्नेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं वृजितं तिङन्तमनुशासं भवति ॥

68. (After such words denoting praise) the finite verb (which is praised) becomes *anudātta*, even along with the *Gati*, if any, that may precede it.

Whether a finite verb is compounded with a *gati* or stands single, both the compound and the simple verb lose their accent, when it is qualified by the adverbs **काष्ठ** &c. Thus **यन् काष्ठं प्रपुनति**. **यन् काष्ठं प्रपुनति** ॥ By VIII. 1. 28, the finite verb would have lost its accent after the word **काष्ठ**, but this loss was prohibited by VIII. 1. 30 in connection with **यन्**; the present *sūtra* re-ordains the loss, by setting aside the prohibition of VIII. 1. 30.

The word **सगति** 'along with its *Gati*', indicates that the *Gati* even loses its accent. The word *Gati* here is restricted to *Upasargas*. Therefore not here **यन् काष्ठं शुद्धीं करोति**, **यन् काष्ठं कृष्णीं करोति** ॥

The word **तिङ्** is used in the *sūtra* to indicate that the words qualified by **काष्ठ** &c in the preceding *sūtra*, were non **तिङ्** words—i. e. were substantives. The rule of **मलोपश्च** of that *sūtra*, therefore, does not apply here.

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कुत्सने, च, सुपि, अगोत्रादौ ॥

वृत्तिः ॥ पशयितुं निवृत्तम् ॥ सगतिरपि तिङिति वसंतं ॥ कुत्सने च सुबले गोत्रादिर्वर्जितं परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुशासो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ क्रियाकुत्सने इति वक्तव्यम् ॥ वार्तिकम् ॥ पूतिश्च चातुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ विभाषितं चापि बह्वर्थमनुशासं भवतीति वक्तव्यम् ॥

Kārikā सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इदोऽ तिङीति शोक्तार्ये ।

पूतिश्च चातुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

69. A finite verb, along with its preceding *Gati*, if any, becomes *anudātta*, when a Noun, denoting the fault of the action, follows, with the exception of **गोत्र** &c.

The anuvṛitti of पशन् (VIII. 1. 17) ceases. But the anuvṛitti of the last sūtra is current. Thus पृच्छति पूति, प्रपृच्छति पूति, पृच्छति मिथ्या, प्रपृच्छति मिथ्या ॥

Why do we say कुत्सेन 'denoting the fault of the action'? See पृच्छति शो-
भनम् ॥

Why do we say स्यापि 'a noun'? Observe पृच्छति क्लिप्तनाति ॥

Why do we say with the exception of गोत्र &c. See पृच्छति गोत्रम्, पृच्छति
ह्रस्वम्, पृच्छति प्रवचनम् ॥

Vārti: It should be mentioned that the 'fault' mentioned in the sūtra, must be the fault relating to the mode of doing the action, denoted by the verb. The rule will not apply, if the कुत्सेन refers to the agent and not to the action. Thus पृच्छति पूतिर्देवदत्तः, प्रपृच्छति पूतिः ॥

Vārti: It should be stated that पूति has an indicatory च ॥ The effect of this is that the word पूति is finally acute, because of the indicatory च ॥ The word पूति is not a क्तिन् formed word, because it is not feminine, as we find it in sentences like पूतिरयम्; nor is it a word formed by क्तिच् affix, because this is not a संज्ञा word; therefore, it is a word without a derivation. Therefore by प्रातिपदिक स्वर (Phit I. 1) it will be end-acute. The *vārtika*, therefore, indicates that when पूति causes the loss of accent of the verb, then it is end-acute, but in other cases it is acute on the beginning. According to Padamanjari, पूति is derived from पू by adding the Uṇādi affix तिप् diversely (Uṇ IV. 180), and is first acute.

Vārti: A finite verb in the plural number, loses its accent optionally: when it loses its accent, then पूति is end-acute. Thus पृच्छन्ति पूतिः, or पृच्छन्ति पूतिः, प्रपृच्छन्ति पूतिः or प्रपृच्छन्ति पूतिः ॥

Kārikā. The following noun denoting fault must refer to the action. The elision of च is intended only in the case of non-verbs, because it is so said by those of old. The word पूति has an indicatory च, but it is optionally so when the verb is plural. The elision of च mentioned above refers to the elision of च in दारुणम्-अध्यापकः = दारुणाध्यापकः ॥ The words उक्तार्थम् mean आचार्यपरंपराकथित-प्रयोजनमेतदित्यर्थः ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ पदानि ॥ गतिः, गतौ ॥

वृत्तिः ॥ गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति ॥

70. A Gati becomes unaccented, when followed by another Gati.

Thus कर्भुञ्जरति, सुपुद्गलवति, अभिसंपर्शति हरति ॥ Why do we say गतिः "a Gati becomes &c"? Observe देवदत्तः प्रपृच्छति ॥ Here देवदत्त is a Prātipadika and does not lose its accent. Why do we say 'when followed by a Gati'? Observe ओ जैरिन् हरति बाहि मरु रोमणिः ॥ Here बा is a Gati to the verb हरि, the complete verb is बाह्यारि ॥ But as बा is not followed by a Gati, but by a Prātipadika ल, it retains its accent. Had the word गतौ not been used in the sūtra, this बा would have lost its accent, because the rule would have been too wide, without any restriction of what followed it.

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ तिङि, च, उदात्तवति ॥
 वृत्तिः ॥ गतिरिति वर्त्तते ॥ तिङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति ॥

71. A Gati becomes anudātta, when followed by an accented finite verb.

The word गतिः is understood here. Thus यन् प्र पचति, यन् प्र करोति ॥

Why have we used the word तिङि in the sūtra? In order to restrict the scope of the word उदात्तवति; so that a Gati would not become accentless before every udātta word, but only before udātta verbs. Thus आ does not become anudātta before मन्त्रैः in आ मन्त्रै र्निद्र हरिभि र्याहि ॥ If it be said that the word गति is a particular name which the Particles get before verb only, and therefore गति would always refer to its correlative term verb, and not to noun, like as the word father refers to its correlative term son and not nephew: and that, therefore, उदात्तवति must refer to the verb like याहि and not to a noun like मन्त्रैः; then also we say that the employment of the term तिङि is necessary, in order to indicate that the verb must be a finite verb, and not a verbal root. So that though a verbal root be udātta, yet if in its conjugated form (तिङन्त) it is not udātta, the गति will not lose its accent. Thus in यन् प्र करोति, the root कृ is anudātta, but the तिङन्त form करोति is udātta, hence the rule will apply here: which would not have been the case had उदात्तवति not been qualified by तिङि ॥ For the maxim is यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस तेषां तं प्रति गद्युपसर्गसंज्ञे भवतः ॥ Therefore in a तिङन्त, the designation of गति is with regard to धातु or verbal root. Obj: If तिङि is used for this purpose, then the rule will not apply to an आम् ending forms, like प्र पचतितराम् and प्रपचतितराम्, for these are not तिङन्त; but as a matter of fact, we find that प्र loses its accent, in these forms also. How is this explained? Ans. Here there are two views: some compound the Gati प्र with the completed आम्न्त form पचतितराम् ॥ According to them, this प्र would get the accent, on the rule that an Indeclinable first member retains its accent (VI. 2. 2); so that even if the word तिङ् was not used in the sūtra, the form पचतितराम् being the second member of a compound, became anudātta; and so प्र being followed by an anudātta never loses its accent. According to them, therefore, the Gati never loses its accent in प्रपचतितराम् &c. Others compound the word ending in तरप् (पचतितर) with the Gati, and having formed प्रपचतितर, then add the affix आम् ॥ According to this view, the आम् accent debars all other accents, on the maxim, 'the accent of the last prevails' (सतिशब्द), and so प्र is anudātta, not by this rule, but by अनुदात्तसर्वे परमेकवर्त्ते ॥ According to them the word is प्रपचतितराम् ॥ According to both of these views, this sūtra is not necessary for the purposes of प्रपचतितराम् &c. But there is a third view which makes this sūtra necessary even for this purpose. There is this maxim: गतिकारकापदानाम् कृत्तिः सङ् समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः "It should be

stated that Gatis, Kārakas and Upapadas are compounded with bases that end with Kṛit-affixes, before a case-termination has been added to the latter". This maxim itself has been explained in two different ways, one saying that the compounding takes place with kṛit-formed words *only* before the addition of case-affixes; but with words formed by Taddhita affixes, the compounding does not take place before a case affix has been added. The other view makes no such difference between kṛit-formed and non-kṛit formed words. This latter view is not necessary for our purposes. According to the first view, the Gati प्र can never be compounded with पचतितराम् as it is not a सुबन्त ॥ So both प्र and पचतितराम् having different accents, the present sūtra became necessary to cause the loss of accent of प्र ॥

Why have we used the word उदात्तवति? See प्रं पचति, प्रं करोति ॥ Here the verb loses its accent by VIII. 1. 28, hence the Gati retains its accent.

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितम्, पूर्वम्, अविद्यमानवत् ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तत्र भवति ॥

72. A preceding Vocative is considered as non-existent, (for the purposes of the accent of the following word, and the enclitic forms of युष्मद् and अस्मद्).

Such a Vocative is treated as if not at all existing, it is simply ignored. The operation which its presence otherwise would have caused does not take place, and that operation takes place which would have taken place had it not existed. What are the particular purposes served by considering it as non-existent? They are (1) the absence of the accent-less-ness of the subsequent vocative, which the first, taken as a पद, would have caused under VIII. 1. 19. as देवदेवत्त ! वृक्षदेवत्त ! Here the first Vocative देवदेवत्त does not cause the second Vocative to lose its accent, but it remains first acute by VI. 1. 198. (2) The accent-less-ness of the verb required by VIII. 1. 28 is prevented; as, देवदेवत्त पचसि ॥ (3) The substitution of the shorter forms of युष्मद् and अस्मद्, required by VIII. 1. 23 is prevented, as देवदेवत्त तव (not ते) ग्रामः स्वम्, देवदेवत्त मम (not मे) ग्रामः स्वम् ॥ (4) The application of VIII. 1. 37 takes place, in spite of the intervention of the Vocative between the Particle and the verb; such intervention is not considered as taking away anything from the immediateness (अनन्तरम्) of the article from the verb: as, यावद् देवदेवत्त पचसि ॥ (5) For the purposes of VIII. 1. 47, though a Vocative may precede ज्ञातु, the latter is still considered as अविद्यमानवत् and VIII. 1. 47 applies, as देवदेवत्त ज्ञातु पचसि ॥ (6) So also in the case of VIII. 1. 49, as आहो देवदेवत्त पचसि, उताहो देवदेवत्त पचसि, no option is allowed here by VIII. 50.

Why do we use the word 'as if' or *यत्* in the sūtra, instead of say 'altogether'? In other words, why do we say "it is considered as if non-existent", instead of saying "it is considered altogether non-existent"? The vocative does produce its own particular effect. Thus in *आम् भो देवदत्त*! the vocative *भो* is considered as one word (एकान्तर) for the purposes of separating *आम्* from the vocative *देवदत्त* under VIII. 1. 55. This is the opinion of Patanjali; but the opinion of the author of Kāśikā is that *भो* would have been considered as *अविद्यमानवत्* but for VIII. 1. 73.

Why do we say 'a Vocative'? Observe *देवदत्तः पृच्छति* ॥ Why do we say *पूर्वं* 'with regard to the subsequent word'? The vocative itself will not be considered as non-existent, for the application of rules that would apply to the vocative as such. Thus in *देवदत्त यैस्तद्वत्*, the vocative *देवदत्त* gets its accent by VI. 1. 193 also. In fact, the word *पूर्वं* connotes its correlative *पर* 'subsequent' and the vocative is considered as non-existent, for the purposes of the operations to be performed on such *subsequent* term, whether such operation be caused by the vocative itself, or by any other cause; but it is not to be considered non-existent for the purposes of operations to be performed upon itself. Therefore in *देवदत्त पैचासि*, Devadatta does get the accent of the vocative. In *इमं मे गङ्गा यदु सस्त्वति शतुङ्गि* the first vocative *गङ्गा* is considered as non-existent with regard to *यदु*, and, therefore, *यदु* is considered as following immediately after the particle *मे* and thus *यदु* becomes anudatta, not because of *गङ्गा*, but because of *मे*; similarly *सस्त्वति* and *शतुङ्गि* are anudatta, not because of the preceding Vocative but because of *मे* ॥ In other words, the intervention of the vocatives does not stop the action of *मे* ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ न, आमन्त्रिते, समानाधिकरणे, सामान्य-वचनम् ॥

वृत्तिः ॥ अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः ॥ आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणेपरतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवत्त्वति ॥

73. A preceding vocative, when it conveys a general idea, is not to be considered as if non-existent, for the purposes of the subsequent Vocative, which stands in apposition with the former.

This sūtra prevents the operation of the last sūtra in the particular case when the two Vocatives are in apposition, and the second qualifies the first. Thus *इमे पृष्ठपदे, माणवकज्जटिलकाभ्यामुक्त्वा* ॥ The first vocative being considered as existing, second vocative loses its accent.

Why do we say 'the *vocative* subsequent'? Observe *देवदत्त पैचासि* here the *verb* does not lose its accent. Why do we say 'standing in apposition or समानाधिकरणे? Observe *देवदत्त पैच्छित बलदत्त*, here the word *पैच्छित* qualifies *बलदत्त*, and is not in apposition with *देवदत्त*, and hence it retains its accent.

Why do we say सामान्यवचनम् 'which is a generic word'? The rule will not apply when the Vocatives are synonyms. Thus अद्वयं देवि सरस्वति इति काव्ये विह्वले एतानि ते अद्वये नामानि ॥ All these Vocatives are synonyms of Saraswati, and hence all retain their accent of the Vocative (VI. 1. 198). According to Padamanjari the reading given in Taittiriya Br. is:-- इडे खेडे विते सरस्वति प्रिये प्रयसि महि विशुन, एतानि ते अद्वये नामानि ॥ सामान्यवचनम् means 'a generic term'. When the first is a generic term, and the second is a specific term, (विशेष वचन) qualifying the first, and both are in the singular number, there the present rule will apply.

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ विभाषितम्, विशेष-
वचने, बहुवचनम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वगाविद्यमानवस्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते ॥ विशेषवचने समानाधिकारेण भामन्वितान्ते परतः
पूर्वगामन्वितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति ॥

74. When the preceding Vocative is in the Plural number, it is optionally considered as non-existent, if the subsequent Vocative, in apposition with it, is a specific term.

This ordains option, where the last sūtra would have made the consideration of the first vocative as existent compulsory. Thus देवाः शौर्याः or देवा शौर्याः ॥ ब्राह्मणा वैद्याकरणाः or ब्राह्मणा वृथाकरणाः ॥

The anuvṛitti of सामान्यवचनम् is understood here; the second vocative, therefore, must be a विशेषवचन, as being the correlative of the former: where is then the necessity of employing the word विशेषवचने in the sūtra? This word is used in the aphorism for the sake of precision only.

Why do we say 'in the plural number'? Observe मायवक्त्रं जटिलम् ॥ No option is allowed here, and the preceding vocative is *always* considered as existent and so rule VIII. 1. 73 applies.

The sūtras 73 and 74 as enunciated by Pāṇini are:—73. नामन्विते समानाधिकारे; 74. सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने (i. e. 73). The preceding Vocative is not considered as non-existent, if the subsequent word is a Vocative in apposition with it. 74. Optionally so, if the preceding vocative is a general term and the subsequent vocative is a particular term). Patanjali made the amendment by adding सामान्यवचने to 73 also, and the author of Kāśikā has added बहुवचनम् to 74 from the commentary of Patanjali and has omitted सामान्यवचनम् from it: though he reads its anuvṛitti.

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यास्य द्वितीयः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER SECOND.

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ पदानि ॥ पूर्वत्र, अ-सिद्धम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार भा अध्यायपरिसमाप्ते । यस्मिन् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तं दितव्यम् । तच्च येयं सपादसप्ताध्यायानुक्रान्ता एतस्यामयं पादो नोऽध्यायोऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोक्तं चरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति । सिद्धकार्यं न करोति इति अर्थः ॥ सर्वत्रासिद्धवत् आदेशालक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥

1. Whatever will be taught hereafter, upto the end of the work, is to be considered as not taken effect, in relation to the application of a preceding rule.

This is an Adhikāra or governing rule, and extends upto the end of the Book. Whatever we shall teach hereafter is to be understood as non-existent with regard to the preceding rule. With regard to whatever has been taught in the preceding Seven Books and a quarter, the rules contained in these three last chapters are considered as *asiddha*. And further, in these three chapters, a subsequent rule is, as if it had not taken effect, so far as any preceding rule is concerned. The word असिद्धम् = असिद्धवद्भवति, सिद्धकार्यं न करोति. The rule is "as if non-effective, does not produce the operation of a *siddha* or effective rule". This rule of non-effectiveness is for the sake of prohibiting the operation of an *ādeśa* rule, and establishing the operation of an *utsarga* or general rule. Thus अस्मा उद्धरः वा अत्र; वा आनय, असा आदित्यः ॥ In all these, the elision of *स्* and *श्* by VIII. 3. 19, being considered as not to have taken effect there is no further sandhi, and आ + उ does not give rise to *guṇa*, nor आ + अ = आ ॥ In fact, for the purposes of the application of आद्युणः rule of VI. 1. 87 or the दीर्घ rule of VI. 1. 101, the rule VIII. 3. 19 is considered as not to have taken effect at all.

Similarly अदुष्मे, अदुष्मात्, अदुष्मिन् from अवस् ॥ Thus अवस् + क् = अव + क् (VII. 2. 102 अ being substituted for the final स्, which again merges in the

preceding अ VI. 1. 97)=अमु+ङे (VIII. 2. 80. उ being substituted for अ, and ङ for इ of अङ्). Now the substitution of स्मे for ङे takes place only after Pronouns ending in अ; but अमु is a pronoun ending in उ, so this स्मे (VII. 1. 14) should not take place. The present sūtra helps us out of this difficulty, and the change of अ into उ by VIII. 2. 80 is considered *asiddha* for the purposes of the application of VII. 1. 14.

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानोजडत्तया ।

मतार्वस्वे भलां जम्ब्वं, युडलिप्मान्निदर्शनम् ॥

The forms शुष्किका, शुष्कजङ्घा, क्षामिमान्, भोजडन्, and युडलिप्मान् illustrate this rule excellently.

(1) शुष्किका ॥ To the root शुष् we add the Nishthā n, as शुष् + त = शुष् + क (त changed to क by VIII. 2. 51) = शुष्क ॥ Add the feminine affix टाप् and we have शुष्का ॥ Add to this the affix क (V. 3. 70, 73), as शुष्का + क = शुष्काक, the feminine of which with टाप् will be शुष्कका (the shortening taking place by VII. 4. 13). Now अ is changed to इ by VII. 3. 44 and we have शुष्किका ॥ Now rule VII. 3. 46 makes this इ substitution optional, when a क precedes the अ, as is the case here: and that rule would require the alternative form शुष्कका ॥ But there is no such alternative form, because the क of शुष्क was the substitute of त by VIII. 2. 51, which is considered as *asiddha* for the purposes of the application of VII. 3. 46.

(2) शुष्कजङ्घा ॥ Here rule VI. 3. 37 would have required the form to be शुष्काजङ्घा like मल्लिकाक्ष्या; there being no puñ-vad-bhāva when there is a penultimate क ॥ But the क in शुष्का being the result of VIII. 2. 51 is considered as *asiddha* for the purposes of VI. 3. 37.

(3) क्षामिमान् ॥ This word may be considered to have been formed by adding the affix मतुप् to the Patronymic word क्षामि: or to the noun क्षामिन् [क्षाम-स्यापत्यं = क्षामि:; or क्षामोऽस्यास्तीनि = क्षामिन्] ॥ The word क्षाम is formed by adding the Nishthā त् to the root क्षे, as क्षे + त = क्षा + त : VI. 1. 45¹ = क्षाम (the त being changed to म by VIII. 2. 53). Now this म is considered as non-effectual for the purposes of application of VIII. 2. 9, which requires the change of म of मन् to व, when मन् is added to a word having a penultimate म, as in शमीवान् ॥ Therefore we have क्षामिमान् and not क्षामिवान् ॥

(4) भोजडन् ॥ This is the Aorist third person singular of the Derivative root भोजि, from the Past-Participle of बह् ॥ Thus बह् + त = ऊढ (VI. 1. 15). Add to it णिच् in the sense of तमाख्यन् (III. 1. 26): and then form its लुङ् ॥ The लुङ् is formed by adding णङ् (III. 1. 48), before which the stem is reduplicated (VI. 1. 11). In reduplicating, all the rules that went before in forming ऊढ are considered *asiddha*; viz. the rule by which ह् was changed to ङ (as बह् + त = उह् + त = उह् + त VIII. 1. 31), the rule by which त was changed to ध (उह् + त = उह् + ध VIII. 1.

40), the rule by which घ was changed to ढ (VIII. 4. 41), and the rule by which the first ढ was elided (VIII. 3. 13 as उह् + ढ = उ + ढ = ऊह VI. 3. 111). The elision of टि before णि being considered sthānivat, we reduplicate हन्; as ऊहनढ + च + न् = ऊहढन् (VII. 4. 60) = ऊहजढन् (VII. 4. 62) = ऊजढन् (VIII. 4. 54). There is न् added by VII. 4. 79, because of the prohibition of अनगलेपे of VII. 4. 93. With the augment, it becomes ओजढन् ॥ The form ओजिढन् is from उडि ending; i the affix क्तिन् ॥

(5) गुडलिप्मान् ॥ This is formed by adding मत्तुप् to the word गुडलि which is formed by क्तिप् (गुडं लेढि) Here also the म of मत्तुप् is not changed into व by VIII. 2. 10; because the change of ह् to ङ् (VIII. 1. 3), and again of ङ् to ङ् are considered asiddha.

The rules of interpretation, however, contained in the previous part will apply to this part also; because such rules cannot be considered 'prior' or पूर्व; for they become operative then only when occasion requires to apply them. The maxim which governs such rules is कार्यकाले हि संज्ञा परिभाषम् ॥ The rules, therefore, which are exhibited here in the sixth case such as VIII. 2. 23, or the seventh case, as VIII. 2. 26, or the fifth case, as VIII. 2. 27, should be interpreted in accordance with the sūtras षष्ठी स्थानं योगा, तस्मिन्निति निर्दिष्टं पूर्वस्य, तस्मादर्थ उत्तरस्य ॥

But with regard to the paribhāṣā विप्रतिषेधे परं कार्यं, the above will not hold good. For, by the very fact, that a subsequent rule in these chapters, is held to be asiddha, with regard to the prior, there cannot arise any conflict of two rules of equal force with regard to them. And it is only where there is such a conflict, that the above rule of interpretation applies. This being so, in विस्कार्यम् अवगोर्यम् formed by व्यन् III. 1. 124) the guṇa ordained by VII. 3. 8 is not debarred by the दीर्घ rule VIII. 2. 77, because there is no conflict between guṇa rule VII. 3. 86 and the dirgha-rule VIII. 2. 77, for the latter is simply non-existent with regard to the former.

But though the विप्रतिषेध rule does not apply in these chapters; yet an apavāda rule here even, does over-ride an utsarga rule, for otherwise, the enunciation of an apavāda rule would be useless. The apavāda rule is therefore, not considered asiddha. Thus the utsarga rule ह्रादः (VIII. 2. 31) is set aside by the apavāda rule दक्षिर्धातोर्य (VIII. 2. 32), and thus we have दोग्धा, दोग्धम् (दुह् + लृच् = दोग्ध + लृच्) ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ पदानि ॥ न लोपः, सुप्-स्वर-संज्ञा-तुक्-विधिषु, कृति ॥

वृत्तिः ॥ नलोपः पृथक्साक्षिो भवति सुधिवर्धो स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशास्त्रेण प्रत्येकं भिन्नं बध्यमानं स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तः कर्मवर्गीयुक्तेर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यने । सुपा तु संबन्धसामान्यं वचनपट्टयन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुपः स्थानं वा विधिः सुपि च परभूते सर्वोत्तौ सुधिविधिरिति सर्वसाक्षिर्भवति ॥

2. The elision of a final **न्** (VIII. 2. 7) is considered as if not to have taken effect, in applying the following rules; (1) rules regarding case-endings, (2) rules regarding accents, (3) rules regarding any technical term of Grammar, and (4) rules regarding the augment **क्** before a Kṛit-affix.

The word **विधि** in the sūtra applies to all the four words preceding it: as **सुब्रविधि**, **स्वरविधि** &c. The force of the Genitive compound in **स्वरविधि**, **संज्ञाविधि** is that of ordaining the existence of something: e.g. when an accent is to be given to a word, or a particular designation is to be given to it or when **न्** is to be added to it, (**भावसाधन**) ॥ The compound **सुब्रविधि** means however, the rule relating to the case-endings themselves, as well as, the rule which would apply to a word, when a case-ending follows (**कर्मसाधन**) ॥

(1) **सुब्रविधि**:—As **राजाभिः**, **तक्षभिः** ॥ Here the elision of **न्** of **राजन्** and **तक्षन्** being asiddha, the **भिस्** is not changed to **एस्** by VII. 1. 9. So also **राज-भ्याम्**, **तक्षभ्याम्**, **राजसु**, **तक्षसु** ॥ Here the finals of **राज** and **तक्ष** are not lengthened before **भ्याम्** by **सुपिच** (VII. 3. 102) and nor changed to **ए** before **सु** by (VII. 3. 103): as in **नराभ्याम्** and **नरेषु** of the stem ending in **अ** ॥

(2) **स्वरविधि**:—As **राजवती** and not **राजवती** ॥ For the elision of **न्** being asiddha, the rule VI. 1. 220, does not apply, for the word is considered not to end in **अवती** but **वती** ॥ Similarly in **पञ्चार्मम्** and **दशार्मम्**, the elision of **न्** being asiddha, the first member does not become ādy-udātta by VI. 2. 90. Similarly **पञ्चवीजी**: the elision of **न्** being asiddha, the first member does not retain its original accent as required by VI. 2. 29.

The word **राजन्** is first acute, as it is formed by the affix **कनिन्** (Uṇ I. 156). **राजवती** is formed by adding **ङीप्** to the **मनुष्य** ending word, by IV. 1. 6. **पञ्चार्मम्** is a compound under rule II. 1. 50 of **पञ्चन्-1-अर्म**. and when **न्** is elided, the first member becomes a word ending in **अ** and would require the accent of VI. 2. 90.

(3) **संज्ञाविधि**:—As **पञ्च ब्राह्मण्यः**, **दश ब्राह्मण्यः** ॥ The elision of **न्** being asiddha, the words **पञ्च** and **दश** are still called shash though they no longer end in **न्** (**ष्णान्ता षद्** I. 1. 24). Being called **षष्**, they do not take **टाप्** in the feminine (IV. 1. 10).

According to the Vārtikakāra, there is no necessity of using the word **ज्ञा** in the sūtra (**संज्ञा षड्णानर्थक्यं च नञ्निमित्तत्वाद्धापस्य**), because the elision of **न्** is used by reason of its having such a designation (as **षद्**). Thus without having the name of **षद्** there would be no elision of **जस्** and **शस्**, without such elision, there is no pada sañjña of these words, and unless these words et Pada designation, there can be no elision of **न्** by VIII. 2. 7. The shash designation, however, would not be retained by these words after taking

plural affixes, when feminine affixes are to be added to them, but for the *sûtra*. The *पञ्चन्* and *दशन्* ending in *न्* would require *ङीष्* in the feminine which is however prohibited, for when *जस्* and *न्* are elided, the words end in *भ* and require *दाप्* for their feminine, which is also prohibited, because, by the present *sûtra* the word still retains its designation of *बद* ॥

Q. How can this be the purpose of this *sûtra*? There are two views as regard definitions (*संज्ञा*), the one is that a particular name is given to a thing once for all, *prior* to any operations; and operations are performed afterwards upon it or with it, as occasions arise. This view is embodied in the maxim *यथेति संज्ञापरिभाषम्* 'Sanjñā, and Paribhāṣās remain where they are taught.' The other view is that the *sanjñā sūtra* is to be read with every particular operative *sūtra*, and the *sanjñā* given to the word afresh, with every new operation. In other words, the *sanjñā sūtra* becomes identified with *vidhi sūtra*, every time that a *vidhi* is to be applied. This is embodied in the maxim *कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्* "Sanjñās and Paribhāṣās are attracted by or united with the rules that enjoin certain operations." In the first view, the *बद* *sanjñā* will be good throughout, both for the purposes of eliding *जस* and *दस* and for prohibiting *दाप्* ॥ Hence thus *sūtra* is not necessary in that view. But in the other view, the *sūtra* is necessary. For if the view be taken that a *sanjñā* is to be applied with regard to each operation, then that *बद* *sanjñā* which had taken effect for the purposes of eliding *जस* and *दस*, will no longer hold good for the purposes of preventing the application of the feminine affix. Hence, the word *संज्ञा* is taken in this *sūtra*, to prevent the application of the second view.

(4) *तुक्पठि* :—Thus *बृहहभ्यां बृहहभिः* ॥ On account of the elision of being *asiddha*, the *तुक्* augment is not added, though required by VI. 1. 7 (*इत्यस्य पठि कृति तुक्*) ॥

Some hold that *तुक्* need not be read in the *sūtra*. They argue in the following way :—There is this maxim *सन्निपात लक्षणो विधिरिति च तद्विधानस्य* "That which is taught in a rule, the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination". Now the elision of *न्* of *बृहहन्* took place because of the case affix *भ*; this elision cannot be the cause of adding *तुक्* ॥ Or the *तुक्* being a *बहिर्गोप्य* operation would be *asiddha* with regard to the *antaranga* elision of *न्* ॥ This opinion is, however, not sound. The employment of *तुक्* in this *sūtra* indicates that the two maxims above referred to, are not of universal application i.e. they are *anitya*.

Why do we say before a *Kṛt*-affix? Observe *बृहहच्छवम् बृहहच्छावम्* ! Here *तुक्* is added by VI. 1. 73.

The elision of *न्* taught by VIII. 2. 7 &c would be *asiddha* by the

general rule VIII. 2. 1; the specification of the four cases in which it is asiddha shows that it is a restrictive or *niyama* rule. That is, the elision of *न* is considered asiddha only with regard to these four rules, and no other. It is not asiddha in *राजीयते* (*राज् + य + ते = राज + य + ते = राजीयते* III. 1. 8, VII. 4. 33). There would not have been long *ई* had the *नलोप* been asiddha. So also *राजायते* there is lengthening, (VII. 4. 25) and *राजाश्च* there is *ekādeśa* (VI. 1. 101).

न मु ने ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, मु, ने, ॥

वृत्तिः ॥ मुभावो नाभावे कर्तव्ये नासिद्धो भवति किं तर्हि सिद्ध एव ॥

सिक्तम् ॥ एकादेशस्वरोन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ संयोगान्तस्य लोपो रो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥

॥० ॥ सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥

॥० ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीभिर्धुभिः सिद्धो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ प्लुतविकारस्तु ग्विधौ छ सिद्धो वक्तव्यः ॥

॥० ॥ इत्तुल्यं धुदि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अभ्यासजद्वयचत्वे एवमुक्तोः सिद्धं वक्तव्यम् ॥

॥० ॥ द्विवचने परसवर्णस्य सिद्धं वक्तव्यम् ॥

॥० ॥ पराधिकारश्चेत्तत्त्वत्वनस्वत्त्वत्वनस्यानुनासिकस्य सिद्धानि वक्तव्यानि ॥

3. The sūtra VIII. 2. 80, teaching the substitution of *मु* for the *दस्* of the Pronoun *अदस्*, is however not treated as asiddha in relation to the case-ending *ना* ॥

The existence of *मु* is not considered unaffected when there is to be added *ना* ॥ On the contrary, it is considered as *siddha* or existing. Thus *मु* being considered as *siddha*, *अमु* gets the designation of *वि* by I. 4. 7, and as *ह*, its Instrumental Singular is by VII. 3. 120, *अमुना* ॥ Had the *मु* been considered as non-effected, then the stem would not have been called *ghi*, there would have been no *ना* added. But when *ना* had been added, then *मु* being asiddha, *अमु* is considered to be as *अइ* ending in *अ*, and this *अ* would require lengthening by *सुप्ति च* VII. 3. 102: but it is not done on the same *सन्निपातलक्षणो विधिरिति तद्धियातस्य* "that which is taught in a rule the violation of which is occasioned by the combination of two things does not become the cause of the destruction of that combination". There being no *अ*, the *इ* of *अमु* remains short. Or this sūtra may be considered to be the condensation of two sūtras (1) *मु* is *siddha* when *ना* is to be added, (2) *मु* is *ha* when any operations, otherwise to be caused when *ना* is added, are to place. Or the sense of the sūtra is *ने परतो यन् प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये मुभावो* "the *मु* is not non-effected in relation to any operation that would otherwise be occasioned when *ना* followed". From this, it would follow by implication that *मु* must be considered valid for the purposes of *नाभाव*, itself, being always *siddha*, *ना* is added: and there is no lengthening.

Vārt.—That *ekādeśa* accent which is *antaranga*, should be considered as *siddha*. What is the necessity of this *vārtika*? In order to regulate the effects of 1. *अय*, 2. *आय*, 3. *आय* substitutions of *ए*, *ऐ* and *औ*; 4. the accent of

ekādeśa substitutes, 5. the accent of the शतृ formed words, 6. for the purposes of rule VI. 1. 158, by which all syllables of a word are anudātta except or and 7. for the purposes of VIII. 1. 28, by which *all* syllables become anudātta

Thus (1) let us take अय first. वृक्ष is finally acute by Phit I. 1. T. locative of this is वृक्ष + ङि (anudātta III. 1. 3) = वृक्षे (ए is udātta VIII. 2. 5). Now combine वृक्षे + इयम् = वृक्षेय + इयम् = वृक्षे इयम् ॥ So also वृक्ष इयम् ॥ The udāt ekādeśa ऐ must be considered as *siddha*, so that the अय substitute of ए should also become udātta. (2) आयः As कुमार्यो इयम् ॥ Here also आ is udātta for similar reasons. कुमारी + ऊ = कुमारी + आ + ए (VII. 3. 112) = कुमार्य + आ + ए = कुमार्य + आ + ए (VI. 1. 174) = कुमार्य + ऐ (VI. 2. 90) = कुमार्ये (VIII. 2. 5). The ऐ udātta and its आय substitute will also be udātta. How do you give the example? This example is then valid, when by VI. 1. 174, first the affix आ made udātta, then this आ (आद VII. 3. 112) augment is added to ऊ, and then (आ + ए) there is vridhhi ऐ; and then कुमार्य + ऐ = कुमार्ये ॥ But if the order be reversed and आ + ए be first combined into ऐ, and then this ऐ be made udātta by VI. 1. 174, then there would be no necessity of this vārtika for the purposes of आय ॥ The word कुमार्ये is end-acute by Phit accent (Phit I. 1. 1). Add to it डीप् in the feminine (IV. 1. 20), as कुमार्य + ई = कुमार्य + ई (अ is elided by VI. 4. 148) = कुमार्य + ई (VI. 1. 161) = कुमार्ये ॥

(3) आवः. As वृक्षाविवम् or वृक्षाविवम्, for the same reasons as above [वृक्षे + आ (anudātta) = वृक्षा VIII. 2. 5, वृक्षा + इयम्].

(4) एकादेश accent. As गाङ्गेऽनृप ॥ Here गाङ्गे + इ - गाङ्गे ॥ The word गाङ्गे is formed by अण affix (गाङ्गाया इयम्) and is end-acute. The ekādeśa ए is udātta by VIII. 2. 5. This udātta accent will remain valid; so that when for ए + अ there is pūrva-rūpa-ekādeśa by VI. 1. 109, this ekādeśa ए will be udātta by VIII. 2. 5, or it will be svarita by VIII. 2. 6. The word अनृप is a प्राति compound, आपोऽनृपान् = अनृप ॥ Here by VI. 2. 2, the Indeclinable first term would have retained its accent: but the word is end-acute by VI. 2. 183.

(5) शतृ - accent. As तुरती, तुरते ॥ Here in तुर + श + शतृ, the affix श is udātta, and शतृ is anudātta. The ekādeśa अ will be udātta by VIII. 2. 5. This ekādeśa - udātta should be considered valid for the purposes of the rule VI. 1. 173 by which the feminine affix and the weak case-ending are udātta. Thus तुरीय + ई = तुरीये, तुरीय + ए = तुरीये ॥ The prohibition अनुमः in VI. 1. 173 is a jñāpaka or indicator of the fact, that the ekādeśa accent should be considered *siddha* in the accent of the शतृ, because without this ekādeśa accent, there is no śatṛi ending word with नृप् which is antodātta.

(6) एकाननुवाचः accent. As तुरन्ति, लिखन्ति ॥ Here in तुर + श + अन्ति (VI. 1. 186) the ekādeśa अ is udātta by VIII. 2. 5, and this ekādeśa accent is considered valid for the purposes of rule VI. 1. 158, by which all the remaining syllables become anudātta, as तुरन्ति, लिखन्ति ॥

(7) सर्वावृत्तः accent. As ब्राह्मणास्तुवन्ति, ब्राह्मणा लिखन्ति ॥ Here the ekādes'a-accent of तुवन्ति and लिखन्ति being valid, rule VIII. 1. 28 applies, and all the syllables become anudātta.

The word antaranga is used in the vārtika to indicate that the Bahiranga ekādes'a accent will not be siddha. Thus पचनीति and पचनीति, where the word ईति is first acute,* as it is an Indeclinable. And सोमसुत् पचनीति ॥ The accent of पचति + इति = पचनीति is governed by VIII. 2. 5. This ekādes'a accent of long ई has reference to external sandhi, and therefore naturally it is a bahiranga. This bahiranga ekādes'a accent is not siddha for the purposes of the application of previous sūtras. Thus sūtra VIII. 1. 71. requires that the gati should be unaccented before an accented verb: but च does not lose its accent, as पचनीति is not considered as an accented verb. In the second example, the ई of सी is not considered as accented, therefore, it does not become anudātta by VIII. 1. 28.

Vārt.—The rule VIII. 2. 23 causing the elision of the final consonant in a word ending with a conjunct consonant, should be valid for the purposes of changing र into उ ॥ What is the necessity of this vārtika? Observe हरिवो मेदिनिं त्वा ॥ The word हरिवः is formed by मतुप् affix हरयोऽस्य सन्ति = हरि + मत् ॥ Now by VIII. 2. 15 the म is changed to व, as हरि + वत् or हरिवत्; add सु (Voc.Sg.) as हरिवत् + सु, then add तुप् augment, as हरिवन्त् + सु ॥ Then there is elision of the final consonant = हरिवन् ॥ Now by VIII. 3. 1. the final न् is changed to र्, and we have हरिवर्, the र् would be changed to उ by VI. 1. 114, if the elision of the conjunct consonants be considered as siddha: for then this र् is followed by म, a ह्रस्व letter. But if such elision be considered asiddha, then र् is considered not to be followed by ह्रस्व letters, but by the consonants which were elided.

Vārt.—When ekādes'a is to be done, the elision of सिचि is to be considered siddha or valid. As अलावीन् and अपावीन् ॥ Here the सिचि is elided ॥ इचि (VIII. 2. 28.) This elision is considered valid or siddha, and thus we have dirgha single substitution of ई for इ + ई as अलाच् + इ + सीन् = अलाच् + इ + ० + ईन् = अलावीन् ॥

Vārt.—The substitute of the Nishṭhā affixes should be considered as valid or siddha for the purposes of the rules relating to the (1) changing of स to , (2) accent, (3) affix, and (4) इद् augment. As (1) वृक्षः, वृक्षवान् ॥ The root is वृक्ष् (VI. 11) the indicatory ओ shows that the nishṭhā स is changed to न (VIII. 2. 45). This nishṭhā substitute is considered as valid or siddha, and the final of the root is not changed to च, as it otherwise would have been by VIII. 2. 36: for न would have been still considered as न or a ह्रस्व letter. The quotation is as follows:—वृक्ष् + न = वृक्षन् + न (VI. 1. 16) = वृक्षन् + न (VIII. 2. 45) = वृक्षन् + न (VIII. 2. 29) = वृक्षन् + न (VIII. 2. 30) = वृक्षन् (VIII. 4. 1) The च् is changed to न् by VIII. 2. 30, by considering न as asiddha and therefore equal to न or a ह्रस्व letter. Thus it will be seen that this न is शितम् for the purposes of

rule VIII. 2. 30, but it is सिद्ध only for the purposes of rule VIII. 2. 36.

As regards the other three cases, viz, accent, affix and इद् augment the one word क्षीब्, will illustrate them all. The irregular formation of the word is variously explained. It is formed by "nipātana" under VIII. 2. 5. It is the Past Participle of the root क्षीब्, thus evolved क्षीब् + इद् + त = क्षीब् + इ + = क्षीब् + भ (इन् being elided, this is the anomaly) = क्षीब् ॥ Here the elision of इ is considered as valid and siddha, and therefore, क्षीब् is considered as a word of two syllables, for the purposes of accent, under rule निष्ठाच झजनान् (VI. 1. 205). Had the lopādeśa of इन् been considered asiddha, the word would have been considered as if of three syllables, and that rule of *accent* would not have applied.

Similarly क्षीबेन तरति = क्षीबिक formed by घञ् (IV. 4. 7) which affix is added, because it is considered a word of *two* syllables, the elision of इन् being considered as valid for the purposes of IV. 4. 7.

Similarly क्षीब् may be considered to have been formed by eliding the इ; as क्षीब् + त = क्षीब् + भ ॥ In this view of its formation, the augment इद् is not added, because the lopa of इ is considered as valid and siddha for the purposes of इद् augment. In the opinion of Patanjali, the words इद् विधि may well be omitted from the vārtika, for इद् being a *portion* of a प्रत्यय, the word प्रत्ययविधि would include इद्-विधि also.

Vārt:—The prolation modification of a vowel (pluta) should be considered as valid and siddha, for the purposes of the rule relating to तुक् augment before the letter छ ॥ Thus by VIII. 2. 107, the Vocative words अग्ने and एवे assume the forms अग्नाइ, and एवाइ ॥ These इ and उ are pluta-vikāras. As अग्नाइ इच्छन् ॥ एवाइ उच्छन् ॥ Here the modification caused by VIII. 2. 107, is considered as valid and siddha; otherwise there would have been no compulsory तुक् augment as required by VI. 1. 73 but optional तुक् under VI. 1. 76.

Vārt:—The श् and palatal change should be considered siddha and valid before घुद् (VIII. 3. 29). The root द्युतिर् भरणे (I. 41) is read as beginning with a स, which is changed to श because of the subsequent च by VIII. 4. 40. This is not considered asiddha. Had it been so, there would come घुद् augment by VIII. 3. 29, in अद् द्योतति, रद् द्योतति ॥ The words अद् and रद् are अद् and रद् formed from the roots अटति and रटति by क्तिप् ॥

Why is the root द्युतिर् considered to begin with स् and not with श् as we find it written? Because had it been a root beginning with श् originally, we could not get the form मधुक् which would have been मधुद् ॥ The form मधुक् is thus evolved. Thus मधु द्योतति = मधुद्युत् by adding क्तिप् ॥ From मधुद्युत् we form a Derivative root in णिच् in the sense of मधुद्युत्तमाचष्टे = मधुद्योयति ॥ Add again क्तिप् to this Derivative root मधुणि, the णिच् will be elided, and we have मधुद्युत्, then श् (which represents स्) is elided because it is at the beginning of a compound letter (VIII. 2. 29), and श् is elided, because it is at the

end of a conjunct letter final in a pada (VIII. 2. 23), and thus there remains मधुश्, and श् is changed to क् (VIII. 2. 30) we have मधुक् ॥ Had the root been शक्रादि, then this श् could not be elided, and so we should elide only the final श् and द् and the form would be मधुश् which would be changed to द् and then to द् and we should get मधुद् which is not desired.

Vart:—The अश् and चश् substitution of letters in the reduplicate should be considered siddha and valid for the purposes of ए change (VI. 4. 120) and तुक् augment. Thus बभणतुः and बभणुः ॥ Here the अश् change of भ, to ब in the reduplicate should be considered as valid, otherwise this would be अनदेशादि root and the Perfect would be भणतुः and भणुः ॥ Similarly from छिद् we have चिच्छित्सति, and from उच्छ, उचिच्छित्सति ॥ In the latter, the second syllable छिस् of उछिस् (Desiderative) is reduplicated by VI. 1. 2. Here had the reduplicate substitute च for छ been considered asid dha, there would not have been तुक् augment by छे च (VI. 1. 73)

Vart:—The change of letter homogeneous with the subsequent is valid and siddha for the purposes of doubling. As सङ्गन्ता, सङ्गवत्सः, यङ्गोक्, तङ्गोक् ॥ In सङ्गन्ता &c the ण् is changed to anusvāra by VIII. 3. 23, and the anusvāra is then changed to a letter homogeneous with the subsequent by VIII. 4. 58. Had the परस्वर्ण change been asid dha, there would have been no doubling by VIII. 4. 47.

Vart:—If there be the adhikāra of the word 'pada' in those sūtras which ordain the following changes, then those changes are considered siddha for doubling, namely, 1. लश् the change into ल (VIII. 2. 21), 2. ढश् the change into ढ (VIII. 2. 31), 3. घश् the change into घ (VIII. 2. 33), 4. नश् the change into न (VIII. 2. 56), 5. हश् the change to ह (VIII. 2. 75), 6. बश् the change to ब (VIII. 3. 85), 7. णश् the change to ण (VIII. 4. 11), 8. anunāsika change (VIII. 4. 45), 9. छश् the change to छ (VIII. 4. 63).

As 1. गतो गतः ; गतोगरः ॥ 2. द्रोधा द्रोधा ॥ 3. द्रोधाद्रोधा ॥ 4. तुतो तुतः or तुतो तुतः ॥ 5. अभिनोऽभिनः or अभिनद् अभिनन् This is लङ् second person singular of भिद्, the स् of सिष् is elided by VI. 1. 68, and the final न् changed optionally to ह by VIII. 2. 74. The न is the vikarana भनम् ॥ 6. मातुः स्वसा मातुः स्वसा or मातुः स्वसा, मातुः स्वसा, 7. माषवापाणि माषवापाणि or माषवापानि माषवापानि ॥ 8. वाङ् नयनम् वाङ् नयनम् or वाङ् नयनम् वाङ् नयनम् ॥ 9. वाक् छद्यनं वाक् छद्यनं or वाक् छद्यनं वाक् छद्यनं ॥

The लश् &c, changes being all optional, had the changes been considered asid dha, we would have got the following double forms also गतोगर, गतोगरः which are not desired.

All these can be explained by dividing the sūtra न धुने into two. The first being न, and this negative will prohibit all asid dha-ness mentioned in the

preceding vārtikas. The second sūtra would be वृ ने, and we would here draw in the anuvṛitti of न from the preceding.

उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ पदानि ॥ उदात्त-स्वरितयोः, स्वरितः, अनुदात्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ॥

4. A svarita vowel is the substitute of an anudāṭṭa vowel, when the latter follows after such a semi-vowel, which has replaced an udāṭṭa or a svarita vowel.

An unaccented vowel becomes svarita, when it comes after a यण् (semi-vowel), which यण् itself has come in the room of a vowel which was acute or svarita once.

Let us first take the vowel following an udāṭṭa yan. Thus कुमारी, कुमारीः ॥ The word कुमारी is acutely accented on the final, because the long ई (दीर्घ) replaces अ of कुमार (VI. 1. 161). The semi-vowel य is substituted in the room of this acute ई; the anudāṭṭa ओ and अः become svarita after such a य ॥

Now to take an example of a svarita-yan. The words सङ्कल्पे and खल्वे are finally acute by kṛit-accent (VI. 2. 139). The Locative singular of these words are खल्वे + इ = खल्वि, and सङ्कल्पे + इ by VI. 4. 83. This इ is a semi-vowel which comes in the room of the acute ई, therefore, it is udāṭṭa-yan. After this udāṭṭa-yan, the anudāṭṭa इ of the Locative becomes svarita by the first part of this sūtra. Now when खल्वि + आशा and सङ्कल्पे + आशा are combined by sandhi, this svarita इ is changed to य; it is, therefore, a svarita-yan. The unaccented आ will become svarita, after this svarita-yan. As खल्व्याशा and सङ्कल्प्याशा ॥ The word आशा is finally acute and consequently आ is not acute (Phit. I. 18).

Obj:—Here an objector may say: that the svarita accent on इ in खल्वि is by this very sūtra, this svarita is to be considered as asiddha for the purposes of यण् ādeśa of VI. 4. 83. How can then the य substituted for this इ be considered as svarita-yan?

Ans:—This is considered as siddha by Āśraya. (इआश्यान् सिद्धत्वात्) ॥

Obj:—If this be so, then उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (VIII. 4. 66) should also be considered as siddha: and we should have svarita in वध्याशा &c also. For the word वृद्धि is first-acute by Phit II. 3. Therefore वृद्धि is svarita by VIII. 4. 66. The य is svarita yan, the anudāṭṭa आ after this should become svarita according this view, but this is not so.

Ans:—To avoid this difficulty, we have the following.

Vārt:—यणस्वरौ यणदेशे सिद्धौ वक्तव्यः ॥ "The यण् accent should be considered as valid, for the purposes of यण् substitution".

Some say, that even in such cases as दध्याशा the above rule applies, and that the unaccented vowel becomes svarita, if it follows a svarita-yaṇ which is preceded by an acute vowel. They quote the following from Taṭṭariya śākhā :—आस्ते विश्वाः समिधः सन्यग्ने, where the अ of अग्ने is pronounced as svarita. So also in the Brāhmaṇa portion as : दध्याशयति the आ is read as svarita. But according to Kātyāyana and Patanjali, the unaccented vowel does not become svarita by this sūtra, when it follows a svarita-yaṇ which is preceded by an acute vowel.

To get rid of these anomalies, the Māhabhāshya proposes several alternatives, two of which will be mentioned here. The first proposal is to divide this composite sūtra into two parts : (1) उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति "an unaccented vowel becomes svarita when it follows after an udātta-yaṇ". (2) स्वरितयणश्च परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति "an unaccented vowel becomes svarita, when following a svarita yaṇ" and in this second sūtra, we shall read the anuvṛitti of udātta-yaṇ from the preceding half. So that this half will mean : उदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः स्वरितः, तस्य यणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति ॥ The svarita must have been obtained by the application of the first half of this sūtra and *this* svarita should be changed to यण, which would change the unudātta into svarita. So that the स्वरित यणः means this *particular* svarita obtained by the application of this very sūtra.

The second proposal is not to read svarita into the sūtra at all. The svarita in सकृल्ल्यासा would then be explained by udātta-yanah rule. सकृल्ल् + इ + आशा = सकृल्ल् + इ + आशा ॥ Here इ is udātta-yaṇ. This will cause आ to become svarita. The intervening svarita इ is considered as not existent for the purposes of accent स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ Nor is this इ to be considered as sthāni-vad to इ by I. 1. 57, for in applying the rule of accent, such a substitute is not considered as sthānivat by I. 1. 58.

Why do we say "of udātta and svarita"? Observe वेदी + आशा = वेद्याशा, so also शार्ङ्गस्याशा ॥ Here the semi-vowel replaces an unaccented ई, and is अनुदात्त यणः ॥ These words are first acute owing to लिट् accent (IV. 1. 73).

Why do we say "an unaccented vowel becomes svarita"? Observe मार्षण, किशोर्यण ॥ The word मार्ष is acutely accented on the first by लिट् accent. (VI. 1. 193).

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एकादेशः, उदात्तेन, उदात्तः ॥

लिटि ॥ उदात्तेन सहानुदात्तस्य च एकादेशः स उदात्तो भवति ॥

5. The single substitute of an unaccented with an udātta vowel is udātta.

The word "of an anudātta" is understood here. An unaccented vowel

which combined with the preceding udâtta vowel remains as a single substitute, becomes udâtta. Thus for the udâtta इ of अग्नि and for the case-ending औ which is anudâtta, there is always substituted long ई single by VI. 1. 102. This single substitute will be udâtta according to the present sūtra, as अग्नी १ ॥ Similarly वाई, वृषैः, प्रभैः ॥

Why do we say "with udâtta vowel"? Observe पचन्ति, यजन्ति ॥ Here पच् + शप् + अन्ति = पैच् + अ + अन्ति । Here शप् is anudâtta by III. 1. 4, so also अन्ति by VI. 1. 186. The ekâdeśa of these two non-accented अ will be anudâtta. In forming this para-rûpa ekâdeśa by VI. 1. 97, the svarita of the अ of शप् caused by VIII. 4. 66 is considered as invalid or asiddha.

Other examples are कु बोद्धाः (Rig. V. 61. 2) and क्वावरं मरुतः ॥ The word वः is anudâtta by VIII. 1. 21. read with VIII. 1. 18. The word अँदवः is acutely accented on the first, as it is formed by adding कुन्त् to अश् (Uṇ. I. 151). The ण् of वस् is changed to र् (VIII. 2. 66), which is again changed to ञ (VI. 1. 113). Thus वो ऽदव ॥ Here अ becomes pûrva-rûpa by VI. 1. 109, which is udâtta. कु is formed from कृष् by अन् affix (V. 3. 12 and VII. 2. 105) and is svarita (VI. 1. 185). The word अँवर is acutely accented on the first by the Phiṭ II. 6. The single long substitute is udâtta.

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ पदानि ॥ स्वरितः, वा, अनुदात्ते, पदादौ ॥ वृत्तिः ॥ अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा ॥

6. The single substitute of an unaccented vowel, standing at the beginning of a word, with an udâtta vowel, may optionally be svarita or udâtta.

Thus सु + उत्थितः = सूत्थितः or सुत्थितः ; वि + ईक्षते = वीक्षते or वीक्षते ; वसुक + अति = वसुकोऽसि or वसुकाऽसि ॥ Here the word सु is a Karmapravachaniya by I. 4. 94 when it is compounded by प्राश्नमास with the Past Participle, the Avayayibhâra compound retains the accent of its first member (VI. 2. 2), and so it is acutely accented on the first, and the rest are anudâtta. Thus the udâtta ई of सु is compounded with the anudâtta उ of उत्थित, which stands at the beginning of a Pada, and so the ekâdeśa is optionally svarita. In वीक्षते and वसुकोऽसि also the verbs ईक्षते and असि lose all accent by VIII. 1. 28 and so ई and अ become anudâtta, which when compounded with वि and वसुका become optionally svarita.

The word स्वरितः is employed in the sūtra only for the sake of distinctness, for the sūtra may have well stood as वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ In this form of the sūtra, the udâtta of the preceding sūtra would become optional when the second member is a word beginning with anudâtta. Udâtta being optional in the other alternative, where there will not be udâtta, the svarita will be substituted by reason of the nearness in position.

Why do we say "anudatta beginning"? Observe देवदत्तोऽन्न ॥ Here देव begins with udatta and not anudatta, and hence no option is allowed.

Why do we say "beginning of a word"? Observe वृक्षेः, वृक्षाः, वृक्षैः and वृक्षाः, where anudatta case-endings are not beginnings of words.

According to Bhattoji Dikshita this is a vyavasthita-vibhāshā; in this wise. There will necessarily be svarita (१) where a long ई is the single substitute of (इ + इ) or of two short इ, (२) where there is pūrva-rupa by the application of एङ्परान्ताद् अति (VI. 1. 109). There will be udatta where a long vowel comes in. Thus in वि + इवम् = विदम् in वीक्षुं ज्योतिर्द्वये, the long ई is substituted for two short इ's. This substitution of a long ई for two short इ's is technically called प्रभ्लेष ॥ Where there is Pras'lesha, the long ई is necessarily svarita. Similarly when there is अभिनिहतसन्धिः i. e. the peculiar sandhi taught in VI. 1. 109. Thus त्वेजवन्, सोऽयमागन् ॥ So also where there is क्षेप्रः सन्धिः i. e. the substitution of a semi-vowel in the room of an udatta or svarita vowel, as अम्भानि ॥ The above rules about svarita are thus summarised in the Prātiśākhya: इकारयोश्च प्रक्षेपे क्षेप्राभिनिहतेषु च ॥ But where a long ई is substituted as a single substitute for इ + ई (one of the इ's being long), there it must always be acute. As अस्य इलोको विधीयते (Rig. 1. 190. 4). The words विदि + ईयन्तु are compounded into विधीयते ॥ The word विदि Locative singular is finally acute by VI. 1. 171. ईयते is from the Divādi root इङ् गतौ, and has lost its accent by VIII. 1. 28.

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ पदानि ॥ न, लोपः, प्रातिपदिक, अन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्यो नकारस्तस्य लोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अहो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

7. The न् at the end of a Nominal-stem, which is a Pada (I. 4. 17), is elided.

The word पदस्य 'of a Pada' is understood in this sūtra. Thus राज्ञा, राज्ञ्याम्, राज्ञिः, राज्ञता, राज्ञतरः, राज्ञतमः ॥ The Nominal stem राजन् gets the designation of Pada, before these affixes, by I. 4. 17.

Why do we say 'of a Prātipadika or Nominal stem'? Observe अहमहिम् ॥ Here अहन् is a verb, the 3rd Per. Sg. Imperfect (लङ्) of the root हन् ॥

Why do we say 'at the end'? If the word अन्तस्य had not been used in the sūtra, then the sūtra would have stood thus नलोपः प्रातिपदिकस्य; and as the word पदस्य is understood here, the sūtra would have meant, there is elision of न्, where ever it may be, of a Pada called stem. So that the न् of नराभ्याम् would also have required elision. In fact, the genitive case here in पदस्य is not āthāna shashthī, but viseshāna shashthī, नलोप अन्तमहजं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥

Q. But even if you use the word अन्त in the sūtra, it is compounded with the word प्रातिपदिक, and the sense of the sūtra will be "न् which is at the

end of a pratipadika, which (prātīpadika) is a portion of a pada" &c. and not "नृ which is at the end of a pada". So that the rule will not apply to अह्नराभ्यं but will apply to राजानी &c? Ans. The word प्रातिपदिक is not compounded, with the word अन्त in the sūtra. It is used without any case-affix, on the analogy of Chhandas usage. In fact, it is in the genitive case, the affix being elided by VII. 1. 39.

Vārt: The prohibition must be stated with regard to the elision of the न of अहन् ॥ As अहः, In अहर् the case-affix सु is luk-elided by VII. 1. 23, the pratyaya-lakshana is prohibited by I. 1. 63, and hence the न् of अहन is changed to र् by VIII. 2. 69. अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ For the rules VIII. 2. 68 and 69 by which the final of अहन् is changed to र्, are asiddha with regard to this present rule requiring elision of न्, hence this vārtika.

Q. There is no necessity of this vārtika, for the subsequent rules VIII. 2. 69, 68 will debar नलोप ॥ Ans. But ह and र are considered asiddha for the purposes of न elision. The ह and र would have debarred न elision, had they otherwise found no scope. But they have their scope. *Q.* Where have they their scope? Ans. In the penultimate अ i.e. in the अ preceding the न् ॥ *Q.* The very fact that the author has used the word अहन् in the sūtra VIII. 2. 68, shows that ह does not replace अ but न् ॥ Ans. If so, then र will find scope in the Vocative, हे अहन् where न् is retained by VIII. 2. 8, and it will be this न् which will be replaced by र्, as ह अहर् and so also हे शीर्षा निशाय !

The word शीर्षाहन् is a Bahuvrihi (II. 2. 24), the Vocative affix is elided (VI. 1. 68), and the न् changed to र् by VIII. 2. 68, and it is changed to उ (VI. 1. 114). In हे अहन्! the न् is not elided by the option of the Vārtika under VIII. 2. 8.

To remove these objections, they say, the word अहन् which is used in VIII. 2. 68 is in nominative singular without the elision of न्, and it is to be repeated as अहन् अहन् ॥ The first indicates the exact form, showing that the न् is not elided; and by the second word the ह is ordained for this final न् ॥

न त्रिसंयुज्योः ॥ ८ ॥ पदानि ॥ न, डि, सम्बुज्योः ॥

वृत्तिः ॥ द्वौ परतः संयुज्यौ च नकारलोपो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ ङाडुसर्पदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥

8. (But such न्) is not elided in the Locative and Vocative Singular.

This debar the elision of न्, which otherwise would have taken place by the preceding sūtra. The examples of non-elision of न् in the Locative singular are to be found in the Vedas. As परमे ध्येनम् (Rig. I. 164. 39), आग्ने चर्मन्, त्रिहिते चर्मन् ॥ Here the sign of the Locative, namely, इ (ङि) is elided by VII. 1. 39. In the Vocative Singular, the न् is not elided as हे राजन्, हे तसन् ॥

Q. When ङि or the Vocative is elided, the preceding stem is no longer a Prâtipadika, and the stem does not get the designation of ण् before the affix but is न्, hence where is the necessity of making the present prohibitory rule, when the elision of न् would not have taken place in the Locative and Vocative singular, by any rule?

Ans. The very fact of the prohibition of the elision of न्, as contained in this aphorism, indicates by implication (jñâpaka), that a word retains the designation of prâtipadika, though an affix has been elided after it and though such elided affix may produce its effect (I. 2. 45 read with I. 1. 62). Nor will such elided affix give the designation of Bha (म्) to such a stem. Thus राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः, here the न् is elided by considering the word राजन् as a prâtipadika, even after the elision of the Genitive affix in the compound, and it is not a Bha, which would have required the elision of अ by VI. 4. 134.

Vârt:—Prohibition of the prohibition must be stated, when the Locative word is followed by another word in a compound. That is, when a compound is a Locative Tatpurusha, the न् is elided: as, चर्मणि तिला अस्य = चर्म तिलः ॥

In हे राजवृन्तारक! the first member राजन् does not retain its न् by the present sūtra, because the whole compound, as such, is in the Vocative case, and not the word राजन् ॥ In fact, there can be no compound, which in its analysis, will give the first member as a Vocative word.

Vârt:—Optionally so in the neuter nouns. As हे चर्मन्. हे चर्म!

मातृपधायाम् मतौर्वो यवादिभ्यः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ म, आत्, उपधायाः, च, मतोः, अ, अ यवादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ मकारान्ताद् मकारोपधाश्चर्णान्तादवर्णोपधाश्चोत्तरस्य मतौर्व इत्ययमवशिषो भवति यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ॥

9. For the न् of the affix मन् is substituted व, if the stem ends in म् or अ (and आ) or if these are in the penultimate position; but not after यव and the rest.

After a stem ending in न् or having न् as its penultimate letter, and after a stem ending in अ or आ, or having these letters as its penultimate, there is substituted व् for the न् of मतृप्. First after stems ending in म्, as क्रिवन् (क्रिवान्), शिवन् (शिवान्). Secondly न् penultimate: as क्षमीवान्, शङ्खिमीवान् ॥ Thirdly a stem ending in अ or आ, as वृक्षवान्, वृक्षवान्, खट्वावान्, मालावान् ॥ Fourthly अ or आ in the penultimate: as—पयस्वान्, यक्षस्वान्, भास्वान् ॥

Why do we say “म or अ ending or म or अ penultimate”? Observe अग्निमान्, वायुमान् ॥ Why do we say “with the exception of यव &c”? Observe यवमान्, हस्तिमान्, बर्मिमान् ॥

The following is the list of यवादि words.

1. बव, 2. वस्मि, 3. उर्मि, 4. भूमि, 5. कृषि, 6. कुञ्चा, 7. वशा, 8. व्राशा, 9. प्राशा ॥ These words either end in व and भ or have these as their penultimate.
10. धजि, 11. ध्वजि, 12. सज्जि. These are exceptions to VIII. 2. 15. 13. होरन्, 14. ककुन्, 15. गरन् ॥ These are exceptions to VIII. 2. 10. 16. इक्षु, 17. मधु, 18. हुम, 19. मण्ड, 20. धुम ॥ These are exceptions to VIII. 2. 11.

This is an ākritigaṇa. Wherever in a word, the म् of मत् is not changed to व्, though the rules require it, that word should be classified under व्वादि class. In the secondary word नार्मत् (= नृमत् इहं), the व् change has not taken place, because the म् is here a Bahiranga, the real vowel being ऋ ॥

The word मान् in the sūtra is the Ablative of म, i. e. of म् + म्; it is a Sa-māhāra Dvandva of these two letters.

ज्ञयः ॥ १० ॥ पदानि ॥ ज्ञयः ॥

वृत्तिः ॥ ज्ञयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति ॥

10. The व् is substituted for the म् of मत् after a stem ending in a mute consonant.

As अग्निष्विस्वान् घामः, उह्रिष्विस्वान् घोषः, विष्टुष्वान् वलाहकः, इन्द्रो मरुत्वान्, दशान् देवः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति ॥

11. The व् is substituted for म् of मत्, when the word so formed is a Name.

As गङ्गीवती, कपीवती, कक्षीवती, सुनीवती ॥ For long vowel, see VI. 3. 120.

आसन्दीवद् अष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत्चर्मण्वती ॥ १२ ॥ पदानि ॥ आसन्दीवत्, अष्टीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रुमण्वत्, चर्मण्वती ॥

वृत्तिः ॥ आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते ॥

12. The following Names are irregularly formed: āsandīvat, aśthīvat, chakrīvat, kakshīvat, rumaṇvat, charmaṇvati.

The change of म् to व् in these was obtained from the last sūtra. The irregularity consists in the substitutions of stems. आसन्दीवत्, is from the stem आसन which is here changed to आसन्दी ॥ As आसन्दीवान् घामः, आसन्दीवद् अहिस्यन् ॥ As in the following śloka :

आसन्दीवति धान्याहं कस्मिन् हरितसज्जम् ।

अद्वयं बबन्ध सारङ्गं देवेशो जनमेजयः ॥

When not a name, we have आसनवान् ॥ Others say, that there is a separate and distinct stem आसन्दी, as in the sentence औदुम्बरी राजासन्दी भवति ॥ The change of म् to व् after this word would take place regularly by the last sūtra : its mention here, according to these authors, is merely explanatory. 2. अष्टीवत् is from

अस्थि which is changed to अश्री ॥ As अश्रीवान् the name of a particular portion of body; the knee-joints. Otherwise अस्थिवान् ॥ 3. अश्रीवान् is from अश्रि which is changed to अश्री, as अश्रीवान् राजा ॥ Otherwise we have अश्रिवान् ॥ अश्रीवन्ति सरोशिविद्धानानि भवन्ति is a Vedic example. It means सारस्वते सरोशिविद्धानानि न श्वेकवा-वस्थितानि, तानि तत्र तत्र कर्षणाय अकपुक्तानि भवन्ति ॥ 4. कशीवान् is from कश्या, there is vocalisation of क and the lengthening is by VI. 4. 2. कशीवान् is the name of a Rishi. Otherwise we have, कश्यावान् ॥ 5. रुमण्क् is from रुमण which is changed to रुमण् ॥ Otherwise we have रुमणवान् ॥ Others say, that there is a distinct word रुमन्, and the न् is not elided, but changed to ण् ॥ Or that the affix मन् takes the augment नुद् ॥ 6. चर्मण्वती is from चर्मन्, there is non-elision of न् and its change to ण् ॥ Or मन् has taken नुद् augment. The Charmanvati is the name of a river. Otherwise we have चर्मवती ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ उदन्वान्, उदधौ, च ॥

वृत्तिः ॥ उदन्वानिस्तुदकशब्दस्य मतादुदन्वाया निपात्यते उदधावर्थे संज्ञायां विषये ॥

13. The word उदन्वान् is irregularly formed, in the sense of "a sea".

It is derived from उदक 'water' with the affix मन् ॥ उदन्वान् is the name of a Rishi, because he controlled the rains, it rained at his command. It also means ocean or that in which water is held, like तटाक &c. The affix कि is added by III. 3 93, and उदक changed to उद् by VI. 3. 58, and thus we have उदधिः ॥ Why do we say "when meaning a sea"? Observe उदकवान् पटः 'a pot having water'. Here the main idea is not that of "holding or containing", but simply the general fact of possessing water: a human being may also possess water in the same way.

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ पदानि ॥ राजन्वान्, सौराज्ये ॥

वृत्तिः ॥ राजन्वानिति निपात्यते, सौराज्ये गम्यमाने ॥

14. Also राजन्वान्, when the sense is of a good government.

The kingdom whose king is good is called राजन्वान् देशः, राजन्वती पृथ्वी ॥ The affix मन् is used here in the sense of प्रशंसा or praise. Otherwise राजवान् ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, इ, रः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये इवर्णान्ताङ्गकान्ताद्योत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति ॥

15. In the Chhandas छ is substituted for the म् of मन्, when the stem ends in इ (or ई) or र् ॥

To take some examples of a stem ending in इ, as त्रिवली याज्ञानुवाक्या भवति; हरिको ने इने स्वा; अधिपति बती शुशोति; अतुरग्निवानिव; भारवानेतु मा विद्यान् (भारवान् from राधि with vocalisation)

optional force in the Chhandas, we have no change here **सप्तर्षिमन्त्रम्, ऋषिमान्, ऋषीमान् सूयं ते व्यावायूथिमीमन् ॥** Of stems ending in **र** we have **गीर्वाण्, धूर्वाण्, आशीर्वाण् ॥**

अनो तुद् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अनः, तुद् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीति वर्तते जन्तादुत्तरस्य मतोर्मुडागमो भवति छन्दासि विषये ॥

16. The affix **मन्** gets the augment **तुद्**, in the Chhandas, after a stem ending in **अन् ॥**

As **अक्षप्वन्तः कर्णवन्तः सखायः; अस्यन्वन्तं यदनस्या विभक्तिं** (Rig. I. 164. 4), **अक्षप्वन्ता लाङ्गलेन; वीषिष्वती, सूक्ष्म्वती ॥**

The word **अक्षप्वन्** is thus formed: **आक्षि + मतुप् = अक्ष् + अन् + मन्** (अनङ् is substituted for the final of **akshi** by VII. 1. 76) = **अक्षमन्** (the **न्** is elided by VIII. 2. 7). Now we add the augment **तुद्**. If this augment is added to **मत्तुप्**, as **मत्तुप्** then it becomes a *portion* of **मत्तुप्**, and this **न्** would be changed to **व** by VIII. 3. 9 read with I. 1. 54, and not the letter **व्**, because **न्** intervenes. If we add this augment to the end of the stem, then in **अक्षप्वन्ता** &c. we cannot change it to **व** because of the prohibition in VIII. 4. 37, and the augment being **तुद्**, the **न्** would be changed to **ह** by VIII. 3. 7 in **सुपाधिन्तरः** &c (VIII. 2. 17). The first view, however, is the correct one and the difficulty in its acceptance is obviated by **कुटोऽसिद्धत्वात् तस्य च वस्व न भवति; ततः परस्य च भवति**; as shown above.

The **तुद्** augment being considered as *asiddha*, is not changed to **व**, but the letter following it, is so changed. Thus **अक्षन्** (VII. 1. 76) + **मन्** = **अक्ष + मन्** (the **न्** of the stem is elided by VIII. 2. 7). Add the augment **तुद्** now, and we have **अक्ष + वमन् ॥** The augment according to VIII. 2. 1, is *asiddha*, so that according to VIII. 2. 9, **व्** is substituted for **व**, and not for **व्**, as would have been required by I. 1. 54.

नाद् घस्य ॥ १७ ॥ पदानि ॥ नात्, घस्य ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तादुत्तरस्य पसंज्ञकस्य मुडागमो भवति छन्दासि विषये ॥

वार्तिकम् ॥ भूतिदानम् तुद् वक्तव्यः वाः ॥ रयिन् ईकारान्तादेशो य परतः ॥

17. In the Chhandas, the affixes **तर** and **तम** receive the augment **तुद्** after a stem in **न् ॥**

The affixes **तरप्** and **तमप्** are called **घ** ॥ Thus **सुपाधिन् + तर = सुपाधि + तर** (VIII. 2. 7) = **सुपाधि + क्तर** (VIII. 2. 17) = **सुपाधिन्तरः ॥** So also **वस्तुहन्तमः ॥**

Vårt:—The augment **तुद्** is added to these affixes after **भूरिवावन्**; as **भूरिवावन्तरः** (III. 2. 74, the affix is **वनिप्**).

Vårt:—Long **ई** is the substitute of the final of **रयिन्** before **तर** and **तम** ॥ The word **रयिन्** is formed by the affix **इति** in the sense of **मत्तुप्** ॥ The final **न्** is first elided by VIII. 2. 7, and then for the short **इ** of **रयि** the long **ई** is substituted by the present *vårtika*. If the long **ई** were substituted for the final **न्** of **रयिन्** as **रयिई + तर**, then this long **ई** being *asiddha*, it could not be compounded by *ekādeśa* with the preceding **इ** into **ई**, and the form would always remain **रयिईतरः ॥** As **रयीतरः**, and **रयीतमं रयीनाम् ॥** Or this **ई** may be considered to have come after **इ** in the sense of **मत्तुप् ॥**

कृपो रो लः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ कृपः, रः, लः ॥

वृत्तिः ॥ कृपं र्क्षां रो रेकस्य लकारविधौ भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कृपणकृपाणकृपीडकर्पुणदयोपि कृपेरेव ब्रह्मव्याः ॥

वा० ॥ बालमूललघुसुरालमङ्गुलीनां वा रो उमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कपिलकाशीनां सहाछन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥

18. For the र of the root कृप्, there is substituted ल् ॥

The र here merely indicates the sound, and includes both the single consonant र and the same consonant of the vowel कृ ॥ So also with ल् ॥ So that for the single र there is substituted ल् ; and for र when a portion of कृ, the ल् is substituted, i. e. कृ becomes कल् ॥ Thus कृप् = कल्प्, as in the sūtra लुटि च कल्प्ः (I. 3. 93). कल्मा, कल्मारो, कल्मारः ॥ कल्मः, कल्मवाम् ॥

The word कृपर is derived from the root कृप् by vocalisation, as it has been enumerated in Bhidādi class (कृपेः संप्रसारणं च III. 3. 104). The vocalised root-form कृप is not to be taken here, as it is a lākṣhanika form.

Vārt:—The words कृपण, कृपाण, कृपीड, कर्पूर &c, are also from कृप् ॥ Or by the Uṇādi diversity, the ल् change does not take place.

Vārt:—Optionally so of बाल &c. As, बालः or बारः, मूलम् or मूरम्, लघु or लघुः, असुरः or असुलः, अलम् or अरम्, अङ्गुलिः or अङ्गुरिः ॥

Vārt:—Optionally so in the Vedas, or when names, of कपिलका &c, as कविरकः or कपिलकः, तिष्पिलीकम् or तिष्पिरीकम्, लोमाणि or रोमाणि, पांशुरं or पांशुलं, कर्म or कल्म, शुक्रः or शुक्लः, कल्मषं, कर्मषं ॥

Some say 'र and ल are one': and operations regarding र may be performed with regard to ल ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ पदानि ॥ उप र्गस्य, अयतौ ॥

वृत्तिः ॥ अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेकस्य लकार अ. र्. रो भवति ॥

19. ल is substituted for the र of a Preposition, when अयते follows.

Thus पलायते, ग्रायते ॥ Here arises the question, does the word अयति qualify the word र्, or does it qualify the word Preposition. In the first view, the sūtra would mean, "the र immediately followed by अयति is changed to ल" ॥ But as a matter of fact, र is never immediately followed by अयति ॥ Thus in प + अयति or परा + अयति, the letter अ and आ intervene respectively. The ekādeśa sandhi of these, will make र immediately followed by अयति; but the ekādeśa, being sthānavat will prevent it. This difficulty however, is overcome by the maxim येन वाच्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्, for otherwise the rule will be useless. For the same reasons, परि + अयते = पल्ययते, though here य् intervenes between र and अयते ॥ In short, the intervention of one letter is considered as no intervention.

In the second view, the sūtra would mean when a Preposition is followed by ayat then its र is changed to ल, and none of these difficulties will arise

with regard to the above forms. But then would arise a fresh difficulty, for the र of प्रति would also require to be changed into ल. Some say, that प्रति is never followed by अद्यति; while others hold that the form इत्ययं (प्रति + अद्यते) is valid. According to the first view, the valid form is इत्ययं ॥ The स् of the Preposition इस् and निस् is changed to र, but this र is not changed to ल, because it is asiddha; thus we have the forms निरयणम्, दुरयणम् ॥ But there is a preposition निर् also the र of which is changed to ल, as निलयणम् ॥ See VII. 2. 46. According to the Siddhānta Kaumudī, there is a Preposition इर् also, which gives इलयं ॥

प्रो यङि ॥ २० ॥ पदानि ॥ प्रः, यङि ॥

वृत्तिः ॥ गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार् अदेशो भवति यङि परतः ॥

20. ल is substituted for the र of गृ in the Intensive.

Thus निजेगित्यन्ते, निजेगित्यन्ते, निजेगित्यन्ते ॥ The root गृ takes यङ्, when the sense of contempt is conveyed, with regard to the action denoted by the root (III. 1. 24). गर्हितं गित्यन्ते = जेगित्यन्ते ॥

Some say that प्र of the sūtra includes the two roots गृ (गिरति Tud 117) and गृ (गृणाति Kry. 28). Others hold that the Tudādi grī is only taken and not the Kryādi. The Kryādi grī never takes the Intensive form, an example of which is to be met in literature.

Why do we say in the Intensive? Observe निगीर्यन्ते with the Passive affix यक् ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अचि, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ अजातौ पर्य्ययं परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति ॥

21. The र of grī is optionally changed to ल before an affix beginning with a vowel.

As निगिरति or निगित्यन्ति, निगरणम् or निगलनम्, निगारकः or निगालकः ॥

This is a vyavasthita-vibhāṣā, the optional forms have particular meanings. Thus गलः meaning 'neck' is always with ल; while गरः 'poison' is always with र.

In निगार्यन्ते or निगाल्यन्ते, the elision of जि is considered sthānivad, and hence this option, though the actual affix begins with य ॥ Obj.—The sthānivad-bhāva rule is invalid here by VIII. 2. 1. Ans. The rule पूर्वत्रासिद्धं does not hold good with regard to the rules of संयोगादिलोप, लृप् and जलृप् on the maxim "तस्य शेषः संयोगादिलोपलृप्जलृप्तेषु" ॥

Or the र will be first changed to ल, as being antaraṅga, and then the जि will be elided.

The forms गिरौ, गिरः are either from the Kryādi root grī, or /-change has not taken place on the maxim धातोः स्वरूपमहणे तत्प्रत्यये विज्ञानम् and as, the

affixes औ and अः are not affixes which are ordained after a verb, but are affixes added to nouns, hence the ऋ change has not taken place. In fact the words 'an affix beginning with a vowel' in the sūtra, means "a verbal affix beginning with a vowel," and not a noun affix. These are the Dual and Plural of the Nominative case of गृ formed with the affix विवप् ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ परेः, च, घ-अङ्कयोः ॥

वृत्तिः ॥ परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घञाच्चे ऽङ्काच्चे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति ॥
वर्त्तिकम् ॥ योगं चेति वक्तव्यम् ॥

22. The र् of परि is changed to लृ, before gha and inka.

As परिघः or पलिघः, पर्यङ्कः or पत्यङ्कः ॥ The word घ here means the word-form घ, and not the technical घ of सरप् and तमप् ॥ See III. 3. 84 by which ह्रस्व is replaced by घ ॥

Vart.—So also, it must be stated, before the word योगः ॥ As, पलियोगः
or पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ संयोगान्तस्य, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ संयोगान्तस्य परस्य लोपो भवति ॥

23. When a word ends in a double consonant, the last consonant is dropped.

As गोमान्, यवमान्, कृतवान् and हतवान् ॥ In भयान्, भूयान्, the ह though subsequent in order, does not prevent the operation of this rule, because it is asiddha (VIII. 2. 66). Thus भयस् + स् = भयन्स् + स् (VII. 1. 70), = भयन्स् (VI. 1. 68) = भयन् (VIII. 2. 66) = भयन् (VIII. 2. 23) = भयान् (VI. 4. 8). But though the ह्रस्व does not debar lopa, it debars the जश् change. By VIII. 2. 39, the final स् required to be changed to a letter of जश् class; ह prevents it. As यशः, पयः ॥

For ह्रस्व is ordained even where the present संयोगान्तलोप applies and where it does not apply. Thus it is ordained in भयन् where the present sūtra applies, as well as in पयस् where this sūtra does not apply. But the जश्त्व rule (VIII. 2. 39) covers the whole ground of ह्रस्व, hence if जश्त्व rule were not debarred by ह्रस्व, the latter would find no scope. Therefore ह्रस्व debars जश्त्व to justify its existence, but it does not debar संयोगान्तलोपः for it still has scope left to it else where.

In इध्यञ्च and मध्यञ्च formed from इधि + अञ्च and मधु + अञ्च, by changing इ and य to ए and ॠ, we have इध्यञ्च + अञ्च and मध्यञ्च + अञ्च, where य् and ॠ are final in a Pada, and so they require to be elided. It is, however, not done, because यञ्च substitution is a Bahiranga operation, as it depends upon two words and consequently, is considered asiddha for the purposes of this rule, which depends on one word only.

Why do we say 'of a Pada'? Observe गोमन्तो, गोमन्त ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥ पदानि ॥ रात्, सस्य ॥

वृत्तिः ॥ संबागान्तपदस्य बो रेकस्तस्मादुत्तरस्यान्यस्य सकारस्य लोपो भवति ॥

24. Of a word ending in a conjunct consonant only स् is elided, if it comes after र; (but any other consonant coming after र is not elided).

Thus अक्षः and अस्ताः for अक्षार्स् and अस्तार्स् the Aorist of अक्ष् and स्तरि the following passages: गोभिरक्षाः, प्रत्यङ्चमस्ताः ॥ The ईद् is not added as Vedic diversity. See VII. 3. 97.

So also मातुः, वितुः for मातुर्स् and वितुर्स् ॥ Here by VI. 1. 111, the क् + इ of मातु + अस् is changed to द, which is followed by र् by I. 1. 51.

Though the final स् would have been elided even after र् by VIII. 2. 23 the special mention of स् after र् shows, that this is a niyama rule. So that any other letter than स् following after र् will not be dropped. Thus ऊर्क from ऊर्क + क्तिष् (III. 2. 177), here र् is not elided, though final in a pada, but is changed to a guttural by VIII. 2. 30, and to क् by VIII. 4. 56. Also अमार् from अम् in लङ् the तिष् (ह्) is elided by VI. 1. 18; there is viddhi by VII. 2. 114, the र् is changed to ह् by VIII. 2. 36, which is changed to र् VIII. 4. 53 and finally to द् (चर्) ॥

धि च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ धि, च ॥

वृत्तिः ॥ धकारादी प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति ॥

Kārikā:—धि सकारे सिचौ लोपश्चकाङ्क्षीति प्रयोजनम् ।

आशाष्यं तु कथं ज्ञात्वा सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्वाच्युतिषावि न विद्यते ।

लृङ्चापि न प्रूर्तन्त्ये ग्रहणं सेटि दृष्यति ॥

प्रसिद्धसोर्न सिध्येत तस्मात्सिङ्ग्रहणं न तन् ॥

छान्वतो वर्ज्यग्रयो वा बोधश्चकारमभरे ॥

25. The स् is dropped before an affix beginning with ध ॥

As अमविध्यस्, अमविद्नुस्, अपविध्यस्, अपविद्नुस् for अमविध्यस् and अपविध्यस् Had this स् (of सिच) not been elided; then स् would be first changed to ह् and then to a letter of ञच् class (VIII. 4. 53), ह् would never be heard even optionally, though so required by VIII. 3. 79, but the forms would be always with द, as अमविद्नुस् &c. ॥

From an *ishiti*, the elision of स् is confined to the स् of the Aorist सिच and not to any other स् ॥ Thus स् is not elided in चकाङ्क्षि in चकाङ्क्षि पठितं सिच (इ सिचः पठितं सच् चकाङ्क्षि बोधस्तेत्यर्थः). It is the Imperative of चकास् the सिच is changed to हि, and हि to धि (VI. 4. 101), and स् to ह् by VIII. 4. 53. Similarly it does not apply to पक्स् धावति, where स् is changed to ह् and then to द् (VI. 1. 114)

=पयो धावति ॥ The elision of स् in सग्धिः from घस् with क्तिन्, and in बह्याम् from स् in the Imperative with तस्, is a Vedic diversity. But according to Patanjali क्तिन् is the proper form; while in पयो धावति the antaranga ह debars this bahi-
āṅga स् elision.

Obj.—If so, how do you form आशाध्वं, by the elision of स् of शास्; for स् would not be elided? Ans.—The स् is not here elided but changed to जश् letter, by VIII. 2. 39. Obj. If so, स् may always be changed to जश् letter, and there is no need of eliding it; in pronouncing, it will make no difference, whether you pronounce with one consonant or two, e.g. आशाध्वम् or आशाध्वं ॥ Moreover by so doing, you will shorten the sūtra VIII. 3. 78, by omitting the word लुङ् from it. For the forms like अज्योङ्गुस्, अज्योङ्गुस्, will be evolved regularly by changing स् of सिच् to ष्; and the य after it will be changed to ङ, and then ष् changed to ङ् by जश्स् (VIII. 4. 53). Ans.—So far it will be all right, but in सेट् Aorist we shall never get the alternative forms अज्यिङ्गुस् &c, though we may get the form अज्यिङ्गुस् (VIII. 3. 79). Therefore, the word सिच् should not be taken.

Obj. - If सिच् is to be taken here, then the स् of घस् and भस् will not be dropped, and we shall not get the forms सग्धिः and बह्याम् in the passages सग्धिश्च सपीतिश्च न, and बह्यां त हरीधानाः ॥ Therefore, the present sūtra should not be confined to सिच् only. Ans.—We shall explain सग्धिः by saying, that it is a word derived from सय, and so also बह्याम् from the root बन्ध ॥

[A. B.—The word सग्धिः is generally thus derived; अद् + क्तिन् = घस् + ति (II. 39) = षस् + ति (VI. 4. 100) = ष् + ति (VIII. 2. 26). Had the present rule been confined to सिच्, the स् could not have been elided by VIII. 2. 26. See VI. 4. 100, where these two forms are developed]. Or we may explain these forms as Vedic irregularity, by which letters are sometimes dropped, and so लृ and भस् have lost their स् ॥ That letters are sometimes dropped in the śhandas, we see in passages like the following इष्कर्त्तारमध्वरे for निष्कर्त्तारमध्वरे; वेदमग्ने for तुभ्यमिदमग्ने; आम्बानां चरुः for नाम्बानां चरुः; अप्याधिनी रुगणः or अप्याधिनीः सुगणाः ॥

The above discussion is summarised in the following

Kārikā:—धिसकारे सिचोऽनोपपत्तौ चकाराज्जीति प्रबोधनम्, "This rule is confined to the elision of the स् of सिच् only, for the sake of preserving the स् in चकाराज्जीति ॥

आशाध्वं तु कथं? जश्त्वं सकारस्य भाविष्यति ॥ "How then do you form आशाध्वं the elision of स्? The स् is not elided but changed to a जश् letter".

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्वाच्, कृति चापि न विद्यते। लुङ्चापि न मूर्धन्ये मह्यं सति दुष्यति ॥ " If it be so, then let जश् come every where, for there is no difference in sound, moreover this will shorten VIII. 3. 78 by omitting the word लुङ् from it. The जश् cannot come every where, as the difficulty will be in सेट् Aorist. पति भर्तारं वेत, तस्मात् सिच् मह्यं न कर्तुम्। "The forms सग्धिः and बह्याम् could not be formed

from चस् and बस् if the elision of स् were confined to सिच्. Hence सिच् should not be read into this sūtra."

छान्वसो वर्णलोपो वा वयेष्कारमधरे " The elision of स् in सन्धिः and वक्ष्यां will be explained as a Vedic anomaly, for letters are often dropped in Vedic forms as in इष्कारमधरे instead of मिष्कारमधरे ॥"

झलो झलि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ झलो, झलि ॥

वृत्तिः ॥ झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति ॥

26. The स् is elided when it is preceded by a *jhal* consonant (any consonant except semi-vowels and nasals), and is followed by an affix beginning with a *jhal* consonant.

Thus अभिस् for अभिस्त, अभिन्याः for अभिनृत्याः ॥ So also अञ्चिन्त, अञ्चिन्याः अवात्ताम्, अवात् ॥ The last example may also be explained by VII. 4. 49; the elision of the स् of सिच् being considered as asiddha, the स् of the root is changed to त् ॥

Why do we say 'of a *jhal* consonant'? Observe अमन्त and अमन्त्याः ॥ Why do we say followed by a *jhal* consonant? Observe अभिस्ताताम्, अभिस्तन्त ॥

The स् of this sūtra refers also to the स् of सिच्; no other स् is elided. As सोममद्यन् स्तोता; द्यन् स्थानम् ॥ Here the स् of स्तोता and स्थानं, though preceded by a *jhal* letter त्, could never be elided as they do not form portion of *one* word.

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, अङ्गात् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वात्तावङ्गादुत्तरस्य सकारस्यलोपो भवति झलि परतः ॥

27. The स् is elided, before an affix beginning with a *jhal* consonant, when it is preceded by a stem ending in a short vowel.

As अकृत; अकृयाः ॥ Why do we say after a short vowel stem? Observe अकृतोऽट्, अकृतोऽट् ॥ Why do we say 'after a stem'? Observe अकृया, अकृयाविष्टम्, अकृयाविष्टुः अकृयाविष्टम् and अकृयाविष्टुः ॥ Why do we say "before an affix beginning with a *jhal*". Observe अकृयाताम्, अकृयात ॥

This lopa is also of the सिच्, therefore not here द्विट्, द्विट्मा ॥ Here to the word द्वि is added the affix घृच् (V. 4. 18), and then the comparative affixes त् and त्व with आच् (V. 4. 11). This स् is not dropped.

इट् ईदि ॥ २८ ॥ पदानि ॥ इट्, ईदि ॥

वृत्तिः ॥ इट् उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईदि परतः ॥

28. The स् is dropped after the augment इद्, if after this स् the augment ईद् follows.

Thus the Aorist-stem of वृ is अकृविस् (III. 1. 44; VII. 2. 35), the Personal ending त् gets the augment ईद् by VII. 3. 96; and by the present

sûtra, this स् between ह् and ई is dropped, and we have अलावीन्; so also, अशवीन्, मसेवीन्, अकापीन्, अमोषीन् ॥

Why do we say 'after the augment इद्' ? Observe अकापीन्, अशवीन् ॥
Why when the augment ईद् follows ? Observe अलाविष्टान् अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ स्कोः, संयोग-आद्योः, अन्ते, च ॥
वृत्तिः ॥ पश्यन्ते यः संयोगः क्षालं परतो वा संयोगस्तथायोः सकारककारयोर्लोपो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ क्षालि सङ्गीति वक्तव्यम् ॥

29. The स् or क्, when initial in a conjunct consonant, is dropped, before a jhal affix, and at the end of a word.

A conjunct consonant, having स् or क् as its first member, when coming at the end of a Pada, or when followed by a jhal beginning affix, loses its स् or क् ॥ Thus from the root लृञ् we have लृञ् and लृञ्वान् before the jhal affix लृञ् and लृञ्वन्; the substitution of न् for न् is considered asiddha for this purpose VIII. 2. 1). So also साधुनक् at the end of a Pada. Similarly मग्नः मग्नवान्, साधुमक् from मृञ् ॥ So also with initial क्, as तद् from तश्; so also तद्, तद्वान्, काष्ठतद् ॥

Vart:— It should be rather stated that "before a jhal affix included in the pratyahâra सङ्" ॥ The सङ् is a pratyâhâra formed with the स् of सन् (III.1.5) and the ह् of महिङ् (III. 4. 78). It thus includes all the कृत् affixes, and dhâtu affixes i. e. affixes which come after a *verb* and not the Taddhita or the Feminine affixes. This Vartika applies to all the preceding sûtras of this sub-division and is of use in the following places.

गिरोऽभोधिर्द्विष्टां च ह्यस्यः काष्ठशक्स्थिरः । कुञ्चाधुर्वेति मा स्मैषु सत्वादीनि भवन्ति ॥

So that in गिरः there should not be the optional न् by VIII. 2. 21. In भोधिः, the स् of अभस् is not elided before धि as required by VIII. 2. 25. In द्विष्टां the rule VIII. 2. 27 does not apply. In ह्यस्यः the rule VIII. 2. 26 does not apply. In काष्ठशक्स्थिरः the rule VIII. 2. 29 is non-applicable. In कुञ्चा the rule VIII. 2. 30 does not apply. In धुर्वेः (धुरं वदति) there is not lengthening by III. 2. 77. Thus काष्ठशक्स्थाता ॥ Here क् would require to be elided as initial of a consonant, followed by a jhal consonant य ॥ काष्ठशक् is formed by adding स् to शक् ॥ But according to Patanjali, there can be formed no valid word from शक् with कृप्, *a fortiori*, no such word can be formed as काष्ठशक्स्थाता काष्ठशक्ति तिष्ठति).

In वास्वर्थ्यक्, कास्वर्थ्यक्, the स् and क् are not elided, because व् is a Bahiranga substitute and asiddha, and the word वास्व कास्व are not considered as Pada, ending in a conjunct consonant.

Why do we say "of स् and क्" ? Observe वर्तन्ति, वर्तन्ति ॥

Why do we say 'initial in a conjunct consonant' ? Observe पक् शक् ॥

Why do we say 'at the end of a word' ? Observe तन्निता, तन्निक् ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥ पदानि ॥ चोः, कुः ॥
वृत्तिः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति क्षालि परतः पश्याते च ॥

30. A Guttural is substituted for a Palatal, before a *jhal* affix, or at the end of a word.

Thus पक्ता, पक्तुश्, पक्तव्यश् and औवनपक् from पच् ॥ Similarly वक्ता, वक्तुश्, वक्तव्यश् and वाक् ॥

In कुञ्चा the feminine in दाप of कुञ्च (कुङ्) by IV. 1. 4 list, the झ् a palatal is followed by च् a jhal letter, and therefore, it should be changed to a guttural. It is not so, because Pāṇini himself uses this word, in this form, in sūtra III. 2. 59. Or because the rule is confined to सह affixes only. Or the root is कुञ्च् without र् and with a penultimate न्, and not झ् as we find in Dhātu-pāṭha कुञ्च कीदृश्याल्पी भाषयोः (Bhu. 200). With the elision of न् we have निकुञ्चितिः before the क्तिन् affix (VI. 4. 24) कुञ्चितः in Past Part. and अचोक्तुर् ॥ In निकुञ्चितम् we cannot have the optional क्तिन् of the Nishṭhā by I. 2. 21, because the elision of the penultimate न् by VI. 4. 24 preceded on the basis of the affix being क्तिन्, thus कुञ्च् + क्त = कुञ्च + त् ॥ This elision of न्, will not make the root उदुपधा for the purposes of the application of rule I. 2. 21, on the maxim सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं सन्निपातस्य ॥ In fact, one of the reasons on which this maxim is based, is this very fact, that the elision of न् does not make the root उदुपधा for the purposes of making the affix non क्तिन् ॥ The affix क्तिन् takes the augment इद् under VII. 2. 9 (vārt). The word कुङ् is formed from this root by क्तिन् affix (III. 2. 59); the final च् is first elided by VIII. 2. 23, and then झ् is changed to ङ् by VIII. 2. 62. The rule VI. 4. 24 thus finds no scope here.

In this view of the case we say कुञ्च् is an irregular form of this root kunch, because it is so exhibited in III. 2. 59. There the anusvāra and parasavarṇa change of this न् to झ् by VIII. 3. 24 being considered asiddha, there is no palatal झ्, and hence there is no guttural change.

हो ङः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हः, ङः ॥

वृत्तिः ॥ हकारस्य ङकारपरो भवति इति परतः पशाम् ॥

31. ङ is substituted for ह before a jhal letter and at the end of a word.

Thus सोढा, सोढुश्, सोढव्यश् ॥ The इद् is not added by VII. 2. 48, जलापाद्, द्रुपापाद् by णि (III. 2. 63, VI. 3. 137 and VIII. 3. 56) षोढा, षोढुश्, षोढव्यश्, षष्ठपाद्, विष्वपाद् (III. 2. 64) from सह and षह्, with the affixes नृ, तुम्, त्व्य and णि ॥ For the नृ of these affixes there is substituted ष by VIII. 2. 40, and this ष is changed to ह by VIII. 4. 41, before which is dropped the first ह by VIII. 3. 13. For the णि मष्टपाद् either ह is substituted by VIII. 2. 39, or ह by VIII. 4. 56.

दादेर्धातोर्धः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ द-आदेः, धातोः, घः ॥

वृत्तिः ॥ हकारस्य षकारस्य षकारपरो भवति इति परतः पशाम् ॥

32. Of a root beginning with ह, the घ is substituted for ह, before a jhal letter or when final in a Pada.

For the final ह of a ह-beginning root, घ is substituted under similar circumstances. As हग्धा, हग्धुच्, हग्धव्यच्, काष्ठधक्, शोग्धा, शोग्धुच्, शोग्धव्यच्, गोधुक्, from हृ and दुहृ ॥ For the ह् of the affixes हृ &c. घ is substituted by VIII. 2. 40, before which, the घ becomes ग by VIII. 4. 53. For the घ in काष्ठधच् is substituted ग by VIII. 2. 39, or क् by VIII. 4. 56, and ह becomes घ by VIII. 2. 37.

Why do we say "of a root beginning with ह"? Observe लडा, लेहुच्, नेहव्यच्, गुडेलिद् ॥

The force of the genitive case in धातोः is not to make it in apposition with the word हृदेः, but it has the force of denoting a part as related to the whole: so that it means "the word which begins with ह and forms part of a root, for the ह of such a part is substituted घ." What does follow from it? The letter घ is substituted in अघोच् also, which begins with अ ॥ For without the above explanation (धातारवयवो यो शदिशाब्दस्तदवयवस्य हकारस्य &c), the घ would have come in examples like मास्म धोक्, without the augment अ, but not where there was the augment अ ॥ Moreover, that it is an अवयवयोगा यद्गी will appear necessary in sūtra VIII. 2. 37.

If it has the force of denoting a 'portion or member', how do you explain the forms शोग्धा, शोग्धुच्, for here no *portion* is taken but the *whole* word? This will be explained on the maxim of व्यपदेशिवद् भावः "An operation which affects something on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone, and to which herefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach". (व्यपदेशिवद् एकस्मिन्) ॥ Or we may explain the sūtra, by saying that root which begins with ह in its original enunciation in Dhātupāṭha? Thus in original enunciation the root is लिह् not beginning with ह ॥ If a Derivative root be formed from it like शमलिह्य (शमलिहमिच्छति = शमलिह्यति), it is a root which begins with ह; the ह of this Denominative root, however, will not be changed to घ, for it is not a root of upadeśa. Therefore, when we add क्तिप् to his root, we get शमलिद् by VIII. 2. 31, and not शमलिक् ॥

वा द्रुहमुहष्णुहणिहाम ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ वा, द्रुह, मुह, ण्युह, णिहाम ॥
वृत्तिः ॥ द्रुह मुह ण्युह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारवैधो भवति इति परतः पशान्ते च ॥

33. The ह् of druh, muh, shṇuh, and shṇih is optionally changed to घ, before a jhal letter or at the end of a word.

Thus द्रुहः, द्रोघा Or द्रोग्धा, मित्रधुक्, मित्रधुद्, द्रुह, उन्मोग्धा, उन्मोहा, उन्मुक्, उन्मुद्, द्रुह, एजोग्धा, उत्तोहा, उत्तुक्, उत्तुद्, किह, ओग्धा, ओहा, किक्, किद् ॥

The root द्रुह would have taken always घ by the last sūtra, this makes optional. The others would not have got घ but for this sūtra.

These roots belong to Radhādi sub-class of Divādi gaṇa: and are

taught there in this very order (Div. 89-91). By belonging to Radhādi sub-division, the ह् is optional (VII. 2. 45). Instead of making the sūtra बाहुव्रीह्याम् this longer formation of the aphorism indicates that the rule applies to बहुव्रीह् also; as बाहुक् or बाहुद् ॥ See VII. 1. 6, for if the roots were taught not specifically but by गण, then the rule would not apply to yañ luk.

नहो धः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ नहः, धः ॥

वृत्तिः ॥ नहो हकारस्य धकारदेशो भवति इति परे पदान्ते च ॥

34. The ह् of नह् is changed to ध before a jhal letter or at the end of a word.

As नञ्, नद्ध्यन्, नञ्ज्यन्, उपानन्, परीजन् ॥ The न् of the affixes न् &c, is changed to ध by VIII. 2. 40; and for the preceding ध is substituted द् by VIII. 4. 53. उपानन् is formed by VIII. 2. 39, read with VIII. 4. 56. परीजन् is formed by क्त्विप् as it belongs to सम्प्रसारि class, the lengthening is by VI. 3. 116, and ण-change by VIII. 4. 14. It would have shortened the processes of transformation, had only ह् been ordained in the sūtra, instead of ध; but the ordaining of ध is for the purposes of VIII. 2. 40, by which there should be ध for the participial त् &c, in नञ्ज्यन्, and that there should not be the change of this Nishthā त् into न् by VIII. 2. 42. Thus नध् + त् = नध् + ध (VIII. 2. 40) = नद्ध्यन् (VIII. 4. 53). But had the substitute been ह्, we should have नह् + त् = नहन् by VIII. 2. 42.

आहस्यः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ आहः, यः ॥

वृत्तिः ॥ आहो हकारस्य यकारदेशो भवति इति परतः ॥

वार्तिकम् ॥ ह्यहो भवच्छन्नासि हस्येति वक्तव्यम् ॥

35. For the ह् of the root आह्, there is substituted य before a jhal letter.

As ह्यमात्य, किमात्य ॥ The word आध्य becomes मात्य by VIII. 4. 55. Why has the last mentioned substitute ध not been ordained here, for this ध would also have given the form मात्य by णर change, as the ध is also changed to त्; and by so doing there would have been only one sūtra, instead of two i.e. आहनहो ध् would have been enough? Making this separate substitute, is for the sake of indicating that the rule VIII. 2. 40, does not apply here. For had VIII. 2. 40, still applied, the substitute ध of the last sūtra would have been enough. The त् substitute, however, would have been the best.

The word इति is understood here. Hence there is no change before vowel affixes, as आह, आहतुः, आहुः ॥

Vdt:— In the Chhandas, न् is substituted for the ह् of ह् and मह् ॥ Thus गर्दनेन संभवति; यदस्त्व गृन्वाति; सानिधेय्यो ऋषिरे, उद्ग्रामरुच निग्रामरुच ब्रह्म देवा अवीकृधन् ॥

ब्रह्मभ्रस्जस्जमृजयजराजज्ञाजच्छदां यः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ ब्रभ्र, भ्रस्ज, मृज, मृज, यज, राज, ज्ञाज, छ, शाम्, यः ॥

वृत्तिः ॥ अथ अस्मिन् सूत्रे यज राज भ्राज इत्येतेषां छकारान्तानां शकारान्तानां च पकार आदेशो भवति
शलि परतः पशन्ते च ॥

36. For the final consonants of vrasch, bhrasj, srij mrij, yaj, rāj, and bhrāj, and for the final छ and श, there is substituted ष before a *jhal* letter, or at the end of a word.

Thus अवष् :—अष्टा, अष्टुष्, अष्टव्यष् मूलवृद् ॥ भृष्टा, भृष्टुष्, भृष्टव्यष्, धानावृद् । सूत्र ।
अष्टा, अष्टुष्, अष्टव्यष् । रज्जुवृद् । पूज । मर्षा । माहृष् । माहृष्यष् । कंसपरिवृद् । यज । यष्टा । यष्टुष् ।
यष्टव्यष् । उपवृद् । राज । सम्राट् । स्वराट्, विराट्, विभ्राट् ॥ The ending words would have
been changed to ञ्-letters and the others to Gutturals; this sūtra debars
that by ordaining ष ॥ In मूलवृद् and धानावृद् there is vocalisation by VI. 1. 16, the
स् is elided by VIII. 2. 19, and ष becomes ञ्-letter ञ्, which becomes र by
VIII. 4. 56. The word शब्दमाद is formed by क्तिष्, there is lengthening and
o vocalisation.

The roots राज् and भ्राज् are never followed by a *jhal* beginning affix, because such affixes will always take इद् augment. These roots are, therefore, mentioned here, for the sake of the change of their ज् to ष, when at the end of word. Some, however, form nouns like राष्टिः, भ्राष्टिः with क्तिष् affix from these roots by III. 3. 94, vārt., and इद् augment is prevented by VII. 2. 9.

Of roots ending in छ we have प्रच्छः—प्रष्टा, प्रष्टुष्, प्रष्टव्यष्, शब्दमाद ॥ According to one view, the letter छ should not be mentioned in this sūtra: for by VI. 1. 19, छ is always changed to ष, and this ष will be changed to ष by the present sūtra. Others hold, that the change of छ to ष by VI. 4. 19 is confined before केन् or ङिन् affixes, and therefore the mention of छ is necessary in this sūtra; moreover the ष substitution here, and the ष substitution in VI. 4. 19. refer to the conjunct letter च्छ (with the augment तुक्). For if it were not so, then छ alone being changed to ष, the न् of तुक् would be changed to ट्, and we should have वृट्टः instead of वृष्टः ॥

Of roots ending in श् we have लिशः—लेष्टा, लेष्टुष्, लेष्टव्यष्, लिट्; विशः—वेष्टा, वेष्टुष्, वेष्टव्यष्, विट् ॥

एकाचो ब्रह्मो भूः क्षपन्तस्य रुष्योः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ एक-अचः, ब्रह्मः, भूः, क्षप-अन्तस्य, रुष्योः ॥

वृत्तिः ॥ धातोरेवमवो य एकाच् क्षपन्तः तद्वचनस्य ब्रह्मः स्थाने भूः आदेशो भवति शलि सकारे चशब्दे च परतः पशन्ते च ॥

37. For the letters ब, ग, ड or ढ in the beginning of a monosyllable, and belonging to a root, and which ends in श, भ, घ, ढ or ध, there is substituted म, घ, ढ or ध respectively, before स or ष, or at the end of a pada (word).

Thus from बुध्—मौल्यन्ते, अमुष्यन् and अर्यमुन्; from युह्—नि चोश्चते न्ययुष्यन्, पर्णयुद् ॥ युह् becomes युह् by VIII. 2. 31, and thus it is a root ending in jhash.

From दुह्—(which becomes दुष् by VIII. 2. 32, and thus is a jhash ending root) धोक्ष्यते, अदुग्धम्, गोधुक् ॥

So also from गृध् we have अजर्घाः the 2nd Person. Sing. Imperfect (गृह्) Intensive (yah luk). There is guṇa of ऋ, the ह् (of सिप् 2nd Pers. Sing.) is elided (VI. 1. 68), and we have अजर्घर्, and for the letter ग of the monosyllabic root, घ is substituted by the present aphorism. अजर्घर् ॥ Then the final ध् is changed to ह्, अजर्घर्ह् (VIII. 2. 39). Then ह् is changed to र् by VIII. 2. 75, अजर्घर् ॥ Then the first र् is elided अजर्घर् (VIII. 3. 14). Then there is lengthening by VI. 3. 111, and we have अजर्घाः ॥

The monosyllable should be such that it should begin with a बश् and end with a झप् letter, and should be a full root or the portion (अवयव) of a root. In fact, this word which we found necessary in VIII. 2. 32, is absolutely necessary here, in order to explain forms like गर्धप् from the Denominative root गर्दभ्य, by क्तिप् ॥

Why do we say "a monosyllable beginning with बश् and ending with झप्?" Observe दामनिह from the Denominative root दामनिह ॥ For had एकावः not been employed in the sūtra, the word धातः (VIII. 2. 32) would have qualified बश् and the sūtra would have meant "in a root which ended in a jhash and which contained a बश् letter as its member; there is jhash substitution for such बश्", and the ह् of दामनिह would be changed then.

Why do we say "for a बश् letter"? Observe कुध्—कोस्यति here कः is not changed to घ ॥ Why do we say ending in jhash? Observe शस्यति ॥ Why before स and ज्ञ? Observe बाञ्छा, बाञ्छुष, बाञ्छ्यम् ॥

Why have we taken ज्ञ and not merely घ? Observe शसति from शस् the बह् लुक्, Imperative 2nd Per. singular, the ण् being changed to घि (VI. 4. 101). The substitutes are four म, घ, ङ and ध, and their respective sthānins are also four, i. e. ब, ग, ङ and द; so that ङ is the substitute of ङ; but, as a matter of fact, ङ never so stands at the beginning of a monosyllable, and so there is no ङ substitution.

दधस्तथोच्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ दधः, त, थोः, च ॥

वृत्तिः ॥ दध इति दधातिः कृतद्विचनो निर्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य दधः स्थाने भष् आदेशो भवति तन्नाथकारयोः परतन्त्रकारान् स्थोच्च परतः ॥

38. For the द् of दध (the reduplicated form of धा) is substituted च, before the affixes beginning with त, थ, र् and before ध्यम् ॥

The word दध is taken in the sūtra as the reduplicated form of धा दधाति and not the root दध धारणे of Bhuādi class, as झप् intervenes there. By the word च we draw in the words स and ज्ञ ॥ Thus धत्तः, धत्त धत्तः, धत्तम् ॥ By the express injunction of this sūtra, the elided ध is no

considered as *sthānivat*. The last sūtra could not have applied to *क्ष* for two reasons. 1st. It does not begin with a *क्ष* letter, for the real reduplicate is *क्षक्ष*, and *क्ष* is merely a substitute, and is considered *asiddha*. 2ndly. The form *क्षक्ष* does not end in a *jhash* consonant, but in a vowel *क्ष*, and though this *क्ष* is elided before these affixes, yet the *lopa* would be *sthānivat*. Hence the necessity of *क्ष* in this sūtra. See *coutra*, the *vārtika* in *Mahābhāṣya*.

The word *क्षलि* is understood here, and so also *क्षपन्त्य*; and there can be no affix, but begins with *क्ष* or *क्ष*, that can come after *क्ष* ॥ Why do we employ then the words 'before *क्ष* and *क्ष*'? Had we not used these, the sūtra would have referred to *क्ष* and *क्ष* only, as being in immediate proximity, and the *क्ष* draws them in. According to *Padamanjari* the words *तयोक्ष* could have been dispensed with: for before *क्ष* and *क्ष*, the *क्ष* change would have taken place by the last sūtra, whilst by this sūtra, the same change would have taken place before all other *क्ष*-beginning affixes, and such affixes that can come after *क्ष* are *क्ष* or *क्ष*-beginning affixes.

The word *jhash* is understood here also, therefore the rule applies to *क्ष* then only, when it assumes the form of *क्ष*, by the elision of *क्ष*; and hence not here *क्षलि* ॥

क्षलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षलां, जशः, अन्ते ॥

वृत्तिः ॥ क्षलां जश आदेशो भवन्ति परस्वान्ते वर्त्तमानानाम् ॥

39. A corresponding *क्ष*, *क्ष*, *क्ष*, *क्ष* or *क्ष* is substituted for all consonants (with the exception of semivowels and nasals) at the end of a word.

As *क्षक्ष*, *क्षक्षि*, *क्षक्षि*, *क्षक्षि*, *क्षक्षि* ॥ The word *क्षक्षि* is formed by changing the *क्ष* of *क्षि* to *क्ष* first, and then changing this *क्ष* to *क्ष*, a *jash*-letter.

The word *क्ष* 'at the end' is used in the sūtra to indicate that the *anuvṛtti* of *क्षलि* ceases. Thus *क्षला*, *क्षस्तु*, *क्षस्तव्य* ॥

The exceptions to this have been given in VIII. 2. 30 &c, and VIII. 2. 66. At an *avasāna* or Pause, a *क्ष* consonant may be substituted for a *क्ष* by VIII. 4. 56.

क्षपस्तथोक्षोऽधः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ क्षपः, त-योः, धः, अधः ॥

वृत्तिः ॥ क्षप उत्तरबोस्तकारयकारयो स्थाने धकार आदेशो भवति ॥

40. *क्ष* is substituted for *क्ष* or *क्ष* coming after *क्ष*, *क्ष*, *क्ष*, *क्ष* or *क्ष* (*jhash*), but not after the root *क्ष* (*क्ष*) ॥

Thus from *क्षक्ष* we have *क्षक्ष*, *क्षक्ष*, *क्षक्ष*, *क्षक्ष*, *क्षक्ष* ॥

The *क्ष* of *क्षक्ष* is changed to *क्ष* by VIII. 4. 53. From *क्षक्ष*—*क्षक्ष*, *क्षक्ष*, *क्षक्ष* ॥ The *क्ष* is changed to *क्ष* by VIII. 2. 32, and then it is changed to *क्ष* by VIII. 4. 53.

From लिङ्—लेङ, लेङ्ग, लेङ्ग्य, अलीङ, अलीङ्गः ॥ In लेङ्ग &c, the changed to ङ by VIII. 2. 31, and ङ changed to ङ by VIII. 4. 41, before w the preceding ङ is elided by VIII. 3. 13.

From बुध्—बोद्धा, बोद्धु, बोद्धव्य, अबुद्ध, अबुद्धाः ॥ For the ध o there is substituted ङ by VIII. 4. 53.

Why do we say "but not after the root धा"? Observe धत्तः, धत्तः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ षढोः, कः, सि ॥

वृत्तिः ॥ एकारदकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः ॥

41. क is substituted for ष or ङ before स ॥

Thus for ष of विष् we have विवेक्ष्यते, अविवेक्ष्यन्, विविक्षति ॥ For ङ of लिङ् (VIII. 2. 31) we have लेक्ष्यति, अलेक्ष्यन्, लिक्षति ॥

For the स of the affix ल्य &c, is substituted ष by VIII. 3. 59.

Why do we say "before स"? Observe पितृ, लेढि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ रदाभ्याम्, निष्ठातः, पूर्वस्य, च, दः ॥

वृत्तिः ॥ रेफकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति । पूर्वस्य चकारस्य ॥

42. After र and द, for the त of the Participial suffix त्त and तवत्, there is substituted न, and the same substitution takes place also for the preceding द ॥

After रः—भास्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, विधीर्णम्, निगीर्णम्, अवगूर्णम् ॥

After दः—भिन्नः, भिन्नवान्, छिन्नः, छिन्नवान् from भिद् and छिद् ॥

Why do we say "after र and द"? Observe कृतः, कृतवान् ॥ The word here does not denote the common sound र, which would include ऋ also, but the consonant र ॥ But even if र be taken a common sound-name including र and ऋ, yet the न change does not take place in कृत &c, because between the र-sound, there intervenes vowel-sound इ, for ऋ is sounded not like pure र, but र + a vowel sound.

Why do we say "of the Participial suffix"? Observe कर्त्ता, हर्त्ता ॥

Why do we say "for the त्त"? Observe चरितम्, हरितम् ॥ Here the त्त of the Nishṭhā does not follow immediately after र, the augment इद् intervenes.

Why do we say "of the preceding"? The succeeding द will not be changed. As भिन्नवद्भ्याम्, भिन्नवद्भिः ॥

In the word कर्त्तः the descendant of कृतः the त्त of Nishṭhā is immediately preceded by र, but no change has taken place, because the Vṛiddhi, by which कृ is changed to कार्, is Bahiranga and consequently asiddha, and for the purposes of न change, the र so obtained is invalid.

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संयोग-आदेः, आतः, धातोः, यण्वतः ॥

वृत्तिः ॥ संयोगादियौ धातुराकाणन्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

43. For the त of the Nishthā there is substituted न, after a root ending in आ and commencing with a conjunct consonant, if the latter contain a semi-vowel.

Thus from ह्रा we have प्रह्राणः, प्रह्राणवान् ॥ ग्लानः, ग्लानवान् from ग्ला ॥ These roots ह्रा and ग्ला end in आ, have a conjunct consonant in the beginning, one of which is a semi-vowel र and ल ॥

Why do we say "beginning with a double-consonant"? Observe यातः, यातवान् ॥

Why do we say "ending in आ"? Observe व्युतः, व्युतवान्; प्लुतः, प्लुतवान् ॥

Why do we say "after a root"? Observe निर्यातः, निर्यातः ॥ For the roots here या and वा do not begin with a conjunct consonant, and that which is a conjunct i.e. र्या and र्या is not a root, hence the rule does not apply.

Why do we say "having a यण् or semi-vowel"? Observe स्नातः, स्नातवान् ॥

त्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लृ-आदिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ लृम् छेदने इत्यन्तव्यमिति वृ वरण इति यावन् वृत्कारणेन समापिता त्वादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कृकारत्वादिभ्यः क्तिमिष्टावज्जवतीति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ दुग्दोर्दीर्घाद्येति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ पूमा विनाश इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सिनेतिर्घासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥

44. The त of Nishthā is changed to न, after the roots लृ and those that follow it.

These roots belong to Kryādi class, and commence from लृम् छेदने (IX. 3) and end with वृ वरणे (IX. 32).

Thus लूनः, लूनवान्, धूनः, धूनवान्, जीनः, जीनवान् from ज्या the vocalisation is y VI. I. 16.

Vart:—After a root ending in कृ or कृ and after a root of Luādi class, the त of the affix क्तिन् is changed to न्, like as in Nishthā. Thus कीर्णः, गीर्णः, शीर्णः, धीनः, पूनः ॥ These are from कृ (IX. 26), गृ (IX. 28), धृ (IX. 18), लृ and पूम् ॥

Vart:—The vowel of the roots दु गतो (Bhu. 991) and दु (Bhu. 997), are lengthened before the Nishthā which is changed to न ॥ As आहूतः, विगूतः ॥

Vart:—The न change takes place after पूम् 'to destroy' (Bhu. 1015). As पूना बवाः = विनष्टाः ॥ But पूनं धान्यं from पूम् 'to purify' (IX. 12).

Vart:—The same change takes place after the root सि वन्धने of Svādi class (2) when used in a Reflexive sense of becoming a morsel fit for swallowing. As सिनो घासः स्वबन्धे i.e. where a morsel by being mixed with curd, condiments &c, becomes rounded of itself, there this form is used. बन्धमानः पिप्पलीकियमाणो घासी, बवा इत्यादिभ्यश्चान्न वधेन तत्रातुकृत्वं प्रतिपद्यते तद्वाच्यम् प्रयोगः ॥ But

when not used in this sense, we have **सिता पाद्येन सूकरी** ॥ Moreover, the **पाद्य** must be the object and not the subject of the verb. Therefore not here: **सितो पासो देववस्त्रेन** ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ ओदितः, च ॥

वृत्तिः ॥ ओकारितो धातो रुक्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

45. The **त** of Nishṭhā is changed to **न**, after a root, which has an indicatory **ओ** in the Dhātupāṭha.

Thus **ओलस्त्री—लङ्**; **लग्नवान्**, **ओषिञी—उङिङ्**; **उङिङ्गवान्** ॥ **ओप्यायी वृद्धीः—आ-** **पीनः, आ पीनवान्** ॥

The roots **सूङ् प्राणिपसवे** (Div. 24) &c. are considered as **ओदिन्** ॥ Thus, **सूनः, सूनवान्; वृङ्—वूनः, वूनवान्; शीङ्—शीनः, शीनवान्; डीङ्—डीनः, डीनवान्; धीङ्—धीनः, धीन-** **वान्; मीङ्—मीनः, मीनवान्; रीङ्—रीजः, रीजवान्, लीङ्—लीनः, लीनवान्, व्रीङ्—व्रीजः, व्रीजवान् ॥**

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ क्षियः, दीर्घात् ॥

वृत्तिः ॥ क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

46. The **त** of Nishṭhā is changed to **न**, after **क्षि**, when the root-vowel is lengthened.

Thus **क्षीणाः क्लेषाः; क्षीणो ज्ञानः; क्षीणस्तपस्वी** ॥ The vowel of **क्षि** is lengthened by VI. 4. 60 and 61.

Why do we say 'when the vowel is lengthened'? Observe **अक्षिनमि** **मानेक्षेष्टा** ॥ The word **अक्षितं** is formed with **क्ल** in the sense of **भक्ष** and means 'imperishable'. The Nishṭhā being added in the sense of **प्यन्**, there is no lengthening of the vowel by VI. 4. 60.

The root **क्षि** includes the two roots **क्षि क्षये** and **क्षि निवासगत्योः** ॥ As **क्षि** **कामो मया** ॥ See also the commentary of Sāyana on **अक्षितोतिः सनेतिमं वाजामर्षं सष्टुक्षिणं** ॥ (Rig I. 5. 9).

Obj.—The form **क्षियः** in the sūtra is the Genitive singular of the root noun **क्षी** ending in long **ई**, and will denote the root **क्षी** ending in long **ई** according to the maxim **प्रकृतिवचनकृत् भवति** "an imitative name (as **क्षी** here) is like its original (the root **क्षी**)". What is then the necessity of employing the word **दीर्घात्** in the sūtra? For had the root **क्षि** with short **इ** been meant, the form would have been **क्षेः** ॥

Ans.—The dhātu imitative noun though taking **इवङ्** (VI. 4. 77) as its **क्षियः**, includes the dhātu ending in short **इ** also, as in sūtra VI. 4. 59, 60 where **क्षि** ending in short **इ** is taken.

Q. If a root ending in short vowel may also be indicated by an imitative name, declined with **इवङ्** augment, then why is the root **क्षि** exhibited in sūtra I. 3. 19 as **क्षेः** instead of **क्षियः**? i. e. the sūtra ought to have been: **क्षि पयामर्षं क्षेः** and not **क्षि पयामर्षं क्षेः**?

Ans. Here the word जि is not used as a dhātu-imitative word, there is no intention here to denote the verbal idea of the particular act connoted by the root जि; on the contrary, it simply expresses the mere form जि ॥

इयो ऽस्पर्शो ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इयः, अ-स्पर्शो ॥

वृत्तिः ॥ इया-भेदेरुत्तरस्य निष्ठातकारत्वात्स्पर्शे नकारादेशो भवति ॥

47. The Nishṭhâ त is changed to न after इयै, but not when the Participle denotes 'cold'.

Thus शीनं घृतम्, शीनो मेघः, शीना वसा; but शीतं वर्तते, शीतो वायुः, शीतपुष्पम् ॥ The of इया is vocalised to ई by VI. 1. 24.

The prohibition applies when the noun is an adjective and means 'cold'; and not when it means a disease. Therefore we have प्रतिशीनः with न change.

The word स्पर्श is a guna word formed by घञ्, and denotes the particular guna or sensation to be sensed through the organ of touch. In this sense it is derived from the root स्पृश संस्पर्शने ॥ It also denotes a disease, derived from स्पृश उपतापे ॥ There is nothing to show, what स्पर्श is meant in the sūtra. Explanation is the only refuge here.

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अञ्चः, अन्-अपादाने ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेषपाशेन तच्च भवति ॥

48. The Nishṭhâ त is changed to न, after अञ्च्, but not when it is in connection with an Ablative case.

Thus समकौ शकुनेः पक्षी = सङ्गतौ; तस्मान् पक्षयो न्यक्ताः ॥

Why do we say 'when not in construction with an Ablative case'? Observe उदक्तपुदकं कूपान् = उद्धृतं 'drawn out'.

The word व्यक्तम् is from the root अञ्च् व्यक्तियक्षण कान्तिगतिषु, and not from the root अञ्च्; and hence the Nishṭhâ is not changed.

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ दिवः, अ-विजिगीषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ दिव उद्यत्स्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ॥

49. The Nishṭhâ त is changed to न, after दिव्, when the sense is not that of 'play'.

The word विजिगीषा means "desire of conquest or gain", but here it means "gambling".

Thus माण्यः, = औन्नतिकः, परिणमः = क्षीयः ॥ Why do we say "when it is not mean to play"? Observe दहते वर्तते ॥ Here the throwing of dice with the desire of winning or gaining victory (vijigishâ) over the opponent.

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥ पदानि ॥ निर्वाणः, अ-वाते ॥

वृत्तिः ॥ निर्वाण इति निस्तूर्णाद्वेदेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भ ॥

50. The word निर्वाण is irregularly formed by changing the Nishṭhâ त to न, when the sense is not that of 'wind'.

The word निर्वाण is formed from the root वा, with the preposition नि and the Participial affix त् ॥ Thus निर्वाणो ऽग्निः, = उपशान्तः, निर्वाणः प्रदीपः, निर्वाणो मिथुः = उपरतः ॥

Why do we say when not meaning "the wind"? Observe निर्वातो वातः, निर्वातं वातेन ॥

In the sentences निर्वाणः प्रदीपो वातेन, निर्वाणोऽग्निवर्तिन, the न change has taken place, because the location of the verb वा is in the प्रदीप and अग्नि, and not in the वात, which is merely an Instrument. Hence the above vṛtti uses the words "if the sense of the verb वा does not govern वात in the locative case".

शुषः कः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ शुषः, कः ॥
वृत्तिः ॥ शुषेर्ज्ञातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति ॥

51. क is substituted for the Nishṭhâ त after the root शुष् ॥

As शुष्कः, शुष्कवान् ॥

पचो घः ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पचः घः ॥
वृत्तिः ॥ पचेर्ज्ञातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य घकारादेशो भवति ॥

52. घ is substituted for the Nishṭhâ त after the root पच् ॥

As पक्वः, पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ क्षायः, मः ॥
वृत्तिः ॥ क्षेधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति ॥

53. म is substituted for the Nishṭhâ त after the root क्षे ॥

Thus क्षायः, क्षामवान् ॥

प्रस्त्योन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ प्रस्त्यः, अन्यत रस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ प्रपूर्वात् स्थावतेद्वयस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति ॥

54. म is optionally substituted for the Nishṭhâ त after the root स्त्ये preceded by प्र ॥

Thus प्रस्तीनः or प्रस्तीतः, प्रस्तीनवान् or प्रस्तीतवान् ॥ In the second alternative when न does not come, we first vocalise the root स्था into स्ती, and then add त् ॥ Had Samprasāraṇa not taken place first, then the Nishṭhâ न would have been changed to न after स्था by VIII, 2. 43. But when samprasāraṇa i

once made, the root no longer has a semi-vowel and so there remains no occasion for the application of VIII. 2. 43. See VI. 1. 23 for vocalisation.

अनुपसर्गात्कुलक्षीबकशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अनुपसर्गात्, कुल-क्षीब-कश-
उल्लाघाः ॥

वृत्तिः ॥ कुल क्षीब कश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न अनुपसर्गादुच्यते भवन्ति ॥
वार्तिकम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥

55. The irregular Participles कुल, क्षीब, कश and उल्लाघ are formed then only, when no Preposition precedes them.

The word कुल is derived from the root मिकला विशारणे the त is changed to ल ॥ The change of अ to उ (VII. 4. 88) and the want of इद् augment (VII. 2. 16) is regular. The same change takes place before कश्चतु also, as कुलवान् ॥

The affix लृ is elided after the roots क्षीब, कश and उल्लाघ, and the augment इद् is prohibited; this is the irregularity in क्षीब, कश and उल्लाघः ॥

Why do we say when not preceded by a Preposition? Observe प्रकुलः सुमनसः, प्रक्षीबितः, प्रकशितः, प्रोल्हापितः ॥ In the case of लृ, prepositions other than अल् are prohibited.

Or the augment इद् is added, and then इल् is elided from क्षीवितः &c. See VIII. 2. 3 *vart.*

Vart.—The forms अल्कुलः and संकुलः should be enumerated. Here त is changed to ल, though the root has taken a Preposition.

In the word परिकुशः, the word परि is not a Preposition with regard to the verb कुश; परिगतः कुशः = परिकुशः ॥ So that परि is upasarga of the verb गतः understood, hence we have the form कुशः ॥

नुदविदोन्द्वाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ नुद, विद, उन्द्, वा, घ्रा, हीभ्यः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ नुद विद उन्द् वा घ्रा ही इत्येतेभ्य उकारस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् ॥

Kārikā.—येकेषु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

विशेषविन्नश्च विस्वाद्य भोगे विन्नश्च विन्यते ॥

56. The Nishṭhā त may optionally be changed to ल, after नुद, विद, उन्द्, वा, घ्रा, ही ॥

Thus नुद्गः or नुत्तः, विन्नः or वित्तः, सपुद्गः or सपुत्तः, वाणः or वात्तः, घ्राणः or घ्रात्तः, लणः or लीत्तः ॥

With regard to ही, the न change was not ordained by any rule, and so is an aprāpta-vibhāṣhā. With regards to others, the न change would have always taken place by VIII. 2. 42 and 43, this makes it optional.

The root विद विशारणे of Rudhādi is to be taken here, and not the other roots. Thus the following: *Kārikā*

The Nishthā of विद्—वेत् of Adādi class is विदितः; (2) of विद्—विद्यते of Divādi class is विन्नः only; (3) of विद् of Tudādi is विन्नः; (4) of विद् of Rudhād are both विन्नः and विन्नः ॥ The Tudādi विद् has also the form विन्नः in the sense of भोग by VIII. 2. 58.

न ध्याख्यापमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ न, ध्या, ख्या, प, मूर्च्छि, मदाम् ॥
वृत्तिः ॥ ध्या ख्या प मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारविधौ न भवति ॥

57. The Nishthā त is not changed to न after ध्या ख्या, प, मूर्च्छि and मद ॥

Thus ध्यातः, ध्यातवान्, ख्यातः, ख्यातवान्, पूर्वः, पूर्ववान्, पूर्वः, पूर्ववान्, मत्त मत्तवान् ॥

This debar the न change prescribed by VIII. 2. 42, 43.

The root मूर्च्छि is exhibited in the sūtra in its lengthened form; the root छ is lengthened by VIII. 2. 78, and the छ is elided before न by VI. 4. 21.

विन्नो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ विन्नः, भोग, प्रत्यययोः ॥
वृत्तिः ॥ विन्न इति विरेलभाष्यादुत्तरस्य कस्य नत्वाभावा निपात्यते भोगे प्रत्यय चाभिधेये ॥

58. The irregularly formed Participle विन्न denote 'possessions' and 'renowned'.

This is derived from विद् त्वावे of Tudādi class, the त is not changed to न though so required by VIII. 2. 42.

Thus विन्नमस्य बहु = धनमस्य बहु 'he has much riches'. Because riches are enjoyed (मुच्यते), so they are called भोग or 'enjoyments' *par excellence*.

In the sense of 'renowned', we have विन्नाऽयं मनुष्यः "this man is renowned or famous". Here विन्नः = प्रतीयः ॥ प्रतीयते = प्रत्ययः ॥

Why do we say when having the sense of 'possessions' and 'famous'? Observe विन्नः ॥

मिच्छं शकलम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मिच्छं, शकलम् ॥
वृत्तिः ॥ मिच्छमिति निपात्यते शकलं चेतन्नवति ॥

59. The word मिच्छ is irregularly formed in the sense of 'a fragment, a portion'.

Thus मिच्छं तिष्ठति, मिच्छं प्रपतति ॥ This is synonymous with शकलम् ॥ The root-meaning of मिच्छ is not very manifest in this word, it may be taken as rudhi word. The regular form is मिच्छ under VIII. 2. 42.

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ऋणम्, आधमर्ण्ये ॥
वृत्तिः ॥ ऋणमिति ऋणत्वेनस्माद्धातोक्तस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये ॥

60. The word ऋण is irregularly formed in the sense of 'debt.'

It is derived from ऋ, the त is changed to न ॥ The word अधमर्ण्य is compounded from अधम ऋण "he who in a debt transaction holds a lower position"

i.e. a debtor. This nipātana shows that such irregular Locative compounds may be formed; for here the first member is *not* in the Locative case, but the second member. The condition of being a debtor is **आधमर्ण्यम्** or "indebtedness:"

If this is so, then the word **उत्तमर्णः** 'creditor' cannot be formed? This is no valid objection. For **अधमर्ण** is illustrative only of something to be paid hereafter, in consideration of something formerly received; and thus includes **उत्तमर्ण** also; which also has been so employed by the author himself in **धारेरुत्तमर्णः** (I. 4. 35).

The word **ऋण** we use in sentences like **ऋणं इति, ऋणं धारयति ॥**

Why do we say when meaning 'debt'? Observe **ऋणं वक्ष्यामि, नानुत्तम् ॥**

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूर्त्त, सूर्त्त, गूर्त्तानि, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

61. In the Chhandas we have the following irregular Participles:—nasatta, nishatta, anutta, pratûrtta, sûrtta, gûrtta.

The words **नसत्त** and **निषत्त** are derived from the root **सद्** preceded by **न** and **नि**, and there is not the **न** change of VIII. 2. 42. Thus **नसत्तमञ्जसा ॥** In secular literature we have **नसत्रम् ॥** So also **निषत्त** in the Vedas, but **निषण्णः** in secular literature. The word **अनुत्त** is from **उन्द्** with the negative **अन् ॥** The option of VIII. 2. 56 does not apply here. As **अनुत्तमा ते मघवन् (= अनुत्रम्) ॥** **प्रतूर्त्तम्** is from **स्वर्** or **तूर्त्त**, as **प्रतूर्त्तं वाञ्छिनम् (= प्रतूर्त्तम्) ॥** When it is derived from **स्वर्** then **ऊद्** is added by VI. 4. 20; and when from **तूर्त्त** then VI. 4. 21 is applied. **सूर्त्त** is from **सृ**, the **ऋ** is changed to **उ** irregularly, as **सूर्त्तगाव = सृतागाव ॥** **गूर्त्त** is from **गू**, as **गूर्त्तं अश्वत्तम् (= गूर्त्तं) ॥**

क्विप्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ क्विन्, प्रत्ययस्य, कुः ॥

वृत्तिः ॥ पश्यति वर्त्तते । क्विप्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्तं कुत्वमिष्यते । क्विप्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विप्प्रत्ययः, तस्य पदस्यालौक्यस्य कवर्गादेशो भवति ॥

62. A stem formed with the affix **क्विन्** under III. 2. 58 &c, substitutes, at the end of a word, a guttural for the final consonant.

The word **पदस्य** is understood here. The word **क्विप्प्रत्यय** is a Bahuvrihi meaning 'that stem which has kvin as its affix.' For the final consonant of such stem, a guttural is substituted. As **घृतस्पृक् (III. 2. 58), हलस्पृक्, मन्त्रस्पृक् ॥**

The sūtra could have been **क्विन्ः कुः**; the word **प्रत्यय** is used in the sūtra to show the Bahuvrihi compound; so that the **व्** of **क्विन्** may not be changed to guttural. Moreover this Bahuvrihi also indicates that the roots which take the **क्विन्** affix, change their final to a guttural before other affixes than **क्विन् ॥**

Thus the roots **सृज्** and **हृज्** take **क्विप्** to form **सज्** and **हज्** nouns by III. 2. 59, 60. The guttural change will take place even when these roots are declined as verbs: as, **मानो असाक् मानो असाक्**, where **असाक्** and **असाक्** are the Aorist of **सृज्** and **हृज्** ॥ The augment **अद्** is not elided, though the **मा** is added (VI. 4. 75) as Vedic diversity. The **ईद्** augment also does not take place as a Vedic irregularity. The augment **अम्** is added by VI. 1. 58, and the vowel is lengthened by Vṛiddhi by VII. 2. 3. Thus **अद् + सृज् + सिञ् + तिप् = असज्** (VI. 1. 58) = **असाक्** (VII. 2. 3 and VIII. 2. 62). Other wise it would have been **स** by VIII. 2. 3. So also in **हृज्**, the **हृ** is changed to a guttural, though the noun **हृज्** is **क्विप्** formed noun and not formed by **क्विप्**; and this is so, because the verb **हृ** does take **क्विप्** also.

Obj. If this be so, there ought to be guttural change in **रज्जुसृज्यां** from the root **सृज्** with **क्विप्**? Ans. The guttural change however is not desired here.

In gutturalisation, **ज** is changed to **ग**, and **ज्ञ** to **ख**, which both become **क** by **वाचसाने** (VIII. 4. 56)

नशोर्वा ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ नशोः, घा ॥
वृत्तिः ॥ पश्येति वर्त्तते ॥ नशोः पश्य वा कवर्गादेशो भवति ॥

63. The final of **नश्** at the end of a word is optionally changed to a guttural.

The word **पश्य** is understood here also. As **सा वै जीवनडाहतिः** (Maitr. I. 4. 13): or **सा वै जीवनगाहतिः ॥** According to Pro. Bohtlingk this latter form is not found in the Samhitā.

Here the root **नश्** has taken **क्विप्** in denoting 'condition or state'; by considering it as belonging to **संप्रसारि** class.

जीवस्य नाशः = जीवनक् or जीवनद् ॥ The gutturalisation optionally depends on the **व** change of VIII. 2. 36. When the **व** change takes place, this **व** is changed to **ह** by VIII. 2. 39 and VIII. 4. 56.

मोनो घातोः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ मः, नः, घातोः ॥

वृत्तिः ॥ मकारान्तस्य घातोः पश्य मकारादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अनुनासिकस्य क्लृप्तोः क्लृप्तीति दीर्घत्वम् ॥

64. **म** is substituted, at the end of a word, for the final **म** of a root.

As **प्रज्ञान्, प्रतान्, प्रवाञ् ॥** These are formed by adding **क्विप्** to the roots **ज्ञान्, तान्** and **वाञ् ॥** The lengthening takes place by VI. 4. 15. The **व** is considered as **asiddha** is not elided.

Why do we say "of **म**-ending roots"? Observe **जिन्, डिन् ॥**

Why do we say "of a root"? Observe **इवम्, क्विप् ॥**

The word **पदस्य** is understood here also. So we have **प्रतामौ, प्रतामः** where **म** is not at the end of a word.

म्वोश्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ म, वोः, च ॥

वृत्तिः ॥ मकारान्तस्य परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति ॥

65. **न** is substituted for the **म** of a root before the affixes beginning with **म** and **व** ॥

As **अगन्म**, **अगन्व** the Imperfect of **गम्**, as in the sentence **अगन्म तमसः** ॥ The **शप्** is elided as a Vedic diversity. So also **जगन्वान्** with **व्यसु**, the augment **इद्** is not added by the option allowed, owing to VII. 1. 68. This sūtra applies to those cases where the **म** is not at the end of a word, as it was in the last sūtra.

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स, सजुषोः, रुः ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्यंतस्य च रुर्भवति ॥

66. For the final **स्** and for the **ष्** of **सजुष्** is substituted **रु**, at the end of a word.

Thus **अग्निरश्च**, **वायुरश्च** ॥ So also **सजुर्हृषिभिः**, **सजुर्हृदेभिः** ॥ **सजुष्** is derived from **जुष्** with the affix **क्लृप्** and the preposition **सह** which is changed to **स** in **lahuvrihi**. The lengthening takes place by VIII. 2. 76. and the word means **प्रीतिः** ॥ The **रु** is **र्**, but it should be distinguished from it. This secondary **रु** (or **ह**) undergoes a distinct and separate Sandhi change from that of the primary **र्** ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ अवयाः, श्वेतवाः, पुरोडाः, च ॥

वृत्तिः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते ॥

67. The same substitution takes place for the final of the Nominatives of **अवयाः**, **श्वेतवाः** and **पुरोडाः** ॥

The word **अवयाः** is from **अव + यञ्**; **श्वेतवाः** from **श्वेत + वह्** and **पुरोडाः** from **पुस् + राष्** ॥ The affix **ण्विन्** is added to the two latter by III. 2. 71. The word **श्वेतवाञ्** is also formed by **ण्विन्** (III. 2. 72). Thus the three words **श्वेतवाह्**, **पुरोडाष्** and **अवयाञ्** are formed. These words take the affix **इस्** before the Pada-terminations (See Vārtika to III. 2. 71). After having taken **इस्**, the above forms **अवयाः** &c., are made in Nominative singular irregularly.

Why is this nipātana, when **रु** would have come by the last sūtra and the lengthening would have taken place by VI. 4. 14, of the words **अवबस्**, **श्वेतस्** and **पुरोडस्**? They are so exhibited here, for making them long in the Vocative singular also. For they could not have been lengthened in the Vocative singular, because VI. 4. 14 does not apply to it. Thus **हे अवयाः**, **हे श्वेतवाः**, **हे पुरोडाः** ॥

The word 'च' shows that other forms, not enumerated, may also be included here under. As हे उक्त्याः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अहन् ॥

वृत्तिः ॥ अहन्निव्येतस्य परस्य रुभेवति ॥

वार्तिकम् ॥ अहो रुविधौ रूपरात्रिरयन्तरपूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

68. ह is also substituted for the न् of अहन् at the end of a Pada.

Thus अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ The sūtra exhibits the form अहन् without the elision of न्, in order to indicate that there is not elision of न् ॥ As वीर्याहे निशापः, हे वीर्याहोऽवेति ॥ See Vārtika to VIII. 2. 7. The न् of अहन् is not changed to र् in the sūtra by VIII. 2. 69, because it is intended to show the word-form अहन् ॥ The Nominal stem is Pada in the above examples by I. 4. 17.

Vārti:—Before the words रूप, रात्रि and रयन्तर, the न् of अहन् is changed to र् ॥ As अहोरूपम्, अहोरात्रः, अहोरयन्तरं साम ॥ This is an exception to VIII. 2. 69. Others say, that this र् change takes place *universally* before all words beginning with रं; as अहो रम्यम्, अहो रत्नानि ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ रः, अ-सुपि ॥

वृत्तिः ॥ अहन्निव्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः ॥

69. When no case-ending follows (i. e. at the end of a Pada in the narrower sense), र् is substituted for the न् of अहन् ॥

Thus अहर्द्वानि, अहर्धुक्के ॥ Why do we say 'when no case-ending follows' Observe अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ Here ह-called र् replaced the final न् of अहन् ॥ The difference between this ह-called र् and the ordinary र is illustrated in the above set of examples. The ह-called र is changed to ढ by VI. 1. 113, the ordinary is not so changed.

Obj. - In अहर्द्वानि and अहर्धुक्के the case-ending is elided after अहन्, and so by Pratyaya - lakṣhaṇa, we may say that there is a case-ending here also. Ans. This is not so, because of the following maxim अहो रुविधौ लुपना लुपे पर लक्षणं न भवति ॥ The rule of pratyaya lakṣhaṇa does not apply to the substitution of र् for the final of अहन् when the affix has been elided by लुक् or लुप्. Therefore this अहन् is not considered to be followed by लुप् or case-affix. But where an affix is elided by using the word लोप, there the rule of Pratyaya - lakṣhaṇa does apply to अहन् ॥ As हे वीर्याहोऽपः, हे वीर्याहो निशापः. (VIII. 2. 7). Here the affix is elided by using the word 'lopa' by VI. 1. 68.

अन्नकषरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अन्नस्, ऊयस्, अवस्, रिति उभयथा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अन्नस ऊयस अवस इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रथेनसोऽराजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥
वा० ॥ अहरासीनां पठ्यादिभूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

70. In the Chhandas, both **ह** and **र** are substituted for the final of amnas, ūdhas, and avas.

Thus अन्न एव or अन्नरेव, ऊध एव or ऊधरेव, अव एव or अवरेव ॥ When **ह** is substituted for the finals, this **ह** is replaced by **अ** by VIII. 3. 17, which is elided by VIII. 3. 19. The word अन्नस् means 'a little', and अवस् 'protection'.

Vārt:—**ह** and **र** both replace the final of प्रथेनस् before राजन्, in the Vedic as well as in the secular language. As प्रथेता राजन् (VIII. 3. 14, VI. 3. 111) प्रथेता राजन् ॥

Vārt:—The words अहर् &c before पति &c should be enumerated. That is, the finals of अहर् &c are replaced by **ह** or **र** before पति &c. As. अहर्पतिः or अहर्पतिः or अहः पतिः; अहर्पुत्रः, अहर् पुत्रः, अहः पुत्रः. गर्पतिः, गीः पति, गी × पति; धूर्पति, धू पति; र्पतिः ॥ Here **र** is substituted for the final **र्** of अहर् &c, which at first sight may appear superfluous. But it is so ordained, in order to prevent the visarga change of this **र** ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ भुवः, चः, महाव्याहृतेः ॥
वृत्तिः ॥ भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेऽछन्दसि विषये उभयथा भवति ॥

71. In the Chhandas, **ह** and **र** may replace the final of the word भुवस् when used as a mahā-vyāhṛiti.

Thus भुवरित्यन्तरिक्षम् or भुव इत्यन्तरिक्षम् ॥ The mahā-vyāhṛitis are three, used generally before the famous Gāyatri mantra. They denote respectively the earth, the firmament and the heaven. भुवस् is an Indeclinable and a Vyāhṛiti denoting the firmament. The other two are भू. and स्वः ॥

Why do we say when it is a mahā-vyāhṛiti? Observe सुनो विधेयु भुवनेषु रित्यः ॥ Here भुवः is a verb, 2nd Pers. Singular, Imperfect (लङ्) of the root र्, without guṇa of the root, and the अङ् augment is not added as a Vedic diversity.

वसुसंसुध्वंस्वननुहां दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ वसु, संसु, ध्वंसु, अननुहाम्, दः ॥
वृत्तिः ॥ सप्तजुषोरुत्थितः स इति वर्त्तते । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अननुह इत्येतेषां च कारोदेशो भवति ॥

72. **द** is substituted for the final **स्** of a word ending in the affix वस्, and for the final of संस्, ध्वंस and अननुह at the end of a Pada (in the wider sense I. 4. 14, 17).

The anuvṛitti of **स्** is understood here from VIII. 2. 66. It qualifies **वस्** only, and not the rest. That is, when the word formed by the affix वस् ends with **स्**, such **स्** is replaced by **द** ॥ For a word formed by **वस्** does not

sometimes end in स्, and in those cases the rule will not apply. As कंस and ध्वस् *always* end in स्, there is no necessity of qualifying these by the स् of VIII. 2. 66. अनङ्ग ends in ह् and so स् cannot qualify it.

Thus विहृद्भ्याम्, विहृदभिः, पविहृद्भ्याम्, पविहृदभिः with वस् affix. कंसः—उत्पासद्भ्याम्, उत्पासद्भिः ॥ (VII. 1.70 and III. 2. 36). ध्वस्—पणध्वद्भ्याम्, पणध्वदभिः ॥ अनङ्गद्भ्याम्, अनङ्गदभिः ॥

But when a वस् formed word does not end in स्, the rule does not apply. As विह्वान्, पविह्वान् ॥ Here ह् is not changed to व् ॥

In the case of वस्, the ह् is ordained, before any other rule manifests itself; thus in विहृद्भ्यां this ह् debars व्; so why should it not debar the rule relating to the elision of the final in विह्वान् also? This rule sets aside व्, but it does not, however, over-rule the elision-rule, because it is not directly connected with this change.

Why in अनङ्गान् the न् is not changed to ह्? By the very fact, that नुष् is ordained (विधान-साध्याम्), this न् will not be changed to ह्: otherwise नुष् rule would become superfluous; for it would be easier to say let न् be changed to ह् and we should get the form अनङ्गाद् by this rule without नुष् ॥

Obj:—If this be so, that the नुष् is not changed to ह्, because of giving it a scope, then in अनङ्गान् अच्, this नुष् should not be changed into ह् by VIII. 3. 9?

Ans:—No; the maxim is that that rule is set aside, with regard to which a particular rule would become useless, if not so over-ruled: but that rule is not set aside which is only an occasion for the application of another rule (यं विधिं प्रति उपसंघाटनार्थकं, सांविधिर्वाच्यते, यस्य तु विधिं निमित्तमत्र नासौ वाच्यते) ॥ With regard to ह् change, the नुष् vidhi is *useless* (anarthaka), with regard to व् change, it is merely an occasion.

The word पश्यस्व is understood here also, so the change does not take place in विद्वांसो and विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ निपि, अनू-अस्तेः ॥
वृत्तिः ॥ निपि परतः सकारान्त्व पश्यस्व अनस्तेःकार आहो भवति ॥

73. ह् is substituted for the final स् of a root, with the exception of अस्, before the Personal ending ति (त्), when it stands at the end of a word.

The स् of a root can stand at the end of a word when the Personal ending is dropped. Thus अचकार् भवान्, अज्यघात् भवान्, from the roots अचक् and ज्यघ् ॥ The Personal affix is elided by VI. 1. 68, and thereby स् comes to stand at the end of a Pada.

Why do we say 'before तिप्'? Observe अकास् formed by क्विप् affix added to the root.

Why do we say 'with the exception of अस्'? See आप एवेदं सन्ति सर्वे
आः ॥ Here आः is the Imperfect 3rd Person singular of अस् ॥ The ईद् is not
added as a Vedic irregularity. See VII. 3. 93, 97.

सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ सिपि, धातोः, रुः, वाः ॥

वृत्तिः ॥ सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः इत्ययमादेशो भवानि इकारो वा ॥

74. द् or रु may optionally be substituted for the
स् of a root, before the Personal ending सि (स्), when such स्
stands at the end of a Pada.

Thus अचकास् स्वम् or अचकान् स्वम्, अन्वशास् स्वम् or अन्वशान् स्वम् ॥ For the
ह is first substituted visarjaniya, which is then changed to स् ॥

The word धातुः is employed in the sūtra for the sake of the subsequent
sūtras : so also the word ह ॥

दध् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ दः, च ॥

वृत्तिः ॥ इकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति इकारो वा ॥

75. द् or रु may optionally be substituted for the
final द् of a root, before the Personal-affix सि, when such द्
stands at the end of a Pada.

Thus अभिनन् स्वम् or अभिनस् स्वम्, अच्छिनन् स्वम् or अच्छिनस् स्वम् ॥

वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ वीः, उपधायाः, दीर्घः, इकः ॥

वृत्तिः ॥ रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति ॥

76. A penultimate द् or उ is lengthened, when the
final र् or ष् of a root can stand at the end of a Pada.

Thus गीः, धूः, वूः, वींशी ॥ These are all examples of roots ending in
र् ॥ Of roots ending in ष्, examples will be given in the next sūtra.

Why have we used the word 'penultimate'? Observe अबिभर् अबान्, here e
the इ of the reduplicative syllable is not to be lengthened.

Why do we say 'of इक् vowels'? So that the अ of अ in the above exam-
ple अबिभर् may not be lengthened.

The word धातोः 'of a root' is understood here also. Therefore द् and उ
are not lengthened in अग्निः, वायुः ॥

The word पदस्य is understood here also, therefore, not here, गिरी, गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ हलि, च ॥

वृत्तिः ॥ हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति ॥

77. Of a root ending in र् or ष्, the penultimate
द् or उ is lengthened, before a consonantal beginning affix.

Thus आसीर्षद्, विलीर्षद्, विलीर्षद्, अवगूर्षद्, all ending in र् ॥ So also,
आसीत्, विलीत् ending in ष् ॥

The phrase "of the *root*", is understood here also. Therefore not here, दिव्यति and अतुर्यति, which are derived from the *nouns* दिव and अतुर i. e. दिव. निच्छति = दिव्यति, and अतुर इच्छति = अतुर्यति ॥

The phrase इकः "of the vowels इ or उ" is understood here also. Therefore not here, स्मर्यते, भव्यम् ॥

This rule applies to cases which are not final in a pada: but to cases where र् or ॠ are in the middle of a pada or word.

उपधायां च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ उपधायाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ धातोरुपधाभूतो यो रेकवर्कारो हल्परि तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति ॥

78. The short इ or उ of a root is lengthened, when the verb has र् or ॠ as its penultimate letter, and is followed by a consonant.

The anuvṛtti of वृत्ति is current. The root must end in a consonant, and must have a र् or ॠ as preceding such consonant, for the application of this rule. Thus वृत्ति, वृत्तिता, वृत्ति, वृत्तिता, वृत्ति, वृत्तिता धृत्ति, धृत्तिता ॥

The र् or ॠ must be followed by a consonant. Therefore not here: as, चिरि, जिरि are roots having a penultimate र्, which however is followed by a vowel. Therefore we have चिरिणोति, जिरिणोति ॥

Q.—Why there is not lengthening in रिर्यत्, रिर्यु or किर्यत्, किर्यु. Perfect, forms derived from the roots रिर गन्तौ and किर गन्तौ &c? Here the इ of the abhyāsa required lengthening, and it would not be shortened, as it is asidha.

Ans.—The यण substitute of इ here by VI. 4. 82, is treated as sthānivat, to इ, and therefore, the र् or ॠ is considered as *not* to be followed by a consonant, and hence there is no lengthening. Another reason is, that the यण substitute is taught in angādhikāra (VI. 4. 82, and depends upon the affix, and is consequently Bahiranga, with regard to this rule of lengthening which is antaranga. Hence यणादेशः is considered as asiddha. Therefore र् and ॠ are not followed by a consonant (for ॠ is not considered as such for the above reasons).

Similarly in अतुर्यत् formed with लृच् affix from the Denominative (अवच्) root अतुर्य ॥ Here इद् is added before लृच् as अतुर्य + इ + लृच् and then अ is elided, अतुर्य + इ + लृच् ॥ Here the elision of अ is a Bahiranga process, and therefore, र् is not here really penultimate, and so there is no lengthening of the vowel.

In प्रतिदीप्ता (Instrumental singular) there is lengthening by VIII. 2. 77. To the root प्रति-दिष् is added कनिच् by Uṇ I. 156, and we have प्रतिदिवन् ॥ To this is added दा (Instrumental affix), as प्रतिदिवन् + दा, and अ is elided by VI. 4. 134, and we get प्रतिदीप्ता ॥ The lengthening takes place here, the elision of अ is not considered here as sthānivat, and so इ becomes penultimate. In fact

ere we apply the maxim that a lopa substitute of a vowel is not to be considered as sthānivat when a rule of lengthening is to be applied (See I. 58).

Q.—Well, let it not be sthānivat, but the elision by VI. 4. 134, depends upon a case-affix, and is Bahiranga, and therefore asidddha for the purposes of this rule which is antarānga: and so therefore, there would be no lengthening?

Ans.—The maxim of असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग should not be applied here: because it is an *anitya* rule.

The word जितिः is formed by the Uṇādi affix क्तिन् added to the root ज् (जिर्), the र् being changed to र् (Uṇ V. 49). So also कितिः and गितिः are formed by the Uṇādi affix क्ति added to कृ and गृ (Uṇ IV. 143). The Genitive Dual of which is कियोः and गियोः ॥ There is no lengthening in जितिः, कियोः and गियोः, on the maxim that the Uṇādi formed words are primitive words and not Derivative; and so the rules of etymological changes do not apply to them (रणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि) ॥

न भकुर्धुराम ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ न, म, कुर, धुराम ॥

वृत्तिः ॥ रेफवकारान्तस्य भस्य कुर धुर इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति ॥

79. The lengthening of vowel does not take place under VIII. 2. 77, when the Nominal stem ending in र् or ष् is called Bha (i. e. when a य् follows), and also not in कुर and धुर ॥

Thus धुर्वः (धुरं वहति IV. 4. 77, or धुरि साधुः) ॥ Similarly कुर्वान्, धुर्वान् ॥ The latter is Benedictive of धुर् छेदने ॥

Why have we qualified the word म् by saying that it must end in र् or ष्? Observe प्रतिदीप्ता, प्रतिदीप्ते ॥ For here the stem which ends in ष् is not Bha, and the stem which is Bha does not end in ष् but in न् ॥

अदसो ऽसेर्दाबु दो मः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ अदसः, अ-सेः, दान्, उ, दः, मः ॥

वृत्तिः ॥ अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य शल्परस्य उवर्णादेशो भवति इकारस्य च मकारः ॥

कारिकम् ॥ अदसो ऽनोम इति वक्तव्यम् ॥

Kārikā:—अदसोऽपि पूयह र के चिदिच्छन्ति नस्ववन् ।

के चिदन्त्यसं छर । नेत्येके ऽसेर्हि ददवते ॥

80. When the pronoun अदस् does not end in स्, then there is substituted उ or ऊ for the vowel after द्, and म् for द् ॥

Thus अदह, अद्, अदु, अदना, अदुभाव, ॥ अह is substituted for अदस् before a case-ending by VII. 2. 102, which in Feminine becomes अदा ॥ By the

present sūtra read with I. 1. 50, अद् is substituted for अद् and अद् for अद् ॥ The ङ which replaces one-mâtrâ vowel will be one-mâtrâ ङ i. e. short ङ, and the ङ which replaces a two-mâtrâ vowel will be a two-mâtrâ ङ i. e. long ङ ॥ See I. 1. 50.

Why do we say, "not ending in स"? Observe अद् इच्छति = अद्ध्यति ॥ Obj. How can this be a valid example, as the word वदस्य is understood here, and अद्स before the affix क्य is not a pada (I. 4. 15)? Ans. This indicates that the ङ change takes place, even when अद्स is not a pada. As अद्भुय ॥

Virt.—It should rather be stated that the rule applies to that अद्स which has no ओ, or स or इ ॥ So that the prohibition may apply to असोऽद्, अद् कुलम् ॥ The visarjaniya being considered as asiddha, this word is considered as ending in इ ॥

In order to apply the prohibition to ओ and इ also, some explain the sūtra thus:—अः सैर्यस्य सोयसासः. वक् सकारस्य अकारः क्रियते ॥ "The word असिः in the sūtra is a Bahuvrihi, and means that in which अ is substituted for स" ॥ The sūtra is thus confined to the form अद् derived by changing the स into अ by VII. 2. 102; and not to any other अद् ॥

When अद्स takes the final-substitute अद्भि by VI. 3. 92, how is this rule to be applied? Thus by III. 2. 59, the root अद्भ्य takes क्तिन् ॥ We compound it with अद्स, as अदाऽद्भ्यति ॥ अद्स + अद्भ्य + क्तिन् = अद् + अद्भि + अद्भ्य + क्तिन् VI. 3. 92 = अद्भ्यपद्य (VI. 4. 24). Now there are three views, (1) the इ of अद्, and इ of अद्भि are both changed to ङ by the present sūtra, (2) the first इ is not changed, but only इ, (3) none is changed. Thus we have (1) अद्भुयङ् (VII. 1. 70, VI. 1. 68, VIII. 2. 23 and 62), अद्भुयङ्घोः, अद्भुयङ्घः ॥ (2) अद्भुयङ् अद्भुयङ्घोः, अद्भुयङ्घः ॥ (3) Last'y अद्भुयङ्, अद्भुयङ्घोः, अद्भुयङ्घः ॥ The above verse summarises this:

"Some ordain that ङ should come separately for both adas and adbi, as there is double ङ (in अद्भुयङ्घोः); others would have ङ only for the last portion which stands in proximity to the final, (i. e. for इ), while a third class would have nowhere, because they explain असेः of the sūtra, by connecting it to VII. 2. 102." The first class interpret असेः by "that form of अद्स which has no इ"; and they do not apply the maxim अनन्यविशेषोऽन्यसंज्ञस्य कार्यं भवति "when a modification is ordained with regard to some thing which is not final, the operation takes place on that only which is in proximity to the final." The second class apply this maxim and make ङ change only for इ which stands in proximity to the final; while the last class interpret the word असेः in a different way altogether (अः सकारस्य सोऽयम् असिः) ॥

Why do we say ङङ् for the vowel after इ? Observe अद्भुय, अद्भुयोः, the final ङ as not changed to ङ ॥

एत ईद्वयवचने ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ एतः ईत्, बहुवचने ॥

वृत्तिः ॥ अक्षो इकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति इकारस्य च मकारः बहुवचने बहुनामर्थाना-
प्तौ ॥

81. For the ए coming after the इ of अदस्, there is substituted ई, and इ is changed to म, when plurality is to be expressed.

Thus अमी for अदे (or अने) अमीभिः for अदेभि, अमीभ्यः for अदेभ्यः, अमीषाम् for अदेषाम्, अमीषु for अदेषु ॥ इ is changed to त in अने &c.

The word बहुवचने in the sūtra does not mean the technical बहुवचन; for that would have made the sūtra have this sense "when the affixes of the plural number follow". In that case, we could not get the form अमी where no plural affix follows. Hence we have translated it, by saying when plurality is to be denoted.

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वाक्यस्य, टेः, प्लुतः, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतच्चयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापाश्रयितमाप्ते, वेदित-
व्यमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यत्र तद्वैतव्यम् ॥

82. Upto the close of this chapter (Pāda), is always to be supplied : "the last vowel of a sentence is pluta and has the acute".

This is an adhikāra sūtra. All the three words i. e. "the last vowel (टि) of a sentence", "pluta" and "acute"—are to be supplied in the subsequent aphorisms to complete the sense, upto the end of this Pāda. Whatever we shall treat hereafter will refer to the final vowel (टि) in a sentence, and it will get the pluta lengthening and acute accent. Thus VIII. 2. 83, says "In answer to a salutation, but not when it is addressed to a Śūdra". We must supply the present aphorism to complete the meaning :—"In answer to a salutation, the last vowel of a sentence becomes pluta and gets the acute accent, but not when it is addressed to a Śūdra". As अमिषादवे देवदत्तोऽहं । ओ मातुष्यानेषि देवदत्तो ३ ॥

One adhikāra sets aside another adhikāra, this is the general maxim. Will therefore the adhikāra of the present aphorism set aside the adhikāra of the word परस्व (VIII. 1. 16)? No, the adhikāra of परस्व has not ceased, though latent. Otherwise in अवन्तो &c. the इ would be required to be changed to ए by VIII. 3. 7. But it does not become so, because परस्व manifests itself there.

The employment of the word "vākya" would not debar the anuvṛitti of पर, for the final vowel of a sentence, will *a fortiori* be the final vowel of a word (pada), then what is the use of employing the word वाक्यस्य in this sūtra?

The word **वाक्य** is employed in the sūtra, so that a word which is not the last word of a sentence, will not get the pluta and acute. Had the sūtra been **वदत्य देः** &c. then *all* the words of a sentence would become pluta and acute in the final.

The word **दि** is employed to indicate that the final *vowel* becomes pluta and acute, though the word may end in a consonant. As **अग्निर्वादि**. Had **दि** not been used, the rule would have applied to words *ending* in vowel only, and not to words ending in consonants.

प्रत्यभिवादे ऽश्रुदे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रत्यभिवादे, अ-श्रुदे ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्यभिवादे नाम वदन्नाभिवाद्यमानां गुरुवाचिषं प्रयुङ्क्ते । तत्राश्रुद्वयस्य यद्वाक्यं वर्तते तस्य देः प्लुतवसानो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ शिवायपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ असूयकेऽपि केचिन् प्रतिषेधमिच्छन्ति ॥

वृत्तिः ॥ अभिवाद्वाक्ये वत संकीर्तितं नाम गोत्रं वा तद् वचः प्रत्यभिवाद वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रः प्लुतव्यते ॥ वा० ॥ भोरात्रन्व विद्यां वेति वक्तव्यम् ॥

83. In answer to a salutation, but not when it refers to a Śūdra, the last vowel of a sentence becomes pluta and gets the acute accent.

The word **अभिवादन** means "respectful salutation of a superior or elder by an inferior or junior for the sake of obtaining his blessing. It consists of three acts 1. rising from the seat, 2. touching of the feet, 3. the uttering of the formula of salutation". The word **प्रत्यभिवादन** means, the blessing given by the superior or elder in answer to such salutation. In giving utterance to such blessing, the last vowel of the final word gets udatta and acute, provided that, such blessing is not pronounced on a Śūdra.

Thus **अभिवादे देवदत्तोऽश्रु** is said by Devadatta to his Guru. The latter says **भो आयुष्मान् एषि देवदत्ता १ ॥** "O Devadatta! be thou long-lived".

Why do we say when not referring to a Śūdra? Observe **अभिवादे तुषकः कोऽश्रु** is said by a Śūdra. In reply to this the Guru replies **भो आयुष्मान् एषि तुषक !**

Vārt :—Prohibition must be stated with regard to women also. As **अभिवादे गर्गहं** is said by Gārgī. To this the Guru replies :—**भो आयुष्मती भवगार्गी !**

Vārt :—Some would have this prohibition where a detractor or an arrogant person is addressed. So long as one's arrogance or ridicule does not become manifest, there is prolation. But when one comes to know that he is my detractor, and is really ridiculing me by a show of respect; then the reply is not a blessing, but is, in fact, a curse. Thus **अभिवादे स्यात्वाहं भो**, is uttered by the detractor; and the Guru understanding the word *Schālin* to be the Proper Name of the person, replies **आयुष्मान् एषि स्यासि १ ॥** Then the

detractor says, Sthâlin is not my Proper Name, but an adjective, like daṇḍin, viz. he who has a स्थाल or cooking pot. The Guru, believing this to be true, again replies, आयुष्मान् एधि स्थालिन् but without prolation, because the word is not a Proper Noun. The other then says "O Sir, it is not my epithet, it is my Proper Name". The Guru now comes to learn that he is being laughed at, and so gets angry and says : असूयकस्त्वं जाल्म ! न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि ; भिद्यस्व वृषल स्थालिन् ! ॥ Here it is a curse, as well as a pun : i. e. "burst thou, O sinner ! like unto a cooking pot (sthâlin = sthali-vat).

Ishti :—This prolation takes place there only, where the Proper Noun Gotra &c. with which the salutation was made, is employed by the Guru at the end of the sentence ; and not where the position of the Proper Name &c. is different. Therefore not here, देवदत्त कुशल्यसि ; देवदत्त आयुष्मान् एधि, for here the word Devadatta is not used at the end of a sentence.

Vârt :—The prolation is optional, when भोः follows such Proper Name, or when the Person addressed is a Kshatriya or a Vaishya. As भो अभिवाद्यं देवदत्ताऽहं ॥ Reply (1) आयुष्मान् एधि देवदत्त भोः १ or (2) आयुष्मान् एधि देवदत्त भोः ॥ So also when a Kshatriya is addressed, as अभिवाद्यं इन्द्रवर्म्माहं भोः, Reply (1) आयुष्मान् एधि इन्द्रवर्म्मन् १ or (2) आयुष्मान् एधि इन्द्रवर्म्मन् ॥ Vaishya : अभिवाद्यं इन्द्र-ललितोऽहं भोः ॥ Guru : आयुष्मानेधि इन्द्रपान्ति १ or आयुष्मानेधि इन्द्रपान्ति ! ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ दूरान्, हूते, च ॥
हूतिः ॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य दे प्लुतो भवति स आदेशतः ॥
इष्टिः ॥ वाक्यस्यान्ते यच्च सम्बोधनपदं भवति, तच्च अयं प्लुत इष्यते ॥

84. The final vowel of a sentence becomes pluta and acute, when used in calling a person from a distance.

The word दूरान् is in the Fifth case by II. 3. 35; the word हूत means 'calling', 'addressing'. Thus आगच्छ भो माणवक देवदत्ता १ आगच्छ भो माणवक बहवत्ता १ ॥ The word 'distance' is a relative term, and is not fixed at what distance there should be prolation. The prolation however takes place, when a voice is to be raised, in order that the sound may reach the person. That distance upto which the voice can be heard without raising its pitch and without any special effort, need not be considered as "distance" for the purposes of this sūtra.

The word हूत here includes, 'addressing in general', and not only 'calling'. Thus there is prolation here also सक्तून् पिब देवदत्ता १, पत्न्यास्त देवदत्ता १ ॥ This pluta sentence becomes eka-śruti by I. 2. 33.

Why do we say "from a distance"? Observe आगच्छ भो माणवक देवदत्त !

Ishti :—This prolation takes place only then, when the noun in the vocative case stands at the end of the sentence. Therefore, there is no prolation here: देवदत्त आगच्छ ॥

देहेप्रयोगे हेहयोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ हे, हे, प्रयोगे, हे, हयोः ॥

वृत्तिः ॥ हेहंप्रयोगे दृग्वृत्तेन यद्वाक्यं वर्त्तते तच्च हेहयोरेव प्लुता भवति ॥

85. When the words **हे** and **हे** are employed, in addressing a person from a distance, there the **हे** and **हे** alone get the pluta and the accent.

As **हे १ देवदत्त. देवदत्त हे १ ॥ हे १ देवदत्त. देवदत्त हे १ ॥**

The repetition of the words **हे** and **हे** in the sūtra, is for the sake of indicating, that the prolation takes place even when **हे** and **हे** do not stand at the end of a sentence.

गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राच्याम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ गुरोः, अन्-श्रुतः, अ-नन्त्यस्य, अपि, एक, एकस्य, प्राच्याम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारवर्धितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशङ्गादनन्त्यस्यापि टेरकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुता भवति प्राच्यामाचार्याणां मतेन ॥

86. In the room of a prosodially long vowel, (with the exception of **ऋ**) though it may not stand at the end, there is substituted a pluta for one at a time, under the above circumstances (VIII. 2.83-84), in the opinion of Eastern Grammarians.

This sūtra indicates a special sthānin for the pluta vowel taught by VIII. 2. 83 to 84. With the exception of **ऋ** for every heavy vowel, though it may not be the final vowel of the vocative word, and for the final vowel also, but only one at a time, there is pluta substitution, in the opinion of Eastern Grammarians. Thus **दे १ देवदत्त** or **देवर् १ दत्त** or **देवदत्त १ ॥** Similarly with **य १ यदत्त. यदत्त १ न** or **यदत्त १ ॥**

Why do we say **गुरो** "of a prosodially long vowel"? So that the **अ** of **व** and **ह** in Devadatta and Yajñadatta may not be prolated, for this **अ** is short.

Why do we say **अनृत** "with the exception of **ऋ**"? Observe **कृष्णर्वि १ व. कृष्ण-विर्व १**, but never **कृ १ ण्वनिव ॥**

The word **एकैकस्य** shows that the prolation should not be simultaneous, but of one at a time; not **दे १ देवदत्त १ ॥**

The word **प्राच्याम्** "in the opinion of Eastern Grammarians" is used for the sake of creating option. So in one alternative, there is no prolation at all.

As **आयुष्माद् अपि देवदत्त ॥** Thus the present sūtra, makes VIII. 2. 83 and 84, optional sūtras. This also is an authority for the following dictum of Patanjali " **सर्व एव प्लुतः साहसमपिच्छता विधाया कर्त्तव्यः** " (Mahabhashya VIII. 2. 92. Commentary). Thus *all* rules relating to Prolation become optional. In short, the word **प्राच्याम्** should be read in all rules regarding prolation, and thus without doing violence (sāhasa) to grammatical authority, one may have optional pluta everywhere.

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ ओम्, अभ्यादाने ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यादानं प्रारम्भः तच्च य ओमशब्दः तस्य प्लुता भवति ॥

87. The vowel in ओम् is pluta in the beginning of a sacred text.

The word अभ्यादानं means the commencement of a sacred mantra or sacred text. Thus ओ३म् आग्निमीळे पुण्ड्रिणे यत्तस्य देवपृथ्विर्ज ॥ (Rig I. I. 1).

Why do we say "in the beginning"? Observe ओममन्त्रेन देवभरपुष्टीयपुपासीत Chhândogya Upanishad. I. I. 1). Here ओम् is not used to indicate the commencement of a Text or Mantra, but is itself the subject of comment.

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ ये, यज्ञ, कर्मणि ॥

वृत्तिः ॥ ये इत्येतस्य यत्तकर्मणि प्लुता भवति ॥

टिः ॥ ये यज्ञामह इत्यर्थवायप्लुत इत्येत ॥

88. The vowel of ये becomes pluta in a sacred text, when it is employed in a sacrificial work.

Thus ये३यज्ञामहे ॥ Why do we say when employed in sacrificial work? Observe ये यज्ञामहे इति पञ्चाक्षरम् "Ye yajamahe consists of five syllables". Here it is simple recitation.

Ishti:—The word ये is pluta before यज्ञामहे only. Therefore not so here: ये देवांसो विव्यकाश्वास्य (Rig. I. 139. 11).

प्रणवटेः ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ प्रणवः, टेः ॥

वृत्तिः ॥ यत्तकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति ॥

89. In a sacrificial work, ओ३म् is substituted for the final vowel, with the consonant, if any, that may follow it, of a sentence.

The word यत्तकर्मणि is understood here also. The word प्रणव means ओम् ॥ It is the name given to this syllable. This ओम् is substituted for the final letter (टि) of that word which stands either at the end of a Pāda of a sacred hymn or at the end of a hemistich of such Rik. Thus for अवां रेतोसि जिन्वति (Rig. VIII. 44. 16), we may have अवां रेतोसि जिन्वतो३म् ॥ So also for देवांस जिन्वति सुमयुः (Rig. III. 27. 1), we may have देवांस जिन्वति सुमयो३म् ॥

The word टि is repeated in this aphorism in spite of its anuvritti from III. 2. 82, to indicate that ओम् replaces the whole last syllable, with its vowel and consonant. Had टि not been repeated, then by the rule of अन्तोन्त्यस्य the final letter only of the टि portion of a sentence would have been replaced. Thus in सुमयुः, the visarjaniya alone would have been replaced.

When not employed in connection with sacrificial works, there is no such substitution. Thus in simple reading of the Vedas, we should always recite अवा रेतोसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ याज्या, अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ याज्या नाम वे याज्याकाण्डे पञ्चान्ते मन्वास्तेषामन्यां वृत्तिः स ह्रस्वे वसन्तीति ॥

90. The last vowel at the end of Mantras called Yājya, when employed in sacrificial works, is pluta and has the Acute.

Thus स्तोत्रैर्विधानादवे (Rig. VIII. 43. 11), जिह्वाग्रे चकृषे ह्य्यवाहाश्च (Rig. X. 8. 6).

Why do we say 'at the end'? There are some Yājya hymns, consisting of several sentences. The final vowel (इ) of every sentence would have become pluta, in such a hymn. To prevent it, the word "anta" is used, so that the final vowel of the hymn at the end of all, becomes pluta.

हृदिप्रेष्यधौषड्धौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ हृदि, प्रेष्य, धौषद्, धौषद् आवहानाम, आदेः ॥

वृत्तिः ॥ हृदिप्रेष्य धौषद् धौषद् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति वसन्तीति ॥

91. In a sacrificial work, the first syllable of हृदि, प्रेष्य, धौषद्, धौषद् and आवह is pluta.

Thus अग्रवेऽनुहृदि (Maitr. S. I. 4. 11), अग्रवे गोमयानि (or न्) प्रेष्य, धौषद्, धौषद्, आवहानाम, आदेः ॥

So also in पित्र्यायामनुहृदि on the analogy of हृदि, so also अस्तुत्यथा. The word धौषद् is illustrative of the six forms वषद्, धौषद्, वाषद्, धौषद्, वाषद्, वाषद् ॥

But there is no prolation in आवह इवान् वसन्तानां ; आवह जात वेतः ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ अग्नीत्, प्रेषणे, परस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ अग्नीत् प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् नञादेः प्लुतो भवति परस्य च ॥

92. In an order given to Āgnīdhra priest, the first syllable as well as the succeeding syllable is pluta.

In a Yajña, the principal priests (ṛtvij) are four Adhvaryu, Udgātā Hotā, Brahmā. Every one of these has three subordinate priests (ṛtvij) under them : as shown below.

NAMES OF PRINCIPAL

SUBORDINATE.

I.	½.	⅓.	¼.
Adhvaryu : (Yajur)	Pratiprasthātā	Nesthā (VI. 4. 11)	Unnetā.
Udgātā (Sāman)	Prastotā	Pratihartā	Subrahmanya.
Hotā (Rig) VI. 4. 11.	Maitrā varuṇa	Achehkhāvāk	Potā (VI. 4. 11)
Brahmā (Atharvan)	Brāhmanāchhabāśī	Āgnidhra	Gṛtvastuta.
			II. 2. 177.

The duty of Āgnidhra is to kindle the sacrificial fire. In a summons or call (प्रेषण) made by the Adhvaryu, who is the Director of ceremonies, to the Āgnidhra to perform the functions of Āgnidh, both syllable become pluta.

The word अग्नीन् प्रेषण is a compound = अग्नीन्ः प्रेषणम् "a call or summon relating to Agnidhduty."

Thus आ ३ आ ३ वय, ओ ३ ओ ३ वय ॥ The pluta takes place only in these examples; therefore, not here, as अग्नीन्ः विहर; बहि स्तृणीहि ॥ Some, therefore, read the aunvritti of the word विभाषा from the next sūtra, into this, and would have it an optional rule, of fixed jurisdiction (viyavasthita vibhāshā). Others say "all pluta rules are optional" (सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेयः) ॥ In उद्धर ३ उद्धर, अभिहर ३ अभिहर, there is Vedic diversity.

The words 'relating to sacrificial work' (यज्ञकर्मणि) are understood here also. Therefore not in आ आ वय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ विभाषा, पृष्ट-प्रतिवचने, हेः ॥ वृत्तिः ॥ पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति ॥

93. हि at the end of an answer to a question may optionally be pluta.

Thus Q. अकार्षीः कटं देवदत्त ? Ans. अकार्षं ही ३ or अकार्षं हि ॥ Q. अलावीः केशरं देवदत्त ? Ans. अलाविषं ही ३ or हि ॥

Why do we say "in answer to a question" ? Observe कटं करिष्यति हि ॥

Why do we say हेः "of हि" ? Observe करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ नि गृह्य, अनु योगे, च ॥

वृत्तिः ॥ स्वमतास्वप्यावयं निग्रहः ॥ अनुबोध्यस्तस्य मतस्याविष्करणम् ॥ तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य हेः प्लुतो भवति विभाषा ॥

94. The end syllable of that sentence is optionally pluta, when it asserts something which has been refuted, and is employed by the victor by way of censure.

The word निग्रहः means the refutation of another's opinion. निगृह्य is a gerund, and means 'having refuted'. अनुबोध्य is the expression of the same proposition which has been refuted. When a person has demonstrated the untenableness of another's assertion, and then employs the said assertion by way of taunt, reproach or reprimand, then the final syllable of such a sentence becomes pluta. The sūtra literally means "Having refuted (it) when asserting (the same by way of censure)."

Thus an opponent asserts that "The word is not eternal." (अनित्यः शब्दः). Proving by arguments the untenableness of this position, and after refuting it, the victor says by way of reprimand:—अनित्यः शब्द इत्याहर्था ३ or अनित्यः शब्द इत्यास्य ॥ 'This is then your assertion—that the word is not eternal'. Similarly अथ आ-नित्यत्वात् ३ or अथ आनित्यत्वात् ३ or अथ आनित्यत्वात् ३ or अथ आनित्यत्वात् ३ ॥

In some texts of Kāsikā, according to Padamanjari, only the last example is given.

आग्नेदितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ आग्नेदितम्, भर्त्सने ॥

वृत्तिः ॥ वाक्प्रादेशान्नित्येति भर्त्सने द्विर्यत्नयुक्तं तस्याग्नेदितं प्रवृत्ते ॥

वार्तिकम् ॥ भर्त्सने पर्यायेनेति वक्तव्यम् ॥

95. The end syllable of an *āmredita*-Vocative is *pluta*, when threat is expressed.

A Vocative is reiterated when threat is meant (VIII. 1. 8). Its final syllable becomes *pluta*. Thus चौरं चौरां वाणिष्यामि त्वा ॥ So also वृषन् वृषनां वन्धविष्यामि त्वा, इत्थ इत्थे &c.

Though the anuvṛitti of the sūtra VIII. 2. 82, is current here, yet the final of the sentence is not *pluta*, but of the *āmredita*.

Vṛt:—It should be rather stated that any one of the repeated words may be *pluta* by alternation. Thus चौरां चौरं or चौरं चौरां ॥ The word *āmredita* is employed in the sūtra as illustrative of the doubling, for threat is expressed by *both* words, so *pluta* may be of *both* words in turn; and not of the second word only, though that is called technically *āmredita*.

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अङ्ग, युक्तम्, तिङाकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गवत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्रवृत्ते ॥

96. The final syllable of a finite verb, used as a threat becomes *pluta*, when the word अङ्ग is joined with it, and it demands another sentence to complete the conclusion.

Thus अङ्ग कूर्वां इदानीं शास्वसि ज्ञात्वा ॥ अङ्ग प्याहर्तां इदानीं शास्वसि ज्ञात्वा ॥

Why do we say 'a verb'? Observe अङ्ग देवव्रतं निध्ना वदसि ॥

Why do we say "when this calls for a conclusion"? Observe अङ्ग पय Here it is a complete sentence and does not demand another to complete the sense.

The word भर्त्सने of the last sūtra is understood here also. Therefore not here, अङ्ग अपीष्य, ओष्यं ते वास्यामि ॥ Here अङ्ग has the force of solicitation (VIII. 1. 33).

विचार्यमाजानाम् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ विचार्य-माजानाम् ॥

वृत्तिः ॥ वचनेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विचारे विचार्यमाजानां वास्यानां देः प्लुतो भवति ॥

97. The end-syllable of those sentences is *pluta*, which denote acts of reflection (or balancing between two alternatives).

To determine a thing by weighing all arguments *pro* and *con* is called *vichāra* or judgment. Thus शेषव्यं दीक्षितस्य गृहा इ न शेषव्यं इव "should one perform sacrifice in the house of an initiated person". Similarly तिष्ठेयमाह, अनुगते

वृत्तिः ॥ Here also it is being reflected upon whether वृषे तिष्ठेत् or वृषे अमुप्रहेत् ॥ i. e. should the stake remain upright or should it be put flat by the yajamāna. किं वृषस्तिष्ठेत्, किं वा वृषं यजमानः चावहेत् ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ पूर्वम्, तु, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ भाषायां शिष्ये विचार्यमाणानां पूर्वमेकं द्रवते ॥

98. In the common speech, the end-vowel of the first alternative is only pluta.

This makes a *niyama* or restriction. The previous *sūtra*, is thus confined to Vedic literature, and not to the vernacular. तु here has the force of 'only'. Thus अहि रूँ इच्छुर्दु 'Is it a snake or a rope?' ओटो रूँ कपोतोनु 'Is it a clod of earth or a pigeon?'

The priority, of course, depends upon employment. The order of words depends upon one's choice.

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ प्रतिश्रवणे, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् ॥ श्रवणाभिप्रायं च तत्राविशेषास्त्वस्य मह्यम् ॥ प्रतिश्रवणं यथाकथं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति ॥

99. The end-syllable of the sentence which expresses assent or promise or listening to, is pluta.

The word प्रतिश्रवण means "agreement, assent or promise". It also means "listening to". All these senses are to be taken here, as there is nothing in the *sūtra* to restrict its scope. Thus it has three senses, 1. to promise something to a petitioner, 2. to acknowledge the truth of some proposition, 3. to listen to another's words. Thus गां मे देहि भोः, 1. हन्त ते देवभिः ॥ 2. नित्यः पश्यो भवितुमर्हति ॥ 3. देवहन्त भोः, किमाख्या ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, प्रश्न-अन्तः, अभि पूजितयोः ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च ॥

100. The end-vowel at the end of a question or of a praise is pluta, but unaccented.

That which is employed at the end of an interrogative sentence is called प्रश्नान्तः ॥ According to some, this rule does not ordain pluta, but only ordains the *anudatta*-ness of those syllables which become pluta by the previous rules VIII. 2. 84 &c. The meaning of the *sūtra* then is:—That pluta which comes at the end of an Interrogative sentence or a sentence denoting admiration, is *anudatta*.

Thus अगर्भः पूर्वाश्च मार्गाश्च अभिपूजितौ or अगर्भः पूर्वाश्च मार्गाश्च वृष्टाश्च (i. e. मगमः पूर्वाश्च मार्गाश्च अभिपूजिते or वयोः) ॥ The words अभिपूजिते, and वयो being finals in a

question, become anudātta as well as pluta. The other words अगमः &c become svarita and pluta by VIII. 2. 105. See VIII. 2. 107.

As regards अभिवृजिते we have शोभनः खल्वसि माजवक्त्रा ३ ॥ Here the final of माजवक्त्र becomes anudātta and pluta.

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥ .पदानि ॥ चित्, इति, च, उपमा-ग्रंथे प्रयुज्यमाने ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति वर्त्तते चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य देवदुर्वासः प्लुतो भवति

101. The end-vowel at the end of a sentence becomes anudātta and pluta, when the particle चित् is employed, denoting comparison.

The word अनुदात्तः is understood here. This sūtra ordains pluta as well and not merely accent.

Thus अग्निं चित् भाषा ३ 'may he shine as fire'. So also राज्ञि चित् भाषा ३ 'may he shine as a King'.

Why do we say 'when the sense is that of comparison'? Observe क्व चिद् आह ॥ Here चिद् has the force of 'littleness or difficulty'.

Why do we say प्रयुज्यमाने 'when expressly employed'? Observe अग्निं माजवक्त्रो भाषा ३ 'Let the boy shine like fire'. Here चित् is understood, hence the rule does not apply.

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ उपरि-स्विद्-आसीद्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति वर्त्तते ॥ उपरिस्विदासीदित्येतस्य देवदुर्वासः प्लुतो भवति ॥

102. In उपरि स्विद् आसीद् the end vowel is anudātta and pluta.

The word anudātta is understood here also. The end-vowel would have been pluta here by VIII. 2. 97: the present sūtra really ordains accentlessness of this pluta.

Thus अथः त्विदासीद्, उपरि त्विदासीद् (Rig X. 129. 5). In the first portion आसीद् is pluta and udātta by VIII. 2. 97, in the second it is anudātta by the present sūtra.

स्वरितमाधेदितेभ्यः सम्यग्मतिर्कोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ स्वरितम्, आधेदिते, भस्मया, सम्मति, कोप, कुत्सनेषु ॥

वृत्तिः ॥ स्वरितः प्लुतो भवति आधेदिते परतः भस्मयात् सम्मती कोपे कुत्सने च गम्यमान ॥

वा० ॥ भस्मयादिषु वा वचनं कर्तव्यम् ॥

103. Of the two Vocatives of the same form standing at the beginning of a sentence, the end-vowel of the first becomes pluta and svarita, when envy, praise, anger, or blame is expressed.

The vocative is doubled by VIII. 1. 8. This sūtra ordains pluta there. Thus Envy:—माजवक्त्रा माजवक्त्र, अग्निकपका अग्निकपक, रिक्तं न अग्निकप्यम् ॥ Praise:—

माजवकां३ माजवक, अमिकपकां३ अमिकपक शोभनः खल्वसि ॥ Anger:—माजवकां३ माजवक, अमिनीतकां३ अमिनीतक इदानीं शास्यसि आत्म ॥ Blame:—शान्तीकां३ शान्तीक, यादीकां३ यादीक रिक्ता ते शक्तिः ॥

Vart:—The word “optionally” should be read into this sūtra. Thus there is no pluta and svarita in one alternative As माजवक माजवक &c.

श्रियादीः प्रैषेषु तिङ्गाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ श्रिया, आशी, प्रैषेषु, तिङ्-
आकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ स्वरित इति वर्तते । श्रिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु
अभ्ययानेषु तिङ्ङान्ताकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति ॥

104. When an error against polite usage is censured, or when a benediction or a bidding is intended, the end syllable of a finite verb becomes pluta and svarita, if this requires another sentence to complete the sense.

The word ‘svarita’ is understood here. The word श्रिया means ‘the error in usage’ or ‘want of good breeding’. (VIII.1.60, आशीः means ‘benediction’. प्रैषः means ‘order’ or ‘commanding by words’.

Thus (1) स्वयं रथेन वीतिं३, उपाध्यायं पशानि गमयति ॥ स्वयं मोचनं भुङ्क्ते३, उपाध्यायं
सकृन् पाययति ॥ In both these, the first sentence requires the second as its complement, and hence there is साकाङ्क्षा ॥

Benediction:—सुतां च लप्सीष्टा३ धनं च मानः ॥ छन्दोध्येषीष्टा३ व्याकरणं च, भद्र ॥ •

Order:—कटं कुर्व३ ग्रामं च गच्छ ॥ यवान् लुनीहि३, सकृन् पिब ॥

Why do we say “when it requires another sentence as its complement”? Observe शीर्यं ते आयुस्तु ॥ अग्नीन् विहर ॥ There cannot be any counter-example of श्रिया, for there two sentences are absolutely necessary to express the sense of censure.

अनन्त्यस्यापि प्रभाष्यानयोः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ अनन्त्यस्य, अपि, प्रभ, आख्या-
त्योः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्त्यस्यापि अन्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रभे आख्याने च ॥

105. In a question or narration, the end-vowel of a word, though not final in a sentence, becomes svarita and pluta, as well as of the word which is final in a sentence.

The word ‘padasya’ is understood here: and so also the word svarita’. The end-vowel of a word which is not the last word in a sentence, as well as of the last word, becomes svarita and pluta, when a question is asked, or a fact is narrated. In fact, *all* the words of a sentence become svarita and pluta hereby.

Thus in questioning we have:—आनया३ः पूर्वा३श्च आना३श्च अग्निं हुता३श्च or पदा३श्च ॥ Thus all words have become svarita and pluta. The final word

would, in one alternative, become anudatta also, by VIII. 2. 100, as shown under that sūtra. The force of the word **अपि** in the sūtra, is to make the final word also svarita, and thus this sūtra makes VIII. 2. 100 an *option* sūtra with regard to question.

In *ākhyāna* or narration, there is no other rule, which is debarred by this. Therefore there, *all* words become svarita and *pluta necessarily*, by the force of this sūtra. Thus **अगमाश्च पूर्वोश्च अमाश्च भोः** ॥

Another view of this sūtra is that the word **अपि** applies only *ākhyāna*, so that in *ākhyāna* *all* words become svarita. But in *prāśna*, the final word will not become svarita, but anudatta *necessarily* by VIII. 2. 100. According to this view, this sūtra does not ordain *option*. This view is not adopted by Kāśikā, or Padamanjari or Siddhanta Kaumudī.

प्लुतावैच इदुतो ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ प्लुतो. ऐचः, इदुतो ॥
वृत्तिः ॥ इणञ्जादिषु प्लुतो विहितः सच ऐचः प्लुतप्रसङ्गं तदवयवभूतावि दुतो प्लुतो ॥

106. In forming the *pluta* of the diphthongs **ऐ** and **औ**, their last element **इ** and **उ** get the *pluta*.

The *pluta* ordained by VIII. 2. 84 &c. when applied to **ऐ** or **औ**, causes the prolation of the last element of these diphthongs namely of **इ** or **उ** ॥ The word **प्लुतो** in the sūtra is Nominative dual of **प्लुत**, and the aphorism literally means "**इ** and **उ** are *pluta* of the diphthongs **ऐ** and **औ**" ॥

Thus **ऐश्चिकावन, औश्चगव ॥**

The letters **ऐ** and **औ** are compound letters or diphthongs consisting of **अ**+**इ** and **अ**+**उ** ॥ In making the *pluta* of these, the question arises, should both **अ** and **इ** (or **उ**) be prolated, or only the last element, or the first only. The present sūtra answers that doubt. If in the analysis of these letters, **अ** be taken as having one *mātrā* (or *morā*), and **इ** and **उ** one *mātrā*, then the *pluta* **इ** and **उ** will have two *mātrās*, so that the whole *pluta* **ऐ** and **औ** will have *three* *mātrās*. In fact, the word **प्लुत** is used here as a Past Participle of **प्लु** having the force of a verb; and **इदुतो प्लुतो** means **इदुतो** *प्रवृत्ते* i. e. **इ** and **उ** are lengthened. And **इ** and **उ** are lengthened to that extent, so as to make **ऐ** and **औ** *three* *mātrās*. Thus when **अ**+**इ** and **अ**+**उ** each has one *mātrā* then the *pluta* of **इ** and **उ** will have *two* *mātrās* as we have said before. But when **अ**+**इ** (**ऐ**) and **अ**+**उ** (**औ**) are considered to have *अ* *half* *mātrā*, and **इ** and **उ** one *mātrā* and a half, then **इ** and **उ** are made *pluta*, so as to have *two* and a half ($2\frac{1}{2}$) *mātrās* each, thus the whole of **ऐ** and **औ**, has still *three* *mātrās*. In fact, the definition of *pluta* is, that it is a vowel which has *three* *mātrās*: so that we should so prolate the vowel as to make it have *three* *mātrās*.

But according to Patanjali, this *pluta* of **ऐ** and **औ** has *four* *mātrās*. Thus **अ**+**इ** and **अ**+**उ** each has *one* *mātrā*. The *pluta* of **इ** and **उ** will have

three mâtṛās. Thus अ + इ and अ + उ, or the whole has four mâtṛās. According to this view a vowel may have four mâtṛās also.

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यानुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ एचो, अ-प्रगृह्यस्य, अदूराद्धूते, पूर्वस्य अर्धस्य, आत्, उत्तरस्य ईत्, उतौ ॥

वृत्तिः ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषयत्वाद्धेत्वाकार आदेशो भवति स च प्लुतः उत्तरस्यकारोका-
आदेशो भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ विषयपरिणमं कर्तव्यं ॥ वा० ॥ प्रमाणाभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेभ्यिति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ आगन्तिते छन्दसि प्लुतविकारोयं वक्तव्यः ॥

107. In the diphthongs, which are not Pragṛhya (I. 1. 11 &c) and which become pluta under the circumstances mentioned in VIII. 2. 83 &c., but not when that circumstance is a call from a distance (VIII. 2. 84); for the first half, there is substituted the prolated आ, and for the second portion इ or उ ॥

The diphthongs or एच् are ए, ऐ, ओ and औ ॥ Their elements are अ + इ, and अ + उ ॥ When these diphthongs are to be prolated, at the end of a word, the diphthong is resolved into its elements, the first portion अ is prolated, and इ or उ added, as the case may be. This इ and उ, in fact, are the substitutes of the second portion, which may be इ or उ, or ए or औ ॥

This rule is not of universal application, but applies to Rules VIII. 100, VIII. 2. 97, VIII. 2. 83, and VIII. 2. 90 only, according to the Vārti:—The scope of this sūtra should be determined by enumerating the rules to which it applies.

Vārti:—It should be stated that it applies to sūtras VIII. 2. 100, 97, and 90.

Thus VIII. 2. 100: As अगमाः पूर्वाङ्गं मामाङ्गं अमिमलाङ्गं ॥ or पदाङ्गं ॥ करोषि माजवकाङ्गं अमिमलाङ्गं ॥ or पदाङ्गं ॥ So also VIII. 2. 97: होतव्यं वीक्षितव्यं ॥ So also VIII. 2. 83, as:—आयुष्मान् राधि अमिमलाङ्गं ॥ or पदाङ्गं ॥ So also VIII. 2. 90:—as.

उक्तामात्रं वक्षामात्रं सोमपृष्टाय वेधसे ।

सोमे विधेमात्रम् ॥ (Tait. S. I. 3. 14. 7).

This pluta आ is udātta, anudātta or svarita, according to the particular rule which has been applied, i. e. at the end of a question it is anudātta svarita, and every where else, udātta. The इ and उ are of course, always udātta: because the anuvṛitti of udātta is current here.

Why do we restrict this sūtra to the above-mentioned four rules? To serve विष्णुभूते विष्णुभूते चतुर्विधं वा आगच्छ ओ माजवक विष्णुभूते ॥

In fact, the present sūtra being confined to the above-mentioned four cases, the words अदूराद्धूते in the sūtra, are redundant: and should not have

been used. Moreover the word पदान् should have been used in the sūtra, for it applies to diphthongs at the end of a pada. Therefore, not here, अङ्गं कर्त्तुं नौरिति ॥ Here नौ before the sarvanāmasthāna affix अङ्ग is not a Pada (I. 4. 17)

Why do we say 'when it is not a Pragṛhya'? Observe शोभने ह स्यः लङ् ॥

Vārt :—This peculiar modification of pluta vowel takes place in the Vocative case in the Vedas. As अग्रा३३ पञ्जीना३ः सङ्गृहेवेन स्वष्टा सोमं पिब ॥ He by no other rule, the Vocative would have become prolated

तयोर्युष्मच्चि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ तयोः य, वी, अचि, संहितायाम् वृत्तिः ॥ तयोः रिदुर्गोर्कारयकारांशौ भवतो ऽचि संहितायां विषये ॥

Kārikā. किं तु यथा भवतीह न सिद्धं व्याविदुर्नार्यदयं विदधाति ।
तो च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इकं तु यथा भवति प्लुतपूर्वस्त्वयं यणं विदधात्यपवादम् ।
तन तयोश्च न शाकलदीर्घी यणस्वरबाधनमेव तु हेतु ॥

108. For these vowels इ and उ are substituted and वृ when a vowel follows them in a saṁhita (in an unbroken flow of speech).

The word संहितावाच्य is an adhikāra and exerts its influence upto the end of the Book. Whatever we shall teach hereafter, upto the end of the Book, will apply to words which are in Saṁhitā.

Thus अग्रा३वाचा. पदा३वाचा. अग्रा३विन्दम. पदा३बुद्धकम् ॥

Why do we say "when a vowel follows"? Observe अग्रा३३, पदा३३ ॥

Why do we say संहितावाच्य 'in an uninterrupted flow of speech'? (Observe अग्रा३ इ इन्द्रम्, पदा३ उ उक्कम् in Pada Pāṭha.)

This sūtra is made, because इ and उ being Pluta-modifications considered as asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of इका यणाय (VI. 1. 77). But supposing that some how or other, these इ and उ be considered Siddha still the present rule is necessary to prevent their lengthening before a homogeneous vowel (VI. 1. 101), or their retaining their form unchanged by VI. 1. 127. If it be said, that these rules VI. 1. 101, and VI. 1. 127, would apply, because of the Vārtika इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घं बाधनार्थं यथादेशो न (Vārtika to VI. 1. 77); still the present sūtra ought to be made, in order to prevent वृ accent (VIII. 2. 4).

Kārikā :—Q. Could not this have been accomplished by the यथादेशो VI. 1. 77, that the Achārya has taught this separate इ and उ substitution?

Ans.—If you say that pluta is siddha in the vowel sandhi rule because of the jhāpaka in sūtra VI. 1. 125, then still this rule is necessary in order to prevent the lengthening of VI. 1. 101, and the Śākala rule VI. 1.

Q.—But those two rules VI. 1. 101, and VI. 1. 127, have already been debarred by the Vārtika which ordains that यणश्च takes place of such a vowel following a pluta (See vārtika to VI. 1. 77), what is then the necessity of the present sūtra?

Ans.—The necessity of the present sūtra is to prevent the यण-accent of VIII. 2. 4.

According to one view, the vārtika under VI. 1. 77, refers to those vowels which are not pluta-elements, like the present इ and उ, but which are *independent* vowels following after a pluta vowel. As ओइ इ इन्द्र = ओइ विन्द्र ॥ Here इ is a Nipāta.

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यास्य तृतीयः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER THIRD.

मनुष्यसो रु सम्बुद्धौ छन्त्सि ॥ १ ॥ पदानि ॥ मनु, वसोः, रु, सम्बुद्धौ, छन्त्सि
वृत्ति ॥ मत्स्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पशस्य सारस्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परम् छन्त्सि विषये ॥
वार्त्तिकम् ॥ वन उपसख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ भवद्भगवत्पयसोमोषावस्य ॥

1. For the final of the affixes मनु and वसू, the is substituted रु, in the Vocative singular, in the Chhandas.

The word संहितायां is understood here. A word ending in the aff मनु or वसू, changes its final न् or स into रु, in the Chhandas, in the Vocative singular. Thus मनु इन्द्रं मरुत इन्द्रं पारिह सोमस Rig. III. 51. 7 हरिवो मरिन स्वा Here मरुतः is Vocative Sg. of मरुतन् and हरिवः of हरिवन्, meaning "he who possessed of Maruts or Hari horses". The न् of मनु is changed to व by VII. 2. 10; 15. The base मरुन् before this termination is Bha. by I. 4. 19. If affix लु (nom. sg.) is elided by VI. 1. 68, the न् is elided by VIII. 2. 23, and the न् (of नुन् VII. 1. 70) is changed to रु by this sūtra. So also इन्द्रायाहि तृनुवा उपसख्यानं हरिवः (Rig. I. 3. 6).

With वसूः—मीढृस्मोकाश्च तनवाव वृळ (Rig. II. 33. 14), इन्द्रसाहः ॥ See V. 1. 12, for the formation of मीढृन्, साह्वान् with कुम् ॥

Why do we say 'of मनु and वसू'? Observe ऋग्यन् स्तोत्रायामः ॥ Why do we say in the Vocative Singular? Observe व एवं विद्वानग्रिमाधत्ते ॥ Why do we say in the Chhandas? Observe रु गोमन्, रु पविषन् ॥

Vart.—The affix वन् should also be enumerated. The affixes कुनि and वनिष are both meant here. Its final is also changed to रु in the Vocative Sg. As वस्त्वाकम् वसुना वानरित्स्वः ॥ The word वानरित्स्वः is formed by adding कुनि to the root व (वृष्) preceded by वानः ॥ See III. 2. 75. The तुक् is added by VI. 1. 71.

Vārt:—The finals of भवन्, भगवन् and अघवन् are changed to ह, optionally in the secular as well as the sacred literature, and the syllable अन् of these words is changed to ओ ॥ This is a general rule, applying both in the Vedas and the Bhāṣhā. Thus भवन्—हे भोः or हे भवन् ॥ भगवन्—हे भगोः or हे भगवन् ॥ अघवन्—हे अघोः or हे अघवन् ॥ Or these words भोः भगोः and अघोः are so regularly formed by the Āchārya himself in VIII. 3. 17. These are found in other numbers than the Vocative Singular, as भो देवदत्तयज्ञज्ञो, भो देवदत्तयज्ञज्ञन् ण्युमित्राः ॥ It is found in connection with Feminine nouns also, as भो ब्राह्मणि ॥

The adhikāra of the word संहितायां does not exert any apparent influence in this sūtra. It however has influence in those subsequent sūtras, where the change in one word is occasioned by another word on account of anhiṭa or juxta-position, as in VIII. 3. 7.

See VIII. 2. 3 (Vārtika 2) by which the lopa is considered siddha in ह्रस्व, otherwise there would have been no उ change in ह्रस्वो मे &c.

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥ पदानि ॥ अत्र, अनुनासिकः, पूर्वस्य तु वा ॥ वृत्तिः ॥ अधिकारायम् । इत उच्चरं यस्य स्थाने ह्रस्वीयन्त ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येव अधिकृतं वेदितव्यम् ॥

2. In the following sūtras upto VIII. 3. 12, this is always to be supplied :—"But here a nasal vowel may optionally be substituted for the preceding vowel after which ह has been ordained".

This is an adhikāra sūtra. For the letter which stands before that letter for which ह has been substituted, there is substituted a nasal vowel, in this division of Grammar, where ह is the subject of discussion.

Thus sūtra VIII. 3. 5 says "In the place of the final of सम्, there is ह when सुट् augment follows". The vowel अ of सम् becomes nasal ; as संस्कृता, संस्कृतम्, संस्कृत्यम् ॥

Why have we used the word अत्र in the sūtra ? It means "here i. e. in this division where ह is the subject of discussion". Obj. This object would have been gained, without using the word अत्र ; since it is an adhikāra sūtra and would apply to ह ॥ Ans. No. Here ह is taught in connection with nasal, therefore, the rule would not apply to any other context. For had अत्र not been used, we could not have known the extent of the jurisdiction (adhikāra) of this nasal ; and we might have applied the rule of nasality to those beyond the jurisdiction of ह, such as VIII. 3. 13. The employment of अत्र prevents this doubt and shows that ह and nasality are co-extensive.

आतोवि नित्यम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ आतः, आदि, नित्यम् ॥ वृत्तिः ॥ अदि परतो यो पूर्वस्वाकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकारो भवति ॥

3. A nasal vowel is *always* substituted for अ before ऋ, when it is followed by a letter of अह् pratyāhāra (i. e. when it is followed by a vowel or इ, य, व, or र).

Thus VIII. 3. 9 teaches ऋ substitution of अ, the long आ preceding it would have been optionally nasal by the last sūtra. The present sūtra make it necessarily so. Thus महीं अस्ति (Rig. III. 46. 2) महीं इन्द्रो य भोजमा (Rig. VII. 6. 1). देवाँ अष्टाक्षिप्यन् ॥

Some (i. e. the Taittiriyas) read it as anusvāra. This is a Vedic diversity.

Why do we say "for a long आ"? Observe ये वा वनस्पतीरन् ॥ Why do we say "when a vowel or इ, य, व, or र follows"? Observe भवाँभरानि, भवाँभ्रानि

The word नित्य 'always' is employed for the sake of distinctness only. The very fact of making a separate sūtra, would give it a compulsory force even without the word nitya.

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनुनासिकात्, परः, अनुस्वारः वृत्तिः ॥ अनुनासिकादन्तो यो वर्णः सः पूर्व यस्यानुनासिका न विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति

4. After what precedes ऋ, if we omit to substitute the nasal, then anusvāra shall be the augment.

The substitution of nasal is *optional* by VIII. 3. 2. When nasal is not substituted, we add an anusvāra to such vowel. The word अन्य should be read into the sūtra to complete the sense, i. e. अनुनासिकान् अन्यो यो वर्णः "a letter *other* than a nasal", i. e. a letter for which nasal has not been ordained, and which stands before ऋ ॥

Thus VIII. 3. 5, teaches ऋ substitution of the अ of सम् an anusvāra would be added. As संस्कर्त्ता, संस्कर्त्तव्यम् ॥ Similarly VIII. 3. 6, teaches substitution of the अ of पुम् ॥ An anusvāra will be added here also, as, पुंस्क्रमा. Similarly VIII. 3. 7, teaches ऋ substitution of final अ ॥ Here also an anusvāra will be added, as भवाँभरानि ॥

Some say "the word पर in the sūtra means अन्य, and so we need not supply the word अन्य from outside". They say अनुनासिकान् परः - अनुनासिकादन्त i. e. the anusvāra takes place in that alternative when there is no nasal. The anusvāra is an *augment* and not a *substitute*. It is an augment to the vowel which precedes ऋ ॥

समः सृष्टिः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ समः, सृष्टिः ॥

वृत्तिः ॥ स्रुत इत्येतस्य कर्मवर्गि सृष्टि परतः संहितायां विद्यते ॥
वाचिकम् ॥ संप्रकार्तां सो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ समो वा संप्रपन्नो ॥

5. ह is substituted for the ष् of सम् (and thereby ष् or अं is substituted for अ) when the augment स follows, in a samhitâ.

The augment सुद is added by VI. 1. 137 &c. Thus संस्कृता or संस्कृता, संस्कृतम् or संस्कृतम्, संस्कृत्यम् or संस्कृत्यम् ॥ The word is thus evolved: सम् + कृता = सर् + स + कृता (VIII. 3. 5). Here rule VIII. 3. 15 appears and requires to be changed to visarjannya. This visarga may optionally be retained unchanged by VIII. 3. 36. This, however, is not done in the present instance: but the visarga is *always* and *necessarily* changed to स by VIII. 3. 34. In fact, the option of VIII. 3. 36 is a determinate option (vyavasthita vibhâshâ) and does not apply to the present case.

Or even this sūtra may be so read as to teach the स substitution as well. Thus, the sūtra is सम्: सुदि with two स, and the sūtra will mean, "ह is substituted for the ष् of सम् before सुद, and this ह is always changed to स" ॥

Why do we say "for the ष् of सम्"? Observe उपस्कृता ॥ Why do we say "before सुद"? Observe सकृति ॥

Vārt.—For the finals of सम्, पुम् and कान् there is always substituted स ॥ There would arise anomalies, if ह be substituted. Thus संस्कृता, पुसंस्कृता, कान्स्कृता ॥ In fact, according to this vārtika, ह is never substituted for सम् (VIII. 3. 5), पुम् (VIII. 3. 6) and कान् (VIII. 3. 12).

Vārt.—सतो वा लेपमेके ॥ Some would have the elision of the स after सम् ॥ This *Vārtika* is not given in the Kāśikā, but the Padamanjari gives it, and so also the Mahābhāṣya.

According to Bhattoji Dikshita there will be 108 forms of this word संस्कृता ॥ Thus संस्कृता and संस्कृता with the elision of स ॥ Then with two स, as संस्कृता, संस्कृता ॥ Then we apply VIII. 4. 47 to this latter, and have three स, as संस्कृता or संस्कृता ॥ The anusvāra is considered to be a vowel (अक्षर) for this purpose. From the three nasal forms संस्कृता, संस्कृता and संस्कृता, we get three more by doubling the क् by the vārtika शतः खयः ॥ The three forms having anusvāra, will also double their anusvāra in addition to क् doubling. Thus we have 12 forms in anusvāra: and six in nasal, altogether 18 forms. Then the त् will be doubled and trebled: and thus with one त्, two त् and three त्, we have $3 \times 18 = 54$ forms. This will be doubled $2 \times 54 = 108$, when अम् is nasalised.

पुमः खयम्परे ॥ ६ ॥ पदामि ॥ पुमः, खयि, अम्-परे ॥
वृत्तिः ॥ पुनिव्येतस्य हर्षवति अम्परे खयि परतः ॥

6. ह is substituted for the ष् of पुम् (whereby the

उ is changed to उँ or उं) before a surd mute (खय्) which is followed by a vowel, semivowel or a nasal (अम् pratyâhâra).

Thus पुँस्क्रामा or पुँस्क्रामा; पुँस्त्वुचः or पुँस्त्वुचः; पुँस्फलं or पुँस्फलम्; पुँश्चनी or पुँश्चनी ॥ The visarga in पुँस्क्रामा required to be changed optionally to ~ jithv. mûliya by VIII. 3. 37, but it is not so done. It is changed *always* to स here by VIII. 3. 34, also. The स् of पुँस् is dropped by VIII. 2. 23, and the preceding sound is च, which comes to light in forms like पुमान् &c. For the sake of distinctness, Pāṇini has elected to exhibit the shorter form पुच् when in the beginning of a composition: because this shorter form पुच् is the real stem of composition. खय् pratyâhâra includes the ten hard consonants, and अम् pratyâhâra includes all vowels, semivowels and nasals. पुँस्क्रामा is formed by the affix ज - पुमांसं काययते ॥

In that alternative when we read the preceding sūtra as सवःसुर्गि, the the anuvṛtti of this स् will be current in the present sūtra also, and so there will be no scope for the operation of VIII. 3. 37. And though the anuvṛtti of ह is also current, yet it will not apply here, because of its non appropriateness in that alternative.

Why do we say 'before a surd mute'? Observe पुँगमः, पुँगवः V. 4. 92. Why do we say 'followed by a vowel or semivowel or nasal'? Observe पुँश्चनी पुँश्चुः ॥ Why do we use the word चरे in the sūtra? Had we not used it, the sūtra might have been open to this construction also. The च् of पुच् is changed before a खय् letter which has an अम् letter, whether preceding it or following it. So that the rule would have applied to पुमाखयः, पुमाचरः ॥

नदछल्यप्रशान् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ नः, छवि, अप्रशान् ॥
वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य पश्य प्रशान्प्रतिनम्य रुमवश्यम्परं छवि परतः ॥

7. ह is substituted for the final न् of a word, with the exception of the न् of प्रशान्, before a छव् letter (छ, ठ थ, ख, ट, त), which is followed by an अम् letter (vowel, semivowel and nasal).

The word अम्वरे is to be read into this sūtra. The word अप्रशान् in the sūtra is in the Nominative case, but it has the force of Genitive.

Thus अवाँछारवति or अवाँछावति; अवाँचिनाति or अवाँचिनाति; अवाँचीकते or अवाँचीकते, from the root चीक 'to go', अवाँस्तरति or अवाँस्तरति ॥

Why do we say 'before a छव् letter'? Observe अवान् करोति ॥ Why do we say 'with the exception of the न् of प्रशान्'? Observe प्रशान् छारवति, प्रशान् चिनीति ॥ Why do we say 'when अम् follows छव्'? See अवान् स्तरक ॥ स्तरकः sword, he who is dexterous in it, is called स्तरकः (कन् V. 2. 64).

उभयथर्तु ॥ ८ ॥ पदानि ॥ उभयथा, ऋभु ॥

[तिः ॥ नकारान्तस्य परस्य छविपरतः अम्पर उभयथा ऋभु भवति ॥

8. In both ways, in the Rig verses.

This ordains an option to the last sūtra, by which the ऋ substitution as compulsory. A word ending in न् followed by a letter of छव् class, which self is followed by अम्, changes its final न् to र् optionally in the Rig Veda. sometimes there is र् and sometimes न् ॥ Thus तस्मिन् स्वा र्थात् or तस्मिन् स्वा गतिः; पशून्तोभके ॥

Why do we say "in the Rig verses". No option is allowed here ताँस्त्वाद सुखादितान् ॥

दीर्घाद्वि समानपादे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ दीर्घान्, अटि, समानपादे ॥

[तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुभवत्यटि परन्तान् चान्नितिनिमित्तिना समानपादे भवतः ॥

9 ऋ is optionally substituted for that final न् of a word which is preceded by a long vowel, and is followed by न् अट् letter (vowels and semi-vowels with the exception of ऋ), when these (न् and अट्) come in contact with each other in the same stanza of the Rig Veda.

The नः of VIII. 3. 7 is understood here : and so also ऋभु ॥ The word समानपाद means एकपाद, i. e. when both words are in one and the same Pāda of the verse. Thus पतिषी रति (Rig. IX. 107. 19) स देवाँ एहवर्तान् (Rig. I. 1. 2) देवाँ छासीव्यन्; महीं इन्द्रो व भोजता ॥

Why do we say 'preceded by a long vowel'? Observe अहमहिम् ॥ Why do we say "when followed by a vowel or य, व or र"? Observe इभ्यान् चयान् ॥ Why do we say 'when both words are in the same Pāda of a verse'? Observe यातुधानान् उपस्पृशः ॥

The word उभयथा of the preceding sūtra is understood here also : so that it is an optional rule : and न् remains unchanged also, as आदित्यान् हवामहे दित्यान् याचिषामहे ॥ See VIII. 3. 3.

नृन्पे ॥ १० ॥ पदानि ॥ नृन्, पे ॥

[तिः ॥ नृनिव्येतस्य नकारस्य रुभवति पशब्दे परतः ॥

10. ऋ is optionally substituted for the न् of नृन् before प् ॥

The अ in प is for the sake of pronunciation only. Thus नृः पाहि or नृः हि; नृः प्रीणीहि or नृः प्रीणीहि ॥

Why do we say 'before प्'? Observe नृन् मोक्षयति ॥ Some read the uvvritti of उभयथा into this sūtra, so that it is an optional one. Thus we have नृन् पाहि also. The nominative case in नृन् has the force of Genitive.

स्वतवान्पायी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ स्वतवान्, पायी ॥

वृत्तिः ॥ स्वतवानिस्वित्स्य नकारस्य रुर्भवति पायुषाश्च परतः ॥

11. The न् of स्वतवान् is changed to रु before पायु ॥

As स्वा ष . पायुषं (Rig. IV. 2. 6). The word is स्वतवस्, the नुस् is added by VII. 1. 83. The word is derived from तु वृजी with the affix अयुन् स्वन्तो यस्वऽसौ स्वतवान् ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ कान्, आम्नेडिते ॥

वृत्तिः ॥ कानिस्वित्स्य नकारस्य रुर्भवति आम्नेडिते परतः ॥

12. रु is substituted for the न् of कान् when it is followed by another कान् which is an āmreḍita.

The sūtra might have been कान् कानि, but the use of the longer form आम्नेडिते shows, that where there is 'doubling', and the word gets the designation of āmreḍita, then the rule applies. Thus कौत्स्कान् आमन्वयते, कौत्स्कान् भोजयति; or कौत्स्कान् &c. When the second कान् is not an āmreḍita, we have कान् कान् पदयति? Here one is asking question, and the other is used in the sense of contempt. This word is read in the list of कम्कानि (VIII. 3. 48), and hence sūtra VIII. 3. 37, does not apply. Or the स of समः समुटि (VIII. 3. 5) is understood here, and that स is enjoined here and not रु ॥ It should not be objected that in the preceding sūtras also स should be enjoined and not रु, because in those sūtras रु is appropriate but not so here.

Why do we say 'when an āmreḍita कान् follows'? Observe कान् कान् पदयति where one is interrogatory and the other denotes contempt (II. 1. 64):

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ ढः, ढे, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ ढकारस्य ढकार लोपो भवति ॥

13. There is elision of ढ when ढू follows.

Though this sūtra is read in the division of Grammar which is governed by पञ्चभिकार, yet this elision takes place only then when the ढ is not at the end of a pada. Thus मीढ from मिह् + म ॥ The ह is changed to ढ by VIII. 2. 31, and the म is first changed to ष by VIII. 2. 40, and then to ढ by VIII. 4. 41. Thus मिह् + ढ ॥ The first ढ is elided by this sūtra. Similarly मीढ् ष मूढम् ॥ The change of ष into ढ by VIII. 4. 41, should be considered as valid and siddha for the purposes of this rule, otherwise this rule will find no scope.

Obj:—It will find scope before that ढ which is primary, as in धनि ढेकते, where ढ of ढेकते is primary.

Ans.—No. Here the first ढ will be changed to ढू by ञ् rule (VIII. 39) and so there will be no occasion to elide it. The form will be धनिह् ढेकां Nor is this ढ ढेकां rule an apavāda to ञ् rule, because it has its scope ढेकां &c. For the ञ् rule depends upon one pada, and is antaraṅga, or bei

prior to this the lopa is asiddha with regard to it. Therefore जदस्य will take place first. Moreover in लिङ् + ष there is similarity of sounds (श्रुतिकृते आनन्तर्यम्); though there may not be theoretical similarity (शास्त्रकृते आनन्तर्यम्) when the change of ष into ष by VIII. 4. 41, is considered asiddha. But this theoretical technical dissimilarity will be removed by the express text of the present sūtra. But in श्रुतिङ् षोक्ते there is neither similarity of sounds (śruti kṛtamānantaryam) between ष and ष, nor similarity created by any technical rule; therefore ष लोप is no scope here. It is Bahiranga as well as subsequent to जश् rule (VIII. 39), and therefore doubly asiddha; and consequently it does not debar the ष rule. So when ष is changed to ष by जश् rule (VIII. 2. 39) in श्रुतिङ्, then there remains no sort of Anantarya—neither of śruti nor of śāstra.

रो रि ॥ १४ ॥ पदानि ॥ र; रि ॥

वृत्तिः ॥ रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति ॥

14. र is elided before a र ॥

The sūtra is रः रि, and not रोः रि ॥ That is रो रि is the form which र रि and रो रि will both assume. रः is the Genitive of र, and रोः would be the Genitive of रु ॥ The sūtra is not confined to रु only, but to every र in general including रु ॥ Thus नीरक्तम्, दूरक्तम्, where it is simple र of निर् and दूर; and ग्री रयः, and इन्द्र रयः where it is रु (अग्निः रयः, इन्द्र रयः). The lengthening is by VI. 3. 111. The word पदस्य is understood here, and the Genitive here has the force of विशेषण i. e. a quality, or avayava-shashthi; i. e. when रेफ is a portion of the pada. Thus a रेफ which is not at the end of a pada is also called a Pad the Genitive been construed as sthāna-shashthi, then रेफ would qualify रु, and the rule would mean "रु should be elided before a र when at the end of a word." ॥ See VIII. 1. 16. But we have the elision of the penultimate र in अर्धरे the second person singular of the Imperfect of the Intensive, and we get the form अर्धर्याः ॥ See VIII. 2. 37. So also अपास्याः from स्पर्धे in Intensive, Imperfect. The reduplicate is lengthened by VII. 4. 83, the णप् is elided, and सिप् is elided by VI. 1. 68, the final ष is changed to ष by VIII. 2. 39, and this ष changed to र by VIII. 2. 75.

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ खर, अवसानयोः, विसर्जनीयः ॥

वृत्तिः ॥ रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो ऽवसाने च विसर्जनीयावशो भवति ॥

15. The Visarjanīya is substituted for र, before a रु consonant or when there is a Pause.

The word रु is understood. The visarga is the substitute of र final in a Pada, before surd consonants and sibilants, or at a Pause,

Thus वृक्षभ्याववति (VIII. 3. 34, VIII. 4. 40), प्रभवच्छाववति, वृक्षस्तरति, प्रभवस्तरति साठकारः, प्रभवच्छाववति, वृक्षटीकते, प्रभवच्छाववति, वृक्षभिनोति, प्रभवच्छाववति ॥ Pause:—वृक्षः, प्रभवः ॥

Who do we say "before a खर consonant or at a Pause"? Observe विमर्शयति, वायुर्भवति, मार्कुडः (रु कुड्वां भवः). मार्पस्वः (रुपंस्वरपस्व) ॥ In these two latter.

the Vṛiddhi being considered as Bahiranga, and the र् being the result of such Bahiranga Vṛiddhi, is asiddha, and is consequently not changed to visarga.

The word पवस्य is understood here, and the genitive should be construed here as sthāna-sashthi, so that for the final र् of a Pada there is visarga, and not for that र् which is not final.

रोः सुपि ॥ पदानि ॥ रोः, सुपि ॥

वृत्तिः ॥ ह इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयविधौ भवति ॥

16. Visarjaniya is substituted for the ह called र् (and not any other र्), before the Locative Plural affix सु ॥

Thus पवसु, सर्पिःषु, यशसु ॥ The word सुप् is here the Locative Plural affix. Though the र् would have been changed to visarga by the last sūtra also; the making of this a special sūtra is for the sake of niyama. That is, only ह becomes visarga, and not any other र् ॥ Thus गीर्षु, मूर्षु, when the र् is not ह ॥ In पवस् &c, the स् becomes ह by VIII. 2. 66.

भोभगोभघोभपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥ पदानि ॥ भो, भगो, अघो, अपूर्वस्य, यः, अशि ॥

वृत्तिः ॥ भो भगो भयो इत्येवंपूर्वस्य भवनेपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः ॥

17. य् is substituted for the ह called र्, when it is preceded by भो, भगो, अघो, अ or आ, before an अच् letter (vowels and soft consonants).

Thus भो भव, भगो भव, भयो भव, भो वदति, भगो वदति, अघो वदति ॥ क आलो, कश्च आलो, आह्वया वदति, पुरुषा वदति ॥ The य् is elided by VIII. 3. 19, 20, 22 &c. With व, the forms will be भोवव, भगोवव, भयोवव ॥

Why do we say 'when preceded by भो &c'? Observe अग्निवच, वायुवच ॥ Why do we say 'when followed by a letter of अच् pratyāhāra'? Observe वृक्षः ॥ No, this is no valid counter-example, because no other word follows the visarga; while some word must follow it because the word sanhitā (VIII. 2. 108) is understood here.

Ans.—If this be so, then अच् is employed in this sūtra for the sake of subsequent sūtras. Its employment here is superfluous. For letters other than अच् are कर् ॥ Before a कर् letter, the र् will be changed to visarga by VIII. 3. 15; and the अच् of this rule will be considered as asiddha for the purposes of VIII. 3. 15, so there will necessarily be visarga. Thus अच् serves no purpose in this sūtra, but is for the sake of subsequent ones. Thus in VIII. 3. 22, the word वृत्ति must be qualified by the word अच्, namely those consonants only which are in the class अच् ॥ Before any other consonant there will be no elision of व् ॥ Thus वृक्ष वृत्ति-वृक्षवृत्ति ॥ The denominative verb from this will be वृक्षवृत्ति ॥ A secondary derivative from this root, with the affix

विष् will be वृष् as in वृष् करोति ॥ Here व् would require elision by VIII. 3. 22, before क्, but it is not so because अक्षि qualifies हलि ॥

Obj.—If so, why is the word हल् used in that sūtra VIII. 3. 22, it would have been better to say हक्षि सर्वेषाम् instead of हलि सर्वेषाम् ॥

Ans.—The word हल् is used in that sūtra for the sake of the subsequent sūtra VIII. 3. 23, which applies to *all* consonants. Had हक्षि been used in VIII. 3. 22, then in VIII. 3. 23, हलि ought to have been used.

Moreover अक्षि is used in this sūtra, so that rules VIII. 3. 18, 19 may not apply to वृष् करोति ॥

This sūtra applies to ह called र्, therefore not here प्रातरक्ष, पुनरक्ष ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥ पदानि ॥ व्योः, लघुप्रयत्नतरः, शाकटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रकारवकारयोर्भोगोभयोऽवर्णपूर्वयोः परान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति, अक्षि परतः, शाकटायनस्याच्चावस्य मतेन ॥

18. व् and य् (in भगोय् &c and after अ or आ, at the end of a Pada) are pronounced with a lighter articulation before an अक्ष् letter, according to the opinion of Śākātāyana.

That the effort in pronouncing which is very light is called laghu-prayatna - tara. Effort or articulation is a quality of the person who utters and which is the cause of the utterance of a letter. व् and य् of lighter articulation are substituted for the final व् and य् in भोव्, भगोव्, अघोव्, or after an अ or आ ॥ The lighter व् will replace the heavy व्, and so the lighter य् the heavy य् ॥

Thus भोवक्ष, भगोवक्ष, अघोवक्ष, कयास्ते or क भास्ते, अस्मायुद्धर or अस्मा उद्धर, असावाहित्यः or असा आहित्यः, हावक्ष or हा अक्ष, हावानव or हा आनव ॥

The lighter articulation results from the relaxation of the muscles and the organs employed in speech. The places of pronunciation are palate &c, the organs are the root, the middle and the tip of the tongue. When the contact of the tongue with the various places is very light, the articulation is laghu prayatna - tara. In fact, व् and य् are to be slurred over.

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥ पदानि ॥ लोपः, शाकल्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रकारवकारयोः परान्तयोर्बर्णपूर्वयोर्भोगो भवति शाकल्यस्याच्चावस्य मतेनाक्षि परतः ॥

19. व् and य् preceded by अ or आ and at the end of a pada, are elided before an अक्ष् letter, according to the opinion of Śākalya.

As क भास्ते or कयास्ते, काक भास्ते or काकयास्ते, अस्मा उद्धर or अस्मायुद्धर, हावक्ष or हा अक्ष, असावाहित्यः or असा आहित्यः ॥

The name of Śākalya is used to make it an optional rule. Therefore, where there is not the lighter articulation of व् and य् by the last sūtra, there

also in the other alternative the fuller sounds of वृ and यृ are heard. Thus there are three forms, *heavy* वृ and यृ, *light* व and य and *elision* of वृ and यृ ॥

When वृ and यृ are preceded by ओ, then there is elision by the next sūtra compulsorily.

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ पदानि ॥ ओतः, गार्ग्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्थस्य मतेन भाषि परत ॥

20. यृ preceded by ओ is elided, according to the opinion of Gārgya, before an अच् letter.

There can be no वृ preceded by ओ, so only यृ is taken in explaining the sūtra. Thus ओ भव, भगो भव, ओ इदम, भगो इदम् ॥

The making of it a separate sūtra, is for the sake of indicating that this is a necessary *nitya* rule and not a vibhāṣhā rule. The name of Gārgya is used simply *honoris causa* (pujārtha). The elision of laghu-pratyāna वृ which VIII. 3. 19 would have otherwise caused is hereby prohibited. So that laghu-pratyānatara यृ does come also. As ओ भव or भोयव, भगो भव or भगोयव भयो भव and भयोयव ॥

According to others every kind of य (whether heavy or light) is to be elided; and भोयव is not valid in their opinion.

उमि च पदे ॥ २१ ॥ पदानि ॥ उमि, च पदे ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णपूर्वयो योः पादान्निर्देशोर्लोपो भवति उमि च पदे परत ॥

21. वृ and यृ (preceded by अ or आ, at the end of a pada), and followed by उ, when it is a word, are elided necessarily.

The *particle* उ is a full pada or word. That Particle is meant here by the word उम, and not the उम्, which is a root obtained by the samprasāraṇa of वम् ॥ Thus स उ एकविंशतिः, स उ एकामि ॥

Why do we use the word पदे "उ when it is a pada"? So that the rule may not apply to उम् the form assumed by वम् by samprasāraṇa as सन्वे उत = सन्वयुतम् ॥ Obj. उम् could never have meant the form assumed by वम्, for the samprasāraṇa of वम् is उ, the म् is merely indicatory. Moreover the maxim of lakṣhaṇa-pratipadokta &c., will prevent the inclusion of this उम् resulting from vocalisation, when there is a separate Particle उम् ॥

Ans:—The word पदे is used here for the sake of the subsequent sūtras like VIII. 3. 32. So that हृषट् may come before a word beginning with a vowel, and not before a vowel which is an affix. Thus there is no double वृ in वमदण्डिनाम् ॥ This is also a *nitya* rule, and not optional. Had it been optional, there would have been no necessity of this aphorism, because VIII. 3. 19. would have been enough.

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ हलि, सर्वेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पशन्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥

22. (The य preceded by भो, भगो, अघो, or by अ or आ, being final in a pada, is elided) before a consonant, according to the opinion of all Āchāryas.

Thus भो हसति, भगो हसति, अघो हसति; भो याति, भगो याति अघो, याति, वृक्षा सति ॥ Though the anuvṛitti of ह् and य both is present here, yet we have taken य only to the exclusion of ह् ॥ Because after भो, भगो and अघो there is य only, and never ह्; and ह् can come only when preceded by अ or आ: the only example of which given by Grammarians is वृक्षत्र करोति (VIII. 3. 17). Here ह् is not elided, because the word अघि qualifies the word हानि of this sūtra.

Q.—But ह् should be elided in वृक्षत्र हसति, because ह् is an अक्ष letter.

Ans.—There is no such example to be found in any standard author. Moreover Patanjali in his commentary on the Pratyāhāra sūtra लण् says that ० words can end in ह्, य्, र्, ल् or लृ ॥ So that the existence of the very word वृक्षत्र is doubtful.

The word sarveshām indicates that VIII. 3. 18, even does not apply, and there is no light articulation, but lopa there too.

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ मः, अनुस्वारः, ॥

वृत्तिः ॥ मकारस्य पशन्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हानि परत ॥

23. The Anusvāra is substituted for म्. at the end of a word, before a consonant.

Thus कुण्डं हसति, वनं हसति, कुण्डं याति, वनं याति ॥ The word हानि is understood in this sūtra. Therefore not here, स्वमच्च, किमच्च ॥ The म् must be at the end of pada; therefore not here; गम्यते, रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥ पदानि ॥ नः, च, अपदान्तस्य, झलि ॥

वृत्तिः ॥ नाकारस्य मकारस्य चापशन्तस्यानुस्वारो भवति हानि परत ॥

24. The Anusvāra is substituted for the न् and ण; not final in a pada, before all consonants, with the exception of Nasals and semi-vowels.

Thus पयांसि, ययांसि, सर्पांसि, धनूंषि with न् (VII. 1. 72); and आक्रंस्यते, आर्वांस्यते, अधिजिगांसते with ण् ॥

Why do we say 'not final in a Pada'? Observe राजन् मुहूर्त्त ॥ Why do we say 'before a झल् consonant'? See रम्यते, गम्यते ॥

मो राजि समः कौ ॥ २५ ॥ पदानि ॥ मः, राजि, समः, कौ ॥

वृत्तिः ॥ सनो मकारस्य यकार आदेशो भवति राजतौ द्विप्यत्वान्ते परतः ॥

25. म् is substituted for the न् of सम्. before the word राज् ending with the affix क्चिप् ॥

Thus सभाद्, साभाज्यम् ॥ The substitution of म for न is for the sake of preventing the anusvāra change (cf VII. 1. 40). Why do we say 'before रात्' See संबन् (VI. 4. 40 Vart). Why do we say 'of सम्'? Observe किं राद् (V. 70). Why do we say 'ending with क्विप्'? Observe संग्रजिता, संग्रजितु संग्रजितव्यम् ॥

The क्विप् is added by III. 2. 61, the ज् is changed to ष् by VIII. 2. 3 which is changed to द् at the end of a word, in संभाद् ॥ साभाज्यम् is formed with व्यम् affix, as it belongs to Brāhmanādi class.

हे मपरे वा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ हे, मपरे, वा ॥

वृत्तिः ॥ हकारे मकारपरं परतो मकारस्य वा मकार भाविष्यो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ यवमपरे यवम् वा ॥

26. म् is optionally substituted for न्, before ह् which itself is followed by a म् ॥

The न् may be changed to anusvāra or remain unchanged before word beginning with ह् ॥ Thus किं or किम् ह्यन्यति, 'what does he cause shake'? कथं ह्यन्यति or कथमन्यति ॥

Vart:—Before ह्य, ह्, and हु, the preceding न् may be changed to य, or न respectively. Thus किं ह्यः or किं ह्यः, 'what does it matter about yesterday?' किं ह्यन्यति or किं ह्यं ह्यन्यति 'what does he cause to shake'? किं ह्यन्यति किं ह्यं ह्यन्यति 'what gladdens'.

नपरे नः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ नपरे, नः, ॥

वृत्तिः ॥ नकारपरं हे परत मकारस्य वा नकाराविष्यो भवति ॥

27. न् is optionally substituted for म्, when it is followed by ह् which has a न् after it.

न् becomes न् before a word beginning with ह्; as किन् ह्यते or किं ह् 'what withholds'. कथमह्यते or कथं ह्यते ॥

कृणोः कुक् दुक् शरि ॥ २८ ॥ पदानि ॥ कृ णोः, कुक्, दुक्, शरि ॥

वृत्तिः ॥ हकारान्तराद्योः परान्तयोः कुक् दुक् इत्येतावान्मयी वा भवतः ॥

28. The augment क् is added to a final इ, and the augment ह् to a final ञ्, before a sibilant, optionally.

Thus प्राह्क् छेते, or प्राह् छेते; प्राह्क् पठः or प्राह् पठ, प्राह्क् साये or प्राह् साये वन् छेते or वन् छेते ॥

The augments are कुक् and दुक् with an indicative क्, showing that they are to be added to the end of the prior word (I. 1. 46), and not to the beginning of the second word. In saṁhita reading, it would have made no difference practically, whether these augments were added to the end of the first, or to the beginning of the second. But they are added to the end of the first, in order to indicate that VIII. 4. 63, will take effect. Thus we have प्राह्क् छेते also. The change of क् would not have taken place had the augment क् been added ॥

of श्ते; because in सञ्छोदि (VIII. 4. 63) the ह्य letter must be at the end of a pada. So that if क were added to च of श्ते, as कश्ते, here too च follows a ह्य letter, but this ह्य letter (क्) is not at the end of a pada, so च will not be changed to छ (VIII. 4. 63). Thus च is not changed to छ in the body of a word, like विरप्तिन् though प् is a ह्य letter. पुन कूरस्य विसृपो विरप्तिन् ॥ विरप्तिन् = क्, formed with the Preposition वि added to the root रप्, with the Uṇādi fix चिनि ॥

Moreover in प्राक् साये, the स is not changed to ष by VIII. 3. 59. Had the augment क been added to साये, as कसाये, the स would have been changed to ष, as प्राक् साये, for then VIII. 3. 111, would not have applied, as स was no longer at the beginning of a pada.

Moreover in षट् साये, the स is not changed to ष because of the prohibition of VIII. 4. 42. Had ट been the augment of साये, as ट्साये, then there would have been the change of स to ष by VIII. 4. 41.

उः सि धुट् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ उः, सि धुट् ॥

वृत्तिः ॥ उकारान्तात्पदानुस्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति ॥

29. After a word ending in इ, there may optionally be added the augment ध् to a word beginning with स् ॥

Thus श्वलिद् स्साये or श्वलिद् साये, मधुलिद् स्साये or मधुलिद् साये ॥

The word उः is to be construed as Ablative singular, and not Genitive singular of इ, because of the maxim उभयनिर्वेद्ये पञ्चमी निर्दिष्टो बलीयान् ॥

Q.—Why it is धुट् and not धुक, in other words, why is this augment added to the beginning of the second word and not to the end of the first?

Ans.—This is done in order to prevent the षट् change by VIII. 4. 41. But being at the beginning of the second word, VIII. 4. 42 would prevent this change. श्वलिद् + साये = श्वलिद्दसाये, (VIII. 4. 41) but the correct form is लिद् स्साये ॥ For the इ of श्वलिद् is इ substituted by VIII. 2. 31, which becomes ण by VIII. 2. 39, for the ध of the augment, ण is substituted by VIII. 4. 55, and for इ there is इ by the same rule.

नदच ॥ ३० ॥ पदानि ॥ नः, च्च ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तात्पदानुस्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति ॥

30. After a word ending in न्, धुट् is optionally added to a word beginning with स् ॥

Thus भवान् स्साये, महान् स्साये or भवान् साये, महान् साये ॥ The इ of the augment becomes ण by VIII. 4. 55. This ण is asiddha (VIII. 2. 1), and therefore न् is not changed to ण by VIII. 3. 7. This is the reason why the augment is exhibited as धुट् and not धुट् ॥ In sūtra VIII. 3. 29 धुट् would have done as well but not so here. This view of the Kāśikā, however, is not approved by Padamanjari. The न् can never be changed to ण here, because ण is followed

by **स्** which is not an **अम्** letter. The word **अक्षरी** is understood in VIII. 3. 7. In fact, **तुद्** would have been a better augment.

शि तुक् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ शि, तुक् ॥

वृत्तिः ॥ नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति ॥

31. The augment **त्** may optionally be added to a word ending in **न्**, when a word beginning with **श** follows.

Thus **भवाप् ष्टुते ॥** The augment is added to the end of the preceding word, and not to the beginning of the second word, in order to change into **ष्ठ** ॥ In fact, the augment **धुद्** added to the second would have been as good as **तुक्**, namely both are **त**; but then **ष्ठ** change would not have taken place.

Obj—If this be so, then why **न्** is not changed to **ण**, since it is no longer final in a pada, when **तुक्** is added to it, in **कुर्वन् ष्टुते ॥**

Ans—This is to be thus explained. The sūtra **स्तोः इचुना इचुः** (VIII. 4. 40) should be divided into two parts, in order to prevent **ण** change. Thus the first part will be **स्तोः इचुना**, which will mean that **स** and **तु** followed by **श्च** and **चु** will not cause the change of **न** to **ण** ॥ The next sūtra will be **इचुः** which will mean that the preceding **स** and **तु** are changed to **श्च** and **चु** respectively.

ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्यम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ ऊमः, ह्रस्वात्, अचि, ऊमुद्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वात्परो यो ऊम् तदन्तात्परादुत्तरस्याप्यो ऊमुदागमो भवति नित्यम् ॥ ऊमन्त्या यथासहस्रं ऊमन्ता भवति ॥

32. After a word ending in **ऊ**, **ए** or **न्** which is preceded by a light vowel, the same consonant **ऊ**, **ए** or **न्** is added invariably at the beginning of the next word, which commences with a vowel.

The word **ऊमः** is in the Ablative singular here; and **ह्रस्वात्** qualifies **ऊमः**; and **ऊम्** itself qualifies the word **पदस्य** understood, and thus there is tadanta-viddhi. Though the word **पदस्य** (VIII. 1. 16) is in the Genitive singular, yet it should be converted here into Ablative singular, because of its connection with **ऊमः ॥ अचि** is in the Locative singular, but should be construed as Genitive singular here: it is exhibited in the 7th case for the sake of brevity, and of the subsequent sūtras. **ऊम्** is a pratyāhāra meaning **ऊ**, **ए** and **न्**; and so also **ऊमुद्** is a pratyāhāra containing the three augments **ऊद्**, **एद्** and **नुद् ॥**

In other words **ऊ** is augment after **ऊ**, **ए** after **ए** and **न्** after **न्**; or that these letters are doubled practically. Thus **ऊद्** is the augment after a word ending in **ऊ**, as **मल्लऊमस्ते ॥ शुद्** is the augment after a word ending in **ए**, as

ण्णास्ते ॥ **वुद्** is the augment after a word ending in **न्**, as **कुर्वन्नास्ते**, **कुर्वन्मवाचन्**, **कृन्नास्ते**, **कृष्मन्मवाचन्** ॥

Why do we say 'ending in **ङ्**, **ण** or **न्**'? See **त्वमास्ते** ॥ Why do we say preceded by a light vowel? Observe **प्राडास्ते**, **भवानास्ते** ॥ Why do we say "followed by a vowel"? Observe **प्रत्यङ्करोति** ॥

The Mahabhāṣya thus comments on this aphorism :—

Vārt:—**ङमुदि पशद्विमहणम्** "The **ङमुद्** augment is added to a vowel which stands at the beginning of a word". So that in **वङिङ् + आ** (Ins. Sing.), **वुद्** is not added to **आ**, because it is not the beginning of a Pada. Then should this **Artika** be held to be necessary? No, because the word **पशन्** is understood here: so **वुद्** will not come in **वङिङ्ना** ॥ But then it will come in **परमवङिङ् + आ** ॥ because it is a compound of two nouns, and though the case-affixes have been elided, yet **वङिङ्** is here a Pada by reason of *pratyaya lakṣhaṇa*; and hence there should be **वुद्** here added to **आ** ॥ Ans. This is no valid objection. **वङिङ्** is not here a Pada, on the maxim **उत्तरपक्षे आपशक्षिषौलुमता लुप्तप्रत्ययलक्षणं न भवति** "When an affix has been elided by **लुङ्** or **लुप्**, the *pratyaya-lakṣhaṇa* rule will not apply, when the object of it is to give the designation of Pada to the second member of a compound, with the exception of the rule applying to the beginning of a Pada". Thus in **परमवङिङ्** the word **वङिङ्** is not treated as a **पद**, because the rule to be applied is to the *end* here. But the second member of a compound is treated like a pada, when a rule is to be applied to the beginning of a Pada. Thus in **वधिसेचौ**, the second member **सेच** is considered as a Pada for the purposes of the rule **सान् पशथोः** (VIII. 3. 111), and the **स** is not changed to **ष** ॥ This view proceeds upon the supposition that the word **पशन्** governs this sūtra. But the *anuvṛtti* of **पशन्** ceased with VIII. 1. 27, as we stated before. How are we then to get out of this difficulty? Are we to make the above *vārtika* necessary? No: because the *anuvṛtti* of **पशे** from VIII. 3. 21 runs into this sūtra. So that the sūtra means **अत्रातो पशे ङमुद् भवति** ॥ "The augment **ङमुद्** is added to a vowel with which a Pada commences". Not therefore to the case affix **आ** in **वङिङ्ना** ॥

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ मयः, उञः, वः, वा ॥

वृत्तिः ॥ मय उत्तरस्य उञो वा वकारादेशो भवति अचि परतः ॥

33. **व्** is optionally the substitute of the Participle **उ**, when it is preceded by a **मय्** consonant (all consonants with the exception of semivowels, sibilants, **ह** and **ञ**), and is followed by a vowel.

Thus **वाङ् अस्तु वेदिः** or **शाम्बस्तु वेदिः**, **तद् उ अस्तु रेतः** or **तद्वस्तु रेतः**, **किम् उ भावपनम्** or **किम्भावपनम्** ॥ The **उ** is a *Pragrihya* by *I. 1. 14, and therefore would have remained unchanged, this ordains **व्** optionally. This **व** being considered *asiddha*, the **व** is not changed to *anusvāra* in **किम्भावपनम्**, **शाम्बस्तु** &c, by VIII.3. 23.

As वृक्षः रोते or वृक्षश्चरोते, वृक्षः रोते or वृक्षश्चरोते, वृक्षः पण्डे or वृक्षश्चपण्डे, वृक्षः साये or वृक्षस्त्याये ॥ Cf. VIII. 4. 40, 41, for ए and ए ॥

Vârt:—When the sibilant is followed by a hard consonant, there is optionally the elision of the preceding visarga. As वृक्षा स्यातारः or वृक्षाः स्यातारः or वृक्षास्त्यातारः ॥

कुप्पोऽकःपौ च ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ कुप्पोऽकःपौ, च ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यऽकःप इत्यन्तावादेशो भवतः ॥

37. × क and × प are optionally substituted for the visarga, when followed by a hard guttural or a hard labial.

Thus वृक्ष × करोति or वृक्षः करोति, वृक्ष × खनति or वृक्षः खनति, वृक्ष × पचति or वृक्षः पचति, वृक्ष × फलति or वृक्षः फलति ॥ The क and प in × क and × प are for the sake of pronunciation only. The substitutes are the Jihvāmūliya and the Upadhmaniya: two lost sibilants belonging to the class of क and प respectively.

When the rule VIII. 3. 34. does not apply, then this sūtra will apply; and will debar that. But VIII. 3. 35. will not be debarred. As वासः शौम्यः, अग्निः स्तौतम् ॥ There is no vipratishedha between VIII. 3. 35. and 37, because of the asiddhahood of one with regard to the other. (VIII. 2. 1). In fact, every rule in these three chapters stands by itself, and ignores the existence of the subsequent rule. Hence VIII. 3. 35 would not have been debarred by VIII. 3. 37.

To get this, some divide this sūtra into two:—(1) कुप्पो: "The visarga is the substitute of visarga before a guttural or labial which is followed by a sibilant." (2) × क × पौच The jhivāmūliya and upadhmaniya are substitutes of a visarga before a guttural and a labial in every other case."

सोपदादौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ सः, अ-पदादौ ॥

वृत्तिः ॥ सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्पोऽपराधोः परतः पाशाकल्पकाम्येषु ॥

वाचिकम् ॥ सोपशशविन्यनध्वयस्योति वक्तव्यम् ॥ शरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् ॥

वाचिकम् ॥ उपध्मानीयस्य कवर्ग परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥

38 स is the substitute of a visarga before an affix beginning with a hard guttural or labial.

The word अपराधौ means "when the guttural and labial are not at the beginning of a word," in other words, when they stand at the beginning of an affix. This is possible only before the affixes पाश, कल्प, क, and काम्य ॥ Thus पयस्पाशम् (V. 3. 47); पयस्कल्पम्, यशस्कल्पम्, (V. 3. 67); पयस्कं, यशस्कम्, (V. 3. 70); पयस्काम्यति, यशस्काम्यति (III. 1. 9).

Why do we say 'when not at the beginning of a word'? Observe पयः काययते, पयः पिबति ॥

Vârt:—Prohibition must be stated, when the visarga belongs to an Indeclinable: as, प्रातः कल्पम्, पुनः कल्पम् ॥

Vart:—The visarga which comes from ह is only changed to स before क्त्व, and not any other visarga. As पयस्काव्यति, and, ययस्काव्यति ; but not here, गीःकाव्यति धूःकाव्यति ॥

Vart:—स is the substitute of the Upadhmaniya when followed by a guttural. The root उञ् (भाजवे Tud 20) has Upadhmaniya as its penultimate: though it is written in the Dnātupāṭha as उञ् the ञ् only represents the ए of ऋ, and is not to be pronounced. This ऋ is changed to स, when the final ञ् is changed to a guttural, as उ स न, and then this स is changed to ह, as in अभ्युदगः, सधुम् ॥

These words, however, may be derived from the root गम् with the Prepositions अभि, उन्, and सन् उन्, by adding the affix उ ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ इणः, षः ॥

वृत्ति ॥ अपशशिविति वर्तते । इण उक्तस्व विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति कुप्योपशयोः परतः पाशक-
त्वकाम्येषु ॥

39. ए is the substitute of that visarga, which is preceded by इ or उ and is followed by an affix beginning with a hard guttural or a labial.

The word अपशशो is understood here also. The affixes meant are the same पाश, कत्व, क, and काम्य ॥ Thus सर्पिष्पाशम्, बहुष्पाशम्, सर्पिष्कत्वम्, बहुष्कत्वम्, सर्पिष्काम्यति, बहुष्काम्यति ॥

Why do we say 'by an affix'? Observe अग्निः करोति, वायु करोति, अग्निः पचति, वायुः पचति ॥

The affix should begin with a guttural or a labial. Therefore not here, सर्पिष्ने, बहुस्ने ॥

In the succeeding sūtras, the anuvṛitti of स from VIII. 3. 39 and of इण ए from this, are both current. The visarga will be changed to ए if preceded by इ or उ, otherwise it will be स ॥

According to some, this sūtra ordains ए in the room of the स taught in the preceding sūtra, and not of visarga : and so also in the following sūtras.

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ नमस्-पुरसोः, गत्योः ॥

वृत्ति ॥ नमस्पुरम् इत्येवमोर्गतिस्तत्कयो विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्योः परतः ॥

40. For the visarga of नमस् and पुरस् there is substituted स् before a hard guttural or a labial, when these words are Gati (I. 4. 67 and 74).

Thus नमस्कृतां, नमस्कृतुम्, नमस्कर्मण्यम् ; पुरस्कृतां पुरस्कृतुम्, पुरस्कर्मण्यम् ॥

Why do we say "when they are Gati"? Observe पू करोति, पुरो करोति, पुरः करोति ॥ Here पुरः is a noun, Accusative Plural of पूः ॥

नमस् is Gati by I. 4. 74, and पुरस् is Gati by I. 4. 67. The anuvṛitti of अपशशो ceases.

इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ इद्-उद्-उपधस्य, च, अ-प्रत्ययस्य ॥
वृत्तिः ॥ इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य एकार आदेशो भवति कुप्पोः परतः ॥
वार्तिकम् ॥ पुम्पुह्रस्वोःप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

41. *च्* is substituted, before a hard guttural or a labial, for the visarga which is preceded by इ or उ, and is not part of an affix.

This applies to the visarga of निर्, दृ, बहिर्, अविस्, चतुर् and प्रादुस् ॥
Thus निष्कृतम्, निष्पीतम्, दुष्कृतम्, दुष्पीतम्, बाहस्, बहिष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आवस्, आवष्कृतम्, आविष्पीतम्, चतुष्कृतम्, चतुष्कपालम्, चतुष्कन्वल्, चतुष्कलम्, प्रादुष्कृतम्, प्रादुष्पीतम् ॥

Why do we say 'when not belonging to an affix'? Observe अग्निः करोति, वायुः करोति ॥ How do you explain मातु करोति, पितुः करोति? For here in पितुः &c, the स् of the affix is elided by VIII. 2. 24, and the र् of पितुर् + स् is changed to visarga; this is not the visarga of an affix, and ought to be changed to च् ॥

Ans.—The inclusion of the word भ्रातृष्पुत्रः in Kaskādi class (VIII. 3. 48) indicates by implication, that च् change does not take place of this visarga in पितुः, मातुः &c: the only exception being भ्रातुः ॥ The reason of this may be that the visarga here does not follow a simple उ, but an ekādeśa उ (VI. 1. 111).

Vārt.—Prohibition must be stated in the case of पुम् and पुह्रस्वः, as पुंस्क्रामा, पुह्रस्क्रामा ॥

Vārt.—वृद्धिभूतानां वस्वं वक्तव्यम् । The visarga is changed to च् even when इ or उ are vṛddhi; as मैष्कुल्यम्, शौष्कुल्यम् ॥

Vārt.—प्लुतानां तादौ च् ॥ The visarga is changed to च् even when इ or उ are pluta, and then before dentals as well as gutturals and labials. Thus निष्कुलम्, दुष्कुलम् (VIII. 2. 86 for pluta). दुष्पुरुषः, वदोऽष्टरः ॥

These last two vārtikas may be dispensed with, because Vṛddhi and Pluta are Bahiranga change, and so the visarga will be changed to च् in these cases also by the sūtra itself; except so far as त् is concerned.

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तिरस्ः, अन्यरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकाण्डेणो भवति कुप्पोः परतः ॥

42. The visarga of the Gati तिरस् is optionally changed to स before a hard guttural or a labial.

Thus तिरस्कर्त्ता, तिरस्कर्तुम्, तिरस्कर्स्यम्, or तिरः कर्त्ता, तिरः कर्तुम्, तिरः कर्स्यम् ॥
The word गतेः is understood here also. Therefore no option is allowed here, तिरः कृत्वा काण्डे गतः, where तिरस् does not mean 'disappearance'. (I. 4. 72).

द्विस्तिप्रत्ययतुरिति कृत्योर्ये ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्विः-त्रिः-चतुर्, इति, कृत्योर्ये ॥

वृत्तिः ॥ च इति संबन्धते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्योर्ये वर्जनामानां विसर्जनीयस्य एकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्पोः परतः ॥

43. **ए** is optionally the substitute of the visargas of **द्विस्र**, **त्रिस्र** and **चतुर्** when they are used as Numeral adverbs, (before a hard guttural and labial).

The affix **सुच्** (**स**) is added to the three words **dvi**, **tri** and **chatur** in the sense of *kṛtvasuch* by V. 4. 18.

As **द्वि** करोति or **द्विष्करोति**, **त्रि** करोति or **त्रिष्करोति**, **चतु** करोति or **चतुष्करोति**, **द्वि** पचति or **द्विष्पचति**, **त्रि** पचति or **त्रिष्पचति**, **चतु** पचति or **चतुष्पचति** ॥

Why do we say 'when used in the sense of *kṛtvasuch* or Numeral adverbs'? Observe **चतुष्कपालम्**, **चतुष्कण्डकम्**, where **ए** is compulsory by VIII. 3. 41. **चतुर्** कपालसु सङ्कतः (IV. 2. 16 and IV. 1. 88). This sūtra is an example of *ubhayatra-vibhāṣhā*. With regard to **चतुर्** the visarga is a non-affix visarga, and hence VIII. 3. 41, would have made **ए** compulsory, this makes it optional. With regard to **द्विस्र** and **त्रिस्र** the visarga is that of an affix (**सुच्** or **स** V. 4. 18), and hence VIII. 3. 41, would not have applied. Thus with regard to **चतुर्** it is a *Prāpta-vibhāṣhā*, and with regard to **द्विस्र** and **त्रिस्र** it is an *Aprāpta-vibhāṣhā*.

Why have we used the words '*dvi*, *tri* and *chatur*'? Objector's answer: so that the rule may not apply to **पञ्चकृत्यः करोति**, the visarga of *kṛtvasuch* (V. 4. 17) is not changed to **ए** ॥

The anuvṛtti of **इ** and **उ** is understood here from VIII. 3. 41 so that the visarga must be preceded by **इ** and **उ** for the application of this rule. In **पञ्चकृत्यः** the visarga is preceded by **अ**, and so there is no applicability of this rule.

In fact, by reading the anuvṛtti of **बहुवचन** into this sūtra, and qualifying the visarga by the further epithet of 'belonging to a word that has the sense of *kṛtvasuch*'; we may dispense with the words **द्वित्रिचतुर्गि** from the sūtra. The simple sūtra **कृत्यार्थे** would have been enough. For there are no other Numerals that have a penultimate **इ** or **उ**, except these three. The chief objection to this view is, that in **चतुर्** the visarga is not the affix **सुच्**, but a portion of the word (See V. 4. 18): so the rule would not apply to **chatur**, if this word were not expressly mentioned.

The various objections and their solutions are given in the following verses.

कृत्यसुत्रार्थे एत्वं श्रूयानि कस्माच्चतुष्कपालं वा
एत्वं विभावया भूतसु सिद्धे तत्र पूर्वण ॥
सिद्धे एत्वं विधत्ते चतुर्ः एत्वं वशापि कृत्यार्थे ॥
सुप्ते कृत्यार्थे विदधे विसर्जनीयो हि ॥
एवं सति त्रिशती द्वित्रिचतुर्गिभ्योऽपि कार्यम् ॥
अस्यां हि बहुवचनः कृत्यार्थः कश्चित्प्राप्तिः ॥
अत्रिचतुर्गिभ्यो विसर्जनीयत्वात् विशेष्येन ॥

चतुरो न सिध्यन्ति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

सस्मिन्स्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ॥

प्रकृतं पदे तदन्त नस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

Kārikā :—कृत्वसुञ्चये पत्य् ब्रवीति कस्मात्? Why does the author teach पत्य् when these words have the sense of Numeral-adverbs? In other words, why the word कृत्वोऽर्थे is used at all in the sūtra? There is no necessity of using it at all, because द्विस्, त्रिस् are clearly adverbs as they are formed by the affix सुच् (V. 4. 18) and चतुर being read in their company will also denote the adverb chatur, in which सुच् has been elided (V. 4. 18). So that all these three words are सुच्-formed, and all सुच्-formed words have the sense of Kṛtvasuch. One answer to this is that the rule of साहचर्यं does not always hold good, as in दीप्तिवेदीयात् (I. 1.6), the words दीप्ति and वेदी are verbs, while इद् is an augment. Though therefore द्विस् and त्रिस् are kṛtvortha words, yet चतुर need not be so: and may be a simple Numeral. *Ans.* चतुष्कपालं वा पत्य् विभाषया भूत् ॥ The word कृत्वोऽर्थे is employed to indicate that there should be no optional पत्य् in चतुष्कपालं ॥ The पत्य् here is compulsory by VIII. 3. 41. Q. ननु सिद्धं तत्र पृथक् ॥ Well this would be valid by the previous sūtra (VIII. 3. 41). That is, let in चतुष्कपाल also there be optional पत्य्, as चतु कपाल and चतुष्कपाल ॥ Now rule VIII. 3. 41 will apply to चतुःकपाल and will change this visarga to ए, so that with regard to चतुष्कपाल, we shall have always ए ॥ *Ans.* सिद्धं ह्ययं विधत्ते चतुरः एवं यदापि कृत्वोऽर्थे, लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि । If VIII. 3. 41 be considered as applying here (siddha), then when the affix सुच् is elided after चतुर, and the र is changed to visarga, then the adverb चतुः also ends with a non-affix visarga, and will come under the compulsory पत्य् rule of VIII. 3. 41; for though we may have optionally two forms as चतु करोत and चतुष्करोति, by the present sūtra, yet in the former the visarga would be changed to ए by VIII. 3. 41. Hence the necessity of employing the word कृत्वोऽर्थे ॥ Q. But we say that the र in the adverb चतुर is that of सुच्, thus चतुर + सु = चतुर + र (VIII. 1. 66) = चतु + र (the first र is elided by VIII. 3. 14 = चतुर; and that this र when changed to visarga, will be an affix-visarga and so VIII. 3. 41 will not apply to the adverb चतुर ॥ *Ans.* No. For इ would require to be lengthened by VI. 3. 111. and the form would be चतुर ॥

एवं सति स्पष्टानीं द्विविधचतुरित्त्वेन किं कार्यम् ॥ If this be so, then what is the purpose served by using the words द्विस् विधत्ते चतुरः in the aphorism? The simple sūtra कृत्वोऽर्थे would have been enough. Because (अन्वोहि नेदुदुपथः कृत्वोऽर्थः कश्चिदप्यस्ति) here are no other numeral adverbs than these three which have a penultimate or इ ॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयत्वात् विशेष्येत । If we do not use the words द्विस्, त्रिस्, चतुरिति in the sūtra, then the word kṛtvortha would qualify the word चतुः, and the sūtra would mean "the visarga of an affix which has the sense of kṛtvasuch is changed optionally to ए" ॥ The result of this will be

that (चतुरो न सिध्यति तथारकस्य विसर्जनयोहि) it will not apply to चतुः where the visarga is that of र् and not of the affix सुच् ॥

Therefore by using dvis &c, the word कृत्वोर्ये would qualify चतुर (तस्मिन् क्रियमाणे युक्त चतुरो विशेषणं भवति) ॥

Ans.—प्रकृत परं तदन्तं तस्यापि, विशेषणं नाप्यय ॥ Though we may not use dvis &c, the word कृत्वोर्था will not qualify visarga, but will qualify the word पर whose context runs here; and the rule of तदन्त will apply; so that the sūtra कृत्वोर्ये will mean, परस्य कृत्वोर्ये वर्त्तमानस्य यो विसर्जनीयः, तस्य सकारः षकारो ष ॥ "The visarga of that word which is employed in the sense of a Numeral adverb, is optionally changed to स् or ष before a guttural or a labial, provided that such visarga is preceded by र् or त्".

The above is the opinion of Patanjali, who considers the words dvis &c, as redundant. The Kāśikā however controverts this opinion. According to him, if these words were not used in the sūtra, then the mere sūtra कृत्वोर्ये would be insufficient for the visarga of चतुः though used as an adverb, the षन् will be compulsory by VIII.3.41; for the present sūtra will be considered as asiddha or non-existent for the purposes of VIII. 3. 41, (See VIII. 2. 1). But this however may be answered by saying that the rule of पूर्वभासिद्वय applies in these chapters, with this modification, one subject-matter is considered as asiddha with regard to another subject-matter gone before; but one aphorism is not considered asiddha with regard to a previous aphorism, when belonging to the same subject matter. (प्रकरणे प्रकरणभासिद्वयं न योगे योग) ॥ Therefore the present sūtra VIII. 3. 43, would not be considered asiddha with regard to VIII. 3. 41. Or the present sūtra may be considered as an apavāda to VIII. 3. 41: and an apavāda is never asiddha with regard to an utsarga.

इसुमोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ इस्-उमोः, सामर्थ्ये ॥

वृत्तिः ॥ इस् उम् इत्यनयोर्विसर्जनीयम्बान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुपो परत ॥

44. For the visarga of words ending in इस् and उस्, before a hard guttural or labial, there is optionally substituted ष, when the two words stand in correlation with one another.

The ष is understood here. Thus सर्षिष्करोति or सर्षिः करोति, यद् करोति or यद् षकरोति ॥

Why do we say 'when the two words are correlated'? Observe तिष्ठु सर्षिः, पिब त्वद्वक्त्रम्, where सर्षिः is not in construction with पिब, but with तिष्ठु ॥

The word सामर्थ्ये here means व्यपेक्षा or mutual relation of two words; and not "having the same meaning", or it may mean both. In fact सामर्थ्ये is equivalent to भाकाहता i. e. the syntactical want of another word to complete the sense. It does not here mean 'compound'. For it being a षविविधिः the word सामर्थ्ये is

understood here (समर्थः पर्यायिः II. I. 1). The employment of the word सामर्थ्य here indicates that it is a different sāmārthya from that of II. I. 1. It does not denote एकार्थभावः or ऐकार्थ्य which is the sāmārthya of compounds where two or more words denote one object. The sāmārthya here means vyapekshā, which is thus defined नानामूनयोः परार्थयोर्वा शब्दो वर्त्तते, तयोर्वा योगः “the syntactical union of two words expressing two different ideas”.

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, समासे, अनुत्तरपदस्थस्य ॥

वृत्तिः ॥ इमुसोऽपि वर्त्तते । समासविषये इमुसोऽपि सञ्जीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं पदं भवति कुप्रेऽपरतः ॥

45. The visarga of an इस् or उस्-ending word, which is not preceded by any other word, is invariably changed to ष् in a compound, when followed by a hard guttural or labial.

The words इस् and उस् are understood here. Thus सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, सर्पिष्पानम्, धनुष्फलम् ॥

Why do we say when it is not preceded by another word? Observe परमसर्पिः कुण्डिका, परमधनुः कपालम् ॥ The option even of the last sūtra does not apply to these examples.

Q.—The word सर्पिस् is derived from the root मृष by adding the Unādi affix इति (Un II. 109), and धनुस् by the Unādi affix उत्ति Un II. 117, therefore on the maxim प्रत्ययमहणे &c, the word इमुसोः would denote the mere forms सर्पिस् and धनुस् and not forms like परमसर्पिस् &c then what is the necessity of employing the word अनुत्तरपदस्थस्य in the sūtra?

The very employment of the word anuttara-pada-sthasya in this sūtra, is an indicator (jñāpaka), that the restriction of the following maxim does not apply with regard to the affixes इस् and उस् : प्रत्ययमहणे यस्मान् स विहितोऽस्त्वन्तस्य महणम् “an affix denotes, whenever it is employed in Grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added and ends with the affix itself”. This maxim not applying, we have परमसर्पिष्करोति or परमसर्पिः करोति by the previous sūtra VIII. 3. 44.

Q.—Why is not there option in the case of compounds also by the previous sūtra?

Ans :—Because the word सामर्थ्य there means व्यपेक्षा, and therefore does not apply to compounds.

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतः, कृकमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीषु, अन्-अव्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसञ्जीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारोऽंशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः ॥

46. For the visarga of a word ending in अस. with the exception of an Indeclinable, स is substituted in a compound, when a form of कृ and कम्, or the words कंस कुम्भ, पात्र कुशा and कर्णी follow, and the first word is not preceded by another word.

Thus कृः—अयस्कारः, पयस्कारः (III. 2. 1) कम्ः—अयस्कामः, पयस्कामः, कंसः—अयस्कंसः, पयस्कंसः, कुम्भः—अयस्कुम्भः, पयस्कुम्भः ॥ So also अयस्कूर्मी पयस्कूर्मी, on the maxim प्रातिपदिकप्रत्यये लिङ्गविशिष्टस्यापि पठणं भवति ॥ पात्रः—अयस्पात्रम्, पयस्पात्रम्, अयस्पात्री, पयस्पात्री कुशाः—अयस्कृशा, पयस्कृशा ॥ कर्णीः—अयस्कर्णी, पयस्कर्णी ॥ The form शुनस्कृणः belongs to Kaskādi class (VIII. 3. 48).

Why do we say अतः "a visarga preceded by short अ, or the visarg of the word ending in अ"? See गीःकारः, धृःकारः ॥ Why do we say 'preceded by short अ'? Observe भाःकरणम् ॥ The form भास्कारः belongs to Kaskādi class (VIII. 3. 48). See also III. 2. 2.

Why do we say "with the exception of an Indeclinable"? Observe एवःकारः, पुनःकारः ॥

The word समासे is understood here also. Therefore not here; यद्यः कर्णी पठः करोति, यद्यः कामयते ॥

The word अनुत्तरपदस्थस्य is also to be read in this. Therefore not here परमपदः कारः, परमपदः कामः ॥

Q The word कंस need not have been taken, because it is a form of the root कम्, since it is derived from कम् by adding the Upādi affix स (III. 62 Un. ?)

Ans.—The employment of कंस indicates the existence of the following maxim:—उत्तरपदस्थस्यप्रातिपदिकानि "Words which end with उत्तर &c. are crude-forms that do not undergo or cause such operations as would depend on their etymological formation."

अधः शिरसी पदे ॥४७॥ पदानि ॥ अधः-शिरसी, पदे ॥

वृत्तिः ॥ अधस शिरस् इत्यनयोश्चिसंज्ञनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदद्वये परमः ॥

47. For the visarga of अधस् or शिरस् when not preceded by another word, and followed by the word पद in composition with it, there is substituted स ॥

Thus अधस्त्वयम्, शिरस्त्वयम् ॥ अधस्त्वयी, शिरस्त्वयी ॥

The word समासे is understood in this, therefore not here अधः पदम् ॥

The word अनुत्तरपदस्थस्य is also understood here. Therefore not in the following पर्यायार्थः पदम् ॥

The word अधस्त्वयम् is a compound formed under Mayatī, anasā-kadi class.

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ कस्कादिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्योः परतः ॥

48. स or ष is substituted for the visarga, before a hard guttural and labial in the words कस्क and the rest.

This is an Apavāda to Sātra VIII. 3. 37. ष is substituted after इ or उ, and स् everywhere else. Thus कस्क, 2. कान्त्कुनः (with अण् of कुन आगतः). 3. आनुष्पुत्रः (VI. 3. 23) 4. शुनस्कर्णः (VI. 3. 21) 5. सुद्यस्कालः; 6. सद्यस्की (from की 'to buy' with the affix क्विप्, because it belongs to Sampadādi class.) 7. साद्यस्कः (from सद्यस्की in the sense of नवभयः कृतः). 8. कांस्कान् (the क is by VIII. 3. 12). 9. सर्षिष्कुण्डिका, 10. यनुष्कपालम्, 11. धनुष्कपालम् 12. बर्हिष्पुलम्, 13. यनुष्पानम् ॥ "The words 9 to 13 are exceptions to VIII. 3. 45, so that there might be ष, even when सर्षिस् &c are preceded by another word. Thus परमसर्षिष् कुण्डिका ॥ The counter-example then to VIII. 3. 45 will be परमसर्षिष् फलम् ॥" This is the opinion of the Pārāyaṇikās. But in the Mahābhāṣya, the counter-example under VIII. 3. 45 is परमसर्षिष् कुण्डिका ॥ Another reason why these words are listed here, is that ष change will take place, even where there is no correlation or vyapekṣhā. As तिष्ठन्तु सर्षिष्कुण्डिकां जानन्न ॥ So also when there is correlation, as इह सर्षिष्कुण्डिकाया ॥ Here सर्षिस् is an incomplete word. The ष change, will take place even where there is no compounding. Where there is no compounding, and there is complete want of correlation, even there the ष will invariably come. And where there is correlation, but no compounding there the ष would have been optional by VIII. 3. 44, but it becomes invariable here, on account of these words being so listed. Thus we have these cases : (1) Without correlation, as तिष्ठन्तु सर्षिष्कुण्डिकामानन्न ॥ (2) Where there is correlation, as इह सर्षिष्कुण्डिकायाः ॥ (3) Where there is composition, as सर्षिष्कुण्डिका ॥ (4) Where there is no composition and no correlation even, as, in example (1). (5) Where there is correlation but no compounding as in example (2). In all these cases there is ष invariably in case of these words 14. अयन्काण्डः, 15. मेत्स्विण्डः ॥ अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु इष्टव्यः ।

Every change of visarga to स or ष, must be referred to Kaskādi class, if not governed by any other rule. Thus this is an Akṣiptigaṇa. Upachāra is the name of स् and ष which replace the visarga.

The Pārāyaṇa is of two sorts, Dhātu-Par, and Nāma-Par. Those who devote themselves in committing to memory and reciting these are Pārāyaṇikas.

छन्दसि वा आग्नेदितयोः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, वा, अ-प्र-आग्नेदितयोः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्योः परतः प्रथम आग्नेदितं वर्जयित्वा ॥

49. स may optionally be substituted for the

visarga before a hard guttural and labial, in the Chhandas; but neither before प्र, nor before a doubled word.

Thus अयः पाचम् or अवस्थाचम् ॥ This is an example of non-compound. In compounds, the स change is compulsory by VIII. 3. 46: because the option of the present sutra is asiddha there, and it finds its scope in case other than compounds. If the maxim प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः be applied then the two sutras VIII. 3. 46 and VIII. 3. 49 belong to the same प्रकरणे and on is not asiddha with regard to the other. Then we could give examples of compounds also under this sutra: but then such compounds will also be governed by VIII. 3. 46, and so the स would be compulsory.

विभक्तस्वाचम् or विभक्तः पाचम्, here the word विभक्त is an Indeclinable and hence the rule VIII. 3. 46, does not apply to it. उरु णः कारः or उरु ण स्कारः ॥ हेन नस is substituted for अस्मद्, and then the न is changed to ण by VIII. 4. 2. The word कारः is a पञ्च formed word.

Why do we say "not before प्र and a doubled word"? Observe अग्निं प्र विद्वान् (Av. V. 26. 1), पुरुषः पुरुषः परि ॥

In सूर्यरश्मिर्भूरिक्काः पुरस्तात् (Rig. X. 139. 1), स नः पावकः (Rig. I. 12. 10), if स change has not taken place, as all rules are optional in the Vedas,

कः करत्करति कृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ कः-करन् करति-कृधि-कृतेः अन्-अदितेः ॥

वृत्तिः ॥ कः करत् करति कृधि कृत् इत्येतेषु परमः अनादिनिर्विसर्जनीयस्य सकागंशो भवति छन्दो विषयः ॥

50. The visarga is changed to स् in the Chhandas before कः, करत्, करति, कृधि and कृत्: but not so the visarg of अदितिः ॥

Thus विभक्तस्कारः ॥ कः is the Aorist of कृ, the णि has been elided by I. 4. 80 the क् of कृ is gunated before the affix निप्, thus we have कर्त्, the न् elided by VI. 1. 68, and the augment अट् is not added by VI. 4. 75. Similarly विभक्तस्कारम् ॥ Here also कर्त् is the Aorist of कृ, with अट् by III. 1. 5. पञ्चमकार्त्तम्, here कर्त्तम् is the षट् of कृ; षप् is added instead of उ, as a Vedic anomaly. उरजम्कृधि, here कृधि is the Imperative of कृ, the सि is changed to हि, the vikaraṇa is elided, and हि changed to धि by VI. 4. 102. See VIII. 4. 27, for the change of न to ण ॥ सवस्तुतम्, here कृतम् is Past Participle of कृ ॥

Why do we say 'but not of अदितिः'? Observe यथा ना अदितिः कः (Rig. I. 43. 2).

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, परी, अध्यर्थे ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसिन्धेयः । पञ्चमीविस्मर्जनीयस्य सकागंशो भवति परी परमः अध्यर्थः ॥

51. The visarga of the Ablative case is changed to **स्** before **परि** meaning 'over'.

The word Chhandas is understood here also. Thus **दिवस्परि प्रथमं जज्ञे** (Rig X. 45. 1) **अग्निर्हिमवतस्परि ॥ दिवस्परि, महस्परि ॥**

Why do we say 'of the Ablative'? Observe **अहिंरिष भोगं पर्येति बाहुम् ॥** Why do we say "before परि"? See **एभ्योवा एतल्लोकभ्यः प्रजापतिं समंयन् ॥** Why do we say 'when परि means 'over'? See **दिवः पृथिव्या प्रयोज उन्नम्य** (Rig. VI. 17. 27). Here परि has the sense of "on all sides".

पातो च बहुलम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पातो, च बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ पातो च धातो परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये ॥

52. **स्** may diversely be substituted for the visarga of the Ablative before the verb **पानु** in the Chhandas.

Thus **दिवस्पातु, पतस्पातु ॥** Sometimes, the change does not take place, **परिपदः पान् ॥**

पत्न्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ पत्न्याः-पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद पयस्-पोषेषु ॥

वृत्तिः ॥ षष्ठीविसर्जनीयस्यसकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये ॥

53. For the visarga of the Genitive, there is substituted **स्** in the Vedas, before **पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस्, and पोष ॥**

Thus **वाचस्पति विद्वत्कर्माजमृतवे**, (Rig. x. 81. 7), **दिवस्पुत्राय सूर्याय, दिवस्पृष्ठे धावमानं पर्णम्, अगन्त, तमसस्पातम्, इहस्पदे समिध्यते, सूर्ये चक्षु दिवस्पयः, गायम्पोषं यजमानेषु धत्तम् ॥**

Why do we say 'after a genitive case'? See **मनुः पुत्रेभ्यो शवं च्चभजन् ॥**

इडाया वा ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ इडायाः, वा ॥

वृत्तिः ॥ इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्न्यादिषु परतःछन्दसि विषये ॥

54. **स्** is optionally substituted for the visarga of **डायाः**, before **पति &c, (VIII. 3. 53.)** in the Chhandas.

Thus **इडायाः पतिः** or **इडायास्पतिः इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पारः । इडाया स्पारम्, इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥**

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अ-पदान्तस्य, मूर्धन्यः ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्तस्येति मूर्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः ॥

55. Upto the end of the Pāda, is throughout to be supplied the following: "A cerebral letter is substituted always in the room of ———, when this letter does not stand at the end of a word".

Here ceases the Padâdhikâra which commenced with VIII. 1. The two words अपशान्तस्य 'not final in a pada', and मूर्धन्यः 'cerebral' exercising influence on all sūtras upto the end of this chapter. Thus A 3. 59, teaches "of an affix and a substitute". The whole of the present should be read there to complete the sense: i.e. "a cerebral sound is substituted always in the room of the स of an affix and of the स which is a substitute when it does not stand at the end of a word". Thus सिधेव, सुष्वाय, अ वायुयु ॥

Why do we say 'not final'? See अग्रिस्तव, वायुस्तव ॥ Though the viddhi of व was understood here, yet the employment of the word 'cerebral' for the sake of व; as अकृद्वच, चकृद्वच (VIII. 3. 78).

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सहेः, साढः, सः ॥

वृत्तिः ॥ सहर्दानां साइकाण्येयः सकारस्तस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ॥

56. ह् is substituted for the स् in साह, when it occurs in the form of साइ (साढ) ॥

Thus अनापाट्, नगापाट्, पुननापाट् ॥ साह is derived from सह by the affix (III. 2. 63), there is viddhi of the penultimate, the ह is changed to ङ-VII. 31, and the upapada is lengthened-VI. 3. 137.

सहः स would have been enough, for there is no other form साह except this derived from सह, why then the word सहः is used in the sūtra? It is another form साह not derived from सह ॥ Thus सह इति वर्त्तते सडः स अपत्य = साह ॥ He in whose name there is the letter ह is called सडः, as वृडः.

Why do we say 'in the form of साइ'? The rule will not apply if the form is साह, as अनासाहम्, नृगासाहम् ॥ Why do we say स "for the स"? that the सा of साइ may not be changed to cerebral: the ड is already cerebral.

इणकोः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ इण कोः ॥

वृत्तिः ॥ इणकारिण्येन अभिकृतं वेदिनम्यम् । इण उक्तं यद्विश्रामः इण कर्तव्येष्वेव न वेदिनम्यम् ।

57. From this, upto the end of the chapter should be supplied in every sūtra, the following:—"when vowel (with the exception of अ or आ), or a ए or a guttural precedes".

The word इण is a pratyâhâra formed with the second ण of नण् ॥ includes all vowels and semivowels except अ and आ ॥ Of the semi-vowels is only efficient: so that only is taken in the translation. कृ means the letters the कृ class. Thus इणकोः is supplied in VIII. 3. 59, to complete the sense. The सिधेव, सुष्वाय, अग्रिषु, वायुयु, कर्तृषु, कर्तृषु, नीर्तृषु, धर्तृषु, वायु, लक्षु ॥

Why do we say "when preceded by इण or कृ"? Observe आम्हनि अतो Here the affix स of वृत्ति, and the substitute स in अतो VII. 2. 100, is changed to व ॥

नुम्विसर्जनीयशार्ध्यवायेपि ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ नुम्, विसर्जनीय-शार्ध्यवाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शार्ध्यवायेपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मृद्वन्यादेशो भवति ॥

58. The substitution of ष् for स् takes place then also, when the augment न् (नुम्), the visarjaniya or a sibilant occurs between the said इण् and कु letters or the स् ॥

The word व्यवाय 'separation, intervention' applies to every one of the words नुम्, &c. Thus (1) when नुम् intervenes, as सर्षापि, यर्षापि, हर्षापि (VII. 1. 12, VI. 4. 10). (2) When a visarjaniya intervenes, as सर्षिपु, यर्षुपु, हर्षिपु (VIII. 3. 36) (3) When a Sibilant intervenes, as सर्षिष्पु, यर्षुष्पु हर्षिष्पु ॥

The षस्व takes place, when नुष् &c intervene *singly* and not when they intervene collectively. Therefore not here, निम्स्, निम्स्व from the root निस 'to dis.' Here there is the intervention of *two*, namely, नुष् and स् (III. 4. 91).

The word इण्कोः is in the Ablative case, and it required that the स् should follow *immediately* after it. Hence the necessity of the present sūtra for the intervention of certain letters.

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ आदेश, प्रत्यययोः ॥
वृत्तिः ॥ आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इण्कोरुत्तरस्य मृद्वन्या भवति ॥

59. ष् is substituted for that स् which is a substitute (of the ष् of a root in Dhātupāṭha by VI. 1. 64), or which is (the portion of) an affix, under the above mentioned conditions (VIII. 3. 57, 58), of being preceded by an इण् vowel or a guttural.

The word cerebral is understood here from VIII. 3. 55, as well as स् ॥ The sūtra ādeśa-pratyayoh is in the Genitive case. The force of the Genitive however is different in the word ādeśa, from what it is in pratyaya. In the first it is samānādhikaraṇa-shashthi, in the latter avayava-yogāshashthi. That is that स् which is an ādeśa, and that स् which belongs to an affix. If we took it as avayavayogā shashthi in both places, then the sūtra would mean "of that स् which is a portion of a substitute, or of an affix," and there would arise the following anomaly. In doubling a word by VIII. 1. 1, one view is that two are *substituted* for the room of one (See VIII. 1. 1). Thus विसर्षिस्. वृत्तम्वृत्तम् ॥ Here the स् in these words, is a *portion* of a substitute, and would be changed to ष्, if we translate the sūtra as above.

If we take the other view, and translate the sūtra as "of that स् which is a substitute or an affix", we land on the following anomaly. We must have forms like कारस्वति and हरिस्वति, and not the correct forms करिष्वति, हरिष्वति.

for here **स** is not an affix, but a *portion* of an affix. In fact, with regard to affixes, the sūtra would be confined to those affixes only which consist of single **स्**, such as **सिप्** in the Vedic subjunctive **लेद् ॥** That this is the proper interpretation of the sūtra is indicated by the sūtra VIII. 3. 60, (the next aphorism). The substitute **यस्** is taken in this sūtra. If therefore, the force of Genitive in **अदेशस्य** was = **अदेशस्य यः सकारः** and not = **अदेशः यः सकारः**, then there would have been no necessity of including the substitute **यस्** in the sūtra for then the present sūtra would have covered the case of **यस्** also. Similarly if the force of the Genitive in **प्रत्ययस्य** was = **प्रत्ययस्य यः सकारः**, and not = **प्रत्ययस्यः यः सकारः**; then there would have been no necessity of excluding the affix **साप्** (V. 4. 52) from the operation of the present rule by VIII. 3. 111, because it is not an affix consisting of a single letter **स्** ॥

Having surmised this, we shall now give illustrations. First of that **स्** which is a substitute. It can only be the **स्** which replaces the **ष्** of a root in Dhātupāṭha. Thus **सिषेत्**, **सुप्ताप् ॥** Of an affix, we have **अग्निप्**, **वायुप्**, **कर्तृप्**, **हन्तृप्** **यभन्** in **इन्द्रो मा यभन्**; and **यभन्** in **स देवान् यभन् ॥**

Q.—In the case of **यभन्** and **यभन्**, the **स्** is not the *portion* of an affix but the *whole* affix itself: the present sūtra should therefore not apply to this **स्** ॥

Ans.—Here we apply the maxim **व्यपदेशाद् एकस्मिन् ॥**

These words (**यभन्** and **यभन्**) are from the roots **यञ्** and **यञ्**, in **लेद्** with **सिप्**, the **इ** is elided by III. 4. 97, the augment **अट्** III. 4. 94, the affix **सिप्** by III. 1. 34; the **ञ** of **यञ्** is changed to a guttural, and the **ञ** of **यञ्** to **ए**, and then to a guttural.

The Uṇādi word **अभर्** (**अभृ + सर** Uṇ III. 70) complies with this rule, but not so the word **कसर** and **धूसर** (Uṇ III. 73) formed with the same affix **सर** ॥

शासिषमिषसीनाञ्च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ शासि-यसि- घसीनाम, च ॥
वृत्तिः ॥ शासि यसि यसि इत्येतेषां च इत्कोटसरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति ॥

60. **य्** is substituted for the **स्** of **शास्**, **यस्** and **यस्** when it is preceded by an **इण्** vowel or a guttural.

Thus **अन्त्यसिषन्**, **अन्त्यसिषनाम्**, **अन्त्यसिषन्**, the Aorist of **शास्**; the **स्** is replaced by **यद्** (III. 1. 56), and the **आ** changed to **इ** by VI. 4. 34. So also **सिष्टः**, **सिष्टवान् ॥** From **यस्** we have **यसिन्**, **यसिषान्**, **यसिषा ॥** The Samprasāraṇa takes place by VI. 1. 15 as it belongs to yajādi class. From **यस्** we have **यस्यतुः**, **यस्यः** in the Perfect. **यस्** is the substitute of **यद्** (II. 4. 40), the penultimate **य** is elided by VI. 4. 98. So also **यसन्** in **अभर्तनीयवन्तः पितरः** (Rig. I. 2. 2). This is the Aorist form of **यद्**, the **यस्** is substituted for **यद्** (II. 4. 37) the Aorist sign is elided by II. 4. 80.

This sūtra is made to cover cases not governed by the last sūtra, namely, where the स् is not an ādeśa. Though the स् in वस is the स् of a substitute, yet it is not governed by the preceding aphorism, because the word आदेशस्य there means 'the स् which is a substitute'. Here स् is not a substitute, but a portion of a substitute. The non-substitute वस is not to be taken here: as it seldom occurs.

The word इष्कोः is understood here also. Therefore the rule would not apply to शास्ति, वसति and जयास ॥

स्तौतिष्योरेव पण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ स्तौति-पयोः, एव, पाणि, अभ्यासात् ॥

वृत्ति ॥ स्तौतिष्यन्तानां च वचनभूते सति परतः अभ्यासादिन उक्तस्य आदेशासकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

61. ए is substituted for स after इ or उ in the reduplication of a Desiderative, if the स of सन् is changed to ए; but only in स्तु and in Causative of roots which in Dhātupāṭha begin with a ए ॥

This rule is confined to the Desideratives of स्तु and of ए beginning roots in the Causative, provided that the Desiderative sign स is changed to ए ॥ The rule applies to the ए of the substitute, and not to the affix स् as there can be no such स् after a reduplicate syllable. Therefore ए means that स which replaces the ए of the roots.

Thus from स्तु we have तद्वयति ॥ Here the स of सन् is changed to ए by the last sūtra, and therefore so also after the reduplicate उ, the स of स्तु is changed to ए ॥

Of the Causatives of roots beginning with ए in Dhātupāṭha, we have सिषेवयिषति, सिषिउज्ज्वरति, सुष्वापयिषति ॥ In this last, the इ is changed to उ by VII. 4. 67.

Though this ए change would have taken place by the previous sūtra (VIII. 3. 59), yet the separate enunciation of this rule indicates that this is a niyama aphorism—the ए change takes place only in these cases of स्तु and Causatives of Desideratives under the conditions mentioned in this sūtra, and *no where else*. Thus सिषिषति from the root सिष भरणे (Tud. 140). This is a root, which is exhibited in the Dhātupāṭha with a ए, therefore the form ought to have been सिषिषति by VIII. 3. 59, but it is not so, because of the niyama of the present sūtra. So also सुसृषति from वृह मांजमसं (Div. 24) and सुसृषति from वृ मेरे (Tud 115).

If this is a niyama rule by the very fact of its separate enunciation, what is then the necessity of using the word एव in the aphorism? Ans. इतो-उपधारणार्थम्; so that, the sūtra may mean "if स्तु and Causatives *only*, when एव follows" ? and not "if स्तु and Causatives when एव *only* follows" In the

latter view, we could not get the form लुदात्त ; and the rule would have applied to सिविसति also.

Why do we say "in the Desiderative व्"? So that the nlyama may not be any where else. Had वप्ति not been used in the sūtra, the restriction would have been with regard to every affix, and the sūtra would have meant "if there is occasion of वल्गु change after a reduplicate, it should take place only in the case of लु and the Causatives". Therefore व् change would not have taken place in सिवेत्, as it is not a Causative.

Q.—को विनतेऽदुतेषः? Why have we used the word वप् with व्, and not the word लु? That is, what compulsion was there to exhibit the Desiderative affix लु, in this changed form? The word विनत is the name given in the Prātisākhya to व् and ल change.

Ans.—So that the restrictive rule may not apply to the अविनत form of लु ॥ As लुप्सति ॥ The लु is here कृत् by I. 2. 8, and there is vocalisation by VI. 1. 15. For had लप्ति been used in the sūtra, then the restriction would have been with regard to all Desideratives in general, whether the लु was changed to व् or not. Therefore as there is restriction of VIII. 3. 59, in the case of लुप्सति where ल is not changed to व् ; so there would have been restriction in लुप्सते, the ल could not have been changed to व् by VIII. 3. 59. Similarly in निवसति ॥

Q.—What is the necessity of exhibiting वप् with the anubandha ल्? So that the rule should not apply to व् in general, but to the Desiderative affix व् only. As लुपिष इत् ॥ This लुपिषे is the Perfect of लृष, the affix पित्त is added as Chhandas irregularity instead of पत्; for पित्त there is लृ, the affix is कृत् by I. 2. 15, and so there is vocalisation by VI. 1. 15, and reduplication, and the augment इत् is added by VII. 2. 13, the व् is changed to वल्गु, as लुपिष इत्, the व् is elided by VIII. 3. 19. Here after the reduplicate लु, the ल् is changed to व्, in लु by the general rule VIII. 3. 59, as the restriction of this sūtra does not apply in this case. But had व् in general been taken, then लुपिषे has an affix व्, and therefore sūtra VIII. 3. 59, would have been restricted, and there would have been no change of लु to लु after the reduplicate, as it is not a causative. Hence वप् has been employed with an anubandha.

Why do we say 'after a reduplicate'?

Ans.—So that this restriction may apply to that व् which would have been caused by the व् or व् of an abhyāsa, and not to that which would have been caused by an upasarga. As अविविचिषति, though without the Preposition, the form is सिविसति ॥

Q.—No, this cannot be the reason, because the व् caused by the upasarga is considered as asiddha, and hence there would be no restriction.

Ans.—Then we say, the abhyāsa is taken to be qualified by सन्, namely that abhyāsa which is caused by सन्, would give occasion to this rule and not any other abhyāsa. Therefore if a reduplication has been caused by बह्, and then बल् is added to it, then the restriction of the present sūtra will not apply, and बल् change will take place though the root may not be a Causative &c. Thus the बह् of स्वरं is संपुष्प (VI. 1. 19), the Desiderative of this root is सोयुषिषे, with इद् augment, the elision of अ (VI. 4. 48) of य, the elision of य् by VI. 4. 49.

Q.—No this also cannot be the reason: because the बल् change is antaranga, while the restriction niyama is Bahiranga. Therefore, the word abhyāsa is employed superfluously in the sūtra.

Ans.—The word abhyāsa is taken in the sūtra, so that the restriction may be with regard to that य which might have been caused by the इ or उ of the abhyāsa; and not to that य which might be occasioned by the इ or उ of a dhātu or verbal root. Thus प्रणिषिषमि, अणीषिषानि ॥ Here the root इ in the sense of बोधन, is turned to Desiderative with सन्; and by VI. 1. 2, the स is reduplicated, then by VII. 4. 79, the अ is changed to इ ॥ Thus इतिसि; here by the force of the इ of the abhyāsa सि, the स is changed to य as इतिषि; (VIII. 3. 59) then as the restriction of this sūtra does not apply, the root इ causes the बल् of the abhyāsa, as इतिषि ॥ Had the word अभ्यासान् not been used in the sūtra, the स of abhyāsa could not have been changed to य, for then the sūtra would have meant “य is substituted for स, only in the case of लु and Causatives in the Desiderative बल्”; and as इतिषि is not a Causative-Desiderative, the restriction would have applied.

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सः, स्विदि-स्वदि-सहीनाम्, च ॥ इति ॥ स्विदि स्विदि सदि इत्येतेषां व्यन्तानां सति बभूव परतो ऽन्धासादुत्पत्त्य सकारात् सकारादेशो भवति ॥

62. स is substituted for the स् after the reduplicate of the बल् Desiderative of the Causatives of स्विद्, स्वद्, and सह् ॥

The स substitute of स् debarb the cerebral change. In other words, the स of these roots remains unchanged. As सिस्वदिषिषति, सिस्वादिषिषति and सिसाहयिषति ॥

प्राक्सितादव्यवाये अपि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ प्राक्, सितात्, अद्, व्यवाये, अपि ॥ इति ॥ सेवसितेति वक्षति प्राक्सातसंज्ञनायादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तथाद्व्यवाये पूर्वमर्थो भवति-त्येवं तद्वदितव्यमपि सकारमव्यवाये ॥

63. (The substitution of इ for स्, to be taught hereafter, will take place) for all roots upto सित exclusive in

VIII. 3. 70, even when the augment **अद्** intervenes (between the **स** and the efficient letter).

The root **सिन्** occurs in sūtra VIII. 3. 70. Thus VIII. 3. 65 teaches **व** change : as अभिपुजोति, परिपुजोति, विपुजोति, निपुजोति ॥ So also when **अद्** intervenes ; as अभ्यपुजोत्, पर्यपुजोत्, व्यपुजोत्, न्यपुजोत् ॥ The force of **अपि** is that the change takes place even when the augment **अद्** does not come, i. e. in case other than the augment.

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ स्थादिषु, अभ्यासेन, च, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् सितादिनि वर्णने ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यथ स्थासेनयसेपेति स्थादयस्तेषु स्थादिषु प्राक् सिनस्य षड्वनाद् अभ्यासेन व्यवाये नृज्ज्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येव वक्तव्यम् ॥

64. In **स्था** &c upto **सिन्** exclusive (VIII. 3. 65 to VIII. 3. 70), this **व** substitution takes place then also, when the reduplicate intervenes, and the **स** of the reduplicate is also changed to **व** ॥

The words **प्राक् सितादि** are understood here also. The **स्थादि** roots are, **स्था**, **सेनव** &c in VIII. 3. 65 and ending with **सेन्** in VIII. 3. 70. The sūtra consists of two sentences : (1) The **व** takes place in **स्था** &c even when a reduplicate intervenes, (2) The **स** of the reduplicates of **स्था** &c. is changed to **व** ॥ The first is a *cidhi* rule, and the second is a *niyama* rule.

Thus **परिमयी** where the abhyāsa **न** intervenes. This applies even to roots other than those which have been taught with a **व** in the Dhātupāṭha. As **अभिपिपेजविपिनि**, **परिपिपेजविपिनि**, **सेनया अभियातुमिच्छन्ति**. This applies moreover to reduplicates which end in **अ**, as **अभिनष्टा**, here the **स** would not have been changed to **व** by VIII. 3. 59, as it is not preceded by **इ** or **उ** ॥ Another *raison d'être* of this sūtra is that it prohibits **एज** (VIII. 3. 61). As **अभिपिपिपिनि**, **परिपिपिपिनि** ॥

The word **अभ्यासस्य** is for the sake of *niyama*, as we have said above **स** of **स्था** &c and of no other roots is changed to **व** ॥ As **अभिसृष्टपिनि** from **सृष्ट** **प्राप्ति** with **सन्**, the augment is debarred by VII. 2. 12 : the root **सृ** is unchanged by the *niyama* prohibition of VIII. 3. 61; the reduplicate **सृ** remains unchanged by the restriction of the present sūtra.

उपसर्गात्सुनोति सुवति स्याति स्तोत्रोति स्तोत्राति स्यासेनयमेवमिच्छमञ्जस्वञ्जाम ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, सुनोति-सुवति-स्याति-स्तोत्रोति-स्तोत्राति-स्या-सेनय-संघ-सिञ्ज-मञ्ज-स्वञ्जाम ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याभिप्रायादुपरस्य सुनोति सुवति स्याति स्तोत्रोति स्तोत्राति स्या सेनय संघ सिञ्ज मञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य नृज्ज्कारेणो भवति ॥

65. **व** is substituted for **स**, after an **इ** and **उ** ॥ an *upasarga* in the following verbs : **सृ** (**सुनोति**), **सृ** (**सुवति**), **सो**

(स्यति VII. 3. 71), स्तु (स्तौति VII. 3. 89), स्तुभ (स्तोभते), स्या; संनय (Denominative), सिध् (सेधति), सिच्, सञ्ज् and स्वञ्ज् ॥

Thus अभियुजोति, परिपुजोति, अभ्यपुजोत्, पर्यपुजोत् ॥ सुवति, अभियुवति, परिपुवति, अभ्यपुवत्, पर्यपुवत् ॥ स्यति, अभिस्यति, परिस्यति, अभ्यस्यत्, पर्यस्यत् ॥ स्तोति, अभिष्टोति, परिष्टोति, अभ्यष्टोत्, पर्यष्टोत् ॥ स्तोभति, अभिष्टोभते, परिष्टोभते, अभ्यष्टोभत्, पर्यष्टोभत् ॥ स्या, अभिष्टास्याति, परिष्टास्याति, अभ्यष्टात्, पर्यष्टात् ॥ अभितष्टी, परितष्टी ॥ संनय, अभिषेजयति, परिषेजयति, अभ्यषेजयत्, पर्यषेजयत् ॥ अभिषिषेजयति, परिषिषेजयति ॥ सेध, अभिषेधति, परिषेधति, अभ्यषेधत्, पर्यषेधत् ॥ सिच, अभिषिञ्चति, परिषिञ्चति, अभ्यषिञ्चत्, पर्यषिञ्चत्, अभिषिषिञ्चति, परिषिषिञ्चति ॥ सञ्ज, अभियञ्जति, परिपञ्जति, अभ्यपञ्जत्, पर्यपञ्जत् ॥ स्वञ्ज, अभिष्वञ्जति, परिष्वञ्जति, अभ्यष्वञ्जत्, पर्यष्वञ्जत् ॥ सिचका अस्माद्देशात्: सिचका देश इति ॥ नायं सिचरूप-सर्गः ॥ अभिसावकीयनीत्यर्थाय न सुनोति प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावकीयं प्रति ॥ अभिषावयनीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिमिति बलं भवति ॥

The root सिध् is exhibited in the sūtra as 'सेध' with षष्ठा विकारः, thus debarring सिध्-सिध्यति ॥

Why do we say "after an upasarga"? Observe कथं सिञ्चति, मधु सिञ्चति (VIII. 3. 111). So निःसेचको देश = निर्गता सचका अस्माद् देशात् ॥ Here निः is not an Upasarga to सिञ्च, but to the noun 'सचक' ॥ Similarly in अभिसावकीयति, the upasarga अभि is not added to the root सु 'सुनोति', but to the *third* derivative of सु 'सुनोति'. Namely, from सु we derive सावक with ण्वुल्, and from सावक we form the Denominative root सावकीय with क्यच्; and to this Denominative root अभि is added. The upasarga, however may be added to the root first, and then ण्वुल् and क्यच् added. In that case, the rule will apply. As अभिषावकीयति ॥ So also with the Causative, as अभिषावयति, for here the upasarga is added to the root सु and not to the causative form सावय ॥

The roots पुस् अभिषे belongs to Svādi class, पु मरणे to Tudadi class, षोऽन्तकर्मणि to Divādi class, षुस् स्तुतां to Adādi class and षुभ स्तुते, to Bhuādi Class. These have been shown in the sūtra in their declined form in order to indicate that the rule does not apply to their वङ् लुक्, as अभिसावयति ॥ See VII. 1. 6 for this rule of हित् exhibited roots. On the other hand, the roots सिच् &c. being not so exhibited, change their स in वङ् लुक् also, as अभिषेचिषीति ॥

The upasarga need not end with इ and उ for the purposes of this rule. Thus निष्पुजोति, दुष्पुजोति, where the upasarga is निस् and दुस् ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सदिः, अप्रतेः ॥

वृत्तिः ॥ सदेः सकारस्य उपसर्गस्याभिषावमेतदकारस्य सूत्रेण भावितो भवति ॥

66. The स of सद् is changed to ष after an Upasarga having an इ or उ, but not after प्रति ॥

The word सदिः is in the first case, but has the force of genitive. Thus निषीदति निषीदति, न्यपीदत्, व्यपीदत् ॥ निषसाव, विषसाव ॥ The second स remains unchanged in the Perfect by VIII. 3. 118.

Why do we say 'but not after प्रति'? Observe प्रतिसप्तिति ॥ P. Bohtlingk points out that the sūtra is सप्तेरपनेः as given by Sayānāchārya his commentary on Rig Veda VI. 13. 1. Pāṇini, however, often uses the case with the force of the Genitive, as in VIII. 3. 80.

स्तन्मेः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ स्तन्मेः ॥

वृत्तिः ॥ स्तन्मे सकारस्य उपसर्गस्याप्रतितादुनस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ॥

67. The स् of स्तन्मे is changed into प after an उप asarga, having an इ or उ ॥

Thus अभिष्टन्मि । परिष्टन्मि । अयष्टन्मि । पर्यष्टन्मि । अभिनष्टम् । परिनष्टम् । The word अयनेः of the last sūtra is not to be read here. Hence we have form like—प्रतिष्टन्मि । प्रत्यष्टन्मि । प्रत्यतिनष्टम् ॥

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अवान्, च, आलम्बन-आविदूर्ययोः । वृत्तिः ॥ अववाञ्छादुपसर्गादुनस्य स्तन्मेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । आलम्बनार्थ आविदूर्ये च ॥

68. The स् of स्तन्मे is changed into प after the preposition अव in the sense of 'support' and 'contiguity'.

The word आलम्बनं means "support, reliance, that upon which any thing depends or leans". आविदूर्यं means "the state of not being विदूर or far off, i.e. to be contiguous".

Thus अवष्टान्ते "He remains leaning upon a staff" &c, अवष्टभ्य तिष्ठति ॥ So also in the sense of to be near, as अवष्टभ्य सेना 'the army near at hand'. अवष्टभ्य शत्रु ॥ See V. 2. 13.

Why do we say "when having the sense of support or contiguity"? Thus अवस्तम्भो वृषभः क्षीमेन 'the Sūdra is afflicted with cold'.

The present sūtra is commenced in order to make the प change even while the preceding letter is not इ or उ ॥

वेद्य स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वेः, च, स्वनः, भोजने ॥

वृत्तिः ॥ वेदपसर्गाद्वाचाञ्छात्तन्मेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

69. The प् is substituted for the स् of स्वन्, after वि and अव, when the sense is "to smack while eating".

Thus विष्टजति, स्वष्टजन्, विष्टजति, अष्टजति, अष्टजन्, अवष्टजति ॥ That is he makes sound while eating, he eats with a smack.

Why do we say 'when making a smacking sound in eating'? Observe विष्टजति वृद्धः "the drum sounds".

परिनिविध्यः सेवसितसयसिदुसहसुहस्तुस्वजाम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ परि-नि-वि-ध्यः, सेव-सित-सय-सिदु-सह-सुह-स्तु-स्वजाम् ॥

वृत्तिः ॥ परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उपसर्गां सेव सित सय सिदु सह सुह स्तु स्वजम् इत्येतेभ्य सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ॥

70. **व** is substituted for the **स्** of **संव. सित, सय, सिव्,** सह, the augment **सुद्, स्तु,** and **स्वञ्ज**, after the prepositions **परि, नि,** and **वि** ॥

The root **सेव** belongs to Bhuādi class. The word **सित** is the Past Participle of **विभ् बन्धने**, and **सय** is, the noun derived from the same root with the affix **भच्**; **सिव्** is a Divādi root.

Thus **परिवेवते । निवेवते । विवेवते । पर्यवेवते । व्यवेवते । न्यवेवते । परिषिवेविते । विवि-
वविते । निषिवेविते । सित । परिपिनो. विपिनो, निपिनः । सय । परिषयो. निषयो, विषयः । सिव् ।
परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यन् । न्यषीव्यन् । व्यषीव्यन् । पर्यसीव्यन् । न्यसीव्यन् ।
व्यसीव्यन् । सह परिपहते । निषहते । विपहते । पर्यपहते । न्यपहते । व्यपहते । पर्यसहते । न्यसहते । व्यस-
हते । सुद् । परिष्क्रांति । पर्यष्क्रांन् । स्तु । परिष्टीति । निष्टीति । विष्टीति । पर्यष्टीन् । न्यष्टीन् । व्यष्टीन् ।
पर्यस्तीन् । न्यस्तीन् । व्यस्तीन् । स्वञ्ज । ईशसञ्जस्वञ्जानिनि नलोप । परिष्वजते । निष्वजते । विष्वजते ।
पर्यष्वजते । पर्यस्वजते । पर्येष्वेव सिद्धे स्तुस्वाञ्जप्रहणवृत्तार्थम् । अङ्ग्यवाचं विभाषा यथा स्यात् ॥**

The nasal is elided in **स्वञ्ज** by VI. 4 25. The **स्** of **स्तु** and **स्वञ्ज** would have been changed to **व** by VIII. 3. 65 also. Their inclusion here is for the sake of subsequent sūtra, by which the **व** change is *optional* when the augment **अद्** intervenes.

सिवादीनां चाङ्ग्यवायेपि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ सिवादीनाम्, वा-अद्-अङ्ग्यवाये,

अपि ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तरसूत्रं सिव्सहसुद्स्तुस्वञ्जानिनि सिवाद्य । सिवादीनामङ्ग्यवायेपि परिनिविष्ट उकारस्य सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति ॥

71. The **व**-change may take place optionally in the **सिव्** and the rest (of the last sūtra), even when the augment **अ** intervenes between the prepositions **परि, नि** or **वि** and the verb.

The **सिवादि** are the four roots **सिव् सह, स्तु** and **स्वञ्ज**, as well as the augment **सुद्** ॥ This is an example of ubhayatra-vibhāṣā. In the case of **स्तु** and **स्वञ्ज** it is prāpta-vibhāṣā, in the case of others it is aprāpta. The examples have already been given under the preceding sūtra, and so need not be repeated here.

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ अनु-वि-परि-भामि

निभ्यः, स्यन्दतेः, अप्राणिषु ॥

वृत्तिः ॥ अनु वि परि भामि नि इत्येतेभ्य उकारस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्धन्यादेशो भवति ॥

72. **व** is optionally the substitute of the **स्** of **स्यन्द्**, after the prepositions **अनु, वि, परि, भामि** and **नि**, when the subject is not a living being.

The root **स्यन्द्** **पक्षपक्षे** is anudātta. Thus **अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्यन्दते ।** अभिष्यन्दते । निष्यन्दते । अतुस्यन्दते । वितुस्यन्दते । परितुस्यन्दते ।

Why do we say 'when the subject is not a living being'? Observe अनुस्यन्ते मस्य उक्ते ॥ The option of this sūtra will apply, when the subject is a compound of living and non-living beings. Thus अनुस्यन्ते or अनुस्यन्ते मस्योक्ते ॥ The subject here is a Dvandva compound, and it is not in the singular number because of II. 4 6. The word अप्राणिषु is a Paryudāsa and not a Prasajya-pratishedha. If it be the latter sort of prohibition, then the force will be on the word *living*, and in a compound like मस्योक्ते, consisting of *living* and *non-living* beings, the prohibition will apply because it has a *living* being in it, and so there will be no पथ ॥ In the other view, the force is on the word *non-living*, and because the compound contains a non-living being, therefore the option will be applied, and the presence of the living being along with it will be ignored.

The anuvṛtti of परि नि and नि is understood here from VIII. 3. 70. So these words could well have been omitted from the sūtra, which might have then been अन्वनिष्ठां च स्यन्तेऽप्राणिषु, and by the force of च we would draw in the anuvṛtti of परि &c.

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ वेः, स्कन्देः, अनिष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ वैठपसर्गादुक्तस्य स्कन्देः सकारस्य वृद्धन्त्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ॥

73. ए is optionally substituted for the स् of स्कन्द after the preposition नि, but not in the participles in त and तद्यत् ॥

The root is स्कन्दि गति शोषणयोः ॥ Thus विष्कन्ता or विस्कन्ता, विष्कन्तु or विस्कन्तु, विष्कन्तव्यम् or विस्कन्तव्यम् ॥

Why do we say 'but not in the Nishṭhā'? Observe विस्कन्तः

परिच्छेद ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ परेः, च ॥

वृत्तिः ॥ परिच्छेदशब्दोक्तस्य स्कन्देः सकारस्य वा वृद्धन्त्यो भवति ॥

74. ए is optionally substituted for the स् of स्कन्द after the preposition परि every where.

Thus परिष्कन्ता or परिस्कन्ता, परिष्कन्तु or परिस्कन्तु, परिष्कन्तव्यम् or परिस्कन्तव्यम् ॥

The word परि could well have been included in the last sūtra as विपरिच्छेदो स्कन्दे &c. The very fact that it has not been so included, indicates that the prohibition of अनिष्ठायाम् does not apply to it. Thus परिष्कन्तः or परिस्कन्तः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ परिस्कन्दः, प्राच्यभरतेषु ॥

वृत्तिः ॥ परिस्कन्द इति वृद्धन्त्यामादी निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु ॥

75. The word परिस्कन्द is used without the cerebral change in the country of Eastern Bharata.

This is an anomaly. The **क्** required by the last sūtra is prohibited. The other form is **परिष्कन्** ॥ The word **परिष्कन्** is formed by the affix **क्** or it is a Nishthā, the **त्** being elided. The word **भरत** qualifies the word **प्राच्य** ॥

Prof. Bohtlingk translates it "परिष्कन् is seen in the usage of the Eastern People and the Bharata". He bases his construction on the sūtras II. 4. 66, and IV. 2. 113, where **प्राच्यभरतेषु** means "the Eastern People and Bharata".

स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्यः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ स्फुरति, स्फुलत्योः, निस्, नि, विभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उक्तस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

76. **स्** is optionally substituted for the **स्** of **स्फुर्** and **स्फुल्** after the prepositions **निस्**, **नि**, and **वि** ॥

Thus **निष्फुरति** or **निस्फुरति**, **निस्फुरति** or **निष्फुरति**, **विस्फुरति**, **विष्फुरति** ॥ **स्फुलति**, **निष्फुलति**, **निस्फुलति**, **निष्फुलति**, **विस्फुलति**, **विष्फुलति** ॥

वेः स्कन्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ वेः, स्कन्नातेः, नित्यं ॥

वृत्तिः ॥ वस्तस्य स्कन्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

77. **स्** is always substituted for the **स्** of **स्कम्भ**, after the preposition **वि** ॥

Thus **विष्कम्भाति**, **विष्कम्भिता**, **विष्कम्भितुम्**, **विष्कम्भितव्यम्** ॥

इणः पीध्वंलुङ्लितां धोङ्गात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ इणः, पीध्वं, लुङ्लिताम्, धः, भङ्गात् ॥

वृत्तिः ॥ मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्ताङ्गात्परेषां पीध्वंलुङ्लितां बो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

78. The cerebral sound is substituted in the room of the **ध्व** of **पीध्वम्**, and of the Personal-endings of the Aorist and the Perfect, after a stem ending in **इण्** (a vowel other than **अ**).

The word 'cerebral' is understood here from VIII. 3. 55. Thus **प्योषीद्वम्**, **तोषीद्वम्** ॥ Aorist:—**अप्योषीद्वम्**, **अतोषीद्वम्** (VIII. 2. 25). Perfect: **चकृद्वे** ॥

Though the anuvṛitti of **इणकोः** was current here from VIII. 3. 57, yet the repetition of the word **इण्** here indicates that the anuvṛitti of **ङ** or the guttural ceases. As **पक्षीध्वम्**, **कक्षीध्वम्** ॥

Why do we say "the **ध** of **पीध्वं**, **लुङ्** and **लिट्**"? Observe **स्तुष्वे**, **अस्तुष्वम्**, where the **ध** is of **लट्** and **लङ्** ॥

Why do we say **भङ्गात्** 'after a stem'? Observe **परिवेषिपीध्वम्**, from **विष्प-** **यातो** of the Juhotyādi class. There is Guṇa of the reduplicate by VII. 4. 75, the **स्** of **सीयुद्** is elided by VII. 2. 79, and **पीध्वम्** here is made up of the **स्** of the root **विष्**, and **इध्वम्** the affix; therefore **पीध्वम्** here is not after the **angā** परिवे वि, or the anga here is परिवे वि, and **इध्वम्** is the affix ॥

obtained, without using the word **अङ्गान्** in the sūtra, by the maxim **अर्थवद् यत्र** नानर्थक्यम् "a combination of letters capable of expressing a meaning, denotes that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote a combination void of meaning".

विभाषेतः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, इटः ॥

वृत्तिः ॥ इण परस्मादिट उक्तं वां वीध्वलुक्लिटां या धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति विभाषा ॥

79. The cerebral sound is optionally substituted for the **ध्** of **वीध्वम्** and of the Aorist and the Perfect after the augment **इद्**, when the stem ends in **इण्** ॥

Thus **लू + इद् + वीध्वम् = लविषीध्वम्** or **लविषीध्वम्** so also **पविषीध्वम्** or **पविषीध्वम्** from **पू ॥** Aorist:—**अर्वाध्वम्** or **अर्वाध्वम्** ॥ Perfect:—**लुर्विध्व** or **लुर्विध्व** ॥

The word **इण** is understood here and it qualifies the word **इट**, so that the stem should end in an **इण** vowel which should be followed by the **इट** augment and this letter should be followed by **वीध्वम्** and the **ध्** beginning affixes of the Aorist and the Perfect. If the stem does not end in an **इण** vowel, the rule will not apply; as **आसिषीध्वम्** from the root **आस** अपवसाने ॥

Then in the word **उपविषीध्वम्**, will the cerebral change not take place by the option of this sūtra or otherwise? This is from the root **वीड** क्षये in the Perfect with the augment **इद्** VII. 2. 13, and **पुट** by VI. 4. 63. Some say that as the augment **पुट** intervenes between the stem ending in **इ** **इण** vowel, and the augment **इट**, therefore this rule will not apply and there will not be the optional **व** ॥ Others hold that the anuvṛtti of **अङ्गान्** has ceased, and the anuvṛtti of **इण** is only current, in this sūtra, and there is no intervention and so there will be the optional change into **व** ॥

समासेङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ समासे, अङ्गुलेः, सङ्गः ॥

वृत्तिः ॥ सङ्गसकारस्याङ्गुलेदन्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे ॥

80. **व्** is substituted for the **स्** of **सङ्ग** after the word **अङ्गुलि** in a compound.

Thus **अङ्गुलिबद्धः** । **अङ्गुलिबद्धो वधातुः** । **अङ्गुलिबद्धो वा सादयति ॥** Why do we say in a compound? Observe **अङ्गुले सङ्गं पश्य ॥**

The word **सङ्गः** is exhibited in the sūtra in the nominative case. The force is here that of Genitive i. e. **सङ्गस्य ॥**

मीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मीरोः, स्थानम् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानसकारस्य मीरोदन्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति ॥

81. **व्** is substituted for the **स्** of **स्थानं** when preceded by **मीर** in a compound.

Thus **मीरस्थानम् ॥** The word compound is understood here also; otherwise **मीरो स्थानं पश्य ॥**

अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अग्नेः, स्तुत, स्तोम, सोमाः ॥

[तिः ॥ अग्निरुक्तस्य स्तुतु स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

टिः ॥ अग्नेर्वापि सोमस्येष्ट्ये ॥

82. *स्* is substituted for the *स्* of स्तुत, स्तोम and सोम when preceded by अग्नि in a compound.

Thus अग्निदुत, अग्निदोम, अग्नीषोमः ॥

Ishti:—The *इ* of अग्नि is lengthened before सोम and it is after such lengthened *इ*, that the *स्* of सोम is changed to *ष्*, otherwise not. As अग्निसोमौ णवकी ॥ So also अग्निसोमौ तिष्ठतः (where 'agni' means fire, and 'soma' a kind of herb) "the fire and the soma plant are here."

When there is no compounding we have अग्ने सोमः ॥

The word अग्निदुत is formed by द्विष, the sacrifice in which Agni is praised (स्तुयते) is so called. अग्निदोमः is also the name of a sacrifice: the first division (संस्था) of the Soma-yāga. अग्नीषोमः is a देवता-द्वन्द्व so where there is no Devatā-Dvandva, the *व* change will not take place. Thus where Agni and Soma are names of two boys, or where they refer to physical fire and herb. According to Āvalāyana there is lengthening and *व* change in the last case also, as अग्नीषोमौ प्रवेष्ट्यामि ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ज्योतिः, आयुषः, स्तोमः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योतिस् आयुष इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

83. The *स्* of स्तोमः is changed to *ष्* after ज्योतिस् and आयुस् in a compound.

As ज्योतिदोमः, आयुदोमः, but ज्योतिः स्तोमं वक्ष्यति where there is no compounding.

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ मातृ, पितृभ्याम, स्वसा ॥

वृत्तिः ॥ मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

84. The *स्* of स्वस् is changed to *ष्* after मातृ and पितृ in a compound.

As मातृष्वसा, पितृष्वसा ॥ See VI. 3. 24.

मातृपितृभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ मातृ, पितृभ्याम, अन्य-तरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

85. The *स्* of स्वस् is optionally changed to *ष्*, after मातृ and पितृ in a compound.

Thus मातृस्वसा, or मातृष्वसा; पितृस्वसा or पितृष्वसा ॥ The word मातृ and पितृ end in *र*, which is changed to visarga (See VIII. 2. 24). In fact, the word पितृ is so exhibited in the sūtra itself, with a *र*, the word मातृ; therefore, by the rule of साहचर्य is also to be understood as a *र* ending word.

Q.—Well, if this be so, when this *इ* is changed to *इ*, visarga changed to *व*...

Ans.—The ५ change would take place both after the visarga-ending or स-ending words, on the maxim एकदेशविकृतत्वादन्यत्वात् "That which has undergone a change in regard to one of its parts, is by no means, in consequence of this change, something else than what it was before the change had taken place". Therefore, these words are taken to end in ५. For if they were taken to end in स्, then the rule would not apply when they ended in a visarga. If they be supposed to end in a visarga, then the form वितुर्धाम् with a ५ before धाम् in the sūtra is hard to explain.

The word समासे is understood here also. Therefore not here मातु स्वसा when the words are used separately in a sentence.

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ अभि-निसः, स्तनः, शब्द-संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अभि निस् इत्येतस्मादुपरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्य-माणाच् ॥

86. The स् of स्तन् is optionally changed to ५ after the double preposition अभि निस्, when the word so formed is the name of a particular letter (i. e. visarga).

As अभिनिदानो वर्णः, अभिनिदानो विसर्जनीय or अभिनिसानो वर्ण or विसर्जनीयः ॥ The compound preposition अभि-निस् causes this change, and not any one of them separately. Thus Āpastamba:—ह्यभरं चतुरभरं वा नामपृथग्माख्यानांत्तरं दीर्घमि-निदानं, घोषवशाद्यन्तरस्तस्यम् "a name (nāma) should be such that it should consist of two-syllables or four-syllables, that its first portion should be a noun (nama-pūrva), and its second portion a verb (ākhyāta), that it should end in a long vowel (dirgha) or a visarga (abhinishtaṇa), that the first letter of such a noun should be a ghosha or sonant letter (ghosha-vad-ādi), and a semi-vowel (antastha) should be in the body of it." Thus the names द्विविधोदा, त्रिविधोदा fulfill these conditions and are good names.

Why do we say "when it is the name of a particular letter."? Observe अभिनिसस्तनति वृत्तः ॥ The anuvṛitti of समासे ceases from this place.

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ उपसर्ग, प्रादुर्भ्याम्, अस्ति, र्यच्परः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याभिनिष्ठायादुसस्यञ्चोपरस्य षकारपरस्याचपरस्य चान्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति ॥

87. The स् of the verb अस् is changed to ५, when it is followed by a vowel or य् and is preceded by प्रादुः or an upasarga having इ or उ in it.

The word र्यच् परः means 'followed by य् or अच्' ॥ The word प्रादुः is an Indeclinable, meaning 'evidently'.

Thus अभिषन्ति, निषन्ति, विषन्ति, प्रादुःषन्ति; अभिष्यान्, निष्यान्, विष्यान्, प्रादुःष्यान् ॥

Why do we say "when preceded by an *Upasarga* having an इ or उ?" Observe **वापस्यान्, मधुस्यान् ॥** Why do we say 'of the verb अस्'? Observe **अनु-सृतम्, विसृतम् ॥**

Q.—How is there any occasion for the application of the rule here? The context here relates to **स**, and the word "*upasarga*" qualifies that **स**, but here the *upasarga* is not applied to **स** but to the *whole verb* **सृ**, therefore this is no counter-example. In fact, what is the necessity of using the word **अस्** at all in the *sûtra*: for even without it, the word '*upasarga*' would qualify that verb which consists of **सृ** only, and such a verb is **अस्**, with its **अ** elided and no other verb? Nor is the employment of **अस्** necessary for **प्रादुः**, for it comes only in connection with the verbs **कृ, भू** and **अस ॥**

Ans.—All that you urge, is true, yet the following counter-example should be given, as **अनुसृ**, the son of *Anusû* will be **आनुसेय** with **ह्रस्व** as it belongs to *Subhrâdi* class. Thus **अनुसृ + ह्रस्व = आनुसृ + एय = आनुस् + एय ॥** Here the **ऊ** is elided by VI. 4. 147. Now when **ऊ** is elided, the **सृ** is the only verbal element that remains, **अनु** is *upasarga*, and **एय** is affix; so that had **अस्** not been taken in the *sûtra*, the rule would apply to this **सृ** also.

Why do we say "when it is followed by a vowel or य"? Observe **निस्त, विस्तः, प्रादुस्त ॥**

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्सूतिसमाः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ सु, वि, निर, दुर्भ्यः, सुपि, सूति, समाः ॥

वृत्तिः ॥ सु वि निर दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूढन्यासेन भवति ॥

Kārikā:—**सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूतिः सुष्यापेति केन न ॥**

हन्नादिशेषान् सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सिन्तादुत्तर सुपि ॥

अनर्थके विषुषुपः सुपिभूतो हिरुच्यते ॥

88. The **सृ** of **स्वप्, सूति**, and **सम** is changed to **ष्** after **सु, वि, निर** and **दुर् ॥**

The word **सुपि** is exhibited in the *sûtra* as the form of **स्वप्** with vocalisation. Thus **सुपुनः, निः पुनः दुः पुनः ॥** The word **सूति** is the *क्तिन्* ending form of **सृ**; the rule applies to this form only, as **सुषृतिः, विषृतिः, निषृतिः** and **दुषृतिः ॥** The word **सम** also means the *noun* **सम** and not the verb **सम स्तम वेदय्ये ॥** Thus **सुपमम्, विपमम्, निःपमम्, दुःपमम् ॥**

Kārikā:—Why is **षत्वं** taught with regard to the **सुप्** form of **स्वप्**? *Ans.* **सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत्**, so that the **षत्वं** change should not take place in **स्वप्** form, as **विस्मः** and **विस्मक्** (III. 2. 172) ॥ *Q.* **विषुष्यापेति केन न?** For what reason the **षत्वं** change has not taken place in the reduplicate **विषुष्याप**, for here also in the reduplicate, is the form **सुप्**, as **विषुप्स्वप्**, and then by applying **हन्नादिशेष** rule, the **ष्** is elided, and **एकदेशधिकृतस्यानन्वत्यान्** applies? • *Ans.* **हन्नादि शेषान् न सुपिः**, we

reduplicate the form स्वप्, as विस्वप्स्वप् and then elide प्, as विस्वस्वप्, and then vocalise, as विस्वस्वप् so that there being no form सुप्, there is no पस्व ॥ इष्टं पूर्वं प्रसारणं, in fact, the vocalisation takes place first, and then elision according to an ishti. See VI. 1. 17. Otherwise, in स्वप् स्वप्, as प् is elided, व् would also have been elided. Why is the स् of विस्वप्स्वप् not changed to व् by VIII. 3. 64? स्थार्त्तानां नियमो नात्र प्राक् सितादुत्तर सुप्, the rule VIII. 3. 64 does not apply, because that rule is confined only to verbs up to सित in VIII. 3. 70, while सुप् is *after* that verb. Moreover the प् of सुप् being elided, the mere सु is अनर्थक, and the maxim is अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ Q. If this maxim is applied, how do you form विष्णुपुः? Ans. अनर्थके विष्णुपुः पुषिभूतादिरुच्यते, here the form पुष् is doubled, and not सुप्. The root is first joined with the affix वि + स्वप्, then there is vocalisation विस्वप् then there is व् change, as विष्णुप्, then reduplication, as विष्णुपुषुप्. Now वल् being considered asiddha, the doubling should take place first? No, for we have already shown that for the purposes of doubling, the वल् change is no asiddha (VIII. 2. 3 Vārt.)

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ नि, नदीभ्याम्, स्नातेः, कौशले ॥

वृत्तिः ॥ नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नानसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमानं ॥

89. The प् is substituted for स् of स्ना after नि and नदी when the word so formed denotes "dexterous."

Thus निष्णात कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नानीति नदीष्णः ॥ This last word is formed by the affix क added to स्ना preceded by the upapada न under sūtra III. 2. 4.

Why do we say when meaning dexterous? Observe निस्नातः, नदीस्नातः (नद्यां स्नानः)

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ सूत्रम्, प्रतिष्णातम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिष्णानामिति निपायते । सूत्रं वेदवर्त्तनं । प्रतिष्णानं सूत्रम् ॥

90. The word प्रतिष्णातः is irregularly formed when meaning a sūtra.

Thus प्रतिष्णातः सूत्रम् i. e. शुद्धम् 'pure'. When it has not this meaning we have प्रातिस्नान = 'bathed'

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ कपिष्ठलः, गोत्रे ॥

वृत्तिः ॥ कपिष्ठल इति निपायते गोत्रविषये ॥

91. The word कपिष्ठल is irregularly formed denoting the founder of a gotra of that name.

Thus the son of Kapishṭhala will be कपिष्ठलिः ॥ The word gotra" here does not mean the grammatical "gotra," but the popular term 'gotra' denoting 'clans,' as described in the list of pravaras. Why do we say "when denoting the founder of a gotra"? Observe कपिस्थलम् The land of the monkeys

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ प्रष्टः, अग्रगामिनि ॥

वृत्तिः ॥ प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये ॥

92. The word प्रष्ट is irregularly formed when denoting 'a chief' or 'one who goes in front'.

Thus प्रष्टोऽद्व meaning a 'best horse'. Why do we say when meaning 'going in front'? Observe प्रस्थे हिमवतः पुण्ये "On the sacred peak of the Himalaya". प्रस्थो द्वीहीणाम् 'a measure of barley'.

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वृक्ष, आसनयोः, विष्टरः ॥

वृत्तिः ॥ विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणानिः पत्वं निपात्यते ॥

93. The word विष्टर is irregularly formed in the sense of "tree" and "seat."

This word is formed by adding the affix अप् to the root स्तृ preceded by the preposition वि ॥ Thus विष्टरो वृक्षः ॥ विष्टरमासनम् ॥

Why do we say when meaning a 'tree' or a 'seat'? Observe धौनविद्याक्यस्य विस्तरः ॥ See sūtra III. 3. 33. by which अप् is added here instead of धम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छन्दोनाम्नि, च ॥

वृत्तिः ॥ विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वास्त्सु इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टर इत्यत्र विज्ञायते ॥

94. Also when it is the name of a metre, the irregular form विष्टर is used.

By Sūtra III. 3. 34 the word विष्टर is formed denoting a sort of metre called विष्टारपङ्क्तिः ॥

Why do we say when denoting 'the name of a chhandas'? Observe परस्य विस्तरः ॥

In fact this sūtra makes unnecessary the sūtra III. 3. 34. To avoid this difficulty, some say that the sūtra III. 3. 34 is not confined to the preposition वि, so that we can form प्रस्तारपङ्क्तिः संसारपङ्क्तिः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ गवि, युधिभ्याम्, स्थिरः ॥

वृत्तिः ॥ गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

95. The स् of स्थिरः is changed to प् after the words गवि and युधि ॥

Thus गविष्ठिर, युधिष्ठिर ॥ The compounding takes place by II. 1. 44. and the 7th case affix is not elided by VI. 3. 9. though the word गो does not end in a consonant, yet it retains its Locative ending by virtue of this sūtra.

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ वि, कु, शमि, परिभ्यः, स्थलम् ॥

वृत्तिः ॥ वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उस्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

96. **प्** is substituted for **स्** in स्थल after वि, कु, शमि, and परि ॥

Thus विष्ठलम्, कुष्ठलम्, शमिष्ठलम् and परिष्ठलम् ॥ The word वि, कु and परि are compounded under II. 2. 18.; the word शमी forms a genitive by VI. 3. 63. In the aphorism the word शमि is shown with a short इ, indicating thereby that when the इ is not shortened, the cerebral change does not take place; as शमी स्थलम्

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्विभ्रिकुशोकुशङ्कुङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्था ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्या, अप, द्वि, त्रि, कु, शोकु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्हिस्त्र, दिवि, अग्निभ्यः, स्था ॥

वृत्ति ॥ अम्ब आम्ब गो भूमि अप द्वि त्रि कु शोकु शङ्कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि परमे वर्हिस्त्र दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उन्तरस्य स्थानासकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥ वार्तिकम् ॥ स्थस्थित्पृणामिति वक्तव्यम् ॥

97. The **स्** of स्थ is changed to **प्** after अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्य, अप, द्वि, त्रि, कु, शोकु शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्हिस्त्र, दिवि and अग्नि ॥

Thus अम्बष्ठ, आम्बष्ठः, गोष्ठ, भूमिष्ठः, सव्येष्ठ, अपष्ठः, द्विष्ठ, त्रिष्ठ, कुष्ठ, शोकुष्ठ, शङ्कुष्ठ, अङ्गुष्ठ, मञ्जिष्ठ, पुञ्जिष्ठ, परमेष्ठः, वर्हिष्ठ, दिविष्ठः, अग्निष्ठः ॥

The word स्थ is shown in the sūtra in the first case, and means the word-form स्थ, and it is not the genitive case of स्था, for then the rule would apply to गोप्यानम्, भूमिस्थानम् &c.

Art:—The same change takes place in स्था, स्थिन्, and स्थ् ॥ As सव्येष्ठा । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ॥

सुयामादिषु च ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ सुयामादि सु, च ॥

वृत्ति ॥ सुयामादिषु शङ्खेषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

98. The **स्** is changed to **प्** in the words सुयाम् and the rest.

Thus सुयामा ब्राह्मणः = सोमनम् साम यस्य असौ ॥

1 सुयामा, 2 निःशामा, 3 दुःशामा, 4 सुपेधः, 5 निपेधः (निपेधः), 6 दुःपेधः, 7 सुपथिः, 8 निपथिः (निपेधः), 9 दुःपथिः, 10 सुष्ट (सुष्टु), 11 दुष्ट (दुष्टु), 12 गोत्रपथ्य संज्ञायाम्, 13 प्रविष्टिका, 14 जलापात्रम्, 15 नीपेधनम् (नीपेधनम्), 16 दुन्दुभिपेधनम् (दुन्दुभिपेधनम्), 17 एति संज्ञावामगाद्, 18 हरिपेधः, 19 नक्षत्राद्वा, रोहिणीपेधः ॥ आकृतनग ॥

Some of the above words would have been governed by the prohibition in VIII. 3. III, others would never have taken ष, hence their inclusion in this list. The word सु is here a karmapravachaniya (I. 4. 94) and दुर् also are not upasargas, because they are so only in connection with the verbs गत and क्री; so VIII. 3. 65 does not apply to सेष preceded by निर, and दुर् ॥ The words निपेधः and दुःपेधः—निर्गतः सेषः or दुर्गतः सेषः ॥ The word सेष here is a षम् formed word, from विष्ट हिता संज्ञाः; if it be derived from

विध गत्याम्, then also, the word is included here in order to prevent the application of VIII. 3. 113. The words सुषन्धिः, दुःषन्धिः &c are derived from धा with the prepositions सु and सम्, and the affix क्रि (III. 3. 92); and the स of सम् is changed to ष ॥ The words सुष्ठु, दुष्ठु are Unâdi formed words (Un. I. 25). The word गौरिषक्यः is a Bahuvrihi, the स of सक्रिय is changed to ष and the Samâsânta षच् is added (V. 4. 113). The long ई of the first member is shortened by VI. 3. 63. The word प्रतिष्णिक्ता is formed by adding the Preposition प्रति to the root णा, and the affix अङ् (III. 3. 106), and we have प्रातिष्णा with टप्; then क is added by V. 3. 73 and आ' shortened (VII. 4. 13), and इ added by VII. 3. 44. The word नैषिचनं is formed by adding ल्युट् to सिच् ॥ दुन्दुभिषेवणं is also a ल्युट् formed word from सेवति or सीध्यति ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ एति. संज्ञायाम्, अगात् ॥

वृत्तिः ॥ एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इष्कारोत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये ॥

99 The स् followed by ए and preceded by इष् or कु is changed to प्, when the word is a name, and when the स is not preceded by ग् ॥

Thus हरयः सेना अस्य = हरिषेण. परित सेना अस्य = परिषेणः, so also वारिषेण, जातुषेणी ॥ Why do we say 'followed by ए'? Observe हरिसक्यम् ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe पृथ्वी सेना यस्य स = पृथुसेना राजा (VI. 3. 34). Why do we say 'when the स is not preceded by ग्'? Observe विष्वक् सेनः ॥ The phrase इष्कोः is understood here also, so the rule does not apply to सवेसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥ पदानि ॥ नक्षत्रात्, वा ॥

वृत्तिः ॥ नक्षत्रवर्तिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्धन्या भवति ॥

100 When the preceding word is the name of a Lunar mansion, the ए substitution for स् under the above mentioned circumstances is optional.

Thus रोहिणिषेणः or रोहिणिसेनः. भरणिषेणः or भरणिसेनः ॥ But not here शत-भिषक् सेनः were the preceded letter is ग् ॥ These two sūtras 99 and 100 are really Gaṇa-sūtras, being read in the मुषामादि Gaṇa. The author of Kāśikā has raised them to the rank of full sūtras.

All cerebral ए changes, when not referable to any specific rule, should be classified under this Sushāmādi gaṇa.

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्. तादौ, तद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः ॥

वार्तिकः ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो षक्त्वः ॥

101. ए is substituted for a final स् preceded by a short इ or उ before a Taddhita affix beginning with त ॥

The following are the affixes before which this change takes place namely, तत्, तन्, तच्च, त्व्, तल्, तस्, त्यप् ॥ As तत्—सर्षिटश्च यमुटश्च । तम् । सर्षिष्टम् । यमुष्टम् । तच्च । चतुष्टये ब्राह्मणानां भिक्षताः । त्व् । सर्षिद्वम् । यमुद्वम् । तल् । सर्षिता । यमुटा । तस् । सर्षिटी । यमुटः । त्यप् । आरावृण्यो वर्जते । इत्यावृति किम् । गीस्तारा । धूमनरा । तादाविनि किम् । सर्षिस्ताडवति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पद्याद्यीरिति सम्बधि प्रतिबंधे प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितशक्ति किम् । सर्षिस्तारति ॥

Why do we say before affixes beginning with त् ॥ Observe सर्विस्त्वा-
श्रवति ॥

Q.—But this \mathfrak{A} would never have been changed to \mathfrak{B} because of the prohibition in VIII. 3. III, how can you then give this counter-example?

Ans.—Though the स of the affix सान् is prohibited by VIII. 3. III, yet the counter-example is valid, because the स of the base सर्पिस् is also not changed. Why do we say 'of a Taddhita'? Observe सर्पिस्तनति ॥

Vart.:—Prohibition must be stated of finite verbs before Taddhita affixes. As भिन्त्युस्तराप्, छिन्त्युस्तराप् ॥ These are the Potential third person plural of भिन् and छिन् with the augment बासुद्, the Taddhita affix त्वाप् is added by V. 3. 56, and बाप् is added by V. 4. 11

Vart:—Prohibition must be stated with regard to पुंस् as पुंस्त्यम् पुंस्ता ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ निसः, तपतौ, अनासेवने ॥

वृत्तिः ॥ निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपनी परतो मांसवनं यं ॥

102. **व्** is substituted for the **स्** of **निस्** before the verb **तप्** when the meaning is not that of 'repeatedly making red hot'.

The word **आतिथन** means doing a thing repeatedly and here it means making it red-hot repeatedly. Thus **निद्रपतिः सुवर्णम् = सकृन् अग्निम् स्पर्शयति** i.e. he puts the gold into fire only once.

Why do we say when not meaning repeatedly. Observe निस्तपति सुवर्ण
 सुवर्णकारः = पुनः पुनरपि स्वर्णयति ॥

In the sentences निदमं वस, निदमा वरातवः the change has taken place either as a Vedic irregularity or because the sense of repeatedness is not implied here.

युष्मत्सत्तन्धुःश्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ युष्मत्, तत्, तत्तन्धुः ५

अमृतः पादम् ॥

अमृतः पादम् ॥
 वृत्तिः ॥ पुष्पम् तन् तस्यैतेषु तकारादिषु परतः सकारत्वं सूक्ष्मप्राप्तौ भवति स चेत्यकारोऽसौ
 पार्श्वे भवति ॥

103. The ~~स~~ standing in the inner half of a stanza is changed to ~~ह~~ before the ~~त~~ of त्वत् &c. and तद् and तत्तुम् "

The word युष्मद् here means the substitutes स्वम्, स्वाय, ते, तव. As अग्निष्टु, तामसीत् ॥ स्वा, अग्निष्टु वर्जयामसि ॥ ते, अग्निष्टु विश्वमानय ॥ तव, अप्सवरे सपिष्टव, (Rig VIII. 43. 9) ॥ तत्, अग्निष्टु विश्वमापृणाति, (Rig X. 2. 4) तत्तुष्टु, चावापृथिवी निष्टतुष्टु पु ॥ अन्तः-
गात्रानां किम्, नित्यमाल्लभो विवाभूस्मिस्तस्युनराह ज्ञानवेशो विचर्यणिः ॥

Why do we say in the inner half of a stanza? Observe यन्मआत्मनो मिन्नाभुक्तानि स्तस्युनराह ज्ञानवेशो विचर्यणिः ॥ Here the word अग्निः is at the end of the first stanza while तत् is at the beginning of the second stanza, therefore the स of अग्निस् is not in the middle of a stanza.

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ यजुषि, एकेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ यजुषि विषये युष्मत्तत्तुष्टुः पु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

107. In the opinion of some, the above change takes place in Yajurveda also.

Thus अग्निभिष्टुम् or अग्निभिस्त्वम् । अग्निष्टयम् or अग्निस्तेयम् । अग्निष्टन् or अग्निस्तन् । अग्निभिष्टतुष्टुः or अग्निभिस्त्वतुष्टुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ स्तुतस्तोमयोः, छन्दसि ।

वृत्तिः ॥ एकेषामिति वर्जने । स्तुत स्ताम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन छन्दसिविषये ।

105. The स of स्तुत and स्तोम, in the Chhandas, is changed to ष in the opinion of some.

Thus चिमिष्टुतस्त्व or चिमिस्तुतस्त्व, गोष्टोमं षोडशिनम् or गोस्तोमं षोडशिनम् ॥ This change would have taken place by the general rule contained in the next sūtra VIII. 3. 106, the special mention of स्तुत and स्तोम here is a mere amplification. The word छन्दास of this sūtra governs the subsequent sūtra also.

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ पूर्वपदात् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदस्याभिनिष्ठादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन ।

106. In the Chhandas, according to some, स is charged to ष, when it stands in the beginning of a second word, preceded by a word ending in इ &c.

The words छन्दसि and एकेषां are both understood here. Thus द्विसन्धिः or द्विसन्धिः; चिसन्धिः or चिसन्धिः; मधुष्ठानम् or मधुस्थानम्, द्विसाहस्र चिन्वीत or द्विसाहस्र चिन्वीत ॥

The word पूर्वपद here means the first member of a compound word as well as the prior word other than that in a compound. Thus द्विःपदस्यैवाय or द्विःपदस्यैवाय ॥

सुखः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ सुखः ।

वृत्तिः ॥ सुखिति विपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्याभिनिष्ठादुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये ।

107. The **स** of the Particle **सु** is changed to **व** in the Chhandas, when preceded by another word having in it the change-effecting letter **इ** &c.

Thus **अभी पु नः सखीनाम्** (Rig. IV. 31. 3) **ऊर्ध्व ऊ पु नः** (Rig. I. 36. 13). The lengthening takes place by VI. 3. 134, and **न** changed to **ण** by VIII. 4. 27.

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सनोतेः, अनः ।

वृत्तिः ॥ सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादिषां भवति ।

108. The **स** of the verb **सन्**, when it loses its **न्**, is changed to **व**, under the same circumstances.

Thus **गोषा** (Rig. IX. 2. 10), formed by the affix **विट** (III. 2. 67), the **न्** is elided by VI. 4. 41. So also **नृषा** ॥

Why do we say 'when it loses its **न्**'? Observe **गोसनि वाचमुदीर्यन्** (Atharv. III. 20. 10). Here the affix is **इन्** (III. 2. 27). See however **गोषाणि** in Rig. VI. 53. 10.

Though this **व** change would have taken place by VIII. 3. 106 also, the separate enumeration is for the sake of *niyama* or restriction. Some however read the word **गोसनि** in the list of **सवनानि** words (VIII. 3. 110), and they hold that the proper counter-example is **सिसानविषमि** ॥ So also **सिसनी** formed by adding **क्विप्** to the Derivative root **सिसनिस्**, thus **सिसनिस् + क्विप् = सिसनिस्** (the **अ** is elided by VI. 4. 48) + ०. add **सु**, **सिसनिस् + सु = सिसनिस् + ०** (**स्** is elided by VI. 1. 68). Now the final **स** (of the Desiderative affix **सन्**) is liable to be changed either to **व** or to **र** (ह). The **व** being *asiddha*, the **ह** change takes place] = **सिसनिह** = **सिसनी** (the lengthening is by VIII. 2. 76). Here the Desiderative affix **सन्** is not changed to **व**, hence this word is not governed by VIII. 3. 61. This being the object of this *sūtra*, there will be **व** change in **सिषाणविषमि** in the Causative.

सहेः पृतनसौभ्यां च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ सहेः पृतना-श्रुताभ्याम्. च ।

वृत्तिः ॥ पृतना ऋन इत्येताभ्यांश्चरस्य सहिसकारस्य मूर्धन्यादिषां भवति ।

109. The **स** of **सह** is changed to **व**, after **पृतना** and **श्रुत** ॥

Thus **पृतनाषाहम्, ऋनाषाहम्** ॥ Some divide this *sūtra* into two; as (1) **सहेः**; (2, **पृतनसौभ्यां च** ॥ So that the rule may apply to **ऋनीषहः** also. The word **ऋनि** is lengthened by VI. 3. 116, in *saṅhitā*; and the **व** change takes place in *saṅhitā* only. Otherwise the form is **ऋनिसहम्** ॥ The word **च** 'and' in the *sūtra* includes words other than those not mentioned in it. The word **ऋनीषहः** would be valid by this also. .

वृत्तिः ॥ रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति ।

Thus विशंसिकायाः काण्डं लुपेति ॥ The word विशंसिक is formed by the affix ण्यल् (III. 3. 109), विशंस्य कथयति ॥ This word is from the root लृष्णु विश्राप्ते, the इ is not added by VII. 2. 15 and the nasal is elided by VI. 4. 24. before the nisthā ॥ सृषः—पुग कृत्स्न विसृपः ॥ The word विसृपः is formed by the affix कप् (III. 4. 17), सृजः—वाचो विसर्जनात् ॥ सृशः—र्दावस्पृशत् ॥ सृहिः—निसृहं कथयति ॥

1 सवने सवने, 2 सुते सुते, 3 सोमे सोमे, 4 सवनमुखे सवनमुखे, 5 किस किसः (किस्वीति
किसः), 6 अनुसवनमनुसवनम्, 7 गोसनि गोसनिम्, 8 अभ्सनिमभ्सनिम् ॥ In some books this is
the list 9 सवने सवने, 10 सवनमुखे सवनमुखे, 11 अनुसवनमनुसवनम् (अनुसवने २), 12 संज्ञायौ बृहस्प-
तिसवः, 13 शुक्निसवनम्, 14 सोमे सोमे, 15 सुने सुने (सुने २), 16 सवस्तरं सवस्तरं, 17 बिसं बिसम्,
18 किसं किसम् (किसं किसम्), 19 सुसलं सुसलम् 20 गोसनिम्, 21 अभ्सनिम् ॥

वृत्ति ॥ साक्षिति चैतस्य बहिः परतो मूर्धन्यादेशो न भवति ।

Thus साद् here is the affix ordained by V. 4. 52, and it would have been changed to ष by VIII. 3. 59. The present sūtra prevents that. The Padādi स refers to those verbs which in the Dhātupāṭha are taught with a स and for which a ष is substituted. This also is an exception to VIII. 3. 59. Thus अभिसाद् । हविसाद् । गयसाद् ॥ So also with Padādi स as हवि सिञ्चति, गय सिञ्चति ॥

वृत्तिः ॥ सिच. सकारस्य बडि परतो मूर्धन्यादेशो न भवति ।

Thus **सेसिष्यते** and **अभिसेसिष्यते** ॥

Q.—The **व** of the reduplicate should be changed into **ब** by VIII. 3. 6
 न भवितेसिष्यते, and the **व** of the root should be changed into **ब** by VIII. 3. 6
 because सिष् is one of the roots taught in VIII. 3. 65. and therefore, as the

latter rule prevents the operation of VIII. 3. 111 i. e. पदादि स so far as it goes, so it would prevent also the operation of this rule and the form ought to be अभिवेषिष्यते?

Ans.—The ष ordained by VIII. 3. 65 prevents only the operation of पदादि स of VIII. 3. 111, and not the स of this rule. Therefore the present prohibition is of universal application.

Why do we say in the Intensive. Observe अभिवेषिष्यति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ सेधतेः, गतौ ।

वृत्तिः ॥ गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य कृञ्न्व्यादेशो न भवति ।

113. The स of the verb सेध is not changed to ए when the meaning is that of moving.

Thus अभिसेधयति गाः, परिसेधयति गाः ॥ This is an exception to VIII. 3. 65.

Why do we say 'when meaning to drive'? Observe शिष्यमकार्यान्वति-रोधयति ॥ Here the sense is that of preventing or prohibiting.

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ, च ।

वृत्तिः ॥ प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ कृञ्न्व्यप्रतिषेधाय निपात्येते ।

114. The words प्रतिस्तब्ध and निस्तब्ध are anomalous.

In these words the स is not changed to ए, though so required by VIII. 3. 67.

सोढः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ सोढः ।

वृत्तिः ॥ सङ्घिष्य सोढृशो गृह्यते तस्य सकारस्य कृञ्न्व्यादेशो न भवति ।

115. The स of सोढ form of the root सह is not changed to ए ॥

As परिसोढ, परिसोढुष, परिसोढ्यम् ॥ This is an exception to VIII. 3. 70.

Why do we say 'when सह assumes the form of सोढ' ॥ Observe वसिष्ठो वसने. विषयने ॥

स्तम्भुसिबुसहां चङि ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ स्तम्भु-सिबु-सहाम्, चङि ।

वृत्तिः ॥ स्तम्भु सिबु सह इत्येतेषां चङि परम सकारस्य कृञ्न्व्यादेशो न भवति ।

वाक्यिकः ॥ स्तम्भु सिबुसहां चाङ् उपसर्गादिति वक्तव्यम् ।

116. The ए change does not take place in the reduplicated Aorist of the roots स्तम्भ्, सिब् and सह ॥

The root स्तम्भ required ए change by VIII. 3. 67, and the roots सिब and सह by VIII. 3. 70. Thus वर्त्तमानस्तम्भम्, अभ्यस्तम्भम् ॥ सिबः—पर्वसोविषयम्, व्यसोविषयम् ॥

Vart.—This prohibition refers to the **ष** change that is caused by an Upasarga and not to the reduplicate change, as we have illustrated in the above example.

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ सुनोतेः, स्य-सनोः ।

वृत्तिः ॥ सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्यसनि च परतः ।

117. **स्** of **सु** (**सुनोति**) is not changed to **ष्** in the Future, Conditional and Desiderative.

Thus :—**अभिसोष्यति, परिसोष्यति, अभ्यसोष्यन्, पर्यसोष्यन् ॥**

What example will you give under Desiderative? **सुसूषति ॥** This is not a valid example, for by VIII. 3. 61, the reduplicate will not be changed here. Then we shall give the example **अभिसुसूषति ॥** This is not also a proper example, for it is governed by the restrictive rule of VIII. 3. 64. Then this is the example **अभिसुसू, निमुसू** derived from the desiderative root **अभिसुसूषति** by the affix **क्विप् ॥** Here the desiderative affix **सन्** is not changed to **ष** (VIII. 3. 61) and therefore the second **स** would have been changed to **ष** as it comes after a reduplicate.

Why do we say before **स्य** and **सन् ॥** Observe **सुषाव ॥**

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ सदि-ष्वञ्जोः, परस्य, लिटि ।

वृत्तिः ॥ सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्द्वौस्त्रौलिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्या न भवति ।

118. The **स्** of **सद्** and **ष्वञ्ज** after the reduplicate the Perfect is not changed to **ष्** ॥

In the Perfect, when these words are reduplicated, there are two **स**'s, as **सद्** and **सस्वञ्ज ॥** After a preposition, the first **स** will be changed to **ष**, but not the second. Thus **अभिषसाद्, परिषसाद्, निषसाद्, विषसाद्, परिषस्वञ्जेः, परिषस्वञ्जाने, परिषञ्जिरे, अभिषस्वञ्जे ॥** The nasal of **स्वञ्ज** is elided though here, the **निद्** affix is not **नृ**, because it ends in a compound vowel (VI. 4. 24), (I. 2. 5 and 6).

The word **स्वञ्ज** does not occur in the sūtra, but has been inserted in it by the author of Kārikā from the following Vārtika :—**सद्यो निदि प्रतिषेधे स्वञ्जे पसंख्यानं कर्तव्यम् ॥**

निव्यभिच्योद्भ्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ नि-वि-अभिभ्यः, अद्-यवाये, वा, छन्दसि ।

वृत्तिः ॥ नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उभयस्य सकारस्याद्भ्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा ।

119. The **इ** is optionally substituted in the Ohhandas after the prepositions **नि, वि** and **अभि**, when the augment **अद्** intervenes.

Thus व्यपीदन् or व्यसीदन् पिता नः; व्यपीदन्; or व्यसीदन् पिता नः; अभ्यपीदन् or अभ्यसीदन् ॥

The anuvṛtti of तद् and स्वञ्च is not to be read into this sūtra. It is, in fact, a general rule and applies to verbs other than these two. As व्यस्तीन्, न्यष्टौन् अभ्यष्टौन् or अभ्यस्तीन् ॥

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER FOURTH.

रपाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥ पदानि ॥ रपाभ्याम्, नः, णः. समानपदे ॥
वृत्तिः ॥ रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्थो चेन्निति निमित्तो भवति ।
वार्तिकम् ॥ ऋवर्णाच्चाति वक्तव्यम् ॥

1. After **र** and **प**, the **ण** is the substitute of **न**, when they occur as component letters of the same word. .

These letters must be parts of the same pada or word, one being the 'occasion' for the application of the rule as regards the other. As आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, अवगुर्णम् ॥ So also after **र** as, कुण्यानि, पुण्यानि, मुण्यानि ॥

The letter **ण** is included in this aphorism for the sake of subsequent sūtras: for **न** will be changed into **ण** when preceded by **र** by rule 41 of this Chapter, as well.

Why do we say "when occurring in the same word?" Observe अग्नि-
नेयति, वायुर्नेयति ॥

Vārt:—So also after the letter **ऋ** ॥ As निऋणाम्, चतसृणाम्, मातृणाम्, पितृणाम् ॥

This vārtika may well be dispensed with: because the **र** in the sūtra is the common *sound* **र** which we perceive both in **र** and **ऋ**, and so the **र** will denote both the vowel **ऋ** and the consonant **र**. See contra. VIII. 2. 42. Obj. But if even this be so, the letter **ऋ** has three parts, its first part is a vowel, in the middle is the **र** sound of a quarter mātrā, and a vowel sound at the end. This vowel-sound will *intervene* between the **र**-sound and the subsequent **न**, and will prevent the application of the sūtra, hence the vārtika is valid?

Ans. This vowel-sound will be no intervention, because it will be included in the exception **अर** of the next sūtra. Obj. The vowel-sound at the end of **ऋ** is not a *full* vowel of one mātrā, but is of half-mātrā, being only a fragment of **ऋ**, and hence is not included in the pratyāhāra **अर**, it has no separate

स्थान or प्रत्यय or homogeneity with any vowel. Hence this vowel-sound will prevent the application of this rule. Ans. The ज change, however, does take place in spite of such intervention of a fragment of a letter, as we know from the jñāpaka of VIII. 4. 39. In the k-hubhñādi list there we find नृन्मन् as a *exception*, implying that न् is *generally* changed to ज् after such a fragmentary interposition. Or we may take नृन्मन् as a jñāpaka, that after the *letter* न् also the ज change takes place.

अहकुप्राङ्नुम्यवायेपि ॥ २॥ पदानि ॥ अह-कु-पु-आङ्-नुम-व्यवाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ अह कु पु आह नुम इत्येतैर्व्यवायेपि रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य जकार आदेशो भवति ।

2. The substitute ज् takes the place of न्, even when a vowel, or य्, ष्, ह् or a guttural, or a labial, or the preposition आ. or the augment नुम् intervenes, causing separation

The pratyāhāra अह stands for vowels and the letters ह य व र् The कारजम्, ह्रजम्, किरिजा, गिरिजा, कुरुजा, गुरुजा &c

The कु means all the gutturals, e. g. अर्केज्, मूर्खेज्, गर्गेज्, अर्घेज् ॥

The पु means all the labials, e. g. बर्षेज्, रेफेज्, गर्भेज्, चर्मजा, वर्मजा ॥

The आह means the particle आ. e. g. पर्याजिह्वम् from नह VIII. 2. 34 निगज्जम् (cf VIII. 4. 14). The particle आ is a vowel and so included in अह pratyāhāra. Its specification in the sūtra shows that the restriction of the rule to the letters occurring in the *same word*, does not apply in the case of आह, in which case the rule applies to letters separated by another word.

So also when the anusvāra separates the letters e. g. बृहजम्, बृहणीयम् ।

It is from the root बृहिवृद्धी, the नुम् is added, because the root is हर्क् (VII. 1. 58), and न् changed to anusvāra by VIII. 3. 24 Q Well the intervention is here by Anusvāra and not नुम्, why is then नुम् taken in the sūtra?

The word नुम् in the sūtra refers to anusvāra, and must be taken co-extensively with it. Otherwise the rule would not apply to words like बृहज् from बृहन् बृह हिताये । Here the anusvāra is not the substitute of the augment नुम् but an original anusvāra. Even where there is an augment नुम्, but where it is not changed into anusvāra, the rule does not apply. As प्रेम्बन्मन्, प्रेम्बन्मीन्मन् from हविः प्रीणनार्यः ॥

The rule will apply even when these letters are combined in any possible way, or occur singly. As अर्केज्, here a guttural and a vowel i. e. 2 letters come between र and न् ॥ See VIII. 3. 58 in the case of व ॥

पूर्वपदान् संज्ञायामगः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ पूर्वपदान्, संज्ञायाम्, अगः ॥
वृत्तिः ॥ पूर्वपदानिनिमित्तादुत्तरस्य नकारवर्जिताद् नकारस्य जकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये ।

3. So also, न् is replaced by ज्, when the letter occasioning the substitution, occurs in the first member of a compound, and the whole compound is a Name, provided that the first member, does not end with the letter न् ॥

As **गुणतः**, **वाङ्मनसः** (a kind of antelope), **खरणतः**, **शूर्पणखा** ॥ See V. 4. 118 and IV. 1. 58.

Why do we say "when a Name"? Observe, **चर्मनासिकः** ॥

Why do we say when 'not ending in the letter न'? Observe; **कगयनम्** ॥

Some say, that this sūtra is a **नियम** or a restrictive rule, and not a **विधि** or original enunciation, so that the substitution takes place, only when the word is a **Name**, and not otherwise. A compound is one word or **समानपद**, though composed of two or more words or **पद** ॥ Therefore by VIII. 4. 11 the न will always be changed into ञ when preceded by र or व. But the present sūtra restricts its scope, to those cases only, when the compound denotes a **Name**, as not in **चर्मनासिका** ॥ The word **पूर्वपद** is a relative term and connotes an **उत्तरपद** ॥ The present sūtra therefore applies to those cases where the र or व is in the **पूर्वपद**, and न occurs in the **उत्तरपद** ॥ It therefore, does not apply to **संज्ञित** words, nor when both the letters occur in the **पूर्वपद** ॥ In the case of a **Taddhita**, there is a **पूर्वपद**, but there is no properly speaking **उत्तरपद** ॥ Thus **खरपस्यापत्यं** = **खारपायणः** (IV. 1. 99). Here the affix **अवन** is equivalent to **अपत्यं**, and **खरप** is the **Pūrvapada**. But the affix **अवन** not being a **Pada**, we cannot call it an **uttara pada**. Hence न will be changed into ञ though **खारपायण** is not an **Appellative** but a generic term. So also **मातृभोगाय** **हिन** = **मानभोगीणः** with **ख** affix. Similarly in **करणप्रियः**, the words र and न both occur in the **Pūrvapada** and are not affected by this rule, but by the general rule VIII. 4. 1. So also the proviso relating to न, only prohibits the change of न into ञ, but does not prohibit the restrictive character of this sūtra.

According to others, this sūtra is an original enunciation or a **Vidhi** rule, and not a **Niyama** rule. They say that the word **समानपद** in VIII. 4. 1 is equivalent to **निष्कं पदं** i. e. a word integral and indivisible into component words. In other words, **समानपद** means, a 'simple-word'. The present sūtra therefore enunciates a new rule for a "compound-word". For in a compound or **समास**, there being a division of **पूर्वपद** and an **उत्तरपद**, we cannot say that a compound is a **समानपद** or indivisible word. Hence this sūtra is a **विधि** ॥

The sūtra should be thus divided:—**पूर्वपदान् संज्ञावाच्यं** one sūtra, and **भगः** another. So that every rule relating to न change would be debarred with regard to न intervention.

घनं पुरगामिभ्रकासिभ्रकाशारिकाकोटराभेभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ घनम्, पुरगा, मिभ्रका-सिभ्रका-शारिका-कोटराभेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदास्तंज्ञावाचि वर्तन्ते । पुरगा मिभ्रका सिभ्रका शारिका कोटरा भये इत्येतेभ्य पूर्वपदेभ्य उत्तरपदं घनकारस्य ञकारादेशो भवति संज्ञावां विषये ।

4. The न of **घन**, is changed into ञ, when preceded by the words **puragā, miśrakā, sidhrakā, śarikā, koṭarā**, and

agre, as first members of the compound, and the whole compound is a name.

The words पूर्वपदान् and संज्ञायाम् of the last sūtra, are to be read into this aphorism. Thus पुराणवणम्, मिश्रकावणम्, सिद्धकावणम्, कौटिल्यवणम्, अमरवणम् (II. 2. 31. शारिकावणम् ॥

The lengthening of the finals in the above is by VI. 3. 117. Though the word अमरवणम् is not a Name, yet the rule VI. 3. 9. applies to it and the case-affix is not elided, because it is so read in Rājadantādi list (II. 2. 31).

The substitution of ण for न् would have taken place by the preceding rule. The separate enunciation of the rule with regard to the word वन, shows that this is a restrictive or निवम rule. The न् of वन is changed into ण, when preceded by these words only and no other. Thus कुम्भारवणम्, शतधारवणम्, असिपत्रवणम् ॥

प्रनिरन्तःशरेश्चुल्लक्ष्माक्षकार्प्यस्त्रिद्विपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥ पदानि ॥
प्र-निर-अन्तर-शर-इक्षु-ल्लक्ष-आक्ष-कार्प्य-स्त्रिद्वि-पीयूक्षाभ्यः संज्ञायां, अपि ॥
वृत्तिः ॥ प्र निर अन्तर शर इक्षु ल्लक्ष आक्ष कार्प्य स्त्रिद्वि पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायाम्
संज्ञायामपि णकारादेशो भवति ।

5. The न् of वन is replaced by ण, even when the compound is not a Name, when it is preceded by the words pra, nir, antar, śara, ikshu, plaksha, āmra, kārshya, khadra, and pīyūkshā.

Thus प्रवणे वणम् ; निर्वणे प्रतिधीवणे, अमरवणे, शरवणम्, इक्षुवणम्, लक्षवणम्, आक्षवणम्, कार्प्यवणम्, स्त्रिद्विवणम् and पीयूक्षवणम् ॥

The words प्रवणम् and निर्वणम् are प्रावि compounds. अमरवणम् is an Ayañi-bhāva in the sense of a case-affix. The rest are Genitive compounds.

विभाषीपथिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ विभाषा ओपधि-वनस्पतिभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ ओपधिविभाषि वनस्पतिभ्यो वनस्पतिभ्यो नन्त्यामिनितादुत्तरस्त्वन्वनकारस्य णकार आदेशो भवति
विभाषा ।

कारिकः ॥ वृक्षारम्भकारोऽयं इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ इति कारिका प्रतिषेधो वक्तव्यम् ॥

Kirika कमी वनस्पतिर्ज्ञेया वृक्षा पुष्पकलापगाः ।

ओपधः कन्पाकाम्ना मता गुल्माच्च वीरुधः ॥

6. The न् of वन is optionally replaced by ण, when the cause of change occurs in the first member of the compound and which denotes a perennial herb or a forest tree.

When the pūrvapada is a word denoting ओपधि or a perennial herb, or denoting a वनस्पति or a tree, and it has a change-producing letter, then the न् of वन is replaced by ण ॥ This is an optional rule. Thus वृक्षावणम् or वृक्षवणम्.

वृषावनम् or वृषावनम् ॥ Here वृषा and वृषा are names of ओषधि ॥ Similarly शिरीष-वनम् or शिरीषवनम् ; वरीवनम् or वरीवनम् ॥

Vart.—This rule applies when the first word is a dissyllabic or trisyllabic word. Therefore the change does not occur in देवदारुवनम् ; भद्रगुरुवनम् ॥

Vart.—Prohibition should be stated with regard to the words शारका &c. As हरिकावनम्, तिमिरकावनम् ॥

Though there is a distinction, botanically speaking, between a वृक्ष and a वनस्पति also ; yet in this sūtra, the word वनस्पति includes वृक्ष also.

Kārika.—Technically speaking वनस्पति is a tree that bears fruit apparently without a flower, as a fig tree udumbara. वृक्ष is a tree that bears both flower and fruit, ओषधि is an annual herb, that dies after the ripening of the fruit, and creepers and tubercles are called वीरुषः ॥

अहोऽन्तात् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अहः, अदन्तात् ॥

वृत्तिः ॥ अहन्तं अर्धपूर्वपदं तत्पद्याग्निमिमादुत्तरस्याहो नकारस्य नकार आदेशो भवति ।

7. The ण is the substitute of न of अहन्. when it is preceded by a word ending in अ, having in it a letter capable of producing the change.

Thus पूर्वाहण "fore-noon" ; अपराहण "after-noon".

Why do we say "ending in अ"? Observe, रिद्धिन्, दुग्धः ॥

The word अह् is substituted for अहन् by V. 4. 88. The word अह् being used in the sūtra as ending in अ, the rule does not apply to other words. Thus शीर्षाह्नी शरत् ॥ The word अहः in the sūtra is in the nominative case, and should not be construed as the genitive of अहन्, because all sthānins are exhibited in Nominatives as, वनं (VIII. 4. 4), वाहनं (VIII. 4. 8), वानं &c. The compounding takes place by II. 2. 1, then is added the samāsānta affix टच् (V. 4. 91), and अह् substitution by V. 4. 88. The word शीर्षाह्नी is a Bahuvrihi compound and not a Tatpuruṣa, and hence the affix टच् does not apply to it. The feminine ऋन् is added by IV. 1. 28, there is elision of अ of अहन् by VI. 4. 134.

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ वाहनम्, आहितात् ॥

वृत्तिः ॥ आहितवाणि अर्धपूर्वपदं तत्पद्याग्निमिमादुत्तरस्य वाहननकारस्य नकार आदेशो भवति ।

8. The न of वाहन is changed into ण, when the letter, producing the change, occurs in the first member of a compound, denoting the thing carried.

Thus शुष्काहणम् 'a sugar-cart'. शरवाहणम् "a reed-cart". र्धवाहणम् 'a hay-cart'.

The thing which being placed on a cart is carried, is called आहित ॥

Why do we say "denoting the thing carried". Observe शक्तिवाहणम् "a vehicle belonging to Dakṣi".

The word बाह्वन् is formed by adding ल्युट् to बह्, and lengthening of the penultimate is valid by the nipātana of this sūtra.

पानं देशे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ पानम्, देशे ॥

वृत्तिः ॥ पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वशाभिधानं णकार आदेशो भवति ।

9. The न of पान is changed into ण, when it occurs as the second member of a compound, the first member of which contains a letter causing change; and the whole compound denotes a country or a people.

The word पान is formed by the affix ल्युट् III. 3. 113. Thus क्षीरपाण उशीरपा - क्षीरपाणं वेपा 'the milk-drinking Uśīnaras' सुगपाणा प्राच्या 'the wine-drinking Prāchyas' सौवीरपाणा बाह्लीकाः 'the sauvira-drinking Bāhlikas', कषायपाण गान्धारा &c

Why do we say "when denoting a country"? Observe दक्षिपानं the drink of the Dākshis.

The words उशीरानि and the rest are applied to persons also through the medium of being country-names.

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥ पदानि ॥ वा, भाव-करणयोः ॥

वृत्तिः ॥ भाव करणे च वा पानराश्यान्नीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा शक्तिम् ॥ वायकरणे गिरिव्यासीनामुपसङ्गान्नम् ।

10. Optionally when the compound denotes a condition or an instrument, the न of पान is changed into ण, when it is a second member, the cause of change occurring in the first member in a compound.

Thus क्षीरपाणम् or क्षीरपाणम् "drinking of milk" कषायपाणम् or कषायपाणम् 'drinking of kashāya' सुगपाणम् or सुगपाणम् &c are examples of भाव or condition.

Similarly क्षीरपाणः of क्षीरपाणः कतः 'a vessel for drinking milk' This is an example of करण or instrument.

Part: - Optionally so in the case of गिरिवी &c Thus गिरिवी or गिरिवी. वक्रवती or वक्रवती. वक्रनिर्मला or वक्रनिर्मला ॥

प्रतिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु च ॥ ११ ॥ पदानि ॥ प्रतिपदिकान्त-नुम्बिमक्तिषु च ॥ वृत्तिः ॥ हेति वर्तनं । प्रतिपदिकान्ते नुम्बिमक्तिषु च के नकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारो भवति ।

शक्तिम् ॥ नुवतीनां वल्लिषो वल्लम् ॥

11. Optionally ण is substituted for न when it stands at the end of a Nominal-stem (Prātipadika) or is the augment नुम्ब or is न of a case-affix, (when the cause of change occurs in the first member of the compound).

Thus, to take the case a *prātipadikān* first. *माषवापिणी* 'or *माषवापिनी* from *माषवापिन्* 'māsha-sowing' formed by *जानि* under III. 2. 81.

To take the example of a *नुष्* augment *माषवापाणि* or *माषवापा नि*, *ग्रीहिवापाणि*, or *ग्रीहिवापानि* nom. pl. neut. The augment *नुष्* is here added by VII. 1. 72 from *वापान् वपयन्ति* = *माषवाप* with *कर्माणि* *अण्*, the plural *णि* is added by VII. 1. 20, and then *नुष्* ॥

To take the *विभक्ति* or case-termination, *माषवापेण* or *माषवापेन*, *ग्रीहिवापेण* or *ग्रीहिवापेन* ॥

The word *प्रतिपदिकान्त* means 'final in a *Prātipadika*'. But here it means 'final in a *prātipadika* which is a second member, of compound, the first member containing the cause of change'. Therefore the change does not take place in *गर्गाणां भगिनी* = *गर्गभगिनी* "the sister of Garga". But *गर्गभगिणी* if the word is derived from *गर्गभगः* 'the share of Garga', with the adjectival affix *इन्*, feminine *इनी*, meaning, "enjoying the share of Garga." In this case, like the word *मातृभोगीणः* 'fit to be possessed by a mother': the change will invariably take place.

The word *माषवापिणी* or *नी* is to be understood to have a final *न्*, the affix being added afterwards in accordance with the following maxim:—(II. 2. 19.) "It should be stated that Gatis, Kārakas, and Upapadas are compounded with bases that end with krit-affixes, before a case termination or a feminine affix has been added to the latter" *गातकारकोपपदानां कृङिः सह समासवचनं प्राक् सुदुत्यन्ते* ॥

Therefore the composition takes place first with the word ending in the krit affix, as *माषवापिन्* (*माष + वापिन्*), and thus the second term *वापिन्* is a *Prātipadika* which ends in *न्*, and so the rule is applied to it, when the feminine affix is added.

Similarly *नुष्* is not considered as the end portion of the *second* member of the compound, but as the end-portion of the *full* compound word.

Vārt:—Prohibition must be stated of the words *बुवा* &c. As *भार्यकृता* (VI. 4. 133 vocalisation), *अधिबहुना* ॥ *प्रपञ्चानि* is a *gati-samas*, *रीर्षाद्री शारन्* ॥

एकाहुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥ पञ्चानि ॥ एकाच्, उत्तरपदे, णः ॥

वृत्तिः ॥ एकाहुत्तरपदं भव्य स एकाहुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाहुत्तरपदमासं प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिषु पूर्वपदस्याभिनिताहुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति ।

12. In a compound, the second member of which is a monosyllable, there is *ण* in the room of *न* of the second member, provided that the *न* is at the end of a *prātipadika*, or is the augment *नुष्*, or occurs in a *vibhakti*; and when the first member contains a cause of change.

Thus *वृषहन्त्री* and *वृषहन्*: 'the *Vritra*-killer'. *क्षीरपाणि* "Drinkers of milk": *वृषपाणि* 'drinkers of wine': being examples of *नुष्* VII. 3. 88, *क्षीरपेण* and *वृषपेण* are examples of case-terminations.

Why the letter ण is repeated in this sūtra, while its anuvṛitti was understood from the context? It is repeated in order to show that this is not an optional rule, but an obligatory rule. In fact, it shows that the anuvṛitti of ण 'optional' ceases, and does not extend further.

कुमति च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ कुमति, च ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तदुष्प्रभक्तिषु पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारोद्देशो भवति ।

13. In a compound, the second member of which contains a guttural, there is ण in the room of न, that follows anything which standing in the prior member is qualified to cause the change, provided the न be at the end of a prātipadika, or be the augment नुम्, or occur in a vibhakti.

If the second part of a compound contains a letter of the class क, the change is obligatory, even though the second part be not monosyllabic. As वक्ष्युगिणो, वक्ष्युगिण, स्वर्गकामिणो, वृषगामिणो ॥ नुम् :—वक्ष्युगामि, खरयुगामि ॥ विभक्तिः—वक्ष्युगेण, खरयुगेण ॥

The word वक्ष्युगिणो is a compound of वक्ष् with युगिम् (the affix इति is added first to युग and then the word so formed is compounded with vax). Thus the न् becomes प्रातिपदिकान्त i.e. it becomes the final of a Nominal-stem, which stands as a second member in a compound.

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ पदानि ॥ उपसर्गान्, अ-समासे, अपि, णोपदेशस्य ॥

वृत्तिः ॥ ण उपदेशे क्त्वासी णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्धो नकारः तस्य उपसर्गस्थानिमित्तादुत्तरस्य णकारोद्देशो भवति असमासेऽपि समासेऽपि ।

14. Of a root which has ण in its original enunciation, when it comes after a cause of such change standing in an upasarga, even though the word be not a samāsa, the न is changed into ण ॥

The word णोपदेश means a root which is enunciated in the Dhātupāṭha with an initial ण ॥ Thus प्रणमति 'he bows'. परिणमति, प्रणायकः 'a leader' परिणायकः &c.

Why do we say "after an Upasarga"? Observe प्रणायकः = प्रगता नायका क्त्वाद् देशान् 'a country without a leader'. Here the word प्र is not an upasarga, but a mere nipāṭa. See I. 4. 57, 58 and 59. In fact, प्र is upasarga here with regard to गत understood, and not with regard to नी ॥

Why do we say "even when it is not a compound?" Because by context, the anuvṛitti of the word पूर्वपद, which is current throughout this sub-

division, would have been understood in this sūtra also, and the rule would have applied to samāśas only, for there only we have pūrvapada. By using the word **अलगात्** it is shown that the adhikāra of pūrvapada ceases, and the rule applies to non-compounds also where there is no पूर्वपद ॥

Why do we say "having **ज** in Upadeśa"? Observe **प्रनर्दति, प्रनर्दितुम्, प्रनर्दकः** ॥ For the root **नर्द** is recited in Dhātupāṭha with **न** ॥ There are eight such roots **नर्द, नाद्, नाप्, नाध, नन्, नक्क, नृ, नृन्** ॥ See VI. 1. 65.

हिनुमीना ॥ १५ ॥ पदानि ॥ हिनु-मीना, ॥

वृत्तः ॥ हिनु मीना इत्येतयोः उपसर्गस्याभिनितादुत्तरस्य नकारस्य प्रकारोद्यो भवति ।

15. The **न** of **हिनु** and **मीना** is changed into **ज**, when coming after an upasarga containing in it a cause of change.

Thus **प्रहिनुमि, प्रहिनुन्, प्रमीणामि, प्रमीणीतः** ॥ The root **हि** belongs to Svādi class of verbs and takes the vikaraṇa **नु** technically **इनु**; and the root **मी** belongs to Kryādi class which takes the vikaraṇa **मा** ॥ In the sūtra the verbs are shown with the vikaraṇas affixed. Under certain circumstances the forms of the vikaraṇa is changed from **नु** to **नो** and **ना** to **नी**, but the rule still applies, because the substitute of an **अच्** or vowel is like the principal. See I. 1. 57.

आनि लोट् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आनि, लोट् ॥

वृत्तः ॥ उपसर्गशिति वर्तते । आमीलितस्य लोटोद्योः उपसर्गस्याभिनितादुत्तरस्य नकारस्य प्रकारोद्यो भवति ।

16. The **न** of **आनि**, the affix of the Imperative, 1st Person, is changed into **ज** when it follows a letter competent to cause such a change standing in an Upasarga.

The word **आनि** is the termination of the Imperative. Thus **प्रवपाणि, प-रिषपाणि, प्रवापि, परिषापि** ॥

Why do we say 'the Imperative'? Observe **प्रवपानि मांसानि** ॥ Here **आनि** is the neuter plural termination, and the word means **प्रकृष्टा वपा जेषु, मांसि** ॥

According to Padamanjari, the employment of the word **लोट्** in the sūtra is redundant. For without it also **आनि** would have meant the *Imperative* affix, and not the *Neuter* termination, on the maxim of **अपर्यय महजे** &c. Moreover in the *noun* **प्रवपानि**, **न** is not an upasarga at all, on the maxim **यन् क्रियायुक्ताः प्राद्व-ल्ले प्रति स्मिन्-उपसर्ग-ल्ले भवन्तः** ॥

नेर्गदन्तपतपदपुमास्वसिहन्तिपातिपातिद्रातिपातिषपतिषहतिशाम्यतिचिनोति
देग्धिषु च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ नो, नाद्-अह-पत-यह-पु-मा-स्वसि-हन्ति-पाति-पाति-द्राति-
प्ताति-षपति-षहति-शाम्यति-चिनोति-देग्धिषु, च ॥

वृत्तः ॥ निमित्तस्योपसर्गस्याभिनितादुत्तरस्य नकारस्य प्रकारोद्यो भवति **नह नह पत पत च मा स्वासि**
हन्ति पाति ॥

17. The **ञ** is the substitute of **ङ** of the prefix **नि**, following a cause for such change standing in an upasarga, when these verbs follow, gad 'to speak', nad 'to be happy', pat 'to fall', pad 'to go', the ghu verbs, mâ 'to measure', sho 'to destroy', han 'to kill', yâ 'to go', vâ 'to blow', drâ 'to flee', psâ 'to eat', vap 'to weave', vah 'to bear', sam 'to be tranquil', chi 'to collect', and dih 'to anoint'.

Thus

नङ्:	प्रणिङ्गति, परिणिङ्गति	नङ्:	प्रजिङ्गति, परिजिङ्गति
पङ्:	प्रजिपतति, परिजिपतति,	पङ्:	प्रजिपद्यते, परिजिपद्यते
शुः	प्रजिह्वसति, परिजिह्वसति, प्रजिह्वधाति, परिजिह्वधाति		
माङ्:	प्रजिमिमीते, परिजिमिमीते	मेङ्:	प्रजिमद्यते, परिजिमद्यते

Ishti:—By the word **मा** in the sūtra, both verbs **माङ्** and **मेङ्** are to be taken and not the roots **मी** or **नि** or **मा** **माने**, for they also take the form **मा** by VI. 1. 50.

स्थति	प्रजिस्थति, परिजिस्थति	ज्ञान्त	प्रजिज्ञान्ति, परिजिज्ञान्ति
वाति	प्रजिवाति, परिजिवाति	वाति	प्रजिवाति, परिजिवाति
ज्ञाति	प्रजिज्ञाति, परिजिज्ञाति	प्साति	प्रजिप्साति, परिजिप्साति

• The last five roots belong to Adādi class.

वपति	प्रजिवपति, परिजिवपति	वहति	प्रजिवहति, परिजिवहति
शाम्बति	प्रजिशाम्बति, परिजिशाम्बति (VII. 3. 74)		
चिनाति	प्रजिचिनाति, परिजिचिनाति	देग्धि	प्रजिदेग्धि, परिजिदेग्धि

Ishti:—The above change takes place even when the augment **अट्** intervenes. As **अट्पद्यन्**, **परिपद्यन्** ॥ •

The roots **स्थान्** &c, are exhibited in their declined form in the sūtra, in order to indicate that the rule does not apply to **बह् लृक्** form of these roots (VII. 1. 6).

शेषे विभाषाककारावधान्त उपदेशे ॥ १८ ॥ पठानि ॥ शेषे, विभाषा, अकसादौ, अथान्ते, उपदेशे ॥

वृत्तिः ॥ भेरति वर्तते वपसर्गादिति च । अककारसकारादिरवकारान्तव उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्त एवसर्गस्वार्थानिहादुक्तस्य भर्मकारस्य विभाषा प्रकार आदेशो भवति ।

18. In the remaining verbs, optionally the **न** of **नि** is replaced by **ञ**, when it is preceded by an upasarga competent to cause the change; provided that, in the original enunciation, the verb has not an initial **क** or **ख**, nor ends with **व** ॥

The words **नः** and **वपसर्गान्** are understood in the sūtra. The word **शेषे** means verbs other than those mentioned last. Thus **प्रजिवपति** or **परिवपति**, **प्रजिजिह्वति** or **परिजिह्वति** ॥

Why do we say अकस्मात् "not beginning with क or ख"? Observe प्रति करोति, प्रतिष्ठापयति ॥ Here there is no change.

Why do we say अवाप्तः "not ending in व्"? Observe प्रतिपिनष्टि ॥

Why do we say उपदेशे "in original enunciation"? So that the prohibition may apply to forms like प्रतिष्कार, प्रतिचस्त्राव, प्रतिपश्यति (VIII. 2. 41). Here चकार &c, do not begin with क or ख nor does पिष्ट end with व् but with क (VIII. 2. 41) but in the Dhātupāṭha the verb कृ and खद् begin with क and ख and पिष्ट ends with व्, and hence the rule will not apply. So also in प्रतिवेष्टा and प्रतिवेष्टति from the root पिष्ट ॥ Here though the verb now ends with व् by VIII. 2. 36, yet in the original enunciation or Dhātupāṭha, it ends with ष ॥

अनिते: ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अनिते: ॥

वृत्तिः ॥ अमितेर्नकारस्योपसर्गस्याग्निमित्तादुत्तरस्य ञकारोदेशो भवति ।

19. The न of the verb अन् 'to breathe', is changed into ञ, when preceded by an upasarga competent to produce the change.

Thus अ + अनिति = अणिति 'he breathes'. पराणिति ॥ For इद् augment, see VII. 2. 76.

अन्तः ॥ २० ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याग्निमित्तादुत्तरस्याग्निनकारस्य पदन्ते वर्तमानस्य ञकारोदेशो भवति ।

20. The न of अन् is changed into ञ, when it is preceded by an upasarga competent to produce the change, provided it occurs at the end of a pada.

As हे वाक् ! हे वराक् ! ॥ This rule is an exception to VIII. 4. 37 sub, by which final न् in a pada is not changed into ञ ॥ The word अन्तः in the sūtra is to be understood to be equivalent to पदान्तः, and the rule applies when the word is in the vocative case.

According to some अन्तः is taken to be a part of the last sūtra, and has the meaning of 'proximity'. That is the न् is changed to ञ, if the र is not separated from the न् by more than one letter. Therefore there is no change in परि + अणिति = पर्याणिति ॥ In this view, another अन्तः should be taken for the sake of final न्, in हे वाक् ॥

According to others the form पर्याणिति is valid, and they do not connect अन्तः with the last sūtra.

The word वाक् is a द्विवचन formed word, and the न् final is not elided in the Vocative Singular because of the prohibition of VIII. 2. 8; in every other place, when the न् is padānta, it would be dropped; and therefore the illustration is given with Vocative singular, which alone satisfies the requirements of this sūtra.

उभौ साङ्ग्यासस्य ॥ २१ ॥ पदानि ॥ उभौ, साङ्ग्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ साङ्ग्यासस्यानितेदपसर्गस्याभिनिनापुसरस्योभयोरनकारयोर्नकार भवितुं भवति ।

21. Both the नs are changed into ज in the reduplicated forms of the verb अद्, when preceded by an upasarga competent to cause the change.

Thus in the Desiderative प्राणिनिषति and Aorist of the Causative प्राणिजन्, and so also पयामिनिषति and पयामिजन् ॥

If the maxim पूर्वभासिणीयमर्हियन्ने be not applied here; then we have the following dilemma in, प्राणि + स + ति ॥ Here the affix क्त्वं requires reduplication, and the present sūtra requires ज change of न ॥ The क्त्वं being asiddha, the reduplication being made first, we have प्राणिनि + स + ति, and then the reduplicate न्नि intervenes between the cause त्र and the root-ञ् of नि, and so this न् would not be changed to ज ॥ If however the above maxim be applied, we first apply the जत्व rule, as प्राणि + स + ति, and then reduplicate नि; and we get the form प्राणिनिषति even without this sūtra.

If we could get this form by the application of the above maxim, where is the necessity of the present sūtra? The sūtra is necessary in order to indicate that the above maxim is *anitya* or not of universal application. And because it is *anitya*, that the form औजहन् is evolved by reduplicating ह्न् (See VIII. 2. 1).

हन्तेरपूर्वस्य ॥ २२ ॥ पदानि ॥ हन्तेः, अन्, पूर्वस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारपूर्वस्य प्रथितनकारस्य उपसर्गस्याभिनिनापुसरस्य अकार भवितुं भवति ।

22. The न्, when preceded by ह्न् in the root हन्, is changed to ज, when the verb is preceded by a preposition competent to cause the change.

Thus ग्रहणको, परिहणको, ग्रहणनन् परिहणनन् ॥

Why do we say अन्पूर्वस्य 'when preceded by अन्'? When अन् is elided, the change does not take place. As ग्रहणन्, परिहणन् (VI. 4 98, and VIII. 3. 54).

Why do we say अन् "preceded by short अन्"? Observe पर्वयानि and प्रयानि, the Aorist of ह्न् by the affix णिच् (III. 1. 60) ग्रहन् + णिच् = ग्रहन् + णिच् (VIII. 3. 54) = ग्रहाह् + णिच् (VIII. 2. 116) = ग्रहाणि 'he killed'. Here न् being preceded by the long आ is not changed.

यमोर् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ यमोः, या ॥

वृत्तिः ॥ यकारमकारयोः यमो इतिनकारयोःपदान्याभिनिनापुसरस्य वा यकारयोरो भवति ।

23. Optionally when य or न follow, the न् of हान is changed to ज, when preceded by an upasarga competent to cause the change.

Thus ग्रहणन्, परिहणन्, or ग्रहणन्, परिहणन्, or ग्रहणन्, परिहणन्, or परिहणन्, or परिहणन् ॥

This sūtra enjoins an option in certain cases, where it would have been obligatory by the last rule.

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अन्तर, अदेशे ॥

वृत्तिः ॥ अन्तःसंज्ञादुत्तरस्य हलिनकारस्यात्पूर्वस्य ञकारादेशो भवति ।

24. The *ञ* preceded by short *अ* of the root *हन्* is changed into *ज*, when the root follows the upasarga *अन्तर*, and the word does not mean a country.

Thus *अन्तरङ्गवृत्ति* and *अन्तरङ्गन* ॥

Why do we say "when not meaning a country अदेशे?" Observe *अन्तरङ्गनी* देशः ॥

The phrase *अन्तर्पूर्व* "preceded by short *अ*" of sūtra 22 *ante*, is to be read into this sūtra also. Observe, *अन्तरङ्ग* ॥

Why do we say "short *अ*?" See, *अन्तरघानि* ॥ The word *antar* is an upasarga for the purposes of *ञ* change, by the *vārtika* under I. 4. 65; therefore, it would have caused the *ञ* change by VIII. 4. 22. The present sūtra is made, to show that the change takes place only then, when it does not mean a country.

अयनं च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अयनम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्तरदेशेति वर्तते । अयनकारस्य चान्तः संज्ञादुत्तरस्य ञकारादेशो भवति ।

25. The *न* of *अयन* is changed to *ज*, when preceded by the word *अन्तर*, and the word does not denote a country.

Thus *अन्तरवनं क्षीयनम्* ॥ Why do we say "not denoting a country?" Observe *अन्तरवनां देशः* ॥ This *ञ* change would have taken place by VIII. 4. 29, this special sūtra is for *आज्ञेय* purposes. The word *अयन* is formed by *त्युट्* added to *अन* or *इन्* ॥

छन्दस्युद्भवग्रहात् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ छन्दस्मि, ऋत-अवग्रहात् ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारास्तादृशस्य पूर्वपदान्तस्य ञकारादेशो भवति छन्दसि विषये ।

26. In the *Chhaudas*, *न* of a second term is changed into *ज*, when the prior term ends with a short *ऋ* even when there is an *avagraha* or hiatus between the two terms.

In the *Veda*, *ऋ* becomes *ञ*, after a *ऋ*, after which in *Padapāṭha*, the word appertaining to it is divided. Thus in *Pada-pāṭha* the words *वृषभाः* &c, are separated, and are read as *वृ, षभाः* ॥ The word *अवग्रहान्ते* = *विच्छिन्नं वचने*, as in *Pada-pāṭha*. *छन्दस्युद्भवग्रहात्* means 'after a short *ऋ* which is an *avagraha*'. The *ऋ* here, of course, means 'a word ending in *ऋ*', because *ऋ* alone cannot be a *pūrva-pada*. The *ञ* took place during *saphitā*, and in *Pada* reading this *ञ* would not have remained, hence this sūtra.

Why have we used the word *avagraha* in the sūtra? Because we have already said that the word *saphitā* governs all sūtras of this chapter. So the *न* is changed to *ज* in the *saphitā* state in these, and the *ञ* is retained, when

in the state of avagraha. The word avagraha in the sūtra indicates the scope of the rule. 'The ज is changed to ञ after that क् only, which is capable of avagraha, namely that क् which stands at the end of a word (pada), and not that which is in the body of a word. Thus in नृन्नाः, वितृवाणम्, the क् is capable of avagraha, as it is at the end of a word नृ or वितृ; but when it is not at the end of a word, it can never become avagraha, and will not produce the ञ change.

The word पूर्वपदान् is understood here. The word अवग्रह means a hiatus or separation. Thus वितृ वाणम्, नृन्नाः ॥ Here क् is अवग्रह ॥ The change of ज into ञ is effected ordinarily then, when the terms, one containing the cause, and the other ज, are in संहिता or conjunction. For the rules of Sandhi and the rules like these can apply only to words in sahitā. The present rule is an exception to it, and here, even when the words are not in संहिता, but there is an actual hiatus between the two, the change still takes place. The word संहिता of VIII. 2. 108, exerts regulating influence upto the end of the Book.

नञ् धातुस्त्रोतुभ्यः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ नः, च, धातुस्त्र, उरु, पुभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ नञ् इत्येतस्य नकारस्य नकारादेशो भवति धातुस्याभिनिनादुत्तरस्थोऽवग्रहात्पुत्रव्याच च्छन्दसि विषये ।

27. In the Chhandas, the न of (the Pronoun) नञ् is changed into ञ, when it comes after a root having a र or व or after the words उरु and पु (सु) ॥

Thus अग्ने रक्षावः (Rig VII. 15. 13) 'O Agni! protect us'. शिक्षा वो अस्मिन् (Rig. VII. 32. 26) 'Teach us this'. उरुः—उरुजस्त्रुषि (Rig. VIII. 75. 11) पु—अभीपुनः वक्षीयाव (Rig IV. 31. 3). ऊर्ध्वं ऊपुनः क्षतये (Rig. I. 36. 13).

The word नञ् is here the pronoun नञ्, which is the substitute, in certain cases, of अस्मद् (VIII. 1. 21) and does not mean here the नञ् substitute of नासिका ॥ In the next sūtra, however, both नञ् are taken. धातुस्त्र means 'that which exists in a dhātu', namely र् and व् when occurring in a root. The word उरु means the word-form उरु; and पु means पुत्र, and is exhibited with ज-change. It does not mean the affix पु of the Locative Plural. Therefore, not here इन्द्रो धत्ता गृह्णतु नः ॥ The word एका is the 2nd Person singular, Imperative, the lengthening is by VI. 3. 135. The root शिक्ष् has the sense of क्षय in the Veda. कृषी is 2nd Person इट्-Imperative of कृ (VI. 4. 102), the visarga of नः is changed to स्त्र by VIII. 3. 50. In अभीपु there is lengthening by VI. 3. 134: so also in ऊपुनः &c.

उपसर्गाद्गुह्यम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, बहुकम् ॥
वृत्तिः ॥ उपसर्गस्याभिनिनादुत्तरस्थ नकारस्य नकारादेशो भवति ।

28. The न of नञ् is changed diversely into ञ, when it comes after an उपसर्ग having a cause of change.

Thus प्रणः कृत्तः, प्रणसः प्रणो राजा ॥ The change does not sometime take, place, as, प्र णो मुञ्चतम् ॥ •

By force of the word **वहुलम्** the rule applies to secular literature also as distinguished from the Chhandas or sacred Vedic text. Thus **प्रत्यसं बुद्धं** ॥ The word **उपनिषि** does not govern this sūtra.

In अणसं वृत्तम्, the word नस् is the substitute for नासिका and means 'nose'.
* See V. 4. 119.

This is not the sūtra as given by Pāṇini. His sūtra is उपसर्गादोत्तरः “after an Upasarga, the व् of वत् when not preceded by or followed by an ओ, is changed into ज्”. There being several objections to this rule, the above rule is substituted as an amendment, in the Mahābhāṣya. For ओत्तरः may have two meanings:—(1) ओत्कारान्तरः, that which comes after ओ; (2) ओत्कारः परोक्षमात्रं. In the first case, the ज् change would be required in व्रजो वृज्यन्तः; in the second case, there should be no ज् change in व्रजो व्रज्यन्तः ॥ In fact, we find in the Vedas व्रजः as well as व्रज्, so also व्रजो as well as व्रजो ॥ Hence the necessity of this amendment.

कृत्यस्यः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ कृति, अच ॥

वृत्तिः ॥ कृत्स्यो ये नकारो ऽथ इतरत्वापसर्गस्याग्निनादुसरस्य नकारादेशो भवति ।
 पार्श्विकः ॥ कृत्स्यस्य जले निर्बिजत्वापसंस्कान् कर्त्तव्यम् ।

29. The **ऋ** of a Kṛit affix, preceded by a vowel, is changed into **ॠ**, when it follows an upasarga having the cause of change.

The following are the specific Kṛit affixes in which this change takes place:—अन (दु), वान (घानच् &c VII. 2. 82), अनीव, (III. 1. 96) अनि, (III. 3. 111) अनि (जिति III. 2. 78 &c) and the substitutes of निष्ठा (VIII. 2. 42) ॥

Thus

जनः प्रवाजन्, परिभाजन्, प्रवजन्, परिभाजन् ॥ मानः प्रवजमानन्, परिभाजमानन् ॥
 अमीय प्रवापीयन्, परिभापीयन् ॥ अनि प्रवजानि, परिभाजानि ॥
 हनि प्रवाहन्, प्रवाहन्, परिभाहन्, परिभाहन् ॥

निष्ठादशः प्रहीजः परिहीजः प्रहीजवाह परिहीजवाह ॥ Long ई by VI. 4. 66.

Why do we say अन्तः 'preceded by a vowel'? Observe प्रमुञ्चः, परिमुञ्चः the Nishṭhā of मुञ्च. It is thus formed: मुञ्च + क् = मुञ्च + त् = मुञ्च + न् (VII. 2. 45, the root मुञ्च is read as मुञ्च क्रीडित्वे in the dhātupāṭha, having an indicative जो, thus giving scope to the rule). मुञ्च + न् = मुञ्च + न् (VIII. 2. 30) = प्रमुञ्च.

Vārt.—The word अन्तः is used in the sense of 'preceded by a vowel'.

Vart.—The word निर्दिष्ट should be enumerated in this place. As निर्दिष्टोक्तिः लक्षणेन ॥ निर्दिष्टोक्त्यन्तर्गतम् ॥
निर्दिष्टाया ॥ ३० ॥ अत्रानि ॥ यत्, विभाषा ॥
इति ॥ अत्रापि निर्दिष्टः सुप्रसङ्गः सप्तमस्तु नकारेण तदर्थं स्थानीयतापुनरत्य विभाषा प्रकारेणोच्यते

प्रेमिमावा ॥ ३० ॥ अथानि ॥ ३१ ॥ विमावा ॥

[illegible]

30. The **इ** of a Kṛit - affix ordained after a causative verb (**क्यन्त**), is optionally changed to **इ**, when it comes after an upasarga having a cause of change.

Thus प्रकापयन् or प्रकापयन्, परिकापयन् or परिकापयन्, प्रकापयमान् or प्रकापयमान्, प्रकापयन् or प्रकापयन्, अग्रकापयन् or अग्रकापयन्, प्रकापयन् or प्रकापयन् ॥

Why have we used the word **विहितं** 'ordained' in explaining the sūtra? Because the change takes place, even where the कृत् affix does not follow directly after the affix **पि**; where a third affix such as **वक्** intervenes. As प्रकापयमान् ॥ The **पे**: being in the ablative, under the ordinary rule of interpretation (I. 1. 72), the kṛit - affix should come immediately after **पि**.

हलन्तेषुपधात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हलः, च, इच्-उपधात् ॥

वृत्तिः ॥ इतिविशेषे धातुविशेषकत्वात्परो वः कृत्यत्वः तत्पत्य नकारत्वाच्च उक्तस्त्वोपसर्गस्थानि धातुसत्त्वं विनाया नकारापेक्षो भवति ।

31. A kṛit - affix, coming after a verb, which begins with a consonant and has a penultimate **इच्** vowel, changes optionally its **इ**, which is preceded by a vowel, into **इ**, when it comes after an upasarga having a cause of change.

The phrase कृत्यः is understood here. Thus प्रकापयन् or प्रकापयन्, परिकापयन् or परिकापयन् ॥

Why do we say कृत्: 'beginning with a consonant'? Observe प्रेरणन् and प्रेरणन् where the change is obligatory, under VIII. 4. 29. These are from ई वेदावाच् and इह वितर्के ॥

Why do we say इत्तुपधात् 'having a penultimate इच् vowel'? Observe प्रपयन् and परिपयन्; no option.

By the rule कृत्यः the change was obligatory, this rule makes it optional.

The **इ** of the kṛit - affix must come after a vowel, otherwise there will be no change. See परिपुत्रः

The word कृत्: in the sūtra should be interpreted as इत्यर्थः, and not as ordinarily "after what ends in कृत्" ॥ For an इत्तुपधा verb implies that it ends with a consonant, and so the employment of the word कृत्: in the text would have been useless had it meant कृत्यात् ॥

इत्यर्थः सत्तुमः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ इत्यर्थः, सत्तुमः ॥

वृत्तिः ॥ इत्यर्थः सत्तुमः कृत्यात्कृत्योर्विधौ वः कृत्यत्वस्य नकारत्वाच्च उक्तस्त्वोपसर्गस्थानि धातुसत्त्वं नकारो भवति ।

32. A kṛit - affix ordained after a verb beginning with an **इच्** vowel, having the augment **तु** in it, and ending

when the affix is added to the following verbs: आ 'to shine', भू 'to be', पू 'to purify', कम्भि 'to be brilliant', गम्भि 'to go', प्याप्ति 'to increase', शेप 'to shake'.

This rule is an exception to VIII. 4. 29. Thus :—

आ प्रभातम्, परिभातम् भू प्रभवत्, परिभवत् पू प्रपद्यत्, परिपद्यत् ॥

Ishti:—The verb पूम् is to be taken and not the verb पूह् ॥ In the case of the latter the change is obligatory, as, प्रपद्यन् सौमत्यम् ॥

कम्भि प्रकम्भन्, परिकम्भन् ॥ गम्भि प्रगम्भन्, परिगम्भन् ॥

प्याप्ति प्रप्याप्यन्, परिप्याप्यन् ॥ शेप प्रशेपन्, परिशेपन् ॥

Vdt:—The above roots, even when in the Causative, do not change the न of their kṛit-affix. As प्रभाप्यन्, परिभाप्यन् ॥

वात्स्यदान्तात् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वात्, पदान्तात् ॥

वृत्तिः ॥ वकारान्तरान्तादुत्तरत्वे नकारत्वे नकारपर्यन्तो न भवति ।

35. After a व् final in a Pada, the व् is not changed to ह् ॥

Thus विज्यान्, पुज्यान् ; the visarga is changed to ह् here by VIII. 3. 41. The rule VIII. 4. 29 is debarred. सर्पिज्यान् (is a genitive compound contra II. 2. 14). So also बहुज्यान् (II. 1. 32). The व् is in these two by VIII. 3. 45, and VIII. 4. 10 is debarred.

Why do we say "वात् after a व्?" Observe निर्जन्तः ॥

Why do we say पदान्तात् 'final in a Pada'? Observe कुज्याति, पुज्याति ॥

The word पदान्तात् is equivalent to पदे अन्त or Locative Tatpurusha ; and does not mean final of a Pada. Therefore the rule does not apply here. घुसर्पिष्केन (ins. sg.) घुसर्पिष्केन ॥ Here the क् is added by V. 4. 154. घोमने सर्पिरत्वे = घुसर्पिष्क (a Bahuvrīhi). The व् is by VIII. 3. 39. Before the affix क्, the word घुसर्पि is a Pada (I. 4. 17), and thus व् (ह्) is final of a Pada: but it is not final of a preceding member followed by another Pada. The rule, in fact, applies to compounds, the व् being final in the first term.

नष्टोः वात्स्यस्य ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ नष्टो, वात्स्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ नष्टोः वकारान्तरान्तादुत्तरत्वे नकारत्वे न भवति ।

36. व् is not the substitute of the verb नष्ट 'to destroy', when ending in व् ॥

When the व् is changed to ह् in नष्ट्, the न of नष्ट् is not changed. Thus नष्ट, परिनष्टः ॥ The वृत्त obtained by VII. 1. 60, is elided by VI. 4. 24, and व् changed to ह् by VIII. 2. 36.

Why do we say वात्स्यस्य? Observe नष्टवृत्ति, परिनष्टवृत्ति ॥ The word नष्ट is taken in order that the prohibition may apply to words like नष्टवृत्ति, which did end with व् though the व् has been changed by other rules, and is no longer visible. For here the व् of नष्ट् is changed to ह् by VIII. 2. 36, and then this ह् is changed to व् by VIII. 2. 41; and the वृत्त is added by VII. 1. 60.

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ पदान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदान्तो यो नकारस्तस्य नकारदिषो न भवति ।

37. Of a न final in a Pada, न is not the substitute.

Thus वृत्तान्, वृत्तान्, मरीन्, गिरीन् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पदव्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ एतेन व्यवायेपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य नकारदिषो न भवति ।

वार्तिकम् ॥ पदव्यवायेऽतस्त्रित्वेति वक्तव्यम् ।

38. The न् is not changed to ण् when a Pada intervenes between the cause of the change and the word containing the न् ॥

The word पदव्यवाय is a compound meaning एतेन व्यवाय 'separated by a Pada'. Thus माचकुम्भवायेन, चतुरङ्गयोगेन, प्रायश्चित्तेन, पर्वतमञ्जरे, प्रगात्रवायः, परिगात्रवायः ॥ Here the Padas कुम्भ, चङ्ग, मय &c, intervening, the change does not take place.

Vart.:—It should be stated when there is separation by a Pada, except in a Taddhita. Prohibition does not apply to words like आर्ग्ययोगेन, कुम्भयोगेन ॥ Here यो takes the affix नञ् by IV. 3. 14, and the word यो is a Pada by I. 4. 17, and it intervenes between नञ् and the first word. The author of Mahābhāṣya however does not approve of this Vārtika. According to him the word पदव्यवाय means एतेन व्यवाय ॥

क्षुब्भादिषु च ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षुब्भादिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ क्षुब्भा इत्येकान्वितु कश्चेत् नकारस्तस्य नकारदिषो न भवति ।

39. The च is not the substitute of न् in the words kshubhna &c.

The 'not' of sūtra 34 is to be read into this. Thus क्षुब्भाति, so also in क्षुब्भाति, क्षुब्भाति, the substitutes of नञ् being like the principal I. 1. 57.

So कृष्णनः where the change was called for by VIII. 4. 3, and VIII. 4. 26.

नमिह, नम्यन् and नमर when second members in a compound, denoting a name, as, हरिमन्दी, हरिमन्मन्, गिरिनगरः ॥

The word कृष्ण when taking the Intensive affix नञ्, as, वरीकृत्ये ॥

कृष्ण, कृष्णेति also belongs to this class. नर्तन, गङ्ग, मन्थन, निषेध, निवास, भक्ति and अक्षय when used as second terms in a compound. As, परिनर्तनम्, परिगङ्गम्, which required change by VIII. 4. 3. So परिनम्यन् contrary to VIII. 4. 14. परनिषेधः, परनिवासः, परभक्तिः, पराक्षयः ॥ All these are Names.

After the word अक्षयार्थ there is no change, as, आचार्यभोगीनः, आचार्यानी ॥

हरिना, गिरि, कर्कश, कर्कश and कर्कश followed by नञ् do not cause change in the न् of नञ् when the compound is a Name. This is an आकृतिगणः ॥

1 क्षुब्भा (क्षुब्भाति), 2 क्षुब्भनः, 3 नमिह, 4 नम्यन्, 5 नमर, 6 वृत्तान् चतुरङ्गयोगेन संज्ञायां न चोक्त-
वत्ति, 7 हरिमन्दी, 8 हरिमन्मन्, 9 गिरिनगरः, 10 नर्तन, 11 गङ्ग,

12 नन्वन्, 13 निवेद्य, 14 निवास, 15 अग्नि, 16 अनुप, दृष्टान्पुनरपराणि न बोद्धवन्ति, 17 परिनिर्गमन्, 18 परिगहनन्, 19 परिनिर्गमन्, 20 स्रविष्यन्, 21 स्रविष्यन्, 22 स्रविष्यन्, 23 इर्वाङ्गुप, 24 आचार्योदयत्वं च आचार्यभोगीनः (आचार्यभोगीनः). धृष्ठा, 25 दृष्टु, दृष्टनन्, 26 नरनगर, नन्वन्-वर्द्धी नृती, 27 गरिनी, 28 गृह्णन्, निवेद्य, निवास, अग्नि, अनुप, आचार्यभोगीन, 29 चतुर्लोक्यन्, 30 हरिकाटीनि वनोत्तरपराणि संहातान् । इरिका, तिमिर, सगीर, कुबेर, हरि कर्णार. मरुतिगण.

स्तोः दृष्टुना दृष्टुः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स्तोः, दृष्टुना, दृष्टुः ॥

वृत्तिः ॥ अकारवर्णाभां सन्निपाते अकारवर्णादेशी भवतः ।

40. The letters **स** and the dentals when coming in contact with **ह** and the palatals, are changed to **छ** and palatals respectively.

The rule of **व्यासञ्च** does not apply here with regard to first part **स्तो** **दृष्टुना** ॥ The **स** in contact with **ह** is changed to **छ** but it is also so changed when in contact with letters of **च** class. Similarly letters of **त** class coming in contact with **ह** or a letter of **च** class, are changed to **च** class. The rule of **व्यासञ्च**, however, applies to the substitutes, namely **स** is changed to **छ**, and **ह** to **हु** ॥

1st. **स** in contact with **ह**: as, **दृष्टस् + हते** = **दृष्टहते**, so also **कक्ष + हते** ॥

2nd. **स** in contact with **हु**:—as, **दृष्टस् + चिनोति** = **दृष्टचिनोति**, **कक्षचिनोति**, **दृष्टछा-हते**, **कक्षछाहते** ॥

3rd. **ह** with **ह**:—**अग्निचिन् + हते** = **अग्निचिच्छते**, so **सोमसुच्छते** ॥

4th. **ह** with **हु**:—**अग्निचिन् + चिनोति** = **अग्निचिच्छ चिनोति**, so also **सोमसुच्छचिनोति**, **आग्निचिच्छाहते**, **अग्निचिच्छहते**, **अग्निचिच्छ हकारम्**, **सोमसुच्छाहते**, **सोमसुच्छयति**, **सोमसुच्छ-कारम्**, **अग्निचिच्छकारम्**, **सोमसुच्छकारम्** ॥ Similarly **मरु** gives **मरुजति**, the **स** is changed to **ह** by **हर्वाङ्गु** **हर्वा** VIII. 4 53, and then this **ह** is changed to a palatal i. e. to **च** here; and **ह** obtained by **वच्** rule is not considered asiddha here. See VIII. 2. 3. So also from **कक्ष** we have **कक्षति** ॥

5th. **चकार** followed by **हकार**: as, **कक्ष + न** (III. 3. 90) = **कक्ष + न्** = **कक्षन्** ॥ In fact the instrumental case **दृष्टुना** shows that the mere contact of **ह** and **हु** with **च** and **हु** is enough to induce the change, whether **स्तु** is followed by **दृष्टु**, or **दृष्टु** be followed by **स्तु** ॥ Other examples of mere contact are:—

5th(a) **ह** followed by **हु** is changed into **छ**: as, **हस् + ति** = **हस् + छ + ति** (III. 1. 77, VI. 1. 16) = **हस् + ति** = **हस् + ति** = **हस् + ति** = **हस् + ति** = **हस् + ति** ॥ Similarly **मरु** forms **मरुजति**, **मरु** forms **मरुजति** ॥

The aphorism **कक्ष** (VIII. 4 44) which prohibits the change of **ह** into **हु** when following the letter **ह**, indicates by implication that the rule of mutual correspondence according to the order of enumeration (I. 3. 10) does not hold good here.

Had the sūtra been **स्तो** **दृष्टु** i. e. instead of instrumental, had there been the locative case, then the rule would not have applied to cases covered by the fifth clause.

दृष्टुना दृष्टुः ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ दृष्टुना, दृष्टुः ॥

वृत्तिः ॥ अकारवर्णाभां सन्निपाते अकारवर्णादेशी भवतः ।

41. The letters स्त and dentals in contact with ष and cerebrals, are changed into ष and cerebrals respectively.

The word स्तोः is to be read into the sūtra. Here also there is absence of mutual correspondence according to the order of enumeration.

(1) स्त with ष as, वृक्षत् + षण्डे = वृक्षष्ण्डे; लक्षष्ण्डे ॥

(2) स्त with ड, as, वृक्षत् + टीकते = वृक्षटीकते, वृक्षडकारः, लक्षटीकते and लक्षडकारः ॥

(3) तु with ष as पष् + ता = पेटा, पेटुम्, पेटव्यम्, कृषीष्ट, कृषीष्ठाः (Atmane, Aorist 2nd per dual).

(4) तु with ड, as, अभिचिन् + टीकते = अभिचिन्टीकते, सोमसुन्टीकते, अभिचिन्डकारः, अभिचिन्डीनः, अभिचिन्डीकते, अभिचिन्जकार, सोमसुन्डकारः, सोमसुन्डीनः, सोमसुन्डीकते, सोमसुन्जकारः ॥

The root अन्ट् अतिक्रमणस्योः, and अन्ड् अभियोगे, are read in the Dhātu-pāṭha with त् and ण् penultimate, in order that when the affix क्तिष् is added to them, the final ट् and ड् being elided by संयोगान्त rule, the derivatives will be अन्त् and अन्ड् ending in त् and ण् ॥ Another reason is that the sūtra VI. 1. 3, should apply to their reduplicate. In these roots the त् and ण् are changed, as अन्ट्ति and अन्ड्ति ॥

न पदान्ताद्धोरनाम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ न, पदान्तात्, दोः, अनाम् ॥

वृत्तिः ॥ पदान्ताद्धर्गादुत्तरस्य स्तोः दुलं न भवति नामित्येतद्वर्जित्वा ।

वार्तिकम् ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ।

42. After ड् final in a Pada, the change of a dental (स्तु) to a cerebral (दु), does not take place, except in the case of the affix नाम् ॥

Thus अन्टि + सावे = अन्टिसावे, मनुन्टिसावे, अन्डितरति, मनुन्डितरति ॥

Why do we say पदान्तात् 'final in a Pada'? Observe ईङ् + ते = ईङ् + ते = ईङ्ते ॥

Why do we say दोः 'after ड्'? Observe सर्पिष् + तमन् = सर्पिष्टमन् ॥

Why do we say अनाम् 'except in the case of the affix nam'? Observe षट् + नाम् = षण्णाम् ॥ This exception is very inadequate. Hence the following

Vārti:—It should be stated rather that नवति and नगरी as well as नाम् are not prevented from undergoing the cerebral change. As, षण्णाम् 'of six', षण्णवतिः ninety-six, and षण्णवरी 'six cities'.

तोः चि ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तोः, चि ॥

वृत्तिः ॥ तत्पक्षेण षकारे बहुलं न भवति ।

43. In the room of तु there is not a cerebral substitute, when च follows.

The word च is to be read into the aphorism. As, अभिचिन् + चण्डे = अभिचिन्चण्डे ॥ नवाचण्डे, नवाचण्डे ॥

शास्त्र ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ शास्त्र ॥

वृत्तिः ॥ सकारादुत्तरस्य तवर्गस्य बहुलं तत्र भवति ।

44. In the room of **शु** there is not a palatal substitute, when **श** precedes.

The words **न** and **सोः** are understood here. This is an exception to VIII. 4. 40. Thus, **नञ् + न** (III. 3. 90) = **नञ् + न** (VI. 4. 19) = **नञः, निञः** &c.

बरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ यरः, अनुनासिकं, अनुनासिकः, वा ॥

वृत्तिः ॥ यरः वरान्तरानुनासिके परतो वायुनासिकारिषो भवति ।

कारिकम् ॥ बरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां मिलवचने कर्तव्यम् ।

45. In the room of a **यर** letter (every consonant except **ह** final) in a Pada, when a Nasal follows, there is optionally a Nasal substitute.

The word **वरान्तर** is understood here. Thus **वाङ् + नञति** = **वाङनञति** or **वाङ्-नञति**, **अग्निचिद्वनञति** or **अग्निचिद्वनञति**, **मिद्वनञति** or **मिद्वनञति**, **अग्निचिद्वनञति** or **अग्निचिद्वनञति** ॥

Why do we say 'final in a Pada'? Observe, **येह् + नि** = **येनि** ॥ Here there is no option. So also **हुभानि** ॥

Vdt :—When it is a pratyaya or affix that follows, the nasalisation is obligatory in the secular language. Thus **वाङ् + नाचन्** = **वाङ्नाचन्**, **किञ्चनाचन्** ॥ It is, however, only before the affixes **नञ** and **नाच** that the change is obligatory, and not before every affix beginning with a nasal.

अथो रहाभ्यां हे ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अचः, रहाभ्यां, हे ॥

वृत्तिः ॥ अच उचरो के रेककारे नाचानुनास्ये करो हे भवति ।

46. There is reduplication of **च**, i. e. all the consonants except **ह**, after the letters **र** and **ह** following a vowel.

The word **च** of last sūtra is understood here. According to others, the **च** is also understood, and this is an optional rule. Thus **अर्चः, वर्चः, ब्रह्मा, नवद्विष्टे** ॥

Why do we say **अचः** 'following a vowel'? Observe **हृष्टे, ह्यनञति** ॥

अनञति च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अच, अनञ, च ॥

वृत्तिः ॥ अच उचराय करो हे भवती अनञ परः ।

कारिकम् ॥ अचो अचो हे भवति इति वक्तव्यम् ।

नञः ॥ अचो अचो हे भवति इति वक्तव्यम् । ॥ अच ॥ अनञति च करो हे भवति इति वक्तव्यम् ।

47. When a vowel does not follow, there is reduplication of **च** (all the consonants except **ह**), after a vowel.

The words **अच** and **अच** are understood here.

Thus $\text{क्षि} + \text{अव} = \text{क्षिक्} + \text{अव}$ (VI. 1. 77) = $\text{क्षिक्} + \text{अव}$ $\text{क्षिक्} + \text{अव}$ (VIII. 4. 53) = क्षिक् , so also $\text{नक्ष$ ॥

Why do we say अव "after a vowel?" Observe क्षितक् , क्षीतक् ॥

Vart:— क्षी नक्षो हे भवतः ॥ This Vārtika may be interpreted in two ways. First taking क्षी as ablative and नक्ष as genitive. "The letters of the pratyāhāra नक्ष are reduplicated after क्षी letters." हृक्का , वाल्मीकः ॥ Secondly taking क्षी as genitive, and नक्ष as ablative. "The letters नक्ष are reduplicated after क्षी letters". As क्षिक्क्षिक् , नक्षिक्क्षिक् ॥

Vart:— क्षरः क्षो हे भवतः ॥ This is also similarly explained in two ways. 1st "There is reduplication of क्षी letters, after a sibilant for क्षर letters". as क्ष्यात् , क्ष्यात् . Secondly. 'There is reduplication of a sibilant (क्षर letters), after क्षी letters, ss, क्षस्क्षरः , अप्क्षरः ॥

Vart:— $\text{अवसाने च करो हे भवतः}$ ॥ There is reduplication of क्षर when a Pause ensues. As क्षक् , क्षक्क्ष , क्षक्क्ष , क्षक्क्ष &c.

These reduplications are curiosities, rather than practicalities.

$\text{नादिन्याकोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ न, आदिनी, आकोशे, पुत्रस्य ॥}$

$\text{हृतिः ॥ आदिनी परत आकोशे गम्भ्यानि पुत्रस्यदस्व न हे भवतः ।}$

$\text{वाचिकम् ॥ तस्यै चेति वक्तव्यम् । वा० ॥ वा इतज्जग्धपरति वक्तव्यम् ।}$

$\text{वा० ॥ वक्ता द्वितीयाः छति वीष्करादी ।}$

48. There is not reduplication of the letters of 'putra', when the word ādinī follows, the sense being that of reviling or cursing.

This debars the reduplication required by the last sūtra. Thus $\text{पुत्रादिनी स्वसि पापे}$ "O sinful one! thou art eater of thy own son". Here the word पुत्रादिनी is used simply as an abusive epithet. But when a fact is described, and the word is not used as an abuse or आकोश , the reduplication takes place. Thus $\text{पुत्रादिनी व्याघ्री}$ 'a kind of tigress, that eats up her young ones'.
— $\text{सिद्धिपारी व्याघ्री ॥}$

Vart:—So also when पुत्र is followed by पुत्रादिनी ॥ As $\text{पुत्र पुत्रादिनी स्वसि पापे}$ ॥ So also पुत्रपौत्रादिनी ॥

Vart:—Optionally so when the words क्ष and जग्ध follow. As पुत्रक्षी or पुत्रक्षी , पुत्रजग्धी or पुत्रजग्धी ॥

Vart:—According to the option of $\text{Āchārya Paushkarasādi}$, the letters of पुत्र pratyāhāra are replaced by the second letters of their class, when followed by a sibilant (a letter of क्ष pratyāhāra).

As पुत्रः becomes पुक्षः ; पुत्रादिनी becomes पुक्षदिनी and पुत्रस्य becomes पुक्षस्य ॥

शरोचि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शरः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ शरोचि परतो न हे भवतः ।

49. There are not two in the room of a sibilant (शर्), when a vowel follows.

The word न is to be read into the sūtra. This debars the application of rule 46 ante. Thus कर्षति, वर्षति, भाकर्षः, भवर्षः ॥

Why do we say अचि 'when a vowel follows? Observe वृष्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥ पदानि ॥ त्रिप्रभृतिषु, शाकटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्वाचार्यस्य मतेन न भवति ।

50. According to the opinion of Śākatāyana, the doubling does not take place when the conjunct consonants are three or more in number.

As इन्द्रः, चन्द्रः, उष्ट्रः, राष्ट्रम्, भाष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, शाकल्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ शाकल्यस्वाचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्यचनं न भवति ।

51. According to the opinion of Śākalya, there is reduplication no where.

As अर्कः, मर्कः, ब्रह्मा, अपहृनुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, आचार्याणाम् ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घादुक्तस्वाचार्याणां मतेन न भवति ।

52. According to the opinion of all Teachers, there is no doubling after a long vowel.

As शशम्, पाशम्, मूषम्, मूषम् ॥

ह्रस्वां जश्वादि ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वाम्, जश्, श्वदि ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वां स्थानि जश्वादेशो भवति श्वदि परतः ।

53. In the room of ह्रस्व letters, there is substitution of जश् letters, when श्व letters follow.

A mute letter is changed to a sonant non-aspirate mute, when a sonant mute follows it.

This is the well-known rule of softening the hard letters. Thus लभ् + लब् = लभलब्, so also लभुम्, लभ्यलब्; लोभ्, लोभुम्, लोभ्यलब्; बोध्, बोधुम्, बोध्यलब् ॥

Why do we say श्वदि, 'when a jhas follows? Observe वजः, वर्यः, वज्यः ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ अभ्यासे, चर्, च ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासे वर्धनमार्त्तं ह्रस्वां चपरेषो भवति चकारलब्धम् ।

54. The चर् is also the substitute of ह्रस्व letters occurring in a reduplicate syllable, as well as जश् ॥

In a reduplicate syllable, a sonant non-aspirate (जश्) as well as a surd non aspirate (चर्) is the substitute of a Mute letter. By applying the rule of

'nearest in place (I. 1. 50), we find that sonant non-aspirate (जश्) is the substitute of all sonants; and is the substitute of all surds. In other words all aspirate letters become non-aspirate. The word जश् has been drawn into the sūtra by the word च 'also'.

Thus चित्तिनिषति ॥ Here च्त् (Desiderative), is added to the root च्त्, the च्त् is changed to छ by VII. 4. 62, and this aspirate छ is now changed to non-aspirate by the present sūtra. चिच्छिपति, टिच्छिपति, तिच्छिपति, पिच्छिपति, कुच्छिपति, निच्छिपति, दुच्छिपति ॥

If there is चर् (non-aspirate surd) in the original, it will remain of course unchanged. As, चिच्छिपति, टिच्छिपति, तिच्छिपति ॥

The original जश् also remains unchanged. Thus जिज्जनिषति, बुबुधे, हरी, विहरी ॥ Or to be more accurate a चर् is replaced by a चर् and a जश् by a जश् letter.

खरि च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ खरि, च ॥

वृत्तिः ॥ खरि च परतो हलां चरादेशो भवति ।

55. In the room of खश्, there is the substitute चर्, when खर् follows.

A sonant non-aspirate mute is the substitute of a mute, when a surd mute or a sibilant follows. The words हलां and चरः are supplied from the last sūtra. Thus भेद् + ता = भेत्ता, भेत्तुम्, भेत्तव्यम् ; युयुध् + सते = युयुत्सते ; भारिप्सते, भारिप्सते from रम् and लम्, the हश् is added by VII. 4. 54, in the room of अ of रम् and लम्, and we have रिप्स् and लिप्स् then the first स is elided by VIII. 2. 29.

घावसाने ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ वा, अवसाने ॥

वृत्तिः ॥ हलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां हलां वा चरादेशो भवति ।

56. The चर् is optionally the substitute of a हश् that occurs in a Pause.

The words हलां चर् is understood in the sūtra. A sonant or a surd non-aspirate may stand as final in a Pause: but not an aspirate consonant. By VIII. 2. 39, a non-aspirate sonant can only stand in a final position. This ordains that a non-aspirate surd may also stand as the final, when there is Pause. Thus वाक् or वाक्, लक् or लक्, श्लिक् or श्लिक्, बिहृक् or बिहृक् ॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अणः, अणोप्रगृह्यस्य, अनुनासिकः ॥

वृत्तिः ॥ अणः अणोप्रगृह्यस्योच्चारणे वर्त्तमाने वायुनासिकादेशो भवति ।

57. The anunāsika is optionally the substitute of an अश् vowel which occurs in a Pause, and is not a Prāgrihya.

अ, इ and ए, short and long, may, when final in a Pause, be pronounced as nasals, provided that they are not Prāgrihya (VI. 1. 11 &c.) The अश् here

is a Pratyāhara with the first ए ॥ Thus हर्षि or हर्षि, नई or नई, कुमारी or कुमारी ॥

Why do we say 'of an अच् vowel?' Observe, कर्ष, कर्ष ॥

Why do we say 'which is not a prāgrihya'? Observe अग्नी, वाह which are prāgrihya by I. 1. 11.

अनुस्वारस्य यदि परस्वर्णः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अनुस्वारस्य, यदि, परस्वर्णः ॥
वृत्तिः ॥ अनुस्वारस्य यदि परतः परस्वर्णं परिवर्तयति ॥

58. In the room of anusvāra, when यच् follows, a letter homogeneous with the latter is substituted.

Thus अङ्गिता, अङ्गितु, अङ्गितम्, अङ्गिता, अङ्गिता, अङ्गिता &c. These are from roots अङ्गि अङ्गितु, अङ्गि अङ्गितु, अङ्गि अङ्गितु, अङ्गि अङ्गितु, अङ्गि अङ्गितु ॥ Here अनु is added because they are अङ्गितु, and this न् becomes anusvāra by VIII. 3. 2 and this anusvāra is changed to ह् when followed by a guttural क् &c, to ङ् when followed by a palatal च &c, and so on to य्, र् and ल् ॥

Why do we say when यच् follows? Observe आकम्बते, आकम्बते ॥

In अङ्गिता, अङ्गितु, the न् is not changed into य्, though required by VII 4. 2. Because the यच् is asiddha, and therefore by the prior rule VIII. 3. 2. the न् is first changed into anusvāra (VIII. 2. 1). That anusvāra is again changed into य् by the present rule, य् being homogeneous with न् ॥ This change again being अविवक्षित as if it had never taken place (VIII. 2. 1), the न् is never substituted for य् ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ वा, पदान्तस्य ॥
वृत्तिः ॥ पदान्तस्य अनुस्वारस्य यदि परतो वा परस्वर्णपरिवर्तयति ॥

59. In the room of anusvāra final in a Pada the substitution of a letter homogeneous with the latter is optional.

Thus वं कथं विचरन्तं उच्यते वदन्त्यः पुनोऽपरीक्ष्य or तद्व्यपिचरन्तं वदन्त्यः पुनोऽपरीक्ष्य ॥

लोकि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ लोः, डि ॥
वृत्तिः ॥ वदन्त्यः परतः परस्वर्णपरिवर्तयति ॥

60. In the room of लु (a dental) when the letter ल् follows, one homogeneous with the latter is substituted.

Thus अङ्गितु + लुगति = अङ्गितुलुगति, अङ्गितुलुगति; अङ्गितु + लुगति = अङ्गितुलुगति, अङ्गितुलुगति ॥ Here ल् has been changed to pure न्, while the dento-nasal is changed to a nasal न् ॥

वदः वदन्त्यः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ वदः, वा लम्बोः, पूर्वस्य ॥
वृत्तिः ॥ वदन्त्यः परतः परस्वर्णपरिवर्तयति ॥
वदः ॥ वदन्त्यः परतः परस्वर्णपरिवर्तयति ॥

61. After उद्, in the room of the स of sthā and stambha, the substitute is a letter belonging to the class of the prior (i. e. a dental is substituted for this स) ॥

As उद् + स्थाता = उद् + थाता (VIII. 4. 65) = उद् + याता (VIII. 4. 55) = उन्थाता, उन्थादुद्, उन्थातव्यम् ॥ So also with स्तम्, as, उस्मिता, उस्मितुम् &c. (See I. 1. 67 and 54).

Why do we say of स्था and स्तम्? Compare उन्जात ॥

Vart:—In the Vedas, the above substitution takes place in the case स्कन् preceded by उद् ॥ As, अये दूरमुस्कन् ॥

Vart:—So also when it means a disease. As उस्कन्को नाम रोगः ॥ Or this form may have been derived from the root कन्, and not स्कन् ॥

स्यो होम्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ स्यः, हः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ स्य उक्तस्य हकारस्य पूर्वसर्गविशो भवति अन्यतरस्याम् ।

62. In the room of the letter ह, after (a sonant Mute) there is optionally a letter homogeneous with the prior.

The pratyāhāra ह्य includes ह Mutes. But practically sonant Mutes are only taken here.

As बाक् + हसति = बाणसति or बाण हसति, भानिह हसति or हसति, अग्निधिह धसति or धसति, विदुध धसति or हसति, सोमसुध धसति or सोमसुह हसति ॥

Why do we say ह्यः 'after a sonant Mute?' Observe प्राह हसति, भवान् हसति ॥

शदछोटि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ शः, छः, अटि ॥

वृत्तिः ॥ श्व इति वर्जते । अन्यतरस्यामिति च । श्व उक्तस्य शकारस्याद परतद्धकारविशो भवति अन्यतरस्याम् ।

वार्तिकम् ॥ छत्वमपीति वक्तव्यम् ।

63. In the room of श preceded by a surd Mute, there is optionally the letter छ when a vowel or य, व or र follows such श ॥

Though श्व means all Mutes, the rule, however, applies to surd mutes. The words श्व and अन्यतरस्याम् are to be read into the sūtra. Thus बाक् + शेते = बाक्छते or शेते ॥ अग्निधिछते or अग्निधिश् शेते, भानिह शेते or छते, विदुश्छते or शेते ॥

Vart:—It should rather be stated when a letter of अन् pratyāhāra follows. The sūtra only gives श्व letters, the vārtika adds the letters न, and the nasals. Thus श्व अन्तेय = श्व अन्तेय, श्व अन्तेय ॥

हलो यमादि योयः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ हलः, यमा, यमि, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ हल उक्तस्य यमादि योयः भवति अन्यतरस्याम् ।

64. After a consonant, the following semi-vowel or a nasal is elided optionally, when the same letters follow it.*

The word अम्यतरस्यान् should be read into the sūtra. Thus अम्य or अम्या, the middle य् being elided. In अम्या there are two य's, one of the affix अम्य (III. 3. 99); and the second of अम्य (VII. 4. 22), and the third arises by doubling (VIII. 4. 47). आदित्य (formed by doubling य् by the Vārtika under 47 ante), or आदित्य 'son of Aditi' In आदित्य there are two य's, one of अम्य (IV. 1. 85), and the second arises by doubling.

Similarly आदित्य देवता अम्य स्यामी पाकस्व = आदित्यः ॥ Then by VIII. 4. 47, there is a third य, as आदित्यः ॥ Here also we may elide the one middle य or both the middle य's. Thus आदित्यः or आदित्यः ॥

Why do we say इतः 'preceded by a consonant'? Observe अम्यन् when य् is preceded by a vowel.

Why do we say यान् "of यन् letters"? Observe अम्यन्, अम्यन् (V. 4. 3) where य is not a यन् ॥

Why do we say त्वेति "when यन् follows"? Observe आर्जन् here ह् is not followed by a यन् ॥

हरो हरि सवर्णे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ हरः, हरि, सवर्णे ॥
वृत्तिः ॥ ह् इतरस्य हरो हरि सवर्णे परतो ओयो भवति अम्यतरस्यान् ॥

65. A Mute or Sibilant (हर) preceded by a consonant and followed by a homogeneous mute or sibilant, is optionally elided.

The word ह् is understood. Thus ह्रस्वन्, अम्यन् have three ह, namely one ह substituted for अ by VII. 4. 47, the second ह resulting from the change of ह् to ह by वर्ण change, the third ह is that of the affix. A fourth arises by doubling (VIII. 4. 47) of these four, one or two middle ones may be dropped. अम्यन् here are four ह's. A fifth may be added by doubling, and by this rule one, two or three of them may be elided. मरुन् + वा + क् = मरुन् + व् + त् (VII. 4. 47) the word मरुन् being treated as an Upasarga (I. 4. 59, vārt) = मरुत्त ॥

Why do we say ह्रस्वः 'of a jhar'? Compare आर्जन्, here ह् which is not a ह्रस्व is not elided, though it is followed by a ह्रस्व letter. Why do we say ह्रस्वः 'followed by a jhar'? See शिवसूत्रम् ॥ This is a Bahuvrīhi compound = शिवः शिवसूत्रम् ॥ The word शिवः stands first in the compound under II. 2. 35. (vārt) The full word is शिवसूत्रम्, the ह् is elided by VI. 4. 134, and we have शिवसूत्रः; and then this ह् becomes a palatal श् ॥ Here श् is preceded by a ह्रस्व letter, and itself is a ह्रस्व, and is followed by a homogeneous

letter *अ*, but as *अ* is not *अर*, the *अ* is not elided. The elided *अ* is not considered *sthānīya*, and so *अ* is considered to be *immediately* followed by *अ* ॥

Why do we say *सर्वे* 'when a homogeneous *jar* follows' ॥ Observe *अर्त्तुः सर्वम्* &c, where *अ* and *र* are not homogeneous.

By using the word *सर्वे*, the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) is avoided. Had the rule been *सर्वे* *अरि* the rule of mutual correspondence according to order of enumeration would have applied, and the forms *सिन्धि* *वेदि* could not have been evolved by the elision of *इ* before *इ* ॥ For the evolution of these forms see the commentary under I. 1. 58. These are the imperative 2nd Person Singular of *सिन्धि* and *वेदि* ॥ The *अ* of *अम्* is elided by VI. 4. 111: the *हि* is changed to *धि* by VI. 4. 101, the *अ* is changed to *इ* by VIII. 4. 53, the *र* of *अम्* is changed to anusvāra by VIII. 3. 24; this anusvāra is again changed to *अ* by VIII. 4. 58; the *अ* is changed to *इ*, and by the present rule, the preceding *इ* is elided before this *इ* ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उदात्तात्, अनुदात्तस्य, स्वरितः ॥
[सिः ॥ उदात्तादनुदात्तस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति ।

66. The Svarita is the substitute of an Anudatta vowel which follows an Udatta vowel.

Thus *अग्निम्* + *ईने* = *अग्निमीने* ॥ Here *ई* which was *अनुदात्त* by rule VIII. 1. 28, becomes svarita by the present rule, as it comes after the udatta *इ* of *agni*.

So also *गार्ग्यः*, *वात्स्यः* ॥ Here *अम्* is added by IV. 1. 105, and being *अनुदात्त* the words are first acute. The final is anudatta, which becomes svarita. So *गार्ग्यो* and *वात्स्यो*, the *अम्* and *सिन्धि* are anudatta, the root is accented, the *अम्* becomes svarita.

The rule VI. 1. 158, does not change this svarita into an Anudatta, because for the purposes of that rule, the present rule is *असिद्ध*, or as if it had taken place (VIII. 2. 1). Therefore both the udatta and the svarita are heard.

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ न, उदात्त-
रित-उदयम्, अ-गार्ग्य-काश्यप-गालवानाम् ॥

[सिः ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितोदयस्य अनुदात्तस्य स्वरितो न भवति अगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्पदानां
॥ उदात्तादनुदात्तः - उदात्तादनुदात्तः ।

67 All prohibit the above substitution of svarita, except the Āchāryās Gārgya, Kāśyapa and Gālava; when an udatta or a svarita follows the anudatta.

This debars the preceding rule. That anudatta which is followed by Udatta is *उदात्तोदय* or *उदात्तवर्त* ॥ The word *उदय* means *वर* in the terminology of ancient Grammarians. That anudatta which is followed by a svarita is called *स्वरितोदय* ॥ These are Bahuvrīhi compounds. Thus *उदात्तोदय* - *गार्ग्य-*

लौक्यः वास्तवः लौक्यः ॥ The word लौक्य is first acute by *स्वित्* accent, before this udatta, the *व* of these words does not become svarita. So with *स्वित्* लौक्यः — लौक्यः लौक्यः ॥ The word लौक्य is svarita being formed by the *स्वित्* affix *अन्* (V. 3. 12); before this svarita the preceding *व* does not become svarita.

Why do we say "except in the opinion of Gargya, Kāśyapa and Gālava"? Observe लौक्यः लौक्यः, लौक्यः लौक्यः ॥ According to their opinion, the svarita change does take place.

The employment of the longer word *वद्वत्* instead of the shorter word *वद* is for the sake of auspiciousness, for the Book has approached the end. The very utterance of the word *वद्वत्* is auspicious. All sacred works commence with an auspicious word, have an auspicious word in the middle, and end with an auspicious word. Thus Pāṇini commences his sūtra with the auspicious word *वृद्धिः* 'increase' (in Sūtra I. 1. 1): has the word *सिद्धिः* 'the well-wisher' in the middle (IV. 4. 143), and *वद्वत्* at the end.

The mention of the names of those several Āchāryas is for the sake of showing respect (pujārtham).

अ अ इति ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अ, अ, इति ॥

वृत्तिः ॥ वृत्तिः विवृत्तिः उपरः संवृत्तस्य विवृत्तस्य संवृत्तः क्रियते । अकारो विवृत्त संवृत्तो भवति ।

68. The *अ* which was considered to be open (विवृत्त) in all the preceding operations of this Grammar, is now made contracted (संवृत्त) ॥

The first *अ* is here विवृत्त or open; the second is संवृत्त or contracted. The open *अ* is now changed to contracted *अ* ॥ "In actual use the organ in the enunciation of the short *अ* is contracted; but it is considered to be open only, as in the case of the other vowels, when the vowel *अ* is in the state of taking part in some operation of Grammar. The reason for this is, that if the short *अ* were held to differ from the long *आ* in this respect, the homogeneousness mentioned in I. 9, would not be found to exist between them, and the operation of the rules depending upon that homogeneousness would be debarred. In order to restore the short *अ* to its natural rights, thus infringing throughout the Aṣṭādhyāyī, Pāṇini with oracular brevity in his closing aphorism gives the injunction *अ अ*; which is interpreted to signify—Let short *अ* be held to have its organ of utterance contracted, now that we have reached the end of the work in which it was necessary to regard it as being other wise." (Dr. Ballantyne).

Thus *अ*, *अ* ॥ In this Grammar, the *अ* is regarded open or vivṛita when operations are performed with it; but in actual pronunciation it is contracted. The long *आ* and the pluta *आः* are not meant to be included here in the same class as *अ*; therefore these two are not contracted by this rule. Only

short अ consisting of *one* mātra, with *its* various modifications is to be
 en' here. In other words the *six* shorts अ are only taken here, namely अ,
 ई, औ, ए, ओ, ए. For these six short open अs, there are substituted six con-
 acted corresponding अ's See I. 1. 9.

॥ शुभं भवतु ॥

10. 10. 98,

